

ધર્મતીર્થ

ભાગ-૨

॥ નમો તિલ્થરસ ॥
॥ નમો સુઅદેવયાએ ॥

ધર્મતીર્થ ભાગ-૨

❀ પ્રવચનકાર ❀

સિદ્ધાંતમહોદધિ, કર્મસાહિત્યનિષ્ણાત સ્વ. પ. પૂ. આચાર્યદેવેશ શ્રીમદ્ વિજય પ્રેમસૂરીશ્વરજી મહારાજાના પટ્ટાલંકાર વ્યાખ્યાનવાચસ્પતિ, સુવિશાલગચ્છાધિપતિ સ્વ. પ. પૂ. આચાર્યદેવેશ શ્રીમદ્ વિજય રામચંદ્રસૂરીશ્વરજી મહારાજાના શિષ્યરત્ન ષડ્દર્શનવિશારદ, પ્રાવચનિકપ્રભાવક સ્વ. પ. પૂ. મુનિપ્રવર શ્રી મોહજિતવિજયજી મહારાજાના (મોટા પંડિત મહારાજ)ના લઘુગુરુબ્રાતા અધ્યાત્મતત્ત્વવેત્તા, બહુમુખીપ્રતિભાસંપન્ન પ. પૂ. ગણિવર્ય શ્રી યુગભૂષણવિજયજી મહારાજા (પંડિત મ. સા.)
(વર્તમાન : પ. પૂ. આચાર્ય ભગવંત શ્રીમદ્ વિજય યુગભૂષણસૂરીશ્વરજી મહારાજા)

❀ શાસ્ત્રપાઠ સંકલક ❀

પ. પૂ. આચાર્ય ભગવંત શ્રીમદ્ વિજય યુગભૂષણસૂરીશ્વરજી મહારાજાના વિનેય
પ. પૂ. મુનિરાજ શ્રી કૈવલ્યજિતવિજયજી મહારાજ સાહેબ

❀ પ્રેરક ❀

ગીતાર્થગંગા

❀ પ્રકાશક ❀

ગંગોત્રી
ગણેશભાઈ

સંસ્થાના જ્ઞાનખાતામાંથી
આ પુસ્તક
જ્ઞાનભંડાર/શ્રીસંઘને
ભેટ આપેલ છે.

ગીતાર્થગંગા

ગંગોત્રી ગ્રંથમાળા પુષ્પ-૨

ધર્મતીર્થ ભાગ-૨

❁ પ્રવચનકાર ❁

શુદ્ધમાર્ગપ્રરૂપક, અધ્યાત્મગુણસંપન્ન પ. પૂ. ગણિવર્ય શ્રી યુગભૂષણવિજયજી મહારાજ
(વર્તમાન : પ. પૂ. આચાર્ય ભગવંત શ્રીમદ્ વિજય યુગભૂષણસૂરીશ્વરજી મહારાજ)

❁ શાસ્ત્રખાઠ સંકલક ❁

પ. પૂ. મુનિરાજ શ્રી કૈવલ્યજિતવિજયજી મહારાજ સાહેબ

વી. સં. : ૨૫૩૪

વિ. સં. : ૨૦૬૪

ઈ.સ. : ૨૦૦૮

આવૃત્તિ : પ્રથમ

નકલ : ૩૦૦૦

મૂલ્ય : રૂ. ૧૪૦-૦૦

❁ પ્રેરક ❁

ગિતિર્થ ગંગા

❖ પ્રકાશક ❖

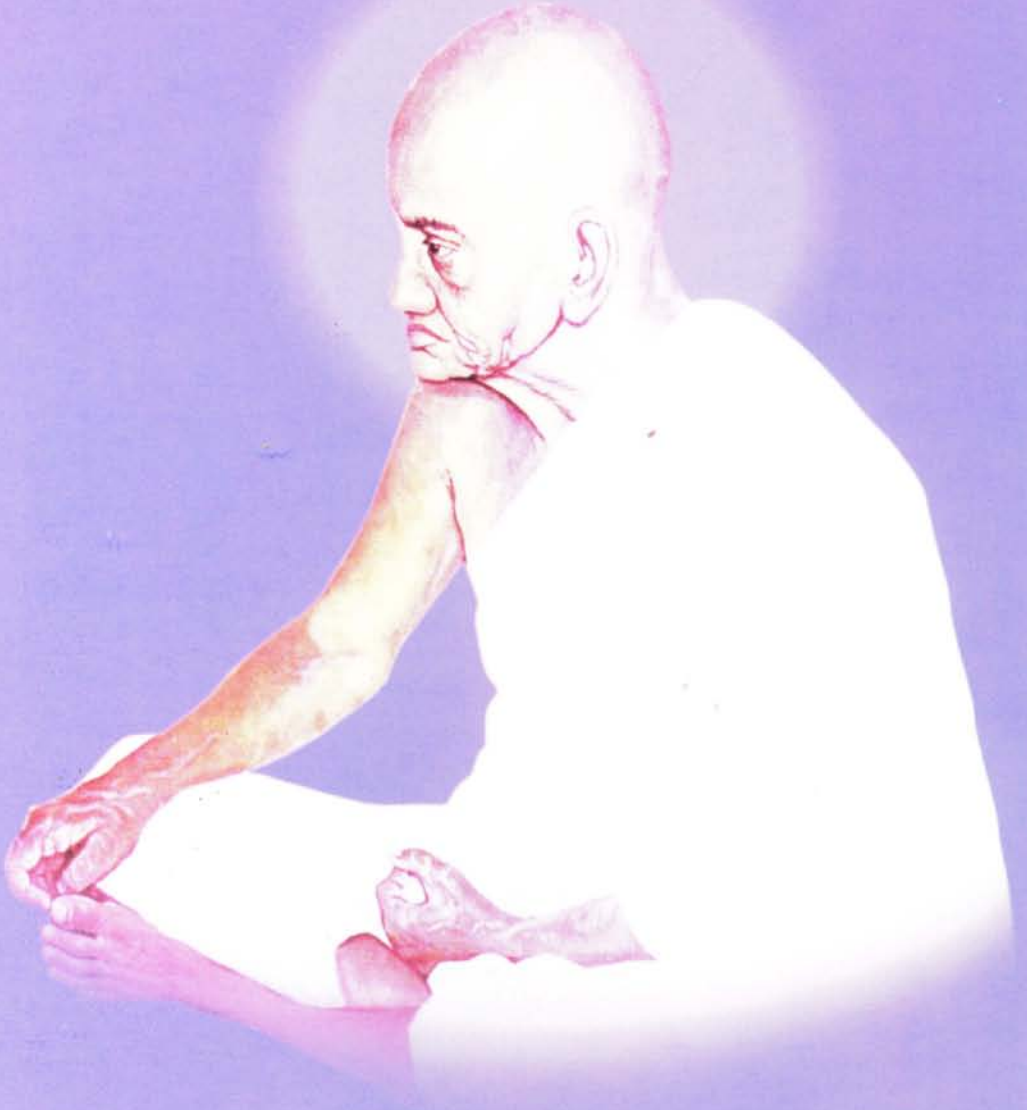
ગંગોત્રી
ગ્રંથમાળા

૫, જેન મર્યન્ટ સોસાયટી, ફતેહપુરા રોડ, પાલડી, અમદાવાદ-૭.

❖ મુદ્રક ❖

નવરંગ પ્રિન્ટર્સ

આસ્ટોડીયા, અમદાવાદ-૧. ફોન : (મો.) ૯૪૨૮૫૦૦૪૦૧ (ઘર) ૨૬૬૧૪૬૦૩

સિદ્ધાંતમહોદધિ કર્મસાહિત્યનિષ્ણાત સચ્ચાત્રિયૂડામણિ આચાર્યદેવેશ
* સ્વ. શ્રીમદ્ વિજય પ્રેમસૂરીશ્વરજી મહારાજા *

સિદ્ધાંતસંક્ષક વ્યાખ્યાનવાચસ્પતિ સુવિશાલ ગચ્છાધિપતિ આચાર્યદેવેશ
* સ્વ. શ્રીમદ્ વિજય રામચંદ્રસૂરીશ્વરજી મહારાજ *

ષડ્દર્શનવિશારદ પ્રાવચનિકપ્રભાવક

✽ સ્વ. પ. પૂ. મુનિપ્રવર શ્રી મોહજિતવિજયજી મહારાજ ✽

ગંગોત્રી
અંબાલા

❖ મુખ્ય દાતા ❖

સુશ્રાવિકા શ્રીમતી સુલોચનાબેન
નરોત્તમભાઈ લાલભાઈ

આધાર સ્થંભ

૧. કંપાણી ચેરીટેબલ ટ્રસ્ટ, મુંબઈ.
૨. ચંદનબેન કનૈયાલાલ શાહ,
પાનસોવોરા ધાનેરાવાળા, મુંબઈ.
૩. શ્રીમતી અલ્કાબેન મહેન્દ્રભાઈ પરીખ, મુંબઈ.
૪. માતુશ્રી જયાબેન નરશી ધરમશી, મુંબઈ.
૫. એક સદ્ગૃહસ્થ તરફથી, મુંબઈ.
૬. ચંદ્રકાન્તાબેન ભોગીલાલ મણીલાલ શાહ,
હ. ગીતાબેન ગૌતમભાઈ શાહ, મુંબઈ.
૭. સૌભાગ્યબેન મણીલાલ લક્ષ્મીચંદ શાહ,
ઠળિયાવાળા, મુંબઈ.

॥ શ્રી ચિંતામણિ પાર્શ્વનાથાય નમઃ ॥
 ॥ શ્રી આદિનાથાય નમઃ ॥
 ॥ આત્મ-કમલ-વીર-દાન-પ્રેમ-રામચંદ્ર-મોહજિતસદ્ગુરુબ્યો નમઃ ॥

આમુખ

કોઈક અકસ્માતમાં રાજાની આંગળી કપાઈ ગઈ. શ્રદ્ધાળુ પ્રધાન બોલી ઊઠ્યા :
 “જે થયું તે સારા માટે.” રાજાનો ગુસ્સો ગયો. પ્રધાન આવું બોલે ? જેલમાં પૂરો.

થોડા દિવસો બાદ જંગલમાં શિકારે જતાં રાજા ભૂલો પડ્યો. સેવકો છૂટા પડી ગયા. રાજા કોઈક ભીલોની ટોળીમાં સપડાઈ ગયો. ભીલોને તેમનાં આદિવાસી રિવાજોમાં કોઈક સાધના માટે બત્રીશ લક્ષણ પુરુષનો બલી ચઢાવવાનો હતો. આ રાજા ઠીક મળી ગયો. તેનો બલી ચઢાવવાનું નક્કી કર્યું. બધું ગોઠવાઈ ગયું. રાજાને માથે મોત ભમતું હતું. થરથર ધ્રુજતો હતો, પણ શું કરી શકે ? ત્યાં અચાનક ભીલ આગેવાનની નજર રાજાની તૂટેલી આંગળી પર પડી. તે બોલ્યો - ‘આની આંગળી તો તૂટેલી છે. તે બલી માટે અયોગ્ય છે.’ ભીલોએ રાજાને છોડી મૂક્યો. રાજાને પ્રધાનના શબ્દો યાદ આવી ગયાં. જંગલો ખૂંદતો ખૂંદતો તે પાછો પોતાના નગરમાં પહોંચ્યો. પહેલાં પ્રધાનને જેલમાંથી છૂટા કર્યાં, બધી વેતક કહાની સંભળાવી. પ્રધાન બોલ્યા ‘સાંભળો હવે. તમે મને જેલમાં પૂર્યો તે પણ સારા માટે જ હતું. જો હું છૂટો હોત તો ચોક્કસ તમારી સાથે જ હોત. અને પેલા ભીલો મારો બલી ચઢાવી દેત’ !

“ધર્મતીર્થ ભાગ-૨” કોઈક ને કોઈક કારણોસર વિલંબમાં પડતું જ રહ્યું ! તેમાં પણ કોઈક શુભસંકેત ધરબાયેલો હશે.

પ. પૂ. પ્રાતઃસ્મરણીય સિદ્ધાંત મહોદધિ સ્વ. આચાર્યદેવેશ શ્રીમદ્ વિજય પ્રેમસૂરીશ્વરજી મહારાજાના પદ્મધર સિદ્ધાંતસંરક્ષક સ્વ. આચાર્યદેવેશ શ્રીમદ્ વિજય રામચંદ્રસૂરીશ્વરજી મહારાજાના સમ્યક્ સૂચનથી, તેઓશ્રીના શિષ્યરત્ન ષડ્દર્શનવિશારદ સ્વ. પ. પૂ. મુનિપ્રવર શ્રી મોહજિતવિજયજી મહારાજા તથા તેઓશ્રીના લઘુગુરુબ્રાતા જિનશાસનના અજોડ વિદ્વાન પ. પૂ. આચાર્યદેવ શ્રીમદ્ વિજય યુગભૂષણસૂરીશ્વરજી મહારાજાની નિઃસ્પૃહી નિશ્રામાં કાર્યરત થયેલ ગીતાર્થગંગા સંસ્થાની સ્થાપનાને આજે લગભગ ૧૬ વર્ષ વીતી ગયાં ! સમયની સરવાણીમાં સારા-નરસાં ઘણાં પ્રસંગોની હારમાળા સર્જાતી ગઈ. આપણા સૌનાં હૈયાના હારસમા પ્રાવચનિકપ્રભાવક પ. પૂ. મોટા પંડિત મ. સા.નો સ્વર્ગવાસ, તેમની ગેરહાજરીમાં પણ જેમણે ક્યારેય દીનતાને સ્પર્શવા દીધી નથી અને ગજરાજની માફક જેમણે મોક્ષયાત્રાની સફર ચાલુ જ રાખી છે તેવા શુદ્ધમાર્ગપ્રરૂપક

પ. પૂ. નાના પંડિત મ. સા.નાં શિષ્યરત્નોમાં થયેલ નોંધનીય વૃદ્ધિ, તેમના હસ્તે વિવિધ પ્રતિષ્ઠા મહોત્સવ, શ્રી શત્રુંજય મહાતીર્થમાં ચાતુર્માસ આરાધના, છ'રી પાલિત સંઘ તથા ઉપધાન તપ, શ્રી શંખેશ્વર તીર્થમાં આયંબિલની ઓળીની આરાધના, તેમની તત્ત્વવાણીનું પાન કરવા આકર્ષિત થયેલ સુશિક્ષિત શ્રાવક-શ્રાવિકા વર્ગમાં થયેલા ગુણાકારો, તેમના તાત્ત્વિક વૈરાગ્યથી આકર્ષિત થયેલા અનેક સંઘો, પૂજ્યશ્રીને દેવલાલી ખાતે પ્રદાન થયેલ અવિસ્મરણીય આચાર્યપદવીનો પ્રસંગ વગેરે ઘણું બધું અને સૌથી વધુ મહત્ત્વની વાત તો પૂજ્યશ્રીનો સમેતશિખરજી, કેસરીયાજી વગેરે તીર્થની રક્ષા માટે અજબગજબનો પુરુષાર્થ... કેટકેટલી વાતોને યાદ કરીએ ?!

ગીતાર્થગંગા સંસ્થાની પ્રગતિનો વિચાર કરીએ તો સંસ્થાએ જૂના મકાનમાં ઉપરના માળે પોતાના લક્ષ્યને સાધવામાં સહાયક થાય તેવા જરૂરી ગ્રંથો-પુસ્તકો માટે વિશાળ જ્ઞાનભંડાર વિકસાવ્યો છે. આશરે ૪૮,૫૦૦ જેટલાં ગ્રંથો-પુસ્તકો તો વસાવી દીધા છે અને હજી પણ ચૂંટી ચૂંટીને પસંદ કરાયેલા પુસ્તકો-ગ્રંથોની ભેટ આવક તેમજ ખરીદી ચાલુ જ છે. જગ્યાનો અભાવ લાગતાં જૂના મકાનની નજીકમાં જ આશરે ૮૦૦૦ ચો. ફૂટનો પ્લોટ લઈને નૂતન શ્રુતદેવતાભવનની યોજના પણ બનાવી છે, જેમાં શ્રાવિકા આરાધના મંદિર, જ્ઞાનભંડાર, અતિથિ-મુમુક્ષુઓ માટેની સુંદર વ્યવસ્થા વગેરે થશે. ખૂબ ટૂંકા સમયમાં તે પણ તૈયાર થઈ જશે.

પ. પૂ. મોટા પંડિત મ. સા.નું સ્મૃતિમંદિર બનાવવાની ભાવના પણ ઘણા સમયથી પૂજ્યશ્રીથી ઉપકૃત થયેલા ઘણાં જ્ઞાનપિપાસુ શ્રાવક-શ્રાવિકાઓની હતી તે પણ ખૂબ ટૂંકા સમયમાં સાકાર થઈ જશે

સંસ્થા લક્ષ્યબદ્ધ ચાલી રહી છે, અને સ્થાપના સમયે સેવેલા સર્વ શુભ સંકલ્પો ચોક્કસ પાર પડશે તે વાત નિર્વિવાદ છે, કેમ કે તેના અંતરપટ પર પ. પૂ. મોટા પંડિત મ. સા. તથા પ. પૂ. નાના પંડિત મ. સા.ના આશીર્વાદ છે, પુરુષાર્થ છે અને મહામૂલું માર્ગદર્શન પણ છે.

પૂ. મોટા પંડિત મ. સા.! તે અખંડ સૌમ્ય મુદ્રા, શાંતસુધારસ ભરેલ દૃષ્ટિ, પ્રસન્નતાનો ભંડાર, સ્વર્ગવાસ થયે આજે આઠ-આઠ વર્ષનાં બાણા વીતી ગયાં પણ સૌની આંખ સામે આજે પણ તે પૂજ્યશ્રી સતત તરવરે છે ! કર્મોના કલેજાને ફફડાવી નાંખનાર તે સિંહસમા મહાત્માનો ઉપકાર માત્ર સંસ્થા જ નહીં, પરિચયમાં આવેલા સૌ કોઈ ક્યારેય ભૂલી શકશે નહીં. ધર્મપુરુષાર્થમાં ક્યારેય તેમને ખેદ-ઉદ્વેગ વગેરે દોષો સ્પર્શી શક્યા જ નથી. રોગ અને ઉપદ્રવોના વરસાદની જ્યારે આગાહી થઈ રહી હતી ત્યારે પણ અને જ્યારે તે ત્રાટક્યા ત્યારે પણ નિર્ભયપણે સમભાવમાં તેઓ અજાનમ

રહ્યા. જ્ઞાનદાન અને શ્રીસંઘોનાં બધા જ ઇષ્ટ કાર્યક્ષેત્રોમાં તેમની સદા સ્થિર નિષ્કંપતા ! ધ્યાન ધારામાં સદા મસ્ત ! તેમની પૂર્વભવની કોઈ ચીવટપૂર્વકની બહુમાનસહ સાધના જ હશે અને તેથી જ આત્મપ્રદેશોની રણભૂમિ પર રાગ-દ્વેષને હણવા તે શૂરવીર છેલ્લી ક્ષણ સુધી ઝઝૂમ્યા ! તે પૂજ્યશ્રીનાં પ્રભાવને શબ્દોમાં શી રીતે મઢી શકાય ? તેમની ગેરહાજરી તો સૌને સાલવાની જ, પણ...

આત્મોત્તરિનાં પથ પર અવિરત વિહાર કરી રહેલા અધ્યાત્મસંપન્ન પ. પૂ. આ. ભ. શ્રીમદ્ વિજય યુગભૂષણસૂરીશ્વરજી મ. સા. (પ. પૂ. નાના પંડિત મ. સા.), જેઓશ્રી સંસ્થાના પ્રાણ સમાન છે, જેમની પાવન નિઃસ્પૃહી નિશ્રા વિના તો સંસ્થા નાવિક વિનાની નાવ સમાન છે; તત્ત્વદૃષ્ટિ અને વિવેકના પાયા પર ઊભેલા તેમના ગંભીર આશયો, ક્લિષ્ટ અને કપરા સંયોગોનાં તોફાની ઝંઝાવાતોમાં તેમનો અદીનભાવ ! સર્વત્ર ઔચિત્યનો પરિણામ ! શબ્દોની સીમા હોય છે. કેટલું લખી શકાય ? પૂજ્યશ્રીની સમયસૂચકતા તો ત્યારે પરખાઈ કે તીર્થો પરનાં આક્રમણોને જોઈને સંસ્થાનું કામ થોડું ગૌણ કરીને પણ તેઓશ્રીએ તીર્થરક્ષા-ધર્મરક્ષાને પ્રાધાન્ય આપ્યું. શિખરજી, કેસરીયાજી, શત્રુંજય વગેરે પર જ્યારે ચારે બાજુથી આક્રમણ થઈ રહ્યું હોય ત્યારે તે દીર્ઘદ્રષ્ટા શી રીતે શાંત બેસી શકે ? આ કાર્યોમાં તેમના યોગદાનનો ભારતભરનો જૈનસંઘ સાક્ષી છે. સૌ ગુણદૃષ્ટિ જીવોએ તેની ભૂરી ભૂરી અનુમોદના કરી છે. સમયની ખેંચ, અનેક પ્રકારની શારીરિક પ્રતિકૂળતાઓ વગેરેનો જરાય વિચાર કર્યા વિના નિઃસ્વાર્થભાવે વીર્ય ફોરવવામાં તેમણે પાછું વાળીને જોયું નથી. પૂજ્યશ્રીનો ક્ષયોપશમ જ એવો વિશેષ છે કે જે કાર્ય હાથમાં લે, તેમાં તેમની નિપુણતા જુદી જ તરી આવે ! તેમનું મન જ એવું અભગ્ન કે ટ્રસ્ટ એકટની આંટી-ઘૂંટી હોય, લઘુમતિનો પ્રશ્ન હોય કે મહારાષ્ટ્રનું પંદરમું લૉ કમિશન હોય - ક્યારેય તેમનામાં ઉત્સાહ ભંગ, બુદ્ધિભેદ, આવેશ, કશું દેખાય જ નહીં. ચિત્તઘાતી કોઈ પરિણામ તેમને સ્પર્શી શકે જ નહીં ! તેમની દીર્ઘદૃષ્ટિ અને લક્ષ્યવેધી વિચારશ્રેણી જ તેમને સત્પુરુષાર્થનાં અધિકારી બનાવે છે.

પરાર્થવ્યસની પણ કેવા ? ખૂબ ટૂંકા સમયગાળામાં ૧૩-૧૪ યોગ્ય જીવોને સર્વવિરતિના પંથે ચઢાવી દીધા.

તેમની આચાર્યપદવી પ્રસંગે દેવલાલીમાં ઊભરાયેલો માનવ મહેરામણ ! કેવો આનંદ-મંગળ-ઉત્સાહ ?? પ. પૂ. સૂરિમંત્રસમારાધક આચાર્ય ભગવંત શ્રીમદ્ વિજય પુણ્યાનંદસૂરીશ્વરજીની નિશ્રા, અનેક સાધુ-સાધ્વીજી ભગવંતોની પાવન ઉપસ્થિતિ, મુંબઈ-અમદાવાદ-સુરત-રાજકોટ-જુનાગઢ-બેંગલોર ક્યાં ક્યાંથી ઊભરાયેલો શ્રાવક-શ્રાવિકા વર્ગ ! વિવિધ સંઘો અનેક પૂ. સાધુ-સાધ્વી ભગવંતો, શ્રેષ્ઠિવર્યો વગેરે તરફથી આવેલા અનુમોદનાના

પત્રો અને સંદેશાઓ ! અને આ બધાની વચ્ચે પૂ. આ. ભ. શ્રી યુગભૂષણસૂરીશ્વરજી મહારાજનો નિર્દોષ-નિઃસ્પૃહ ચહેરો ! આ બધું તેમનો વૃદ્ધિ પામતો પુણ્ય પ્રભાવ, લોકપ્રિયતા અને મોક્ષલક્ષી આત્મપરિણતિઓ તરફ અંગુલીનિર્દેશ કરે છે !

લીતેલા વર્ષોમાં ગીતાર્થગંગા સંસ્થાએ જે શાંત અને મૌનપણે પ્રગતિ કરી છે, મૂળ લક્ષ્યને આંબવા માટે જે પાયાનાં કાર્યો કર્યા છે, વિવિધ વિષયો પર જે પુસ્તકો પ્રકાશિત કર્યા છે... વગેરે... વગેરે... ની પાછળ ઉપકારી એવા પંડિતવર્ય શ્રી પ્રવીણભાઈ મોતાનો ફાળો વિશેષ નોંધનીય છે. તેમની સમ્યગ્જ્ઞાનની પરબનો લાભ ઘણાં સાધુ-સાધ્વી-શ્રાવક-શ્રાવિકાઓ લઈ રહ્યા છે. સમ્યગ્જ્ઞાનની સતત સરવાણી સવારથી સાંજ સુધી ગચ્છ-સમુદાયનાં કોઈ પક્ષપાત વિના તે વહાવી રહ્યા છે. સંસ્થાને ગૌરવ છે કે આવા ઉત્તમ ગુણીયલ જ્ઞાની પુરુષ તેની પડખે છે.

તદ્ઉપરાંત પૂ. સાધ્વીજીશ્રી ચાડ્ડનંદિતાશ્રીજી (પૂ. બહેન મ. સા.) અને તેમનો શિષ્યા પરિવાર, પૂ. બોધિરત્નાશ્રીજી મ. સા., પૂ. ઋજુમતિશ્રીજી મ. સા., પૂ. ચંદનબાળાશ્રીજી મ. સા. વગેરેનો સંસ્થાને અમૂલ્ય સહકાર અને યોગદાન મળી રહ્યા છે. તે સૌનો પુરુષાર્થ પણ અનુમોદનાને પાત્ર છે.

જે ધર્મતીર્થને તીર્થકરો પણ નિત્ય નમસ્કાર કરે છે તેનો મહિમા સમજવો તે પણ અત્યંત મુશ્કેલ છે; તો ચારે નિર્લેખાથી ધર્મતીર્થને સમજવું તો દુષ્કર કાર્ય છે, પરંતુ શુદ્ધમાર્ગપ્રરૂપક આચાર્યદેવ શ્રીમદ્ વિજય યુગભૂષણસૂરીશ્વરજી મ. સા.એ આપેલા પ્રવચનોના માધ્યમથી ધર્મતીર્થના મહિમા, વ્યાખ્યાઓ તથા ભાવનિર્લેખે ધર્મતીર્થ પૈકી પ્રથમ ત્રણ ભાવતીર્થોને ખૂબ સરળ શૈલીમાં આપણે ભાગ-૧માં જોઈ ગયા. હવે ભાગ-૨ના માધ્યમથી આપણે ધર્મતીર્થના ભાવનિર્લેખા પૈકી ચતુર્થ અને પંચમ ભાવતીર્થ તથા દ્રવ્યતીર્થ અને ધર્મતીર્થની સ્થાપના, તેના ઉદ્દેશ તથા વિધિને પામીને સંવેગવૃદ્ધિપૂર્વક આપણે સૌ ધર્મતીર્થરૂપ નાવમાં બેસીને મોક્ષમાર્ગમાં આગળ વધીએ અને શીઘ્ર ભવસમુદ્રનો પાર પામીએ તે જ શુભેચ્છા.

જિનાજ્ઞા વિરુદ્ધ કાંઈ લખાઈ ગયું હોય તો મિચ્છા મિ દુક્કડમ્.

જેઠ વદ-૩, વિ. સં. ૨૦૬૪,
તા. ૨૧-૬-૨૦૦૮, શનિવાર,
૫, જેન મર્ચન્ટ સોસાયટી,
પાલડી, અમદાવાદ-૭.

ગંગોત્રી ગ્રંથમાળા તથા
ગીતાર્થ ગંગાના ટ્રસ્ટીગણ વતી,
જ્યોતિષ અમૃતલાલ શાહના પ્રણામ.

પ્રાસ્તાવિક

અનાદિ કાળથી ભવઅટવીના ઘોર અંધકારમાં ગુમરાહ જીવોને પાર પમાડવા આજથી આશરે ૨૫૦૦ વર્ષ પહેલાં પ્રભુ વીરે આ ધરાતલ પર દેશનારૂપી પ્રકાશ પાથર્યો. જગતમાં તીર્થંકરોનું શાસન વ્યવહારથી ધર્મતીર્થ સ્વરૂપે આપણી વચ્ચે વિદ્યમાન છે. જે માળખારૂપે સામાન્ય જીવોને પણ દેખાય તેવું છે. તેના અવલંબનથી નિશ્ચયનયના શાસનને પ્રાપ્ત કરી જીવો મોક્ષમાર્ગમાં ગતિ કરે છે. બાકી નિશ્ચયનયનું શાસન સૂક્ષ્મ પ્રજાસંપન્ન દ્વારા જ ગ્રહણ થાય તેવું છે, સામાન્ય જીવો માટે તે સૂક્ષ્મ-ગંભીર-રહસ્યમય-દુર્ગ્રાહ્ય છે. પરંતુ વર્તમાન સંઘની દુઃખદ પરિસ્થિતિ એ છે કે “જૈનધર્મના મૂળભૂત ઘટકરૂપ ધર્મતીર્થ કે ‘જેનાથી આપણે તીર્થંકરોની ગેરહાજરીમાં પણ સર્વજ્ઞના અનુશાસનને પામી શકીએ છીએ’ તેની સાચી ઓળખ લુપ્તપ્રાય: બની છે. અરે ! વર્ષોથી ધર્મ કરનારાઓને પૂછીએ કે ‘ધર્મતીર્થ એટલે શું ?’ તો તેનો કોઈ ખુલાસાસહિત સંતોષકારક જવાબ ન મળે”.

આજથી થોડા વર્ષ પૂર્વે શાસનના બહુશ્રુત પૂર્વપુરુષરચિત અમૂલ્ય શ્રુતવારસાને લોકો સુધી સુગમ રીતે પહોંચાડી સુરક્ષિત કરવા ગીતાર્થ ગંગા સંસ્થાની સ્થાપના થયેલ. તેમાં પ્રમાણભૂત પ્રાચીન હજાર ગ્રંથના આધારે જૈનશાસનના ૧૦,૦૦૦ વિષયોનું વર્ગીકરણનું કાર્ય ચાલી રહેલ છે. સંસ્થાના મુખ્ય માર્ગદર્શક, જ્ઞાનવારિધિ પ. પૂ. સ્વ. મુનિપ્રવર મોહજિતવિજયજી મહારાજાએ પૂ. ગુરુદેવને આજ્ઞા કરેલ કે ‘આપણે કાર્યના ફળ સ્વરૂપે જે સાહિત્ય બહાર પાડીએ તેમાં મંગલ તરીકે પ્રથમ ‘ધર્મતીર્થ’ વિષય લેવો. ધર્મતીર્થની સ્થાપના પછી પર્ષદા ભેગી થાય. પર્ષદા મળે એટલે પ્રભુ દેશનાઆપે. દેશનાના તત્ત્વને પામી દ્વાદશાંગીની રચના થાય. દ્વાદશાંગીના હાર્દને પામવા તેનું ચાર અનુયોગરૂપે વિવેચન કરવું પડે. બિષ્વર્ષરૂપે ધર્મતીર્થ, પર્ષદા, દેશના, દ્વાદશાંગી અને અનુયોગરૂપ પ્રથમ પાંચ વિષયનું લોકભોગ્ય શૈલીમાં શાસ્ત્રીય વિવેચન કરવું.’

‘ધર્મતીર્થ’ વિષયને લોકભોગ્ય શૈલીમાં નિરૂપણ કરવા પ્રવચનનો વિકલ્પ પસંદ કરાયો. તે માટે આજથી સાત વર્ષ પૂર્વે વિ. સં. ૨૦૫૭ના ચાતુર્માસમાં ‘ધર્મતીર્થ’ વિષય પર પૂ. ગુરુદેવે પ્રવચનો આપેલા. જેમાં ધર્મતીર્થના ચારે નિષ્કેષા, ધર્મતીર્થ સ્થાપનાનો ઉદ્દેશ તથા તેની વિધિ, સંચાલન વગેરે અનેક સંલગ્ન વિષયો આવરી લેવાયા હતા. જેથી સામાન્ય શ્રોતાને પણ ધર્મતીર્થનો સર્વાંગી બોધ થાય.

જૈનશાસનમાં એક ગ્રંથના આધારે તેમાં આવતા અનેક વિષયોના વિવેચનની શૈલી પરંપરાગતરૂપે ચાલતી આવે છે. વર્તમાનમાં પણ અનેક પ્રવચનકારો પ્રસ્તુત શૈલીએ નિરૂપણ કરે છે. પરંતુ અનેક ગ્રંથોના આધારે એક વિષયનું વિવેચન કરવાની

શૈલી તદ્દન નવી છે. તેમાં particular-ચોક્કસ એક વિષયમાં અનેક ગ્રંથોના સંદર્ભો ભેગા કરી વિવેચન કરવાની પદ્ધતિ અપનાવવામાં આવે છે. આ શૈલીથી નિરૂપણ માટે પૂર્વાચાર્યોના આગમ અને આગમેતર પ્રમાણભૂત સંકડો ગ્રંથોમાંથી નીચોડરૂપે ‘ધર્મતીર્થ’ વિષયના સમૃદ્ધ સહસ્રાધિક શાસ્ત્રપાઠો સંગૃહીત કરવામાં આવ્યા.

‘ધર્મતીર્થ’ વિષયનું સૂક્ષ્મ તારવણીપૂર્વકનું વિવેચન શ્રોતાવર્ગમાં નવી જ ભાત પાડનારું બન્યું. તે વ્યાખ્યાનશ્રવણનો લહાવો જ કાંઈક અલગ હતો. દરરોજ શ્રોતાવર્ગના મુખ પર અપૂર્વ તત્ત્વપ્રાપ્તિનો આનંદ તરી આવતો હતો. છતાંય આપણી અલ્પ ધારણાશક્તિ, વિષયની ગંભીરતા, ઉપસ્થિત-અનુપસ્થિત અનેક લોકો સુધી તત્ત્વની વાતો પહોંચાડવાની ભાવનાને સાકાર કરવા પ્રવચનને મૂર્ત સ્વરૂપ આપવું જ રહ્યું ! તેથી ત્યારના લખેલા પ્રવચનોને સંકલિત કરી સાથે સાક્ષીરૂપે શાસ્ત્રપાઠોનું સંયોજન કરી ‘ધર્મતીર્થ’ પુસ્તકનું સર્જન થયું, જે કુલ ચાર ભાગમાં પ્રકાશિત થનાર છે.

ધર્મતીર્થનો પ્રથમ ભાગ આજથી ૫ વર્ષ પૂર્વે વિ. સં. ૨૦૫૯ના ચાતુર્માસ પ્રવેશ સમયે પ્રકાશિત થયેલ. જેને અનેક તત્ત્વરસિક, વિદ્વાન સાધુ-સાધ્વી-શ્રાવક-શ્રાવિકાવર્ગે હૃદયના ઉમળકાથી વધાવી લીધો. ત્યારપછી આગળના ભાગોની તેઓ તરફથી સતત માંગણી આવતી રહી. સામે વ્યાખ્યાનનું લખાણ પણ તૈયાર હતું. પરંતુ ગુરુદેવ તીર્થરક્ષા આદિ શાસનના અન્ય મહત્ત્વના કાર્યોમાં અતિવ્યસ્ત હોવાથી સમય ફાળવી શકતા ન હતા. ઉપરાંત, આવા ગંભીર વિષયનું સાહિત્ય પ્રવચનકારની શાસ્ત્રપૂતદૃષ્ટિ તળે પસાર થઈ પ્રકાશિત થાય તે જ હિતાવહ હોય છે. સાથે આ સાહિત્યને વિદ્વદ્જનોમાં આદેય-ગ્રહણ બનાવવા શાસ્ત્રપાઠોની સુવ્યવસ્થિત ગોઠવણી પણ અનિવાર્ય હતી. અનુકૂળ સંયોગો પ્રાપ્ત થતાં બીજા ભાગનું વિલંબે પણ પ્રકાશન થઈ રહ્યું છે, જેને નિરાગ્રહદૃષ્ટિવાળા મધ્યસ્થ વિદ્વાનો અવશ્ય વધાવી લેશે. અન્ય ભાગો પણ ઝડપથી નજીકના ભવિષ્યમાં પ્રકાશિત થાય તેવી ઉત્કંઠા વ્યક્ત કરું છું.

ધર્મતીર્થના પ્રથમ ભાગમાં ધર્મતીર્થનો મહિમા, વ્યાખ્યા, કુલ પાંચ ભાવતીર્થમાં પ્રથમના ત્રણ ભાવતીર્થની ઓળખનો સમાવેશ થયેલ. પ્રસ્તુત બીજા ભાગમાં શેષ ચોથું-પાંચમું ભાવતીર્થ, દ્રવ્યતીર્થ અને ધર્મતીર્થના ઉદ્દેશો-સ્થાપનાવિધિનું વર્ણન કરેલ છે.

ચોથા રત્નત્રયી ભાવતીર્થના વર્ણનમાં રત્નત્રયીની તારક શક્તિ બતાવતાં સિદ્ધ કર્યું છે કે ‘ત્રણ કાળમાં જેટલા પણ જીવો મોક્ષે ગયા, જાય છે કે જશે તે બધા આ ભાવતીર્થના અવલંબનથી જ ગયા, ભલે પછી મરુદેવામાતા જેવા અપવાદિક કિસ્સારૂપ હોય તોપણ’ ! સમ્યગ્દર્શન-સમ્યગ્જ્ઞાન-સમ્યક્ચારિત્રની પ્રત્યક્ષ જીવનમાં સુખદાયકતા દલીલો અને વ્યવહારિક દૃષ્ટાંતોથી સિદ્ધ કરવામાં આવેલ છે. પાંચમા ભાવતીર્થમાં જૈનદર્શનના બાહ્ય અનુષ્ઠાનોની લોકોત્તરતા અને સંપૂર્ણ અણીશુદ્ધતા અન્યદર્શનના અનુષ્ઠાનો સાથે તુલના કરીને દર્શાવવામાં આવેલ છે. સાથે તેના સેવન દ્વારા ઉત્તરોત્તર પ્રગતિને સાધનાર શ્રેયાંસકુમારના દૃષ્ટાંતનું પણ ભાવસ્પર્શી નિરૂપણ કરેલ છે. જેનાથી

વાચકના હૃદયમાં પ્રગટેલા બહુમાનભાવથી દૈનિક કરાતા ધર્માનુષ્ઠાનમાં અપૂર્વ પ્રાણસંચાર થશે.

ધર્મતીર્થના ભાવનિક્ષેપારૂપ પાંચ ભાવતીર્થના વર્ણન બાદ દ્રવ્યનિક્ષેપારૂપે દ્રવ્યતીર્થનું વર્ણન પ્રાપ્ત થાય છે, જેમાં શાસ્ત્રસંદર્ભોપૂર્વક દ્રવ્યતીર્થના આલંબન અને ઉપકરણ એમ બે મુખ્ય વિભાગો કરવામાં આવ્યા છે, અને તેના પેટાવિભાગોનો પણ મહિમા દર્શાવ્યો છે. જડ એવા પદાર્થોની તારકતા-પવિત્રતા કઈ રીતે ? તે હેતુ-દૃષ્ટાંતથી સિદ્ધ કર્યા બાદ છેલ્લે સ્થાવરતીર્થના વિશાળ-અમૂલ્ય વારસાને સતત નવપલ્લવિત રાખનાર સાતક્ષેત્રની પરંપરાગત વ્યવસ્થાનું પણ સંક્ષેપમાં સાક્ષીઓ આપવા દ્વારા સચોટ વર્ણન છે. આ વિભાગ વાચકને વર્તમાનકાળના જૈનોની સ્થાવરતીર્થો, કે જે સેંકડો વર્ષોથી સચવાયેલો સંઘનો પુનઃ ન સર્જી શકાય તેવો અમૂલ્ય વારસો છે, તેના પ્રત્યેની ઘોર ઉપેક્ષામાંથી બહાર કાઢવા સક્ષમ છે.

ધર્મતીર્થના ચાર નિક્ષેપાના વર્ણનની પૂર્ણાહૂતિ બાદ એક નવો મહત્વનો વિભાગ શરૂ થાય છે, જે છે ધર્મતીર્થ સ્થાપનાનો ઉદ્દેશ તથા તેની લોકોત્તર સ્થાપનાવિધિ. આ જગતમાં લૌકિકન્યાય પ્રવર્તાવવા રાજસત્તા અસ્તિત્વમાં આવી છે તેમ લોકોત્તરન્યાય પ્રવર્તન માટે ધર્મસત્તા અસ્તિત્વ ધરાવે છે, ચાહે તે જૈનધર્મ હોય કે જૈનેતર ધર્મ. આ લોકોત્તર ઉદ્દેશ જ ધર્મસંસ્થાને ભૌતિક દુનિયામાં સર્વશ્રેષ્ઠ કક્ષાએ મૂકે છે. તેમાંય જૈનધર્મ તો લોકોત્તરન્યાયપ્રવર્તનરૂપ ઉદ્દેશને પોતાની આગવી કાર્યપદ્ધતિથી સંપૂર્ણ સાકાર કરે છે. તેના માટે જૈનદર્શન પાસે દુનિયામાં ક્યાંય, કોઈની પાસે ન હોય તેવું લોકોત્તર બંધારણ, વહીવટીતંત્ર અને ન્યાયતંત્ર છે. આ બધું શું છે ? તેનો ન્યાયપ્રવર્તનમાં ક્યાં સબળો ભાગ છે ? તેનું ખૂબ જ સુંદર રસપ્રદ શૈલીથી રાજનીતિ અને ધર્મનીતિના અનેક ઉદ્દરણો આપવાપૂર્વક હૃદયંગમ વર્ણન છે. આ વિભાગની વિશેષતાનું વર્ણન કરવા બેસીએ તો એક નવું પુસ્તક બની જાય ! આ વિભાગ માત્ર પ્રસ્તુત ભાગમાં પૂરો થતો નથી, પરંતુ તેનું જોડાણ પાછળના ભાગો સુધી ચાલે છે. આ વિભાગ કોઈ પીઠ રાજકારણી વાંચે તો તેને પણ જીવનમાં ન પ્રાપ્ત થયા હોય તેવા આર્ય રાજનીતિના રહસ્યો પ્રાપ્ત થાય.

ગ્રંથમાં આવતી ઘણી વાતો એવી છે કે વર્ષોથી વ્યાખ્યાનશ્રવણ કરનારાઓને પણ વિસ્મયજનક બની શકે છે; કારણ કે જે દૃષ્ટિકોણથી પદાર્થનિરૂપણ છે તે દૃષ્ટિકોણ અલ્પપ્રચલિત કે અપ્રચલિત હશે; છતાંય બધી વાતો છે શાસ્ત્રના સચોટ સંદર્ભો અને યુક્તિપૂર્વકની. સંસ્કૃત-પ્રાકૃતના અભ્યાસી મધ્યસ્થ વિદ્વાનો આને અવશ્ય સમજી શકશે. અરે ! દીર્ઘદૃષ્ટિપૂર્વકના લાભો વિચારી સંઘમાં સત્સાહિત્યનો ફેલાવો પણ કરશે. મને અવશ્ય શ્રદ્ધા છે કે ‘આ ગ્રંથના વાંચનથી કુલપરંપરાગત મળેલા જૈનધર્મની જીવનમાં ક્યારેય વિચારી ન હોય તેવી અલૌકિક મહત્તા તમને મનમાં સ્થાપિત થશે. તમારી ધર્મશ્રદ્ધાને એક નવો રંગ-ઓપ આપનારું પ્રસ્તુત વાંચન બની રહો’.

પ્રસ્તુત પુસ્તકમાં મુખ્ય-મુખ્ય મુદ્દાઓ, અપ્રચલિત-અલ્પપ્રચલિત વાતોમાં પ્રમાણ તરીકે ફૂટનોટમાં શાસ્ત્રપાઠો સ્થાનનિર્દેશપૂર્વક મૂકવામાં આવેલ છે. સાથે કાયદાકીય કે રાજકારણની બાબત માટે પ્રમાણભૂત સાહિત્યના ઉદ્ધરણો પણ ટાંકવામાં આવેલા છે. તે તે પેટાવિભાગોના અંતે ચિંતકોને ઉપયોગી ટૂંકા પરિશિષ્ટો પણ જોડેલ છે. ધ્યાન દોરવાલાયક બાબત એ છે કે 'શાસ્ત્રપાઠોમાં ઘણા શાસ્ત્રપાઠો સ્પષ્ટ રીતે પ્રવચનકારની વાતોને સમર્થન કરનારા છે, તો અમુક શાસ્ત્રપાઠો સીધા પુષ્ટિકારક નથી પરંતુ સંદર્ભાનુસારે અર્થાપત્તિથી પ્રવચનકારની વાતને સુનિશ્ચિતપણે સિદ્ધ કરે છે'. આ કામ પૂર્વાપર અનુસંધાન જોડવામાં નિપુણ વિદ્વાનોને અવશ્ય અલ્પ આયાસ સાધ્ય છે. શાસ્ત્રપાઠોમાં સંદર્ભ તરત પકડાઈ જાય માટે તે તે વાક્યો કે શબ્દોને highlight પણ કરવામાં (ઉપસાવવામાં) આવેલ છે. છતાં જે પાઠોમાં સંદર્ભ ન પકડાય તો તે તે ગ્રંથમાં જોઈ લેવા ભલામણ છે.

“કાર્ય ભગીરથ છે...

પ્રજ્ઞા અલ્પ છે.....

સહાયકો દુર્લભ છે....

છન્નસ્થતાવશ પદાર્થનિરૂપણમાં જિનાજ્ઞાવિરુદ્ધ કાંઈ પ્રરૂપાયું હોય તો મધ્યસ્થ, પરીક્ષક બહુશ્રુતો, શાસ્ત્રયુક્તિપ્રદાનપૂર્વક તેને દર્શાવી પ્રસ્તુત ગ્રંથને ક્ષતિરહિત બનાવવાના કાર્યમાં સહયોગી બનો. સાથે પ્રસ્તુત ગ્રંથને ગુણગ્રાહીદૃષ્ટિથી વાંચીને હૃદયની કૃપા વરસાવો” તેવી સુજ્ઞજનોને પ્રવચનકારની નમ્ર પ્રાર્થના છે.

પ્રાંતે ગ્રંથવાંચનથી સર્વ જીવો ધર્મતીર્થની તાત્વિક ઓળખાણ પામી જૈનશાસનના સર્વશ્રેષ્ઠ પૂર્ણ સમર્પિત આરાધક બનો તે જ શુભાભિલાષા...
ઉક્તં ચ -

“નવ્યોડસ્માકં પ્રબન્ધોડપ્યનણુગુણભૂતાં સજ્જનાનાં પ્રમાવાદ,

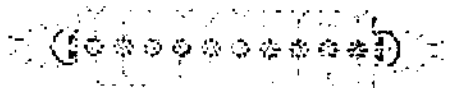
વિખ્યાતઃ સ્યાદિતીમે હિતકરણવિધૌ પ્રાર્થનીયા ન કિં નઃ ।

નિષ્ણાતા વા સ્વતસ્તે રવિરુચય ઇવામ્મોરુહાણાં ગુણાના-

મુલ્લાસેડપેક્ષણીયો ન ખલુ પરરુચેઃ ક્વાપિ તેષાં સ્વભાવઃ ।।”

ગુરુપાદપદ્મચંચરીક

મુનિ કેવલ્યજિતવિજયજી મ. સા.

મુખપૃષ્ઠ સંકેત પરિચય

જૈનઆગમોમાં કોઈ પણ પદાર્થનો સમગ્રતાથી વિચાર કરવા નિક્ષેપ વર્ણનની અદ્વિતીય શૈલી છે, જેના વિના વસ્ત્ર કે ભોજન જેવી સામાન્ય વસ્તુનો પણ સર્વાંગી બોધ શક્ય નથી. તે નિક્ષેપ સંક્ષેપમાં સર્વત્ર ચાર વિભાગથી હોય છે; નામનિક્ષેપ, સ્થાપનાનિક્ષેપ, દ્રવ્યનિક્ષેપ અને ભાવનિક્ષેપ.

અહીં પણ કૃતકૃત્ય એવા તીર્થકરોથી પ્રસ્થાપિત ધર્મતીર્થને ચિત્ર દ્વારા સઘળા પાસાંથી સમજાવવાનો પ્રયત્ન કરેલ છે.

ચિત્રમાં પ્રથમ નામધર્મતીર્થને “ધર્મતીર્થ” શબ્દથી સૂચવેલ છે.

તે પછી તેની બાજુમાં ધર્મતીર્થનું આકારરૂપ પ્રતીક જે દેવનિર્મિત સમવસરણ છે તેને કલ્પસૂત્ર આદિ પ્રાચીન હસ્તપ્રતોમાં આવતા તેનાં પ્રતીકરૂપ(symbolic) ચિત્રથી આબેહૂબ દર્શાવેલ છે.

ત્યાર બાદ, તેની નજીકના ત્રણ વિભાગમાં અનુક્રમે દ્રવ્યધર્મતીર્થ પ્રતીકો દ્વારા ઉપસાવેલ છે. ત્યાં પ્રથમ વિભાગમાં સમ્યગ્જ્ઞાનના ઉપકરણરૂપે તાડપત્ર, ખડિયો, લેખની, તેમજ આલંબનરૂપે કેવલજ્ઞાન ઉત્પત્તિ ભૂમિરૂપ ઋજુવાલિકા નદી, દ્રવ્યશ્રુત સ્વરૂપ પુસ્તકો અને તેના સંગ્રહાલય સ્વરૂપ જ્ઞાનમંદિરોને પ્રતીકરૂપે દેખાડેલ છે.

દ્રવ્યધર્મતીર્થના દ્વિતીય વિભાગમાં સમ્યગ્દર્શનના ઉપકરણરૂપે પૂજાની થાળી, ધૂપ, નૈવેદ્ય, ફળ તેમજ આલંબનરૂપે તીર્થકરોના કલ્યાણક આદિ ભૂમિ અને સિદ્ધગિરિ આદિ પવિત્ર તીર્થો, તથા શાશ્વત-અશાશ્વત જિનમંદિર, જિનપ્રતિમાઓના પ્રતીકરૂપે સંકેત જણાવેલ છે.

તૃતીય વિભાગમાં સમ્યક્ચારિત્રના ઉપકરણરૂપે જયણાનું મુખ્ય સાધન રજોહરણ તેમજ આલંબનરૂપે ગણધરો આદિ મહામુનિપુંગવોની નિર્વાણભૂમિ, સાધનાભૂમિરૂપ રાજગૃહી આદિના પહાડો તથા ગુરુમંદિર, ગુરુમૂર્તિઓને પ્રતીકરૂપે આલેખેલ છે.

આ રીતે દ્રવ્યનિક્ષેપારૂપ દ્રવ્યધર્મતીર્થમાં સમગ્રતાથી અધ્યાત્મના નિમિત્તકારણરૂપ સર્વ પ્રસિદ્ધ સામગ્રીનો સંગ્રહ દર્શાવવા પ્રયત્ન કરેલ છે. કારણ કે જિનશાસનના અંગભૂત જડ ધર્મસાધનોનો પણ ગૌરવપૂર્વક દ્રવ્યધર્મતીર્થમાં સમાવેશ અભિપ્રેત છે.

અંતે ભાવધર્મતીર્થ જે આત્મા કે આત્માના વિશુદ્ધ ગુણો સ્વરૂપ જ હોવાથી જીવંત છે. જેને ક્રમશઃ પાંચ વિભાગમાં પ્રતીકો દ્વારા દર્શાવેલ છે.

પ્રથમ જીવંત ધર્મતીર્થમાં ગુરુમુદ્રામાં રહેલ શાસનવાહક ગણધર ભગવંતોના પ્રતીક દ્વારા ગીતાર્થ ગુરુપરંપરા સૂચવવા પ્રયત્ન કરેલ છે.

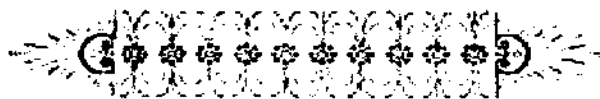
બીજા જીવંત ધર્મતીર્થ સ્વરૂપ ભાવશ્રુતમય દ્વાદશાંગી જે આત્માના ગુણસ્વરૂપ છે તેને પ્રદર્શિત કરવા માર્મિક પ્રતીક મૂકેલ છે. જેમાં ચક્ષુ એ દૃષ્ટિવાદ અંતર્નિહિત દૃષ્ટિના સૂચક છે. ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રોવ્ય બોધક ત્રિપદી વિશ્વના પદાર્થમાત્રમાં સમવ્યાપ્ત હોવાથી સમભૂજત્રિકોણથી દર્શાવેલ છે. વળી સર્જનરૂપ ઉત્પાદ લાલ રંગથી, વિસર્જનરૂપ વ્યય કાળા રંગથી અને સ્થિરતારૂપ ધ્રોવ્ય સફેદ રંગથી દેખાડેલ છે. ત્રિપદીમાંથી જ ચૌદપૂર્વ પ્રવાહિત થયેલ હોવાથી ત્રિકોણની નીચે દૃષ્ટિવાદના મધ્યસ્વરૂપ ચૌદપૂર્વ અને આજુબાજુના ચૂલિકા-પરિકર્મ આદિ વિભાગને તોરણરૂપે દર્શાવેલ છે અને દૃષ્ટિવાદના બિંદુતુલ્ય અગિયારઅંગ પણ ઉત્તરતા ક્રમે નીચે અલ્પકદની રેખા દ્વારા દર્શાવેલ છે. અતલ ઊંડાણવાળા શ્રુતસાગરને સૂચવવા વચ્ચે પ્રતીકરૂપે હોઠ મૂકેલ છે. દ્વાદશાંગીનો કદ દર્શક આકાર નાળચી જેવો થાય છે, જે ગાગરમાં મહાસાગર સમાવવાનો અગાધ જ્ઞાની ગણધરોનો મિતાક્ષરસૂત્ર રચવાનો પ્રયત્ન સૂચવે છે. વળી આત્મસ્થ શ્રુતજ્ઞાનસ્વરૂપ દ્વાદશાંગી જ ભાવધર્મતીર્થ છે. તે સૂચવવા દ્વાદશાંગીનું ગણધર આદિ ગુરુભગવંતોના મસ્તિષ્ક સાથે તારક(star) દ્વારા જોડાણ સૂચવેલ છે.

ત્રીજા જીવંત ધર્મતીર્થ સ્વરૂપ ચતુર્વિધ શ્રીસંધને પ્રતીકાત્મક રીતે સાધુ-સાધ્વી-શ્રાવક-શ્રાવિકાના ચિત્રથી દર્શાવેલ છે. વળી, તેની જીવંતતા સૂચવવા પાછળ આભામંડલ આલેખેલ છે.

ચોથા જીવંત ધર્મતીર્થ સ્વરૂપ મોક્ષમાર્ગને સમ્યગ્જ્ઞાન, સમ્યગ્દર્શન અને સમ્યકચારિત્રના પ્રતીકો ક્રમશઃ તેજોવર્તુળ, ચક્ષુ અને સ્કટિકરત્ન દ્વારા પ્રતિબિંબિત કરેલ છે. વળી, પશ્ચાત્ ભૂમિકામાં સિદ્ધશિલા સાથે જોડાણ કરતો સીધો પથ (Super High-way) દર્શાવેલ છે. અહીં નિશ્ચયનયથી જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્ર; વ્યવહારનયથી દર્શન, જ્ઞાન, ચારિત્ર અને પરમશુદ્ધનિશ્ચયનયથી જ્ઞાનમય રત્નત્રયીને સૂચવવા મધ્યમાં દર્શન અને નીચે-ઉપર ચારિત્ર અને જ્ઞાનનું પ્રતીક દર્શાવેલ છે.

પાંચમા જીવંત ધર્મતીર્થ સ્વરૂપ જ્ઞાન-દર્શન અને ચારિત્રગુણના અદ્વિતીય સાધનો અનુક્રમે સ્વાધ્યાય, ભક્તિ અને પ્રતિક્રમણના અનુષ્ઠાન પ્રતીકરૂપે સાક્ષાત્ આચરનાર વ્યક્તિના ચિત્રથી દર્શાવેલ છે. જેના દ્વારા તીર્થંકર કથિત સર્વ રત્નત્રયીના સાધક અનુષ્ઠાનોનું સૂચન છે.

દશ વિભાગથી દર્શાવેલ ચાર નિષ્કેપ અનુસારી સમગ્ર ધર્મતીર્થની જગતમાં ચાલતી અવિચ્છિન્ન પરંપરા વર્તુળોની પરંપરા દ્વારા દર્શાવેલ છે. જે અપેક્ષાએ ધર્મતીર્થની શાશ્વતતાનું પણ સૂચક છે. વળી, આ ધર્મતીર્થની ઉપાસના ચારગતિરૂપ ભવસાગરથી પાર પમાડી અવશ્ય પરમપદે સ્થાપિત કરનાર છે. તેથી ચિત્રમાં નીચે ચાર રેખાઓના મોજા દ્વારા ભવસાગર સંકેતિત છે. જ્યારે ઉપર સિદ્ધશિલા દ્વારા પરમપદની પ્રાપ્તિ પ્રતીકરૂપે સૂચવેલ છે.

❖ વિષયાનુક્રમણિકા ❖

ક્રમ	વિષય	પૃષ્ઠ ક્રમાંક
❖	ચતુર્થ ભાવતીર્થ - રત્નત્રયી	૧-૮૪
૧.	ધર્મતીર્થના વર્ણનમાં રત્નત્રયીરૂપ ચોથું ભાવતીર્થ	૧
૨.	મોક્ષ એટલે સર્વ દોષોથી મુક્તિ અને સર્વ ગુણોની પ્રાપ્તિ	૪
૩.	વ્યવહારનયથી અને નિશ્ચયનયથી ભાવતીર્થનું સ્વરૂપ	૭
૪.	અપ્રધાન દ્રવ્યતીર્થો :	૭
૫.	વ્યવહારનયથી ભાવતીર્થ	૮
૬.	નિશ્ચયનયથી ભાવતીર્થ	૮
૭.	નિશ્ચયનયના ભાવતીર્થને પમાડવામાં વ્યવહારનયનાં ભાવતીર્થોની સફળતા	૮
૮.	તીર્થકરોને પણ પૂજનીય રત્નત્રયીરૂપ ભાવતીર્થ	૧૩
૯.	અન્યલિંગીઓને પણ તારક - રત્નત્રયી	૧૪
૧૦.	જગતમાં એક જ મુક્તિનો માર્ગ - રત્નત્રયી	૧૬
૧૧.	મરુદેવામાતાનો રત્નત્રયીના પરિણામથી શીઘ્ર મોક્ષ	૨૧
૧૨.	રત્નત્રયી એક જ અનન્ય મોક્ષમાર્ગ	૩૦
૧૩.	સંસારની ધરી મિથ્યાદર્શન-મિથ્યાજ્ઞાન અને મિથ્યાચારિત્ર, તેની સંપૂર્ણ વિરોધી રત્નત્રયી	૩૪
૧૪.	રત્નત્રયીરૂપ ભાવતીર્થનો મહિમા	૪૪
૧૫.	મિથ્યાત્રયીથી અનંત દુઃખરૂપ સંસાર	૪૭
૧૬.	મિથ્યાત્રયીનું દહન કરે રત્નત્રયી	૪૮
૧૭.	સમ્યગ્દર્શનનો શાંતિદાયક પરિણામ	૫૪
૧૮.	ભૌતિક સુખની એકાંતે દુઃખરૂપતા	૫૫
૧૯.	ઇચ્છાપૂર્તિની અપેક્ષાએ મોક્ષસુખની ઝાંખી	૫૭
૨૦.	શ્રાવકને શૃંગીમત્સ્યની ઉપમા	૬૧
૨૧.	આત્માના સર્વ ગુણોનો રત્નત્રયીમાં સમાવેશ	૬૩
૨૨.	ચૌદ ગુણસ્થાનકરૂપ મોક્ષમાર્ગમાં રત્નત્રયીની ઉત્તરોત્તર પ્રવર્ધમાનતા	૬૩

ક્રમ	વિષય	પૃષ્ઠ ક્રમાંક
૨૩.	બીજ અને ફળના સંબંધથી મોક્ષની સિદ્ધિ	૬૮
૨૪.	પ્રત્યક્ષસિદ્ધ રત્નત્રયી, તેની પૂર્ણતા એ મોક્ષ	૬૯
૨૫.	ગંભીરતા ગુણ પર વિમલવાહન કુલકરના પૂર્વભવનું દૃષ્ટાંત	૭૧
૨૬.	પ્રાણાંત ધર્મસંકટમાં પણ સુદર્શનશેઠની ગંભીરતા અને તેથી થયેલી શાસનપ્રભાવના	૭૩
૨૭.	કોશાના ગંભીરતા ગુણથી સિંહગુફાવાસી મુનિનું પતન અટકી ગયું	૭૫
૨૮.	રત્નત્રયીરૂપ મોક્ષમાર્ગ સંવેદનથી સ્વરસવાહી	૭૮
૨૯.	યુગાન્તકૃદ્ભૂમિ અને પર્યાયાન્તકૃદ્ભૂમિ	૭૯
❁	પરિશિષ્ટ : ભાવતીર્થ - રત્નત્રયી	૮૧-૮૪
❁	પંચમ ભાવતીર્થ - અનુષ્ઠાન	૮૫-૧૮૧
૩૦.	પાંચ ભાવતીર્થ હોય ત્યાં સુધી જ ધર્મતીર્થનું અસ્તિત્વ	૮૫
૩૧.	પાંચમું ભાવતીર્થ : ક્રિયાકલાપરૂપ અનુષ્ઠાન	૮૪
૩૨.	ક્રિયાકલાપરૂપ અનુષ્ઠાનો પણ શ્રીસંઘના પ્રાણરૂપ	૮૬
૩૩.	ગુણપ્રાપ્તિથી ગુણસિદ્ધિપર્યંત અનુષ્ઠાન સહાયક, તેમાં શ્રેયાંસકુમારનું દૃષ્ટાંત	૧૦૦
૩૪.	પાંચે પાંચ ભાવતીર્થો લોકોત્તર	૧૦૩
૩૫.	એક જ દેશનામાં નિર્નામિકાને પ્રારંભિક રત્નત્રયીની પ્રાપ્તિ	૧૦૪
૩૬.	લલિતાંગ દેવને સ્વયંપ્રભાનું તીવ્ર વિરહદુઃખ	૧૦૭
૩૭.	લલિતાંગ અને સ્વયંપ્રભાનો સ્નેહરાગ અને સાથે ધર્મની આરાધના	૧૧૦
૩૮.	જીવાનંદ આદિ છ મિત્રોની મહાત્માની ઉત્કૃષ્ટ વૈયાવશ્ય	૧૧૨
૩૯.	પરમપદને પામવા ઉત્તમ જીવો પણ અનેક ભવો અનુષ્ઠાનસેવનમાં પ્રયંડ પુરુષાર્થ કરે છે	૧૧૬
૪૦.	છ મિત્રોનું લાખો વર્ષો સુધી અપ્રમત્તપણે પંચાચારનું સેવન	૧૧૭
૪૧.	છએ મિત્રો બારમા દેવલોકમાં સામાનિક દેવો	૧૧૮
૪૨.	છએ મિત્રોનો મહાવિદેહમાં જન્મ, નિરતિચારચારિત્ર અને સમતાયોગની પ્રાપ્તિ	૧૨૦
૪૩.	જૈન ક્રિયાકલાપનો મહિમા	૧૨૨
૪૪.	પ્રથમ ચારે ભાવતીર્થની પ્રાપ્તિ છતાં પાંચમામાં પુરુષાર્થ વિના ભવસાગરનો અંત અશક્ય	૧૨૫

ક્રમ	વિષય	પૃષ્ઠ ક્રમાંક
૪૫.	જે ક્રિયા આત્મામાં શુભભાવ જગાડે અને ગુણનું પોષણ કરે તે ધર્માનુષ્ઠાન	૧૨૫
૪૬.	ક્રિયા અનુરૂપ ભાવની જન્મદાત્રી છે	૧૨૬
૪૭.	ધર્માનુષ્ઠાન અને અધર્માનુષ્ઠાન	૧૨૬
૪૮.	સંક્લિષ્ટ પરિણામજનક ક્રિયા અધર્માનુષ્ઠાન, શુભભાવજનક ક્રિયા ધર્માનુષ્ઠાન	૧૨૭
૪૯.	‘અહં અને મમ’થી થતી ક્રિયાઓ અધર્માનુષ્ઠાન	૧૨૮
૫૦.	દુનિયાના ધર્મોનાં અનુષ્ઠાનોનું ત્રણ પ્રકારમાં વર્ગીકરણ	૧૨૯
૫૧.	(૧) અધર્મઅનુષ્ઠાન	૧૩૦
૫૨.	(૨) ધર્મઅનુષ્ઠાન	૧૩૨
૫૩.	અનાર્યધર્મો અને આર્યધર્મોના લક્ષ્યબિંદુમાં પાયાનો તફાવત	૧૩૫
૫૪.	(૩) મિશ્રઅનુષ્ઠાન	૧૩૬
૫૫.	ભાવનું સાધન અનુરૂપ ક્રિયાનું સેવન એ ભાવોત્પત્તિનું સાધન	૧૪૧
૫૬.	દરેક ક્રિયા સાથે અનુરૂપ ભાવો જોડાયેલા છે	૧૪૧
૫૭.	અનશન આપઘાત નથી, જિનાજ્ઞા મુજબ અનશન લાખો ગુણપોષક ધર્માનુષ્ઠાન છે	૧૪૪
૫૮.	માત્ર કાયાકષ્ટ એ ધર્માનુષ્ઠાનની શ્રેષ્ઠતાનો માપદંડ નથી	૧૪૬
૫૯.	ક્રિયાના બે પ્રકાર : (૧) દોષપોષક ક્રિયા અને (૨) ગુણપોષક ક્રિયા	૧૪૮
૬૦.	અન્ય ધર્મનાં ત્રણ પ્રકારનાં અનુષ્ઠાનો	૧૪૯
૬૧.	વિરતાવિરત ગૃહસ્થનાં બધાં ધર્માનુષ્ઠાન આંશિક ધર્મસ્વરૂપ	૧૫૧
૬૨.	સમિતિ-ગુપ્તિયુક્ત સાધનું અનુષ્ઠાન તે પૂર્ણ ધર્માનુષ્ઠાન છે	૧૫૧
૬૩.	અગ્નિનો આરંભ શુભભાવનું સાધન બને તો જ આંશિક ધર્માનુષ્ઠાન	૧૫૩
૬૪.	યજ્ઞમાં પશુ હોમવા એ અધર્માનુષ્ઠાન છે, પ્રભુની પુષ્પપૂજા એ ધર્માનુષ્ઠાન છે	૧૫૪
૬૫.	સંપૂર્ણ ગુણપોષક અને આંશિક પણ દોષ ન હોય તેવું અનુષ્ઠાન એટલે સમિતિ-ગુપ્તિ	૧૫૪
૬૬.	પૂર્ણ સમિતિ-ગુપ્તિનું આચરણ એ જ ભાવતીર્થ	૧૫૭
૬૭.	સમગ્ર જીવસૃષ્ટિ સાથે ઉચિત અને ન્યાયી વર્તન એટલે સમિતિ-ગુપ્તિનું પાલન	૧૬૦
૬૮.	સમકિતમાં પ્રવચનમાતાનું જ્ઞાન અનિવાર્ય	૧૬૦
૬૯.	સમિતિ-ગુપ્તિની વ્યાખ્યા	૧૬૩

ક્રમ	વિષય	પૃષ્ઠ ક્રમાંક
૭૦.	સમિતિ-ગુપ્તિની આધારશિલા ભિક્ષાધર્મ	૧૬૮
૭૧.	અશુભ મનોભાવો પ્રદૂષણસર્જક, શુભ મનોભાવો નિર્મળતાસર્જક	૧૭૪
૭૨.	પાંચે ભાવતીર્થોનો અવિનાભાવી સંબંધ અને પાંચે શાસનના પ્રાણ	૧૭૬
૭૩.	પાંચે ભાવતીર્થોની પરસ્પર ભિન્નાભિન્નતા	૧૭૭
❁	પરિશિષ્ટ : ભાવતીર્થ - અનુષ્ઠાન	૧૮૨-૧૮૪
❁	દ્રવ્યતીર્થનો મહિમા	૧૮૫-૧૮૯
૭૪.	ભાવતીર્થને સદા નવપલ્લવિત અને અવિચ્છિન્ન રાખનાર દ્રવ્યધર્મતીર્થનો પણ અપાર મહિમા :	૧૮૫
❁	આલંબનદ્રવ્યતીર્થ	૧૮૯-૧૯૯
૭૫.	દ્રવ્યતીર્થના બે વિભાગ (૧) આલંબનરૂપ અને (૨) ઉપકરણરૂપ	૧૯૦
૭૬.	(૧) અવલંબનરૂપ દ્રવ્યતીર્થોમાં સૌથી ઊંચું તીર્થ કલ્યાણકભૂમિઓ	૧૯૪
❁	ઉપકરણદ્રવ્યતીર્થ	૨૦૦-૨૩૮
૭૭.	ભાવતીર્થ ઉપાદાનકારણ, દ્રવ્યતીર્થ નિમિત્તકારણ	૨૦૦
૭૮.	નિમિત્તકારણ	૨૦૨
૭૯.	(૨) પ્રાચીન જિનમંદિરો, જિનપ્રતિમાઓ	૨૧૧
૮૦.	(૩) વર્તમાન જિનમંદિરો, જિનપ્રતિમાઓ અને જિનપાદુકાઓ	૨૧૧
૮૧.	(૪) દ્વાદશાંગી શાસ્ત્રગ્રંથો	૨૧૨
૮૨.	(૫) ગુરુમંદિરો, ગુરુમૂર્તિઓ અને ગુરુપાદુકાઓ	૨૧૫
૮૩.	(૨) ઉપકરણદ્રવ્યતીર્થ : રત્નત્રયીના આચારપાલનનાં સાધનોરૂપ ઉપકરણો	૨૧૭
૮૪.	દ્રવ્યતીર્થમાં સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રનાં આલંબનો અને ઉપકરણોની પ્રધાનતા	૨૨૪
૮૫.	જે રત્નત્રયીનું પોષક નથી તેનું જિનશાસનમાં ક્યાંય સ્થાન નથી	૨૨૯
૮૬.	દ્રવ્યતીર્થને ટકાવનારું ધર્મદ્રવ્ય પણ પવિત્ર છે, પૂજનીય છે	૨૩૧
❁	પરિશિષ્ટ : દ્રવ્યતીર્થ	૨૩૯-૨૪૧
❁	ધર્મતીર્થ સ્થાપના - ઉદ્દેશ અને વિધિ	૨૪૧-૪૬૦
૮૭.	શાસનસ્થાપનાનો ઉદ્દેશ	૨૪૧
૮૮.	દુર્ગતિમાં અન્યાયનું સામ્રાજ્ય	૨૪૧

ક્રમ	વિષય	પૃષ્ઠ ક્રમાંક
૮૯.	મંદકષાયથી સાહજિક પ્રવર્તેલું ન્યાયી સામ્રાજ્ય	૨૪૨
૯૦.	કષાયોની અપેક્ષાએ ત્રણ પ્રકારના જીવો	૨૪૩
૯૧.	તૃતીય વર્ગમાં રાજસત્તાથી ન્યાયનું પ્રવર્તન	૨૪૪
૯૨.	નાભિકુલકર દ્વારા ઋષભદેવની પ્રથમ રાજા તરીકે સ્થાપના	૨૪૬
૯૩.	રાજ્યનું ક્ષેત્ર લૌકિક ન્યાય, ધર્મતીર્થનું ક્ષેત્ર લોકોત્તર ન્યાય	૨૪૯
૯૪.	લોકોત્તર ન્યાયની સ્થાપના માટે ધર્મતીર્થની સ્થાપના	૨૫૧
૯૫.	લૌકિક અને લોકોત્તર ન્યાયનું પરસ્પર વિશાળ અંતર	૨૫૪
૯૬.	જ્ઞાતિ, સમાજ, રાષ્ટ્ર, સંસ્કૃતિ કરતાં ધર્મની સર્વોત્કૃષ્ટતા	૨૬૦
૯૭.	ઋષભદેવ પ્રથમ રાજા અને પછી પ્રથમ તીર્થંકર	૨૬૩
૯૮.	રાજસત્તાથી આર્યધર્મોને દબાવવાની આંતરરાષ્ટ્રીય કૂટનીતિ	૨૬૬
૯૯.	રાજ્યસત્તા અને ધર્મસત્તાના પારસ્પરિક સંબંધો	૨૭૨
૧૦૦.	સર્વ ધર્મ પ્રત્યે સમાન આદર-બહુમાન - રાજ્યનું કર્તવ્ય	૨૭૪
૧૦૧.	રાજસત્તા અને ધર્મસત્તાનું શાસનક્ષેત્ર	૨૭૮
૧૦૨.	કર્મસત્તાની નબળા જીવો પર ભારે જોડુકમી	૨૭૯
૧૦૩.	આજ્ઞા બહારના અર્થ-કામ પુરુષાર્થરૂપ નથી	૨૮૧
૧૦૪.	જીવોને ત્રાસ કરનાર કર્મસત્તાની કૂટનીતિ	૨૮૪
૧૦૫.	કર્મસત્તાના વિષયક સામે રક્ષણ આપનાર ધર્મસત્તા	૨૮૭
૧૦૬.	કુરાજ્ય-સુરાજ્ય સમાન કર્મસત્તા-ધર્મસત્તા	૨૮૯
૧૦૭.	કર્મસત્તામાં મહાદુષ્ટ મોહ અને તેના સાથીદારો ઘાતિકર્મો	૨૯૦
૧૦૮.	ઈશ્વરકર્તૃત્વવાદની વિસંગતતાઓ-જૈનદર્શનનો કર્મવાદ	૨૯૧
૧૦૯.	ન્યાયપ્રદાતા-શરણદાતા એકમાત્ર ધર્મસત્તા	૨૯૮
૧૧૦.	પ્રભુની ઉત્કૃષ્ટ સાધના	૩૦૩
૧૧૧.	ઋજુવાલિકાને કાંઠે પ્રભુને કેવલજ્ઞાન	૩૦૫
૧૧૨.	વિશિષ્ટ પ્રયોજનથી પ્રભુનો રાતોરાત અપાપાપુરી વિહાર	૩૦૭
૧૧૩.	તીર્થંકરોનું મહાઔચિત્ય અને ગણધર ભગવંતોને દીક્ષાપ્રદાન	૩૦૮
૧૧૪.	ગણધર ભગવંતોને ત્રિપદીનું દાન અને દ્વાદશાંગીની રચના	૩૧૦

ક્રમ	વિષય	પૃષ્ઠ ક્રમાંક
૧૧૫.	ગણધર ભગવંતોને દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાયથી તીર્થની અનુજ્ઞા	૩૧૫
૧૧૬.	શ્રી જિનશાસનનું સુબદ્ધ આજ્ઞાતંત્ર	૩૧૮
૧૧૭.	જૈનદર્શનમાં અધિકારપ્રાપ્તિનો ક્રમ	૩૧૯
૧૧૮.	આચાર્ય નવ બાબતમાં તીર્થંકર સમાન	૩૨૫
૧૧૯.	ધર્મતીર્થનું પ્રતીક સમવસરણયુક્ત ચૈત્યવૃક્ષ	૩૨૭
૧૨૦.	ધર્મતીર્થના પ્રતીકનો મહિમા - ઉત્કૃષ્ટ ફળ કેવલજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ	૩૨૯
૧૨૧.	સ્વનિમિત્તક સમવસરણ ઉપભોગમાં વીતરાગ તીર્થંકરો સંપૂર્ણ નિર્દોષ	૩૩૮
૧૨૨.	સમવસરણ નિર્માણવિધિ	૩૩૮
૧૨૩.	દેવનિર્મિત દેશનાભૂમિનું અનુપમ ઐશ્વર્ય	૩૪૬
૧૨૪.	ભાવતીર્થંકરના પ્રાતિહાર્યો અને ઋદ્ધિ	૩૪૭
૧૨૫.	સમવસરણમાં બાર પર્વદા	૩૪૯
૧૨૬.	સમવસરણમાં બેઠક વ્યવસ્થામાં વિનયવ્યવહાર	૩૫૨
૧૨૭.	પાત્ર જીવોની દુર્લભતા-પાત્રતાના ધોરણો	૩૫૫
૧૨૮.	શ્રદ્ધા-તન્મયતાથી દેશનાશ્રવણ છતાં શુદ્ધધર્મપ્રાપ્તિ દુર્લભ	૩૬૦
૧૨૯.	આર્યધર્મોની વર્તમાન હાલત	૩૬૨
૧૩૦.	ધર્મતીર્થના પ્રતીક નાણાનો લોકોત્તર મહિમા	૩૬૪
૧૩૧.	લૌકિકન્યાયપ્રવર્તનમાં સાર્વભૌમ સત્તા રાજા	૩૭૦
૧૩૨.	લોકોત્તરન્યાયપ્રવર્તક ધર્મસત્તાના સર્વેસર્વા ગણધરો	૩૭૨
૧૩૩.	ગણધરોને સમગ્રતાથી અધિકાર સોંપણી	૩૭૭
૧૩૪.	શાસન ચલાવવા ગીતાર્થોની અનિવાર્યતા	૩૮૦
૧૩૫.	ધર્મશાસનના વહીવટી સંચાલનની ત્રણ પાંખો	૩૮૩
૧૩૬.	વર્તમાન સરકારની ધર્મો પરની સર્વોપરિતા મહાઅનર્થકારી	૩૮૦
૧૩૭.	ધર્મતીર્થનો મુખ્ય ઉદ્દેશ લોકોત્તર ન્યાય પ્રવર્તન દ્વારા જીવમાત્રને મોક્ષમાં મોકલવા તે છે	૩૮૩
૧૩૮.	જિનની આજ્ઞામાં આવવાની પૂર્વશરત મોહ સાથેનો સંપૂર્ણ વિરોધ	૩૮૪
૧૩૯.	જૈન તરીકેનો દાવો કરનાર કહે કે શાસ્ત્રમાં નથી માનતો, તો તેને જૈનસંઘમાં રહેવાનો અધિકાર નથી	૩૮૬

ક્રમ	વિષય	પૃષ્ઠ ક્રમાંક
૧૪૦.	ધર્મસત્તાનો સર્વશ્રેષ્ઠ હિતકારી આદર્શ	૪૦૨
૧૪૧.	ધર્મસત્તાનું શરણ સ્વીકારવાનું અને સંપૂર્ણ સમર્પિત થવાનું બેરોમીટર	૪૦૪
૧૪૨.	શાસ્ત્રરૂપી બંધારણ સંપૂર્ણ સ્વીકારનાર જ શ્રીસંઘનો સાચો સભ્ય	૪૦૬
૧૪૩.	ભૂમિકા અનુસાર જિનાજ્ઞા જુદી-જુદી	૪૦૮
૧૪૪.	લાખો જિનાજ્ઞાઓનો સાર - સર્વત્ર ઉચિત આચરણ	૪૧૦
૧૪૫.	સર્વવ્યાપી જિનાજ્ઞા સર્વત્ર હિતકારી વર્તન, સર્વત્ર ઉચિત વર્તન	૪૧૪
૧૪૬.	ધર્મસત્તા હૃદયપરિવર્તન કરાવી બધા પાસે ન્યાયનું આચરણ કરાવે છે :	૪૨૫
૧૪૭.	ધર્મસત્તાના કાયદામાં અનુયાયીની કક્ષા, સંયોગો, શક્તિનો સમુચિત વિચાર	૪૨૮
૧૪૮.	ઔચિત્યપાલન માટે જીવનમાં જોઈતું જાગ્રત મંથન	૪૩૦
૧૪૯.	ઉચિત આચરણમાં જોઈતી પાયાની લાયકાત :	૪૩૫
૧૫૦.	તીર્થંકરોનું લોકોત્તર-ઔચિત્યપાલન :	૪૩૮
૧૫૧.	ધર્મસત્તાના બંધારણને સ્વીકારવા વિચારધારામાં આમૂલ ક્રાંતિ અનિવાર્ય	૪૪૨
૧૫૨.	ધર્મસત્તાના બંધારણની શાશ્વતતા-અશાશ્વતતા :	૪૪૫
૧૫૩.	વિશ્વવ્યાપી કાયદાઓ અનાદિ અનંત સદા શાશ્વત બિનફેરફારપાત્ર છે	૪૪૭
૧૫૪.	સર્વત્ર સંપૂર્ણ ઉચિત વર્તન અશક્ય ? ના, પૂર્ણ શક્ય :	૪૫૨
૧૫૫.	માંદાની સેવાથી ક્યારે કેવો પુણ્યબંધ થાય ?	૪૫૮
❁	પરિશિષ્ટ : ધર્મતીર્થ સ્થાપના — ઉદ્દેશ અને વિધિ	૪૬૧-૪૬૫

પ્રાપ્તિસ્થાન

✧ અમદાવાદ :

ગીતાર્થ ગંગા

૫, જૈન મર્ચન્ટ સોસાયટી,
ફતેહપુરા રોડ, પાલડી, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૭.
☎ (૦૭૯) ૨૬૬૦૪૯૧૧, ૩૨૯૧૧૪૭૧

✧ મુંબઈ :

શ્રી નિકુંજભાઈ આર. ભંડારી

વિષ્ણુ મહલ, ત્રીજે માળે,
ગરવારે પેવેલીયનની સામે,
ડી-રોડ, ચર્ચગેટ, મુંબઈ-૪૦૦૦૨૦.
☎ (૦૨૨) ૨૨૮૧૪૦૪૮

શ્રી લલિતભાઈ ઘટમશી

૩૦૨, ચંદનબાળા એપાર્ટમેન્ટ,
જવાહરલાલ નહેરુ રોડ,
સર્વોદય પાર્શ્વનાથનગર, જૈન દેરાસરની પાછળ,
મુલુંડ (વેસ્ટ), મુંબઈ-૪૦૦૦૮૦.
☎ (૦૨૨) ૨૫૬૮૦૬૧૪, ૨૫૬૮૬૦૩૦

✧ સુરત :

ડૉ. પ્રફુલભાઈ જે. શેઠ

ડી-૧, અર્પણ એપાર્ટમેન્ટ,
બાબુનિવાસની ગલી,
ટીમલીયાવાડ, સુરત-૩૯૫૦૦૧.
☎ (૦૨૬૧) ૩૨૨૮૬૨૩

✧ Bangalore :

Shri Vimalchandji

C/o. J. Nemkumar & Co.
Kundan Market, D. S. Lane,
Chickpet Cross,
Bangalore-560053.
☎ (080) (O) 22875262, (R) 22259925

શ્રી નટવરભાઈ એમ. શાહ (આફ્રિકાવાળા)
ફ્લેટ નં. ૫૦૧, બ્લોક-એ, રિદ્ધિવિનાયક ટાવર,
વિજયનગર રેલ્વે કોસિંગની પાસે, નારણપુરા,
અમદાવાદ-૧૩.
☎ (૦૭૯) ૨૭૪૭૮૫૧૨

શ્રી હિમાંશુભાઈ એન. શેઠ

એ-૨/૪૧, અશોક સમ્રાટ, ત્રીજે માળે,
દક્તરી રોડ, ગૌશાળા લેન, બીના જ્વેલર્સની
ઉપર, મલાડ (ઈ.) મુંબઈ-૪૦૦૦૮૭.
☎ (૦૨૨) ૩૨૪૩૮૪૩૪
(મો.) ૯૩૨૨૨૬૪૮૫૧

✧ જામનગર :

શ્રી ઉદયભાઈ શાહ

C/o. મહાવીર અગરબત્તી વર્ક્સ,
C-9, સુપર માર્કેટ, જયશ્રી ટોકીઝની સામે,
જામનગર-૩૬૧૦૦૧.
☎ (૦૨૮૮) ૨૬૭૮૫૧૩

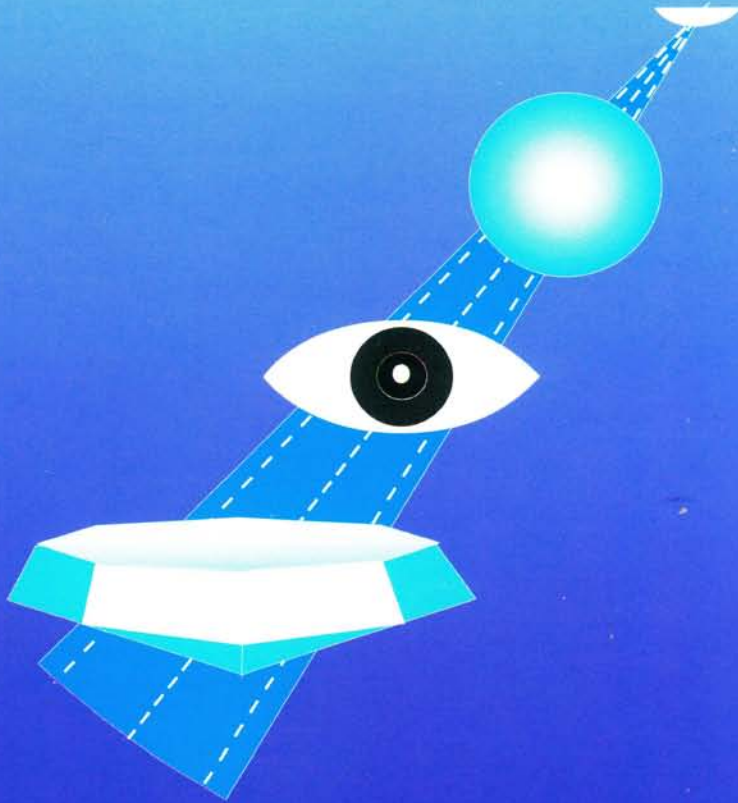
✧ રાજકોટ :

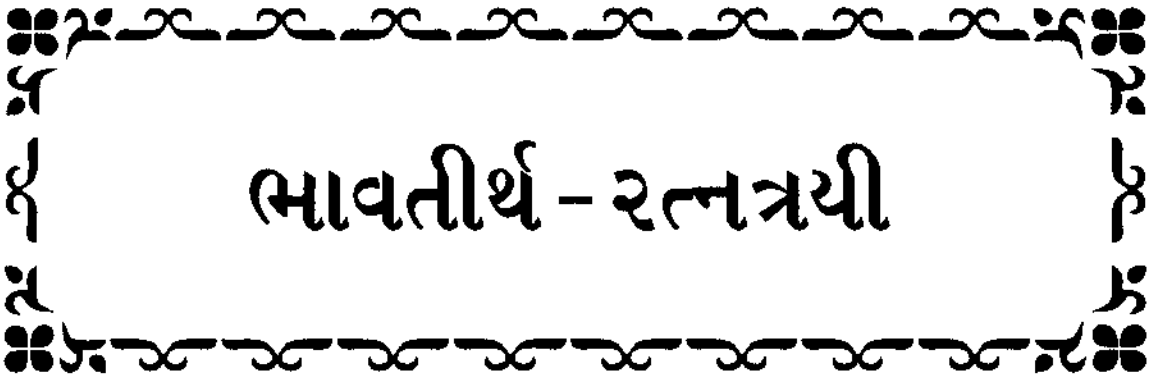
શ્રી કમલેશભાઈ દામાણી

“જિનાજા”, ૨૭, કરણપરા,
રાજકોટ-૩૬૦૦૦૧.
☎ (૦૨૮૧) ૨૨૩૩૧૨૦

સિદ્ધં સિદ્ધત્થાણં, ઠાઠમણોવમસુહં ઝવગયાણં ।
કુસમયવિસાસણં, સાસણં જિણાણં ધવજિણાણં ॥૧॥

(સન્મતિતર્ક પ્રકરણ૦ શ્લોક-૧)

અનંત ઉપકારી અનંત જ્ઞાની શ્રી તીર્થકર પરમાત્મા મહામંગલકારી અને સર્વોત્કૃષ્ટ એવા આ ધર્મતીર્થની સ્થાપના કરે છે.

૧ધર્મતીર્થના વર્ણનમાં રત્નત્રયીરૂપ ચોથું ભાવતીર્થ :

આ સંસારસાગરમાં જે જીવને તરવાની ઇચ્છા છે, પાર પામવાની અંતરથી અત્યંત અભિલાષા

૧. અથવા, પ્રાકૃતે "તિત્થં" इत्युक्ते "त्रिस्थम्" इत्येतदपि लभ्यते, इत्येतदाह-

दाहोवसमाइसु वा जं तिसु थियमहव दंसणाईसु। तो तित्थं संघो च्चिय उभयं व विसेसणविसेस्सं॥१०३५॥

અથવા, યદ્ યસ્માદ્ યથોક્તદાહોપશમ-તૃષ્ણાચ્છેદ-મલક્ષાલનરૂપેષુ, યદિવા, **સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રલક્ષણેષુ ત્રિષ્વર્થેષુ સ્થિતં તતસ્રિસ્થં સંઘ એવ;** ઉભયં વા સંઘ-ત્રિસ્થિતિલક્ષણવિશેષણ-વિશેષ્યરૂપં દ્વયં ત્રિસ્થમ્। **ઇદમુક્તં ભવતિ-કિં ત્રિસ્થમ્? સંઘઃ, કશ્ચ સંઘઃ? (ત્રિસ્થઃ-ત્રિસ્થં, નાન્યઃ, इत्येवं विशेषण-विशेष्ययोरुभयं संलुलितं त्रिस्थमुच्यत इति॥१०३५॥**

અથવા, પ્રાકૃતે "તિત્થં" इत्युक्ते "त्र्यर्थम्" इत्यपि लभ्यते, इत्येतद् दर्शयन्नाह-

कोहग्निदाहसमणादओ व ते चेव जरस्स तिण्णत्था। होइ तियत्थं तित्थं तमत्थसहो फलत्थोऽयं॥१०३६॥

ક્રોધાગ્નિદાહોપશમ-લોભતૃષ્ણાવ્યવચ્છેદ-કર્મમલક્ષાલનલક્ષણાસ્ત એવાનન્તરોક્તાસ્ત્રયોઽર્થાઃ ફલરૂપા યસ્ય તત્ ત્ર્યર્થ, તચ્ચ સંઘ એવ; તદવ્યતિરિક્ત જ્ઞાનાદિત્રયં વા ત્ર્યર્થ પ્રાકૃતે "તિત્થં" उच्यते। અર્થશબ્દશ્ચાયં ફલાર્થો મન્તવ્યઃ। **ઇદમુક્તં ભવતિ-ભગવાન્ સંઘઃ, તદવ્યતિરિક્તજ્ઞાનાદિત્રયં વા મહાતરુરિવ ભવ્યૈર્નિષેવ્યમાણં ક્રોધાગ્નિદાહશમનાદિકાંસ્ત્રીનર્થાત્ ફલતિ, અતસ્ત્ર્યર્થમુચ્યત इति॥१०३६॥**

અથવા, વસ્તુપર્યાયોઽત્રાર્થ इत्याह-

अहवा सम्मदंसण-नाण-चरित्ताइं तिन्नि जरस्सत्था। तं तित्थं पुव्वोइयमिह अत्थो वत्थुपज्जाओ॥१०३७॥

અથવા, **સમ્યગ્દર્શનાદયસ્ત્રયોઽર્થા યસ્ય તત્ ત્ર્યર્થમ્, અર્થશબ્દશ્ચાત્ર વસ્તુપર્યાયઃ, ત્રિવસ્તુકમિત્યર્થઃ। તચ્ચ સંઘ એવ, તદવ્યતિરિક્તત્વાત્, ત એવ વા સમ્યગ્દર્શનાદયસ્ત્રયોઽર્થાઃ સમાહૃતાસ્ત્ર્યર્થમ્, સંખ્યાપૂર્વત્વાત્, સ્વાર્થત્વાચ્ચ દ્વિગોરિતિ ॥૧૦૩૭॥**

(વિશેષાવશ્યકભાષ્ય ભાગ-૧, શ્લોક ૧૦૩૫ થી ૧૦૩૭, મૂલ-ટીકા)

છે, તેને તરવા માટે આલંબનરૂપે તારક તીર્થની જરૂર પડે. તે તીર્થરૂપે ગીતાર્થ ગુરુ ભગવંતો, દ્વાદશાંગીરૂપ શાસ્ત્રો અને ચતુર્વિધ સંઘ એ ત્રણે તારક તીર્થ છે, તે આપણે વિચારી ગયા; પણ આ ત્રણે તારક તીર્થો પણ જેનાથી આખા જગતને તરવા માટે સક્ષમ બને છે, વળી, જે મૂળભૂત તારક તત્ત્વ છે, અનંતકાળથી સનાતન-શાશ્વત તરવાનો માર્ગ છે, તે આત્માના ગુણરૂપ ચોથા ભાવતીર્થની વાત આપણે આજથી કરીશું. તે તીર્થ એવું છે કે ગીતાર્થ ગુરુ ભગવંતો પણ જ્યાં સુધી - આત્મામાં સમ્યગ્દર્શન, સમ્યગ્જ્ઞાન અને સમ્યક્ચારિત્રરૂપ આધ્યાત્મિક ગુણો ન પ્રગટાવે, તો - તે પોતે પણ તરતા નથી અને બીજાને પણ તારી શકતા નથી. દ્વાદશાંગીરૂપ શાસ્ત્રો ગમે તેટલાં વાંચો, વિચારો કે સમજો, પણ આત્મામાં સમ્યગ્દર્શન, સમ્યગ્જ્ઞાન અને સમ્યક્ચારિત્ર ગુણ પ્રગટ ન થાય તો તે દ્વાદશાંગી પણ આત્માને તારી શકતી નથી. સાધુ-સાધ્વી-શ્રાવક-શ્રાવિકા મોક્ષમાર્ગ પર ચાલનારો સાર્થ છે; પરંતુ તે બધાને પણ તારનારું તત્ત્વ સમ્યગ્દર્શન, સમ્યગ્જ્ઞાન અને સમ્યક્ચારિત્રરૂપ આત્માના આધ્યાત્મિક ગુણો જ છે. તેથી આખા

૧. તીર્થ નદ્યાદેરિવ સંસારસ્ય તરણે સુખાવતારો માર્ગઃ ।

(યોગશાસ્ત્ર પ્રકાશ-૨, શ્લોક-૧૬, સ્વોપજ વિવરણ)

✽ તીર્થ સંસારનિસ્તરણોપાયમ્ ।

(આપ્તમીમાંસા પદવૃત્તિ વસુનન્દી સૈદ્ધાન્તિકચક્રવર્તી ૩)

૨. જં નાણ-દંસણ-ચરિત્તભાવઓ તલ્લિવક્ષભાવઓ । ભવભાવઓ ય તારેઝ તેણં તં ભાવઓ તિત્થં । ૧૦૩૩ ।।
કુતસ્તારયતિ?, इत्याह-तद्विपक्षभावादिति तेषां ज्ञान-दर्शन-चारित्राणां विपक्षोऽज्ञान-मिथ्यात्वाविरमणानि तद्विपक्षस्तल्लक्षणो भावो जीवपरिणामस्तद्विपक्षभावस्तस्मात् तारयति । कुतः?, इत्याह-ज्ञान-दर्शन-चारित्रभावतः-ज्ञानाद्यात्मकत्वादित्यर्थः । यो हि ज्ञानाद्यात्मको भवति सोऽज्ञानादिभावात् परं तारयत्येवेति भावः । न केवलम-ज्ञानादिभावात् तारयति, तथा, भवभावतश्च तारयति, भवः संसारस्तत्र भवनं भावस्तस्मादित्यर्थः । यस्मात् स्वयं ज्ञानादि-भावात्मकः, तथाऽज्ञानादिभावाद् भवभावाच्च भव्यांस्तारयति, तस्मादसौ संघो भावतीर्थमितीह तात्पर्यम्; उक्तं च- "रागाद्यम्भाः प्रमादव्यसनशतचलद्दीर्घकल्लोलमालः, क्रोधेष्यावाडवाग्निमृतिजननमहानक्रचक्रौघरौद्रः । तृष्णापातालकुम्भो भवजलधिरयं तीर्यते येन तूर्णं, तज्ज्ञानादिस्वभावं कथितमिह सुरेन्द्रार्चितैर्भावतीर्थम् ।। १ ।।" इति । १०३३ ।।

(વિશેષાવશ્યકભાષ્ય ભાગ-૧, શ્લોક-૧૦૩૩, મૂલ-ટીકા)

૩. તત્ર સમ્યગ્દર્શનાદિપરિણામાત્મકત્વાત્ સંઘસ્તીર્થમ્, તત્રાવતીર્ણાનામવશ્યં ભવોદધિતરણાત્ ।

(વિશેષાવશ્યકભાષ્ય ભાગ-૧, શ્લોક-૧૦૩૨, ટીકા)

૪. જ્ઞાનદર્શનચારિત્રરૂપભાવતીર્થ ।

(પ્રતિમાશતક શ્લોક-૨, ટીકા)

✽ તત્ર તીર્થ દ્રવ્યભાવભેદાદ્વિધા, તત્રાપિ દ્રવ્યતીર્થ નદ્યાદેઃ સમુત્તરણમાર્ગઃ, ભાવતીર્થ તુ સમ્યગ્દર્શનજ્ઞાનચારિત્રાણિ, સંસારાર્ણવાદુત્તારકત્વાત્, તદાધારો વા સઙ્ઘઃ પ્રથમગણધરો વા, તત્કરણશીલાસ્તીર્યંકરાસ્તાત્રત્ત્વેતિ ક્રિયા ।

(શીલાંકાર્ય કૃત સૂત્રકૃતાંગસૂત્ર ટીકા પ્રથમ શ્રુતસ્કંધ અધ્યયન-૧, ઉદ્દેશો-૧)

✽ એદેહિ (સમ્મદંસણ-ગાણ-ચરિત્તેહિ) સંસાર-સાયરં તરંતિ તિ એદાણિ તિત્થં ।

(ષટ્ષણ્ડાગમ ટીકા (ધવલા) ૮, પૃ. ૧૨)

જગતને તારનારા તારક ગુણો કહો કે સર્વ જીવોને તારનારી શક્તિ કહો તે જો કોઈનામાં હોય તો તે રત્નત્રયીરૂપ મોક્ષમાર્ગમાં જ છે. તેથી રત્નત્રયીને જ શાસ્ત્રમાં ખરા અર્થમાં ‘ભાવતીર્થ’ કહ્યું છે.

તમને એક પછી એક જીવંત તીર્થની કમિક સાંકળ સમજાવી જોઈએ. આ પાંચે પાંચ જીવંત તીર્થ છે, ભાવતીર્થ છે, શ્રેષ્ઠ જંગમતીર્થ છે. સમગ્ર શાસનસ્વરૂપ ધર્મતીર્થના મુખ્ય બે વિભાગ પાડ્યા : (૧) દ્રવ્યતીર્થ અને (૨) ભાવતીર્થ, અથવા (૧) સ્થાવર તીર્થ અને (૨) જંગમ તીર્થ, અથવા (૧) જડ તીર્થ અને (૨) જીવંત તીર્થ. (સ્થાવર તીર્થ અને જડ તીર્થ દ્રવ્યતીર્થમાં આવે, અને જંગમ તીર્થ તથા જીવંત તીર્થ એ ભાવતીર્થમાં આવે.) અત્યારે આપણે જીવંત તીર્થોનું વર્ણન કરીએ છીએ. તેમાં પ્રથમ તીર્થમાં ગીતાર્થ ગુરુઓ, બીજા તીર્થમાં દ્વાદશાંગીરૂપ શાસ્ત્રો અને ત્રીજા તીર્થમાં તેને આરાધનારો-અનુસરનારો ચતુર્વિધ સંઘ આવે છે; પરંતુ તે ત્રણે તીર્થોને પણ તારનારું તત્ત્વ આ સમ્યગ્દર્શન, સમ્યગ્જ્ઞાન અને સમ્યક્ચારિત્રરૂપ આત્માના ગુણો છે, તે ચોથું તીર્થ છે. આત્માના ગુણોથી જ શ્રીસંઘ તરે છે, ગીતાર્થ ગુરુઓ તરે છે અને જીવંત શાસ્ત્રરૂપ દ્વાદશાંગી પણ આત્માના ગુણો પ્રગટાવીને જ સૌને તારી શકે છે. અરે ! તીર્થકરો પણ આત્માના ગુણોથી જ તરે છે. તીર્થકર જેવા તીર્થકરને પણ તારનારું તીર્થ આ રત્નત્રયીરૂપ ભાવતીર્થ જ છે.

^૧આ ભાવતીર્થ તો સનાતન-શાશ્વત છે. અનંતા તીર્થકરો થયા તે કાળે આ રત્નત્રયીરૂપ મોક્ષમાર્ગ હતો, અને ભવિષ્યમાં અનંતા તીર્થકરો થશે ત્યારે પણ આ જ મોક્ષમાર્ગ અવશ્ય હશે. સંસારમાં અનાદિ અનંતકાળથી મોક્ષમાર્ગ વ્યાપકપણે વહેતો છે. કોઈ કાળ એવો નહોતો કે જીવો સાધના કરી કરીને મોક્ષે જતા ન હોય. શાસ્ત્રમાં લખ્યું કે ‘છ મહિનામાં ઓછામાં ઓછો એક જીવ તો અવશ્ય સિદ્ધપદને પામે જ છે’. કોઈ કાળે, કોઈ ક્ષેત્રમાં તીર્થકરો થાય કે ન થાય, તીર્થકરોની હયાતીનો કાળ હોય કે ગેરહયાતીનો કાળ હોય, જૈનશાસન વિદ્યમાન હોય કે ન હોય, પણ આ આંતરિક ગુણ સ્વરૂપ રત્નત્રયીઆત્મક મોક્ષમાર્ગ તો અનાદિ અનંતકાળ સુધી સનાતન-શાશ્વત રહેશે. અપેક્ષાએ આ ચોથા તીર્થની અગત્યતા વધી જાય છે. ^૨ભગવાન ઋષભદેવ આ અવસર્પિણીમાં પહેલું તીર્થ સ્થાપે તે પહેલાં તો મરુદેવામાતા કેવલજ્ઞાન પામીને મોક્ષે ચાલ્યાં ગયાં; તેમાં કારણ એ જ કે તે વખતે - તીર્થસ્થાપના પહેલાં - પણ મોક્ષમાર્ગ વહેતો હતો.

૧. દંસણનાંણચરિત્તેસુ નિઁત્તં જિણવરેહિ સવ્વેહિં। તિસુ અત્થેસુ નિઁત્તં તમ્હા તં ભાવઓ તિત્થં।।૧૦૬૧।।
વ્યાખ્યા-દર્શનજ્ઞાનચારિત્રેષુ "નિયુક્તં" નિયોજિતં "જિનવરે:" તીર્થકૃદ્ધિઃ "સર્વે:" ઋષભાદિભિરિતિ, યસ્માચ્ચેત્યમ્ભૂતેષુ ત્રિષ્વર્થેષુ નિયુક્તં તસ્માત્તત્પ્રવચનં ભાવતઃ તીર્થ, મોક્ષસાધકત્વાદિતિ ગાથાર્થઃ।।૧૦૬૧।।

(આવશ્યકનિર્યુક્તિ એવં ભાષ્ય ભાગ-૩ સ્લોક-૧૦૬૧ મૂલ-ટીકા)

૨. અતીર્થે સિદ્ધા અતીર્થસિદ્ધાસ્તીર્થાન્તરસિદ્ધા इत्यर्थः। श्रूयते च-जीणंतरे साहुवोच्छेउ त्ति। तत्रापि जातिस्मरणादिना अवाप्तापवर्गमार्गाः सिध्यन्ति एवम्, मरुदेवीप्रभृतयो वा अतीर्थसिद्धास्तदा तीर्थस्यानुत्पन्नत्वात्।

(શ્રાવકપ્રજ્ઞપ્તિ, સ્લોક-૭૬ ટીકા)

અરે ! મોક્ષમાર્ગ વહેતો ન હોત તો પહેલા તીર્થંકર પણ વીતરાગ ક્યાંથી થાત ? અને વીતરાગ-સર્વજ્ઞ થયા વિના વ્યવસ્થારૂપે મોક્ષમાર્ગની સ્થાપના પણ જાહેરમાં કોણ કરત ? તેથી મોક્ષમાર્ગ તો સનાતન-શાશ્વત જ છે, તીર્થંકરો માત્ર તેને પ્રગટ કરે છે.

સભા : તેમણે અર્થથી દ્વાદશાંગીનું અવલંબન લીધું ને ?

સાહેબજી : દ્વાદશાંગીનું અર્થથી અવલંબન લીધું, પણ ખાલી દ્વાદશાંગીથી કોઈ તરતું નથી; કેમ કે દ્વાદશાંગીમાં એકલું શ્રુતજ્ઞાન આવે, અને એકલા શ્રુતજ્ઞાનથી તરાય નહિ. તરવા માટે તો રત્નત્રયી પરિપૂર્ણ જોઈએ. વળી, આ રત્નત્રયીરૂપ મોક્ષમાર્ગને કોઈ તીર્થંકરે પેદા કર્યો નથી, કોઈ તીર્થંકરે તેને જન્મ આપ્યો નથી કે એની નવી શોધ કરીને બતાવ્યો નથી. તે કાયમનો હતો અને કાયમ રહેશે. તીર્થંકરો પણ જે મોક્ષમાર્ગ શાશ્વત છે તેનો પાત્ર જીવોને બોધ કરાવે છે. અનંત કાળ પહેલાં પણ અમુક જીવો મોક્ષે ગયેલા જે અત્યારે સિદ્ધશિલા પર છે, અને ભવિષ્યમાં પણ અનંતા મોક્ષે જશે; જેટલા જીવો મોક્ષે ગયા છે તે બધા સંસારમાંથી જ ગયા છે. મોક્ષમાં કોઈ જીવો પહેલેથી જ ત્યાં હતા એવો અનાદિમુક્તિવાદ જૈનશાસ્ત્ર માનતું નથી. કોઈ પણ એક આત્મા અનંત કાળથી મુક્ત જ હતો, સિદ્ધ સ્વરૂપે હતો, કાયમ ખાતે ઈશ્વર સ્વરૂપે પરમાત્મારૂપે હતો; એવું જૈનશાસન નથી કહેતું. તે તો કહે છે કે 'બધા જીવો આત્મામાંથી જ પરમાત્મા બને છે'. જેટલા આત્મા સિદ્ધ તરીકે બિરાજમાન છે તેમાંથી કોઈ આત્મા એવો નથી કે જે ભૂતકાળમાં સંસારમાં ન હોય કે આપણી જેમ સંસારમાં રખડતો ન હોય. બધા જીવો સંસારમાંથી-ભવસાગરમાંથી સાધના કરી કરીને, તીર્થંનું આલંબન લઈને, તરીને મોક્ષે ગયા છે. તે બધા જીવોને તારનાર તત્ત્વ કોઈ જોઈએ; તે તારક તત્ત્વ તીર્થંકરોની હાજરી કે ગેરહાજરીમાં પણ આ રત્નત્રયીરૂપ તત્ત્વ જ છે. જે આત્માના મુખ્ય આધ્યાત્મિક ગુણો છે. આમ તો જીવમાત્ર દોષોથી ભવસાગરમાં ડૂબે છે, અને ગુણોથી તરે છે. આપણા સૌનો આત્મા અનંતકાળથી સંસારમાં ફરે છે, રખડે છે, તેમાં મુખ્ય કારણ આપણામાં રહેલા દોષો છે. આત્મા જેટલો દોષોથી ઘેરાયેલો છે એટલું ભવસમુદ્રમાં એનું અધઃપતન થવાનું. ભલે પછી તેને ગીતાર્થગુરુ, દ્વાદશાંગી કે શ્રીસંઘનો યોગ કરાવો; પણ આત્મામાં ગુણ ન પ્રગટે અને તરી જાય, તેવું ત્રણ કાળમાં બનવાનું નથી.

મોક્ષ એટલે સર્વ દોષોથી મુક્તિ અને સર્વ ગુણોની પ્રાપ્તિ :

તીર્થંકર હોય કે અતીર્થંકર હોય, ગણધર હોય કે સામાન્ય મુનિ હોય, પણ જીવમાત્રને

૧. કામઃ ક્રોધસ્તથા લોભો રાગો દ્વેષશ્ચ મત્સરઃ। મલો માયા તથા મોહઃ કન્દર્પો દર્પ એવ ચ।।૨૩।। એતે હિ રિપવો ધોરા ધર્મસર્વસ્વહારિણઃ। એતૈર્બંધ્યમ્યતે જીવઃ સંસારે બહુદુઃખદે।।૨૪।।

(શ્રી જ્યોતિવિજયજી કૃત તત્ત્વામૃતમ્)

૨. આલંબનસૂત્રં વ્યક્તં, તત્ર ગાથા - અહ ચંતિમદ્વજ્જવમુત્તીઓ, જિણમયળ્પહાણાઓ। આલંબણાઈ જેહિં ડ, સુવક-જ્ઞાણં સમારુહઈ।।૧।। ઇતિ,

(સ્થાનાંગસૂત્ર અભયદેવસૂરિજી ટીકા અધ્યયન-૪, ઉદ્દેશક-૧ સૂ. ૨૪૭ ટીકા)

તરવાનું તત્ત્વ તો આત્માના આધ્યાત્મિક ગુણો જ છે. તે ગુણોમાં જીવમાત્રને તારવાની પ્રચંડ શક્તિ છે. પરિપૂર્ણ રત્નત્રયીમાં શીઘ્રતાથી તારવાની અમોઘ શક્તિ છે; કારણ કે તેમાં સર્વ આધ્યાત્મિક ગુણોનો સરવાળો છે. તેથી મારે કે તમારે કે જીવમાત્રે તરવા માટે અવશ્ય ગુણિયલ બનવું પડશે. આપણે આપણા આત્મા પરથી સર્વ દોષોને કાઢીશું અને સર્વ ગુણોથી સંપૂર્ણ બનીશું ત્યારે જ આપણો મોક્ષ થશે. તમારામાં નાના કણિયા જેટલો પણ દોષ હશે ત્યાં સુધી તમારો મોક્ષ નહીં થાય. ^૧મોક્ષ એટલે સર્વ દોષોથી મુક્તિ અને સર્વ ગુણોની પ્રાપ્તિ; કેમ કે તેમાં જ સર્વ અનર્થોનું નિરાકરણ છે અને સર્વ ઐશ્વર્યની પ્રાપ્તિ છે. તેથી જ મોક્ષ સર્વસાર છે. આત્મા માટે જે દુઃખદાયી છે તે દોષ છે, અને જે સુખદાયી છે તે ગુણ છે. ^૨સિદ્ધ થવું એટલે આત્માના સર્વ ગુણ, સર્વ ઐશ્વર્ય અને સર્વ સુખ-શાંતિને પામવાં. ^૩અત્યારે તમને સતત દુઃખ કે સંતાપ આપનાર તમારા આત્મામાં જે તત્ત્વ છે, તેને અમે દોષ કહીએ છીએ. આ દોષો નીકળી જાય એટલે દુઃખ આપમેળે ટળી જાય. “દોષ ટળે એટલે દુઃખ ટળે” આ સિદ્ધાંત સમજાવો જોઈએ. તમે માનો છો કે ‘ગરીબાઈ ટળે એટલે દુઃખ ટળે, અને પૈસા મળે એટલે સુખ મળે’; પણ શાસ્ત્ર કહે છે કે ‘દોષ ટળે એટલે દુઃખ ટળે, અને ગુણ મળે એટલે સુખ મળે’.

સભા : પૈસા મળે એટલે ભૌતિક સુખ-શાંતિ તો મળે ને ?

સાહેબજી : તે તો by-product (આડપેદાશ કે ગૌણ ફળ) છે. તેને મહત્ત્વ મૂખ્યા લોકો

✽ અહિં ચંતિમદ્વજ્જવમુત્તીઓ જિણમયપ્પહાણાઓ । આલંબણાઈ જેહિં સુક્કજ્ઞાણં સમારુહઈ ।।૬૯।।

(આવશ્યકનિર્યુક્તિ એવં ભાષ્ય, શ્લોક-૧૨૭૧ ટીકા અંતર્ગત ધ્યાનશતક શ્લોક-૬૯, મૂલ)

✽ સુક્કસ્સ ણં જ્ઞાણસ્સ ચત્તારિ આલંબણા પંચ તંચં ચંતી ૧ મુત્તી ૨ અજ્જવે ૩ મદ્વે ૪ ।

(ગચ્છાચાર પયત્રા, શ્લોક-૨૦, વિજયવિમલગણિકૃત ટીકા)

૧. ચિત્તમેવ હિ સંસારો, રાંગાદિક્લેશવાસિતમ્ । તદૈવ તૈર્વિનિર્મુક્તં, ભવાન્ત ઇતિ કથ્યતે ।।૮૩।।

(અધ્યાત્મસાર, અધિકાર-૧૮)

✽ સકલકર્મક્લેશક્ષયલક્ષણો હિ મોક્ષઃ,

(યોગબિન્દુ, શ્લોક-૩, ટીકા)

૨. ... મોક્ષપ્રાપ્તિરનાબાધા, સદાનન્દવિધાયિની ।।૩૬૭।।

... તત્તોઽપિ મોક્ષપ્રાપ્તિઃ-નિર્વાણલાભઃ, અનાબાધા-સર્વશરીરમાનસવ્યથાવિકલા । સદા-સર્વકાલમ્, આનન્દવિધાયિની પરમાનન્દરૂપત્વાત્તસ્યાઃ ।

(યોગબિન્દુ, શ્લોક-૩૬૭, મૂલ-ટીકા)

✽ સર્વમેવ સુખં સર્વસુખં દુઃખલેશાકલઙ્કિતં મુક્તિસુખમ્

(પ્રશમરતિપ્રકરણમ્ શ્લોક-૩૧૩, ટીકા)

૩. કામઃ ક્રોધસ્તથા મોહસ્ત્રયોઽપ્યેતે મહાદ્વિષઃ । એતે ન નિર્જિતા યાવન્નાવત્સૌખ્યં કુતો નૃણામ્ ? ।।૨૭।।

(શ્રી જ્યોતિવિજયજી કૃત તત્ત્વામૃતમ્)

આપે છે. સત્ય એ છે કે 'અંદરમાં જેને દુઃખ નથી તેને બહારનું દુઃખ પેદા થવાનું કોઈ કારણ રહેતું નથી'. બધા બહારના દુઃખનું કારણ આ અંદરનું દુઃખ છે. જેને અંદરનું દુઃખ ટળી ગયું તેને બહારનાં દુઃખો તો આપમેળે જ નાબૂદ થઈ જવાનાં.

તમને સ્પષ્ટ નિર્ણય જોઈએ - નક્કર શ્રદ્ધા જોઈએ કે 'જીવમાત્ર ગુણથી જ તરે છે, અને હું પણ ગુણથી જ તરવાનો છું. ગુણ સિવાય મારો કોઈ આરો-ઓવારો નથી. આખા જગતને સુખ-શાંતિ આપવાની તાકાત ગુણમાં છે'. ખરો આનંદ આત્માના નિર્મળ ગુણોમાં જ છે. આખું વિશ્વ જ્યારે ગુણ તરફ જશે ત્યારે તેને સુખ-શાંતિ મળશે, બાકી નહીં મળે. તમને ગુણોમાં જ સુખનો અનુભવ થવો જોઈએ, અને ગુણ એ જ એકમાત્ર મોક્ષનું કારણ સમજાવું જોઈએ. ટૂંકમાં, આત્માના ગુણો એ જ વાસ્તવમાં ખરું ભાવતીર્થ છે. તેનામાં જેવી તારકતા છે તેવી તારકતા દુનિયાની બીજી કોઈ વસ્તુમાં નથી. ગીતાર્થ ગુરુ ન હોય તો ચાલે, દ્વાદશાંગીરૂપ શાસ્ત્રો ન હોય તોપણ ચાલે, શ્રીસંઘ ન હોય તોપણ ચાલે, પણ આત્માના ગુણો ન હોય અને ઉદ્ધાર થાય તે કદી સંભવે જ નહીં. ઉપરનાં ત્રણે તીર્થ વિના તર્યાના દાખલા છે, પણ આ ચોથા ભાવતીર્થ વિના તર્યાનો કોઈ દાખલો નથી. તેથી શાસ્ત્રમાં લખ્યું કે 'સમ્યગ્દર્શન એ જ તીર્થ, સમ્યગ્જ્ઞાન એ જ તીર્થ, સમ્યકચારિત્ર એ જ તીર્થ, રત્નત્રયી તે જ મોક્ષમાર્ગ અને મોક્ષમાર્ગ તે જ ભાવતીર્થ'. વળી ગુણાત્મક તીર્થની વાત જૈનશાસ્ત્રો જ કહે છે તેવું નથી, અન્યદર્શનનાં શાસ્ત્રોમાં પણ આ વાત છે. 'સ્કંદપુરાણમાં લખ્યું છે કે 'આ પ્રયાગ આદિ કહેવાતાં તીર્થ તે તો ધરાતીર્થ છે, પણ ખરાં તીર્થ તો માનસ તીર્થ છે'. અહીં માનસ તીર્થ તરીકે મનમાં રહેલાં અહિંસા, સત્ય, બ્રહ્મચર્ય આદિ ગુણાત્મક ભાવો વિવક્ષિત છે. જેના મગજમાં આ ગુણરૂપ તીર્થની તારકતા બેસી જાય અને તેનું અવલંબન લેવાનું ચાલુ કરે; એ જીવ ગમે ત્યાં, ખૂણો-ખાંચરે જાય, તોપણ તેનો મોક્ષ અટકે નહીં. જો તમે આ ગુણો પામી જાઓ તો તમે પણ નક્કી તરવાના. અરે ! કદાચ જૈનશાસનથી વિખૂટા પડી જાઓ તોપણ તમારો ઉદ્ધાર અટકે નહીં.

આ ભાવતીર્થ સામાન્ય નથી. આત્માને ખરું ઉગારનારું તીર્થ આ જ છે. તેના માટે શબ્દ જ 'માર્ગ' લખ્યો. દસ પૂર્વધર એવા પૂ. ઉમાસ્વાતિજી મહારાજાએ તત્ત્વાર્થસૂત્ર નામના મહાન શાસ્ત્રના પ્રારંભમાં પ્રથમ સૂત્રમાં જ લખ્યું કે "સમ્યગ્દર્શનજ્ઞાનચારિત્રાણિ મોક્ષમાર્ગઃ।" આ મહાવાક્ય જેવું સૂત્ર મૂકીને કહ્યું કે 'આ જ ખરો મોક્ષમાર્ગ છે.' સમુદ્રમાં કોઈ ડૂબતો માણસ તરીને ઉપર આવે, ગુંગળામણથી ત્રાસેલો છે અને તેમાંથી બચવાની તમન્નાથી સપાટી પર આવીને વિચારે કે 'દરિયામાંથી ઝટ બહાર નીકળી જાઉં', તો તેની આંખો ચકળ-વકળ થઈને શોધે શું? કાંઠે જતો રસ્તો. કાંઠે જતો સાચો રસ્તો મળી ગયો અને હાથ-પગ હલાવતો હોય તો બીજા કોઈની

૧. શ્રોપર્વતાદિતીર્થાણિ ધરાતીર્થ તથાપરમ્। માનસાન્વપિ તીર્થાણિ સત્યાદીનિ ચ વૈ પ્રિયે!।૬૮૬।।

(વેદાંકુશ)

૨. જ્ઞાનદર્શનચારિત્રરૂપમાર્ગપ્રતિપાદનં।

(ઉપમિતિ૦ પ્રસ્તાવ-૧)

સહાય વિના તે સીધો કાંઠે પહોંચી જાય, તેમ સંસારસાગરથી તરવાનો માર્ગ બોલો કે તીર્થ બોલો તે એક જ છે; કેમ કે વાસ્તવમાં માર્ગ જ તારનારો છે. ‘જે તારે તે તીર્થ’ એ ન્યાયથી શાસ્ત્રમાં લખ્યું કે “મર્ગો તિથ્યાં” માર્ગ પોતે જ તત્વથી તારનાર છે.

વ્યવહારનયથી અને નિશ્ચયનયથી ભાવતીર્થનું સ્વરૂપ :

તમારી સામે એક પછી એક ઊંચાં ભાવતીર્થોનું વર્ણન રજૂ કરું છું. એકને વિચારો ને બીજું ભૂલો. આ ભાવતીર્થો ઉત્તરોત્તર અધિક અધિક મહાનતાસૂચક છે. પહેલાં જે તીર્થો વિચાર્યાં તે (૧) ગીતાર્થ ગુરુ, (૨) દ્વાદશાંગીરૂપ શાસ્ત્રો, અને (૩) ચતુર્વિધ શ્રીસંઘ; એ વ્યવહારનયથી ભાવતીર્થ હતાં. આ નિશ્ચયનયનું ભાવતીર્થ છે. આપણે વર્ણનની શરૂઆત ભાવતીર્થથી કરી છે. હા, માત્ર તીર્થ શબ્દના વ્યુત્પત્તિના અવસરે દ્રવ્યતીર્થના બે પ્રકાર કહ્યા હતા : (૧) પ્રધાન દ્રવ્યતીર્થ અને (૨) અપ્રધાન દ્રવ્યતીર્થ.

અપ્રધાન દ્રવ્યતીર્થો :

‘અન્ય ધર્મનાં શાસ્ત્રો નદીના સંગમ, સરોવરના કિનારા-કાંઠા કે સમુદ્રના ઘાટ, બેટ તે બધાને તીર્થ કહે છે. પવિત્ર ભૂમિ તરીકે ત્યાં સ્નાન વગેરે કરવાનું કહે છે. વળી, તેને પુણ્યનું કારણ કહે છે; પણ આપણા શાસ્ત્રકારોએ તે બધાને એક ઝાટકે cancel (રદ) કર્યા; કેમ કે આ બધાં અપ્રધાન દ્રવ્યતીર્થ છે, એટલે કે શુદ્ધભાવનું કારણ જ ન બને તેવાં દ્રવ્યતીર્થો છે. જૈનશાસનમાં અપ્રધાન દ્રવ્યતીર્થોની ફૂટી કોડીની પણ કિંમત નથી. જેમ ભાવનું સાધન ન બને તેવાં નામતીર્થ, સ્થાપનાતીર્થ નકામાં છે, તેમ અપ્રધાન દ્રવ્યતીર્થ પણ નકામાં છે. તમે મકાનને ‘તીર્થ એપાર્ટમેન્ટ’ નામ આપ્યું તે નામતીર્થ કહેવાય, પણ તે તારે નહિ; તેથી તેની કાંઈ કિંમત નથી. જે ભાવનું સાધન ન બને કે જેને ભાવ સાથે કોઈ link-connection (કડી-જોડાણ) નથી; તેવાં નામતીર્થ, સ્થાપનાતીર્થ અને દ્રવ્યતીર્થની આત્મિક દૃષ્ટિએ અંશમાત્ર કિંમત નથી. અરે ! તીર્થ માટે જ નહીં, અરિહંત માટે પણ લખ્યું કે ‘ભાવનિરપેક્ષ નામઅરિહંત, સ્થાપનાઅરિહંત કે દ્રવ્યઅરિહંતની કોઈ કિંમત નથી’. જૈનશાસનમાં ભાવનું કારણ બને તેવા દ્રવ્યની જ કિંમત છે. પ્રભુશાસનમાં ભાવને અત્યંત મહત્ત્વ અપાયું છે. પૂ. ઉપાધ્યાયજી મહારાજએ લખ્યું કે,

“શુદ્ધ ભાવ જેહનો છે તેહના, ચાર નિશ્લેષા સાચા રે,
જેહમાં ભાવ અશુદ્ધ છે તેહના, એક કાચે સવિ કાચા રે”.

૧. અપરમપિ નદ્યાદિતીર્થ તુચ્છા-ડૈનૈકાન્તિકા-ડડત્યન્તિકદાહ-તૃષ્ણા-મલાપનયનં વિદધાતિ, એતન્તુ સંઘતીર્થમનાદિકાલા-લીનત્વેનાનન્તાનાં દાહ-તૃષ્ણા-મલાનામૈકાન્તિકમાત્યન્તિકં ચાપનયનં કરોતિ; અતઃ પ્રધાનત્વાદ્ ભાવતીર્થમુચ્યતે, નદ્યાદિતીર્થ ત્વપ્રધાનત્વાદ્ દ્રવ્યતીર્થમિતિ ભાવઃ ॥૧૦૩૪॥

(વિશેષાવશ્યકભાષ્ય ભાગ-૧, શ્લોક-૧૦૩૪, ટીકા)

અહીં ટૂંકમાં, સાર એ છે કે ‘ભાવતીર્થ અને ભાવતીર્થનું કારણ એવા પ્રધાન દ્રવ્યતીર્થની જ કિંમત છે અને તેની સાથે સંકળાયેલા હોય તે જ નામ અને સ્થાપના પણ પવિત્ર છે, બાકી ભાવતીર્થથી અસંલગ્ન કોઈનો મહિમા નથી.’ આ દૃષ્ટિથી જ મેં તમારી સામે ભાવતીર્થના વર્ણનથી શરૂઆત કરી છે. ત્યારબાદ પ્રધાન દ્રવ્યતીર્થનું વર્ણન આવશે ત્યારે તે સમજાવીશ. પ્રસ્તુતમાં વ્યવહારનય જંગમ તીર્થરૂપ ગીતાર્થગુરુ, તેમનામાં રહેલ દ્વાદશાંગીરૂપ શાસ્ત્રો અને આ બંનેના અનુશાસનમાં રહેલો સાધુ-સાધ્વી-શ્રાવક-શ્રાવિકારૂપ ચતુર્વિધ સંઘ આ ત્રણેને ભાવતીર્થ કહે છે; કેમ કે આ ત્રણેમાં તારકશક્તિ છે. ત્રણે તીર્થ લાયક જીવને તરવામાં અવલંબન બની શકે છે. આજ દિવસ સુધીમાં ૮૮.૮૮ ટકા જીવો આ ત્રણથી તર્યા છે. તરવાનો રાજમાર્ગ આ જ છે. વ્યવહારનય રાજમાર્ગ જ પકડે, કેડીમાર્ગને avoid કરે. (છોડી દે, વિવક્ષા ન કરે.) રાજમાર્ગ અને કેડીમાર્ગ આ બંનેનો distanceથી (અંતરથી) સમન્વય નિશ્ચયનય કરે.

વ્યવહારનયથી ભાવતીર્થ :

જેનાથી વ્યવહાર કરી શકાય તેવી સ્થૂલ વ્યવસ્થાને ગ્રહણ કરનાર વ્યવહારનય છે. લોકમાં ૮૮.૮૮ ટકા જીવો જેને અવલંબીને આગળ વધી શકે તેને વ્યવહારનય મહત્ત્વ આપે છે; કારણ કે વ્યવહારનય નિમિત્તવાદમાં માને છે. તેથી તે નિમિત્તકારણની મહત્તા દર્શાવશે. ગીતાર્થ ગુરુ, દ્વાદશાંગી અને શ્રીસંઘ પાત્ર જીવોને તરવામાં શ્રેષ્ઠ નિમિત્તકારણ છે. વળી, આ ત્રણે તીર્થો બહારથી સ્થૂલ એટલે કે દેખાય તેવાં છે. ઉપરાંત ૮૮.૮૮ ટકા જીવોને તારનારાં છે, એટલે રાજમાર્ગ છે. બહુલતાની અપેક્ષાએ, નિમિત્તકારણની અપેક્ષાએ અને સ્થૂલતાની અપેક્ષાએ વ્યવહારનય આ ત્રણેયને ભાવતીર્થ કહે છે. ભાવતીર્થ એટલા માટે કે ત્રણેય જીવંત છે, નહીંતર દ્રવ્યતીર્થ કહેવાય.

નિશ્ચયનયથી ભાવતીર્થ :

હવે આ ચોથું ભાવતીર્થ એવું છે કે જે આંખે દેખાય નહીં અને ઇન્દ્રિયોથી ગ્રહણ થાય

૧. एतेन सिद्धाचलादेराराध्यत्वमपि व्याख्यातम्, ज्ञानदर्शनचारित्ररूपभावतीर्थहेतुत्वेनास्य द्रव्यतीर्थत्वात्।

(પ્રતિમાશતક શ્લોક-૨, ટીકા)

✽ તીર્થ નદ્યાદેરિવ સંસારસ્ય તરણે સુખાવતારો માર્ગઃ । તત્ત્વ દ્વેષા દ્રવ્યતીર્થ ભાવતીર્થ ચ । દ્રવ્યતીર્થ તીર્થકૃતાં જન્મ-દોષા-જ્ઞાન-નિર્વાણસ્થાનમ્ । યદાહ-“જમ્મં દિવ્ઘા નાણં તિત્થયરાણં મહાણુભાવાણં । જત્ય ય કિર નિવ્વાણં આગાઢં દંસણં હોઝ્ઠા ।” []

(યોગશાસ્ત્ર પ્રકાશ-૨, શ્લોક-૧૬, ટીકા)

૨. ‘તત્ત્વાર્થગ્રાહી નયો નિશ્ચયઃ, લોકાભિમતાર્થગ્રાહી વ્યવહારઃ’ તત્ત્વઅર્થ-તે યુક્તિસિદ્ધ અર્થ જાણવો. લોકાભિમત-તે વ્યવહાર પ્રસિદ્ધ.

(દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાયનો રાસ, ઢાલ-૮, ગાથા-૨૧, બાલાવબોધ)

✽ તથા, લોકપ્રસિદ્ધાર્થાનુવાદપરો વ્યવહારનયઃ, યથા પઞ્ચસ્વપિ વર્ણુષુ ભ્રમરે સત્સુ શ્યામો ભ્રમર ઇતિ વ્યપદેશઃ ।

(જૈનતર્કભાષા)

૩. गुणसमुदायः सङ्घोऽनेकप्राणिस्थसम्यग्दर्शनाद्यात्मकत्वात् ।

(પ્રતિમાશતક, શ્લોક-૬૭ અન્તર્ગત સ્તવપરિજ્ઞા શ્લોક-૨૬, ટીકા)

નહીં; કેમ કે તે આત્માના ગુણસ્વરૂપ છે. સૂક્ષ્મ એવા આત્માના બધા ગુણો ભાવાત્મક છે, જે મોક્ષના ઉપાદાનકારણ છે. ઉપાદાનકારણને જ મહત્તા આપનાર નિશ્ચયનય તેને ભાવતીર્થ કહે છે. વળી નિશ્ચયનય અક્ષેપફલવાદી છે; એટલે નિશ્ચયનયના મતે આત્માના આધ્યાત્મિક ગુણ તે જ સાક્ષાત્ તારક હોવાથી સ્વયં તીર્થ છે; જેનું અવલંબન લઈને (ગીતાર્થ) ગુરુ તરે છે, શાસ્ત્રો પણ તેના દ્વારા જ તારે છે, શ્રીસંઘ પણ તેના અવલંબનથી જ તરે છે. તેથી સીધી તારનાર તો રત્નત્રયી જ છે. આખું જૈનશાસન વ્યવહારનય-નિશ્ચયનયથી ગૂંથાયેલું છે. ભગવાને આખી દુનિયાનું વર્ણન વ્યવહારનય-નિશ્ચયનયથી કર્યું છે. અરે ! આ ભીંતનું વર્ણન પણ વ્યવહારનય-નિશ્ચયનયથી કર્યું છે. સમગ્ર ધર્મતીર્થ લો; તો તેના નામધર્મતીર્થ, સ્થાપનાધર્મતીર્થ, દ્રવ્યધર્મતીર્થ અને ભાવધર્મતીર્થ એમ ભેદ પડે. તેમાં ભાવનિરપેક્ષ, નામતીર્થને અને સ્થાપનાતીર્થને તથા અપ્રધાન દ્રવ્યતીર્થને રદ કર્યાં. બાકી રહેલા ભાવતીર્થનું અને પ્રધાન દ્રવ્યતીર્થનું ક્રમશઃ વર્ણન કરીશું, એટલે તીર્થકરોએ સ્થાપેલા તારક તીર્થનો સમગ્રતાથી તમને બોધ થઈ જાય. તમારા મનમાં સ્પષ્ટ ઝાંખી થઈ જાય કે ‘ધર્મતીર્થ આ વસ્તુ છે’. જ્યાં હોય ત્યાં જૈનશાસનની જય બોલો છો તો જીવનમાં શાસન કે તીર્થ વાસ્તવિક સમજાય, તેનો કોઈ દિવસ ગોટાળો ન થાય, તેવી સ્પષ્ટ ભેદરેખા તમને આપવી છે. તમે શાસનદેવની જય બોલો કે તીર્થકરને નમસ્કાર કરો ત્યારે આ તારક ભાવતીર્થ યાદ આવવું જોઈએ.

સભા : નિશ્ચયનયનો અભિપ્રાય શું ?

સાહેબજી : નિશ્ચયનય સૂક્ષ્મ ભાવાત્મક આંતરિક વસ્તુને મહત્ત્વ આપે છે. ગીતાર્થ ગુરુ આંખે દેખાય છે, દ્વાદશાંગી શબ્દરૂપ શ્રુતજ્ઞાન કાનથી સંભળાય છે, ચતુર્વિધ સંઘ નજરે દેખાય છે; જ્યારે આધ્યાત્મિક ગુણ નજરે દેખાતા નથી કે કાનથી સાંભળી શકાતા નથી, તે તો ભાવાત્મક છે. જે મેળવે તે જ અનુભવે, જે પામે તે જ માણે, બીજા બેઠા હવા ખાય. પૂ. ઉપાધ્યાયજી મહારાજે લખ્યું કે ‘જિનહી પાયા તિનહી છિપાયા’. ગુણ પામ્યા પછી કોઈને હથેળીમાં લઈને દેખાડી શકાતા નથી. જે પામ્યા છે તે જાતે પામ્યા છે, જે પામશે તે જ તેનો સ્વાદ ચાખશે, તેની અનુભૂતિની મજા બીજા કોઈ માણી શકશે નહીં. ગુણ કોઈને લેવડ-દેવડ તરીકે આપી શકાતા નથી, કોઈ પાસેથી આંચકી શકાતા નથી, આંતરિક ગુણોનું આદાન-પ્રદાન કે અપહરણ શક્ય જ નથી; કારણ કે આ વસ્તુ આંતરિક ભાવાત્મક છે, સૂક્ષ્મ છે. અને સૂક્ષ્મ વસ્તુને નિશ્ચયનય પકડે છે. નિશ્ચયનય મોક્ષના અવંધ્ય ઉપાદાનકારણ આધ્યાત્મિક ગુણોને જ ભાવતીર્થ કહે છે. તમને દૃષ્ટિકોણ સ્પષ્ટ થઈ જવો જોઈએ. નિશ્ચયનયનો angle (દૃષ્ટિકોણ) આ છે, તે ગુણોને ભાવતીર્થ કહે છે. વ્યવહારનય પ્રથમ ત્રણને ભાવતીર્થ કહે છે. બંને પાછળ ચોક્કસ કારણો છે.

નિશ્ચયનયના ભાવતીર્થને પમાડવામાં વ્યવહારનયનાં ભાવતીર્થોની સફળતા :

રત્નત્રયી એવો માર્ગ છે કે જેમાં રાજમાર્ગ અને કેડીમાર્ગ એમ બધું સમાઈ જાય. તરવાના

બધા રસ્તા તેમાં સમાઈ જાય, બધી કેડીઓ પણ ત્યાં મળવાની છે, અને મૂળ રાજમાર્ગ પણ ત્યાં મળવાનો છે. જેટલા તરનારા છે તે બધા આ રસ્તે જ નીકળવાના છે. ^૧મોક્ષમાર્ગની આ trunk line (મુખ્ય રસ્તો) છે. જે આ માર્ગ પર ચઢે તે અવશ્ય અંતિમ બિંદુ સુધી પહોંચે. વહેલા-મોડા ધ્યેય, લક્ષ્યને હાંસલ કરે જ. આ રત્નત્રયીમાં અનુપમ-અચિંત્ય શક્તિ છે, શરણ સ્વીકારનારને-અવલંબન લેનારમાત્રને અવશ્ય તારે છે. ગીતાર્થ ગુરુની નિશ્રા સ્વીકારવા છતાં, દ્વાદશાંગીને પામવા છતાં, સાધુ-સાધ્વી-શ્રાવક-શ્રાવિકારૂપ શ્રીસંઘનું સાંનિધ્ય સ્વીકારવા છતાં ન તર્યાના દાખલા મળશે, પણ રત્નત્રયીને પામે અને તર્યા ન હોય તેવા દાખલા નહીં મળે.

સભા : તો આપ કેમ કહો છો કે એક ટકો જીવ જ આ માર્ગથી તરે છે ?

સાહેબજી : તે વિધાનનું મૂળ તથ્ય તમે સમજ્યા જ નથી. તેનો આશય એ છે કે આગલાં ત્રણ તીર્થ ૯૯ ટકા જીવોને મોક્ષે લઈ જાય, જ્યારે માત્ર રત્નત્રયીરૂપ તીર્થને બળે મોક્ષે જનારા એક ટકા જ જીવો છે. છતાં તે ત્રણે તીર્થો પણ આ રસ્તે ચડાવીને જ મોક્ષે મોકલશે. બધા રસ્તા અંતે રત્નત્રયીરૂપ માર્ગમાં મળે છે. તેને પમાડ્યા વિના ગીતાર્થ ગુરુ પણ તારક ન બની શકે. સારાંશ એ છે કે ‘વ્યવહારનયના બધા રસ્તા અંતે નિશ્ચયનયમાં પરિણામ પામે, અને જે નિશ્ચયનયમાં પરિણામ ન પામે તેવો વ્યવહારનય જૂઠો છે’. તે વ્યવહારનયની જૈનશાસનમાં કિંમત નથી. નિશ્ચયનયસાધક જ વ્યવહારનય સાચો છે, પરંતુ આ સિદ્ધાંત સમજવો અઘરો છે.

તારવામાં નિમિત્તકારણ એવા ગીતાર્થગુરુ પણ ઉપદેશ દ્વારા ઉપાદાનમાં શુદ્ધિ ન લાવે તો તે જીવનો ઉદ્ધાર ન થાય; અને ઉપાદાન એવા આત્મામાં સુગુરુ આદિના આલંબનથી કે વગર આલંબને શુદ્ધિ થાય, નિર્મળ આત્મિક ગુણો પ્રગટે તો જ તે જીવ તરે. તેથી નિમિત્તકારણ પર ભાર મૂકનાર વ્યવહારનયનું કાર્ય પણ અંતે નિશ્ચયનયના માધ્યમથી ફળપ્રાપ્તિ સુધી દોરી જવાનું છે. તેથી નિશ્ચયનયસાધક વ્યવહારનય જ શુદ્ધવ્યવહારનય ગણાય. જૈનશાસનમાં જ્યારે જેની વાત આવે ત્યારે તેની અપેક્ષા જોડીને વર્ણન કરાય; છતાં બધામાં pure logicથી (શુદ્ધ તર્કથી) વાત છે, અપેક્ષા જોડી જોડીને બોલે છે, કોઈનું એકાંતે મહત્ત્વ નથી, બધાનું તે તે અપેક્ષાએ મહત્ત્વ છે. એટલે જ જૈનશાસન નયવાદ-સ્યાદ્વાદથી ભરેલું છે. દુનિયામાં તેનો કોઈ જોટો નથી; પણ જેમ ગામડાના ભરવાડને super computer (અસામાન્ય પરિણામ દેખાડતું આધુનિક યંત્ર-કોમ્પ્યુટર) મળે, તેમ તમારા હાથમાં જૈનશાસન આવ્યું છે. શાસન જન્મથી મળ્યું છે, પણ તેને ઓળખો તો તમારો અવતાર સફળ. અત્યાર સુધીમાં સર્વે તીર્થંકરો, સર્વે ગણધરો, સર્વે કેવલીઓ અને આખા સંઘને તારનાર આ રત્નત્રયી છે, ભવિષ્યમાં પણ તે જ રહેશે.

૧. નાળાદિ તિહા મગ્ગં ... ।।૧૩૨૩।।

જ્ઞાનાદિકં "ત્રિધા" ત્રિવિધં પારમાર્થિકં માર્ગં ।

(બૃહત્કલ્પસૂત્રં ભાષ્યગાથા-૧૩૨૩, મૂલ, ટીકા)

※ યઃ પુનર્જાનચારિત્રદર્શનાદ્યો વિમુક્તયે । માર્ગઃ સર્વોઽપિ સોઽનેન, લોપિતો લોકવૈરિણા ।।૨૧૧।।

(ઉપમિતિં પ્રસ્તાવ-૪)

સભા : રત્નત્રયી પામ્યા ક્યારે કહેવાય ?

સાહેબજી : તે પછી કહીશ, અત્યારે તો રત્નત્રયીનો મહિમા સમજાવવો છે. આગળનાં ત્રણ તીર્થોને વ્યવહારનય ભાવતીર્થ કહે છે, પણ નિશ્ચયનય કહે કે એમનો બહુ મહિમા નથી. તમામમાં ખરો મહિમા આ 'ઓઘા તીર્થ'નો છે. ગીતાર્થ ગુરુ પણ રત્નત્રયી ન પામે તો હવા ખાતા રહે છે. શાસ્ત્ર આખાં ને આખાં ભણી જાય, પણ અંતરમાં રત્નત્રયી ન પ્રગટે તો કોઈ કામ થાય નહીં. શ્રીસંઘમાં પણ વ્યવહારથી આપણે અનંતી વાર સભ્યપદ નોંધાવ્યું છે, કેમ કે અનંતી વાર ઓઘા કર્યા છે. અરે ! કદાચ ભાવથી પણ membership (સભ્યપદ) મેળવી લો, છતાં આત્મામાં રત્નત્રયીનો પરિપૂર્ણ વિકાસ ન થાય તો તમારો મોક્ષ ન થાય. સૌએ ફરી ફરીને અહીં જ - રત્નત્રયી પર જ આવવાનું છે, કેમ કે માર્ગ આ જ છે. રેતેના માટે શબ્દ "મગ્ગો" રાખ્યો. આ માર્ગ નાકની દાંડી જેવો સરળ છે. જીવમાત્રે સંસારના સર્વ દુઃખથી મુક્ત થઈ મુક્તિરૂપ સુખને પ્રાપ્ત કરવું હોય તો તેનો ઉપાય આ તીર્થ જ છે. બીજું તીર્થ સાધન તરીકે હોય તો સારું, અને ન હોય તોપણ વાંધો નહીં, પરંતુ આના વિના તો નહીં જ ચાલે. આ તથ્ય સ્પષ્ટ સમજાવું જોઈએ.

ગમે તેટલા તીર્થકરો ભૂતકાળમાં થયા અને ભવિષ્યમાં થશે, લાખો-કરોડો નહીં પણ અબજો-અસંખ્ય વર્ષો જાય, કરોડો ધર્માચાર્યો થાય, પણ કોઈની ત્રેવડ નથી કે આમાં કોઈ ઘાલમેલ કરી શકે, ફેરફાર કરી શકે. ધર્મ નહીં સમજનારા શંકા કરે કે 'ભગવાન મહાવીરે કહેલો જે ધર્મ, તે અત્યારે ઘણો બદલાઈ ગયો છે, વચ્ચેના આચાર્યોએ મનમાન્યા ફેરફાર કર્યા છે'. પણ આવું બોલનારને ભાન નથી કે 'આ શાસનનું તત્ત્વ eternal (શાશ્વત) છે'. અરે ! તીર્થકરોની પણ મજાલ નથી કે માર્ગ બદલી શકે. ઊલટું તેમને પણ તરવું હોય તો સ્વયં માર્ગનું અનુસરણ કરવું જ પડે. અનંત કાળથી સુનિશ્ચિત માર્ગનો ગોટાળો થવાનો કે ઘાલમેલ થવાનો અવકાશ જ નથી. બુદ્ધિશાળી અને સમજદાર વ્યક્તિ હોય તે સમજી શકે કે ધર્મનું માળખું જ એવું છે કે તેમાં ઘાલમેલ ન થઈ શકે. હા, તમે અબૂઝ બનો તો તમને ઊઠાં

૧. યતશ્ચાત્ર સર્વજ્ઞોપજ્ઞે સજ્ઞાનદર્શનચારિત્રપ્રધાને પ્રવચને ।

(ઉપમિતિ૦ પ્રસ્તાવ-૧)

૨. સુય ધમ્મ તિત્થ મગ્ગો પાવયણં પવયણં ચ એગઢ્ઠા । સુત્તં તંતં ગંથો પાઢો સત્થં ચ એગઢ્ઠા ॥૧૩૦॥

તથા મૃજ્યતે-શોધ્યતે અનેનાત્મેતિ માર્ગઃ, માર્ગણં વા માર્ગો, અન્વેષણં શિવસ્યેતિ,

(આવશ્યકનિર્વ્યુક્તિ એવં ભાષ્ય ભાગ-૧, શ્લોક-૧૩૦, મૂલ-ટીકા)

✽ માર્ગશબ્દાર્થમાહ-

મજ્જિજ્જહ સોહિજ્જહ જેણં (તા)ત્તો પવયણં તઓ મગ્ગો । અહવા સિવસસ મગ્ગો મગ્ગણમત્રેસણં પંથો ॥૧૩૮૧॥
તતસ્તસ્માત્ પ્રવચનં માર્ગ ઉચ્યતે । યેન કિમ્?, ઇત્યાહ-"મૃજૂ શુદ્ધૌ" મૃજ્યતે શોધ્યતેઽનેન કર્મમલિન આત્મા, તસ્માદ્ હેતોઃ । અથવા, માર્ગણં માર્ગોઽન્વેષણં પન્થાઃ શિવસ્યેતિ ॥૧૩૮૧॥

(વિશેષાવશ્યકભાષ્ય ભાગ-૧, શ્લોક-૧૩૮૧, મૂલ-ટીકા)

ભણાવી શકાય. જેમ સામાન્ય ઘરાકને વેપારી મૂર્ખ બનાવે, પણ તેમાં વાંક ગ્રાહકનો વધારે છે; કારણ કે સાચો વેપારી માલ જ એવો વેચતો હોય કે જે માલની અસલિયત સામે નકલી મૂકતાં તરત જ ખબર પડે. આજે એવી industry (કારખાનાં) છે કે જે પોતાની product (માલ) માટે with claim (દાવા સાથે) કહી શકે, 'અમારી productનું (વસ્તુનું) કોઈ duplication (નકલ) નહીં કરી શકે. જે એનું duplication (નકલ) કરશે તે પકડાઈ જાય તેવું જ હશે; કેમ કે માલ બનાવવામાં અમારી monopoly (ઇજારો) છે, તેને કોઈ આંટી ન શકે.' તેમ જૈનશાસનમાં રત્નત્રયીરૂપ કલ્યાણનો માર્ગ એવો બતાવ્યો છે કે જેનું duplication (નકલ) શક્ય જ નથી. માત્ર તમે મૂર્ખ હો તો કોઈ તમને આડે રસ્તે ચડાવી દે, પરંતુ તેમાં તમારી ગેરસમજ અને અજ્ઞાન મુખ્ય કારણ છે. બાકી વિચારકને સ્પષ્ટ સમજાય કે 'દુઃખ અને સંતાપનાં કારણ રાગાદિ વિકારો છે, અને તેનો વિરોધી ભાવ એવા સમ્યગ્દર્શન, સમ્યગ્જ્ઞાન અને સમ્યકચારિત્ર એ જ તરવાનો માર્ગ છે. આમાં કોઈને ગોટાળો કરવાનો અવકાશ જ નથી'.

સભા : ધાલમેલનો પ્રશ્ન ન હોય પણ interpretation (અર્થઘટન) તો અલગ-અલગ હોઈ શકે ને ?

સાહેબજી : ના, પથ્થરની લકીરની જેમ 'વિકારો પ્રત્યક્ષ દુઃખદાયી છે, અને તેના વિરોધી આત્માના ગુણો જ તારક છે' તેમાં સહેજ પણ આધું-પાછું ન થાય, પણ તમે જ ડોબા રહો તો ખોટા અર્થો ભણાવાય. બુદ્ધિશાળી તરત પકડી લે કે આ ખોટું છે અને આ સાચું છે. લાખો-કરોડો-અબજો વર્ષો જાય તોપણ આ શાસનનું માળખું જ એવું છે કે એમાં કોઈ ગરબડ શક્ય નથી. કદાચ અબૂઝ વર્ગ જ વર્ચસ્વ ધરાવતો હોય તોપણ ભવિષ્યમાં શાસનમાં કોઈ ને કોઈ બુદ્ધિશાળી અવશ્ય પાકશે, જે મૂળ સિદ્ધાંતના આધારે ભેળસેળને ચાળી શકશે; કારણ કે તીર્થંકરકથિત મૂળભૂત સિદ્ધાંતો પારદર્શી સ્પષ્ટતા ધરાવે છે. જે બુદ્ધિશાળી નથી તે કદાચ દોરવાઈ જાય તો તેને વ્યક્તિગત ગેરલાભ થાય, પણ સત્યનો પ્રકાશ કાયમ લોપાય નહીં, એવી મજબૂત ધર્મની ઇમારત તીર્થંકરો આપીને ગયા છે. અરે ! હથોડા ઠોકી ઠોકીને થાકી જાય તોપણ કોઈ એક કાંકરી ન ખેરવી શકે. તમે નથી સમજ્યા એટલે તમારા પર આ શાસનની image (છાયા-પ્રભાવ) નથી, પણ મૂળથી માર્ગ આવો નક્કર છે. તેમાં જરાય ફેરફાર શક્ય નથી.

^૧ગમે તેટલા તીર્થંકરો થયા કે થશે, સૌએ - સમ્યગ્દર્શન, સમ્યગ્જ્ઞાન અને સમ્યકચારિત્ર એ

૧. યદુત-ચાન્દેતાનિ જ્ઞાનદર્શનચારિત્રાણિ ભગવન્મતસારભૂતાનિ ।

(ઉપમિતિ૦ પ્રસ્તાવ-૧)

✽ અભવિંસુ પુરાવિ ભિક્ષુવો, આણસાવિ ભવંતિ સુખ્વતા । ઇયાઈ ગુણાઈ આહુ તે, કાસવસ્સ અણુધમ્મચારિણો ॥૨૦॥
હે ભિક્ષવ:-સાધવ:!, સર્વજ્ઞ: સ્વશિષ્યાનેવ્રમામન્ત્રયતિ, યેડમ્ભૂવન્-અતિક્રાન્તા 'જિના:' સર્વજ્ઞા: 'આણસાવિત્તિ આગમિષ્યાશ્ચ યે
ભવિષ્યન્તિ, તાન્ વિશિનષ્ટિ-'સુવ્રતા:' શોભનવ્રતા:, અનેનેદમુક્તં ભવતિ-તેષામપિ જિનત્વં સુવ્રતત્વાદેવાયાતમિતિ, તે સર્વેડપ્યેતાન્-

જ મોક્ષમાર્ગ છે - એમ કહ્યું; કારણ કે એકદમ અકબંધ માળખું છે. માટે જ કહું છું કે સનાતન-શાશ્વત-સાયો-સીધો-સરળ-ટૂંકો એવો આ માર્ગ છે. ભૂતકાળમાં જે તર્યા તે અહીંથી જ તર્યા, અને ભવિષ્યમાં તરશે તે બધા પણ અહીંથી જ તરવાના છે. સર્વ રસ્તા અહીં જ મળે છે. આયુર્વેદમાં સર્વ રોગની એક દવાતુલ્ય રસાયણો હોય છે, તેની જેમ આ રત્નત્રયીરૂપ ભાવતીર્થ સર્વ ભાવરોગની એક દવા છે.

૧ તીર્થંકરોને પણ પૂજનીય રત્નત્રયીરૂપ ભાવતીર્થ :

આ તીર્થ સર્વને પરમ પૂજનીય, અત્યંત પવિત્ર અને શિરસાવંધ છે. તીર્થંકરો પણ આ તીર્થને “નમો તિત્થસ્સ” કહીને નમસ્કાર કરે છે. દ્વાદશાંગીનું અર્થથી અવલંબન લઈને તીર્થંકરો આ ભવમાં તર્યા છે, અને આગલા ભવમાં શબ્દથી પણ આલંબન લીધું છે. તેથી ઋણસ્વીકારરૂપે દ્વાદશાંગી તેમને પણ નમસ્કરણીય છે. વળી શ્રીસંઘ પણ આગલા ભવોમાં ઉપકારી છે, અને વ્યક્તિ કરતાં સમૂહ મહાન છે. માટે પોતે તીર્થપતિ, તીર્થના નાયક હોવા છતાં સમૂહરૂપ શ્રીસંઘને-તીર્થને નમસ્કાર કરે છે. તે જ રીતે આ રત્નત્રયીરૂપ તીર્થને પણ “નમો તિત્થસ્સ”થી નમસ્કાર કરે છે; કારણ ૨ તીર્થંકરો જાણે છે કે હું પણ છેક અહીં સુધી પહોંચ્યો તે આ

અનન્તરોદિતાન્ ગુણાન્ 'આહુ:' અભિહિતવન્તઃ, નાત્ર સર્વજ્ઞાનાં કશ્ચિન્મતભેદ ઇત્યુક્તં ભવતિ, તે ચ 'કાશ્યપસ્ય' ઋષભસ્વામિનો વર્દ્ધમાનસ્વામિનો વા સર્વેઽપ્યનુચીર્ણધર્મચારિણ ઇતિ, અનેન ચ સમ્યગ્દર્શનજ્ઞાનચારિત્રાત્મક એક એવ મોક્ષમાર્ગ-ઇત્યાવેદિતં ભવતીતિ ॥૨૦॥

(સૂત્રકૃતાંગસૂત્ર શ્રુતસ્કંધ-૧, અધ્યયન-૨, ઉદ્દેશો-૩, શ્લોક-૨૦ મૂલ, શીલાંકાચાર્ય કૃત ટીકા)

૧. ગોયમા! તિત્થયરે ણં તાવ તિત્થયરે તિત્થે પુણ ચાઉવણ્ણે સમણસંઘે। સે ણં ગચ્છેસું પઙ્ગિણ, ગચ્છેસું પિ ણં સમ્મદંસણ-નાણ-ચારિત્તે પઙ્ગિણ। તે ય સમ્મદંસણ-નાણ-ચારિત્તે પરમપુજ્જાણં પુજ્જયરે પરમ-સરણ્ણાણં સરણ્ણે, પરમ-સેવ્વાણં સેવ્વયરે।

(મહાનિશીથસૂત્ર નવણીયસાર નામ પંચમ અધ્યયન)

૨. “તીર્થ” શ્રુતજ્ઞાનં તત્પૂર્વિકા “અર્હત્તા” તીર્થંકરતા, ન હલુ ભવાન્તરેણ શ્રુતાભ્યાસમન્તરેણ ભગવત એવમેવાઽઽર્હન્ત્ય-લક્ષ્મીરુપઢૌકતે।

(બૃહત્કલ્પસૂત્ર ૦ ભાષ્યગાથા-૧૧૧૪, ટીકા)

✽ અર્હતામપ્યર્હત્તા શાસનપૂર્વિકા,

(સન્મતિતર્કપ્રકરણ ૦ કાંડ-૧, શ્લોક-૧, ટીકા)

✽ “તપ્પુલ્લિયા અરહયા” ઇતિ વચનાત્,

(લલિતવિસ્તરા ટીકા)

✽ અથ “તપ્પુલ્લિયા અરહયે”તિવચનં સમર્થયન્નાહ “વચનાર્થપ્રતિપત્તિ એવ”, વચનસાધ્યસામાયિકાદ્યર્થસ્ય જ્ઞાનાનુષ્ઠાન-લક્ષણસ્ય; પ્રતિપત્તિ એવ=અહ્ગીકરણાદેવ, નાન્યથા, “તેષામપિ” મરુદેવ્યાદીનામ્, “અપિ”શબ્દાદૃષ્ણાદીનાં ચ, “તથાત્વ-સિદ્ધે:”=સર્વદર્શિત્વ-સિદ્ધે:, “તત્ત્વતો”=નિશ્ચયવૃત્ત્યા ।

(હરિભદ્રસૂરિકૃત લલિતવિસ્તરા ઉપરિ મુનિસુંદરસૂરિકૃત પંજિકા)

રત્નત્રયીના પ્રભાવે જ. ભગવાન સમવસરણમાં બિરાજમાન થઈ જગતનું ઉત્કૃષ્ટ તીર્થપ્રવર્તનરૂપ કાર્ય કરવા તત્પર થાય છે, તે રત્નત્રયીની સાધનાથી જ. તીર્થકરોને તીર્થકરપદ સુધી લાવનાર પણ આ રત્નત્રયીરૂપ તીર્થ છે અને અંતે મોક્ષે મોકલનાર પણ રત્નત્રયી જ છે. તેથી રત્નત્રયીરૂપ મોક્ષમાર્ગ એ સર્વને વંદનીય, સેવનીય, પૂજનીય, વિશ્વતારક ભાવતીર્થ છે. નિશ્ચયનયનો માલ જરાયે કાચો ન હોય. તે top levelની quality (ઉત્કૃષ્ટ કક્ષાની ગુણવંતતા) બતાવીને જ વાત કરે.

અન્યલિંગીઓને પણ તારક — રત્નત્રયી :

નિશ્ચયનય જેને ભાવતીર્થ તરીકે સ્વીકારે તેમાં જરાય ક્યાશ ન હોય, પણ શ્રેષ્ઠતા જ હોય. તેથી આ ભાવતીર્થનો મહિમા ગાતાં કહ્યું કે “જૈનશાસનમાં જ નહિ, પણ જૈનશાસનની બહાર રહેલા જેટલા જીવો મોક્ષે જાય છે, તે પણ આ રત્નત્રયીરૂપ તીર્થની સાધનાથી જ મોક્ષે જાય છે.” કેમ કે આ શાસનમાં હોય તેનો જ મોક્ષ થાય અને બહાર રહેલાનો મોક્ષ ન થાય તેવું વીતરાગ કહેતા નથી. તેમણે તો એક જ રાખ્યું છે કે સત્ય હોય તેને સ્વીકારવાનું. ખોતે પૂર્ણજ્ઞાની છે એટલે સત્ય પ્રત્યક્ષ દેખાય છે. તેથી સ્પષ્ટ કહે છે કે ‘આ શાસનમાં રહેલો કે આ શાસનની બહાર રહેલો જીવ પણ, માર્ગ પામે તો તરીને મોક્ષે જઈ શકે છે - પછી તે ગૃહસ્થ હોય કે અન્ય લિંગનો સાધુ હોય, મનુષ્ય હોય કે પશુ હોય - રત્નત્રયીથી બધા તરે’. ગમે ત્યાં રહેલા, ગમે તે દર્શનમાં હોય પણ તરનારમાત્રને તારનાર આ રત્નત્રયીરૂપ સનાતન-શાશ્વત મોક્ષમાર્ગ છે. જે જે અન્યલિંગે સિદ્ધ થયા છે - તેમણે ગીતાર્થ ગુરુનું શરણું નથી સ્વીકાર્યું, દ્વાદશાંગી વાંચી-સાંભળી નથી, ચતુર્વિધ સંઘનો પણ પરિચય કર્યો નથી; છતાં તે તર્યા - તે આ રત્નત્રયીરૂપ મોક્ષમાર્ગનો જ પ્રભાવ છે.

સભા : અર્થથી દ્વાદશાંગીનું શરણું તો લીધું ને ?

સાહેબજી : અર્થથી દ્વાદશાંગીનું અવલંબન સ્વીકાર્યું પણ તે તો એકલું શ્રુતજ્ઞાન થયું, એકલા શ્રુતજ્ઞાનથી મોક્ષ છે કે સંપૂર્ણ સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રથી મોક્ષ છે ? શ્રુતજ્ઞાન મહાન કે તેનો પણ જેમાં સમાવેશ થઈ જાય તેવાં પાંચ જ્ઞાન મહાન ? વળી પાંચ જ્ઞાન મહાન કે પાંચ જ્ઞાનનો પણ જેમાં સમાવેશ થઈ જાય તેવો મોક્ષમાર્ગ મહાન ? પાંચ જ્ઞાનમાં શ્રુતજ્ઞાન સમાય અને પાંચ જ્ઞાન પણ રત્નત્રયીમાં સમાય. તેથી રત્નત્રયીમાં પરિપૂર્ણ તારકતા છે. આખા જગતને તારનારું અને અદ્વિતીય તારકશક્તિ ધરાવનારું તો આ રત્નત્રયીરૂપ ભાવતીર્થ જ છે.

^૧અન્ય ધર્મમાં જેટલા પણ મોક્ષે ગયા તે બધાએ શું કર્યું ? બસ, રાજમાર્ગ પકડી લીધો.

૧. ભાવલિङ्ગાત્તતો મોક્ષો, ભિન્નલિङ્ગેષ્વપિ ધ્રુવઃ । કદાગ્રહં વિમુચ્યેતદ્ભાવનીયં મનસ્વિના ॥૧૮૮॥

(અધ્યાત્મસાર, અધિકાર-૧૮)

* ભાવ લિંગ જાતે ભયે, સિદ્ધા પનરસ ભેદ; તાતે આતમકું નહિ, લિંગ ન જાતિ ન વેદ. ૭૭

(ઉપા. શ્રી યશોવિજયજી મ. સા. વિરચિત સમાધિશતક)

તે જીવો એવા લઘુકર્મી હતા કે જેથી તેમના અંદરનાં આવરણ-અંધકાર ઓછાં હતાં. આપણામાં આવરણ-અંધકાર ગાઢ છે, એટલે હથોડા પડે તોપણ ભેદાતો નથી; તમારે તમારું કલ્યાણ કરવું હોય તોપણ કેમ કરવું તે તમને દેખાતું નથી, સૂઝતું નથી. અરે! માર્ગદર્શન આપનાર હોય તોપણ મગજમાં set થતું (ગોઠવાતું) નથી. આ જ બતાવે છે કે અંદર ધોર અંધકારનાં પડલો છે. અન્ય ધર્મમાં જે હળુકર્મી હોય તેને એટલાં ઓછાં પડલ હોય, કે જરાક કોઈ સુંદર શાસ્ત્રવચન મળી જાય તોપણ તેનું ઉત્થાન ચાલુ થાય. તેમના 'શાસ્ત્રમાં પણ બોધદાયક પદો છે. તેમાંના કોઈ પદનું ચિંતન-મનન ચાલુ થાય જેનાથી અંદરનું આવરણ તૂટે, અને જેમ જેમ આવરણ તૂટે તેમ તેમ આગળનું દેખાય. તે રીતે આગળ ચાલતાં ચાલતાં આવા જીવ છેક સમતામાં પહોંચે. જેઓ રત્નત્રયી પામ્યા તે બધા તર્યા તે સમતાના પ્રભાવે; કેમ કે 'જૈનશાસ્ત્રો કહે છે કે શાસનમાં રહેલો જ તરે તેવો એકાંત નથી. ઊલટું એમ કહ્યું છે કે 'જેને જૈનજાતિ, જૈનવેશ, પક્ષ-સંપ્રદાય વગેરેમાં એકાંત આગ્રહ છે તેઓ મૂઢ, અવિચારક, ભવભ્રમણ કરનારા છે.' માટે જૈનશાસનની બહાર રહેલો પણ અંદરથી માર્ગ પામે તો તરી જાય.

પૂ. ઉપાધ્યાયજી મહારાજાએ અધ્યાત્મસારમાં કહ્યું છે કે,

"અન્યલિङ્ગાદિસિદ્ધાનામાધારઃ સમતૈવ હિ ।

રત્નત્રયફલપ્રાપ્તેર્યયા સ્યાદ્ભાવજૈનતા ॥૧/૨૩॥"

ભગવાને પોતાના અને બીજાના અનુયાયી માટે રસ્તો એક જ આપ્યો છે. વળી તે પણ તેમણે પેદા કર્યો નથી, તે universal અને eternal (વૈશ્વિક અને શાશ્વત) છે. અહીં કાટલાં બધાના માટે સમાન છે, કોઈ ભેદભાવ નથી. સાચો માર્ગ પામ્યા પછી જેટલી ગતિ કરશો તેટલા આગળ વધશો. ભગવાન કહે છે કે 'મારો અનુયાયી પણ જેટલી ગતિ કરશે એટલો જ આગળ વધશે'. કદાચ અન્ય ધર્મમાં રહેલો ગતિમાં આગળ વધી ગયો તો ભગવાન એવું નહીં કહે કે 'મારો અનુયાયી જલદી તરશે'. દુનિયાના કોઈ ધર્મમાં સત્યની આટલી ખેવના-આગ્રહ

૧. યત્ "શોભન" પરમાર્થરમણીયં "અર્થપદં" યમનિયમાદિવચનં "અન્યત્રાપિ" જૈનગ્રન્થાતિરિક્તગ્રન્થેઽપિ ।

(ગુરુતત્ત્વવિનિષ્ઠય ઉલ્લાસ-૪, શ્લોક-૭૨. ટીકા)

૨. લિङ્ગં દેહાશ્રિતં દૃષ્ટં, દેહ એવાત્મનો ભવઃ । ન મુચ્યન્તે ભવાત્તસ્માત્તે, યે લિङ્ગકૃતાગ્રહાઃ ॥૮૭॥ જાતિદેહાશ્રિતા દૃષ્ટા, દેહ એવાત્મનો ભવઃ । ન મુચ્યન્તે ભવાત્તસ્માત્તે, તે (યે??) જાતિકૃતાગ્રહાઃ ॥૮૮॥ જાતિલિङ્ગવિકલ્પેન, યેષાં ચ સમયાગ્રહઃ । તેઽપિ ન પ્રાપ્નુવન્ત્યેવ, પરમં પદમાત્મનઃ ॥૮૯॥

(સમાધિશતકમ્)

‡ લિંગ દેહ આશ્રિત રહે, ભવકો કારણ દેહ; તાતે ભવ છેદે નહિ, લિંગ-પક્ષ-રત જેહ. ૭૩ જાતિ દેહ આશ્રિત રહે, ભવકો કારણ દેહ; તાતે ભવ છેદે નહિ, જાતિ-પક્ષ-રત જેહ. ૭૪ જાતિ લિંગકે પક્ષમે, જિનકું હે દૃઢ-રાગ; મોહ-જાલમે સો પરે, ન લહે શિવ-સુખ ભાગ. ૭૫ લિંગ દ્રવ્ય ગુન આદરે, નિશ્ચય મુખ વ્યવહાર; બાહ્ય લિંગ હઠ નય મતિ, કરે મૂઢ અવિચાર. ૭૬

(ઉપા. શ્રી યશોવિજયજી મ. સા. વિરચિત સમાધિશતક)

નહીં મળે. ચોક્ખા શબ્દોમાં કહ્યું કે 'સમકિત પામવા જે ગુણ જોઈએ, તે ગુણ ગમે ત્યાં રહેલો પણ પામે, તો સમકિતનો અવશ્ય લાભ મેળવે'. આમાં મારા-તારાનો ભાવ નથી. શાસ્ત્રોને સમજો છો ?

જગતમાં એક જ મુક્તિનો માર્ગ — રત્નત્રયી :

ચોથું ભાવતીર્થ સમજાઈ જાય તેને તો થાય કે સામે ખુલ્લી સડક દેખાય છે, માત્ર ડગલાં માંડવાની જરૂર છે. પણ તમે તો કહો કે 'ચાલવું જ નથી', તો મારે કાંઈ કહેવાનું રહેતું નથી. જેટલા ચાલ્યા એટલો રસ્તો કપાવાનો. દોડો તોપણ વાંધો નથી. હાંફતા-હાંફતા પણ ગતિ કર્યા કરો, પંથ કાપ્યા કરો તો તમારું કલ્યાણ થશે જ. ભવસાગરથી તારવાની શક્તિ સમ્યગ્દર્શન, સમ્યગ્જ્ઞાન, સમ્યક્ચારિત્રમાં જ કેમ છે ? તેના શાસ્ત્રમાં સરસ તર્કબદ્ધ ખુલાસા આપ્યા છે. 'માર્ગ માત્ર આ એક જ છે' તેવો દૃઢ નિર્ણય થવો જોઈએ. ઘણા કહે કે 'રસ્તા અનેક છે'. તો તેમને કહેવાનું કે 'આ તમારી બુદ્ધિનો ભ્રમ છે, જેથી તમને ઘણા રસ્તા દેખાય છે'. એક ચોક્કસ ઠેકાણેથી બીજા ચોક્કસ સ્થાને જવું હોય તો તેનો સરળ રસ્તો એક જ હોય, કદી ઘણા ન હોય. મુંબઈથી દિલ્હી જવાનો સીધો-સરળ રસ્તો એક જ હોય. બાકી બીજા રસ્તા આડા-અવળા જ હોય. તેમાં જેટલી આડાઈ છે એટલો ઉન્માર્ગ છે અને જેટલી સરળતા છે એટલો સીધો માર્ગ છે.

સભા : તે પણ માર્ગ તો છે જ ને ?

સાહેબજી : તેમાંથી જેટલી આડાઈ છે તે કાઢી નાંખો એટલે આપોઆપ મૂળ માર્ગમાં ભળી જાય. દા.ત. તમારે અહીંથી સામે જવું છે, તો સીધો રસ્તો એક જ હશે, બાકીના ફરી ફરીને જનારા હશે. વળી કેટલું ફરે તે કહેવાય નહીં. જેમાં જેટલો ફેરો છે તેટલો વ્યર્થ પુરુષાર્થ છે. ફેરારૂપ વાંકાઈ કાઢી નાંખો એટલે મૂળ રસ્તો મળી જાય.

સભા : સીધા રસ્તા પણ અનેક હોઈ શકે ને ?

સાહેબજી : તેવું ન બની શકે. "ન ભૂતો ન ભવિષ્યતિ ।" તો તો પછી દુનિયામાં સત્ય જ ફરી જાય, પણ સત્ય કદી ફરતું નથી. તમારી બુદ્ધિ ફરે તો હું શું કરું ? આ હોલમાં જ સીધો રસ્તો, આડો રસ્તો અને ઊંધો રસ્તો કાઢીને પ્રયોગ કરી જુઓ. જાતે ન સમજાય તો ભૂમિતિના નિષ્ણાતને બોલાવીને પૂછો કે 'આ pointથી (સ્થાનથી) પેલા point (સ્થાન) સુધી જવું છે, તેના સીધા રસ્તા અનેક બતાવો'. તો તે કહેશે કે 'નીકળે જ નહીં, સીધો રસ્તો એક જ હોય'. છતાં તમે તમારી બુદ્ધિથી વિચારી કાંઈ નવું કાઢવા જશો અર્થાત્ નવી કેડી કાઢશો, તો થોડીક આડાશ આવશે, અને તે આડાશને દૂર કરવા જશો તો એની મેળે જ મૂળ સીધો રસ્તો આવશે. શાસ્ત્રમાં લખ્યું કે 'સંસારમાંથી મોક્ષરૂપી એક જ ધ્યેય પર જનારા એક જ નગરના પથિકોને પહોંચવાના અનેક માર્ગ કદી હોય નહીં, સીધો માર્ગ એક જ હોય'. પછી ગમે તે ધર્મમાંથી

જાઓ કે ગમે તે અવસ્થામાં જાઓ, પણ રસ્તો તો એક જ પકડવો પડશે. બીજો સીધો રસ્તો નહીં મળે.

સભા : સમ્યગ્દર્શન, સમ્યગ્જ્ઞાન અને સમ્યકચારિત્ર એ ત્રણમાંથી એક પ્રગટે તો ચાલે ?

સાહેબજી : ના, ત્રણે જોઈએ. પૂ. ઉમાસ્વાતિજી મહારાજાએ લખ્યું કે "સમ્યગ્દર્શનજ્ઞાનચારિત્રાણિ મોક્ષમાર્ગઃ". એટલે કે સમ્યગ્દર્શન-સમ્યગ્જ્ઞાન અને સમ્યકચારિત્ર એ ત્રણેથી એક મોક્ષમાર્ગ - ત્રણેનો સમૂહ એ જ મોક્ષમાર્ગ - છે. એકમાં મોક્ષ અપાવવાની પૂરી શક્તિ નથી. તમને એમ હોય કે એકલું સમ્યગ્દર્શન પામીને મોક્ષે જઈશ, તો હવા ખાતા બેસી રહો. ઘણા નિશ્ચયવાદીઓ કહે છે કે 'ચારિત્રને બાજુ પર મૂકો, સમ્યગ્દર્શન અને સમ્યગ્જ્ઞાનથી અમે તરી જઈશું', પણ એમ બનવાનું નથી. ત્રણમાંથી એક પણ ઓછું હોય તો ન ચાલે. અરે ! ત્રણમાંથી એક પણ અધૂરું હોય તોપણ મોક્ષ ન થાય. ત્રણે જોઈએ, અને તે પણ પૂરેપૂરાં જોઈએ. તીર્થંકરોએ પણ ત્રણે પૂરેપૂરાં મેળવ્યાં ત્યારે જ તેમનો મોક્ષ થયો છે.

સભા : અન્યલિંગમાં ચારિત્ર ક્યાં છે ?

સાહેબજી : 'ત્યાં પણ ભાવચારિત્ર પ્રગટી શકે. ભાવચારિત્ર વિના તો મોક્ષ ન જ થાય, પરંતુ તમને કપડાંમાં જ ચારિત્ર દેખાય છે. શાસ્ત્ર કહે છે કે માત્ર કપડાંમાં ચારિત્ર નથી, કપડાં તો ચારિત્રનું સાધન છે'. આ ઓઘો પણ ચારિત્રનું સાધન છે.

સભા : સાધ્ય સાધનથી જ પેદા થાય ને ?

સાહેબજી : ના, એવો એકાંત નથી. ઘણાને બાહ્ય સાધન વિના પણ સાધ્ય પ્રાપ્ત થાય. દા.ત. કોઈ વ્યક્તિ સ્કૂલમાં ભણી ભણીને હોશિયાર-બાહોશ બને, જ્યારે કોઈ વ્યક્તિ સ્કૂલમાં ભણ્યા વગર જ હોશિયાર-બાહોશ વેપારી નીવડે. બાહ્ય સાધન-સામગ્રી વિના વિકાસ કરનારા અને સાધન-સામગ્રીથી વિકાસ કરનારા બંને દાખલા મળે, પણ બહુધા by means (સાધન દ્વારા) જ પ્રગતિ કરનારા હોય છે; છતાં સાધનનો એકાંત આગ્રહ ન રખાય. પૂ. ઉપાધ્યાયજી મહારાજાએ અધ્યાત્મસારના આત્મનિશ્ચય અધિકારમાં કહ્યું કે

"ભાવલિંગં હિ મોક્ષાદ્ગં દ્રવ્યલિંગમકારણમ્" ।

દ્રવ્યં નાત્યન્તિકં યસ્માન્નાપ્યેકાન્તિકમિષ્યતે ॥૧૮/૧૮૩॥"

સભા : અન્યલિંગે મોક્ષે જનારા કેટલા ટકા ?

સાહેબજી : અરે ! કરોડે એકની એવરેજ હોય તોપણ તેની નોંધ તો લેવી જ પડે, ઇનકાર ન કરી શકાય. અન્યલિંગે મોક્ષે જનાર કે ગૃહસ્થાદિ લિંગે મોક્ષે જનાર વ્યક્તિને તારક તત્ત્વ

૧. પાષણિગ્ણલિંગેષુ, ગૃહિલિંગેષુ ચે રતાઃ । ન તે સમયસારસ્ય, જ્ઞાતાતો બાલબુદ્ધયઃ ॥૧૮૧॥ ભાવલિંગરતા ચે સ્યુઃ, સર્વસારવિદો હિ તે । લિંગસ્થા વા ગૃહસ્થા વા, સિધ્યન્તિ ધૂતકલ્મષાઃ ॥૧૮૨॥

(અધ્યાત્મસાર અધિકાર-૧૮)

કયું ? તેનો વિચાર તો કરવો જ પડે. વળી નિશ્ચયનય તો ૧૦૦ ટકા guaranteed કારણની વાત કરે છે, વ્યવહારનયની જેમ તેની ૯૯ ટકાની વાત નથી. તેથી અન્યલિંગે સિદ્ધ થનાર પણ રત્નત્રયીથી જ તરે છે. મરુદેવામાતાની જેમ તીર્થ વિના સિદ્ધ થનાર પણ રત્નત્રયીથી જ સિદ્ધ થાય છે. માત્ર વ્યવહારનયના તીર્થોનું અવલંબન મરુદેવામાતાએ નથી લીધું, એ અપેક્ષાએ જ તેમને અતીર્થસિદ્ધ કહ્યા છે; નહીં કે ‘રત્નત્રયીરૂપ ભાવતીર્થને સ્વીકાર્યા વિના મોક્ષે ગયા છે’, તેવો તે વિધાનનો અર્થ છે. સંસારસાગરથી જીવમાત્રને તારનારું તત્ત્વ આ જ છે. રત્નત્રયી વિના મોક્ષ પ્રતિ પ્રયાણ કર્યાનો એકે દાખલો નથી. આ રત્નત્રયીરૂપ તીર્થની અનિવાર્યતા સમજાય તો તેનું શરણ નિશ્ચિતપણે લેવાનું મન થાય.

સભા : મરુદેવામાતાને કેવલજ્ઞાન કેવી રીતે પ્રગટ્યું તેનું સ્પષ્ટીકરણ કરો તો ખ્યાલ આવે.

સાહેબજી : સંક્ષેપમાં અંદરના ઉઘાડની વાત કહી, છતાં થોડું સ્પષ્ટતાથી વિચારીએ : સંસારી જીવોમાં કોઈ જીવ એવો હોય કે જેના આત્મા પર કર્મોનાં પડલ ઓછાં હોય, જ્યારે મોટા ભાગના જીવોને અંદરમાં કર્મોનાં ગૂંચડાં અપાર હોય છે. આ સૃષ્ટિમાં જીવો ભાત-ભાતના અને જાત-જાતના છે, તમામ જીવદળ સરખાં નથી, પ્રત્યેક જીવનું તથાભવ્યત્વ પણ જુદું હોય છે. અહીં મરુદેવામાતાનું જીવદળ-ઉપાદાન એવું છે કે ‘તેમના આત્મા ઉપર કર્મનાં અસંખ્ય પડલો છે, છતાં તે અત્યંત નબળાં-ઢીલાં છે’. તેથી જરાક ધક્કો લાગે તો તૂટવા લાગે.

સભા : ધાતિકર્મો ઓછાં હતાં ?

સાહેબજી : માત્ર ઓછાં નહીં, અત્યંત નબળાં હતાં. ક્ષ્મઠ તમારા શરીર પર સુતરના હજાર તાંતણા વીંટાળીએ તો તે તોડવા સહેલા અને એક મોટું જાડું મજબૂત દોરડું લઈને વીંટી દઈએ તો તેને તોડવામાં કેટલી મહેનત પડે ? હાથે ચકામા-કાપા પડી જાય. તેમ મરુદેવામાતાના આત્મા પર આવરણો સુતરના તાંતણા જેવાં નબળાં છે હતાં, માટે મરુદેવામાતાનો જીવ હળુકર્મી હોવાથી જરાક વૈરાગ્યની વિશેષ ભાવના કરે એટલે અવરોધક કર્મો તૂટે, અને અંતરમાં શુદ્ધિજન્ય પ્રકાશ પ્રગટે, જે આગળ આગળના કલ્યાણની દિશા બતાવે. વળી તેના પર સ્વયં પુરુષાર્થ કરીને તેમનો આત્મા ચાલે, એટલે બીજાં સત્તામાં રહેલાં કર્મોને ધક્કો લાગે, તે તૂટતાં નવો પ્રકાશ પથરાય, એમ આગળ-આગળનું અંધારું કપાતું જ જાય, અને જીવ પુરુષાર્થ દ્વારા માર્ગ પર શીઘ્ર ચડતો જ જાય. મરુદેવામાતાના આત્મામાં આવી પ્રક્રિયાના પ્રારંભ માટે એક નિમિત્ત મળી ગયું. જોકે આવું નિમિત્ત તમને મળે તો તમે તેને પામીને ગાઢ-ચીકણાં કર્મો બાંધીને દુર્ગતિમાં જાઓ; કારણ કે જે પાત્ર માટે તમે આખી જિંદગી જૂરી જૂરીને વરસો કાઢ્યાં હોય, અરે ! તેને ખાતર દુઃખી-દુઃખી થઈ ગયા હો, અને આકસ્મિક તમને ખ્યાલ આવે કે તે પાત્રને તમારી જરાય પડી નથી, એ તો તમને યાદ પણ કર્યા વિના મસ્તીથી જીવે છે; સાચું કહો, આવા નિમિત્તમાં તમને પહેલાં વૈરાગ્ય થાય ? કે તેના પર સખત દ્વેષ થાય ?

સભા : દ્વેષ થાય.

સાહેબજી : તેથી જ તમારામાં અને એમનામાં પાત્રતાનો તફાવત કેટલો ? તે નક્કી થઈ ગયું. 'હાથીની અંબાડી પરથી મરુદેવામાતા ચકળ-વકળ આંખો કરીને જુએ છે. ભરત ચકવર્તી કહે છે કે 'મા, તમારા દીકરાની રિદ્ધિ-સિદ્ધિ તો જુઓ ! મારા ચકવર્તીના મહેલમાં જ વૈભવ નથી તે અહીં છે.' તે વખતે માને હરખ થાય છે. હર્ષનાં આંસુ આવ્યાં કે શોકનાં ? હર્ષનાં એવાં આંસુ આવ્યાં કે આંખ પરનાં પડલ ભેદાઈ ગયાં, તેથી હવે સામે દેખાય છે કે ઋષભદેવ ધર્મસિંહાસન પર બેઠા છે, તેમની રિદ્ધિ-સિદ્ધિ પાસે ભરતની રિદ્ધિ-સિદ્ધિ કાંઈ વિસાતમાં નથી. આ અવસર્પિણીનું પહેલ-વહેલું સમવસરણ છે, કોઈએ જીવનમાં જોયું નથી, ૬૪ ઇન્દ્રો, અષ્ટ પ્રાતિહાર્ય, ૩૪ અતિશયો, કરોડો દેવતાઓને જોઈને મરુદેવામાતાની આંખો ટંગ થઈ ગઈ, પણ વિચાર એટલો જ આવે છે કે 'ખરેખર આ સંસારમાં કોઈ કોઈનું નથી' ! હજાર વર્ષમાં

૧. દઢો ય દૂસાઓ ચેવ પળયજળડબ્ધુદ્ધરણસમત્થો અભયદાણપવતો હત્થો વ્વ ભયવઓ ધમ્મદ્ધઓ. અવલોદયં ચ સહસ્સ ત્તિ કળયકિકિળીજાલમાલાકયકોલાહલેણં પવળવસુચ્છલિયવલિયવેવિરઘયવડસમૂહેણં અયત્તપત્તજયણાહસંગ-મુદ્ધુયવેલ્લહલભુયાસહસ્સેણં વ ણચ્ચન્તં મહિમંડલં તિપાયારોવવેયં છત્તત્તયસણાં અસોયવરપાયવાહિદ્ધિયં તિયસાડસુરવિરઘયં સમવસરણં દઢૂણ ય સહસોવયંતતિયસાડસુરિંદુલ્લિયભૂસણ-કલાવપહાસઘાડત્થયિતરણિમંડલં વિમ્મડપ્ફલ્લલોયણો દેહભરુવ્વરન્તપરિઓસો ભરહાહિવો મરુદેવાસામિણીં સપળયં ધણિડમાદત્તો-અમ્બ ! પેચ્છ ભુવળગુરુણો જયભૂસણસ્સ રિદ્ધિવિસેસં એયં ચ મહ ણિયન્તસ્સ તણાઓ તણુઅયરી ણિયસંપયા પઠિહાઈ. ણિસુઓ ય મરુદેવાસામિણીએ સુરાડસુરણરવિજ્જાહરજયજયારવો, ણિસામિયા ય અમયમતી વિવ પલ્લાયન્તી જળમળસવર્ણિદિયવિસેસે તિત્થયરવાણી. તઓ ણિસામિકુળ વાળીં વિયલિઓ કમ્મરાસી, વવરાયં મોહજાલં, ઉલ્લસિઓ સુહાણુભાવો, પળદું તિમિરં, પેચ્છિડમાદત્તા વિમ્મહયજળાએ ભયવઓ અઙ્ગસયવિસેસે. આઙ્ગા ચિંતિડં - અવસ્સં તિહુયળડબ્ધિઓ મહ પુત્તો, કહમળ્ળહા વિવેણો વિબુહા સુસ્સુસાપારાયણા ભવિસ્સંતિ ? ત્તિ । એરિસાળ ય તિહુયળપઠિબોહળણિમિત્તં કરુણાવજ્જિયહિયયાણં ભવસંભવં કુણંતાણં ઉવગરણિમિત્તં જળાણિ-જળયાઙ્ગિયં । એવં ચ ટિએ કો ણેહપઠિબંધાવસરો ?, તા દુદ્ધુ કયં મએ પુલ્લિં જં ણેહમોહિયાએ વિલવિયં । સંસારે સંસરંતાણં કમ્મવસગાણં જીવાણં સવ્વો સવ્વસ્સ પિયા માયા બંધુ સયણો સત્તુ દુજ્જણો મજ્ઝત્થો" ત્તિ । એયં ચ ચિંતયંતીએ ઉત્તરુત્તરસુહડ્ઙ્ગવ-સાયારુદ્ધસમ્મત્તાઙ્ગુણદ્વાણાએ સહસ ત્તિ પાવિયાડપુલ્લકરણાએ પત્તા ખવગસેઢી, ખવિયં મોહજાલં, પળાસિયાણિ ણાળ-દંસણાવરણંડતરાયાણિ, સમાસાઙ્ગયં કેવલણાણં । તયળન્તરમેવ સેલેસીવિહાણેણં ખવિયકમ્મસેસા ગયલ્લંધારુદ્ધા ચેવ આડયપરિવ્વળે અંતગડકેવલિત્તળેણં સિદ્ધા । 'ઈમીએ ઓસપ્પિણીએ પઢમસિદ્ધો' ત્તિ કારુણ કયા દેવેહિં મહિમા ।

(શીલાંકાચાર્ય વિરચિત ચતુષ્ત્રમહાપુરુષચરિયં અંતર્ગત રિસહદેવચરિયં)

‡ એતસ્મિન્ સમયે ચતુષ્ઠિસંઘ્યૈઃ સુરેન્દ્રૈર્મિલિત્વા સમવસરણં વિરચિતં, દેવદેવીનાં કોટયો મિલિતાઃ સન્તિ । અનેકવાજિત્ર-રવાપૂર્ણદિગંતરાલગનમળ્ડલં જયજયશબ્દધ્વનીગીતગાનાદિપુરસ્સારં પ્રભુઃ સિંહાસને સ્થિત્વા દેશનાં દદતિ । તદા દેવદુન્દુભિનિર્ગોષં જયજયારવં ચ શ્રુત્વા મરુદેવા વક્તિ, કિમેતત્કૌતુકં ? ભરતો વક્તિ ઇતત્તવાઙ્ગજસ્યૈશ્વર્યં । મરુદેવા ચિન્તયતિ અહો પુત્રંણૈતાવતી ઋદ્ધિર્લભ્યાસ્તીત્યુત્કળઠાવશાદાનંદાશ્રુનિર્ગમનેન નયનયોઃ પટલદોષો ગતઃ, સર્વમપિ પ્રત્યક્ષેણ દૃષ્ટં । અહો અયં ત્વેતાદૃશમૈશ્વર્યં ભુનક્તિ, પરં ત્વેકવારમપ્યહમનેન પુત્રેણ ન સ્મૃતાઃ, અહં ત્વેકવર્ષસહસ્રં યાવત્પુત્રમોહેન દુઃખિતા, ણત્સ્ય તુ મનસિ કિમપિ મોહકારણં નારિત, અહો ધિગ્મોહચેષ્ટિતં ! મોહાન્ધ્યાઃ કિમપિ ન જાનન્તિ ઇતિ વૈરાગ્યરસૈકમગ્નયા ક્ષપકશ્રેણિમાસાઘાષ્ટકર્મક્ષયં કૃત્વાન્તકૃત્કેવલિત્વેન મોક્ષં ગતા ।

(ઉપદેશમાલા શ્લોક-૨૦, રામવિજયજીકૃત ટીકા)

ઋષભદેવે માની ખબર-અંતર પુછાવી નથી કે સંદેશો મોકલ્યો નથી. મરુદેવામાતાની જગ્યાએ તમે હો તો સંકલેશો કરી કરીને કર્મો બાંધો. હળુકર્મો જીવના ભાવ તમને નહીં સમજાય. આ તો દીકરાની રિદ્ધિ-સિદ્ધિ જોઈને રાજી રાજી થાય છે. માને મનમાં એવું નથી થતું કે 'હું રડી રડીને હેરાન થઈ ગઈ અને આ તો સુખમાં મહાલે છે'. તમને તો તમારા રાગનું પાત્ર એકલું ભોગવે તોપણ દ્વેષ થાય, એટલે જ તમારો રાગ જેના પર થાય તેના પણ ભોગ લાગે. મરુદેવામાતાને ઋષભદેવ પ્રત્યે રાગ હતો, છતાં તેમને ભારે નુકસાન ન થયું; કેમ કે તેમના રાગના પરિણામો જ એવા છે કે 'નિમિત્ત મળતાં પણ સંકલેશ ન કરાવે, ઊલટો તેમને સંસાર પ્રત્યે વિરાગ થયો છે'. આ તો નોખી માટીના માનવી કહી શકાય તેવા જીવો છે. આથી માને અલિપ્તતા આવી. પુત્રરાગથી ઘેરાયેલું મન હતું, તે રાગ હવે તૂટ્યો અને વૈરાગ્યના ભાવ થયા. વૈરાગ્યમાં તાકાત છે કે સીધો ઘાતિકર્મો પર જ ઘા કરે. તમારે ઘાતિકર્મ સાથે ભાઈબંધી છે, એટલે જ તમને વૈરાગ્ય ફાવતો નથી. તમારે વાંધો અશાતાદાયક અઘાતિકર્મો સાથે જ છે, અને જેને અશાતાદાયક કર્મોની સાથે જ દુશ્મનાવટ છે, તે સાચો સાધક નથી, તેની પરિચાયક નિશાની છે. મરુદેવામાતાએ જે નિર્લેપતાની ધારા ચલાવી તેમાં ઘાતિકર્મો તૂટ્યાં, એટલે અધિક અધિક વિશુદ્ધ ગુણો પ્રગટ્યાં. 'શાસ્ત્રમાં લખ્યું છે કે 'શુદ્ધ ધર્મનું ફળ ઉત્તરોત્તર શુદ્ધ ધર્મ જ છે. જેમ જેમ ધર્મ કરો તેમ તેમ આગળ આગળનો ધર્મ પ્રગટતો જાય'. તમારા માટે આ નવી વાત છે; કારણ કે તમે ધર્મનું ફળ તુચ્છ ભૌતિક પદાર્થો જ માનો છો, પણ ધર્મનું મુખ્ય ફળ ધર્મ જ છે, તેવી બુદ્ધિ તમને નથી.

સભા : પ્રશસ્ત રાગ વૈરાગ્યનું કારણ બને ?

સાહેબજી : બને, પણ બનશે જ તેવી ગેરંટી નથી. લાયકને પ્રશસ્ત રાગ વૈરાગ્યનું કારણ બની શકે.

સભા : પ્રશસ્ત રાગ કરવા જેવો ?

સાહેબજી : કરવા જેવો, છતાં તેમાં વિશુદ્ધ ગુણાનુરાગ મુખ્ય છે. તે કેળવો તો કામ થઈ જશે. તમને ખબર નથી કે વિશુદ્ધ ગુણાનુરાગ પ્રગટ્યો કે બાકી છે ? તે નિશ્ચિત કરવા જેવું છે.

૧. સિદ્ધ્યન્તરસ્ય સદ્બીજં, યા સા સિદ્ધિરિહોચ્યતે। એકાન્તિક્યન્યથા નૈવ, પાતશક્ત્યનુવેધતઃ।।૨૩૩ે।।

(યોગબિન્દુ મૂલ)

❖ શુદ્ધાનુષ્ઠાનજન્યા કર્મમલાપગમલક્ષણા સમ્યગ્દર્શનાદિનિર્વાણબીજલાભફલા જીવશુદ્ધિરેવ ધર્મઃ।

(ધર્મબિન્દુ અધ્યાય-૧, શ્લોક-૩ ટીકા)

સિદ્ધં સિદ્ધત્થાણં, ઠાળમળોવમસુહં ઠવગયાણં ।

કુસમયવિસાસણં, સાસણં જિણાણં ઠવજિણાણં ॥૧૧॥

(સન્મતિતર્ક પ્રકરણ૦ શ્લોક-૧)

અનંત ઉપકારી અનંત જ્ઞાની શ્રી તીર્થંકર પરમાત્મા મહામંગલકારી અને સર્વોત્કૃષ્ટ એવા આ ધર્મતીર્થની સ્થાપના કરે છે.

સંસારસાગરમાં અનાદિ કાળથી અનંતા જીવો ભટકે છે; કેમ કે આ સંસાર કોઈ એક વ્યક્તિનું સર્જન નથી, પણ જીવોનું સામૂહિક સર્જન છે. અનાદિ કાળથી આ સંસાર અને સંસારમાર્ગ છે, સામે અનાદિ કાળથી મોક્ષ અને મોક્ષમાર્ગ પણ છે. ક્યારેય પણ આ સૃષ્ટિમાં ૮૪ લાખ જીવાયોનિ કે તેમાં ભટકતા જીવો ન હતા તેવું નથી, તેમ ક્યારેય પણ આ સૃષ્ટિમાં મોક્ષ કે મોક્ષમાર્ગ ન હતો તેવું પણ નથી. ભૂતકાળમાં અનાદિથી સંસાર અને મોક્ષ બંને તત્ત્વો વિદ્યમાન હતાં, અને બંનેના માર્ગ પણ અનાદિથી ચાલ્યા આવે છે. તમારે સંસાર ખેડવો હોય તો તમારા માટે સંસારમાર્ગ કાયમ ખાતે ખુલ્લો છે, અને મોક્ષ તરફ પ્રયાણ કરવું હોય તો મોક્ષમાર્ગ પણ આ જગતમાં સદા વિદ્યમાન છે, પસંદગી તમારે કરવાની છે.

અહીં એટલું વિચારવાનું કે જો આપણને દુઃખની ચિંતા નથી-દુઃખ નડતું નથી એવું હોય, તો સંસારમાં રહેવામાં, સંસાર ખેડવામાં કોઈ વાંધો નથી. પસંદ કરેલા સંસારનો કોઈ આરો-અંત નથી, અને જે દિવસે મનમાં થાય કે દુઃખ નથી જોઈતું, - આ સંસારમાં તો રાગ-દ્વેષ, વિકાર, આસક્તિ, મોહ, વાસનાઓ જ તીવ્ર માનસિક દુઃખ છે, તે પીડાકારી અને અસહ્ય લાગે, છૂટવાની ઇચ્છા થાય - તે દિવસે તમારા માટે મોક્ષમાર્ગ પણ છે.

મરુદેવામાતાનો રત્નત્રયીના પરિણામથી શીઘ્ર મોક્ષ :

આ અનાદિથી વિદ્યમાન એવા મોક્ષમાર્ગ પર પણ મોટાભાગે જીવો સામગ્રીથી જ ચડે છે. આ સામગ્રી બધી વ્યવહારનયના તીર્થો પૂરી પાડે છે; કેમ કે નિમિત્તકારણરૂપ સામગ્રીમાં માનનાર વ્યવહારનય છે. મોક્ષમાર્ગમાં ચડવાની ઊંચામાં ઊંચી સામગ્રી કોઈ હોય તો તે, પહેલાં કહેલાં ત્રણ ભાવતીર્થો છે. (૧) ગીતાર્થ ગુરુ ભગવંત જેવું મોક્ષમાર્ગમાં ચડવા શ્રેષ્ઠ અન્ય આલંબન નથી, (૨) શાસ્ત્રો પણ એવાં છે કે જેમાં પદે પદે તમને મોક્ષમાર્ગની પ્રેરણા મળે, (૩) સાધુ-સાધ્વી-શ્રાવક-શ્રાવિકારૂપ ચતુર્વિધ સંઘ પણ તમને મોક્ષમાર્ગમાં ચડવામાં સામગ્રીરૂપ આલંબન છે. સામગ્રીને મહત્ત્વ આપનાર વ્યવહારનય છે, તેથી આ ત્રણ જીવંતતીર્થને ભાવતીર્થ તરીકે વ્યવહારનય જ સ્વીકારે.

નિશ્ચયનય તો કહે કે આ ત્રણ તો સામગ્રી છે, તેનાથી મોક્ષમાર્ગમાં પાત્ર જીવો ભલે ચડતા; પરંતુ એવા પણ જીવો છે કે જેઓને સામગ્રીરૂપે આમાંનું એક પણ સાધન ન મળ્યું હોય, છતાં મોક્ષમાર્ગમાં સડસડાટ ચડી જાય. જોકે એવા વિરલા જ નીકળે કે જેને ગીતાર્થ ગુરુનું

સાંનિધ્ય-નિશ્રા નથી, શાસ્ત્રનું એક પાનું પણ હાથમાં લીધું નથી, સંઘ સાથે પણ કોઈ સંપર્ક કે પરિચય થયો નથી; છતાં તેઓ અત્યંત હળુકર્મી હોવાથી તેમને સ્વયં અંદરથી મોક્ષમાર્ગ સ્ફુરવાનો ચાલુ થાય. આમાં ઉત્કૃષ્ટ દૃષ્ટાંત પ્રથમ તીર્થંકર શ્રી ઋષભદેવ પરમાત્માનાં માતા ‘મરુદેવામાતા’ છે. તીર્થંકરોની માતાને શાસ્ત્રમાં જગતની માતા કહેલ છે. ઘણા પુણ્યનો સંચય કર્યો હોય અને ઘણા ગુણોથી આત્મા વાસિત થયો હોય તેવો ગુણિયલ જીવ ‘તીર્થંકરની માતા’ બને છે. આ જીવ ગુણિયલ છે, તેમાં શંકાને સ્થાન નથી. બીજા તીર્થંકરોની માતા પણ ગુણિયલ જીવો જ છે, છતાં ઘણા તીર્થંકરોની માતા કાળ કરીને સ્વર્ગે ગયાં છે, તે જ ભવમાં મોક્ષે ગયાં નથી. પાછું તેમને તો આગલા તીર્થંકરોનું તીર્થ પણ મળ્યું હોય. દા.ત. ત્રિશલામાતા અને સિદ્ધાર્થરાજાને પાર્શ્વનાથ ભગવાનનું શાસન મળ્યું છે. કલ્પસૂત્રમાં આવે છે કે ‘તેઓ પાર્શ્વનાથ ભગવાનની પરંપરામાં થયેલા બાર વ્રતધારી શ્રાવક-શ્રાવિકા છે’. એટલે તેમને આરાધવા શાસન મળ્યું છે, ધર્મસામગ્રી મળી છે.

પણ ‘મરુદેવામાતા તીર્થંકરની માતા થયાં, છતાં જન્મથી કદી ધર્મનો યોગ થયો નથી; કારણ કે તે યુગલિકનો કાળ હતો, તે કાળમાં આ ભરતક્ષેત્ર ભોગભૂમિ હતી, અને ભોગભૂમિમાં કોઈ ધર્મ-કર્મ હોતાં નથી. હજુ ઋષભદેવ ભગવાન જન્મ્યા છે. તે મોટા થશે, યુવાવસ્થા પામશે, રાજ્ય ભોગવશે, અંતે દીક્ષા લઈ સાધના કરી કેવલી થઈ ધર્મતીર્થની સ્થાપના કરશે; ત્યાં સુધી આ ભરતભૂમિમાં લોકોને ધર્મનું અજ્ઞાન છે, એટલે મરુદેવામાતાનું આખું જીવન પણ ધર્મની દૃષ્ટિએ શૂન્ય છે, માત્ર ગુણિયલ ભદ્રકપ્રકૃતિનાં છે, તેમના પ્રકૃતિસૌંદર્યનો પાર નથી. એટલી સુંદર પ્રકૃતિ છે કે જે તેમના પરિચયમાં આવે તેને થાય કે કેટલો સજ્જન અને ગુણિયલ જીવ છે ! તેમની અંદરમાં રહેલું સાહજિક પ્રકૃતિસૌંદર્ય કપરા નિમિત્તમાં પણ શુભ ભાવ કરવા પ્રેરે છે. આ નિમિત્ત એવું હતું કે મનોવૃત્તિ સંકલેશવાળી હોય તો તરત જ અશુભ ભાવમાં ફેંકાઈ જાય. માએ ધાર્યું નથી કે દીકરાને મારા માટે કોઈ સ્નેહ જ નથી, તેમણે ઋષભદેવ પરમાત્માને અતિશય રાગથી ઉછેર્યા છે, તેમની આખી દુનિયા ઋષભમાં સમાયેલી છે. હવે જે ‘મા’ને આટલો રાગ હોય તેને આવું બને તો કેવો shock (આઘાત) લાગે ? અહીં રાગ એકપક્ષી છે; કેમ કે ભગવાનને રાગ નથી, તીર્થંકરો જન્મથી મહાવિરાગી અને અનાસક્ત હોય છે. ઋષભદેવ જન્મ્યા ત્યારે પણ તેમને મા પ્રત્યે અશુભ રાગ નહોતો, જન્મ્યા પછી બાલ્યાવસ્થામાં માએ પાલન-પોષણ કર્યું તોપણ સ્નેહ નહોતો, છતાં આખી જિંદગી મા પ્રત્યે ખૂબ જ વિનયયુક્ત ઉચિત વ્યવહાર કર્યો હતો, પણ અંતરમાં કોઈ મમત્વ-અનુરાગ નથી.

૧. અકયસુકયાવિ પુવ્વં, મરુદેવો સામિણિ વ તક્કાલં । સુહભાવણાવસેણં, જીવા પાવંતિ નિવ્વાણં । ૧૨૦ ।।

(ધર્મરત્નપ્રકરણમ્ ભાગ-૨, શ્લોક-૭૦, દેવેન્દ્રસૂરિકૃત ટીકા)

✽ પૂર્વમપ્રાપ્તધર્માપિ પરમાનન્દનન્દિતા । યોગપ્રભાવતઃ પ્રાપ મરુદેવા પરં પદમ્ । ૧૨૧ ।।

(યોગશાસ્ત્ર પ્રકાશ-૧ મૂલ)

સભા : જરા પણ રાગ નહીં ?

સાહેબજી : તમારી દૃષ્ટિએ લુકપા માણસ. સામા માણસને આટલો બધો સ્નેહ હોય કે અડધા અડધા થઈ જાય છતાં તેને કોઈ અસર ન થાય તે તમને ન સમજાય. તીર્થકરો જન્મથી કેવા હોય તેની પણ તમને કલ્પના નથી. તે અવસરે તેમના આત્મા પર મોહનીયકર્મનો ઉદય ચાલુ છે, આત્મામાં કષાયો હાજર છે, છતાં પ્રભુનો મનોવિજય એટલો છે, મનોબળ એવું દૃઢ છે કે મનમાં અંશમાત્ર પણ અશુભ રાગ તો ન જ થાય. તમારા પ્રત્યે કોઈ સહેજ પ્રશંસા કરે, લાગણી બતાવે એટલે તમે લેવાઈ જાઓ, તેના પ્રત્યે રાગ ચાલુ થાય; અને સહેજ પ્રતિકૂળ વર્તન થાય એટલે temperament (મિજાજ) બદલાઈ જાય. તમને રીઝવવા અને ખીજવવા તે બંને સરળ કામ છે. ઘડીકમાં પાણી-પાણી થઈ જાઓ અને ઘડીકમાં લાલ-પીળા થઈ જાઓ. તમારું મન જ આવેશોથી ભરેલું છે. પ્રભુ તો કોઈ સ્નેહ બતાવે તો રાગ ન કરે અને કોઈ દ્વેષ-ઘૃણા બતાવે તો દ્વેષ ન કરે. જોકે ઋષભદેવ તો એટલી પુણ્યાઈ લઈને આવ્યા છે કે આખો જનસમુદાય તેમના પ્રત્યે લાગણીવાળો છે, છતાં કોઈને તેમના પર દ્વેષ-તિરસ્કાર થાય તોપણ પ્રભુને કોઈ અસર ન થાય; કેમ કે બંને પ્રસંગોમાં નિર્લેપ રહી શકે એવી ‘સ્થિતપ્રજ્ઞ’ અવસ્થા લઈને તેઓ જન્મ્યા છે. શાસ્ત્રમાં લખ્યું કે ‘પ્રાયઃ કરીને તીર્થકરો ત્રીજા ભવથી જ સ્થિતપ્રજ્ઞ હોય છે’. વળી તીર્થકરો મોટે ભાગે આગલા ભવમાં દેવલોકમાં હોય, કોઈક તીર્થકરનો આત્મા જ નરકમાંથી આવે. દેવલોકમાં પણ ઊંચામાં ઊંચા દેવલોક હોય કે જ્યાં ભૌતિક ભોગોની છોળો ઊડતી હોય; છતાં ત્યાં પણ પ્રભુ સ્થિતપ્રજ્ઞ છે, અનાસક્ત ભોગી છે; કારણ કે તેમને ભોગો ભોગવવા છતાં ભોગમાં આસક્તિ નથી, સુખની અપેક્ષા નથી કે દુઃખનો વિરોધ નથી. ‘જે ભૌતિક સુખ-દુઃખની અસરથી મુક્ત છે તેવાને સ્થિતપ્રજ્ઞ કહ્યા છે. ઋષભદેવ પરમાત્મા ગૃહસ્થઅવસ્થામાં પણ આવા હોવાથી માતાનો રાગ એકપક્ષી છે. વળી આટલાં વર્ષો સાથે રહ્યા તોપણ આશ્ચર્ય એ છે કે ‘માને ખબર જ નથી પડી કે મને દીકરા પર અનહદ રાગ છે, પણ દીકરાને મારા પર કોઈ રાગ નથી’. વિચારો, ઋષભદેવ પરમાત્માનો પોતાની માતા પ્રત્યેનો વ્યવહાર કેવો ઉચિત હશે !

સભા : સ્થિતપ્રજ્ઞ જીવ કર્મના કારણે જ સંસારની પ્રવૃત્તિ કરે ?

સાહેબજી : એવું એકાંતે નથી. હિતબુદ્ધિથી પણ પ્રવૃત્તિ કરે, પ્રશસ્ત કષાયથી સર્વ કર્તવ્ય કરે, કોઈનું ભલું કરવા પ્રશસ્ત રાગ-દ્વેષ પણ કરે, સ્થિતપ્રજ્ઞ જીવ સમતાની ભૂમિકામાં નથી. ઋષભદેવ પ્રભુ બાળપણમાં રમતાં, તોફાન-મસ્તી પણ કરતાં. હા, તમારા છોકરાઓની જેમ અવળચંડાઈ ન કરે. માત્ર એવી મસ્તી કરે કે જેનાથી બધાને શુભ ભાવ થાય. સ્થિતપ્રજ્ઞનો અર્થ એ નથી કે બધું કર્મથી જ કરે; ઇચ્છાથી પણ કરે, પણ તેની બધી ઇચ્છાઓ શુભ જ હોય. જેમને ઇચ્છા જ નથી તે તો સમતામાં છે. જેણે માત્ર અશુભ કામનાનો ત્યાગ કર્યો અને મનમાં

૧. દુઃસ્વેષ્ણનુદ્વિગ્નમનાઃ, સુસ્વેષુ વિગતસ્પૃહઃ । વીતરાગભયક્રોધઃ, સ્થિતધીર્મુનિરુચ્યતે ॥૬૫॥

(અધ્યાત્મસાર, અધિકાર-૧૬)

શુભ કામના જ છે, તેવો જીવ સ્થિતપ્રજ્ઞ કહેવાય. અત્યારે તમારા મનમાંથી અશુભ કામના નીકળી ગઈ છે તેવું કહી શકો ? ઇચ્છાઓ ઘણી છે, પણ મોટે ભાગે અશુભ ઇચ્છાઓ જ છે, શુભ ઇચ્છાઓનો દુકાળ છે. માટે જ તમારા માટે સ્થિતપ્રજ્ઞપણું દુર્લભ છે.

આટલાં વર્ષો મરુદેવામાતા અંધારામાં રહ્યાં છે, તેમને ખબર જ નથી કે હું એકલી જ દીકરા પર રાગ કરું છું; અને દીકરો મારી સામે જે યોગ્ય વર્તન કરે છે, તે તો ઔચિત્ય તરીકે જ કરે છે. ઋષભદેવ માની લાગણીનો પ્રતિભાવ આપે, અનુકૂળ પ્રવૃત્તિ કરે, પણ તેમાં તેઓને મમત્વભાવ પ્રેરક નથી. વ્યવહાર એવો કરે કે માને મનમાં થાય કે પુત્ર મારી લાગણી-ઇચ્છાને બરાબર માન આપે છે. તીર્થંકરો પણ માતા-પિતા સાથે એવો ઉચિત વ્યવહાર કરે કે ભલભલા મોઢામાં આંગળાં નાંખી જાય. સંસારમાં તો નિયમ છે કે સ્નેહ, સ્નેહની અપેક્ષા રાખે જ. રાગ એનું જ નામ કે જેમાં અપેક્ષા પડી હોય. રાગ થયો એટલે સામેથી કાંઈક માંગે જ. ન માંગે એવો રાગ હોતો જ નથી. બધા રાગમાં અપેક્ષા તો હોય જ. અરે ! છલ્લે એવી ઇચ્છા હોય કે સતત મારી પડખે રહે, તેનું મિલન રહે, મારી સાથે સ્નેહ રાખે.

સભા : નિઃસ્વાર્થ સ્નેહમાં તો અપેક્ષા ન હોય ને ?

સાહેબજી : નિઃસ્વાર્થ સ્નેહમાં પણ આ અપેક્ષા તો હોય જ છે. હું એને ચાહું અને તે મને ન ચાહે તેવો રાગ સંસારમાં હોતો નથી; તેવો રાગ ધર્મમાં હોય, માત્ર ઉચિત કર્તવ્ય કરીને છૂટી જવાનો ભાવ હોય. જોકે અપેક્ષાશૂન્ય પ્રશસ્ત રાગ એ ઉપરની કક્ષા છે, છતાં તેવો રાગ ધર્મના ક્ષેત્રમાં જ સંભવી શકે છે. હા, બધા જ જીવો ધર્મના ક્ષેત્રમાં અપેક્ષાશૂન્ય રાગ કરે છે તેવું નથી કહેવું, પણ હોય તો અહીં હોય. તમને સંસારમાં એકપક્ષી રાગ ફાવે જ નહીં.

પુત્રના ઔચિત્યપૂર્ણ વ્યવહારથી મરુદેવામાતા રાગના ભ્રમમાં રહ્યાં છે. તે રાગ તેમનો ઋષભદેવને નિર્લેપ જોઈને તૂટ્યો છે, અને નિસર્ગથી રત્નત્રયીના પરિણામથી શીઘ્ર મોક્ષ થયો છે.

સભા : દેવાનંદા અને ઋષભદત્ત પણ મોક્ષે ગયાં ને ?

સાહેબજી : એમણે પ્રભુવીરની દેશના સાંભળી ચારિત્ર સ્વીકારી સામગ્રીથી મોક્ષ મેળવ્યો છે, મરુદેવામાતાએ તો ભગવાનની વાણી પણ સાંભળી નથી.

અત્યંત ^૧હળુકર્મી જીવ એક વાર માર્ગ પકડે પછી બાહ્ય સાધન-સામગ્રી વગર એમનો અંદરનો ઉઘાડ જ તેમને આગળ ચડાવી દે, તેનો આ નમૂનો છે. રાગમાંથી વિરાગ આવ્યો, વિરાગનો શુદ્ધ પરિણામ ધાતિકર્મો પર ફટકો માર્યા વગર ન રહે. તમામ ધાતિકર્મોમાં અત્યંત

૧. ઉત્તરુત્તરસુહૃદ્ગ્ઞવસાયારૂઢસમ્મત્તાઙ્ગુણદ્વાળા સહસ્ર તિ પાવિયાડપુલ્લકરણા પતા ખવગસેઢી, ખવિયં મોહજાલં, પળાસિયાણિ ણાણ-વંસણાવરણં-ડતરાયાણિ, સમાસાઙ્ગ્યં કેવલણાણં । તયણન્તરમેવ સેલેસીવિહાણેણં ખવિયકમ્મસેસા ગયલ્લંધારૂઢા ચેવ આડયપરિકલ્લપ્પે અંતગડકેવલિત્તણેણં સિદ્ધા ।

(શીલાંકાચાર્ય વિરચિત ચણપ્રમહાપુરુષચરિયં અંતર્ગત રિસહદેવચરિયં)

ભારે મિથ્યાત્વ-મોહનીયકર્મ છે, જે સમ્યગ્દર્શનનું વિરોધી છે; તમને સાચી દૃષ્ટિ જ સૂઝવા ન દે. મરુદેવામાતાએ મિથ્યાત્વ પર એવો પ્રહાર કર્યો છે કે કર્મોમાં પડલ તૂટવાનાં ચાલુ થઈ ગયાં. કોઈ battery (બત્તી) લઈને ચાલે તો તે જેમ જેમ ચાલે તેમ તેમ batteryનો પ્રકાશ પણ આગળ આગળ વધે, અને પ્રકાશ આગળ આગળ વધતો જાય તેમ તેમ આગળનો રસ્તો પણ દેખાતો જાય. Battery હાથમાં હોય એટલે પ્રકાશ પોતાનાથી બે ડગલાં આગળ જ રહે. અહીં મરુદેવામાતાને બધાં આવરણો એક સાથે નથી તૂટ્યાં. આત્મા પર અનંત અજ્ઞાન, અનંત દર્શનાવરણીય, ઘાતી-અઘાતી બધાં કર્મો બેઠાં છે. અત્યારે આઠમાંથી એક પણ કર્મ સંપૂર્ણ તૂટેલું નથી, બધાં તોડવાનાં છે; પણ મહત્ત્વની વાત એ છે કે તેમના આત્મા પર પહેલો વિશુદ્ધ પરિણામ થયો છે તે એવો પ્રકાશના શેરડા જેવો છે કે જ્યાં પડે ત્યાં રહેલું કર્મનું આવરણ તોડી નાંખે, અને જ્યાં આવરણ તૂટે ત્યાં આગળનો રસ્તો દેખાય. આ પરિણામની ધારામાં પુરુષાર્થ એકદમ સીધી દિશા પર છે. આત્મા પર બીજાં કર્મોનાં પડલ ને પડલ પડ્યાં હોય, પણ જે રસ્તે જવું છે તે રસ્તો sharp (સ્પષ્ટ) દેખાય તેવો પ્રકાશ અંદરમાં થાય, તો જીવ ચોક્કસ શાશ્વત-સનાતન રત્નત્રયીરૂપ મોક્ષમાર્ગ પર ચઢી જાય. ગમે તે ધર્મમાં રહેલો કે કોઈ પણ ધર્મને નહીં પામેલો જીવ પણ નિર્સર્ગથી આ રીતે ચડી શકે છે. આ પ્રક્રિયાની ખૂબી સમજવા જેવી છે. જેમ કોઈને આંખ હોય, તે પણ ચોકખી હોય, છતાં ચાલતી વખતે પગ મૂકવાનો હોય ત્યાં દૃષ્ટિ કેન્દ્રિત ન કરે અને બીજા પગથિયા પર જોયા કરે, તો ઠેસ ખાઈને નીચે પડે; કેમ કે દૃષ્ટિ છે, જ્ઞાન છે, પણ યથાર્થ ઉપયોગ નથી. એમ ઘણી વાર જીવ માટે આંતરજગતમાં આવું જ બને છે કે તેની શક્તિ આડી-અવળી જ જાય. મરુદેવામાતાની દૃષ્ટિ સીધીસટ જાય છે.

X-rays, gama rays, beta rays (એક્સ રેઝ, ગામા રેઝ અને બીટા રેઝ) વગેરે કિરણોમાં તેનાં ઘટક એવાં photon (ફોટોન) વગેરે અણુઓ આડીઅવળી ગતિ કરે છે; જ્યારે Laser beamમાં (લેસર બીમમાં) તેનાં ઘટકો એક્સરખી સીધી લીટીમાં ગતિ કરે છે, માટે તેની તીવ્રતા અન્ય rays (કિરણો) કરતાં કંઈ ગણી વધી જાય છે. હાલમાં તે લેસર કિરણો બધા પ્રકારનાં કિરણોમાં સૌથી powerful rays (શક્તિશાળી કિરણો) ગણાય છે. Laser raysને (લેસર કિરણોને) બરાબર કેન્દ્રિત કરવામાં આવે તો ભીંતમાં પણ કાણું પાડી આપે, પથરોને પણ કાપી નાંખે. અણુઓ આડા-અવળા ન જાય એટલે તેની શક્તિ વેધકતાથી સંગઠિત થાય. Laser raysમાં (લેસર કિરણોમાં) ઘટક સંખ્યા અલ્પ હોય, જ્યારે બીજાં raysમાં photon (કિરણોમાં ફોટોન) વધારે હોય, છતાં શક્તિ ઘટી જાય; કેમ કે આડા-અવળાં ચાલે, એટલે શક્તિ કેન્દ્રિત ન થાય.

તેમ જ્યારે આત્માની વિશુદ્ધ ચેતનાશક્તિનું કેન્દ્રીકરણ થાય અને યોગ્ય દિશામાં ગતિ કરે, તો જીવ થોડી શક્તિથી પણ સડસડાટ ચડી જાય. 'મરુદેવામાતાની પાસે શાસ્ત્રજ્ઞાન નથી, દેવ-

ગુરુ-ધર્મનો પરિચય નથી, કોઈ દિવસ જીવનમાં આધ્યાત્મિક ક્રિયા - પ્રતિક્રમણ, ભક્તિ, પૂજા વગેરે કશું કર્યું નથી, ધર્મના નામથી કોઈ આરાધના કરી જ નથી; પરંતુ શક્તિને કેન્દ્રિત કરી રત્નત્રયીના માર્ગ પર સરળ ગતિ કરી છે. તેમણે તારક તીર્થરૂપે રત્નત્રયીનું જ આલંબન લીધું છે, પ્રભુએ વ્યવહારથી સ્થાપેલ તીર્થનું આલંબન લીધું નથી, માત્ર નિશ્ચયનયના ભાવતીર્થનું આલંબન લઈને ચડ્યાં છે. નિમિત્તકારણને માનનાર વ્યવહારનય જીવંત તારક સામગ્રીને ભાવતીર્થ તરીકે પ્રધાનતા આપે છે; પરંતુ નિશ્ચયનય તો કહેશે કે 'ગીતાર્થ ગુરુ, શાસ્ત્ર, સંઘ પણ ઉપાદાનની શુદ્ધિ વિના ન તારે, અને ઉપાદાનની શુદ્ધિ હોય તો, ગીતાર્થ ગુરુ આદિ વિના પણ માત્ર રત્નત્રયીરૂપ આંતરિક ગુણોથી જ અવશ્ય તરે'. તેથી નિશ્ચયનયથી સાચું તારક તીર્થ રત્નત્રયી જ છે.

સભા : ક્ષણવારમાં બધું પતી ગયું ?

સાહેબજી : અશક્ય નથી, પણ આત્માની શક્તિ સમ્યગ્ કેન્દ્રિત થાય તો બને. શુદ્ધ ચેતનાની એકાગ્રતા પર મદાર છે. તમે પાંચ મિનિટ પણ ચંચળતા છોડી શકો તેમ નથી. વાંદરાને સારું કહેવડાવે તેવું તમારું મન છે; કેમ કે વાંદરો તો મદારીના કાબૂમાં પણ રહે, તે બેસાડે તો બેસી જાય, ખવડાવે તો ખાય. મદારીનો વાંદરો સારો કે તમારું મન ? તમારી ઓળખ શું આપવી ? તમને અંદરમાં થવું જોઈએ કે 'આપણે આવા છીએ'. આખો દિવસ ઢંગધડા વગરના વિચારો ચાલ્યા કરે. તમને પોતાને પણ ભાન ન હોય કે હું શું વિચારું છું ? કેવું વિચારું છું ?

સભા : માળા ગણતા હોઈએ તોપણ આડા-અવળા વિચારો આવે છે.

સાહેબજી : કારણ કે માળા હાથથી ગણો છો. ખરેખર તમારા મનના માલિક તમે છો કે બીજા છે ? તમે કદી એકાગ્રતા માટે જીવનમાં ઘડતર કર્યું નથી. તમારી મરજી પ્રમાણે મન વિચારે છે ? કે મનની મરજી પ્રમાણે તમે વિચારો છો ? ઘરમાં તમારી ઇચ્છાવિરુદ્ધ ઘરનો એક પણ સભ્ય વર્તે તો ફાવતું નથી. ત્યાં તમારો આગ્રહ એ છે કે 'બધાએ મારી મરજી મુજબ ચાલવું જોઈએ'.

સભા : બધા કાબૂમાં ન રહે એટલે જ મન કાબૂમાં ન રહે.

સાહેબજી : આ કહે છે, 'આખી દુનિયા મારા કાબૂમાં આવી જાય પછી મારું મન કાબૂમાં રહે'. આને પોતાના મનના બાપ નથી બનવું, પરંતુ દુનિયાના બાપ બનવું છે. તમારે ઘરના

૧. અથ "તપ્પુલ્લિયા અરહયે"તિવચનં સમર્થયન્નાહ "વચનાર્થપ્રતિપત્તિત્તિ એવ", વચનસાધ્યસામાયિકાદ્યર્થસ્ય જ્ઞાનાનુષ્ઠાન-લક્ષણસ્ય; પ્રતિપત્તિત્તિ એવ=અહ્ગીકરણાદેવ, નાન્યથા, "તેષામપિ" મરુદેવ્યાદીનામ્, "અપિ"શબ્દાદૃષ્ઠાદીનાં ચ, "તથાત્વ-સિદ્ધેઃ"=સર્વદર્શિત્વસિદ્ધેઃ, "તત્ત્વતો"=નિશ્ચયવૃત્ત્યા, ન તુ વ્યવહારતોડપિ, "તત્પૂર્વકત્વ"=વચનપૂર્વકત્વમિતિ।

(હરિભદ્રસૂરિકૃત લલિતવિસ્તરા ઉપરિ મુનિસુંદરસૂરિકૃત પંજિકા)

સભ્યો પર કબજો રાખવો છે, પણ પોતાના પર કબજો નથી રાખવો. તમે મનની પ્રશસ્ત એકાગ્રતા લાવવાનો સંકલ્પ કરો.

૧ શાસ્ત્ર તો કહે છે કે 'અંતે બધાં કર્મ ધ્યાનથી જ બપવાનાં છે'. મરુદેવામાતાએ એવું ધ્યાન કર્યું છે કે ધ્યાનથી જ સમકિત, સામાયિક બધું પામ્યાં છે. શક્તિઓનું ઉત્કટ કેન્દ્રીકરણ ધ્યાનમાં જ થાય છે.

સભા : મરુદેવામાતાનું દૃષ્ટાંત લેવાની શાસ્ત્રમાં ના પાડી, તે કઈ અપેક્ષાએ ?

સાહેબજી : તે એટલા માટે કે 'આ નિશ્ચયનયનો માર્ગ છે, અને તે માર્ગે અતિ અલ્પ જીવો જ જતા હોય છે'. તેના નામે તમે રાહ જોઈને બેસી રહો કે કોઈક દિવસ આપણે પણ પહોંચીશું, તો હવા ખાતા રહી જશો. બહુધા જીવો તરે છે વ્યવહારથી; જેમાં પહેલાં ત્રણ તીર્થો સાધન બને છે. ૯૯% જીવો નિમિત્તકારણની સહાયથી જ આગળ વધે છે. સંસારમાં પણ વિદ્યાગુરુ કે શિક્ષકની સહાય વિના તે તે વિષયમાં સ્વયં નિષ્ણાત બનનારા વિરલા જ હોય. જોકે ઉપાદાનકારણરૂપ આત્મામાં સર્વ પ્રકારના જ્ઞાન ધરબાયેલા છે જ. આત્માના જ્ઞાનાદિ ગુણો કાંઈ બહારથી લાવવાના નથી, પરંતુ તેને પ્રગટાવવા આવરણોનો ઉઘાડ જરૂરી છે, જેમાં સામગ્રી સહાયક છે; છતાં માત્ર ઉપાદાનની શુદ્ધિથી શાસ્ત્ર ભણ્યા વગર અંદરમાં તત્ત્વનો પ્રકાશ થઈ શકે છે. તેથી જ ૨નવમા ગુણસ્થાનકે ક્ષપકશ્રેણિમાં પ્રત્યેક સાધકને વગર ભણ્યે ચૌદપૂર્વનું જ્ઞાન થાય જ, તેવું શાસ્ત્રમાં વિધાન છે; કેમ કે ખજાનો તો અંદર જ છે, પુસ્તક પોતે જ્ઞાન નથી, તે તો જ્ઞાનનું સાધન છે, જ્ઞાન તો મૂળથી આત્મામાં જ છે. મરુદેવામાતા હાથીની અંબાડી

૧. જહ રોગાસયસમર્ણ વિસોસણવિરેયણોસહવિહીર્હિં. તહ કમ્મામયસમર્ણ જ્ઞાણાણસણાજોગેર્હિં ॥૧૦૦॥ જહ ચિરસંચિયમિંધનમનલો પવણસહિઓ દુયં દહહ. તહ કમ્મેંધનમમિયં ખણેણ જ્ઞાણાણલો ડહહ ॥૧૦૧॥ જહ વા ઘણસંઘાયા ખણેણ પવણાહયા વિલિજ્જંતિં. જ્ઞાણપવણાવહૂયા તહ કમ્મઘણા વિલિજ્જંતિ ॥૧૦૨॥

(આવશ્યકનિર્યુક્તિ એવં ભાષ્ય, સ્લોક-૧૨૭૧, ટીકા અંતર્ગત ધ્યાનશતક મૂલ)

* તત્પીનત્ત્વં કૃશત્ત્વં વા ન પ્રમાણં તપસ્વિનામ્. શુભધ્યાનં હિ પરમપુરુષાર્થનિબન્ધનમ્ ॥૨૩૮॥

(ત્રિષ્ટિશલાકાપુરુષચરિત્ર પર્વ-૧૦, સર્ગ-૯)

૨. ભાષ્યકારસ્તુ પૂર્વવિદ્દ ઇતિ સૂત્રાવયવં પૃથગ્વિવૃણોતિ, સંબંધયતિ-એવમેતે આદ્યશુક્લધ્યાને પૂર્વવિદો ભવતઃ, પૂર્વવિદો યાવુપશાંતક્ષીણકષાયો તયોર્ભવતઃ, સૂત્રાન્તરમેવ વ્યાચષ્ટે, નતુ પરમાર્થતઃ પૃથક્ સૂત્રં, પૂર્વં પ્રણયનાત્ પૂર્વાણિ ચતુર્દશ તદ્વિદઃ પૂર્વવિદસ્તે ભવતો, નૈકાદશાંગવિદઃ, એવાદ્યશુક્લધ્યાનદ્વયસ્ય સ્વામિનિયમનમભિહિતં ।

(તત્ત્વાર્થસૂત્ર અધ્યાય-૧, સૂત્ર-૩૧, આ. હરિભદ્રસૂરિકૃત ભાષ્યોપરિ ટીકા)

* (લ૦) કથં દ્વાદશાઙ્ગપ્રતિષેધઃ? તથાવિધવિગ્રહે તતો દોષાત્; શ્રેણિપરિણતો તુ કાલગર્ભવદ્ ભાવતો ભાવોઽવિરુદ્ધ એવ ।

(પ૦) 'શ્રેણી'ત્યાદિ; 'શ્રેણિપરિણતો તુ'='ક્ષપકશ્રેણિપરિણામે પુનઃ વેદમોહનીયક્ષયોત્તરકાલં, 'કાલગર્ભવત્', કાલે=પ્રૌઢે ઋતુપ્રવૃત્ત્યુચિતે ઉદરસત્ત્વ ઇવ, 'ભાવતો'='દ્વાદશાઙ્ગાર્થોપયોગરૂપાત્ ન તુ શબ્દતોઽપિ 'ભાવઃ'='સત્તા દ્વાદશાઙ્ગસ્ય, 'અવિરુદ્ધો'='ન દોષવાન્ । ઇદમત્ર હૃદયમ્-અસ્તિ હિ સ્ત્રીણામપિ પ્રકૃતયુક્ત્યા કેવલપ્રાપ્તિઃ, શુક્લધ્યાનસાધ્યં ચ તત્,

પર બેઠાં-બેઠાં વિશુદ્ધ ધારામાં ચઢી ગયાં, એટલે ત્યાં ને ત્યાં સમકિત, ત્યાં ને ત્યાં સર્વવિરતિ, ત્યાં ને ત્યાં સમતા, ત્યાં ને ત્યાં સર્વશાસ્ત્રોનું જ્ઞાન, ત્યાં ને ત્યાં શુક્લધ્યાન અને ત્યાં ને ત્યાં ક્ષપકશ્રેણી; રત્નત્રયીરૂપ રાજમાર્ગમાં તેમનો આત્મા ક્રમશઃ આગળ વધતો ગયો અને અંતર્મુદૂર્તમાં સમગ્ર ગુણશ્રેણી પાર કરી, સાથે તે જ વખતે આયુષ્યનો પણ ક્ષય થયો એટલે નિર્વાણ પામ્યાં.

સભા : નવમા ગુણસ્થાનકે ૧૪ પૂર્વનું જ્ઞાન શું કામનું ?

સાહેબજી : તો જ દસમા ગુણસ્થાનકે મોહને મારી શકે.

સભા : આમ તો કહે છે કે સાતમા ગુણસ્થાનક પછી શાસ્ત્રની જરૂર નથી, તેનું શું ?

સાહેબજી : શાસ્ત્રો ભણવાની જરૂર નથી, પણ શાસ્ત્રમાં કહેલા તત્ત્વજ્ઞાનની જરૂર છે. તેનાથી જ આંતરિક પુરુષાર્થની દિશાનો ઉઘાડ થાય. મહાવીરસ્વામી જન્મ્યા પછી એક દિવસ પણ શાસ્ત્રો ભણ્યા નથી, પરંતુ ચિંતન-મનનથી - ગ્રંથ કે અધ્યાપકની સહાય વિના - ઉત્તરોત્તર તત્ત્વનું જ્ઞાન સૂક્ષ્મ જ બનતું હતું, જેનાથી સ્વયં સાધનામાર્ગમાં એમનો આત્મા પ્રગતિ કરી રહ્યો હતો. તેથી જ દીક્ષા પછીના કેવલજ્ઞાન સુધીના સાધનાકાળમાં પણ પ્રભુએ શાસ્ત્રોના અર્થનું ચિંતન-મનન જારી જ રાખ્યું હતું. પૂર્ણજ્ઞાન પામતાં જ અનુપ્રેક્ષાકારી ધ્યાનનો અંત આવે છે. આપણે શાસ્ત્રોનાં પાનાં ઉથલાવી ઉથલાવીને થોડું મેળવીએ, તેઓ વગર ઉથલાવે ચિંતનથી ઘણું મેળવે.

સભા : શાસ્ત્રો તો પ્રાતિભજ્ઞાન સુધી જ પહોંચાડે છે ને ?

સાહેબજી : હા, શાસ્ત્રો પ્રાતિભજ્ઞાન સુધી અવશ્ય પહોંચાડે છે, અને પ્રાતિભજ્ઞાનથી આગળની દિશા સંકેતરૂપે બતાવે છે; 'ચૌદે ચૌદ ગુણસ્થાનકનો રસ્તો શાસ્ત્ર બતાવે જ છે, નહીંતર શાસ્ત્ર અધૂરું થાય, માત્ર સ્પષ્ટ રસ્તો પ્રાતિભજ્ઞાન સુધીનો બતાવે, પછી આંગળી ચીંધે.

અહીં internal process (આંતરિક પ્રક્રિયા) એવી અદ્ભુત થઈ કે મરુદેવામાતા છેક નિર્વાણ સુધી પહોંચી ગયાં. મરુદેવામાતા જૈન પણ નથી, તેમ જ અન્ય કોઈ ધર્મનાં પણ અનુયાયી નથી; છતાં ફક્ત આંતરસાધનાથી સિદ્ધ થઈ ગયાં. શાસ્ત્રમાં તેને નિસર્ગથી મોક્ષ પામ્યાં તેમ કહેવાય, એટલે અંદરમાં કુદરતી રીતે દૃષ્ટિ પ્રગટવાની ચાલુ થાય, અન્ય ધર્મમાં

'ધ્યાનાન્તરિકાયાં શુક્લધ્યાનાદ્યભેદદ્વયાવસાન ઉત્તરભેદદ્વયાનારમ્ભરૂપાયાં વર્તમાનસ્ય કેવલમુત્પદ્યતે' इति वचनप्रामाण्यात्। न च पूर्वगतमन्तरेण शुक्लध्यानाऽऽद्यभेदो स्तः, 'आद्ये पूर्वविदः'(तत्त्वार्थ० १-३९) इतिवचनात्, 'दृष्टिवाद(प्र.निषेध)श्च न स्त्रीणामिति'वचनात्, अतस्तदर्थोपयोगरूपः क्षपकश्रेणिपरिणतौ स्त्रीणां द्वादशाङ्गभावः क्षयोपशमविशेषाददुष्ट इति।

(हरिभद्रसूरिकृत ललितविस्तरा च तदुपरि मुनिसुंदरसूरिकृत पंजिका)

૧. શાસ્ત્રેણેતિ ફલપર્યવસાયિના મોક્ષપર્યન્તોપદેશેન શાસ્ત્રેણ। દર્શિતઃ સામાન્યતો જ્ઞાપિત ઉપાયો યસ્ય સામાન્યતઃ ફલપર્યવસાનત્વાચ્છાસ્ત્રસ્ય દ્વારમાત્રબોધનેન વિશેષહેતુદિક્પ્રદર્શકત્વાત્।

(द्वात्रिंशद्द्वात्रिंशिका बत्रीसी-१९, श्लोक-५, टीका)

રહેલા જીવો પણ આ રીતે મોક્ષમાર્ગ પર ચડી શકે. મરુદેવામાતાને તરવામાં પહેલાં ત્રણ તીર્થો કામ ન લાગ્યાં, પણ ચોથું ભાવતીર્થ તો કામ લાગ્યું જ છે, તેના બળથી જ તેઓ તર્યા છે. વલ્કલચીરી, કપિલકેવલી : બધા આ પ્રક્રમમાં આવે. તેમણે બીજા ધર્મની જાણકારી મેળવી હોય. અન્ય ધર્મનાં શાસ્ત્રો ચોથી દૃષ્ટિ સુધીનો માર્ગ દર્શાવે છે, પરંતુ ત્યાર પછી તો તેમને નિર્સર્ગથી જ ચડવું પડે, અથવા જૈનશાસનની સહાય લેવી પડે. જેમ કે પંદરસો તાપસો અન્ય ધર્મનાં શાસ્ત્રો દ્વારા યોગની ચોથી દૃષ્ટિ સુધી પહોંચી ગયા છે, ત્યારબાદ ચડવા માટે ગૌતમ મહારાજની સહાય લીધી, તેઓ ગૌતમ મહારાજની સહાય વગર કેવલજ્ઞાન સુધી પહોંચ્યા નથી. અરે ! તેમને સમકિત સુધી પહોંચાડવામાં પણ તીર્થસ્વરૂપ ગણધર ભગવંત સહાયક બન્યા છે, પ્રારંભ બીજા ધર્મના શાસ્ત્રના અવલંબનથી થયો, અને પછીનો માર્ગ ગૌતમ મહારાજની સહાયથી ચડ્યા, પણ સહાય વગર ચડ્યા નથી.

સભા : તે તો શરણે જ ગયા છે ને ?

સાહેબજી : શરણે ગયા એટલે સ્વયં કોઈ સાધના નથી કરી એવું નહિ. તેમણે ગૌતમસ્વામી મહારાજના પગ પકડી કહ્યું કે ‘હવે અષ્ટાપદની યાત્રા નથી કરવી, અમારે તો તમારું અનુશાસન જોઈએ; કારણ કે અમને ખબર છે કે તમે આ ભવમાં જ મોક્ષે જવાના છો’. તાપસોએ નજરોનજર જોયું છે કે ‘ગૌતમ મહારાજ સ્વશક્તિથી અષ્ટાપદ ચડ્યા છે’. તેથી નિર્ણય થયો છે કે ‘તેઓ મુક્તિગામી છે’. એટલે કહે છે કે ‘અમે તમારા પગ પકડી લઈશું, અમારે સહાયની જરૂર છે, હવે તમે સમર્થ તારક મળી ગયા છો’; પણ આ ગુરુ એવા છે કે પગ પકડે તેને મૂંડીને બેસાડી ના દે, તે તો કહે છે કે ‘મારું શાસન સ્વીકારી તમે મને ગુરુ માનવા તૈયાર છો, પરંતુ હજુ મારા ગુરુ પણ છે’. એવું કહીને તીર્થકરનું યથાર્થ વર્ણન કરે છે કે જે સાંભળતાં જ તાપસોને સાચા ઈશ્વરતત્ત્વની ઓળખ થઈ ગઈ, તેમની દેશનાશક્તિ અમોઘ છે, જ જ્ઞાન અને ૧૪ પૂર્વનાં ધણી એવા ગૌતમ મહારાજ પંદરસો તાપસોને દેશના આપે છે, દેવ-ગુરુ-ધર્મની સાચી ઓળખ કરાવી તેમને સમકિત પમાડ્યું. ત્યારબાદ દીક્ષા આપી, અનુશાસનપૂર્વક સંયમજીવનના વિચરણ સાથે પ્રભુ પાસે લાવે છે. સામગ્રીથી તરનારા પણ રત્નત્રયીમાં પુરુષાર્થ તો અવશ્ય કરે, અને રત્નત્રયી દ્વારા જ તરે. તાપસોની અષ્ટાપદ તીર્થ પર યાત્રાની ઇચ્છા અધૂરી રહી. તેમને સ્થાવર તીર્થ ભલે ન મળ્યું, પણ જંગમ તીર્થ એવું મળ્યું કે સીધા તારી દીધા. વળી તેમણે પણ શરણ અનુશાસનપૂર્વકનું સ્વીકાર્યું, તેથી કામ થઈ ગયું. આ પંદરસોએ પંદરસો તાપસો અધિગમથી જ મોક્ષ પામ્યા છે, શરૂઆતનો વિકાસ અન્ય ધર્મનાં શાસ્ત્રો પામીને થયો છે, પછીનો વિકાસ તીર્થસ્વરૂપ આવા ગુરુ મળ્યા ત્યારથી જૈનશાસનના તીર્થની સહાયથી થયો. વળી માર્ગ પામ્યા પછી તેમની ગતિ એટલી શીઘ્ર છે કે અપેક્ષાએ કહી શકાય ‘તારક તીર્થ એવા ગુરુ કરતાં પણ ઝડપથી આગળ વધી ગયા’, જેનું શરણું સ્વીકાર્યું તેને જ પાછળ મૂકી દીધા.

સભા : ગૌતમ મહારાજા પાછળ છે તેમ કહેવાય ?

સાહેબજી : કહેવું જ પડે. ગૌતમ મહારાજા છઠ્ઠા ગુણસ્થાનકે છે, આ પંદરસો તેરમે ગુણસ્થાનકે પહોંચ્યા છે. તીર્થંકરનો આત્મા પણ ગૃહસ્થાવસ્થામાં હોય તો ચોથા ગુણસ્થાનકે છે, જ્યારે ભાવચારિત્ર પાળનાર સાધુ છઠ્ઠા ગુણસ્થાનકે છે. તે અવસરે શાસ્ત્ર કહે છે કે 'ભૂમિકામાં સાધુ આગળ અને તીર્થંકર પાછળ'. એટલે જ આગળ રહેલા સાધુ ગૃહસ્થતીર્થંકરને વંદન ન કરે. પંદરસો તાપસો કેવલી થયા, તેથી ભૂમિકામાં આગળ નીકળી ગયા.

સભા : કેવલી અને ગણધરમાં કોણ ઊંચું ?

સાહેબજી : ભૂમિકાની દૃષ્ટિએ કેવલી ઊંચા અને પ્રભાવક તારકતાની અપેક્ષાએ ગણધર ઊંચા. વ્યવહારનય પ્રભાવક ગુણોને અધિક મહત્ત્વ આપે છે.

સભા : એટલે વ્યવહારનયથી ગણધર આગળ છે ?

સાહેબજી : હા, તેથી જ સમવસરણમાં કેવલી “નમો તિત્થસ્સ” કહીને ગણધરોને નમસ્કાર કરી તેમની પાછળ બેસે છે. શાસન વ્યવહારનયથી જ સ્થપાયું છે; કેમ કે નિશ્ચયનય વ્યવસ્થામાં માનતો નથી. વ્યવસ્થા વ્યવહારનયથી ચાલે છે. જે એકલા નિશ્ચયનયને માને છે તે તીર્થનો ઉચ્છેદ કરે છે અને જે એકલા વ્યવહારનયને માને છે તે તત્ત્વનો ઉચ્છેદ કરે છે. આ વાત દિગંબરોના શાસ્ત્રમાં પણ આવે છે. ‘તેમના “સમયસાર” નામના ગ્રંથમાં લખ્યું છે કે ‘જે નિશ્ચયનો વિરોધ કરે છે તે તત્ત્વનો વિરોધ કરે છે, અને જે વ્યવહારનો વિરોધ કરે છે તે તીર્થનો વિરોધ કરે છે’.

૨૨૨૨૨૨૨૨ એક જ અનન્ય મોક્ષમાર્ગ :

અહીંયાં વાત એટલી જ છે કે અધિગમથી મોક્ષે જનારાને આગળનાં ત્રણ તીર્થો કામ લાગે, તે ત્રણ તેને ચોથું પમાડે, પણ જે અધિગમ વગર મોક્ષે જાય છે તે આ ચોથું તીર્થ સીધું

૧. તીર્થતીર્થફલયોરિત્થમેવ વ્યવસ્થિતત્વાત્. ઉક્તં ચ। "જઇ જિણમયં પવજ્જહ તા મા વવહારણિચ્છં મુયં। એકેણ વિણા છિજ્જઇ તિત્થં અણ્ણેણ ણ્ણ તત્ત્વં।।"

(સમયસાર, શ્લોક-૧૨, ટીકા)

૨. "જાનાદીનિ" પારમાર્થિકમાર્ગરૂપાણિ।

(બૃહત્કલ્પસૂત્ર ભાગ-૨, શ્લોક-૧૩૨૨, ટીકા)

* તથાહિ-સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રાણ્યેવ કર્મક્ષયકારણમ્, કર્મક્ષયાચ્ચ સિદ્ધિસુખસમ્પ્રાપ્તિઃ, અતઃ સિદ્ધિસુખં ત્રિરત્નસારમ્। એતેન કિમુક્તં ભવતિ?-ઇત્યમ્ભૂતં સિદ્ધિસુખમભિલષતાઽવશ્યં રત્નત્રયે પ્રેક્ષાવતા યત્ન આસ્થેયઃ, ઉપાયમન્તરેણોપેય-સિદ્ધ્યસંભવાત્। ઉપાયભૂતં ચ સિદ્ધિસુખસ્ય રત્નત્રયમ્, કર્મક્ષયકારણત્વાત્। તથાહિ-અજ્ઞાનાદિનિમિત્તં કર્મ, અજ્ઞાનાદિપ્રતિપત્તિ ચ જ્ઞાનાદિ, તતોઽવશ્યં જ્ઞાનાદ્યાસેવાયાં કર્મક્ષય ઇતિ।

(સપ્તતિકા નામ ષષ્ઠ કર્મગ્રન્થ શ્લોક-૭૦, આ. મલયગિરિસૂરિજી કૃતા ટીકા)

પામે છે. ગમે તે ક્ષેત્ર, ગમે તે કાળમાં કોઈપણ મોક્ષે જાય તેના માટે રસ્તો આ જ છે. નિર્સર્ગથી કે અધિગમથી આ ચોથું તીર્થ તો પામવું જ પડે.

આ જ કારણે સમ્યગ્દર્શન, સમ્યગ્જ્ઞાન, સમ્યક્ચારિત્રને મોક્ષનો રાજમાર્ગ કહ્યો. આ રત્નત્રયીમાં અજોડ તારક શક્તિ છે. તીર્થકરો, ગણધરો, કેવલીઓ, ૧૪ પૂર્વધરો કે જેટલા પણ વિશેષ આત્માઓ થયા તે બધાને પણ આ જ તારક બન્યું છે. રત્નત્રયી વગર તીર્થકરો પણ તરી શક્યા નથી કે કોઈને તારી શક્યા નથી. બીજાં બધાં તીર્થો આ તીર્થ વગર નકામાં છે. આ તીર્થમાં ભવસાગરને પાર પમાડવાની અદ્ભુત શક્તિ શેના કારણે છે ? એવી શું વિશેષતા છે કે તે જીવમાત્રને અવલંબન લેવાથી તારે ? મારે તમારા મગજમાં સળવળાટ કરીને પછી ખુલાસો કરવો છે. જૈનશાસ્ત્ર એમ ને એમ કોઈ પણ statement (વિધાન) નહીં કરે, જે કહેશે તે તર્કબદ્ધ કહેશે. આ સમ્યગ્દર્શનાદિ ત્રણના સમૂહમાં જ સંસારથી પાર પમાડવાની સ્વતંત્ર શક્તિ છે. આ ત્રણ પરિપૂર્ણ પામ્યો હોય તે તત્કાલ તરે, ત્રણમાંથી કોઈપણ અધૂરું-ઓછું હોય ત્યાં સુધી સંપૂર્ણ તરે નહીં. સમ્યગ્દર્શનાદિ માટે શાસ્ત્રમાં ‘રત્નત્રયી’ શબ્દ વાપર્યો. ‘આ જગતમાં અમૂલ્યમાં અમૂલ્ય આત્માના ગુણરૂપ આ ત્રણ રત્નો છે, આ ત્રણને જે પરિપૂર્ણ પામ્યો હોય તેના ચરણમાં સર્વ ઐશ્વર્ય આળોટે. આ ગુણોમાં એટલી પ્રચંડ તાકાત છે કે આત્મા પર અનંત જથ્થામાં લાગેલાં અનંત કાળનાં કર્મોને એક સાથે બાળીને રાખ કરી દે, ભસ્મસાત્ કરી દે. રત્નત્રયી અને સંસારનો પરસ્પરનો સંબંધ સમજવા જેવો છે. પૂ. જિનભદ્રગણિ ક્ષમાશ્રમણ કહે છે કે ‘સંસાર એટલે બીજું કાંઈ નહીં પણ મિથ્યાત્વ, અજ્ઞાન અને અવિરતિ. આ જ સંસાર છે’.

૨તમે કુટુંબ-કબીલો, પૈસા-ટકા, ધંધો-ધાપો, સગાં-વહાલાં વગેરેને સંસાર માનો. ખરેખર,

૧. યદુત - યદિદં જ્ઞાનાદિત્રયમશેષકલ્યાણપરમ્પરાસંપાદકમતિદુર્લભમ્ ।

(ઉપમિતિ ભવપ્રપંચકથા પૂર્વાર્ધ પ્રસ્તાવ-૧)

૨. ભગવતાઽભિહિતં-ઇહ સર્વેષાં જીવાનાં પ્રત્યેકં ત્રીણિ ત્રીણિ કુટુમ્બકાનિ, તદ્વાધ્યા-ક્ષાન્તિમાર્દવાઽઽર્જવમુક્તિજ્ઞાનદર્શન-વીર્યસુખસત્યશૌચતપઃસન્તોષાદીનિ યત્ર ગૃહમાનુષાણિ તદિદમેકં કુટુમ્બકમ્ । તથા ક્રોધમાનમાયાલોભરાગદ્વેષમોહાઽજ્ઞાન-શોકભયાઽવિરતિપ્રભૃતયો યત્ર બાન્ધવાઃ તદિદં દ્વિતીયં કુટુમ્બકમ્ । તથા શરીરં તદુત્પાદકૌ સ્ત્રીપુરુષાવન્યે ચ તથાવિધા લોકા યત્ર સમ્બન્ધિનઃ તદિદં તૃતીયં કુટુમ્બકં, કુટુમ્બત્રિતયદ્વારેણ ચાઽસંખ્યાતાઃ સ્વજનવર્ગા ભવન્તિ, તત્ર યદિદમાદ્યં કુટુમ્બકમેતજ્જીવાનાં સ્વાભાવિકમનાદ્યપર્યવસિતં, હિતકરણશીલમાવિર્ભાવતિરોભાવધર્મકમન્તરઙ્ગં ચ વર્તતે, મોક્ષપ્રાપ્તકં ચ, યતઃ પ્રકૃત્યૈવેદં જીવમુપરિષ્ઠાન્નયતિ । યત્પુનરિદં દ્વિતીયં કુટુમ્બકમેતજ્જીવાનામસ્વાભાવિકં, તથાઽપ્યવિજ્ઞાતપરમાર્થ-ર્જન્તુભિર્ગૃહીતં તદ્ગાઢતરં સ્વાભાવિકમિતિ । તદનાદ્યપર્યવસિતમભ્વ્યાનાં, અનાદિ સપર્યવસિતં કેષાન્નિદ્ધબ્ધ્યાનાં, એકાન્તેનાઽ-હિતકરણશીલમાવિર્ભાવતિરોભાવધર્મકમન્તરઙ્ગં ચ વર્તતે સંસારકારણં ચ, યતઃ પ્રકૃત્યૈવેદં જીવમધસ્તાત્પાતયતિ ।

(ઉપમિતિ ૦ પ્રસ્તાવ-૩)

※ રાગાદિક જબ પરિહરી, કરે સહજ ગુણખોજ; ઘટમેં ભી પ્રગટે તદા, ચિદાનંદકી મોજ. ૩૭ રાગાદિક પરિણામયુત, મનહિ અનંત સંસાર; તેહિજ રાગાદિક રહિત, જાને પરમ પદ સાર. ૩૮

(ઉપા.શ્રી યશોવિજયજી મ. સા. વિરચિત સમાધિશતક)

આ બાહ્ય સંસાર છે, જે અંદરના સંસારની by-product (આડપેદાશ) છે. જેના આત્મામાં મિથ્યાત્વનો ગાઢ અંધકાર નથી, મિથ્યાજ્ઞાનરૂપ વિકૃતિ નથી કે અસદ્વર્તનરૂપ કુચારિત્ર નથી, તેને આ બહારનો સંસાર પણ નથી. ખરો સંસાર તો અંદરનો છે, જે છાતીએ વળગ્યો છે. આ બધી તો તેની આડપેદાશ છે.

તમે એકલા બહાર જાઓ તો કુટુંબને મૂકીને જશો, પણ છાતીએ બાંધેલો સંસાર ક્યારેય નહીં મૂકો, ચોવીસે કલાક તે ઝોડની જેમ તમને વળગેલો છે. આ મનમાં બેઠેલા સંસારને જ્ઞાનીઓએ ત્રણ શબ્દોમાં ઓળખાવ્યો, કે મિથ્યાદર્શન, મિથ્યાજ્ઞાન અને કુચારિત્ર. બધાં કર્મોનું સર્જન આ ત્રણમાં છે. કર્મોથી જન્મ પેદા થયો છે, જન્મથી મૃત્યુ પેદા થયું છે અને તે છે માટે જરારૂપ દુઃખ છે. કુટુંબ-કબીલો વગેરે પણ આ જન્મની આડપેદાશ છે, એકમાંથી બીજી અને બીજામાંથી ત્રીજી, એમ સળંગ ઉપાધિઓ જન્મી છે. ૮૪ લાખ જીવાયોનિમાં પરિભ્રમણરૂપ બાહ્ય સંસારનું મૂળ બીજ તો આત્મા પર રહેલાં મિથ્યાદર્શન, મિથ્યાજ્ઞાન અને મિથ્યાચારિત્ર છે; અને તેનું વિરોધી તત્ત્વ કોઈ હોય તો તે સમ્યગ્દર્શન, સમ્યગ્જ્ઞાન અને સમ્યકચારિત્ર છે. આ એવી વાત છે કે પ્રકાશનો વિરોધી અંધકાર અને અંધકારનો વિરોધી પ્રકાશ, આરોગ્યનો વિરોધી રોગ અને રોગનું વિરોધી આરોગ્ય. દુનિયામાં આ સનાતન-શાશ્વત નિયમ છે, ગમે તેવો નાસ્તિક પણ આ વ્યવસ્થામાં ફેરફાર ન કરી શકે. તેની જેમ સમ્યગ્દર્શનનું વિરોધી મિથ્યાદર્શન, સમ્યગ્જ્ઞાનનું વિરોધી મિથ્યાજ્ઞાન અને સમ્યકચારિત્રનું વિરોધી મિથ્યાચારિત્ર છે. આ ત્રણે સામસામે છે. જીવમાત્રના બાહ્ય સંસારના પરિચાલક બળો મિથ્યાદર્શન, મિથ્યાજ્ઞાન અને મિથ્યાચારિત્ર જ છે. તમે જીવનમાં કુટુંબ, સંપત્તિ, રાચરચીલું, ઘર વગેરે જે લોહીનું પાણી કરીને વસાવ્યું છે અને તેની માવજતમાં પણ જે ઘણો સમય અને શક્તિ હોંશે-હોંશે ખર્ચો છો, તે બધાનું પ્રેરક બળ આ ત્રણમાં જ છે. સમ્યગ્જ્ઞાન, સમ્યગ્દર્શન અને સમ્યકચારિત્ર તે સંસારના પ્રતિસ્પર્ધી ભાવો છે, તેનાથી જ સંસારનો નાશ થાય. ત્રણ કાળમાં અને ત્રણ લોકમાં આના સિવાય કોઈના સંસારનો નાશ ન થાય.

સભા : દીક્ષા લીધી તેણે સંસાર છોડ્યો કહેવાય ને ?

સાહેબજી : હા, પણ અંદરનો સંસાર ન છોડ્યો હોય, અને માત્ર બહારનો છોડ્યો હોય તો, તેને માટે અમારે ત્યાં લખ્યું કે ‘તે દીક્ષા હોળીના રાજા જેવી છે’.

સભા : અમને તો તે પણ કઠિન લાગે છે.

સાહેબજી : અંદરનો સંસાર એટલો મજબૂત છે કે તમે બહારના સંસાર વગર એક મિનિટ પણ જીવી શકો તેમ નથી, શ્વાસ ન લઈ શકો તેટલા ફસાયા છો, છતાં છૂટતું નથી.

૧. भवकारणरागादिप्रतिपक्षमदः खलु। तद्विपक्षस्य मोक्षस्य, कारणं घटतेतराम्॥८३॥

(અધ્યાત્મસાર અધિકાર-૧૩)

સભા : પંચસૂત્ર ભણવાથી સંસાર કપાય ને ?

સાહેબજી : હા, તેમાં લખેલા ભાવ આવે તો કપાય. આ કહે છે કે 'હું પંચસૂત્રના શબ્દ બોલ્યા કરું ને સંસાર કપાયા કરે'. અરે ! ૧૪ પૂર્વોનો સાર નવકાર કહ્યો છે, છતાં તે ગણવાથી પણ સંસાર કપાય જ એવું નથી; સાથે ભાવ લાવો તો જ સંસાર કપાવાનો ચાલુ થાય.

સિદ્ધં સિદ્ધત્થાણં, ઠાળમળોવમસુહં ડવગયાળં ।

કુસમદાવિસાસણં, સાસણં જિળાળં ષવજિળાળં ॥૧॥

(સન્મતિતર્ક પ્રકરણ૦ શ્લોક-૧)

અનંત ઉપકારી અનંત જ્ઞાની શ્રી તીર્થંકર પરમાત્મા મહામંગલકારી અને સર્વોત્કૃષ્ટ એવા આ ધર્મતીર્થની સ્થાપના કરે છે.

સંસારના તાપથી તપેલા જીવને દુઃખમાંથી મુક્ત થવા તારક તીર્થની આવશ્યકતા છે. સૌને તારવાની પ્રયંડ તારક શક્તિ ધરાવનાર ગુણમય ભાવતીર્થનું સ્વરૂપ આપણે વિચારી રહ્યા છીએ.

આત્માના આધ્યાત્મિક ગુણો એ જ નિશ્ચયનયથી ભાવતીર્થ છે. ગુણો સ્વાભાવિક તારકશક્તિ ધરાવતા હોવાથી નિશ્ચયનય તેને ભાવતીર્થ કહે છે. સર્વ આધ્યાત્મિક ગુણોનો સંક્ષેપથી રત્નત્રયીમાં સમાવેશ થઈ જાય. મોક્ષમાર્ગની આદિ પણ રત્નત્રયીથી છે અને મોક્ષમાર્ગનો અંત પણ રત્નત્રયીમાં છે. રત્નત્રયીનો પ્રારંભ એ જ મોક્ષમાર્ગનો પ્રારંભ છે, અને રત્નત્રયીની પરિપૂર્ણતા એ જ મોક્ષની પ્રાપ્તિ છે. મોક્ષે પહોંચ્યા પછી પણ રત્નત્રયી ભાગી જવાની નથી. ^૧સિદ્ધ પરમાત્મામાં ક્ષાયિક સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્ર છે. એમનામાં સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રની કોઈ અધૂરપ નથી. તેમને સ્થિરતારૂપ યથાખ્યાતચારિત્ર છે. સિદ્ધ ભગવંતના આત્મામાં રત્નત્રયી સનાતન-શાશ્વત ઓતપ્રોત પડેલી છે. મોક્ષમાર્ગની આદિથી અંત સુધી રત્નત્રયી હોવાથી જેણે પણ ભવચક્રથી તરવું હોય તેણે રત્નત્રયીનું અવલંબન લેવું જ પડે. બીજાં તીર્થ વ્યવહારનયનાં ભાવતીર્થ હતાં. કદાચ ગીતાર્થ ગુરુનું અનુશાસન ન મળ્યું હોય, શાસ્ત્રનું મનન-ચિંતન જીવનમાં ન મળ્યું હોય, ચતુર્વિધ સંઘનું અવલંબન પણ ન મળ્યું હોય તેવો - આ ત્રણ તીર્થને પ્રાપ્ત કર્યા વગરનો - જીવ પણ રત્નત્રયીને પામીને અવશ્ય મોક્ષ પામી શકે. વળી આગળનાં ત્રણ ભાવતીર્થને પામેલા જીવે પણ અહીં તો આવવું જ પડે.

સંસારની ધરી મિથ્યાદર્શન-મિથ્યાજ્ઞાન અને મિથ્યાચારિત્ર, તેની સંપૂર્ણ વિરોધી રત્નત્રયી :

આ ભવચક્રમાંથી ઉગારવાની પ્રયંડ તાકાત રત્નત્રયીમાં છે, તેનો તાર્કિક ખુલાસો પદાર્થવિજ્ઞાનના નિયમાધારિત છે. ^૨સંસાર મિથ્યાદર્શન, મિથ્યાજ્ઞાન અને મિથ્યાચારિત્રથી ચાલે છે. આ સંસારનું

૧. યત્તદનન્તજ્ઞાનદર્શનવીર્યાનન્દપરિપૂર્ણમક્ષયમવ્યયમવ્યાબાધં ધામ ।

(ઉપમિતિ૦ પ્રસ્તાવ-૧)

* ચારિત્રં સ્થિરતારૂપમતઃ સિદ્ધેષ્વપીષ્યતે । યતન્તાં યતયોઽવશ્યમસ્યા એવ પ્રસિદ્ધયે ॥૮॥

(જ્ઞાનસાર, અષ્ટક મૂલ)

૨. યદ્ યસ્માત્ તારયતિ પારં પ્રાપયતિ તેન તત્ સંઘલક્ષણં ભાવતસ્તીર્થમિતિ સંબન્ધઃ । કુતસ્તારયતિ?, ઇત્યાહ-તદ્વિપક્ષભાવાદિતિ તેષાં જ્ઞાનદર્શનચારિત્રાણાં વિપક્ષોઽજ્ઞાનમિથ્યાત્વાવિરમણાનિ તદ્વિપક્ષસ્તલ્લક્ષણો ભાવો જીવપરિણામસ્તદ્વિપક્ષભાવસ્તસ્માત્

વિરોધી તત્વ એ જ સંસારમાંથી જીવને બહાર કાઢી શકે. જેમ રોગનું વિરોધી તત્વ આરોગ્ય આપે, રોગને અનુકૂળ વસ્તુ આરોગ્ય ન આપે. અનુકૂળ વસ્તુથી તો રોગ પુષ્ટ થાય, મજબૂત થાય, દૃઢ થાય. આ સાર્વત્રિક પદાર્થવિજ્ઞાનનો નિયમ છે કે 'વિરોધી વસ્તુ જ તેની વિરોધી વસ્તુનું મારણ બને, પરસ્પર બે વિરોધી વસ્તુ હોય તો તેમાં એકનો નાશ તેની પ્રતિસ્પર્ધી બીજી વસ્તુ કરી શકે'. અંધારું કાઢવું હોય તો પ્રકાશ લાવવો પડે, અંધકારને સૂપડી લઈને ઉલેચ્યા કરો કે સવારથી સાંજ સુધી ધક્કા મારો તોપણ તે જાય નહીં, પણ સૂર્ય કે દીવાનું એક જ કિરણ અંધકારને ભગાડી મૂકે; કેમ કે તે વિરોધી વસ્તુ છે. આ કાયમનો નિયમ છે. આ નિયમ અનુસાર જ સંસારમાર્ગ અને મોક્ષમાર્ગની વ્યવસ્થા જ્ઞાનીઓ બતાવે છે. પ્રથમ નિર્ણય થવો જોઈએ કે મિથ્યાદર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્ર એ જ સંસાર છે; કારણ કે તેનાથી જ આખો સંસાર ચાલે છે. આ વાત તમને crystal clear (આરપાર) દેખાવી જોઈએ, નજરોનજર પ્રત્યક્ષ તરવું જોઈએ, તમારી બુદ્ધિમાં ગેરસમજ ન ચાલે. સંસારમાં ડગલે ને પગલે મિથ્યાદર્શન, મિથ્યાજ્ઞાન અને મિથ્યાચારિત્રનું જ સામ્રાજ્ય છે. સંસારનું સર્જન, સંચાલન, દૃઢીકરણ બધું આ જ કરે છે, સંસારની આ જ મુખ્ય ધરી છે. સર્વ દુઃખોનું મૂળ પણ આ ત્રણ જ છે. અરે ! ભૌતિક ક્ષેત્રે પણ તમને ક્યાંય પણ દુઃખ આવે તો તે દુઃખ મિથ્યાદર્શન, મિથ્યાજ્ઞાન કે મિથ્યાચારિત્રથી જ આવે છે. તમારા જીવનમાં પણ હજુ સુધી ક્યારેય મિથ્યાદર્શન, મિથ્યાજ્ઞાન કે મિથ્યાચારિત્ર વગર દુઃખ આવ્યું હોય તેવો એક પણ પ્રસંગ નથી. દા. ત. તમે સીડી ઊતરતા હો, અને પગ લપસે, જેથી તમે ઊંધે માથે પડ્યા, તો તેમાં કારણ એ જ કે તમે અંધળા વિશ્વાસથી ચાલતા હતા. મનમાં 'હું ચાલું છું તે બરાબર છે, હું સાચા પગથિયે જ પગ મૂકું છું, આગળ-પાછળ ખોટી જગ્યાએ પગ નથી મૂકતો' એવા વિશ્વાસથી, તેમ જ ખોટી ગેરસમજથી બેદરકારીપૂર્વક પગ મૂકવાના ગેરવર્તાવથી પડ્યા. અહીં ખોટો વિશ્વાસ તે મિથ્યાદર્શન, ગેરસમજ તે મિથ્યાજ્ઞાન અને

તારયતિ। કુતઃ?, इत्याह-ज्ञानदर्शनचारित्रभावतः ज्ञानाद्यात्मकत्वादित्यर्थः। यो हि ज्ञानाद्यात्मको भवति सोऽज्ञानादि-भावात् परं तारयत्येवेति भावः। न केवलमज्ञानादिभावात् तारयति तथा भवभावतश्च तारयति, भवः संसारस्तत्र भवनं भावस्तस्मादित्यर्थः।

(વિશેષાવશ્યકભાષ્ય ભાગ-૧, શ્લોક-૧૦૩૩, ટીકા)

‡ તદેવં સંધો ભાવતસ્તીર્થમ્, ત્રિસ્થમ્, ત્ર્યર્થ વા, ઇતિ પ્રતિપાદ્ય સાંપ્રતમિદમેવ જૈનં તીર્થમભિપ્રેતાર્થસાધકમ્, નાન્યત્, ઇતિ પ્રમાણતઃ પ્રતિપાદયન્નાહ-

इह जैनमेव तीर्थमभिप्रेतार्थसाधकमिति प्रतिज्ञा, सम्यक्श्रद्धानोपलब्धिक्रियास्वभावत्वात्-सम्यग्दर्शनज्ञानचारित्रा-त्मकत्वादित्यर्थः, इह यत् सम्यक्श्रद्धानोपलब्धिक्रियात्मकं तदिष्टार्थसाधकं दृष्टम्; यथा सम्यक्परिच्छेदवती रोगापनयनक्रिया, यच्चोष्टार्थसाधकं न भवति, तत् सम्यक्श्रद्धानोपलब्धिक्रियात्मकमपि न भवति, यथोन्मत्तप्रयुक्तक्रिया; तथा च शेषतीर्थानि। इदमुक्तं भवति-यथा कस्यचिद् निपुणवैद्यस्य सम्यग् रोगादिस्वरूपं विज्ञाय विशुद्धश्रद्धानवत आतुरस्य सम्यगौषध-प्रयोगादिक्रियां कुर्वतोऽभिप्रेतार्थसिद्धिर्जायते। एवं जैनतीर्थादपीति॥१०३८॥

(વિશેષાવશ્યકભાષ્ય, શ્લોક-૧૦૩૮, ટીકા)

ઊલટો પ્રયત્ન તે મિથ્યાચારિત્ર. આ universal law (સાર્વત્રિક નિયમ) છે કે કીડી, મંકોડા, માનવ, દેવતા, ચક્રવર્તી કોઈપણ હોય; તેને ગમે ત્યારે દુઃખ આવે તો તે દુઃખનું કારણ તેનાં મિથ્યાદર્શન, મિથ્યાજ્ઞાન અને મિથ્યાચારિત્ર જ છે. આ ત્રણે ભેગાં હોય કાં તો ત્રણમાંથી એક હોય તો જ દુઃખ આવે, પણ આ ત્રણમાંથી એકે ન હોય છતાં દુઃખ આવે તેવો દાખલો બને નહીં. તમારામાંથી જે દિવસે મિથ્યાદર્શન, મિથ્યાજ્ઞાન અને મિથ્યાચારિત્ર નીકળી ગયાં તે દિવસે દુઃખ ઊભું જ નહીં રહે, દુઃખનું નામનિશાન નહીં હોય.

સભા : બિમારી આવે તો એમાં મિથ્યાદર્શન-મિથ્યાજ્ઞાન કે મિથ્યાચારિત્ર શું ?

સાહેબજી : મોટે ભાગે આરોગ્યના નિયમો ન પાળવાથી બિમારી આવે છે. આયુર્વેદમાં પણ કહ્યું કે 'જેના આહાર-વિહાર નિયમિત ન હોય, ઋતુને અનુરૂપ ન હોય, પથ્યાપથ્યનો વિવેક ન હોય તે વ્યક્તિ માંદી ન પડે તો જ આશ્ચર્ય છે'. આ દુનિયામાં દુઃખ એમ ને એમ ટપકી પડ્યું હોય તેવો મેં એક દાખલો નથી જોયો.

સભા : નિકાચિત્ત કર્મથી રોગ આવે તો ?

સાહેબજી : તોપણ નિમિત્ત લઈને આવે છે. નિકાચિત્ત કર્મનો અર્થ જ એ છે કે 'તે કર્મ પોતે નિમિત્ત ઊભાં કરી લે છે, પણ નિમિત્ત વિના ફળ આપે તેવું નથી'. જેમ કે સનત્કુમાર ચક્રવર્તીને સોળ મહારોગ થયા, આકસ્મિક દેહનું રૂપ ક્ષીણ થયું, શરીર કૃમિઓથી ઘેરાઈ ગયું, તો અહીં પણ તેઓ શરીર પ્રત્યેના આંધળા વિશ્વાસમાં રહ્યા, અને રોગ ન થાય તેવી અગમચેતી અજ્ઞાનતાના કારણે જાળવી ન શક્યા. વળી તેમના દેહને તેવા ચેપી રોગનું કોઈ ને કોઈ બાહ્ય નિમિત્ત અજાણતાં પણ મળ્યું જ હોય, જેનાથી દેહમાં વિકૃતિ પ્રવેશી હોય. ટૂંકમાં, અજાણતાં પણ ખોટો વિશ્વાસ, ગેરસમજપૂર્વકની કોઈક પ્રવૃત્તિઓ થવાથી જ આવું પરિણામ આવે.

મોટા ભાગે heart fail (હૃદય બંધ પડી જવું) આદિથી મૃત્યુ પામનાર અસ્તવ્યસ્ત, અનિયમિત, ભય, ચિંતા, આવેગોથી ભરપૂર જીવન જીવ્યા હોય છે, જેના ફળરૂપે જ પ્રાયઃ આવું બનતું હોય છે. વળી accidentમાં (અકસ્માતમાં) વ્યક્તિ જાણતી ન હોવાથી, કે તે સ્થાને જવામાં કોઈ ભૂલચૂક કરવાથી જ અકસ્માત થતો હોય છે. અરે ! જો પોતાને ખબર હોય કે આજે અકસ્માતની ચોક્કસ સંભાવના છે, તો નિશ્ચિત કરેલ કાર્યક્રમને ટાળીને ઘરની બહાર જ ન નીકળે તેવી મનોવૃત્તિ હોવા છતાં ખોટા ભરોસા, વિપરીત જ્ઞાન આદિથી જ તે સ્થળે પહોંચવાની પ્રવૃત્તિ કરેલ હોય છે. નાના બાળકે પણ આગમાં હાથ નાંખ્યો અને દાઝ્યો, તેમાં કારણ મિથ્યાદર્શન, મિથ્યાજ્ઞાન અને મિથ્યાચારિત્ર જ છે; કેમ કે તેને આગ ન દઝાડે તેવો વિશ્વાસ છે, આગ દઝાડે તેવી સમજ નથી અને વર્તન પણ ઊંધું છે, માટે દાઝ્યો.

સભા : અમારી ભૂલ વગર ગાડીવાળો પાછળથી આવીને ઠોકી જાય તો ?

સાહેબજી : આ વાહનોના રોડ પર જવું તે જ જોખમ છે, છતાં નિશ્ચિતપણે જાઓ છો.

આ બધાં વાહનો પ્રાણઘાતક છે, ગમે ત્યારે જાન લેનાર વસ્તુ છે; જોકે તમને તો મોટર ટેસ-મજાનું સાધન લાગે છે, આ પણ મિથ્યાજ્ઞાન જ છે.

સભા : ઓર્થિતા ભૂકંપથી દુઃખ આવે તો ?

સાહેબજી : જે બંગલા, ફ્લેટોને તમે સ્વર્ગ જેવા માનો છો, તે જ આ રીતે તમને ઘાયલ કરે કે પ્રાણ હરી લે તેવા છે, તેવી સ્પષ્ટ સમજણ જાગ્રત છે ? વાસ્તવમાં આ સંસારમાં દેહધારીને સંપૂર્ણ નિર્ભય સ્થાન છે જ નહીં, તે હકીકતનું ભાન જોઈએ.

સભા : તો પછી બધેથી ભયભીત થઈને રહેવું ક્યાં ?

સાહેબજી : નિર્ભય સ્થાન મોક્ષમાં. હજુ આને અહીં જ ચોટી રહેવું છે. જ્યાં સુધી રહેવું પડે અને રહો ત્યાં સુધી ભય છે. સંસાર તો ભયથી જ ભરેલો છે. ભયશૂન્ય થવું હોય તો મોક્ષમાં જાઓ. આ કહે છે કે ‘ચારે બાજુ ભય હોય તોપણ મારે તો અહીં જ રહેવું છે, અને તે પણ નિર્ભયતાથી’ ! મકાન બળતું હોય છતાં પણ અંદર જે મજેથી નાચતો રહે તો તેવાને તમે શું કહો ? ખરેખર ભય વચ્ચે હોવા છતાં ભયભીત ન થાય, તે જ મિથ્યાદર્શન અને મિથ્યાજ્ઞાન છે. ચારે બાજુ મૃત્યુ ડોકિયાં કરતું હોય, અગ્નિ ભભૂકતો હોય, છતાં નિશ્ચિંતતાથી સંગીત વગાડ્યા કરે, અને નાચ્યા કરે, તો તે સાહસિક કહેવાય કે ગમાર કહેવાય ? દેહ ધારણ કર્યો એટલે આપણે ચોવીસે કલાક અનેક પ્રકારના ભય વચ્ચે જ છીએ; કેમ કે this body is most vulnerable (આ શરીર સૌથી વધુ અસુરક્ષિત છે.) નાનો કાંકરો મારે તોપણ injury (ઈજા) થઈ જાય તેવું છે. ચાલતાં પગ લપસે તોપણ ફેકચર થઈ શકે છે. તમે લાખો પ્રકારના ભય વચ્ચે જ જીવો છો.

સભા : તમે તો બધાને ભયભીત કરીને જીવવા જ નહીં દો.

સાહેબજી : અમે તો વાસ્તવિકતાનું ભાન કરાવીને કહીએ છીએ કે ‘જે અભયદાતા છે તેનો આશરો લો, જેની પાસે અભય છે, તેના શરણે જાઓ તો અભય મળશે’. ભયથી છૂટવાનો બીજો સચોટ વિકલ્પ નથી. બાકી, સામેથી ધસમસતી ગાડી આવે છે અને કીડી પણ તે જ બાજુ ધસમસતી જાય છે, તેને નિશ્ચિંતતા છે; છતાં હકીકતમાં તે ભય વચ્ચે જ છે. તેવી કીડીને રોડ પર વેગથી ધસમસતી જુઓ તો તમને તેને જોઈને મનમાં થાય કે ‘સામે ચાલીને મોતના મુખમાં જઈ રહી છે’ ? તે વખતે કીડી તમને મૂર્ખ લાગે કે સાહસિક લાગે ? વાહનોમાં બેસીને રોડ પર ધસમસતાં જતાં તમારા અને કીડીના વર્તનમાં કોઈ ફેર ખરો ? કીડીની જેમ તમે પણ રોજ મોતના મુખ સામે ધસી રહ્યા છો. જીવો છો જ એ રીતે કે વહેલા મરો તો નવાઈ નહીં. અત્યારનાં વાહનો એવાં જોખમી છે કે જેમાં રોજ હજારો મરે છે. ખાલી ભારતનાં અકસ્માતો કેટલાં ? અને વિશ્વ આખાનાં અકસ્માતો કેટલાં ? તેનો આંકડો ગણો તો સ્પષ્ટ સમજાય. જ્યારથી તમારો યંત્રવાદ અને ઓટોમેટીક વાહનો આવ્યાં ત્યારથી અકસ્માત અને ઇજાઓનો આંકડો કૂદકે ને ભૂસકે વધી રહ્યો છે. આ વાહનો તમને ગમે ત્યારે ભરખી

જાય, અપંગ બનાવી દે, પાંગળા બનાવી દે; આ બધું પ્રત્યક્ષ છે, છતાં તમને વાસ્તવિકતાનો વિશ્વાસ નથી; કેમ કે મિથ્યાદર્શન ઘણું ભયંરું છે. ગાડી-સ્કૂટર પર બેસતાં થાય કે 'લાખો રૂપિયા ખર્ચીને આ લાવ્યો છું, તેમ છતાં મને જીવતે જીવતાં ઉપાડી લે તેવું આ સાધન છે' ?

સભા : બેઠા સિવાય છૂટકો નથી.

સાહેબજી : અમે બેસતા નથી, તો શું મરી ગયા ?

સભા : આપે સંસાર છોડ્યો છે, અમે સંસારમાં છીએ.

સાહેબજી : સંસારમાં પણ વાહનોનો ઉપયોગ ન કરતા હોય, તેવા પણ અલ્પ સંખ્યામાં મળે છે. કદાચ તમે છોડી ન શકો પણ વાહનને મોજ-શોખનું સાધન તો ન જ માનો. જે તમારા પ્રાણનું હરણ કરે તેવી સંભાવના છે, અને કદાચ મારી ન નાંખે તોપણ રિબાઈ રિબાઈને જીવવું પડે તેવા અકસ્માતોનું કારણ છે, તેને માત્ર આનંદદાયક તો ન જ મનાય. દેશમાં વાહનોથી અપંગ બન્યાના લાખો દાખલા હાજર છે, છતાં વાહનોની ભયાનકતાને એક વાસ્તવિકતા તરીકે માનવાની તમારી તૈયારી નથી; કેમ કે મોહજન્ય અંધશ્રદ્ધાની ઘેરી પકડ છે.

સભા : કેટલાય બચ્ચાં તે પણ દેખાય છે.

સાહેબજી : સાપને પકડ્યા પછી કેટલાય માણસોને સાપ કરડ્યો નથી, તો તમારે અખતરો કરવો છે ? અરે ! કેટલાય લોકો સાપ સાથે રહે છે છતાં જીવે છે, તો તમારે દેખાવમાં મોહક એવા સાપને ઘરમાં રાખી જીવવું છે ? વાહનો માત્ર આકર્ષક અને મોજ-શોખનાં સાધન જ દેખાય, તો તે પણ મિથ્યાદર્શન, મિથ્યાજ્ઞાનની જ છાયા છે.

તમારા મનમાં મિથ્યાદર્શન, મિથ્યાજ્ઞાન અને મિથ્યાચારિત્રની જબરદસ્ત ગ્રંથિઓ અનેક પાસાંથી ભરેલી છે, જે સમગ્ર દુઃખનું મૂળ છે. તીર્થંકર ભગવંત દ્વારા પ્રરૂપિત રત્નત્રયી જ તર્કસંગત મોક્ષમાર્ગ છે અને મિથ્યાદર્શન, મિથ્યાજ્ઞાન, મિથ્યાચારિત્ર તે જ સંસારમાર્ગ છે; તેમાં કોઈ અંશમાત્ર ફેરફાર ન કરી શકે. ખુદ અનંતા તીર્થંકરો ભ્રેંગ થાય, તોપણ, આ સનાતન માર્ગને બદલી ન શકે, સદાનો સહજસિદ્ધ આ માર્ગ છે. તીર્થંકરોને પણ તરવા માટે તેનું જ અનુસરણ કરવાનું છે, તો બીજાની ક્યાં વાત ? આ ભાવતીર્થ સદા સૌનું તારક છે. જીવ સંસારમાં રખડે છે અને તરતો નથી, તેનું કારણ મિથ્યાદર્શન, મિથ્યાજ્ઞાન અને મિથ્યાચારિત્ર જ છે. આ ત્રણ વિના કોઈ જીવને દુઃખ આવ્યું હોય, ભવિષ્યમાં આવશે કે અત્યારે આવી રહ્યું છે, તેવો એક પણ દાખલો નહીં મળે. સમગ્ર વિશ્વનું આરપાર અવલોકન કરનારા જ્ઞાનીઓનું આ આશ્ચર્યકારી વિશ્લેષણ છે.

^૧શાસ્ત્રોમાં સંસારને સમુદ્રની ઉપમા આપી છે. સાગરમાં ચારે બાજુ ખારું પાણી હોય. ત્યાં કોઈ ફરિયાદ કરે કે જ્યાં જઈએ ત્યાં ખારું પાણી જ ભટકાય છે, તો તે માણસ સાગરની

૧. રાગો દોસો મોહો દોસામિસ્સંગમાદિલિંગ તિ। અતિસંકિલેસરૂપા હેતૂ ચિય સંકિલેસસ્સ।।૧૩૭૮।। एतेहर्दभिमूवाणं संसारीणं कतो सुहं किंचि?। जम्मजरामरणजलं भवजलहिं परियडंताणं।।૧૩૭૯।।

(ધર્મસંગ્રહણી ભાગ-૨, મૂલ)

વાસ્તવિકતા સમજ્યો નથી. તેમ સંસારમાં ચારે બાજુ દુઃખ સિવાય બીજું કંઈ હોઈ શકે જ નહિ; કેમ કે તેનો પાયો મિથ્યાદર્શન, મિથ્યાજ્ઞાન, મિથ્યાચારિત્ર જ છે. અથવા સંસારને વૃક્ષની ઉપમા પણ આપી છે. સંસારરૂપી વૃક્ષનું સર્જન પણ મિથ્યાદર્શન, મિથ્યાજ્ઞાન, મિથ્યાચારિત્રથી જ થાય છે. બીજ કડવું હોય તો ફળ પણ કડવું જ આવે, કારેલાના બીજમાંથી કેરી પાકતી નથી. જેનું બીજ મિથ્યાદર્શન, મિથ્યાજ્ઞાન, મિથ્યાચારિત્ર હોય, તેની ફળશ્રુતિ દુઃખ જ હોય. આ સત્ય સમજવા પણ થોડો મિથ્યાદર્શન, મિથ્યાજ્ઞાનનો ક્ષય જરૂરી છે. જીવનના નાના-નાના પ્રસંગોમાં પણ મિથ્યાદર્શન, મિથ્યાજ્ઞાન આદિ દુઃખ પેદા કરવામાં કેવો ભાગ ભજવે છે, તે વિચારવા જેવું છે. દા. ત. કોઈ તમારી પાસે આવીને તમને બે-ચાર કઠોર વાક્યો સંભળાવી દે, ત્યારે તમે કહો છો કે ‘હું આવો વાણીનો તિરસ્કાર સહન ન કરી શકું’. અહીં તમારો કહેવાનો ભાવ એ છે કે ‘આવું દુઃખ મને સહન કરવું ફાવે નહીં’, તેથી તેના પ્રત્યાઘાતરૂપે ધૂંઆપૂંઆ થઈ બીજાઈને તમારી તાકાત પ્રમાણે તેને સંભળાવી દો; પરંતુ જો પેલો પુણ્યશાળી મોટો માણસ હોય તો, તમે હિંમતના અભાવે કે પુણ્યાઈના અભાવે તેને કંઈ કહી ન શકો, પણ મનમાં ને મનમાં દાઝ્યા કરો. અહીં તેણે બે કડવાં વેણ સંભળાવ્યાં તે વધારે દુઃખ છે ? કે મનમાં આવેશ સાથે કોધથી દાઝ્યા તે વધારે દુઃખ છે ? સાચું કહો - કોઈ માણસ એમ કહે કે મારાથી આંગળી પર પડેલા ઊઝરડાની વેદના સહન થતી નથી, અને ત્યારબાદ તે દુઃખના નિવારણ માટે આખી ચામડી છોલી નાંખે - તો તે વર્તન કેવું ગણાય ? ઊઝરડો સહન ન થવાની દલીલ હેઠળ આખી ચામડી છોલી નાંખનાર જેમ ભૌતિક દૃષ્ટિના મિથ્યાદર્શન, મિથ્યાજ્ઞાન, મિથ્યાચારિત્રથી દુઃખી જ થાય; તેમ બે આકરાં વેણ સહન ન કરી કલાકો સુધી કોધની બળતરા સહન કરે, તે આત્મિક દૃષ્ટિએ મિથ્યાદર્શન, મિથ્યાજ્ઞાન, મિથ્યાચારિત્રથી દુઃખી થનારનો નમૂનો છે.

સભા : ઉપાય બતાવો.

સાહેબજી : ઉપાય ભગવાન બતાવીને જ ગયા છે. રોજ કહું છું કે મિથ્યાદર્શન, મિથ્યાજ્ઞાન, મિથ્યાચારિત્ર કાઢો, પરંતુ તમને કષાયો પર આંધળી શ્રદ્ધા, વિશ્વાસ છે. તેને - સુખનું સાધન, સફળતાની ચાવી, ધાર્યું કરવાના ઉપાય, ચતુરાઈ, કૌશલ્ય કે કળારૂપે - માનો છો. મનમાં કષાયો અંગેની ગેરસમજ પાર વિનાની છે.

સભા : આવા નિમિત્તમાં શું વિચારવાનું ?

સાહેબજી : વિચારવાનું કે મોઢાનાં બે વેણ શાંતિથી સહન કરવામાં વધારે દુઃખ ? કે આવેશ કરવામાં વધારે દુઃખ ? ટાંકણી વાગે તે સહન ન થાય, તેને હથોડાનો માર સહન કરવો કેમ ફાવે ? તમારાથી ટાંકણી સહન થતી નથી, છતાં જાતે હથોડો મારો છો. આ કેવું બેહુદું વર્તન છે ? બે કડવાં વેણ સાંભળવાં તે દુઃખ છે, પણ શરીરમાં અણુએ અણુને તપાવે

તે ક્રોધ તેના કરતાં મોટું દુઃખ છે, એમ તમારું મન સ્વીકારતું નથી. આ પણ મિથ્યાદર્શન અને મિથ્યાજ્ઞાનનો પ્રભાવ છે.

સભા : ક્રોધ અવ્યક્ત છે, આ નિમિત્ત વ્યક્ત દુઃખ છે.

સાહેબજી : અરે ! કોઈ દિવસ ક્રોધ પેદા થયો અને તેને બળતરારૂપે અંદરમાં દુઃખનો અનુભવ ન થયો હોય તેવું બન્યું નથી; જ્યારે વેણ તો બહેરા હશો કે બીજે ધ્યાન હશે તો નહીં પણ સંભળાય. ક્રોધનો તો બહેરાને કે બેધ્યાનને પણ અનુભવ થશે. તેથી તિરસ્કારનાં વચનો વ્યક્ત છે અને ક્રોધનો અનુભવ ઓછો વ્યક્ત છે એ ખ્યાલ પણ મિથ્યાદર્શન, મિથ્યાજ્ઞાન સૂચવે છે.

સભા : ક્રોધમાં બહુ દુઃખ લાગતું નથી.

સાહેબજી : તો તમને ચોવીસે કલાક લાલ-પીળા થાઓ તેવા સંયોગોમાં રાખીએ, સતત અંદરથી સળગતા રાખવાના, ફાવશે ?

સભા : ક્રોધ કરીએ એટલે શાંતિ થઈ જાય છે.

સાહેબજી : અંદર ઊભરો એટલો હોય છે કે બહાર ન કાઢો ત્યાં સુધી ચેન ન પડે. એનો અર્થ એ કે અંદર સખત દાહ છે. સાથે બુદ્ધિ એવી છે કે ‘ખાલી હું દાઝું તે ન ચાલે, બીજાને પણ દઝાડું જ’. સ્વયં દાઝી, બીજાને દઝાડી શાંતિનો અનુભવ કરવો તે કેટલી વિકૃત દશા છે ?

સભા : એક વાર ન બોલીએ તો બીજી વાર કહે તેનું શું ?

સાહેબજી : અંતે એ થાકશે કે તમે ?

સભા : ઘર ભાળી જાય તેનું શું ?

સાહેબજી : ઘરમાં કાંઈ હોય જ નહીં, તો શું લૂંટે ? હકીકતમાં આત્માના ગુણો છે, તેને તો દુનિયાના ગમે તેવા ચોર આવે તોપણ લૂંટી નહીં શકે. તમારા મનમાં નક્કર શાંતિ હશે તો દુનિયામાં કોઈની તાકાત નથી કે તમારી તે મૂડી લૂંટી શકે; પરંતુ મિથ્યાદર્શન, મિથ્યાજ્ઞાનના પ્રભાવે સુખદાયક આત્માની સાચી મૂડી પણ દેખાતી નથી અને બે બદામ જેવા માણસ દ્વારા ધોળે દહાડે લૂંટાઓ તોપણ તમને લૂંટાયાનું ભાન નથી. તમારાં પોતાનાં સુખ-શાંતિ શેનાથી હણાય છે, તેનું જીવનમાં વેધક દર્શન જોઈએ; તે કરાવવું તે જ સમ્યગ્દર્શન, સમ્યગ્જ્ઞાનનો મહિમા છે.

સભા : સમજાવવા માટે ખોટો ક્રોધ કરાય ?

સાહેબજી : હિતકારી સમજાવવા ક્યારેક કડક થવું પડે, પરંતુ તે વખતે પણ હૃદયમાં અશાંતિ અને આવેશ ન હોય; ઊલટો હિતકારી આશયરૂપે શુભ ભાવ હોય. અત્યારે તો તમે અંદરથી રોટલાની જેમ શેકાઈ જાઓ છો, રોટલા બોલું કે પુડલા ? આ બધો મિથ્યાદર્શન

આદિનો પ્રભાવ છે. બુદ્ધિ જ ઊંધી સુઝાડે, સમજણ પણ ઊંધી જ હોય, પાયામાં શ્રદ્ધા પણ વિપરીત હોય; તેથી આચરણ ઊલટી દિશાનું જ થાય. મનમાં આંધળો વિશ્વાસ રાખીને - ભીંત હોય તે બાજુ ખુલ્લું મેદાન માનીને આંખો મીંચીને - ચાલો અને તેથી માથું ભટકાય કે લોહી નીકળે, તો તેમાં જવાબદાર કારણ તે વ્યક્તિનાં મિથ્યાદર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્ર જ છે, તે વ્યક્તિ દુઃખ પામવા યોગ્ય જ છે. તમે પણ જીવનમાં જે દુઃખી થાઓ છો, ત્રાસ અનુભવો છો, તે તમારા અંદરના મિથ્યાદર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રના પ્રભાવે છે. તમારા વર્તનનું વિશ્લેષણ કરી શકો તો તમને લાગે કે ‘મને જે ધોકા પડે છે તેના માટે હું યોગ્ય જ છું’. મિથ્યાદર્શન, મિથ્યાજ્ઞાન, મિથ્યાચારિત્રથી અંદરમાં કોઈને સુખ મળ્યાનો દાખલો નથી. તેની ફલશ્રુતિ દુઃખ જ છે.

સભા : કાઢવાનો ઇલાજ શું ?

સાહેબજી : કાઢવાનો ઇલાજ સમ્યગ્દર્શન, સમ્યગ્જ્ઞાન, સમ્યક્ચારિત્ર છે. તે સુખના રાજમાર્ગનું જ વર્ણન કરું છું. તેના પર ચડો, આ ભવમાં જ નવા ભવનો અનુભવ થશે.

સભા : કોઈ અમારા પૈસા દબાવી મૂકે અને ન આપતો હોય તેના પર ગુસ્સો કરીએ તો આપી દે છે.

સાહેબજી : આવી ગેરલાયક વ્યક્તિને ઓળખ્યા વિના પૈસા આપ્યા તેમાં ભૂલ કોની ? તમે લોભના કારણે વ્યક્તિ પારખી ન શક્યા, જે મિથ્યાદર્શન, મિથ્યાજ્ઞાનનો જ પ્રભાવ.

સભા : સારા માણસની પણ પરિસ્થિતિ ખરાબ આવે તો ?

સાહેબજી : તો તેની પાસે માંગવા જ ન જવાય અને જાઓ તો તે તમારી નફટાઈ છે. સજ્જન માણસ આટલો આપત્તિમાં હોય ત્યારે તેને બીજી રીતે હેરાન કરવો વાજબી ન કહેવાય, અને જો દુર્જન હોવાથી પૈસા દબાવતો હોય તો ઓળખ્યા વિના આપ્યા તે પહેલી ભૂલ તમારી છે, તમે વ્યવહાર કરતી વખતે માણસને ઓળખ્યો નહીં તે જ તમારી મોટી ભૂલ, એટલે ફસાયા. પણ તમે ભૂલ કબૂલ કરવા તૈયાર ન થાઓ; કારણ કે ‘ફૂતરાની પૂંછડી વાંકી તે વાંકી જ’ તેવો સ્વભાવ છે. ભૂલ તમે કરો તો ફળ પણ તમારે જ ભોગવવાનું આવે. ‘જુલાબ તમે લો અને ઝાડે બીજા જાય’ તે ન બને.

સભા : શકુનિમામાને થાય છે.

સાહેબજી : તેવું જૈન મહાભારતમાં નથી. કુદરતનો નિયમ છે કે ‘જે ભૂલ કરે તે જ તેનું ફળ ભોગવે’. આમાં કોઈની શેહ-શરમ ન ચાલે. જૈન સિદ્ધાંત પ્રમાણે તીર્થંકરના આત્માઓ પણ ભૂલ કરે તો તેમણે પણ ફળ ભોગવવું પડે છે. કુદરતમાં universal justice (સર્વવ્યાપી ન્યાય) છે. તેથી ભૂલ થયા પછી સંકટ આવે ત્યારે આત્માને સમજાવવાનો કે ‘મારી ભૂલનું જ હું ફળ ભોગવું છું, તેથી ગુસ્સો કરવાનો કોઈ હક્ક રહેતો નથી’. પૈસા આપતી વખતે જ સાવધાનીથી પગલું ભરવાનું હતું, છતાં ન વિચારવાથી ફસાયા. તેમાંથી બહાર નીકળવું હોય તો વિચારો કે ‘હવે આ દબાવેલા પૈસા એમ ને એમ આપે તેમ નથી, અને સંપત્તિનું રક્ષણ

કરવાનું ગૃહસ્થ તરીકે કદાચ કર્તવ્ય પણ બને' તો કડક પગલાં લો ત્યારે પણ અંદરમાં ક્રોધ કરવો વાજબી નથી. ગૃહસ્થ સંપત્તિના રક્ષણ માટે યોગ્ય ઉપાય કરે તેની શાસ્ત્ર કે ધર્મગુરુ નિંદા ન કરે; પરંતુ ક્રોધ કરવાથી સંપત્તિ પાછી મળશે તેવું નથી. માત્ર યોગ્ય પગલાં જ ફળદાયી બને, ક્રોધ કરીને તો તમારે નવું દુઃખ વેઠવાનું આવે. આગલી ભૂલની સજા તો ભોગવો જ છો, તેમાં ગુસ્સે થઈને ફરી બીજાની ભૂલના ભોગ બન્યા. વળી ભાવિ દુર્ગતિના દુઃખની પરંપરા સર્જશે તે નફામાં. આમ, દુઃખનાં કારણોનું યથાર્થ દર્શન જીવનમાં જરૂરી છે.

સભા : સમ્યગ્દર્શનથી પણ અશુભ કર્મબંધ થાય જ છે ને ?

સાહેબજી : આ ખોટું વિધાન છે. સમ્યગ્દર્શનથી ક્યારેય અશુભ કર્મનો બંધ થાય નહીં. સમ્યગ્દર્શન કર્મક્ષયનું (નિર્જરાનું) જ કારણ છે. આ સંસારમાં સમ્યગ્દર્શન, સમ્યગ્જ્ઞાન, સમ્યક્ચારિત્ર ક્યારેય કોઈને કર્મબંધના કારણ બન્યા નથી અને બનવાના પણ નથી. તે તો નિયમા કર્મક્ષયના જ કારણ છે. જેમાં સંસાર કાપવાની શક્તિ છે, તે કદી સંસારવૃદ્ધિના કારણ ન હોઈ શકે; 'ન ભૂતો ન ભવિષ્યતિ'. હા, સમ્યગ્દર્શનની હાજરીમાં પણ અલ્પ અશુભ કર્મબંધ થઈ શકે છે, પરંતુ તે સમ્યગ્દૃષ્ટિમાં પણ રહેલા મોહસ્વરૂપ મિથ્યાદર્શન-મિથ્યાજ્ઞાન આદિના પ્રભાવથી જ થાય છે. નિશ્ચયનયની અપેક્ષાએ મોહમાત્ર મિથ્યાજ્ઞાન સ્વરૂપ જ છે; કારણ કે જે તત્ત્વથી મારું નથી તેમાં મારાપણાની બુદ્ધિ એ જ મમત્વરૂપ ઊલટું જ્ઞાન છે, વિપરીત દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્ર વિના આ સૃષ્ટિમાં કોઈને પાપબંધ થાય જ નહિ, અને થાય તો breach of universal law (વૈશ્વિક સિદ્ધાંતનો ભંગ) કહેવાય જે શક્ય નથી.

સભા : ક્રોધની જેમ પાછળના ત્રણ કષાયમાં મિથ્યાજ્ઞાન બેસતું નથી.

સાહેબજી : તમે અહંકારને સુખનું સાધન માન્યું છે, વાસ્તવમાં તો તે માન-પાન એક માનસિક ભૂખ છે. ભૂખને સુખ માનવું એ જ મિથ્યા ભ્રમ છે. તમારાં કોઈ વખાણ કરે કે તમારા માટે સારો અભિપ્રાય આપે, એટલે અંદરમાં ફુલાવાનું ચાલુ થાય, તો અહીં તમે બીજાના અભિપ્રાય પર જ તમારું મૂલ્યાંકન કરો છો; જે સૂચવે છે કે અંદરથી તમે નમાલા નંબર એક છો. જેના જીવનમાં એટલું પણ સત્ત્વ નથી કે 'હું સારું કરું તો હું સારો, અને હું ખરાબ કરું તો હું ખરાબ; તે માટે વળી પારકાના અભિપ્રાયની જેને જરૂર છે,' તે નિઃસાત્ત્વિક છે. જેને પોતાના આત્માના અવાજની પણ કિંમત નથી, માત્ર બીજાના અભિપ્રાય ઉપર મદાર રાખે છે, તે જીવનમાં કઠપૂતળી જેવો છે. તમારે બીજાની નજરે નાચવું છે, માનકષાય મૂળ સ્વરૂપે ઓળખો તો સુખના સાધન તરીકેનો તેના પરનો આંધળો વિશ્વાસ ઊઠી જાય. કષાયો તમને સુખ અપાવતા હોય તો અમને વાંધો નથી, પણ શાસ્ત્રમાં કષાયોને એકાંતે દુઃખના કારણ કહ્યા છે. તે દુઃખના કારણ નથી દેખાતા, તેવો અનુભવ નથી સ્ફુરતો, તે મિથ્યાદર્શન-મિથ્યાજ્ઞાનપ્રેરિત છે.

સભા : રાવણ જેવા મહાપુરુષમાં માનકષાય કેવી રીતે ઘટે ?

સાહેબજી : તેમનામાં પણ જે જે મોહના ભાવો છે, તેટલું નિશ્ચયનયથી વિપરીત જ્ઞાન છે

જ; અને તેને અનુસરનારું વર્તન તે મિથ્યાચારિત્ર છે. તેમના જેટલા ગુણ છે તેટલા ગુણનું વર્ણન કરીએ, પરંતુ મહાપુરુષ પણ સર્વ ગુણથી સંપૂર્ણ અને સર્વ દોષથી રહિત નથી હોતા; તેવા તો એકમાત્ર પરમેશ્વર જ હોય છે. રાવણના જીવનમાં પણ જે જે મિથ્યાવર્તન હતું તેનું ફળ તેમના આત્માએ ભોગવ્યું જ છે. આ દુનિયામાં કોઈ ભૂલ કરે અને ફળ ન ભોગવે તે બને જ નહીં. નાનું બાળક પણ આગમાં હાથ નાંખે તો તે દાઝે, કેમ કે તેણે ભૂલ કરી. તમારો પગ લપસે અને બીજાનું માથું ફૂટે તેવું ન બને. ભૂલ - સમજથી કરો કે અણસમજથી કરો, જાણ્યા વગર કરો કે જાણીબૂઝીને કરો - પણ જો ભૂલ તમે કરી તો તેનું ફળ તમારે જ ભોગવવાનું. આ સંસાર ન્યાયથી ચાલે છે, અન્યાયથી નહીં. તમને અન્યાય દેખાય તો તે તમારી બુદ્ધિનો ભ્રમ છે. Rule of causality prevail everywhere & ever. - કાર્યકારણનો સિદ્ધાંત સર્વક્ષેત્રવ્યાપી અને સર્વકાળવ્યાપી છે; તેમાં કોઈ ફેરફાર નથી. તમે તીવ્ર કષાયો કરો તો તમને વધારે પીડા-દુઃખનો અનુભવ અને મંદ કષાયો કરો તો ઓછું દુઃખ થાય; પણ દુઃખ તો અનુભવવાનું આવે જ, તેમાં કોઈ આનાકાની ન ચાલે, બચાવ કે છટકબારીનો chance (તક) જ નથી. મિથ્યાદર્શન, મિથ્યાજ્ઞાન અને મિથ્યાચારિત્રનું જે જીવ સેવન કરે તેને દુઃખ ન થાય તેવું ન બને. તેના નિવારણનો એક જ ઉપાય છે કે 'સમ્યગ્દર્શન, સમ્યગ્જ્ઞાન, સમ્યકચારિત્રના શરણે જાઓ'. સુખી થવું હોય તો આ જ એક અમોઘ ઉપાય છે, તેથી જ ભગવાને મોક્ષમાર્ગને સુખનો માર્ગ કહ્યો છે, તમે એક અહંકારના આવેગથી જીવનમાં વર્ષોનાં વર્ષો સુધી ફના થઈ જાઓ છો. ઘણાએ નક્કી કર્યું હોય કે આપણા પાડોશી-સગા-સંબંધીઓ કરોડપતિ છે, તેમાં આપણે નાના ગણાઈએ તે ન ચાલે. મનમાં નક્કી કરે કે આ બધાની parityમાં આવવું છે. તે parity પામવા સવારથી સાંજ સુધી મજૂરી કરે, લોહીનાં પાણી કરે, ખાવા-પીવાનાં પણ ઠેકાણાં ન હોય, દિલમાં કષાયની હોળી લઈ ફરે, એક આવેગ પૂરો કરવા જીવનનાં પચ્ચીસ વર્ષ આપી દે. ઘણા શોક-સંતાપ-પરિશ્રમ પછી ભાગ્ય હોય, તો પચ્ચીસ વર્ષ મનનો તે આવેગ પૂરો થાય, પણ ત્યાં સુધીમાં શરીર અને મન એવાં નીચોવાઈ ગયાં હોય કે ચેનથી ભોગવી પણ ન શકે. આવા કિસ્સાં સંસારમાં રોજ પ્રત્યક્ષ દેખાય છે ત્યારે તમને વિરાગ થવો જોઈએ. એક માનકષાયથી પણ પ્રેરિત થઈને બીજાના અભિપ્રાયરૂપ આંગળીના ટેરવે નાચતાં આખું જીવન બરબાદ થઈ જાય છે. તેથી એક-એક કષાયમાં મહાદુઃખ-પીડા-સંતાપ પેદા કરવાની અને આત્માને અંદરથી શેકવાની તાકાત છે.

સભા : માનની આકાંક્ષાના કારણે ભૌતિક વિકાસ થયો ને ?

સાહેબજી : ભૌતિક વિકાસ એવો થયો કે કરોડપતિ થતાં સુધીમાં કીડની બગડી ગઈ હોય, હૃદય માંડ-માંડ ચાલતું હોય, તેથી ભોગવવા કરતાં માત્ર જોઈ-જોઈને સંતોષ માનવાનો. મિથ્યાજ્ઞાન ન હોય તેને તો આ મનની આંધળી દોટ લાગે. તમને તુચ્છ આવેગપૂર્તિ માટે જીવનમાં સવારથી સાંજ સુધી દોડવામાં, ઉદ્યમ, પરિશ્રમ કરવામાં થાક નથી લાગતો; કારણ કે મિથ્યાદર્શન,

મિથ્યાજ્ઞાન, મિથ્યાચારિત્રનું ઘેરું વર્ચસ્વ છે. તમારા જીવનના driving force (પ્રેરકબળ) જ એ ત્રણ છે.

સભા : મિથ્યા તરીકે અમને દેખાતું નથી.

સાહેબજી : કારણ કે મિથ્યાને સમ્યગ્ બતાડનાર મિથ્યાત્વ મનમાં બેઠું છે. ઘણાંને ગાંડપણ આવે પણ સાથે થોડું ઠેકાણો હોય એટલે ખબર પડે કે મને ગાંડપણ પ્રગટ્યું છે. જે ગાંડો પોતાને ગાંડા તરીકે સ્વીકારે તેની treatment (સારવાર) કરવી સહેલી છે; પણ જે ગાંડો પોતાને ગાંડો ન માને, પરંતુ ડાહ્યો જ માને, તેનો ઉપચાર મુશ્કેલ છે. તેમ મિથ્યા, મિથ્યા ન દેખાય, તે જ સર્વ અજ્ઞાન, વિકૃતિઓનો બાપ મિથ્યાત્વ છે. એ જેટલું ગાઢ, તેટલી આંતરિક ભૂલો દેખાશે જ નહિ, ઊંઘી સમજ પણ સાચી સમજ જ લાગશે. આ જ રત્નત્રયી પામવામાં અવરોધ છે.

રત્નત્રયીરૂપ ભાવતીર્થનો મહિમા :

^૧રત્નત્રયીરૂપ ભાવતીર્થને પામ્યા વિના તરવું અશક્ય છે. જૈન હોય કે જૈનેતર, ગુણિયલ હોય કે ગુણહીન હોય, તરવું હોય તો રત્નત્રયી અનુસરવી પડે. અરે ! ગીતાર્થ ગુરુને પણ તરવા માટે આ ભાવતીર્થનું શરણ લેવું જ પડે છે. તીર્થંકરો પણ આ તીર્થના અવલંબનથી જ મુક્તિ પામે છે. તેથી આપણે પણ તરવું હોય તો આ માર્ગે જ આવવું પડશે. અમે તો ઉપદેશમાં વર્ણન કરીએ, મહિમા ગાઈએ, પરંતુ આ માર્ગે આવવું કે ન આવવું તે તમારી પસંદગી પર છે. ^૨આખા સંસારનું સર્જન કરવાની, સંચાલન કરવાની, તેનું દઢીકરણ કરવાની તમામ શક્તિ-બળ મિથ્યાદર્શન-મિથ્યાજ્ઞાન-મિથ્યાચારિત્રમાં છે. દેખાતો બહારનો સંસાર તો by product (આડપેદાશ) છે. ખરો સંસાર અંદરનો છે. આ અંદરના સંસારનું ફળ એકાંત દુઃખ છે. તેથી તેને ખારા પાણીની જ ઉપમા આપી છે. ખારા પાણીમાં જેમ દરેક ટીપે ખારાશ હોય જ, તેમ સંસારમાં સર્વત્ર દુઃખમયતા જ છે. તેમાં સુખનું નામનિશાન જ જડે નહિ. જેને આ

૧. મોક્ષાભિધાનપદસમ્પ્રાપ્તિકારણવિશેષાઃ સમ્યગ્દર્શનાદયઃ,

(યોગદૃષ્ટિસમુચ્ચય શ્લોક-૬, ટીકા)

૨. તદ્વથા-ક્ષાન્તિમાર્દવાઽઽર્જવમુક્તિજ્ઞાનદર્શનવીર્યસુખસત્યશૌચતપઃસન્તોષાદીનિ યત્ર ગૃહમાનુષાણિ તદિદમેકં કુટુમ્બકમ્। તથા ક્રોધમાનમાયાલોભરાગદ્વેષમોહાઽજ્ઞાનશોકભયાઽવિરતિપ્રભૃતયો યત્ર બાન્ધવાઃ તદિદં દ્વિતીયં કુટુમ્બકમ્। ..... હિતકરણ-શીલમાવિર્ભાવતિરોભાવધર્મકમન્તરઙ્ગં ચ વર્તતે, મોક્ષપ્રાપ્તકં ચ, યતઃ પ્રકૃત્યૈવેદં જીવમુપરિષ્ટાન્નયતિ। યત્પુનરિદં દ્વિતીયં કુટુમ્બકમેતજ્જીવાનામસ્વાભાવિકં, તથાઽપ્યવિજ્ઞાતપરમાર્થૈર્જન્તુભિર્ગૃહીતં તદ્ગાઢતરં સ્વાભાવિકમિતિ। તદનાદ્યપર્યવસિતમભવ્યાનાં, અનાદિસપર્યવસિતં કેષાઞ્ચિદ્ભવ્યાનાં, એકાન્તેનાઽહિતકરણશીલમાવિર્ભાવતિરોભાવધર્મકમન્તરઙ્ગં ચ વર્તતે સંસારકારણં ચ, યતઃ પ્રકૃત્યૈવેદં જીવમધસ્તાત્પાતયતિ।

(ઉપમિતિ૦ પ્રસ્તાવ-૩)

દેખાય તેનું મિથ્યાદર્શન તૂટે. સંસારી જીવો ચોવીસે કલાક કષાયમાં રમે છે. સવારથી સાંજ સુધી મિથ્યા પુરુષાર્થ દ્વારા ઝઝૂમે છે. તેમાં પ્રેરકબળ આ ત્રણ જ છે. જો તેને અંતરમાંથી કાઢી લેવામાં આવે તો એવા ઢીલા થઈ જાય કે મિથ્યા પુરુષાર્થ કરવાનો ઉત્સાહ જ ન રહે. સમ્યગ્દૃષ્ટિને સંસારનો પુરુષાર્થ વેઠ ઉતારવા જેવો લાગે. માત્ર કર્તવ્ય સમજીને કરે પણ ઉલ્લાસથી સંસારમાં તેનું ખેડાણ ન હોય. તમે ઉલ્લાસથી સંસાર ખેડો છો, અને ધર્મ નિરુત્સાહ થઈને કરો છો. દીકરાને પરણાવવામાં મનમાં કેટલો ઉમંગ ? ભલે પરણાવ્યા પછી ૧૨ મહિનામાં જ કદાચ ત્રાસી જાઓ; પરંતુ કરતી વખતે મનમાં ખોટા આવેગો, આ મિથ્યાદર્શન-મિથ્યાજ્ઞાન-મિથ્યાચારિત્ર પૂરા પાડે છે. સંતાનનો ઉછેર વગેરે જીવનનાં તમામ કર્તવ્ય તમે આવેગથી કરો છો. જીવનમાં આવેગ વિના કોઈ પુરુષાર્થ કરવો તમને ફાવતો નથી. આ આવેગો જ મિથ્યાજ્ઞાનથી ભરેલા છે. કર્તવ્યને કર્તવ્ય સમજી, હિતચિંતાપૂર્વક કરવા હોય તો સમ્યગ્જ્ઞાનની જરૂર પડે. હિતચિંતાની ભાવનામાં પણ માનસિક સુખ-શાંતિ આપવાની તાકાત છે. ફળ મળ્યા પછીનું સુખ જુદું છે. સંક્ષેપમાં જ્ઞાનીઓ કહે છે કે મિથ્યાદર્શન, મિથ્યાજ્ઞાન, મિથ્યાચારિત્રથી ભૌતિક ક્ષેત્રે અને આત્મિક ક્ષેત્રે દુઃખોની હારમાળા ખડકાય; જ્યારે સમ્યગ્દર્શન, સમ્યગ્જ્ઞાન, સમ્યકચારિત્રથી આંતરિક અને બાહ્ય સુખની પરંપરા સર્જાય છે.

તમારા આત્માના ભાવોનું અવલોકન કરી નિર્ણય કરો કે મારામાં મિથ્યાદર્શન-મિથ્યાજ્ઞાન-મિથ્યાચારિત્ર કેટલાં છે ? આખો સંસાર તેના શરણે છે. માટે જ સંસાર દુઃખના અખાડામાં જઈ રહ્યો છે, નવાં નવાં દુઃખોનું સર્જન કરી રહ્યો છે. સંસારી જીવોની સ્થિતિ એ છે કે પોતે દુઃખો ઊભાં કરે, તેનાથી સ્વયં દુઃખી થાય અને બીજાને પણ દુઃખ આપે. આ ચક્કર ચાલુ જ છે. જે ખરા અર્થમાં ત્રાસેલો હોય તે આ રત્નત્રયીને ઓળખીને સ્વીકારે. આ રત્નત્રયી આત્માના પરમ તીર્થસ્વરૂપ ગુણ છે. જેને નિશ્ચયનય તીર્થ તરીકે સ્વીકારે તેનો બીજા કોઈ નય ઇન્કાર ન કરે. વ્યવહારનય કરતાં નિશ્ચયનય વ્યાપક છે. તેથી આ પરમ તીર્થ એવું છે કે બધા નય તેને માન્ય કરે. આ રત્નત્રયી સ્વરૂપ તારક તીર્થનું જેને શરણ મળી ગયું, તે ગમે તે ક્ષેત્રમાં, ગમે તે સંયોગોમાં હોય પણ નક્કી તરવાનો. તેના ઉદ્ધારને અટકાવનાર આ દુનિયામાં કોઈ નથી. અત્યાર સુધીમાં જેટલા પણ અન્ય ધર્મોમાંથી મોક્ષે ગયા તેમને પણ આ રત્નત્રયી જ તરવાનો આધાર બનેલ. ^૧સમ્યગ્દર્શન, સમ્યગ્જ્ઞાન અને સમ્યકચારિત્રરૂપ રત્નત્રયીનો ત્રિવેણી સંગમ શુદ્ધ સમતામાં

૧. યઃ ક્ષત્તુ સંયમયોગેઽધ્યુત્થિતઃ સ વિશિષ્ટક્રિયાપરિણતમતિયંથાવસરં પરમોપેક્ષાયામેવ નિવિશતે, તસ્યા એવ નિર્વાણસુખર્વાણિકારૂપત્વાત્. તસ્યાં ચ નિવિશમાનસ્યાસ્ય ન કિંચિત્ પરેણ કાર્યમસ્તિ, જ્ઞાનદર્શનચારિત્રાણાં તદાનીમાત્મસ્વભાવાન્તર્ભૂતત્વાત્, તદર્થમપિ પરાપેક્ષાવિરહાત્ ।

(અધ્યાત્મમતપરીક્ષા શ્લોક-૧૮૦, ટીકા)

✽ યસ્મિન્ સતિ સફલતામસત્યફલતાં વ્રજેત્ । રત્નત્રયં સ્વસ્તિ તસ્મૈ સમત્વાય મહૌજસે । ૧૨૪૪ ।

(ત્રિષષ્ઠિશલાકાપુરુષચરિત્ર પર્વ-૬, સર્ગ-૬)

થાય છે, અને તે જ મોક્ષનો રાજમાર્ગ છે. ^૧અન્યલિંગના મહાત્માઓ પણ આ રાજમાર્ગ પર ચડીને જ તરી ગયા છે. તેમને પણ સમતા એ જ આલંબન છે. સમતા એટલે સમ્યગ્દર્શન, સમ્યગ્જ્ઞાન, સમ્યકચારિત્રનો આત્મામાં પૂર્ણ સમન્વય. જેવી શુદ્ધ શ્રદ્ધા છે, તેવું જ જ્ઞાન અને આચરણ થાય તો આત્મામાં એક પણ કષાયનો આવેગ ટકી ન શકે. આવેગશૂન્ય ઇચ્છાશરિત અવસ્થા તે જ સમતા છે. તીર્થંકરો દીક્ષા લે તે ક્ષણથી આ રત્નત્રયીના સંગમ દ્વારા સમતામાં રમે છે, જેનાથી તેમના આત્માને ક્ષણે ક્ષણે અપૂર્વ નિર્જરા થાય છે, સાથે ક્ષણે ક્ષણે શાંતરસના શ્રેષ્ઠ સુખનો અનુભવ પણ થાય છે. આ સંસારમાં કોઈની તાકાત નથી કે તેમને અંદરથી દુઃખી કરી શકે; કારણ કે જે સમતામાં સ્થિત છે તેણે અંતરમાંથી મિથ્યાદર્શન, મિથ્યાજ્ઞાન, મિથ્યાચારિત્રને હાંકી કાઢ્યાં છે. ટૂંકમાં દુઃખમાત્ર મિથ્યાથી છે, સુખમાત્ર સમ્યક્થી છે.

આ વિશ્વમાં કાર્યકારણનો સિદ્ધાંત એવો છે કે જીવનના કોઈ પણ ક્ષેત્રમાં ફળ મેળવવું હોય તો દર્શન, જ્ઞાન, ચારિત્ર જોઈએ. મિથ્યા ફળ મેળવવું હોય તો તે મિથ્યા જોઈએ, અને સમ્યક્ ફળ મેળવવું હોય તો તે સમ્યક્ જોઈએ. ફળ જોઈતું હોય તેને દર્શન, જ્ઞાન, ચારિત્ર તો જોઈએ જ. દા. ત. પૈસા કમાવા છે, તો પહેલાં શ્રદ્ધા જોઈએ કે ધન મેળવવા જેવું છે; પણ માત્ર શ્રદ્ધા હોય અને પૈસા કમાવા અંગે વ્યાવસાયિક કલા કે જ્ઞાન જ ન હોય, તો બજારમાં જઈને શું કરે ? કદાચ મૂડી ગુમાવીને પણ આવે, એટલે જ્ઞાન જરૂરી છે. વેપારની ઉત્તમ કલા જાણતો હોય પણ પધારીમાંથી ઊઠીને બજારમાં જાય જ નહીં કે મહેનત કરે નહીં, તો એમ ને એમ પૈસા ટપકી પડવાના નથી, એણે પુરુષાર્થ-આચરણ કરવું પડે, અર્થાત્ ફળ મેળવવા માટે ચારિત્ર-આચરણ પણ જોઈએ જ. દુનિયાના કોઈ પણ ક્ષેત્રમાં ફળ જોઈતું હોય તો દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્ર અનિવાર્ય છે, આ સનાતન નિયમ છે. રસોઈ કરવી હોય તો પણ, પહેલાં શ્રદ્ધા, પછી જ્ઞાન અને પછી આચરણ જોઈશે. તે સિવાય રસોઈ જેવું સામાન્ય કાર્ય પણ ન થાય. પ્રત્યેક ફળમાં શ્રદ્ધા, જ્ઞાન અને ચારિત્રનો ત્રિવેણી સંગમ જરૂરી છે, તો જ ફળ મળે. તે ત્રણ સમ્યગ્ લાવો તો સમ્યગ્ ફળ મળે, મિથ્યા લાવો તો મિથ્યા ફળ મળે. પ્રભુ મહાવીર પછી શાસનમાં હજારો આચાર્યો થયા, પણ આ રત્નત્રયીરૂપ મોક્ષમાર્ગમાં કોઈ ગોટાળો ન કરી શકે, મોક્ષમાર્ગની એક લકીર પણ ફેરવી શકાય તેમ નથી, તેથી શંકા-કુશંકા કરનારા મૂરખ છે, તેમને આત્માના ગુણોની શ્રદ્ધા, આત્માના ગુણોનું જ્ઞાન અને આત્માના ગુણોને પ્રાપ્ત કરવાનો પુરુષાર્થ : એ સ્વરૂપ સમ્યગ્દર્શન, સમ્યગ્જ્ઞાન અને સમ્યકચારિત્રની પિછાણ નથી. આ ભાવતીર્થને જેટલું સચોટ ઓળખશો, તેટલી તમારી મોક્ષ અને મોક્ષમાર્ગની શ્રદ્ધા દૃઢ થશે.

૧. અન્વલિઙ્ગાદિસિદ્ધાનામાધારઃ સમતૈવ હિ । રત્નત્રયફલપ્રાપ્તેર્યયા સ્યાદ્ભાવજૈનતા ।।૨૩।।

સિદ્ધં સિદ્ધત્થાણં, ઠાળમળોવમસુહં ડવગયાળં ।

કુસમયવિસાસણં, સાસણં જિણાણં ઇવજિણાણં ॥૧॥

(સંસ્મૃતિતર્ક પ્રકરણ૦ શ્લોક-૧)

અનંત ઉપકારી, અનંત જ્ઞાની શ્રી તીર્થંકર પરમાત્મા મહામંગલકારી અને સર્વોત્કૃષ્ટ એવા આ ધર્મતીર્થની સ્થાપના કરે છે.

મિથ્યાત્રયીથી અનંત દુઃખરૂપ સંસાર :

જીવમાત્ર દુઃખથી મુક્ત થવા માંગે છે, અને સુખની અભિલાષા રાખે છે. આ વાત આપણા માટે પણ સત્ય હોય તો આપણે જીવનમાં દુઃખનાં કારણોમાંથી બહાર નીકળવું જોઈએ, અને સુખના ઉપાયનો પ્રારંભ કરવો જોઈએ. જીવમાત્રને દુઃખનાં કારણ મિથ્યાદર્શન, મિથ્યાજ્ઞાન અને મિથ્યાચારિત્ર કહ્યાં છે; સુખના ઉપાય સમ્યગ્દર્શન, સમ્યગ્જ્ઞાન અને સમ્યકચારિત્ર કહ્યાં છે. આ બંને પરસ્પર વિરોધી પદાર્થ છે. સમ્યગ્દર્શનનું વિરોધી મિથ્યાદર્શન છે, સમ્યગ્જ્ઞાનનું વિરોધી મિથ્યાજ્ઞાન છે. સમ્યગ્જ્ઞાનનું વિરોધી અજ્ઞાન છે એવી ઘણાની સમજણ છે, ત્યાં પણ અજ્ઞાન શબ્દથી મિથ્યાજ્ઞાન જ લેવાનું છે; કેમ કે શાસ્ત્રમાં અજ્ઞાન શબ્દ પણ મિથ્યાજ્ઞાન માટે વપરાય છે. જેમ કે મતિઅજ્ઞાન, શ્રુતઅજ્ઞાન, વિભંગજ્ઞાન કહ્યું, ત્યાં અજ્ઞાનથી માત્ર જ્ઞાનશૂન્યતા નહિ, પરંતુ વિકૃત જ્ઞાન જ અપેક્ષિત છે. હકીકતમાં મિથ્યાજ્ઞાનમાં જ સમ્યગ્જ્ઞાન પ્રત્યેની સીધી વિરોધિતા છે. તે જ રીતે સમ્યકચારિત્રનું વિરોધી મિથ્યાચારિત્ર સમજવું.

અનંત કાળમાં જીવે પ્રત્યેક ભવમાં તે મિથ્યા ત્રણની સેવના કરી છે. અનુભવરૂપે તે તમારા માટે નવી વસ્તુ નથી, છતાં તેની સાચી ઓળખ જીવને નથી, તેને દુઃખના એકાંત કારણ તરીકે તમે જોતા નથી. જીવનમાં જ્યારે જ્યારે દુઃખ આવે, જે જે દુઃખની અનુભૂતિ કરો, ત્યારે ત્યારે આ દુઃખ મારા પોતાના જ ભૂતકાળના મિથ્યાદર્શન, મિથ્યાજ્ઞાન, મિથ્યાચારિત્રનું ફળ છે, તેવો દૃઢ નિર્ણય નથી. આત્મા સ્વયં ચેતન છે, ચૈતન્યના કારણે જ તેમાં સુખ-દુઃખની અનુભૂતિ થાય છે. આત્માની અહિતકારી પ્રવૃત્તિમાં હિતકારિતાનો વિશ્વાસ તે જ મિથ્યાદર્શન છે, તેવી ઊલટી સમજણ તે મિથ્યાજ્ઞાન છે, આત્માને અહિતકારી પ્રવૃત્તિ તે જ મિથ્યાચારિત્ર છે. તમે સમજી-વિચારીને દુઃખ ઊભું કરો છો તેવું નથી, પણ ગેરસમજથી પ્રેરિત ઊંધી પ્રવૃત્તિ કરો જે તમને દુઃખ લાવી આપે છે. જેને દુઃખમાત્રનાં કારણ મિથ્યાદર્શન, મિથ્યાજ્ઞાન, મિથ્યાચારિત્ર દેખાય તે દુઃખના ચક્રને વેધકતાથી જોઈ શકે છે. પુરુષાર્થ અવળો થયા વિના કુદરતમાં કોઈને દુઃખ આવતું નથી. આપણા પુરુષાર્થનું ફળ આપણે જ ભોગવવાનું છે. દરેક આત્મા સ્વપુરુષાર્થના

૧. યત્પુનરેતદશૈષ્વક્તેશશશિમહાઽર્જીર્ણવિરેકકારિતયા પરમસ્વાસ્થ્યકારણં જ્ઞાનદર્શનચારિત્રત્રયં ।

(ઉપમિતિ૦ પ્રસ્તાવ-૧)

ફળનો જ ભોક્તા છે. ચેતન એવા આત્મામાં રહેલી દર્શનશક્તિ, સમજણશક્તિ અને આચરણશક્તિનો યથાર્થ ઉપયોગ કરવો તે જરૂરી છે, આપણે તે નથી કરતા ત્યારે જ નુકસાન થાય છે. સામાન્ય રીતે વ્યક્તિ દુઃખનાં નિમિત્તોને દુઃખનાં કારણ માને છે, પણ તે નિમિત્તોમાં પોતે કરેલું વિપરીત આચરણ દુઃખનું મૂળ કારણ છે, તે વિચારવાની તૈયારી નથી. આપણે બીજાની ભૂલ જોવા જ ટેવાયેલા છીએ. તમારા મનમાં અશાંતિ છે, તો તેમાં કારણ તમારા આંતરિક આવેગો અને તેનું પ્રેરક મિથ્યાજ્ઞાન વગેરે છે. એક નાનોસરખો દાખલો લ્યો, કે વ્યક્તિ અહંકારના કારણે પોતાનામાં બુદ્ધિ હોય તેનાથી વધારે માની બેસે, તેના કારણે સ્કૂલ-કોલેજમાં પોતાના ગજા બહારનાં લક્ષ્યાંકો બાંધે, કે હું મોટો સ્પેશ્યાલીસ્ટ કે ડબલ એન્જિનિયર થઈશ. પછી આગળ જઈને દુઃખી થાય. પહેલેથી મિથ્યાજ્ઞાનના કારણે વાસ્તવિકતાનો વિચાર કર્યો નહીં. દરેક ક્ષેત્રમાં નિયમ છે કે જે ભ્રમણામાં રાચે તેનું જીવન દુઃખમય-ત્રાસમય હોય જ.

મિથ્યાત્રયીનું દહન કરે રત્નત્રયી :

સંસાર એકાંત દુઃખમય છે, તેથી તેનાં કારણ મિથ્યાદર્શન, મિથ્યાજ્ઞાન, મિથ્યાચારિત્ર છે; તેમ મોક્ષ એકાંત સુખમય છે, તેથી તેનાં કારણ સમ્યગ્દર્શન, સમ્યગ્જ્ઞાન, સમ્યક્ચારિત્ર છે. જ્યાં સર્વ સુખનાં સાધન છે તે મોક્ષ છે, જ્યાં સર્વ દુઃખનાં સાધન છે તે સંસાર છે. સૌ પ્રથમ સુખ-દુઃખનાં સાધનો સ્પષ્ટ થવાં જોઈએ. જ્યાં સુધી મનમાં એમ હશે કે અહંકાર સુખનું સાધન છે, ત્યાં સુધી તમે અહંકારની પાછળ જ દોડશો. રાગમાં મજા આવે છે એવો ખ્યાલ આવે છે ત્યાં સુધી રાગ કર્યા કરશો; કેમ કે તમારી સમજ ઊંધી છે. આ મિથ્યાજ્ઞાન એ જ સંસારનું મૂળ છે. દેહ, ઇન્દ્રિય કે કર્મનાં બંધન પણ તેની આડપેદાશ છે; અનાજ વાવો સાથે ઘાસ ઊગે, તેમ આનુષંગિક તકલીફો છે. જે આત્મામાં મિથ્યાદર્શન, મિથ્યાજ્ઞાન, મિથ્યાચારિત્ર નથી, તે દેહને ધારણ જ ન કરે. તમારો આત્મા દેહમાં પુરાયો છે તેનું કારણ પણ આ મિથ્યાત્રયી જ છે. આત્મા માટે દેહ પાંજરું છે, બંધન છે. જાતે કરીને પાંજરામાં કોણ પુરાય ? બોળિયું વળગ્યું એટલે ઇન્દ્રિયો આવી, મન પણ સાથે આવ્યું. ઇન્દ્રિયો અને મનની જરૂરિયાતો પાળવા-પોષવા કુટુંબ-પરિવાર, ધન-સંપત્તિ વગેરે લાંબી લંગાર ચાલુ થઈ. મિથ્યાદર્શન, મિથ્યાજ્ઞાન અને મિથ્યાચારિત્ર ન હોય તો કોઈ વળગણ પેદા થવાની જ નહિ. જે મિથ્યાત્રયીનું દહન કરે તેના સંસારનું દહન થાય. રત્નત્રયીમાં જ સંસારનો નાશ કરવાની તાકાત છે. તે સિવાય આ જગતમાં એવું કોઈ તત્ત્વ નથી કે જેમાં સંસારનો નાશ કરવાની શક્તિ હોય. તીર્થંકરોના સંસારનો ઉચ્છેદ પણ આ રત્નત્રયીથી જ થાય છે. તેમણે પણ રત્નત્રયીને પૂર્ણ સાધી સ્વયં મુક્તિ પ્રાપ્ત કરી છે, અને બીજાને પણ મુક્તિ પમાડવા રત્નત્રયીનો જ ઉપદેશ આપ્યો છે.

૧. જ્ઞાનદર્શનચારિત્રૈરાત્મૈક્યં લભતે યદા । કર્માણિ કુપિતાનીવ, ભવન્ત્યાશુ તદા પૃથક્ ॥૧૭૯॥

(અધ્યાત્મસાર, અધિકાર-૧૮)

પૂ. ઉમાસ્વાતિ મહારાજા, પૂ. સિદ્ધર્ષિ ગણિ આદિએ 'જૈનશાસનની ઓળખ જ એ આપી કે રત્નત્રયીપ્રધાન આ જૈનશાસન છે. આ શાસનમાં આ ત્રણને જ પાયાનાં તત્ત્વ તરીકે સ્થાપિત કર્યાં છે. સૌએ તરવા એનું જ શરણું સ્વીકારવાનું. સમ્યગ્દર્શન એ આત્મા માટે શીતળ પરિણામ છે, સમ્યગ્જ્ઞાન આત્માને વિકારનાશ અને સદ્બુદ્ધિ પ્રગટાવવા દ્વારા પ્રસન્નતા પેદા કરનાર પરિણામ છે, સમ્યકચારિત્ર એ આત્માને તૃપ્તિદાયક પરિણામ છે. 'તારે તે તીર્થ'. ર્તીર્થ હંમેશાં દાહનું શમન કરે, તૃષ્ણાની તૃપ્તિ કરે અને મલનો નાશ કરે. આ ત્રણે તીર્થના અનિવાર્ય ગુણ કહ્યા છે. તે ત્રણેય ગુણ આ રત્નત્રયીમાં સંપૂર્ણપણે tally (સંગત) થાય છે. આત્મામાં રહેલા ક્રોધ-દ્વેષ, વેર-ઝેર વગેરે આંતરિક દાહને કાયમ માટે શમાવવાની શક્તિ આ રત્નત્રયીમાં છે; લોભ, આસક્તિ, ઇચ્છારૂપ જે તરસ છે, તેને સંપૂર્ણ છિપાવી નાંખવાની તાકાત આમાં છે; અને આત્મા ઉપર રહેલા કર્મોરૂપી મલને સંપૂર્ણ ધોઈ નિર્મલ સ્ફટિક જેવો બનાવવાનું પ્રયંડ સામર્થ્ય પણ આ રત્નત્રયીમાં છે, તેથી તે ઉત્તમ ભાવતીર્થ છે.

કોઈપણ ધર્મના અનુયાયી બુદ્ધિમાન અને તટસ્થ હોય તો, આ રત્નત્રયીનો શ્રેષ્ઠ ધર્મ તરીકે વિરોધ ન કરી શકે. સત્ય આધારિત દર્શન, જ્ઞાન, ચારિત્રના સ્વીકારમાં absolute

૧. સમ્યગ્દર્શનજ્ઞાનચારિત્રાણિ મોક્ષમાર્ગઃ ।

(તત્ત્વાર્થસૂત્ર, અધ્યાય-૧, સૂત્ર-૧)

✽ તત્ત્રણીતેઽત્ર જ્ઞાનદર્શનચારિત્રપ્રધાને દર્શને ।

(ઉપમિતિ૦ પ્રસ્તાવ-૧)

૨. કોહંમિ ડ નિગ્ગહિએ દાહસ્સ પસમણં હવહ્ તિત્થં । લોહંમિ ડ નિગ્ગહિએ તળ્હાએ છેઅણં હોહ્ ।।૧૦૬૭।।
વ્યાખ્યા-હહ ભાવતીર્થ ક્રોધાદિનિગ્રહસમર્થ પ્રવચનમેવ ગૃહ્યતે, તથા ચાહ-ક્રોધ એવ નિગૃહીતે "દાહસ્ય" દ્વેષાનલજાતસ્યાન્તઃ પ્રશમનં ભવતિ, તથ્યં નિરુપચરિતં, નાન્યથા, લોભ એવ નિગૃહીતે સતિ, કિં?-"તળ્હાએ છેઅણં હોહ્"તિ તૃષઃ-અભિષ્વઙ્ગલક્ષણાયાઃ કિં?-"હેદનં ભવતિ" વ્યપગમો ભવતીતિ ગાથાર્થઃ ।।૧૦૬૭।।

અટ્ટવિહં કમ્મરયં બહુએહિ ભવેહિં સંચિઅં જમ્હા । તવસંજમેણ ધુવ્વહ્ તમ્હા તં ભાવઓ તિત્થં ।।૧૦૬૮।।
વ્યાખ્યા-"અષ્ટવિધમ્" અષ્ટપ્રકારં, કિં?-"કર્મરજઃ" કમૈવ જીવાનુરજ્જનાદ્રજઃ કર્મરજ ઇતિ, બહુભિર્ભવૈઃ સઙ્ગિતં યસ્માન્તપઃસંયમેન "ધાવ્યતે" શોધ્યતે, તસ્માન્તત્-પ્રવચનં ભાવતઃ તીર્થં, મોક્ષસાધનત્વાદિતિ ગાથાર્થઃ ।।૧૦૬૮।।

(આવશ્યકનિર્યુક્તિ એવં ભાષ્ય ભાગ-૩, શ્લોક-૧૦૬૭-૧૦૬૮ મૂલ-ટીકા)

✽ અથવા, પ્રાકૃતે "તિત્થં" ઇત્યુક્તે "ત્ર્યર્થમ્" ઇત્યપિ લખ્યતે, ઇત્યેતદ્ દર્શયન્નાહ-

કોહગ્ગિદાહસમણાદઓ વ તે ચેવ જસ્સ તિણ્ણતથા । હોહ્ તિયત્થં તિત્થં તમત્થસદ્દો ફલત્થોઽયં ।।૧૦૩૬।।
ક્રોધાન્નિદાહોપશમ-લોભતૃષ્ણાવ્યવચ્છેદ-કર્મમલક્ષાલનલક્ષણાસ્ત એવાનન્તરોક્તાસ્ત્રયોઽર્થાઃ ફલરૂપા યસ્ય તત્ ત્ર્યર્થં, તત્ત્વ સંઘ એવ; તદવ્યતિરિક્તં જ્ઞાનાદિત્રયં વા ત્ર્યર્થં પ્રાકૃતે "તિત્થં" ઉચ્યતે । અર્થશબ્દશ્ચાયં ફલાર્થો મન્તવ્યઃ । ઇદમુક્તં ભવતિ-ભગવાન્ સંઘઃ, તદવ્યતિરિક્તજ્ઞાનાદિત્રયં વા મહાતરુરિવ ભવ્યૈર્નિષેધ્યમાણં ક્રોધાન્નિદાહશમનાદિકાંસ્ત્રીનર્થાત્ ફલતિ, અતસ્ત્ર્યર્થમુચ્યત ઇતિ ।।૧૦૩૬।।

(વિશેષાવશ્યકભાષ્ય ભાગ-૧, ટીકા શ્લોક-૧૦૩૬)

rationalisation છે. આજના બુદ્ધિજીવીઓ ધર્મમાં rationale approachની અપેક્ષા રાખે છે, પણ એમને જૈન ધર્મની રત્નત્રયીની ઓળખ-જાણકારી નથી. આમાં કોઈ ધર્મની monopoly (ઇજારો) નથી. દરેક ધર્મવાળાને સાચી શ્રદ્ધા, સાચું જ્ઞાન અને સાચા આચરણ સાથે કોઈ વાંધો ન હોઈ શકે, માત્ર મિથ્યા સાથે જ વિરોધ હોવો જરૂરી છે. શ્રદ્ધા, જ્ઞાન અને ચારિત્રની વાત દરેક ધર્મોમાં છે, પરંતુ સમ્યગ્ અને મિથ્યાના વિભાગીકરણમાં ગોટાળો છે. આત્માના દાહને વધારે, તૃષ્ણાને પ્રજ્વલિત કરે અને મલનો સંચય કરે તેવી વિચારધારા કે પ્રવૃત્તિ સમ્યગ્દર્શન, સમ્યગ્જ્ઞાન, સમ્યક્ચારિત્રમાં કદી સમાવેશ ન પામે; છતાં અન્ય ધર્મમાં તેનો શંભુમેળો છે, અર્થાત્ સંસાર અને મોક્ષના કારણોનું ઉપદેશમાં મિશ્રણ છે, જે પૂર્ણસુખના માર્ગે ન લઈ જઈ શકે.

જૈનદર્શનમાં માત્ર દર્શન, જ્ઞાન, ચારિત્રની પ્રશંસા કે ઉપદેશ નથી, પણ તેના સમ્યક્પણાનો ભારપૂર્વક આગ્રહ છે; કેમ કે દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્ર ઊલટા થાય તો સંસાર વધારે, અને સમ્યક્ થાય તો સંસારનો નાશ કરે. આ સંસારની કોઈપણ ભૌતિક પ્રવૃત્તિ હોય, કે ધર્મના ક્ષેત્રની આધ્યાત્મિક પ્રવૃત્તિ હોય, દરેકમાં શ્રદ્ધા, જ્ઞાન, આચરણ જોઈશે જ. તે વિના ફળ પેદા નહીં થાય. આ વિશ્વમાં કાર્યમાત્ર પ્રત્યે ઇચ્છા, જ્ઞાન, પ્રયત્ન કારણ છે. દર્શન, જ્ઞાન, ચારિત્રને ભગવાને મોક્ષના ઉપાયો કહ્યા તે આશ્ચર્યકારી નથી, પરંતુ તેમાં જે સમ્યગ્-મિથ્યાનો વિભાગ દર્શાવ્યો, તે જ આશ્ચર્યકારી છે. તમારી પાસે અત્યારે પણ દર્શન, જ્ઞાન, ચારિત્ર છે જ. તમે શ્રદ્ધા વિનાના નથી, સંસારમાં અડગ શ્રદ્ધા છે, અથાગ વિશ્વાસ છે. દા.ત. તમે ડોક્ટર; વકીલ, સી.એ. આદિ પર કેટલો વિશ્વાસ રાખી ચાલો છો !

સભા : રાખવો પડે છે, ત્યાં તાત્કાલિક ફળ મળે છે.

સાહેબજી : ડોક્ટર ઇન્જેક્શન આપે અને વાગે તે તાત્કાલિક ફળ છે. તમને ઇન્જેક્શન લેતાં ગલગલિયાં થાય છે ? અરે ! ઘણીવાર તો જોરથી અપાઈ ગયું હોય તો કેટલાય દિવસ સુધી દુઃખે. તત્કાળ ફળ તો ત્યાં પણ નથી મળતું. ફળ તો પછી જ મળે છે, છતાં ત્યાં શ્રદ્ધા છે.

સભા : સારું થઈ જાય છે.

સાહેબજી : ઇન્જેક્શન આપ્યું અને reactionથી તત્કાલ પરલોકમાં ઊપડી ગયા એવા પણ દાખલા છે.

સભા : જવલ્લે જ બને.

સાહેબજી : જવલ્લેમાં તમારો નંબર નહીં લાગે તેની ખાતરી છે ?

સભા : અખતરો છે, જોખમ છે.

સાહેબજી : છતાં ત્યાં વિશ્વાસ છે. અહીં તો ફળની guarantee કહીએ છીએ, છતાં વિશ્વાસ નથી. તમારો સંસારનો વિશ્વાસ કડવા અનુભવો પછી પણ અડગ છે. તમે બધા દૃઢ

શ્રદ્ધાળુ છો; કારણ કે સંસારમાં શ્રદ્ધા ન રાખો તો જીવી જ ન શકો. ઘરમાં પત્ની પર વિશ્વાસ છે કે રાંધે છે તેમાં જેર નહીં નાંખે. જોકે ઘણાની પત્નીઓએ જેર નાંખીને મારી નાંખ્યાના દાખલા રોજ બને છે, ખાનદાન કુટુંબમાં પણ આવા કિસ્સા બને છે, છતાં વિશ્વાસ રાખો છો એટલે કુટુંબમાં રહ્યા છો; તે જ રીતે વેપારમાં, વ્યવહારમાં વિશ્વાસ રાખીને જ જીવો છો, શ્રદ્ધા વિના તમે સંસારમાં ડગલું પણ ભરી શકો તેમ નથી. દર્શન વિના સંસાર ચાલે જ નહીં. તમે જે રીતે સામાજિક, આર્થિક, કૌટુંબિક જીવન જીવો છો, તે દ્વારા જે લાભ મેળવો છો, તે મેળવવા માટે તમારે પરસ્પર જબરદસ્ત વિશ્વાસ રાખવો જ પડે છે. ઘણી વખત વિશ્વાસ ઠગારો નીવડે તોપણ, મન મનાવી પાછો વિશ્વાસ સ્થિર કરો છો. સંસારના વિશ્વાસને ભગવાન મિથ્યા એ કારણથી કહે છે, કે તે તમામ વિશ્વાસ આજ નહીં તો કાલ, એક રીતે યા બીજી રીતે, ખોટા પડવાના જ છે, ઠગારા નીવડવાના જ છે.

સભા : અમને પત્ની પર વિશ્વાસ છે કે જેર નહીં આપે, તો તે ખોટો વિશ્વાસ છે ?

સાહેબજી : તમારું પુણ્ય હશે તો કદાચ બહારનું જેર નહીં આપે, પણ અંદરનું જેર તો આખો દિવસ આપે જ છે. 'સુબાહુકુમારને મા કહે છે : 'તું દીક્ષા લઈશ તો તારી આ ૫૦૦ યુવાન રાણીઓનું શું થશે ?' ત્યારે સુબાહુકુમાર કહે છે : 'ઘરમાં એક નાગણ નીકળે તો ઊંઘ ન આવે, તો ૫૦૦ નાગણો સાથે મા હું કેવી રીતે રહું ?' આ ઉપમા સત્ય લાગવી જોઈએ. સુબાહુકુમાર અસત્ય બોલ્યા તેવું શાસ્ત્રમાં કહ્યું નથી. એ જેને નાગણ કહે છે તેને તમે નાગણ માનો છો ? શાસ્ત્ર કહે છે કે પુરુષ માટે સ્ત્રી નાગણ છે અને સ્ત્રી માટે પુરુષ નાગ છે. આખો દિવસ ડંખ મારે તેવો છે. અહીં સમજાવું જોઈએ કે વિજાતીયમાં વાસનાને પ્રદીપ્ત કરવાનું બીજ પડ્યું છે. કાતિલ સાપ કરડે અને તમને ચોવીસ કલાક જે બળતરા થાય, તેના કરતાં કાળજાને કાપી નાંખે તેવી વાસનાની પીડા આ નાગ-નાગણ એકબીજાને કરે છે. કેટલા તો આ સંસારમાં વાસનાની પીડા સહન ન કરી શકવાથી આપઘાત કરીને મરે છે, જીવતાં

૧. હવે સુબાહુકુમાર એમ વિનવે એમ લઈશું સંજમભાર, માડી મોરી રે, મા મેં વીર પ્રભુની વાણી સાંભળી તેથી મેં જાણ્યો અધિર સંસાર, માડી મોરી રે, હવે હું નહીં રાચું રે (આ) સંસારમાં...૧ હારે જાયા ! તુજને પરણાવી પાંચસેં નારીઓ રૂપે અપછરા સમાન, જાયા મોરા રે, ઊંચા તે કુળમાં ઉપની રહેવા પાંચસેં પાંચસેં મહેલ, જાયા મોરા રે, તુજ વિના ઘડીય ન નીસરે...૮ હારે માડી ! ઘરમાં જો નીકળે એક નાગણી સુખે નિદ્રા ન આવે લગાર, માડી મોરી રે, તો પાંચશો નાગણીઓમાં કેમ રહું મારું મનડું આકુળ-વ્યાકુળ થાય, માડી મોરી રે, હવે હું નહીં રાચું રે (આ) સંસારમાં...૮

(સૌભાગ્યવિજયની સુબાહુકુમારની સજ્જાય ગાથા-૧-૮-૯)

✽ સ્મરાગ્નિના પ્રદગ્ધાનિ શરીરાણિ શરીરિભિઃ । શમામ્ભસા હ્યસિક્તનિ નિર્વૃત્તિ નૈવ મેજિરે । ૧૨ । અગ્નિના તુ પ્રદગ્ધાનાં શમોઽસ્તીતિ યતોઽત્ર વૈ । સ્મરવહ્નિપ્રદગ્ધાનાં શમો નાસ્તિ ભવેષ્વપિ । ૧૩ । મદનોઽસ્તિ મહાવ્યાધિર્દુશ્ચિકિત્સ્યઃ સદા બુધૈઃ । સંસારવર્ધનોઽત્યર્થ દુઃખોત્પાદનતત્પરઃ । ૧૪ । યાવદ્દયસ્ય હિ કામાગ્નિર્હૃદયે પ્રજ્વલત્યલમ્ । આશ્રયન્તિ હિ કર્માણિ તાવત્તસ્ય નિરન્તરમ્ । ૧૫ । કામાઽહિદૃઢદષ્ટસ્ય તીવ્રા ભવતિ વેદના । યયા સુમોહિતો જન્તુઃ સંસારે પરિવર્તતે । ૧૬ ।

(જ્યોતિવિજયજી કૃતમ્ શ્રી તત્ત્વામૃતમ્)

સળગીને મરે છે; તેના દાખલા રોજ તમે પણ સાંભળો-વાંચો છો; છતાં આ સત્ય તમને હૃદયમાં ઊતરતું નથી. સુબાહુકુમાર કહે છે કે ‘મારા મનને શાંત, નિર્વિકારી, પ્રસન્ન રાખવામાં આ ૫૦૦ અવરોધક છે.’ કામવિકાર એ આત્માને કાતિલ જેરની વેદના કરનાર છે, તેવી સુબાહુકુમારની અનુભૂતિ છે. શરીરનું જેર ઉપચારથી મટી પણ જાય, કદાચ ન મટે તો એક ભવના પ્રાણ લે; પણ આ જેર તો ભવોભવના પ્રાણ લે છતાં તમે તેને જેર માનવા તૈયાર નથી, કેમ કે મિથ્યાદર્શન છે. સુબાહુકુમાર માતાને કહે છે : ‘મા, તને તારા દીકરાની ચિંતા હોય, એના સુખનો વિચાર હોય, તો આ ૫૦૦ નાગણ સાથે રહેવાનો આગ્રહ ન કર.’

સભા : ૫૦૦ને પરણીને લાવ્યા કેમ ?

સાહેબજી : તેમને ભૂલ ખબર પડી તો પાછા વળ્યા, પરંતુ તમે તો માર ખાઈ ખાઈને પણ પાછા ફરવા તૈયાર નથી. સમ્યગ્દર્શનના અનુભવથી એમની સાન ઠેકાણો આવી ગઈ.

માંકડ-મચ્છર-કાનખજૂરા-સાપ-વીંછી કરડીને દુઃખ આપે છે તેવું તમે માનો છો, પણ અંતરમાં ડંખ આપીને પીડનાર કામ-ક્રોધ છે તેવું તમે માનતા જ નથી. પુણ્ય હશે તો પત્ની જેર નહીં આપે, પરંતુ જેર ન જ આપે તેવો જે આંધળો વિશ્વાસ છે તે ખોટો છે.

બાહ્ય જગતમાં પણ દાખલા બન્યા છે. તમને પણ કોઈએ guarantee નથી આપી, છતાં સંપૂર્ણ વિશ્વાસ લઈને ફરો છો. અત્યારે તમને કુટુંબ-પરિવાર-દેહ-ઇન્દ્રિયો-ધન-સત્તા-ભોગો ઉપર જબરદસ્ત અને નિશ્ચલ વિશ્વાસ છે; એવી અડગ શ્રદ્ધા છે કે અમે હલાવીને થાકી જઈએ તોપણ તમારો વિશ્વાસ હલે નહીં. આ જ મિથ્યાદર્શન છે. તમે જેના પર વિશ્વાસ રાખ્યો છે તે ભરોસાપાત્ર હોય તો મારે વિશ્વાસ ડગાવવો નથી; કેમ કે કોઈનો સાચો વિશ્વાસ તોડવો તે પણ વિશ્વાસઘાત છે, જે પાપ છે. તમે સાચે ઠેકાણો વિશ્વાસ કર્યો હોય તો આખી જિંદગી લઈને ફરો અમને વાંધો નથી. દેહ પર વિશ્વાસ રાખ્યો છે, પરંતુ આ દેહ તમને ધક્કો મારીને બહાર કાઢશે જ. તમે પરમ વિશ્વાસથી જેને પૂજો છો, તે જ આ ખોળિયું તમારા આત્માને ન ગમે તોય બહાર કાઢશે. અરે ! અંદર રાખે તોપણ ક્યારેક રિબાવી રિબાવીને જીવાડે. આ શરીર પરનો વિશ્વાસ પોકળ જ છે. તમે જાતે વિચારો કે જેના જેના પર ભરોસો રાખ્યો છે તેમાં ભરોસાપાત્ર કોણ ? અને ભરોસાનો છેહ આપનારા કેટલા ? હકીકતમાં આ તમામ પરના વિશ્વાસનો વહેલો-મોડો દ્રોહ થવાનો છે, તમારા વિશ્વાસનો ઘાત નક્કી છે, ન થાય ત્યાં સુધી અંધારામાં મસ્તીથી જીવો.

સભા : સમ્યગ્દૃષ્ટિ સંસાર પર વિશ્વાસ ન રાખે ?

સાહેબજી : સમ્યગ્દૃષ્ટિ ભૌતિક જગતરૂપ સંસાર પર જરાય વિશ્વાસ ન રાખે. તે માને કે આ સ્વપ્નતુલ્ય અસાર છે. મકાન પડે ત્યારે સમ્યગ્દૃષ્ટિ માનતો જ હોય કે મારું નહોતું એટલે છોડવું પડ્યું. તમે કાયમ મારું માનીને રહેતા હો તો તેવા અવસરે છાજિયાં લ્યો. જીવનમાં તમામ ખોટા વિશ્વાસ કાઢી નાંખો એટલે મિથ્યાદર્શન ચાલ્યું જાય. સાચા વિશ્વાસને અમારે

મિથ્યાદર્શન કહેવું નથી. સમ્યગ્દષ્ટિ પણ દેહમાં રહે, છતાં માને કે આ દેહ મને ગમે ત્યારે દગો દેશે. તેથી જ્યારે મરવાનું આવે તો તેને હતાશા ન થાય. તે તૈયારી કરીને જ બેઠો હોય. પુણ્યથી રહેવા બંગલો મળ્યો હોય, પણ તે મને કાયમ સુખ-શાંતિ આપશે, મારા માટે સદા આશ્રયસ્થાન છે, તેવો આંધળો વિશ્વાસ રાખ્યો હોય, તો તેને ચોવીસે કલાક મમત્વથી બંગલાની ચિંતા રહેશે. જોકે બંગલાને તમારા પર મમત્વ નથી, તેને તમે મરો કે જીવો તેની કોઈ પડી નથી. તે તમારી ઇચ્છાથી ટકવાનો કે તૂટવાનો નથી; છતાં ખોટી માલિકીયતનો આંધળો વિશ્વાસ રાખ્યો, એટલે જીવતાં પણ દુઃખ અને મરતાં પણ અવશ્ય દુઃખી થવાનું. કેટલાકનાં મકાન તેમની સામે જ સળગીને કે ધરતીકંપથી તૂટીને ખલાસ થઈ ગયાં, પોતે પણ તેમાં શેકાઈને કે દબાઈને મરી ગયા. તમારું પુણ્ય હોય તો તમે બચી જાઓ, અરે ! તમારો બંગલો પણ બચી જાય, આખી જિંદગી બંગલો સલામત રહે, તોપણ મૃત્યુ વખતે તેમાંથી બહાર કાઢશે જ.

સભા : જલદી કાઢો, એમ કહેશે.

સાહેબજી : બધું પ્રત્યક્ષ જ જુઓ છો, છતાં અસર થતી નથી. તમારી શ્રદ્ધાનો સો વાર ભંગ થતો દેખાય તોપણ તમારો વિશ્વાસ અડગ છે, કે ‘એને જે થયું તે મને નહીં થાય.’ જોકે તમને કોણે guarantee આપી તે ખબર જ નથી. મહાભારતમાં લખ્યું છે કે ‘તળાવ પર તરસથી પાણી પીવા ગયેલ યુધિષ્ઠિરને યક્ષે પૂછ્યું : “આ જગતનું મહાન આશ્ચર્ય શું ?” તો યુધિષ્ઠિર કહે છે : “આ જગતમાં મોટામાં મોટું આશ્ચર્ય એ છે કે સૌ લોકો બીજાને મરતા જુએ છે, તેમને ઘરની બહાર કાઢે છે, સ્મશાનમાં બાળી આવે છે, છતાં ‘હું ક્યારેય મરવાનો નથી’ એ રીતે જ જીવે છે.” તમે કહો કે પ્રત્યક્ષ હોય તો માનીએ. આ બધું પ્રત્યક્ષ જ છે, છતાં મન સ્વીકારતું નથી; કારણ કે મિથ્યાદર્શનની અંધશ્રદ્ધાનાં મૂળિયાં ઘણાં મજબૂત છે.

સભા : આખો દિવસ મરવાનો જ વિચાર કરવાનો ?

સાહેબજી : મેં સતત મરવાનો વિચાર કરવાનું નથી કહ્યું, માત્ર સત્ય છે તેનો નિર્ણય અને સ્વીકાર કરવાનું કહ્યું છે. હજારોના જીવનમાં જે પ્રત્યક્ષ છે તેને અવગણવાથી સુખી નહીં થવાય. કેટલાયે પોતાના જીવનમાં દેહને જીવની જેમ સાચવ્યો, સતત પંપાળીને પૂજ્યો, દિન-રાત તેની સેવા-ચાકરી-માવજત કરી; તોપણ દેહે તેમની હાલત શું કરી ? તે વિચારવું જોઈએ. છતાં તમારા જીવનમાં દેહને સર્વસ્વ માનો તે તમારો ખોટો વિશ્વાસ છે. એક માણસ માટે બજારમાં સો કડવા અનુભવ થાય અથવા સો જણા કહે કે આ ગુંડો છે, બેવચની છે, તો તમારો તેના પર આંધળો વિશ્વાસ રહે ? તેમ સત્ય વિચારતાં સંસારમાંથી જે દિવસે તમારી શ્રદ્ધા ખસી જશે તે દિવસે આપમેળે સમ્યગ્દર્શન પેદા થશે. તમારા જીવનમાં જેટલા મિથ્યા વિશ્વાસ છે, તે બધા વીણી વીણીને કાઢી નાંખો. જે શરણ છે તેના પર જ શરણની બુદ્ધિ

૧. પ્રણયવિહીને દધદમિષડ્ગમ્, સહતે બહુસન્તાપમ્ । ત્વયિ નિઃપ્રણયે પુદ્ગલનિચયે, વહસિ મુધા મમતાતાપમ્ ॥૬॥

(ઉપા. વિનયવિજયજી વિરચિત શાન્તસુધારસ ઢાલ-૫)

રાખો, રક્ષક છે તેને જ રક્ષક માનો, જે હિતકારી છે તેમાં જ હિતકારીની બુદ્ધિ કેળવો. આટલું કરશો તો સમ્યગ્દર્શન સરળતાથી પ્રગટશે. મિથ્યાશ્રદ્ધા અંતે નક્કી દુઃખ આપનારી નીવડે છે. અમારે તમને મૃત્યુ યાદ કરાવી દુઃખી નથી કરવા, પણ સત્યનો નિર્ણય કરાવી, સારાંશરૂપે બોધપાઠ લઈ, પ્રસન્નતાથી જીવન જીવો, વધારે દુઃખી ન થાઓ તે માટે આ સલાહ છે. વાસ્તવિકતાની અનુભૂતિ કરાવવી છે. જેટલા વાસ્તવવાદી બનીને જીવશો તેટલા દુઃખી નહીં થાઓ.

સમ્યગ્દર્શનનો શાંતિદાયક પરિણામ :

સમ્યગ્દર્શનમાં એક જ અટલ શ્રદ્ધા છે કે 'મારા આત્માને ચોવીસે કલાક સાચી સુખ-શાંતિ આપનાર મારા આત્માના ગુણો છે, તે સિવાયના તમામ સંકલિષ્ટ ભાવો ત્રાસ-સંતાપ આપનાર છે. તત્ત્વચિંતનથી આવો અડગ વિશ્વાસ સમ્યગ્દૃષ્ટિને હોય છે. ભૌતિક વસ્તુઓ જરૂરિયાત પ્રમાણે કામચલાઉ ધોરણે મેળવવી પડે, સાચવવી પડે, પરંતુ વાસ્તવમાં તેમાં મારા આત્માને ખરી સુખ-શાંતિ આપવાની શક્તિ નથી. તમે જીવનમાં કોઈ પણ પ્રવૃત્તિ કરતા હો, પરંતુ શાંતિ-અશાંતિનો અનુભવ તો તમારા મનોભાવોના આધારે થાય છે. જો મનમાં સંકલિષ્ટ ભાવો હશે તો દુઃખનો અનુભવ થશે જ, અને મનમાં શુભ ભાવો હશે તો શાંતિનો અનુભવ કરવામાં ઇન્દ્ર પણ દખલગીરી નહીં કરી શકે. આ સંસારનું એકાંતે પરમ સત્ય આટલું જ છે કે જીવમાત્રને તેના વિશુદ્ધ ગુણ સુખ-શાંતિ આપે છે, અને તેના દોષો જ તેને ત્રાસ-અશાંતિ-દુઃખ આપે છે. તેના વિના આ દુનિયામાં તમને સીધું સુખ આપનાર કે દુઃખ આપનાર કોઈ નથી. તમે શુભ ભાવમાં રહો છતાં અશાંતિનો અનુભવ થાય તે ત્રણ કાળમાં બને નહીં. તમારા મનમાં વાસના પ્રદીપ્ત થાય અને તમે શાંતિથી રહી શકો તે પણ ત્રણ કાળમાં શક્ય નથી. તેથી જ જેના મનમાં નિર્મળ બ્રહ્મચર્યનો ભાવ છે તેને અશાંતિ છે જ નહીં. આ વાત અનુભવ આધારિત સત્ય છે, પ્રયોગસિદ્ધ છે, નાસ્તિક પણ આનાકાની કે અસ્વીકાર કરી શકે તેમ નથી.

સભા : બીજાનાં દુઃખોને જોઈને દુઃખી થાય તો ?

સાહેબજી : તે કરુણાનો પરિણામ છે, જે પ્રશસ્ત દ્વેષમાંથી પેદા થાય છે. તે પણ એક કષાયનો પરિણામ છે. શુભ હોવા છતાં કષાયરૂપ છે, માટે આવેગજન્ય થોડી પીડા રહેવાની. સિદ્ધ ભગવંત પૂર્ણ સુખી છે, કેમ કે તેમને કષાય જ નથી. સમગ્ર વિશ્વને જોવાની શક્તિ એમનામાં છે, તેઓ સતત આખું જગત જુએ છે, જાણે છે, સમજે છે; તોપણ તેમને કોઈ અશાંતિ, વ્યગ્રતા નથી, કેમ કે બીજાના દુઃખની અસર નથી, સર્વથા નિર્લેપ છે. તેમનો પૂર્ણ

૧. રાગદ્વેષમહામોહક્રોધલોભમદમ્ભમાઃ । કામેર્ષ્યાંશોકદૈન્યાદ્યા, યે ચાન્યે દુઃસ્વહેતવઃ ॥૩॥ દુષ્ટચેષ્ટતયા નિત્યં, લોકસન્તાપકારિણઃ । ... જ્ઞાનવૈરાગ્યસંતોષત્યાગસૌજન્યલક્ષણાઃ । યે ચાન્યે જનતાઽઽહ્લાદકારિણઃ શિષ્ટસંમતાઃ ॥૫॥

(ઉપમિતિ૦ પ્રસ્તાવ-૩, શુભપરિણામરાજા વર્ણન)

મધ્યસ્થતાનો પરિણામ જ ખરી શાંત-પ્રશાંતતા આપે છે. ^૧જે મોક્ષમાં જાય તેનો આત્મા શાંત-પ્રશાંત છે, સર્વ કલેશ, સર્વ બંધન, સર્વ આધિ-વ્યાધિ-ઉપાધિથી મુક્ત છે. આત્માના નિર્મળ જ્ઞાન આદિ ગુણોમાં રમ્યા કરે, મોક્ષમાં ગુણનો ખજાનો માતો નથી. સિદ્ધ ભગવંત ચોવીસે કલાક આત્મગુણોના ભોગ-ઉપભોગમાં પરોવાયેલા રહે છે. તેઓ નિષ્ક્રિય બેઠા નથી, સતત એક જ પ્રવૃત્તિ છે કે મેળવેલું માણો. જે સિદ્ધ કર્યું છે તેને સતત ભોગવ્યા કરો. આત્માના અપાર ઐશ્વર્યનો ભોગવિલાસ તેમના આત્મામાં અવિરત વધ્યા કરે છે. આ નિર્વિકારી ચેતનની અવસ્થામાં કોઈપણ સંતાપનો અવકાશ જ નથી; કેમ કે સંતાપદાયક તમામ ભાવો આત્મામાંથી બહાર નીકળી ગયા છે. હવે મિથ્યાદર્શન, મિથ્યાજ્ઞાન અને મિથ્યાચારિત્રનો તેમનામાં કણિયો પણ નથી.

સભા : સિદ્ધો કેવું સુખ ભોગવે છે, તે દૃષ્ટાંત દ્વારા સમજાવો.

સાહેબજી : શાસ્ત્રમાં આવતું દૃષ્ટાંત લાંબું છે. વર્ણન કરતાં દિવસો વીતી જાય. સાંભળતાં આશ્ચર્ય થાય એવું વોલ્યુમોનાં વોલ્યુમો (ગ્રંથોનાં ગ્રંથો) ભરાય એટલું વર્ણન છે.

૨ભૌતિક સુખની એકાંતે દુઃખરૂપતા :

સભા : દુઃખ હોય તો જ સુખ થાય, એવો નિયમ ભૌતિક ક્ષેત્રમાં જ છે ? કે આધ્યાત્મિક ક્ષેત્રમાં પણ છે ?

સાહેબજી : ના, અધ્યાત્મના ક્ષેત્રમાં દુઃખસાપેક્ષ સુખનો નિયમ નથી; કેમ કે તે સ્વાધીન

૧. અક્ષયદાન અર્થિત્યના, લાભ અપત્ને ભોગ હો જિનજી, વીર્યશક્તિ અપ્રયાસતા, શુદ્ધ સ્વરૂપ ઉપભોગ હો જિનજી ॥૪॥ એમ અનંત ગુણનો ધણી, ગુણગણનો આનંદ હો જિનજી, ભોગરમણ આસ્વાદ્યુત, પ્રભુ તું પરમાશંદ હો જિનજી ॥૭॥

(દેવચંદ્રજી કૃત સુપાર્શ્વનાથ જિન સ્તવન ગાથા-૪, ૭)

૨. ભગવાનાહ-

જતો ધ્વિય પચ્ચક્ખં સોમ્મ! સુહં નથ્થિ દુક્ખમેવેદં. તપ્પડિયારવિભત્તં તો પુણ્ણફલં તિ દુક્ખં તિ ॥૨૦૦૫॥
સૌમ્ય! પ્રભાસ! યત એવ દુઃખેડુનુભૂયમાને કસ્યાપ્યવિપર્યસ્તમતે: સુખં પ્રત્યક્ષં નાસ્તિ, સુખાનુભવ: સ્વસંવિદિતો ન (નિવેદ્યતે) વિદ્યતે, અત એવાસ્માધિરુચ્યતે- "દુક્ખમેવેદં" ઇતિ, યત્ કિમપ્યત્ર સંસારચક્રે સ્વક્-ચન્દના-ડહ્ગનાસંભોગાદિસમુત્થમપિ વિદ્યતે તત્ સર્વં દુઃખમેવેત્યર્થઃ, કેવલં તસ્યાહ્ગનાસંભોગાદિવિષયૌત્સુક્યજનિતારતિરૂપસ્ય દુઃખસ્ય પ્રતીકારોડહ્ગના-સંભોગાદિકસ્તત્પ્રતીકારસ્તેન તત્પ્રતીકારેણ દુઃખમપિ સદ્ વિભક્તં મૂઢૈર્મદેન વ્યવસ્થાપિતમ્-તત્પ્રતીકારરૂપં કામિનીસંભોગાદિકં પામાકળદૂયનાદિવત્ સુખમધ્યવસિતમ્, શૂલારોપણ-શૂલ-શિરોબાધાદિવ્યાધિ-બન્ધ-વધાદિજનિતં તુ દુઃખમિતિ. રમણીસંભોગ-ચક્રવર્તિપદલાભાદિ સુખં સ્વસંવિદિતં "દુઃખમ્" ઇતિ વદતાં પ્રત્યક્ષવિરોધ ઇતિ ચેત્. તદયુક્તમ્, મોહમૂઢપ્રત્યક્ષત્વાત્, તસ્ય તલ્લાભૌત્સુક્યજનિતારતિરૂપદુઃખપ્રતીકારરૂપત્વાદ્ દુઃખેડપિ તત્ર સુખાધ્યવસાયઃ, પામાકળદૂયના-ડપથ્યાહારપરિભોગાદિવત્; તથાચોક્તમ્-"નગ્ન: પ્રેત ઇવાવિષ્ટ: ક્વણન્તીમુપગૃહ્ય તામ્. ગાઢાયાસિતસર્વાહ્ગ: સ સુખી રમતે કિલ ॥૧॥ ઔત્સુક્યમાત્રમવસાદયતિ પ્રતિષ્ઠા ક્લિશ્નાતિ લબ્ધપરિપાલનવૃત્તિરેવ. નાતિશ્રમાપગમનાય યથા શ્રમાય રાજ્યં સ્વહસ્ત-ગતદળ્ડમિવાતપત્રમ્ ॥૨॥ ભુક્તા: શ્રિય: સકલકામદુઘાસ્તત: કિં સંપ્રીણિતા: પ્રણયિન: સ્વધનૈસ્તત: કિમ્?। દત્તં પદં

સુખ છે, સહજ સુખ છે. તેને ભોગવવા કોઈ જડ વસ્તુની જરૂરિયાત-અપેક્ષા નથી. વળી, તે સુખ દુઃખમાં રાહતરૂપ નથી. આત્માના નિર્મળ જ્ઞાનનો અનુભવ કરવા પૂર્વશરતરૂપે કોઈ દુઃખની આવશ્યકતા નથી. ભૌતિક ક્ષેત્રમાં પરાધીન સુખ છે, તેથી ભોગ-ઉપભોગ માટે જડ વસ્તુઓની આવશ્યકતા છે; વળી દુઃખસાપેક્ષ છે, તેથી સંગ્રહરૂપે પહેલાં દુઃખ જરૂરી છે. તે વિના દુઃખોપચારરૂપ સુખ ન સંભવે. આખા સંસારનાં જેટલાં પણ ભૌતિક સુખો છે તે તમામ દુઃખોપચારરૂપ છે. એટલે કે પેદા થયેલા દુઃખનો ઉપચાર છે, ચિકિત્સા છે. પહેલાં આગમાં દાઝો, પછી ઠારવા માટે ઠંડકની દવા લગાવો; તેમ મનમાં વાસના જગાડો, પછી તેને ઠારવા ભોગનો ઉપચાર કરો. આ ભૌતિક સુખોનો સાર્વત્રિક ક્રમ છે. સંસારનાં સુખોમાં દુઃખ વિના સુખ છે જ નહીં. જ્યારે જ્યારે સુખ જોઈતું હોય ત્યારે પૂર્વશરતરૂપે પહેલાં દુઃખ ભોગવવું જ પડે. ગરમી વિના પંખાનું સુખ નહીં, ઠંડી વિના heaterનું સુખ નહીં, ભૂખ વિના ખાવાનું સુખ નહીં, થાક વિના આરામનું સુખ નહીં, દુખાવા વિના માલીશની મજા નહીં. આ ક્રમ ગોઠવાયેલો જ છે. આત્માના સુખમાં આવી શરત જ નથી. ત્યાં તો માત્ર અંતરમાં મધુર સ્વાદવાળો ગુણનો પરિણામ છે, તેને તમારી ચેતના દ્વારા સતત ભોગવ્યા કરો, રસ લીધા જ કરો. બસ, મજા મળ્યા કરશે જે અખૂટ હશે. કોઈને સાપેક્ષ છે જ નહીં, તેથી તકલીફ નથી.

સભા : તે મધુર સ્વાદ કેવો ?

સાહેબજી : તે તો અનુભવે તે જાણે, બીજા તો શબ્દોથી વર્ણન કરે પણ તેમાંય મર્યાદા છે. છતાં વાણીથી શક્ય એટલું મોક્ષના સુખનું વર્ણન શાસ્ત્રમાં દાખલા-દલીલપૂર્વક કરેલ છે, જે સચોટ છે.

સભા : સમ્યગ્દર્શન, સમ્યગ્જ્ઞાન, સમ્યક્ચારિત્ર મોક્ષમાર્ગ છે, પરંતુ મોક્ષનું સુખ સમજાયા વિના મોક્ષમાર્ગ કેવી રીતે ગમે ?

સાહેબજી : કેરીના ગોટલામાં પણ થોડો કેરીનો સ્વાદ હોય, શેરડીના ગાંઠામાં પણ શેરડીનો અલ્પ રસ હોય, તેમ મોક્ષના કારણમાં પણ મોક્ષનો આંશિક સ્વાદ છે. તમે હવા ખાતા ફરો છો, વાસ્તવમાં સમ્યગ્દર્શન, સમ્યગ્જ્ઞાન અને સમ્યક્ચારિત્ર કશું ચાખ્યું જ નથી; છતાં ટૂંકમાં, તમારે યોગ્ય દૃષ્ટાંત દ્વારા સમજાવું.

શિરસિ વિદ્વિષતાં તતઃ કિં કલ્પં સ્થિતં તનુભૂતાં તનુભિસ્તતઃ કિમ્? ॥૩॥ इत्थं न किञ्चिदपि साधन-साध्यजातं स्वप्नेन्द्रजालसदृशं परमार्थशून्यम्। अत्यन्तनिर्वृतिकरं यदपेतबाधं तद् ब्रह्म वाञ्छत जनाः! यदि चेत्तनास्ति ॥४॥" इत्यादिना। "पुण्यफलं ति दुःखं ति" यत एवमुक्तप्रकारेण दुःखेऽपि सुखाभिमानः, तस्मात् पुण्यफलमपि सर्वं तत्त्वतो दुःखमेवेति ॥२००५॥

(વિશેષાવધ્યકભાષ્ય ભાગ-૨, શ્લોક-૨૦૦૫, મૂલ-ટીકા)

✽ સર્વ પુણ્યફલં દુઃખં, કર્મોદયકૃતત્ત્વતઃ। તત્ર દુઃખપ્રતીકારે, વિમૂહાનાં સુખત્વધીઃ ॥૬૩॥

(અધ્યાત્મસાર, અધિકાર-૧૮)

ઇચ્છાપૂર્તિની અપેક્ષાએ મોક્ષસુખની ઝાંખી :

પહેલાં નક્કી કરો : જીવનમાં જ્યારે જ્યારે સુખ મળે છે ત્યારે શેના કારણે મળે છે ? ભૌતિક ક્ષેત્રમાં પણ ઇચ્છાપૂર્તિ થાય ત્યારે સુખ મળે છે ? કે માત્ર ઇચ્છાથી સુખ મળે છે ? તમને લાખ રૂપિયા કમાવાની ઇચ્છા હોય, પરંતુ લાખ ન મળે ત્યાં સુધી દુઃખી રહેશો, જ્યારે લાખ રૂપિયા મળ્યા ત્યારે નાચવા લાગ્યા; કેમ કે ઇચ્છા પૂરી થઈ. આ જ બતાવે છે કે વિશ્વનો સનાતન-શાશ્વત નિયમ એ છે કે સુખ તૃપ્તિમાં છે, ઇચ્છામાં નહીં. ઇચ્છાના નિરાકરણથી કે ઇચ્છાની પૂર્તિથી તૃપ્તિ પેદા થાય છે, જે સુખાનુભવ કરાવે છે. એક ઇચ્છાની પૂર્તિ થાય તો આટલું સુખ, બે ઇચ્છાની પૂર્તિ થાય તો બમણું સુખ, એમ mathematically calculation (ગણિતની રીતે ગણતરી) કરો, અને પછી નિર્ણય કરો કે જેની સર્વ ઇચ્છા પૂરી થાય તેને કેટલું સુખ થાય ? જે calculation આવશે તે મોક્ષનું સુખ હશે; કારણ કે ^૧બધી ઇચ્છાઓ પૂરી થાય તેનું નામ જ સિદ્ધ છે. સર્વ સુંદર શક્તિઓની (લબ્ધિઓની) જેને સિદ્ધિ થઈ તે સાચા સિદ્ધ છે. સિદ્ધોને જોઈતું હતું તે સર્વ પામી ગયા છે, તેથી તેમના આત્મામાં હવે કોઈ ઇચ્છા જ રહી નથી. જેની સર્વ ઇચ્છા પૂર્ણ થઈ છે, એક પણ ઇચ્છા અધૂરી નથી, ત્યાંથી મોક્ષના સુખની હદ શરૂ થાય છે. તેથી મોક્ષમાં પૂર્ણ તૃપ્તિનું સુખ આવશે.

સભા : તેને દુઃખોપચાર ન કહેવાય ?

સાહેબજી : ના, ઇચ્છા કરવાની આવશ્યકતા જ નથી, તેથી દુઃખનો અવકાશ જ નથી. તૃષ્ણા વિના આ સૃષ્ટિમાં કદી દુઃખના અસ્તિત્વનો સંભવ નથી. પીડા નથી તેથી ઉપચાર ન રહ્યો. ઉપચારમાં પીડાની રાહત હોય છે. આ તર્ક સમજવા જેવો છે. તમારા જીવનમાં જ સરવાળો માંડો કે એક ઇચ્છાતૃપ્તિથી આટલું સુખ થયું; બેથી, ત્રણથી, ચારથી કમિક વૃદ્ધિનો દર માંડો, તોપણ અંદાજથી જેની સર્વ ઇચ્છા પૂરી થાય તેના સુખનો તાળો મેળવી શકો.

સભા : ઇચ્છા પૂરી થઈ ગઈ, પછી જીવવાનો અર્થ શું ?

સાહેબજી : તમે જીવનનો સાર ઇચ્છાને જ માનો છો ? આમની દૃષ્ટિએ ઇચ્છા એ જ જીવનનું બળ, પ્રાણ, મજા છે. જો આવો જ સિદ્ધાંત હોય તો સતત ઇચ્છા કર્યા કરો, પછી જુઓ કે અંદરથી કેવા દાઝો છો ? એક પણ ઇચ્છા પૂરી ન થાય અને માત્ર ઇચ્છાઓના ઢગલા હૃદયમાં સંઘરીને ફરો તો રીબાઈ રીબાઈને જીવન ઝેર જેવું બની જશે. આ બોલવાની વાત નથી, જાત પર અખતરો કરી પ્રયોગસિદ્ધ કરવા જેવી વાત છે. એક પણ ઇચ્છાપૂર્તિ નહીં થાય તો તમને તમારું જીવન સાર્થક નહીં, પણ દોઝખ જેવું લાગશે. જીવનની સાર્થકતા

૧. સિદ્ધાણિ સવ્વકજ્ઞાણિ જેણ ણ ય સે અસાહિયં કિંચિ. વિજ્ઞાસુહૃદ્ધાતી, તમ્હા સિદ્ધો ત્તિ સે સહો. ૧૬. ૧૧
દોહકાલરયં જં તુ, કમ્મં સેસિયમદ્ધહા. સિયં ધંત ત્તિ સિદ્ધસ્સ, સિદ્ધત્તમુવજાયહ. ૧૭. ૧૧

(સિદ્ધપ્રાપ્ત, શ્લોક-૬-૭)

ઇચ્છામાં નહીં ઇચ્છાપૂર્તિથી થતાં સુખના અનુભવમાં છે. આ સત્ય નાસ્તિક પણ ઇનકારી શકે તેમ નથી. હકીકતમાં તમારા મનમાં મૂંઝવણ એ છે કે સર્વ ઇચ્છાઓ પૂરી થઈ ગયા પછી કરવું શું ? કારણ કે તમને નવરા બેસવું ફાવતું નથી. આમ પણ સ્વભાવથી મજૂર છો, એટલે કંઈક ને કંઈક ઉદ્યમ, પુરુષાર્થ, પરિશ્રમ જોઈએ. મોક્ષમાં સતત નવરા બેસી રહેવાનો તમને ડર છે; પણ અહીં તત્ત્વ સમજ્યા નહીં કે સર્વ ઇચ્છા પૂરી થઈ એટલે જોઈતું સંપૂર્ણ મેળવી લીધું. હવે નવરા બેસવાનું નથી, મેળવેલાને માણવાનું છે. સંસારમાં પણ જે અબજો કમાઈને બેઠા છે, તેમને ગમે તેટલી મોંઘવારી થાય પણ કમાવા જવું પડે તેમ નથી. એમ ને એમ જીવનમાં ઐશ્વર્ય-સત્તા-સંપત્તિ મળી ગયેલ છે. હવે તે બેઠા-બેઠા માખી ઉડાડશે કે મળેલું ભોગવશે ? બસ, મોક્ષમાં પણ મળેલું સતત ભોગવવાનું છે.

સભા : ત્યાં મળે છે શું તે જ ખબર નથી.

સાહેબજી : તેને માટે આંતરદ્રષ્ટિ જોઈએ. સમ્યગ્દર્શનનો અર્થ આ જ છે : જેને આત્માના ગુણોમાં જ સંપત્તિ-ઐશ્વર્ય, સુખ-શાંતિ-તૃપ્તિ દેખાય છે, તેમાં જ આનંદ આપવાની શક્તિ જણાય છે, તેનામાં સમ્યગ્દર્શન છે. ^૧તમારા મનમાં વિકાર-વાસના-આવેગ-કષાયો હોય તો તમે અંદરથી આકુળ-વ્યાકુળ રહો. તમે ક્રોધ, ઈર્ષ્યા કે રાગમાં રહો છતાં શાંતિ ભોગવો તે ત્રણ કાળમાં બને નહીં. જીવમાત્રને અશાંતિ-ત્રાસ આપનાર તેના દોષો જ છે. જેના આત્મામાંથી દોષો નીકળી ગયા અને ગુણો આવી ગયા, તેને ચોવીસે કલાક મજા જ મજા છે. આત્માના ગુણોના મધુર આસ્વાદની શ્રદ્ધા થાય તેને સમ્યગ્દર્શન છે, આત્માના ગુણોની સ્પષ્ટ સમજણ આવે તે સમ્યગ્જ્ઞાન છે અને આત્માના ગુણોનો અનુભવ ચાલુ થાય તે સમ્યક્ચારિત્ર છે. આ ત્રણેની પરાકાષ્ઠા આવે એટલે મોક્ષ થઈ ગયો. મોક્ષ રત્નત્રયીમય છે. રત્નત્રયીની પરાકાષ્ઠા એ મોક્ષ છે, અને રત્નત્રયીનો પ્રારંભ એ મોક્ષમાર્ગ છે. તેથી જ મોક્ષમાર્ગમાં મોક્ષનું આંશિક સુખ સમાયેલું છે. જેને મોક્ષના સુખનો આંશિક અનુભવ કરવો હોય તેણે અહીં જ સમ્યગ્દર્શન, સમ્યગ્જ્ઞાન, સમ્યક્ચારિત્રનો અનુભવ કરવો જોઈએ. તે ચાખે તો આપમેળે ખબર પડે. અત્યારે આ ત્રણમાંનો એક પણ ગુણ પ્રગટ્યો નથી, માટે મારે ઇચ્છાતૃપ્તિ આદિના ગુણાકાર આપીને સમજાવવું પડે છે. તમારા જીવનમાં જેટલા પણ શાંતિદાયક પરિણામ અનુભવાય તે શુભ પરિણામ છે, તેના કરતાં સમ્યગ્દર્શન આદિ નિરુપાધિક પરિણામોનો સ્વાદ જુદો જ હોય છે. માટે અત્યારે દાખલા દ્વારા તમને માત્ર વિચારતા કરી શકાય, આંશિક અનુભવ તો અંશથી રત્નત્રયી માગે.

ભાવોથી થતાં સુખ-દુખનું મંથન ખૂબ જરૂરી છે. આમાં કોઈ પર વિશ્વાસ નથી રાખવાનો. તમે તમારા અનુભવને તાવો અને નક્કી કરો કે કયો ભાવ થાય તો મને સુખ-શાંતિનો અનુભવ

૧. મૂલં સંક્લેશજાલસ્ય, પાપમેતદુદાહતમ્। ન કર્તવ્યમતઃ પ્રાજ્ઞૈઃ, સર્વં યત્પાપકારણમ્। ૧૧૧। હિંસાનૃતાદયઃ પઞ્ચ, તત્ત્વાશ્રદ્ધાનમેવ ચ। ક્રોધાદયશ્ચ ચત્ત્વાર, ઇતિ પાપસ્ય હેતવઃ। ૧૨૦। વર્જનીયાઃ પ્રયત્નેન, તસ્માદેતે મનીષિણા। તત્તો ન જાયતે પાપં, તસ્માન્નો દુઃખસંભવઃ। ૧૨૧।

થાય છે ? અને કયા ભાવથી મને અશાંતિ-દુઃખ થાય છે ? જેમ તમારી જીભ ઉપર કઈ વસ્તુ લાળમાં ભળે તો ભાવે, અને કઈ વસ્તુ ભળે તો ન ભાવે તે તમે સ્પષ્ટ કહી શકો છો, કે ખારી-મીઠી ભળે છે તો ભાવે છે, કડવી-તૂરી વસ્તુ ભળે છે તો ભાવતી નથી; તેમ મનનો કયો ભાવ પીડા આપે છે અને કયો ભાવ શાંતિ આપે છે, તેનું પૃથક્કરણ કરો.

સભા : ઘણાને બીજાને પીડા આપવામાં શાંતિ મળે છે.

સાહેબજી : તમારું આ વિધાન મને મંજૂર નથી; કેમ કે બીજાને પીડા આપવાની મહેનત કરો, પણ જો પેલો અંદરમાં અકળાય નહીં, તો પીડા આપનારને શાંતિ નહીં મળે. તે અકળાય તો જ તમને શાંતિ થશે. તમે પીડા આપી તેનાથી તેને અશાંતિ થઈ, તો તમને શાંતિ મળી; જે દર્શાવે છે કે પીડા આપવાથી તમને શાંતિ નથી થઈ, પરંતુ મનમાં જે અશુભ આવેગ હતો, જેનાથી તમે બેચેન હતા, તે પેલાને પીડા આપવાથી શમ્યો, તેથી તમને શાંતિ થઈ. તમારું તાકેલું નિશાન નિષ્ફળ જાય તો શાંતિ નહિ થાય. કોઈને ગુસ્સામાં અપશબ્દો કહો, પણ તે ધ્યાનમાં ન લે કે શાંતભાવે સહન કરી લે, તો તમે વધારે ધૂંઆપૂંઆ થશો; કારણ કે આવેગપૂર્વક તાકેલું તમારું નિશાન નિષ્ફળ ગયું છે, જેથી તમારો આવેગ શમ્યો નહીં. તે શમી જાય તો તમને અવશ્ય શાંતિ થાય. આનો અર્થ એ કે બીજાને પીડા આપવાથી નહીં, પણ તમારી આંતરિક પીડારૂપ તમારો દુષ્ટ આવેગ શમવાથી જ શાંતિ મળે છે. Universal lawનો ક્યાંય ભંગ નથી. એકલી ઇચ્છાથી સુખ-શાંતિ નહિ, પણ તૃપ્તિથી જ સુખ-શાંતિ મળે, એ નિયમ અચલ છે. અહીં આવેગ રહે ત્યાં સુધી શાંતિ નથી, આવેગ શમે એટલે તૃપ્તિજન્ય શાંતિ છે. તેથી કોઈપણ માર્ગે તૃપ્તિ મેળવો, સુખ અવશ્ય મળશે જ. તૃપ્તિ પેદા કરવાના ઉપાય બે છે : (૧) પહેલાં મનમાં આવેગજન્ય વ્યાકુળતા પેદા કરવી, ત્યારબાદ આવેગને શમાવી તૃપ્તિ મેળવી શકાય, જે દાઝીને દવા દ્વારા ઠંડક મેળવવા જેવો ઉપાય છે. (૨) જ્યારે બીજો રસ્તો આવેગથી કાયમ દૂર રહી સહજતૃપ્ત રહેવાનો માર્ગ છે, જેમાં વગર દાઝયે શીતળતા પામવાની છે. તમારે કયો રસ્તો પસંદ કરવો છે તે તમારી મરજી પર છે.

સભા : આવેગ વગર તૃપ્તિ આવે ?

સાહેબજી : તમે તમારી સામે હાજર સંયમી મહાત્માઓને જુઓ. આ કાળમાં પણ એવા મહાત્માઓ છે, જે કરોડોની ભૌતિક સંપત્તિ છોડી, દીક્ષા લઈ સુંદર સંયમ પાળે છે. તમે જેટલાં આવેગનાં સાધનો ઘરમાં વસાવ્યાં છે તેમાંનું વિકાર-આવેગનું એક સાધન ઉપાશ્રયમાં નથી, છતાં તેઓ મસ્તીથી જીવે છે. પરિચય કેળવી તેમના ચોવીસ કલાકનું જીવન જુઓ તો કોઈ જાતના આવેગ વિના શાંત-તૃપ્ત જીવન જીવનારા અત્યારે પણ હાજર છે. આ પ્રત્યક્ષ દાખલા નકારી શકાય તેમ નથી. જેને સ્ત્રીનું આકર્ષણ જ નથી તેને વાસના કેવી રીતે પીડશે ? તેને મનમાં સદા બ્રહ્મચર્યની તૃપ્તિ રહેવાની જ. દુનિયા પહેલાં વાસનાથી શેકાઈને પછી ભોગ દ્વારા તૃપ્તિ મેળવે છે. ભોગવીને વાસનાતૃપ્તિ કરવી હોય તો પહેલાં વિકારોથી દાઝવું અનિવાર્ય છે. વળી એ શાંતિ કામચલાઉ હશે, પાછા વિકારોના આવેગ, પાછું ભોગો દ્વારા તેનું શમન.

આ દુઃખોપચારનો ક્રમ ગુમડું પકવીને ડ્રેસીંગ કરવા બરાબર છે. ગુમડા વિનાની નિરોગી દશા, અને ઉપચાર દ્વારા કામચલાઉ ગુમડું મટાડવું, બંને સ્વસ્થતામાં જમીન-આસમાનનો તફાવત છે. દુનિયા આ રહસ્ય સમજવા-સ્વીકારવા તૈયાર નથી; કારણ કે મિથ્યાદર્શન, મિથ્યાજ્ઞાન, મિથ્યાચારિત્ર ગાઢ છે. જગત સુખ માટે જે માર્ગો દોડી રહ્યું છે, તે સુખ પણ તૃપ્તિનું જ છે, પણ તે કામચલાઉ-ક્ષણિક તૃપ્તિ પામવા પુનઃ પુનઃ દાઝીને ઠરવાનો માર્ગ છે. પ્રભુએ દર્શાવેલો તૃપ્તિનો માર્ગ સહજતૃપ્તિનો છે. વિકારોને મૂળમાંથી નષ્ટ કરીને સદા શાંત થવાનો અને પોતાની શુદ્ધ ચેતનાને માણવાનો આનંદમય માર્ગ છે; પણ તે સમ્યગ્દર્શન, સમ્યગ્જ્ઞાન વિના સમજાય જ નહિ, અને આચરવા તો સમ્યક્ચારિત્ર પણ જરૂરી છે. આ કાળમાં પણ જિનાજ્ઞા પ્રમાણે જે ચારિત્ર પાળે છે, તેના જીવનમાં સુખનો જે અનુભવ છે, તે સંસારી જીવોને કલ્પનાતીત છે.

સભા : દાઝ્યા પછી ઠંડક થાય, તે સારી ઠંડક નથી ?

સાહેબજી : તેવી ઠંડક જોઈતી હોય તો પહેલાં દાઝવું પડે. ખંજવાળથી થતા ખસ-ખરજવામાં રાહત જેને જોઈતી હોય તેણે ખસ-ખરજવું પેદા કરવું પડે. આવેગ શમાવીને જીવનમાં સુખ જોઈતું હોય તો પહેલાં આવેગથી રીબાવવું અનિવાર્ય જ રહેવાનું. ભગવાને બંને રસ્તા સ્પષ્ટ દર્શાવ્યા છે. ગેરસમજ કાઢી નાંખો તો સરળતાથી સ્પષ્ટ સમજાશે. અશાંતિનું નિરાકરણ કરીને શાંતિના માર્ગે જવું હોય તો અશાંતિની પીડામાંથી પસાર થવું જ પડે; જ્યારે સીધા શાંતિના માર્ગે જવું તે જ સાચો સમજદારીનો માર્ગ છે. ભોગ દ્વારા ઇન્દ્રિયોના વિકારોને શમાવી તૃપ્તિ પામવાનો અને સહજતૃપ્તિ પામવાનો તે બંને માર્ગ સૃષ્ટિમાં સદા કાળના ચાલ્યા આવે છે. સંસારગામી જીવો પ્રથમ માર્ગ અપનાવે છે, મુક્તિગામી જીવો દ્વિતીય માર્ગ અપનાવે છે; કારણ કે બંનેની પસંદગીનાં પ્રેરક બળ ક્રમશઃ મિથ્યાદર્શન, મિથ્યાજ્ઞાન અને સમ્યગ્દર્શન, સમ્યગ્જ્ઞાન છે; અહીં પોતપોતાની પસંદગી અનુસારે પુરુષાર્થ કરવો તે જ મિથ્યાચારિત્ર અને સમ્યક્ચારિત્ર છે. તમારા અંતરમાં તમને આંતરિક દુઃખ-સંતાપ અપનારા પરિણામોને જેટલી તીવ્રતાથી ઓળખશો તેટલા સમ્યગ્દર્શનની સમીપ જશો. સમ્યગ્દૃષ્ટિ જીવને પોતાના આત્માના તમામ દુઃખકારી ભાવો અને સુખકારી ભાવોનું વેદનપૂર્વક વિભાજન હોય છે. તેથી જ તેની શ્રદ્ધા અનુભવસિદ્ધ નિશ્ચય છે. તમને ગુણ પર વિશ્વાસ નથી, દોષ પર પૂરો ભરોસો છે. તમે માનો છો કે આસક્તિ-દ્વેષ-અહંકાર કરવાથી સુખ મળશે. હકીકતમાં તેના કારણે તમે રિબાઓ છો, પીડાઓ છો, છતાં તેમાંથી બહાર નીકળવાનું મન થતું નથી; કેમ કે સંવેદના મિથ્યાદર્શન અનુસારી છે. તેને તોડવા આંતરિક ભાવોનું મંથન કરી વિશ્લેષણ જરૂરી છે. આત્મગુણોમાં સુખની શ્રદ્ધા તે જ સમ્યગ્દર્શન છે. ગંભીરતામાં સુખ છે અર્થાત્ ઉછાંછળાપણાના ભાવમાં દુઃખ છે. ધીરજમાં સુખ છે, અધીરાપણામાં દુઃખ છે. નિર્ભીકતામાં સુખ છે, ભયના પરિણામમાં દુઃખ છે. કામવાસનાના પરિણામમાં દુઃખ છે, બ્રહ્મચર્યના પરિણામમાં સુખ છે. આ રીતે હજારો ગુણોમાં સુખનો દૃઢ વિશ્વાસ પ્રગટે, દોષોમાં વિશ્વાસ ડગે, તો જ સમ્યગ્દર્શન આવે. ત્યારબાદ સમ્યગ્જ્ઞાન અને સમ્યક્ચારિત્રના માર્ગે પૂરપાટ ગતિ સુગમ છે.

સભા : ઇચ્છાનો અભાવ સુખ છે ?

સાહેબજી : માત્ર ઇચ્છાનો અભાવ તો પત્થરમાં પણ છે, છતાં તેને સુખ પણ નથી અને દુઃખ પણ નથી; કારણ કે તે જડ છે. જડમાં સંવેદના હોતી જ નથી. આત્મા ચેતન છે, સતત સંવેદનયુક્ત છે. તમે તમારી ચેતનાનો સતત અનુભવ લઈ રહ્યા છો. માત્ર તે વિકારી હોય તો આવેગજન્ય સંતાપનો અનુભવ કરો, તે નિર્વિકારી હોય તો ઇચ્છાશૂન્ય નિર્મળ જ્ઞાન આદિના આનંદનો અનુભવ કરો. ઇચ્છા રહિત નિર્મળ ચેતનાનો આસ્વાદ એ જ સુખ છે. એને માણવાથી નિર્મળ આનંદનો અનુભવ થાય. રત્નત્રયી દ્વારા આપણી ચેતનાને ક્રમશઃ શુદ્ધ કરવાની છે, જે સતત આંતરિક આનંદનો અનુભવ કરાવે. આ ભાવતીર્થ મહાસુખદાયી છે. ખારા પાણીના સમુદ્રમાં વીરડીરૂપે મીઠું જળ મળે, તેમ આ સંસારરૂપી સાગરમાં રત્નત્રયીરૂપ મોક્ષમાર્ગ મીઠી વીરડી છે. તેને સ્વીકારો તો સાચા સુખનો આંશિક અનુભવ થાય.

૧ શ્રાવકને શૃંગીમત્સ્યની ઉપમા :

શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે કે શ્રાવક ખારા સમુદ્રરૂપ સંસારમાં રહેવા છતાં શૃંગીમત્સ્યની જેમ મીઠું પાણી પીએ. માછલાંની સમુદ્રમાં હજારો જાતો છે. જૈન આગમોમાં કહ્યું છે કે પ્રાણીસૃષ્ટિમાં સૌથી વધારે વૈવિધ્ય મત્સ્યજાતિમાં હોય છે. માત્ર બે આકારનાં જ માછલાં ન મળે, બાકી બધાં મળે. આધુનિક વિજ્ઞાન પણ હવે કબૂલે છે કે માછલાં જેટલી જાતો બીજા કોઈ પ્રાણીઓમાં નથી. તેમાં એક શૃંગી જાતનું મત્સ્ય છે. તેની ખાસિયત એ છે કે તે રહે સદા ખારા પાણીમાં, દરિયામાં, પણ જ્યારે તરસ લાગે ત્યારે સમુદ્રમાં પણ વીરડી ગોતીને મીઠું પાણી પીવે. દરિયામાં પણ નીચે કોઈ કોઈ જગ્યાએ તળમાં મીઠા પાણીના ઝરા ઊછળે. આ મત્સ્ય હોશિયારીપૂર્વક વીરડી ક્યાં છે તે જાણીને મીઠા પાણીનો સ્વાદ લે. તેને અંદરથી instincts (સ્ફુરણ) જ એવી થાય કે જનમથી તેનામાં આ જ્ઞાન હોય છે. તેમ શ્રાવક પણ સંસારરૂપી ખારા સમુદ્રમાં રહે, છતાં જિનવાણી દ્વારા રત્નત્રયીરૂપ મધુર પાણીનો આસ્વાદ કરે. તેથી તેને સંસાર બહુ સતાવી શકે નહીં. તમે ક્યારેય આત્માના શાંતરસરૂપી મધુર જળનો આસ્વાદ કર્યો છે ? કે હજુ જેટલા માનસિક આવેગ છે તે ઓછા લાગે છે ? અને તેને વધારવાની સાધના ચાલુ છે ? ગાંડો માણસ ઘણા કૂદકા મારે, પછી પગમાં દુખાવો થાય, સોજા આવે, છતાં પણ

૧ આગમ છે અવિકારા જિણંદા તેરા આગમ છે અવિકારા. જ્ઞાનજ્યોતિ પ્રકટે ઘટમાંહે, જેમ રવિકિરણ હજારા, મિથ્યાત્વે દુર્નય સવિકારા તગ-તગતા નહિ તારા..૧.. ... સાયરમાં મિઠી મેહેરેવાલ, શૃંગિ મત્સ્ય આહારા, શરણ વિહીના દીના મીના, ઓર તે સાયર ખારા..૪..

(વીરવિજયજી કૃત ૪૫ આગમની પૂજા અંતર્ગત આવશ્યકસૂત્ર-ઓધનિર્યુક્તિ આગમની ઢાલ ગાથા-૧, ૪)
* ઉત્તમ આચારજી મુનિ અજ્ઞા, શ્રાવક શ્રાવિકા અચ્છ જી, લવણ જલપિ માંહે મીઠું જળ, પીવે શિંગી મચ્છ જી ॥૩॥ વીર૦

(બીમાવિજયજી કૃત મહાવીર જિન સ્તવન)

તેને વધારે ઠેકડા મારવાનું મન થાય. તેમ તમને હાલના જીવનથી જરા પણ શાંતિ-પ્રસન્નતા નથી; છતાં આવેગ વધારવા પૈસા ખર્ચીને નવાં-નવાં સાધનો ઘરમાં વસાવો છો. પોપ મ્યુઝિક ટી.વી.માં વાગતા હોય તો મનના આવેગ વધે કે ઘટે ? તોપણ એ જ કરવા લાયક લાગે છે, તે મિથ્યાદર્શનનો પ્રભાવ છે.

આટલું સાંભળ્યા પછી જો હૃદયને કાંઈ સ્પર્શ્યું હોય તો નક્કી કરો કે જીવનમાં જેટલા રાગ-દ્વેષ-આસક્તિ-મોહ-માયા-ક્રોધ-કામ વગેરે આવેગો તીવ્ર, તેટલા દુઃખ-અશાંતિ વધારે; જેટલો તેનો ત્યાગ, તેટલો અધર્મનો ત્યાગ, તેટલાં દુઃખ-અશાંતિનો નાશ. ટૂંકમાં, અધર્મનો ત્યાગ એટલે દુઃખનો ત્યાગ. ક્ષમા, મૈત્રી આદિ ધર્મનો સ્વીકાર એટલે સુખનો સ્વીકાર. આ નિર્ણય આવે તો સમ્યગ્દર્શન આવી જાય. ત્યારબાદ આપમેળે સમ્યગ્જ્ઞાન તરફ ગતિ થવાની જ. સમ્યગ્દર્શન કરતાં સમ્યગ્જ્ઞાનમાં કંઈ ગણી મજા છે. તે જેમ જેમ વિસ્તરતું જાય તેમ તેમ આત્માનો આનંદ વધતો જ જાય. નિર્વિકારી જ્ઞાન પણ સ્વયં આનંદ આપે છે. શુદ્ધ ગુણોના આચરણમાં જેમ જેમ પુરુષાર્થ વધતો જાય તેમ તેમ સ્વાભાવિક આનંદનો પાર જ ન રહે. સમતામાં રહેલા આત્મામાં માત્ર ધૈર્ય ગુણ એવો હોય છે કે આખી દુનિયા ઊંધી-ચત્તી થઈ જાય તોપણ તેમની ધીરજ ખૂટે નહીં. આવા આત્માને અંદરથી કોઈ દુઃખી ન કરી શકે. આ જ રત્નત્રયીનો મહિમા છે.

સિદ્ધં સિદ્ધત્થાણં, ઠાળમળોવમ્સુહં ડવળયાણં ।
કુસમયવિસાસણં, સાસણં જિણાણં ભવજિણાણં ॥૧॥

(સન્નતિતર્ક પ્રકરણ૦ શ્લોક-૧)

અનંત ઉપકારી, અનંત જ્ઞાની શ્રી તીર્થંકર પરમાત્મા મહાભંગલકારી અને સર્વોત્કૃષ્ટ એવા આ ધર્મતીર્થની સ્થાપના કરે છે.

આત્માના સર્વ ગુણોનો રત્નત્રયીમાં સમાવેશ :

ભાવતીર્થંકરો કેવળજ્ઞાન પામ્યા ત્યારથી સ્વયં કૃતકૃત્ય છે, હવે તેમને તરવાની કોઈ અપેક્ષા નથી. તેમના આત્મામાં રહેલ તીર્થંકરનામકર્મ તેમની પાસેથી ધર્મતીર્થની સ્થાપનારૂપે ઉત્કૃષ્ટ સત્કાર્ય કરાવે છે. પ્રથમ દેશનામાં જ ગણધરોની સ્થાપના કરી તેમને દ્વાદશાંગીનું પ્રદાન કરી સમગ્ર ચતુર્વિધ શ્રીસંઘની સ્થાપના કરે છે. જે જે લાયક જીવો ભવચક્રમાંથી તરવા ઇચ્છે તેમને પ્રભુ જીવનભર પૃથ્વીતલ પર વિચરીને રત્નત્રયીનું પ્રદાન કરે છે. આ રત્નત્રયી એ જ છે કે જેનું સેવન કરીને પોતે તીર્થંકરપદ સુધી પહોંચ્યા છે. તે રત્નત્રયી જ સર્વ જીવોને તારનારી છે, એમ જાણતા પ્રભુ સૌને તેનું વિધિપૂર્વક દાન કરે છે. આત્મકલ્યાણના માર્ગમાં આત્માએ વિકસાવવા લાયક જેટલા આધ્યાત્મિક ગુણો છે, તે સૌનો આ રત્નત્રયીમાં સમાવેશ થઈ જાય છે. આમાં કોઈ ગુણનું સીધું નામ નથી, છતાં સમ્યગ્દર્શન, સમ્યગ્જ્ઞાન, સમ્યક્ચારિત્ર આ ત્રણ અનેક ગુણોના સમૂહરૂપ જ છે. આત્માના તમામ ગુણોનું યથાર્થરૂપે હિતકારી દર્શન થાય એટલે સમ્યગ્દર્શન આવે. તે સર્વ ગુણોના પ્રગટીકરણના પૂર્ણ ઉપાયો આદિ સમજાય તે સમ્યગ્જ્ઞાન. અને સર્વ ગુણોનું પુરુષાર્થ દ્વારા પ્રગટીકરણ અને સેવન તે સમ્યક્ચારિત્ર. આત્માના સર્વ ગુણોને પ્રાપ્ત કરવાના આ ત્રણે સાચાં માધ્યમ છે. તેમાં ગતિ કરનાર આત્મા ધીરે ધીરે સર્વ ગુણોને વિકસાવે છે.

૧૪૦૬ ગુણસ્થાનકરૂપ મોક્ષમાર્ગમાં રત્નત્રયીની ઉત્તરોત્તર પ્રવર્ધમાનતા :

આધ્યાત્મિક ગુણોના વિકાસની ભૂમિકાને જ્ઞાનીઓએ ગુણસ્થાનક કહ્યું છે. સમગ્ર મોક્ષમાર્ગને સંક્ષેપમાં ચૌદ ગુણસ્થાનકોમાં વહેંચી બતાવ્યો. અહીં ખૂબી એ છે કે મોક્ષે પહોંચવા ઇચ્છનારા

૧. કેવલમનવરતમેતદેવ જ્ઞાનદર્શનચારિત્રરૂપં ત્રયમુત્તરોત્તરક્રમેણ વિશિષ્ટં વિશિષ્ટતરં વિશિષ્ટતમં ભવતા યત્નેનાઽઽસેવનીયં, એવમાચરતસ્તે ભવિષ્યતિ રાગાદિરોગોપશમો, નાન્યથેતિ ।

(ઉપમિતિ૦ પ્રસ્તાવ-૧)

‡ તદા ભવતિ ગુરોરયમભિપ્રાયઃ યથા- કથં પુનરેષોઽસ્માદ્રાંગસ્થાનીયાત્ કર્મજાલાન્મોક્ષયતે? પર્યાલોચયતશ્ચ તાત્પર્યપર્યાકુલેન ચેતસા સુદૂરમપિ ગત્વા પુનરેતદેવ જ્ઞાનદર્શનચારિત્રરૂપત્રયં ભેષજત્રયકલ્પં તન્મોચનોપાયઃ પ્રતિભાસતે, નાપરઃ ।

(ઉપમિતિ૦ પ્રસ્તાવ-૧)

તમામ જીવોએ આ ગુણસ્થાનકોમાંથી પસાર થવું જ પડે, પછી તે વ્યવહારથી જૈનશાસનમાં હોય કે જૈનશાસન બહાર હોય. જે જીવ સીધો સડસડાટ મોક્ષે જાય તેને ચૌદ ગુણસ્થાનકમાંથી અગિયાર ગુણસ્થાનકની જ જરૂર પડે. તેને બીજા-ત્રીજા અને અગિયારમા ગુણસ્થાનકને પામવાની જરૂર નથી. આત્મા વિશુદ્ધિના માર્ગમાં ચડે, પુરુષાર્થમાં કયાશ ન હોય તો સડસડાટ અગિયાર પગથિયાં ચડી જાય; પરંતુ સૌને સળંગ તેવી વિશુદ્ધિ આવે તેવો નિયમ નથી. એટલે ઘણા અટકી-અટકીને ચડે, ઘણા પતન પામીને પુનઃ પુનઃ ચડે. તેમ કોઈ જીવ સાધનામાં side track (આડમાર્ગ) રૂપ બીજા-ત્રીજા કે અગિયારમા ગુણસ્થાનકમાં પણ આવે. આ ત્રણ ગુણસ્થાનકો મોક્ષમાર્ગમાં side track (આડમાર્ગ) છે, છતાં અધ્યાત્મની વિશુદ્ધિથી ભરેલાં છે, તેથી ગુણસ્થાનક કહેવાય છે.

સભા : અધ્યાત્મની વિશુદ્ધિથી ભરેલાં છે, તો side track (આડમાર્ગ) કેમ ?

સાહેબજી : આગળ રસ્તો બંધ છે, એટલે ત્યાંથી પાર પામવાનો અવકાશ નથી, તમે કોઈ નિસરણી ચડો, પરંતુ આગળ રસ્તો બંધ થતો હોય તો તેમાં જેમ પગથિયાં ચડો તેમ ઊંચે ચડશો, પરંતુ ઊંચે ચડ્યા પછી પહોંચવાની દિશા બંધ છે. તેથી ઉપર ન પહોંચી શકો. અધ્યાત્મના ક્ષેત્રમાં પહોંચવાનો સીધો short cut રસ્તો આ અગિયાર ગુણસ્થાનક છે : ૧-૪-૫-૬-૭-૮-૯-૧૦-૧૨-૧૩-૧૪. નાકની ઢાંડીએ સડસડાટ ચાલવા જેવો આ મોક્ષમાર્ગ જ્ઞાનીઓએ બતાવ્યો. જીવ ઝડપથી ચડે કે ધીમે ચડે, જૈનશાસનમાંથી ચડે કે બહારથી ચડે, વચ્ચે-વચ્ચેનાં પગથિયાં કૂદીને ચડે કે તમામ સોપાનને સ્પર્શ કરીને ચડે, પણ ચડવું તો અનિવાર્ય છે જ. શાસ્ત્રોમાં આ દરેક ગુણસ્થાનકના આધ્યાત્મિક ભાવો, ગુણમય વિકાસ, આચારમાર્ગ, તેને પામવાના ઉપાયો-સાધનો આદિનું રજેરજ માહિતી સાથે વિસ્તારથી વર્ણન છે. ચડનારને માર્ગદર્શન માટે કોઈ કયાશ નથી. તે દિશામાં પુરુષાર્થ જોઈએ.

સભા : દીક્ષા લેવી જરૂરી છે ?

સાહેબજી : ભાવચારિત્ર વિના મોક્ષ નથી. દ્રવ્યચારિત્ર કોઈએ ન લીધું તોપણ મોક્ષ થયાના દાખલા છે, પરંતુ છટ્ટા-સાતમા ગુણસ્થાનકની સ્પર્શનારૂપ ભાવચારિત્ર વિના મોક્ષે ગયાનો કોઈ દાખલો નથી. તમને ભાવચારિત્ર જ ગમતું નથી, એટલે દીક્ષાનો ડર છે. જેને અહિંસા ગમે તેને અહિંસાના આચાર સાથે શું વાંધો હોય ? દ્રવ્યચારિત્ર તો ભાવચારિત્ર પામવાનું સાધન છે. સાધ્ય જોઈતું હોય એને સાધનની કામના આપમેળે થાય.

આધ્યાત્મિક વિકાસના ક્રમિક સોપાનરૂપ એક-એક ગુણસ્થાનક એવું છે કે તેમાં સમ્યગ્દર્શન-

※ અપુનર્બન્ધકાદ્યાવદ્ગુણસ્થાનં ચતુર્દશમ્। ક્રમશુદ્ધિમતી તાવત્, ક્રિયાઽધ્યાત્મમયી મતા।।૪।।

(અધ્યાત્મસાર, અધિકાર-૨)

※ અત્ર "ઓધેન=સામાન્યેન વીતરાગવચને=વીતરાગપ્રતિપાદિતેઽપુનર્બન્ધકચેષ્ટાપ્રભૃત્યયોગિકેવલિપર્યવસાને તત્તચ્છુદ્ધસામાચારે,

(ઉપદેશરહસ્ય, શ્લોક-૨૮ ટીકા)

સમ્યગ્જ્ઞાન અને સમ્યક્ચારિત્ર ઉત્તરોત્તર વધતાં જાય. દરેક ગુણસ્થાનકમાં દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રની સમ્યક્ માત્રા વધતી જ જાય છે.

સભા : પહેલા ગુણસ્થાનકે સમ્યગ્દર્શન, સમ્યગ્જ્ઞાન, સમ્યક્ચારિત્ર કેવી રીતે હોય ?

સાહેબજી : ^૧પ્રથમ ગુણસ્થાનકમાં રહેલા અપુનર્બંધક આદિ અવસ્થાવાળા જીવને આધ્યાત્મિક વિકાસ માન્યો છે, અને જ્યાં જ્યાં અધ્યાત્મ છે ત્યાં ત્યાં અંશરૂપે પણ સમ્યગ્જ્ઞાન, સમ્યક્ક્રિયા આદિ છે જ, તે વાત પૂ. ઉપાધ્યાયજી મહારાજએ અધ્યાત્મસાર ગ્રંથમાં તર્કથી સ્થાપિત કરેલ છે. શુદ્ધ વ્યવહારનય ચોથે ગુણસ્થાનકે સમ્યગ્દર્શન માને, જ્યારે ઉપચરિત વ્યવહારનય પ્રથમ ગુણસ્થાનકે પણ બીજરૂપે સમ્યગ્દર્શનને માને. ચારિત્રમાં પણ નયોના અભિપ્રાયમાં તફાવત આવવાનો. એક નય સાધ્યને જ સ્વીકારે, જ્યારે બીજો નય સાધ્ય સાથે સાધનને પણ સ્વીકારે. આ માત્ર દૃષ્ટિકોણનો તફાવત છે, વાસ્તવમાં વિસંવાદ નથી, એકબીજાના પૂરક છે. જેમ લોકવ્યવહારમાં ધન સાધ્ય છે તો ધનનું સાધન ધંધો પણ કરવા લાયક બને છે. જેને ધન જોઈએ તે ધનના સાધનને પણ ઉપાદેય માની અપનાવે છે. આવી જ આ વાત છે.

અગિયારે અગિયાર ગુણસ્થાનક અને રત્નત્રયીનો વિકાસ સાથે જ ચાલે છે. ^૨ગુણસ્થાનકમાં મોક્ષમાર્ગની નિમિત્તકારણતા નથી, પણ ઉપાદાનકારણતા છે. આ દુનિયામાં જે કારણ પોતે જ કાર્યરૂપે પલટાય તેને શાસ્ત્રમાં ઉપાદાનકારણ કહે છે. દા.ત. લાકડામાંથી ટેબલ બન્યું છે, પણ

૧. અપુનર્બંધકસ્યાપિ, યા ક્રિયા શમસંયુતા। ચિત્રા દર્શનભેદેન, ધર્મવિઘ્નક્ષયાય સા।।૧૫।। ... અધ્યાત્માભ્યાસકાલેપિ, ક્રિયા કાપ્યેવમસ્તિ હિ। શુભૌઘસંજ્ઞાનુગતં, જ્ઞાનમપ્યસ્તિ કિંચન।।૨૮।। અતો જ્ઞાનક્રિયારૂપમધ્યાત્મં વ્યવતિષ્ઠતે। એતત્પ્રવર્દ્ધમાનં સ્યાન્નિર્દમ્ભાચારશાલિનામ્।।૨૯।।

(અધ્યાત્મસાર, અધિકાર-૨)

૨. "ધર્મ એવ" નાપરં કિંચિત્, અપવૃજ્યન્તે ઉચ્છિદ્યન્તે જાતિ-જરા-મરણાદયો દોષા અસ્મિન્નિત્યપવર્ગઃ મોક્ષઃ, તસ્ય, "પારમ્પર્યેણ" અવિરતસમ્યગ્દૃષ્ટિગુણસ્થાનાદ્યારોહણલક્ષણેન સુદેવત્વ-મનુષ્યત્વાદિસ્વરૂપેણ વા "સાધકઃ" સૂત્રપિણ્ડ ઇવ પટસ્ય સ્વયં પરિણામિકારણભાવમુપગમ્ય નિર્વર્તક ઇતિ।।૨।।

(ધર્મવિન્દુ, અધ્યાય-૧, શ્લોક-૨, ટીકા)

* કિં ચ "શીલવાનશ્રુતવાન્ દેશારાધકઃ" इत्यत्र योग्यताबलादपि मार्गानुसारिबालतपस्व्येव गृहीतुं युज्यते नान्यः, तद्गतभावशून्यक्रियायाः समुदायादेशत्वादपुनर्बन्धकादिक्रियायामेव मोक्षसमुचितशक्तिसमर्थनाद्, अनुपचितशक्तिको-पादानकारणस्यैव देशत्वेन शास्त्रे व्यवहाराद्, अत एव मृद्द्रव्यमेव घटदेशो न तु तन्त्वादिर्दण्डादिर्वा। मोक्षोपादानत्वं च क्रियायां योगरूपायामुपयोगरूपायां वेत्यन्यदेतत्।।२०।।

(ધર્મપરીક્ષા, શ્લોક-૨૦ ટીકા)

* भावोज्झितव्यवहाराद् भवाभिनन्दिनां द्रव्यव्रतधारिणां विधिसमग्रादपि न किमप्याराधकत्वं भवति, परं प्रति निश्चय-प्रापकस्यापि तस्य स्वकार्याऽकारित्वाद्। भावस्तु सर्वज्ञमते स्तोकोऽपि बोधिबीजं, विशेषधर्मविषयस्य स्तोकस्यापि भावस्य विशेषफलत्वाद्।

(ધર્મપરીક્ષા, શ્લોક-૩૧ ટીકા)

ઓજાર કે સુથારમાંથી ટેબલ નથી બન્યું. સુથાર દ્વારા ટેબલ બન્યું છે, સુથાર પોતે ચેતન છે, તે સ્વયં ટેબલ બનવાનો નથી. ટેબલ જડ છે, પરંતુ લાકડું ઘાટ પામીને ટેબલ બની જાય છે. સુથાર મરી જાય તોપણ ટેબલ ટકી શકે છે, પણ ટેબલમાં રહેલું લાકડું બળી જાય તો ટેબલનું અસ્તિત્વ નહીં ટકે. તેથી લાકડું અને ટેબલ અપેક્ષાએ અવિભાજ્ય અસ્તિત્વ ધરાવે છે. ટેબલ વિના લાકડું હતું, પણ લાકડા વિનાનું ટેબલ નહીં હોય. તેથી ઉપાદાનકારણ સર્વ કારણોમાં મહત્ત્વનું કારણ છે, જે ફળ પેદા કરવામાં પાયારૂપ છે. તે સ્વયં જ પરિવર્તન પામીને ફળ બની જાય છે. જે બીજ પોતે જ કાળાંતરે ફળરૂપે નીપજે છે, તે બીજને ઉપાદાનકારણ કહેવાય છે. આત્માનો મોક્ષ કરવો હોય તો તે મોક્ષ પામવા ગુરુ, શાસ્ત્રો, સંઘ આદિ સર્વ નિમિત્તકારણો છે; જ્યારે ઉપાદાનકારણ આત્માના આધ્યાત્મિક ગુણો છે. સર્વ ગુણોનો પરાકાષ્ઠાનો પ્રાદુર્ભાવ તે આત્માનો મોક્ષ છે. તે પરાકાષ્ઠાના ગુણો પ્રકટાવવા જે બીજરૂપ ગુણો છે, તે ઉપાદાનકારણ કહેવાય.

સભા : ફળ પામવા નિમિત્તકારણ પણ જોઈએ ને ?

સાહેબજી : હું નિમિત્તકારણ છોડવાનું નથી કહેતો, પણ મહત્ત્વ નિમિત્તકારણનું વધારે કે ઉપાદાનકારણનું ? આ ચોથા ભાવતીર્થનું વર્ણન ચાલે છે, જે મોક્ષનું સીધું ઉપાદાનકારણ છે. રત્નત્રયી સ્વયં જ આત્મામાં મોક્ષરૂપે પરિવર્તન પામવાની છે. રત્નત્રયી વિનાનો મોક્ષ નથી. મોક્ષમાં આત્મામાં ક્ષાયિકભાવનું સમ્યગ્દર્શન છે. જેમ માટીમાંથી ઘડો પેદા થાય છે, તો માટી વિના ઘડાનું અસ્તિત્વ ન હોય; તેમ રત્નત્રયીયુક્ત આત્મામાંથી જ મોક્ષ પ્રગટે છે, તેથી મોક્ષ રત્નત્રયીશૂન્ય ન હોય. તમે વર્ષોથી ધર્મ કરો છો, પણ તમારી બુદ્ધિ સ્પષ્ટ નથી કે સાધના દ્વારા શું મેળવવાનું છે ? અને જે મેળવવાનું છે તેના બીજની શરૂઆત ક્યાંથી ? આ ગોટાળો શાસ્ત્રના અભ્યાસોમાં પણ ઘણીવાર જોવા મળે છે. સાદી સમજ એ છે કે કેરી પેદા થાય તેમાં બીજરૂપ કારણ તો ગોટલો જ બનશે. માટી, પાણી, આબોહવા, ખાતર, ખેડૂત આ બધા તો સહાયક કારણ બનશે. કેરીને પેદા કરવામાં બીજરૂપે કારણ માટી કે ખેડૂત નહીં બની શકે. માટી સ્વયં પણ કેરી નહીં બનાવી શકે. કેરીનો ગોટલો જ કેરી બનાવી શકશે; કેમ કે તેમાં જ કેરીના geans પડ્યા છે. હા, તે ગોટલાનો વિકાસ કરવા, વૃદ્ધિ કરવા માટી, ખાતર કામ લાગે; પણ બીજ તો કેરીનો ગોટલો જ રહે. જેમ ફળરૂપ કેરી કાળાંતરે કેરીના ગોટલામાંથી જ બને, માટી-ખાતર કે લીંબોળી વગેરેમાંથી ન જ બને; તેમ મોક્ષરૂપી ફળનું બીજ રત્નત્રયીરૂપ ગુણો છે. આ ગુણો જ એવા બીજ છે કે જે વિકસિત થઈ અંતે મોક્ષરૂપ ફળ નીપજાવશે. તેથી આત્મા ગમે તેટલો ધર્મ કરે, પણ જો બીજરૂપ ધર્મ તેના આત્મામાં વવાયો (પ્રગટ્યો) નહીં હોય, તો સમજવાનું કે લાખ પ્રયત્ને પણ ફળ પેદા નહીં થાય. સુથારને ટેબલ બનાવવા માટે બધા જ ઓજાર આપો. સુથાર કલાકો સુધી મહેનત કરે, પણ કહો કે લાકડું નથી, તો ટેબલ બનાવી

જ ન શકે; કેમ કે ઓજારો ચલાવીને પણ છેલ્લે બધું ઘડતર તો લાકડા ઉપર જ કરવાનું છે. લાકડામાંથી જ ટેબલ બનવાનું છે. અરે ! લાકડું પોતે જ ટેબલરૂપે પરિવર્તન પામવાનું છે. તેમ તમારા આત્મામાં ગીતાર્થ ગુરુ, શાસ્ત્ર, સંઘ આદિના અવલંબનપૂર્વકની વિશાળ ધર્મપ્રવૃત્તિ કે આરાધના હોય, તમે તેમાં ઓતપ્રોત થઈ જાઓ, પરંતુ જો આત્મા પર બીજ ન હોય, તો શાસ્ત્ર કહે છે કે ફળ પેદા નહીં જ થાય. આપણા આત્માએ અનંતી વાર ધર્મ કર્યો; તે બીજ વગરનો ધર્મ હતો તેથી ફળ્યો નહીં. ^૧શાસ્ત્રમાં કહ્યું કે દાન-શીલ-તપની પ્રવૃત્તિ પણ સમ્યગ્દર્શન આદિ દ્વારા જ ફળદાયી છે, તે વિના નહીં. તેથી ફળની guarantee બીજમાં જ છે.

સભા : ઉપાદાન તો આત્મા જ છે ને ?

સાહેબજી : તમે ઉપાદાન આત્માને કહ્યો, મેં આત્માના આધ્યાત્મિક ગુણોને ઉપાદાન કહ્યા. આમાં નયોના અભિપ્રાયોનો જ તફાવત છે. ખાલી આત્મદ્રવ્યને ઉપાદાનકારણ માનીએ તો તે અનાદિથી છે, પરંતુ વિકારી આત્મા, દોષોથી ખદબદતો આત્મા, મોક્ષનું ઉપાદાનકારણ બનતો નથી. તેથી આંશિક શુદ્ધભાવયુક્ત આત્મદ્રવ્ય જ મોક્ષનું ઉપાદાનકારણ સ્વીકારવું પડે. અહીં શુદ્ધભાવયુક્ત આત્મદ્રવ્યને ઉપાદાનકારણ દ્રવ્યાર્થિકનય માનશે, જ્યારે રત્નત્રયીયુક્ત શુદ્ધભાવને જ મોક્ષનું ઉપાદાનકારણ પર્યાયાર્થિકનય માનશે. ^૨જેમ વિરતિયુક્ત આત્મા સામાયિક છે એવું દ્રવ્યાર્થિકનયનું વિધાન છે, જ્યારે સાવધ યોગોની વિરતિ એ જ સામાયિક છે તેવું પર્યાયાર્થિકનયનું વિધાન છે. આવા પ્રત્યેક વિષયોમાં નયોના વિભિન્ન અભિપ્રાયો જેન તત્ત્વજ્ઞાનમાં મળશે, જે વિચારસરણીનું વૈવિધ્ય સૂચવે છે, બાકી નયો કદાગ્રહયુક્ત ન હોવાથી પરસ્પરનો કોઈ વિરોધ નથી. બધા જ નયો આંશિક સાપેક્ષ સત્યને રજૂ કરે છે. આ નયવાદની વિશેષતા છે, મૂંઝાવાની જરૂર નથી. અત્યારે પર્યાયાર્થિકનય ઉત્થિત નિશ્ચયનયમાન્ય ભાવતીર્થની રજૂઆત ચાલે છે. તેથી રત્નત્રયીને જ આત્માના મોક્ષનું ઉપાદાનકારણ કહું છું. જેને આત્મામાં કણિયા જેટલા પણ

૧. સમ્યક્ત્વસહિતા એવ, શુદ્ધા દાનાદિકાઃ ક્રિયાઃ । તાસાં મોક્ષફલે પ્રોક્તા, યદસ્ય સહકારિતા ॥૨॥

(અધ્યાત્મસાર, અધિકાર-૧૨)

૨. કથં વિચાર્યતે ? इत्याह-

जीवो गुणपडिवन्नो नयस्स दव्वद्वियस्स सामइयं । सो चेव पज्जवद्वियनयस्स जीवस्स एस गुणो ॥२६४३॥

जीव आत्मा गुणैः प्रतिपन्न(गुणप्रतिपन्नः) आश्रितः, द्रव्यमेवार्थो यस्य न तु पर्यायाः स द्रव्यार्थिकस्तस्य द्रव्यार्थिकस्य नयस्य मतेन सामायिकम् । इदमुक्तं भवति-गुणाः खल्वौपचारिकत्वादसन्त एव, द्रव्यव्यतिरेकेण तेषामनुपलम्भात् । ततश्च न्यग्भूतगुणग्रामो जीव एव मुख्यवृत्त्या सामायिकं न तु पर्याया इति द्रव्यार्थिकनयो मन्यते । आह- ननु रूपादयो गुणा यदि न सन्ति, तर्हि कथं लोकस्य द्रव्ये तत्प्रतिपत्तिः ? उच्यते-भ्रान्तैवेयम्, चित्रे निम्नोन्नतप्रतिपत्तिवत् । इत्यस्य नयस्याभिप्रायः । स एव सामायिकादिगुणः पर्यायार्थिकनयस्य परमार्थतोऽस्ति, न तु जीवद्रव्यम्, यस्माज्जीवस्यैव गुणः, जीव इति तत्पुरुषोऽयम्, स चोत्तरपदप्रधानः, यथा तैलस्य धारा तैलधारेति, न चात्र धारातिरिक्तं किमपि तैलमस्ति । एवं ज्ञानादिगुणातिरिक्तं जीवद्रव्यमपि नास्तीति पर्यायार्थिकनयाभिप्रायः ।। इति निर्युक्तिगाथार्थः ॥२६४३॥

(વિશેષાવય્વકભાષ્ય ભાગ-૨, શ્લોક-૨૬૪૩, મૂલ-ટીકા)

‘સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્ર પેદા થાય તેણે સમજી લેવાનું કે તેનો બેડો પાર થઈ ગયો; કારણ કે આ વાંઝિયું બીજ નથી. આ બીજ એવું છે કે જેમાં ફળપ્રાપ્તિની guarantee છે.’

સભા : અત્યાર સુધી બીજ વિનાનો ધર્મ કર્યો, માટે સંસારમાં રખડ્યા છીએ ?

સાહેબજી : હા, તેમાં શંકાને સ્થાન નથી. જેના આત્મા પર બીજરૂપ ધર્મ વવાય તેનો સંસાર લાંબો ટકે જ નહીં. બીજાધાન પછી પતિત થઈને મહાપાપ કરનારનો પણ ઉત્કૃષ્ટથી પુદ્ગલપરાવર્ત અંદરનો સંસાર કઢ્યો છે. બીજ મેળવ્યા પછી ન પડનાર તો સંસારનો મહેમાન છે. કર્મસત્તા હવે તેની સરભરા કરશે. જેણે બીજરૂપ ધર્મ કર્યો છે તેનો પણ ભવ સફળ કઢ્યો છે. બીજ વગરનો ધર્મ હોય તો જ દીર્ઘ સંસાર ટકે. બીજ પાડવું પણ સામાન્ય નથી. અનંત કાળમાં જીવે બીજ જ નથી પાડ્યું, તે જ તેની મોટામાં મોટી ખામી છે. બીજ વગરનો ધર્મ તે પ્રાણ વગરનો ધર્મ છે. બીજરૂપ ધર્મ વિકાસ પામી આગળના ધર્મમાં convert (સંક્રમિત) થાય, તે ધર્મ વળી તેનાથી આગળના ધર્મમાં convert થાય, એમ અંતે મોક્ષરૂપી પરમ ફળને પ્રગટાવી વિરામ પામે. અવંધ્ય બીજમાં વિકાસની આ જ પ્રક્રિયા છે. આંશિક રત્નત્રયી પણ ક્યારેય વાંઝિયું ન બને તેવું મોક્ષનું બીજ છે. તેથી બીજપ્રાપ્તિ પણ મહાન યોગ છે.

બીજ અને ફળના સંબંધથી મોક્ષની સિદ્ધિ :

અહીં બીજ અને ફળના સંબંધથી મોક્ષને પણ સમજવા જેવો છે. અત્યારે ઘણાને મોક્ષ શું છે ? તે છે તેનો પુરાવો શું ? મોક્ષ કોણે જોયો છે ? ત્યાંથી કોઈ જાણી કહેવા આવતું નથી, ખાતરી માટે આપણી પાસે કોઈ ઉપાય નથી, આવા તર્ક-વિતર્કો થાય છે; કારણ કે તેમને મોક્ષનું ઉપાદાનકારણ જ સમજાયું નથી. જેને ઉપાદાનકારણ ઓળખાય તેને ફળની પણ ઝાંખી ઓળખ થઈ જ જાય. હકીકતમાં ઉપાદાનકારણ એનું નામ છે કે જેમાં ફળના બધા ગુણધર્મો અંશથી હોય. કેરીના બધા અંશો કેરીના ગોટલામાં હોય જ. લીંબોળીનો એક પણ અંશ કેરીના ગોટલામાં હોતો નથી. અરે ! આગળ વધીને રાજાપુરીના ગોટલામાં હાફુસ કેરીના અંશો પણ સંપૂર્ણપણે નથી હોતા. તેથી ફળની તમામ ખાસિયતો, તેના ગુણધર્મો તેના ચોક્કસ બીજમાં જ અંશાત્મક સમાયેલા હોય છે. આ દુનિયામાં જેટલાં પણ ફળદાયી બીજ છે તે બધામાં તે તે ફળના અંશ હોય જ છે. તેથી બીજ દ્વારા ફળનો અંદાજ માંડી શકાય છે. તેથી મોક્ષમાં શું છે ? મોક્ષ છે કે નહીં ? છે તો કેવો છે ? આ બધાનો પ્રત્યક્ષ જવાબ એ જ છે કે આત્મામાં સમ્યગ્દર્શન-સમ્યજ્ઞાન-સમ્યકચારિત્રરૂપ જે રત્નત્રયી રહેલી છે, જે સંસારી આત્મામાં જ હયાત છે, તેને બરાબર ઓળખી લો, તો તેના પરથી ફળની કલ્પના થઈ શકશે. આ રત્નત્રયી બીજ

૧. ષ્ઠ-સમ્યગ્દર્શનકાલીન આજ્ઞાયોગઃ, પ્રવીપઃ કજ્જલમિવ ઉત્તરં ધર્મ-દેશવિરત્યાદ્યનુષ્ઠાનમ્, અનુબદ્ધાતિ સંતત્યા સન્નિધાપયતિ। પ્રવીપસ્થાનોયં હિ સમ્યગ્દર્શનમ્ પ્રકાશકત્વાત્; કજ્જલસ્થાનોયં ચોત્તરધર્મમ્ ભાવચક્ષુર્નિર્મલતાધાયકત્વાત્; નિર્વાતસ્થાનનિવેશોચિતશ્ચાજ્ઞાયોગઃ, તતઃ કાર્યાનુબંધાઽવિચ્છેદાદિત્યવધેયમ્।૫૪।।

(ઉપદેશરહસ્ય, શ્લોક-૫૪, ટીકા)

છે અને ફળ મોક્ષ છે. વળી આ બીજ અવંધ્ય છે, એટલે નિયમા ફળ ઉત્પન્ન કરશે. અહીં સમ્યગ્દર્શન આદિ ગુણોનો જે અનુપમ સ્વાદ અને આનંદ છે, તે કણિયા જેવો છે; તેના પરથી સર્વાંગી આનંદ મોક્ષમાં કેવો હશે, તે અનુમાન કરી શકો છો. વળી મોક્ષ એ કોઈ ચોક્કસ જગ્યા નથી, પરંતુ આત્માની શુદ્ધ અવસ્થા જ મોક્ષ છે. આત્મા સનાતન છે, તેથી જેણે આત્માને માન્યો તેને મોક્ષ માનવા નવા પુરાવાની જરૂર રહેતી નથી. અશુદ્ધ આત્મા તે સંસાર, શુદ્ધ આત્મા તે મોક્ષ. અંશાત્મક રત્નત્રયીયુક્ત આત્મા સાચો સાધક, પરાકાષ્ટારૂપ રત્નત્રયીયુક્ત આત્મા તે મોક્ષ. જે મોક્ષના ઉપાદાનકારણને સમજશે, તેને મોક્ષ ગહન નહીં લાગે. મોક્ષે ધીમી કે ઝડપી ગતિએ જવા માર્ગ રત્નત્રયી જ છે, તે બીજરૂપે આત્મામાં વાવી દે એટલે કલ્યાણ નિશ્ચિત.

આ દુનિયામાં જેટલી પણ નવી વસ્તુઓ પેદા થાય છે તે સૌનું ઉપાદાનકારણ અવશ્ય હોય છે. સર્વ કારણમાં ઉપાદાનકારણ ફળની સૌથી નજીક છે. ટેબલના જે ગુણધર્મો છે તેની સૌથી વધારે હયાતી લાકડામાં જ મળશે. ઘડામાં જે ગુણધર્મો છે તેમાંના મોટાભાગના ગુણધર્મો માટીમાં મળશે; કારણ કે માટી જ સ્વયં ઘડારૂપે બની છે. ઘડાને પણ સૌથી વધારે નિકટતા માટી સાથે જ રહેશે. તેમ રત્નત્રયી એ મોક્ષનું સૌથી સમીપવર્તી કારણ છે. તેથી ૧૫. ઉપાધ્યાયજી મહારાજાએ અધ્યાત્મસારમાં રત્નત્રયીને જ મોક્ષ કહ્યો. માટી એ જ ઘડો છે, કુંભાર કામે લાગે એટલી વાર છે. તેમ મોક્ષ રત્નત્રયી છે, અને રત્નત્રયી એ જ મોક્ષ છે. અપેક્ષાએ આ વિધાન પણ કરી શકાય. તેથી આ દુનિયામાં મોક્ષ નથી એમ કહેવાનો chance નથી.

પ્રત્યક્ષસિદ્ધ રત્નત્રયી, તેની પૂર્ણતા એ મોક્ષ :

આ દુનિયામાં સમ્યગ્દર્શન-સમ્યગ્જ્ઞાન-સમ્યક્ચારિત્ર નથી તેવો કોઈ દાવો ન કરી શકે. અવલોકનથી કબૂલ કરવું જ પડે કે સમ્યગ્દર્શન-સમ્યગ્જ્ઞાન-સમ્યક્ચારિત્ર છે. જેમ મિથ્યાદર્શન-મિથ્યાજ્ઞાન-મિથ્યાચારિત્ર પ્રત્યક્ષ દેખાય છે, જેનાથી લોકો જીવનમાં ઊંધે માર્ગે ચડે છે, હેરાન થાય છે, દુઃખ-ત્રાસ પામે છે, દારૂ-સિગારેટ-તમાકુ આદિ વ્યસનો સેવીને ઘણા દુઃખી થાય છે, તેનું પ્રેરકબળ તેમનામાં મિથ્યાજ્ઞાન આદિ અવશ્ય માનવું પડે. તેમ તેનું વિરોધી અને હિતકારી વર્તનનું પ્રેરક સમ્યગ્દર્શન-સમ્યગ્જ્ઞાન-સમ્યક્ચારિત્ર પણ અવશ્ય માનવું જ પડે. ૨૧વીરપ્રભુના ગણધરોમાં છેલ્લા ગણધરને શંકા હતી કે મોક્ષ છે કે નહીં ? પ્રભુએ તેનું સમાધાન આપતાં

૧. દ્રવ્યમોક્ષઃ ક્ષયઃ કર્મ-દ્રવ્યાણાં નાત્મલક્ષણમ્। ભાવમોક્ષસ્તુ તદ્દેતુરાત્મા રત્નત્રયાન્વયી।।૧૭૮।। જ્ઞાનદર્શનચારિત્રૈ-રાત્મૈક્યં લભતે યદા। કર્માણિ કુપિતાનીવ, ભવન્ત્યાશુ તદા પૃથક્।।૧૭૯।। અતો રત્નત્રયં મોક્ષઃ ... ।।૧૮૦।।

(અધ્યાત્મસાર, અધિકાર-૧૮)

૨. પ્રભુમાગાત્ પ્રભાસોઽપિ તમૂચે ભગવાનપિ। નિર્વાણમસ્તિ નો વેતિ પ્રભાસ! તવ સંશયઃ।।૧૫૬।। મા સંશયિષ્ઠા નિર્વાણં મોક્ષઃ કર્મક્ષયઃ સ તુ। વેદાત્ સિદ્ધં કર્મ જીવાઽવસ્થાવૈચિત્ર્યતોઽપિ ચ।।૧૫૭।। ક્ષીયતે કર્મ શુદ્ધેસ્તુ જ્ઞાનચારિત્રદર્શનૈઃ। પ્રત્યક્ષોઽતિશયજ્ઞાનભાજાં મોક્ષસ્તદસ્તિ મોઃ!।।૧૫૮।। પ્રતિબુદ્ધઃ પ્રભાસોઽપિ સ્વામ્યુપન્યસ્તયા ગિરા।

(ત્રિષષ્ટિશલાકાપુરુષચરિત્ર પર્વ-૧૦, સર્ગ-૫)

કહ્યું કે 'રત્નત્રયી એ મોક્ષનો અવંધ્ય ઉપાય છે. જેનો ઉપાય હોય તેનું વિશ્વમાં ફળ ન હોય તેવું બને નહીં. તેથી સમ્યગ્દર્શન-સમ્યગ્જ્ઞાન-સમ્યક્ચારિત્રનું અસ્તિત્વ જ મોક્ષના અસ્તિત્વનો પુરાવો છે.' વળી તે ઉપાદાનકારણ હોવાથી તેની પરાકાષ્ઠામાં જ મોક્ષ સમાય છે. રત્નત્રયીની પરાકાષ્ઠા આવે પછી દુઃખનો અંશ ટકી ન શકે. જે અંશમાત્ર દુઃખના અભાવયુક્ત પૂર્ણ સુખમય આત્માનું સ્વરૂપ છે તે જ મોક્ષ છે. આ દૃષ્ટિકોણથી વિચારનારને મોક્ષ ન સમજાય તેવું તત્ત્વ નથી. આંશિક રત્નત્રયી પ્રત્યક્ષ છે, તેના પ્રારંભથી મોક્ષમાર્ગનો પ્રારંભ છે, અને રત્નત્રયીની પૂર્ણતા એ જ મોક્ષ છે.

સભા : રત્નત્રયી શું છે તે જ ખબર નથી, તો મોક્ષ કેવી રીતે ખબર પડે ?

સાહેબજી : ખાલી વાતો કરનારને રત્નત્રયીનો અનુભવ ન થાય. અનુભવ કરવો હોય તો સાધના કરવી પડે. સંસારમાં પણ શ્રેષ્ઠ વસ્તુ એમ ને એમ મળતી નથી. સ્વયં પુરુષાર્થ કરવો પડે. છતાં સમજવા માટે સમ્યગ્દર્શન-મિથ્યાદર્શન, સમ્યગ્જ્ઞાન-મિથ્યાજ્ઞાનના ભાવોને compare કરો, (સરખાવો), પછી જાતે નક્કી કરો કે કયો પરિણામ સુખ-શાંતિદાયક છે, અને કયો પરિણામ દુઃખ-અશાંતિદાયક છે.

સભા : મોક્ષનું સુખ કેવું છે ?

સાહેબજી : તે આત્માના અનંત ગુણોનો આસ્વાદ છે. રસ એટલો બધો છે કે પૂરો જ ન થાય, ખૂટે જ નહીં; પરંતુ જેને દોષોમાં મહાલવાની મજા આવતી હોય અને હજી ગુણનું આકર્ષણ જ થયું નથી, તેને સમજાવું શક્ય નથી. મોક્ષના સુખને સમજવા માટે પૂર્વશરત જ વિશુદ્ધ ગુણોનું આકર્ષણ-ગુણાનુરાગ છે.

સભા : દોષો વહાલા નથી લાગતા પણ તેનું આચરણ થઈ જાય છે.

સાહેબજી : પોતાના દોષો વહાલા છે તેનો પુરાવો એ છે કે બીજાના દોષો જુઓ તો ઊછળી પડો છો, નાનો દોષ પણ બીજાનો જોયા પછી અનેકને કહો નહીં ત્યાં સુધી શાંતિ થતી

‡ અથ પ્રત્યાસત્તેરેવાનન્તરોક્તસ્યૈવ પ્રતિવિધાનમાહ-

પઙ્કિવજ્જ મઙ્કિઓ ઇવ વિયોગમિહ કમ્મ-જીવજોગસ્સ। તમણાઇણો વિ કંચણ-ધાઠ્ઠણ વ ણાણ-કિરિયાહિં ।।૧૯૭૭।।

"અણાઇણો વિ ત્તિ" અનાદેરપિ જીવ-કર્મસંયોગસ્ય "તં" ઇતિ ત્વં પ્રતિપદ્યસ્વ વિયોગમ્, બન્ધ-મોક્ષવાદે મઙ્કિકવત્। કયોરિવ યો વિયોગઃ?। કાઞ્ચન-ધાતુપાષાણયોરિવ। કિં નિર્હેતુક એવ જીવ-કર્મણોર્વિયોગઃ?। ન, ઇત્યાહ-જ્ઞાન-ક્રિયાખ્યામ્। ઇદમુક્તં ભવતિ-નાયમેકાન્તો યદનાદિસંયોગો ન ભિદ્યતે, યતઃ કાઞ્ચન-ધાતુપાષાણયોરનાદિરપિ સંયોગોઽગ્ન્યાદિસંપર્કેણ વિષટત એવ, તદ્વજ્જીવકર્મસંયોગસ્યાપિ સમ્યગ્જ્ઞાન-ક્રિયાખ્યાં વિયોગં મઙ્કિકવત્ ત્વમપીહ પ્રતિપદ્યસ્વેતિ ।।૧૯૭૭।।

(વિશેષાવધ્યકભાષ્ય ભાગ-૨, શ્લોક-૧૯૭૭ મૂલ-ટીકા)

‡ અસદુત્પદ્યતે તદ્દિ વિદ્યતે યસ્ય કારણમ્। શશશ્ઙ્ગાદ્યનુત્પત્તિર્હેત્વભાવાદિતીપ્યતે।।

(યોગશતક, શ્લોક-૭૨ ટીકા)

નથી. કોઈને કહ્યા વગર ચેન પડે નહીં. જ્યારે તમારા દોષો તેના કરતાં સો ગણા મોટા હોય તોપણ પચાવી જાઓ છો. સતત સાથે રહેનાર બાજુવાળાને પણ ખબર ન પડવા દો. તમારામાં તમારા દોષોને પચાવવાની અખૂટ શક્તિ છે. આ જ બતાડે છે કે તમને તમારા દોષો વહાલા છે.

સભા : અમે અમારા દોષ પચાવવા ગંભીર છીએ.

સાહેબજી : સ્વદોષને છાવરવા તે ગંભીરતા નથી, પણ માયા-કપટ-નિગૂઢતા છે. બીજાના દોષ પચાવવા તે ગંભીરતા છે. યોગ્ય સ્થળે સ્વદોષની જાણ કરી શુદ્ધિ કરવી તે વ્યક્તિત્વ સુધારવા કે જીવનને ઉન્નત કરવાનો ખરો ઉપાય છે.

તમારામાં સમ્યગ્દર્શન હોય તો તમારો આત્મા સહજતાથી કહે કે ગંભીરતામાં સુખ-શાંતિ છે અને ઉછાંછળાપણામાં, ક્ષુદ્ર-તુચ્છ વૃત્તિમાં, દુઃખ-અશાંતિ છે. સમ્યગ્દર્શન ગુણોમાં સતત સુખનું દર્શન કરાવે, દોષોમાં દુઃખનું ભાન કરાવે. તે નથી થતું એટલે મિથ્યાદર્શન છે. જોકે લોકવ્યવહારમાં પણ આ વાત પ્રત્યક્ષ છે કે ગંભીર માણસને ભૌતિક દૃષ્ટિએ પણ માનસિક શાંતિ ઘણી હોય છે, જ્યારે ઉછાંછળા બધે ભીંતની જેમ ભટકાય અને દુઃખી થાય. સ્વભાવમાં આ એક ગુણ આવે તોપણ પ્રચુર માનસિક શાંતિ અનુભવાય.

ગંભીરતા ગુણ પર વિમલવાહન કુલકરના પૂર્વભવનું દૃષ્ટાંત :

આ ગંભીરતા ગુણ પર એક સરસ દૃષ્ટાંત યાદ આવે છે : ઋષભદેવ ભગવાનની સાતમી પેઢીએ તેમના પૂર્વજ વિમલવાહન નામના પહેલા કુલકર થઈ ગયા. તે યુગલિક થયા તેના આગલા ભવમાં શ્રેષ્ઠિપુત્ર છે. જોકે જીવનમાં ત્યારે મોટી કોઈ ધર્મ આરાધના કે વિશેષ સાધના નથી, પરંતુ પ્રકૃતિથી એવા સરળ, ધીર, ગંભીર છે કે ઘણું પુણ્ય બાંધે છે. સુંદર શ્રેષ્ઠીકન્યા સાથે તેમના વિવાહ થયા છે, પતિ-પત્ની વચ્ચે પરસ્પર ઘણો અનુરાગ છે, અત્યંત સુખી દાંપત્યજીવન છે. સંસારમાં ઘણાને દાંપત્યજીવન નામનું જ હોય, ખાલી સાથે રહેતાં હોય, પણ સહવાસનું કોઈ સુખ હોય નહીં. આ બંનેને પરસ્પર સંતોષ છે, સંપત્તિની અપેક્ષાએ અબજોપતિ ગૃહસ્થ છે, ભોગ-વૈભવનો પાર નથી. બંને રૂપ-કલા-ચતુરાઈમાં પરિપૂર્ણ છે. આ શ્રેષ્ઠિપુત્રનો એક જીગરજાન જન્મથી લંગોટિયો મિત્ર છે, જે સ્વભાવે ક્ષુદ્ર છે. તેને મિત્રતાના નાતે રોજ ઘરે આવવાનું બને. મિત્રપત્નીને પણ રોજ વારંવાર જોવા-મળવાનું થાય. તે રૂપ-કલાથી પરિપૂર્ણ છે, તેથી પેલા મિત્રને આકર્ષણ થયું. મનમાં આવો આવેગ પેદા થયા પછી તેનો સ્વભાવ ક્ષુદ્ર છે એટલે વિચારે છે કે જ્યાં સુધી આ મારા મિત્ર અને તેની પત્ની વચ્ચે અંતર ઊભું ન થાય ત્યાં સુધી આ મારી નહીં બને. આકર્ષણ અતિશય છે, તેથી સતત તેને મેળવવાના વિચારો કરે છે. તે માટે બંને વચ્ચે અણબનાવ કરાવવાની તક ગોતે છે. એમાં એક દિવસ એકાંત મળ્યું એટલે મિત્રપત્નીને કહે છે કે તમારા પતિને બીજી સ્ત્રીઓ સાથે રખડતાં મેં નજરોનજર જોયો છે. આમ આ મિત્ર ઘરના સભ્ય જેવો છે, શ્રેષ્ઠિપુત્ર સાથે પડછાયાની જેમ રહેનારો છે, તે જ ખુદ

કહે છે કે આ બીજે રખડે છે. આ સાંભળી પત્નીના મનમાં શું થાય ? વળી શ્રેષ્ઠિપુત્રને પણ એક વાર તક જોઈને કહે છે કે તારી પત્ની મારી પાસે દુરાચારની માગણી કરે છે. મિત્રના આવા કારસ્તાનથી બંને વચ્ચે અંતર કેવું ઊભું થાય ? પણ 'આ યુગલ જીવનમાં બચી ગયું; કેમ કે તેમનામાં ગંભીરતા નામનો મહાન ગુણ હતો. વળી, બંનેને મિત્ર ઉપર વિશ્વાસ છે, તે જૂઠું બોલે છે તેવું માનતાં નથી. બંને માને છે કે આ કહે છે તેવું હોઈ શકે, પરંતુ મન વાળી લે છે. વાતને સાચી માનવા છતાં ગંભીરતાના કારણે જીવનમાં ક્યારેય એકબીજાને કહ્યું નથી. માત્ર મનમાં વિચારે છે કે આ સંસારમાં શું ન બને ! મન ચંચળ છે. માત્ર અનુરાગ ઓછો થઈ ગયો. પહેલાં જે પરસ્પરનું અનહદ આકર્ષણ હતું તે ઘટી ગયું, છતાં એકબીજાનાં કર્તવ્યો ચૂક્યા વિના આખું ગૃહસ્થજીવન યોગ્ય રીતે પસાર કર્યું છે.

આ દૃષ્ટાંત તમારા માટે કદાચ beyond the range હશે. બીજાની નાની ભૂલમાં પણ અસહિષ્ણુ બની સખત આવેશમાં આવી બેફામ પ્રતિભાવ આપનારા છો, તેથી 'તેની ભૂલ કરતાં મારું બેફામ વર્તન મોટી ભૂલ છે' તેવું સમજવા કે સ્વીકારવા જરા પણ તૈયાર ન બનો, તેવી પૂર્વગ્રહવાળી પ્રકૃતિ હશે, તો આ દૃષ્ટાંત નહિ સમજાય. આ સમ્યગ્દૃષ્ટિનું દૃષ્ટાંત નથી; પરંતુ મિથ્યાદૃષ્ટિના જીવનમાં પણ ગુણો હોય તો જીવન કેવું શાંત રહે તેનો નમૂનો છે. મિત્રના કારસ્તાનથી આ બંને પતિ-પત્ની એવા turning point પર હતા કે મૂળમાંથી જ આખો સંસાર સળગી જાય. તમારા સંસારમાં આવું બને તો પરિણામ કલ્પી ન શકો. આવો દોષ જાણ્યા-સાંભળ્યા પછી તમે શાંત રહી જ ન શકો, શું કરો તે કહેવાય જ નહીં. આ મામૂલી દોષ નથી. કણિયા જેટલો દોષ પચાવી ન શકો તો પહાડ જેટલા મોટા દોષમાં શું કરો ? શાંત રહી શકો કે ઊછળીને માથે પડો ? ગંભીરતા-અગંભીરતા વચ્ચેનો તફાવત સમજો. અત્યારે શ્રેષ્ઠિપુત્રમાં ક્ષુદ્રવૃત્તિ હોત તો વિચારત કે આ કુલટા છે. તમે તો પુરાવો નથી મળ્યો તેથી ફસાવવા જાપ્તો રાખો. પુરાવો મેળવ્યા પછી તેને સખત સજા કરીશ અથવા તીવ્ર આવેશ હોય તો ત્યાં જ ઘબાઘબી ચાલુ થઈ જાય.

સભા : આખા જીવનનો સંબંધ છે એટલે અસર તો થાય ને ?

સાહેબજી : શ્રેષ્ઠિપુત્રને અસર તો થઈ જ છે, પરંતુ ગંભીરતા ગુણના કારણે જીવનમાં કોઈ અવળું નુકસાન થવા ન દીધું. બંને મરીને યુગલિક થયાં. પૂ. હેમચંદ્રસૂરિ મહારાજા જણાવે છે કે એમનામાં રહેલ ખાનદાની, ગંભીરતા, સહિષ્ણુતા, ધીરતા આદિ ગુણોના પ્રભાવે તેઓ યુગલિક થયા.

૧. તતઃ પ્રભૃતિ નિઃસ્નેહઃ, સાગરઃ પ્રિયદર્શનામ્ । સોદ્વેગં ધારયમાસ, રોગગ્રસ્તામિવાડઙ્ગુલીમ્ ॥૧૦૪॥ કિન્તુ તાં વર્તયમાસોપરોઘાત્ પ્રાગ્વદેવ સઃ । વન્ધ્યાડપ્યુન્મૂલ્યતે નૈવ, લતા યા લાલિતા સ્વયમ્ ॥૧૦૫॥ મત્કૃતો માડનયોર્ભેદોઽભૂદિતિ પ્રિયદર્શના । નાડશોકદત્તવૃત્તાન્તં, તં પ્રિયાય ન્યવેદયત્ ॥૧૦૬॥

(ત્રિષષ્ટિશલાકાપુરુષચરિત્ર પર્વ-૧, સર્ગ-૨)

પ્રાણાંત ધર્મસંકટમાં પણ સુદર્શનશેઠની ગંભીરતા અને તેથી થયેલી શાસનપ્રભાવના :

સમ્યગ્દૃષ્ટિની ગંભીરતા તો આના કરતાં અનેકગણી વધારે હિતકારી હોય છે. સુદર્શનશેઠ અડધી રાતે રાજાની પટ્ટરાણીના મહેલમાંથી એકલા પકડાયા. વળી રાણી કહે છે કે આ સુદર્શન મારા સદાચારનું હરણ કરવા આવેલા, તેણે મારા પર physically assault (શારીરિક હુમલો) કરી દુર્વ્યવહાર કર્યો છે, મેં શીલરક્ષા માટે બૂમાબૂમ કરી સ્વબચાવ કર્યો છે, પુરાવા તરીકે રાણી નખોરિયા શરીર પર બતાવે છે, કોઈ પુરાવો બાકી નથી. સુદર્શન શેઠની વિરુદ્ધના બધા પુરાવા હાજર છે. રાજાના સૈનિકો શેઠને રાજસભામાં લઈ આવ્યા ત્યારે રાજા કહે છે કે આવું ત્રણ કાળમાં બને નહીં, આ તો પાણીમાંથી આગ પ્રગટવા જેવી વાત છે. મારી આખી પ્રજામાં

૧. જાયા પભાયસમૈ બહું વલ્લભસ્ત્વપરિવહંતી। તિક્ષ્ણેહિં નિયયનક્ષેહિં દારિડં દેહમહ લગ્ના।।૧૮।। ઉક્કૂચ્યં ઇમો જં નો પડિવત્તો પઙ્કવ્યાઇ મૈ। સો જાયપઓસો મજ્ઞ નિગહં એવમાયરઇ।।૧૯।। અમયસ્સ વિસસ્સ વિ ણૂણમેથ્થ ઠાણં ઇમાઓ રામાઓ। રતાડ હોંતિ અમયં વિસં પઓસં પવન્નાઓ।।૨૦।। ઉચ્છલિયે તુમુલરવે રાયા વિ સમાગઓ પલોએઇ। દેવિં જા તદવત્થં વિહિઓ સો દુદ્ધરો રોસો।।૨૧।। માણુત્તયાણ જમ્હાં ઇત્થીણ પરાભવો સુદુલ્લિસહો। નો અન્નો કત્તો વિ ય નિમિત્તઓ જં સહિજ્જંતિ।।૨૨।। તો વજ્ઞો આણત્તો સવ્વત્થ વિ ભાસિઓ નયરમજ્ઞે। રત્તંદણાણુલિત્તો સીસોવરિધરિય-છિત્તરઓ।।૨૩।। ચરમારુદ્ધો પુરઓ તાડિયડહંડવિરસંડિડિમઓ। કજ્જલકયમુહપિંડો ગલ્લંભિસરાવમાલો ય।।૨૪।। ડાઘોસિયં ન રાયાવિ અન્નો વા કોવવરજ્ઞઇ ઇમસ્સ। નિયદુચ્ચરિયં કેવલમેયફલં જ્ઞાતિ સંજાયં।।૨૫।। નિસુઓ મણોરમાય વુત્તંતો એસ કન્નદુહદાઈ। પરિભાવિયં મહપ્પા સુવિણેવિ ન એરિસં કુણઇ।।૨૬।। જઇ મજ્ઞ અત્થિ તસ્સ ય સીલસ્સ નિસેવિયસ્સ ફલમેત્થ। તા અક્કઓ ઇમાઓ વસણાઓ લહું સ ઉત્તરડ।।૨૭।। ઇય ચિંતિય પવયણદેવયાય વિહિઓ ધિરો તણુસ્સગ્ગો। વજ્ઞદ્ધાણોવગઓ પડિવત્તો પવયણસૂરો।।૨૮।। સો પુણ નિયકમ્મફલં પરિભાવડિ ન ઉણ કસ્સઈ દોસો। જમલીયદોસદાણં ભવંતરે ઇયફલં હોઇ।।૨૯।। આરોવિઓ જયા સો સૂલાઓ તક્કણેણ સા જાયા। સિંહાસણં મણિખંડમંડિયં ફુરિયતેયભરં।।૩૦।। તત્તો અસિપ્પહારો ચિત્તો ચંધમ્મિ સો વિ સંજાઓ। અઇબહલપરિમલા માલઈએ માલા ગલે તસ્સ।।૩૧।। જા પુણ સાહોલંબણહેઠુ રજ્જુ ગલમ્મિ સે દિન્ના। સા થૂલામલમુત્તાહલપરિકલિઓ લહુ હુઓ હારો।।૩૨।। જં જં કુણંતિ તે વજ્ઞભૂમિપુરિસા નરાહિવનિઉત્તા। તસ્સાણુકૂલભાવં તં તં પડિવજ્જએ સવ્વં।।૩૩।। તો તે અદિદ્ધપુલ્લં અસુયપુલ્લં ચ વડ્યરં સવ્વં। ધીયા કહંતિ રત્તો દેવ! ન જોગ્ગો ઇમાયે ઇમો।।૩૪।। હીલાયે ધુવં પુરિસંતરં તુ એસો અડ્ઢવ્યં કિંચિ। રોસં ગયમ્મિ એયમ્મિ સવ્વપલઓ ફુડં હોહી।।૩૫।। ણૂણમસજ્જણ ચરિયાઇ મજ્ઞ દેવીઈ અલિયગો એસ। આરોવિઓ કલંકો તા ચમણિજ્જોત્તિ ચિંતિત્તા।।૩૬।। ચડરંગબલસમેઓ ણાગરગજાણુગમ્મમાણપહો। દહિવાહણો તયં તમ્મિ અપ્પણા વિણયપણયસિરો।।૩૭।। પત્તો નિયમ્મિ જયકુંજરમ્મિ આરોવિડં નયરમજ્ઞે। જા આણિજ્જઇ એસા તા ઉચ્છલિયા જણસલાહા।।૩૮।। નિમ્મહિયચોરસાયરફેણુજ્જલસીલસાલિધરિયસ્સ। કત્તો એસો સુવિણંતરેવિ તુહ લગ્ગઇ કલંકો?।।૩૯।। અજ્જવિ સીલસ્સ ફલં દોસઇ એયારિસમ્મિ વસણમ્મિ। સવ્વંગનિબુદ્ધાવિ હુ જમુત્તરંતી મહાસત્તા।।૪૦।। ઉજ્જાલિયં નિયકુલં કિત્તી દેસંતરેસુ સંઠવિયા। ડાઘાડિઓ ય સજ્જણમગ્ગો એવં તયે અજ્જ।।૪૧।। એમાઇયાઇ સજ્જણજણેણ વયણાઇ વુચ્ચમાણાઈ। નિસુણંતો સંપત્તો કુસુમેહિં વિકિજ્જમાણસિરો।।૪૨।। રાયભવણમ્મિ પત્તો વિત્તત્તો નરવડિ જહા સામિ!। મં અણુમત્રસુ કાડં સામત્રં જમ્મણો અહયં।।૪૩।। દહિવાહણેણ તહ બંધવેહિં સયલેણ નયરલોણ। પડિવજ્જં તાવિ વયં લદ્ધાવસરોપવત્તો સો।।૪૪।।

(ઉપદેશપદ મહાગ્રન્થ, શ્લોક-૫૩૦, ટીકા)

સુદર્શન જેવો સદાચારી ગૃહસ્થ મળે નહીં, મેં તેની નજરમાં ક્યારેય વિકાર જોયો નથી. રાજા કહે છે કે વાત બેસતી નથી. ત્યારે સૈનિકો પુરાવાઓની રજૂઆત કરે છે. વળી, પટ્ટરાણી પોતે જ કહે છે, છતાં રાજાના મગજમાં બેસતું નથી. સુદર્શન શેઠ તો પૌષ્ઠમાં કાઉસસગ્ગધ્યાનમાં ઊભા છે, રાણી કહે છે કે આ ધર્મનો ઢોંગ કરે છે, રાણીએ આક્ષેપ કરવામાં કાંઈ બાકી નથી રાખ્યું, છતાં રાજા હાથ જોડીને સુદર્શન શેઠને પૂછે છે, 'શેઠ સત્ય શું છે, તે મારે તમારા મોઢે સાંભળવું છે.' સગી પત્ની કહે છે તોપણ રાજા શેઠને પૂછે છે અને કહે છે કે 'જે સત્ય હોય તે કહો. મારે એકપક્ષી ન્યાય નથી તોળવો. તમે બચાવપક્ષે જે કહો તે સાંભળવા-વિચારવા હું તૈયાર છું.' પણ સુદર્શનશેઠ કાઉસસગ્ગધ્યાનમાં જ રહ્યા, એક અક્ષર પણ બોલતા નથી. રાજાએ એક-બે-ત્રણ વાર પૂછ્યું, પણ કાંઈ જવાબ મળતો નથી, રાજા થાકી ગયો. અહીં રાજનીતિ કહે છે કે વ્યક્તિ અપરાધના પુરાવા સાથે પકડાય તો રાજ્યે દંડ કરવો જ જોઈએ. તેથી રાજા કહે છે કે બધા સાંયોગિક પુરાવાથી સુદર્શનશેઠ ગુનેગાર સાબિત થાય છે. મારે ન છૂટકે કાયદા મુજબ કડકમાં કડક સજા કરવી પડશે, આની સજા દેહાંતદંડ સિવાય બીજી ન હોય. સામાન્ય સ્ત્રી સાથે આવું વર્તન કરે તોપણ કડક સજા થાય, તો આ તો પટ્ટરાણીનાં મહેલમાંથી પકડાયેલ છે, એટલે શિરચ્છેદની સજા નિશ્ચિત છે, આ સાંભળવા છતાં સુદર્શનશેઠ પોતાના બચાવ માટે એક અક્ષર પણ બોલતા નથી.

સભા : સુદર્શનશેઠના મૌન રહેવાથી ધર્મની નિંદા ન થાય ?

સાહેબજી : સુદર્શન શેઠ સમજે છે કે મોઢેથી બચાવ કરું તેનાથી ધર્મની નિંદા અટકશે નહીં, મારા ચારિત્ર્ય પર આવેલ આળ દૂર નહીં થાય. કારણ અત્યારે બધા જ પુરાવા તેમની વિરુદ્ધમાં છે. રાજાને સુદર્શનશેઠ પ્રત્યે અત્યંત વિશ્વાસ છે. તે માને છે કે આ મારા નગરનો મહાસદાચારી, ગુણિયલ, ધર્માત્મા શ્રાવક છે. આથી તે કદાચ માની જાય, પરંતુ આખી પ્રજા આવા સાંયોગિક પુરાવા પકડાયા પછી ન માને. લોકમાં તો દુર્જનો પણ હોય, જે આળનો સંશય ચગાવે. તેથી કલંકમાંથી અણીશુદ્ધ બહાર ન અવાય. સુદર્શન શેઠને તો સંપૂર્ણ કલંકરહિત બહાર આવવું છે. શેઠ સમજે છે કે હું ધર્મી છું. મારા કારણે ધર્મની નિંદા થાય છે. અંદરથી તેમનું હૃદય કપાઈ જાય છે, પરંતુ સમજે છે કે આવી કટોકટીમાં લૂલા મોઢાના બચાવથી કાંઈ નહીં થાય. તેથી પોતાને દેહાંતદંડની સજા સાંભળવા છતાં બચાવ માટે એક અક્ષર પણ નથી બોલતા.

આખા નગરમાં વાત ચાલુ છે કે ન બને તેવું બન્યું છે. લોકો બોલે છે કે સુદર્શન શેઠના જીવનમાં આવો દુરાચાર હોય તેવું વિચારવું પણ શક્ય નથી. શેઠની ધર્મપ્રિય તરીકે છાપ ગજબની છે. પ્રજા-રાજા સૌ વિમાસણમાં છે. ન છૂટકે રાજાએ હુકમ કર્યો કે મોં પર મેશ લગાડી, ગધેડા પર ઊંઘા બેસાડી આખા ગામમાં ફેરવો અને પછી શૂળી પર ચઢાવો.

નગરના માર્ગો પર ફેરવતા-ફેરવતા સરઘસ તેમના ઘર પાસેથી નીકળ્યું છે. તેમનાં પત્ની મનોરમા, જે મહાશ્રાવિકા છે, તે સાંભળે છે કે પતિ રંગે હાથે પકડાયા છે, જેથી રાજાએ સજા

ફટકારી છે. ત્યારે મનોરમા કહે છે કે મેરુપર્વત ચલાયમાન થાય પણ મારા પતિમાં આવો દુરાચાર ન સંભવે. ત્રણ કાળમાં સુદર્શનના જીવનમાં આવું બને નહીં. પત્નીને આટલો વિશ્વાસ છે. તેથી નક્કી કરે છે કે ધર્માત્મા પતિ પર કોઈ કારસ્તાનથી ખોટો આક્ષેપ થયો છે, ભારે ધર્મસંકટ આવ્યું છે. તેથી પતિના પ્રાણ જાય તે પહેલાં મારે તેમનું રક્ષણ કરવું જોઈએ.

સુદર્શન શેઠે તો જ્યાં સુધી આ કલંકમાંથી પોતે neat & clean થઈને શુદ્ધ બહાર ન નીકળે ત્યાં સુધી “ઠાણેણં મોણેણં ઝાણેણં અપ્પાણં વોસિરામિ”ના ભાવથી કાઉસસગ્ગ કર્યો છે, મનમાં બધું વોસિરાવી દીધું છે; આ બાજુ મહાસતી મનોરમાએ પણ પતિ કલંકમાંથી મુક્ત ન થાય અને તેમને આવેલ આ ઉપસર્ગ દૂર ન થાય ત્યાં સુધી ચારે આહારના ત્યાગપૂર્વક કાઉસસગ્ગ કરેલ છે, બંને પતિ-પત્નીની ધર્મ ઉપર નિશ્ચય શ્રદ્ધા છે, સત્ત્વશાળી અને દૃઢ મનોબળવાળા છે.

આ સરઘસ જ્યાં સુદર્શન શેઠને શૂળીએ ચઢાવવાના હતા ત્યાં પહોંચ્યું. સિપાઈઓએ જેવા તેમને શૂળીએ ચડાવ્યા કે તરત જ ત્યાં રહેલી શાસનદેવીએ તે શૂળીના સ્થાને સિંહાસન કરી દીધું, રાજાને પણ સાચી વાતની જાણ થતાં શેઠ પર કલંક કરનાર પટ્ટરાણીને દેશનિકાલ કરી, શાસનની જેટલી નિંદા, હીલના સુદર્શન શેઠના પકડાવાથી થયેલી, તેના કરતાં કાંઈ ગણી પ્રભાવના સુદર્શન શેઠના આ રીતે નિર્દોષ સાબિત થવાથી થઈ; પરંતુ પહેલેથી જ સુદર્શન શેઠનો સ્વભાવ અધીરો કે અગંભીર હોત તો આ પ્રભાવના ન બની શકત.

કોશાના ગંભીરતા ગુણથી સિંહગુફાવાસી મુનિનું પતન અટકી ગયું :

બીજાના દોષ પચાવવારૂપ ગંભીરતા ગુણ પોતાને અને બીજાને અનેક રીતે હિતકારી બને

૧. સ્થૂલભદ્રસ્પર્ધયેહાયાતિ મન્યે તપસ્વ્યસૌ! ભવે પતન્ રક્ષણીય ઇત્યુત્થાય નનામ સા||૧૪૭|| વસત્યે યાચિતાં તેન મુનિના ચિત્રશાલિકામ્। કોશા સમર્પયામાસ સ મુનિસ્તત્ર ચાવિશત્||૧૪૮|| તં ભુક્તષટ્સાહારં મધ્યાહ્નેઽથ પરીક્ષિતુમ્। કોશાઽપિ તત્ર લાવણ્યકોશભૂતા સમાયયૌ||૧૪૯|| ચુક્ષોભ સ પુનર્મક્ષુ પટ્કજાક્ષીમુદીક્ષ્ય તામ્। સ્ત્રી તાદૃષ્ભોજનં તાદૃગ્વિકારાય ન કિં ભવેત્?||૧૫૦|| સ્મરાઽઽર્થ્યા યાચમાનં તં કોશાઽપ્યેવમવોચત। વયં હિ ભગવન્વેશ્યા વશ્યાઃ સ્મો ધનદાનતઃ||૧૫૧|| વ્યાહાર્ષોન્મુનિરપ્યેવં પ્રસીદ મૃગલોચને!। અસ્માસુ ભવતિ દ્રવ્યં કિં તૈલં વાલુકાસ્થિવ||૧૫૨|| નેપાલભૂપોઽપૂર્વસ્મૈ સાધવે રત્નકમ્બલમ્। દત્તે તમાનયેત્યુચે સા નિર્વેદયિતું મુનિમ્||૧૫૩|| તતશ્ચચાલ નેપાલં પ્રત્યકાલેઽપિ બાલવત્। પટ્કિલાયામિલાયાં સ નિજવ્રત ઇવ સ્થલન્||૧૫૪|| તત્ર ગત્વા મહીપાલાદ્રત્નકમ્બલમાપ્ય ચ। સ મુનિર્વલિતો વર્ત્મન્યાસંસ્તસ્મિંશ્ચ દસ્યવઃ||૧૫૫|| આયાતિ લક્ષ્મિત્યાઘ્વદસ્યૂનાં શકુનસ્તતઃ। કિમાયાતોત્યપૃચ્છચ્ચ દસ્યુરાઙ્ દ્રુસ્થિતં નરમ્||૧૫૬|| આગચ્છન્મિશ્કુરેકોઽસ્તિ ન કશ્ચિત્તાદૃશોઽપરઃ। ઇત્યશંસદ્ દુમારુદ્શ્ચૌરસેનાપતેઃ સ તુ||૧૫૭|| સાધુસ્તત્રાથ સમ્પ્રાપ્તસ્તૈર્વિધૃત્ય નિરુપિતઃ। કિમર્પ્યર્થમપશ્યદિર્ભર્મુમુચે ચ મલિન્મુચૈઃ||૧૫૮|| એતલ્લક્ષં પ્રયાતીતિ વ્યાહરચ્છકુનઃ પુનઃ। મુનિં ચૌરપતિઃ પ્રોચે સત્યં બ્રૂહિ કિમસ્તિ તે?||૧૫૯|| વેશ્યાકૃતેઽસ્ય વંશસ્યાન્તઃ ક્ષિપ્તો રત્નકમ્બલઃ। અસ્તીત્યુક્તે મુનિશ્ચૌરરાજેન મુમુચે ચ સઃ||૧૬૦|| સ સમાગત્ય કોશાયૈ પ્રદદૌ રત્નકમ્બલમ્। ચિક્ષેપ સા ગૃહસ્તોતઃ પટ્કે નિઃશઙ્કમેવ તમ્||૧૬૧|| અજલ્પન્મુનિરપ્યેવમક્ષેપ્યશુચિકર્દમે। મહામૂલ્યો હ્યસૌ રત્નકમ્બલઃ કમ્બુકણ્ઠિ! કિમ્||૧૬૨||

છે. સ્થૂલભદ્રજીથી પ્રતિબોધ પામી શ્રાવિકા બનેલ કોશા પણ ગંભીરતા ગુણના કારણે સિંહગુફાવાસી મુનિનું હિત કરી શકી. સિંહગુફાવાસી મુનિ જે દિવસે કોશાના આવાસે ચાતુર્માસ કરવા આવ્યા, તે દિવસથી જ કોશા સમજી ગઈ કે સ્થૂલભદ્રજીની હરિકાઈ કરવા આવ્યા છે. આ વ્રતધારી શ્રાવિકા છે, તેથી સાધુના આચાર જાણે છે કે આ રીતે એકલા ગણિકાને ત્યાં સાધુ ચોમાસું કરવા ન આવે. સ્થૂલભદ્રજી આવ્યા ત્યારે તે શ્રાવિકા નહોતી. ઊલટું તે તો તેમને ઝંખતી હતી, અનુરાગિણી હતી, ત્યારના સંયોગે જુદા હતા. આ વખતે તો મહારાજ આવ્યા કે સમજી ગઈ કે આ મુનિ સ્થૂલભદ્રજીની હરિકાઈ કરવા આવ્યા છે, પરંતુ તેને ખાતરી છે કે આવી હરિકાઈમાં ટકવું મુશ્કેલ છે. સ્થૂલભદ્રજીએ અનુકૂળ ઉપસર્ગને કેવા સત્ત્વ-મનોબળથી જીત્યો છે, તે કોશા જ જાણે છે. કસોટીમાં તેમના સત્ત્વની તોલે આવવું અતિ દુષ્કર છે, તેથી મહારાજ પતનના માર્ગે આવ્યા છે, તેની તેને ખાતરી છે. તમે જો કોશાની જગ્યાએ હો તો ત્યાં જ બોલવાનું ચાલુ કરો કે 'મહારાજ ! આ ઉપાશ્રય નથી. અહીં રહેવું તમારા આચારવિરુદ્ધ છે.' તમે જાણકાર હો અને હિતશિક્ષા ન આપો તો ચેન પડે ખરું ?

સભા : અમે પતન થાય તે પહેલાં સ્થિર કરી દઈએ.

સાહેબજી : ભોપાળું વાળો. પોતાનામાં ધીરતા, ગંભીરતા, સહિષ્ણુતા, ઉદારતા છે નહીં, અને એમ ને એમ આખા ગામને સુધારવા નીકળવું છે.

સભા : મર્યાદામાં જ ધીરજ રખાય ને ?

સાહેબજી : આની ધીરજ limitમાં જ છે. અવસર વિચારીને જ બધું કરશે. સિંહગુફાવાસી મુનિને ચારિત્રમાં સ્થિર કરવાની જ પ્રથમથી કોશાની ભાવના છે, પરંતુ અવસર વિના હિતશિક્ષાનો એક અક્ષર પણ બોલશે નહીં. 'કોશા પાસે રત્નત્રયી છે, શાસ્ત્રનો બોધ છે, હિતાહિતનું ભાન

અથ કોશાપ્યુવાચૈવં કમ્બલં મૂઢ ! શોચસિ । ગુણરત્નમયં શ્વભ્રે પતન્તં સ્વં ન શોચસિ? ॥૧૬૩॥ તચ્છ્રુત્વા જાતસંવેગો મુનિસ્તામિત્યવોચત । બોધિતોઽસ્મિ ત્વયા સાધુ સંસારાત્સાધુ રક્ષિતઃ ॥૧૬૪॥ અઘાન્યતીચારભવાન્યુન્મૂલયિતુમાત્મનઃ । યાસ્યામિ ગુરુપાદાન્તે ધર્મલાભસ્તવાનયે! ॥૧૬૫॥ કોશાઽપિ તમુવાચૈવં મિથ્યા મે દુષ્કૃતં ત્વયિ । બ્રહ્મવ્રતસ્થયાઽપ્યેવં મયા યદસિ ચેદિતઃ ॥૧૬૬॥ આશાતનેયં યુષ્માકં બોધહેતોર્મયા કૃતા । ક્ષન્તવ્યા સા ગુરુવચઃ શ્રયધ્વં યાત સત્ત્વરમ્ ॥૧૬૭॥ ઇચ્છામીતિ વદન્ ગત્વા સમ્ભૂતવિજયાન્તિકે । ગૃહીત્વાલોચનાં તીક્ષ્ણમાચચાર પુનસ્તપઃ ॥૧૬૮॥

(પરિશિષ્ટ પર્વ, સર્ગ-૮)

૧. ચાડુપડૂ પારદ્ધા સા તં રમિડં ન સક્કિયા જાવ । તત્તો પસંતમોહા સુયથમ્મા સાવિયા જાયા ॥૫૩॥ રાયાભિઓગવિરહેણ કોઈ પુરિસો મપ્ ન રમિયવ્વો । હ્ય સા અબંભવિરતી પહિવજ્જઈ વજ્જિયવિયારા ॥૫૪॥

(ઉપદેશપદ મહાગ્રન્થ, શ્લોક-૧૭, ટીકા)

※ ત્વયિ પૂર્વમિવાજ્ઞાનાદ્રન્તુકામાં ધિગોશ મામ્ । આત્માનમિતિ નિન્દન્તી સાઽપતત્તસ્ય પાદયોઃ ॥૧૩૦॥ મુનેસ્તસ્યેન્દ્રિયજયપ્રકર્ષેણ ચમત્કૃતા । પ્રપેદે શ્રાવકત્વં સાઽગ્રહીચ્ચૈવમભિગ્રહમ્ ॥૧૩૧॥ તુષ્ટઃ કદાપિ કસ્મૈંચિદ્દાતિ યદિ માં નૃપઃ । વિના પુમાંસમેકં તમન્યત્ર નિયમો મમ ॥૧૩૨॥

(પરિશિષ્ટ પર્વ, સર્ગ-૮)

છે, ધીરતા-ગંભીરતા-સહિષ્ણુતા-ઉદારતા આદિ પરોપકાર કરવા માટેના આવશ્યક સર્વ ગુણો પ્રકૃતિમાં છે, તેથી દેખાવમાં ઉત્તમ મહાત્મા એવા સિંહગુફાવાસી મુનિને યોગ્ય જગા આપી, રોજ ગોચરી-પાણી વહોરાવે છે, યોગ્ય વિનયવ્યવહાર કરે છે, ત્યાં સુધી કે મહારાજે સામેથી બેચેન થઈને અયોગ્ય માગણી કરી તોપણ વિનયવ્યવહાર તોડ્યો નથી.

સભા : સાધુ શય્યાતરની ગોચરી વાપરી શકે ?

સાહેબજી : અપવાદથી વાપરી શકે. સ્થૂલભદ્રજીએ ચારે મહિના શય્યાતરનું જ વાપર્યું છે. સ્થૂલભદ્રજી ગુરુ મહારાજને જ્યારે વિનંતી કરવા ગયા કે આપની આજ્ઞા હોય તો મારે કોશાને ત્યાં ચાતુર્માસ કરવા જવું છે, ત્યારે જ કહેલું કે મારી આ શરતો છે : ‘હું એકલો જઈશ, ચારે મહિના ત્યાં એકલો રહીશ, કોશા રહેવા જે સ્થાન આપે તે સ્થાને રહીશ, જે વપરાવશે તે વાપરીશ, ચારે મહિના એક જ ઘર, તે પણ શય્યાતરનું, વિગઈઓ પણ વાપરીશ, આયંબિલનું નહીં ખાઉં, સાડા ત્રણ હાથ દૂરથી ગણિકા જેટલો વ્યવહાર કરે તે બધો નિહાળીશ.’ કોશા રાતે સ્થૂલભદ્રજી પાસે એકલી આવીને નાચે છે. દિવસે પણ યુવાન સ્ત્રી એકલી ન આવી શકે, જ્યારે અહીં તો રાત્રે શૃંગાર સજી નાચે છે, આ બધું સાધ્વાચારથી વિરુદ્ધ છે; તોપણ ગુરુએ કહ્યું કે મને મંજૂર છે, તું જા, મારી તને ચાતુર્માસ કરવાની આજ્ઞા છે. પૂર્વધર ગુરુ જ્ઞાની છે, ભાવિ મહાલાભ જુએ છે. તેથી અપવાદે શાસ્ત્રમાં છૂટ છે; પરંતુ આવી છૂટછાટ સ્થૂલભદ્રજીના જ્ઞાની ગુરુ આપી શકે. અમે ચોક્કસ ભાવિ જોઈ શકતા નથી, આ તો નિમિત્તના બળથી ભવિષ્યનો ચોક્કસ નિર્ણય કરી શકે છે. ગુરુ પણ જ્ઞાની છે, શિષ્ય પણ મહાસત્ત્વશાળી છે. તેમને અપવાદથી કોઈ બાધ નથી. શિષ્યે માગણી કરી તે પણ વાજબી છે અને ગુરુએ સ્વીકારી તે પણ વાજબી છે. આવી માગણી પણ આવા ઉત્તમ પાત્ર જ કરી શકે અને સંમતિ પણ આવા મહાસમર્થ, જ્ઞાની ગુરુ જ આપી શકે.

પ્રસ્તુતમાં મારે તો કોશાના ગંભીરતા આદિ ગુણો દર્શાવવા છે. તમારી જાત સાથે કોશાને સરખાવો. આ ગણિકા છે, પણ ધર્મ પામ્યા પછી તેનામાં જે ગુણ પ્રગટ્યા છે, તેનો અંશ પણ તમારામાં મળે ? આવી ગંભીર વ્યક્તિ જ સિંહગુફાવાસી મુનિ જેવા મહાપુરુષનું પણ અવસરે યથાર્થ કલ્યાણ કરી શકે. કોશા રાહ જુએ છે. તક ન મળે ત્યાં સુધી એક અક્ષર પણ બોલતી નથી. મનમાં બધું સમજે છે, તોપણ પોતાનો બહારનો ઉચિત વ્યવહાર જરા પણ તોડતી નથી. જ્યારે તક મળશે ત્યારે આ જ મહાત્માને તીખું-તમતમતું સંભળાવશે. આવ્યા ત્યારથી જાણે છે કે ખોટા હરિફાઈમાં ઊતરેલા છે. આમને રોકડું પરખાવવાની જરૂર છે. પણ તક ન મળે ત્યાં સુધી એક અક્ષર ન બોલે, ધીરજ ધરે. તમારો દીકરો ભૂલ કરે પણ અવસર ન આવે ત્યાં સુધી ચૂપ રહી શકો ? તમારા દીકરાને તમારા વર્તનથી જ વિશ્વાસ હોય ? કે મારા પિતા ભૂલ વિના કદી કહે નહીં ? બીજાનું હિત કરવું તે રમત નથી, આપણામાં ઘણા ગુણોની પ્રથમ અપેક્ષા રાખે છે. ટૂંકમાં આ ગંભીરતા ગુણનો પ્રભાવ દર્શાવ્યો.

જે આત્મા જેટલા ગુણ કેળવશે તેટલો તે આત્માને પ્રત્યક્ષ લાભ થશે. તમે તમારા

જીવનમાં ગુણ કેળવો છતાં શાંતિ ન મળે તે કદી બને જ નહીં. જે દિવસે વિશ્વાસ બેસી જશે કે ગુણમાં જ એકાંતે સુખ છે, દોષમાં એકાંતે દુઃખ છે, ત્યારે તમારામાં સમ્યગ્દર્શન આવી જશે.

૧ રત્નત્રયીરૂપ મોક્ષમાર્ગ સંવેદનથી સ્વરસવાહી :

રત્નત્રયીરૂપ માર્ગ માટે ઓળખાણ આપતાં શાસ્ત્રમાં 'સ્વરસવાહી' શબ્દ લખ્યો છે. તેનો અર્થ એ છે કે સ્વ એટલે આત્મા, તેના ચૈતન્યમય વિશુદ્ધ ગુણોનો અનુભવ, જે રસાસ્વાદરૂપ છે, તે આત્માના આંતરિક રસના સ્વાદને વહન કરનારો માર્ગ, તે જ મોક્ષમાર્ગ છે. આ માર્ગમાં જે પ્રવેશે તેને આત્માના સંવેગ આદિ રસનો આસ્વાદ આવ્યા વિના ન રહે, તે આંતરિક સુખની અનુભૂતિ કરાવે જ. જે આત્માનું સુખ અનુભવે તેને મોક્ષની શંકા-કુશંકાનો અવકાશ જ નથી. મોક્ષમાં આત્મા એકલો જ છે, છતાં અંદરના શ્રેષ્ઠ રસને સતત માણે જ છે, જે રત્નત્રયીની પરાકાષ્ઠામાંથી જ પેદા થાય છે. જેમ શેરડીના ટીપે-ટીપે મધુરતા વહેતી જ હોય છે, તેમ આત્મા પણ સ્વરસની અપેક્ષાએ મધુર છે. તેને સતત વહન કરનારો માર્ગ તે જ મોક્ષમાર્ગ છે. તેનો વિરોધી તે સંસારમાર્ગ. તે મિથ્યાદર્શન-મિથ્યાજ્ઞાન-મિથ્યાચારિત્રના સંકલેશોથી

૧. (લ૦)- તથા મગ્ગદયાણં । ઇહ માર્ગઃ ચેતસોઽવક્રગમનં, ભુજંગમગમનનલિકાયામતુલ્યો વિશિષ્ટગુણસ્થાનાવાપ્તિપ્રગુણઃ સ્વરસવાહી ક્ષયોપશમવિશેષઃ । હેતુ-સ્વરૂપ-ફલશુદ્ધા સુખેત્યર્થઃ ।

(પં.)- "મગ્ગદયાણં", "માર્ગ" ઇહેત્યાદિ, ઇહ-સૂત્રે, માર્ગઃ-પન્થાઃ, સ કિલક્ષણ ઇત્યાહ, "ચેતસો"-મનસો, "અવક્રગમનં"-અકુટિલા પ્રવૃત્તિઃ, કોદૃશ ઇત્યાહ "ભુજંગમસ્ય"-સર્પસ્ય, "ગમનનલિકા" શુષિરવંશાદિલક્ષણા યયાઽસાવન્તઃપ્રવિષ્ટો ગન્તું શક્નોતિ, તસ્યા "આયામો"-દૈર્ઘ્યં, તેન તુલ્યઃ ક્ષયોપશમવિશેષ ઇતિ યોગઃ । કિંભૂત ઇત્યાહ "વિશિષ્ટગુણસ્થાનાવાપ્તિપ્રગુણઃ" ઇતિ-વક્ષ્યમાણવિશિષ્ટગુણલાભેતુઃ, "સ્વરસવાહી"-નિજાભિલાષપ્રવૃત્તઃ "ક્ષયોપશમો"-દુઃખહેતુદર્શનમોહાદિક્ષયવિશેષઃ, તથાહિ, યથા ભુજંગમસ્ય નલિકાન્તઃપ્રવિષ્ટસ્ય (પ્ર૦ પ્રવૃત્તસ્ય) ગમનેઽવક્ર એવ નલિકાઽઽયામઃ સમીહિતસ્થાનાવાપ્તિહેતુઃ, વક્રે તત્ર ગન્તુમશક્ત(પ્ર૦ મશક્ય)ત્વાદ્, એવમસાવપિ મિથ્યાત્વમોહનીયાદિક્ષયોપશમશ્ચેતસ ઇતિ । તાત્પર્યમાહ "હેતુ-સ્વરૂપ-ફલશુદ્ધા", હેતુના-પૂર્વોદિત(ધૃતિ)શ્રદ્ધાલક્ષણેન, "સ્વરૂપેણ" સ્વગતેનૈવ, ફલેન-વિવિદિષાદિના, શુદ્ધા-નિર્દોષા, સુખા-ઉપશમસુખરૂપા સુખાસિકેત્યર્થઃ । એષ માર્ગસ્વરૂપનિશ્ચયઃ ।

(હરિભદ્રસૂરિકૃત લલિતવિસ્તરા ચ તદુપરિ મુનિસુંદરસૂરિકૃત પંજિકા)

※ માર્ગશ્ચેતસોઽવક્રગમનં ભુજંગમગમનનલિકાયામતુલ્યો વિશિષ્ટગુણસ્થાનાવાપ્તિપ્રવળઃ સ્વરસવાહી ક્ષયોપશમવિશેષો હેતુસ્વરૂપફલશુદ્ધાભિમુખઃ ।

(ઉપદેશપદ મહાગ્રન્થ, શ્લોક-૪૩૨, ટીકા)

※ તથાહિ જ્ઞાનદર્શનચારિત્રાઽઽચરણજનિતં પ્રશમાઽઽનન્દં ।

(ઉપમિતિ૦ પ્રસ્તાવ-૧)

※ તથા ક્રમેણ મિત્રાદ્યનુક્રમેણેક્ષ્વાદિસન્નિભા દૃષ્ટિઃ, ઇક્ષુરસકવ્કવગુડકલ્પાઃ ખલ્વાધ્યાશ્ચતસ્રઃ ખંડશર્કરામત્સ્યંડ-વર્ષોલકસમાશ્ચાગ્રિમા ઇત્યાચાર્યાઃ । ઇક્ષ્વાદિકલ્પાનામેવ રુચ્યાદિગોચરાણાં સંવેગમાધુર્યભેદોપપત્તેઃ, નલાદિકલ્પાનામભવ્યાનાં સંવેગમાધુર્યશૂન્યત્વાદિતિ । ૨૬ ।

(દ્વાત્રિંશદ્દ્વાત્રિંશિકા, બત્રીસી-૨૦, શ્લોક-૨૬, ટીકા)

ભરેલો છે. તેથી જ સંસાર દુઃખના સાગરરૂપ છે. તીર્થંકરો ઉપદેશ દ્વારા સતત પાત્ર જીવોને વિધિપૂર્વક રત્નત્રયીનું પ્રદાન કરે છે, જે તેમનો મહાન ઉપકાર છે. આ રત્નત્રયીની સાધનાના બળે સૌથી પહેલો જે જીવ તે તીર્થંકરના શાસનમાં મોક્ષે જાય, ત્યારથી તેમના શાસનમાં મોક્ષગમન ચાલુ થયું કહેવાય, જેને વ્યવહારથી મોક્ષમાર્ગ ખુલ્યો તેમ કહેવાય છે.

યુગાન્તકૃદ્ભૂમિ અને પર્યાયાન્તકૃદ્ભૂમિ :

નિશ્ચયનયથી રત્નત્રયી શાશ્વત છે, તેને કોઈ તીર્થંકરે પેદા કરી નથી. દરેક તીર્થંકરના શાસનમાં કે શાસન વિના પણ આત્માના ગુણરૂપ રત્નત્રયી સનાતન હતી, જેને તીર્થંકરના શાસનના અવલંબન વિના પણ મરુદેવામાતાની જેમ નિર્સર્ગથી પામનારા આત્માઓ હતા. તે અપેક્ષાએ રત્નત્રયીરૂપ મોક્ષમાર્ગનો આ સૃષ્ટિમાં ક્યારેય પ્રારંભ થયો નથી, અને વિશ્વેદ થવાનો અવકાશ જ નથી; પરંતુ વ્યવહારનયની અપેક્ષાએ તીર્થંકરો ધર્મતીર્થ સ્થાપે છે ત્યારે ગણધર, દ્વાદશાંગી અને ચતુર્વિધ શ્રીસંઘને સ્થાપિત કરતી વખતે, રત્નત્રયીનું પાત્ર જીવોને વિધિપૂર્વક પ્રદાન કરે છે; જેની સાધનાથી તે તીર્થંકરના તીર્થમાં તેમના અનુશાસનના આધારે પ્રથમ મુક્તિગામી જીવની, અપેક્ષાએ મોક્ષનો માર્ગ ખુલ્યો કહેવાય, અર્થાત્ પરિપૂર્ણ રત્નત્રયી આરાધીને તે જીવે તે શાસનના અવલંબનથી પ્રથમ પૂર્ણ ફળની પ્રાપ્તિ કરી. તે અપેક્ષાએ વ્યવહારનયથી મોક્ષમાર્ગ ખુલ્યો, અને રત્નત્રયીરૂપ મોક્ષમાર્ગની પ્રથમ પરાકાષ્ઠા પેદા થઈ તેમ કહેવાશે; અને તે તીર્થંકરના શાસનમાં જેટલી પાટપરંપરા સુધી તે તીર્થના અવલંબન-પૂર્વક મોક્ષગમન ચાલુ રહેશે, ત્યાં સુધી મોક્ષમાર્ગ વહેતો રહ્યો તેમ કહેવાશે. જેમ વીરપ્રભુના શાસનમાં ધર્મતીર્થ સ્થપાયા પછી કેવલી હાજર હોવા છતાં ચાર વર્ષે પ્રભુના કોઈક શિષ્ય મોક્ષે ગયા, ત્યારથી પ્રથમ તેમના શાસનમાં મુક્તિના દરવાજા ખુલ્યા કહેવાય.

વળી પાટપરંપરા પ્રમાણે ત્રીજા પટ્ટધર જંબૂસ્વામી આ ભરતક્ષેત્રમાંથી છેલ્લા નિર્વાણ પામ્યા, જેમણે મહાવીરના શાસનનું અવલંબન લઈને પૂર્ણ કલ્યાણ સાધ્યું. ત્યાર પછી કોઈની

૧. સમણસ્સ ણં ભગવઓ મહાવીરસ્સ દુવિહા અંતગઢભૂમી હુથ્થા તં જહા જુગંતકઢભૂમી ચ પરિચાયંતકઢભૂમિ ચ જાવ તચ્ચાઓ પુરિસજુગાઓ જુગંતકઢભૂમી ચઠવાસપરિચાએ અંતમકાસી ॥૧૪૬॥

વ્યાખ્યા - સમણસ્સ ણમિત્યાદિતો અંતમકાસીતિ પર્યન્તમ્, તત્ર અન્તકૃતો-ભવાન્તકૃતો નિર્વાણયાયિનસ્તેષાં ભૂમિઃ-કાલઃ યુગાનિ-કાલમાનવિશેષાસ્તાનિ ચ ક્રમવર્તીનિ તત્સાધર્મ્યાંઘ્રે ક્રમવર્તિનો ગુરુશિષ્યપ્રશિષ્યાદિરૂપાસ્તેઽપિ યુગાનિ તૈઃ પ્રમિતા અન્તકૃદ્ભૂમિર્યા સા યુગાન્તકૃદ્ભૂમિઃ, પર્યાયઃ-તીર્થંકરસ્ય કેવલિત્વકાલસ્તમાશ્રિત્યાન્તકૃદ્ભૂમિઃ પર્યાયાન્તકૃદ્ભૂમિઃ, જાવ તચ્ચાઓ પુરિસજુગાઓ તિ અત્ર પઞ્ચમી દ્વિતીયાર્થે યાવત્તૃતીયં પુરુષ એવ યુગં પુરુષયુગં - પ્રશિષ્યં જમ્બૂસ્વામિનં યાવદિત્યર્થઃ, વીરાદારમ્ય તૃતીયપુરુષયુગં યાવત્સાધવઃ સિદ્ધાઃ શ્રીવીરઃ સુધર્મ્માં જમ્બૂશ્ચેતિ, તતઃ સિદ્ધિગતિચ્છેદઃ ચઠવાસપરિઆએ તિ ચતુર્વર્ષપર્યાયે કેવલિપર્યાયાપેક્ષયા ભગવતિ જિને સતિ અન્તં-ભવાન્તમકાર્ષીત્, તત્તીર્થે કેવલી સત્રપિ સાધુર્નારાત્ કશ્ચિન્મોક્ષં ગતઃ, કિન્તુ ભગવતઃ કેવલોત્પત્તેશ્ચતુર્ણ વર્ષેષુ ગતેષુ સિદ્ધિગમનારમ્ભઃ ॥૧૪૬॥

(કલ્પસૂત્ર સૂત્ર-૧૪૬, ૩. ધર્મસાગરજી કૃત કિરણાવલી ટીકા)

વીરપ્રભુના શાસનમાં મુક્તિ થઈ નથી. તેથી ત્રીજી પાટપરંપરા સુધી સંપૂર્ણ મોક્ષમાર્ગ વહેતો રહ્યો તેમ કહેવાય. આ જ રીતે ઋષભદેવ ભગવાનના શાસનમાં પ્રભુની તીર્થસ્થાપના પછી અંતર્મુહૂર્તમાં મોક્ષ ચાલુ થયો, અને અસંખ્ય પાટ સુધી વહેતો રહ્યો. આ રીતે દરેક તીર્થકરના શાસનમાં પરિપૂર્ણ રત્નત્રયીમાર્ગનો પ્રારંભ અને અંત આગમોમાં દર્શાવ્યો છે, જેનો ‘યુગાન્તકૃદ્ભૂમિ’ અને ‘પર્યાયાન્તકૃદ્ભૂમિ’ શબ્દો દ્વારા વિભાગ કર્યો છે. અહીં અન્તકૃદ્ એટલે સંસારના અંતને કરનાર, ભૂમિ એટલે કાળ. યુગ શબ્દનો અર્થ પાટપરંપરા છે, પર્યાય શબ્દનો અર્થ પ્રભુનો કેવલજ્ઞાનપર્યાય છે. પ્રભુના કેવલજ્ઞાન સમયથી મુક્તિગમનનો કાળ તે પર્યાયાન્તકૃદ્ભૂમિ છે, અને પ્રભુની પાટપરંપરાની સંખ્યાની અપેક્ષાએ મોક્ષગમનનો કાળ તે યુગાન્તકૃદ્ભૂમિ છે. આ વ્યવહારનયની અપેક્ષાએ માર્ગ વહેતો થયો અને બંધ થયો તેવાં વિધાન છે. કારણ કે તે નય અધિગમથી પ્રાપ્ત થતા ગુણોની જ વિવક્ષા કરે છે, જ્યારે નિશ્ચયનયની અપેક્ષાએ તો સર્વ કાળમાં માર્ગ ખુલ્લો જ છે. નિસર્ગની સાધનામાં કાળનું બંધન નથી. ચોથા રત્નત્રયીરૂપ ભાવતીર્થની આ સંક્ષેપમાં વિચારણા કરી.

परिशिष्ट : भावतीर्थ - रत्नत्रयी

- सव्वण्णूहिं परुविय, छक्काय महव्वया य समिईओ । स च्चेव य पत्रवणा, संपइकाले वि साहूणं ।।२०५।।
"सव्वण्णूहिं"ति । पूर्वसाधूनां सर्वज्ञैश्चारित्रप्रतिपत्तये तद्रक्षणाय च षट्काया महाव्रतानि समितयश्च प्ररूपिताः, सैव च प्रज्ञापना सम्यगाराध्यतया सम्प्रतिकालेऽपि साधूनामस्ति, तथा च षट्कायपालनादिव्यवहारचारित्रस्य स्वसंवेदन-सिद्धत्वमेवेति भावः ।।२०५।।

(गुरुतत्त्वविनिश्चय, प्रथम उल्लास, श्लोक-२०५, टीका)

- तित्थं चाउव्वण्णे, संघे ठविअम्मि होइ तत्थ पुणो । तित्थम्मि तिण्णि पढमा, तित्थातित्थे उ अंततियं ।।६९।।
"तित्थं"ति । तीर्थतेऽनेन संसारसागर इति "तीर्थं" प्रवचनम्, तदाधारत्वाच्च चतुर्विधः श्रमणसङ्घोऽपि तीर्थमुच्यते, तत इदमाह-चतुर्वर्णं सङ्घे स्थापिते सति तीर्थं भवति । तत्र पुनर्विचार्यमाणे "त्रयः प्रथमाः" पुलाकबकुशप्रतिसेवनाकुशीलाः निर्ग्रन्थास्तीर्थं भवन्ति । "अन्त्यत्रिकं तु" कषायकुशीलनिर्ग्रन्थस्नातकाख्यं तीर्थातीर्थयोर्भवति । अतीर्थं च भवन्त एते तीर्थकराः स्युः प्रत्येकबुद्धा वा, तदुक्तं भगवत्याम्-"पुलाए णं भंते! किं तित्थे होज्जा अतित्थे होज्जा? गोयमा! तित्थे होज्जा णो अतित्थे होज्जा । एवं बउसे वि पडिसेवणाकुसीले वि । कसायकुसीले पुच्छा, गोयमा! तित्थे वा होज्जा अतित्थे वा होज्जा । जइ अतित्थे होज्जा किं तित्थकरे होज्जा पत्तेअबुद्धे होज्जा? गोयमा! तित्थकरे वा होज्जा पत्तेय बुद्धे वा होज्जा । एवं णियंठे वि, एवं सिणाए वि"ति ।।६९।।

(गुरुतत्त्वविनिश्चय, चतुर्थ उल्लास, श्लोक-६९ मूल-टीका)

- सव्वेसु वि तित्थेसुं, होंति पुलागाइया णियंठ ति । खुड्ढागणियंठिज्जे, णिंदसियं तित्थदारम्मि ।।७०।।
"सव्वेसु वि"ति । सर्वेष्वपि तीर्थेषु पुलाकादयो निर्ग्रन्था भवन्तीति क्षुल्लकनिर्ग्रन्थीयेऽध्ययने तीर्थद्वारे निर्दिशितम् । एतद्विवरणे चेत्थमुक्तम्-"तीर्थमिदानीम्-सर्वेषां तीर्थकराणां तीर्थेषु भवन्ति । एके त्वाचार्या मन्यन्ते-पुलाकबकुशप्रतिसेवनाकुशीला-स्तीर्थं नित्यम्, शेषास्तु तीर्थेऽतीर्थे वा" इति ।।७०।।

(गुरुतत्त्वविनिश्चय, चतुर्थ उल्लास, श्लोक-७० मूल-टीका)

- भावलिङ्गस्थान्यत्रापि सत्त्वमुपपादयन्नाह-
जं सोहणमत्थपयं, अण्णत्थ वि होइ आयकज्जकरं । तं दिड्ढिवायमूलं, पमाणमिय बिंति आयरिआ ।।७२।।
"जं सोहणं"ति । यत् "शोभनं" परमार्थरमणीयं "अर्थपदं" यमनियमादिवचनं "अन्यत्रापि" जैनग्रन्थातिरिक्तग्रन्थेऽपि "आत्मकार्यकरं" योगदृष्टिप्राधान्येनासद्वह्निरासद्वारा भावसम्यक्त्वप्राप्तिरूपाध्यात्मप्रसादकरं तत् पारम्पर्येण दृष्टिवादमूलं सत् प्रमाणम्, भागवतभावलिङ्गरूपत्वादन्वेषामीदृशार्थस्य स्वातन्त्र्येण ज्ञानायोगात् । इत्थं चान्यत्रापि भावलिङ्गसम्भव इत्थस्माकं "आचार्याः" हरिभद्रादयो ब्रुवते, व्यक्तं चैतदुपदेशपदयोगदृष्टिसमुच्चयादौ, समर्थितं चास्माभिरपि द्वात्रिंशिका-प्रकरणादविति नेह भूयान् प्रयासः ।।७२।।

(गुरुतत्त्वविनिश्चय, चतुर्थ उल्लास, श्लोक-७२ मूल-टीका)

- गुणसमुदाओ संघो पवयणतित्थंति होइ एगह्हा । तित्थयरो वि य एवं णमइ गुरुभावओ चेव ।।२६।।
गुणसमुदायः सङ्घोऽनेकप्राणिस्थसम्यग्दर्शनाद्यात्मकत्वात् । प्रवचनं तीर्थम् इति भवन्त्येकार्थिकाः-एवमादयोऽस्य शब्दा

इति। तीर्थकरोऽपि चैनं सङ्घं तीर्थसंज्ञितं नमति धर्मकथादौ गुरुभावत एव "नमस्तीर्थाय" इति वचनादेतदेवमिति।।१२६।।

(प्रतिमाशतक, श्लोक-६७ टीका अन्तर्गत स्तवपरिज्ञा श्लोक-२६, मूल-टीका)

- सम्पत्तनाणचरणानुच्चाइमाणानुगं च जं जत्य। जिणपत्रत्तं भत्तीए पूअए तं तहाभावं।।१३४१।। केसिंचि अ आएसो दंसणनारोहिं वट्टए तित्थं। वुच्छिन्नं च चरित्तं वयमाणे होइ पच्छित्तं।।१३४२।। दुप्पसहंतं चरणं जं भणियं भगवया इहं खित्ते। आणानुत्ताणमियं न होइ अहुणोत्ति वामोहो।।१३४३।।

(संबोधप्रकरणम् गुरुस्वरूपअधिकार)

- भावे तित्थं संघो सुयविहियं तारओ तहिं साहू। नाणाइतियं तरणं तरियव्वं भवसमुदोऽयं।।१०३२।। भावे भावविषयं श्रुतविहितं श्रुतप्रतिपादितं सङ्घस्तीर्थम्, तथा च भगवत्यामुक्तम्, "तित्थं भंते! तित्थं तित्थयरे तित्थं?। गोयमा! अरहा ताव नियमा तित्थंकरे, तित्थं पुण चाउवत्रो समणसंघो" इति। इह च तीर्थसिद्धौ तारकादयो नियमादाक्षिप्यन्त एव। तत्रेह संघे तीर्थे तद्विशेषभूत एव तारकः साधुः, ज्ञान-दर्शन-चारित्रिकं पुनस्तरणम्, तरणीयं तु भवसमुद्रः। इह च तीर्थतारकादीनां परस्परतोऽन्यता, अनन्यता च विवक्षावशतो बोद्धव्या। तत्र सम्यग्दर्शनादिपरिणामात्मकत्वात् संघस्तीर्थम्, तत्रावतीर्णानामवश्यं भवोदधितरणात्। तद्विशेषभूतत्वात् तदन्तर्गत एव साधुस्तीर्ता, सम्यग्दर्शनाद्यनुष्ठानात्। साधकतमत्वेन तत्करणरूपतामापन्नं ज्ञानादित्रयं तु तरणम्। तरणीयं त्वोदयिकादिभावपरिणामात्मकः संसारसमुद्र इति।।१०३२।।

(विशेषावश्यकभाष्य, श्लोक-१०३२, मलधारी हेमचंद्रसूरिजी टीका)

- तह कोह-लोह-कम्ममयदाह-तण्हा-मलावणयणाई। एगंतेणच्चवंतं च कुणइ य सुद्धिं भवोधाओ।।१०३४।। तथा; क्रोधश्च, लोभश्च, कर्म च तन्मयास्तत्स्वरूपा यथासंख्यं ये दाह-तृष्णा-मलाः। क्रोधो हि जीवानां मनःशरीर-संतापजनकत्वाद् दाहः, लोभस्तु विभवविषयपिपासाऽऽविर्भावकत्वात् तृष्णा, कर्म पुनः पवनोद्धतश्लक्ष्णरजोवत् सर्वतोऽवगुण्ठनेन मालिन्यहेतुत्वाद् मलः; अतस्तेषां क्रोध-लोभ-कर्ममयानां दाह-तृष्णा-मलानां यदेकान्तेनाऽत्यन्तं चापनयनानि करोति। तथा, कर्मकचवरमलिनाद् भवोधात् संसारापारनीरप्रवाहात् परकूलं नीत्वा शुद्धिं कर्ममला-पनयनलक्षणां यतः करोति, तेन तत्संघलक्षणां भावतस्तीर्थमिति पूर्वसंबन्धः। अपरमपि नद्यादितीर्थं तुच्छा-ऽनैकान्तिकाऽऽत्यन्तिकदाह-तृष्णा-मलापनयनं विदधाति, एतत्तु संघतीर्थमनादिकालालीनत्वेनानन्तानां दाह-तृष्णामलानामैकान्तिक-मात्यन्तिकं चापनयनं करोति; अतः प्रधानत्वाद् भावतीर्थमुच्यते, नद्यादितीर्थं त्वप्रधानत्वाद् द्रव्यतीर्थमिति भावः।।१०३४।।

(विशेषावश्यकभाष्य, श्लोक-१०३४, मलधारी हेमचंद्रसूरिजी टीका)

- जया णं गोयमा! इणमो पच्छित्तसुत्तं वोच्छिज्जिहिइ, तया णं चंदाइच्चा गहा-रिक्खा-तारगाणं सत्त-अहोरत्ते तेयं णो विप्फुरेज्जा। इमस्स णं वोच्छेदे गोयमा! कसिणस्स संजमस्स अभावो, जओ णं सव्व-पाव-निट्ठवगे चेव पच्छित्ते सव्वस्स णं तवसंजमाणुद्वाणस्स पहाणमंगे परम-विसोही-पए पवयणस्सावि णं नवणीय-सारभूए पण्णते।

(महानिशीथसूत्र पच्छित्तसुत्त नाम सप्तम अध्ययन)

- दंसणाणचरित्ते तवोविसुद्धी पहाणमाएसो। जम्हा उ विसुद्धमलो तेण विसुद्धो हवइ सुद्धो।।२८८।। व्याख्या-"दर्शनज्ञानचारित्रेषु" दर्शनज्ञानचारित्रविषया तथा तपोविशुद्धिः "प्राधान्यादेश" इति यद्दर्शनादीनामादिशयमानानां प्रधानं सा प्रधानभावशुद्धिः, यथा दर्शनादिषु क्षायिकाणि ज्ञानदर्शनचारित्राणि, तपःप्रधानभावशुद्धिः-आन्तरतपोऽ-

नुष्ठानाराधनमिति । कथं पुनरियं प्रधानभावशुद्धिरिति?, उच्यते, एभिर्दर्शनादिभिः शुद्धेर्यस्माद्विशुद्धमलो भवति साधुः, कर्ममलरहित इत्यर्थः, तेन च मलेन "विशुद्धो" मुक्तो भवति सिद्ध इत्यतः प्रधानभावशुद्धिर्यथोक्तान्येव दर्शनादीनीति गायार्थः ॥२८८॥

(दशवैकालिकनिर्युक्ति, श्लोक-२८८, मूल, आ. श्री हरिभद्रसूरिजी टीका)

→ अथ मार्गदूषणामाह-

नाणादि तिहा मग्गं, दूसयए जे य मग्गपडिवन्ना । अबुहो पंडियमाणो, समुट्ठितो तस्स घायाए ॥१३२३॥
जानादिकं "त्रिधा" त्रिविधं पारमार्थिकं मार्गं स्वमनीषिकाकल्पितैर्जातिदूषणैर्दूषयति, ये च तस्मिन् मार्गे प्रतिपन्नाः साध्वादयस्तानपि दूषयति, "अबुधः" तत्त्वपरिज्ञानविकलः, "पण्डितमानी" दुर्विदग्धः, "समुत्थितः" उद्यतः "तस्य" पारमार्थिकमार्गस्य "घाताय" निर्लोठनायेति, एषा मार्गदूषणा ॥१३२३॥

(बृहत्कल्पसूत्र भाष्यगाथा-१३२३, मूल-टीका)

→ यच्च तेन महानसनियुक्तेन पर्यचिन्ति यथा- कथं पुनरेष रोरो नीरोगः स्यात्? ततो मनसि निरूपयता तेन पुनः पर्यकल्पि-
अये विद्यत एवास्य रोगनिराकरणोपायः, यतोऽस्ति मम चारु भेषजत्रितयं, तद्यथा-एकं तावद्विमलालोकं नाम परमाञ्जनं, तद् विधानेन प्रयुज्यमानं समस्तनेत्ररोगाशयति, सूक्ष्मव्यवहितातीतभाविभावविलोकनदक्षं चक्षुः संपादयति, तथा द्वितीयं तत्त्वप्रीतिकरं नाम सत्तीर्थोदकं, तत् पुनर्विधिना स्वाद्यमानं समस्तगदन्नातानवं विधत्ते, दृष्टेश्चाविपरीतार्थग्रहणचतुरतां कुरुते, विशेषतः पुनरुन्मादमुद्दलयति, तृतीयं पुनरेतदेव कन्यकोपनीतं महाकल्याणकं नाम परमात्रं, एतत्पुनः सम्यग्निषेव्यमानं निःशेषरोगगणं समूलकाषं कषति, तथा पुष्टिं जनयति, धृतिं वर्द्धयति, बलमुज्ज्वलयति, वर्णमुत्कर्षयति, मनःप्रसादं संपादयति, वयस्तम्भं विधत्ते, सवीर्यतां करोति, और्जित्यं प्रवर्णयति, किम्बहुना? अजरामरत्वमपि निःसन्देहेतत्सन्निधापयति, तस्मादनेनौषधत्रयेण सम्यगुपक्रम्यैवं तपस्विनं व्याधिभ्यो मोचयामीति तेन मनसि सिद्धान्तः स्थापितः तदेतत्सद्धर्माचार्योऽपि जीवगोचरं समस्तं चिन्तयत्येव, तथाहि-यदा निश्चितं तेन प्राक्प्रवृत्तिदर्शनेन यथा भव्योऽयं जीवः, केवलं प्रबलकर्मकलाऽऽकुलितचेताः सन्मार्गात्परिभ्रष्टः । तदा भवति गुरोरयमभिप्रायः यथा- कथं पुनरेषोऽस्माद्रोगस्थानीयात् कर्मजालान्मोक्षयते? पर्यालोचयतश्च तात्पर्यपर्याकुलेन चेतसा सुदूरमपि गत्वा पुनरेतदेव ज्ञानदर्शनचारित्ररूपत्रयं भेषजत्रयकल्पं तन्मोचनोपायः प्रतिभासते, नापरः । तत्रेह ज्ञानमञ्जनं विज्ञेयं, तदेव परिस्फुटदर्शितया विमलालोकमुच्यते, तदेव च नयनगदसन्दोहकल्पमज्ञानमुन्मूलयति, तदेव च भूतभवद्भाविभाव-स्वभावाविर्भावनचतुरं जीवस्य विवेकचक्षुः संपादयति । दर्शनं पुनः सत्तीर्थोदकं बोद्धव्यं, तदेव जीवादिपदार्थ-गोचरश्चान्दनेतुतया तत्त्वप्रीतिकरमभिधीयते, यतश्च तदुदयसमये सर्वकर्मणामन्तःसागरोपम-कोटीकोटिमात्रमवतिष्ठते, समुत्पन्नं पुनः प्रतिक्षणं तत्तानि तनूकुरुते, तेन समस्त-गदतानवकारकं, कर्मणामिह रोगकल्पत्वात्, तदेव दृष्टिप्रग्र्यस्य ज्ञानस्य यथावस्थितार्थग्रहणचातुर्यमाधत्ते, तदेव च महोन्माददेश्यं मिथ्यात्वमुद्दलयतीति । चारित्रं पुनरत्र परमात्रमवगन्तव्यं, तस्यैव सद्गुणान् धर्मः सामायिकं विरतिरित्यादयः पर्यायाः, तदेव मोक्षलक्षणमहाकल्याणाव्यवहितकारणतया महाकल्याणकमिति गीयते, तदेव च रागादिमहाव्याधिकदम्बकं समूलघातं हन्ति, तदेव च वर्णपुष्टिधृतिबलमनःप्रसादौर्जित्यवयवस्तम्भसवीर्यतातुल्यानात्मगुणान् समस्तानाविर्भावयति, तथाहि-तज्जीवे वर्तमानं प्रभवो धैर्यस्य कारणमौदार्यस्थाऽऽकरो गाम्भीर्यस्य, शरीरं प्रशमस्य, स्वरूपं वैराग्यस्यातुलहेतुर्वीर्योत्कर्षस्य

आश्रयो निर्वृन्दतायाः कुलमन्दिरं चित्तनिर्वाणस्य उत्पत्तिभूमिर्दयादिगुणरत्नानां, किं चानेन? यत्तदनन्त-
ज्ञानदर्शनवीर्यानन्दपरिपूर्णमक्षय-मव्ययमव्याबाधं धाम तदपि तत्सम्पाद्यमेवेत्यतोऽजरामरत्वमपि तज्जनयतीत्युच्यते,
तस्मादेनमनेन ज्ञानदर्शनचारित्र्येण सम्यगुपक्रम्य जीवं क्लिष्टकर्मकलाजालान् मोचयामीति सद्धर्मगुरुरपि
चित्तेऽवधारयति ।

(उपमितिभवप्रपञ्चकथा, प्रस्ताव-१)

→ तथा "रागद्वोसविमुक्को चिरसेवियनाणदंसणचरित्तो । निच्छयनएण तित्थं अप्पच्चिय वुच्चए जयवि ।।१।।

(श्राद्धदिनकृत्यसूत्र श्लोक-२९२ स्वोपज्ञ टीका)

ભાવતીર્થ - અનુષ્ઠાન

સિદ્ધં સિદ્ધત્થાણં, ઠાળમળોવમસુહં ડવગયાળં ।
કુસમયવિસાસણં, સાસણં જિળાળં ધવજિળાળં ॥૧॥

(સન્મતિતર્ક પ્રકરણ૦ શ્લોક-૧)

અનંત ઉપકારી અનંત જ્ઞાની શ્રી તીર્થંકર પરમાત્મા મહામંગલકારી અને સર્વોત્કૃષ્ટ એવા આ ધર્મતીર્થની સ્થાપના કરે, છે.

પાંચ ભાવતીર્થ હોય ત્યાં સુધી જ ધર્મતીર્થનું અસ્તિત્વ :

પાત્રજીવોને તરવા માટે તરણતારણ તીર્થની જરૂર છે. એ તારકતીર્થ આ સંસારમાં જ્યાં સુધી આ પાંચ વસ્તુ વિદ્યમાન હોય ત્યાં સુધી જ રહે છે : (૧) ગીતાર્થ ગુરુ, (૨) દ્વાદશાંગીરૂપ શાસ્ત્રો, (૩) ચતુર્વિધ શ્રીસંઘ, (૪) રત્નત્રયીરૂપ મોક્ષમાર્ગ અને (૫) પંચાચારરૂપ અનુષ્ઠાન. તારકતીર્થનો પ્રારંભ પણ આ પાંચ વસ્તુના પ્રારંભથી જ થાય છે, અને વિચ્છેદ પણ આ પાંચ વસ્તુના વિચ્છેદથી જ થાય છે. પ્રભુ મહાવીરે ઋજુવાલિકા નદીના કિનારે કેવલજ્ઞાન પામ્યા પછી પ્રથમ દેશના આપી. ત્યારબાદ મહાસેનવનમાં આવીને પ્રભુએ બીજી દેશના આપી; જેમાં સૌ પ્રથમ ગીતાર્થ ગુરુ એવા ગણધર, દ્વાદશાંગીરૂપ શાસ્ત્ર અને ચતુર્વિધ શ્રીસંઘની સ્થાપના કરી, અને 'તેને આરાધના માટે પ્રાણસમાન રત્નત્રયી અને પંચાચારરૂપ અનુષ્ઠાનનું પ્રદાન કર્યું.

૧. ઇક્કો વિ નીઈવાઈ અવલંબંતો વિસુદ્ધવવહારં । સો હોઈ ભાવસંઘો જિળાળ આળં અલંઘંતો ॥૨૧॥

(સંબોધપ્રકરણમ્ ગુરુસ્વરૂપઅધિકાર)

✽ કઙ્કાવિ જિળવરિંદા, પત્તા અચરામરં પહં દાઝં । ... ॥૧૨॥

કદાપિ કસ્મિન્નપિ કાલે જિનવરેન્દ્રાઃ પથં જ્ઞાનાદ્યાત્મકં માર્ગં દત્વા ભવ્યેભ્યઃ, અજરામરં જરામરણરહિતં મોક્ષં પ્રાપ્તા ભવન્તિ ।

(ઉપદેશમાલા, શ્લોક-૧૨, મૂળ તથા સિદ્ધધિગણિ કૃતા હેયોપાદેયા ટીકા)

✽ કદાચિદપિ કસ્મિન્નપિ કાલે જિનવરેન્દ્રાસ્તીર્થંકરાઃ પ્રવચને મર્યાદાવિધાયિન इत्यर्थः, पथं ज्ञानदर्शनचारित्ररूपं मार्गं 'दाउं इति' भव्येभ्यो दत्वा अजरामरं जरामरणरहितं अर्थान्मोक्षं प्राप्ता भवन्ति ।

(ઉપદેશમાલા, શ્લોક-૧૨, રામવિજયજી કૃત ટીકા)

આ પાંચ વસ્તુ જ્યાં સુધી જગતમાં વિદ્યમાન હશે ત્યાં સુધી તીર્થ વિદ્યમાન રહેશે. ભાવનિષ્કેપાનો કેટલો આગ્રહ છે ? તે સમજવા જેવું છે. પાંચ ભાવતીર્થ નાશ પામે પછી કદાચ સ્થાવરતીર્થો હાજર હોય, શ્રાવક-શ્રાવિકારૂપ જનસમુદાય પણ હાજર હોય તોપણ શાસ્ત્ર કહે છે કે તીર્થ વિદ્યમાન નથી. આ પાંચ વસ્તુ પૂરેપૂરી હોય ત્યારે ધર્મતીર્થની શ્રેષ્ઠ જાહોજલાલી હોય. આ પાંચમાંથી કોઈ એક પણ નાશ પામે એટલે તીર્થ નાશ પામે. “પાંચે-પાંચનું તીર્થની હયાતી માટે અસ્તિત્વ અનિવાર્ય છે”. આ જ દર્શાવે છે કે ભાવતીર્થ વિના માત્ર દ્રવ્યતીર્થથી શાસન ચાલતું નથી.

સભા : આમ તો ગીતાર્થ ગુરુમાં જ પાંચે-પાંચ ભાવતીર્થ ઘટવાનાં ને ?

સાહેબજી : છતાં દરેકની વિશેષ પ્રધાનતા અને તારકતા દર્શાવવા જુદાં-જુદાં બતાવ્યાં છે. હકીકતમાં નય અપેક્ષાએ પાંચે-પાંચ જુદાં જ છે; કેમ કે આ શાસનમાં સ્યાદ્વાદ છે. પાંચે-પાંચને એકાંતે એક ન માની શકાય. ગુણ અને ગુણી વચ્ચે, વ્યક્તિ અને સમૂહ વચ્ચે અપેક્ષાએ ભેદ અને અપેક્ષાએ અભેદ છે, તેથી સત્ય નયવાદ આધારિત છે. ટૂંકમાં, અહીં એટલું કહેવું છે કે આ પાંચ છે તો તીર્થ છે અને પાંચ નથી તો તીર્થ નથી. પછી ગમે તે કાળમાં, ગમે તે ક્ષેત્રમાં ધર્મતીર્થની હયાતી સ્વીકારવી હોય તો પાંચના અસ્તિત્વને સ્થાપિત કરવું પડે. સુવિધિનાથ ભગવાન અને શીતલનાથ ભગવાનની વચ્ચેના ગાળામાં તીર્થ વિચ્છેદ પામ્યું. તે વખતે કાળની દૃષ્ટિએ ચોથો આરો છે, અવસર્પિણીનો ઉત્તમ કાળ છે, ક્ષેત્ર પણ કર્મભૂમિ છે, એટલે ધર્મતીર્થને પ્રવર્તવા યોગ્ય દેશ-કાળ છે. અકર્મભૂમિ હોય તો ક્ષેત્ર જ યોગ્ય નથી, અઢી દ્વીપની બહારની જગા હોય તોપણ ક્ષેત્ર યોગ્ય નથી. તેમ અવસર્પિણીના ચોથા આરાના બદલે પહેલો કે છઠ્ઠો આદિ આરો હોય તો પ્રતિકૂળ કાળ કહેવાય; પણ આ તો ચોથો આરો, જે સૌથી શ્રેષ્ઠ કાળ છે. ધર્મ કરવા માટે અવસર્પિણીમાં અનુકૂળ ઉત્કૃષ્ટ કાળ ચોથો આરો છે. ઉત્સર્પિણીમાં અનુકૂળ ઉત્કૃષ્ટ કાળ ત્રીજો આરો છે.

સભા : કારણ શું ?

સાહેબજી : કાળના પણ ગુણધર્મ છે. કાળના ગુણધર્મો જ્ઞાનીએ જોયા છે. કોઈ કહે કે

૧. ક્રિયાક્રિયાવતોર્ગુણગુણિનોઃ કથજ્વિદભેદવાદો જિનસ્ય સિંહનાદો વાદાન્તરાપ્રતિહત ઇત્યાહ-

ક્રિયા ભવતિ કસ્યચિન્ન ચ વિનિષ્પતત્યાશ્રયાત્ સ્વયં ચ ગતિમાન્ વ્રજત્યથ ચ હેતુમાકાઙ્ક્ષતે। ગુણોઽપિ ગુણવચ્ચિત્તો ન ચ તદન્તરં વિદ્યતે ત્વયૈષ ભજનોર્જિતઃ સુગદ! સિંહનાદઃ કૃતઃ ॥૨૬॥

इत्थं क्रियाक्रियावतोरर्थतः कथञ्चिदभेदाभेदौ समर्थं गुणगुणिनोस्तौ समर्थयति-गुणोऽपि यथा स्वाश्रयाश्रिता क्रिया तथागुणः, गुणवचिन्तः गुणवदाश्रितः, आश्रयाश्रयिभावस्य भेदनिवर्तत्वाद् गुणतद्वतोर्भेद एतावता सिद्ध्यति, संयुक्तयोर्भिन्नयोरङ्गुलयोरन्तरं समस्ति, न च गुणगुणिनोर्भिन्नयोरपि सतोरन्तरं समस्तीत्यतस्तयोरभेदोऽपीत्याह-तदन्तरं गुणगुणवतोरन्तरं, न च नैव, विद्यते समस्ति, हे सुगद ! सुष्ठु गदनं-वचनं वाग्विलासो यस्य स सुगदः, तत्सम्बोधने- हे सुगद !, त्वयैव जिनेनैव, भजनोंर्जितः केनचिद्रूपेण भेदः केनचिद्रूपेणामेद इत्येवं यः स्याद्वादः, तेनोर्जितः=परिपुष्टः, सिंहादः वादिगजेन्द्र-वित्रासनहेतुत्वात् सिंहादसमो वादः कृतः, त्रस्यन्ति सर्वेऽपि वादिप्रवरा भवत्कृतस्याद्वादोद्गारलक्षणसिंहादेनेत्यर्थः ॥२६॥

(સિદ્ધસેનદિવાકરસૂરિ વિરચિત દ્વાત્રિંશદ્ દ્વાત્રિંશિકા, બત્રીસી - ૩ મૂલ, લાવણ્યસૂરિકૃત ટીકા)

વસંતઋતુ વનસ્પતિસૃષ્ટિને ખીલવામાં શ્રેષ્ઠ કાળ કેમ ? તો ત્યાં તેના ગુણધર્મ સિવાય બીજો કોઈ જવાબ નથી. તમે કહો કે આ મુદૂર્ત સારું કેમ ? પાંચમ શુભ અને છઠ્ઠ અશુભ કેમ ? ગ્રહોમાં મંગળ-શનિ અશુભ કેમ ? બુધ-ગુરુ-શુક શુભ ગ્રહ કેમ ? તો આ અષ્ટાંગનિમિત્તશાસ્ત્ર તર્કનો વિષય નથી. શુભાશુભનો નિર્ણય સામાન્ય છબસ્થનો વિષય નથી. તે તો અતીન્દ્રિય જ્ઞાનીનો જ વિષય છે. ધર્મસાધના માટે ઉત્તમ કાળ ચોથો આરો છે અને શ્રેષ્ઠ ક્ષેત્ર મહાવિદેહ છે. તેથી જ મહાવિદેહમાં કાળની અપેક્ષાએ સદા ચોથો આરો પ્રવર્તે છે અર્થાત્ ક્ષેત્ર-કાળ બંને નિર્વાણને અનુકૂળ છે.

૧સુવિધિનાથ ભગવાન અને શીતલનાથ ભગવાન વચ્ચેના સમયમાં ચોથો આરો જ છે. વળી ત્યારે જૈનો જ નાબૂદ થઈ ગયા, કે જૈનધર્મનો કોઈ અનુયાયી વર્ગ જ નહોતો. ટૂંકમાં, જૈન શબ્દ જ વિલોપ થયો હતો; તેવું નથી. ત્યારે જૈનધર્મના અનુયાયીઓ હતા. જૈનધર્મની વાતો, ઉપદેશ પ્રચલિત હતાં. અરે ! જિનમંદિરો, જિનપ્રતિમાઓ, તીર્થો બધું જ હતું. સિદ્ધગિરિ તો શાશ્વત તીર્થ છે, કાયમ રહેવાનું, તેથી તે પણ છે. ટૂંકમાં, જૈન તરીકે જનસમુદાય, ઉપદેશ સાંભળનાર અનુયાયી વર્ગ, જૈનધર્મની વાતો-વિચારો બધું હાજર હતું; છતાં જૈનશાસ્ત્રોમાં સ્પષ્ટ શબ્દોમાં લખ્યું કે તીર્થ નાશ પામ્યું, તીર્થનો વિચ્છેદ થયો; કારણ કે ભાવતીર્થ સ્વરૂપ પાંચ વસ્તુ નથી. આવું જ શીતલનાથ ભગવાન અને શ્રેયાંસનાથ ભગવાનના શાસન વચ્ચે પણ થયું, એમ શાંતિનાથ ભગવાન સુધી પુનઃ પુનઃ વિચ્છેદ થયેલ છે. આ દરેક તીર્થકરના શાસનમાં ધીમે ધીમે ધસારો પહોંચતાં આ પાંચ વસ્તુ ટકી નથી. તેથી કહેવું પડ્યું કે તીર્થ નાશ પામ્યું; ભલે ચોથો આરો હતો અને ભરતભૂમિ હતી તોપણ. તે હિસાબે અત્યારે આપણે નસીબદાર છીએ કે પાંચમા આરામાં જન્મ્યા તોપણ તીર્થ વિદ્યમાન છે. આ તીર્થ પૂ. શ્રી દુષ્પસહસૂરિ સુધી ચાલવાનું છે, તેમાં પણ આ પાંચ વસ્તુની હાજરી જ કારણ બનવાની છે. આ પાંચ છે ત્યાં સુધી શાસન છે. પાંચમાંથી એક પણ ઓછું થાય તો શાસનનો વિલોપ જ થાય. ભાવાર્થ એ

૧. સુવિધિસ્વામિનિર્વાણાદ ગતે કાલે કિયત્યપિ । હુણ્ડાવસર્પિણીદોષાત્ સાધૂચ્છિત્તિરજાયત ।।૧૫૪।। સ્થવિરશ્રાવકાન્ ધર્મમથાપૃચ્છન્નતદ્વિદઃ । પન્થાન્ પથસમ્મૂઢાઃ પથિકાન્ પથિકા ઇવ ।।૧૫૫।। કિઞ્ચિત્ કથયતાં તેષાં ધર્મમાત્માનુસારતઃ । અર્થપૂજાં વિદધિરે તે જનાઃ શ્રાવકોચિતામ્ ।।૧૫૬।। પૂજયા જાતગર્હાસ્તે શાસ્ત્રાણ્યાસૂચ્ય તત્ક્ષણમ્ । મહાફલાનિ દાનાનિ વિવિધાન્યાચચક્ષિરે ।।૧૫૭।। કન્યાદાનં મહીદાનં પ્રદાનમયસામપિ । તિલદાનં ચ કાર્પાસદાનં દાનં ગવામપિ ।।૧૫૮।। સ્વર્ણદાનં રોચ્યદાનં પ્રદાનં સઙ્ગનામપિ । અશ્વદાનં ગજદાનં શય્યાદાનમથાપરમ્ ।।૧૫૯।। દાનં મહાફલં સર્વમત્રામુત્ર ચ નિશ્ચિતમ્ । એવં વ્યાચખ્યુરાચાર્યાભૂય તે ગૃધ્નત્રોઽન્વહમ્ ।।૧૬૦।। દાનસ્ય ચોચિતં પાત્રમાત્માતં વ્યાચચક્ષિરે । અપાત્રં ચાપરં સર્વમશ્વેન્દુરાશયાઃ ।।૧૬૧।। અપ્યેવં વજ્યકાસ્તેઽયુલોકાનાં ગુરુતાં તદા । નિર્વૃક્ષદેશે ક્રિયતે હોરણ્ડસ્યાપિ વેદિકા ।।૧૬૨।। જજ્ઞે તીર્થોચ્છેદ એવં સમન્તાત્, ક્ષેત્રેઽસ્મિન્નાઽઽશીતલસ્વામિતીર્થમ્ । એકચ્છત્રં વિપ્રછંડેસ્તદાનીં, ચક્રે રાજ્યં નિશ્ચુલુકૈરિવોચ્ચૈઃ ।।૧૬૩।। મિથ્યાત્વમાઽઽશાન્તિજિનેશમિત્યમન્યેષ્વભૂત્ ષટ્સુ જિનાન્તરેષુ । તીર્થપ્રણાશાદભવચ્ચ તેષુ, મિથ્યાદુશામસ્ખલિતઃ પ્રચારઃ ।।૧૬૪।।

(ત્રિષ્ટિશલાકાપુરુષચરિત્ર પર્વ-૩, સર્ગ-૭)

આવ્યો કે, ભાવતીર્થ વગર માત્ર દ્રવ્યતીર્થ હોય તોપણ શાસન છે તેવું બોલાય નહીં. આ નિયમ પરથી ભાવતીર્થનો મહિમા સમજી શકાશે. તમને મહિમા સમજાશે તો તેનું અનન્ય બહુમાન કરી શકશો.

સભા : જ્યારે ભાવતીર્થ નહોતું તે કાળમાં રત્નત્રયીરૂપ મોક્ષમાર્ગ નહોતો ?

સાહેબજી : નિસર્ગથી હતો, પરંતુ પ્રસ્તુતમાં અધિગમથી રત્નત્રયીરૂપ મોક્ષમાર્ગની વિવક્ષા છે, તે નહોતો.

સભા : ભાવશ્રાવક નહોતા ?

સાહેબજી : સંઘરૂપે ભાવશ્રાવક નહોતા. લોકમાં તીર્થકરોનું શાસન પ્રવર્તીતે તેવા ભાવતીર્થની અહીં વિવક્ષા છે, તેમાં આ પાંચ જ આવે. તેના અંત સાથે શાસનનો પણ અંત થાય.

દરેક તીર્થકરનું શાસન સ્થપાયું પણ આ પાંચથી જ. લોકમાં ધર્મશાસનનો પ્રારંભ પણ પાંચથી અને અંત પણ પાંચના અંતથી જ. દુનિયાના બીજા ધર્મો પોતાના અનુયાયી ટંકે, તેમના ધર્મનો જયજયકાર થતો હોય, અનુયાયી વર્ગ માટે ઉપાસનાનાં ધામો આદિ હોય તો કહેશે કે અમારો ધર્મ ચાલુ છે, તીર્થ ગાજતું છે. જ્યારે તીર્થકરો કહે છે કે અમારાથી પ્રવર્તેલો ધર્મ માત્ર મંદિરો, પ્રતિમા, પૂજા કરનારા અનુયાયી કે જૈનશાસનની જય બોલનારા હોય એટલામાત્રથી ટકવાનો નથી; કારણ કે આ તો ખોળિયું છે, ધર્મના પ્રાણ તો આ પાંચ ભાવતીર્થ છે. ‘જૈનધર્મનું ખોળિયું વિશાળ ધર્મસ્થાનો, તીર્થો, જિનમંદિરો, જિનપ્રતિમાઓ, શાસ્ત્રભંડારો, ઉપાશ્રયો આદિ છે’. આ બધાં ધર્મનાં સાધનો કે આલંબનો છે, પરંતુ ધર્મ સ્વયં આ પાંચ ભાવતીર્થમાં સમાય છે. તેથી પ્રભુશાસનનો પ્રાણ આ પાંચમાં છે. શરીર ગમે તેટલું હકું-કકું, રૂપાળું હોય, ચામડી સુંવાળી હોય, સુડોળ દેહ હોય, પરંતુ જો અંદરથી ચેતના નીકળી ગઈ તો પ્રાણ વિનાના દેહની કોઈ કિંમત નથી. ઊલટો સમયસર તેનો નિકાલ કરવો પડે, નહીંતર સડારૂપે નુકસાન થાય. તેના બદલે થોડું લૂલું-લંગડું શરીર હોય, રૂપ વગરનું હોય, પરંતુ અંદરમાં જ્યાં સુધી ચેતના છે, પ્રાણ છે, ત્યાં સુધી તે દેહની કિંમત છે; તેને સૌ સાચવશે, તેની પાસેથી કામ પણ લઈ શકાશે, દરેક વસ્તુનો પ્રતિભાવ પણ આપશે; કારણ કે અંદરમાં પ્રાણનો સંચાર છે. તેમ તીર્થકરો જ્યારે ધર્મશાસન સ્થાપે ત્યારે તો આ પાંચ ભાવતીર્થ ઉત્કૃષ્ટ પ્રવર્તતાં હોય છે. તેથી ધર્મશાસનની જાહોજલાલી સોળે કળાએ ખીલેલી હોય છે; પરંતુ કાળક્રમે તીર્થકરો, ગણધરો આદિની ગેરહાજરીમાં ક્રમશઃ ઘસાતાં-ઘસાતાં આ પાંચ ભાવતીર્થ હીન કક્ષાનાં પણ રહે છે, અને રહે છે ત્યાં સુધી પ્રાણ છે, તેથી ધર્મશાસન અવિચ્છિન્ન છે. તેના અંતમાં પ્રાણશૂન્ય દ્રવ્યતીર્થ રહે છે. તેથી શાસનની જીવંતતા ભાવતીર્થની હાજરીમાં જ છે.

પ્રભુ મહાવીરના સમયમાં દ્વાદશાંગી હતી તેવી પરિપૂર્ણ દ્વાદશાંગી અત્યારે નથી, તે વખતે જેવા જ્ઞાની, ગીતાર્થ ગુરુ હતા તેવા અત્યારે નથી, ત્યારના જેવો ગુણસંપન્ન, ઐશ્વર્યસંપન્ન, લબ્ધિસંપન્ન સંઘ પણ અત્યારે નથી, ચૌદે ગુણસ્થાનકરૂપ સમગ્ર મોક્ષમાર્ગને વ્યાપે તેવી પરાકાષ્ઠાની

રત્નત્રયી પણ હાલમાં નથી, વળી ઉપરના ગુણસ્થાનકનો પંચાયાર પણ વિદ્યમાન નથી. તેથી પાંચે ભાવતીર્થો વર્તમાનમાં ઘસાયેલાં છે, છતાં આ પાંચ પ્રાણરૂપે ટક્યાં છે તેથી શાસન જયવંતું છે. પૂ. શ્રી દુષ્પસહસૂરિ પછી તે પાંચની ગેરહાજરીના કારણે સંપૂર્ણ નિષ્પ્રાણ કલેવર બનશે. આ ઉપમા સમજાય તો ભાવતીર્થ અને દ્રવ્યતીર્થ વચ્ચેનો તફાવત સમજાઈ જશે. ધર્મતીર્થની જીવંતતા ભાવતીર્થ સાથે જ વણાયેલી છે. દ્રવ્યતીર્થ કરતાં ભાવતીર્થમાં તારકતાની અપૂર્વ અચિંત્ય શક્તિ છે. જેના આત્માને પાંચે ભાવતીર્થનો સંગમ થાય તે આ ભવચક્રમાંથી તરે નહીં તેવું ત્રણ કાળમાં બને નહીં. આ પાંચનું આલંબન જેણે લીધું તે સહુ સંસારસમુદ્ર તરી ગયા. ભૂતકાળમાં આપણા આત્માએ પ્રાયઃ દ્રવ્યતીર્થનું જ આલંબન લીધું છે, પરંતુ ભાવતીર્થ સેવ્યા વિના ઉદ્ધાર થાય નહીં. તીર્થંકરોએ પાંચ ભાવતીર્થ જગતમાં પ્રવર્તાવીને અનન્ય ઉપકાર કર્યો છે, જે સદા પાત્ર જીવોનું કલ્યાણ કરે છે.

સભા : સુવિધિનાથ ભગવાન અને શીતલનાથ ભગવાનના સમયમાં દ્વાદશાંગીનો વિચ્છેદ થયો, છતાં શાસ્ત્રોની વાતો ભણેલા શ્રાવકો લોકોને ઉપદેશ આપતાં હતા જ ને ?

સાહેબજી : ^૧જૈનશાસ્ત્રોની વાતો તો અન્યધર્મના શાસ્ત્રોમાં પણ ગૂંથાયેલી મળી આવે, પરંતુ માત્ર તેના ઉપદેશથી શાસન ન ચાલે. દ્વાદશાંગીની વેર-વિખેર વાતોથી સાંગોપાંગ કલ્યાણનો માર્ગ દર્શાવી ન શકાય. ^૨પાંચમા આરાના અંતમાં થનારા પૂ. શ્રી દુષ્પસહસૂરિજી સુધી સાંગોપાંગ આરાધનાનો માર્ગ દર્શાવી, આચરી શકાય તેવાં આગમ અને આચારનું માળખું ટકશે, તેથી જ તીર્થ ટકશે. શરીર ગમે તેટલું ઘસાય, અત્યંત દુબળું પડી જાય, અરે ! હાથ-પગ પણ કપાઈ જાય; તોપણ માણસ જીવે છે. જ્યાં સુધી અંદરમાં પ્રાણની રક્ષા થાય ત્યાં સુધી જીવન રહે છે. વિજ્ઞાન પણ કહે છે કે life saving organ (જીવનરક્ષક અવયવો) દા.ત. lever, kydney, heart, brain (યકૃત, કીડની, હૃદય, મગજ) કામ કરતાં હોય તો શરીરમાં અનેક રોગો હોવા છતાં પણ માણસ જીવે, વર્ષોનાં વર્ષો કાઢે; પરંતુ આમાંથી એક પણ organ (અવયવ) સંપૂર્ણપણે નિષ્ફળ જાય તો માણસ પરલોકમાં ઊપડી જાય. પછી ભલે ગમે તેટલો હટ્ટો-કટ્ટો.

૧. પૂર્ણ: પુણ્યનયપ્રમાણરચનાપુષ્પૈઃ સદાસ્થારસૈસ્તત્ત્વજ્ઞાનફલઃ સદા વિજયતે સ્યાદ્વાદકલ્પદ્રુમઃ । એતસ્માત્ પતિતૈઃ પ્રવાદકુસુમૈઃ
ષટ્દર્શનારામભૂર્ભૂયઃ સૌરભમુદ્વમત્યભિમતૈરધ્યાત્મવાર્તાલલૈઃ ॥૨॥

(અધ્યાત્મસાર, અધિકાર-૧૮)

૨. તેણે ઇમસ્સ ભવ્વ-સત્તસ્સ મળગસ્સ તત્ત-પરિત્રાણં ભવડ ત્તિ કાઝણં જાવ ણં દસવેયાલિયં સુયક્કંધં ણિજ્જૂહેજ્જા । તં ચ વોછિણ્ણેણં તક્કાલ-દુવાલસંગેણં ગણિપિડગેણં જાવ ણં દૂસમાએ પરિયંતે દુપ્પસહે તાવ ણં સુત્તથ્થેણં વાએજ્જા । સે ય સયલાગમ-નિસ્સંદં દસવેયાલિય-સુયક્કંધં સુત્તઓ અજ્ઞીહીય ગોયમા ! સે ણં દુપ્પસહે અણગારે તઓ તસ્સ ણં દસવેયાલિય-સુત્તસ્સાણુગયથાણુસારેણં તહા ચેવ પવત્તેજ્જા, ણો ણં સચ્છંદયારી ભવેજ્જા । તથ ય દસવેયાલિયસુયક્કંધે તક્કાલ-મિણમો દુવાલસંગે સુયક્કંધે પડિટ્ટિએ ભવેજ્જા । એણં અટ્ટેણં એવં વુચ્ચઈ જહા તહા વિ ણં ગોયમા ! તે એવં ગચ્છ-વવત્થં નો વિલંઘિસુ ।

(મહાનિશીથસૂત્ર નવળીયસાર નામ પંચમ અધ્યયન)

હોય. શરીરમાં પ્રાણને ટકાવવા જેમ life saving organ મહત્વના છે, તેમ ધર્મશાસનમાં પાંચ જીવંત ભાવતીર્થ મહત્વનાં છે, પછી તે પૂર્ણ વિકસિત હયાત હોય કે ઘસાયેલાં હયાત હોય, હાજરી અનિવાર્ય છે. અત્યારે દ્વાદશાંગીમાંથી બારમું દૃષ્ટિવાદ અંગ તો સંપૂર્ણ વિચ્છેદ પામ્યું છે, બાકીનાં અગિયાર અંગો પણ વીરપ્રભુના સમયે જેવાં વિશાળ કદવાળાં હતાં, તે અપેક્ષાએ હાલમાં અતિ નાનાં છે. તેથી કહેવું જ પડે કે કાળક્રમે ઘટતાં ઘટતાં ઘણું નાશ પામ્યું, મૂળ દ્વાદશાંગીનો અત્યારે હજારમો ભાગ પણ વિદ્યમાન નથી; પરંતુ ખૂબી એ છે કે જે છે તે ત્રુટક નથી. એમાં પણ પ્રભુ મહાવીરની દ્વાદશાંગીનું રહસ્ય સારરૂપે સમાયેલું જ છે. આને લાડુની ઉપમાથી સમજીએ : એક મોટો લાડુ છે, તો તે આખામાં જે સ્વાદ, પોષકશક્તિ છે, તે જ તેના નાના કણિયામાં પણ છે; માત્ર જથ્થારૂપે ઓછી છે. તેમ અત્યારે શાસ્ત્રોની quantity (જથ્થો) ઘટી છે, પરંતુ જે શાસ્ત્રો છે તે માર્ગદર્શનમાં અધૂરાં નથી. જેને સાધના કરવી હોય તેને આદિથી અંત સુધીનો મોક્ષમાર્ગ સાંગોપાંગ બતાવે તેવાં શાસ્ત્રો અત્યારે હયાત છે.

સભા : ક્ષપકશ્રેણિ, ઉપશમશ્રેણિનો તો વિચ્છેદ થઈ ગયો છે ને ?

સાહેબજી : ક્ષપકશ્રેણિ, ઉપશમશ્રેણિ આ કાળમાં પામવી અશક્ય છે, નહીં કે તેનું હાલનાં શાસ્ત્રમાં વર્ણન નથી. અત્યારે પણ ચૌદે-ચૌદ ગુણસ્થાનક, કેવલજ્ઞાન, સામર્થ્યયોગ, સમતા આદિ ભૂમિકાઓનું વર્ણન શાસ્ત્રોમાં છે જ. માત્ર સાધના કરીને પામી શકે તેવું મનોબળ, સંઘયણબળ નથી. માર્ગદર્શક શાસ્ત્રો જ વિચ્છેદ છે, તેવું કહેવાનું તાત્પર્ય નથી. સાધકની શક્તિનો વિચ્છેદ થયો છે. જંબૂસ્વામી નિર્વાણ પામ્યા ત્યારથી આ ભરતભૂમિમાં પહેલું સંઘયણ, કેવલજ્ઞાન, મનઃપર્યવજ્ઞાન વગેરેનો વિચ્છેદ થયો એમ લખ્યું છે, ત્યાં શુક્લધ્યાનની સાધના માટે જરૂરી સંઘયણબળનો અભાવ કારણ કહ્યો છે. અત્યારે જે શાસ્ત્રો છે તેમાં સંક્ષેપમાં પણ સંપૂર્ણ સાધનામાર્ગ મળી રહેશે ત્યાં સુધી શાસન અવિચ્છિન્નપણે ચાલવાનું.

સભા : છેલ્લે એકલું દશવૈકાલિકસૂત્ર જ રહેવાનું છે ?

સાહેબજી : હા, તેમાં પણ સંક્ષેપમાં આખો મોક્ષમાર્ગ આવી જાય છે. અરે ! દશવૈકાલિક કરતાં કદમાં ઘણો નાનો એવો યોગશતક ગ્રંથ, 'જેના વિવેચનમાં પૂ. સૂરિપુરંદર શ્રી હરિભદ્રસૂરિજીએ કહ્યું કે આ ગ્રંથ અલ્પ કદનો હોવાની અપેક્ષાએ શાસ્ત્રના અંશરૂપ છે, છતાં કપૂરની જેમ સમગ્ર યોગમાર્ગને વ્યાપેલો છે; કારણ કે સંક્ષેપમાં સમગ્ર યોગમાર્ગનું તેમાં સાંગોપાંગ બ્યાન છે. તેથી જ દશવૈકાલિકરૂપ શ્રુતના યથાર્થ જ્ઞાતા જીવંત ગીતાર્થના અનુશાસનથી આત્મકલ્યાણ શક્ય છે; કારણ કે તેમાં ઉત્સર્ગ-અપવાદરૂપે યથાર્થ અનુશાસન છે.

૧. અત આહ-‘વક્ષ્યે’ અભિધાસ્યે। કિમ્? इत्याह- ‘योगलेशं’-योगैकदेशम्, तत्त्वतो व्यापकत्वेऽप्यस्य ग्रन्थात्पतया एवं व्यपदेशः कर्पूरादिलेशवदविरुद्ध एव।

(યોગશતક શ્લોક-૧, ટીકા)

સભા : નવકારને ચૌદ પૂર્વનો સાર કહ્યો છે, નવકાર શાશ્વત છે, તેથી તીર્થ અવિચ્છિન્ન જ ગણાય ને ?

સાહેબજી : નવકારમાં ચૌદ પૂર્વનો સાર સ્પષ્ટ નથી, ગર્ભિત છે. તેથી સીધું અનુશાસન શક્ય ન બને. જ્યારે દશવૈકાલિકમાં ટૂંકમાં પણ મોક્ષમાર્ગ સ્પષ્ટ છે, ગર્ભિત નહીં.

સભા : તે કાળમાં પણ ભાવશ્રાવકો હશે જ ને ?

સાહેબજી : નિસર્ગથી ભાવશ્રાવકપણું હોય, અહીં અધિગમની વાત ચાલે છે. આખું ધર્મતીર્થ, તેની સ્થાપના, પ્રવર્તન બધું અધિગમની અપેક્ષાએ છે. નિસર્ગનો મુદ્દો relevant (સુસંગત) નથી. પાંચ ભાવતીર્થ જ દ્રવ્ય-ગુણની અપેક્ષાએ જંગમતીર્થ ગણાય, શાસનના પ્રાણ ગણાય. સ્થાવરતીર્થ કે દ્રવ્યતીર્થનો પણ સમાવેશ શાસનમાં જ થાય છે, પરંતુ તેનું સ્થાન ખોળિયાના સ્થાને છે, જ્યારે ભાવતીર્થનું સ્થાન પ્રાણના સ્થાને છે.

સભા : શાશ્વતી જિનપ્રતિમાઓ તો રહેવાની જ ને ?

સાહેબજી : હા, પણ તે ભાવતીર્થ નથી. સિદ્ધગિરિ જેમ શાશ્વત છે, તેથી છઠ્ઠા આરામાં બીજું બધું નાશ પામશે પરંતુ ગિરિરાજ રહેશે; તેમ શાશ્વતી પ્રતિમા કે શાશ્વત જિનમંદિરો પણ અવશ્ય રહેશે. અરે ! અશાશ્વત વસ્તુ પણ તીર્થવિચ્છેદકાળમાં ટકી શકે છે. સુવિધિનાથ ભગવાન અને શીતલનાથ ભગવાનના સમયમાં જે ક્ષણે શાસન નાશ પામ્યું તે જ દિવસે મંદિરો વગેરે પણ નાશ પામી ગયાં એવો કહેવાનો ભાવ નથી. ‘દ્રવ્યતીર્થનાં ઘણાં અંગો રહ્યાં હોય, પણ ભાવતીર્થરૂપ પ્રાણ જતાં રહ્યા’. કલ્પસૂત્ર આદિ આગમો, ત્રિષષ્ટિશલાકાપુરુષચરિત્ર વગેરે ગ્રંથોમાં એટલું જ લખ્યું છે કે તે તે તીર્થકરોના વચ્ચેના આંતરામાં ચોથો આરો હોવા છતાં, ભરતભૂમિરૂપ અનુકૂળ ક્ષેત્ર હોવા છતાં, હુંડા અવસર્પિણીના પ્રભાવે જૈનશાસન વિચ્છિન્ન થયું. તે કાળનાં સર્વ જિનમંદિરો ધરાશાયી થઈ ગયાં, સ્થાવર તીર્થમાત્રનો નાશ થયો, તેવું લખ્યું નથી. ‘ઊલટું લખ્યું કે ‘ગૃહસ્થગુરુ લોકોને જૈનધર્મનો છૂટો-છવાયો ઉપદેશ આપતા હતા અને લોકો પણ તેમની પૂજા કરતા હતા’ છતાં તીર્થનો ઉચ્છેદ થઈ ગયો; કેમ કે મોક્ષમાર્ગનું સાંગોપાંગ વર્ણન કરનારાં આગમો ન હતાં.

સભા : સાંગોપાંગ માર્ગ ગૃહસ્થગુરુ ઉપદેશતાં ન હતાં ?

સાહેબજી : ના, તે કાળમાં કંઠોપકંઠ રખાતાં આગમો ગૃહસ્થગુરુ પાસે ન હોય. છૂટીછવાયી ધર્મની વાતો કરે, પરંતુ તેનાથી શાસન ચાલતું નથી. તમે હજુ ઉપદેશક તરીકે પાટ પર બેસનાર સાચા ધર્મગુરુની જવાબદારી તમે જાણતા જ નથી. શરણે આવેલાને છેલ્લે સુધીનો

૧. સ્થવિરશ્રાવકાન્ ધર્મમથાપૃચ્છત્રવિદ્વદઃ। પન્થાન્ પથસમ્મુદ્ધાઃ પથિકાન્ પથિકાં ઇવ।।૧૫૫।। કિઞ્ચિત્ કથયતાં તેષાં ધર્મમાત્માનુસારતઃ। અર્થપૂજાં વિદધિરે તે જનાઃ શ્રાવકોચિતામ્।।૧૫૬।।

(ત્રિષષ્ટિશલાકાપુરુષચરિત્ર પર્વ-૩, સર્ગ-૭)

પરિપૂર્ણ કલ્યાણમાર્ગ બતાવવાની તેમની જવાબદારી છે. અધૂરો ઉપદેશ આપીને અધવચ્ચે રખડતો રાખે તો મહાપાપ લાગે. મારે શ્રોતાને સાંગોપાંગ માર્ગ બતાવવો હોય તો મારી પાસે તેનું આદિથી અંત સુધી સમ્યગ્જ્ઞાન જોઈએ. હું જ ન જાણતો હોઉં તો ઉપદેશ શું આપું ? આપું તોપણ misguide (ગુમરાહ) જ કરું.

તમે સ્પષ્ટ સમજી રાખો કે આ પાંચ વગર શાસન ચાલે જ નહિ, પાંચ તો must (અનિવાર્ય) જ છે. શરીરમાં brain (મગજ) વગર એક સેકન્ડ પણ ચાલતું નથી, હૃદય વગર બે મિનિટ પણ ચાલતું નથી, lever (યકૃત) વિના પણ લાંબું જીવાતું નથી. ગમે તેવો હોશિયાર ડોક્ટર હોય તોપણ કહે કે હવે કાંઈ ન થાય, ભલે દરદી દેખાવમાં હઠ્ઠો-કઠ્ઠો હોય. 'જે મૂળ પ્રાણનાં સ્થાન છે તે જીવન માટે સુરક્ષિત જ જોઈએ'. તેમ આખાય શાસનનાં પ્રાણસ્થાન ભાવતીર્થો છે. કોઈ પણ ભોગે તેને ટકાવવાં તેમાં જ જૈનશાસનની ખરી સેવા છે. તીર્થકરોની આ બલિહારી છે. તેમને માત્ર અનુયાયીઓનાં ટોળાં ભેગાં કરવામાં કે ચલાવવામાં રસ નહોતો. તેમને તો શરણે આવેલાને તારવામાં જ રસ હતો. તારવા તારક તીર્થ જોઈએ જ, જે ભાવતીર્થ છે. સ્વભુજાબળથી તરનારા તો વિરલા જ હોય. તેથી નિસર્ગના તરવાનાં માર્ગની અહીં વાત નથી. ૯૯.૯૯ % જીવો તો અધિગમકારી તીર્થની સહાયથી જ તરવાના, જે આ પાંચ ભાવતીર્થ છે. તે છે ત્યાં સુધી સાર છે, તે ગયાં એટલે બધું ગયું.

આ પ્રત્યેક ભાવતીર્થને પૂર્ણરૂપે ટકાવવું કેટલું કઠીન છે, તેની તમને કલ્પના જ નથી. 'અરે ! ચોથા આરામાં પણ દરેક તીર્થકરોના વચ્ચે-વચ્ચેના આંતરારૂપ ત્રુટક ગાળામાં દ્વાદશાંગી પૂરેપૂરી નથી ટકી. ઋષભદેવ ભગવાનથી અજિતનાથ ભગવાન વચ્ચે પણ આ ભરતક્ષેત્રમાં દૃષ્ટિવાદનો વિચ્છેદ થયેલો. દરેક તીર્થકરોના શાસનમાં વચ્ચે વચ્ચે એવો એવો કાળ આવ્યો કે દૃષ્ટિવાદ નાશ પામ્યું તેવો ભગવતીસૂત્રમાં ઉલ્લેખ છે.

સમજવા માટે આ પ્રસંગ વિચારવા જેવો છે કે 'નમિનાથ અને નેમિનાથ ભગવાન વચ્ચે

૧. દૃષ્ટિવાદાપેક્ષયા ત્વાહ-'સવ્વત્થવિ ણં વોચ્છિન્ને દિઢિવા'ત્તિ 'સર્વત્રાપિ' સર્વેષ્વપિ જિનાન્તરેષુ ન કેવલં સપ્તસ્વેવ ક્વચિત્ કિયન્તમપિ કાલં વ્યવચ્છિન્નો દૃષ્ટિવાદ ઇતિ॥

(ભગવતીસૂત્ર શતક - ૨૦, ઉદ્દેશક - ૮, સૂ. ૬૮૨)

૨. કૃષ્ણો બ્રહ્મણે રુક્મિણ્યા જાતમાત્રઃ કરાન્મમ। હતઃ કેનાપિ તનયઃ શુદ્ધિં જાનાસિ તસ્ય કિમ્॥૧૪૫॥ ડવાચ નારદોડત્રાસીન્મહાજ્ઞાન્યતિમુક્તકઃ। સ ગતો મોક્ષમધુના ન જ્ઞાની કોડપિ ભારતે॥૧૪૬॥ સીમન્ધરસ્તીર્થકરઃ સર્વ-સંશયનાશનઃ। સાંપ્રતં પ્રાગ્વિદેહેષુ ગત્વા પૃચ્છામિ તં હરે॥૧૪૭॥

(ત્રિષ્ટિશલાકાપુરુષચરિત્ર પર્વ - ૮, સર્ગ - ૬)

✽ અહ-કળ્હો પુળ સપરિજળો વિલવડ જા રુખિણીઈ સમં॥૫૬૬॥ તા બળઈ નારયરિસી અઙ્ગમુત્તમુણી ગઓ ય નિઘ્વાણં। તો જિળપાસે એયં પુચ્છિત્તા તુમ્હ સાહિસ્સં॥૫૬૭॥ ઇય બળિઝ્ઞં પત્તો પુવ્વવિદેહંમિ નારઓ સિંઘં। સીમંધરજિળનાહં પુચ્છઈ હરિનંદળો કત્થં?॥૫૬૮॥

(શ્રાદ્ધદિનકૃત્યસૂત્ર ભાગ-૧, શ્લોક-૪૭/૧, આ. દેવેન્દ્રસૂરિ કૃત સ્વોપજ ટીકા)

એવો કાળ હતો જ્યારે ચતુર્વિધ સંઘ હાજર છે, શાસન વિધમાન છે, ભાવતીર્થો અવિચ્છિન્નપણે ટકેલાં છે, તીર્થનાશ નથી થયો; છતાં જ્યારે ભરતક્ષેત્રમાં નેમિકુમાર છબ્રસ્થ અવસ્થામાં છે ત્યારે શ્રીકૃષ્ણ નારદને પૂછે છે કે મારી પટ્ટરાણી રુકિમણીના પુત્રનું જન્મતાંવેંત જ અપહરણ કોણે કર્યું તે તમે કોઈ જ્ઞાની પાસેથી જાણી લાવો. ત્યારે નારદ કહે છે કે ભરતક્ષેત્રના ચતુર્વિધ સંઘમાં હાલ કોઈ કેવલજ્ઞાની નથી, મનઃપર્યવજ્ઞાની નથી, વિશિષ્ટ અવધિજ્ઞાની નથી, ચૌદ પૂર્વધર નથી, અરે શ્રુતકેવલી પણ નથી, અર્થાત્ દૃષ્ટિવાદ પણ ઘસાયું છે.

સભા : દ્વાદશાંગી તો શાશ્વત છે ને ?

સાહેબજી : અર્થથી તે સનાતન શાશ્વત છે. પ્રસ્તુતમાં શબ્દથી ઉપલબ્ધ ન હોય તો તેને ગુરુગમથી ધારણ કરી રીતે કરે ? ધારક વ્યક્તિ ઉપલબ્ધ નથી, એ અપેક્ષાએ આત્મામાં રહેતું જીવંત જ્ઞાન વિચ્છેદ પામ્યું તેમ કહેવાનો આશય છે. આગમમાં દૃષ્ટિવાદનો તે તે તીર્થંકરોના શાસનમાં વિચ્છેદ થયો તેનું વર્ણન છે.

નારદે શ્રીકૃષ્ણને આગળ કહ્યું કે કંસના નાના ભાઈ અતિમુક્તક મુનિ જે વિશેષજ્ઞાની હતા, તે પણ હાલમાં મોક્ષે ગયા, તેથી અત્યારે આનો જવાબ આપવાની શક્તિ આખા ભરતક્ષેત્રમાં બીજાની (નેમિકુમારને છોડીને) નથી. આના પરથી અનુમાન કરી શકશો કે ચોથા આરામાં પણ વિશેષજ્ઞાની કેટલા દુર્લભ હતા ! આ દ્વાદશાંગી શાસ્ત્રો જ એટલાં વિશાળ છે કે ધારણ કરતાં તેલ નીકળી જાય. આખું મુંબઈ પુસ્તકોથી ભરાઈ જાય તોપણ જગા ઓછી પડે એટલાં શાસ્ત્રો ચૌદપૂર્વમાં આવે. આ તમામ શાસ્ત્રજ્ઞાન મગજમાં રાખવાનું છે, libraryમાં (પુસ્તકાલયમાં) નહીં. આ જમાનામાં તો micro data storageની સિસ્ટમો વિકસાવી છે, એટલે અબજો પુસ્તકો નાની જગામાં ભરી શકાય છે, પણ તે storage જડ પર છે. સારા વૈજ્ઞાનિકો લખે છે કે જેમ જેમ મશીનો (કોમ્પ્યુટરો) શોધાઈ રહ્યાં છે તેમ તેમ માણસ ઢબુ (ડોબો) બનતો જાય છે, મગજશક્તિથી અશક્ત બનતો જાય છે, છતાં તેને આધુનિક વિકાસમાં ખતવાય છે. ચોથા આરામાં પણ દ્વાદશાંગી પરિપૂર્ણ ટકાવવી કેટલી દુષ્કર હતી તેનો અંદાજ આપ્યો. આ પરથી પ્રાણરૂપ આ પાંચ ભાવતીર્થોની સુરક્ષાનું મૂલ્ય સમજી શકાશે.

સભા : નિશ્ચયનયનાં આ બે ભાવતીર્થ - રત્નત્રયી ને અનુષ્ઠાન, વ્યવહારનયનાં ત્રણ ભાવતીર્થ વિના ન રહી શકે ?

૧. પૂર્વાર્ણિ ચ ક્રમેણ પ્રથમમેકેન ૧, દ્વિતીયં દ્વાધ્યામ્ ૨, તૃતીયં ચતુર્થિઃ ૪, ચતુર્થમષ્ટાભિઃ ૮, પઞ્ચમં ષોડશભિઃ ૧૬, ષષ્ઠં દ્વાત્રિંશતા ૩૨, સપ્તમં ચતુઃષષ્ટ્યા ૬૪, અષ્ટમમષ્ટાવિંશત્યધિકશતેન ૧૨૮, નવમં ષટ્પચ્ચાશદધિકશતદ્વયેન ૨૫૬, દશમં દ્વાદશાધિકેઃ પઞ્ચાભિઃ શતૈઃ ૫૧૨, એકાદશં ચતુર્વિંશત્યધિકૈર્દશભિઃ શતૈઃ ૧૦૨૪, દ્વાદશમષ્ટચત્વારિંશદધિકૈર્વિંશત્યા શતૈઃ ૨૦૪૮, ત્રયોદશં ષ્રણવત્યધિકૈશ્ચત્વારિંશતા શતૈઃ ૪૦૯૬, ચતુર્દશં દ્વિનવત્યધિકૈરેકાશીત્યા શતૈઃ ૮૧૯૨, ચ હસ્તિપ્રમાણમષ્ટીપુઞ્જૈર્લેખ્યં। સર્વસંખ્યયા તુ ચતુર્દશ પૂર્વાર્ણિ ષોડશસહસ્રૈસ્ત્રયશીત્યધિકૈસ્ત્રિભિઃ શતૈર્હસ્તિપ્રમાણમષ્ટી-પુઞ્જૈર્લેખ્યાનિ।

(કલ્પસૂત્ર સૂત્ર-૧, ૩. ધર્મસાગરજી કૃત કિરણાવલી ટીકા)

સાહેબજી : નિશ્ચયનય નિસર્ગ અને અધિગમ બંને પ્રકારની રત્નત્રયી કે બંને પ્રકારના પંચાચારનો સંગ્રહ કરે છે, તેથી તેની અપેક્ષાએ આ બંને ભાવતીર્થો શાશ્વત છે; પરંતુ જ્યારે તીર્થંકર સ્થાપિત ધર્મતીર્થનો સંદર્ભ લઈએ, તો તેમના થકી સ્થપાયેલ શાસનમાં જ્યાં સુધી મોક્ષમાર્ગ ટકે ત્યાં સુધી બધાં ભાવતીર્થ પણ ટક્યાં કહેવાય. તે અપેક્ષાએ પાંચે ભાવતીર્થ એકબીજા વિના રહેતાં નથી, એકના વિચ્છેદમાં પાંચેનો વિચ્છેદ સમજવાનો. ઉત્કૃષ્ટ પાંચ ભાવતીર્થ રહે ત્યાં સુધી પૂર્ણ મોક્ષરૂપ ફળ આપનાર તીર્થ ટકે. જ્યારે ઉત્કૃષ્ટ ભાવતીર્થનો વિચ્છેદ થાય, પરંતુ ઘસાયેલાં પાંચ ભાવતીર્થ રહે ત્યાં સુધી ઘસાયેલાં પાંચનું સાધનાને અનુરૂપ ફળ મળે. આ દૃષ્ટિકોણથી જ કલ્પસૂત્ર આદિ આગમમાં દરેક તીર્થંકરના શાસનમાં મોક્ષમાર્ગ ક્યારે શરૂ થયો અને કેટલી પાટપરંપરા સુધી ટક્યો તેનું વિધાન કરેલ છે.

પાંચમું ભાવતીર્થ : ક્રિયાકલાપરૂપ અનુષ્ઠાન :

૧ હવે પાંચમું ભાવતીર્થ સમજીએ : તેને પણ જીવંત તીર્થ કહ્યું છે. અર્થિત્ય તારકશક્તિયુક્ત તીર્થ છે. સમગ્ર તારકતા પાંચે-પાંચ ભાવતીર્થથી જ છે, પરંતુ અપેક્ષાએ એક કરતાં એક તીર્થ ચડિયાતું છે. ચોથા કરતાં પાંચમું તીર્થ ચડિયાતું છે, જે જૈનશાસનના ક્રિયાકલાપરૂપ અનુષ્ઠાન છે. દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્ર આત્માના ગુણો કહ્યા, પણ તે ગુણ સીધા ગ્રહણ થતાં નથી. ગુણને પામવા પુરુષાર્થ કરવો પડે, જે અનુષ્ઠાનરૂપ છે. ગુણોને સ્થિર કરવા હોય, દૃઢ કરવા હોય કે

૧. પ્રવચન-યથોક્તં ક્રિયાકલાપં ।

(આવશ્યકનિર્યુક્તિ નિર્યુક્તિશ્લોક-૭૮૭, ટીકા)

※ 'एवमेव' अवध्यनुष्ठाने क्रियमाण एव 'असमञ्जसविधानात्'-विहितान्यथाकरणादशुद्धपारम्पर्यप्रवृत्त्या सूत्रक्रियाया विनाशः, 'स' एष तीर्थोच्छेदः । न हि तीर्थनाम्ना जनसमुदाय एव तीर्थम्, आशारहितस्य तस्यास्थिसंघातरूपत्वप्रतिपादनात्, किन्तु सूत्रविहितयथोचितक्रियाविशिष्टसाधुसाध्वीश्रावकश्राविकासमुदायः, तथा चाविधिकरणे सूत्रक्रियाविनाशात्परमार्थत-स्तीर्थविनाश एवेति तीर्थोच्छेदालम्बनेनाविधिस्थापने लाभमिच्छतो मूलक्षतिरायातेत्यर्थः ॥१४॥

(યોગવિંશિકા, શ્લોક-૧૪ ટીકા)

※ ननु शुद्धक्रियाया एव पक्षपाते क्रियमाणे शुद्धायास्तस्या अलाभादशुद्धायाश्चानङ्गीकारादानुश्रोतसिक्क्या वृत्त्याऽक्रियापरिणामस्य स्वत उपनिपातात्तीर्थोच्छेदः स्यादेव, यथाकथञ्चिदनुष्ठानावलम्बने च जैनक्रियाविशिष्टजन-समुदायरूपं तीर्थं न व्यवच्छिद्यते ।

(યોગવિંશિકા, શ્લોક-૧૫ ટીકા)

※ तीर्थोच्छेदभिया हन्ताविशुद्धस्यैव चादरे । सूत्रक्रियाविलोपः स्याद् गतानुगतिकत्वतः ॥१३॥

(અધ્યાત્મસાર, અધિકાર-૧૦)

※ 'विधि' जेतां कलियुगमां होवे, तीरथनो उच्छेदः; जिम चाले तिम चलवे जछयें, ओह धरे मतिभेद रे.' जिनज ! ४ ठम भाषी ते मारग लोपे, सूत्रक्रिया सवि पीसी; आचरणा-शुद्धि आचरिये, जोई योगनी वीसी रे. जिनज ! ५

(સિદ્ધાંતવિચાર રહસ્યગર્ભિત ૩૫૦ ગાથાનું સ્તવન, ઢાળ-૧)

તેની અભિવૃદ્ધિ કરવી હોય તો તેનો ઉપાય પણ અનુષ્ઠાન જ છે. સંક્ષેપમાં જ્ઞાનાચાર, દર્શનાચાર, ચારિત્રાચારમાં તમામ અનુષ્ઠાનો આવી જાય; પરંતુ વિવક્ષાથી વિસ્તાર કરીએ તો પંચાચાર આવે. આ અનુષ્ઠાન ભાવતીર્થ શા કારણથી છે ? તેની તારકતા પણ સમજવા જેવી છે. આ પણ નિશ્ચયનયનું ભાવતીર્થ છે. પર્યાયાર્થિકનય ઉત્થિત નિશ્ચયનય આત્માને નહીં, પણ આત્માના ગુણો કે આત્મામાં રહેલી ક્રિયાને જ મોક્ષનું કારણ માને છે; કારણ કે વિશુદ્ધ ક્રિયા પણ આત્માનો એક પર્યાય જ છે.

સભા : નિશ્ચયનય ક્રિયાકલાપને માને ?

સાહેબજી : જ્ઞાનક્રિયાભ્યાં મોક્ષઃ । એ સૂત્રમાં જ્ઞાનને ક્રિયાના સાધન તરીકે સ્વીકાર્યું છે. સાધનને માને તે વ્યવહારનય છે. ક્રિયા જ્ઞાનની સાધ્ય છે. સાધ્યને માને તે નિશ્ચયનય છે. ^૧અથવા જ્ઞાન પણ ક્રિયા દ્વારા જ મોક્ષનું કારણ છે. તેથી મોક્ષનું અનંતર કારણ ક્રિયા છે, જ્યારે જ્ઞાન પરંપર કારણ છે. પરંપર કારણને માને તે વ્યવહારનય, અનંતર કારણને માને તે નિશ્ચયનય. તેથી નિશ્ચયનયના મતે ક્રિયાકલાપરૂપ અનુષ્ઠાન જ મોક્ષનું અવંધ્ય કારણ છે. વ્યવહારનય જ્ઞાનથી મોક્ષ કહે છે, નિશ્ચયનય ક્રિયાથી મોક્ષ કહે છે. નિશ્ચયનય સમ્યક્ચારિત્રથી મોક્ષ કહે છે, જ્યારે વ્યવહારનય સમ્યગ્દર્શન અને સમ્યગ્જ્ઞાનથી મોક્ષ કહે છે. આ વાતને શાસ્ત્રકારોએ ખૂબ વિસ્તારથી ચર્ચા કરી યુક્તિપૂર્વક સિદ્ધ કરેલી છે.

સભા : Reverse (ઊલટું) લાગે છે.

સાહેબજી : તમે ભાવ અને ક્રિયાનો સંદર્ભ ઘૂંટ્યો છે ? કોઈ પૂછે કે ભાવથી મોક્ષ કે પ્રવૃત્તિરૂપ ક્રિયાથી મોક્ષ ? તો નિશ્ચયનય કહેશે કે ભાવથી મોક્ષ છે, ભાવશૂન્યક્રિયા નિરર્થક છે. ક્રિયા વિના માત્ર ભાવથી મોક્ષે ગયાના દાખલા નિશ્ચયનય ટાંકશે, જ્યારે વ્યવહારનય ભાવના સાધન તરીકે ક્રિયાને સ્વીકારે છે. તે ક્રિયાથી મોક્ષ કહે છે. બહુધા જીવોને ક્રિયા દ્વારા જ ભાવ આવે છે; માટે ક્રિયા એ જ રાજમાર્ગ છે, એ તેની દલીલ છે; પરંતુ તે દૃષ્ટિકોણ જુદો છે. અહીં ફળની પ્રાપ્તિમાં અનંતર કારણ અને પરંપર કારણની અપેક્ષાએ જ્ઞાનક્રિયાભ્યાં મોક્ષઃ ।

૧. एवं ज्ञानवादिना परेणोक्ते सत्याचार्यः प्राह-

जेणं चिय नाणाओ किरिया ततो फलं च तो दो वि। कारणमिहारा किरियारहियं चिय तं पसाहेज्जा।।१९३६।।
येनेव च यस्मादेव कारणात् ज्ञानात् क्रिया भवति, ततस्तस्याश्च क्रियायाः समनन्तरमिष्टं फलमवाप्यते; तत एव ते ज्ञानक्रिये द्वे अप्यभीष्टफलस्य मोक्षादेः कारणं भवतः। अन्यथा ज्ञान-क्रियाभ्यां मोक्षभवनपरिकल्पनमनर्थकमेव स्यात्, क्रियारहितमेव ज्ञानमात्मलाभानन्तरमेव झगित्यभीष्टफलं केवलमपि प्रसाधयेत्, क्रियावदिति।।१९३६।।

अपिच,

नाणं परंपरमणंतरा उ किरिया तयं पहाणयरं। जुत्तं कारणमहवा समयं तो दोत्रि जुत्ताइं।।१९३७।।

यदि ज्ञानं परम्परया कार्यस्योपकुरुते, क्रिया त्वानन्तर्येण, ततो यदेवानन्तरमुपकुरुते तदेव प्रधानं कारणं युक्तम्।
अथ समकं युगपद् द्वे अपि ज्ञान-क्रिये कार्योत्पादवुपकुरुतः, तर्हि द्वयोरपि प्राधान्यं युक्तम्, न त्वेकस्य ज्ञान-स्येति।।१९३७।।

(विशेषावश्यकभाष्य भाग-१, श्लोक-१९३६-१९३७, मूल-टीका)

સૂત્રમાં નિશ્ચયનય ક્રિયાથી મોક્ષ કહેશે, વ્યવહારનય જ્ઞાનથી મોક્ષ કહેશે. આ તો અપેક્ષાભેદથી નયવાદનું વૈવિધ્ય છે. સ્યાદાદ સમજેલાને તેમાં કંઈ મૂંઝવણ થાય નહિ.

૧સમ્યગ્દર્શનગુણને પામવા, સ્થિર કરવા, દૃઢ કરવા, તેની અભિવૃદ્ધિ કરવા દર્શનાચાર આવશ્યક છે. વાસ્તવમાં તે ગુણની પરિણતિ દર્શનાચારરૂપ જ છે. આચાર વિના તો ગુણ વાતોમાં રહેશે. તેથી રત્નત્રયી પણ પંચાચારથી જ સાર્થક છે. સમ્યગ્દર્શનગુણ અને દર્શનાચાર, સમ્યગ્જ્ઞાનગુણ અને જ્ઞાનાચાર જુદા છે. જ્ઞાનની પરિણતિ જ્ઞાનાચાર છે, જે જ્ઞાનનું અનંતર ફળ છે. પ્રસ્તુતમાં અનુષ્ઠાન શબ્દથી આંતરિક પુરુષાર્થ પણ સમાવેશ પામે છે. પ્રવચન શબ્દના અર્થ કરતાં પૂર્વધરોએ પ્રવચન એટલે દ્વાદશાંગી, પ્રવચન એટલે ક્રિયાકલાપ, પ્રવચન એટલે રત્નત્રયી, આવાં વિધાન કરેલાં છે. તેથી તીર્થકર ઉપદિષ્ટ અનુષ્ઠાનને પણ તીર્થ કહ્યું છે. ક્રિયાકલાપરૂપ અનુષ્ઠાન એ આત્મામાં રહેતું હોવાથી જીવંતતીર્થ છે, ભાવતીર્થ છે. તમે ધર્મતીર્થને વંદન કરો ત્યારે હું કોને વંદન કરું છું ? તે જ તમને સ્પષ્ટ નથી. તમારા મનમાં પ્રાયઃ સ્થાવરતીર્થ જ હોય છે.

સભા : અનુષ્ઠાન માટે તો સ્થાવરતીર્થ જ કામ આવે છે ને ?

સાહેબજી : અનુષ્ઠાન કરતી વખતે આલંબન તરીકે સ્થાવરતીર્થ આવી શકે છે. આલંબન કે સામગ્રીરૂપે તો દ્રવ્યતીર્થ જ રહેવાનાં. દ્રવ્યતીર્થના તમામ વિભાગો આલંબન કે સામગ્રીરૂપ છે, પરંતુ ઉત્કૃષ્ટ મહિમા ભાવતીર્થનો છે. ભાવતીર્થને શરણે ગયા વિના એકલા દ્રવ્યતીર્થથી તરવું શક્ય નથી. માટે પ્રથમ ભાવતીર્થોનું વર્ણન કરું છું.

ક્રિયાકલાપરૂપ અનુષ્ઠાનો પણ શ્રીસંઘના પ્રાર્થારૂપ :

ગીતાર્થ ગુરુ, દ્વાદશાંગીરૂપ શાસ્ત્રો અને સાધુ-સાધ્વી-શ્રાવક-શ્રાવિકારૂપ ચતુર્વિધ શ્રીસંઘના પ્રાર્થ જેમ રત્નત્રયી છે, તેમ ક્રિયાકલાપરૂપ અનુષ્ઠાન પણ છે. જો મોક્ષે જવું હોય, સંસારસાગરથી પાર પામવું હોય તો જિનોક્ત અનુષ્ઠાન અનિવાર્ય છે. ‘રત્નત્રયી વિના કોઈનો મોક્ષ નથી, તેમ જિનોક્ત અનુષ્ઠાન વિના પણ કોઈનો મોક્ષ નથી’. આ ક્રિયાકલાપ ગુણસાધક છે, અને ગુણની

૧. ગુર્વાદિસમીપાધ્યાસિનઃ શુભા ક્રિયા સમ્યગ્દર્શનોત્પાદને શક્તા સા સમ્યગ્વ્યાયામ ઇત્યુચ્યતે।

(તત્ત્વાર્થસૂત્ર અધ્યાય-૧, સૂત્ર-૭, હરિભદ્રસૂરિજી ટીકા)

✽ અધિગમં ત્વશ્યર્હિતત્વાત્પુનર્લક્ષયતિ-અધિગમસ્તુ સમ્યગ્ વ્યાયામ ઇતિ, ગુરુપદિષ્ટા દર્શનાચારક્રિયેત્યર્થઃ।

(તત્ત્વાર્થસૂત્ર અધ્યાય-૧, સૂત્ર-૭, ઉપા. યશોવિજયજી ટીકા)

✽ ગુર્વાદિસમીપાધ્યાસિનઃ શુભા યા ક્રિયા સમ્યગ્દર્શનોત્પાદનશક્તા સા સમ્યગ્વ્યાયામ ઇત્યુચ્યતે।

(તત્ત્વાર્થસૂત્ર અધ્યાય-૧, સૂત્ર-૭, શ્રી સિદ્ધસેન ગણિ ટીકા)

૨. એતદપિ ભાર્વાયતવ્યમિહ તીર્થોચ્છેદમીરુમિઃ-વિધિવ્યવસ્થાપનેનૈવ હ્યેકસ્યાપિ જીવસ્ય સમ્યગ્ બોધિલાભે ચતુર્દશરજ્જ્વા-ત્મકલોકેડમારિપટહવાદનાત્તીર્થોન્નતિઃ, અવિધિસ્થાપને ચ વિપર્યયાત્તીર્થોચ્છેદ એવેતિ। ..... તસ્માદ્વિધિશ્રવણરસિકં શ્રોતારમુદિશ્ય વિધિપ્રાપ્તેનૈવ ગુરુસ્તીર્થવ્યવસ્થાપકો ભવતિ; વિધિપ્રવૃત્યૈવ ચ તીર્થમવ્યવચિત્રં ભવતીતિ સિદ્ધમ્। ૧૧૫।।

(યોગવિશિકા, શ્લોક-૧૫, ટીકા)

ફલશ્રુતિરૂપે આચરણ પણ છે. શાસ્ત્રાનુસારી અનુષ્ઠાન ગુણનું કારણ પણ છે અને ગુણની ફલશ્રુતિ પણ છે. જૈનશાસનમાં દર્શાવેલ ક્રિયાકલાપ એ પણ તારક ભાવતીર્થ જ છે. અહીં ક્રિયાકલાપથી શાસ્ત્રાનુસારી ક્રિયા લેવાની, મન ફાવે તેવું અનુષ્ઠાન નહીં; તે તીર્થ ન બને. આ જગતમાં જ્યાં સુધી તીર્થકરકથિત ક્રિયા-અનુષ્ઠાન જીવંત હશે ત્યાં સુધી જ તીર્થ ટકશે; કારણ કે 'રત્નત્રયી' પણ આત્માના અદૃશ્ય ગુણો છે. તેને ઓળખવા, શ્રદ્ધાન કરવા, પ્રાપ્ત કરવા, પ્રાપ્ત થયેલાને સ્થિર કરવા, સ્થિર પામેલા ગુણને સુરક્ષિત કરવા, સુરક્ષિત ગુણની અભિવૃદ્ધિ કરવા અને અભિવૃદ્ધિત ગુણની અભિવ્યક્તિ કરવા ઉપાય ક્રિયાકલાપ જ છે; જે વર્તન સ્વરૂપ છે, પ્રત્યક્ષ જોઈ-જાણી શકાય છે. મોક્ષે જવું હોય તો સાધના કરવી પડશે. સાધના પુરુષાર્થરૂપ છે, જે ગુણધોષક અનુષ્ઠાન જ છે. તેના દ્વારા જ આત્મા વિકાસ સાધી શકે છે. જેમ કોઈને ક્ષમા ગુણ જોઈતો હોય તો તેને અનુરૂપ વર્તનથી જ તેણે પુરુષાર્થનો પ્રારંભ કરવો પડે. શરૂઆતમાં તે ક્રિયા અભ્યાસરૂપ હોય. ગુણ ન હોવા છતાં ગુણને કેળવવા કરાતી ક્રિયા તે અભ્યાસ છે. તેનાથી ગુણ ન હોય તો ધીરે-ધીરે પેદા થાય. પછી પેદા થયેલો ગુણ તે જ ક્રિયાને વધારે સારી રીતે કરાવે, જેનાથી એ ગુણ સ્થિર થાય. સ્થિર ગુણવાળાની ક્રિયા દૃઢતાપૂર્વકની અસ્ખલિત થાય, જેથી તે ગુણ આત્મામાં સુરક્ષિત થઈ જાય; અને સુરક્ષિત થયેલો ગુણ આપમેળે પોતાની અભિવ્યક્તિરૂપે સહજક્રિયા કરાવે. આમ, સિદ્ધ થયેલા ગુણોની અભિવ્યક્તિ તે જ અસંગઅનુષ્ઠાન છે, જેમાં ગુણમય ક્રિયાઓ સ્વભાવરૂપે જ પ્રવર્તે છે. અનુષ્ઠાનના પણ સાધનારૂપે કમિક તબક્કા છે, પરંતુ એટલું ચોક્કસ છે કે જેને ગુણ જોઈતો હોય તેણે તેને અનુરૂપ ક્રિયાના શરણે જવું પડે. દયાગુણ કેળવવા અહિંસાનું વર્તન જ આવશ્યક છે. રોજ મારામારી કરે, જીવોની હિંસા કરે, અન્ય જીવો પ્રત્યે કઠોર વર્તન કે કૂર આચારવાળો બને, તો દયાગુણ પ્રગટે પણ

૧. સ્થેર્યાધાનાય સિદ્ધસ્યાસિદ્ધસ્યાનયનાય ચ। ભાવસ્યેવ ક્રિયા શાન્તચિત્તાનામુપયુજ્યતે।।૧૨।। ક્રિયાવિરહિતં હન્ત, જ્ઞાન-માત્રમનર્થકમ્। ગતિં વિના પથજ્ઞોઽપિ, નાપ્નોતિ પુરમીપ્સિતમ્।।૧૩।। સ્વાનુકૂલાં ક્રિયાં કાલે, જ્ઞાનપૂર્ણોઽપ્યપેક્ષતે। પ્રદીપઃ સ્વપ્રકાશોઽપિ, તૈલપૂર્ત્યાદિકં યથા।।૧૪।। બાહ્યભાવં પુરસ્કૃત્ય, યેઽક્રિયા વ્યવહારતઃ। વદને કવલક્ષેપં, વિના તે તૃપ્તિકાંક્ષિણઃ।।૧૫।। ગુણવદ્બહુમાનાર્દેનિત્યસ્મૃત્યા ચ સત્ક્રિયા। જાતં ન પાતયેદ્ભાવમજાતં જનયેદપિ।।૧૬।। ક્ષાયોપશમિકે ભાવે, યા ક્રિયા ક્રિયતે તયા। પતિતસ્યાપિ તદ્ભાવપ્રવૃદ્ધિર્જાયતે પુનઃ।।૧૭।। ગુણવૃદ્ધ્યૈ તતઃ કુર્યાત્, ક્રિયામસ્ખલનાય વા। એકં તુ સંયમસ્થાનં, જિનાનામવતિષ્ઠતે।।૧૮।।

(અધ્યાત્મોપનિષદ્, અધિકાર-૩)

* ક્રિયાવિરહિતં હન્ત, જ્ઞાનમાત્રમનર્થકમ્। ગતિં વિના પથજ્ઞોઽપિ, નાપ્નોતિ પુરમીપ્સિતમ્।।૧૨।। સ્વાનુકૂલાં ક્રિયાં કાલે, જ્ઞાન-પૂર્ણોઽપ્યપેક્ષતે। પ્રદીપઃ સ્વપ્રકાશોઽપિ, તૈલપૂ[વ]ર્ત્યાદિકં યથા।।૧૩।। બાહ્યભાવં પુરસ્કૃત્ય, યે ક્રિયાં વ્યવહારતઃ। વદને કવલક્ષેપં, વિના તે તૃપ્તિકાંક્ષિણઃ।।૧૪।। ગુણવદ્બહુમાનાર્દેનિત્યસ્મૃત્યા ચ સત્ક્રિયા। જાતં ન પાતયેદ્ ભાવમજાતં જનયેદપિ।।૧૫।। ક્ષાયોપશમિકે ભાવે, યા ક્રિયા ક્રિયતે તયા। પતિતસ્યાપિ તદ્ભાવપ્રવૃદ્ધિર્જાયતે પુનઃ।।૧૬।। ગુણવૃદ્ધ્યૈ તતઃ કુર્યાત્, ક્રિયામસ્ખલનાય વા। એકં તુ સંયમસ્થાનં, જિનાનામવતિષ્ઠતે।।૧૭।।

(જ્ઞાનસાર, અષ્ટક-૧ મૂલ)

નહીં અને પ્રગટેલો ટકે પણ નહીં; પરંતુ અહિંસાની ક્રિયા કરનાર ધીરે-ધીરે કોમળતાના ભાવને પામે. સૌમ્યતાગુણ કેળવવા સૌમ્ય વર્તન જરૂરી. કઠોર વર્તન કરનાર ક્રૂરતાના ભાવને પામે. સીધો સાદો નિયમ છે કે સહુ કોઈને ગુણોનો વિકાસ કરવા ગુણપોષક ક્રિયાઓ અપનાવવી જ પડવાની. રત્નત્રયીરૂપ મોક્ષમાર્ગની એકાંતે પોષક ક્રિયાઓ તે જ જિનોક્ત અનુષ્ઠાન છે.

પ્રભુએ ચતુર્વિધ સંઘ સ્થાપ્યો, તેમાં રહેલા સાધુ-સાધ્વી-શ્રાવક-શ્રાવિકાને માત્ર સત્યપદનો બિલ્લો આપી મોક્ષની બાંહેધરી નથી આપી, પરંતુ તેમને રત્નત્રયીનું વિધિપૂર્વક પ્રદાન કરી તેને અનુરૂપ ક્રિયાકલાપ ઉપદેશ્યો છે. તેમાં જે સમ્યક્ પુરુષાર્થ કરે તે જ તરે. તીર્થંકરો કોઈને જાદુમંતર-છૂમંતર કરીને કે કાનમાં ફૂંક મારીને મોક્ષે પહોંચાડતા નથી. તે પોતે પણ રત્નત્રયી અને તેના સાધક આચારનું અવલંબન લઈને તર્યા છે, આપણને પણ આ બંનેનું આલંબન લેશો તો જ તરશો તેમ સ્પષ્ટ કહે છે. જૈનશાસનમાં કલ્યાણનો માર્ગ સહુ માટે સરખો છે, તેમાં કોઈની monopoly કે reservation નથી.

કોઈએ દયાળુ બનવા અહિંસાની ક્રિયા અપનાવી, જેથી હૃદયમાં કોમળતા પેદા થઈ; પરંતુ તેને જાળવી રાખવી હોય તો ફરી એ ક્રિયાને જ આચરવી પડે. તેના બદલે કઠોર ક્રિયાઓ ચાલુ કરે તો આવેલો ગુણ ભાગી જાય. ગુણને પેદા કરવા પણ ક્રિયા જોઈએ અને ટકાવી રાખવા પણ ક્રિયા જોઈએ. તમે રોજ બધા સાથે ઝઘડવાની ક્રિયા કરો, બથ્થંબથ્થા કરો; છતાં તમારામાં દયા કે ક્ષમા ગુણ આવી જાય તેવું ન બને. ગુણને અનુરૂપ આચરણ જોઈએ. આ રાજમાર્ગ છે. અરે ! ખાલી ગુણના જ્ઞાનથી પણ ગુણ આવી જતા નથી. પ્રારંભ જ અભ્યાસક્રિયાથી કરવો પડે. સંગીત શીખવું હોય તો માત્ર સંગીતનાં lecture સાંભળો તે ન ચાલે, વાજું લઈને practice કરવા બેસવું પડે. તમને સંસારમાં ખબર છે કે ક્રિયાની ડગલે ને પગલે જરૂર પડે. તમે સાંસારિક ક્રિયાઓના અભ્યાસુ પણ છો અને નિપુણ પણ છો. વારંવાર ક્રિયાઓ કરી કરીને જ સંસારમાં બધું શીખ્યા છો. અરે ! સ્ત્રીઓને રસોઈના કામ માટે પણ પહેલાં practice કરવી પડે છે. વળી, જ્યારે જ્યારે ફળ જોઈતું હોય ત્યારે પણ તેને યોગ્ય ક્રિયા જ એકમાત્ર શરણ છે. કોઈને તબલાં વગાડવાની કળામાં નિષ્ણાત બનવું હોય, ઉસ્તાદ નંબર વન બનવું હોય તો તેણે તે કળા પ્રત્યે આકર્ષણ ને જાણકારી મેળવવી જરૂરી છે; પરંતુ આકર્ષણ અને જાણકારી ગમે તેટલી મેળવે પણ હાથમાં તબલાં લઈ વગાડવાની practice ન કરે ત્યાં સુધી આવડે જ નહીં. Practiceરૂપે ઘણો સમય વગાડવાની ક્રિયા કરે પછી આવડી તો જાય; પરંતુ ત્યારબાદ તબલાં મૂકી દે તો થોડા સમયમાં ભૂલી જાય. ભૂલવું ન હોય અને આવડત ટકાવી રાખવી હોય તો ક્રિયા ચાલુ રાખવી પડે. અમુક સમય પછી ભુલાઈ ન જાય તેવી કળા હસ્તગત થયા પછી, જો તે કળામાં ક્યારે પણ જાણતાં-અજાણતાં ભૂલચૂક ન થાય તેવી mastery મેળવવી હોય, તો એ જ તબલાં વગાડવાની ક્રિયાને હજી દૃઢતાથી સેવવી પડે. ઊંઘમાં પણ તબલાંનો તાલ ન ભુલાય, વગર વિચારે આંગળીઓ ચલાવે તોપણ તાલ પ્રમાણે જ

exact આંગળીઓ પડે, તો તે કળા સહજતાના કારણે સિદ્ધ થઈ ગણાય. એમ સાંસારિક તમામ કળાઓમાં પણ કિયાનો ક્રમ છે જ. માત્ર તે વિકાર-વાસનાપૂર્તિના લક્ષ્યવાળી છે, તેથી તેનાં અંતિમ ફળ આવેગપૂર્તિ સિવાય કાંઈ જ નથી. જ્યારે અધ્યાત્મના ક્ષેત્રે કિયાઓ દ્વારા આત્માના અમૂલ્ય ગુણોની શાશ્વત મૂડી સર્જવાની છે. એક પણ ગુણ આત્મસાત્ કરવો તે નાનું-સૂનું કામ નથી. પ્રાયઃ કરીને મહાસાધકોને પણ ભવોભવની સાધના જોઈએ છે. ^૧તીર્થંકરો જેવા ઉત્તમોત્તમ આત્માઓને પણ ગુણો આત્મસાત્ કરવા કિયાના આ તમામ તબક્કાઓમાંથી પસાર થવું પડે છે. હા, અંતિમ ભવમાં તેમને કિયાઓની practice કરવાની નથી. તીર્થંકરો દીક્ષા લે તે ક્ષણથી જ તેમના આત્મામાં રત્નત્રયીના પરિપાકરૂપ સમતા પ્રગટી જાય છે. ત્યારબાદ દીક્ષાઅવસ્થામાં તેમની તમામ કિયાઓ માત્ર અંદર રહેલા ગુણોની અભિવ્યક્તિરૂપ જ હોય છે; કારણ કે જનમ-જનમથી સાધના કરીને સિદ્ધ કરેલો ગુણ માત્ર સાહજિક વર્તન કરાવે છે. ગુણની ઉત્પત્તિથી અભિવ્યક્તિ સુધીની તમામ કિયાઓ સાંગોપાંગ ગુણ સાથે ઓતપ્રોત છે. સર્વ કર્મનો ક્ષય કરવા અનુષ્ઠાનરૂપે આ કિયાઓ સહુને જરૂરી છે.

સભા : દાખલો આપી સમજાવો.

સાહેબજી : દૃષ્ટાંત દ્વારા સમજવું હોય તો પ્રાથમિક કક્ષાનો જીવ લેવો પડે જે સાધનાની શરૂઆત કરતો હોય. ત્યારબાદ આગળના ભવોમાં ઉત્તરોત્તર વિકાસ સાધી જે શ્રેષ્ઠ કક્ષાએ પહોંચેલ હોય, તે જીવમાં આ બધા તબક્કા જોવા મળે. દા. ત. ^૨ભગવાન મહાવીરનો આત્મા નયસારના ભવથી જ્યારે ઋષભદેવ ભગવાનનો આત્મા ધના સાર્થવાહના ભવથી, શ્રેયાંસકુમારનો આત્મા નિર્નામિકાના ભવથી વિકાસ પામ્યો. તે પહેલાં આ સૌના અનંતા ભવો થયા છે, પણ તેની કિંમત શૂન્ય છે; કારણ કે આધ્યાત્મિક વિકાસથી શૂન્ય દેવલોકનો ભવ હોય કે મનુષ્યનો હોય, રાજા-મહારાજાનો હોય કે તપસ્વી-ત્યાગી-સંયમી મહાત્માનો હોય, પણ તેની કિંમત શાસ્ત્રે આંકી નથી, તો નરક-નિગોદના કે ક્ષુદ્ર ભવોની તો વાત જ ક્યાં કરવી ? તે સર્વ ભવોમાં વિકાસ હોય તો માત્ર ભૌતિક જ હોય, જે અંતે માટીમાં મળનારો, મૂલ્યશૂન્ય છે. તેથી તે ભવોની કોઈ ગણતરી શાસ્ત્રમાં નથી, પછી ભલે તે તીર્થંકરના આત્માના હોય, છતાં તેની નોંધ સુદ્ધાં લેવાની શાસ્ત્રની તૈયારી નથી. આ પરથી ભવની સાર્થકતાનો જૈનશાસનમાં criteria (ધોરણ) શું છે ? તે નોંધી લેશો.

૧. "તત્પૂર્વિકા" તીર્થપૂર્વિકા અર્હતા, તદુક્તાનુષ્ઠાનફલત્વાત્,

(પંચવસ્તુક, શ્લોક-૧૧૩૬, ટીકા)

૨. સમકિત પામે જીવ તે, ભવગણતીએ ગણાય, જો વળી સંસારે ભમે, તો પણ મુગતે જાય. ॥૨॥ વીર જિજ્ઞેસર સાહિબો, ભમીયો કાલ અનંત, પણ સમકિત પામ્યા પછી, અંતે થયા અરિહંત. ॥૩॥

(વીરવિજયજી વિરચિત મહાવીરસ્વામીનું ૨૭ ભવનું સ્તવન પ્રારંભિક દ્રુહા)

ગુણપ્રાપ્તિથી ગુણસિદ્ધિપર્યંત અનુષ્ઠાન સહાયક, તેમાં શ્રેયાંસકુમારનું દૃષ્ટાંત :

ભગવાન આદિનાથના પણ અનંતા ભવો થયા, શ્રેયાંસકુમાર કે મહાવીરસ્વામીના પણ થયા; પરંતુ તે બધા પર શાસ્ત્રે ચોકડી મારી. તે ભવોમાં જીવ ગમે તેટલો ધર્મ કરે, તપ-ત્યાગ કરે, ગુણો કેળવે, પણ મોક્ષનું બીજ આત્મા પર નહોતું, તેથી તે અવતાર એળે ગયા. તમારો કે મારો અવતાર સાર્થક ક્યારે ? આ ભવમાં બીજરૂપ ગુણ અને તેની ક્રિયા પામો તો. તત્ત્વથી પ્રથમ ગુણસ્થાનક પામો તો પણ અમે ભવ સાર્થક કહીએ, નહીંતર ભવ એળે ગયો. ^૧નિર્નામિકાના ભવથી શ્રેયાંસકુમારના આત્મિક વિકાસની શરૂઆત થઈ છે. ભૌતિક દૃષ્ટિએ તેમનો આ ભવ બહુ કીમતી નથી, ઘણા દુઃખથી ભરેલો છે. ગરીબ મા-બાપને ત્યાં સાતમી પુત્રી તરીકે જન્મી છે. જન્મી ત્યારથી માતા-પિતાને અણમાનીતિ છે. નાનપણમાં પણ તેને સારું ખાવા-પીવા સુઝાં મળ્યું નથી. હડકાયા ફૂતરાંની જેમ હડ-હડ થઈને મોટી થઈ છે.

સભા : મા-બાપને પણ અણમાનીતિ ?

સાહેબજી : હા, પુણ્ય ન હોય તો માતા-પિતાને પણ અપ્રિય બને. અત્યારે તમારો થોડો ભાવ પુણ્ય છે, તે હકીકતમાં તમારો નહીં, તમારા પુણ્યનો ભાવ પુણ્ય છે. પણ અત્યારે તમને બુદ્ધિમાં નહીં બેસે. કારણ અંદર રાઈ ભરાયેલી છે.

અહીં નિર્નામિકા દુઃખમાં ઊછરી છે. મનુષ્યભવને યોગ્ય કોઈ આનંદ-પ્રમોદ તેણે માણ્યા નથી. તેમાં એક દિવસ લૌકિક ઉત્સવ આવ્યો છે. લોકો સુશોભિત થઈને હરે-ફરે છે, મોજ-મજા કરે છે, સારું ખાય-પીએ છે. તે જોઈને તેણીના મનમાં થાય છે કે બધા સુંદર વાનગીઓ ખાય છે, હું પણ ખાઉં. તેથી ‘મા’ને કહે છે, મને મીઠાઈ આપ. મા સીધી ખીજાઈને ધમકાવે છે. માલ-પાણી એમ ને એમ જોઈએ છે ? કામ કર્યા વગર મફતમાં માલ-પાણી ન મળે. માએ બરાબર અખડાવવાથી આ નિર્નામિકા રડવા લાગી; તોપણ મા કઠોર થઈને કહે છે કે આ દાતરડું અને દોરડું પડ્યું છે. તે લઈને જંગલમાં જા, લાકડાં કાપીને ભારો લઈ આવ, પછી જ ખાવાનું મળશે. તે વિના સારું ખાવાનું પણ નહીં આપું. અત્યારે પણ આવાં દુઃખી છોકરાં અને આવાં મા-બાપ મળે. તમે પુણ્યના કારણે બચી ગયા છો. આ નિર્નામિકાનો ભવ મનુષ્યગતિનો છે, પરંતુ તેને માનવભવનું કોઈ સુખ મળ્યું નથી. રડે, પણ રડીને ક્યાં જાય ? વધારે રડે તો બીજી બે પડે. આપમેળે ચૂપ થવું જ પડે. તેથી માનો હુકમ સ્વીકારીને દાતરડું, દોરડું લઈ જંગલમાં જાય છે. રસ્તામાં હૈયું ભરાઈ જાય છે. દુઃખ યાદ આવવાથી આંસુ પડી રહ્યાં છે. મનમાં થાય છે કે મારું નસીબ કેવું ? દુઃખનો કોઈ પાર નથી, કોઈ મને વહાલથી બોલાવનાર

૧. નામાપિ તસ્યા નામશ્રીનાંકાર્ષીદતિદુઃખિતા। નિર્નામિકેતિ નામ્નાડસૌ, તત્તો લોકૈરુદીરિતા।।૫૪૧।। સાડપાલયન્ન તાં સમ્યગર્વદ્દિષ્ટ તથાડપિ સા। જન્તોર્વજ્રાહતસ્યાડપિ, મૃત્યુર્નાડન્નુટિતાયુષઃ।।૫૪૨।। અત્યન્તદુર્ભગા માતુરણ્યદ્વેગવિધાયિની। સા કાલં ગમયત્યન્યગૃહે દુષ્કર્મ કુર્વતી।।૫૪૩।।

(ત્રિષષ્ટિશલાકાપુરુષચરિત્ર પર્વ-૧, સર્ગ-૧)

પણ નથી. રડતાં-રડતાં પર્વત પર ચડે છે. ધોમ-ધખતાં તાપમાં પાછી માથે સૂરજની આગ વરસે છે, અંદર ભૂખની હોળી સળગે છે, છતાં મહેનત કરી લાકડાં કાપી ભારો તૈયાર કરે છે. તે પર્વત પર યુગંધર નામના મુનિ કાઉસ્સગ્ગધ્યાનમાં પ્રતિમા ધારણ કરીને રહેલા છે. તેમને શુક્લધ્યાનમાં ચડતાં કેવલજ્ઞાન થવાથી આકાશમાંથી દેવતા ઊતરવા લાગ્યા. દેવતાઓ દેવદુંદુભિ વગાડે છે, પુષ્પવૃષ્ટિ કરે છે, મહાત્માના કેવલજ્ઞાનનો ઉત્સવ કરે છે. આવા ચમત્કારને જોઈને લોકો આપમેળે ભેગા થઈ જાય. અહીં પણ ટોળેટોળાં ઊભરાય છે. ચમત્કાર દેખાય તો તમને પણ બોલાવવા ન પડે. દેવતાઓએ રચેલા સુવર્ણકમળ પર બેસી મહાત્મા દેશના આપે છે. નિર્નામિકા પણ ભારો એક બાજુ મૂકી લોકો સાથે મહાત્મા પાસે આવે છે. મહાત્મા મધુર ધ્વનિથી વૈરાગ્યમય દેશના આપે છે. નિર્નામિકા પણ એકચિત્તે સાંભળે છે. તેને પણ વાણી સાંભળતાં થોડી અસર થાય છે, પરંતુ હૃદયમાં પોતાનું દુઃખ વિસરાતું નથી. તેથી સભામાં મહાત્માને પૂછે છે કે આ દુનિયામાં મારા જેવું કોઈ દુઃખી હશે ? જ્યાં જાઉં ત્યાં જાકારા સિવાય બીજું કાંઈ ન મળે, બધા હડ-હડ જ કરે, માન-સ્વમાન-લાગણી-હુંફનો અનુભવ જ નથી કર્યો. ત્યારે કેવલજ્ઞાની મહાત્મા જવાબ આપે છે કે આ ઘોર સંસારમાં તારું દુઃખ તો કાંઈ વિસાતમાં નથી. તને લાગે ‘છે કે ‘હું મહાદુઃખી છું,’ પણ તારું દુઃખ કણિયા જેટલું પણ નથી. તારી સામે જ આ પશુસૃષ્ટિ છે. તેમાં કેટલીયે માતાઓ બચ્ચાંને જન્મ આપીને જ ખાઈ જાય છે. તારી માએ તો તને જિવાડી છે. કૂતરી, સાપણ વગેરે પોતાનાં બચ્ચાંને જ ખાઈ જતી હોય છે. તમે પણ આવું સંસારમાં જુઓ છો. તમને કાંઈ થાય ખરું ? કે છાતી પથ્થરની છે ? આવા ભવમાં જઈશું તો આપણી શું દશા થશે તેવો વિચાર આવે ? અત્યારે મોઢાનાં બે કડવાં વેણ સાંભળો તોપણ સહન નથી કરી શકતા. અરે ! ઘણાને પોતાનું ધાર્યું જરાક ન થાય તો દુઃખી-દુઃખી થઈ જાય, જીવનમાં જરાક દુઃખ આવે તેને વાગોળી-વાગોળીને ગુણાકાર કરી દે. પછી મનમાં થાય કે આખું આકાશ તૂટી પડ્યું, જાણે મરવાના વાંકે જીવીએ છીએ. કેટલાક તો depression સુધી પહોંચી જતા હોય છે; કારણ કે રજ જેવડા દુઃખને ગજ જેવડું કરવાનો સ્વભાવ છે. કેવલજ્ઞાનીએ નિર્નામિકાને આપેલો બોધપાઠ આપણે પણ જીવનમાં લેવા જેવો છે. આ દૃષ્ટિથી વિચારો તો તમારું દુઃખ તમને સાવ હળવું લાગે. ૮૪ લાખ જીવાયોનિમાં બીજા જીવોનાં દુઃખોને જોતાં શીખવાની જરૂર છે. નિર્નામિકાને કેવલજ્ઞાની ભગવંતે કહ્યું કે તારા અલ્પ દુઃખની ચિંતા જ ન કર. તારે તો રહેવા ઘર છે, આ પશુ-પંખી તો કાયમના નિરાશ્રિત છે. તમારે એક દિવસ નિરાશ્રિત રહેવાનું આવે તો જીવાય જ નહીં તેવા વિચારો કરો. આ રોજ જીવે છે.

સભા : મુક્ત ગગનનાં પંખી છે.

સાહેબજી : તે તો વાયડા કવિઓ લખે. આ જીવો જે રીતે જીવે છે તે રીતે એક દિવસ પણ કાઢવાનો આવે તો હાલ-હવાલ થઈ જાય. નિર્નામિકા કુવિકલ્પો કર્યા વિના મહાત્માનો

બોધપાઠ ઝીલે છે. મહાત્માએ તેને છેક નરકગતિ સુધીનાં દુઃખોનું વર્ણન કરી સંસારની ભયાનકતા દર્શાવી. આપણે બીજા જીવોનાં દુઃખો વિચારતાં શીખીએ તો આપણાં મોટા ભાગનાં દુઃખોનો જીવનમાં આપમેળે ભાગાકાર થઈ જાય. આ બોધપાઠ ગ્રહણ કરવા જેવો છે. ત્યારબાદ કેવલીએ તો તેને દેવલોકનાં સુખ પણ અસાર સમજાવ્યાં. આ સંસારમાં સુખ મળે તે વાત જ વાહિયાત છે. દરિયામાં મીઠા પાણીની ઇચ્છા રાખવી નિરર્થક છે, કારણ કે દરિયો ખારા પાણીથી જ ભરેલો છે; તેમ ચારે ગતિરૂપ સંસાર દુઃખ-વિડંબણા-આધિ-વ્યાધિ-ઉપાધિથી ભરેલો છે. કદાચ તમામ ભૌતિક અનુકૂળતા પુણ્યથી મળે, તોપણ અંદર તો વાસના ને કષાયોની હોળી સળગતી જ રહેવાની; કારણ કે સંસારનો પાયો જ દુઃખ છે. અહીં નિર્નામિકામાં મુનિના ઉપદેશથી કર્મલઘુતા થઈ, ત્યાં જ પ્રથમ સમ્યક્ત્વ પામી. મહાત્માના ઉપદેશ અનુસારે સમ્યક્ત્વ સહિત દેશવિરતિ ભાવથી સ્વીકારી છે. વિચાર કરો, એક જ દેશનામાં આ જીવ પાંચમું ગુણસ્થાનક પામી ગયો.

સત્મા : પાત્રતા હતી ?

સાહેબજી : હા, અને પાત્રતા પણ જ્ઞાની મળવાથી ખીલી. એમ ને એમ ધર્મ પામવાની તેના જીવનમાં કોઈ શક્યતા ન હતી.

સિદ્ધં સિદ્ધત્થાણં, ઠાળમળોવમસુહં ઠવગયાણં ।
કુસમયવિસાસણં, સાસણં જિળાણં ધવજિળાણં ॥૧૧॥

(સન્મતિતર્ક પ્રકરણ૦ શ્લોક-૧)

અનંત ઉપકારી અનંત જ્ઞાની શ્રી તીર્થંકર પરમાત્મા મહામંગલકારી અને સર્વોત્કૃષ્ટ એવા આ ધર્મતીર્થની સ્થાપના કરે છે.

પાંચે પાંચ ભાવતીર્થો લોકોત્તર :

^૧તીર્થંકરનામકર્મરૂપ પુણ્યના પ્રભાવે તીર્થંકરો જગદ્દ્વારની પ્રવૃત્તિ કરે છે. સ્વયં વીતરાગ હોવાથી તેમને કોઈ કામના-ઇચ્છા નથી. વીતરાગ એનું નામ, જેના મનમાં કોઈ રાગ-દ્વેષ ન હોય. રાગ-દ્વેષનો જેણે ઉચ્છેદ કર્યો તે વીતરાગ. રાગ-દ્વેષથી આપણાં મન ઘેરાયેલાં છે, પછી તે શુભ રાગ-દ્વેષ હોય કે અશુભ હોય. શુભ રાગ-દ્વેષ શુભ કામના જન્માવે, અશુભ રાગ-દ્વેષ અશુભ કામના જન્માવે. પ્રભુ અર્હન બન્યા તે પહેલાં તેમણે પોતાના આત્મા પરથી મોહનો ઉચ્છેદ કર્યો છે. તેથી તેમને કામનાનો સંભવ નથી. તેમને અભિલાષારૂપે કોઈ પ્રવૃત્તિ નથી. પણ પુણ્ય એવું ઉત્કૃષ્ટ ઉદયમાં છે જે તેમના હાથે ઉત્કૃષ્ટ સત્કાર્ય કરાવે છે. આમ, સહજતાથી પરોપકારની પ્રવૃત્તિ કરતાં તીર્થંકરો જગતને પાંચ લોકોત્તર વસ્તુનું પ્રદાન કરે છે, જે ભાવતીર્થો છે. ગણધર, દ્વાદશાંગી, તેમને અનુસરનારો ચતુર્વિધ શ્રીસંઘ, રત્નત્રયી અને અનુબંધશુદ્ધ ક્રિયાકલાપ : આ પાંચ ભાવતીર્થો લોકોત્તર છે. આ દુનિયામાં જેટલાં ધર્મતીર્થો છે, તે તેમના અનુયાયીઓને હિતનો ઉપદેશ આપે છે; સૌ પાસે ગુરુવર્ગ, શાસ્ત્ર, અનુયાયીઓનો સમૂહ, આરાધનાનો માર્ગ અને અનુષ્ઠાનો છે; પરંતુ તે સૌમાં લૌકિકતા છે, ભવચક્રથી પાર પમાડે તેવી સાંગોપાંગ તારકતા નથી. તીર્થંકરોએ જે પાંચનું પ્રદાન કર્યું છે તેની તુલનામાં તે કાંઈ નથી. તેને ઓળખો તો તેની લોકોત્તરતા સમજાય. પાંચે-પાંચ લોકોત્તર તીર્થમાં અચિંત્ય તારકશક્તિ છે, શરણે આવેલા જીવમાત્રને સંસારસાગરથી તારવાની ક્ષમતા પાંચે પાંચ તીર્થો ધરાવે છે.

આ પાંચ લોકોત્તર તીર્થમાંથી છેલ્લા તીર્થનો આપણે વિચાર કરીએ છીએ. રત્નત્રયીરૂપ મોક્ષમાર્ગ પામવો હોય તેણે પહેલાં સમ્યગ્દર્શન આદિ ગુણોના પ્રગટીકરણ માટે અભ્યાસરૂપે દર્શનાચાર આદિ સેવવા પડે. આચારરૂપે અભ્યાસ કરતાં કરતાં તે ભવમાં, વર્ષો પછી, કે જન્માંતરમાં ગુણો પ્રગટે. ગુણ પ્રાપ્ત થયા પછી તેને સાચવવા ક્રિયાઓનું સેવન કરવું પડે.

૧. ઉપકારાઽર્હલોકાનામભાવાત્તત્ર ચ પ્રભુઃ । પરોપકારૈકપરઃ પ્રક્ષીણપ્રેમબન્ધનઃ ॥૧૪॥ તીર્થકૃત્રામગોત્રાઽઽચ્ચં કર્મ વેદ્યં મહન્મયા । ભવ્યજન્તુપ્રબોધેનાનુભાવ્યમિતિ ભાવયન્ ॥૧૫॥ દ્યુસન્નિકાયકોટીભિરસંખ્યાતાભિરાવૃતઃ । સુરેઃ સંચાર્યમાણેષુ સ્વર્ણાબ્જેષુ દધત્ક્રમૌ ॥૧૬॥

(ત્રિષ્ટિશલાકાપુરુષચરિત્ર પર્વ-૧૦, સર્ગ-૫)

સચવાયેલા ગુણોને અસ્ખલિત કરવા દૃઢતાથી ક્રિયાઓ કરવી પડે. આ રીતે સુરક્ષિત થયેલા ગુણોની અભિવૃદ્ધિ કરવા પણ ક્રિયાની જરૂરિયાત છે જ. અંતે તે ગુણોને સિદ્ધ કરવા પુનઃ પુનઃ ક્રિયા જ સાધન બને છે. સિદ્ધ થયેલા ગુણોની સહજ અભિવ્યક્તિ પણ ક્રિયા દ્વારા જ થવાની. ગુણની પૂર્વભૂમિકાથી આરંભીને ગુણની પરાકાષ્ઠા સુધી ક્રિયા સહાયક છે. અત્યારે ઘણા નિશ્ચયનયના પરિણામનો દાવો કરે છે; કે ‘સાક્ષીભાવ કે જ્ઞાતા-દૃષ્ટાભાવમાં અમે રહીએ છીએ, અમારે ક્રિયા સાથે મતલબ નથી;’ પરંતુ તેવું કહેનારા ભૂલે છે. પૂ. ઉપાધ્યાયજી મહારાજે નિશ્ચયના ભાવની નિશાની સવાસો ગાથાના સ્તવનમાં વર્ણવતાં કહ્યું કે-

“હેમ પરીક્ષા જિમ હુએ જી, સહત હુતાશન તાપ;
જ્ઞાનદશા તિમ પરખીયે જી, જિહાં બહુ કિરિયા વ્યાપ”.

સોની કહે કે મારું સોનું સો ટચનું છે, top qualityનું છે, સંપૂર્ણ શુદ્ધ છે; પરંતુ તે નક્કી કરવા ખરી કસોટી તો તેને આગમાં તપાવીને ગાળવાની છે. સાચું સોનું આગમાં ઓગળે તોપણ તેના રૂપ-રંગ આદિ ગુણધર્મોમાં કોઈ ફેરફાર ન થાય. જે સોનું અગ્નિના તાપને સહન નથી કરી શકતું, તે કદી સાચું સોનું હોતું નથી. તે અસલીના બદલે નકલી જ હોય છે. તેમ સાચી જ્ઞાનદશા હોય અર્થાત્ નિશ્ચયનયની પરિણતિ હોય તો આગળ-પાછળ અને વચ્ચે ક્રિયાનો વ્યાપ સાધન કે ફલરૂપે હોય જ. ઘણાંને ક્રિયા-અનુષ્ઠાન ફાવતાં નથી એટલે નિશ્ચયની વાતો કરે; પણ શાસ્ત્ર કહે છે કે કોઈ ને કોઈ રૂપે ક્રિયાનો વ્યાપ હોય ત્યારે જ નિશ્ચયનય સાચો. સોનાની ઉપમાથી પૂ. ઉપાધ્યાયજી મહારાજા એ સમજાવવા માગે છે કે સાધનામાં આદિથી અંત સુધી બધે જ ક્રિયા છે, પહેલાથી ચૌદમા ગુણસ્થાનક સુધી ક્રિયા છે. ક્રિયા વિનાનો, પુરુષાર્થ વિનાનો ફળસિદ્ધિનો ઉપાય આ દુનિયામાં ક્યાંય છે જ નહીં. ભૌતિક ક્ષેત્રમાં પણ નથી અને આધ્યાત્મિક ક્ષેત્રમાં પણ નથી. ટૂંકમાં જિનોક્ત અનુષ્ઠાન, ક્રિયા એ મોક્ષે જવા માટે રત્નત્રયીની જેમ રાજમાર્ગ છે.

એક જ દેશનામાં નિર્નામિકાને પ્રારંભિક રત્નત્રયીની પ્રાપ્તિ :

આ અનુષ્ઠાનને જુદી જુદી ભૂમિકામાં સેવનારા જીવ તરીકે આપણે શ્રેયાંસકુમારનું દૃષ્ટાંત વિચારતા હતા. ^૧નિર્નામિકાના પ્રથમ ભવમાં કેવલી ભગવંતે દેશના દ્વારા સમ્યક્ત્વપૂર્વક દેશવિરતિનું

૧. અથ સાડસાદયામાસ, સંવેગમતિશાયિનમ્। અયોગોલ ઇવાડબેદઃ, કર્મગ્રન્થિરભિદ્યત્।।૫૯૨।। મહામુને: પુર: સાડથ, સમ્યક્ સમ્યક્ત્વમાદદે। પ્રતિપેદે જિનોપજ્ઞં, ગૃહિધર્મ ચ ભાવત:।।૫૯૩।। અહિંસાદીનિ પજ્વાડપિ, તદૈવાડગુવ્રતાનિ સા। પરલોકાધ્વપાથેયભૂતાનિ પ્રત્યપદ્યત્।।૫૯૪।। મુનિનાથં પ્રણમ્યાડથ, ગૃહીત્વા દારુભારકમ્। જગામ કૃતકૃત્યેવ, મુદિતા સા સ્વમાલયમ્।।૫૯૫।। તત: પ્રભૃતિ સા તેપે, તપો નાનાવિધં સુધી:। સ્વનામેવાડવિસ્મરન્તી, યુગન્ધરમુનેર્ગિરમ્।।૫૯૬।। ન હિ કશ્ચિદુપાયંસ્ત, દુર્ભગાં યૌવનેડપિ તામ્। કદતુમ્બ્યા: પક્વમપિ, ફલમશ્નાતિ કોડથવા?।।૫૯૭।। તતો વિશિષ્ટસંવેગ, તત્રાડદ્રાવ્યેયુષ: પુન:। યુગન્ધરમુનેરગ્રે, સાડસ્ત્યાત્તાનશનાડધુના।।૫૯૮।।

(ત્રિષષ્ટિશલાકાપુરુષચરિત્ર પર્વ-૧, સર્ગ-૧)

તે આત્મામાં વપન કરી દીધું. અર્થાત્ તેનામાં સમ્યગ્દર્શનગુણ સાથેના જ્ઞાન અને ચારિત્ર ગુણ પણ અલ્પ પ્રમાણમાં વિકસ્યા. આવી રીતે એક જ દેશનામાં પ્રારંભિક રત્નત્રયી પામનારા જીવો પણ બહુ જ ઓછા હોય છે, પ્રાયઃ કરીને વર્ષો સુધી સદ્ગુરુઓ પાસે જિનવાણીનું શ્રવણ-ભક્તિ-ઉપાસના આદિ અનુષ્ઠાનો કર્યા પછી જ આવા ગુણો પામતા હોય છે. પ્રારંભિક રત્નત્રયીની પ્રાપ્તિ પણ દીર્ઘ અભ્યાસથી પામનારા જીવનું આ દૃષ્ટાંત નથી, પરંતુ ત્યારબાદની ભૂમિકાઓને સમજવા આ દૃષ્ટાંત ઉપયોગી છે. નિર્નામિકાની બુદ્ધિ હવે સમ્યગ્દર્શનથી નિર્મળ થયેલી છે. તેને જ્ઞાનીએ જેવો સંસાર દુઃખમય-અસાર કહ્યો તેવો દેખાવા લાગ્યો. તેનું પોતાનું દુઃખ હળવું થઈ ગયું. તેને જીવનમાં દુર્ભાગ્યના ઉદયથી જે દુઃખો-કષ્ટો છે, તેનો હવે બહુ વસવસો રહ્યો નથી. આ કન્યા ઘરેથી ડૂસકાં ખાતી, નિરાશ વદને, દીન વદને નીકળેલી; પરંતુ દેશના સાંભળ્યા પછી પાછા ઘરે જતાં ધોમધખતા તાપમાં, માથે લાકડાંનો ભાર હોવા છતાં પ્રસન્ન મનવાળી છે. અપૂર્વ ધર્મતત્ત્વ પામ્યાનો આનંદ છે. જેનામાં ધર્મની તત્ત્વબુદ્ધિ આવે તેનાં સેંકડો દુઃખ ત્યાં ને ત્યાં જ હળવાં થઈ જાય એવો ધર્મનો પ્રભાવ છે. તમને પણ તત્ત્વબુદ્ધિ પેદા થશે તો તમારા જીવનમાં મનોભાવો બદલાઈ જશે. નિર્નામિકાને બુદ્ધિમાં બેસી ગયું કે મારું દુઃખ તો સાવ નગણ્ય જ છે, અને કદાચ આ દુઃખ ન હોય પરંતુ સાનુકૂળ સંયોગો હોય, તોપણ તેને ભૌતિક સુખોમાં કોઈ કસ લાગતો નથી. જેને સંસારનું સુખ અસાર લાગે એની દૃષ્ટિ બદલાઈ જાય. પછી તેને તીવ્ર મોહ-આકર્ષણનું કોઈ નિમિત્ત સંસારમાં રહેતું નથી. તેને હવે મા ધમકાવે, કુટુંબીઓ જાકારો આપે, લાગણી-સન્માન ન મળે તોપણ બહુ દુઃખ લાગતું નથી. ધર્મનું બળ, ધર્મની હૂંફ મળી ગઈ છે. તેના પ્રભાવે પ્રસન્નતાથી રહી શકે છે. ધર્મમાં પ્રગતિરૂપે શ્રાવકધર્મની આરાધના કરે છે. જીવ તેનો તે જ છે, થોડા સમય પહેલાં તેના દેદાર જુઓ તો દીન, અનાથ, અત્યંત કરુણાને પાત્ર લાગે; પરંતુ ધર્મ પામ્યા પછી દીનતા ચાલી ગઈ. બાહ્ય સંયોગો બદલાયા નથી. ઘરમાં અણમાનીતિ હતી તે માનીતિ નથી થઈ, સમાજ કે લોકમાં તેના આદર-સત્કાર, ભોગ, સુખ-સગવડની સામગ્રી, વૈભવ વધ્યા નથી. માત્ર તેનું મન બદલાઈ ગયું. સાચો ધર્મ પામો, હૃદયને સ્પર્શી જાય તો તત્કાલ ધર્મપ્રાપ્તિનું ફળ અહીં જ દેખાય. પરલોકમાં જ નહીં, આ ભવમાં જ પલટો આવી જાય. ધર્મ તમને જીવનમાં ગમે તેવી crisisમાં (કટોકટીમાં) પણ જે હૂંફ આપશે તે તમારો નિકટનો સ્વજન-સ્નેહી પણ નહીં આપી શકે. આંતરિક શાંતિ ધર્મ જ આપશે. દુઃખમાં કે સુખમાં મનને સમાધિમાં રાખવાની ધર્મની પ્રચંડ તાકાત છે. માત્ર ધર્મ હૃદયમાં આરપાર ઊતરવો જોઈએ. નિર્નામિકાને તે ઊતરી ગયો. શ્રેયાંસકુમાર બન્યા ત્યારે તો તેમનો આત્મા ગુણોનો ભંડાર છે, પરંતુ ત્યાં પહોંચવા માટેની પૂર્વભૂમિકા અહીં રચાઈ.

કેવલી ભગવંતે પ્રતિબોધ કરી નિર્નામિકાના માનસનો પલટો લાવી દીધો; પરંતુ ત્યારબાદ વર્ષો સુધી સમ્યગ્દર્શન આદિ તે ગુણોના ભાવો નિર્નામિકાએ શ્રાવકાચારની આરાધના દ્વારા ટકાવ્યા છે. પ્રતિદિવસ દર્શન-પૂજન-સામાયિક-પ્રતિક્રમણ આદિ આરાધના કર્યા કરે છે. તેની

પાસે સંપત્તિ નથી તેથી ધનથી થતો ધર્મ તો કરી શકે તેમ નથી; પરંતુ જૈનશાસનમાં ઊંચો ધર્મ વિરતિ છે, જેને આરાધવા પૈસાની જરૂર જ નથી. એટલે આખો દિવસ દેવ-ગુરુ-ધર્મની ભક્તિ, વિનય, વૈયાવચ્ચ, યથાશક્તિ તપ, ધ્યાન, આવશ્યકાદિ ક્રિયાઓ વગેરે અનુષ્ઠાન કર્યા કરે છે. આ બધી ક્રિયાઓ તેના ગુણને ટકાવવા માટે સાધનરૂપ છે. જેમ ચિત્ર દોરતાં આવડી ગયું પછી practice ચાલુ રાખે તો ચિત્રકામની કલા ટકી રહે, તેમ નિર્નામિકાના મનમાં બેસી ગયું છે કે સંસાર દુઃખથી જ ભરેલો છે. વાસ્તવમાં અહીં સુખ જેવું કંઈ નથી. સાચું સુખ આત્મામાં છે. તેને પામવા આત્માના ગુણો વિકસાવવા જરૂરી છે, જેના સાધનરૂપે તીર્થકરે આ શુભક્રિયાઓ કહી છે. આવો દૃઢ નિર્ણય હોવાથી સત્ક્રિયાઓ કર્યા કરે છે. આવા કષ્ટમય જીવન વચ્ચે પણ તેણે અનેક પ્રકારનાં તપ-અનુષ્ઠાનો કર્યા. થોડા સમય પહેલાં આ જીવ એવો રાંકડો હતો કે જેને જોઈને દયા આવી જાય. આવા દયાપાત્ર દુઃખી જીવનમાં પણ ધર્મ મળવાથી આખી આંતરિક સ્થિતિ બદલાઈ ગઈ. પહેલાં આખો દિવસ રડતી હોય, દુઃખી થતી હોય. હવે જવાબદારીનું કામ પતે એટલે ધર્મક્રિયાઓ-આરાધનામાં પરોવાઈ જાય. આખો દિવસ આરાધના કર્યા કરે. મા મેણાં મારે તોપણ દુઃખ થતું નથી. ધર્માત્માને મેણાં મારનાર જ થાકી જાય. આખી મનોદશા જ બદલાઈ ગઈ. જીવનમાં પ્રધાનતા ધર્મક્રિયા-આરાધનાની છે. થોડી સંસારની જવાબદારી હોય તે યોગ્ય રીતે કરી લે.

છતાં આ કન્યાનું દુર્ભાગ્ય એવું છે કે યુવાનીમાં આવી તોપણ કોઈ તેને પરણવા તૈયાર નથી. સંસારમાં demand-માંગ સત્તા-સંપત્તિ-રૂપ આદિની છે. જેની પાસે પુણ્ય નથી તેને આમાંનું કશું ન હોય. તેવા પાત્રને કોઈ ઇચ્છે નહિ. નિર્નામિકાને પણ કોઈ પરણવા તૈયાર નથી. જો ધર્મ પામેલ ન હોય તો ઝૂરી-ઝૂરીને જીવવાનું આવે. આ ધર્મ પામેલ છે, છતાં એવું સત્ત્વ, નિર્વિકારિતા કે ત્યાગનો ભાવ નથી; સંસારની ભોગોની અપેક્ષા મનમાં પડી છે. સંસાર છોડીને ચારિત્ર લેવાની તૈયારી નથી. ભોગની અપેક્ષા છે, પણ પુણ્યના અભાવે ભોગસામગ્રી મળે તેમ નથી. આ સંસારમાં અપેક્ષા હોવા છતાં પુણ્ય ન હોવાથી ભોગ વિના ઘણાં રખડે છે, પરણવાની ઇચ્છા હોવા છતાં વાંઢા ફરે છે. અરે ! પરણેલાંની પણ સ્થિતિ એવી છે કે પત્ની ક્યાંય રહેતી હોય અને પતિ ક્યાંય રહેતો હોય. સૈનિકોને યુદ્ધમેદાનમાં સરહદ પર રહેવું પડે, મોટી કંપનીઓમાં ઓફિસરોને પણ ટ્રાવેલીંગમાં બહાર રહેવું પડે. ઘણા કમાવા પરદેશ જાય, વર્ષો પછી પાછા આવે. આ સૌને કંઈ ત્યાગનો ભાવ નથી. મનમાં બ્રહ્મચર્યનો પરિણામ હોતો નથી. વિકાર-વાસના-આસક્તિ હોવા છતાં, ભોગની કામના છતાં ટટળી-ટટળીને સમય પસાર કરવો પડે. તમે દુનિયાનું અવલોકન કરો તો વાસના-વિકારો જીવોને કેટલાં દુઃખો આપે છે તે દેખાય.

સભા : દેખાય જ છે.

સાહેબજી : તો તમારા જીવનમાં સાવચેત થઈ જાઓ.

નિર્નામિકાને પણ અપેક્ષા છે, પરંતુ પુણ્ય નથી એટલે પાત્ર મળતું નથી; છતાં તેના માટે મોટામાં મોટું રક્ષણ ધર્મ છે. તેના કારણે તે મન વાળી લે છે. માને છે કે મારા સૌભાગ્યનો, પુણ્યનો અભાવ છે. વળી, સમજે છે કે આ ભોગો જ અસાર છે, મારી નબળાઈના કારણે અપેક્ષા જાગે છે, પણ તે કરવા જેવી નથી. આ સમ્યગ્દર્શનનો પ્રભાવ છે. તેણીએ આખી જિંદગી તપ વગેરેમાં પસાર કરી. શ્રાવકયોગ્ય જ્ઞાનાચાર, દર્શનાચાર, ચારિત્રાચાર આદિનું યથાશક્તિ સેવન કર્યા જ કરે છે, જેના પ્રભાવે આખી જિંદગી પ્રતિબોધ દ્વારા મેળવેલા ગુણો ટકાવી રાખ્યા. ધર્મપસાયે-ધર્મના બળથી, આખું જીવન એકલપણે, કોઈની સહાય વગર, ભોગસામગ્રી વગર વીતાવ્યું. આ બાઈને જીવનમાં ધર્મ ન મળ્યો હોત તો તેની જિંદગી વેરણ-છેરણ થઈ જાત. નાનપણમાં પણ દુઃખ હતું. યુવાન થયા પછી દુઃખનો ભાર વધત; કારણ કે સંસારમાં જેમ મોટા થાઓ તેમ અરમાન પણ વધે. નાના બાળકોની ઇચ્છા કરતાં ઉંમરલાયકની ઇચ્છાઓ કઈ ગણી વધારે હોય છે. સમજણ વધે તેમ ઇચ્છા અને આવેગો પણ વધે છે. પરંતુ પુણ્ય કોડી જેટલું અલ્પ હોય તો મળે કાંઈ નહીં. આખું જીવન ચિંતા-સંતાપથી વિતાવે; પરંતુ આ કન્યાને પુણ્યયોગે કેવલીનો સંયોગ મળી ગયો, ધર્મપ્રાપ્તિ થઈ ગઈ. તેથી શુભક્રિયાઓપૂર્વક જિંદગી પસાર કરી. છેલ્લે તપ કરી-કરીને કાયા એવી શોષી નાંખી કે હવે દેહ બહુ કામ લાગે તેમ નથી. તેથી વિચારે છે કે હવે આ દેહનો સદુપયોગ શક્ય નથી, તો સ્વેચ્છાએ ત્યાગ કરવા અનન્ય સ્વીકારે છે. પત્થરની શિલા પર એકાંતમાં બેસીને વ્રત-પચ્ચક્રબાણપૂર્વક વોસિરાવીને આરાધનામાં એકાકાર થઈને બેઠી છે. વિચારો, જીવનમાં સાચો ધર્મ મળી જાય તો વેદના વચ્ચે પણ આરાધનાનું કેટલું બળ પ્રગટે છે ! ધર્મ અંદરથી કેટલો સહાય કરે છે, શાંતિ આપે છે, તેનું આ દૃષ્ટાંત છે; છતાં હજી આ જીવની શુભક્રિયાઓ પ્રારંભિક ગુણપ્રાપ્તિને ટકાવવા પૂરતી જ સક્ષમ છે.

સભા : અમને તો આની ક્રિયાઓ વટવૃક્ષ જેવી લાગે છે !

સાહેબજી : છતાં જે રીતે મોહના સંસ્કારોને તોડી, જન્માંતરમાં ગુણના સંસ્કાર સાથે આવે તેવી પ્રબળ આરાધના કરવી જોઈએ, તેવી આરાધના નિર્નામિકાનો જીવ કરી શક્યો નથી. અપેક્ષાએ અલ્પ અભ્યાસક્રિયાઓ છે. તેથી પ્રબળ નિમિત્ત મળતાં ગુણો થોડા સમય માટે આવરાઈ જશે.

લક્ષિતાંગ દેવને સ્વયંપ્રભાનું તીવ્ર વિરહદુઃખ :

હવે આ બાજુ ભગવાન ઋષભદેવનો આત્મા ધનાસાર્થવાહના ભવમાં બોધિબીજ પામીને ચોથા મહાબલરાજાના ભવમાં સમકિત પામ્યો. રાજપાટનો ત્યાગ કરી જીવનના છેલ્લા ૨૫ દિવસ બાકી હતા ત્યારે જ દીક્ષા લઈ રત્નત્રયીની આરાધના ચાલુ કરી. કલ્યાણમિત્ર એવા સુબુદ્ધિમંત્રીએ તેને એવા જ્ઞાનીનો યોગ કરાવી આપ્યો કે જેથી ૨૫ દિવસમાં આરાધના કરીને

વૈમાનિક દેવલોકમાં ગયો. આ દેવલોકનો ભવ તે ઋષભદેવ ભગવાનનો પાંચમો ભવ છે. શ્રેયાંસકુમારનો નિર્નામિકારૂપે પ્રથમ ભવ છે. ઋષભદેવ ભગવાનનો જીવ પાંચમા ભવમાં લલિતાંગ નામનો દેવ છે. આગલા રાજાના ભવમાં જેમ રાજવૈભવમાં ડૂબીને ભોગમાં મસ્ત થઈ ગયેલો, તેમ દેવલોકના ભવમાં દેવતાઈ ભોગ-સુખોમાં પાછો મસ્ત થઈ ગયો; કારણ કે તેની પણ ક્રિયાઓ રત્નત્રયીના ગાઢ સંસ્કાર પાડી શકી નથી. પ્રારંભિક સાધકો, મર્યાદિત સમય સુધી ગુણપોષક ક્રિયાઓ કર્યા પછી પણ ભવ બદલાતાં પાછા સાંસારિક ભોગ-ક્રિયાઓમાં ગૂંથાઈ જાય છે. ગુણોને જન્મ-જન્માંતરમાં સાતત્યરૂપે ટકાવવા ક્રિયાઓના સુદીર્ઘ સેવનની પ્રાયઃ આવશ્યકતા રહે છે. દેવતાઓ જે રીતે આનંદ-પ્રમોદ કરે, નૃત્ય-સંગીત માણે, એશ-આરામ કરે, ઉપવનોમાં ફરે, વાવડીઓમાં કીડા કરે, તે રીતે લલિતાંગદેવ પણ મસ્ત થઈને ફરે છે. ^૧તેમાં એક વાર તીવ્ર આંચકો લાગે તેવું બન્યું. આયુષ્ય પૂરું થતાં પટ્ટરાણીરૂપ સ્વયંપ્રભાદેવી ચ્યવી ગઈ. દેવલોકમાં પુણ્યથી સુંદર પાત્રો મળે ખરાં, પણ આયુષ્ય સમાન નથી હોતાં. દેવતાઓ કરતાં દેવીઓનાં આયુષ્ય ઓછાં હોય, તેથી અત્યંત અનુરાગનું પાત્ર સ્વયંપ્રભાદેવીનો લલિતાંગદેવને વિરહ થયો. ગાઢ અનુરાગના કારણે તેની ગેરહાજરીમાં સમૃદ્ધ દેવલોક પણ તેને દુઃખમય બની ગયો. જ્યાં જાય ત્યાં દેવી યાદ આવે છે, શોકાતુર થઈને ફરે છે, માથાં પછાડે છે, વિરહની વેદનામાં શેકાય છે. તમારા જીવનના લાખો-કરોડો ભોગ-ઐશ્વર્યને, સાધન-સામગ્રીને તીવ્ર કામ-વિકાર એક મિનિટમાં ધૂળ-ધાણી કરી શકે છે. કામમાં પ્રચંડ શક્તિ છે, બાકી લલિતાંગ દેવને કાંઈ ખોટ નથી.

સભા : બીજી દેવી આવે નહીં ?

સાહેબજી : દેવીનું પદ પુણ્ય વિના મફતમાં મળતું નથી. ઊંચી પદવી માટે પુણ્ય બાંધનાર જીવ મળવો જોઈએ. હલકી યોનિમાં ઉત્પત્તિ બહુ સુલભ છે. ક્ષુદ્ર યોનિમાં જીવો જાણે જન્મવા રાહ જોતા બેઠા હોય, તેમ જરાક યોનિ તૈયાર થાય એટલે ઢગલાબંધ જીવોત્પત્તિ થઈ જશે; પરંતુ ઊંચી યોનિમાં એક ગયો પછી બીજાને જન્મતાં વાર લાગે. તરત બીજું પાત્ર મળી જાય તેવો નિયમ નહીં. દેવતા ચ્યવી ગયો હોય તો દેવીને પણ વિરહમાં રાહ જોવી પડે. ત્યાં પરણવાનો રિવાજ નથી, પદો નક્કી હોય છે; પરંતુ આવા સંયોગમાં છતાં ભોગે વાંઢા ફરવાનું આવે. અંદરમાં તીવ્ર અપેક્ષા પડી હોય, તેથી તેવા સંયોગોમાં રિબાય. તમારું અમેરિકાનું વ્હાઈટ હાઉસ કચરા જેવું લાગે તેવા આવાસ, ઐશ્વર્ય હોવા છતાં આ દેવતાને તેમાં ક્યાંય ચેન પડતું

૧. દલં વૃક્ષાદિવ દિવસ્તતોઽચ્યોષ્ટ સ્વયમ્પ્રભા। આયુઃકર્મણિ હિ ક્ષીણે, નેન્દ્રોઽપિ સ્થાતુમીશ્વરઃ।। ૫૧૫।। આક્રાન્તઃ પર્વતેનેવ, કુલિશેનેવ તાહિતઃ। પ્રિયાચ્યવનદુઃખેન, લલિતાદ્ગોઽથ મૂર્ચ્છિતઃ।। ૫૧૬।। લઘ્યસંજઃ ક્ષણેનાઽથ, વિલલાપ મુહુર્મુહુઃ। વિમાનં શ્રીપ્રભમપિ, પ્રતિશબ્દૈર્વિલાપયન્।। ૫૧૭।। પ્રાપ નોપવને પ્રીતિ, ન વાપ્યામપિ નિર્વવૌ। ક્રોડાશૈલેઽપિ ન સ્વસ્થાન્નાનન્દન્નન્દનેઽપિ સઃ।। ૫૧૮।। હા પ્રિયે ! હા પ્રિયે ! ક્વાઽસિ, ક્વાઽસીતિ વિલપત્રસૌ। સ્વયમ્પ્રભામયં વિશ્વં, પશ્યન્ બ્રામ સર્વતઃ।। ૫૧૯।।

(ત્રિષ્ટિશલાકાપુરુષચરિત્ર પર્વ-૧, સર્ગ-૧)

નથી. લાખો સેવક દેવતા હાજર છે, જે કહે તે તહેનાતમાં હાજર કરે તેમ છે; પરંતુ ચેન પડતું નથી. લાખોનો સ્વામી એવો દેવતા આકંઠ કરે છે. તે વખતે આગલા ભવનો સુબુદ્ધિ મંત્રી, જેણે તે ભવમાં ધર્મ પમાડેલો, તે સંયમની આરાધના કરી ઊંચા દેવલોકમાં ગયો છે, તે આવ્યો. આવીને પહેલાં પોતાની ઓળખાણ આપે છે, ભૂતકાળ યાદ કરાવે છે. સંયમની માત્ર ૨૫ દિવસની આરાધનાના પ્રભાવે આવા ઉત્તમ ભવમાં આવ્યો છે તે યાદ કરાવે છે. ત્યારે લલિતાંગ કહે છે કે મને મારી દેવી મેળવવાનો ઉપાય બતાડો. મોટા દેવતાનાં શક્તિ-જ્ઞાન વધારે હોય છે. મંત્રીનો જીવ એવો સમ્યગ્દષ્ટિ દેવતા લલિતાંગને સમજાવે છે કે એક તુચ્છ સ્ત્રી કે કામ-ભોગ ખાતર આવા દુઃખી થવું, ગાઢ શોક કરવો તે તારા જેવાને શોભતું નથી. હિતશિક્ષા આપે છે કે આગલા ભવમાં તેં અલ્પ સમય ધર્મ કર્યો, તે વખતના સુખનો વિચાર કર. વિકારોમાં સાચી શાંતિ આપવાની તાકાત નથી, તે સમજાવે છે. લલિતાંગ કબૂલ કરે છે કે તમારી વાત સાચી છે, પણ મોહના આવેગને કારણે મારાથી રહી શકાતું નથી. મને આખા દેવલોકમાં સ્વયંપ્રભા જ દેખાય છે. તારે મને સુખી કરવો હોય તો સ્વયંપ્રભા મળે તેવો ઉપાય દેખાડ, પછી ધર્મ કરીશ. તીર્થંકરનો આત્મા, આગલા ભવમાં સમકિત સાથે ચારિત્રની આરાધના કરી છે, તેવા જીવને પણ નિમિત્ત મળતાં કેટલી અસર થાય છે ! મોહની ભારે તાકાત છે. મોહ જેને પંજો ફેલાવી પકડે પછી જીવ આવેગોમાંથી છૂટી શકતો નથી. સમકિતી એવો મિત્રદેવ સમજી ગયો કે આને માર્ગે લાવવા અત્યારે તેની ઇચ્છા સંતોષી મન શાંત કરાવ્યા સિવાય છૂટકો નથી. તેથી ઉપયોગ મૂકીને તપાસ કરી કે સ્વયંપ્રભાદેવીના સ્થાન પર જન્મી શકે તેવું પુણ્ય સંચિત કરેલો જીવ કોણ છે ? ત્યારે તેને અનશન કરી રહેલી નિર્નામિકા દેખાઈ. કર્મના સિદ્ધાંત પ્રમાણે, પુણ્ય-પાપથી આત્માએ ન બાંધ્યા હોય તેવા વિપાક દેવતા પણ આપી શકતા નથી. તેથી તે દેવતાએ પુણ્ય બાંધેલા જીવની શોધ ચલાવી નિર્નામિકાને પસંદ કરી. હવે લલિતાંગને કહે છે કે તું નિર્નામિકાને જઈને તારું રૂપ-ઐશ્વર્ય દેખાડ, જેથી તે તારા પ્રત્યે આકર્ષિત થાય અને તારા સંયોગનું નિયાણું કરે. નિર્નામિકા માટે આ કટોકટીનો પ્રસંગ છે. તેને યુવાનીમાં પણ કોઈ પરણવા તૈયાર નહોતું, આખી જિંદગી ભોગથી વંચિત રહેવું પડ્યું છે. અત્યારે સામાન્ય દેવ નહીં, પણ વૈમાનિક દેવોના અધિપતિસ્થાને રહેલો મહાપુણ્યશાળી અને કામદેવ જેવા રૂપવાળો લલિતાંગ આકર્ષવા પ્રયત્ન કરે છે. આવા પ્રબળ નિમિત્તમાં મહાવિરાગીનાં મન ટકે. નિર્નામિકાના આત્મા પર ધર્મક્રિયાથી ટકેલા ગુણો એવા દૃઢ નથી કે તેને અત્યારે નિર્લેપ બનાવે. લલિતાંગે રૂપ-ઐશ્વર્ય દેખાડ્યાં એટલે તે આકર્ષિત થઈ. લલિતાંગ દેવ તેને કહે છે કે મારી ઇચ્છા હોય તો મનમાં સંકલ્પ કર કે આ ધર્મના પ્રભાવે મરીને આની પત્ની થઉં.

સભા : આ નિયાણું છે ને ?

સાહેબજી : હા, નિયાણું છે, સામાન્ય સંયોગોમાં તેણે નિયાણું નથી કર્યું. આખી જિંદગી ભોગ વિના ગઈ તોપણ તેણે ધર્મના ફળરૂપે કાંઈ માંગ્યું નહોતું. સામાન્ય સંયોગોમાં તે ઇચ્છા કરે તેમ જ નથી. તમારી જેમ મામૂલી નિમિત્તમાં નિયાણું કરનાર તરીકે તેને નહિ વિચારતા.

આ તો ઉત્કટ નિમિત્ત છે. ધર્માત્માનું મન પણ ઝાલ્યું ન રહે. આમ તો તે માને છે કે ભોગો ખરાબ છે, ઇચ્છવા જેવા નથી. કેવલીએ અંદરમાં સાચો ધર્મ પમાડ્યો છે, પરંતુ પ્રબળ સંયોગોમાં મન અડગ ન રહી શક્યું. તેથી સંકલ્પ કર્યો કે મેં જીવનમાં જે ધર્મઆરાધના કરી છે તેના પ્રભાવે મને આ મળજો. હકીકતમાં નિર્નામિકાએ ધર્મને વેચ્યો. તેના આત્મા પર જે પુણ્ય હતું તેનાથી કદાચ આના કરતાં ઊંચો ભવ પણ મળી શકે. પરલોકમાં ઐશ્વર્યશૂન્ય રહેવાની ન હતી, પરંતુ અણસણમાં નિર્લેપતા ન ટકી, અને ભોગની ઇચ્છા કરી. શાસ્ત્રમાં તેની પ્રશંસા નથી. ધર્મના ફળ તરીકે ધર્મ જ ઇચ્છાય, અધર્મ નહિ; આવા નિયાણામાં અધર્મની ઇચ્છા હોય છે. તેથી ઉત્તમ પુરુષોને પણ પાપ બંધાય. માત્ર સિલકમાં પુણ્ય હોય તો કામના ફળે, સંકલ્પ પૂરો થાય. અહીં નિર્નામિકા માટે મજબૂત જમા પાસું એ છે કે નિયાણું કરીને પાત્ર એવું પસંદ કર્યું છે કે જે સામાન્ય જીવ નથી, તીર્થંકરનો આત્મા છે.

લલિતાંગ અને સ્વયંપ્રભાનો સ્નેહરાગ અને સાથે ધર્મની આરાધના :

૧આ નિર્નામિકાને ભાગ્યયોગે પાત્ર સુંદર મળી ગયું. તે મરીને સ્વયંપ્રભાદેવી બની. બંનેને મનગમતું મળ્યું. સંસારનો નિયમ છે કે રૂપ, ચાતુર્ય, યુવાની, બળ, ઐશ્વર્ય, ભોગ બધું top મળે, પછી રાગીઓનાં મન પૂરજોશમાં રાગથી ઘેરાય. બંનેને પરસ્પર એવો સ્નેહ બંધાયો જે કેટલાય ભવો ચાલશે. સ્નેહરાગ ગોઠવાઈ ગયો. અનુકૂળ પાત્રમાં શરૂઆતમાં કામરાગ થાય, પછી સાનુકૂળ સહવાસ વધે તેમ કામરાગ સ્નેહરાગમાં પલટાઈ જાય, જેની શૃંખલા ભવોભવ ચાલે. અહીં બંને લાયક જીવો છે. તેથી અનુરાગ એકબીજાનું ભારે અકલ્યાણ કરે તેવો નથી. ગુણિયલ જીવ પર સ્નેહ બંધાય તો જોખમ ઓછું, જ્યારે ગમે તેવા પાત્ર પર રાગ બંધાય તો જન્માંતરમાં નખ્ખોદ નીકળી જાય. અત્યારે બંનેને પરસ્પર અશુભ રાગ છે, જે અશુભ કર્મબંધ કરાવશે. દેવલોકના કામ-ભોગોમાં મસ્ત થઈ ઘણો સમય વિતાવ્યો.

હવે લલિતાંગના આયુષ્યનો અંત નજીકમાં છે તેનાં દર્શક ચિહ્નો ચાલુ થયાં. દેવતાને પણ આયુષ્યના અંત પૂર્વે છ મહિના અગાઉ અંતસૂચક નિશાનીઓ શરીર ઉપર દેખાય. મૃત્યુ નજીક દેખાતાં ફરી લલિતાંગ શોક કરે છે; પરંતુ સાથે સાથે વિચારે છે કે મેં આવો ઉત્તમ દેવભવ પ્રમાદમાં વેડફી નાંખ્યો, આરાધવા જેવો ધર્મ આરાધ્યો નહીં, જે ધર્મના પ્રભાવે અહીં સુધી આવ્યો તે ધર્મની જ મેં ઉપેક્ષા કરી. ભૂલોનો પશ્ચાત્તાપ કરે છે, ત્યારે મિત્રદેવ આવીને કહે છે કે હજુ પણ આરાધના કર. દેવતાને તો છેલ્લા છ મહિના હોય ત્યારે જ આયુષ્ય બંધાય છે.

૧. તતઃ સ્વયમ્પ્રભાઽવોચદપરાદ્ધં ન કિં મયા ? વિમનસ્કતયા દેવ ! યદેવમુપલક્ષ્યસે ॥૬૧૪॥ લલિતાઙ્ગોઽપ્યુવાચૈવં, નાઽપરાદ્ધં પ્રિયે ! ત્વયા ! અપરાદ્ધં મયા સુભ્રુ ! યદત્ત્વં પ્રાકૃતં તપઃ ॥૬૧૫॥ ભોગેષુ જાગરૂકોઽહં, ધર્મે સુપ્ત ઇવાઽનિશમ્ । પૂર્વજન્મન્યભૂવં હિ, વિદ્યાધરનરેશ્વરઃ ॥૬૧૬॥ મદ્ભાગ્યપ્રેરિતેનેવ, સ્વયમ્બુદ્ધેન મન્ત્રિણા । ધર્મં પ્રબોધિતો જૈનમાયુઃ શેષેઽહમાપ્તવાન્ ॥૬૧૭॥ ઇયત્કાલં ચ તદ્ધર્મપ્રભાવાચ્છીપ્રમે પ્રભુઃ । સજ્જાતોઽહમતશ્ચોષ્યે, નાઽલભ્યં લભ્યતે ક્વચિત્ ॥૬૧૮॥

(ત્રિષષ્ટિશલાકાપુરુષચરિત્ર પર્વ-૧, સર્ગ-૧)

લલિતાંગને છેલ્લે સમયે જાગ્રતિ આવી, એટલે મિત્રદેવની પ્રેરણાથી નંદીશ્વરદ્વીપની યાત્રા કરવા ગયા છે. રસ્તામાં યાત્રા કરતાં કરતાં જ આયુષ્ય પૂરું થવાથી અવી જાય છે. મોટા સમ્રાટને ત્યાં કુમાર તરીકે જન્મે છે. થોડા સમય પછી સ્વયંપ્રભાદેવી પણ દેવલોકમાંથી અવીને ચક્રવર્તી અને તીર્થંકર બંને પદવીને ધારણ કરનાર એવા રાજાને ત્યાં શ્રીમતી નામે રાજકન્યા તરીકે જન્મે છે. રાજકન્યા મોટી થઈ યુવાવસ્થામાં આવી છે, સર્વકલાનિપુણ છે. એક વખત તેણીએ મહેલમાંથી ઉદ્યાનમાં રહેલા સુસ્થિતમુનિ નામના મહાત્માનો કેવલજ્ઞાન ઉત્પત્તિનો મહોત્સવ કરવા આવેલ દેવતાઓને જોયા. ‘મેં આવું ક્યાંક જોયું છે’ એવું વિચારતાં વિચારતાં મૂર્ચ્છિત થઈને જાતિસ્મરણજ્ઞાનથી ભૂતકાળ યાદ આવ્યો. જોયું કે આગલા ભવમાં પોતે સ્વયંપ્રભા નામની દેવી હતી.

હવે અનુરાગપૂર્વક લલિતાંગ ક્યાં હશે તે વિચારે છે. ધર્મના ફળરૂપે આ ભવમાં તેને અનેક રાજકુમારો ઇચ્છે છે, પરંતુ જાતિસ્મરણના કારણે મનમાં લલિતાંગ જ રમે છે. વિચારે છે કે અમારા બંને વચ્ચે અત્યંત સ્નેહ હતો. મારો જન્મ અહીં થયો, તેથી તે પણ આ ક્ષેત્રમાં જ જન્મ્યો હોવો જોઈએ. કર્મનો સિદ્ધાંત છે કે અતિશય સ્નેહ હોય તેનો યોગ કરાવે. પુણ્ય બાંધીને હું ધર્મપ્રભાવે અહીં જન્મી છું, તેમ લલિતાંગ પણ કોઈ ઉત્તમ કુળમાં જન્મ પામેલ હશે; પરંતુ તેની શોધ કેવી રીતે કરવી ? મનમાં મૂંઝાય છે. તેને અતિ નિકટ તેની ધાવમાતા છે. તેને તે પોતાના અંતરની વાત કરે છે, અનેક રાજકુમારનાં માંગા આવે છે, પરંતુ કન્યા સૌને ના પાડે છે. ધાવમાતા તેના પૂર્વભવના પાત્રને શોધવાનો ઉપાય પૂછે છે, ત્યારે વિચક્ષણ એવી તે કહે છે કે ‘હું આગલા ભવના સંકેતરૂપ સુંદર ચિત્ર દોરી આપું, જેમાં આબેહૂબ ઘટના-પ્રસંગો હોય. તે ચિત્રનું જે રહસ્ય ખોલી આપે તેને મારા પૂર્વભવનો પતિ સમજવો.’

એકવાર ચક્રવર્તી પિતાની વર્ષગાંઠ નિમિત્તે અનેક દેશના રાજપરિવારો ભેગા થયા છે. તે વખતે આ ચિત્ર લઈને રાજકુમારી ધાવમાતાને આપે છે, અને કહે છે કે તમારે રાજમાર્ગ પર આ ચિત્ર લઈને ઊભા રહેવું. સુંદર ચિત્ર જોવા જે રાજકુમારો આવે તેને કહેવાનું કે ‘આ ચિત્રનાં રહસ્યો જે કહી આપશે તેની સાથે આ રાજકન્યા પરણાશે’. ચિત્ર ઘણા જુએ છે પણ કોઈ રહસ્ય કહી શકતા નથી. તેમાં એક કપટી દુર્દાત નામનો રાજકુમાર હતો. આ કન્યા પોતાના પૂર્વભવના પાત્રને શોધતી હશે એમ માની તે ઢોંગથી ઢળી પડ્યો. પેલાને ઊભો કરીને ધાવમાતા પૂછે છે ત્યારે પેલો કહે છે કે ‘મને મારો પૂર્વભવ યાદ આવ્યો. આ મારી આગલા ભવની પત્ની હતી. અમે દેવલોકમાં હતાં, ક્રીડા કરતાં હતાં’, વગેરે બધું બનાવટી વર્ણન કર્યું. ધાવમાતા હોશિયાર છે, એટલે પેલાને નંદીશ્વરદ્વીપથી પાછા ફરતાં લલિતાંગદેવનું દૃશ્ય બતાવીને કહે છે કે ‘આ દૃશ્યનો અર્થ શું’ ? પેલો ચૂપ થઈ ગયો, એટલે ધાવમાતાએ તેને કાઢી મૂક્યો. એમ કરતાં વાસ્તવમાં લલિતાંગ દેવનો જીવ વજ્રજંઘ રાજકુમાર થયો છે તે આવ્યો. ચિત્ર જોતાં તેને એટલી અસર થઈ કે વિત્વળ થઈને ઢળી પડ્યો. ધાવમાતાને બધા જવાબો આપે છે. જવાબ આપતી વખતે તેના મુખ પર વિરહનું દુઃખ, વ્યગ્રતા સ્પષ્ટ દેખાય છે. તે કહે છે કે

‘મારી પૂર્વભવની પત્ની એવી તે દેવી ક્યાં હશે ? મને યાદ કરતી હશે ? તેના વિના મારું જીવન સૂનું-સૂનું છે’. આ પરથી ધાત્રી સમજી ગઈ કે આ જ રાજકુમાર, રાજકુમારીનું પ્રિય પાત્ર છે. ત્યારબાદ પિતા દ્વારા ધાવમાતાએ બંનેનો વિવાહ કરાવ્યો. બંને સજ્જન, ગુણિયલ, ભદ્રિક પ્રકૃતિનાં છે. જીવનમાં તીવ્ર કલુષિત ભાવ નથી. રાગ અને સાનુકૂળ સંયોગોથી બંને ભોગોમાં મસ્ત છે. ઘણાં વર્ષો વીતી ગયાં. રાજપુત્રો આદિ પરિવાર પણ થયો. ત્યારબાદ એક વાર એક નગરથી બીજા નગરે રાજા-રાણી પરિવાર સાથે જતાં હતાં. રસ્તામાં જ્ઞાની મહાત્મા મળ્યા. દેશના સાંભળી. વૈરાગ્ય થવાથી દીક્ષા લેવાનો સંકલ્પ કર્યો. રાજ્યમાં જઈ જવાબદારીથી નિવૃત્ત થઈ દીક્ષા લઈશું એવા નિર્ણય સાથે રાજ્યમાં પહોંચી રાત્રે મહેલમાં સૂતાં છે. દીક્ષાના ભાવ સાથે સૂતાં છે, છતાં હજુ સમકિત નથી પામ્યાં. સમકિત કેટલું દુર્લભ છે તેનો આ દાખલો છે. તે વખતે સત્તાની ખટપટને કારણે તેમના પુત્રે જ મહેલમાં જેરી ધૂમાડો કર્યો. તે શ્વાસમાં જવાથી બંને મૃત્યુ પામ્યાં. શુભભાવમાં મરીને બંને યુગલિક થયાં.

આ દૃષ્ટાંત દ્વારા એ સમજવાનું છે કે નિર્નામિકાના ભવમાં ધર્મ પામ્યા પછી આજીવન સત્ક્રિયાઓ કરીને ગુણો ટકાવ્યા; છતાં દેવના ભવમાં, રાજા-રાણીના ભવમાં, યુગલિકના ભવમાં અને ત્યારબાદ દેવના ભવમાં લગભગ સાંસારિક ભોગ-ક્રિયાઓમાં સમય વીતી ગયો. રત્નત્રયીરૂપ આત્માના ગુણોની વિશેષ પ્રાપ્તિ કે વૃદ્ધિ થઈ નહીં; કારણ કે વિપરીત ક્રિયાઓમાં જ સમય વ્યતીત થયો. જન્માંતરમાં પુનઃ પુનઃ ધર્મક્રિયાઓના સેવન વિના ગુણોની પ્રાપ્તિ કે વૃદ્ધિ સંભવે નહિ; પરંતુ ઉત્તમ ભવિતવ્યતાના યોગે દરેક ભવોમાં આયુષ્યબંધ અવસરે પાછા ધર્મઆરાધનામાં કે શુભ પરિણામમાં રમે છે, તેથી ફરી સામગ્રીયુક્ત ભવની પ્રાપ્તિ થાય છે. આ પણ બધાને સુલભ નથી હોતું. ઉપરાંત દરેક ભવમાં પ્રકૃતિની સુંદરતાજન્ય સજ્જનતા, સાત્ત્વિકતા આદિ ગુણો ટકેલા રહ્યા છે, જે અમુક માત્રામાં પુણ્યબંધ પણ કરાવે છે; છતાં આ ભવોમાં મોક્ષમાર્ગમાં ઉત્તમ વિકાસ સાધી શક્યા નથી. પૂર ઝડપથી વિકાસ તો હવે પછીના ભવોમાં થશે.

જીવાનંદ આદિ છ મિત્રોની મહાત્માની ઉત્કૃષ્ટ વૈયાવચ્ચ :

ઋષભદેવ પ્રભુનો આત્મા આઠમા ભવમાં દેવલોકમાંથી ચ્યવીને નવમા ભવમાં એક મહાનગરમાં વૈદના દીકરા જીવાનંદ તરીકે જન્મે છે. નિર્નામિકાનો જીવ તે જ નગરમાં કેશવ નામે શ્રેષ્ઠિપુત્ર તરીકે જન્મે છે. આ ભવમાં તેમની સાથે બીજા ચાર ઉત્તમ જીવો જોડાયા છે. તે જ નગરનો રાજપુત્ર, મંત્રીપુત્ર, નગરશેઠનો પુત્ર અને સાર્થવાહનો પુત્ર, ચારે જીવો જોડાયા છે. છએને બાલ્યકાળમાં સહવાસથી ગાઢ મૈત્રી થઈ છે. યુવાવસ્થામાં પણ સગા ભાઈઓની જેમ પરસ્પરને ત્યાં રહે છે. છએ સ્વભાવથી ખાનદાન, સજ્જન, પાપપ્રવૃત્તિઓથી દૂર રહેનારા, યુવાનીના ઉન્મત્તતાદિ દોષોથી રહિત, સૌમ્ય પ્રકૃતિવાળા છે. બુદ્ધિ, ચાતુર્ય, કલા, વિદ્યા આદિને ઉત્તમ રીતે પામેલા છે.

એક વાર જીવાનંદ વૈદ્યને ત્યાં સૌ મિત્રો ભેગા થયા છે ત્યારે સાક્ષાત્ જિનોક્ત આચારની મૂર્તિ એવા ગુણાકર નામના નિરપેક્ષ મુનિ ભિક્ષાર્થે પધાર્યા છે. તેમને સુકોમળ દેહ છતાં ઉગ્ર કષ્ટ સહન કરતાં આખા શરીરે ગળતો કોઢ રોગ થયો છે. વૈદ અને મિત્રોએ ભેગા થઈ વંદનપૂર્વક ઉલ્લાસથી મહાત્માને ભિક્ષા વહોરાવી. તેમના સમિતિ-ગુપ્તિયુક્ત આચાર પર છંદને બહુમાન છે. તીર્થંકરકથિત આચાર, લાયક જીવોને પણ સ્વયં સ્ફુરવો દુષ્કર છે, છતાં વર્તનરૂપે જીવંત આચાર જુએ તો અવશ્ય બહુમાન થાય અને ગુણોની ઓળખ કરાવે તેવો છે. તેથી સદ્ભાવ પામેલા રાજપુત્રે વૈદમિત્રને કહ્યું કે ‘તારા વૈદપણાના જ્ઞાનમાં ધૂળ પડી, કે આવા નિર્દોષ મહાત્માનો રોગ પણ તું મટાડતો નથી. ખરેખર આ મહાત્મા ચિકિત્સાજ્ઞાનનો સદુપયોગ કરવાનું શ્રેષ્ઠ પાત્ર છે’. ત્યારે જીવાનંદ કહે છે કે ‘આ મહાત્માની દવા કરવા હું પણ ઉત્સુક છું. માત્ર એમનો રોગ ઘણો ઊંડો છે, અને સાધુના આચાર સાથે સંગત થાય તેવો ઉપચાર કરવો હોય તો ઘણી મોંઘી વસ્તુની જરૂર પડે. તેમાંની તમામ મારી પાસે નથી, મારી પાસે એક લક્ષપાક તેલ છે’. રાજકુમાર અને મંત્રીપુત્ર આદિ મિત્રો કહે છે કે ‘અમે બાકીની વસ્તુઓ લાવી આપીએ’. લક્ષપાક તેલનું મૂલ્ય એ કાળમાં લાખ સુવર્ણમુદ્રા હતું. લાખ વાર ઔષધોની ભાવના આપી-આપીને બનાવેલ હોય. આવું મૂલ્યવાન તેલ મહાત્માની ભક્તિમાં વાપરવાની તેની તૈયારી છે; પરંતુ ગોશીર્ષચંદન અને રત્નકંબલ જે બંનેની પણ લાખ-લાખ સુવર્ણમુદ્રા કિંમત છે, આજના રૂપિયા ગણો તો અબજો થાય, જે તેની પાસે નથી. તોપણ મિત્રોએ કહ્યું કે ‘અમે લાવી આપીએ’. ૧ તે ખરીદવા મોટા વેપારીને ત્યાં ગયા. માલની માંગણી કરી. આવી બહુમૂલ્ય ઉત્તમ વસ્તુઓની માંગણીથી પેલો વેપારી આશ્ચર્ય પામીને પૂછે છે કે ‘તમારે આની શી જરૂર છે’ ? ત્યારે આ યુવાનો કહે છે કે ‘અમારે મહાત્માની વૈયાવશ્ય કરવી છે. તે માટે

૧. વાણિજ્યો સંખંતો ભળતિ-કિં દેમિ?, તે ભળતિ-કંબલરયણં ગોસીસચંદણં ચ દેહિ, તેણ ભળતિ-કિં એતેહિં કજ્જં?, ભળતિ-સાહુસ્સ કિરિયા કાયવ્વા, તેણ ભળતિ-અલાહિ મમ મોલ્લેણ, ઇહરહા એવ ગેણહ, કરેહ કિરિયં, મમવિ ધમ્મો હોઝિત્તિ, સો વાણિયગો ચિત્તેહ-જંહ તાવ એતેસિં બાલાણં એરિસા સદ્ધા ધમ્મસ્સુવરિં, મમ ણામ મંદપુણસ્સ ઇહલોગપડિબદ્ધસ્સ નત્થિ, સો સંવેગમાવણ્ણો તહારૂવાણં ઘેરાણં અંતિએ પવ્વહિઓ સિદ્ધો ।

(આવશ્યકનિર્વ્યક્તિ એવં ભાષ્ય ભાગ-૧, સ્લોક-૧૭૧-૧૭૨, ટીકા)

* રત્નકમ્બલગોશીર્ષ, મૂલ્યમાદાય યચ્છ નઃ । ઇત્યુક્તસ્તૈર્વણિગ્વૃદ્ધસ્તે દદાનોઽબ્રવીદિદમ્ ।।૭૪૮।। દીનારાણાં લક્ષમેકં, પ્રત્યેકં મૂલ્યમેતયોઃ । ગૃહ્ણીત બ્રૂત વસ્તુભ્યાં, કિમાભ્યાં વઃ પ્રયોજનમ્ ? ।।૭૪૯।। તેઽપ્યુચુર્મૂલ્યમાદત્સ્વ, દત્સ્વ ગોશીર્ષકમ્બલૌ । એતાભ્યાં હિ મહાસાધુચિકિત્સા નઃ પ્રયોજનમ્ ।।૭૫૦।। શ્રુત્વા તદ્વચનં શ્રેષ્ઠી, વિસ્મયોત્તાનલોચનઃ । રોમાઞ્ચસૂચિતાનન્દ-શ્ચેતસૈવમચિન્તયત્ ।।૭૫૧।। ક્વૈષાં યૌવનમુન્માદપ્રમાદમદનોન્મદમ્? મતિર્વિવેકવસતિર્વયોઽવૃદ્ધોચિતા ક્વ ચ? ।।૭૫૨।। જરાજર્જરકાયાણાં, માદૃશાં યોગ્યમીદૃશમ્ । કુર્વન્ત્યમી યત્ તદહોઽદમ્યૈર્મારોઽયમુદ્યતે ।।૭૫૩।। ચિન્તયિત્વેતિ સોઽવોચદિમૌ ગોશીર્ષકમ્બલૌ । ગૃહ્યેતામસ્તુ વો ભદ્રં, ભદ્રા ! દ્રવ્યેણ ચાઽસ્તુ વઃ ।।૭૫૪।। અનયોર્વસ્તુનોર્મૂલ્યમાદાસ્યે ધર્મમક્ષયમ્ । ધર્મભાગીકૃતઃ સાધુ, યુષ્માભિઃ સોદરૈરિવ ।।૭૫૫।। શ્રેષ્ઠિશ્રેષ્ઠોઽર્પયિત્વાઽથ, તેષાં ગોશીર્ષકમ્બલૌ । ભાવિતાત્મા પ્રવત્રાજ, વત્રાજ ચ પરં પદમ્ ।।૭૫૬।।

(ત્રિષષ્ટિશલાકાપુરુષચરિત્ર પર્વ-૧, સર્ગ-૧)

ઔષધ તરીકે જોઈએ છે. વેપારી પ્રૌઢ ઉંમરનો છે. તેને થાય છે કે ધૂળ પડી મારા જીવનમાં, મને આટલી ઉંમરે જે સુકૃતના ભાવ નથી થતા તેવો ભાવ આ શ્રીમંત કુટુંબનાં નબીરા જુવાનિયાઓને થાય છે. ખરેખર આ છએની ઉંમર અને સંયોગો એવા છે કે ‘જો ગુણિયલ ન હોય તો વિકારોમાં સબડતા હોય, ઇન્દ્રિયોની મોજ-મજામાં પરોવાયેલા હોય. તેને બદલે પોતાનું વિપુલ ધન ખર્ચીને મહાત્માની ભક્તિના ઉમળકા સેવે છે’. તેથી અનુમોદના કરીને તે વેપારી કહે છે કે ‘આ બંને વસ્તુ ખુશીથી લઈ જાઓ. મારે તેની કિંમત નથી જોઈતી’. આ નિમિત્તથી વેપારીને એવી શુભભાવની ધારા જાગી કે તેણે સર્વત્યાગ કરી સદ્ગુરુ પાસે દીક્ષા લઈ સાધના કરી, થોડા સમયમાં પરમપદની પ્રાપ્તિ કરી.

આ છએ મિત્રોએ મહાત્માની એવી ચિકિત્સા કરી કે જેથી તેઓ સંપૂર્ણ નિરોગી કંચનવર્ણી કાયાવાળા બન્યા. આ સુકૃતથી તેમણે જબરદસ્ત પુણ્યાનુબંધીપુણ્ય બાંધ્યું. મહાત્માની વૈયાવચ્ચ થયા પછી વધેલા ગોશીર્ષચંદન અને રત્નકંબલ, બુદ્ધિશાળી એવા તેઓએ બજારમાં વેચી, જે પૈસા આવ્યા તેમાંથી સુવર્ણ ખરીદી, સાથે પોતાનું દ્રવ્ય જોડી, તે જ નગરમાં ઉત્તમ શિખરવાળું ભવ્ય જિનાલય બંધાવ્યું. ત્યાં રોજ ત્રિકાળ જિનપૂજા ભાવપૂર્વક કરે છે. યુવાનીમાં પણ સદાચારમય જીવન જીવતા એવા તેઓને અમુક સમયે વૈરાગ્ય થયો, તેથી સંસાર છોડી દીક્ષા લીધી. ઉત્તમ ચારિત્રધર્મની આરાધના કરે છે. ઇન્દ્રિયોનો જય કેળવી કષાયોનો ઉચ્છેદ કરવા, ધીરતાપૂર્વક ઉપસર્ગ-પરિષ્કને સહન કરે છે. લાખો વર્ષો સુધી પંચાચારની ક્રિયાઓને ભાવથી પુનઃ પુનઃ સેવે છે. કઠોર તપ-ત્યાગ, જીવનમાં થાક્યા વિના આચરે છે. આ ભવમાં છએ મહાત્માઓએ રત્નત્રયીના ગુણોને પ્રગટાવી, સાચવી, સુરક્ષિત કર્યા છે. હવે અનુષ્ઠાનો દ્વારા તેમના આત્મામાં ગુણો ઓળધોળ થયા છે. ક્રિયાની નિપુણતાના કારણે અસ્ખલિત થયા છે. તમે એક-બે સામાયિક કરો કે ક્યારેક પૌષ્ઠ કરો, તોપણ થોડી ક્રિયાઓથી થાકી જતા હો છો. લાખો-કરોડો વર્ષો સુધીના, દિવસ-રાતના સતત ક્રિયામય જીવનની કલ્પના કરી શકો છો ? આ જીવોનો સામાન્ય પુરુષાર્થ નથી; છતાં પણ થાક્યા વિના, ધૈર્ય ગુમાવ્યા વિના, બેબાકળા થયા

૧. તે ષડ્વ્યેકદા જાતસંવેગાઃ સાધુસન્નિધૌ। ધીમન્તો જગૃહ્વીક્ષાં, મર્ત્યજન્મતરોઃ ફલમ્॥૭૮૧॥ તે વિજહુઃ પુરિ પુરો, ગ્રામે ગ્રામાદ્ વને વનાત્। તિષ્ઠન્તો નિયતં કાલં, રાશૌ રાશેરિવ પ્રહાઃ॥૭૮૨॥ શાળૈરિવ તપોભિસ્તે, તૂર્યષષ્ટાષ્ટમાદિભિઃ। ચારિત્રરત્નં વિદધુર્નિર્મલં નિર્મલાદપિ॥૭૮૩॥ અપીડયન્તો દાતારં, પ્રાણધારણકારણાત્। પારણે જગૃહ્વીક્ષાં, તે મધુવ્રતવૃત્તયઃ॥૭૮૪॥ અવલમ્બિતધૈર્યાસ્તે, ક્ષુત્પિપાસાતપાદિકાન્। પરીષહાન્ સહન્તે સ્મ, પ્રહારાન્ સુખટાં ઇવ॥૭૮૫॥ સેનાઙ્ગાનીવ ચત્વારિ, મોહરાજસ્ય સર્વતઃ। ચતુરોઽપિ કષાયાંસ્તે, જિગ્યુરસ્ત્રૈઃ ક્ષમાદિભિઃ॥૭૮૬॥ કૃત્વા સંતેલેખનામાદૌ, દ્રવ્યતો ભાવતશ્ચ તે। બેજિરેઽનશનં કર્મશૈલનિર્નાશનાશનિમ્।૭૮૭॥ સમાધિભાજસ્તે પઞ્ચપરમેષ્ઠિન-મસ્ક્રિયામ્। સ્મરન્તસ્તત્યજુર્દેહં, ન હિ મોહો મહાત્મનામ્॥૭૮૮॥ ષડપિ દ્વાદશે કલ્પેઽચ્યુતનામનિ તેઽભવન્। શક્રસામાનિકાસ્તાદૃગ્, ન સામાન્યફલં તપઃ॥૭૮૯॥

(ત્રિષષ્ટિશલાકાપુરુષચરિત્ર પર્વ-૧, સર્ગ-૧)

વિના, અખંડ, અસ્ખલિત ક્રિયાઓ કરે છે. મહાસાધકોને પણ સાધનામાં અનેક ભવો વીતાવ્યા પછી પરાકાષ્ઠા આવે છે.

સભા : અમારાં આયુષ્યો નાનાં છે.

સાહેબજી : તેથી ક્રિયા ઓછો સમય કરવાની છે, છતાં અકળાઈ જાઓ છો. તો લાંબું આયુષ્ય હોય તો તમારી ધીરજ ન ટકે. તમને ધર્મક્રિયામાં ફળની અધીરાઈ છે. કરવું ઓછું છે અને ફળરૂપે લાડવો મોટો જોઈએ છે, જે યોગ્ય નથી. આવા મહાપુરુષોને પણ સીધો મોક્ષ નથી. પંચાચારની ક્રિયાઓ ભાવપૂર્વક ઉત્કટતાથી કરોડો વર્ષ સેવી. તમને આરાધનાનું થોડું મોટું લીસ્ટ આપીએ તો બહાનાં કાઢો તેવી પરિસ્થિતિ છે. અમારે ધર્મ કરાવતાં ધ્યાન રાખવું પડે કે overdose (અતિમાત્રા) ન થઈ જાય.

સિદ્ધં સિદ્ધત્થાણં, ઠાળમળોવમસુહં ઠવગયાણં ।
કુસમયવિસાસણં, સાસણં જિણાણં ભવજિણાણં ॥૧॥

(સન્નતિતર્ક પ્રકરણ૦ શ્લોક-૧)

અનંત ઉપકારી અનંત જ્ઞાની શ્રી તીર્થંકર પરમાત્મા મહામંગલકારી અને સર્વોત્કૃષ્ટ એવા આ ધર્મતીર્થની સ્થાપના કરે છે.

પરમપદને પામવા ઉત્તમ જીવો પણ અનેક ભવો અનુષ્ઠાનસેવનમાં પ્રયંડ પુરુષાર્થ કરે છે :

જીવને તારક તીર્થ મળે, તે તીર્થની ઉપાસના કરે, અને એક જ ભવમાં પરાકાષ્ઠા સુધીની ઉપાસના થાય તો તે જ ભવમાં પરમપદને પામી ભવચક્રનો અંત કરી શકે; પણ તેવા જીવો અતિ વિરલા હોય છે. બાકી મહાસાધકો પણ અનેક ભવો સુધી તારક તીર્થની ઉપાસના કરીને પરમપદે પહોંચતા હોય છે. શાસ્ત્રમાં આવતાં દૃષ્ટાંતો વાંચીને તમને થવું જોઈએ કે આટલા ઉત્તમ લાયક જીવો પ્રયંડ પુરુષાર્થ કરે છતાં એક ભવમાં સાધના પૂરી થતી નથી; પરંતુ થોડા ભવોમાં આરાધનાનો ક્રમ ટકી રહે તો અવશ્ય ભવચક્રનો અંત કરી શકાય છે.

^૧ઋષભદેવ ભગવાનનો જીવ, સૌ પ્રથમ ધનાસાર્થવાહના ભવમાં ધર્મ પામ્યા તે પહેલાં પણ શ્રેષ્ઠ પાત્રતા ધરાવે છે. હજુ તે વખતે જૈનશાસનના સાધુનો કોઈ પરિચય નથી, ધર્મનો તાત્વિક બોધ નથી, તોપણ આર્યપરંપરાના માર્ગાનુસારીના ગુણ એવા ઝળકે છે કે કલિકાલસર્વજ્ઞ પ. પૂ. હેમચંદ્રસૂરીશ્વરજી મહારાજાએ વર્ણન કરતાં કહ્યું કે ‘આ ધનાસાર્થવાહ પૃથ્વીનું ભૂષણ છે’. કરોડોમાં કોઈકને જ મળે તેવા તેના ઔદાર્ય, ધૈર્ય આદિ ગુણો છે. આવી પાત્રતા છતાં તેમને પણ શાસન મળ્યા પછી અનેક ભવો સાધના કરવી પડી છે; કારણ કે અનાદિના ભવોભવમાં અશુભ ક્રિયાઓ કરી કરીને સંચિત કરેલા દોષોના સંસ્કારો ગાઢ હોય છે. તેનો અપુનર્ભાવેન મૂળમાંથી ઉચ્છેદ કરવો એ અતિ ભગીરથ કાર્ય છે, તે માટે પ્રતિસ્પર્ધી ગુણપોષક ક્રિયાકલાપનું પુનઃ પુનઃ સેવન અનિવાર્ય છે. સદનુષ્ઠાન જેટલી વાર કરીએ તેટલું ઓછું છે. જીવે પાપક્રિયાઓ જેટલી વાર સેવી છે, તેની સંખ્યાની અપેક્ષાએ સદનુષ્ઠાનના સેવનની સંખ્યા કોઈ વિસાતમાં નથી. અધર્મ કરતાં ધર્મનો પ્રભાવ પ્રબળ છે, એટલે જ સાચો ધર્મ અનંત

૧. તત્ર ચાડસીત્ સાર્થવાહો, ધનો નામ યશોધનઃ । આસ્પદં સમ્પદામેકં, સરિતામિવ સાગરઃ ॥૩૬॥ આસંસ્તરંય મહેચ્છસ્યાડનન્યસાધારણાઃ શ્રિયઃ । પરોપકારૈકફલા, રુચો હિમરુચેરિવ ॥૩૭॥ સદા સદાચારનદીપ્રવાહૈકમહીધરઃ । સેવનીયો ન કસ્યાડસીત્, સ મહીતલપાવનઃ? ॥૩૮॥ તસ્મિન્નૌદાર્યગામ્ભીર્યધૈર્યપ્રભૃતયો ગુણાઃ । આસન્ બીજાન્યમોધાનિ, પ્રમવાય યશસ્તરોઃ ॥૩૯॥ કણાનામિવ રત્નાનામુત્કરાસ્તસ્ય વેશ્મનિ । ગોળીનામિવ દેવાઙ્ગવાસસામપિ રાશયઃ ॥૪૦॥ અશ્વૈરશ્વતરૈરુષ્ટૈર્વાહનૈરપરૈરપિ । તસ્ય વેશ્મ વ્યરાજિષ્ટ, યાદોભિરિવ સાગરઃ ॥૪૧॥ ધનિનાં ગુણિનાં કીર્તિશાલિનાં ચ નૃણામસૌ । ધુર્યત્વં ધારયામાસ, પ્રાણોડ્ઙ્ગમરુતામિવ ॥૪૨॥

(ત્રિષષ્ટિશલાકાપુરુષચરિત્ર પર્વ-૧, સર્ગ-૧)

કાળના કુસંસ્કારો ભૂંસી શકે છે. આ વિચારી તમારામાં પ્રચંડ સાધનાનું પૂર આવવું જોઈએ, જેથી ધર્મ આરાધના કરતાં કદી સંતોષ ન થાય. જેટલું વધુ કર્યું એટલું ઉત્તમ જ છે, લાભમાં જ છે, એવી ભાવના જોઈએ. આવા જીવો જ કમશઃ સાધનામાં આગળ વધી ગણતરીના ભવોમાં પરમપદને પ્રાપ્ત કરે છે.

છ મિત્રોનું લાખો વર્ષો સુધી અપ્રમત્તપણે પંચાચારનું સેવન :

ભગવાન ઋષભદેવના આત્માનો લાંબો સમય શ્રેયાંસકુમાર સાથે છે. ભરત ચક્રવર્તી, બાહુબલી, બ્રાહ્મી, સુંદરી આ ચાર સાથે પૂર્વભવનો સંબંધ છે, પણ તે પછીનો છે. શ્રેયાંસકુમારને નવ ભવનો સંબંધ છે. અનુરાગથી બંનેને દરેક ભવમાં મળવાનું થયું છે, પરંતુ બંને લાયક જીવ છે, એટલે એકબીજાના અહિતનું કારણ નથી બન્યા. અવસરે હિતમાં પોષક બને છે; છતાં શરૂઆતના ભવોમાં રાગ આદિ વશ કામ-ભોગની પ્રવૃત્તિ પણ હતી, તે જેમ આગળ વધ્યા તેમ ઘટવા લાગી. ઋષભદેવ ભગવાનના પ્રારંભના આઠ ભવોમાં શાસ્ત્રદૃષ્ટિએ ઘણી મંદ સાધના છે, છતાં તમારા કરતાં આગળ છે. તેમની સાધનાનો peak period (સર્વોચ્ચ તબક્કો) જીવાનંદ વૈદના ભવથી શરૂ થયો. પ્રભુના નવમા ભવમાં છએ મિત્રો ભેગા થયા છે. એકબીજાને પરસ્પર ધર્મમાં પ્રેરણા આપે છે, હિતબુદ્ધિ કરાવે છે. ભેગા થાય ત્યારે ધર્મની વાતો કરે છે. ઉત્તમ કુળમાં ઊછરીને બુદ્ધિસંપન્ન, કલાસંપન્ન થયેલા છે. પોતપોતાના વિષયમાં નિષ્ણાત છે. સહુને તેમના પ્રત્યે અપાર માન થાય તેવું યોગ્ય વર્તન છે. યુવાનીમાં ઉછાંછળાપણું, ઉન્માદ, ઇન્દ્રિયોના વિકારો, કામ-ભોગની વાતો હોય; તેના બદલે મહાત્માની અજોડ ભક્તિ, જિનમંદિર નિર્માણ, સતત જિનભક્તિ આદિ ગૃહસ્થજીવનનાં સુકૃતો કરી નાની ઉંમરમાં જ વૈરાગ્યપૂર્વક સૌએ ઉદાર ભોગોનો ત્યાગ કરી ચારિત્ર સ્વીકાર્યું.

પ્રારંભથી જ સંયમમાં જ્ઞાનાચાર, દર્શનાચાર, ચારિત્રાચાર, તપાચાર, વીર્યાચારનું ગ્રહણશિક્ષા, આસેવનશિક્ષા દ્વારા નિપુણ બનીને સેવન કરે છે. ગ્રહણશિક્ષા એટલે theoretical knowledge (શાસ્ત્રીય જ્ઞાન) અને આસેવનશિક્ષા એટલે practical observance (ક્રિયારૂપ આચરણ). આ બંને દ્વારા પંચાચારનું એવું સેવન કર્યું છે કે જેનાથી રત્નત્રયીના ગુણો પ્રગટ્યા, ટક્યા, સચવાયા, સુરક્ષિત થયા અને અભિવૃદ્ધિ પણ પામ્યા. ઊંઘમાં પણ અહિંસા આદિના પરિણામો ચલાયમાન ન થાય તેવા દૃઢ કર્યા છે. ખાવા-પીવાની પ્રવૃત્તિ સમયે પણ સત્ય મનમાંથી ખસે નહીં, અસત્ય સ્ફુરે જ નહીં, તેવું તત્ત્વ ઓળઘોળ કર્યું છે. તમે ઘરમાં બેઠા મકાનને જોઈને હરખાઓ, તે બાંધકામનાં વખાણ કરો તો તે પણ અસત્યના ભાવો છે. આ પરથી વિચારો સતત ગુણને સુરક્ષિત રાખવો, એ ગુણ સાથેની ખૂબ તન્મયતા માગે છે. તે કરાવવાની તાકાત ક્રિયામાં છે. અનુષ્ઠાનના પુનઃ પુનઃ સેવનથી આત્મા ગુણમાં જ રમ્યા કરે, બહાર નીકળે જ નહીં તેવો પરિણામ દૃઢ થાય. આ છએ જીવો સહજતાથી ચારિત્ર પાળે છે. હજારો-લાખો વર્ષો સુધી પ્રમાદરહિતપણે પંચાચાર સેવે છે. તે સેવી-સેવીને આત્મામાં ગુણોને એવા ઓળઘોળ કર્યા

છે કે આ જીવો ગમે ત્યાં જાય, પરલોકમાં દેવભવમાં જાય, મનુષ્યભવમાં રાજા-મહારાજા-ચક્રવર્તી બને કે સામાન્ય માણસ બને; જો કે સામાન્ય માણસ તો બને જ નહીં, કેમ કે આત્મા પર પુણ્યના ઢગલા પડ્યા છે, છતાં તેમના આત્માને કોઈ જોખમ નહીં; કારણ કે મોહને અંદરમાં મૃતપ્રાય કરી નાંખ્યો છે. આ સંસારમાં પજવનાર તો મોહ જ છે, મોહને શાસ્ત્રમાં મૂળથી નાલાયક તરીકે વર્ણવ્યો છે; જ્યારે કર્મસત્તા બે બાજુ ભાગ ભજવે છે. અધર્મીને ધોકા મારે છે, જ્યારે ધર્મીને અનુકૂળતા કરી આપે છે. કર્મસત્તા એકાંતે ખરાબ નથી, તેની પાસે ન્યાય છે. વળી આ જીવો તો સંસારના છેલ્લા મહેમાન છે. તેથી કર્મસત્તા હવે દરેક ભવમાં તેમનો આદર-સત્કાર જ કરશે. જે સંસારથી પ્રતિશ્લોત (ગિલટા પ્રવાહે) જાય, તેને કર્મસત્તા ખમ્મા ખમ્મા કરે, તેવો કુદરતમાં નિયમ છે.

સભા : અમારે થોડો-ઘણો પુણ્યનો ઉદય છે, એટલે મોહનો વિચાર કરતા નથી.

સાહેબજી : પુણ્ય એ શુભ કર્મ છે, મોહ નથી. કર્મસત્તા સબડાવે કે પંપાળે, જેવો જીવ; જ્યારે મોહનું કામ તો દુનિયા આખીને ત્રાસ આપવાનું છે. આ દુનિયામાં મોટામાં મોટો ત્રાસવાદી મોહ જ છે. જોકે તમે તેની સાથે ગેલ કરો છો; કારણ કે ઉંદર ફૂંક મારી-મારીને કરડે, તેમ મોહ તમને અંદરથી આખા ને આખા ફોલી નાંખે તોપણ ખબર પડતી નથી. આખો સંસાર મોહના કબજા નીચે છે, તેના વર્ચસ્વમાંથી બહાર નીકળે તે જ મોક્ષે જવાનો અધિકારી છે.

છએ મિત્રો બારમા દેવલોકમાં સામાનિક દેવો :

હવે આ છએ જીવો કર્મસત્તાના મોંઘેરા મહેમાન છે. કર્મસત્તા તેને હેરાન નહીં કરે. દરેક બાબતમાં જ્યાં હશે ત્યાં સરભરા કરશે. છએ મહાત્માઓ અંતે શુદ્ધભાવપૂર્વક સંલેખના-અણસણ કરી મૃત્યુ પામી બારમા અચ્યુત દેવલોકમાં ઇન્દ્રસામાનિક દેવો થયા, જ્યાં અસંખ્ય-અસંખ્ય વર્ષનાં વિશાળ આયુષ્ય છે, ચારે બાજુ ભોગ-વિલાસ-ઐશ્વર્યનો પાર નહીં, તેવા માત્ર પુણ્યને ભોગવવાના સ્થાનમાં જન્મ્યા, છતાં હવે ધર્મ ન ભૂલે; કારણ કે ક્રિયાઓના દૃઢ સેવનથી ગુણો આત્મસાત્ કર્યા છે. લલિતાંગના ભવમાં આના કરતાં હલકી ભોગની સામગ્રી હતી, છતાં જીવ ધર્મ ભૂલી ગયો, મિત્રે વારંવાર ટોકવો પડ્યો. જ્યારે હવે ગમે ત્યાં મૂકો, ધર્મના સંસ્કાર એટલા ગાઢ છે કે ધર્મ હૃદયથી વિખૂટો નહીં પડે. સમ્યગ્દર્શન, સમ્યગ્જ્ઞાન તો જન્માંતર અનુગામી ગુણો છે. તેથી દેવલોકમાં પણ સાથે રહેશે, અને ચારિત્રના સંસ્કાર પણ ભોગમાં રસપૂર્વક ડૂબવા નહીં દે. તમે અત્યારે ધર્મ કરો છો તે તમારા જીવનમાંથી ક્યારે વિખૂટો પડી જાય તે કહેવાય નહીં; કેમ કે ધર્મ સાથે તમે તાણા-વાણા બાંધ્યા નથી. ગમે તેવા સત્તા-સંપત્તિ કે ભોગ લલચાવીને તમને ધર્મથી વિખૂટા ન પાડી શકે, ત્યારે સમજવાનું કે ધર્મ આત્મામાં વણાઈ ગયો છે. તેવા જીવોને દેવલોક પણ ધર્મથી ચ્યુત ન કરાવે. નિરતિચાર ક્રિયાઓ કરનાર આત્માને કેવો લાભ થાય છે ! આવા જીવોને ગુણો તો બાપીકી મૂડી છે, જનમોજનમ સાથે આવશે.

આવો જીવ પરલોકમાં જાય તો બાવાજી ન થાય, માલદાર જ રહે. આ છએ જીવો પંચાચારમાં અસ્ખલિત બન્યા. મોહશૂન્ય સદનુષ્ઠાન દીર્ઘકાળ સેવ્યું. અસ્ખલિત ક્રિયા અસ્ખલિત ગુણને લાવે. ધર્મની પણ અનેક quality હોય છે. વ્યક્તિ કઈ qualityનો ધર્મ કરે છે તેના પર જ તેના ફળનો આધાર છે. Quality હલકી હશે અને ફળ ઊંચું માંગો તો ન મળે. ફળની quality સાથે link છે.

સભા : સ્ખલના એટલે ?

સાહેબજી : અતિચાર લાગે એટલે સ્ખલના થઈ કહેવાય. નિરતિચાર ક્રિયાને જ અસ્ખલિત ક્રિયા કહેવાય. આ શાસ્ત્રીય પરિભાષા છે. ક્રિયામાં માનસિક, વાચિક, કાયિક નાના-નાના અનેક દોષો છે. તેનું અતિક્રમ, વ્યતિક્રમ, અતિચારમાં શાસ્ત્રે વર્ગીકરણ કર્યું છે. ચાલુ શુભક્રિયાને છોડીને બીજી શુભક્રિયામાં ઉપયોગ જાય, તો તેને પણ અતિચાર કહ્યો છે. અરે ! ક્રિયામાં સમયનું ભાન ન રહે તો તેને પણ નાનો અતિચાર કહ્યો છે. એનાથી આગળ વધી ભૂલ એકે ન થતી હોય, બરાબર વિધિપૂર્વક ક્રિયા કરતો હોય, પરંતુ મનમાં ડર હોય કે રખે ભૂલ થઈ જશે તો ? તો તે ચિંતાને પણ શાસ્ત્રમાં અતિચાર કહ્યો છે. અભ્યાસ ઓછો છે, ક્રિયા પૂરેપૂરી વણાઈ ગઈ નથી, તેથી જ સ્ખલનાની ચિંતા છે. આ પરથી અનુમાન કરો કે નિરતિચાર ક્રિયા કેટલી practice પછી આવે છે !

સભા : ભૂલની ચિંતા તો સારી ને ?

સાહેબજી : Practice વખતે સારી, પરંતુ અસ્ખલિત અવસ્થા લાવવા ચિંતા જ ન થાય તે સ્તર જરૂરી છે. અરે ! નિરતિચાર ક્રિયા કરતાં પણ અસંગ અનુષ્ઠાનની ક્રિયા વધારે ઊંચી કહી છે. તેમાં તો ક્રિયા માટે શુભસંકલ્પ પણ કરવો પડતો નથી. સહજતાથી ક્રિયાનું ગુણની અભિવ્યક્તિરૂપે જ સેવન થાય છે. ભગવાને દીક્ષા લીધી ત્યારબાદ ગોચરીએ જતાં તેમને ભૂલ ન થાય તેનું ધ્યાન પણ રાખવું ન પડે. અરે ! જયણા પાળવાનો મનમાં ઇચ્છારૂપ સંકલ્પ પણ તેમને જરૂરી નથી. પગ સ્વાભાવિક રીતે જયણાપૂર્વક જ પડે. દોષ લાગે તેવો નાનો-સરખો વ્યવહાર તેમનાથી અજાણતાં પણ ન થાય. આજે પણ એવા સંગીતકારો છે કે જેમની આંખે પાટો બાંધો, અડધા ઘેનમાં હોય, તેવા વખતે પણ તેમને વાજિંત્ર આપો તો આંગળીઓ તાલપૂર્વક જ ચાલે; કલા સિદ્ધ થઈ ગઈ છે. તેમ સિદ્ધયોગીની ક્રિયાઓ પણ જુદા જ સ્તરની હોય છે. હજી તેવી ક્રિયાઓ જીવાનંદ વૈદ આદિ મિત્રો આ ભવમાં પામ્યા નથી, તે હજી આગળના ભવમાં પામશે; પરંતુ નિરતિચાર ક્રિયાઓ પણ આત્મામાં ગુણોના પ્રબળ સંસ્કાર પાડે છે, કારણ કે આરાધનામાં ઓતપ્રોત થઈ ગયા છે. રોજ કલાકોના કલાકો સ્વાધ્યાય કરે પણ ક્યારેય મનમાં એમ ન થાય કે કેટલું ભણવાનું ? તમને થોડીવારમાં થાક લાગી જાય છે. તેમને તો સતત મજા આવ્યા જ કરે તેથી સ્વાધ્યાય છોડીને આડું-અવળું મન જાય જ નહીં.

સ્વાધ્યાય-ચિંતન-ભાવના-વિનય-વૈયાવચ્ચ-તપ-ધ્યાન આદિ યોગોમાં આખો દિવસ પસાર થઈ જાય. વળી સર્વ યોગો અસ્ખલિત છે. આ નાનો-સૂનો પુરુષાર્થ નથી, તોપણ લાખો વર્ષોમાં ક્યારેય અધીરતા નહીં કે આટલું કર્યું તોપણ હજુ મોક્ષ કેમ નથી થતો ? કેટલી લાંબી સાધના કરવાની ? તેમની ધીરજ પણ અખૂટ છે. અથાગ પરિશ્રમ છે. સાધનાની અવિરતતા છે. આથી જ ફળરૂપે ગુણ આત્મસાત્ થયા, જે ઊંચા દેવલોકમાં પણ તેમને જ્ઞાનાચાર-દર્શનાચાર ભૂલાવતા નથી. ભોગો ભોગવે તોપણ અનાસક્તિ છે, સંકલેશ જરાય નથી.

છએ મિત્રોનો મહાવિદેહમાં જન્મ, નિરતિચારચારિત્ર અને સમતાયોગની પ્રાપ્તિ :

દેવલોકમાંથી મહાવિદેહ ક્ષેત્રમાં પુષ્કલાવતી વિજયમાં પુંડરિકીણી નગરીમાં વજ્રસેન તીર્થકરને ત્યાં પુત્ર તરીકે જન્મ્યા છે. તેમાં ઋષભદેવ ભગવાનનો જીવ ચૌદ મહાસ્વપ્નોથી સૂચિત વજ્રનાભ ચક્રવર્તીરૂપે જન્મે છે. બીજા ચાર તેમના નાના ભાઈ બાહુ, સુબાહુ, પીઠ, મહાપીઠરૂપે જન્મે છે, જ્યારે શ્રેયાંસકુમારનો આત્મા અન્ય રાજાના પુત્ર સુયશા તરીકે જન્મે છે. નાનપણથી તેમને વજ્રનાભ સાથે અતિશય પ્રીતિ-ભક્તિ છે. આગળ જતાં તેમના જ સારથિ બન્યા છે. ચાર ભાઈઓ મોટા ભાઈના પડછાયા તરીકે રહે છે. પિતા તીર્થકર છે, તેથી ઉત્તમ કુલ, સંસ્કાર, સામગ્રીમાં કોઈ ખામી નથી રહી; કારણ કે તીર્થકરો ગૃહસ્થ જીવનમાં પોતાનાં કૌટુંબિક કર્તવ્યો અદા કરવામાં પણ જરાય ક્યાશ ન રાખે. તેથી પાંચેનો સુંદર ઉછેર થયો છે. જોતજોતામાં સર્વ કળાઓ પામી યુવાવસ્થાને પામ્યા છે. પિતા તીર્થકરનો દીક્ષાકલ્યાણકર્તો અવસર આવ્યો ત્યારે વજ્રનાભ રાજા તરીકે નિભાયા છે. પુણ્યયોગે છ ખંડ જીતી ચક્રવર્તી થયા, તોપણ ભોગોમાં આસક્તિ નથી. સદા ધર્મબુદ્ધિ મનમાં વધતી રહે છે. છેલ્લે મહાવૈરાગ્ય સાથે તીર્થકર પિતા પાસે છએ જણાએ દીક્ષા લીધી. ચક્રવર્તીમાંથી રાજર્ષિ થયેલા વજ્રનાભમુનિ સર્વ શાસ્ત્રોનો પાર પામી ચૌદપૂર્વધર શ્રુતકેવલી થયા. બીજા પણ મુનિઓ અગિયાર અંગના ધારક ઉત્તમ ગીતાર્થ થયા. આ ભવમાં ચૌદ લાખ પૂર્વ સુધી અવિરત ચારિત્ર પાળ્યું છે. એક પૂર્વ એટલે ૮૪ લાખ ગુણ્યા ૮૪ લાખ, અર્થાત્ ૭૦,૫૬૦ અબજ વર્ષ. તેને ગુણ્યા ૧ લાખ કરો તો જેટલાં વર્ષ આવે તે ૧ લાખ પૂર્વ વર્ષ કહેવાય. આવા ૧૪ લાખ પૂર્વ વર્ષ અથાગ સાધના કરી ઉચ્ચ કક્ષાનું નિર્મળ સંયમ પાળ્યું, છતાં પણ તે જ ભવે આમાંથી કોઈનો મોક્ષ થયો નથી.

^૧વજ્રનાભ શ્રુતકેવલીને સંયમની સાધના કરતાં એ કક્ષાની ક્રિયાઓ છે કે જેનાથી આગલા

૧. સનાધિરિવ ધર્મસ્ય, વૃત્તો વ્રતસનાધિભિઃ। મુનિભિર્વજ્રનાભોઽપિ, વિજહાર વસુન્ધરામ્।।૮૪૧।। સ્વામિના વજ્રનાભેન, બાહ્વાદ્યાઃ સ ચ સારથિઃ। સનાથા જજિરે પજ્જેન્દ્રિયાણીવાઽન્તરાત્મના।।૮૪૨।। તેષાં યોગપ્રભાવેણ, સર્વાઃ ચેલાદિલબ્ધયઃ। ઔષધ્ય ઇવ શૈલાનામાવિરાસન્ શશિત્વિષા।।૮૪૩।। ... આસીદાશીવિષદ્વિશ્વ, નિપ્રહાઽનુપ્રહક્ષમા। તેષામન્યા અપ્યભૂવન્, બહુલં બહુલબ્ધયઃ।।૮૪૦।। લબ્ધીનામુપયોગં તે, જગૃહુર્ન કદાચન। મુમુક્ષવો નિરાકાઙ્ક્ષા, વસ્તુષૂપસ્થિતેષ્વપિ।।૮૪૧।।

ભવોમાં સુરક્ષિત થયેલા ગુણો અભિવર્ધિત થાય છે. એક પછી એક ગુણો સિદ્ધ થવાના ચાલુ છે. શાસ્ત્રમાં તેમને સિદ્ધયોગી કહ્યા છે. આત્મામાં ગુણ સિદ્ધ થાય ત્યારે by-product (આનુષંગિક ફળ) તરીકે અનેક લબ્ધિઓ સ્વાભાવિક પેદા થાય છે; પરંતુ આવા સમભાવમાં રહેલા મહાત્માઓને તેવી લબ્ધિઓની કોઈ ઇચ્છા પણ હોતી નથી. અરે ! ઇચ્છા તો શું, તેને ચકાસવાની ઉત્સુકતા કે આતુરતા પણ નથી હોતી. એકદમ સમતામાં રમે છે. નિરતિયાર ચારિત્ર કરતાં પણ આ ઊંચું સ્તર છે. આખા જીવન દરમિયાન તેમણે એક પણ લબ્ધિનો કુતૂહલતાથી પણ પ્રયોગ કર્યો નથી. આ પરથી તેમની સમભાવની મનોદશા અંદાજી શકાય છે. સત્ત્વ, ધૈર્ય, ગાંભીર્ય આદિ ગુણો પણ સિદ્ધ જ છે. હવે જે ક્રિયા છે તે સહજ અભિવ્યક્તિરૂપે છે. અહીં તેમના આત્માએ વીશસ્થાનકનાં વીશે સ્થાનકોની ઉત્કૃષ્ટ ભાવથી આરાધના કરી શ્રેષ્ઠ તીર્થંકરનામકર્મ નિકાચિત કર્યું. ભરત ચક્રવર્તીના આત્મા એવા બાહુમુનિએ મહાત્માઓની વૈયાવચ્ચના ઉત્તમ યોગથી ભોગદાયક ચક્રવર્તીનામકર્મ પુણ્યાનુબંધીપુણ્યરૂપે બાંધ્યું. જ્યારે બાહુબલીના આત્મા એવા સુબાહુમુનિએ મુનિઓની વિશ્રામણારૂપ શુભયોગ દ્વારા અદ્વિતીય બલ, ઐશ્વર્યદાયક પુણ્યાનુબંધીપુણ્યકર્મ બાંધ્યું. બ્રાહ્મી-સુંદરીના આત્મા એવા પીઠ-મહાપીઠ મુનિ દ્વારા થોડી ભૂલ થઈ, તેથી તેમણે સ્ત્રીવેદ બાંધ્યો. થોકબંધ પુણ્યાનુબંધીપુણ્ય બાંધેલા છએ આત્માઓ અંતે અણસણપૂર્વક સમાધિથી કાળ કરી સર્વાર્થસિદ્ધ વિમાનમાં દેવ થયા. સંસારના છેલ્લા મહેમાનો કર્મસત્તાની છેલ્લી સરભરા ભોગવવા અહીં આવનારા જીવો હોય છે. તેમનું મન એટલું પ્રશાંત થઈ ગયું હોય છે કે તેમને કોઈ જાતના શુભ કે અશુભ આવેગો, ઇચ્છાઓ રહી નથી. સર્વાર્થસિદ્ધવિમાનના દેવોને શાસ્ત્રમાં વીતરાગપ્રાય કહ્યા છે, ગૃહસ્થ છતાં વીતરાગ જેવું મન. ભૌતિક જગતના ઉત્કૃષ્ટ ભોગોની વચ્ચે રહેવા છતાં, પાંચે ઇન્દ્રિયોના ભોગો સતત ભોગવવા છતાં, ઉત્કટ કક્ષાની પૌદ્ગલિક તૃપ્તિ માણવા છતાં, તેમનું મન જરા પણ વિકારગ્રસ્ત થતું નથી; કારણ કે આગલા ભવમાં અખંડ પંચાચાર સેવીને ગુણો આત્મસાત્ કર્યા પછી જ ત્યાં જન્મે છે. હવે તેમના આત્માને ભૌતિક જગતનું કોઈ પણ ઐશ્વર્ય અંશમાત્ર આકર્ષણ પેદા કરી શકે તેમ નથી. આ મહાસાધકો આટલે સુધી પહોંચ્યા તેમાં ભાવતીર્થનો સહારો લીધો છે. આગલા ભવોમાં પાંચે-પાંચ ભાવતીર્થોને સુંદર રીતે સેવ્યાં છે. એક પણ તીર્થને અવગણ્યું છે તેવું નથી. ઋષભદેવના ભવમાં તો જન્મથી સિદ્ધયોગી છે. દીક્ષા લે ત્યારથી સહજ સમતામાં છે. હવે ગુણો મેળવવા તેમને સાધના કરવી પડે તેમ નથી. તેની તો સહજ અભિવ્યક્તિ જ ક્રિયારૂપે છે. માત્ર એ ગુણોરૂપે આત્મભાવમાં રમતાં રમતાં સત્તામાં બાકી રહેલાં અવરોધક કર્મો ખપાવવાનાં છે. આ પરથી સમજી શકાય કે ગુણવિકાસના તમામ તબક્કાઓમાં ક્રિયા પ્રાણરૂપ છે જ.

इतश्च तीर्थकृन्नामगोत्रकर्माजितं दृढम्। स्वामिना वज्रनाभेन, विशल्या स्थानकैरिति॥८८२॥

(ત્રિષષ્ટિશલાકાપુરુષચરિત્ર પર્વ-૧, સર્ગ-૧)

જૈન ક્રિયાકલાપનો મહિમા :

‘જૈનશાસ્ત્રોમાં કહેલી ક્રિયા જ્યાં સુધી જીવંત છે, ત્યાં સુધી આ જગતમાં રત્નત્રયી પામવાનો માર્ગ અવિચ્છિન્ન છે, અને તેથી ક્રિયાથી જ શાસન અવિચ્છિન્ન છે. આ ક્રિયાના વિચ્છેદમાં ભાવતીર્થનો વિચ્છેદ સમજવો. ‘શાસ્ત્રીય ક્રિયાનો સંઘમાં અભાવ થાય પછી સાધુ-સાધ્વી-શ્રાવક-શ્રાવિકાનો સમુદાય રહે તોપણ તીર્થ નાશ પામ્યું કહેવાય. તે માત્ર પ્રાણ વિનાનું કલેવર, ખોખું ગણાય. પ્રથમ ત્રણેય ભાવતીર્થ ગીતાર્થ ગુરુ, દ્વાદશાંગી અને ચતુર્વિધ શ્રીસંઘના પ્રાણરૂપ આ રત્નત્રયી અને સૂત્રોક્ત ક્રિયાકલાપ છે. રત્નત્રયી પ્રાણ છે તે આગળ સમજાવ્યું. તેમ જિનશાસનની ક્રિયાઓમાં એવું શું રહસ્ય છે કે જેના કારણે તેને પણ અન્ય ભાવતીર્થોના પ્રાણ કહી શકાય ? આ વાત સમજવા જેવી છે. જગતમાં જેટલા ધર્મો છે, તે દરેક ધર્મોમાં અનુષ્ઠાન તો છે જ. એવો કોઈ ધર્મ દુનિયામાં જોયો નથી કે જેમાં ધર્માનુષ્ઠાનો ન હોય. અનુષ્ઠાન વિનાનો, આચાર વિનાનો, ક્રિયા વિનાનો ધર્મ સંભવે નહીં. તેથી અનુષ્ઠાન, ક્રિયાકલાપ એ કોઈ નવી વસ્તુ નથી; પરંતુ જૈનશાસ્ત્રનાં અનુષ્ઠાનો અંગે દાવો એ છે કે મોક્ષસાધક સર્વાંગ પરિશુદ્ધ અનુષ્ઠાન અહીં જ છે, બીજે ક્યાંય નથી. આ boasting (બડાઈ) નથી, જ્ઞાનીપુરુષોએ તર્કપૂર્વક સ્થાપિત કર્યું છે. સર્વ ધર્મોમાં પવિત્ર અનુષ્ઠાનો છે, પોતપોતાની પવિત્ર ક્રિયાઓ છે, જે અનુયાયીને ગુણોની પોષક છે. તે ક્રિયા કરવાથી તે તે ધર્મના અનુયાયીઓને

૧. સ્થાનાદ્યયોગિનસ્તીર્થોચ્છેદાદ્યાલમ્બનાદપિ। સૂત્રદાને મહાદોષ, ઇત્યાચાર્યાઃ પ્રચક્ષતે।।૮।।

‘તીર્થનો ઉચ્છેદ થશે’ ઇત્યાદિ આલંબન પણ આ અવિધિ અનુષ્ઠાનમાં લેવું યોગ્ય નથી. એટલે ‘તીર્થનો વિચ્છેદ ન થાય તે માટે અવિધિ અનુષ્ઠાન કરવા યોગ્ય છે’ એ આલમ્બન ગ્રહણ કરવા યોગ્ય નથી, કારણ કે એ પ્રમાણે સૂત્ર વિરુદ્ધ કરવાથી અશુદ્ધ ક્રિયાની પરંપરા ચાલુ રહે, અને તેથી સૂત્રોક્ત ક્રિયાનો વિચ્છેદ થાય, તે જ તીર્થનો ઉચ્છેદ છે. કારણ કે આજ્ઞારહિત જનનો સમુદાય તે તીર્થ નથી, પણ શાસ્ત્રવિહિત ઉચિત ક્રિયાવિશિષ્ટ સાધુ, સાધ્વી, શ્રાવક અને શ્રાવિકાનો સમુદાય તે તીર્થ છે. તેથી અવિધિનું સ્થાપન કરવામાં શાસ્ત્રોક્ત ક્રિયાનો ઉચ્છેદ થવાથી પરમાર્થથી તીર્થનો ઉચ્છેદ થાય છે. શાસ્ત્રવિહિત ક્રિયાનો લોપ કરવો એ કડવાં કળ આપનાર છે.

(જ્ઞાનસાર, અષ્ટક-૨૭, શ્લોક-૮, મૂલ-૮બો)

૨. एगो साहू इगा य साहुणी सावओ य सङ्गी य। आणाजुत्तो संघो संसो पुण अट्ठिसंघाओ।।૧૩।।

(સંઘસ્વરૂપકુલકમ્)

૩. મણ્ડૂકચૂર્ણસદૃશવિલક્ષણતદ્ભસ્મસદૃશક્લેશક્ષયસ્ય પ્રવચનાધિગમપ્રયોજનત્વમુપદર્શિતમાચાર્યેણેતિ।

(તત્ત્વાર્થસૂત્ર સંબંધકારિકા શ્લોક-૧૯, ૩. યશોવિજયગી ટીકા)

✽ ‘દ્વિતીયં તુ’-ક્રમપ્રામાણ્યાત્સ્વરૂપશુદ્ધાનુષ્ઠાનં પુનઃ, ‘યમાદ્યેવ-પઞ્ચયમપઞ્ચનિયમરૂપમેવ તત્ કીદૃશમિત્યાહ-‘લોકદૃષ્ટ્યા’-સ્થૂલવ્યવહારિણો લોકસ્ય મતેન, વ્યવસ્થિતં-પ્રસિદ્ધમ્। અત એવ ન-નૈવ, યથાશાસ્ત્રમેવ, શાસ્ત્રસદ્ભાવઃ શાસનાદ્ દુઃખત્રાણાચ્ચોચ્યતે, તત્ત્વ જૈનમેવ। યથોક્તમ્ - “શાસનસામર્થ્યેન તુ, સંત્રાણબલેન ચાનવદ્યેન। યુક્તં યત્તચ્છાસ્ત્રં, તત્ત્વૈતત્સર્વવિદ્ધવચનમ્”।। [પ્ર.રતિ ૧૮૮]।।

(યોગચિન્દુ, શ્લોક-૨૧૩, ટીકા)

લાભ પણ થાય છે, તેમ કહેવામાં અમને વાંધો નથી. તટસ્થતાથી મૂલ્યાંકન છે. માત્ર દાવો એ છે કે 'જૈનશાસનમાં જેવું સર્વાંગ પરિશુદ્ધ અનુષ્ઠાન છે, તેવું બીજે ક્યાંય નથી; અને તેમાં જ ભવચક્રથી સાંગોપાંગ પાર પમાડવાની તાકાત છે. બીજા ધર્મના અનુષ્ઠાનોથી ભલે અમુક ગુણોની પ્રાપ્તિ, વૃદ્ધિ થઈ શકે, પરંતુ સંસારને પાર પમાડવાની તાકાત જિનકથિત ક્રિયાને છોડીને બીજે ક્યાંય નથી. તેથી તેને ભવોદયિતારક ભાવતીર્થ કહેવું છે. બીજા ધર્મનાં અનુષ્ઠાનોને અમે વખોડતા નથી, તેની નિંદા નથી કરતા. સંસારની પાપક્રિયા કરે તેના કરતાં લોકો તે તે ધર્મની ધર્મક્રિયા કરે તો તેટલું સારું જ છે. કોઈ નાટક, સિનેમા, ટી.વી. જુએ, કામવિકારની વાતો કરે, નિંદા-કુથલી કરે, પાપનાં કામ કરે, તેના કરતાં શંકરના મંદિરમાં જઈને શંકરની દિલથી ભક્તિ કરે, તો અમે કહીએ કે સારું જ છે. તે તે ધર્મના અનુષ્ઠાનોના અમે વિરોધી નથી, પણ પક્ષપાત વિના તુલના કરીએ તો સંસારને મૂળમાંથી ઉખેડી નાંખવાની તાકાત તીર્થંકરકથિત અનુષ્ઠાનમાં જ છે, આ વાત દાખલા-દલીલ સાથે પુરવાર કરી છે જે આપણે વિચારવાની છે.

સભા : બીજા ધર્મની અનુમોદના કરી શકાય ?

સાહેબજી : જેટલું સારું હોય તેટલી અનુમોદના કરવાની, ન કરો તો સમ્યક્ત્વ ટકે નહીં. બીજે સારું હોય તોપણ તેની નિંદા કરવાની, તેવું ભગવાને કહ્યું નથી, ઊલટું અનુમોદના-પ્રશંસા કરવાની આજ્ઞા કરી છે.

સભા : તે કાંક્ષા ન ગણાય ? અન્ય ધર્મની પ્રશંસા તો સમકિતમાં લાંછનરૂપ છે ને ?

સાહેબજી : તમે શાસ્ત્રવચન એકાંતે પકડ્યું છે. શાસ્ત્રોમાં સમકિતના અતિયારમાં 'મિથ્યાદૃષ્ટિ તણી પૂજા-પ્રભાવના દેખી પ્રશંસા કીધી' તેને સમકિતનો અતિયાર કહ્યો છે. બીજી બાજુ પૂ. ઉપાધ્યાયજી મહારાજાએ અમૃતવેલની સજ્જાયમાં કહ્યું છે કે -

“અન્યમાં પણ દયાદિક ગુણો, જેહ જિનવચન અનુસાર રે;

સર્વ તે ચિત્ત અનુમોદીએ, સમકિત બીજ નિરધાર રે. ચેતન૦”

તેઓ જ કહે છે કે 'ભગવાનના વચન અનુસાર જે કાંઈ પણ અન્ય ધર્મમાં સદ્ગુણ-સદાચાર છે, તેની અવશ્ય અનુમોદના કરવી, એ જ સમકિતનું બીજ છે.'

સભા : આ વિરોધાભાસ કેમ ?

સાહેબજી : તમને બેમોઢાની વાત લાગે, પણ સંદર્ભ સમજવો જરૂરી છે. અન્ય ધર્મમાં બધું જ અનુમોદનીય કે પ્રશંસાપાત્ર છે તેવું કહેવાનો ભાવાર્થ નથી; પણ ત્યાં જેટલું અધ્યાત્મપોષક છે, આત્માને મોક્ષમાર્ગમાં ચડાવે તેવું છે, તેની અનુમોદના-પ્રશંસા કરવાની કહી છે. જે ભગવાનના

૧. પર: સહસ્રા: શરદાં પરે યોગમુપાસતામ્ | હન્તાર્હન્તમનાસેઽવ્ય ગન્તારો ન પરં પદમ્ ||૨૧||

(ઉપા. યશોવિજયજી કૃત દ્વાત્રિંશદ્વાત્રિંશિકા, ચત્રીસી-૪, શ્લોક-૨૧, મૂલ)

વચનથી વિરુદ્ધ વાતો છે તેની અનુમોદના-પ્રશંસા કરો તો દોષ છે. અન્ય ધર્મોમાં બધું જ ખરાબ છે તેવું બોલવું તે દ્વેષ સૂચવે છે. ત્યાં પણ ઇન્દ્રિયોના વિકારો તોડે, આત્માના બ્રહ્મચર્ય આદિ ગુણોને પોષે, વિરાગ દ્વારા મોક્ષમાર્ગ તરફ લઈ જાય તેવી વાતોની, તેવા અનુષ્ઠાનની નિંદા-ટીકા કરવી તે ગુણનું માત્સર્ય (ઇર્ષ્યા) સૂચવે છે. તેની પ્રશંસા-અનુમોદના કરીએ તો જ ગુણાનુરાગ ટકે, જે સમકિતનું બીજ છે. હા, ત્યાં પણ સંસારપોષક, અર્થ-કામના લક્ષ્યવાળી ક્રિયાઓ કે ઉપદેશની પ્રશંસા કરવી તે મિથ્યાત્વપોષક હોવાથી અતિચાર છે.

મિથ્યાદૃષ્ટિની પ્રશંસા ન જ કરાય તેવો એકાંતે નિયમ હોય તો ઠેર ઠેર શાસ્ત્રમાં લખ્યું કે માર્ગાનુસારીના ગુણોની પ્રશંસા કરવી, આ વાત અસંગત થશે. પ્રથમ ગુણસ્થાનકમાં રહેલો માર્ગાનુસારી જીવ મિથ્યાદૃષ્ટિ જ હોય છે. અન્યધર્મમાં પણ તેવા જીવો હોય અને જૈનધર્મમાં પણ હોય. તેમના સુકૃતની અનુમોદના હેમચંદ્રસૂરીશ્વરજી મહારાજાએ વીતરાગ સ્તોત્રના સત્તરમા પ્રકાશમાં દર્શાવી છે.

“યત્કૃતં સુકૃતં કિઞ્ચિદ્, રત્નત્રિતયગોચરમ્ । તત્સર્વમનુમન્યેઽહં, માર્ગમાત્રાનુસાર્યપિ ॥૩૧॥”

૧૫૧સૂત્રના પ્રથમ સૂત્રની ટીકા લખતાં પૂ. સૂરિપુરંદર શ્રી હરિભદ્રસૂરીશ્વરજી મહારાજાએ પણ આ વાત દર્શાવી છે.

હા, અન્યધર્મમાં રહેલા કદાચહી, ગાઢ મિથ્યાદૃષ્ટિ, મોક્ષમાર્ગથી બહાર હોય તેવા જીવોના ગુણોની કે સુકૃતની પ્રશંસા ન કરાય; કારણ કે તેમના ગુણો પણ સંસારવર્ધક છે. આ વિભાગ સમજવાની જરૂર છે.

સભા : અન્યધર્મના અનુષ્ઠાનની પણ પ્રશંસા કરાય ?

સાહેબજી : પૂ. ઉપાધ્યાયજી મહારાજાએ કહ્યું કે “અન્યધર્મનાં અનુષ્ઠાન ત્રણ પ્રકારનાં છે”. આપણે તેનું વિવેચન આગળ કરીશું. અત્યારે તો અન્યધર્મનાં અનુષ્ઠાનોમાં આંશિક તારકતા હોય તોપણ સાંગોપાંગ તારકતા નથી. તેથી તે જગતમાં પ્રવર્તતા હોય તોપણ ભાવતીર્થ હયાત છે તેમ ન કહેવાય. જૈનધર્મનાં અનુષ્ઠાનો જ્યાં સુધી આચરણરૂપે જીવંત પ્રવર્તે છે, ત્યાં સુધી જ ભાવતીર્થ હયાત છે, તેમ કહેવાય; તેટલું જ સ્થાપિત કરવા માંગું છું.

૧. एवं सर्वेषां देवानाम् इन्द्रादीनाम्, सर्वेषां जीवानां सामान्येनैव भवितुकामानामासन्नभव्यानां कल्याणाशयानां शुद्धाशयानाम्, एतेषां किम्? इत्याह-मार्गसाधनयोगान् सामान्येन कुशलव्यापारान्, 'अनुमोदे' इति क्रियानुवृत्तिः। भवन्ति चैतेषामपि मार्गसाधनयोगाः, मिथ्यादृष्टीनामपि गुणस्थानकत्वाभ्युपगमात्।

(પગ્ચસૂત્ર પ્રથમ સૂત્ર આ. હરિભદ્રસૂરીજી કૃત ટીકા)

સિદ્ધં સિદ્ધત્થાણં, ઠાળમળોવમસુહં ઠવગયાણં ।

કુસમયવિસાસણં, સાસણં જિણાણં ધવજિણાણં ॥૧॥

(સન્મતિતર્ક પ્રકરણ૦ શ્લોક-૧)

અનંત ઉપકારી અનંત જ્ઞાની શ્રી તીર્થંકર પરમાત્મા મહામંગલકારી અને સર્વોત્કૃષ્ટ એવા આ ધર્મતીર્થની સ્થાપના કરે છે.

પ્રથમ ચારે ભાવતીર્થની પ્રાપ્તિ છતાં પાંચમામાં પુરુષાર્થ વિના ભવસાગરનો અંત અશક્ય :

જે જીવ આત્મકલ્યાણ કરીને ભવસાગરથી તરવા માંગે છે, તેવા જીવે ગીતાર્થ ગુરુ, સત્શાસ્ત્ર અને ચતુર્વિધ શ્રીસંઘનું આલંબન પામી રત્નત્રયીના માર્ગે પ્રયાણ કરવું પડે. રત્નત્રયીના માર્ગનું સાધન તેને અનુરૂપ ધર્માનુષ્ઠાન છે. મોક્ષમાર્ગને ખાલી જાણવા કે સમજવાથી કાર્ય સિદ્ધ થતું નથી. પરાકાષ્ઠા સુધી પહોંચવાનો પુરુષાર્થ તો જાતે આદરવો પડે જ. આરાધનામાં મન-વચન-કાયાનો જે પુરુષાર્થ કરવાનો છે, તે ધર્માનુષ્ઠાનરૂપ જ છે. તેથી જે વ્યક્તિ તરવા ઇચ્છે, પરંતુ ધર્માનુષ્ઠાનમાં પ્રયત્ન ન આદરે, તો બીજાં ચારેભાવતીર્થ ઉપલબ્ધ છતાં ભવસાગરથી પાર પામે નહીં. આપણે સહુએ તરવું હોય તો ધર્માનુષ્ઠાન કરવાની તૈયારી રાખવી જોઈએ.

જે ક્રિયા આત્મામાં શુભભાવ જગાડે અને ગુણનું પોષણ કરે તે ધર્માનુષ્ઠાન :

અનુષ્ઠાન શબ્દ જ સૂચવે છે કે અનુષ્ઠીયતે યત્ તદ્ અનુષ્ઠાનમ્ । જેને આચરી શકાય તે અનુષ્ઠાન, ક્રિયારૂપ પ્રવૃત્તિ. તેની આગળ ધર્મ શબ્દ લગાડીને એ કહેવું છે કે દુનિયામાં ક્રિયાઓ અનેક પ્રકારની છે, તેમાં જે જે ક્રિયાઓ દોષ-વિકારપોષક છે, તે ધર્માનુષ્ઠાન નથી. 'ધર્માનુષ્ઠાન' કોને કહેવાય તેની શાસ્ત્રકારોએ સુંદર શબ્દોમાં વ્યાખ્યા આપી કે જે ક્રિયા સ્વભાવથી જ તમારા આત્મામાં શુભભાવ જગાડે, ગુણનું પોષણ કરે, તે ક્રિયા ધર્માનુષ્ઠાન; અને જે ક્રિયા સ્વભાવથી જ તમારામાં દોષ-વિકારની વૃદ્ધિ કરે, સંકલિષ્ટ ભાવ જગાડે, તે તમામ ક્રિયા અધર્માનુષ્ઠાન.

૧. ધર્મે-ચૈત્યવન્દનાદ્યનુષ્ઠાનરૂપે ।

(યોગબિન્દુ, શ્લોક-૩૮૧, ટીકા)

✽ યત્ત્વ તે શ્યેયનાનાત્વમસ્તિ સંસાર(સંશય)કારણમ્ । તત્રાપિ પરમાર્થોઽયં, નિશ્ચયાયાવધાર્યતામ્ ॥૧૦૧૮॥ બધ્નાતિ ભાવૈઃ સંક્લિષ્ટૈઃ, પાપં પુણ્યં તથેતરૈઃ । આત્મા સમાહિતોઽત્યન્તમૌદાસીન્યેન મુચ્યતે ॥૧૦૧૯॥ સ્વભાવ એવ જીવસ્ય, યત્ તથા પરિણામભાગ્ । બધ્યતે પુણ્યપાપાભ્યાં, માધ્યસ્થા(ત્યા)ત્તુ વિમુચ્યતે ॥૧૦૨૦॥ તત્ર હિંસાદ્યનુષ્ઠાનાદ્, ભવન્તિ ભ્રમકારકાત્ । સંક્લિષ્ટાશ્ચિત્તકલ્લોલા, દેહેઽપથ્યાદ્ યથા ગદાઃ ॥૧૦૨૧॥ તથા દયાદ્યનુષ્ઠાનાજ્ઞાયન્તે સ્થૈર્યકારકાત્ । પ્રશસ્તાશ્ચિત્તકલ્લોલા, યથા પથ્યાત્ સુહ્રાસિકાઃ ॥૧૦૨૨॥

(વૈરાગ્યરતિ સર્ગ-૮)

૧ ક્રિયા અનુરૂપ ભાવની જન્મદાત્રી છે :

આ દુનિયામાં ક્રિયાઓનું વર્ગીકરણ કરવું હોય તો બે વિભાગમાં કરી શકાય. ઘણી ક્રિયાઓ એવી છે કે જે કરવાથી આપમેળે તમારા હૃદયમાં આવેશ, અજંપો પેદા થાય. તમારું માનસ કૂર, કઠોર, સ્વાર્થી, સંકુચિત થાય. આ ક્રિયાઓ ગુણધર્મથી જ અશુભ ક્રિયાઓ છે. જેમ પોપ મ્યુઝિક સાંભળવામાત્રથી તમારી નસો ધમ-ધમ થવા લાગે, હાથ-પગમાં ઉન્માદ આવે, આવેગ સાથે નાચવા લાગો. તે વખતે મનોભાવો શાંત રહેતા નથી. ક્રિયાની માત્ર હલનચલનરૂપે શરીર ઉપર જ અસર છે તેમ નથી, મન પણ પ્રભાવિત થાય છે. ક્રિયાઓનો ભાવ સાથે સંબંધ છે. જેવી ક્રિયા હોય તેવા ભાવ થવાની ૯૯ % સંભાવના છે. હિંસાની ક્રિયા કરે અને ક્રોધતાનો ભાવ પ્રગટે તેવું પ્રાયઃ બનતું નથી. હોટલમાં જાતજાતની વાનગીઓ ખાવાની ક્રિયા કરો અને અનાસક્તિનો ભાવ પ્રગટે તેવું બનતું નથી. ત્યાં આસક્તિનાં ભાવ જ થવાના. લગ્નનો વરઘોડો ચડે ત્યારે તમારા મનમાં મોહના ભાવો આપમેળે ઊછળે છે. ક્રિયા હોય તેવા ભાવ થાય. અનુષ્ઠાન અને ભાવનો પરસ્પર સંબંધ છે. તેનું અવલોકન કરો તો સમજાશે કે જીવનમાં બધી ક્રિયાઓ, બધાં અનુષ્ઠાનો સરખાં નથી. અમુક અનુષ્ઠાન એવાં છે કે જે તમારા આત્મામાં સહજતાથી શુભભાવ પેદા કરે, જ્યારે અમુક અનુષ્ઠાન એવાં છે કે જે તમારા મનમાં અશુભભાવ પેદા કરે. જે શુભભાવ પેદા કરે તેને ધર્માનુષ્ઠાન કહીએ છીએ અને જે અશુભભાવ પેદા કરે તેને અધર્માનુષ્ઠાન કહીએ છીએ.

ધર્માનુષ્ઠાન અને અધર્માનુષ્ઠાન :

ક્રિયા અને મનોભાવોનો ધનિષ્ઠ સંબંધ છે. ભાવ અને ક્રિયા એકબીજાથી સંપૂર્ણ વિખૂટા નથી. ભાવ અને ક્રિયાનું કુદરતી અનુસંધાન સમજવા જેવું છે. ૧ જ્ઞાનીઓએ સંસારની ક્રિયાને અધર્માનુષ્ઠાન કહ્યું; કેમ કે તેનામાં અશુભભાવ જગાડવાની તાકાત છે. સાંસારિક ક્રિયાઓથી વિરોધી ક્રિયા તે ધર્માનુષ્ઠાન કહ્યાં; કેમ કે તેમાં શુભભાવ જગાડવાની શક્તિ છે. બંગલો બંધાવવાની ક્રિયાને અધર્માનુષ્ઠાન કહ્યું; કારણ કે તે ક્રિયામાં તમારા મનમાં આસક્તિ-મોહ

૧. તસ્મિન્-વાક્કાયનિરોધે કૃતે સતિ પ્રાયઃ શુભ એવ ભાવો જાયતે નાશુભઃ । અશુભવાક્કાયપ્રવૃત્તિલક્ષણસહકારિકારણાભાવાત્ । પરિણામો હિ કર્મવિપાકોદયવશાદુદિતોઽપિ સાતત્યેન પ્રવૃત્તૌ સ્વાનુકૂલવાક્કાયચેષ્ટાદિસહકારિકારણમપેક્ષતે યથા પ્રદીપો નિર્વાતસ્થાનાદીતિ(નિ??),

(ધર્મસંગ્રહણી ભાગ-૨, શ્લોક-૧૪૧, ટીકા)

૨. ગેહાપણાઙ્ગસત્કાર-કુટુમ્બોદ્વાહવસ્ત્રજાઃ । ષડારમ્ભા વિના પ્રત્યારમ્ભં પાપાય ગેહિનામ્ ।।૧૩૬।। પ્રાસાદઃ પૌષધાગારં, દેવાર્ચાઽઽસ્તિકગૌરવમ્ । તીર્થયાત્રા સઙ્ઘપૂજા, પ્રત્યારમ્ભાઃ શુભાય ષટ્ ।।૧૩૭।।

(પં. સુમતિવિજય ગણિ કૃતા ઉપદેશકલ્પવલ્લિઃ)

જગાડવાની શક્તિ છે. ઉપાશ્રય બંધાવવાની ક્રિયાને ધર્માનુષ્ઠાન કહીશું; કેમ કે તેમાં શુભભાવ જગાડવાની શક્તિ છે. બંને મકાન છે. બંને ઇંટ-ચૂનો-પત્થરથી જ બને છે. બંનેમાં પાયો ખોદવો પડશે. માલ-સામાન-બાંધકામની પ્રક્રિયા બધું સરખું હોવા છતાં, એક પાપની ક્રિયા, બીજી ધર્મની ક્રિયા; કારણ કે બંગલામાં મમત્વ વધારવાની શક્તિ છે, ઉપાશ્રયમાં મમત્વ તોડવાની શક્તિ છે. ઉપાશ્રય બાંધવા શુભભાવ જરૂરી છે, બંગલો બંધાવવા અશુભભાવ જરૂરી છે. બંગલો મોજ-મજાના સાધન તરીકે બંધાવાય છે. તમારી સુખ-સગવડની સ્વાર્થી ચિંતા તેમાં સમાયેલી છે. જ્યારે ઉપાશ્રય મોજ-મજા કરવા માટે નથી, ધર્મારાધનાના સાધન તરીકે નિર્માણ કરાય છે. ભાવોનો જ મોટો તફાવત છે. તેથી ક્રિયા ભાવોથી વિભાજિત કરાય છે.

સંક્લિષ્ટ પરિણામજનક ક્રિયા અધર્માનુષ્ઠાન, શુભભાવજનક ક્રિયા ધર્માનુષ્ઠાન :

સંક્લિષ્ટ પરિણામ જગાડે તેવી સર્વ ક્રિયાઓને શાસ્ત્રે અધર્મક્રિયા કહી, અને શુભભાવ જગાડે તેવી તમામ ક્રિયાઓને શાસ્ત્રમાં ધર્માનુષ્ઠાન કહ્યાં. એટલે ધર્મક્રિયા અને અધર્મક્રિયાનાં ધોરણ નક્કી છે. આ standard universal (ધોરણ સાર્વત્રિક) છે, ક્રિયાઓની natural propertyને (સ્વાભાવિક ગુણધર્મને) આધારે વાત છે. તેથી ગમે તે ધર્મનાં અનુષ્ઠાન લો, આ માપદંડથી જૈનધર્મ તેનું ધર્મ-અધર્મમાં વિભાજન કરશે. અનુષ્ઠાનનો આ માપદંડ જૈનધર્મ કે બીજા ધર્મવાળા માટે જુદો નથી. સમાન તોલ-માપથી વર્ગીકરણ કરવું તે તટસ્થતા છે. તેમાં ભેદભાવ કે પૂર્વગ્રહ નથી. 'અરે ! સંસારની ક્રિયાઓને પણ પાપક્રિયા આ ધોરણથી જ કહી છે. તેમાં કંઈ સાંસારિક ક્રિયાઓ પ્રત્યે હલકાઈની બુદ્ધિ નથી. વાસ્તવમાં તમે વેપાર કરો, કુટુંબ ચલાવો, સંતાનોનું પાલન-પોષણ કરો, હરો-ફરો, ઇન્દ્રિયોની મોજ-મજા કરો તે સર્વ ક્રિયાને પાપક્રિયા કહી; કેમ કે તે ક્રિયાઓમાં કુદરતી રીતે અશુભભાવ પેદા કરવાની શક્તિ છે. અરે તે ક્રિયાઓનું driving force (પ્રેરકબળ) જ મમતા વગેરે અશુભભાવ હોય છે. દીકરાને ઉછેરવા મમતા જોઈએ. મમતાથી જ તમે તમારા દીકરાને વહાલથી ઉછેરી શકો છો, પરંતુ પાડોશીના દીકરાને ઉછેરી નથી શકતા; કેમ કે ત્યાં મમતા નથી. એટલે જ તમે પાડોશીના દીકરાને ઉછેરો તો અમે પરોપકાર કર્યો તેમ કહીએ, કારણ કે પારકા દીકરાને ઉછેરવા શુભપરિણામ જોઈએ.

૧. અથ કથમશુભપરિણામબીજતા ગ્રામાદિપરિગ્રહતત્ફલપરિભોગાદેરિત્યત આહ-

ગિયમેણ ય અસુહો ચ્ચિય પરિણામો તમ્મિ સઙ્ગ મુણેયવ્વો। કિંં દાહગોવિ અગ્ગી સન્નિહિતં ન ડહઈં કઠ્ઠં? ॥૧૦૧૨॥

નિયમેન-અવશ્યંતયા અશુભ એવ પરિણામસ્તસ્મિન્-ગ્રામાદિપરિગ્રહાદૌ સતિ જ્ઞાતવ્યઃ તસ્ય તથાસ્વભાવત્વાત્। એતદેવ પ્રતિવસ્તૂપમયા નિર્દિશતિ-“કિંં દાહેત્યાદિ” કિંં દાહકોઽપ્યગ્નિઃ સન્નિહિતં કાષ્ઠં ન દહતિ?, દહત્યેવેતિભાવઃ। એવમત્રાપિ અગ્નિસમો ગ્રામાદિપરિગ્રહાદિર્દાહતુલ્યશ્ચાશુભપરિણામઃ સ કથં ગ્રામાદિપરિગ્રહે સતિ ન ભવતીતિ? ॥૧૦૧૨॥

(ધર્મસંગ્રહણી ભાગ-૨, શ્લોક-૧૦૧૨, મૂલ-ટીકા)

‘અહં અને મમ’થી થતી ક્રિયાઓ અધર્માનુષ્ઠાન :

સંસારની બધી જ ક્રિયાઓ સ્વાર્થ કે અહં, મમથી થાય છે. જેમાં સ્વાર્થ કે અહં, મમ ભરાયા, તેવી બધી ક્રિયાઓ અશુભભાવ પ્રેરિત હોવાથી પાપક્રિયા જ છે, માટે અમે સંસારી ક્રિયાઓને અધર્મ-પાપક્રિયા કહીએ છીએ; જ્યારે ધર્માનુષ્ઠાનમાં કુદરતી શુભભાવ જગાડવાની તાકાત છે. આ વ્યાખ્યા જૈનધર્મે કોઈ ચોક્કસ વ્યક્તિ કે ચોક્કસ સંપ્રદાયને સામે રાખીને કરી નથી, આ universal (સર્વવ્યાપી) વાત છે. ગમે ત્યારે, ગમે ત્યાં, ગમે તે અનુષ્ઠાન ધર્મ છે કે અધર્મ છે તેનું મૂલ્યાંકન કરવાનો આ માપદંડ છે. માત્ર શુભભાવ પ્રેરક કે અશુભભાવ પ્રેરક તે જ ક્રિયામાં નક્કી કરવાનું છે.

સભા : કોઈ પાડોશીના બાળકને પણ મમતાથી ઉછેરે તો ?

સાહેબજી : જો બાળક પ્રત્યે સુંદરતા આદિના કારણે વહાલ જાગ્યું હોય, છતાં ભવિષ્યમાં મને ઉપયોગી થશે, મારો બનશે, તેવી સંભાવના ન હોય તો ઉછેરમાં ભોગ આપવાનો આવશે, જે માટે ઉદારતાનો પરિણામ જરૂરી છે; પરંતુ મને ઉપયોગી પણ થશે જ તેવી આશા હોય, અને પુણ્યશાળી પાડોશીના દીકરાને મમતાથી ઉછેરો, તો ત્યાં પણ પાપ બંધાય; પણ તે ક્યારેક બનતી ઘટના છે. સામાન્ય રીતે સંબંધ વિના પારકા માટે ભોગ આપવા પરોપકારનો ભાવ જોઈએ, તેથી તેને શુભક્રિયા કહેવાય છે. આ જ દલીલથી તમારા દીકરાને જમાડો તે પાપક્રિયા છે, અને સાધર્મિકને જમાડો તો તે ધર્મક્રિયા છે.

સભા : પોતાના છોકરાનું પાલન કરે તે અધર્મ છે, તો તેમાં ધર્મને જોડવો હોય તો શું કરવું ?

સાહેબજી : હા, તે કેમ જોડવો તે ભગવાને બતાવ્યું છે. સંતાન પ્રત્યે પણ મમતા, સ્વાર્થવૃત્તિ સંપૂર્ણ ત્યાગીને માત્ર શુભભાવથી તેના હિત માટે ઉછેર કરે, તો તેવાને પાપ ન બંધાય, પુણ્ય જ બંધાય, તેની ના નથી; પણ તે તેની વ્યક્તિગત વિશેષતા થઈ, હકીકતમાં અનુષ્ઠાન તો પાપનું જ છે. અરે ! કોઈ બાપ એવો હોય કે દીકરાનાં લગ્ન કરીને પણ પુણ્ય બાંધે, તો તે બાપની વિશેષતા છે, એટલામાત્રથી લગ્નની ક્રિયાને ધર્માનુષ્ઠાન ન કહેવાય; કારણ કે લગ્નની ક્રિયામાં તો સ્વાભાવિક રીતે જ મોહવૃદ્ધિ કરવાનો ગુણ છે. જે જે ક્રિયાઓ ધર્માનુષ્ઠાનની વ્યાખ્યામાં આવી શકે, તેને જ શાસ્ત્ર ધર્માનુષ્ઠાન કહેવા તૈયાર છે. જેમ ખાદ્યપદાર્થોમાં મિઠાઈ વગેરે અમુક વાનગીઓ એવી હોય છે કે જે શરીરને પોષણ, શક્તિ, બળ આપે; જ્યારે અમુક કડવી વસ્તુઓ એવી હોય છે કે જે ખાવાથી શરીરના બળનો ક્ષય થાય. આ તે વાનગીઓના સ્વાભાવિક ગુણ થયા. તેમ ક્રિયાઓમાં પણ સ્વાભાવિક ગુણકારિતા, દોષકારિતા હોય છે, જે કોઈએ પેદા કરી નથી. અનાદિકાળથી આ વિશ્વમાં ક્રિયાઓના ગુણધર્મ ક્રિયાઓ સાથે જોડાયેલા છે. ઈશ્વરસ્થાને રહેલા તીર્થંકરો પણ ક્રિયાઓને પેદા કરતા નથી, માત્ર તે

ક્રિયાઓની ગુણવત્તાના આધારે તેનું ધર્મ-અધર્મમાં વિભાજન કરી બતાવે છે. તેથી રત્નત્રયીની જેમ ક્રિયાકલાપ-અનુષ્ઠાનરૂપ ભાવતીર્થ પણ અપેક્ષાએ શાશ્વત છે; તે કોઈનું સર્જન નથી, સદાકાળથી ચાલ્યું આવે છે. આ સંસારમાં ભૌતિક ક્રિયાઓ ક્યારેય નહોતી તેવું નથી, તેમ આધ્યાત્મિક ક્રિયાઓ પણ ક્યારેય નહોતી તેવું નથી. આધ્યાત્મિક ક્રિયાઓ આત્માના ગુણો તરફ લઈ જાય છે, સાંસારિક ક્રિયાઓ કામ-ક્રોધ આદિ વિકારો કે અહં-મમ તરફ લઈ જાય છે. ધર્મ-અધર્મની વ્યાખ્યા પારદર્શક છે. હા, નિશ્ચયનયથી સનાતન-શાશ્વત વહેતું ક્રિયાકલાપ-અનુષ્ઠાનરૂપ ભાવતીર્થ પણ, વ્યવહારનયની અપેક્ષાએ આદિ-અંતવાળું છે; કારણ કે જે જે ક્ષેત્રમાં ભાવતીર્થકર થાય તે સંઘસ્થાપનાના અવસરે રત્નત્રયીપોષક ક્રિયામાર્ગને પણ વિધિપૂર્વક પ્રદાન દ્વારા પ્રવર્તિત છે, જે તેમના શાસનમાં જ્યાં સુધી આચરણરૂપે જીવંત રહે ત્યાં સુધી તીર્થ અવિચ્છિન્ન રહ્યું તેમ કહેવાય. જિનકથિત ક્રિયાઓમાં એવી વિશેષતા છે કે જેના જીવંત આચરણથી પરિપૂર્ણ ધર્મ કેવો હોય તેની સુગમતાથી ઓળખ થાય, અને તેને અનુસરવાથી કર્મોનો સર્વાંગી ક્ષય થાય; પરંતુ લોકમાં તેવી ક્રિયાઓનું જીવંત આચરણ ન હોય તો આપમેળે સામાન્ય જીવોને પરિપૂર્ણ ધર્મ ઓળખાવવો કે સમજાવવો પણ દુષ્કર છે, તો આચરણ દ્વારા તરવાની વાત તો ક્યાં કરવી ? તેથી શાસ્ત્રાનુસારી ક્રિયાની જીવંતતામાં જ તીર્થનો અવિચ્છેદ દર્શાવ્યો છે.

દુનિયાના ધર્મોનાં અનુષ્ઠાનોનું ત્રણ પ્રકારમાં વર્ગીકરણ :

દરેક ધર્મમાં અનુષ્ઠાન તો છે જ, પણ તે બધાં અનુષ્ઠાન શુદ્ધ ધર્માનુષ્ઠાન છે તેવું જૈનશાસ્ત્રો કહેતાં નથી. અન્યધર્મનાં અનુષ્ઠાનોનું universal criteria (વિશ્વવ્યાપી માપદંડ) અનુસારે ત્રણ વિભાગમાં વર્ગીકરણ કરેલ છે : (૧) તે તે ધર્મમાં એવાં અનુષ્ઠાન પણ છે કે જે નામનાં અનુષ્ઠાન છે, પરંતુ વાસ્તવમાં અધર્માનુષ્ઠાન છે, (૨) અમુક અનુષ્ઠાનો એવાં છે કે જે વાસ્તવમાં ધર્માનુષ્ઠાન છે અને (૩) કોઈ અનુષ્ઠાનો એવાં પણ છે કે જેમાં ધર્મ-અધર્મની ભેજસેજ છે, મિશ્રણ છે. ત્રણ category - (૧) ધર્મને નામે pure અધર્મઅનુષ્ઠાન, (૨) સૌને માન્ય બને તેવાં ધર્મઅનુષ્ઠાન અને (૨) આંશિક ધર્મ અને આંશિક અધર્મના શંભૂમેળા જેવું અનુષ્ઠાન. આ વર્ગીકરણ, મનના ભાવને સંકલિષ્ટ કરે તે અધર્મઅનુષ્ઠાન, અને મનના ભાવને નિર્મળ કરે તે ધર્મઅનુષ્ઠાન, તેના આધારે જ સમજવું. આમાં કોઈ પારકા કે પોતાના એવા ભેદભાવનો દૃષ્ટિકોણ નથી.

સભા : સંકલિષ્ટ એટલે ?

સાહેબજી : ^૧જેનાથી તમારું મન સંતાપ-દુઃખ અનુભવે છે, તેવા બેચેની-વ્યથા-વ્યાકુળતા

૧. इतश्चाऽन्यदा गतोऽहमन्तरङ्गे क्लिष्टमानसाऽभिधाने नगरे, तच्च कीदृशम्? आवासः सर्वदुःखानां, नष्टधर्मैर्निषेवितम्। कारणं सर्वपापानां, दुर्गतिद्वारमञ्जसा ॥१॥

(उपमित० प्रस्ताव-४)

પેદા કરનારા મનના અશુભભાવો, તેને સંકલેશ કહેવાય છે, જે તમારા આત્માને દુઃખ જ આપે. અશુભભાવને એકાંતે દુઃખદાયક કહ્યા છે. કોઈના પણ મનમાં અશુભભાવ પેદા થાય અને તેના આત્માને સંતાપનો અનુભવ ન થાય તેવું બને જ નહીં. હા, તે વ્યક્તિને ભાન ન હોય તેથી ન સમજે તે બની શકે. તમને કોઈ વ્યક્તિને મારવાનું ઝનૂન ચડે, તો ત્યારથી જ તમારા મનમાં આવેગ-બેચેની ચાલુ થઈ જાય. ભલે પછી તમે તેને સ્પર્શ પણ ન કરી શકો. જ્ઞાનીઓએ ક્રિયાઓના સ્વાભાવિક ગુણધર્મોના આધારે શુભ-અશુભનું વર્ગીકરણ કર્યું છે.

(૧) ^૧અધર્મઅનુષ્ઠાન :

વૈદિક ધર્મમાં હિંસક યજ્ઞ દર્શાવ્યા છે, જેમાં પશુઓનો વધ અને હોમ થાય છે. વળી આ વધ કે હોમ કરનારને યજ્ઞ દ્વારા સ્વર્ગ જોઈએ છે. પોતાને સ્વર્ગની કામના છે, એટલે કે પરલોકમાં પોતાની વાસનાની તૃપ્તિ માટે ભોગ-વિલાસ પામવા આ વ્યક્તિ ધર્મના નામે હોમહવન કરે છે. તેને શાસ્ત્રમાં pure અધર્મઅનુષ્ઠાન કહ્યું છે. જેમ ઘરાક પારખું ન હોય તો ઉસ્તાદ વેપારી સોએ સો ટકા નકલી માલ પધરાવી દે, તેમ અનુયાયીને ધર્મના નામે અધર્મની ક્રિયા જ દેખાડેલી છે. મુસલમાનોમાં ઇદના નામે બકરા વગેરે વધે છે, તે પણ આવાં જ અધર્મઅનુષ્ઠાન છે. આ ક્રિયા કરતી વખતે જ મન કૂરતા આદિ અશુભભાવોથી ઘેરાઈ જશે.

સભા : અલ્લાહ પ્રત્યે સમર્પણ છે ને ?

સાહેબજી : હા, પણ અલ્લાહ પાસેથી બલિદાન આપીને બદલામાં શું જોઈએ છે ? પોતાની

૧. તથા-હિરણ્યદાનં ગોદાનં, ધરાદાનં મુહુર્મુહુઃ। સ્નાનં પાનં ચ ધૂમસ્ય, પજ્વાગ્નિતપનં તથા।।૧૮૨।। તર્પણં ચણ્ડિકાદીનાં, તીર્થાન્તરનિપાતનમ્। યતેરેકગૃહે પિપ્પ્લો, ગીતવાદ્યે મહાદરઃ।।૧૮૩।। વાપીકૂપતડાગાદિકારણં ચ વિશેષતઃ। યાગે મન્ત્રપ્રવોગેણ, મારણં પશુસંહતેઃ।।૧૮૪।। કિયન્તો વા ભણિષ્યન્તે? ભૂતમર્દનહેતવઃ। રહિતાઃ શુદ્ધભાવેન, યે ધર્માઃ કેચિદીદૃશાઃ।।૧૮૫।। સર્વેઽપિ બલિનાઽનેન, મુગ્ધલોકે પ્રપચ્ચતઃ। તે મિથ્યાદર્શનાહ્વેન, ભદ્ર! જ્ઞેયાઃ પ્રવર્તિતાઃ।।૧૮૬।। પજ્વભિઃ કુલકમ્।

(ઉપમિતિ૦ પ્રસ્તાવ-૪)

* અજ્ઞાનિનાં તુ યત્કર્મ, ન તત્તશ્ચિત્તશોધનં। યાગાદેરતથાભાવાન્-મ્લેચ્છાદિકૃતકર્મવત્।।૨૮।। ન ચ તત્કર્મયોગેઽપિ, ફલસંકલ્પવર્જનાત્। સંન્યાસો બ્રહ્મબોધાદ્વા, સાવચત્વાસ્વરૂપતઃ।।૨૯।। નો ચેદિત્યં ભવેચ્છુદ્ધિ-ગૌર્હિસાદેરપિ સ્ફુટા। શ્યેનાદ્વા વેદવિહિતાદ્વિશેષાનુપલક્ષણાત્।।૩૦।। સાવચકર્મ નો તસ્માદાદેયં બુદ્ધિવિપ્લવાત્।.. ।।૩૧।।

(અધ્યાત્મસાર, અધિકાર-૧૫)

૨. 'ભૂતિકામઃ પશુમાલભેત' ભૂતિની કામનાવાળો પશુનો હોમ કરે-ઇત્યાદિ શ્રુતિના અનુસારે તે સકામ યજ્ઞો કહ્યા છે. (૨૮-૨)

(જ્ઞાનસાર, અષ્ટક-૨૮, શ્લોક-૨, ટીકો)

* યથા યાદૃચ્છિક્યાં યાગીયાયાં ચ હિંસાયાં સ્વોપભોગમાત્રફલભૂતિકામનાલક્ષણક્લિષ્ટભાવાવિશેષેઽપિ તદ્વિશેષાશ્રયણં વૈદિકાનાં દૃષ્ટિસંમોહઃ।

(ષોડશક-૪, શ્લોક-૧૧, ઉપા. યજ્ઞોવિજયજી કૃત ટીકા)

વાસનાની પૂર્તિ જ કરવી છે. તેથી આ બધાં અનુષ્ઠાન અશુભ જ છે. આગળ-પાછળ અને વચ્ચે બધે જ ગરબડ છે. ધર્મ તો શોધ્યો પણ જડે નહીં. ક્રિયા જુઓ તો તેમાં શુભભાવનું નામ-નિશાન મળે નહીં. કોઈને ક્યારેક તેવા અનુષ્ઠાનમાં શુભભાવ થાય, તોપણ તે ક્રિયાના પ્રતાપે નથી, માત્ર તે વ્યક્તિની પોતાની લાયકાતના કારણે છે. હોળી આદિ અનુષ્ઠાનો પણ તેવાં જ છે, જેમાં માત્ર ધીંગા-મસ્તી, તોફાન, વિકારપોષક પ્રવૃત્તિઓ, મર્યાદાનો ભંગ હોય છે. ગુણકારી ક્રિયા દેખાય જ નહીં. આવાં અનુષ્ઠાન સ્પષ્ટ અધર્મનાં અનુષ્ઠાન છે.

સભા : વેદમાં કહ્યું છે કે યજ્ઞ કરવા. માટે શાસ્ત્ર પ્રત્યેની શ્રદ્ધાથી યજ્ઞ-યાગ કરે તો ?

સાહેબજી : વેદમાં જ સ્વર્ગની કામના માટે યજ્ઞ કરવાના કહ્યા છે, છતાં શાસ્ત્રની આંધળી શ્રદ્ધાથી કરવા હોય તો યજ્ઞમાં પહેલાં પોતે જ હોમાય ને ? નિર્દોષ પશુઓને ભોગ બનાવવાની જરૂર નથી. ^૧અરે ! વેદાંતીઓ પણ આવા વેદવાક્યોને અમાન્ય કરતાં જણાવે છે કે ‘પશુઓને હોમવાથી ધર્મની વિચારણા તે અજ્ઞાનરૂપી ધોર અંધકારમાં ગરકાવ થવા જેવું છે’. કારણ કે ‘હિંસાથી ધર્મ’ એ ત્રણ કાળમાં અસંભવિત છે. ^૨પૂ. હરિભદ્રસૂરીશ્વરજી મહારાજાએ લખ્યું કે ‘જે શાસ્ત્રો તર્ક અને પ્રત્યક્ષથી વિરુદ્ધ વાત કરે છે, તે શાસ્ત્રોને દરિયામાં પધરાવી દેવાનાં’. અહીં પ્રામાણિકતાથી વિશ્લેષણ કરવાની વાત છે, પૂર્વગ્રહથી સમીક્ષા નથી કરવાની. તટસ્થતા ગુમાવીને કોઈ ધર્મ પ્રત્યે આક્ષેપ કરવો તે પણ પાપ જ છે. તટસ્થ સજ્જન માણસ પણ ક્રિયાનું મૂલ્યાંકન કરીને નક્કી કરી શકે કે આવાં અનુષ્ઠાન તે અધર્મ જ છે, ધર્મના નામે પાપાચાર છે. કોઈ

૧. ણય કુચ્છિયા તર્હ જં મળિયં તં સવ્વહા અજુતં તુ। નાળીહિં કુચ્છિયચ્ચિય તહેવ વેદંતવાદીહિં।।૮૯૩।।
ન ચ કુત્તિસતા-જુગુપ્સિતા 'તર્હ'તિ સ્વા હિંસેતિ યદ્ભણિતં તત્સવંથા અયુક્તમેવ। તુરેવકાર્થઃ। યસ્માત્ જ્ઞાનિભિઃ-
યથાવસ્થિતસકલવસ્તુતત્ત્વવેદિભિઃ સા કુત્તિસતૈવ-જુગુપ્સિતૈવ, તથૈવ વેદાન્તવાદિભિરપિ।।૮૯૩।।

એતદેવ ભાવયતિ-

અંધમ્મિ તમમ્મિ ખલુ મજ્જામો પસુહિં જે જયામોતિ। એમાદિ બહુવિહં કિં મળિતં વેદંતવાદીહિં।।૮૯૪।।
યદિ હિંસા ન કુત્તિસતા તતઃ અન્થે તમસિ ધ્વલ્લિતિ ગાથાપૂરણે મજ્જામો વયં યે પશુભિર્યજામહે ઇત્યેવમાદિકં કિં કસ્માદ્ભણિતં
વેદાન્તવાદિભિઃ?, તથા ચ તદગ્રન્થઃ- "અન્થે તમસિ મજ્જામઃ, પશુભિર્યે યજામહે। હિંસા નામ ભવેદ્ધર્મો, ન ભૂતો ન
ભવિષ્યતિ।।૧।।" ઇતિ।। આદિશબ્દાત્ "અગ્નિર્મામેતસ્માત્ હિંસાકૃતાદેનસો મુચ્ચતુ"। છાન્દસત્વાન્મોચયતુ ઇત્યર્થઃ,
ઇત્યાદિપરિગ્રહઃ।।૮૯૪।।

(ધર્મસંગ્રહણી ભાગ-૨, શ્લોક-૮૯૩-૮૯૪, મૂલ-ટીકા)

૨. આગમેત્યાદિ। આગમતત્ત્વં જ્ઞેયં ભવતિ। તત્કથં જ્ઞેયં?। દૃષ્ટં=પ્રત્યક્ષાનુમાનપ્રમાણોપલબ્ધમ્, ઇષ્ટમ્=આગમેન
સ્વવચનૈરેવાભ્યુપગતં, તાથ્યામવિરુદ્ધાનિ વાક્યાનિ યસ્મિન્નાગમતત્ત્વે તત્ દૃષ્ટેષ્ટાવિરુદ્ધવાક્યં તદ્ભાવસ્તયા। યોઽર્થઃ
પ્રત્યક્ષાનુમાનાભ્યાં પરિચ્છિદ્યતે તસ્મિન્ યદિ આગમતત્ત્વમપ્યવિરોધિ ભવતિ તદ્વિરુદ્ધસ્ય પ્રત્યક્ષાનુમાનાભ્યામેવ નિરાકરણાત્,
પ્રત્યક્ષાનુમાન-વિરુદ્ધસ્યાગમસ્યાપ્રમાણ[ણિ પ્ર.]ત્વાત્, સ્વવચનૈરેવાગમેનાભ્યુપગતેઽર્થે પ્રદેશાંતરવર્તિનાઽસ્યૈવાગમસ્ય વચનં
યદિ વિરોધિ ન ભવેદિત્યર્થતસ્તત્ આગમતત્ત્વમિષ્ટદૃષ્ટાવિરોધિવાક્યં ભવતિ, પરસ્પરાવિરોધિવચનમિત્યર્થઃ।

(ષોડશક-૧, શ્લોક-૧૦, યશોભદ્રસૂરિ કૃત ટીકા)

દારૂ પીવો તેને પણ ધર્મ કહે, આ દુનિયામાં એવા પણ મત-સંપ્રદાય છે કે જે દારૂ-વ્યભિચારને પણ ધર્મ સ્થાપિત કરે છે. જેમ વામપંથ, રજનીશ વગેરે. પુરાણોમાં પણ આવી વાતો છે, વાંચ્યા પછી કહું છું, વ્યભિચારને જ ધર્મ સ્થાપિત કર્યો હોય. ઇસ્લામની હિદત છે, જેમાં તેમના સામાજિક નીતિ-નિયમો દર્શાવ્યા છે. તેમાં આવે છે કે કોઈ સ્ત્રીએ દુરાચાર કર્યો હોય કે પતિ-પત્નીને છૂટાછેડા લેવા હોય, તો તેના ઉપાયમાં વ્યભિચારને ધર્મ બતાડ્યો છે. આવી વાતોને પણ સ્વીકારી લઈએ તો આ દુનિયામાં ધર્મઅનુષ્ઠાન અને અધર્મઅનુષ્ઠાનનું demarcation (સીમાંકન) રહેશે જ નહીં. માત્ર શાસ્ત્રનો ગમે તેવો બિલ્લો કે મહોરછાપ ન ચાલે. હિંસા-અસત્ય કે ચોરી-વ્યભિચારની ક્રિયાઓ અશુભભાવથી થતી હોય છે, તેમાં પ્રેરકબળ પણ અશુભ હોય છે, સ્વાર્થ કે વાસનાપૂર્તિ જ છે. તે બધાં ધર્મના નામથી નીકળેલાં તૂત છે. બુદ્ધિશાળીએ ધર્મના નામે તેમાં ફસાવું ન જોઈએ. ધર્મ આવો વિકૃત હોય તો અધર્મ કોને કહેવો ? તે શોધવા નીકળવું પડશે. અરે ! ગુંડા-બદમાશ-ખૂનીઓની પણ નિંદા કરવાની ન રહે, ઊલટા તેમને બિરદાવવા પડે. ધર્મનાં અનુષ્ઠાન ચોક્કસ છે, બુદ્ધિશાળી માણસ તેને જ ધર્મ તરીકે સ્વીકારે.

સભા : તે લોકો અધર્મ કોને કહે છે ?

સાહેબજી : તે તેમને પૂછી આવો. આ કોઈની વ્યક્તિગત ટીકા નથી. ધર્મ-અધર્મનો ભેદ શાશ્વત છે. તે ક્રિયાઓના ગુણધર્મથી જ નક્કી કરી શકાય, તેમાં ઊલટ-સુલટ કરનાર ધર્મસંપ્રદાયોનાં વખાણ ન કરી શકાય. તમામ ધર્મોને સમાન કહેવા, એક જ કક્ષામાં મૂકવા, સહુનો આદર-સત્કાર કરવો, તેવી આધુનિક ઘેલછા ખોટી છે. સત્ય સમજવું હોય, દુનિયાને હિતકારી માર્ગે લઈ જવી હોય તો આવા અધર્મઅનુષ્ઠાનોની ટીકા કરવી જ પડે.

સભા : ઘણા મુસ્લિમ દેશોમાં વ્યભિચાર કરનારને કડક સજા કરે છે, તે કેમ ?

સાહેબજી : તે તો જે વ્યભિચારને તેમણે ખોટો કહ્યો હોય તે અંગે સજા કરે છે, પણ જે વ્યભિચારની શાસ્ત્રમાં મંજૂરી હોય તેની તે વાત નથી. મુસલમાનના હિદત અને હિંદુઓના પુરાણના સંદર્ભ જોયા પછી કહેવું પડે કે અમુક વ્યભિચારને તેમાં ધર્મ કહેલ છે; પરંતુ આવી ક્રિયાને ધર્મ સ્થાપિત કરવો તે ખોટું છે. આ અસલી ધર્મ છે જ નહીં.

(૨) ૧ધર્મઅનુષ્ઠાન :

આ જ રીતે અવલોકન કરતાં તે તે ધર્મોમાં સુંદર ધર્મનાં અનુષ્ઠાનો પણ છે. વેદ-પુરાણો-

૧. ક્ષાન્તિમાર્દવસન્તોષશૌચાર્જવિમુક્તયઃ । તપઃસંયમસત્યાનિ, બ્રહ્મચર્યં શમો દમઃ ॥૧૮૭॥ અહિંસાસ્તેયસદ્ધ્યાન-વૈરાગ્યગુરુભક્તયઃ । અપ્રમાદસદૈકાગ્ર્યનૈર્ગ્રન્થ્યપરતાદયઃ ॥૧૮૮॥ યે ચાન્યે ચિત્તનૈર્મત્યકારિણોઽમૃતસન્નિભાઃ । સદ્ધર્મા જગદાનન્દહેતવો ભવસેતવઃ ॥૧૮૯॥

(ઉપમિતિ૦ પ્રસ્તાવ-૪)

ભગવદ્ગીતા આદિ વૈદિક શાસ્ત્રોમાં પણ ઉપદેશરૂપે ઘણી સારી વાતો મળે છે. કહ્યું છે કે જે આત્મા સાચો સાધક બનવા માગતો હોય તેણે ઇન્દ્રિયોનો વિજય કરવો, સતત વૈરાગ્યનું સેવન કરવું, આસક્તિ-મોહ તોડવા, કર્મના બંધનથી મુક્ત થવા અધ્યાત્મ વારંવાર સેવવું. વળી તેને અનુરૂપ અહિંસા, સત્ય આદિની ક્રિયાઓ આચારરૂપે દર્શાવી. આ સર્વ ધર્મઅનુષ્ઠાન છે. કોઈ શંકરનો ભક્ત થઈને પણ ઇન્દ્રિયોનો જય કરે, વિકારોનો ત્યાગ કરે, તો તેની સાથે અમારે વિરોધ નથી. તેનો તે પુરુષાર્થ ગુણકારી ક્રિયારૂપ જ છે.

સભા : ત્યાં ઇન્દ્રિયોના દમનમાં મોક્ષનું લક્ષ્ય છે ?

સાહેબજી : હા, આ આર્યધર્મની વાત છે. અનાર્ય ધર્મોમાં મોક્ષનું લક્ષ્ય નથી. આર્યદર્શન બધાં મોક્ષલક્ષી છે. ^૧પૂ. ઉપાધ્યાયજી મહારાજે અધ્યાત્મઉપનિષદ્ ગ્રંથના પ્રથમ અધિકારમાં લખ્યું કે 'જે આર્યદર્શનોને મોક્ષલક્ષી નથી સમજતો તે શાસ્ત્ર ભણ્યો જ નથી'. અત્યારે પણ મળતાં છ એ દર્શનના ગ્રંથોનો અભ્યાસ કર્યા પછી કહી શકાય કે તેઓ અનુયાયીને અંતિમ લક્ષ્ય મોક્ષ જ દર્શાવે છે. તેમના પર ખોટો આક્ષેપ ન થાય, તે કરીએ તો પાપ લાગે. પારકાના ગુણ ઢાંકવા અને દોષ ન હોય તો ઊભા કરવા, તેને એક પ્રકારનું માત્સર્ય-દ્રેષબુદ્ધિ કહેલ છે, જે મહાપાપબંધનું કારણ છે. ^૨અન્યધર્મની ગુણકારી વાતો ધર્મઅનુષ્ઠાનરૂપે માન્ય કરવી જ રહી. જેમ કે પાંચે ઇન્દ્રિયોના જયપૂર્વક વૈરાગ્યથી વાસિત થઈને મુમુક્ષુએ ચાંદ્રાયણતપ, મૃત્યુંજયતપ, નક્કોરડા ઉપવાસ આદિ કરવા, અહિંસા-સત્યની ક્રિયાઓનું સંન્યાસધર્મમાં સેવન કરવું,

૧. તેન સ્યાદ્વાદમાલમ્બ્ય, સર્વદર્શનતુલ્યતામ્। મોક્ષોદ્દેશાવિ(દ્વિ)શેષેણ, યઃ પશ્યતિ સ શાસ્ત્રવિત્।।૭૦।।

(અધ્યાત્મોપનિષદ્, અધિકાર-૧)

૨. મર્ગાણુસારિ કિચ્ચં તેસિમણુમોઅણિજ્જમુવહ્ણં। સિવમર્ગકારણં તં ગમ્મં લિંગોહિં ધીરેહિં।।૩૭।।

નનુ માર્ગાનુસારિકૃત્યં ન જૈનાભિમતધાર્મિકાનુષ્ઠાનાનુકારિમિથ્યાદૃષ્ટિમાર્ગપતિતં ક્ષમાદિકં, કિન્તુ સમ્યક્ત્વાધિમુખગતં જૈનાભિમતમેવ, તચ્ચ સમ્યદૃષ્ટિગતાનુષ્ઠાનાન્ન પાર્યક્ક્યેન ગણયિતું શક્યમ્' इत्याशङ्कायामाह तन्मार्गानुसारिकृत्यं शिवमार्गस्य ज्ञानदर्शनचारित्रलक्षणस्य कारणं धीरेनिश्चितागमतत्त्वेः लिङ्गैः 'पावं ण तिक्वभावा कुणइ' इत्याद्यपुनर्बन्धका-दिलक्षणैर्गम्यम्। ... अयं भावः-सम्यग्दृष्टिकृत्यं यथा वस्तुतश्चारित्रानुकूलमेवानुमोदनीयं तथा मार्गानुसारिकृत्यमपि सम्यक्त्वानुकूलमेव, ... न च-अत्रापि तपसः सकामनिर्जरारूपत्वप्रतिपादनाद् मिथ्यादृशां च तदभावाच्च सकामनिर्जरति-वाच्यं, मिथ्यादृशमपि मार्गानुसारिणां 'तच्च चान्द्रायणं कृच्छ्रं' इत्यादिना (योगबिन्दु-० १३१) तपसः प्रतिपादनात्। ...

(ધર્મપરીક્ષા, શ્લોક-૩૭, મૂલ-ટીકા)

✽ 'નન્વેવં મિથ્યાદૃશાં ગુણાનુમોદનેન પરપાઞ્છિન્દિપ્રશંસાલક્ષણઃ સમ્યક્ત્વાતિચારઃ સ્યાદ્' इत्याशङ्कां परिहर्तुमाह-

परपाखंडिपसंसा इहइं खलु कोवि णेवमइआरो। सो तम्मयगुणमोहा अणवत्थाए व होज्जाहि।।३८।।

પરપાઞ્છિન્દિપસંસા સિદ્ધિ એવમહારો। સો તમ્મયગુણમોહા અણવત્થાએ વ હોજ્જાહિ।।૩૮।।
પરપાઞ્છિન્દિપસંસા સિદ્ધિ એવમહારો, સો તમ્મયગુણમોહા અણવત્થાએ વ હોજ્જાહિ, યતઃ સ પરપાઞ્છિન્દિપ્રશંસાતિચારઃ । ...

(ધર્મપરીક્ષા, શ્લોક-૩૮, મૂલ-ટીકા)

(નોંધ : પ્રસ્તુત સંદર્ભમાં અધિક જિજ્ઞાસુએ ધર્મપરીક્ષા ગ્રંથના શ્લોક ૩૭-૩૮ની પૂર્ણ ટીકા જોવી.)

પાપઅકરણનિયમ, પાંચ યમ વગેરે આચારોને સેવવા, આ બધી વાતો ધર્મઅનુષ્ઠાનના ઉપદેશરૂપ છે. ટૂંકમાં તે તે ધર્મમાં મુમુક્ષુજનયોગ્ય જે જે શુભક્રિયાઓનો ઉપદેશ છે, તે સર્વ ધર્મઅનુષ્ઠાન છે. તેને તેવા ભાવથી આચરનાર અનુયાયીઓ પણ પ્રશંસા-અનુમોદનાપાત્ર છે.

સભા : તેઓ તો વૈકુંઠને મોક્ષ માને છે ?

સાહેબજી : હા, ભલે વૈકુંઠને મોક્ષ માને, ત્યાં ભોગ-વિલાસ નથી, પરંતુ માત્ર આત્માનંદ છે તેમ સ્વીકારે છે, પછી વૈકુંઠ શબ્દ સાથે આપણે ઝઘડો ન હોય. ^૧પૂ. ઉપાધ્યાયજી મહારાજે કહ્યું કે “બે મૂર્ખા ભેગા થાય, એક કહે કે ‘આ ગંગા નદી છે’ અને બીજો કહે કે ‘આ ભાગીરથી જ છે’, સવારથી સાંજ સુધી ઝઘડ્યા કરે. પછી કોઈ ડાહ્યો માણસ સમજાવવા વચ્ચે પડે, અને કહે કે આ બંનેનો અર્થ એક જ છે. ગંગા કહો, સુરનદી કહો, ભાગીરથી કહો, ભાવાર્થ એક જ છે”. તેમ કોઈ મોક્ષ કહે, કોઈ વૈકુંઠ કહે, કોઈ પરબ્રહ્મ કહે, કોઈ સદાશિવ કહે, તો આપણને વાંધો નથી. શબ્દભેદના ઝઘડા તો મૂર્ખાઓ કરે, ડાહ્યાઓ નહીં. સમજદાર તો તત્ત્વભેદના ઝઘડા કરે.

સભા : અન્યધર્મના અનુયાયી જે વ્યક્તિ મોક્ષે નથી ગઈ તે વ્યક્તિને મોક્ષે ગઈ છે તેમ પૂજે છે.

સાહેબજી : આપણે પણ ભાવિતીર્થકરો મોક્ષે નથી ગયા તોપણ તેમને પૂજીએ છીએ.

સભા : આપણાં શાસ્ત્રો કહે છે કે તેઓ મોક્ષે જવાના છે.

સાહેબજી : ગયા, ન ગયાનું માત્ર વિધાન કરવાથી મતલબ નથી. વાસ્તવમાં જ્યારે પણ મોક્ષે ગયા, જાય છે કે જવાના છે, તે નિર્વિકારી થઈને મોક્ષે ગયા તેમ માને છે ? કે કામ-ક્રોધ સાથે મોક્ષે ગયા તેમ માને છે ? જો વિકાર સાથેનો મોક્ષ સ્વીકારે, તો ભેળસેળ છે તેમ અમે કહીએ. બાકી નામ કે વ્યક્તિ કોણ છે તેનું મહત્ત્વ નથી. અન્યધર્મમાં અધર્મનાં અનુષ્ઠાનને અધર્મ કહ્યાં, ધર્મનાં અનુષ્ઠાનને ધર્મ કહ્યાં. હંસદૃષ્ટિથી ક્ષીરનીરના વિવેક જેવી વાત છે. આમાં માખણ લગાડવાનું નથી, સત્ય કહેવાનું છે. અન્યધર્મનાં જે અનુષ્ઠાનો ગુણકારી ક્રિયારૂપ છે, મુમુક્ષુ-સાધકને વિકાસનાં કારણ છે, તે અનુષ્ઠાન જૈનધર્મને પણ માન્ય છે. તેનું આપણે ખંડન કરતા નથી; કેમ કે તેનું ખંડન કરવું તે વાસ્તવમાં તીર્થકરોએ કહેલા ધર્મઅનુષ્ઠાનનું જ ખંડન કરવા બરાબર છે. ત્યાં રહેલા અનુયાયી પણ સારું વર્તન, શુભક્રિયા કરે, માર્ગાનુસારી આચાર પાળે, તેનાથી તેના આત્મામાં નિર્મળતા પેદા થાય, તેનો આત્મા અધ્યાત્મમાં આગળ વધે, તો તટસ્થને તેનો વાંધો ન હોઈ શકે.

૧. શબ્દભેદ ઝઘડો કિસ્યોજી ? પરમારથ જો એક; કહો ગંગા કહો સુરનદીજી, વસ્તુ કિરે નહિ છેક. મન૦ ૨૧

અનાર્યધર્મો અને આર્યધર્મોના લક્ષ્યબિંદુમાં પાયાનો તફાવત :

સભા : અનાર્યધર્મમાં આવું ધર્મઅનુષ્ઠાન ખરું ?

સાહેબજી : ત્યાં તો સૌથી મોટું શિર્ષાસન એ છે કે તે ધર્મો અનુયાયીની પાપબુદ્ધિ પોષવા જ ધર્મની પ્રેરણા આપે છે. અહીં જૈનોમાં પણ એવો વર્ગ છે કે તેને આસક્તિઓ પોષવાના સાધન તરીકે જ ધર્મ ફાવે, એટલે તે પણ તેમાં ભળે. જન્મ્યો છે આર્યદેશમાં, પણ માનસ અનાર્યનું છે. જે ધર્મક્રિયા કરે તે પાપને પોષવા જ કરે. ધર્મની વાત કે આચરણ કરે પણ મૂળમાં અધર્મ રહેલો હોય. ગુંડો વધારે ગુંડાગીરી કરવા વિશ્વાસ જમાવવાના સાધન તરીકે સત્ય બોલે, તો તે સચ્ચાઈ છે ? વ્યવહારમાં પણ તેનાં વખાણ ન થાય; કારણ કે સત્યનો ઉપયોગ અસત્ય માટે કરે છે. તેમ ભારત બહારના અનાર્ય ધર્મોનું લક્ષ્યબિંદુ જ ખોટું છે. વાસના-વિકારોને વધારે પુષ્ટ કરવા હોય, ખૂબ બહેકાવવા હોય, અધિક અને અધિક ભોગો દ્વારા તૃપ્તિ-આનંદ માણવો હોય; જે માટે માનવભવમાં સામગ્રી ઓછી મળે છે, અને વિપુલ પ્રમાણમાં ભોગ-સામગ્રી જોઈતી હોય, તો ઇસ્લામ અને ખ્રિસ્તી ધર્મ અનુસરવો રહ્યો. એમના ધર્મનું માળખું વાંચીએ તો થાય કે આમાં આત્માના દોષોને મૂળમાંથી તોડવાની ક્યાંય વાત જ નથી, ઊલટું દોષોને પોષવાની જ વાત છે. જે ધર્મ તમારા આત્મામાં રહેલા અધર્મને મજબૂત કરવાનું સાધન બને, તે ધર્મનાં વખાણ શું કરવાં ? તે તો એક ઝાટકે જ સાચા ધર્મની વ્યાખ્યામાં ઊડી જવાના. ખ્રિસ્તીના પાદરીઓ આજીવન અણિશુદ્ધ બ્રહ્મચર્ય પાળે, તોપણ અમે કહીએ કે તેની ફૂટી બદામ જેટલી કિંમત નથી; કેમ કે બ્રહ્મચર્ય જ એટલા માટે પાળે છે કે સ્વર્ગમાં સારી અપ્સરાઓના ભોગો મળે; વિકારો વધારવા જ બ્રહ્મચર્ય સાધન તરીકે પાળે છે. આવા ધર્મનાં વખાણ કઈ રીતે કરવાં ? અનાર્ય ધર્મોમાં કોઈ કસ નથી. અરે ! તેમના સ્થાપકોને જ ધર્મનું લક્ષ્ય શું હોવું ઘટે તેની જ ખબર ન હતી. ધર્મ દ્વારા આત્મામાંથી દોષો કાઢવા છે કે વધારવા છે ? ગુણો પોષવા છે કે અંતે નાશ કરવા છે ? તે સ્પષ્ટ જોઈએ. તમે પણ મંદિરમાં જઈ, માત્ર માનતાલક્ષી ધર્મ કરો, તો તમે પણ અનાર્યના ભાઈ જેવા છો.

^૧આર્યધર્મોમાં જેટલાં પણ શુભઅનુષ્ઠાન છે, જેમાં ગુણકારિતા સંગત થાય છે, તેને ધર્મઅનુષ્ઠાન

૧. નનુ દ્રવ્યાજ્ઞાપિ સિદ્ધાન્તોદિતક્રિયાકરણં વિનાપિ કથં પરેષાં સ્યાત્? इत्यत आह-

मग्माणुसारिभावो आणाए लक्षणं मुणेर्यव्वं। किरिया तस्स ण गियया पडिबंधे वा वि उवगारे।।१६।। क्रिया स्वसमयपरसमयोदिताचाररूपा, तस्य=मार्गानुसारिभावस्य, उपकारे प्रतिबन्धे वा न नियता, स्वसमयोदित-क्रियाकृतमुपकारं विनापि मेघकुमारजीवहस्त्यादीनां तथाभव्यत्वपरिपाकाहिताऽनुकम्पादिमहिम्ना मार्गानुसारित्वसिद्धेः, परसमयक्रियायां च सत्यामपि समुल्लसितयोगदृष्टिमहिम्नां पतञ्जल्यादीनां मार्गानुसारित्वाप्रतिघातात्।

(ધર્મપરીક્ષા, શ્લોક-૧૬, મૂલ-ટીકા)

* यद्वा गुणद्वः शब्दार्थतस्तुल्ये तत्त्वेऽहिंसादीनां संज्ञाभेदेनाकरणनियममहाव्रतादिस्वपरिभाषाभेदेनागमेषु धातंजल-जैनादिशास्त्रेष्वन्यथादृष्टिः पुरुषो यतो भवति स दृष्टिसंमोहः। 'महाव्रतादिप्रतिपादको मदीयागमः समीचीनो-

જ કહેવાય. તેમાં વિરોધ કે વાંધો ઉઠાવાય જ નહીં. જેમ કે પાંચ મહાવ્રત, 'જેને પતંજલિ મહર્ષિએ અહિંસાયમ, સત્યયમ, અચૌર્યયમ, બ્રહ્મચર્યયમ અને અપરિગ્રહયમરૂપે વર્ણન કર્યા તો તેમાં વાંધો શું ઉઠાવાય ? જ્યાં મતભેદ નથી, ત્યાં માત્ર એ લોકોએ અનુષ્ઠાન કહ્યું, તેથી નકારાય નહીં. જે શુભક્રિયા બતાવી તેમાં શુભભાવ જગાડવાની તાકાત હોય તો તેને અધર્મઅનુષ્ઠાન ન જ કહેવાય. જે આવાં અનુષ્ઠાનોને વખોડે છે, તે ભગવાનના ઉપદેશને વખોડે છે. ત્યાં પણ કોઈ ચોવિહારો ઉપવાસ આત્માના લક્ષથી કરે તો વખાણવા લાયક છે.

સભા : મોક્ષની ઇચ્છાથી યજ્ઞ-યાગ કરે તો ?

સાહેબજી : તેમના શાસ્ત્રમાં જ લખ્યું કે મુમુક્ષુએ યજ્ઞ-યાગ કરવા નહીં, તે તો સ્વર્ગની ઇચ્છાવાળાએ જ કરવા.

સભા : ત્યાં જ્ઞાનયજ્ઞ કહ્યો છે ને ?

સાહેબજી : જ્ઞાનયજ્ઞ તો ભાવયજ્ઞ છે. તે તો આપણે ત્યાં પણ કહ્યો છે. અત્યારે હિંસક યજ્ઞની વાત ચાલે છે. ભાવયજ્ઞ તો ઉભયસંમત અનુષ્ઠાન થયું. હિંસક યજ્ઞ તો આપણને રતીભાર માન્ય નથી. તે તો ધર્મના નામે ફેલાવવામાં આવેલું અધર્મનું અનુષ્ઠાન છે. આચાર્યોએ કડક ટીકા કરી છે. કહ્યું છે કે તમે આવાં અનુષ્ઠાનો બતાવીને દુનિયાને છેતરો છો. ધર્મના નામથી ધર્મના લૂંટારા છો. ટૂંકમાં શુભભાવપોષક જ અન્યધર્મનાં અનુષ્ઠાનો આપણને માન્ય છે.

(૩) મિશ્રઅનુષ્ઠાન :

૨અમુક અનુષ્ઠાનો એવાં છે કે જેમાં ભેળસેળ છે. તે અનુષ્ઠાનો આખાં ને આખાં મંજૂર ન થાય. દા.ત. કમઠ તાપસ પંચાગ્નિતપ કરે છે, તે તપ-ત્યાગ-સંયમનું અનુષ્ઠાન છે. ચોવિહારો ઉપવાસ કરી પાંચ દિશામાં અગ્નિ પ્રગટાવી વચ્ચે પરમાત્માના ધ્યાનમાં લીન થઈને બેસવાનું. આ અનુષ્ઠાન કઠોર છે. તમે તો જોઈને જ ભાગી જાઓ. આવાં કઠોર અનુષ્ઠાન માટે પણ

‘‘કરણનિયમાદિપ્રતિ-પાદકોડન્યાગમો ન સમીચીન’’ इत्यस्य दुराग्रहत्वात्सर्वस्यापि सद्वचनस्य परसमयेऽपि स्वसमयानन्यत्वाद्।
उक्तं चोपदेशपदे- ‘‘सव्वण्णवायमूलं दुवालसंगं जओ जिणक्खायं। रयणागरतुल्लं खलु तो सव्वं सुन्दरं तम्पीत्यन्यत्र
विस्तरः’’॥११॥

(ષોડશક-૪, શ્લોક-૧૧, ઉપા. યશોવિજયજી કૃત ટીકા)

૧. અહિંસાસત્યાસ્તેયબ્રહ્મચર્યાપરિગ્રહા યમાઃ ॥૨-૩૦॥ શૌચસંતોષતપઃસ્વાધ્યાયેશ્વરપ્રણિધાનાનિ નિયમાઃ ॥૨-૩૨॥

(પાતઙ્ગલ યોગદર્શન અધ્યાય-૨, સૂત્ર-૩૦, ૩૨)

૨. તથા મુક્ત્યર્થમજ્ઞાનવૃત્તચેતસઃ પઞ્ચાગ્નિતપોડનુષ્ઠાનાદિકેષુ પ્રાણ્યુપમર્દકારિષુ પ્રવર્તમાનાઃ કર્માદદતે,

(આચારંગસૂત્ર પ્રથમ શ્રુતસ્કંધ શસ્ત્રપરિજ્ઞાઅધ્યયન, ઉદ્દેશક-૧, સૂત્ર-૧૧ ટીકા)

※ તથા મુક્ત્યર્થમજ્ઞાનવૃત્તચેતસઃ પઞ્ચાગ્નિતપોડનુષ્ઠાનાદિકેષુ પ્રાણ્યુપમર્દકારિષુ પ્રવર્તમાનાઃ કર્માદદતે।

(પ્રતિમાશતક શ્લોક-૬૨, ટીકા)

કહેવું પડે કે આમાં રહેલ ધ્યાન, ઉપવાસ વગેરે શુદ્ધ લક્ષ્યથી મંજૂર છે, પરંતુ આજુબાજુ આગ લગાડીને ધૂણી ધખાવવારૂપ હિંસાની પ્રવૃત્તિ, તે કાંઈ ધર્મ નથી. આ મિશ્ર અનુષ્ઠાન છે.

સભા : લક્ષ્ય મોક્ષનું છે ?

સાહેબજી : હા, કોઈ મોક્ષના લક્ષ્યથી કરે તોપણ આખું અનુષ્ઠાન શુભભાવપોષક નથી. આગ એ તો મહાશસ્ત્ર છે. ^૧પંચમ ગણધર શ્રી સુધર્માસ્વામી મહારાજાએ આચારાંગસૂત્રમાં કહ્યું છે કે આ જગતમાં અગ્નિ જેવું કોઈ શસ્ત્ર નથી. તેની ઉત્પત્તિમાં પૃથ્વીકાય આદિ છએ પ્રકારના જીવોની હિંસા છે.

સભા : આપણે ત્યાં ૧૦૮ દીવાની આરતી કરે છે ને ?

સાહેબજી : તે ભક્તિરૂપે શ્રાવક કરે છે, સાધુ નથી કરતા. શ્રાવક હિંસામાં બેઠેલ છે. જે પાપ તેના જીવનમાં routine (રોજિંદું) છે, તે પાપથી થતો ધર્મ તેના માટે કર્તવ્ય છે, અમે તેને પૂર્ણ ધર્મ નથી કહેતા. શ્રાવકના બધા આચાર, અનુષ્ઠાનરૂપ ક્રિયાઓ ધર્માધર્મરૂપ જ છે. તેથી જ શ્રાવક માટે શાસ્ત્રમાં વિરતાવિરત શબ્દ વાપર્યો છે. તમે ‘ઇચ્છામિ પરિક્કમિઠે સૂત્ર’માં પણ બોલો છો, ‘ચરિતાચરિત્તે.’ અર્થાત્ શ્રાવકના જીવનમાં ચારિત્ર અને અચારિત્ર ભેગાં જ હોય છે. પુણિયો શ્રાવક સામાયિક કરતો હોય ત્યારે પણ તે અધર્મ સાથે ધર્મમાં બેઠો છે, એમ જ કહીએ છીએ. એકલો ધર્મ સ્વીકારે તેની પાસે આરતી ઉતરાવીએ જ નહીં.

સભા : તો શ્રાવકનો ધર્મ ભેળસેળિયો છે ?

સાહેબજી : ના, ભેળસેળિયો ત્યારે કહેવાય કે આપનાર ચોકખો માલ કહીને છેતરપીંડીપૂર્વક આપે તો. અહીં તો ચોકખી વાત જ છે કે દેશવિરતિધર્મ છે. આપતી વખતે જ અંશથી અધર્મના ત્યાગરૂપ અનુષ્ઠાન છે, તેમ કહીને સ્પષ્ટતાપૂર્વક અપાય છે. દેશવિરતિ શબ્દનો અર્થ જ દેશરૂપ અંશથી અધર્મ કે પાપનો ત્યાગ છે. ભગવાને શ્રાવકને ક્યારેય તે એકલો ધર્મ કરે છે તેવું કહ્યું નથી. સંપૂર્ણ અધર્મ છોડી શકતા નથી, તો થોડા અધર્મના ત્યાગરૂપ ધર્મ દર્શાવું છું, તે પણ નહિ સ્વીકારો તો ચોવીસે કલાક માત્ર અધર્મમાં રહીને મરી જશો. પાપથી પૂર્ણ બચાવ શક્ય ન હોય તેને માટે પણ અંશથી બચાવનો આ માર્ગ છે. આરતીમાં દીવો તો ભગવાનની ભક્તિ માટે સળગાવો છો, જ્યારે પંચાગ્નિતપમાં અગ્નિ હોળીરૂપે કોના માટે સળગાવવાનો છે ?

સભા : કાયકલેશ માટે.

સાહેબજી : માત્ર કાયકલેશ ધર્મ હોય તો આંગળી પર ખીલી ઠોકે, ભીંત સાથે માથું

૧. સ બેમિ-સંતિ પાળા પુઢવીનિસ્સિયા તળણિસ્સિયા પત્તણિસ્સિયા કઢુનિસ્સિયા ગોમયણિસ્સિયા કયવર-ણિસ્સિયા, સંતિ સંપાતિમા પાળા આહચ્ચ સંપયંતિ, અગ્ણિં ચ ચ્હલુ પુઢા એગે સંઘાયમાવજ્જંતિ, જે તત્થ સંઘાયમાવજ્જંતિ તે તત્થ પરિયાવજ્જંતિ, જે તત્થ પરિયાવજ્જંતિ તે તત્થ ઉદાયંતિ. (સૂ. ૩૮)

(આચારાંગસૂત્ર પ્રથમ શ્રુતસ્કંધ શસ્ત્રપરિજ્ઞાઅધ્યયન, ઉદ્દેશક-૪, સૂત્ર-૩૮, મૂલ)

અથડાવે, બેઠાં-બેઠાં ગાલ પર તમાચા મારે; જંગલી જેવો કાયકલેશ ન ચાલે. જે ગુણપોષક કાયકલેશ ન હોય તેવા કાયકલેશને ધર્મ કહેવાય નહિ. તેને ધર્મ કહેવો તે જ મિથ્યાત્વ છે. ઉનાળામાં અગ્નિ સળગાવીને તાપણું કરવું તે કાયાને કષ્ટદાયક છે, પરંતુ આત્માના જયણા આદિ કોઈ ગુણોનું પોષક નથી, ઊલટું ઘાતક છે. વળી સંન્યાસી તો સંપૂર્ણ નિષ્પાપ આચરણ કરનાર હોય; કારણ કે જેણે સાંસારિક પાપક્રિયાઓનો ત્યાગ કર્યો છે તેને આવી હિંસક ક્રિયાઓ કરવાની આવશ્યકતા નથી.

સભા : એક દીવાથી પણ આરતી થાય, તો ૧૦૮ દીવાની આરતીનું શું કામ ?

સાહેબજી : અરે ! ભગવાનને તો એક દીવાની પણ જરૂર નથી. ભગવાન અંધારામાં છે માટે દીવો કરવાનો છે કે તમે અંધારામાં છો માટે દીવો કરવાનો છે ? બાહ્ય દીવા તો અંદરના ભાવઅંધકારને દૂર કરવા પ્રતીક સમાન છે. આરંભ-સમારંભમાં બેઠેલા ગૃહસ્થને જયણાપૂર્વક દીવો કરવાથી ભક્તિના શુભભાવોની વૃદ્ધિ થતી હોય તો જ એક દીવો પણ કરવો સાર્થક ગણાય. એક દીવો કરવો લાભકારી મંજૂર હોય તો ૧૦૮થી અધિક લાભ સ્વીકારવામાં વાંધો નહીં આવે.

સભા : આરતી ઉતારીને અગ્નિકાંચના જીવોની વધારે હિંસા કરીને વધારે પાપ શું કામ બાંધવું ?

સાહેબજી : તમારી વાત એવી છે કે અમે રસોઈ કરીને રોજ જમીએ છીએ; જોકે રસોઈ કરવી તે હિંસારૂપ પાપક્રિયા છે, તેથી સાધર્મિકને ક્યારે પણ જમાડવા નહીં; કેમ કે ધર્મ માટે વધારે હિંસા કરાય નહિ. ભૂખ લાગે અને ભોજનનો સમય થાય ત્યારે પોતે ગરમાગરમ જમવાનું, પરંતુ સાધર્મિકને જમાડવાનું આવે ત્યારે કહેવાનું કે ધર્મના નામથી પાપ કરાય નહિ. એક સાધર્મિકને જમાડવામાં છકાચના અસંખ્ય જીવોની વધારે હિંસા કરવી પડે, જે કરવાથી નવું પાપ બંધાય. તેથી તે કરવું નથી. હકીકતમાં ભગવાનની આજ્ઞા તમારે બારે મહિના સાધર્મિક ભક્તિ કરવાની છે. શક્તિઅનુસાર ભક્તિ કરીને પછી જ ભોજન લેવાનું છે. આ તો તમે પેટભરા છો, એટલે એમ ને એમ જમી લો છો. તમારા વિચાર પ્રમાણે તો ભગવાનની આજ્ઞા પાળવાની રહેતી નથી; કારણ કે તમે વિચારો છો કે હું મારા માટે પાપ કરું પણ બીજા માટે શું કામ કરું ? તમારી સુખ-સગવડ ખાતર આલીશાન બંગલો બાંધો, પરંતુ ઉપાશ્રય બનાવવાની વાત આવે ત્યારે કહેવાનું કે આટલું તો બાંધકામની હિંસા દ્વારા પાપ કર્યું, હવે ઉપાશ્રય માટે બીજું પાપ ક્યાં કરું ? આવું વિચારશો તો તમારે શ્રાવક યોગ્ય ભક્તિનાં કાર્યો જ બંધ કરવાનાં આવશે. તેથી આ વજૂદ વગરની દલીલ છે. હકીકતમાં પાપમાં બેઠેલા પાપથી થતો ધર્મ નહિ કરે તો બાવાજી થઈ જશે. તેને માટે કોઈ ધર્મ રહેશે જ નહિ; કેમ કે તે સંપૂર્ણ નિષ્પાપ ધર્મ કરી શકતો નથી, અને જે કરી શકે તેવો આરંભયુક્ત ધર્મ તેને કરવો નથી.

અહીં તો એ વાત છે કે જે ક્રિયા શુભભાવ પેદા કરી શકે તેમ નથી તેવી હિંસાદિ ક્રિયા, જો ધર્મઅનુષ્ઠાનમાં ભળી ગયેલ હોય તો તેને ભેળસેળ કહેવી પડે. જૈનશાસનના અનુષ્ઠાનમાં આવું મિશ્રણ નહીં મળે, તે ખૂબી સમજવા જેવી છે. પંચાગ્નિતપમાં પણ ચોવિહાર ઉપવાસ કરે તે ધર્મક્રિયા જ છે; કારણ કે ઉપવાસથી આસક્તિ પર કાપ આવે. અન્ન એ એક પ્રકારનું વિકારને પોષવાનું સાધન છે. તેમાં પણ જેટલું વિગઈઓ, મસાલા આદિથી વધારે સંસ્કારિત કરેલું હોય એટલું વધારે વિકારપોષક થાય. તેનો ત્યાગ કરાવનાર હોવાથી ઉપવાસ વિકાર-વાસનાને તોડવાનું સાધન છે. વળી ઉપવાસમાં ભગવાનનું ધ્યાન કરે, આત્માનું અવલંબન લે, શુભ જાપ-ચિંતન કરે, તે બધી ધર્મક્રિયા જ છે; પરંતુ ચારે બાજુ અગ્નિની હોળી સળગાવી બેસવું તે માત્ર અજ્ઞાન-કાયાકષ્ટ સિવાય બીજા કોઈ ગુણને પોષતું નથી. આગ તો કેટલાય જીવોનો કચ્છરઘાણ કરે. અરે ! અડફેટમાં આવે તો માનવને પણ મારી નાંખે. આગ માટે શાસ્ત્રમાં સર્વભક્ષી શબ્દ વાપર્યો છે. આખા ને આખા નગરને આગ ભરખી જાય, જંગલમાં આગ લાગે તો જંગલને ભરખી જાય. તે મહાહિંસક શસ્ત્ર છે. અરે ! ભક્તિ માટે પાપમાં રહેલા ગૃહસ્થે પણ દીવો પ્રગટાવવો હોય તો જયણાપૂર્વક કરવાની આજ્ઞા છે. વળી, પૂર્ણધર્મમાં આવેલ સાધુને તેની જરૂર નથી. ત્યાં સંપૂર્ણ હિંસા ત્યાગીને બેઠેલા સંન્યાસીને આ ક્રિયા બતાવી છે, તેથી ધર્મના નામે અધર્મનું મિશ્રણ છે.

સભા : કર્મની ઉદીરણા માટે કાયાકષ્ટ સહન કરીએ તો ?

સાહેબજી : તે પણ બીજા જીવોને ઘાતક ન હોવું જોઈએ, વળી, ગુણપોષક હોવું જોઈએ. જે ગુણપોષક ન હોય તેવા કાયાકષ્ટને ધર્મ સ્વીકારીએ તો શરીર પર બેઠા-બેઠા ઉઝરડા પાડવા, ચિંટીયા ભરવા, હાથ-પગ પછાડવા તે પણ ધર્મ કહેવાશે. સહન કરવાની બુદ્ધિથી પણ દેહ-ઇન્દ્રિયોને ઉપઘાત થાય અને કોઈ ગુણની વૃદ્ધિ ન થાય, તેવા કાયાકષ્ટને આત્મહિંસારૂપે પણ પાપ જ કહ્યું છે. તે ધર્મઅનુષ્ઠાન તરીકે જૈનધર્મે કહ્યું નથી.

સભા : પરિષહ ઊભા કરવાના છે.

સાહેબજી : બાવીસ પરિષહમાં ઇન્દ્રિયોને, શરીરને કારણ વિના ત્રાસ આપવો કે આપઘાત કરવો તેવી પ્રેરણા નથી. હા, ૨૨ પરિષહમાંથી ૨૦ પરિષહો શક્તિસંપન્ને સામે ચાલીને ઊભા કરીને સહન કરવાના છે; પરંતુ તે માત્ર કષ્ટદાયક ક્રિયા નથી, પણ ગુણપોષક ક્રિયા છે. તેથી શુભક્રિયા-ધર્મઅનુષ્ઠાન છે.

સભા : મચ્છર કરડે તો કયો ગુણ વિકસે ?

સાહેબજી : મચ્છરને ન ઉડાડવામાં તે જીવને ભોજનમાં અંતરાય ન કરવારૂપ અહિંસાનું પાલન થાય છે. મચ્છર ભૂખ્યો છે. ધારો કે તમે ભૂખ્યા ડાંસ જેવા જમવા બેઠા હો, અને ત્યારે જ કોઈ તમને તરછોડીને ઉઠાડે તો તમને કેવું દુઃખ થાય ? તેવું જ વર્તન તમે ખાવા માટે વલખા મારતાં મચ્છર પ્રત્યે કરો છો, જે તેને દુઃખ આપવા દ્વારા પાપનું કારણ છે. તેના બદલે

મચ્છર કરડે ત્યારે શાંતિથી સહન કરો તો દયા, ઉદારતા, સહિષ્ણુતા, નિર્મમત્વ આદિ અનેક ગુણો કેળવાય છે. જૈનશાસનમાં ક્યારેય એવું કષ્ટ નહિ બતાવે કે જે વેઠો છતાં તમારા ગુણો ન વિકસે.

સભા : લોચમાં કયા ગુણો પોષાય છે ?

સાહેબજી : લોચમાં બ્રહ્મચર્ય ગુણ પોષાય છે. જેમ શરીરશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ શિર્ષાસનમાં blood circulation reverseમાં થાય છે, જેથી શરીરનું સત્ત્વ ઊર્ધ્વગામી બને છે; તેથી આયુર્વેદમાં પણ શિર્ષાસનને એક ઉત્તમ આસન તરીકે સ્વીકાર્યું છે. તેમ લોચમાં તેના કરતાં કઈ ગણું રક્તનું સંચરણ મસ્તિષ્ક તરફ ઊર્ધ્વગામી થાય છે. તેથી લોચ એ બ્રહ્મચર્યની પુષ્ટિનું ઉત્તમ કારણ છે. ઉપરાંત અહિંસાનો આચાર પાળવા પણ લોચ સાધન છે. અસ્ત્રા દ્વારા મસ્તક મુંડન કરવામાં વાળમાં રહેલા જીવજંતુ કપાઈ જાય, હજામ પણ આગળ-પાછળ હિંસાઓ કરે, જે બધાનો પરિહાર લોચમાં છે. જૈનશાસનની દરેક ક્રિયામાં ગુણનું પોષણ હોય જ છે. અહીં તરંગ-તુક્કાથી કોઈ ક્રિયા બતાવી નથી. તમામ ક્રિયાઓમાં શુભભાવપોષકતા જોઈએ જ. અનુષ્ઠાનમાત્ર ગુણપોષક હોવું જોઈએ. તે ન હોય તો, માત્ર જૈનધર્મના અનુષ્ઠાનનો કે અન્યધર્મના અનુષ્ઠાનનો સિક્કો ન ચાલે. જે ક્રિયામાં ગુણવૃદ્ધિ, ગુણપોષકતા, ગુણની સુરક્ષાનો આચાર નથી, તે ક્રિયાને ધર્મ કહેવાય જ નહીં. ગમે તે અનુષ્ઠાનને તારક તીર્થ સ્વીકારવાનું નથી. અનુષ્ઠાનને અજોડ ભાવતીર્થ બતાવ્યું તે તેની તારકતાના આધારે છે. જેમાં તારકતા જીવંત છે તે જ ભાવતીર્થ છે. આવાં ગુણપોષક ધર્મઅનુષ્ઠાનોને જોતાં અહોભાવ-બહુમાન થવું જોઈએ.

સિદ્ધં સિદ્ધત્થાણં, ઠાળમળોવમ્સુહં ડવઘયાણં ।
કુસમયવિસાસણં, સાસણં જિણાણં ઝવજિણાણં ॥૧॥

(સન્મતિતર્ક પ્રકરણ૦ સ્તોક-૧)

અનંત ઉપકારી અનંત જ્ઞાની શ્રી તીર્થંકર પરમાત્મા મહામંગલકારી અને સર્વોત્કૃષ્ટ એવા આ ધર્મતીર્થની સ્થાપના કરે છે.

ભાવનું સાધન અનુરૂપ ક્રિયાનું સેવન એ ભાવોત્પત્તિનું સાધન :

આ ધર્મતીર્થની ઉપાસનાનું ફળ મોક્ષ છે. તે મોક્ષ જેને મેળવવો હોય તેણે પાંચે ભાવતીર્થનું શરણું સ્વીકારી ઉપાસના કરવી જોઈએ. શ્રેષ્ઠ ગીતાર્થ ગુરુ, શ્રેષ્ઠ શાસ્ત્રો, ચતુર્વિધ શ્રીસંઘ આદિનું આલંબન મળે, પરંતુ આત્મા ગુણોથી વાસિત ન થાય તો તરે નહિ. આત્માને ગુણથી વાસિત કરવા ધર્મઅનુષ્ઠાનમય પુરુષાર્થ અનિવાર્ય છે. જે જીવ સદનુષ્ઠાનમાં પુરુષાર્થ કરવા તૈયાર નથી તેને ગુણ પ્રગટવા દુષ્કર છે. ગુણમય ભાવને ક્રિયા સાથે જોડાણ છે. જેવી ક્રિયા કરો તેવા ભાવ પ્રગટવા સુગમ છે. ભાવ પેદા કરવા માટે અનુરૂપ ક્રિયાની અનિવાર્યતાનો સારામાં સારો દાખલો આ તમારા actor-actress (અભિનેતા-અભિનેત્રીઓ) છે. તેઓ પોતે પણ જાણે છે કે હું જે પાઠ ભજવું છું તે માત્ર વ્યવસાય છે. ખરેખર જીવનમાં મારે તેની સાથે લેવા-દેવા નથી. ફિલ્મમાં જે પાત્ર મળ્યું તેનો તેણે અભિનય જ કરવાનો છે. વાસ્તવિક જીવનમાં તેને ઓતપ્રોત નથી કરવાનો. ખાલી શુટીંગ પૂરતો જ દેખાવ કરવાનો છે. છતાં કૃત્રિમ દેખાવ પણ તાદૃશ કરવો હોય તો તે માટે practiceરૂપે અનેકવાર તે ક્રિયા કરવી પડે છે. વળી તે પણ ભાવને અનુરૂપ. કરુણ દૃશ્ય ઉપજાવવું હોય તો actressને કરુણતાની ભાવના જગાડે એવી ક્રિયા rehearsalમાં અનેકવાર કરવી પડે છે. જો કૃત્રિમ ભાવ જગાડવા પણ આટલી બધી ક્રિયાની અનિવાર્યતા હોય તો સાચો ભાવ જગાડવા ક્રિયા કેટલી જરૂરી હશે ? કૃત્રિમ ભાવ અભિવ્યક્ત કરવા માટે પણ એક જ ક્રિયાનું વારંવાર સેવન કરવું પડે છે, પુનઃ પુનઃ ક્રિયાનું સેવન કરીને તે ભાવથી કૃત્રિમ રીતે ભાવિત થવું પડે છે, તો સાચા ભાવ માટે ભાવને અનુરૂપ ક્રિયાનિષ્ઠ જીવન અત્યંત અનિવાર્ય જ છે.

૧ દરેક ક્રિયા સાથે અનુરૂપ ભાવો જોડાયેલા છે :

દરેક ભાવ સાથે ચોક્કસ પ્રકારની ક્રિયા જોડાયેલી છે. કામ, ક્રોધ, હાસ્ય, શૃંગાર, કઠોરતા,

૧. અથ્ કસ્માદ્વન્દનાયાં મુદ્રાવિન્યાસાદિરાત્યન્તિકપ્રયત્નો વિધીયત્તિત્યાહ-

આઓવસમિગભાવે દઢજત્તકયં સુહં અણુદ્ધાણં । પરિવડિયં પિ હુ જાયઙ્ પુણો વિ તબ્બાવવુદ્ધિકરં ॥૨૪॥

વ્યાખ્યા-ક્ષાયોપશમિકભાવે મિથ્યાત્વમોહનીયાદિકર્મવિગમવિશેષવિહિતાત્મપરિણામે સતિ ન તુ ત્ત્વાભાદ્યર્થિત્વલક્ષણૌદયિકભાવે ।

દીનતા આદિ દરેક ભાવ ચોક્કસ પ્રકારની ક્રિયા માંગે છે. આ સાંસારિક અશુભભાવો છે. તે કરવાની અમારી પ્રેરણા નથી; પરંતુ તે તે ભાવને અનુરૂપ જુદી જુદી સાંસારિક ક્રિયાઓ ચોક્કસ હોય છે. ક્રોધ સાથે ભવાં ઊંચાં કરી, આંખો લાલધૂમ કરી, ઉશ્કેરાટ સાથે બોલવાની ક્રિયા સંકળાયેલી છે. તો હાસ્ય વખતે મુખ કે શરીરના હાવ-ભાવરૂપ ક્રિયાઓ જુદી-જુદી હોય છે. કામશાસ્ત્રમાં ૮૪ પ્રકારનાં આસન બતાવ્યાં છે. વળી કહ્યું કે આ આસનોમાં વ્યક્તિને કામનો ભાવ જગાડવાની તાકાત છે. હકીકતમાં તે શરીરની posture (અંગસ્થિતિરૂપ) ક્રિયા જ છે; છતાં, તેનો મનના પરિણામ-ભાવ સાથે ઘનિષ્ઠ સંબંધ છે. અરે ! માત્ર ટટ્ટાર બેસવાની ક્રિયાથી મનમાં સ્ફૂર્તિનો અનુભવ થશે, જ્યારે આરામદાયક postureમાં બેસવાથી તરત જ આળસ કે બગાસાં આવવાનાં ચાલુ થઈ જશે. શારીરિક ક્રિયાઓ મનોભાવોને પ્રગટાવવા-જાળવવા કે અભિવ્યક્ત કરવામાં સહાયક બને છે, તે સાંસારિક ક્રિયાઓથી પણ પુરવાર થાય છે. તે જ રીતે ધર્મના ભાવો પેદા કરવા તેને અનુરૂપ શુભ ક્રિયાઓ આવશ્યક બનવાની. તેથી જ જૈનશાસનમાં અનુષ્ઠાનોનું મહત્વ અપાર છે. 'શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે કે અનેક જીવો પ્રારંભમાં ભાવ વિના ક્રિયા કરતાં કરતાં અભ્યાસથી ભાવ પેદા થયો અને અંતે ભાવવૃદ્ધિથી છેક મોક્ષે પહોંચી ગયા. તીર્થંકરકથિત એક-એક અનુષ્ઠાનની તારકશક્તિથી અનંતા તર્કા છે.

જૈનશાસનમાં ક્રિયાઓના સ્વાભાવિક ગુણધર્મને ધ્યાનમાં લઈ ક્રિયાઓનું ધર્મઅનુષ્ઠાન,

દૃઢયત્નકૃતં પરમાદરવિહિતં । શુભં પ્રશસ્તં । અનુષ્ઠાનમાચરણં ચૈત્યવન્દનાદિ । ઇહ યત્તદિતિ વિશેષો દૃશ્યઃ । પ્રતિપતિતમપિ તથાવિધકર્મદોષાદ્ભ્રષ્ટમપિ, આસ્તામપ્રતિપતિતમ્ । હુશ્બ્દોઽવધારણાર્થઃ । તત્પ્રયોગશ્ચ દર્શયિષ્યતે । જાયત એવ ભવત્યેવ । પુનરપિ ભૂયોઽપિ । કિંભૂતં જાયત ઇત્યાહ-યસ્મિન્ ભાવે ક્ષાયોપશમિકે વર્તમાને તચ્છુભમનુષ્ઠાનં વિહિતં તદ્ભાવસ્ય તસ્યાધ્યવસાયસ્ય વૃદ્ધિકરં વર્ધનકારિ તદ્ભાવવૃદ્ધિકરમતઃ શુભભાવસ્ય મોક્ષહેતોર્વૃદ્ધિકરત્વાદ્વન્દનાયાં પ્રયત્નઃ સંગત એવેતિ ગાથાર્થઃ ॥૨૪॥

(પંચાશક પ્રકરણ, પંચાશક-૩, શ્લોક-૨૪, મૂલ-ટીકા)

૧. ગુર્વાજ્ઞાપારતન્વ્યેણ, દ્રવ્યદીક્ષાગ્રહાદપિ । વીર્યોલ્લાસક્રમાત્રાપ્તા, બહવઃ પરમં પદમ્ ॥૨૭॥

(અધ્યાત્મસાર, અધિકાર-૨)

* 'ઇહરા વિય તિ' ઇતરથાઽન્યથા ભાવવિશુદ્ધિવ્યતિરેકેણેત્યર્થઃ । અપિ ચેતિ પુનઃશબ્દાર્થઃ । બીજમિવ બીજં હેતુર્ભવતીતિ । દ્રવ્યતોઽપિ સદનુષ્ઠાનસ્ય પ્રાયો ભાવાનુષ્ઠાનકારણત્વાત્ ।

(પંચાશક પ્રકરણ, પંચાશક-૨, શ્લોક-૩૦, ટીકા)

૨. યચ્ચ તે થ્યેયનાનાત્વમસ્તિ સંસાર(શય)કારણમ્ । તત્રાપિ પરમાર્થોઽયં, નિશ્ચયાયાવધાર્યતામ્ ॥૧૦૨૦॥ બધ્નાતિ ભાવૈઃ સંક્લિષ્ટૈઃ, પાપં પુણ્યં તથેતરૈઃ । આત્મા સમાહિતોઽત્યન્તમૌદાસીન્યેન મુચ્યતે ॥૧૦૨૧॥ સ્વભાવ એવ જીવસ્ય, યત્ તથા પરિણામભાગ્ । બધ્યતે પુણ્યપાપાભ્યાં, માધ્યસ્થાત્તુ વિમુચ્યતે ॥૧૦૨૨॥ તત્ર હિંસાદ્યનુષ્ઠાનાદ્, ભવન્તિ ભ્રમકારકાત્ । સંક્લિષ્ટાશ્ચિત્તકલ્લોલા, દેહેઽપથ્યાદ્ યથા ગદાઃ ॥૧૦૨૩॥ તથા દયાદ્યનુષ્ઠાનાજ્જાયન્તે સ્થૈર્યકારકાત્ । પ્રશસ્તાશ્ચિત્તકલ્લોલા, યથા પથ્યાત્ સુખાસિકાઃ ॥૧૦૨૪॥

(વૈરાગ્યકલ્પલતા, સ્તવક-૧)

અધર્મઅનુષ્ઠાન તરીકે વર્ગીકરણ કરાય છે. ક્રિયાઓના આ વિભાગ કોઈ વ્યક્તિનિર્મિત નથી. ખાદ્યપદાર્થમાં પથ્યાપથ્યના સ્વાભાવિક ગુણધર્મોની જેમ, ક્રિયાઓ પણ સ્વાભાવિક ગુણવત્તા ધરાવે છે; માત્ર તેમાં રહેલી ગુણપોષકતા કે દોષપોષકતા ઓળખાવી જોઈએ. સંપૂર્ણ ગુણપોષક અને અત્યંત નિર્દોષ પવિત્ર ક્રિયાઓ કેવી હોય, તે સામાન્ય જનને સ્વયં સ્ફુરવી શક્ય ન બને; કારણ કે જીવસૃષ્ટિ પર મોહનું ગાઢ વર્ચસ્વ છે. પ્રત્યેક ભવમાં જીવે મોહપોષક અને મોહપ્રેરિત ક્રિયાઓ પુનઃ પુનઃ સેવી છે, તેથી તેવી ક્રિયાઓ સ્ફુરવી સહેલી છે. સંસારી જીવોને કામ-ક્રોધપોષક ક્રિયાઓ શીખવાડવી પડતી નથી, તેના ઉપદેશની પણ ખાસ જરૂર નથી; જ્યારે સર્વાંગી ગુણપોષક અને આત્માના દોષોનો મૂળમાંથી ઉચ્છેદ કરવાનું સાધન બને તેવી શ્રેષ્ઠ ક્રિયાઓ, તીર્થકરોના ઉપદેશથી જ જગતમાં પ્રથમ પ્રવર્તે છે. તે ક્રિયાઓને ઓળખવામાત્રથી પણ શુદ્ધધર્મની રુચિરૂપ સમ્યગ્દર્શન પ્રગટે છે. આવી સંપૂર્ણ ગુણપોષક ક્રિયા તે તે ધર્મના પ્રણેતાઓને સ્ફુરી નથી; છતાં તેમણે ઉપદેશેલી ક્રિયાઓમાં પણ જેટલો ગુણપોષકતાનો વિભાગ છે, તેને ધર્મઅનુષ્ઠાન તરીકે જૈનધર્મ માન્ય કરે છે. હા, જેમાં પ્રગટ હિંસા આદિ દોષોનું પોષણ હોય, તેવી અન્યધર્મની ક્રિયાને અધર્મ કહેતાં જૈનધર્મ ખચકાશે નહિ. વર્તમાનકાળમાં ક્રિયાઓ-અનુષ્ઠાનો પ્રત્યે લોકમાનસમાં એક allergy ઊભી થઈ છે, ક્રિયાકાંડને નિરર્થક કહી તેની વગોવણી પણ કરાય છે; પરંતુ સ્વભાવથી જ ગુણપોષક ક્રિયાઓની અરુચિ કે નિંદા તે ભાવતીર્થની આશાતનારૂપ છે. વળી, અમુકના મનમાં એવું બેસી ગયું છે કે જૈનધર્મ કાયાકષ્ટની સાધનાથી મોક્ષ દર્શાવે છે; પણ આ એક ભ્રમ છે. ગુણપોષકતા ન હોય તેવું એક પણ કાયાકષ્ટ આ શાસનમાં બતાવ્યું નથી. ખાલી દુઃખ વેઠવામાં કોઈ ધર્મ નથી. તેને તો શાસ્ત્રે અજ્ઞાનકષ્ટ કહ્યું છે, જે અકામનિર્જરાનું કારણ છે. અકામનિર્જરામાં દુઃખ વેઠવાથી પાપકર્મો ખપે છે. કર્મો જેટલાં ભોગવાય એટલાં તો અવશ્ય ખપે, સુખ ભોગવો તો પુણ્યકર્મ ખપે, દુઃખ ભોગવો તો પાપકર્મ ખપે. સીધો હિસાબ છે; કારણ કે સુખનું કારણ પુણ્યકર્મ છે, દુઃખનું કારણ પાપકર્મ છે. તમે જે ભોગવ્યું તેને અનુરૂપ કર્મ ઉદયમાં આવી અવશ્ય કાય પામશે. તેથી જેમ જેમ દુઃખ ભોગવો તેમ તેમ સત્તામાંથી પાપકર્મ ઘટે. અને જેમ જેમ સુખ ભોગવો તેમ તેમ સત્તામાંથી પુણ્યકર્મ ખપે. બીજી બાજુ કોઈપણ જીવને દુઃખ આપવાનો કે પીડા કરવાનો ભાવ હોય તો નવું પાપકર્મ બંધાય. ^૧તમારો આત્મા પણ સ્વતંત્ર જીવ છે. જેમ બીજા આત્માને દુઃખ આપવાનો ભાવ અશુભ પરિણામ છે, અને અશાતાવેદનીય આદિ પાપકર્મના બંધનું કારણ છે; તેમ તમારા આત્માને પણ દુઃખ કે પીડા આપવાનો ભાવ અશુભ બંધનું કારણ છે. તેથી જ જૈનશાસ્ત્રમાં આપઘાતને પણ સ્વહિંસા હોવાથી પાપનું કારણ કહેલ છે. જેમ બીજા જીવને

૧. "उस्सासं न निरुभइ, आभिग्गहिओ वि किमुय चेद्वाए?। सज्जमरणं णिरोहे, सुहुमुस्सासं तु जयणाए।।" न च मरण-मविधिना प्रशस्यत इति, अर्थहानेः, शुभभावनाद्ययोगात्, स्वप्राणातिपातप्रसङ्गात्, तस्य चाविधिना निषेधात्। उक्तं च, "सव्वत्थ संजमं, संजमाओ अप्पाणमेव रक्खिज्जा। मुच्चइ अइवायाओ, पुणो विसोही न या विरई।।" कृतं प्रसंगेन।

(લલિતવિસ્તરા ટીકા)

મારીએ તો હિંસા કહેવાય, તેમ પોતાના જીવને મારીએ તે પણ હિંસા કહેવાય. જો માત્ર કાયાકષ્ટ જ ધર્મરૂપ હોય તો આપઘાત કરનાર પ્રાણત્યાગ સુધીનું કાયાકષ્ટ ભોગવે છે, પરંતુ આપઘાતથી કોઈ ધર્મ થતો નથી. ઊલટું અશુભ ભાવથી કરેલા આપઘાતને દુર્ગતિના જોખમવાળો કહ્યો છે. ટૂંકમાં, ખાલી સમજણ વિના ગમે તેમ જંગલીની જેમ દુઃખ વેઠવાથી સાચો ધર્મ કે ધર્માનુષ્ઠાન થતું નથી, તેવી ક્રિયાઓ જૈનધર્મમાં ઉપદેશેલી જ નથી. જૈનધર્મ તો શુભ પરિણામ અને આત્માના ગુણોનો વિકાસ થાય તેવી ક્રિયાઓને જ ધર્મ તરીકે પસંદ કરશે.

અનશન આપઘાત નથી, જિનાશા મુજબ અનશન લાખો ગુણપોષક ધર્માનુષ્ઠાન છે :

સભા : સંધારો કરે છે તેમાં આત્માને દુઃખ કે આપઘાત નથી ?

સાહેબજી : ના, તે ધર્માનુષ્ઠાન છે, આપઘાત નથી. અનશન અને આપઘાત વચ્ચે જમીન-આસમાનનો તફાવત છે. જિનાશા મુજબનું અનશન શ્રેષ્ઠ અનુષ્ઠાન છે, મહા નિર્જરાનું કારણ છે. આપઘાત અને અનશનના ઉદ્દેશો જ જુદા છે. દુઃખથી ડરેલ, જીવન પ્રત્યે હતાશ થયેલ, નિઃસાત્વિક માણસ આપઘાતનો વિચાર કરે છે. વળી આપઘાતની પ્રક્રિયા પણ મોટે ભાગે હિંસક હોય છે, જેમાં બીજા જીવોનો પણ કચ્ચરઘાણ નીકળવાની સંભાવના છે. દા. ત. આગ લગાડીને બળી મર્યા, અથવા ઉપરથી ભૂસકો મારી નીચે પડ્યા. તેમાં કોઈ હડફેટમાં આવી જાય તો પંચેન્દ્રિયની પણ હિંસા શક્ય છે, જ્યારે અનશનમાં કોઈને બિનજરૂરી ત્રાસ ન થાય તે રીતે સમાધિપૂર્વક સ્વેચ્છાએ દેહત્યાગ કરવાનો હોય છે. આ કાળમાં સત્ત્વ ઓછું હોવાથી અનશન કરવાની ના પાડી છે, પણ પૂર્વમાં મહાપુરુષોએ અનશન કર્યાના દાખલા છે. શાસ્ત્રમાં તેને આપઘાત નથી કહ્યો, પરંતુ મહાન ધર્માનુષ્ઠાન કહ્યું છે. અનશનને કર્મનિર્જરાની ક્રિયા કહી, જ્યારે આપઘાતને પાપની ક્રિયા કહી; કારણ કે અનશન ગુણપોષક છે, જ્યારે આપઘાત દોષપોષક છે. સાધકે જ્યાં સુધી દેહ સાધના માટે ઉપયોગી હોય ત્યાં સુધી મન-વચન-કાયાની શક્તિનો ઉપયોગ કરીને આરાધનાના અસંખ્ય યોગો સાધવાના છે; પણ જ્યારે દેહ સાધના માટે નકામો બને અથવા આકસ્મિક મોત આવી ચડે ત્યારે અનશન કરવાની વિધિ છે. આવા સંયોગોમાં મૃત્યુ તો વહેલું-મોડું નિશ્ચિત જ છે, તો ગમે તેમ મરવા કરતાં સ્વેચ્છાએ સમાધિના શુભ પરિણામપૂર્વક દેહનો ત્યાગ કરવો એ ધર્મ છે. જ્યારે મોત નક્કી હોય કે દેહ નિરુપયોગી બન્યો હોય ત્યારે સાધકે અનશન કરવાની આજ્ઞા છે. અનશનમાં વાસ્તવિક રીતે જીવતે-જીવતાં દેહનો ત્યાગ છે. જેમ તમારે ઘરમાં પણ સામાયિક કરવું હોય તો ઘરને વોસિરાવીને સામાયિક કરવાનું છે, તેમ દેહમાં રહેવા છતાં અનશનમાં દેહને વોસિરાવી દેવાનો છે. તેથી દેહ છતાં

૧. इक्कं पंडियमरणं, छिंदइ जाई सयाइं बहुआइं। इक्कंपि बालमरणं, कुणइ अणंताइं दुक्खाइं।।४८८।। धीरेणवि मरियव्वं, काउरिसेण वि अवस्स मरियव्वं। ता निच्छियंमि मरणे, वरं खु धीरत्तणे मरिउं।।४८९।। पाउवगमण-इंगिणि, भत्तपरिन्नाइ विबुहमरणेण। जंति महाकप्पेसु, अहवा पावति सिद्धिसुहं।।४९०।।

(મલધારી હેમચંદ્રસૂરિજી વિરચિત પુણ્યમાલા પ્રકરણ)

દેહની મમત્વબુદ્ધિ નથી, દેહની સેવા-શુશ્રૂષા પણ બંધ થાય છે. દેહપોષક કાંઈ જ કરવાનું નથી. ખાલી શ્વાસોસ્થવાસ આદિ જીવનક્રિયાઓ થાય છે. તે પણ આપમેળે ચાલે ત્યાં સુધી વાંધો નહિ, અને જ્યારે તે છૂટી જાય તો ભલે છૂટી જાય તેવો સાહજિક ભાવ છે. અનશન મનની શ્રેષ્ઠ નિર્મળતા, દેહની તીવ્ર અનાસક્તિ, મૃત્યુ પ્રત્યેનો અદ્ભુત નિર્ભયતાનો ભાવ વગેરે અનેક શુભ પરિણામો કેળવી આપે છે. અનશનમાં લાખો ગુણોનો વિકાસ છે. આહારત્યાગ, ભોગત્યાગ, પાંચે ઇન્દ્રિયોના વિષયોની આસક્તિનો ત્યાગ, જીવન પ્રત્યે નિઃસ્પૃહતાભાવ, વિરતિનો પરિણામ વગેરે અનેક ગુણોનું સેવન છે. અનશનમાં દુઃખની દીનતા, નિષ્ફળતાની હતાશા કે જીવન પ્રત્યેનો કંટાળો નથી, પણ અનાસક્તિપોષક પ્રસન્નતાથી દેહનો ત્યાગ કરવાનો ભાવ છે. આપઘાતમાં જીવનના સંઘર્ષો કે દુઃખોનો સામનો કરવાની તાકાત નથી, તેથી આપઘાત તો સત્ત્વ વગરના નમાલા કરે છે, જ્યારે અનશનમાં પ્રબળ સત્ત્વ અને દૃઢ મનોબળ જરૂરી છે.

સભા : સામેથી મોત આવે તો સામનો કેમ નહીં કરવાનો ?

સાહેબજી : જ્યાં મોત થવાનું છે, ત્યાં શું સામનો કરે ? ^૧વાઘ મોં ફાડીને સામે ઊભો રહ્યો હોય અને છટકવાનો કોઈ chance ન રહ્યો હોય, ત્યારે શું સામનો કરે ? અથવા અસાધ્ય રોગ થયો છે, ભૂકંપમાં મકાન નીચે દબાઈ ગયો હોય, જીવલેણ અકસ્માત થયો હોય તેવા આકસ્મિક સંયોગોમાં પણ, રડતાં-રડતાં મરવાને બંદલે શૌર્ય, સત્ત્વ, અનાસક્તિ ગુણના પરિણામ કેળવીને મરવા માટે અનશનની ક્રિયા બતાવી છે. પરિણાત ઉત્તમ શ્રાવકો તો મોત સામે દેખાય એટલે તરત બધું વોસિરાવી દઈને અભિભવકાયોત્સર્ગ સ્વીકારે. અત્યંત અશક્ત અવસ્થામાં પણ ધર્માત્મા સમજે છે કે શરીરને માત્ર બોજ તરીકે ઉપાડવાનું છે, હવે તેની પાસેથી આરાધનાનું કામ લઈ શકવાના નથી, ઊલટું દેહની સરભરામાં પાપ જ કરવાં પડશે, તેના કરતાં સ્વેચ્છાથી શરીરનો ત્યાગ કરવો જ ઉત્તમ છે.

સભા : અવંતિસુકુમાલે યુવાનીમાં અનશન કર્યું હતું, તે કેમ ?

સાહેબજી : અત્યંત સુકોમળતાને કારણે દીર્ઘકાળ કઠોર ચારિત્ર પાળી શકે તેમ નથી, અને ચારિત્ર વિના જીવવાની તૈયારી નથી. તેથી ટૂંકા ગાળાનું અનશન કરી શ્રેષ્ઠ સાધના કરી છે.

સભા : નંદિષેષામુનિ આપઘાતનો પ્રયત્ન કરે છે તો પાપ લાગે ?

સાહેબજી : ના, શાસનની અપભ્રાજના ટાળવાનો શુભ પરિણામ હોવાથી તેવો આપઘાત પણ પ્રશંસનીય છે. સામાન્ય સંયોગોમાં અશુભ પરિણામથી કરાતા આપઘાતની અહીં નિંદા છે,

૧. ઉપસર્ગા દિવ્યાદયસ્તૈરભિયોજનમુપસર્ગાભિયોજનં તસ્મિન્નુપસર્ગાભિયોજને દ્વિતીયઃ- અભિભવકાયોત્સર્ગ इत्यर्थः, दिव्याद्यभिभूत एव महामुनिस्तदेवायं करोतीति हृदयम्, अथवोपसर्गाणामभियोजनं-સોઢવ્યા મયોપસર્ગાસ્તદ્ભયં ન कार्यमित्येवंभूतं तस्मिन् द्वितीयः ।

નહીં કે ધર્મરક્ષા આદિના ઉત્કટ શુભભાવોથી કરાતા જીવનત્યાગની નિંદા છે. ^૧ઉદાઘી રાજાનું ખૂન કરી અડધી રાત્રે વિનયરત્ન ભાગી ગયો ત્યારે, ધર્મની હીલના અટકાવવા મહાગીતાર્થ, જ્ઞાની આચાર્ય જાતે જ આપઘાત કરીને મૃત્યુ પામ્યા. અહીં દીનતાથી નહીં, પણ ધર્મરક્ષા માટે આપઘાત છે, જે અપવાદિક છે; જ્યારે અનશન તો અવસરે ઉત્સર્ગની આરાધના છે. અપવાદે તો વિકટ સંયોગોમાં સાવધ કાર્યો પણ કરવાં પડે. અરે ! જીવતાં આગમાં પણ કૂદી પડવું પડે.

માત્ર કાયાકષ્ટ એ ધર્માનુષ્ઠાનની શ્રેષ્ઠતાનો માપદંડ નથી :

સભા : ઉપવાસ કરીએ તો આત્મા દુઃખી ન થાય ?

સાહેબજી : તમારો આત્મા સખણો ન રહે તો દુઃખી થાય. ભગવાને કહેલો ઉપવાસ કરો તો દુઃખી ન થાય તેની બાંહેધરી છે. ^૨આ વાત પૂ. ઉપાધ્યાયજી મહારાજે બૌદ્ધોની સામે તર્કબદ્ધ દલીલો આપીને પુરવાર કરી છે. તેથી શાસ્ત્રીય ઉપવાસ દુઃખનું કારણ નથી.

ધર્માનુષ્ઠાન કે અધર્માનુષ્ઠાન કહેવાનાં માપદંડ એટલાં જ છે કે ગુણપોષક હોય એ ધર્માનુષ્ઠાન અને દોષપોષક હોય તો અધર્માનુષ્ઠાન; ^૩પરંતુ કાયાકષ્ટ વધારે તો ઊંચું ધર્માનુષ્ઠાન, અને કાયાકષ્ટ ઓછું તો નીચું ધર્માનુષ્ઠાન, તેવો કોઈ માપદંડ નથી. જો તેવો કોઈ માપદંડ

૧. સા રુહિરેણ વિલગ્ના પાસેણં બીયગેણ નિક્ખમમ્હિ। છિન્નો ચ્ખેણે કંઠો તો તીઠ્ઠ અકુંઠધારાણ્ણમ્હિ। ૩૦।। ઉવચિયતણ્ણત્તણાઓ રત્તો રુહિરછડાહિં વિયડાહિં। સિત્તો દેહે સૂરી સહસા નિદ્ધકચ્ચં પત્તો। ૩૧।। અસમંજસં નિયચ્છઈ સચ્ચં તં ધિતિયં તઓ તેણ। પૂણ કુસીસેણ કચ્ચં કહણ્ણહાડદંસણં તસ્સ। ૩૨।। કહ કલ્લાણકલાવેક્કમૂલમુસ્સપ્પણા જિણમયસ્સ। પગયા, કહ માલિણ્ણ અચ્ચાલણિજ્જં ઇમં પત્તં। ૩૩।। મણિયં ચ,-"અન્નહ પરિચિત્તિજ્જઈ સહરિસકં દુજ્જણેણ હિયણેણ। પરિણમઈ અન્નહચ્ચિય કજ્જારંમ્હો વિહિવસેણ"। ૩૪।। તા કિં એત્તો ઉચિયં નૂણં નિયપાણચાગકરણેણં। એસો ધમ્મકલંકો દુરંતઓ મે સમુત્તરઈ। ૩૫।। કાઠુણં તવકાલોચિયાઈ કજ્જાઈ ધીરચિત્તેણં। દિન્ના સા નિયકંઠમ્મિ કત્તિયા કંકલોહસ્સ। ૩૬।।

(ઉપદેશપદ મહાગ્રન્થ, શ્લોક-૧૦૮, ટીકા)

* તતો રાત્રૌ સુપ્તે પ્રતિપન્નપોષધે ઉદાયિરાજે મુનિનાયકે ચ 'કંક'ં' ઇતિ કંકલોહકર્ત્તિકા કણ્ઠકર્ત્તનાય રાજો ગત્તે દત્તા। નિર્ગતશ્ચાસૌ તતઃ સ્થાનાત્। ગુરુણાપિ લબ્ધવૃત્તાન્તેન ભવઃ સુદીર્ઘો નૂનં મે પ્રવચનોઢ્ઢાહાદ્ ભવિષ્યતીતિ વિચિન્ન્ય વિહિતતત્કાલોચિતકૃત્યેન સૈવ કંકલોહકર્ત્તિકા નિજકણ્ઠે નિયોજિતા। પ્રાપ્તૌ ચ દ્વાવપિ દેવલોકમ્।

(ઉપદેશપદ મહાગ્રન્થ, શ્લોક-૪૯૪, ટીકા)

૨. સદુપાયપ્રવૃત્તાના-મુપેયમધુરત્વતઃ। જ્ઞાનિનાં નિત્યમાનન્દ-વૃદ્ધિરેવ તપસ્વિનામ્। ૪।। ઇત્યં ચ દુઃખરૂપત્વાત્, તપો વ્યર્થમિતીચ્છતામ્। બૌદ્ધાનાં નિહતા બુદ્ધિ-બૌદ્ધાનન્દાડપરિક્ષયાત્। ૫।। યત્ર બ્રહ્મ જિનાર્યા ચ, કષાયાણાં તથા હતિઃ। સાનુબન્ધા જિનાશા ચ, તત્તપઃ શુદ્ધમિષ્યતે। ૬।।

(જ્ઞાનસાર, અષ્ટક-૩૧, મૂલ)

૩. કોઈ કહે લોચાદિક કષ્ટે, મારગ ભિક્ષાવૃત્તિ; તે મિથ્યા નવિ મારગ હોવે, જનમનની અનુવૃત્તિ રે. જિનજી ! ૧૫ જો કષ્ટે મુનિમારગ પાવે, બલદ થાએ તો સારો; ભાર વહે જે તાવડે ભમતો, ખમતો ગાઢપ્રહારો રે. જિનજી ! ૧૬

(સિદ્ધાંતવિચાર રહસ્યગર્ભિત ૩૫૦ ગાથાનું સ્તવન)

સ્વીકારીએ તો પૂ. ઉપાધ્યાયજી મહારાજ કહે છે કે મુનિ કરતાં બળદ વગેરે પશુઓ ઊંચાં ધર્માત્મા બને. માત્ર કષ્ટ વેઠવાથી મુનિ મોક્ષમાર્ગમાં પ્રગતિ કરતા હોય તો મુનિ થવા કરતાં બળદ થવું જ વધારે સારું; કારણ કે અમે તો કપડાં પહેરીએ છીએ, જ્યારે પેલા બળદ તો નાગા જ ફરે છે. અમે મકાનમાં રહીએ છીએ, પેલા તો નિરાશ્રિત રહે છે. વળી સાધુ બહુ બહુ તો ખુલ્લા પગે ચાલશે, પણ ચાલતી વખતે માથા પર ભાર નથી; જ્યારે ગાડામાં જોડાયેલ બળદ તો ખુલ્લા પગે ચાલે અને ભાર પણ વહે છે. ઉપરાંત સૂર્યની પ્રખર ગરમીમાં પણ ચાલે છે. હજુ તે પણ ઓછું હોય તેમ ઉપરથી માલિકની ચાબૂકનો માર પણ સહે છે. ખરેખર જૈનધર્મમાં કાયાકષ્ટથી અનુષ્ઠાનનું મૂલ્ય નથી. સૌથી વધારે દુઃખ-કષ્ટ નારકીના જીવો વેઠે છે. કાયાકષ્ટના નિયમથી તો દુનિયામાં ઉત્કૃષ્ટ ધર્માત્માઓ સાતમી નરકમાં છે, એમ જ કહેવું પડે. હકીકતમાં આ રીતે ધર્મ થતો નથી. જૈનશાસનનું આવું ધર્મનું માળખું જ નથી. તીર્થંકરો તો પૂર્ણ જ્ઞાની હતા. જ્ઞાનીમાં તો શ્રેષ્ઠ વિવેક હોય. તે જે પણ ક્રિયા બતાવે તે તમારા આત્માના ગુણોને ધ્યાનમાં રાખીને જ બતાવે. તેમને તો ખબર જ હોય કે આ ક્રિયામાં તમારા આત્માના ગુણો પ્રગટાવવાની તાકાત છે.

સભા : અત્યારે કોઈને ઉપવાસમાં માત્ર કષ્ટ લાગતું હોય તો ?

સાહેબજી : તેમાં વ્યક્તિની ગેરસમજ કારણ છે. ઘણા ઉપસર્ગ-પરિષદને પણ કાયાકષ્ટ જ માને છે.

સભા : ઉપવાસમાં ગુણોનો વિકાસ ન થતો હોય તો ?

સાહેબજી : કોઈ એવું નહિ કહી શકે કે ઉપવાસ કરું ત્યારે મારાં વાસના-વિકારો વધે છે. ઉપવાસથી વિકાર-વાસના વધે કે શાંત થાય ? ઉપવાસ કરવાથી માનસિક આવેગો તો ઘટવાના જ છે. અરે ! ઉપવાસથી દેહશુદ્ધિ પણ થાય છે, તે આયુર્વેદ હજારો વર્ષોથી કહેતું આવ્યું છે, અને હવે આજનું medical science પણ સ્વીકારે છે. યોગ્ય રીતે કરાયેલા ઉપવાસમાં દેહશુદ્ધિ અને મનશુદ્ધિ બંને કરવાની તાકાત છે. ભગવાને ગમે તેમ અનુષ્ઠાનો બતાવ્યાં નથી, પરંતુ પદાર્થવિજ્ઞાન અનુસારે છે, માત્ર તમે તેનું વિધિપૂર્વક સેવન નથી કરતાં.

સભા : ઘણાને ઉપવાસના દિવસે ખાવાનું વધારે યાદ આવે છે.

સાહેબજી : ઉપવાસથી ખાવાની વાસના વધી ગઈ તેવું નથી, હકીકતમાં વાસના તો અંદર પડી જ હતી. માત્ર તે ઉશ્કેરાય તે પહેલાં ખાવાનું મળી જતું હોવાથી તેનું ભાન નહોતું. આજે નિમિત્ત મળતાં બહાર આવવાનું ચાલુ થયું. રોજ તો વાસના જાગે તે પહેલાં જ તેની પૂર્તિ કરી લો છો. એટલે અંદરમાં લાલસા કેટલી છે તેનો ખ્યાલ ઉપવાસના દિવસે આવે છે. આ તો તમને વાસનાનો ક્યાસ નહોતો તે ક્યાસ મળ્યો. ઉપવાસના દિવસે વાસના accumulate કે multiply નથી થતી - ભેગી થતી નથી કે તેનો ગુણાકાર થતો નથી. માત્ર અંદર પડેલી

વાસનાનો તમને અંદાજ નહોતો તેની વ્યક્ત ખબર પડી. તમે કહો કે મારામાં આસક્તિ નથી, પણ આસક્તિ કેટલી છે તે તો કસોટી કરીએ ત્યારે ખબર પડે. આમ કહો મને દેહની મમતા નથી, પણ અઠવાડિયું પૌષ્ઠ કરાવીએ તો ખબર પડે. કોઈ કહે મને સુખ-દુઃખની અસર નથી; તો પાંચ મિનિટ વાળનો લોચ કરીએ તો તરત ખબર પડે. મોટે ભાગે તમે તમારી જાત માટે ઊંચો અભિપ્રાય બાંધીને જીવતા હો છો. હકીકતમાં illusionમાં (ભ્રમણામાં) જીવો છો, તે કસોટીમાં મુકાઓ ત્યારે ખબર પડે.

સભા : શ્રીયકને ઉપવાસ મરણાંત સાબિત થયો.

સાહેબજી : તે તો રોગ હોય તો થાય. કોઈ રોગમાં ઔષ્ઠ તરીકે આહાર અનિવાર્ય હોય, તેથી તેવા સંયોગમાં આહારનો ત્યાગ કરનારને જોખમ થાય; પરંતુ તેનાથી સાર્વત્રિક નિયમ ન બંધાય કે ઉપવાસ મારનાર છે. તમે ખમાસમણું આપવા જાઓ અને તમારું હાડકું ઢીલું હોય તેથી fracture થઈ જાય, તો તેટલામાત્રથી ખમાસમણું fractureનું કારણ છે એમ ન કહેવાય. ગુણપોષક ક્રિયા પણ સંયોગવિશેષમાં કોઈને નુકસાનકારક પણ બને. તેથી જ ઉપવાસ આદિ અનુષ્ઠાન પણ ગીતાર્થગુરુના અનુશાસનમાં રહીને કરવાનું કહ્યું છે. બાકી ક્રિયા સ્વભાવથી ગુણપોષક હોય તો તે અવશ્ય ધર્માનુષ્ઠાન છે જ. ત્રણ કાળમાં, ત્રણ લોકમાં જે જે સ્વભાવથી ગુણપોષક ક્રિયાઓ છે, તે તે સદા ધર્માનુષ્ઠાન જ છે; માત્ર તેનું આચરણ અધિકારી અનુસારે કરવાની આજ્ઞા છે. આ રીતે ગુણપોષક તમામ ક્રિયાઓને જૈનધર્મમાં સદ્અનુષ્ઠાન કહ્યાં છે. અહીં ગુણ પણ આધ્યાત્મિક લેવાના. કેમ કે મોક્ષમાર્ગમાં તો આધ્યાત્મિક ગુણનું જ મૂલ્ય છે.

ક્રિયાના બે પ્રકાર : (૧) દોષપોષક ક્રિયા અને (૨) ગુણપોષક ક્રિયા :

જેમ અમુક ખાદ્ય પદાર્થો શરીરને સ્વભાવથી જ નુકસાન કરનારા હોય છે, ઝેર વગેરે; અને અમુક ખાદ્ય પદાર્થો શરીરને સ્વભાવથી જ પોષણ આપનારા હોય છે, દૂધ વગેરે; તેમ અમુક ક્રિયાઓનું સ્વરૂપ જ એવું છે કે જે મનમાં મેલા ભાવ પેદા કરે છે, દા. ત. હિંસા, જૂઠ વગેરેની ક્રિયા. જ્યારે અમુક ક્રિયા સ્વભાવથી જ મનમાં નિર્મળતા કે શુભભાવ પેદા કરે છે, દા. ત. દયા-દાનની ક્રિયા. આ નિયમ ત્રૈકાલિક-સાર્વત્રિક છે. તેથી જ ધર્માનુષ્ઠાન અને અધર્માનુષ્ઠાનના વિભાગ પણ સનાતન-શાશ્વત છે, તે કોઈએ પેદા કરેલા નથી. ખુદ તીર્થંકરો પણ ઉપદેશ દ્વારા માત્ર તેને દર્શાવે જ છે.

ક્રિયા અને મનના ભાવોનો સંબંધ તો શરીરશાસ્ત્ર પણ સ્વીકારે છે. દેહની અમુક posture (અંગસ્થિતિ) કરો તો દીનતા-કટુણાનો ભાવ આવે, અમુક posture કરો તો ઉન્માદ-વિકારનો ભાવ આવે. તેથી જ કામશાસ્ત્રે પણ અંગસ્થિતિરૂપ ભિન્ન-ભિન્ન આસનો રજૂ કર્યાં છે. ભાવ અને ક્રિયાનો તાણા-વાણાની જેમ સંબંધ છે, તેથી ધર્મ-અધર્મની ક્રિયાનો વિભાગ તેની ગુણોત્પાદકતા કે દોષોત્પાદકતા આધારિત છે.

અન્ય ધર્મનાં ત્રણ પ્રકારનાં અનુષ્ઠાનો :

(૧) અન્ય ધર્મમાં એવાં અનુષ્ઠાન છે કે જે કેવલ દોષપોષક હોય. તેના માટે કહી શકાય કે તે ધર્મના નામથી ધર્મી જેવાં અધર્મનાં અનુષ્ઠાન છે. તેને કહેનાર શાસ્ત્રને પણ મિથ્યાશાસ્ત્ર જ કહેવાય, તેની નિંદા જ કરાય. દા. ત. હોળી, ધૂળેટી, વટસાવિત્રીવ્રત, ભૌતિક કામનાથી કરાતા હિંસક યજ્ઞ-યાગ, તાજિયામાં ઝનૂનથી લેવાતાં છાજિયાં, બકરી ઈદ વગેરે.

(૨) અન્ય ધર્મોમાં એવી પણ ક્રિયાઓ છે કે જે આધ્યાત્મિક ગુણોની પોષક હોય. તો તેવી ક્રિયાને અમે ધર્માનુષ્ઠાન કહેવા તૈયાર છીએ. ગુણપોષક ક્રિયા આત્માને દુઃખ ન આપે, જો આપે તો થોડું શરીરને દુઃખ આપે. જેમ તમને ધંધામાં લાખો-કરોડોની કમાણી થતી હોય તો તડકામાં જવું-આવવું તકલીફ ન લાગે, હરખ સાથે જઈ આવો. તેમ આત્મિક ફળનો લાભ દેખાય તો ધર્માત્માને કાયાકષ્ટ મામૂલી લાગે; કારણ કે આંતરિક રીતે દુઃખ નથી. જે ધર્માનુષ્ઠાનમાં ગુણપોષકતા હશે તે અનુષ્ઠાન આત્માને નિયમા સુખ આપશે. દુઃખ આવશે તો થોડું શરીરને આવશે. જે sideમાં છે, તેને મહત્ત્વ ન અપાય. આથી તે તે ધર્મોનાં જે અનુષ્ઠાનોમાં અહિંસા, સત્ય, બ્રહ્મચર્યનું પાલન હોય, વળી આશય શુદ્ધ હોય અર્થાત્ બ્રહ્મચર્ય પાળીને ભવિષ્યમાં નિર્વિકારી બનવાની, મોક્ષે પહોંચવાની અભિલાષા હોય, તેવાં અનુષ્ઠાન તે તે ધર્મવાળા પાળતા હોય તો અમે તેની નિંદા ન કરી શકીએ. ઊલટું કહેવું જ પડે કે તે અનુષ્ઠાન ગુણપોષક છે, તેના આત્મા માટે હિતકારી છે. જે સંન્યાસી સર્વ સંસાર ત્યાગ કરીને આજીવન અપરિશ્રદ સ્વીકારે છે, પૈસા કે સ્ત્રીને અડતા પણ નથી, જીવન પર્યંત સદાચાર પાળે છે, લક્ષ્ય પણ મોક્ષનું છે, તેને માટે કહેવું જ પડે કે તે મુમુક્ષુયોગ્ય જે તપ-ત્યાગ-સંયમ-ઈશ્વરભક્તિ આદિ કરે છે, તે તમામ સારાં કાર્યો, ધર્માનુષ્ઠાન છે.

સભા : પચ્ચકખાણ ન લે તો ચાલે ?

સાહેબજી : પંદરસો તાપસો કે તામલી તાપસનો તપ, જૈન પચ્ચકખાણ વગરનો હતો, છતાં શાસ્ત્રમાં તેની પ્રશંસા છે ? કે નિંદા ? પચ્ચકખાણપૂર્વકના અનુષ્ઠાનની જ પ્રશંસા હોય તો મરુદેવામાતા, ભરતચકવર્તી, ઇલાચીકુમાર આદિએ પચ્ચકખાણ નથી લીધું. વગર પચ્ચકખાણની સાધના પણ ગુણપોષક હોય તો જૈનશાસન એની પ્રશંસા કરશે જ, અને કહેશે કે આ સાધના ગુણજનક છે. પચ્ચકખાણ વસ્તુ સારી છે, પણ તે બધાને આવડતું જ હોય તેવો નિયમ નથી. વળી સૌને પચ્ચકખાણ કરી શકે તેવા સંયોગો પણ ન હોય. તેવા સંયોગવિશેષમાં દ્રવ્યથી પચ્ચકખાણ નથી લીધાં, છતાં ભાવથી પચ્ચકખાણ છે, તેનું અનુષ્ઠાન અનુમોદનીય છે. અત્યારે પણ જુદા-જુદા દ્વીપ-સમુદ્રોમાં ભાવશ્રાવક બનેલા અસંખ્ય પશુઓ તપ કરે છે, પરંતુ તેમને પચ્ચકખાણ લેતાં આવડતું નથી, છતાં તેમના તપને ભાવતપ કહ્યો છે; અને તમે પચ્ચકખાણ લેશો તોપણ ગુણસ્થાનક ન હોય તો દ્રવ્યતપ કહીશું. જેના આત્મામાં ગુણપોષક ક્રિયા પ્રગટે તેને

જૈન-જૈનેતરના ભેદ વિના જૈનશાસન ધર્માનુષ્ઠાન તરીકે માન્ય કરવા તૈયાર છે. અરે ! ત્યાં સુધી લખ્યું કે જે આ રીતે અન્ય ધર્મના અનુષ્ઠાનને માન્ય કરવા તૈયાર ન હોય, તો તે વાસ્તવમાં તીર્થંકરોએ કહેલા ધર્મનો જ અપલાપ કરે છે. તમારે જિનાજ્ઞા બરાબર પાળવી હોય તો તેની પણ અનુમોદના કરવી પડશે.

(૩) અમુક અનુષ્ઠાન મિશ્ર છે, જેમાં ગુણ અને દોષનું સંમિશ્રણ છે. દા. ત. પંચાગ્નિતપ, જેમાં તપ-ત્યાગરૂપ અમુક ભાગ ગુણકારી હોય, જ્યારે બીજું વર્તન હિંસાદિરૂપે વખોડવા લાયક હોય. પંચાગ્નિતપમાં ચોવિહાર ઉપવાસ કરે છે, ધ્યાન-જાપ કરે છે, તે ગુણપોષક ક્રિયા છે; પરંતુ પાંચે દિશામાં આગ પેટાવે છે તે હોળીની જરૂર નથી. તેનાથી સાધકની કાયાને કષ્ટ થાય, પરંતુ આ કાયાકષ્ટ ગુણપોષક નથી. ^૧કમઠ તાપસે આવી ધૂણી પ્રગટાવીને જીવહિંસાની હોળી ન મચાવી હોત તો પાર્શ્વકુમાર તેને ઠપકો ન આપત. પાર્શ્વકુમાર ત્યારે દ્રવ્યતીર્થંકર છે. આચારથી તેઓ કોઈ સાધુને પગે લાગવા ન જાય. પવિત્ર ધર્માચાર્યનાં દર્શન કરવા કે દેરાસર દર્શન કરવા પણ ન જાય, છતાં કમઠ પાસે સામેથી આવ્યા છે. તેમાં પણ કારણ એક જ છે કે આ કમઠ અજ્ઞાનકષ્ટ કરે છે. અત્યારે પ્રતિબોધ પામે તેમ નથી, છતાં અત્યારનો સંકેત આવતા ભવમાં પ્રતિબોધ માટે કામ લાગશે. વળી લાયક એવા નાગને પણ તારવો છે, અને આ પ્રસંગ દ્વારા અનેકને સમકિત-બોધિબીજની પ્રાપ્તિનો લાભ પણ છે. મહાપુરુષો હજારો લાભને ધ્યાનમાં રાખીને પ્રવૃત્તિ કરે છે. વળી આ તો તીર્થંકર છે. તેમની લક્ષ્યવેધકતા અવંધ્ય હોય. એ વખતે પાર્શ્વકુમારે બધા વચ્ચે કમઠને ઠપકો આપ્યો, તેમાં ધર્માનુષ્ઠાનનું બીજ જ બતાવે છે. ઉપવાસ-ધ્યાનને ખોટાં નથી કહ્યાં; પરંતુ કહે છે કે તું ધર્મ સમજતો હોય, તો ^૨ધર્મ જયણા-અહિંસા-સત્ય વગેરેના પાલનમાં છે, આ ધૂણી ધખાવવામાં કોઈ ધર્મ નથી. આ સળગાવીને તારે કોને તારવા છે ? આ કરવાથી તો તું પણ ડૂબીશ અને બીજાને પણ ડુબાડીશ. અગ્નિ પ્રગટાવવામાં અગ્નિના જીવ તો મરે જ, સાથે બીજા છએ કાયાના જીવો પણ મરે. આવા ધાતક

૧. મહારમ્ભા દમ્ભાઃ શઠકમઠપચ્ચાગ્નિજનિતાસ્ત્વયા દીર્ઘાઃ શીર્ણાંઘ્રિલદુરિતકૌતૂહલકૃતાઃ । કિમાશ્ચર્યં વર્યં તદિહ નિહતાઃ કિં ન રવિણા, વિનાયાસં વ્યાસં રજનિષુ ગતા ધ્વાન્તનિકરાઃ ॥૨૩॥ ... દ્વિષત્તાપ-વ્યાપ-પ્રથન-પદુભિર્મોહ-મથનૈઃ, પ્રતાપૈરાક્રાન્તસ્તવ ન કમઠઃ કાન્તિમધૃતઃ । મહોંધિઃ સૂરસ્ય પ્રથિતરુચિપૂરસ્ય દલિતદ્યુતિસ્તોમઃ સોમઃ શ્રયતિ કિમુ શોભાલવમપિ? ॥૨૫॥

(સ્તોત્રાવલી અંતર્ગત ગોડીપાર્શ્વજિનસ્તોત્ર)

✽ તદ્દૃષ્ટ્વા કરુણાંભોધિર્મગવાનભ્યધાદિદમ્ । અહો અજ્ઞાનમજ્ઞાનં ન દયા યત્તપસ્યપિ ॥૨૧૯॥ કીદૃક્ સરિદ્વિના તોયં કીદૃગિન્દું વિના નિશા । કીદૃક્ પ્રાવૃદ્ધિવિના મેઘં કીદૃગ્ધર્મો દયા વિના ॥૨૨૦॥ કાયક્લેશસહસ્યાપિ પશોરિવ શરીરિણઃ । નિર્દયસ્ય કથં ધર્મો ધર્મતત્ત્વાપરિસ્પૃશઃ ॥૨૨૧॥

(ત્રિષષ્ટિશલાકાપુરુષચરિત્ર પર્વ-૧, સર્ગ-૩)

૨. સશિગોડપિ હિ દેવશ્ચેદ્, ગુરુરબ્રહ્મચાર્યપિ । કૃપાહીનોડપિ ધર્મઃ સ્યાત્ કષ્ટં નષ્ટં હ્રદા જગત્ ॥૧૪॥

(યોગશાસ્ત્ર પ્રકાશ-૨, મૂલ)

શસ્ત્રને તું ધર્મબુદ્ધિએ ગોઠવીને બેઠો છે. વળી આ હોળીમાં શુભભાવ પેદા થાય તેવો કોઈ scope નથી.

જેમ તમારા ઘરમાં ચૂલો સળગાવો તો તે ક્રિયાથી કોઈ શુભભાવ થતો નથી; પરંતુ સાધર્મિકની ભક્તિ માટે ચૂલો સળગાવશો તે વખતે શુભભાવ સ્વાભાવિક આવશે. તમે બંગલો બંધાવો તો તે ક્રિયા મમતા આદિની સ્વાભાવિક વૃદ્ધિ કરનાર હોવાથી અધર્માનુષ્ઠાન છે; પરંતુ ઉપાશ્રય બંધાવવાની ક્રિયા સ્વાભાવિક રીતે મમતાને તોડનાર હોવાથી શુભભાવ દ્વારા ધર્માનુષ્ઠાન બનશે.

સભા : માનપાન માટે ઉપાશ્રય બંધાવે તો ?

સાહેબજી : તે તો વાંકો કહેવાય. ઉપાશ્રય બંધાવવા ખરેખર ધન આદિની મમતાના ત્યાગની અને આરાધના કરવા-કરાવવાના શુભભાવની જરૂર છે, છતાં કોઈ વ્યક્તિવિશેષ તેને મચડીને અશુભભાવનું કારણ બનાવે તો તે તેની વક્તા કહેવાય. મંદિરમાં જવા માટે શુભભાવની જરૂર છે, તેથી મંદિરમાં જવાની ક્રિયા ધર્માનુષ્ઠાન છે; પરંતુ કોઈ ચોરી કરવા મંદિરમાં પેસી ગયો તો તે તેની દુષ્ટતા છે, ક્રિયા naturally તેનું કારણ નથી. જે ક્રિયામાં સ્વાભાવિક અશુભભાવની પોષકતા હોય, તેને જ અધર્મની ક્રિયા કહેવાય.

વિરતાવિરત ગૃહસ્થનાં બધાં ધર્માનુષ્ઠાન આંશિક ધર્મસ્વરૂપ :

કમઠ તાપસે ધૂણી સળગાવી તે અધર્મક્રિયા છે, જ્યારે તમે સાધર્મિકભક્તિ માટે જયણાથી અગ્નિ સળગાવી રસોઈ કરો તે શુભભાવનું સાધન હોવાથી ધર્મક્રિયા છે. વળી તે સાધર્મિકભક્તિ પણ આરંભ-સમારંભમાં રહેલા ગૃહસ્થે કરવાની છે, સાધુએ નહીં; કારણ કે ગૃહસ્થનાં તમામ ધર્માનુષ્ઠાન અવિરતિરૂપ અધર્મથી યુક્ત છે. ગૃહસ્થ ક્યારેય એક ક્ષણ માટે પણ સંપૂર્ણ ધર્મ આચરી શકતો નથી. તેના માટે એકલા ધર્મમાં રહેવું શક્ય જ નથી. તમે સંસારમાં એવાં પાપનાં જાળાં ફેલાવ્યાં છે જેમાં કરોળિયાની જેમ ફસાઈને બેઠા છો. તેથી તમે એક પણ પાપનો સંપૂર્ણ ત્યાગ કરી શકો તેમ નથી.

સમિતિ-ગુપ્તિયુક્ત સાધુનું અનુષ્ઠાન તે પૂર્ણ ધર્માનુષ્ઠાન છે :

તમારા અનુષ્ઠાનને અમે સંપૂર્ણ ધર્માનુષ્ઠાન કહેતા જ નથી. જૈનશાસનમાં સાધુના અનુષ્ઠાનને જ મોક્ષસાધક પૂર્ણ ધર્માનુષ્ઠાન કહ્યું છે. તેથી જ શ્રાવકનું અનુષ્ઠાન ટકશે તો ભાવધર્મતીર્થ ટકશે તેવું શાસ્ત્રમાં નથી લખ્યું. વાસ્તવમાં ભાવતીર્થ એ સાધુનું ધર્માનુષ્ઠાન છે. જ્યાં સુધી સર્વવિરતિરૂપ ચારિત્રના અનુષ્ઠાનનો પ્રવાહ ટકશે ત્યાં સુધી જ શાસન ટકશે; કેમ કે શ્રાવકનાં અનુષ્ઠાન તો અધૂરાં છે, આંશિક ધર્મ જ છે, તેનાથી પૂર્ણધર્મની ઓળખ પણ સંપૂર્ણ નહિ થઈ

શકે. પૂર્ણ ધર્માનુષ્ઠાનની શાસ્ત્રમાં સંક્ષેપમાં ઓળખ એ જ આપી કે સમગ્રતાથી સમિતિ-ગુપ્તિવાળું અનુષ્ઠાન તે જ પૂર્ણ ધર્માનુષ્ઠાન છે. તેથી જ સમિતિ-ગુપ્તિને પ્રવચનમાતા કહી. પ્રવચન એટલે ભાવતીર્થ. જેમ મા બાળકને જન્મ આપનારી જન્મદાત્રી કહેવાય, બાળકનું લાલન-પાલન પણ માતાથી જ શ્રેષ્ઠ થાય; તેમ ચારિત્રધર્મરૂપ ભાવતીર્થની પ્રસૂતિનો હેતુ આ પ્રવચનમાતા છે. તેનું પરિપૂર્ણ આચરણ તે જ પૂર્ણધર્મ છે. તેવો ધર્મ જૈનશાસનને છોડીને બીજે ક્યાંય નથી. એટલે બીજા ધર્મોનાં અનુષ્ઠાનો મુમુક્ષુને કદાચ આંશિક ધર્મ બની શકે, પણ ભવચક્રનો અંત કરવાની તાકાત તો આ જૈનશાસનના અનુષ્ઠાનમાં જ છે; કેમ કે બીજે સંપૂર્ણ ધર્મમય બને તેવું અનુષ્ઠાન જ નથી. જે ધર્માનુષ્ઠાનો છે તે પણ અધૂરાં છે. કદાચ લાયકને મોક્ષમાર્ગમાં ચડાવે, પણ સર્વ કર્મના ઉચ્છેદરૂપ ભવચક્રનો પાર નહીં પમાડે. પાર પમાડવાની શક્તિ તો તીર્થંકરકથિત ધર્માનુષ્ઠાનમાં જ છે.

સભા : અન્યલિંગે મોક્ષે જાય છે, તો ત્યાં પૂર્ણ ધર્માનુષ્ઠાન કેમ નથી ?

સાહેબજી : તે તો નિર્સર્ગથી અન્યલિંગમાં રહેલો મોક્ષ પામે છે, અધિગમથી નહિ. તેના વિકાસમાં અન્યલિંગનું અનુષ્ઠાન કારણ નથી કહ્યું, પરંતુ આંતરિક ક્ષયોપશમથી પ્રગટેલ શુદ્ધ સમતાનો ભાવ જ કારણ કહ્યો છે. તેવા નૈસર્ગિક સમતાના ભાવથી તો જંગલનો આદિવાસી પણ મોક્ષ પામી શકે છે. 'આર્યધર્મોમાં ઉપદેશોનાં ધર્માનુષ્ઠાનોનો મહિમા તો એટલો જ છે કે તે મુમુક્ષુને મોક્ષમાર્ગમાં ચડાવી શકે, પરંતુ છોક મોક્ષ સુધી પહોંચાડવાની તાકાત તે અનુષ્ઠાનમાં છે જ નહીં. અરે ! સમકિત પમાડવાની પણ ક્ષમતા નથી. અગાધ સમુદ્રની મધ્યમાંથી કાંઠે પહોંચવા સાધન તો મજબૂત જોઈએ. માઈલોના માઈલો પાણીનો પ્રવાહ કાપી શકે, પ્રચંડ મોજાં કે વમળોને પણ વીંધી શકે તેવું સાધન જોઈએ, તો જ પાર પમાય. ગમે તેવો તરવૈયો પણ મહાસમુદ્રમાં બે હાથથી તરવાનો પ્રયત્ન કરશે તો અધવચ્ચે લોથપોથ થઈ મરી જશે. તેથી સાધન જોઈએ, પણ ભાંગ્યુ-તૂટ્યું સાધન લઈને આખો દરિયો પાર કરવો અશક્ય છે. તેમ અન્યધર્મમાં જે ધર્માનુષ્ઠાન છે, તેમાં અવિરતિ-અજયણા આદિની ત્રુટિઓ છે. તેથી ત્યાં તપ-ત્યાગ-સંયમમય અનુષ્ઠાનો પણ ભાંગ્યા-તૂટ્યાં છે. તેમનામાં ઠેઠ કાંઠે પહોંચવાડવાની શક્તિ નથી. દરિયો તરવો હોય તો કાણાંવાળી નાવ ન ચાલે, અખંડ નાવ જોઈએ.

૧. 'જૈનની ક્રિયાઈ અપુનર્બંધક હુઈ, પણિ અન્યદર્શનની ક્રિયાઈ ન હુઈ જ' એહવું જિ કહઈ છઈ, તે ન માનવું, જે માટઈ સમ્યગ્દષ્ટિ સ્વશાસ્ત્રની જ ક્રિયાઈ હુઈ, અનઈ અપુનર્બંધ(ક) અનેક બૌદ્ધાદિક શાસ્ત્રની ક્રિયાઈ અનેક પ્રકારનો હુઈ એહવું યોગબિંદુ પ્રમુખ ગ્રંથઈ કહિઈ છઈ॥૨૨॥

(૧૦૮ બોલ સંગ્રહ)

૨. પર: सहस्राः शरदस्तर्पांसि, युगान्तरं योगमुपासतां वा। तथापि ते मार्गमनापतन्तो, न मोक्षयमाणा अपि यान्ति मोक्षम्॥૧૪॥

(પ. પૂ. હેમચંદ્રાચાર્ય વિરચિત અયોગવ્યવચ્છેદદ્વાત્રિંશિકા મૂલ)

અગ્નિનો આરંભ શુભભાવનું સાધન બને તો જ આંશિક ધર્માનુષ્ઠાન :

કમઠ તાપસે ધર્મબુદ્ધિએ અગ્નિની ધૂણી ધખાવી, જેને પાર્શ્વકુમાર અધર્મ કહે છે. ગમે તેવો શ્રેષ્ઠ મુમુક્ષુ હોય તેને તપ-જપ-ધ્યાન આદિથી ગુણોનો વિકાસ શક્ય છે, પરંતુ આવો અગ્નિ પ્રગટાવવાથી કોઈ ગુણોનો વિકાસ થતો નથી. ઊલટું અવિરતિ-અજયણા-હિંસા વગેરે પાપો પોષાય છે. લાકડામાં ઝીણા-ઝીણા અનેક જીવો હોય. અરે ! નાગ જેવો મોટો નાગ આવી ગયો; તેથી જ પ્રભુ તેને અજ્ઞાનકષ્ટ કહે છે, જેમાં કોઈ ગુણવૃદ્ધિ નથી. ^૧પૂજાની ઢાળમાં પણ આવે છે કે “વનવાસી પશુ-પંખીયા ...” અજ્ઞાન કષ્ટ તો પશુ-પંખી પણ સહન કરે છે, તેથી તે ધર્મ નથી બનતો. જ્યારે તમે આરતીમાં દીવો પ્રગટાવો તો શુભ પરિણામ કે ગુણનો વિકાસ નથી થતો તેમ નહીં કહી શકાય; કારણ કે આરતી વખતે માત્ર કષ્ટ સહન કે હિંસા કરવાની ભાવના નથી, પણ પ્રભુ પરનો ભક્તિનો ભાવ છે, પ્રભુના જ્ઞાનગુણનું બહુમાન છે. ‘અમે અજ્ઞાનના અંધકારમાં બેઠા છીએ, અમારે અંતરમાં ભાવપ્રકાશની જરૂર છે, આપ જ્ઞાનરૂપી પ્રકાશના પૂંજ છો, તો અમને પણ આ દ્રવ્યપ્રકાશના પ્રતીકને અર્પણ કરવાની ક્રિયાથી ભાવપ્રકાશ આપો.’ આ ભાવથી આરતી ઉતારવાની છે. ^૨વીરપ્રભુ જ્યારે નિર્વાણ પામ્યા ત્યારે પાવાપુરીના સમવસરણમાં ૧૮ મલ્લવી અને લિચ્છવી રાજાઓ હતા, તેઓ ઉત્તમ શ્રાવકો હતા. તેમને થયું કે ભાવઉદ્યોત ગયો, તેની સ્મૃતિમાં પ્રતીકરૂપે દ્રવ્યઉદ્યોત કરો. તેથી તેમણે વીરનિર્વાણ નિમિત્તે દીવા પ્રગટાવ્યા. આ ક્રિયામાં કોઈ અશુભભાવ નથી. જો દોષપોષકતા હોય તો અનુષ્ઠાનને ખોટું કહેવું પડે; પરંતુ રાજાઓના મનમાં કોઈ દોષ કે અશુભભાવ નથી. શ્રાવક શુભભાવથી જયણાપૂર્વક ભક્તિમાં દીવા પ્રગટાવી શકે, છતાં શાસ્ત્રે તેને આંશિક ધર્માનુષ્ઠાન કહ્યું, પણ સંપૂર્ણ ધર્માનુષ્ઠાન નથી કહ્યું, અધર્મમાં રહેલાએ જ કરવાનું છે. આ પારદર્શી analysis (વિશ્લેષણ) છે, કોઈ ઘાલમેલની વાત જ નથી.

૧. કમઠ કહે સુણ રાજવી, તુમે અથ ખેલાઓ; યોગીકે ઘર હૈ બડે, મતકો બતલાઓ||૮|| તેરા ગુરૂ કોન હૈ બડા, જિને યોગ ધરાયા; નહિ ઓળખાયા ધર્મકું, તનુ કષ્ટ બતાયા||૧૦|| હમગુરુ ધર્મ પિછાનતે, નહિ કવડી પાસે; ભૂલ ગયે દુનિયા દિશા, રહેતે વનવાસો||૧૧|| વનવાસી પશુ પંખીયા, એસે તુમ યોગી, યોગી નહી પણ ભોગીયા, સંસાર કે સંગી||૧૨|| સંસાર બૂરા છોરકે, સુણ હો લઘુ રાજા; યોગી જંગલ સેવતે લેધ ધર્મ અવાજા||૧૩|| દયા ધર્મકો મૂલ હૈ, ક્યા કાન કુંકાયા; જીવદયા નહૂ જાનતે, તપ ફોગટ માયા||૧૪|| બાત દયાકી દાખિયે, ભૂલચૂક હમસરા; બેર બેર ક્યા બોલણા, એસા ડાકડમાલા||૧૫||

(પં. શ્રી વીરવિજયજી વિરચિત પાર્શ્વનાથ પંચકલ્યાણક પૂજા ઢાળ-પ)

૨. નવમલ્લિકિજ્ઞાતીયા, લેચ્છકિજ્ઞાતયો નવ। દશાષ્ટૈ ગણરાજાનઃ, કાશીકોશલભૂષ્ટઃ ||૩૬૮|| અમાવાસ્યાદિને કૃત્વા, હ્યુપવાસં સપૌષ્ઠં। ભાવોદ્યોતે ગતે દ્રવ્યો-દ્યોતદીપાત્રિશિવ્યયુઃ ||૩૬૯||

(જિનસુંદરસૂરિ વિરચિત દીપાવલીકલ્પ)

યજ્ઞમાં પશુ હોમવા એ અધર્માનુષ્ઠાન છે, પ્રભુની પુષ્પપૂજા એ ધર્માનુષ્ઠાન છે :

વૈદિક ધર્મમાં ભૌતિક કામનાની પૂર્તિ માટે યજ્ઞયાગનો ઉપદેશ છે; તેમાં પણ અમુક યજ્ઞોમાં તો પશુઓને હોમવારૂપ હિંસાનાં વિધાનો છે, જેને જૈનાચાર્યોએ અધર્માનુષ્ઠાન કહીને વખોડ્યું છે. આની તુલના ફૂલપૂજા સાથે કરીને ઘણા કહે છે કે પશુ હોમે તો નિંદા કરો છો અને ફૂલોને હિંસા કરી હોમે તો ધર્મ કહો છો. તે કઈ રીતે? આના જવાબમાં પૂ. ઉપાધ્યાયજી મહારાજાએ લખ્યું કે પશુ હોમવાથી ગુણની વૃદ્ધિ નહીં થાય, પણ દોષોનું પોષણ થશે. જ્યારે શ્રાવક વનસ્પતિના આરંભ-સમારંભમાં બેઠેલો જ છે. તેને ફૂલપૂજાથી ગુણની પુષ્ટિ અવશ્ય થશે; કેમ કે ફૂલ ચડાવતી વખતે નવો કોઈ કઠોરતાનો ભાવ નથી. ગૃહસ્થજીવન સીધી પશુહત્યા કર્યા વગર જીવી શકાય તેમ છે. તેથી પશુ હોમવામાં નવી કઠોરતા જરૂરી છે. જ્યારે ગૃહસ્થને વનસ્પતિની હિંસા કર્યા વિના જીવી શકાય તેમ નથી. એટલે ફૂલ ચડાવતી વખતે નવી કઠોરતા ભળતી નથી, નવું પાપ કરવાનું નથી. વળી ક્રિયા એવી છે કે શુભભાવની વૃદ્ધિ થવાની છે, તો તેને ધર્માનુષ્ઠાન કેમ ન કહેવું? જૈનધર્મે મારા-તારાનો ભેદ રાખ્યા વગર વિશ્લેષણ કર્યું છે. સાંસારિક કામનાથી યજ્ઞમાં પશુ હોમવાને કોઈ ગુણપોષક બતાવી શકે તો તેને પણ ધર્માનુષ્ઠાન માની શકાય, પરંતુ ગુણ તો બતાવવો જ પડે.

સંપૂર્ણ ગુણપોષક અને આંશિક પણ દોષ ન હોય તેવું અનુષ્ઠાન એટલે સમિતિ-ગુપ્તિ :

સ્વાભાવિક રીતે દોષપોષક ક્રિયાને અધર્માનુષ્ઠાન કહેવાય, તેમ થોડા ગુણને પોષે તેવી ક્રિયાને આંશિક ધર્માનુષ્ઠાન કહેવાય. તો સંપૂર્ણ ગુણપોષક ક્રિયા કેવી હોય? તો તેના ઉત્તરમાં સમિતિ-ગુપ્તિ યુક્ત અનુષ્ઠાન એ સંપૂર્ણ ગુણપોષક ધર્માનુષ્ઠાન છે. તીર્થંકરોએ દર્શાવેલું પૂર્ણ ધર્માનુષ્ઠાન તે સમિતિ-ગુપ્તિનું આચરણ જ છે. જૈન પરિભાષામાં તેનું બીજું નામ અષ્ટપ્રવચનમાતા છે. આ અનુષ્ઠાન એવું છે કે જેમાં સંપૂર્ણ ગુણપોષકતા સમાયેલી છે, અને આંશિક પણ દોષપોષકતા નથી. ^૧પ્રવચનમાતા એટલે ધર્મતીર્થની મા છે, ધર્મતીર્થના પ્રાણ છે. ચારિત્રરૂપ ભાવતીર્થના પ્રાણ તે ચારિત્રની માતા સમિતિ-ગુપ્તિને કહી છે. આ સૃષ્ટિમાં સંપૂર્ણ નિર્દોષ જીવન, સંપૂર્ણ નિર્દોષ આચરણ આ અષ્ટપ્રવચનમાતામાં સમાયેલ છે. ગમે તે કાળે, ગમે તે ક્ષેત્રમાં, ગમે તે મનુષ્યને જો પોતાના વર્તનમાં સંપૂર્ણ નિર્દોષ ક્રિયા પેદા કરવી હોય, નિર્દોષ ભાવવાળું જીવન બનાવવું હોય, તો આ જગતમાં એક જ સાધન છે - સમિતિ-ગુપ્તિ. કોઈ

૧. અષ્ટૌ પ્રવચનસ્ય માતર ઈર્વાસમિત્યાદ્યાશ્ચારિત્રાત્મનઃ પ્રસૂતિહેતુત્વેન હિતકારિત્વેન ચ, માતર ઇવ=જનન્ય ઇવ,

(ષોડશક-૨, સ્લોક-૮, ઉપા. યશોવિજયજી ટીકા)

* આઠે પ્રવચન માવડી રે લાલ, પાલી લહ્યા વરનાણ સુ૦ ભ૦. ૧૩.

(જ્ઞાનવિમલસૂરિજી કૃત પ્રાતિહાર્ય સ્તવન)

તીર્થંકરનું શાસન એવું નહોતું કે જેમાં સમિતિ-ગુપ્તિની શ્રદ્ધા, સમજણ અને આચરણ ન હોય. ભવિષ્યમાં પણ એવું કોઈ શાસન નહિ હોય કે જેમાં સમિતિ-ગુપ્તિ નહિ હોય. તીર્થંકરનું શાસન સ્થપાય તે ક્ષણથી જ આ સમિતિ-ગુપ્તિનું અનુષ્ઠાન ચાલુ થાય, જે શાસન ટકે ત્યાં સુધી ચાલુ રહે. આ સમિતિ-ગુપ્તિનું સમ્યગ્ આચરણ હશે ત્યાં સુધી શાસન રહેવાનું છે, ટકવાનું છે અને આગળ-આગળ વહેવાનું છે. સમિતિ-ગુપ્તિનું સાંગોપાંગ આચરણ નહિ હોય અને બીજા ધર્માનુષ્ઠાનો રહ્યાં, તોપણ શાસ્ત્ર કહેશે કે શાસનનો વિલોપ થઈ ગયો. ^૧શ્રાવકના સમગ્ર આચારને શાસ્ત્રમાં સાધુપણાની training કહ્યો છે. તેનું લક્ષ્ય તો સમિતિ-ગુપ્તિના સાંગોપાંગ પાલનરૂપ સાધ્વાચાર છે. તમારે લક્ષ્ય જોઈતું નથી તો trainingનું કેટલું મૂલ્ય ?

સભા : પૌષધમાં અષ્ટપ્રવચનમાતા શ્રાવક પણ પાળે છે ને ?

સાહેબજી : હા, પણ તે આંશિક છે; કેમ કે ત્યાં પણ અનુમતિરૂપે પાપ તો ચાલુ જ છે.

સભા : જરૂરી વસ્તુ જયણાંપૂર્વક યાચના કરીને લઈએ તોપણ ?

સાહેબજી : હા, તમારા માટે રાંધેલું એક ભાણે બેસીને જમો જ છો. વળી તમે અહીં પૌષધમાં હો અને તમારો દીકરો ઘરમાં કાલ માટે શાક લાવીને મૂકે, જે તમે કાલે ખાશો. અથવા પૌષધના સમયમાં તમારી શ્રાવિકાએ ઘરમાં તમારા માટે મિઠાઈ આદિ બનાવેલી વાનગી પૌષધ પાર્યા પછી બીજે દિવસે તમે વાપરશો. પૌષધના સમયમાં વ્યવસાયમાં કરાયેલો નફો કે મૂડીનું વ્યાજ પૌષધમાંથી ઊઠવા પછી વાપરવાના. તેથી અનુમતિરૂપે પાપનું connection (જોડાણ) તો સ્વીકારવું જ પડે.

સભા : પૌષધમાં મૃત્યુ થાય તો ?

સાહેબજી : તોપણ શાસ્ત્ર કહે છે કે સંપૂર્ણ વિરતિ નથી, સાથે અમુક પ્રકારની અવિરતિ છે જ. આનંદશ્રાવક, કામદેવશ્રાવક, પુણિયોશ્રાવક હોય તોપણ શાસ્ત્ર કહે છે, તેને અનુમતિરૂપે દુનિયાનાં પાપ લાગી રહ્યાં છે.

સભા : અગિયારમી પ્રતિમા માટે ?

સાહેબજી : તે તો શ્રમણતુલ્ય છે, તેમાં અનુમતિનો પણ ત્યાગ છે, છતાં આજીવન ત્યાગનો સંકલ્પ નથી. છ મહિને પ્રતિમા પાર્યા પછી સંસારમાં જવાની શક્યતા-તૈયારી રહેલી છે.

૧. વિશેષતો ગૃહસ્થસ્ય, ધર્મ ઉક્તો જિનોત્તમૈઃ। એવં સદ્ભાવનાસારઃ, પરં ચારિત્રકારણમ્।।૧૬।। ઇતિ। પદંપદેન મેઘાવી, યથારોહતિ પર્વતમ્। સમ્યક્ તથૈવ નિયમાદ્ધીરશ્ચારિત્રપર્વતમ્।।૧૭।। સ્તોકાન્ ગુણાન્ સમારાધ્ય, બહૂનામપિ જાયતે। યસ્માદારાધનાયોગ્યસ્તસ્માદાદાવર્યં મતઃ।।૧૮।। ઇતિ।।

(ધર્મચિન્દુ, અધ્યાય-૩ મૂલ)

(નોંધ :- પ્રસ્તુત સંદર્ભમાં આ શ્લોકોની ટીકા પણ ઉપયોગી છે.)

શ્રાવકનાં બધાં અનુષ્ઠાનોમાં ઓછે-વત્તે અંશે અવિરતિ તો જોડાયેલી જ છે. તેથી જ શ્રાવકને શાસ્ત્રમાં વિરતાવિરત કહ્યો છે. સંસારમાં અનેક રીતનાં પાપનાં connection (જોડાણ) ચાલુ જ છે. તમે માનો છો કે બીજા પાસે કરાવીએ તો આપણને પાપ ન લાગે. હકીકતમાં આગળ-પાછળની બધી વ્યવસ્થા ગોઠવીને સામાયિક-પૌષ્ઠમાં આવો છો. તમારી જાણકારીપૂર્વક, તમારા માટે જ પાપ થતું હોય, વળી તમે તેનો ભોગ-ઉપભોગ પણ કરો, છતાં પાપ ન લાગે, તેવું જૈનધર્મમાં નથી. બીજાના ખત્મા પર પાપ ચડે અને પોતે છૂટી જાય, તેવી અન્યાયી વ્યવસ્થા મંજૂર નથી. અહીં તો પાપ કરે, કરાવે કે અનુમતિ આપે, સીધી કે આડકતરી રીતે, મનથી-વચનથી કે કાયાથી, તેને contribution પ્રમાણે પાપ લાગે, તેમ જૈનશાસન કહે છે.

સિદ્ધં સિદ્ધત્થાણં, ઠાળમળોવમસુહં ડવગયાણં ।

કુસમયવિસાસણં, સાસણં જિણાણં ધવજિણાણં ॥૧॥

(સન્મતિતર્ક પ્રકરણ૦ શ્લોક-૧)

અનંત ઉપકારી અનંત જ્ઞાની શ્રી તીર્થંકર પરમાત્મા મહામંગલકારી અને સર્વોત્કૃષ્ટ એવા આ ધર્મતીર્થની સ્થાપના કરે છે.

પૂર્ણ સમિતિ-ગુપ્તિનું આચરણ એ જ ભાવતીર્થ :

કેવું ધર્માનુષ્ઠાન ભાવતીર્થ બને ? ^૧જે આચરણ સંપૂર્ણ નિર્દોષ હોય, જેમાં સર્વ જીવો પ્રત્યે ન્યાયી વર્તન સમાયેલું હોય, તેવા પરિપૂર્ણ આચરણને જ ભાવતીર્થ કહી શકાય; કારણ કે સંસારના પરિભ્રમણની આધારશિલા અન્યાય છે. અન્ય જીવો પ્રત્યેના અન્યાયી વર્તનથી પાપકર્મ બાંધી જીવ સંસારમાં ભટકે છે. એ સંસારથી પાર ઉતારનાર પ્રવહણ કે નાવ સમાન ધર્માનુષ્ઠાન સમિતિ-ગુપ્તિ જ છે; કારણ કે તેમાં જ સર્વ જીવો પ્રત્યે ન્યાયી વર્તન, ઉચિત વર્તન સમાયેલું છે. માટે જ તે સાચા અર્થમાં ભાવતીર્થ છે. શ્રાવકધર્મમાં પૂર્ણ ધર્માનુષ્ઠાન છે જ નહીં. પૂર્ણ ધર્માનુષ્ઠાન કરવા માટે ગૃહસ્થજીવન જ બાધક છે. ગૃહસ્થજીવનનો ઢાંચો જ એવો છે કે અધર્મને સંપૂર્ણપણે છોડી શકાતો નથી. જે સંપૂર્ણ અધર્મને છોડી ન શકે તે પૂર્ણપણે ધર્મને સ્વીકારી ન શકે. આ જગતમાં ધર્મ અને અધર્મનો શાશ્વત વિરોધ છે. જેને ધર્મ અપનાવવો હોય તેણે અધર્મનો ત્યાગ કરવો પડે. થોડો અધર્મનો ત્યાગ કરો તો થોડા ધર્મમાં પ્રવેશ પામો, વધારે અધર્મનો ત્યાગ કરો તો વધારે ધર્મ પાળી શકો. જો સંપૂર્ણ અધર્મનો ત્યાગ કરો તો સંપૂર્ણ ધર્મનો સ્વીકાર શક્ય બને; પરંતુ ધર્મ અને અધર્મ બંને આત્મામાં એક સમયે પૂર્ણ માત્રામાં ન રહી શકે. જેમ રોગ થોડા પ્રમાણમાં જાય તો થોડું આરોગ્ય આવે, અને સંપૂર્ણ જાય તો પૂર્ણ આરોગ્ય આવે; પરંતુ રોગ અને પૂર્ણ આરોગ્ય સાથે ન રહે; કેમ કે પરસ્પર વિરોધી છે. તેમ ધર્મ-અધર્મ પણ પરસ્પર વિરોધી છે.

૧. 'તિવિહં તિવિહેણં'તિ અયમત્ર ભાવાર્થ:-ત્રિવિધં ત્રિવિધેનેત્યનેન સર્વસાવધયોગપ્રત્યાખ્યાનાદર્થતઃ સપ્તવિંશતિભેદાનાહ-તે ચૈવં ભવન્તિ-ઇહ સાવધયોગઃ પ્રસિદ્ધ એવ હિંસાદિઃ, તં સ્વયં સર્વં ન કરોતિ ન કારયતિ કુર્વન્તમપ્યન્યં ન સમનુજાનાતિ, એકેકં કરણત્રિકેન-મનસા વાચા કાયેનેતિ નવ ભેદાઃ, અતીતાનાગતવર્તમાનકાલત્રયસમ્બદ્ધાશ્ચ સપ્તવિંશતિરિતિ, **ઇદં ચ પ્રત્યાખ્યાને ભેદજાલં 'સમિદ્ગુત્તીર્હિ'તિ સમિતિગુપ્તિષુ સતીષુ ભવતિ, સમિતિગુપ્તિર્ભિર્વા નિષ્પદ્યતે**, તત્રેયાંસમિતિપ્રમુખાઃ પ્રવીચારરૂપાઃ સમિતયઃ પઞ્ચ ગુપ્તયશ્ચ પ્રવીચારાપ્રવીચારરૂપા મનોગુપ્ત્યાદ્યાસ્તિસ્ર ઇતિ, ઉક્તં ચ- 'સમિઓ નિયમા ગુત્તો ગુત્તો સમિયત્તગમિ ભડ્યવ્વો'. કુસલવડ્ડમુદીરંતો જં વડ્ડગુત્તોઽવિ સમિઓઽવિ॥૧॥' અન્યે તુ વ્યાચક્ષતે-કિલૈતા અષ્ટૌ પ્રવચનમાતરઃ સામાયિકસૂત્રસદ્ગ્રહઃ, તત્ર 'કરેમિ ભંતે! સામાઇયં'તિ પંચ સમિઈઓ ગહિઆઓ, 'સવ્વં સાવજ્જં જોગં પચ્ચક્ખામિ'તિ તિણિ ગુત્તીઓ ગહિયાઓ, એત્થ સમિઈઓ પવત્તણે નિગ્ગહે ય ગુત્તીઓત્તિ, **એયાઓ અદ્ધ પવયણમાયાઓ જાહિં સામાઇયં ચોદસય પુવ્વાણિ માયાણિ, માડગાઓત્તિ મૂલં ભણિયંતિ હોઝી** ॥

(આવશ્યકનિર્ણયિતિ એવં ભાષ્ય ભાગ-૨, શ્લોક-૧૦૪૫, ટીકા)

ધર્મ-અધર્મનું સ્વરૂપ સ્પષ્ટ છે. જે જે સ્વભાવથી ગુણપોષક ક્રિયાઓ છે તે બધો ધર્મ છે, અને જે જે સ્વભાવથી દોષપોષક ક્રિયાઓ છે તે બધો અધર્મ છે. જીવનમાં સર્વ ગુણોનું પોષણ કરે તેવી ક્રિયા આવે, અને દોષપોષક કોઈ ક્રિયા ન રહે તેવું અનુષ્ઠાન થાય, ત્યારે તમારા જીવનમાં પૂર્ણધર્મ આવ્યો. એક પણ ગુણ પાળવામાં ક્યાશ રહે તેવું વર્તન હોય ત્યાં સુધી તે વર્તનમાં થોડો પણ અધર્મનો અંશ પડ્યો છે. સંપૂર્ણ ગુણપોષક, દોષરહિત વર્તન કેવું હોય તેનું સ્વરૂપ જૈનધર્મે જે વર્ણવ્યું છે, તે આચરણ માટે પારિભાષિક શબ્દ સમિતિ-ગુપ્તિ કે અષ્ટપ્રવચનમાતા છે. આ જૈનધર્મના પારિભાષિક શબ્દો છે. બીજા ધર્મમાં રહેલાએ કદાચ આ શબ્દો ન સાંભળ્યા હોય. પરંતુ તેને પણ સંપૂર્ણ નિર્દોષ, નિષ્પાપ જીવન કેવું હોય તે વિચારવા આ જ આચરણને આદર્શ તરીકે સ્વીકારવું પડે. આનો શ્રેષ્ઠ મહિમા સમજાવવા જ તેને પ્રવચનમાતા કહી છે. તમારા આત્મામાં ભાવતીર્થને જન્મ આપનાર, પ્રાપ્ત કરાવનાર, આ સમિતિ-ગુપ્તિ છે. તે અપનાવો તો તમારા અંતરાત્મામાં ભાવતીર્થ અવશ્ય પ્રગટે. જ્યાં સુધી આપણો આત્મા સમિતિ-ગુપ્તિમાં સાંગોપાંગ સ્થિર ન થાય ત્યાં સુધી થોડી પણ દોષપોષક ક્રિયા રહેવાની જ. શ્રાવકના આચારમાં પણ થોડુંક-થોડુંક સમિતિ-ગુપ્તિનું સેવન છે જ, પછી તે આચાર નાનો હોય કે મોટો હોય. જૈનધર્મની બધી ક્રિયામાં આંશિક સમિતિ-ગુપ્તિનું પાલન તો આવે જ, પૂર્ણ સમિતિ-ગુપ્તિનું આચરણ માત્ર સાધુજીવનમાં જ છે.

સભા : હૃદયમાં ભાવતીર્થ પ્રગટે તો તે પોતાને જ તારે કે બીજાને પણ તારે ?

સાહેબજી : છેલ્લાં બે ભાવતીર્થ તો નિશ્ચયનયનાં છે. નિશ્ચયનય બીજાને તારવામાં માનતો નથી, સ્વને તારવામાં જ માને છે. તે જેનામાં પ્રગટે તે પોતે તરે, જ્યારે વ્યવહારનયનાં ભાવતીર્થ બીજાને તરવાનાં સાધન બને છે. વ્યવહારનય નિમિત્તકારણ, સામગ્રી, પરોપકાર વગેરેને માને છે, જ્યારે નિશ્ચયનય સામગ્રીને કારણ નથી માનતો, પરંતુ ઉપાદાનકારણમાં જ ફલસાધકતા માને છે. તે પરોપકાર નહીં, પણ સ્વઉપકારને જ મહત્ત્વ આપે છે. તે નિમિત્તકારણને નહીં, પણ આત્માના શુદ્ધસ્વભાવને જ મહત્ત્વ આપે છે. ટૂંકમાં નિશ્ચયનયનું ભાવતીર્થ જેનામાં પ્રગટે તે અવશ્ય તરે, અને ન પ્રગટે તો વ્યવહારનયનાં ભાવતીર્થો પણ એકલાં તેને કદી તારી શકે નહિ. નિશ્ચયનયના અભિપ્રાયથી બીજાના આત્મામાં ભાવતીર્થ પ્રગટ્યું અને તમે તરો, તે કદી બને નહીં. નિશ્ચયનય કહેશે કે તમે પામશો તો જ તમે તરશો. જે ગુણ પામે તે ગુણ ભોગવે, જે દોષ પામે તે દોષ ભોગવે. નિશ્ચયનયનું ગણિત કડક છે, પણ ચોખ્ખું છે. તે કહેશે કે ગીતાર્થ ગુરુ ભલે ગમે તેટલા ગુણિયલ મળે, પરંતુ તેટલામાત્રથી તમે તરવાના નહિ, તેમનું આલંબન લઈને પણ ગુણ તો તમારે જ પ્રગટાવવા પડે. તે કહે છે કે બીજાના આત્મામાં પ્રગટેલા ભાવતીર્થથી તમારો ઉદ્ધાર થાય તેવું કદી બને નહિ. જો તેવું બને તો તીર્થંકરોના આત્મામાં અનંતા ગુણો પ્રગટ્યા હતા, પરંતુ તેમના ગુણોથી હું કે તમે તર્યા નથી. નિશ્ચયનય પદાર્થવિજ્ઞાનને વેધકતાથી આરપાર રજૂ કરે છે. તેને સહેજ પણ ઘાલમેલ ચાલે નહીં. તે સ્પષ્ટ

કહેશે કે જે રત્નત્રયીને પામશે તે જ તરશે. જેના આત્મામાં પૂર્ણ ધર્માનુષ્ઠાન પ્રગટશે તેના સંસારનો અંત થશે.

દ્રવ્યાર્થિકનયનો નિશ્ચયનય રત્નત્રયીયુક્ત આત્માને કે પૂર્ણ ધર્માનુષ્ઠાનવાળા આત્માને જ ભાવતીર્થ કહે, જ્યારે પર્યાયાર્થિકનયનો નિશ્ચયનય આત્મામાં પ્રગટેલી રત્નત્રયી કે પૂર્ણ ધર્માનુષ્ઠાનને ભાવતીર્થ કહે. આ બંને નયોના દૃષ્ટિકોણનો તફાવત છે, પરંતુ બંને નય અનુસારી નિશ્ચયનયો સ્વને ભાવતીર્થ બનાવ્યા વિના તરાય તેવું તો ન જ માને.

શ્રાવકને પ્રત્યેક ધર્મક્રિયામાં આંશિક સમિતિ-ગુપ્તિનું સેવન આવે, જ્યારે પરિપૂર્ણ માત્રામાં તેનું સેવન કરવું હોય તો સાધુજીવન જ અપનાવવું પડે. આત્મામાં પ્રગટેલું પૂર્ણ માત્રાનું સમિતિ-ગુપ્તિનું આચરણ તે જ ભાવતીર્થ છે; કારણ કે તેમાં સર્વ ગુણોનું પોષણ અને સર્વ દોષોનું મારણ કરવાની શક્તિ છે. તેને માટે પ્રવચનમાતા શબ્દ વાપરી તેનો જબરદસ્ત મહિમા પ્રસ્થાપિત કર્યો છે. આખું ભાવતીર્થ તેમાંથી પ્રગટે છે. એટલે કે આત્માને તારનારું વર્તનરૂપ તત્ત્વ તેમાંથી પ્રસૂતિ પામે છે. પ્રવચનની માતા કહીને જૈનશાસને સમિતિ-ગુપ્તિની શ્રેષ્ઠ યશોગાથા ગાઈ છે. 'દુનિયાના બીજા કોઈ પણ ધર્મ પાસે સંપૂર્ણ સમિતિ-ગુપ્તિવાળું અનુષ્ઠાન નથી; તે જૈનશાસનમાં જ છે. આ જૈનશાસનની monopoly છે. તીર્થંકરોના શાસનનો આચાર અંગે આ કાયમનો ઇજારો છે. પૂર્ણજ્ઞાની સિવાય આવું સર્વાંગી નિર્દોષ અનુષ્ઠાન બીજા

૧. સમ્પ્રતિ નામાન્વર્થમાહ-

અદ્વસુવિ સમિર્સુ અ દુવાલસંગં સમોઅરડ જમ્હા। તમ્હા પવયણમાયાઅજ્ઞયણં હોઈ નાયવ્વં।।૪૫૧।।

'અષ્ટાસ્વપિ' અષ્ટસદ્ધ્યાસ્વપિ સમિતિષુ 'દ્વાદશાઙ્ગં' પ્રવચનં સમવતરતિ-સંભવતિ યસ્માત્, તાશ્ચેહાભિધીયન્ત્ इति ગમ્યતે, તસ્માત્પ્રવચનમાતા પ્રવચનમાત્રો વોપચારત્ इदમધ્યયનં 'ભવતિ' જ્ઞાતવ્યમિતિ ગાથાર્થઃ।।૪૫૧।।

(ઉત્તરાધ્યયનસૂત્ર નિર્યુક્તિ શ્લોક-૪૫૧ મૂલ, શાંતિસૂરી મ.સા. કૃત ટીકા)

* इत्थं चारित्रगात्रस्य, जननत्राणशोधनैः। मातृभूताः स समितिगुप्तीरष्टाऽप्यधारयत्।।२७५।।

(ત્રિષષ્ટિશલાકાપુરુષચરિત્ર પર્વ-૨, સર્ગ-૧)

* पवयणमायाउ इमा, निदिद्धा जिणवरेहिं समयमि। मायं एवासु जओ, जिणभणियं पवयणमसेसं।।१७२।। सुयसागरस्स सारो, चरणं चरणस्स सारमेयाओ। समिर्सुत्तीण परं, न किंचि अन्नं जओ चरणं।।१७३।।

(મલધારી હેમચંદ્રસૂરિજી વિરચિત પુષ્પમાલા પ્રકરણ)

* ईर्यासमितिप्रभृति=प्रवचनमातृरूपं, तिसृभिः कोटिभी=रागद्वेषमोहलक्षणाभिर्यद्वा कृतकारितानुमतभेदभिन्नहनन-पचनक्रयणरूपाभिः प्रतिषेधव्यापारेण परिशुद्धं। यद्वा। तिसृभिः कोटिभिः शास्त्रस्वर्णशोधनकारिणीभिः कषच्छेदतापलक्षणाभिः परिशुद्धं सर्वस्य शास्त्रस्य प्रवचनमात्रं तर्भूतत्वात्। साधुसद्वृत्तं।

(ષોડશક-૨, શ્લોક-૭, ઉપા. યશોવિજયજી ટીકા)

૨. अष्ट च प्रवचनमात्रो दृष्टा-उपलब्धाः, कैरित्याह-अष्टविधा-अष्टप्रकारा निष्ठिताः-क्षयं गता अर्थाः प्रक्रमा-ज्ज्ञानावरणादिपदार्था येषां ते तथा तैर्जिनैरित्यर्थः, उ० ८।

(ધર્મસંગ્રહ ભાગ-૩, શ્લોક-૧૮, ટીકા)

કોઈને દુનિયામાં સ્ફુરે કે કેમ તે પ્રશ્ન છે. સમિતિ-ગુપ્તિની ઓળખ એટલી જ છે કે સમગ્રતાથી નિર્દોષ વર્તન. સંપૂર્ણ નિષ્પાપ અને પવિત્ર જીવનનું આચરણ કેવું હોય તે શાંતિથી વિચારવાનું ચાલુ કરો, અને તેમાં જે conclusive opinion આવે તે આચરણને સમિતિ-ગુપ્તિ કહીએ છીએ. તટસ્થતાથી તમારા વર્તનમાં કયું વર્તન દોષિત ગણાય અને કયું વર્તન નિર્દોષ ગણાય તેનો વિચાર કરતાં જશો તો એક તબક્કે છેલ્લો જે નિર્ણય આવશે, તે સમિતિ-ગુપ્તિના આચરણરૂપ જ હશે.

સમગ્ર જીવસૃષ્ટિ સાથે ઉચિત અને ન્યાયી વર્તન એટલે સમિતિ-ગુપ્તિનું પાલન :

કુદરતમાં ૮૪ લાખ જીવાયોનિમાં રહેલ વિશાળ જીવસૃષ્ટિ સાથે આપણો આત્મા રહે છે. આ સંસારમાં તમે એકલા જ નથી, બીજી પણ અનંતી જીવસૃષ્ટિ છે. સૌને જીવનનો સમાન અધિકાર છે, તેથી બીજાના જીવનમાં નુકસાન કરવાનો તમને અધિકાર નથી. સર્વ જીવો પ્રત્યે યોગ્ય ન્યાયપૂર્વકનું ઉચિત વર્તન કરવું તે તમારી ફરજ છે. તે પાળવા તમારે નિર્દોષ જીવનમાં આવવું પડે. લોકો બાળકને નિર્દોષ કહે છે, પણ વાસ્તવમાં તે નિર્દોષ નથી, અબૂઝ છે. અમે નિર્દોષ તેને કહીએ જે સમગ્ર જીવસૃષ્ટિ સાથે ન્યાયી વર્તન કરે. જે બીજાની સાથે દોષિત વર્તન કરે તેવી વ્યક્તિને નિર્દોષ કહો તો તે વાજબી નથી. જેના જીવનમાં અપરાધ છે તે નિર્દોષ કેવી રીતે ? જે નિર્દોષ છે તેના જીવનમાં અપરાધ કેવી રીતે ? બંને સાથે શક્ય નથી. તેથી જે વ્યક્તિ નિર્દોષ જીવન સ્વીકારવા તૈયાર હોય તેણે સમગ્ર જીવસૃષ્ટિ સાથેનું ન્યાયી વર્તન સમજવું અને આચરવું જોઈએ. સૌ સાથે ન્યાયી અને યોગ્ય વર્તન માટે જે ધોરણો પસંદ કરશો તે અંતે સમિતિ-ગુપ્તિના વર્તનમાં વિરામ પામશે.

સભા : એકલી સમિતિ કે એકલી ગુપ્તિ હોઈ શકે ?

સાહેબજી : ¹ના, એકલી સમિતિ ન હોઈ શકે, ગુપ્તિ એકલી હોઈ શકે; કારણ કે સમિતિના આચરણ વખતે ગુપ્તિ અવશ્ય જાળવવાની છે, પરંતુ ગુપ્તિમાં હોય ત્યારે સમિતિ હોય પણ અને ન પણ હોય.

સમકિતમાં પ્રવચનમાતાનું જ્ઞાન અનિવાર્ય :

²જૈનશાસને સમિતિ-ગુપ્તિ પર એટલો ભાર મૂક્યો છે કે તેના બોધ વિના સમકિત પણ

૧. તથા ચોક્તમ્- "સમિઓ ણિયમા ગુત્તો ગુત્તો સમિયત્તણંમિ ભણ્ણવ્વો. કુસલવણ્ણમુદીરિંતો જં વયગુત્તોઽવિ સમિઓઽવિ ।।૧।।"

(આવશ્યકનિર્ણયિતિ એવં ભાષ્ય ભાગ-૩, શ્લોક-૧૨૭૦, ટીકા)

૨. કસ્મિંશ્ચિજ્જીવે-મનુષ્યાદૌ મત્યાદીનાં પઞ્ચાનાં જ્ઞાનાનાં એકં ભવતિ, આદ્યં મતિજ્ઞાનમેવ, એતચ્ચ ક્વચિત્તિસર્ગસમ્યગ્દર્શનસ્યા-નવાપ્તાક્ષરશ્રુતેઃ નિસર્ગતઃ પ્રવચનમાતૃમાત્રપરિજ્ઞાનવતિ દૃશ્યં।

(તત્ત્વાર્થસૂત્ર અધ્યાય-૧, સૂત્ર-૩૧, આ. હરિભદ્રસૂરિકૃત ભાષ્યોપરિ ટીકા)

આવે નહીં. સમ્યગ્દર્શન ગુણ પામવા દુનિયાભરનું સાચું જ્ઞાન હોવું જરૂરી છે તેવો આગ્રહ નથી. હજારો શાસ્ત્રો ભણે, ભરપૂર તત્ત્વજ્ઞાનનો જાણકાર કે દૃષ્ટા બને, પછી જ સમકિત આવે, તેવો એકાંત નથી; પરંતુ સમકિત પામવા માટે minimum (લઘુત્તમ) અષ્ટપ્રવચનમાતાનું જ્ઞાન તો જરૂરી જ છે. જઘન્યથી અષ્ટપ્રવચનમાતાના સમ્યગ્જ્ઞાનવાળો સમકિતી કહ્યો છે.

સભા : નવતત્ત્વ જાણે તેને સમકિત પ્રગટે ?

સાહેબજી : નવતત્ત્વમાં જ આવે છે કે,

“જીવાઈ નવ પયત્થે, જો જાણઈ તસ્સ હોઈ સમ્મત્તં ।

ભાવેણ સદ્દહંતો અયાણમાણે વિ સમ્મત્તં” ॥

આ પંડિતે (એક શ્રોતા) નવતત્ત્વની ગાથા ભણાવી છે, પણ પોતે જ અર્થ ભૂલી ગયા છે. “અયાણમાણે વિ સમ્મત્તં”નો અર્થ શું થાય ? નવતત્ત્વને શબ્દથી ન જાણતો હોય, છતાં જેના જીવનમાં નવતત્ત્વની ભાવથી શ્રદ્ધા છે, તેનામાં સમ્યગ્દર્શન અવશ્ય છે. એકેય તત્ત્વનું નામ આવડતું ન હોય, કદી જીવ-અજીવ વગેરે તત્ત્વને તેની વ્યાખ્યા, પ્રકારરૂપે વાંચ્યા, વિચાર્યા કે સાંભળ્યા પણ ન હોય, છતાં જેને જીવનમાં આ નવતત્ત્વની ભાવથી શ્રદ્ધા આવી ગઈ, તેને સમકિત આવી ગયું. તત્ત્વ ઘણું જાણ્યું હોય, પણ જો જીવનદૃષ્ટિ ન મળી તો વાસ્તવમાં તે જાણ્યું ધૂળ બરાબર છે. તત્ત્વ જાણીને જે જીવનદૃષ્ટિ કેળવવાની છે, તે આવી જાય તો કામ પૂરું થઈ જાય. અહીં નવતત્ત્વની ભાવથી શ્રદ્ધામાં સમિતિ-ગુપ્તિનું પણ ભાવથી જ્ઞાન આવી જ જાય.

આધુનિક વિજ્ઞાન આત્માને નથી સ્વીકારતું, છતાં તે પણ સજીવ-નિર્જીવનો ભેદ દર્શાવે છે. જગદીશચંદ્ર બોઝે વનસ્પતિમાં જીવ છે તે સાબિત કર્યું, જે જૈનશાસ્ત્રોએ તો હજારો વર્ષો પહેલાં સ્થાપિત કર્યું જ છે. વિજ્ઞાને હાલમાં વનસ્પતિને સજીવ તરીકે સ્વીકારી, પરંતુ તે સ્વીકાર્યા પછી દુનિયામાં વનસ્પતિના જીવની ૦.૦૧ ટકો પણ હિંસા અટકી ખરી ? સજીવ જાણ્યાનો મતલબ શું ? આપણી જેમ પાંદડામાં પણ સુખ-દુઃખની લાગણી છે, તેને પણ હરખ-શોક થાય છે, આ બધું પ્રયોગથી પુરવાર કર્યું, પણ સાબિત કરીને અંતે કરવાનું શું ? એમાંથી કોઈ જીવનદૃષ્ટિ શોધી ? તો પછી જાણ્યું કે ન જાણ્યું તેનો મતલબ શું ? માત્ર માહિતીઆત્મક જ્ઞાનને (informative knowledge) ભાવથી શ્રદ્ધા ન કહેવાય.

તમને જાણકારી છે કે જેવી ચેતના મારામાં છે તેવી બીજા બધા જીવોમાં છે, મને સુખ-દુઃખની અનુભૂતિ છે તેમ બીજા જીવોને પણ છે. આ જાણકારીના કારણે તમને એમ થવું જોઈએ કે મને ત્રાસ-દુઃખ બીજા આપે તો નથી ગમતું, તે વ્યક્તિ અપરાધી લાગે છે, તો હું

✽ શ્રુતસામાયિકં જઘન્યોત્કૃષ્ટભેદાદ્ દ્વિધા-જઘન્યમષ્ટપ્રવચનમાતૃપઠનરૂપં, इतरच्च द्वादशाङ्गीपठनरूपं ।

(हरिभद्रसूरिजी कृत सम्यक्त्वसप्तति, श्लोक १८-१९-२०, संघतिलकाचार्य कृत टीका)

પણ બીજા પ્રત્યે ગેરવર્તન કરું તો અવશ્ય અપરાધી છું. બીજા જીવો પ્રત્યે અપરાધમય જીવનને નિર્દોષ જીવન ન કહેવાય. નિર્દોષ જીવન બનાવવું હોય તો સમગ્ર જીવસૃષ્ટિ સાથે ન્યાયી વર્તન, યોગ્ય આચરણને જ નિર્દોષ આચરણ કહેવાય. તેવું જીવન જીવવાની સુસંગત પદ્ધતિ તે જ સમિતિ-ગુપ્તિ છે. તેથી નવ તત્ત્વની ભાવથી શ્રદ્ધા પણ અષ્ટપ્રવચનમાતાના સમ્યગ્જ્ઞાનથી જ આવે. 'તમે મોક્ષે જવા ઇચ્છતા હો, તમારા આત્માનું શ્રેય કરવું હોય, પરંતુ વિશાળ ધર્મશાસ્ત્રો ભણવાનો પરિશ્રમ ન કરો તેવી પ્રકૃતિના હો, અને તમને તરવાનો ટૂંકો માર્ગ જોઈતો હોય તો સમિતિ-ગુપ્તિનું યથાર્થ જ્ઞાન મેળવશો તો તમારું કલ્યાણ થઈ શકશે. વળી જે વ્યક્તિ સમિતિ-ગુપ્તિનું જ્ઞાન નહીં મેળવે તેનામાં સમ્યગ્દર્શન જ નહિ પ્રગટે. જંગલમાં પશુસૃષ્ટિમાં કોઈ સમકિત પામે તો તેનામાં પણ સમિતિ-ગુપ્તિનું જ્ઞાન તો અનિવાર્ય છે જ. તેના વિના તે આત્મા સમકિતનો વાહક બની શકે નહિ. સમકિત પ્રવચનમાતાના જ્ઞાન સાથે સંકળાયેલું છે.

સભા : પશુને સમિતિ-ગુપ્તિની કેવી રીતે ખબર પડે ?

સાહેબજી : પશુએ પણ પૂર્વભવમાં આરાધના કરેલી હોય, તેનું જાતિસ્મરણજ્ઞાન પ્રગટે, અથવા કોઈ જ્ઞાની મહાત્માના યોગથી ધર્મ પામેલ હોય, અથવા સ્વાભાવિક ઊહાપોહ કરતાં આવરણ ખસી ગયું હોય, તો એવા વાઘ-સિંહને પણ નિર્ણય થઈ જાય કે નિર્દોષ જીવન જ ધર્મ કહેવાય. દોષિત જીવનને અપરાધ-અધર્મ કહેવાય. તમારા મનમાં બીજાના વર્તનને મૂલવવાનાં અને તમારા વર્તનને મૂલવવાનાં કાટલાં જુદાં છે. મનમાં તટસ્થતા નથી. એટલે એ જ વર્તન બીજા કરે તો તમને અપરાધ લાગે, જ્યારે તમે કરો તો વાજબી લાગે. આથી જ તમને સમિતિ-ગુપ્તિને અનુરૂપ ન્યાયી આચરણ સ્વયં સ્ફુરતું નથી. આજે અઢી દ્વીપમાં એવા વાઘ-સિંહ છે કે જે પોતાની કૂર પ્રકૃતિ છોડીને શાંત સ્વભાવના થઈ ગયા છે. તેઓ સવારના પહોરમાં

૧. અલમિત્યપસંગેણં, રક્ષિજ્જ મહલ્લયાઈં જત્તેણં। અહ્હુસહમજ્જિયાઈં, રયણાઈં દરિદ્ધપુરિસુલ્લ।।૧૭૦।। તાણં ચ તત્થુવાઓ, પંચય સમિઓ તિન્નિગુત્તીઓ। જાસુ સમપ્પઙ્ગ સલ્લં, કરણિજ્જં સંજયજણસ્સ।।૧૭૧।।

(મલઘારી હેમચંદ્રસૂરિજી વિરચિત પુષ્પમાલા પ્રકરણ)

૨. વને તપસ્યતસ્તસ્ય ધર્મદેશનયાગ્રયા। વાસિતા વ્યાઘ્રસિંહાદ્યા બ્રહ્મવઃ પ્રશમં ચયુઃ।।૪૯।। કેડપિ શ્રાવકતાં ભેજુઃ કેડપિ ભદ્રકતાં પુનઃ। કાયોત્સર્ગં વ્યધુઃ કેડપિ કેડપિ ચાનશનં તદા।।૫૦।। માંસાહારાન્નિવૃત્તાસ્તે બભૂવુઃ પારિપાર્શ્વિકાઃ। તિર્યગ્રૂપધરાઃ શિષ્યા ઇવ રામમહામુનેઃ।।૫૧।।

(ત્રિષ્ટિશલાકાપુરુષચરિત્ર પર્વ-૮, સર્ગ-૧૨)

* કુઙ્ગરઃ શ્રાવકઃ સોડપિ ભૂત્વા ભાવયતિઃ સ્વયમ્। ઈર્યાદિનિરતોડચારીત્ કુર્વન્ ષષ્ટાદિકં તપઃ।।૧૯૧।। સૂર્યતપ્તાંભસઃ પાતા શુષ્કપત્રાદિપારણઃ। સ કરી કરિણીકેલિવિમુખોડસ્થાદ્વિરક્તધીઃ।।૧૦૦।। સ દધ્યૌ ચેતિ ધન્યાસ્તે મર્ત્યત્વે પ્રવ્રજંતિ યે। પાત્રે દાનમિવાર્થસ્ય મર્ત્યત્વસ્ય ફલં વ્રતમ્।।૧૦૧।। દ્રવિણં ધનિકેનેવ મર્ત્યત્વં ધિઙ્મયા તદા। અહાર્યનાત્તદીક્ષેણ કિં કરોમ્યધુના પશુઃ।।૧૦૨।। ભાવયન્ ભાવનામેવં ગુર્વાજ્ઞાસ્થિરમાનસઃ। સ કાલં ગમયન્નસ્થાત્ સુસ્થિતઃ સુલ્લુઃખયોઃ।।૧૦૩।।

(ત્રિષ્ટિશલાકાપુરુષચરિત્ર પર્વ-૯, સર્ગ-૨)

બહાર પણ ન નીકળે. તડકો તપે નહીં ત્યાં સુધી ગુફામાં શાંત બેસી રહે; કારણ કે સમજે છે કે ઠંડક હશે ત્યાં સુધી જીવ-જંતુ જંગલમાં ઘણાં ફરતાં હોય, તડકો થાય એટલે ગરમીથી બચવા રસ્તો છોડી લપાઈ જાય. તેથી નિર્દોષ પદ્ધતિએ અહિંસા પાળીને હલન-ચલન કરવાનો સમય મધ્યાહ્નનો જ છે. તેથી બપોરે તાપમાં જ બહાર નીકળે. તેને કોઈએ ઉપદેશ નથી આપ્યો, પરંતુ બીજાના જીવનની ચિંતા હોવાથી આપમેળે સૂઝ આવી ગઈ. તેમને પણ દેહ છે ત્યાં સુધી ભૂખ-તરસ લાગે, એટલે ખાય-પીએ; પરંતુ કોઈને ત્રાસ ન થાય માટે ભૂખ લાગે ત્યારે જંગલમાં મધ્યાહ્નકાળે સૂકું થઈ ગયેલું ઘાસ શોધી શોધીને જયણાથી ખાય. પાણી પણ નદી-તળાવની સપાટી પરનું, તડકાથી તપીને ગરમ થઈ ગયેલું, જીવ-જંતુ રહિત બનેલું વાપરે. ગરમ કે ઠંડાનો વિચાર કર્યા વિના જયણાને લક્ષ્યમાં રાખી પીએ. આ બધું સ્વયં બીજાના જીવનની ચિંતામાંથી જન્મે છે.

તમને અતિભૂખ્યો મચ્છર જરાક કરડે ત્યારે તેના ભૂખ-તરસ કે જીવનની ચિંતાના બદલે તમારી ચિંતા જ વધારે હોય છે. તેથી તેને ઉડાડતાં મેં કશું ખોટું કર્યું તેવું ભાન નથી; જ્યારે ભૂખ્યા એવા તમને જમતાં ભાણા પરથી કોઈ તરછોડી ઉઠાડે તો તે અપરાધી લાગે છે; કારણ કે મચ્છર અને તમારા માટે તમારા માપદંડ જુદા છે. આ પક્ષપાતી વલણના કારણે તમને ધર્મનું આચરણ કરવા જેવું લાગતું નથી.

સમિતિ-ગુપ્તિની વ્યાખ્યા :

‘કોઈ પણ જીવને અન્યાય ન થાય તે રીતે જીવો તે નિર્દોષ જીવન. સંપૂર્ણ ન્યાય-નીતિ-

૧. ઈરિયાભાસેસણાડડદાળે, ઉચ્ચારે સમિઈ ઇય। મળગુત્તી વયગુત્તી, કાયગુત્તી ય અદુમા।।૨।।

(ઉત્તરાધ્યયનસૂત્ર પ્રવચનમાતા નામ ચતુર્વિંશતિતમ અધ્યયન મૂલ)

✽ વ્યાખ્યા-ઇહ સમિતયઃ પઞ્ચ-ઈર્યાસમિતિઃ, ભાષાસમિતિઃ, ઇષણાસમિતિઃ, આદાનનિક્ષેપસમિતિઃ, પારિષ્ઠાપનિકાસમિતિઃ। ગુપ્તયસ્તિસ્રઃ-મનોગુપ્તિઃ, વચનગુપ્તિઃ, કાયગુપ્તિઃ। તત્ર જન્તુજાતરક્ષાનિમિત્તં યુગમાત્રભૂમિકાન્તરદત્તદૃષ્ટેરવ્યાક્ષિપ્તચિત્તસ્ય પ્રતિપદં ચક્ષુષા વિશોધયતઃ સાધોઃ સંયમોપકરણાદ્યર્થં યા ગમનક્રિયા સા ઈર્યાસમિતિઃ। મૃદુમધુરાનવદ્યહિતમિતવચનભાષણં ભાષાસમિતિઃ। સૂત્રાનુસારેણ રજોહરણવસ્ત્રપાત્રાડશનપાનનિલયૌષધાન્વેષણમ્ ઇષણાસમિતિઃ। ધર્મોપકરણાનાં પ્રતિલેખનાપ્રમાર્જનાપૂર્વકમેવ વ્રહ્મણમોચનમાદાનનિક્ષેપસમિતિઃ। મૂત્રમલશ્લેષ્મપુરીષાદીનાં વિવેકાર્હ-સંસક્તભક્તપાનાદીનાં વા જન્તુવિરહિતે સ્થળિઢલે વિધિના પરિષ્ઠાપનં પારિષ્ઠાપનિકાસમિતિઃ। સાવદ્યમનઃસદ્કલ્પગોપનં મનોગુપ્તિઃ। સાવદ્યવચનરોધનં મૌનેન વાડવસ્થાનં વાગુપ્તિઃ। કાયવ્યાપારનિવારણં કાયગુપ્તિઃ। નનુ સમિતિગુપ્ત્યોઃ કઃ પ્રતિવિશેષઃ?, ઉચ્યતે-સમિતિર્વ્યાપારરૂપા ગુપ્તિસ્તુ વ્યાપારાવ્યાપારરૂપા। યદુક્તં- ‘સમિતીળ ય ગુત્તીળ ય ઇસો ભેઓ ઉ હોઈ નાયવ્વો। સમિઈ પયારૂવા ગુત્તી પુળ ઉખયરૂવા ઉ।। સમિઓ નિયમા ગુત્તો ગુત્તો સમિઅત્તળંમિ ભઈઅવ્વો। કુસલવયમુદીરિંતો જં વયગુત્તો વિ સમિઓ વિ।। સમિઈ પયારૂવા ગુત્તી પુળ હુંતિ ઉખયરૂવા ઉ। કુસલવયમુદીરિંતો તેળં ગુત્તો વિ સમિઓ વિ।। ગુત્તો પુળ જો સાહૂ અપ્પવિઆરાઈ નામ ગુત્તીઈ। સો ન સમિઓ ત્તિ વુચ્ચઈ તીસે ઉ વિઆરૂવત્તા’।।

(યતિજિતકલ્પસૂત્ર, શ્લોક-૪૧, ટીકા)

અહિંસાપૂર્વક સમગ્ર જીવસૃષ્ટિ સાથે વર્તવું તેનું નામ સમિતિ-ગુપ્તિનું આચરણ. ભગવાને સાધુને પણ જીવન જીવવાની ના નથી પાડી. લાંબી સાધના કરવી હોય તો જીવન તો ટકાવવું જ પડે, પરંતુ બીજાને હેરાન કરીને જીવો તો દોષ કહેવાય. તેથી (૧) જીવનમાં સાધના માટે જરૂરી હલન-ચલન, ઊઠવા-બેસવા આદિની તમામ ક્રિયાઓ જયણાપૂર્વક કરવી તે માટે પ્રથમ ઈર્યાસમિતિનું પાલન છે. તે જ રીતે (૨) બીજા સાથે વ્યવહાર કરવા વાણીનું માધ્યમ જરૂરી છે, પરંતુ તે વાણી પણ બિનજરૂરી, નુકસાનકારક કે પાપપોષક ન બને તેવી રીતે મર્યાદા અને સંયમપૂર્વક હિતકારી વાણીનો પ્રયોગ અવસરે કરવો, તે ભાષાસમિતિ છે; છતાં માત્ર હલન-ચલન કે બોલવાની ક્રિયાઓથી જીવન ટકાવી શકાતું નથી. તેથી (૩) આત્મશ્રેય કરનારે પણ પ્રાથમિક જીવનજરૂરીયાતની વસ્તુઓ અહિંસક પદ્ધતિએ મેળવવી જરૂરી છે. તેવી ચીજો મેળવવા માટે સંપૂર્ણ અહિંસક રીત તે એષણાસમિતિ છે. (૪) વળી જીવનમાં તેવી અહિંસક પદ્ધતિએ મેળવેલી ચીજ-વસ્તુઓનો, કોઈના જીવનને આઘાત-પ્રત્યાઘાત ન થાય અને હિતનું સાધન બને તે રીતે ઉપયોગ કરવો, તે આદાનભંડમત્તનિક્ષેપણાસમિતિ છે; અને (૫) વાપર્યા પછી નંકામી થઈ ગયેલી ભૌતિક જડ વસ્તુઓનો નવા પાપનું સાધન ન બને તેવી રીતે જયણાપૂર્વક નિકાલ કરવો, તે પારિષ્ઠાપનિકાસમિતિ છે. ^૧આ પાંચમાં સાધુના જીવનની સાધના માટે અનિવાર્ય તેવી તમામ પ્રવૃત્તિઓને આવરી લેવામાં આવી છે. તેથી હિતકારી પ્રવૃત્તિપ્રધાન સમિતિનું માળખું છે; જ્યારે ગુપ્તિ એટલે જીવનમાં મન-વાણી-કાયાનો અંદર કે બહારથી પાપનાં સાધન ન બને તે રીતે નિરોધ કરવો, સંકોચીને કાચબાની જેમ ગુપ્ત થવું, તે નિવૃત્તિપ્રધાન ગુપ્તિ છે, છતાં મન-વચન-કાયાનો સતત આત્મહિતમાં યોગ્ય ઉપયોગ કરવો તે પણ ગુપ્તિ જ છે. ટૂંકમાં સ્વ-પરપીડાના પરિહારપૂર્વક આત્મગુણોના વિકાસને અનુરૂપ સમગ્રતાથી વર્તન તે જ સમિતિ-ગુપ્તિ છે. જીવનશક્તિઓનો પાપમાં સંપૂર્ણ નિરોધ કરવો, અને શ્રેયમાં ઉપયોગ કરવો, તેને અનુરૂપ વિચાર-વાણી-વર્તન ગોઠવવાં, તે નિર્દોષ જીવનનો પાયાનો ખ્યાલ છે. ભૂત, ભવિષ્ય કે વર્તમાનના સર્વ તીર્થંકરોના શાસનમાં નિર્દોષ આચરણરૂપે સમિતિ-ગુપ્તિનો જ ઉપદેશ છે. નિર્દોષ અનુષ્ઠાનરૂપ ધર્મનું આ સનાતન-શાશ્વત માળખું છે. કોઈ તીર્થંકર પણ તેને બદલી શકે નહિ. કાળપરિવર્તનથી પણ આમાં ભેળસેળનો કોઈ સવાલ નથી. જૈનધર્મમાં આચારનું પણ મૂળભૂત માળખું અટલ છે. કાયમ નિર્દોષ જીવનના પાયાનાં ધોરણો એક જ રહેવાનાં. તેને જ સમિતિ-ગુપ્તિ કહીએ છીએ. સર્વ ગુણોનું પોષણ કરાવે અને સર્વ દોષોનો ત્યાગ કરાવે તેવા અનુષ્ઠાનરૂપ આ ક્રિયા છે. તે ક્રિયા જે વ્યક્તિ સેવે તેના આત્મા પરથી ધીમે ધીમે દોષોનો ત્યાગ અને ગુણોનો પ્રાદુર્ભાવ ચાલુ થાય.

૧. અષ્ટાનાં પ્રવચનમાતૃણાં, તાશ્ચાષ્ટૌ પ્રવચનમાતરઃ-તિસ્રો ગુપ્તયઃ તથા પઞ્ચ સમિતયઃ, તત્ર પ્રવીચારાપ્રવીચારરૂપા ગુપ્તયઃ, સમિતયઃ પ્રવીચારરૂપા એવં.

(આવશ્યકનિર્યુક્તિ એવં ભાષ્ય ભાગ-૩, શ્લોક-૧૨૭૦, ટીકા)

‘સંસારસાગરથી તારનાર હોવાથી આ સમિતિ-ગુપ્તિ ભાવતીર્થ છે. પૂર્ણધર્મની સાધનાની શરૂઆત સમિતિ-ગુપ્તિથી છે. ચૌદમા ગુણસ્થાનકે ગુપ્તિની પરાકાષ્ઠા છે, ત્યાં પ્રવૃત્તિરૂપ સમિતિની જરૂર નથી. સાધુને સમિતિનો પ્રવૃત્તિરૂપે પ્રયોગ કારણે જ છે, તે સિવાય સતત ગુપ્તિમાં રહેવાનું છે. તે ગુપ્તિની પરાકાષ્ઠા પ્રગટે એટલે આત્માનો મોક્ષ થાય. પરિપૂર્ણ ધર્મ પરાકાષ્ઠાએ પહોંચે એટલે મોક્ષરૂપ ફળની તત્કાળ પ્રાપ્તિ થાય. રત્નત્રયીમાં જેવી સંસાર પાર પમાડવાની શક્તિ છે, તેવી જ શક્તિ આ સમિતિ-ગુપ્તિરૂપ સંપૂર્ણ ધર્માનુષ્ઠાનના આચરણમાં છે. પૂર્ણ તારકશક્તિના કારણે તેને તીર્થ કહ્યું છે. વળી આચરણ જ એવું છે કે કોઈ પણ પ્રબુદ્ધ વ્યક્તિને નિર્દોષ જીવન તરીકે આદરણીય કહેવું પડે. આમાં કોઈ જૈનધર્મની સાંપ્રદાયિક વાત નથી. આ તો વિશ્વવ્યાપી નિર્દોષ જીવનનું માળખું છે. જેમ દશાંશ પદ્ધતિથી ગણતરી કરો તો ગણિતમાં છેલ્લો આંકડો મીંડામાં જ આવશે. દા. ત. ૧ થી ૧૦, ૧૧ થી ૨૦, એમ દરેક રકમનો અંતિમ આંકડો મીંડા વિના નહિ હોય, પછી ગણતરી ગમે ત્યાં કરો. તેમ ગમે તે ક્ષેત્ર, ગમે તે કાળમાં જાઓ, પણ પવિત્ર જીવન જીવવાની આધારશિલા તો આ સમિતિ-ગુપ્તિ જ હોઈ શકે. બીજાના જીવનને નુકસાન થાય તેવું વાણીથી બોલો તો એ તમારા જીવનની ત્રુટિ જ ગણાશે. વાણીનો એ રીતે પ્રયોગ કરવાનો છે કે કારણ વિના કોઈના જીવનને આઘાત-પ્રત્યાઘાત ન થાય, અને તે વાણી અહિતની તો ક્યારેય પ્રેરક ન જ બને. આવું તમામ પાસાંથી જીવન બનાવવું તે જ સમિતિ-ગુપ્તિનું આચરણ છે.

સભા : બીજા જીવોને મારવાની બુદ્ધિ ન હોય તો ?

સાહેબજી : કદાચ મારવાનો સીધો ઇરાદો ન હોય, પરંતુ તમારા સ્વાર્થ ખાતર મરે તો વાંધો નહીં તેવો ભાવ તો પડ્યો જ હોય છે. તમને હાથમાં ચપ્પુ આપીને કહીએ કે ભીંડાની જેમ તમારી આંગળી સમારી આપો, તો હાથ ચાલશે ? કે હાથમાંથી ચપ્પુ જ પડી જશે ? અરે ! ભૂલેથી તમને ચપ્પુ વાગી જાય તોપણ ઠેકડા મારો છો; જ્યારે સામા જીવને તમારા સ્વાદની વાસનાપૂર્તિ માટે ચીરી નાંખતાં કે મસાલા ભરતાં કાંઈ થતું નથી. તે જ દર્શાવે છે કે તમારા સુખ ખાતર બીજાને મારવાના ભાવ છે જ. કોઈ કહે કે આજે સીડીમાં જરા લપસી જવાય તેવી ચીકાશ છે, અથવા રસ્તામાં કાચ વેરાયેલા છે, તો કેટલી સાવચેતીથી ચાલશો ? કારણ કે તમારા જીવનની ચિંતા છે. તમારા જીવનની સુરક્ષા માટે તમે ચોવીસે કલાક સાવધાન છો, પરંતુ બીજાના જીવનની રજમાત્ર પડી નથી, ઘોર ઉપેક્ષા છે. તેથી જ રસ્તામાં કીડીઓ ઘણી છે તેવું કહીએ તોપણ જયણાથી ચાલવાની તૈયારી નથી. તમારું હૈયું બીજાના દુઃખને સમજવા પત્થર જેવું કઠોર છે. બીજા પર ગમે તેટલું વીતે તેની એક ટકો પણ તમને અસર ન થાય, અને તેના સોમા ભાગનું પણ તમારા પર વીતે તો આખા ને આખા ઊછળી પડો. આ

૧. एया पवयणमाया, जे सम्मं आचरे मुणी। से खिण्यं सब्बसंसारं, विण्णमुच्चइ पंडिण्।।२७।।

(उत्तराध्ययनसूत्र प्रवचनमाता नाम चतुर्विंशतितम अध्ययन श्लोक-२७ मूल)

જ તમારો જાત અને જગત માટેનો પક્ષપાત છે. આ ભેદભાવ જ બધા પાપનું મૂળ છે. તમારો જીવ તમને વહાલામાં વહાલો છે, જ્યારે બીજાનો જીવ તો જાણે નકામો છે. તમને તમારા જીવનની જ કિંમત છે, બીજાના જીવનનું કોઈ મૂલ્ય નથી. તમે માનો છો કે મારું જીવન ખૂબ જ મહત્વનું છે, મારું જીવનું અતિ આવશ્યક છે, પરંતુ બીજાને જીવનું જરૂરી નથી. જે દિવસે તમે તટસ્થતાથી કહેશો કે બધાનાં જીવન પ્રત્યે મારે સમાન દૃષ્ટિ છે, પછી જે વર્તન કરશો તે આપમેળે સમિતિ-ગુપ્તિરૂપે હશે. જો તમે માનો કે પડી જવાથી મારા પગને fracture થાય તો પોસાય નહિ, તો બીજા જીવોને માત્ર મારી બેદરકારીના કારણે fracture થાય તે કેમ પોસાય ? આવું વિચારો તો બીજાના માટે પણ સાવધાન રહેવાનું મન થાય. જે દિવસે સૃષ્ટિના જીવમાત્ર પ્રત્યે તટસ્થતાથી હિતકારી વર્તન કરશો, તે દિવસે આપમેળે તમારા જીવનમાં ન્યાય આવી જશે.

કોઈ વ્યક્તિ તમારા માટે માત્ર મનમાં ખરાબ વિચાર કરે, તેની તમને જો દૂર-દૂરથી પણ જાણકારી થાય તો દુઃખ લાગે છે, હકીકતમાં તમને તેણે કોઈ ભૌતિક નુકસાન પહોંચાડ્યું નથી, છતાં માત્ર મનમાં તમારા માટે હલકો અભિપ્રાય બાંધ્યો તેની ખબર પડે, તોપણ તમારું હૈયું ધવાય છે; તો માત્ર તમારી તુચ્છ વાસનારૂપી સ્વાર્થની પૂર્તિ માટે બીજાને આખા ને આખા પીખી નાંખો તોપણ કાંઈ નહીં ? તે કેમ ચાલે ? પહેલાં જીવનમાં નક્કી કરો કે સમગ્ર જીવસૃષ્ટિમાં સરખા અધિકાર, સરખો ન્યાય છે. તમે તમારી જાતને દુનિયાના દાદા તરીકે માનતા હો તો વાત જુદી છે, તો ન્યાય-અન્યાયનો પ્રશ્ન નથી. જેમ ગુંડો ગુંડાગીરી કરી કહે કે ‘અમે નબળાનું પડાવી લઈએ છીએ તે બરાબર જ છે, એ જ અમારા શૌર્ય-પરાક્રમ-બળનો ઉપયોગ છે,’ તેવા સાથે ન્યાયની વાત કરવાનો મતલબ નથી, પરંતુ જે સમાન અધિકાર માનવા તૈયાર છે, તેણે તો કબૂલ કરવું જ પડે કે તીર્થંકરોએ કહેલું સમિતિ-ગુપ્તિવાળું જીવન તે જ સાચું જીવન છે.

સભા : દીક્ષા લીધા વગર સમિતિ-ગુપ્તિનું પાલન થાય ?

સાહેબજી : શ્રાવકનાં તમામ અનુષ્ઠાનોમાં સમિતિ-ગુપ્તિનું આંશિક આચરણ છે; કારણ કે કોઈ ને કોઈ પાપવ્યાપારના ત્યાગ વિના નાનું પણ ધર્માનુષ્ઠાન કરી શકાતું નથી. દેરાસરમાં પ્રવેશ કરતાં કરાતો નિસીહિનો ભાવ કે ખમાસમણની ક્રિયામાં બોલાતું ‘જાવણિજજાએ નિસ્સીહિઆએ’માં પણ આંશિક સમિતિ-ગુપ્તિ સમાયેલી જ છે; છતાં શ્રાવકજીવનમાં ઉત્કટ સમિતિ-ગુપ્તિનું પાલન સામાયિક-પૌષ્ઠ આદિ ઊંચાં વિરતિનાં અનુષ્ઠાનોમાં જ છે. જોકે તેનું પરિપૂર્ણ પાલન તો સાધુજીવનમાં જ શક્ય છે.

સભા : ધંધે જઈએ ત્યારે રસ્તામાં જયણા પાળીએ તો ઈર્થાસમિતિ કહેવાય ને ?

સાહેબજી : તમે ધંધે જાઓ ત્યારે રસ્તામાં જયણા પાળો તે સારું છે. જયણાના શુભભાવથી

પુણ્ય ચોક્કસ બંધાય, પરંતુ તમે ધંધો કરો છો તે પાપ જ છે. પાપ કરવા જાઓ છો, તમારી પ્રવૃત્તિનો ઉદ્દેશ પાપ હોય તો માત્ર રસ્તામાં જયણા પાળો તેટલામાત્રથી સમિતિ ન આવે; કારણ કે સમિતિ-ગુપ્તિની પૂર્વશરત જ ‘લક્ષ્ય પવિત્ર જોઈએ’ તે છે. અપવિત્ર ઉદ્દેશ હોય અને ક્રિયા કરો તો તેમાં જયણા હોવા છતાં સમિતિ શબ્દ યોગ્ય નથી.

સભા : ધંધો ધંધાના સ્થાને દુકાનમાં કરે છે, અને જયણાપૂર્વક ઈર્થાસમિતિથી રસ્તામાં ચાલે છે. બંનેને જોડવાની ક્યાં જરૂર છે ?

સાહેબજી : ધંધો અને જયણા બંનેના ભાવ ચાલવાની એક ક્રિયા સાથે જોડાયેલા જ છે. દા. ત. એક માણસ ખૂન કરવા જાય છે, અને જુએ છે કે રસ્તામાં કોઈ ઘરડો માણસ પડી ગયો છે, તે ઊભો થઈ શકતો નથી. તે વખતે પેલાને સૌહાર્દનો ભાવ જાગ્યો, તેથી ડોસાને નિઃસ્વાર્થભાવે ઊભો કર્યો. ડોસાને હમદર્દીથી કે સૌજન્યતાથી ટેકો આપવા બે-પાંચ મિનિટ થોભી જવું પડે તો થોભી જાય, તો તે પ્રવૃત્તિ સારી છે. આ રીતે સહાય કરવાથી તેને પણ થોડું પુણ્ય બંધાય, પરંતુ દુશ્મનના ખૂનના મેલા ભાવથી જઈ રહ્યો છે તો તેનું પણ રસ્તામાં પાપ બંધાય જ. ખૂન કરવાની ઇચ્છા મનમાં સતત પડી છે, તો તે નિમિત્તનું પાપ પણ અવશ્ય બંધાશે. તેમ તમે ઘરેથી ધંધો કરવાની ઇચ્છાથી નીકળ્યા, તો તે ઇચ્છાને કારણે થતો પાપબંધ ચાલુ રહેશે. હા, જયણાનો પણ લાભ ચોક્કસ છે.

તમે તો જૈનકુળમાં જન્મ્યા છો. જૈનધર્મના આચારથી થોડા પરિચિત છો, પરંતુ કોઈ ધર્મવિદૂણો મનુષ્ય આવે અને શાસ્ત્રજ્ઞ મહાત્માને પૂછે, તો તે વખતે જ્ઞાની મહાત્મા કહેશે કે નિર્દોષ વર્તન એ જ ધર્મ છે. તે નિર્દોષ વર્તનનું તમામ પાસાંથી વર્ણન કરો તો જે વર્તન આવે તે સમિતિ-ગુપ્તિ જ હશે. પછી તેને સંજ્ઞારૂપે જે નામ આપવું હોય તે આપી શકાય છે. ગમે તે ક્ષેત્ર કે ગમે તે કાળમાં જાઓ પણ સો ટચનું સોનું, સો ટચનું સોનું જ રહે છે, ઓછા ટચનું નથી થતું. તેમ આ જગતમાં કોઈ પણ કાળે કોઈ પણ ક્ષેત્રમાં કોઈ પણ વ્યક્તિએ પૂર્ણ શુદ્ધ આચરણ સ્વીકારવું હોય તો સમિતિ-ગુપ્તિ સિવાય બીજો વિકલ્પ નથી. જૈનધર્મે શબ્દોનો આગ્રહ નથી રાખ્યો, પણ સદર્શનનો આગ્રહ તો ચોક્કસ રાખ્યો છે. અરે ! ^૧નાનામાં નાની જીવનજરૂરિયાત

૧. એતદેવાહ ।

અષ્ટૌ સાધુભિરનિશં માતર ઇવ માતરઃ પ્રવચનસ્ય । નિયમેન ન મોક્તવ્યાઃ, પરમં કલ્યાણમિચ્છદિભઃ ॥૮॥
ય૦ અષ્ટાવિત્યાદિ । અષ્ટૌ સાધુભિરનિશં પ્રવચનસ્ય માતરો ન મોક્તવ્યા ઇતિ સંબંધઃ । તાશ્ચ માતર ઇવ પુત્રસ્યેતિ ગમ્યતે । પ્રવચનસ્ય પ્રસૂતિહેતુત્વેન હિતકારિત્વેન ચ માતૃત્વમવસેયં । નિયમેન=અવશ્યંભાવેન । કીદૃક્ષૈઃ સાધુભિઃ? પરમં=નિરુપમં કલ્યાણમિચ્છદિભઃ=એહલૌકિકપારલૌકિકપરમકલ્યાણકામૈઃ ॥૮॥

(ષોડશક-૨, શ્લોક-૮, મૂલ, આ. યશોભદ્રસૂરિ ટીકા)

* કાયિકાદ્યપિ કુર્વાત, ગુપ્તશ્ચ સમિતો મુનિઃ । કૃત્યે જ્યાયસિ કિં વાચ્યમિત્યુક્તં સમયે યથા ॥૨૨॥

(અધ્યાત્મોપનિષત્, અધિકાર-૧)

મેળવવા પણ કોઈ જીવને બિનજરૂરી ત્રાસ ન થાય તેની કાળજી બતાવી છે. અરે ! મુનિને કુદરતી હાજતરૂપ ઝાડા-પેશાબની ક્રિયા પણ સમિતિ-ગુપ્તિ સાથે કરવાની કહી છે. તે જ દર્શાવે છે કે નિર્દોષ આચરણનો તમામ પ્રવૃત્તિમાં સમાવેશ જરૂરી છે. તમારી નાની પણ જરૂરિયાત માટે કોઈના અધિકાર પર તરાપ ન જ મરાય. આ દૃષ્ટિકોણથી સાધુના સમગ્ર આચારનું માળખું છે. હા, તેમાં લાભાલાભ પ્રમાણે ઉત્સર્ગ-અપવાદનો વિચાર છે, પરંતુ પ્રાણરૂપે કેન્દ્રસ્થાને સમિતિ-ગુપ્તિ છે. જે અનુષ્ઠાનમાં સમિતિ-ગુપ્તિનું પાલન આંશિક કે અલ્પ છે, તે અનુષ્ઠાન નાનો ધર્મ બને, જે અનુષ્ઠાનમાં સમિતિ-ગુપ્તિનું પાલન પરિપૂર્ણ હોય તે અનુષ્ઠાન પૂર્ણ ધર્મ બને, અને જેમાં તેનું ઉત્કૃષ્ટ પાલન હોય તે ઉત્કૃષ્ટ ધર્મ બને. આ જ તેનું classification (વર્ગીકરણ) છે. આ પૂર્ણ અનુષ્ઠાનના અસ્તિત્વમાં ભાવતીર્થનું અસ્તિત્વ દર્શાવ્યું, તે તેની તારકતાના કારણે છે. આવું અનુષ્ઠાન બીજા ધર્મવાળા બતાવી નથી શક્યા. ખૂબી એ છે કે તટસ્થતાથી વિચારે તો સૌને સ્વીકારવું પડે તેવું આચરણ છે, પરંતુ તીર્થકરો સિવાય કોઈને સાંગોપાંગ આ આચરણ સ્ફુર્યું નથી.

૧ સમિતિ-ગુપ્તિની આધારશિલા ભિક્ષાધર્મ :

૨ ભારતના તમામ ધર્મો કહે છે કે અહિંસા-સત્ય-અયૌર્ય-બ્રહ્મચર્ય-અપરિગ્રહનું પાલન કરવું

૧. તમપિ કારણે ભુક્તેઽતઃ કારણમાહ-

વેઅળ ૧ વૈયાવચ્ચે ૨ ઇરિઅદ્વાએ ૩ સંજમદ્વાએ ૪। તહ પાળવત્તિઆએ ૫ છટ્ટં પુળ ધમ્મચિંતાએ ૬ ॥૫૧॥ વેઅળ૦ ॥ ક્ષુદ્ધેદનોપશમનાય ભુક્તે, યતો નાસ્તિ ક્ષુત્સદ્દશી વેદના, ઉક્તઞ્ચ- "પંથસમ્મ નત્થિ જરા, દારિદ્રસમો પરિભવો નત્થિ। મરણસમં નત્થિ ભયં, છુહાસમા વેયણા નત્થિ ॥૧૧॥" અતસ્તત્રપશમનાર્થં ભુજ્જીત ૧, બુભુક્ષિતઃ સન્ વૈયાવૃત્યં કર્તું ન શક્નોતિ, અતો ગુરુગ્લાનશૈક્ષાદિવૈયાવૃત્યકરણાય ભુજ્જીત ૨, 'ઈર્યાર્થ' ઈર્યાસમિત્યર્થ ૩, સંયમઃ-પ્રત્યુપેક્ષણાપ્રમાર્જનાદિલક્ષણઃ સાધુવ્યાપારસ્તત્પાલનાર્થ, બુભુક્ષિત એનં કર્તું ન શક્નોતીતિકૃત્વા ૪, તથા પ્રાણા-જીવિતં તેષાં વૃત્ત્યર્થ-રક્ષાર્થ પરિપાલનનિમિત્તમિત્યર્થઃ ૫, ષષ્ટં પુનર્ધર્મચિન્તાર્થમ્, સૂત્રાર્થાનુચિન્તનાદિલક્ષણં શુભચિન્તપ્રણિધાનં, એતદપિ બુભુક્ષિતઃ કર્તું ન શક્નોતીતિકૃત્વા ભુજ્જીતેતિ શેષઃ ૬ ॥૫૧॥

(ગચ્છાચાર પયગ્રા સ્લોક-૫૧ મૂલ, વાનર્ષિમુનિ કૃત ટીકા)

* સ ભાવભિક્ષુવેદનાદિભિઃ કારણૈરાહારગ્રહણં કરોતિ, તાનિ ચામૂનિ- "વેઅળ ૧ વૈયાવચ્ચે ૨ ઇરિઅદ્વાએ ૩ સંજમદ્વાએ ૪। તહ પાળવત્તિઆએ ૫ છટ્ટં પુળ ધમ્મચિંતાએ ૬ ॥૧૧॥" इत्यादि।

(આચારાંગસૂત્ર દ્વિતિય શ્રુતસ્કંધ, પિંડેષણાઅધ્યયન-૧, અવગ્રહચૂલિકા, સૂ૦-૧, ટીકા)

* ઈર્યા-ગમનં તસ્યા વિશુદ્ધિર્યુગમાત્રનિહિતદૃષ્ટિત્વં ઈર્યાવિશુદ્ધિસ્તસ્યૈ ઈર્યાવિશુદ્ધ્યર્થ, इह च विशुद्धिशब्दलोपा-दीर्यार्थमित्युक्तं, બુભુક્ષિતો હીર્યાશુદ્ધાવશક્તઃ સ્યાદિતિ તદર્થમિતિ ચઃ સમુચ્યે।

(અધ્યાત્મમતપરીક્ષા સ્લોક-૩૫, ટીકા)

૨. નૈવં યસ્માદહિંસાયાં, સર્વેષામેકવાક્યતા। તચ્છુદ્ધતાવબોધશ્ચ, સમ્ભવાદિવિચારણાત્ ॥૧૧॥ યથાઽહિંસાદયઃ પઞ્ચ, વ્રતધર્મયમાદિભિઃ। પદૈઃ કુશલધર્માદ્યૈઃ, કથ્યન્તે સ્વસ્વદર્શને ॥૧૨॥

(અધ્યાત્મસાર, અધિકાર-૧૨)

જોઈએ. આદર્શ સૌએ સમાન આપ્યા. કોઈ પૂછે કે આ આદર્શોને જીવનમાં implement (અમલ) કઈ રીતે કરવા ? વર્તન બતાવવાનું આવે ત્યારે જૈનધર્મ સિવાય બીજા ધર્મો નાસીપાસ થયા. તેનું કારણ એ છે કે સમિતિ-ગુપ્તિરૂપ નિર્દોષ જીવનપદ્ધતિ સાંગોપાંગ કોઈને સૂઝી નહિ. વળી, સમિતિ-ગુપ્તિમાં જીવનભર રહેવા માટે પણ સાધન તો નિર્દોષ ભિક્ષાધર્મ જ બને, જે કોઈ બતાવી નથી શક્યું. તીર્થંકર જેવા અતુલબલીને પણ દીર્ઘ સાધના કરવી હોય તો જીવન ટકાવવું પડે. જીવન, દેહ ટકાવ્યા વિના ન ટકે. તેથી દેહનિર્વાહ પણ જરૂરી છે. દેહબળ માટે આહાર-પાણી જરૂરી છે. તેથી તેમને પણ નિર્દોષ ભિક્ષા જ સહાયક બને. તીર્થંકર સિવાયના બીજા મુનિઓને તો વસ્ત્ર, પાત્ર, ઔષધ, વસતિ (આશ્રયસ્થાન) આદિ પ્રાથમિક જરૂરિયાત પણ રહેવાની જ, જે અહિંસા-સત્યના સંપૂર્ણ પાલનપૂર્વક મેળવવી હોય તો નિર્દોષ ભિક્ષાધર્મ જ એક શરણ છે. તે વિના પાપશૂન્ય દેહનિર્વાહ શક્ય નથી. આર્યધર્મોએ પણ સંન્યાસ બતાવ્યો, સંન્યાસી જીવનનો આચાર ઉપદેશ્યો; પરંતુ કોઈની પાસે સાંગોપાંગ સમિતિ-ગુપ્તિ અને તેનું સાધન નિર્દોષ ભિક્ષાનો concept જ નથી. વ્યક્તિ ગમે તેટલી પવિત્રતાથી નિર્દોષ જીવવા માંગતી હોય, પરંતુ ભિક્ષાધર્મ વિના સંપૂર્ણ અહિંસક જીવન કદી જીવી નહિ શકે. તેથી જ ભિક્ષાને ચારિત્રધર્મનો પ્રાણ કહ્યો છે. ^૧અરે ! મુનિની ભિક્ષાયર્યાને જિનશાસનનું મૂળ કહ્યું છે.

અમારે (સાધુઓએ) જીવનની તમામ જરૂરિયાતો ભિક્ષાથી જ મેળવવાની છે. દીક્ષા લીધા પછી ભગવાને અમને અકિંચન રાખ્યા છે અર્થાત્ અમારી પાસે પૈસો કે સંપત્તિ પણ નથી. વળી અમારી માલિકીની કોઈ વસ્તુ જ રખાવી નથી. અરે ! પાણી જોઈતું હોય કે નાની સોય જોઈતી હોય તોપણ મારે ગૃહસ્થના ઘરે યાચવા જવું પડે. જૈનમુનિનો આ આચાર છે. સાચું મુનિજીવન જીવનાર ભિક્ષોપજીવી જ હોય.

સભા : અન્યધર્મમાં પણ પરિગ્રહનો ત્યાગ તો કરાય છે, તેમના સંન્યાસીઓ પણ ભિક્ષા તો માંગે જ છે.

સાહેબજી : ના, બધા સંન્યાસીઓ ભિક્ષોપજીવી જ છે તેવું નથી. ઘણાના તો બેંકમાં બેલેન્સ છે. ઘણા વેપાર-ધંધા પણ કરે છે. અત્યારે international marketમાં (આંતરરાષ્ટ્રીય બજારમાં) સૌથી વધારે investment વેટીકનનું છે. મૌલવીઓ પણ અનેક વ્યવસાયો ચલાવે છે. વૈદિક ધર્મમાં પણ એવા મઠાધીશો છે જ કે જે વિપુલ પ્રમાણમાં સંપત્તિ ધરાવે છે, વેપાર કરે છે, બીજા પાસે કરાવે છે. ત્યાં જે સંન્યાસીઓનું જીવન ગૃહસ્થતુલ્ય થઈ ગયું છે, તેમની તો અહીંયાં વાત જ નથી.

અન્યધર્મમાં એવા પણ સંન્યાસીઓ છે કે જેઓ કોઈ પરિગ્રહ રાખતા નથી, અને માત્ર ધર્મના સાધન તરીકે દેહ ટકાવવા ભિક્ષા પર જીવે છે, તો તેમના આચારને-ભિક્ષાને અમે

૧. જિણસાસંગસ મૂલં ભિક્ષાયરિયા જિણેહિં પત્રત્તા। इत्थं परितप्पमाणं, तं जाणसु मंदसद्धीअं। १८५।।

(મલધારી હેમચંદ્રસૂરિજી વિરચિત પુષ્પમાલા પ્રકરણ)

ધર્માનુષ્ઠાન કહીશું. છતાં તેમના તે ભિક્ષાધર્મમાં સૂક્ષ્મતા નથી; કેમ કે તેમને ભિક્ષાના બેતાલીસ દોષોની જ ખબર નથી. તે સંન્યાસી ભિક્ષા લેવા જશે તો એવો વિચાર નહીં કરે કે મારા માટે રાંધ્યું છે, અથવા તો મને અન્નદાન કરવા ગૃહસ્થે વાસણ વગેરે આગળ-પાછળ ધોઈને હિંસા વગેરે કરી, તો તેમાં મારું *via via contribution* આવવાથી કરાવણ કે અનુમતિરૂપે પાપ થયું; કારણ કે તેવા પાપના પ્રકારો અને તેના નિવારણનો આચાર તેમણે કદી જાણ્યો-વાંચ્યો-સાંભળ્યો નથી, અને સ્વયં તેમને સ્ફુરવો અતિદુષ્કર છે. જૈનધર્મમાં આ ખામી નથી; કારણ કે સાધુનું પરંપરાથી પણ ક્યાંય પાપમાં *involvement* ન થાય તેની અત્યંત કાળજી સાથેનો સૂક્ષ્મ ભિક્ષાચાર શાસ્ત્ર દ્વારા દર્શાવાયો છે, જેનું પાલન કરનાર વ્યક્તિ ક્યાંય પાપથી ખરડાય નહિ. આ ખૂબી સમિતિ-ગુપ્તિ અને નિર્દોષ ભિક્ષાના ઊંડા *concept* ઉપર આધારિત છે.

તમને પણ આ ભિક્ષાધર્મ સમજાવો જોઈએ. ભિક્ષામાં સાધુ આરાધના માટે જરૂરી હોય એવી વસ્તુ સ્વીકારે છે. અમારે માંગીને જીવવાનું છે, જે ખાનદાન વ્યક્તિ માટે એક પરિષદરૂપ છે; છતાં અમારા આચારને ભીખ નહીં પણ ભિક્ષા કહી છે; કારણ કે માલિક પાસેથી કોઈ પણ વસ્તુ દબાણપૂર્વક, બળજબરીથી, આગ્રહ કરીને લેવાની નથી; પરંતુ માલિક સ્વેચ્છાએ *offer* કરે, તોપણ તે વસ્તુ સ્વાર્થ કે લોભ પોષવા નહિ, મોજ-શોખ માટે નહિ, પરંતુ એક આરાધનાના પૂરક સાધન તરીકે આવશ્યક હોય તો લેવાની છે. તેથી ભિક્ષા લેતી વખતે પણ સાધુનો ધર્મભાવ અખંડ રહે છે. જે જાતે કમાઈને આપબળે જીવવા માંગે છે તે કદી નિષ્પાપ કે સંપૂર્ણ અહિંસક બની શકે જ નહિ. વળી સાચો સાધક સાધુ લોકકલ્યાણનાં કાર્યો એટલી બધી સહજતાથી કરે છે કે તેને લોકો પાસેથી પ્રાથમિક જરૂરિયાત લેવામાં કોઈ ઓશિયાળાપણાનો ભાવ કે સવાલ નથી. અમે અપંગ કે અશક્ત છીએ એટલે ભગવાને અમને કમાવાની ના પાડી છે તેવું નથી. આજના મૂર્ખાઓ કહે છે કે સાધુ પરોપજીવી છે. બીજા મહેનત કરીને કમાઈને લાવે અને સાધુ મફતમાં જમી જાય છે, પણ આ બોલનારાની બુદ્ધિ બગડેલી છે. તટસ્થતાથી વિચારે તો સાધુ સમાજને ઘણું આપે છે, અને વળતરમાં તુચ્છ, અલ્પમૂલ્ય વસ્તુઓનો માત્ર જીવનનિર્વાહ તરીકે સ્વીકાર કરે છે, તે પણ અહિંસક પદ્ધતિએ. આ ભિક્ષાધર્મ તીર્થંકરો કે ચક્રવર્તીઓ પણ સર્વત્યાગ કરીને તરવા માટે આચરે છે. વાસ્તવમાં આ ભિક્ષાધર્મ જ નિર્દોષજીવન જીવવાનો એકમાત્ર ઉપાય છે. જેને પવિત્ર જીવન જોઈતું હોય તેને તેના શરણે ગયા વિના છૂટકો નથી.

સભા : બધા દીક્ષા લઈ લેશે તો વહોરાવશે કોણ ?

સાહેબજી : તમે બજારમાં જાઓ ત્યારે, બધા કમાઈને કરોડપતિ થઈ જશે તો દુનિયાનું શું થશે ? માટે મારે પૈસો કમાવો નથી, તેવું ક્યારેય વિચારો છો ? અરે ! અમે બ્રહ્મચર્યનો

ઉપદેશ આપીએ ત્યારે પણ ઘણા કહે છે કે બધા બ્રહ્મચર્ય પાળશે તો પ્રજા ટકશે કેવી રીતે ? અર્થાત્ પોતે પ્રજાને ટકાવનારા છે. વળી પ્રજા ટકશે તો નવા સાધુ થશે, તેવું પણ બોલનારા છે, પરંતુ મૂરખ એટલું નથી સમજતો કે આ દુનિયામાં બધા બ્રહ્મચર્ય પાળી શકે તેવું સત્ત્વ કે લાયકાત બધામાં હોતી જ નથી; જેમ બધાની કરોડપતિ થવાની શક્તિ કે પુણ્યાઈ છે જ નહિ. તેથી આવા અશક્ય વસ્તુના તરંગ-તુક્કા કરી ચિંતા કરી અસંબદ્ધ વિચારવું તે પણ એક ધોર આશાતના છે.

ધર્મમય જીવન જીવવું હોય તો દુનિયાનું અને પોતાનું ભલું થાય તેવો ભિક્ષાધર્મ સ્વીકારવો જરૂરી છે. ભગવાનને અમને ઓશિયાળા કે બિચારા-બાપડા રાખવામાં રસ નથી. જેણે દૃઢ મનોબળ અને સત્ત્વ સાથે આખા સંસારનો ત્યાગ કર્યો છે તે વ્યક્તિ શું મહેનત કરીને કમાવાનું સત્ત્વ ન ધરાવે ? સાધુમાં સ્વબળથી કમાઈને જીવવાની ક્ષમતા હોય જ છે, પરંતુ ભગવાને કહ્યું કે જો ધનઉપાર્જનની પ્રવૃત્તિ કરશો તો તેમાં દોષની પૂરી શક્યતા છે. ધન બીજાનો ભોગ લઈને, શોષણ કરીને મેળવી શકાય, અને તેનો ઉપયોગ પણ પાપમાં જ થાય, તેવું સંસારનું માળખું છે. તેથી ભગવાને કહ્યું કે નિર્દોષ જીવન જીવવું હોય તો આજીવિકા કમાવાનો આગ્રહ ન રાખતા, એ રીતે જીવન ટકાવવામાં પૂર્ણધર્મનું આચરણ શક્ય નથી.

સભા : શ્રાવક દોષ ઘટાડવા ભિક્ષા માંગી શકે ?

સાહેબજી : ના, તે ભિક્ષા માંગે તો પાપ લાગે; કેમ કે હાથ-પગ મજબૂત છે, શરીર હકું-કટું છે, મગજની બુદ્ધિ દોડે છે. વળી જીવન જરૂરિયાતનું લીસ્ટ લાંબું છે. શરીર કે ઇન્દ્રિયોની સગવડતા પોષે, વિકારો પોષે તેવી પણ તમારી જરૂરિયાતો છે. વિકારો પોષવા બીજા પાસેથી દાનમાં માંગીને લેવું તે યોગ્ય નથી. જે વ્યક્તિ સંપૂર્ણ નિર્દોષ પવિત્ર જીવન જીવવા માંગે છે, મન-વચન-કાયાની શક્તિનો સદુપયોગ જ કરવા માંગે છે, તેને સમાજ દાન આપે તે વાજબી છે. સાધુના પાત્રામાં એક રોટલી વહોરાવશો તો તેના કણ-કણનો, દાણ-દાણાનો સદુપયોગ થવાનો છે. તેનો જગતના કલ્યાણમાં કે સ્વહિતમાં જ શારીરિક શક્તિ ખર્ચવારૂપે ઉપયોગ થવાનો. જે શક્તિ જગતના હિતમાં જવાની છે તેમાં સમાજ ઉમળકાથી દાન આપે તે ઉચિત જ છે. અરે ! આવો શક્તિનો પૂરેપૂરો સદુપયોગ કરનારને સમાજ પાસેથી દાન લેવાનો પણ અધિકાર-હક્ક છે; કારણ કે તે પૂર્વશરત સાથે લે છે કે આ વસ્તુનો હું સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રની આરાધનામાં જ ઉપયોગ કરીશ. તેના દ્વારા મારા આત્માનું અને અન્ય જીવોનું જીવન ઉન્નત થાય, કલ્યાણ થાય તેવાં સત્કાર્યો જ થશે. જ્યારે ગૃહસ્થ તો સંસારના ભોગો ભોગવે છે. તે ભિક્ષાથી દેહનું પોષણ કરે તો મહાપાપ બંધાય. તમારા જીવનમાં ઇન્દ્રિયો અને મનની તૃષ્ણાપૂર્તિની જાત-જાતની પ્રવૃત્તિઓ છે, જેમાં તમારી મન-વચન-કાયાની શક્તિ ભરપૂર વપરાય છે. તેથી તેવું જીવન જીવનાર દાન લેવાનો અધિકાર ન ભોગવી શકે. મહાશ્રાવકને પણ

ભગવાને ભિક્ષાનો અધિકાર નથી આપ્યો. માત્ર છેલ્લી પ્રતિમાધારી શ્રાવકને સાધુની સમક્ષ આચાર હોવાથી ભિક્ષાનો right (હક) કહ્યો છે. ત્યાં પણ નિર્દોષ જીવનપાલનની શરત છે જ.

તીર્થંકરોએ પણ સ્વયં નિર્મળ જીવન જીવવા ભિક્ષાધર્મ અંગીકાર કર્યો. અમને પણ ઉપદેશ્યું કે તમારે પવિત્ર જીવન જીવવું હોય તો ભિક્ષાધર્મને શરમ-સંકોચ વિના શુદ્ધબુદ્ધિએ સ્વીકારો. નિર્દોષ ભિક્ષાથી સાધકની બધી પ્રાથમિક જરૂરિયાતો પાપ વિના પૂરી થાય; વળી જીવસૃષ્ટિમાં કોઈને પણ તેનાથી આઘાત-પ્રત્યાઘાત ન થાય, પરંતુ સહનું હિત થાય તેવી સત્કાર્યની શૃંખલા સર્જાય. અમને કોઈ પૂછે કે તીર્થંકરોએ આચારના ક્ષેત્રે દુનિયાને આગવીમાં આગવી વસ્તુ કઈ આપી ? તો તેનો જવાબ એ છે કે સમિતિ-ગુપ્તિમય ધર્મ, અને તેને ટકાવવા નિર્દોષ ભિક્ષા, એ તીર્થંકરોનું આચારના ક્ષેત્રે જગતને આગવું પ્રદાન છે. તેનો આ જગતમાં જોટો નથી. સિદ્ધાંતના ક્ષેત્રે તીર્થંકરોએ જગતને અજોડ અનેકાંતવાદ (સ્યાદ્વાદ) આપ્યો, તેમ આચારના ક્ષેત્રે નવ કોટી શુદ્ધ નિષ્પાપ જીવન દર્શાવ્યું. સર્વ ધર્મો પાપનો ત્યાગ ઉપદેશ છે, હિંસા-અસત્ય આદિને પાપ સ્વીકારે છે; પરંતુ તે પાપ કરવું નહિ, કરાવવું નહિ, કરતાને સંમતિ આપવી નહિ, અને તે પણ મનથી-વચનથી-કાયાથી. આ નવ પ્રકારે સર્વ પાપોનો ત્યાગ કરવા આચરણમાં કેવી ચોકસાઈ કે ખૂબીની જરૂર છે, તે સમિતિ-ગુપ્તિ અને નિર્દોષ ભિક્ષા સમજ્યા વિના ખ્યાલ ન આવે. આ તીર્થંકરોનું જ પ્રદાન છે તેથી જૈનધર્મની monopoly છે.

ધર્મમાં આચારનો મહિમા એ દૃષ્ટિકોણથી છે કે ધર્મનું લક્ષ્ય જે આત્માના ગુણોની પ્રાપ્તિ છે, તે હાંસલ કરવા સાધન તો આચાર જ છે. આચાર જેટલો ક્ષતિયુક્ત તેટલું તેના દ્વારા પામવા લાયક ગુણરૂપ તત્ત્વની પ્રાપ્તિ અલ્પ થાય. આત્માને સંપૂર્ણ દુઃખથી મુક્ત કરવો હોય કે જેનું નામ મોક્ષ છે, તો તે પામવા સર્વ દોષોથી મુક્ત થવું અનિવાર્ય છે. દોષમુક્તિ વિના ગુણપ્રાપ્તિ શક્ય નથી. પ્રતિસ્પર્ધી ગુણ અને દોષ એકસાથે આત્મામાં પ્રગટે કે રહે તે પદાર્થવિજ્ઞાનની વિરુદ્ધ છે. તેથી સર્વદોષમુક્ત, સર્વગુણયુક્ત બનવું હોય તો તેને યોગ્ય પૂર્ણ શુદ્ધ આચારમય અનુષ્ઠાન જ જોઈએ. તે જ માત્ર તેનું સાધન બની શકે. આવા આચારરૂપે જ સમિતિ-ગુપ્તિનો મહિમા છે; કારણ કે તે આચારમાં ધૈર્ય, ક્ષમા, ગંભીરતા, ઉદારતા, સહિષ્ણુતા, તપ, ત્યાગ, સંયમ, સત્ય, અહિંસા, દયા, કરુણા, નિર્લેપતા આદિ જે ગુણ કહો તે સર્વ ગુણોને પ્રગટાવવાની તાકાત છે. સર્વ ઉત્તમ ગુણોની પોષક આ ક્રિયા છે. વળી આત્મામાં અનંત કાળથી જામેલા, રૂઢ થયેલા દોષોને પણ ઘસી-ઘસીને નાબૂદ કરવાની તાકાત આ આચારમાં છે. તેથી જ તેને પૂર્ણ ધર્માનુષ્ઠાન કહ્યું છે. સંસારસાગરથી પાર ઉતારવાની તારકશક્તિ પણ તેમાં છે. તેથી ભાવતીર્થ કહ્યું છે. તીર્થંકરો અને ગણધરોએ પણ સંસારસાગરથી તરવા માટે આ અનુષ્ઠાનનું સેવન કર્યું છે. તેમને માટે પણ આ તારક ભાવતીર્થ છે. આ અનુષ્ઠાન જેને ભાવથી નહિ સમજાય તેનામાં સમકિત નહિ જ આવે. આ આચારની રુચિ વિના તત્ત્વરુચિ વાતોમાત્ર જ છે. પ્રત્યેક સમ્યગ્દૃષ્ટિ માટે આ આચારની રુચિ સાહજિક જ હોય; કારણ કે નિર્દોષ જીવનનું અખંડ માળખું આ સમિતિ-ગુપ્તિમાં સમાય છે. તેથી કોઈ એક સમિતિ કે ગુપ્તિ ગમે અને બીજાનું આચરણ ન

ગમે તેવો વિસંવાદ સમ્યગ્દષ્ટિમાં શક્ય નથી. તેના મનમાં આદર્શ આચારમય જીવન આ અનુષ્ઠાનરૂપે જ સ્ફુરે છે. તેથી જ સમ્યગ્દષ્ટિ આત્મા સમિતિ-ગુપ્તિના જ્ઞાન દ્વારા કોઈ પણ ધર્મના અનુષ્ઠાનનું મૂલ્યાંકન કરી શકે. જેને સમિતિ-ગુપ્તિનો વિશદ બોધ છે, તે તો તમામ અનુષ્ઠાનોની catagory સમિતિ-ગુપ્તિના ધોરણ વડે નિશ્ચિત કરી શકે. જે આચરણમાં સમિતિ-ગુપ્તિ વધારે તે ઊંચો ધર્મ, જેમાં તેનું ઓછું પાલન તે હલકો ધર્મ, જેમાં સંપૂર્ણ સમિતિ-ગુપ્તિનું પાલન તે સંપૂર્ણ ધર્મ. આ સિવાય બીજો કોઈ criteria (માપદંડ) નથી. જેમ તત્ત્વજ્ઞાનના સિદ્ધાંતોમાં ભેળસેળ શક્ય નથી, તેમ અનુષ્ઠાનમાં પણ ભેળસેળ શક્ય નથી. તમે કોઈપણ નવો આચાર શોધી લાવો તો તેમાં ક્યાં ત્રુટિ કે ગરબડ છે, અને ક્યાં પાપનો પ્રવેશ છે, તે સમિતિ-ગુપ્તિની જાણકાર વ્યક્તિ ક્ષણમાં કહી શકે. વાસ્તવમાં જૈનધર્મના પ્રત્યેક અનુષ્ઠાનમાં વત્તે-ઓછે અંશે સમિતિ-ગુપ્તિ વણાયેલી છે. જેમાં અંશમાત્ર સમિતિ-ગુપ્તિનું આચરણ ન હોય તેવું ધર્માનુષ્ઠાન જૈનધર્મ સ્વીકારતો જ નથી. તમે દેરાસરમાં જાઓ ત્યારે પ્રવેશ કરતાં નિસીદિ કરો, તે એક ગુપ્તિની ક્રિયા છે. સ્તુતિ-ચૈત્યવંદન આદિ બોલતાં ભાષાસમિતિ પણ જોઈશે. જયણાથી ખમાસમણ આદિ દેતાં ઇર્યાસમિતિ પણ જરૂરી છે. અરે ! ઘરેથી દેરાસર જ જયણાપૂર્વક આવવાનું છે. રસ્તામાં આડી-અવળી વાતો-વિચારો પણ કરવાના નથી. સગાં-સંબંધી મળે તો ગપ્પાં-પંચાત પણ કરવાનાં નથી. એક-એક ક્રિયા કરતી વખતે તેમાં જે જે જયણાની વિધિ કહી છે, તે જાળવવાની છે. તેથી ઇર્યાસમિતિ આદિ થોડાં-થોડાં તો ડગલે ને પગલે આવે જ.

સભા : ફૂલ ચડાવે તેમાં સમિતિ-ગુપ્તિ કઈ રીતે આવે ?

સાહેબજી : સૌ પ્રથમ ગુપ્તિમાં રહેલો શ્રાવક જ ફૂલ ચડાવે છે. ગુપ્તિની બહાર રહેલો શ્રાવક ફૂલ ચડાવે તેની કિંમત નથી. તે કાળે અશુભભાવ, અશુભવાણી અને અશુભકાયાનો ત્યાગ તે ગુપ્તિ છે. વળી ફૂલ ચડાવનારે ફૂલની થાળી પણ જયણાથી લેવાની છે. ફૂલમાં બીજાં જીવજંતુઓ નથી તે પણ નિરીક્ષણ કરવાનું છે. ચડાવતી વખતે ફૂલના જીવને બિનજરૂરી કિલામણા ન થાય તેની સાવચેતી રાખવાની છે. આ બધું આંશિક સમિતિ વિના ન જ સંભવે. મેં તો જૈનશાસનની એક પણ એવી ક્રિયા નથી જોઈ જેમાં આગળ-પાછળ અને વચ્ચે આંશિક પણ સમિતિ-ગુપ્તિ ન હોય. હા, જેટલો સમિતિ-ગુપ્તિનો વ્યાપ અનુષ્ઠાનમાં વધારે હોય, તેટલું તે તે ધર્માનુષ્ઠાન superior (વધારે ઊંચું) થતું જાય.

સભા : ગુપ્તિ સમજાતી નથી.

સાહેબજી : ^૧ગુપ્ત એટલે સુરક્ષિત. Protection cell (રક્ષણાત્મક કવચ) નીચે રહેવું હોય તો ગુપ્તિ જરૂરી છે. તમે રાત્રે સૂઓ છો ત્યારે અંદરથી તાળું મારીને સૂઓ છો; કેમ કે ગુપ્ત

૧. ગુપ્યતેડનયેતિ ગુપ્તિઃ, સંરક્ષ્યતેડનયેત્યર્થઃ,

રહેવું છે. સલામતી જોઈતી હોય તો ગુપ્તતા લાવવી પડે છે. શાસ્ત્રમાં ઉપમા આપી કે કાચબો જરા પણ ભય દેખાય તો પોતાનાં તમામ અંગોપાંગને પોતાની પીઠરૂપ ઢાલ નીચે સંતાડીને સમાઈ જાય છે. પછી તેને કોઈ પથ્થર મારે કે છરાનો ઘા પણ કરે, તોય મરે કે ઘાયલ નહિ થાય; કારણ કે તેની પીઠ ઢાલ જેવી મજબૂત હોય છે, પરંતુ જો હાથ-પગ બહાર હોય, અને કોઈ ઘા કરે તો કાચબો ઘાયલ થઈ જાય. અંગોને સંકોચીને ઢાલમાં રહેલો કાચબો ગુપ્ત કહેવાય. તેમ આપણી પાસે જીવનક્રિયાઓની ફલશ્રુતિરૂપે જે જીવનશક્તિ છે, તે સંક્ષેપમાં ત્રણ વિભાગમાં વહેંચાયેલી છે : માનસિક શક્તિ, વાચિક શક્તિ અને કાયિક શક્તિ. આ ત્રણે અલૌકિક છે, અતિ દુર્લભ છે. આ જીવનશક્તિઓ વેડફાઈ ન જાય, તેનો દુરુપયોગ ન થાય તે માટે તેમને સંકોચીને રાખવાની. જ્યાં પણ જરૂર લાગે ત્યાં જ તેમનો આવશ્યક, યોગ્ય ઉપયોગ કરવાનો. થોડીસે કલાક તમારા મનને તમારું કે બીજાનું અહિત ન થાય તે રીતે પ્રવર્તાવો, તેનું નામ જ મનોગુપ્તિ છે. તમારા મનનો તમારા કે બીજાના જીવનને નુકસાન થાય તે રીતે ઉપયોગ નહિ કરવાનો, પરંતુ તમારા કે બીજાના હિતમાં જ ઉપયોગ થાય તે રીતે મનને વાપરવું.

અશુભ મનોભાવો પ્રદૂષણસર્જક, શુભ મનોભાવો નિર્મળતાસર્જક :

સભા : મનથી ખરાબ વિચાર કરીએ તો બીજાને દુઃખ કેવી રીતે ?

સાહેબજી : જૈનશાસ્ત્રોમાં cosmic order એવો દર્શાવ્યો છે કે મનથી બીજા માટે ખરાબ વિચાર કરો તો તેની પણ તેના પર ખરાબ અસર પડી શકે. આધુનિક વિજ્ઞાન પણ કહે છે કે સારી કે ખરાબ લાગણીની અસર અહીં જ નહીં, પણ દૂર બેઠેલા પર પણ થાય છે. વૈજ્ઞાનિકોએ થોડા સમય પહેલાં લાગણીની અસર નક્કી કરવા એક પ્રયોગ કરેલો, જેમાં એક ઉંદરડી અને તેનાં તાજાં જન્મેલાં બચ્ચાંને લીધાં. બચ્ચાંને માથી વિખૂટાં કર્યાં. ઉંદરડીને લેબોરેટરી-પ્રયોગશાળામાં રાખી બચ્ચાંને દૂર દરિયામાં સબમરીનમાં લઈ ગયા. પછી ત્યાં તેમને મારવાનાં શરૂ કર્યાં. બચ્ચાંને સબમરીનમાં જે ત્રાસ થાય તેના vibration ની અસર ત્યાં લેબોરેટરીમાં બેઠેલ ઉંદરડીને થાય. આટલે દૂર પણ દીકરાની લાગણીની અસર મા પર થાય છે. તમે માનો કે મારા વિચારની દુનિયા પર અસર નથી, તો તમે ભૂલો છો. વાતાવરણની તમારા ઉપર અને તમારી વાતાવરણ ઉપર પણ અસર થાય છે. જૈનશાસ્ત્રોમાં કહ્યું છે કે ઉત્તમ પુરુષોના વિશુદ્ધ ભાવોની વાતાવરણ પર અસર થાય. એમના સાંનિધ્યમાં રહો તો તમારી વિચારધારામાં ફેર પડે. મનોદ્રવ્ય વિચારોથી વાસિત થાય છે તેના અનેક તર્કો છે. તેથી માનસિક વિચારોની બીજાને અસર નથી તેવું ન મનાય. તમે ખરાબ વિચાર કરો તો industryની જેમ તમે પણ pollution (પ્રદૂષણ), કચરો બહાર કાઢો છો. Industry હવાને દૂષિત કરે છે, તમે માનસિક વાતાવરણને દૂષિત કરો છો. તમારા વિચારો ન સુધારો ત્યાં સુધી જ્યાં જાઓ ત્યાં વાતાવરણ

ગંદું કરશો. પોતાની માનસિક શક્તિનો સ્વ-પરના હિતમાં જ ઉપયોગ કરનાર મનોગુપ્તિવાળો આત્મા વાતાવરણને નિર્ભળ કરનાર છે.

વાણીની શક્તિનો પ્રયોગ બે રીતે કરાય છે : (૧) અંતર્જલ્પ અને (૨) બહિર્જલ્પ. અભિવ્યક્તિરૂપે બોલાતા શબ્દો તે બહિર્જલ્પ છે; જ્યારે કોઈ ને કોઈ ભાષાના માધ્યમથી અંદરમાં વિચારો કરો ત્યારે પણ સૂક્ષ્મ વાણીનો જે બહાર અભિવ્યક્તિ વિના અંદરમાં ઉપયોગ ચાલુ છે, તે અંતર્જલ્પ છે. આ બંને પ્રકારનો વચનપ્રયોગ જો અશુભ હોય તો શક્તિનો દુર્વ્યય ગણાય, અને જો સ્વ-પરના હિતમાં ઉપયોગ હોય તો તે સાર્થક ગણાય. વચનશક્તિનું અશુભમાંથી નિરોધપૂર્વક હિતકારીમાં પ્રવર્તન તે વચનગુપ્તિ છે, અને હિતકારી ભાષાની અભિવ્યક્તિ અવસરે કરવી તે ભાષાસમિતિ છે. કાયગુપ્તિનો અર્થ એ છે કે પાંચે ઇન્દ્રિયો અને દેહની જે શક્તિ છે તે તમામનો અશુભમાંથી નિરોધ કરી શુભમાં પ્રવર્તન કરો, તે કાયગુપ્તિ. તમે તમારા મન-વચન-કાયાની શક્તિ તમારા આત્માને કે બીજા જીવોને ત્રાસ-સંતાપ આપવામાં વાપરો તો તમારું જીવન નિર્દોષ ન જ કહેવાય. ગુપ્તિ વિના કદી પણ નિર્દોષ જીવન આવે જ નહિ. સાધુ કદી પણ ઊંઘમાંય ગુપ્તિ વગરનો ન હોય. હા, સમિતિ વગરનો હોઈ શકે. જેનાં મન-વચન-કાયા ગુપ્ત નથી તેનામાં નિર્દોષતા નથી જ. તે વ્યક્તિ સદોષ છે.

સભા : ત્રણે ગુપ્તિ એક બની શકે ?

સાહેબજી : હા, સંપૂર્ણ આત્મસ્થ થઈ જાઓ તો ત્રણે ગુપ્તિ એકમાં આવી જાય. ચૌદમા ગુણસ્થાનકે આત્મા, આત્મામાં જ છે, જડમાં જતો જ નથી. પારકામાં આત્માની શક્તિ જ વાપરવી નહિ. યોગનિરોધ કરનારને બધી શક્તિ આત્મસ્થ છે. તેથી પરાકાષ્ઠાની ગુપ્તિ પ્રગટે છે. અત્યારે આપણે મનને ઠેકાણે રાખવાનું છે, પરંતુ સાધનામાં આગળ ગયેલા તો મન પણ પારકું છે, જડ છે, તેથી તેનો પણ ત્યાગ કરે છે. શાસ્ત્રમાં અમનસ્ક યોગ કહ્યો છે. મહાસાધકો મનને તિલાંજલિ આપી અમનસ્કયોગમાં રમે છે. યોગનિરોધ કરનારને દ્રવ્યમનનો સંચાર પણ અટકી જાય છે. જડ એવા મન-વચન અને કાયામાંથી આત્માની શક્તિનો સંચાર સંપૂર્ણ સંહરી લેવો તે જ ઉત્કૃષ્ટ ગુપ્તિ છે. આ ગુપ્તિ શીઘ્ર મોક્ષ આપનાર છે, ભવચક્રના છેડે પહોંચાડનાર અનુષ્ઠાન આ જ છે, તેથી શ્રેષ્ઠ ભાવતીર્થ છે.

સભા : આ પહેલું ભાવતીર્થ ન હોવું જોઈએ ?

સાહેબજી : ના, પહેલા ભાવતીર્થ વિના બીજાં ભાવતીર્થોની ઓળખ જ નહિ થાય. અરે ! તીર્થકરને ઓળખવા પણ પહેલા ભાવતીર્થ ગીતાર્થ ગુરુની જરૂર છે. સદ્ગુરુ વિના કોઈની સાચી ઓળખ નહિ થાય. અપેક્ષાએ તીર્થકર કરતાં પણ સદ્ગુરુનો ઉપકાર વધારે છે. ગુરુથી જ દેવની ઓળખાણ થઈ, માટે ગીતાર્થ ગુરુ પહેલું ભાવતીર્થ યોગ્ય છે. એક ભાવતીર્થના મહિમાને સાંભળીને બીજા ભાવતીર્થોનું મૂલ્યાંકન ઓછું ન કરાય.

પાંચે ભાવતીર્થોનો અવિનાભાવી સંબંધ અને પાંચે શાસનના પ્રાણ :

પાંચે ભાવતીર્થોનો પરસ્પર તાણા-વાણા જેવો સંબંધ છે. પાંચેની હયાતિમાં એકની હયાતી છે, એકની હયાતિમાં પાંચેની હયાતી છે. જેમ શરીરમાં હૃદય ચાલતું હશે, લીવર ચાલતું હશે, મગજ ચાલતું હશે, કીડની ચાલતી હશે તો જીવન છે. એકનું કામ બંધ થાય તો બધા થોડી વારમાં નાશ પામે; કારણ કે એકબીજા સાથે અનિવાર્યપણે જોડાયેલા છે. તેમ આ પાંચે-પાંચ ભાવતીર્થ પરસ્પર અવિનાભાવે જોડાયેલાં છે. પાંચમાંથી એકને પણ ગૌણ નહિ કરી શકો. પાંચે-પાંચ શાસનના પ્રાણ છે. દરેકમાં પ્રચંડ તારકશક્તિ છે. આ પાંચેને જેઓ ઓળખી ગયા, તેમનું શરણ સ્વીકાર્યું, તેમના ભવચક્રનો અંત નક્કી. તેમના તરવા અંગે શંકા-કુશંકા કરવાની જરૂર નથી.

સિદ્ધં સિદ્ધત્થાણં, ઠાઠમણોવમસુહં ઠવગયાણં ।
કુસમયવિસાસણં, સાસણં જિણાણં ઠવજિણાણં ॥૧॥

(સંખ્યતિતર્ક પ્રકરણ ૦ શ્લોક-૧)

અનંત ઉપકારી અનંત જ્ઞાની શ્રી તીર્થંકર પરમાત્મા મહામંગલકારી અને સર્વોત્કૃષ્ટ એવા આ ધર્મતીર્થની સ્થાપના કરે છે.

પાંચે ભાવતીર્થોની પરસ્પર ભિન્નાભિન્નતા :

પ્રભુએ સ્થાપેલા ધર્મતીર્થના મુખ્ય બે વિભાગ છે : (૧) ભાવતીર્થ અને (૨) દ્રવ્યતીર્થ. તેમાં ભાવતીર્થના પાંચ પ્રકાર ક્રમથી વિચાર્યા. આ પાંચે પ્રકારના ભાવતીર્થ એકબીજા સાથે સંલગ્ન છે. માત્ર સંલગ્ન જ નહીં, પરંતુ અપેક્ષાએ એકબીજાથી અભિન્ન છે. પાંચેનું પરસ્પર અનુસંધાન વિચારવું હોય તો એમ કહી શકાય કે ગીતાર્થગુરુમાં બધાં ભાવતીર્થ જીવંત સમાયેલાં છે, અને ગીતાર્થ ગુરુ પણ પાંચે તીર્થોમાં સમાયેલા છે. તેમ દ્વાદશાંગીમાં પણ પાંચે ભાવતીર્થો સમાયેલાં છે, અને પાંચે ભાવતીર્થમાં દ્વાદશાંગી વ્યાપેલી છે. ચતુર્વિધ શ્રીસંઘમાં સર્વ ભાવતીર્થો હાજર છે, અને પ્રત્યેક ભાવતીર્થમાં ચતુર્વિધ શ્રીસંઘ સમાયેલો છે. રત્નત્રયી વિનાનું એક પણ ભાવતીર્થ નથી, અને દરેક ભાવતીર્થ રત્નત્રયીમાં સમાવિષ્ટ છે. શુદ્ધધર્માનુષ્ઠાન વિનાનું કોઈ ભાવતીર્થ નથી, અને બધાં ભાવતીર્થ શુદ્ધઅનુષ્ઠાનમાં પણ સંક્રાંત થાય છે. આ પરસ્પરની એકતા છતાં અપેક્ષાએ જુદાપણું પણ છે, અને તે પણ વાસ્તવિક છે. તેથી વિસ્તાર કરવો હોય તો વિભાગપૂર્વક વિવેચન કરાય અને સમન્વય કરવો હોય તો સૌનો એકમાં સમાવેશ કરાય. આ ભેદાભેદથી નિરૂપણ જૈનશાસનની ખૂબી છે. વર્ણનની આ સ્યાદ્વાદશૈલી જ અદ્ભુત છે. તમને મનમાં એમ થાય કે એકમાં પાંચ અને પાંચમાં એક કેવી રીતે બેસે ? પણ અપેક્ષા જોડી શકો તો તરત બેસી જાય. દા.ત. ગણધરતુલ્ય ગીતાર્થ ગુરુ પ્રથમ ભાવતીર્થ છે. તેમના આત્મામાં જ શ્રુતજ્ઞાનરૂપે જીવંત શાસ્ત્રો હાજર છે. તેથી દ્વાદશાંગીરૂપ બીજું ભાવતીર્થ ગુણરૂપે તેમનામાં સમાયેલું છે. ^૧વળી તેમનો આત્મા અનેક તારક ગુણોના સમૂહથી છવાયેલો છે. તે ગુણોનો સંઘાત જ શ્રીસંઘ છે. આધ્યાત્મિક ગુણોનો સમૂહ જેનામાં હોય તે વ્યક્તિને પણ શાસ્ત્રમાં સંઘ કહેલ જ છે અથવા ચતુર્વિધ સંઘના મુખ્ય નાયક છે તેથી સંઘતુલ્ય છે. ^૨અપેક્ષાએ વ્યક્તિને

૧. ઇક્કો વિ નાય(નીઈ??)વાઈ અવલંબંતો વિસુદ્ધવવહારં. સો હોઈ ભાવસંઘો જિણાણમાણં અલંઘંતો. ॥૧૨॥ એગો સાહુ ઇગા ય સાહુણી સાવઓ ય સહી ય. આણાજુત્તો સંઘો સેસો પુણ અહિંસંઘાઓ. ॥૧૩॥ નિમ્મલનાણપહાણો દંસણસુદ્ધો ચરિત્તગુણવંતો. તિત્થયરાણ વિ પુજ્જો વુચ્ચઈ ઇયારિસો સંઘો. ॥૧૪॥ આગમભણિયં જો પત્રવેઈ સદ્દહઈ કુણઈ જહસંતિં. તયલુક્કવંદણિજ્જો દૂસમકાલે વિ સો સંઘો. ॥૧૫॥

(સંઘસ્વરૂપકુલકમ્)

૨. ઇક્કો વિ નીઈવાઈ અવલંબંતો વિસુદ્ધવવહારં. સો હોઈ ભાવસંઘો જિણાણ આણં અલંઘંતો. ॥૨૧૧॥

(સંબોધપ્રકરણમ્ ગુરુસ્વરૂપઅધિકાર)

ગુણસમુદાયના આધારરૂપ સંઘ કલ્પો છે. ગુણના દૃષ્ટિબિંદુથી તેનામાં સમૂહ સમાય છે; કારણ કે વ્યક્તિ એક છે પણ સમૂહરૂપે ગુણ ધણા છે. ગુણસમૂહરૂપે વ્યક્તિ પોતે જ સંઘ બને છે. શાસ્ત્રમાં પણ ગીતાર્થગુરુ કે ધર્માચાર્ય એ જ સંઘ છે એમ કહેલ છે. અથવા સમૂહ વ્યક્તિઓથી બને છે. સંઘરૂપ સમૂહમાં પ્રધાન વ્યક્તિ ગીતાર્થ ગુરુ છે. એટલે સંઘના મુખ્ય ઘટકરૂપે સંઘથી અવિભાજ્ય છે.

સભા : એકની ભક્તિમાં ચતુર્વિધ સંઘની ભક્તિનો લાભ મળે ?

સાહેબજી : હા, અપેક્ષાએ ચોક્કસ મળે છે.

ચોથું ભાવતીર્થ રત્નત્રયી તો ગીતાર્થ ગુરુમાં જીવંત પ્રગટેલી છે, અને મોક્ષસાધક ધર્માનુષ્ઠાન પણ તેમનામાં આચરણરૂપે પ્રત્યક્ષ છે, જે પાંચમું ભાવતીર્થ છે. ટૂંકમાં, પાંચે-પાંચ ભાવતીર્થ પ્રથમ ભાવતીર્થમાં ગુણ-ગુણીના અભેદથી સમાયાં. એટલે એકમાં પાંચ સમાય એ વિધાન પણ સંગત છે. આ જ રીતે બીજા ભાવતીર્થ વગેરેમાં પણ સમાવેશ શક્ય છે; કારણ કે બધાં ભાવતીર્થની પરસ્પર ગાઢ સંલગ્નતા છે. દરેક એકબીજાનાં અવિભાજ્ય અંગ છે, છતાં પોતપોતાની આગવી વિશેષતાના કારણે પાંચે સ્વતંત્ર પણ છે. એકના અભાવમાં બધાનો વિચ્છેદ થશે, અને એકની હયાતિમાં બધાની હયાતી રહેશે. જેમ આત્માનો એક પ્રદેશ બીજા તમામ આત્મપ્રદેશો સાથે કાયમ સંકળાયેલો છે, એક પણ પ્રદેશ કદી બીજા પ્રદેશોથી કદીએ વિખૂટો પડતો નથી, આત્મદ્રવ્ય સ્વભાવથી અખંડ છે; તેમ અપેક્ષાએ પાંચેય ભાવતીર્થ અખંડ છે, જે પરસ્પરની ધનિષ્ઠતા સૂચવે છે.

હવે બીજું ભાવતીર્થ દ્વાદશાંગી લો, તો દ્વાદશાંગીરૂપ શ્રુતજ્ઞાનમાં જ ગીતાર્થગુરુ, શ્રીસંઘ, રત્નત્રયીનો માર્ગ અને મોક્ષસાધક અનુષ્ઠાનો બોધરૂપે સમાયેલાં છે. એટલે દ્વાદશાંગીરૂપ ભાવશ્રુતમાં પાંચેય તીર્થો પ્રવિષ્ટ છે.

તેમ ચતુર્વિધ સંઘમાં ગીતાર્થ ગુરુ, દ્વાદશાંગીરૂપ શ્રુતજ્ઞાન, રત્નત્રયીરૂપ મોક્ષમાર્ગ અને મોક્ષસાધક અનુષ્ઠાનો સતત રહેવાનાં. તેથી તેમાં પણ પાંચેનો સમાવેશ સુગમ જ છે. સંઘમાં આ પાંચ છે અને આ પાંચેમાં સંઘ છે. ખરેખર જેને શાસનને સર્વાંગી ઓળખવું હોય, તારક તીર્થના ભાવથી ઉપાસક બનવું હોય, તીર્થ શબ્દનો ભાવનિક્ષેપે અર્થ વિચારવો હોય, તેણે આ બધા અંકોડા મગજમાં જોડવા જરૂરી છે. બહુમાનપૂર્વકની સ્પષ્ટ ઓળખ કરવા ધર્મતીર્થનું ભાવનિક્ષેપે ચિંતન જરૂરી છે.

હવે ચોથું ભાવતીર્થ રત્નત્રયી લો, તો તે પણ પાંચેમાં સમાયેલું છે; કારણ કે ગીતાર્થ ગુરુમાં તો રત્નત્રયીનું જીવંત પાલન છે. ભાવશ્રુતમાં પણ બોધરૂપે રત્નત્રયી વ્યાપેલી જ છે. શ્રીસંઘ તો રત્નત્રયી વિનાનો સંભવિત જ નથી. રત્નત્રયીમાં સ્વયં રત્નત્રયીનો અભેદ સહજ છે. સમિતિ-ગુપ્તિમય મોક્ષસાધક સમ્યગ્ અનુષ્ઠાન તો રત્નત્રયીના ગુણથી વાસિત જ હોય. આમ, પાંચેમાં રત્નત્રયી વ્યાપ્ત છે. વળી, સમ્યગ્દર્શન, સમ્યગ્જ્ઞાન અને સમ્યકચારિત્રરૂપ

રત્નત્રયીમાં શ્રદ્ધા, સમજણ અને આચરણરૂપે ગીતાર્થ ગુરુ, શ્રુતજ્ઞાન, શ્રીસંઘ અને અનુષ્ઠાનો સમાયેલાં જ છે.

આમ એકમાં પાંચ અને પાંચેમાં પ્રત્યેક, આ વાતને તર્કથી સ્થાપિત કરી શકાય છે. તેની સમજણથી ભાવતીર્થ એક-બીજાનાં પૂરક-વર્ધક છે, અને છતાં સ્વતંત્ર પણ છે, તેનો બોધ થાય છે. આ પાંચેની અખંડિતતામાં ધર્મતીર્થની અખંડિતતા છે. આ પાંચથી જ જગતના જીવો તરે છે. આ પાંચ જેવી તારકતા આ વિશ્વમાં બીજા કોઈમાં નથી. આવા પંચમય ધર્મતીર્થનું તીર્થકરોએ જગતને પ્રદાન કર્યું છે, એ તીર્થકરોનો વિશ્વ પર સર્વશ્રેષ્ઠ ઉપકાર છે. વર્ષો વીતે, પેઢીઓ વીતે, તોપણ શાસન સુબદ્ધ ચાલે તે આ પાંચ જીવંત ભાવતીર્થોને આભારી છે. ^૧પાંચે પ્રત્યક્ષ ગુણમય છે. તેમનું જે આત્મા અવલંબન લે તે આત્માના ગુણોનો વિકાસ અવશ્ય થાય. આત્માના નિર્મળ ગુણો કે નિર્મળ ગુણયુક્ત આત્માની પૂજાથી જ ગુણોની પ્રાપ્તિ થાય, તે શાશ્વત નિયમ છે. આ પાંચેમાં એવી શક્તિ છે કે જે તેમને આરાધે તેને ગુણ પ્રાપ્ત કરાવે.

ભાવતીર્થ શબ્દ બોલાય ત્યારે તમારા મનમાં આ પાંચ જીવંત તીર્થની ઉપસ્થિતિ થવી જોઈએ. દ્રવ્યતીર્થ બોલવાથી જડ તારક તીર્થ ઉપસ્થિત થાય તે બરાબર છે, પરંતુ ભાવતીર્થ ચેતન કે ચેતનના શુદ્ધ ગુણમય જ હોય. દરેક કાળમાં તીર્થયોગ્ય ગુણ પ્રગટેલા હોય તેવી વ્યક્તિ જીવંત હાજર હોય તો જ ભાવતીર્થ વિદ્યમાન હોઈ શકે. હાજરાહજૂર, પ્રગટ ગુણો વિના ભાવતીર્થ ન કહી શકાય; કારણ કે ભાવનિક્ષેપો ભાવરૂપે જે ગુણોની demand (માંગણી) કરે છે, તે સાક્ષાત્ હાજર કે પ્રગટ જ જોઈએ. જેમ ભાવનિક્ષેપે તીર્થકર બોલીએ ત્યારે તીર્થપ્રવર્તનના ગુણ જેમાં હાજર હોય તે વ્યક્તિ જ આવે. તેથી જ કેવલજ્ઞાન પૂર્વેના છન્નસ્થ તીર્થકર પણ દ્રવ્યતીર્થકર કહેવાય છે. અરે! નિર્વાણ પછી પણ, આત્માના ગુણ વધવા છતાં, સિદ્ધ અવસ્થાના તીર્થકરને દ્રવ્યતીર્થકર જ કહ્યા. ભાવતીર્થકર શબ્દ તો સમવસરણમાં બિરાજમાન, તીર્થપ્રવર્તનની જીવંત પ્રવૃત્તિ કરતા તીર્થકરો માટે જ વપરાય છે. તે જ રીતે ભાવતીર્થ શબ્દ બોલીએ તો જેનામાં તારકતા હાજરાહજૂર છે, તારકશક્તિરૂપ ગુણો જીવંત છે, તેવી વ્યક્તિ જ ઉપસ્થિત થાય. ચૈતન્યમય ગુણ વિનાના જડ એવા તારક પદાર્થો ભાવનિક્ષેપાના તીર્થમાં સમાવેશ ન જ પામી શકે. દ્રવ્યતીર્થના વર્ણનમાં તમામ જડ તારક પદાર્થો આવશે, તેનો પણ મહિમા વિચારીશું.

સભા : શ્રી સીમંધરસ્વામી મહાવિદેહમાં હાલ ભાવતીર્થકર છે, અહીં તેમની પ્રતિમાની પૂજા કરીએ તો તે ભાવતીર્થકર પૂજ્યા કહેવાય ?

સાહેબજી : ના, પ્રતિમા સ્થાપનાતીર્થકર છે. ભાવતીર્થકર કરતાં છન્નસ્થ અવસ્થાના દ્રવ્યતીર્થકર

૧. જિન ઉત્તમ ગુણ ગાવતાં ગુણ આવે નિજ અંગ, પદ્મવિજય કહે એહ સમય પ્રભુ પાલજો જેમ થાઉં અક્ષય અભંગ. પ્રથમ૦

(પં. પદ્મવિજયજી વિરચિત ઋષભદેવ જિન સ્તવન)

ન્યૂન છે, દ્રવ્યતીર્થકર કરતાં સ્થાપનાતીર્થકર ન્યૂન છે, અને સ્થાપનાતીર્થકર કરતાં નામતીર્થકર ન્યૂન છે. તમે લોગસસ બોલો છો તેમાં નામનિક્ષેપે તીર્થકરને નમસ્કાર છે. દેરાસરમાં જઈને પ્રતિમાને પગે લાગો અથવા જં કિંચિ સૂત્ર બોલો તો તેમાં સ્થાપનાનિક્ષેપે તીર્થકરોને નમસ્કાર છે. ^૧નમુત્યુણં સૂત્રમાં ‘જે અ અઈઆ સિદ્ધા’ ગાથાથી દ્રવ્યનિક્ષેપે તીર્થકરોને નમસ્કાર છે, અને પુકખરવરદીવડ્ઢે સૂત્ર દ્વારા ભાવનિક્ષેપે તીર્થકરોને નમસ્કાર છે. ચારે નિક્ષેપા અપેક્ષાએ એકબીજાથી જુદા પણ છે અને એક પણ છે. ચારે નિક્ષેપાની ક્રમશઃ શ્રેષ્ઠતા છે, છતાં ભાવનિક્ષેપા સાથે સંકળાયેલા જ નામનિક્ષેપા આદિ પૂજ્ય છે. તેથી સાચો સાધક દરેક નિક્ષેપા દ્વારા અંતે તો ભાવનિક્ષેપાની જ ઉપાસના કરે છે. ઋષભદેવ પ્રથમ તીર્થકરનું નામ છે, પરંતુ તમે તમારા દીકરાનું નામ ઋષભ રાખો તો તેને લોગસસમાં અમે પ્રણામ નથી કરતા. હકીકતમાં ભાવનિક્ષેપે પ્રથમ તીર્થકર એવા ઋષભદેવને ત્યાં નામના માધ્યમથી નમસ્કાર છે. તેવી જ રીતે પ્રથમ તીર્થકર એવા ઋષભદેવની પ્રતિમા કે ચિત્રને ભક્તિથી નમસ્કાર કરાય છે, નહિ કે ઋષભ નામની બીજી કોઈ વ્યક્તિના ફોટા કે પૂતળાને. ^૨સંક્ષેપમાં નામ હોય, આકાર હોય કે દ્રવ્ય હોય, પણ તેનું પવિત્ર ભાવાત્મક વ્યક્તિ સાથે તેનું અનુસંધાન હોય તો જ તે પૂજ્ય છે. દેરાસરમાં મહાવીરસ્વામીની પૂજા કરો તો તે સ્થાપનાનિક્ષેપે જ પૂજા છે; કારણ કે મહાવીરસ્વામીનો આત્મા સિદ્ધશિલા પર બિરાજમાન છે. અહીં તેમની સાકારસ્થાપના જ છે, પરંતુ તે ભાવસંલગ્ન છે, તેથી ચોક્કસ પૂજનીય છે, છતાં તેના દ્વારા પૂજા તો ભાવતીર્થકરની જ થશે.

સભા : સમવસરણમાં તીર્થકર સાક્ષાત્ હાજર છે, ત્યારે ‘નમો અરિહંતાણં’ બોલીએ તો ?

સાહેબજી : સાક્ષાત્ હોય ત્યારે પણ ‘નમો અરિહંતાણં’ પદ બોલી નમસ્કાર કરો તો તે નામના માધ્યમથી જ ભાવતીર્થકરને નમ્યા કહેવાય.

૧. અયં ચ પ્રાયેણ ભાવાર્હદ્વિષયો, ભાવાર્હદધ્યારોષાચ્ચ સ્થાપનાર્હતામપિ પુરઃ પઠ્યમાનો ન દોષાય । "તિત્તીસં ચ પયાઈ, નવ સંપય વળ્ણ દુસયબાસહ્ણા । ભાવજિણત્યયરૂવો, અહિગારો એસ પદમોત્તિ । ૧૧ ।" અતોડનન્તરં ત્રિકાલવર્તિત્તદ્રવ્યાર્હદ્વન્દનાર્થમિમાં ગાથાં પૂર્વાચાર્યાઃ પઠન્તિ- "જે ય અઈયા સિદ્ધા, જે ય ભવિસ્સંતણાગે કાલે । સંપડ ય વટ્ટમાણા, સવ્વે તિવિહેણ વંદામિ । ૧૧ ।" કળ્ઠયા । નનુ કથં દ્રવ્યાર્હન્તો નરકાદિગતિં ગતા અપિ ભાવાર્હદ્વન્દનાર્હા? ઇતિ ચેત્, ઉચ્યતે, સર્વત્ર તાવત્રામસ્થાપના-દ્રવ્યા-ડર્હન્તો ભાવાર્હદવસ્થાં હ્રદિ વ્યવસ્થાપ્ય નમસ્કાર્યા ઇતિ ।

(ધર્મસંગ્રહ ટીકા ભાગ-૨, શ્લોક-૬૧, ટીકા)

✽ નનુ કિં દ્રવ્યાર્હતો નરકાદિગતિગતા અપિ ભાવાર્હદ્વદ્ વંદનાર્હાઃ?, કામં, કથમિતિ ચેત્ ઉચ્યતે, સર્વત્ર તાવત્રામસ્થાપનાદ્રવ્યાર્હતો ભાવાર્હદવસ્થાં હ્રદિ વ્યવસ્થાપ્ય નમસ્કાર્યાઃ ।

(શ્રાદ્ધદિનકૃત્યસૂત્ર ભાગ-૧, શ્લોક ૩૦-૩૧, દેવેન્દ્રસૂરિ કૃત સ્વોપજ્ઞ ટીકા)

૨. શુદ્ધભાવ જેહનો છે તેહના, ચાર નિક્ષેપા સાચા; જેહમાં ભાવ અશુદ્ધ છે તેહના, એક કાચે સવિ કાચા રે. જિનજી! ૧૨

(ઉપા. યશોવિજયજી કૃત કુમતિમદગાલન વીરસ્તુતિરૂપ ૧૫૦ ગાથાનું સ્તવન)

સભા : બોલ્યા વગર નમસ્કાર કરે તો ?

સાહેબજી : કાયા નમાવીને કરે તો કાયિક નમસ્કાર કહેવાય, અને માત્ર મનથી નમસ્કાર કરે તો માનસિક નમસ્કાર કહેવાય; પરંતુ મન, વચન અને કાયા ત્રણેથી નમસ્કાર કરે તો ત્રિતય નમસ્કાર કહેવાય; છતાં સમવસરણમાં ત્રણેય પ્રકારનો નમસ્કાર થાય તો ભાવતીર્થકરને જ. ભીંત પર કે પુસ્તકમાં લિપિ આદિ રૂપે તીર્થકરનું નામ લખ્યું હોય તેને નમસ્કાર કરો તે, કે તેમના વાયક શબ્દને ઉચ્ચારણરૂપે નમસ્કાર કરો તો તે, નામતીર્થકરને નમસ્કાર કહેવાય. તીર્થકર આકાર, ચિત્ર કે પ્રતિમા આદિરૂપે હોય અને તેને નમસ્કાર કરો તો તે સ્થાપનાતીર્થકરને નમસ્કાર છે; જ્યારે છબ્બસ્થ આદિ અવસ્થામાં રહેલા તીર્થકરને નમસ્કાર કરો, કે તીર્થકરના નિર્વાણ પામેલા દેહ આદિને નમસ્કાર કરો, તો તે દ્રવ્યતીર્થકરને નમસ્કાર છે. કેવલી તરીકે વિચરતા ચોત્રીસ અતિશય યુક્ત સમવસરણમાં બિરાજમાન તીર્થકરને નમસ્કાર કરો તો તે ભાવતીર્થકરને નમસ્કાર કહેવાય. આમ, ચારે નિર્લેપા ક્રમશઃ નામ, આકાર, દ્રવ્ય અને ભાવની મુખ્યતાવાળા છે, પરસ્પર એકબીજા સાથે જોડાયેલા છે, સદંતર જુદા નથી; કારણ કે સમવસરણમાં બિરાજમાન પ્રભુ પણ તે કાળે તેમના નામથી અવિભક્ત છે, આકાર તો સાથે જોડાયેલો જ છે, દેહ કે આત્મારૂપ દ્રવ્ય પણ ત્યાં હાજર જ છે, ગુણમય ભાવ પ્રગટ વિદ્યમાન છે. તેથી ભાવતીર્થકરમાં પણ ચારે નિર્લેપા અપેક્ષાએ હાજર જ છે. ચારે નિર્લેપાથી કરાતી ભક્તિ-ઉપાસના-ધ્યાન પરમાત્માની સર્વાંગી ઉપાસના છે. એક પણ નિર્લેપાને ભાવ સાથે સંલગ્ન હોય તો નામંજૂર ન કરાય.

તે જ રીતે ધર્મતીર્થ શબ્દ લઈએ તો તેના પણ ચાર નિર્લેપા થશે. (૧) ધર્મતીર્થ શબ્દ, તેનું ઉચ્ચારણ કે તેનું લિપિરૂપે આલેખાયેલું નામ તે નામધર્મતીર્થ છે. તેને પણ પૂજ્યભાવથી નમસ્કાર કરવા યોગ્ય છે; કારણ કે તે તીર્થકરના શાસનને મનમાં ઉપસ્થિત કરાવે છે. (૨) ધર્મતીર્થની પ્રતીકાત્મક સ્થાપના સમવસરણ કે ચૈત્યવૃક્ષ છે; કારણ કે ત્યાંથી જ તીર્થપ્રવર્તન થાય છે, તે આકાર જ તીર્થનો સૂચક છે. (૩) દ્રવ્યધર્મતીર્થમાં તમામ તારક આલંબનો અને ઉપકરણોનો સમાવેશ થાય છે, જેનું વર્ણન હવે કરીશું; અને (૪) ભાવતીર્થના તો પાંચે પ્રકારો આપણે વર્ણન કર્યા જ છે. તેથી આ ધર્મતીર્થ પણ ચારે નિર્લેપે વંદનીય, પૂજનીય જાણવું.

परिशिष्ट : भावतीर्थ - अनुष्ठान

→ इदम्भङ्गशतोपेताऽहिंसा यत्रोपवर्ण्यते। सर्वांशपरिशुद्धं तत्प्रमाणं जिनशासनम्॥५६॥

(अध्यात्मसार, अधिकार-१२)

→ महति दोषानुबन्धे हि मूलगुणादिभंगरूपे विधीयमाने धर्मः स्वरूपमेव न लभतेऽल्पातिचारानुबन्धे च भवन्नपि धर्मः शबलस्वरूप एव संभवतीति तात्पर्यम्।

(उपदेशरहस्य, श्लोक-६२, टीका)

→ गुरोर्न दूषणम्, तदीयाविधिप्ररूपणमवलम्ब्य श्रोतुरविधिप्रवृत्तौ च तस्योन्मार्गप्रवर्तनपरिणामादवश्यं महादूषणमेव, तथा च श्रुतकेवलिनो वचनम्- "जह सरणमुवगयाणं, जीवाण सिसो निकितए जो उ। एवं आयरिओ वि हु, "उस्सुत्तं पण्णवेंतो य [उपदेशमाला-५१८]। न केवलमविधिप्ररूपणे दोषः, किन्त्वविधिप्ररूपणाभोगेऽविधिनिषेधासम्भवात् तदाशंसनानुमोदनापत्तेः फलतस्तत्प्रवर्तकत्वादोष एव। तस्मात् "स्वयमेतेऽविधिप्रवृत्ता नात्रास्माकं दोषो, वयं हि क्रियामेवोपदिशामो न त्वविधिम्" एतावन्मात्रमपुष्टालम्बनमवलम्ब्य नोदासितव्यं परहितनिरतेन धर्माचार्येण, किन्तु सर्वोद्यमेनाविधिनिषेधेन विधावेव श्रोतारः प्रवर्तनीयाः, एवं हि ते मार्गे प्रवेशिताः, अन्यथा तून्मार्गप्रवेशनेन नाशिताः। एतदपि भावयितव्यमिह तीर्थोच्छेदभीरुभिः-विधिव्यवस्थापनेनैव ह्येकस्यापि जीवस्य सम्यग् बोधिलाभे चतुर्दश-रज्ज्वात्मकलोकेऽमारिपटहवादनात्तीर्थोन्नतिः, अविधिस्थापने च विपर्ययात्तीर्थोच्छेद एवेति। यस्तु श्रोता विधिशास्त्र-श्रवणकालेऽपि न संवेगभागी तस्य धर्मश्रावणेऽपि महादोष एव, तथा चोक्तं ग्रन्थकृतैव षोडशके- "यः शृण्वत् सिद्धान्तं, विषयपिपासातिरेकतः पापः। प्राप्नोति न संवेगं, तदापि यः सोऽचिकित्स्य इति॥१॥

(योगविंशिका, श्लोक-१५, उपा. यशोविजयजी टीका)

→ "लोकमालम्ब्य कर्तव्यं, कृतं बहुभिरेव चेत्। तदा मिथ्यादृशां धर्मो, न त्याज्यः स्यात्कदाचन (ज्ञानसारे २३-४) स्तोका आर्या अनार्येभ्यः, स्तोका जैनाश्च तेष्वपि। सुश्राद्धास्तेष्वपि स्तोकाः, स्तोकास्तेष्वपि सत्क्रियाः॥१२॥ श्रेयोऽर्थिनो हि भूयांसो, लोके लोकोत्तरे च न। स्तोका हि रत्नवणिजः, स्तोकाश्च स्वात्मशोधकाः॥१३॥ (ज्ञानसारे २३-५) एकोऽपि शास्त्रनीत्या यो, वर्तते स महाजनः। किमज्ञसार्यैः? शतमध्यन्धानां नैव पश्यति॥१४॥ यत्संविग्न-जनाचीर्णं, श्रुतवाक्यैरबाधितम्। तज्जीतं व्यवहाराख्यं, पारम्पर्यविशुद्धिमत्॥१५॥ यदाचीर्णमसंविग्नैः, श्रुतार्थानवलम्बिभिः। न जीतं व्यवहारस्तदन्धसंततिसम्भवम्॥१६॥ आकल्पव्यवहारार्थं, श्रुतं न व्यवहारकम्। इतिवक्तुर्महत्तन्त्रे, प्रायश्चित्तं प्रदर्शितम्॥१७॥ तस्माच्छ्रुतानुसारेण, विध्येकरसिकैर्जनेः। संविग्नजीतमालम्ब्य-मित्याज्ञा पारमेश्वरी॥१८॥"

(योगविंशिका, श्लोक-१६, उपा. यशोविजयजी टीका)

कथं च शृङ्गाग्रहिकयाऽतिदेशेन चैतेषां हिंसकत्वानुक्तावपि तथाप्रलापकारिणां नानन्तसंसारित्वम्? शासनोच्छेदकारिणी-मनन्तानुबन्धिनीमायां विनेदृशप्रलापस्यासंभवात्।

(प्रतिमाशतक, श्लोक-५३, टीका)

लोके च साधुवादो भवत्यतुच्छभावेनाकार्पण्येन शोभनो धर्म इत्येवंभूतः, तथा पुरुषोत्तमप्रणीतः सर्वत्र दयाप्रवृत्तेः, प्रभावनेवं तीर्थस्य भवति।

(प्रतिमाशतक, श्लोक-६७ टीका अन्तर्गत स्ववपरिज्ञा श्लोक-१५, टीका)

→ સ્થાનાદ્યયોગિનસ્તીર્થોચ્છેદાદ્યાલમ્બનાદપિ । સૂત્રદાને મહાદોષ, ઇત્યાચાર્યાઃ પ્રવક્ષતે ॥૮॥

સ્થાનાદિ કોઈપણ યોગ રહિત પુરુષને ‘તીર્થનો ઉચ્છેદ થશે’ ઇત્યાદિ કારણે પણ ચૈત્યવન્દનાદિ સૂત્ર ભણાવવામાં સૂત્રની આશાતનારૂપ મોટો દોષ થાય છે-એમ હરિભદ્રાદિ આચાર્યો કહે છે. ‘તીર્થનો ઉચ્છેદ થશે’ ઇત્યાદિ આલંબન પણ આ અવિધિ અનુષ્ઠાનમાં લેવું યોગ્ય નથી. એટલે ‘તીર્થનો વિચ્છેદ ન થાય તે માટે અવિધિ અનુષ્ઠાન કરવા યોગ્ય છે’ એ આલમ્બન ગ્રહણ કરવા યોગ્ય નથી, કારણ કે એ પ્રમાણે સૂત્ર વિરુદ્ધ કરવાથી અશુદ્ધ ક્રિયાની પરંપરા ચાલુ રહે, અને તેથી સૂત્રોક્ત ક્રિયાનો વિચ્છેદ થાય, તે જ તીર્થનો ઉચ્છેદ છે. કારણ કે આજારહિત જનનો સમુદાય તે તીર્થ નથી, પણ શાસ્ત્રવિહિત ઉચિત ક્રિયાવિશિષ્ટ સાધુ, સાધ્વી, શ્રાવક અને શ્રાવિકાનો સમુદાય તે તીર્થ છે. તેથી અવિધિનું સ્થાપન કરવામાં શાસ્ત્રોક્ત ક્રિયાનો ઉચ્છેદ થવાથી પરમાર્થથી તીર્થનો ઉચ્છેદ થાય છે. શાસ્ત્રવિહિત ક્રિયાનો લોપ કરવો એ કડવાં ફળ આપનાર છે. સ્વયં મૃત્યુને પ્રાપ્ત થયેલ અને પોતે મારેલામાં વિશેષતા નથી એમ નથી. પરંતુ એટલી વિશેષતા છે કે સ્વયં મૃત્યુ પામે છે ત્યારે તેમાં પોતાનો દુષ્ટાશય નિમિત્તરૂપ નથી અને પોતે મારે છે તેમાં દુષ્ટાશય નિમિત્તરૂપ છે. તેની પેઠે સ્વયં ક્રિયામાં પ્રવૃત્તિ નહિ કરનારા જીવની અપેક્ષાએ ગુરુને દૂષણ નથી, પરંતુ અવિધિની પ્રરૂપણાને અવલંબીને શ્રોતા અવિધિમાં પ્રવૃત્તિ કરે તો ઉન્માર્ગમાં પ્રવૃત્તિ કરાવવાના પરિણામથી અવશ્ય મહાદૂષણ છે. એ પણ તીર્થ ઉચ્છેદના ભીરુએ વિચાર કરવા યોગ્ય છે.

(જ્ઞાનસાર, અષ્ટક-૨૭, શ્લોક-૮, મૂલ-ટબો)

→ ચૌદ પૂર્વનું માન આ પ્રમાણે છે : પહેલું પૂર્વ ૧ હાથી જેટલા મધીના ઢગલાથી લખી શકાય, બીજું ૨ હાથી જેટલાથી, ત્રીજું ૪ હાથી જેટલાથી, ચોથું ૮ હાથી જેટલાથી, પાંચમું ૧૬ હાથી જેટલાથી, છટ્ઠું ૩૨ હાથી જેટલાથી, સાતમું ૬૪ હાથી જેટલાથી, આઠમું ૧૨૮ હાથી જેટલાથી, નવમું ૨૫૬ હાથી જેટલાથી, દશમું ૫૧૨ હાથી જેટલાથી, અગિયારમું ૧૦૨૪ હાથી જેટલાથી, બારમું ૨૦૪૮ હાથી જેટલાથી, તેરમું ૪૦૯૬ હાથી જેટલાથી તથા ચૌદમું ૮૧૯૨ હાથી જેટલા મધીના ઢગલાથી લખી શકાય છે. ચૌદે પૂર્વ ૧૬૩૮૩ હાથી પ્રમાણ હાથીના ઢગલાથી લખી શકાય છે.

(કલ્પસૂત્ર સુખબોધિકા ટીકા ખીમાવિજયજી વિરચિત ખીમશાહી બાલાવબોધ પ્રથમ વ્યાખ્યાન)

→ ચૌદ પૂર્વધર ભક્તિ કરીજે, જેમ શ્રુતજ્ઞાન લહીજે રે; ચૌદ પૂર્વતપ વિધિ આરાધી, માનવ ભવ ફળ લીજે રે. ૧. પ્રથમ પૂર્વ જે ઉત્પાદક નામે, વસ્તુ ચૌદ તસ જાણો રે; એક કોડી પદ એક ગજ મસી માને, લિખનતણું પરમાણો રે. ૨. અગ્રયણી પૂર્વ છે બીજું, વસ્તુ છવીશ છે જેહની રે; છનું લાખ પદ બે ગજ માને, લિખન શક્તિ કહી તેહની રે. ૩. વીર્યપ્રવાદ નામ છે ત્રીજું, વસ્તુ સોળ અધિકાર રે; સત્તરી લાખ પદ ગજ ચઉ માને, લિખવનો ઉપચાર રે. ૪. અસ્તિપ્રવાદ ચોથું જે પૂર્વ, વસ્તુ અઠાવીશ કહીએ રે; સાઠ લાખ પદ અષ્ટ ગજ માને, મસી પુંજે લિપિ લહીએ રે. ૫. જ્ઞાનપ્રવાદ પંચમ પૂર્વનું, વસ્તુ બાર સુ વિચાર રે; એકોનએક કોડી પદ છે તેહનાં, સોલસ ગજ લિપિ સાર રે. ૬. સત્યપ્રવાદ છટ્ઠું પદ ષટ શત, અધિકા પદ એક કોડી રે; બે વસ્તુ ગજ બત્રીશ માને, લખવાને મતિ જોડી રે. ૭. આત્મપ્રવાદ સત્તમ સોલ વસ્તુ, કોડી છવીશ પદ વારૂ રે; ચોસઠ ગજ મસી માને લખીએ, એ ઉપમા

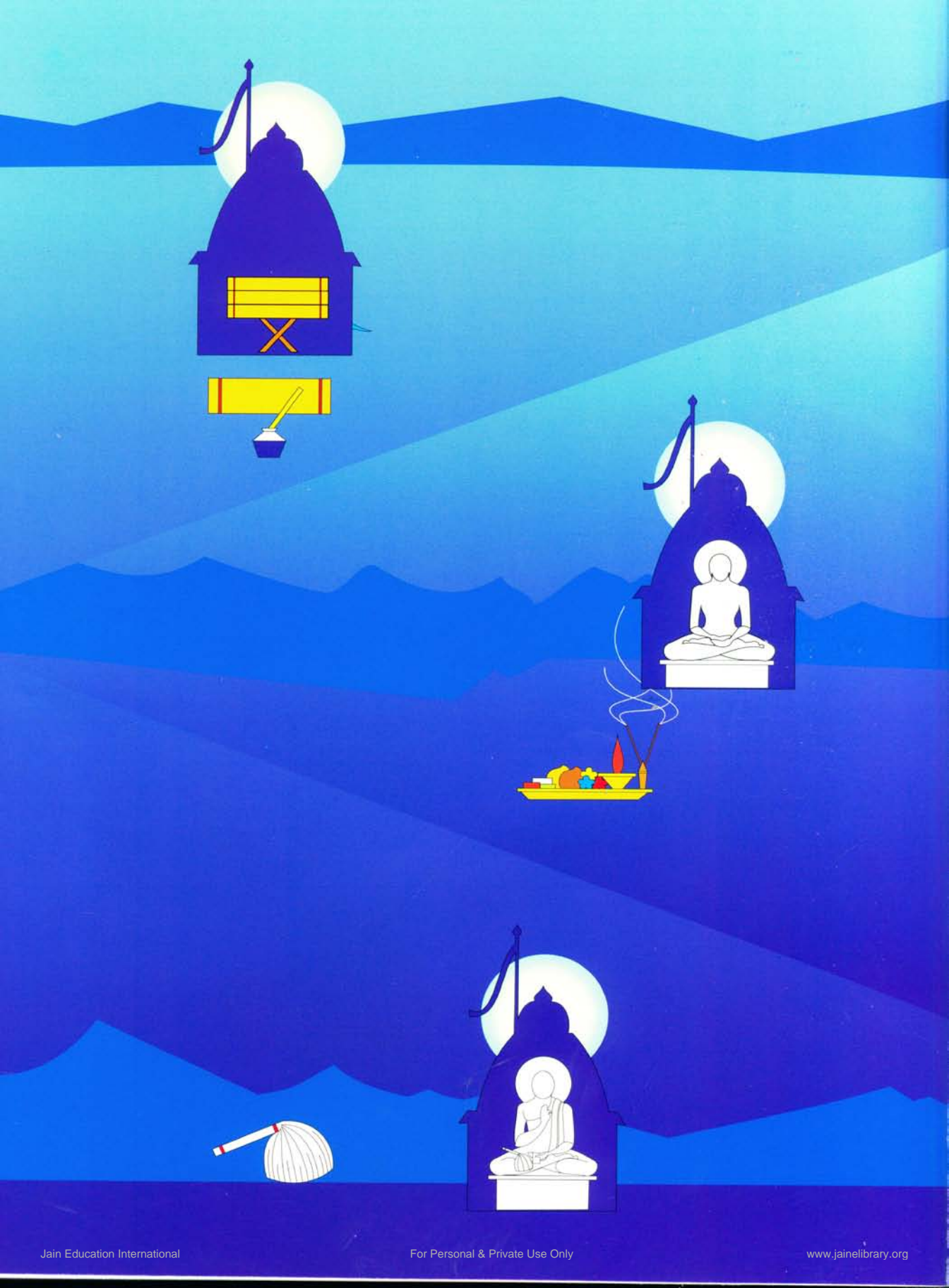

કહી ચાઝુ રે. ૮. આઠમું કર્મપ્રવાદ પૂર્વ છે, ત્રીશ વસ્તુ અધિકારો રે; અસી સહસ્ર એક કોડી પદ ગજ વળી, એકસો અઠવીસ ધારો રે. ૯. પ્રત્યાખ્યાન પ્રવાદ છે નવમું, વીશ વસ્તુ પદ જેહનાં રે; લાખ ચોરાશી ગજ બસે છપ્પન, લિખન માન કહ્યા તેહનાં રે. ૧૦. વિદ્યાપ્રવાદ પૂર્વ છે દશમું, પંદર વસ્તુ તસ ભણિએ રે; એક કોડી દશ લક્ષ પદ તેહનાં, પાંચસે બાર ગજ ગણિએ રે. ૧૧. એકાદશમું કલ્યાણ નામે, કોડી છવીશ પદ સુદ્ધાં રે; બાર વસ્તુ એક સહસ્ર ચોવીશ ગજ, લિપિ અનુમાન પ્રસિદ્ધાં રે. ૧૨. પ્રાણાવાય દ્વાદશમું પૂર્વ, તેર વસ્તુ સુખકારી રે; છપ્પન લાખ એક કોડી પદ ગજ વળી, દો સહસ્ર અડતાલીસ સાર રે. ૧૩. ક્રિયાવિસાલ ત્રયોદશમું પૂર્વ, નવ કોડી પદ વસ્તુ ત્રીશ રે; ચાર સહસ્ર છત્રુ ગજ માને, લિખવા અધિક જગીશ રે. ૧૪. લોક બિન્દુસાર ચૌદમું પૂર્વ, પદ કોડી સાઢિબાર રે; વસ્તુ પંચવીશ ગજ એક શત બાણું, અધિકા આઠ હજાર રે. ૧૫. ધુરી ચારે પૂર્વ ને ચુલા, અવર તેહ ન જાણો રે; દૃષ્ટિવાદનો ભેદ એ ચોથો, શાસન ભાવ વખાણો રે. ૧૬. એણી પરે ચૌદ પૂર્વની સેવા, કરતાં આતમ દીપે રે; શ્રી નયવિમલ કહે નિજ શકતે, તો સવી અરિયણ જીપે રે. ૧૭.

(જ્ઞાનવિમલસુરિ કૃત ચૌદપૂર્વની સજ્જાય)

દ્રવ્યતીર્થનો મહિમા

સિદ્ધં સિદ્ધત્થાણં, ઠાળમળોવમસુહં ઝવગયાળં ।

કુસમયવિસાસણં, સાસણં જિણાણં ધવજિણાણં ॥૧॥

(સંભ્રમતિતર્ક પ્રકરણ૦ શ્લોક-૧)

અનંત ઉપકારી, અનંત જ્ઞાની શ્રી તીર્થંકર પરમાત્મા મહામંગલકારી અને સર્વોત્કૃષ્ટ એવા આ ધર્મતીર્થની સ્થાપના કરે છે.

ભાવતીર્થને સદા નવપલ્લવિત અને અવિચ્છિન્ન રાખનાર દ્રવ્યધર્મતીર્થનો પણ અપાર મહિમા :

આપણે ભાવનિક્ષેપાના કમથી ધર્મતીર્થનું વર્ણન કરતાં દ્વિતીય ક્રમે દ્રવ્યધર્મતીર્થ આવે છે. તેનું વર્ણન કરતાં સૌ પ્રથમ તેનો મહિમા દર્શાવું છું. પાંચે ભાવતીર્થો જેમ એક એક અપેક્ષાએ ઉત્તરોત્તર ચડિયાતાં કે મહિમાવંત હતાં, અને તેના વિના પ્રભુશાસન હયાત જ ન બને, તેમ ભાવતીર્થોને અવિચ્છિન્ન ટકાવવા દ્રવ્યતીર્થ પણ અનિવાર્ય છે. તેના વિના તીર્થંકરોનું ધર્મશાસન કાળના પ્રવાહમાં લાંબો સમય કદી ટકે નહિ. જોકે દ્રવ્યતીર્થ નિયમા નિશ્ચયેષ્ટ હોય, દ્રવ્યતીર્થમાં કોઈ ચેતન વસ્તુ આવતી નથી, તોપણ અપેક્ષાએ દ્રવ્યતીર્થનો મહિમા ભાવતીર્થથી પણ અધિક છે. તમને થશે કે મહારાજ ધુમરાવે છે, પણ વાસ્તવમાં તેવું નથી.

પ્રભુ મહાવીરે વર્તમાન શાસન સ્થાપ્યું, ગીતાર્થ ગુરુ પદ્ધતર સ્થાપ્યા, દ્વાદશાંગીરૂપ શાસ્ત્રો પ્રકાશ્યાં, ચતુર્વિધ શ્રીસંઘની રચના થઈ, રત્નત્રયીરૂપ મોક્ષમાર્ગ અને મોક્ષસાધક ધર્માનુષ્ઠાન પ્રગટ્યાં; પરંતુ આ પાંચે જીવંત તીર્થ ટકવાનાં ક્યાં સુધી ? જ્યાં સુધી તેમને ધારણ કરનાર જીવંત વ્યક્તિ હયાત છે ત્યાં સુધી. પાંચમા આરામાં આયુષ્ય કેટલું ? બહુ-બહુ તો ૧૦૦-૧૨૫ વર્ષનું. આજથી ૧૦૦ વર્ષ પછી અત્યારની વ્યક્તિઓના સમૂહરૂપ સંઘ રહેવાનો નથી, છતાં ભાવતીર્થ ટકશે, તે ગુણોની ધારક વ્યક્તિઓની પરંપરાથી ટકશે. એક ધારક જીવંત વ્યક્તિરૂપે શાસન લાંબો સમય ટકતું નથી. વીરપ્રભુએ પણ ભાવતીર્થસ્વરૂપ ગૌતમ ગણધર કે સુધર્માસ્વામીને સ્થાપ્યા, પરંતુ તેવું જીવંત તારક તીર્થ પણ ૫૦-૧૦૦ વર્ષ આયુષ્ય પૂરું થાય એટલે વ્યક્તિરૂપે મટી જાય છે; પરંતુ નવી વ્યક્તિ તારક તીર્થસ્વરૂપે પકવીને જાય છે, તેથી અવિચ્છિન્ન પરંપરા ચાલે છે. ટૂંકમાં, પ્રવાહથી જ ભાવતીર્થ અવિચ્છિન્ન દીર્ઘકાલીન બને છે, નહિ કે વ્યક્તિરૂપે. આ વાત સંઘરૂપ સમૂહ માટે પણ તે જ રીતે લાગુ પડે છે. તેથી પ્રવાહ અવિચ્છિન્ન રાખવા આગળ-

આગળ શાસ્ત્રો આદિ રૂપ વારસો સંકાંત કરવો પડે છે. આ વારસામાં **generation to generation** (પેઢી દર પેઢી) જે ટકાવાય છે તે જ દ્રવ્યધર્મતીર્થ છે. જો તે ન હોય તો પ્રવાહથી ભાવતીર્થ લાંબું ચાલે જ નહિ. તેથી શાસનને અવિચ્છિન્ન ટકાવવામાં દ્રવ્યધર્મતીર્થનો પણ મહાન ફાળો છે. અરે ! તીર્થંકરોએ સોંપેલો ભાવતીર્થનો વારસો પણ દ્રવ્યતીર્થ વિના ટકતો નથી. દ્રવ્યતીર્થથી જ શાસન અસ્ખલિત ચાલ્યું આવે છે અને અવિચ્છિન્ન રહેશે. ભાવતીર્થને નવપલ્લવિત રાખનાર અને અવિચ્છિન્ન રાખનાર દ્રવ્યતીર્થ જ છે. તે અપેક્ષાએ દ્રવ્યતીર્થની મહાનતા પણ નાનીસૂની નથી. કલિકાલમાં પણ ^૧પૂ. સૂરિપુરંદર આ. શ્રી હરિભદ્રસૂરીશ્વરજી મહારાજા, ^૨પૂ. કલિકાલસર્વજ્ઞ આ. શ્રી હેમચંદ્રસૂરીશ્વરજી મહારાજા કે ^૩પૂ. ઉપાધ્યાયજી શ્રી યશોવિજયજી મહારાજા જેવા પ્રભાવકો પાક્યા તેમાં દ્રવ્યતીર્થરૂપ શાસ્ત્રોનો જ સિંહફાળો છે. આવા પ્રચંડ પ્રજ્ઞાના સ્વામીનું પણ માથું બદલી આપે, સર્વતોમુખી પ્રતિભા ખીલવે, અજોડ વાદી પકવે તેવાં શાસ્ત્રો જ વારસામાં ન હોય તો શું આવા પ્રભાવકો પાકત ખરા ? આજે પણ જૈનદર્શન સ્પર્ધામાં ઊતરી શકે કે વિજયી બની શકે, તેમાં અજોડ તત્ત્વજ્ઞાન પીરસનારાં શાસ્ત્રોરૂપ ગ્રંથસમૂહોનો વારસો જ કારણ છે. ગુરુ ભગવંત પણ શાસ્ત્રોનો વારસો શિષ્યને આપે છે. પેઢી દર પેઢી જળવાતો આ વારસો એ દ્રવ્યતીર્થ જ છે.

સભા : શાસ્ત્ર ભાવતીર્થ નથી ?

સાહેબજી : જીવંત ગીતાર્થ ગુરુના આત્મામાં રહેલું શ્રુતજ્ઞાન તે દ્વાદશાંગીરૂપ ભાવતીર્થ છે. તે તો ગુરુના સ્વર્ગવાસ સાથે વિદાય લે છે. વારસામાં તો ગ્રંથસમૂહરૂપે જે લિપિબદ્ધ શાસ્ત્રો મળે છે તે જડ હોવાથી દ્રવ્યતીર્થ જ છે, તે કાંઈ ભાવતીર્થ નથી; પરંતુ તે ગ્રંથોમાં પણ સર્વતોમુખી પ્રતિભાવાળા મહાપ્રભાવક પકવવાની પ્રચંડ તાકાત છે. વારસામાં આવેલા બેનમૂન એક ગ્રંથનો પણ લોપ થાય તો શાસનને મહાન ફટકો પડે છે; કારણ કે ફરી આવું સર્જન કોઈ પેદા કરવાનું નથી. પૂ. આ. શ્રી હેમચંદ્રસૂરિજી કે પૂ. આ. શ્રી હરિભદ્રસૂરિજી આદિ પાક્યા તે આ વારસાના પ્રભાવે જ છે. જેટલો વારસો લોપાય છે તેટલું શાસન પણ ખંડિત થાય છે. તેથી જ દ્રવ્યતીર્થ પણ મહાન છે. ભાવતીર્થને ટકાવવાનું શ્રેષ્ઠ સાધન તો દ્રવ્યતીર્થ જ છે. ભાવતીર્થની અસ્ખલિતતામાં દ્રવ્યતીર્થનો જ ઉપકાર સમાયેલો છે. તેથી ભાવતીર્થસ્વરૂપ ગીતાર્થ ગુરુઓ કે ચતુર્વિધ શ્રીસંઘ પણ દ્રવ્યતીર્થને પૂજે છે, તેનું ઋણ સ્વીકારે છે. ભાવતીર્થ

૧. કથ અમ્હારિસા જીવા દૂસમાદોસદૂસિયા। હા અણાહા કહં હુંતા ન હુંતો જડ જિણાગમો।।૮૭।।

(સંબોધપ્રકરણમ્ ગુરુસ્વરૂપઅધિકાર)

૨. યદીયસમ્યક્ત્વબલાત્પ્રતીમો, ભવાદૂશાનાં પરમસ્વભાવમ્। કુવાસનાપાશવિનાશનાય, નમોઽસ્તુ તસ્મૈ તવ શાસનાય।।૨૧।।

(હેમચંદ્રસૂરિજી વિરચિત અયોગવ્યવચ્છેદદ્વાત્રિંશિકા મૂલ)

૩. કુતકૈર્ધ્વસ્તાનામતિવિષમનૈરાત્મ્યવિષયૈસ્તવૈવ સ્યાદ્વાદસ્ત્રિજગદગદહ્કારકરુણા। ઇતો યે નૈરુજ્યં સપદિ ન ગતાઃ કર્કશરુજસ્તદુદ્ધારં કર્તું પ્રભવતિ ન ધન્વન્તરિરપિ।।૧૦૫।।

(ઉપા. યશોવિજયજી વિરચિત ન્યાયખંડખાદ્ય મૂલ)

જીવંત તીર્થ હોવાથી તેની ઉપાસનામાં કમીના નથી રાખવાની. ભાવતીર્થનું શરણું સ્વીકારનારનો, તેને સમર્પિત થનારનો ઉદ્ધાર નિશ્ચિત જ છે; પરંતુ દ્રવ્યતીર્થની પણ ઉપયોગિતા ઓછી નથી.

સભા : ભાવતીર્થરૂપ આત્મા અને આત્માના ગુણો તો શાશ્વત જ છે ને ?

સાહેબજી : ના, મોક્ષ સિવાય આત્મા ક્યાંય શાશ્વત અવસ્થાન પામતો જ નથી. ગમે તેવી ગુણિયલ વ્યક્તિ આ ધરાતલ ઉપર ભાવતીર્થ સ્વરૂપે હોય, પરંતુ આયુષ્ય ક્ષય સાથે વ્યક્તિ ગઈ, એટલે તેમાં રહેલી જીવંત દ્વાદશાંગી, જીવંત રત્નત્રયી કે જીવંત ધર્માનુષ્ઠાન પણ અહીંથી ગયાં. તેથી જ જીવંત તીર્થ વ્યક્તિગત સંગ ટકતું નથી, વ્યક્તિઓની પરંપરા ચાલે છે. જેમ તીર્થંકરો યાવચ્ચંદ્રદિવાકરૌ નથી, તેમ ગણધર આદિ ભાવતીર્થ પણ યાવચ્ચંદ્રદિવાકરૌ નથી. પરંપરાથી જ ભાવતીર્થને યાવચ્ચંદ્રદિવાકરૌ બનાવી શકાય. આ પરંપરા સાચવવામાં દ્રવ્યતીર્થ જ મુખ્ય કડીરૂપે છે. ભગવાને ગણધરોને વારસો આપ્યો, ગણધરોએ પોતાના શિષ્યોને, એમ કરતાં આપણા સુધી આ આવ્યું છે. તીર્થંકરો દ્રવ્યતીર્થસ્વરૂપ આલંબન આપી ન ગયા હોત તો પછીની પેઢીઓ શાસનમાં ટકી જ ન શકે. તીર્થંકરો પછી ગણધરો પણ આ વારસો આપી જ ગયા છે. જે જશે તે વારસામાં એવું આપીને જશે કે જેના આધારે ભાવતીર્થ નવપલ્લવિત થયા કરે. આ દ્રવ્યતીર્થની અદ્ભુત ઉપકારિતા છે.

સભા : ગણધરોના સમયે લખાયેલાં શાસ્ત્રો ક્યાં હતાં ? ત્યારે તો બધું કંઠોપકંઠ હતું.

સાહેબજી : 'ગણધરોના આત્મામાં રહેલ દ્વાદશાંગીરૂપ શ્રુતજ્ઞાન તે તો ભાવતીર્થ હતું, પરંતુ તે કાંઈ શિષ્યને પડીકું વાળીને અપાતું નથી. ભાવતીર્થસ્વરૂપ શ્રુતજ્ઞાન સીધું ગુરુમાંથી શિષ્યમાં સંકાંત થતું જ નથી. કંઠોપકંઠમાં પણ શબ્દરૂપ દ્રવ્યશ્રુતના માધ્યમથી જ જ્ઞાન શિષ્યને અપાય છે. તે ઉચ્ચારાયેલા શબ્દો કે લિપિરૂપે લખાયેલા શબ્દો જડ જ છે, જે દ્રવ્યતીર્થમાં જ આવે. અરે ! તીર્થંકરોએ પણ ગણધરોને ત્રિપદીરૂપ શબ્દોના પ્રધાન દ્વારા દ્રવ્યતીર્થના માધ્યમથી જ વારસો આપ્યો છે. દ્રવ્યતીર્થ વિના એકલું ભાવતીર્થ સંકાંત થઈ શકતું જ નથી. માત્ર ક્ષયોપશમ તીવ્ર હતો ત્યાં સુધી વારસો ઉચ્ચારણરૂપે શબ્દ દ્વારા અપાતો, અને ક્ષયોપશમ મંદ થતાં શિષ્યોની ધારણશક્તિ ઘટતાં વારસો લિપિબદ્ધ શબ્દો દ્વારા અપાયો, એટલો જ તફાવત

૧. 'णमो सुअस्स' इत्यादिनापि द्रव्यनिक्षेपस्य आराध्यत्वं सुप्रतीतम्, अक्षरादिश्रुतभेदेषु संज्ञाव्यञ्जनाक्षरादीनां भावश्रुतकारणत्वेन द्रव्यश्रुतत्वात्, पत्रकपुस्तकलिखितस्य च 'द्व्वसुअं जं पत्तयपोत्थयलिहिअं' इत्यागमेन द्रव्यश्रुतत्वप्रसिद्धेः। भावश्रुतस्यैव वन्द्यत्वतात्पर्यं च जिनवागपि न नमनीया स्यात्, केवलज्ञानेन दृष्टानामर्थानां जिनवाग्योगेन निसृष्टायास्तस्याः श्रोतृषु भावश्रुतकारणत्वेन द्रव्यश्रुतत्वात्, तदार्षम्। (आ०नि० ७८) केवलनाणेणत्थे णाउ, जे तत्थ पन्नवणजोगो। ते भासइ तित्थयरो, वयजोगो सुअं, हवइ सेसं।। ति। तस्य वाग्योगः श्रुतं भवति।

(પ્રતિમાશતક, શ્લોક-૨, ટીકા)

* જિનવાણી પણ દ્રવ્યશ્રુત છે, નંદીસૂત્રને લેખે; જિમ તે તિમ બંભીલિપિ નમિયે, ભાવ તે દ્રવ્યવિશેષે રે. જિનજી ! ૧૦

(ઉપા. યશોવિજયજી કૃત કુમતિમદગાલન વીરસ્તુતિરૂપ ૧૫૦ ગાથાનું સ્તવન ઢાળ-૧)

છે. જોકે પ્રભુના સમયમાં પણ અલ્પ બોધવાળા સાધુ કે શ્રાવકો લિપિબદ્ધ ગ્રંથના માધ્યમથી જ ધર્મજ્ઞાન સમૃદ્ધ કરતા, પરંતુ તે વ્યક્તિગત હતું. સમગ્ર સંઘનો જાહેર વારસો લિપિબદ્ધ શાસ્ત્રરૂપે પૂ. શ્રી જિનભદ્રગણિકમાશ્રમણના સમયે કરાયો. પરંતુ એટલું તો નિશ્ચિત છે કે ભાવતીર્થના સંક્રમણમાં દ્રવ્યતીર્થ અનિવાર્ય સાધન છે. કોઈ પૂછે કે ‘તીર્થંકરો ગણધરોને પોતાના મુખ્ય વારસદાર તરીકે વારસામાં શું આપી ગયા’ ? તો પવિત્ર તીર્થસ્વરૂપ કલ્યાણકભૂમિઓ; પવિત્રતાના શ્રેષ્ઠ પુંજ સમાન પોતાના દેહના અવશેષો; સિદ્ધગિરિ, અષ્ટાપદ આદિ પાવન તીર્થો; તેના ઉપર પ્રભુના ઉપદેશથી નિર્માણ થયેલાં શ્રેષ્ઠ જિનમંદિરો, જિનપ્રતિમાઓ; શબ્દ દ્વારા પ્રકાશેલી દાદશાંગી કે જે બધું દ્રવ્યતીર્થસ્વરૂપ છે, તે આપી ગયા છે. આ દ્રવ્યતીર્થ જ ચતુર્વિધ શ્રીસંઘને generation to generation pass on થાય છે, (પેઢી દર પેઢી વારસારૂપે અપાય છે,) તે હજારો-લાખો-કરોડો પેઢીઓ સુધી ટકવાનું. ઋષભદેવ આદિના શાસનમાં તો અસંખ્ય પેઢી સુધી તે ચાલ્યું. દ્રવ્યતીર્થ જ ભાવતીર્થને ટકાવવાનો પાયો છે. ગણધરોએ પોતાના શિષ્યોને વાણી દ્વારા જ વાચનારૂપે જ્ઞાન આપ્યું, તેમાં તેઓ વ્યવહારનયથી શિષ્યોને જ્ઞાન પ્રગટાવવામાં નિમિત્ત બન્યા. વાસ્તવમાં ગણધરોનું જ્ઞાન તો ગણધરો પાસે જ રહ્યું. ગણધરોના શિષ્યોમાં જો ગણધરોનું જ્ઞાન સંકાંત થાય તો ગણધરો અબૂઝ થઈ જાય અને શિષ્યો સમાન જ્ઞાની થાય; પરંતુ નથી તો ગણધરો અબૂઝ થતા કે શિષ્યોમાં ગણધર સમાન જ્ઞાન પ્રગટ થતું. હકીકતમાં વાણીના માધ્યમથી શિષ્યોમાં સ્વક્ષયોપશમ દ્વારા જ ભાવશ્રુત પ્રગટ્યું છે, જેથી તે પણ ભાવતીર્થ બની ગયા. દીવાથી દીવા પ્રગટે છે, તેમ ગણધરોના ભાવશ્રુતના નિમિત્તથી શિષ્યોમાં ભાવશ્રુત પ્રગટે છે. પોતાના આત્માના ગુણ કે દોષ કદી કોઈ સીધા આપી કે લઈ શકતું નથી. ગુણો જેનામાં પ્રગટ્યા છે, તે સ્વયં પામ્યા છે અને પોતે સાથે લઈ જશે. ગણધરો પોતાના ગુણ પોતાની સાથે લઈને મોક્ષે ગયા છે. શિષ્યોને વારસામાં તો દ્રવ્યતીર્થ આપીને જ ગયા છે.

સભા : તો પછી ગુરુએ આપ્યું શું ? શિષ્યો પોતાના ક્ષયોપશમથી પામ્યા ને ?

સાહેબજી : તો વગર સામગ્રીએ તરી જવું હતું ને ? ‘ગુરુએ કશું આપ્યું નથી, તો ગુરુ વિના કેમ ક્ષયોપશમ ન થયો ? અમારા ઉપા. શ્રી યશોવિજયજી મહારાજ સાહેબે એક જગાએ ગુરુના ઉપકારોનું વર્ણન કરતાં યોગગ્રંથોની સાક્ષી આપીને ત્યાં સુધી લખ્યું છે કે ‘ગુરુની કૃપાથી કેવલજ્ઞાનરૂપી સૂર્યને પ્રાપ્ત કરાવનારું અનુભવજ્ઞાન પ્રગટે છે !’ ગુરુ કશું આપતા નથી તેવું એકાંત નિશ્ચયવાદી થાય તેને જ સૂઝે. પરંતુ એક નય પકડી જૈનશાસનને ખેદાન-મેદાન કરવાનું નથી. આ શાસનમાં દ્રવ્યતીર્થ અને ભાવતીર્થ બંનેની પોતપોતાના સ્થાને અપાર કિંમત છે.

૧. ગુરુ દીવો રે ગુરુ દેવતા રે લાલ, ગુરુ બંધવ ગુરુ તાત રે સનેહી! ગુરુના છે શુચિ અવદાત રે સનેહી!
યોગશાસ્ત્રે અતિ વિખ્યાત રે સનેહી! જેહથી પ્રગટે અનુભવ વાત રે સનેહી! તે તો કેવળ ભાણ પ્રભાત રે સનેહી! ૨.

(ઉપા. યશોવિજયજી વિરચિત જંબૂસ્વામી રાસ, ઢાળ-૩૬)

સભા : શાસ્ત્રો તો original formમાં (મૂળ સ્વરૂપમાં) લખેલી પ્રતોરૂપે મળતાં જ નથી ને ?

સાહેબજી :-પ્રાયઃ original formમાં નથી જ મળતાં, copy જ મળે છે, પરંતુ as it is copyની કિંમત ઓછી નથી. સાચી copy મળે તોપણ કામ થઈ ગયું. Original ન હોય તેથી તત્ત્વ ફરતું નથી.

વારસો જ અપાય છે, જે દ્રવ્યતીર્થ છે, તેનાથી જ ભાવતીર્થ ટકે છે. બે ભાવતીર્થોને જોડનાર કડી પણ દ્રવ્યતીર્થ જ છે.

સભા : વારસામાં ઘસારો તો લાગે છે ને ?

સાહેબજી : લાગે જ છે, એટલે જ કહીએ છીએ કે ભગવાનના સમયમાં હતું એવું દ્રવ્યતીર્થ પણ અત્યારે નથી. અને તેના પ્રભાવે ટકતું ભાવતીર્થ પણ, ત્યારના જેવું નથી. જે આકર ગ્રંથો નાશ પામી ગયા તે હાથમાંથી ગયા. બીજું કોઈ રચી ન શકે.

દ્રવ્યતીર્થની ખરી ઉપકારિતા આ જ છે કે તે ભાવતીર્થની શૃંખલા-સાંકળ ચલાવે છે. પેઢી દર પેઢી સંકાંત થનાર દ્રવ્યતીર્થ છે. અમને કોઈ પૂછે કે ગુરુ તમને શું આપી ગયા ? તો અમે કહીએ કે જે વારસામાં હતું તે આપી ગયા. કોઈ આગળ પૂછે કે એમના ગુરુ એમને શું આપી ગયા ? તો એમની પાસે જે વારસામાં હતું તે આપી ગયા. એમ છેક સુધર્માસ્વામી સુધી અમારા વારસાની link (કડી) છે. હા, કમે ઘસારો છે, છતાં કલ્યાણકભૂમિઓ, તીર્થભૂમિઓ, શાસ્ત્રગ્રંથો આદિ તમામ વારસો સંકાંત થયો છે, જેનો અમારા-તમારા ઉપર જબરદસ્ત ઉપકાર છે. બધા પોતાની સાથે વારસો લઈ ગયા હોત તો આજે આપણે બાવાજી હોત. જે વારસો આપ્યો એ જ શ્રીસંઘની ખરી મૂડી છે. એનાથી જ શાસનમાં નવું ભાવતીર્થ પ્રગટે. વારસાને આભારી જ નવા-નવા ભાવતીર્થોની હારમાળા છે. સીધી તારકતા ભલે ભાવતીર્થમાં હોય, પણ એ ભાવતીર્થનું સાધન બનનાર દ્રવ્યતીર્થ પૂજનીય, પવિત્ર, ઉપકારી છે.

આલંબનદ્રવ્યતીર્થ

દ્રવ્યતીર્થના બે વિભાગ : (૧) આલંબનરૂપ અને (૨) ઉપકરણરૂપ :

૧ આ શાસનમાં જે દ્રવ્યતીર્થરૂપ જડ વારસો છે, તે પણ richest (સમૃદ્ધમાં સમૃદ્ધ) છે. તેનું પણ મૂલ્ય આંકી શકાય તેમ નથી. આ વારસાના મુખ્ય બે વિભાગ છે : (૧) આલંબનરૂપ દ્રવ્યતીર્થ અને (૨) ઉપકરણરૂપ દ્રવ્યતીર્થ. ૨ તેમાં કલ્યાણકભૂમિઓ, સિદ્ધક્ષેત્ર આદિ પ્રાચીન તીર્થો, ભવ્ય પ્રાચીન પ્રતિમાઓ, જિનમંદિરો, ગુરુમૂર્તિઓ, ગુરુમંદિરો, શાસ્ત્રો, ગ્રંથભંડારો, જ્ઞાનમંદિરો; તે બધું ભાવતીર્થસ્વરૂપ ગીતાર્થ ગુરુ કે ચતુર્વિધ શ્રીસંઘ આદિને પણ તરવા માટેનાં પૂજનીય આલંબનો છે. તે સૌનો વર્તમાનના ભાવતીર્થ ઉપર ઉપકાર છે. અરે ! બીજાને તારનાર ભાવતીર્થને પણ સ્વયં તરવાનું અવલંબન એ દ્રવ્યતીર્થ જ પૂરું પાડે છે. આ શાસનમાં આલંબનો પણ અજોડ છે. ૩ જેમ નિર્વિકારી પરમ તત્ત્વને ઓળખાવનાર જિનમુદ્રા જ આવી શાંત-સૌમ્ય-પ્રસન્ન આકારમાં બીજે ક્યાંય નથી, તેમ દરેક આલંબનની વિશેષતા ઓળખવા જેવી છે. આલંબનોની જેમ ઉપકરણોનો પણ વારસો આ શાસનમાં મળે છે. જિનશાસનમાં આવ્યા તેથી ચરવળો, કટાસણું, મુહપત્તિ, પૂંજણી, દંડાસણ, મોરપિછી, કળશ, પાટી, પોથી આદિ અનેક જયણ-આરાધનાનાં સાધન-ઉપકરણો મળ્યાં છે. બીજે જન્મ્યા હોત તો આવાં ઉપકરણો પણ ન મળત. અમે અહીં સાધુ બન્યા એટલે સુધર્માસ્વામીના વારસારૂપે અમને આ ઓધો મળ્યો છે, જે અહિંસાનું શ્રેષ્ઠ સાધન છે. તેમ આ વેશ સાથે સંકળાયેલાં ચારિત્રનાં અનેક અદ્ભુત ઉપકરણો

૧. ધન ધન તે દિન માહરો, જીહાં કીધો ધર્મ, દાન શીયળ તપ ભાવના, ટાલ્યાં દુષ્કૃત કર્મ. ૧. શેત્રુંજીદિક તીર્થની, જે કીધી જાત્ર, જુગતે જિનવર પૂજિયા, વળી પોષ્યાં પાત્ર. ૨. પુસ્તક જ્ઞાન લખાવીયાં, જિનહર જિન ચૈત્ય, સંઘ ચતુર્વિધ સાચવ્યા, એ સાતે ખેત્ર. ૩. પડિક્કમણાં સુપરે કર્યા, અનુકંપા દાન, સાધુ સૂરિ ઉવજ્જાપને, દીધાં બહુ માન. ૪. ધર્મકાજ અનુમોદિએ, એમ વારો વાર, શિવગતિ આરાધન તણો, એ સાતમો અધિકાર. ૫.

(ઉપા. વિનયવિજયજી કૃત પુણ્યપ્રકાશનું સ્વતન, ઢાળ-૬)

૨ ધ્યાવે થાવર તીર્થને રે, તેજપાલ એક ધ્યાન, સિદ્ધાયલ ગિરનારજી રે, સમેતશીખર બહુમાન રે. ભવિયાં ! વંદો તીરથરાજ, જેહથી સીએ વંછિત કાજ રે ભ૦ ૧. પાંચ કલ્યાણક ભૂમિકા રે, બહુ મુનિવર નિર્વાણ, પાદુકા પ્રતિમા વંદીએ રે, દેખી તે અહિઠાણ રે. ભ૦ ૨. તેજપાલ ઇમ ચિંતવી રે, હરખ્યો તીરથ કાજ, ધનદત્ત શેઠને વિનવે રે, અનુજા દિયો ગુણપાજ રે. ભ૦ ૩.

(દિપવિજયજી કૃત ગોભદ્રશેઠ તથા શાલિભદ્રની ઋણાનુબંધની સજ્જાય, ઢાળ-૪)

૩. બૂઝ્યો પ્રતિમા-દર્શનઈ રે, મુનિવર આર્દ્રકુમાર; ઉદય પેઢાલો પણમિઈ રે, બીજા અંગ મઝારિ. ૬૮ સોભાગી મુનિ સંભારિઈ સુખ થાઈ. એહનઈ પ્રજામયઈ પાપ પલાઈ, સોભાગી મુનિ સંભારિઈ સુખ થાઈ.

(ઉપા. યશોવિજયજી કૃત સાધુવંદના)

મળ્યાં છે, જે જગતમાં અજોડ છે. તે પણ આ વંશપરંપરામાં આવવાથી જ મળ્યાં છે. આ ઉપકરણો પણ આરાધનાનાં સાધન હોવાથી પવિત્ર છે. તેનામાં પણ નિમિત્તકારણરૂપે તારવાની શક્તિ સમાયેલી છે, તેથી તે પણ તારક તીર્થનું એક ઘટક જ છે. ઉપકરણો અને આલંબન બંને દ્રવ્યતીર્થ છે; કેમ કે જે ભાવનું સાધન હોય તે દ્રવ્ય કહેવાય અથવા ભાવતીર્થનાં સહાયક આ આલંબન અને ઉપકરણો છે, તેથી તે દ્રવ્યતીર્થ થયાં. આ દ્રવ્યતીર્થનો મહિમા પણ જુદાં જુદાં પાસાંથી સમજવા જેવો છે.

^૧ભાવતીર્થ પણ તરવા માટે જેનું અવલંબન લે છે, અને જેની ઉપાસનાથી તરે છે, તેવી વસ્તુને આલંબનરૂપ દ્રવ્યતીર્થ કહ્યાં. ગીતાર્થ ગુરુઓ પણ તીર્થો, જિનમંદિરો, શાસ્ત્રગ્રંથો આદિનું આલંબન લે છે, અરે ! તેને નમસ્કાર કરે છે, ભક્તિ-ઉપાસના કરે છે. ^૨ઉત્કૃષ્ટ ચૌદપૂર્વના સ્વામી, ચાર જ્ઞાનના ધણી, શ્રેષ્ઠ ભાવતીર્થ સ્વરૂપ ગૌતમ મહારાજા પણ સાક્ષાત્ ભાવતીર્થકર વીરપ્રભુ મળ્યા પછી પણ, દ્રવ્યતીર્થ સ્વરૂપ અષ્ટાપદજીની યાત્રાએ જવાનો અભિલાષ કરે છે, અને પોતાના શીઘ્ર હિત માટે વીરપ્રભુની સંમતિથી ભાવપૂર્વક અષ્ટાપદજીની યાત્રા કરી પણ છે. અરે ! ત્યાં યાત્રા કરતાં ગૌતમ મહારાજાને અપૂર્વ હર્ષ થવાથી તે રમણીય તીર્થમાં રાત્રિ પણ રોકાયા છે. ^૩તે જ રીતે પ્રથમ તીર્થકર ઋષભદેવના પટ્ટધર પુંડરીકસ્વામી પોતે પણ ઉત્તમ ભાવતીર્થ હોવા છતાં, પ્રભુએ જ તેમને સિદ્ધગિરિરૂપ દ્રવ્યતીર્થનું આલંબન લઈ સાધના કરવાથી તમારું શીઘ્ર કલ્યાણ થશે તેમ કહ્યું, અને વિનયી એવા પુંડરીકસ્વામીએ પણ પ્રભુના વચન

૧. જે ગુરુ જંગમ તીર્થ, પાઉધાર્યા સ્થંભતીર્થ; આજ હો તીરથ રે સિદ્ધાયલ જાવા ઉમઘાજી. ૨૮.

(જ્ઞાનવિમલસૂરિચરિત્રાસ, ઢાળ-૩)

૨ જો અષ્ટાપદ શૈલ, વંદે ચઢીય ચઉ વીસ જિણ, આતમ લબ્ધિ વસેણ, ચરમ શરીરી સોય મુનિ; ઈઅ દેસણ નિસુણેવી, ગોયમ ગણહર સંચલિય, તાપસ પત્રરસએણ, તો મુનિ દીઠો આવતો એ. ૨૫. ... કંચનમણિ નિષ્પન્ન, દંડ કળશ ધ્વજ વડ સહિય, પેખવી પરમાણંદ, જિણહર ભરહેસર મહિય; નિય નિય કાય પ્રમાણ, ચઉદિસિ સંઠિય જિણહબિબ, પણમયી મન ઉલ્લાસે, ગોયમ ગણહર તિહાં વસિય. ૨૭.

(શ્રી ઉદયવંત મુનિ કૃત ગૌતમસ્વામીનો રાસ, ઢાળ-૪)

૩. યુગાદૌ પુંડરીકસ્ય, કષાયકરિચ્છંડને। ગણભૃત્પુંડરીકસ્ય, નિર્વૃત્ત્યા યત્ પવિત્રિતમ્।।૩૬।। યચ્ચાનેકજિનૈઃ સ્પૃષ્ટં, યત્રાસંચ્યમહર્ષયઃ। સિદ્ધિમૌયુસ્તતશ્ચૈતત્સિદ્ધિક્ષેત્રમિતિ સ્મૃતમ્।।૩૭।।

(શ્રાદ્ધદિનકૃત્યસૂત્ર, શ્લોક-૧૮, દેવેન્દ્રસૂરિકૃત સ્વોપજ ટીકા)

* અન્યતશ્ચ પ્રતિષ્ઠાસુરપરેદ્યુર્જગદ્ગુરુઃ। ગણભૃત્પુંડરીકં તં, પુંડરીકં સમાદિશત્।।૪૨૫।। મહામુને ! પ્રયાસ્યામો, વિહતું વયમન્યતઃ। ગિરૌ તિષ્ઠ ત્વમત્રૈવ, મુનિકોટિભિરાવૃતઃ।।૪૨૬।। અથ ક્ષેત્રાનુભાવેન, ભવતોઽચિરકાલતઃ। જ્ઞાનં સપરિવારસ્યોત્પત્સ્યતે કેવલં ચલુ।।૪૨૭।। ઇહૈવ શૈલે શૈલેશીધ્યાનમાસેદુષસ્તવ। પરિવારસમેતસ્યાઽચિરાન્મોક્ષો ભવિષ્યતિ।।૪૨૮।। તથેતિ સ્વામિનો વાચં, પ્રતિપદ્ય પ્રણમ્ય ચ। તત્રૈવ સોઽસ્થાદ્ ગણભૃત્, સહૈવ ગણકોટિભિઃ।।૪૨૯।।

(ત્રિષ્ટિશલાકાપુરુષચરિત્ર પર્વ-૧, સર્ગ-૬)

અનુસારે તીર્થમાં ભાવથી યાત્રાપૂર્વક અણસણ આદર્યું, જેથી કેવલજ્ઞાન અને નિર્વાણ કરોડો મુનિઓ સાથે તત્કાલ વર્યા. આવાં તો અનેક પ્રસિદ્ધ શાસ્ત્રીય દૃષ્ટાંતો સૂચવે છે કે સાક્ષાત્ શ્રેષ્ઠ ભાવતીર્થસ્વરૂપ આત્માઓ પણ જ્યાં સુધી નિમિત્તથી પર અવસ્થા નથી પામ્યા ત્યાં સુધી તેમને માટે પણ આલંબનસ્વરૂપ દ્રવ્યતીર્થો ઉપકારી છે, તો પછી આપણા સહુ માટે તે કલ્યાણકારી, પૂજનીય ન હોય તેવું ક્યાંથી બને ? દ્રવ્યતીર્થ જડ છે તેથી તેની ભક્તિ ન હોય, ઉપાસના તો આત્મતત્ત્વની જ હોય, એવું કહીને આલંબનો આદિનો છેદ ઉડાડનારા લોકો શાસ્ત્રો ભણ્યા જ નથી. શુભભાવથી વાસિત એવી પવિત્ર જડ વસ્તુઓનો પણ અનેરો મહિમા છે, જૈનશાસનમાં તેને પણ દુર્લભ કહીને તેની ભક્તિ દર્શાવી છે. હા, નિમિત્તથી પર અવસ્થાને પામેલા નિરાલંબનધ્યાન ધરનારા મહાત્માઓ દ્રવ્યતીર્થનું અવલંબન ન લે. તેમને તો દ્રવ્યતીર્થનું અવલંબન લેવાની ઇચ્છા પણ સ્વભૂમિકામાંથી પતન કરાવે છે, પણ નિમિત્તની શુભ અસર ઝીલનાર આત્માઓ માટે તો દ્રવ્યતીર્થ ઉદ્ધારક છે, છે અને છે જ. તેથી એકાંગી બન્યા વિના જિનશાસનમાં ભૂમિકાસાપેક્ષ દર્શાવેલ આચાર જ હિતકારી છે, તેમ સ્વીકારવું. ભાવતીર્થ પણ ભક્તિથી જેના ચરણમાં આળોટે તે દ્રવ્યતીર્થ કદી અવગણાય નહીં. અરે ! ભાવતીર્થસ્વરૂપ ગીતાર્થ ગુરુ ભગવંતો પણ પોતાના જીવનમાં ઉપકરણોની પણ આશાતના ટાળે છે. જડ ઉપકરણો પ્રત્યે પણ જો વિનય-બહુમાનથી વ્યવહાર હોય, તો જે તરવામાં સાક્ષાત્ ધ્યેયરૂપે આલંબન બનતાં હોય તેવાં દ્રવ્યતીર્થોની તો ઉપેક્ષા ન જ હોય. હા, દ્રવ્યતીર્થ સમગ્રતાથી જડ છે, સ્થાવર છે, તેથી એક અપેક્ષાએ ભાવતીર્થથી ન્યૂન છે, છતાં એક અપેક્ષાએ મહાન પણ છે. દ્રવ્યતીર્થ via-via તારક છે, જડ છે, દ્રવ્ય છે, સાધન છે, માટે ન્યૂન છે; જ્યારે ભાવતીર્થ direct તારક છે, જીવંત છે, ભાવ છે, સાધ્ય છે, માટે મહાન છે; છતાં ભાવતીર્થથી દ્રવ્યતીર્થ ટકે છે અને દ્રવ્યતીર્થથી ભાવતીર્થ ટકે છે, માટે બંનેની યોગ્ય ઉપાસના એ જ જિનશાસનનો સાર છે.

આજે એવા પણ અનેક જૈનો છે કે જેમને માત્ર આલંબનસ્વરૂપ દ્રવ્યતીર્થ જ મહત્ત્વનાં લાગે છે; તેની પૂજા-ઉપાસના કરે છે, પરંતુ જીવંત તીર્થને સાવ ભૂલી ગયા છે. દર વર્ષે અનેક તીર્થોની યાત્રા કરવા જશે, પ્રતિદિવસ દેરાસર દર્શન-પૂજન કરશે, પણ કોઈ સાધુનું મોઢું પણ નહીં જુએ, શાસ્ત્રજ્ઞાન સાથે તેમને લેવા-દેવા નથી, તેમણે જીવંતતીર્થ સાથે connection તોડી નાંખ્યું છે. આખી જિંદગી દ્રવ્યતીર્થની જ ઉપાસના કરે છે. Majority જૈનોનો વર્ગ એવો છે કે જેને ભાવતીર્થની પડી જ નથી. જેઓ ભાવતીર્થનું મહત્ત્વ જ સમજ્યા નથી તેઓ મૂરખ number one (પહેલો મૂરખ) છે.

સભા : દ્રવ્યતીર્થની ઉપાસનાથી ભાવતીર્થનું મહત્ત્વ સમજાશે ને ?

સાહેબજી : સાધુ (ભાવતીર્થ) સામે આવે તો ટલ્લે ચડાવો, અવગણના કરો, અને કહો કે પછી મહત્તા સમજાશે. આશાતના કરનારને મહિમા ન સમજાય. પ્રતિમાની પૂજા કરે, પણ

સદ્ગુરુ હાજર હોય તેને નમસ્કાર પણ ન કરે. શાસ્ત્ર કહે છે કે જે જીવંતતીર્થની ઉપેક્ષા કરે છે તેને સ્થાપનાતીર્થ-દ્રવ્યતીર્થ ફળવાનું નથી. આ તો તમારી mentalityનું analysis કરું છું. (માનસનું વિશ્લેષણ કરું છું.) વર્તમાનમાં કહેવાતો જૈનવર્ગ છે, જે માર્ગ ભૂલ્યો છે, તેમાં તમે ન ફસાઓ માટે કહું છું. જેમ આલંબનરૂપ દ્રવ્યતીર્થનો શાસનમાં ઉચ્છેદ કરનારા માર્ગ ભૂલ્યા છે, તેમ 'ભાવતીર્થની હાજરી છતાં અવગણના કરનાર પણ માર્ગ ભૂલ્યા છે. ભાવતીર્થની જરા પણ આશાતના બોધિદુર્લભતાનું કારણ છે, જેને શાસ્ત્રમાં ઘોર પાપ કહ્યું છે. જેને સદ્ગુરુઓ કે શાસ્ત્રજ્ઞાન ગમે નહીં તેને ભાવતીર્થ ફાવે નહીં.

સભા : એકલું દ્રવ્યતીર્થ તારી શકે ?

સાહેબજી : ના, ન તારી શકે.

સભા : ભાવતીર્થની અવગણના કરવાનો અમારો ભાવ નથી.

સાહેબજી : હા, અવગણનાનો ભાવ નથી, માત્ર વર્તન જ છે. આ તો કોઈને લાફો મારીને પછી કહો કે મારવાનો ભાવ નથી, આ તો જરાક વર્તન થઈ ગયું. શાસ્ત્રમાં ઉપેક્ષાને પણ મોટી-ઘોર આશાતના કહી છે. ગુણિયલની ઉપેક્ષાથી પણ ઘણા અંતરાય આદિ કર્મો બંધાય છે. અત્યારે જૈનોમાં દસ ટકા વર્ગ પણ સદ્ગુરુઓના પરિચયમાં આવતો નથી. જિનમંદિર આદિમાં પૂજા કરનાર કે તીર્થયાત્રામાં જનાર જૈનોમાં નેવું ટકા વર્ગને શાસ્ત્રજ્ઞાન કે સદ્ગુરુની જરૂર જ નથી. “ભગવાનની પૂજા-ભક્તિ કરીએ, એટલે આપણને ભગવાન મળી ગયા. તીર્થયાત્રાઓ કરીએ એટલે આપણાં પાપ ખપી જાય.” આવો મનમાં ખ્યાલ છે. વળી જિનવાણીશ્રવણ માટે વ્યાખ્યાન-વાચનામાં તો પાંચ ટકા વર્ગ પણ આવતો નથી. સંઘોમાં પર્યુષણ પછી વ્યાખ્યાનો જ ઓછાં થઈ જાય છે; કેમ કે શ્રુતજ્ઞાનની અપેક્ષા નથી. સીધાં શાસ્ત્રો ભણાવાં નથી, સદ્ગુરુઓ પાસેથી તૈયાર મળતું હોય તો તે પણ જોઈતું નથી. ભાવતીર્થની બહુ અપેક્ષા જ નથી. પણ ભૂલી જાય છે કે ભાવ ભળે તો દ્રવ્યતીર્થ તારી શકે, એકલું દ્રવ્યતીર્થ નિષ્ફળ છે. દ્રવ્યતીર્થનું લક્ષ્ય-સાધ્ય ભાવતીર્થ જ છે.

સભા : ભાવતીર્થનું અજ્ઞાન હોય તો ?

સાહેબજી : અજ્ઞાન license (પરવાનો) નથી. અજ્ઞાનથી સીડી પરથી પડશો તો કેડ નહીં ભાંગે ? જેણે અજ્ઞાનને માફીપત્ર માન્યું તે બમણો કુટાશે.

સભા : દ્રવ્યતીર્થ સિદ્ધગિરિ તો એક વાર યાત્રા કરે તેને નક્કી તારે.

સાહેબજી : ભાવ વિના એકલા દ્રવ્યતીર્થથી તરે એવું ક્યાંય કહ્યું નથી. વળી, અભવી સિદ્ધગિરિની યાત્રા ન પામે, પરંતુ યાત્રા કરવાથી અભવી ભવી બને છે તેવો અર્થ નથી. તમે

૧. તિથ્યર પવયણં સુઅં, આયરિઅં ગણહરં મહિટ્ઠીઅં। આસાયંતો બહુસો, અણંતસંસારિઓ હોતિ।।૪૨૩।।

(ઉપદેશપદ, શ્લોક-૪૨૩, મૂલ)

યાત્રા કરી તે પહેલાં પણ ભવી તો હતા જ. યાત્રા કરવાથી તમારું ભવીપણું નક્કી થયું, confirm થયું, ખાતરી થઈ. છતાં ભવી બધા મોક્ષે જાય તેવું ન કહેવાય, જે મોક્ષે જાય તે ભવી જ હોય તેમ કહેવાય. 'સૂત્રકૃતાંગસૂત્રમાં કહ્યું કે બધા ભવી મોક્ષે જશે તેવું જે સાધુ બોલે તે ઉત્સૂત્રભાષણ કરે છે. દશાંશના ચિહ્ન પછી અનંતાં મીડાં મૂકી એકડો મૂકો તેટલા ભવી જ મોક્ષે જવાના છે.

ભાવતીર્થની ઉપાસના વિના એકલું દ્રવ્યતીર્થ તારે, તેવું જગતમાં ક્યાંય, ક્યારેય બન્યું નથી અને બનવાનું પણ નથી. હજુ દ્રવ્યતીર્થ વિના એકલા ભાવતીર્થથી અનંતા તર્યાના દાખલા મળે, પરંતુ ભાવતીર્થ વિના એકલા દ્રવ્યતીર્થથી તર્યાનો એક પણ દાખલો નથી. સર્વાંગી શાસન જુઓ તો પૂજ્યતાની અપેક્ષાએ ભાવતીર્થ અને દ્રવ્યતીર્થમાં જેનું જેટલું મૂલ્ય છે તેટલું સમજીને બહુમાન પ્રગટવું જોઈએ, છતાં ભાવતીર્થ સર્વોપરી છે તે કાયમનો સિદ્ધાંત સમજવો.

(૧) અવલંબનરૂપ દ્રવ્યતીર્થોમાં સૌથી ઊંચું તીર્થ કલ્યાણકભૂમિઓ :

૨જિનશાસનમાં જેટલાં પવિત્ર આલંબનો છે, તેમાં સૌથી પાવન આલંબન તીર્થકરોના

૧. સમુચ્છિહિતિ સત્યારો, સવ્વે પાળા અણેલિસા। ગંઠિણા વા ભવિસ્સંતિ, સાસયંતિ વ ણો વણે।।૪।। એહિં દોહિં ઠાળેહિં, વવહારો ણ વિજ્જહિં। એહિં દોહિં ઠાળેહિં, અણાયારં તુ જાણે।।૫।। (સૂત્ર)

'સર્વે' નિરવશેષા: સિદ્ધિગમનયોગ્યા ભવ્યા:, તતરચોચ્છિત્રભવ્યં જગત્સ્યાદિતિ, શુષ્કતર્કાભિમાનગ્રહગૃહીતા યુક્તિં ચાભિદધતિ-જીવસદ્ભાવે સત્યપ્યપૂર્વોત્પાદાભાવાદભવ્યસ્ય ચ સિદ્ધિગમનાસંભવાત્કાલસ્ય ચાડનન્ટ્યાદનારતં સિદ્ધિગમનસંભવેન તદ્વ્યયોપપત્તેરપૂર્વાયાભાવાદભવ્યોચ્છેદ इत्येवं નો વદેત્, તથા સર્વેડપિ 'પ્રાણિનો' જન્તવ: 'અનીદૃશા' વિસદૃશા: સદા પરસ્પરવિલક્ષણા એવ, ન કથજ્ઞિત્તેષાં સાદૃશ્યમસ્તીત્યેવમપ્યેકાન્તેન નો વદેત્, ચદિવા-સર્વેષાં ભવ્યાનાં સિદ્ધિસદ્ભાવેડવશિષ્ટા: સંસારે 'અનીદૃશા' અભવ્યા એવ ભવેયુરિત્યેવં ચ નો વદેત્, યુક્તિં ચોત્તરત્ર વક્ષ્યતિ।...

(શ્રીલાંકાચાર્ય કૃત સૂત્રકૃતાંગસૂત્ર શ્રુતસ્કંધ-૨, અધ્યયન-૫, સૂત્ર-૪-૫, મૂલ-ટીકા)

૨. તહવિ હુ વવહારનણ જો ડ પણસો પણહુપાવાણં। તિત્યંકરાણ પાણિં ફરિસિઓ સો પરં તિત્ય।।૨।।મિતિ। અતસ્તીર્યકૃજ્જન્મ-દીક્ષાજ્ઞાનનિર્વાણવિહારભૂમયોડપિ પ્રભૂતભવ્યસત્ત્વશુભભાવસંપાદકત્વેન ભવાંભોનિધિતારણાત્તીર્થમુચ્યતે,

(શ્રાદ્ધદિનકૃત્યસૂત્ર ભાગ-૨, શ્લોક ૨૧૨, આ. દેવેન્દ્રસૂરિ કૃત સ્વોપજ ટીકા)

* નામ સુણતાં શીતલ શ્રવણા, જસ દર્શન શીતલ નયણાં, સ્તવન કરતા શીતલ વયણાં રે; સમ્મેતશિખર ભેટણ અલજો, મુજ મન બહુ ભવી સાંભલજો રે, અનુભવ મિત્ર સહિત મલજો રે. ૧. જંબૂદ્વીપ દાહિણ ભરતે, પૂરવદેશે અનુસરતે, સમ્મેતશિખર તીરથ વરતે રે. ૨. જસ દર્શન ધન કર્મ દહે, દિનકર તાપ ગગન વહે, શશી વસી પદ્મ વિનાશ લહે રે. ૩. અજિતાદિક દશ શિવ વરીયા, વિમલાદિક નવ ભવ તરીયા, પાર્શ્વનાથ એમ વીશ મલિયા રે. ૪. મુક્તિ વર્ષા પ્રભુ ઇણ ઠામે, વીશે ટુંકે અભિરામે, વીશ જિનેશ્વરને નામે રે. ૫. ઉત્તરદિશ ઐરવતમાંહી, શ્રી સુપ્રતિષ્ઠિતગિરિ જ્યાંહિ, સુચંદ્રાદિક વીશ ત્યાંહી રે. ૬. ઇમ દશ ક્ષેત્રે વીશ લક્ષ્મી, એક એક ગિરિવર સિદ્ધ થયા, તીત્યોગાલી પયત્રે કહ્યા રે. ૭. રત્નત્રયી જેહથી લહીએ, ભવજલ પાર તે નીરવહીએ, સજ્જન તીરથ તસ કહીએ રે. ૮. કલ્યાણક એક જિહાં થાય, તે પણ તીરથ કહેવાય, વીશ જિનેશ્વર શિવ જાય રે. ૯. તેણે એ ગિરિવર અભિરામ, મુનિવર કોડી શિવઠામ, શિવવહુ ખેલણ આરામ રે. ૧૦. મુનિવર સૂત્ર અરથ ધારી, વિચરે ગગન લબ્ધિ પ્યારી, દેખી તીરથ પયયારી રે. ૧૧. સમ્મેતશિખર સુપ્રતિષ્ઠિત તણી, ઠવણ

કલ્યાણક પ્રસંગોથી પવિત્ર થયેલી ભૂમિ છે. મહાસાધક તીર્થકરોના આત્માઓ અંતિમ ભવમાં ગર્ભાવતારથી અનંત ગુણોના ધારક હોય છે. તેમનો દેહ પણ સૃષ્ટિના ઉત્કૃષ્ટ શુભભાવથી વાસિત પરમાણુના પુંજ સ્વરૂપ હોય છે. તેમના મનોભાવોથી વાસિત થઈ નિસર્ગ (પ્રસાર) પામતાં મનોદ્રવ્યો પણ વાતાવરણમાં ઉત્કૃષ્ટ શુભ દ્રવ્યો છે. આવા પવિત્ર પરમાણુઓથી વાસિત થયેલી ભૂમિ તે કલ્યાણકભૂમિ છે. તેમાં પણ અવનકલ્યાણક કરતાં જન્મકલ્યાણક, તેથીય દીક્ષાકલ્યાણક, કેવલજ્ઞાનકલ્યાણક અને નિર્વાણકલ્યાણક ઉત્તરોત્તર ઊંચાં છે; કારણ કે તે તે અવસરે તીર્થકરોની ગુણમય ભૂમિકા ક્રમશઃ ચડતી હોય છે. આવી કલ્યાણકભૂમિઓનું મહિમારૂપે વર્ણન આગમોમાં પણ કર્યું છે. તેની સ્પર્શના પણ ભાવશુદ્ધિનું અને તે દ્વારા અવતાર સફળ કરવાનું કારણ કહ્યું છે. ત્યારબાદ તીર્થકરોના જીવનના વિશેષ ઘટના-પ્રસંગો થયા હોય અથવા ^૧તીર્થકરોના ચરણકમળથી વિશેષ પાવન થયેલી ભૂમિ હોય, તે પણ તીર્થભૂમિ કહેવાય. ત્યાંના શુભ પરમાણુઓ પણ સાધકને ભાવશુદ્ધિમાં ઉત્તમ આલંબન છે. તે સિવાય ^૨મહામુનિઓ, ઉત્તમ સાધકોએ દીર્ઘ કાળ સાધના કરી જે ક્ષેત્રમાં સિદ્ધિઓ મેળવી હોય યાવત્ મોક્ષ મેળવ્યો હોય, તે ભૂમિઓ પણ પાવન તીર્થભૂમિઓ છે. ઉત્તમ સાધકોમાં અજોડ સત્ત્વ હોય છે, વિશ્વમાં પામર જીવો પાસે કદી ન હોય, તેવું દૃઢ શુભ મનોબળ હોય છે; તેથી તેમના શુદ્ધ મનોભાવોથી વાસિત દ્રવ્યવાળા વાતાવરણનો ઉત્તમ મહિમા છે.

પૂજન દુઃખહરણી, ઘેર બેઠાં શિવ નિસરણી રે. ૧૨. દર્શને દશ દર્શન વરીએ, લહી શુભ સુખ દુઃખડા હરીએ, વીરવિજય શિવ મંદિરીએ. ૧૩.

(પં. વીરવિજયજી વિરચિત સમ્મેતશિખરગિરિ તીર્થનું સ્તવન)

૧. નિલુડી રાયણ તરુતળે રે સુણ સુંદરી, પિલુડા પ્રભુજના પાય રે ગુણમંજરી. ઉજ્જવલ ધ્યાને ધ્યાઈએ રે સું, એહિ જ મુક્તિ ઉપાય રે ગું ૧. શીતલ છાંયે બેસીએ રે સું જાત્રા કરી મનરંગ રે; ગું પૂજાએ સોવન ફૂલડે રે સું. જિમ હોય પાવન અંગ રે. ગું ૨. ખીર ઝરે જેહ ઉપરે સું નેહ ધરીને તેહ રે; ગું ત્રીજે ભવે તે શિવ લહે સું થાંયે નિર્મળ દેહ રે. ગું ૩. પ્રીતિ ધરી પ્રદક્ષિણા સું દીએ એહને જે સાર રે; ગું અભંગપ્રીતિ હોએ તેહને સું ભવભવ તુમ નિરધાર રે. ગું ૪. કુસુમ પત્ર ફળ મંજરી સું શાખા થડ ને મૂલ રે; ગું દેવતણા વાસાય છે સું તીરથને અનુકૂલ રે. ગું ૫. તીરથધ્યાન ધરો મુદા સું સેવો એહની છાંય રે; ગું જ્ઞાનવિમલસૂરિ ભાખિઓ સું શત્રંજયમાહાત્મ્યમાંય રે. ગું ૬.

(જ્ઞાનવિમલસૂરિજી કૃત સિદ્ધાયલજીનું સ્તવન)

* ચૈત્યતરૂવર રુખરાયણ, તળે અતિ મનોહાર રે, નાભિનંદન તણાં પગલાં, ભેટતાં ભવ પાર રે. ૨.

(જ્ઞાનવિમલસૂરિજી કૃત શ્રી સિદ્ધાયલજીનું સ્તવન)

* શત્રંજય શિખર સોહામણો, જીહો ધન્ય ધન્ય રાયણ રૂખ; ધન્ય પગલાં પ્રભુજ તણાં, જીહો દીઠડે ભાંગે ભૂખ કે. મોહન ૦ ૨. ઇણ ગિરિ આવી સમોસર્યા, જીહો નાભિ નરિંદ મલ્હાર; પાવન કીધી વસુંધરા, જીહો પૂર્વ નવ્વાણું વાર કે. મોહન ૦ ૩.

(વાચક શ્રી રામવિજયજી કૃત સિદ્ધાયલજીનું સ્તવન)

૨. યદધ્યાસિતમર્હદિભસ્તદ્ધિ તીર્થ પ્રચક્ષતે ।

(કુમારસંભવ ૬/૫૬)

૧જ્યાં તીર્થકરો, ગણધરો, કેવલજ્ઞાની મહાપુરુષો વગેરે સાધના કરી નિર્વાણ પામ્યા હોય અથવા ઉત્તમ સાધકોએ સાધના કરી અદ્ભુત આત્મગુણોને સિદ્ધ કર્યા હોય, તેવી અનેક પાવન પુરુષોથી પવિત્ર થયેલી ભૂમિ, જે પતિતને પણ પાવન કરે, જેનાં રજકણોમાં વિશુદ્ધિપોષક વાસિતતા છે, તેવી ભૂમિને શાસ્ત્રમાં તીર્થભૂમિ કહી છે. આ આગમની વ્યાખ્યા છે. આ તીર્થભૂમિઓને શાસ્ત્રમાં natural (કુદરતી) તીર્થ કહ્યાં. કોઈ જગ્યાએ તમે મંદિર બંધાવો જે ૧૦૦ વર્ષ પછી ઉપાસકો દ્વારા વાસિત થઈ તીર્થ બને, તે created (સર્જન) કરેલું તીર્થ કહેવાય. કુદરતી તીર્થભૂમિઓનો મહિમા ઘણો છે. શાસ્ત્રમાં અપેક્ષાએ મંદિર કરતાં પણ તેને વધારે પવિત્ર કહી છે, તે તેનામાં રહેલી પાવન તારકશક્તિના કારણે છે. ૨અત્યારે સિદ્ધાચલ કે જેના કાંકરે-કાંકરે અનંત સિદ્ધ થયા છે, તેથી તે ભૂમિનો કાંકરો પણ મંદિર-મૂર્તિની જેમ પૂજ્ય છે; અરે ! એટલું જ નહીં, પણ અપેક્ષાએ મંદિર-મૂર્તિથી વધારે પૂજ્ય છે. અહીં પ્રતિમાની પૂજા કરો તેના કરતાં

૧. અથ વિસ્તરાર્થં વિભળિષુરાહ-

જમ્મણ-નિક્કમ્મણેસુ ય, તિત્થયરાણં મહાણુભાવાણં। इत्थं किर जिणवराणं, आगाढं दंसणं होइ।।१२२७।।
જન્મ-નિષ્ક્રમણશબ્દાભ્યાં તદાધારભૂતા ભૂમયો ગૃહ્યન્તે। જન્મભૂમિષુ અયોધ્યાદિષુ, નિષ્ક્રમણભૂમિષુ ડ્વજ્યન્તાદિષુ, ચશબ્દાદ્ જ્ઞાનોત્પત્તિભૂમિષુ પુરિમતાલાદિષુ, નિર્વાણભૂમિષુ સમ્મેતશૈલ-ચમ્પાદિષુ તીર્થકરણાં 'મહાણુભાવાણાં' સાતિશયા-ડચિન્ત્યપ્રભાવાણાં સમ્બન્ધિનીષુ વિહરતઃ 'અત્ર કિલ ભગવતાં જિનવરાણાં જન્મ જગ્ને, અત્ર તુ ભગવન્તો દીક્ષાં પ્રતિપન્નાઃ, ઇહ કેવલ-જ્ઞાનમાસાદિતવન્તઃ, ઇહ પુનઃ પરિનિર્વૃતાઃ' એવં બહુજનમુખેન શ્રુત્વા સ્વયં ચ દૃષ્ટ્વા નિઃશંકિકતત્ત્વભાવાદ્ 'આગાઢમ્' અતીવવિશુદ્ધં 'દર્શનં' સમ્યક્ત્વં ભવતીતિ।।૧૨૨૭।।

(બૃહત્કલ્પસૂત્ર ભાગ-૨, નિર્યુક્તિ શ્લોક-૧૨૨૭, મૂલ-ટીકા)

* તીર્થ નદ્યાદેરિવ સંસારસ્ય તરણે સુખાવતારો માર્ગઃ। તત્ત્વ દ્વૈધા દ્રવ્યતીર્થ ભાવતીર્થ ચ। દ્રવ્યતીર્થ તીર્થકૃતાં જન્મ-દીક્ષા-જ્ઞાન-નિર્વ્યાણસ્થાનમ્। યદાહ-"જમ્મં દિક્કઠા નાણં તિત્થયરાણં મહાણુભાવાણં। જત્થ ય કિર નિવ્વાણં આગાઢં દંસણં હોઈ।।" [ ]

(યોગશાસ્ત્ર પ્રકાશ-૨, શ્લોક-૧૬, ટીકા)

૨. કાંકરે કાંકરે સિદ્ધ થયા, સિદ્ધ અનંતનું ઠામ; શાશ્વત ગિરિવર પૂજતાં, જીવ પામે વિશ્રામ. ૪

(જ્ઞાનવિમલસૂરિજી કૃત આદિનાથનું ચૈત્યવંદન)

* સિદ્ધગિરિ ધ્યાવો ભવિકા સિદ્ધગિરિ ધ્યાવો, ધરે બેઠાં પણ બહુ ફલ પાવો, ભવિકા બહુ ફલ પાવો. ૧. નંદીશ્વરયાત્રાએ જે ફલ હોવે, તેહથી બમણું ફલ તે કુંડલગિરિ હોવે. ભ૦ ૨. ત્રિગુણું રુચકે ચઉગણું ગજદંતા, તેહથી બમણોરું ફળ જંબૂ મહંતા. ભ૦ ૩. ષટ્ગણું ધાતકીચૈત્ય જુહારે, છત્રીસગણું ફલ પુખ્તરવિહારે ભ૦ ૪. તેહથી તેરસગણું ફલ મેરુચૈત્ય જુહારે, તેહથી સહસ્રગણું ફલ સમ્મેતશિખરે. ભ૦ ૫. લાખગણું ફલ અંજનગિરિ જુહારે, દશલાખગણું ફલ અષ્ટાપદ ગિરનારે. ભ૦. ૬. કોડીગણું ફલ શ્રી શત્રુંજય ભેટ્યે, જેમ રે અનાદિના દુરિતને મેટે. ભ૦ ૭. એમ અનંત અનંત ફલ પાવે, જ્ઞાનવિમલસૂરિ એમ ગુણ ગાવે. ભ૦ ૮.

(જ્ઞાનવિમલસૂરિજી કૃત સિદ્ધાચલજીનું સ્તવન)

* જે સઘલાં તીરથ કહ્યાં, યાત્રા ફલ લહિએ; તેહથી એ ગિરિ ભેટતાં, શત-ગુણું ફલ લહિએ. વિમલાચલ૦ ૪ જન્મ સફળ હોએ તેહનો, જે એ ગિરિ વંદે; સુજસ વિજય સંપદ લહે, તે નર ચિર નંદે. વિમલાચલ૦ ૫

(ઉપા. યશોવિજયજી કૃત વિમલાચલ સ્તવન)

ત્યાંની ભૂમિની પૂજાનો પણ વધારે મહિમા છે. કોઈ કહે કે તબિયત સારી નથી, તેથી શત્રુંજય પર દાદાનાં દર્શને નથી જઈ શકાતું, તો તેને પણ અમે કહીએ કે તળેટીની સ્પર્શના કરો. ગિરિરાજની પૂજા-ઉપાસના-ભક્તિ કરો તોપણ ઉત્તમ લાભ છે.

સભા : ત્યાંના કાંકરા અહીં લાવીને મૂકીએ તો ?

સાહેબજી : તમને ઊંધું જ સૂઝે છે. ત્યાંનો કાંકરો અવશ્ય પવિત્ર છે, પરંતુ સંગઠિત સમૂહમાં જે વાતાવરણ હોય તે તમે વિઘટિત કરો તો પ્રભાવ ઘટે. Concentrationથી (સઘનતાથી) ત્યાં જે ભૂમિનો લાભ છે, તે અહીં એક કાંકરો લાવવામાં શક્ય નથી. મહિમા scientific (વૈજ્ઞાનિક ધોરણે) છે, કલ્પનાથી નથી. તમે જે વિચારો છો તે વિચારથી તમારું મનોદ્રવ્ય, અને આજુબાજુ વાતાવરણના અણુ-પરમાણુ વાસિત થાય છે. તમારું મનોબળ તો સાવ મામૂલી છે, જ્યારે જે સાધકો મોક્ષે જાય છે તેમનું મનોબળ ખૂબ નિશ્ચલ હોય છે. વિશ્વની કોઈ મહાસત્તા ડગાવી ન શકે તેવું તેમનું ઉત્કૃષ્ટ મનોબળ હોય છે, વળી તે પણ પાછું શુભ હોય છે. આવું શુભ મનોબળ જેટલું વધારે powerful, (દૃઢ) એટલો તેના ભાવોનો વાતાવરણ પર પ્રભાવ દૃઢ પડે. આનો પ્રત્યક્ષ પુરાવો હિખોટિઝમની પ્રક્રિયા છે. નબળા મનોબળવાળા પર શક્તિશાળી મનોબળવાળાનો પ્રભાવ ચોક્કસ પડે છે. ^૧તેથી શુભની અપેક્ષાથી મનોભાવોને બદલવા પાવન તીર્થભૂમિઓમાં તીર્થસ્પર્શના-ઉપાસના છે. તેથી જેટલી પવિત્રતાની સઘનતા, તેટલી ત્યાં જવાથી ભાવવિશુદ્ધિ વધારે શક્ય બને, જે કાંકરો લાવવાથી ન બને.

આવી તીર્થભૂમિઓ આપણે પેદા ન કરી શકીએ, માત્ર વારસામાં જે મળી છે તેને સુરક્ષિત રાખી ઉપાસના દ્વારા લાભ લઈ શકાય. નવી કલ્યાણકભૂમિ સર્જવા તો નવા તીર્થકર પેદા કરવા પડે, જે શક્ય નથી. તેથી આ શ્રીસંઘનો અમૂલ્ય વારસો છે. અરે ! હાલનો ચતુર્વિધ શ્રીસંઘ આખો ભેગો થાય, તોપણ આવી નવી તીર્થભૂમિ પેદા ન કરી શકે. તીર્થભૂમિઓનો કેટલોક વારસો તો પ્રભુ મહાવીરથી નહીં, પરંતુ છેક ભગવાન આદિનાથના શાસનથી આપણને મળેલ છે. અષ્ટાપદજી, સમેતશિખરજી આદિ તીર્થ પણ પ્રભુ ઋષભદેવના સમયથી પૂજાય છે. આ વિશ્વમાં પવિત્રતાની દૃષ્ટિએ સૌથી વધારેમાં વધારે મૂલ્ય આ તીર્થભૂમિઓનું છે, જેમની તોલે બીજું કોઈ આવે નહીં. આ તીર્થભૂમિઓની પવિત્રતાને જાળવી રાખવાની તે તે કાળના શ્રીસંઘની કાયમ જવાબદારી હોય છે. ^૨શાસ્ત્રોમાં તીર્થ, તીર્થયાત્રા, તીર્થરક્ષા આદિનો ખૂબ-ખૂબ

૧. સંકાઠ્ઠસલ્લપટિપેલ્લણેણ, સઙ્ગ દંસણં વિસોહેજ્જા। તહ જિણજમ્મણઠાણાઠ્ઠંસણેણં જઓ મણિયં।।૧૭।। જમ્મણ-નિક્કમ્મણાઠ્ઠસુ, તિત્થયરાણં મહાણુભાવાણં। એત્થ કિર જિણવરાણં, આગાઠં દંસણં હોઠ્ઠ।।૧૮।।

(મુનિચન્દ્રસૂરિ વિરચિતમ્ ઉપદેશામૃતકુલકમ્)

૨. સમ્મેતશિખરગિરિ ભેટીએ રે, મેટવા ભવના પાશ; આતમસુખ વરવા ભણી રે, એ તીરથ ગુણનિવાસ રે. ભવિયા સેવો તીરથ એહ, સમ્મેતશિખર ગુણગેહ રે. ૧. ... સમકિતયુત જાત્રા કરે રે, તો શિવહેતુ થાય; ભવહેતુ કિરિયા ત્યાગથી રે, આતમગુણ પ્રગટાય રે. ૬.

(જ્ઞાનવિમલસૂરિજી કૃત સમ્મેતશિખરગિરિતીર્થનું સ્તવન)

મહિમા દર્શાવ્યો છે. આ તીર્થોને જે પ્રવાસધામો કે હરવા-ફરવાનાં સ્થાનો માને છે, તે ધોર આશાતના કરે છે.

સભા : દ્રવ્યશ્રુત (શાસ્ત્ર) કરતાં આવા દ્રવ્યતીર્થનું વધારે મહત્વ ?

સાહેબજી : બંનેનું મહત્વ છે. દ્રવ્યશ્રુતમાં માર્ગદર્શકતા છે, આવા દ્રવ્યતીર્થમાં પાવનતા છે.

સભા : તીર્થભૂમિ પરના વાતાવરણને વર્ષો જતાં હવામાનની અસર ન પડે ?

સાહેબજી : ગમે તેટલું થાય તોપણ, તે મહાસાધકોનાં મનોવર્ગણનાં પુદ્ગલો ત્યાં વાતાવરણમાં અસંખ્ય વર્ષો સુધી રહે, તેમ જૈન પદાર્થવિજ્ઞાન કહે છે. જૈનધર્મનું મનોવિજ્ઞાન ભણ્યા હોય તો ખ્યાલ આવે કે વ્યક્તિના ભાવોથી વાસિત થયેલું મનોદ્રવ્ય વાતાવરણમાં સ્વતંત્ર વીખરાયેલું માન્યું છે. આ મનોદ્રવ્ય વ્યક્તિના ભાવો પર અસર કરવામાં જબરદસ્ત નિમિત્તકારણ છે. હાલમાં આપણી પાસે જેટલાં તીર્થો છે, તેમાં સૌથી top most વારસારૂપે શાશ્વત શ્રી સિદ્ધગિરિજી છે, અને બીજા નંબરમાં શ્રી સમ્મેતશિખરજી છે. જોકે આ અવસર્પિણીનાં કલ્યાણકોની અપેક્ષાએ top most શ્રી સમ્મેતશિખરજી છે; કેમ કે ત્યાં આ ચોવીશીના વીશ તીર્થકર પરમાત્માનાં નિર્વાણકલ્યાણક થયાં છે. શ્રી સિદ્ધગિરિજી પર આ ચોવીશીના એક પણ તીર્થકરનું કલ્યાણક નથી. આ વારસો પવિત્રતાની દૃષ્ટિએ unparallel (અજોડ) છે. જૈનધર્મમાં તીર્થભૂમિની વ્યાખ્યા પણ તર્કસંગત છે, ગમે તેને તારક તીર્થ નથી સ્વીકારાયું.

સભા : તીર્થકરોનાં કલ્યાણકો થયાં તે જ આ ભૂમિ છે, તેનો પ્રત્યક્ષ પુરાવો શું ?

સાહેબજી : પ્રત્યક્ષ પુરાવા માટે તો વ્યક્તિને ફરી જીવતો કરવો પડે, જે તીર્થકરો પણ ન કરી શકે. તીર્થકરને પણ કોઈ પૂછે કે લાખ વર્ષ પહેલાં તે જીવ મોક્ષે ગયો તેનો પ્રત્યક્ષ પુરાવો શું ? તો તેઓ પણ તેને પાછો લાવી મોક્ષે જતો બતાવી ન શકે. કાળ અને ક્ષેત્રથી દૂરવર્તી વસ્તુના કદી પ્રત્યક્ષ પુરાવા ન હોય, વર્તમાન જ પ્રત્યક્ષ હોય. ભૂતકાળ પ્રત્યક્ષ થાય નહીં, પ્રત્યક્ષ થાય તો તે ભૂતકાળ કહેવાય નહીં. તમને દેશ-કાળના સિદ્ધાંત પણ ખબર નથી. હા, એમ પૂછો કે અહીં ભૂતકાળમાં તીર્થકર આવ્યા છે તેનો પ્રમાણભૂત કોઈ અણસાર ખરો ? તો અમે કહીએ કે શાસ્ત્ર એ જ પહેલો મોટામાં મોટો પુરાવો છે. બીજા પુરાવા તરીકે ઐતિહાસિક શિલાલેખો, તામ્રપત્રો વગેરે મળી આવે છે. કોઈ તીર્થમાં એક હજાર વર્ષ પહેલાંનો શિલાલેખ મળી આવે, તો તે તીર્થ એક હજાર વર્ષ પહેલાં હતું, તે સાબિત થાય છે. તેમ શિલાલેખ બે હજાર વર્ષ પહેલાં શાસ્ત્રમાં લખેલ વર્ણન બતાવે, તેનો અર્થ તે શાસ્ત્ર બે હજાર વર્ષ પહેલાંનું

૧. પદાર્થઃ પ્રતિપાદ્યતે-તત્ર ઔદારિકગ્રહ-જાદ્ ઔદારિકશરીરગ્રહણયોગ્યા વર્ગણાઃ પરિગૃહીતાઃ, તાશ્ચૈવમવગન્તવ્યાઃ-इह वर्गणाः सामान्यतश्चतुर्विधा भवन्ति, तद्यथा-द्रव्यतः क्षेत्रतः कालतः भावतश्च, तत्र द्रव्यत एकप्रदेशिकानां यावदनन्तप्रदेशिकानां, क्षेत्रत एकप्रदेशावगाढां नां यावदसं ज्येयप्रदेशावगाढानां, कालत एकसमयस्थितीनां यावदसंख्येयसमयस्थितीनां, भावतस्तावत् परिस्थूरन्यायमङ्गर्कृत्य कृणानां यावत् शुक्तानां सुरभिगन्धानां दुरभिगन्धानां चर, तिक्तरसानां यावन्मधुररसानां ५, मृदूनां यावद्दूक्षणां ८ गुरुलघूनामगुरुलघूनां च, एवमेता द्रव्यवर्गणाद्या वर्गणाश्चतुर्विधा भवन्ति।

(આવશ્યક નિયુક્તિ એવં ભાષ્ય ભાગ-૧, શ્લોક-૩૯, ટીકા)

છે તે સાબિત થાય છે. તેમ જુદાં-જુદાં અનુસંધાનો દ્વારા પરોક્ષ અણસારરૂપ પુરાવા આપી શકાય, પણ કદાચ કરોડો-અબજો વર્ષ જૂની વાતના પરોક્ષ પુરાવા ન પણ મળે, તો તેથી તે સત્ય ખોટું થઈ જતું નથી. વળી, અહીં પુરાવા કરતાં ભાવશુદ્ધિ કરે તેવી પાવનતા જો vibrationsથી અનુભવાતી હોય, તો તેનો જ ખરો મહિમા છે. તીર્થભૂમિઓની સમકક્ષ પવિત્ર આંદોલનો વિશ્વમાં ક્યાંય નથી, તે સિદ્ધાંતના આધારે તે તે ભૂમિઓનો મહિમા છે.

સિદ્ધં સિદ્ધત્થાણં, ઠાઠમઠોવમસુહં ડવઘયાણં ।
કુસમયવિસાસણં, સાસણં જિઠાણં ષવજિઠાણં ॥૧॥

(સઙ્ગતિતર્ક પ્રકરણ૦ શ્લોક-૧)

અનંત ઉપકારી, અનંત જ્ઞાની શ્રી તીર્થંકર પરમાત્મા મહામંગલકારી અને સર્વોત્કૃષ્ટ એવા આ ધર્મતીર્થની સ્થાપના કરે છે.

જે આત્માઓ ભવચક્રથી ત્રાસેલા છે, તેથી તરવા તત્પર છે, તેમને તારક તીર્થની જરૂર પડે. પ્રભુશાસનમાં બે પ્રકારે તારકતીર્થ દર્શાવ્યાં છે : (૧) ભાવતીર્થ અને (૨) દ્રવ્યતીર્થ. તેમાંથી ભાવતીર્થનું પાંચે પ્રકારે સ્વરૂપ આપણે વિચાર્યું.

ભાવતીર્થ ઉપાદાનકારણ, દ્રવ્યતીર્થ નિમિત્તકારણ :

પાંચે-પાંચ ભાવતીર્થ સાધકને મોક્ષે જવા ઉપાદાનકારણની ગરજ સારે છે, જ્યારે દ્રવ્યતીર્થ નિમિત્તકારણની ગરજ સારે છે. વિશ્વવ્યવસ્થામાં કાર્યકારણનો સિદ્ધાંત સનાતન છે. ફળપ્રાપ્તિ યોગ્ય કારણ વિના થઈ શકતી નથી. ^૧વળી જૈન philosophyમાં માત્ર એક કારણ પણ ફલોત્પાદક નથી, અનેક કારણોનો કલાપ-સમૂહ ભેગો થાય ત્યારે ફળ નીપજે. મોક્ષરૂપ ફળ જોઈએ તોપણ સાધકે મોક્ષનાં કારણો એકત્રિત કરવાં પડે અને વિધિપૂર્વક સેવવાં પડે. તે મોક્ષનું ઉપાદાનકારણ-મુખ્ય કારણ ભાવતીર્થ છે; વળી, નિમિત્તરૂપે ઊંચી સામગ્રી પૂરી પાડે તેવું કારણ દ્રવ્યતીર્થ છે. તીર્થંકરો જગતને ભાવતીર્થ અને દ્રવ્યતીર્થ આપવા દ્વારા મોક્ષસાધક સંપૂર્ણ સામગ્રીનું પ્રદાન કરે છે. આપણે મોક્ષે જવું હોય તો મોક્ષે જવાનાં તમામ સાધનો ભગવાને આપણને આપી દીધાં છે. ધર્મતીર્થની સ્થાપના કે પ્રવર્તન દ્વારા પ્રભુએ તે સાધનો જ પ્રદાન કર્યાં છે, તે પછી જ સ્વયં મોક્ષે ગયા છે. મોક્ષરૂપી ફળ આપણા આત્મામાં પ્રગટાવવા આપણને ઉપાદાનકારણ અને નિમિત્તકારણ એ બંનેની જરૂર પડે. વળી, વિશ્વવ્યવસ્થા જ એવી છે કે આ બંને પ્રકારના કારણોના સંયોજનથી જ કાર્ય પ્રગટે છે. આત્માને તારવા જે જે ઉપાદાનકારણ છે, કે ઉપાદાનકારણતુલ્ય છે, તે સૌનો સમાવેશ ભાવતીર્થમાં છે. આત્માને તારવા આ વિશ્વમાં જેટલી-જેટલી નિમિત્તસામગ્રી છે તે સૌનો સમાવેશ દ્રવ્યતીર્થમાં છે. આમ ભાવતીર્થ અને દ્રવ્યતીર્થ એ બેથી જ આપણે તરી શકીએ. ભૌતિક જગતમાં પણ ઉપાદાનકારણનું મહત્ત્વ જબરદસ્ત છે. રસોઈ રાંધવી હોય તો અગ્નિ, ચૂલો, તપેલી, મરી-મસાલા ન હોય તોપણ કદાચ રસોઈ બની શકે, પરંતુ અનાજ જ ન હોય તો રસોઈ ન બની શકે; કેમ કે અગ્નિ કે ચૂલો વિના સૂર્યના તાપથી પણ અનાજ રાંધી શકાય, મરી-મસાલા વિના બાફેલું અનાજ પણ ખાઈ શકાય, તપેલી

૧. પરમાર્થતસ્તુ યથાનિર્દિષ્ટકર્મપરિણામાદિકારણકલાપવ્યાપારમન્તરેણ ન નયનનિમેષોન્મેષમાત્રમપિ કાર્યજાતં કિઞ્ચિજ્જગતિ જાયતે ।

(ઉપમિતિભવપ્રપંચકથા પ્રસ્તાવ-૪)

વિના માટીના ઠીકરામાં પણ રસોઈ કરી શકાય; પરંતુ અનાજ વિના તો રસોઈ થાય જ નહીં. એટલે ઉપાદાનકારણનું પ્રત્યેક ક્ષેત્રમાં મહત્ત્વ છે.

ઉપાદાનકારણ :

જે કારણ પોતે જ ફળરૂપે પરિવર્તિત થાય તે ઉપાદાનકારણ છે. માટી ઘડારૂપે, લાકડું ટેબલરૂપે, તાંતણા વસ્ત્રરૂપે પરિવર્તન પામે છે. સુથાર ટેબલ બનાવે છે, પણ તે પોતે ટેબલ બની જતો નથી; જ્યારે લાકડું પોતે જ ટેબલરૂપે બની જશે. એટલે ટેબલ બનવામાં મુખ્ય base (પાયો) તો લાકડાનો છે, બીજાં તો પૂરક સાધન છે. જેમ માટીમાંથી ઘડો બને છે, કુંભારમાંથી ઘડો બનતો નથી. અરે ! કુંભાર મરી જાય તોપણ ઘડો ટકી શકે છે, માટીની ગેરહાજરીમાં તો ઘડો અસ્તિત્વ જ નહીં ધરાવે. માટી સ્વયં જ ઘડાનું રૂપ ધારણ કરે છે. તેથી ઘડા સાથે અવિભક્ત સંબંધ માટી જ ધરાવે છે. તેમ મોક્ષરૂપી ફળનાં ઉપાદાનકારણ તે ભાવતીર્થ છે, તે તેનો મહિમા છે.

સભા : પાંચેપાંચ ભાવતીર્થ ઉપાદાનકારણ છે ?

સાહેબજી : દ્વાદશાંગીરૂપ ભાવશ્રુતજ્ઞાન, રત્નત્રયી, અને શુદ્ધ ધર્માનુષ્ઠાન તો આત્મામાં જ પ્રગટવાનાં છે. તેથી તે સ્પષ્ટપણે ઉપાદાનકારણ છે; જ્યારે ગીતાર્થ ગુરુ આદિ ઉપાદાનકારણતુલ્ય કારણ છે. અરે ! ગીતાર્થગુરુ જ શું, સિદ્ધ ભગવંતને પણ ઉપાદાનકારણ કહ્યા છે. આલંબનસ્વરૂપ ભગવાન આપણો મોક્ષ કરવામાં હકીકતમાં ઉપાદાનકારણ જેવા જ છે. તમે કહેશો કે આપણો આત્મા જુદો છે, ભગવાનનો આત્મા જુદો છે; મારે મારા આત્માનો મોક્ષ કરવાનો છે, તો ભગવાનનો આત્મા ઉપાદાનકારણ કેવી રીતે બને ? દેવચંદ્રજી મહારાજે સંભવનાથ પ્રભુના સ્તવનમાં લખ્યું કે

‘ઉપાદાન’ આતમ સહી રે, પુષ્ટાલંબન દેવ; ઉપાદાન કારણપણે રે, પ્રગટ કરે પ્રભુ સેવ. જિનવર૦ કાર્ય ગુણ કારણપરે રે, કારણ કાર્ય અનુપ; સકલ સિદ્ધતા તાહરી રે, માહરે સાધન રૂપ. જિનવર૦’

આપણે જે થવું છે તે ભગવાન છે, આપણે જેવા થવું છે તેવા ભગવાન છે અને આપણે જે મેળવવું છે તે ભગવાનમાં છે. હકીકતમાં પ્રભુ સાથે તન્મય થઈ, તદ્રૂપ બની, પ્રભુના અવલંબનથી, પ્રભુરૂપે **convert** થવું (પરિણમવું) તે જ મોક્ષ છે. તેથી પરમાત્માનું આલંબન સાચા અર્થમાં સાધકને ઉપાદાનકારણની જ ગરજ સારે છે. રેતેવું જ ગુરુ માટે છે. ગુરુનું અવલંબન લઈ આત્માએ આગળ જઈ ગુરુ બનવાનું છે. ગુરુના આત્મામાં જે છે તે આપણા આત્મામાં પ્રગટાવવાનું છે. ગુરુ જે પામ્યા છે તે પામવાનું છે. સાધકે કમશઃ ગુરુતુલ્ય અને પરમાત્મતુલ્ય **copy to**

૧. ઘટં પ્રતિ મૃત્પિણ્ડસ્યેવ કાર્યરૂપતયા પરિણમતઃ કારણસ્ય પરિણામિકારણત્વાત્,

(ઉપદેશરહસ્ય, શ્લોક-૨૭ ટીકા)

૨. यस્ય ધ્યાનાનુરૂપ્યેણ ધ્યેયતા વિદુષામભૂત્ । વ્યક્તા સેયં સમાપત્તિઃ પાતઃજ્જલમતાશ્રિતા ॥૨૧॥

(શ્રીવિજયપ્રભસૂરિક્ષામણકવિજ્ઞાપ્તિકાવ્યમ્ ગુરુવંદનામહિમાવર્ણનાત્મકસ્તુતીયો ભાગઃ)

copy તેમના જેવા જ બનવાનું છે. વાસ્તવમાં આ ઉપાધાનકારણના ફળમાં રૂપાંતર જેવી જ પ્રક્રિયા છે, તેથી તેને ઉપાધાનકારણ કહ્યું.

ભગવાન પાસે જાઓ ત્યારે મનમાં થવું જોઈએ કે આ ભગવાન જેવા છે તેવા જ મારે થવું છે. તેમનામાં જે છે તે મારે પામવું છે. ગુરુ પાસે જાઓ ત્યારે થવું જોઈએ કે એમનામાં જે છે, તે મારામાં નથી, તેથી તે મારાથી ગુરુ (ઊંચા) છે. એમની ઉપાસના કરી એમનામાં જે છે અને એમની પાસે જે છે તે જ મારે મેળવવું છે. ગુરુની આરાધના કરીને સ્વયં ગુરુસ્વરૂપે થવું છે. તેથી આલંબનકારણભૂત ગુરુ ઉપાધાનકારણ જેવા જ બન્યા કહેવાય; જેમ માટી ઘડારૂપે પરિણમન પામે છે માટે માટી ઉપાધાનકારણ છે, તેમ મારો કે તમારો આત્મા દેવ-ગુરુમાં તન્મય થઈ તેમના આલંબનથી દેવ-ગુરુસ્વરૂપે બનવા માંગે છે. તેથી દેવ-ગુરુ ઉપાધાનકારણની ગરજ સારે છે. પરમાત્માને બરાબર સેવો, તેમાં એકરૂપ થાઓ, અભેદ પ્રણિધાન કરો, તો જ પરમાત્મસ્વરૂપ બનાય છે. ટૂંકમાં, એકરૂપ થયા પછી મોક્ષરૂપે convert (પરિણમન) થવાય છે. તેથી દેવ-ગુરુ ઉપાધાનકારણતુલ્ય કહ્યા છે.

નિમિત્તકારણ :

જ્યારે દ્રવ્યતીર્થ અને તેના તમામ વિભાગો નિમિત્તકારણની કક્ષામાં આવે છે. નિમિત્તકારણને વ્યવહારનય અને ઉપાધાનકારણને નિશ્ચયનય સ્વીકારે છે. તત્ત્વ ઉપાધાનકારણમાં સમાયેલું છે, સામગ્રી નિમિત્તકારણમાં સમાયેલી છે. બંનેનો મેળ ખાય ત્યારે જ મોક્ષરૂપી ફળ સિદ્ધ થાય. એકલા ઉપાધાનથી કે એકલા નિમિત્તથી મોક્ષ થઈ જશે, તેમ ન બોલાય. બંનેનો સુમેળ થાય ત્યારે જ મોક્ષ થાય. હા, કોઈ વાર નિમિત્તકારણ સાવ ગૌણ હોય, અને ઉપાધાન જ પ્રધાન હોય; જ્યારે કોઈ કિસ્સામાં નિમિત્તકારણ પ્રધાન હોય, ઉપાધાન ગૌણ હોય, તે બની શકે; પરંતુ ફળસિદ્ધિ તો બંનેના સુયોગથી જ થાય.

સભા : મરુદેવામાતા તો નિમિત્તકારણ વિના જ તર્યાં ને ?

સાહેબજી : ના, સંપૂર્ણ નિમિત્તકારણ વિના કદી કોઈ તરી શકે જ નહિ. તેમના કિસ્સામાં નિમિત્તકારણ ગૌણ છે, એટલે વિવક્ષા ન કરી. બાકી તો ^૧તેમને પણ સમવસરણમાં બિરાજમાન,

૧. શૃણ્વન્ત્યાસ્તાં ગિરં દેવ્યા મરુદેવ્યા વ્યલીયત। આનન્દાશ્રુપયઃપૂરૈઃ પઙ્કવત્ પટલં દૃશોઃ॥૨૨૧॥ સાડપશ્યતીર્થ-
કૃત્ત્વક્ષ્મીં તસ્યાડતિશયશાલિનીમ્। તસ્યાસ્તદર્શનાનન્દસ્થૈર્યાત્ કર્મ વ્યશીર્યત॥૨૩૦॥ ભગવદ્દર્શનાનન્દયોગસ્થૈર્યમુપેયુષી।
કેવલજ્ઞાનમ્પ્લાનમાસસાદ તદૈવ સા॥૨૩૧॥ કરિસ્કન્ધાધિરૂઢૈવ પ્રાપ્તાયુઃકર્મસઙ્કસ્યા। અન્તકૃત્કેવલિત્વેન નિર્વાણં
મરુદેવ્યગાત્॥૨૩૨॥

(યોગશાસ્ત્ર-૧, પ્રકાશ-૧, શ્લોક-૧૦, ટીકા)

※ શૃણ્વન્ત્યાસ્તત્ તતો દેવ્યા, મરુદેવ્યા વ્યલીયત। આનન્દાશ્રુપયઃપૂરૈઃ, પઙ્કવત્રીલિકા દૃશોઃ॥૫૨૭॥ સાડપશ્યત્ તીર્થકૃ-
ત્ત્વક્ષ્મીં, સૂનોરતિશયાન્વિતામ્। તસ્યાસ્તદર્શનાનન્દાત્, તન્મયત્વમજાયત॥૫૨૮॥ સાડરુહ્ય ક્ષપકશ્રેણિમપૂર્વકરણ-

ચોત્રીસ અતિશયથી યુક્ત, અષ્ટ પ્રાતિહાર્યથી શોભતા, વાણીના પાંત્રીશ ગુણપૂર્વક દેશના આપતા ઋષભદેવને જોઈ મન-વચન-કાયાનું યોગસ્થૈર્ય થવાથી અધ્યાત્મવિકાસ થયો, તેમ પ. પૂ. હેમચંદ્રસૂરિજી મહારાજાએ ત્રિષષ્ટિશલાકાપુરુષચરિત્રમાં લખ્યું છે. તેથી તેમને પણ દર્શનરૂપે આલંબન છે જ, છતાં તે અતિ મામૂલી છે. મૂળથી મરુદેવામાતાનો આત્મા અત્યંત લઘુકર્મી હોવાથી ઉપાદાનકારણ જ ઘણું સ્વચ્છ છે. અહીં જીવદળની મહત્તા છે. અંશમાત્ર નિમિત્તકારણ મળ્યા વિના એકલા ઉપાદાનકારણથી મોક્ષ થયાનો કોઈ દાખલો નથી. હા, વ્યવહારમાં જેને તારક નિમિત્તકારણ કહેવાય તેવું નિમિત્તકારણ તેમને મળ્યું ન હોય તેવું બની શકે, બાકી તો કોઈ ને કોઈ નિમિત્તથી શુભધ્યાનધારામાં ચડી આવરણાક્ષય દ્વારા જીવ વિકાસ સાધે છે. ^૧જેમ ઘરડા બળદને જોઈને ચિંતનમાં ચડેલા કરકંડૂ રાજા પ્રત્યેકબુદ્ધ થયા, અથવા બે માષા (એક પ્રકારનું વજન) સુવર્ણમાંથી વધતી ઇચ્છાના નિમિત્તથી ક્ષપકશ્રેણી માંડી કપિલ બ્રાહ્મણ કેવલી થયા. તેમને પણ નિમિત્ત તો અવશ્ય મળ્યાં, પરંતુ તે મૂળથી તારક સામગ્રીરૂપ પ્રસિદ્ધ નિમિત્તો નથી, તેથી તેને ગૌણ ગણ્યાં. ત્યાં ઉપાદાનનો મંહિમા અધિક છે. ઘણી વાર વિપરીત નિમિત્તો પણ તરવાનાં કારણ બન્યાં હોય, તેવાં પણ શાસ્ત્રમાં દૃષ્ટાંતો છે. પ્રભવસ્વામી ચોરી કરવા ગયા અને પ્રતિબોધ પામ્યા. તેઓ માટે ચોરીની પ્રવૃત્તિ ધર્મ પામવાનું નિમિત્ત બન્યું, પણ લોકમાં એમ ન કહેવાય કે ધર્મ પામવો હોય તો ચોરી કરવી. ગૌતમ મહારાજા અહંકારથી વીરપ્રભુ પાસે આવ્યા તો પ્રતિબોધ પામ્યા. તેથી એમ ન કહેવાય કે અહંકારથી દેવ-ગુરુ પાસે જવું. વિનય-નમ્રતાથી જવું એ જ ધર્મ પામવાનું નિમિત્ત છે.

સભા : ગૌતમ મહારાજામાં વિનય-નમ્રતા હતી તેથી જ પામ્યા ને ?

સાહેબજી : પણ ર્ભગવાન પાસે જવામાં અહંકાર નિમિત્તકારણ હતો. અહંકાર ન હોત તો પ્રભુનો સંયોગ ન થાત. તેમને અહંકાર પ્રતિબોધનું કારણ બન્યો, રાગ ગુરુભક્તિનું કારણ બન્યો અને વિયોગનો શોક કેવલજ્ઞાનનું કારણ બન્યો. તેથી કવિએ કહ્યું કે એમનું બધું આશ્ચર્યકારી છે; છતાં એ જીવવિશેષનાં નિમિત્તો છે, general નિયમ ન બને. જ્યાં નિમિત્તકારણ ગૌણ હોય ત્યાં એકલા ઉપાદાનકારણથી મોક્ષે ગયા, તેમ વિવક્ષાથી કહેવાય, પરંતુ એકલા નિમિત્તથી કોઈનો મોક્ષ નથી. તેથી જ દ્રવ્યતીર્થ વિના તર્યાના દાખલા છે, પણ ભાવતીર્થ વિના તર્યાનો કોઈ દાખલો નથી. આ સ્પષ્ટ ભેદરેખા છે. સમજાય તો ભેળસેળ ન થાય.

ક્રમાત્ । ક્ષીણાષ્ટકર્મા યુગપત્, કેવલજ્ઞાનમાસદત્ । ૫૨૧ । । કરિસ્કન્ધાધિરૂઢૈવ, સ્વામિની મરુદેવ્યથ । અન્તકૃત્કેવલિત્વેન, પ્રપેદે પદમવ્યયમ્ । ૫૩૦ । । એતસ્યામવસર્પિણ્યાં, સિદ્ધોઽસૌ પ્રથમસ્તતઃ । સત્કૃત્ય તદ્વપુઃ ક્ષીરનીરથૌ નિદર્ધેઽમરૈઃ । ૫૩૧ । ।

(ત્રિષષ્ટિશલાકાપુરુષચરિત્ર પર્વ-૧, સર્ગ-૩)

૧. સંબુદ્ધો દદૃષ્ણં રિદ્ધિં વસહસ્સ જો અરિદ્ધિં ચ । સો કરકણ્ઢ રાયા કલિંગજણવયવર્ઢ જયત્ । ૪૭ । ।

(ધર્મઘોષસૂરિજી કૃત ઋષિમળલસ્તવ, મૂલ)

૨. અહહ્કારોઽપિ બોધાય, રાગોઽપિ ગુરુભક્તયે । વિષાદઃ કેવલાયાઽભૂત્, ચિત્રં શ્રીગૌતમપ્રભોઃ । ૧૧ । ।

(કલ્પસૂત્ર ૬/૧૨/૧૨૭ ડ. વિનયવિજયજી કૃત સુખબોધિની ટીકા)

પાંચે-પાંચ ભાવતીર્થ આત્માસ્વરૂપ છે, ગુણમય છે, જીવંત છે, ચૈતન્યયુક્ત છે; તેથી તે ઉપાદાનકારણ બને. જ્યારે દ્રવ્યતીર્થ જડ છે, પવિત્ર છે, તારક છે, સહાયક છે; તેથી જ તે સામગ્રી બની શકે, પરંતુ ઉપાદાન ન બની શકે, ઉપાદાન તો ચેતન જ બને.

સભા : પહેલાં ત્રણ ભાવતીર્થ વ્યવહારનયનાં છે, છતાં તે પણ ઉપાદાનકારણ ?

સાહેબજી : વ્યવહારનયનાં છે, માટે જ તેને ઉપાદાનકારણતુલ્ય કહ્યાં; જ્યારે છેલ્લાં બે ભાવતીર્થ નિશ્ચયનયનાં છે, તેથી તે સાક્ષાત્ ઉપાદાનકારણ છે. વળી નિષ્કેષાની અપેક્ષાએ વિચારીએ તો ભાવનિષ્કેષાને નિશ્ચયનય માને છે, તેથી પાંચે-પાંચ ભાવતીર્થ નિશ્ચયનયનાં છે. મૂંઝાવાની જરૂર નથી. આ જૈનશાસનનો નયવાદ છે. જે તે તે નયોના દૃષ્ટિકોણ સમજી શકે તે જ જૈનશાસનને યથાર્થ ઓળખી શકે. જિનવચનને મર્મથી સમજવા સ્યાદાદદૃષ્ટિ અને સિદ્ધાંતબોધ મનમાં પેદા થવો જરૂરી છે. તે સિવાય વર્ષોનાં વર્ષો સુધી ભણો તોપણ ખબર ન પડે. કાશીના બહુ મોટા પંડિતે મને કહેલું કે આપનાં શાસ્ત્રોમાં શું છે, તે જ ખબર નથી પડતી; કારણ કે એક ઠેકાણે એક વસ્તુને પાપ કહે, બીજે ઠેકાણે તે જ વસ્તુને પુણ્ય કહે. એક ઠેકાણે કહે કે પુણ્ય-પાપ બંને છોડવા જેવાં છે, જ્યારે બીજે કહે કે તીર્થંકરનામકર્મ આદિ પુણ્યકર્મ બાંધવા જેવાં છે. અપેક્ષાઓ સમજનાર જ આ રહસ્ય પકડી શકે. નયવાદ સમજ્યા વિના જૈનશાસ્ત્રો વાંચનાર ગુલાંટ જ બાધા કરે. આ શાસનને સમજવા અનેકાંતદૃષ્ટિ જોઈએ.

દ્રવ્યતીર્થ અને ભાવતીર્થની પરસ્પર તુલના કરીએ તો ભાવતીર્થ જ જીવંત છે, તેથી ઉપાદાનકારણ છે. મોક્ષનું ઉપાદાનકારણ હંમેશાં ચેતનસ્વરૂપ જ હોય; કારણ કે મોક્ષ એ આત્માની ઉત્કૃષ્ટ વિકસિત અવસ્થા છે. શુદ્ધ ચૈતન્યમય આત્મા તે જ મોક્ષ છે. તેથી તેવા મોક્ષરૂપી કાર્યનું અન્વયીકારણ પણ નિયમા ચેતન જ હોય. ઉપાદાનકારણ કાર્ય સાથે સંગત થાય, કાર્યની પ્રકૃતિને અનુરૂપ થાય, તેવું જ હોય. ચેતન એવા મોક્ષનું ઉપાદાનકારણ પણ ચેતન એવો આત્મા જ હોય.

પાત્ર જીવ કે જેનું ઉપાદાન નિર્મળ છે, તેને પણ તરવાં જે નિમિત્તસામગ્રી જોઈએ તે તમામ પ્રભુનું આપેલું દ્રવ્યતીર્થ પૂરી પાડે છે. તીર્થંકરોથી વારસામાં મળેલા દ્રવ્યતીર્થના મુખ્ય બે વિભાગ આલંબન અને ઉપકરણ છે. આ જગતમાં પવિત્ર આલંબનો પણ અતિદુર્લભ છે, ઘણા પુણ્યના યોગથી જીવને પ્રાપ્ત થાય છે. તેમાં પણ જિનશાસનનાં આલંબનોની પવિત્રતા ઘણી ઉચ્ચ સ્તરની છે. ^૧અરે ! એક જિનમંદિર કે ઉપાશ્રય લો, તો ત્યાં પણ ધર્મસ્થાનક તરીકેના એટલા કડક નીતિ-નિયમો પળાતા હોય છે કે કોઈપણ પ્રકારની સાંસારિક પાપપ્રવૃત્તિ ત્યાં allowed જ હોતી નથી. અરે ! મનથી પણ ત્યાં પાપનો વિચાર કરવો તે ધાર્મિક શિસ્તભંગ

૧. જિણપડિમા વિ તયંગં સકહાઈ અત્થિ જત્ય તદ્ધાણે। અચ્છરસાહિં સમં ચિય કુણંતિ કીહું ન સુરનિવહા।।૩૨૦।।
આસાયણપરિહારો જિણવ્વિક્કસસ કિં પુણ જિણાણં। તસ્સાસાયણરૂવં પાવં પાવા કુણંતિ નરા।।૩૨૧।।

(સંબોધપ્રકરણમ્ દેવસ્વરૂપઅધિકાર)

✽ ઘરજિણહરજિણપૂયા, વાવારચ્ચાયઓ નિસીહિતિંગં, અગ્ગદ્ધારે મજ્ઝો, તદ્ધયા ચિર્વંદનાસમણ્ણ।।૮।।

(દેવેન્દ્રસૂરિજીકૃત ચૈત્યવંદનભાષ્ય, મૂલ)

કે આશાતના ગણાય છે. આથી ધર્મસ્થાનકોનું વાતાવરણ બીજાં સ્થાનકોના વાતાવરણથી આપમેળે જુદું તરી આવે. તેમાં પણ મહાસાધકોથી વાસિત થયેલી તીર્થભૂમિઓ ઘણી વધારે પાવનશક્તિ ધરાવે છે, અને કલ્યાણકભૂમિઓ તો સર્વશ્રેષ્ઠ છે. તેમાં પણ નિર્વાણકલ્યાણકની ભૂમિ ઉત્કૃષ્ટ ગણાય. વિશ્વમાં એવી ભૂમિની તોલે બીજી કોઈ જડ વસ્તુ પવિત્રતામાં હરિકાઈ ન કરી શકે.

સભા : તીર્થકરોના દેહ તેનાથી વધારે શ્રેષ્ઠ આલંબન ન કહેવાય ?

સાહેબજી : હા, ચોક્કસ કહેવાય. તેમના પણ નિર્વાણ પામ્યા પછીના નિશ્ચેષ્ટ દેહ આલંબનરૂપ દ્રવ્યતીર્થમાં જ આવે, પણ તે લાંબો સમય રાખી નહીં શકાય.

સભા : દાઢા વગેરે રાખી શકાય ?

સાહેબજી : હા, ^૧પરંતુ તે સૌભાગ્ય મહાપુણ્યશાળી ઇન્દ્રો આદિનું હોય છે. ^૨તીર્થકરોના દેહ, ગણધરોના દેહ, મહામુનિઓના દેહ, સદ્ગુરુઓના દેહ, તે બધાં આલંબન દ્રવ્યતીર્થરૂપ જ છે; તેની પણ જૈનશાસનમાં પૂજા છે. તીર્થકરો નિર્વાણ પામે ત્યારે ઇન્દ્રો આવીને તેમના દેહને પૂજે છે; કેમ કે તેમના દેહતુલ્ય પાવન પરમાણુઓ તો આ જગતમાં ક્યાંય નથી. છતાં સમગ્ર દેહ દીર્ઘકાળ ટકતો નથી. પુદ્ગલનો સ્વભાવ જ એવો છે કે સડન-પડન થઈ નાશ પામી જાય. શરીર નાશધર્મા જ છે, છતાં ઉત્તરકાર્ય પૂર્વે તેમના દેહનું આલંબનસ્વરૂપે દર્શન-પૂજન છે જ. આપણે ત્યાં પવિત્ર ગુરુઓ પણ કાળ કરી જાય તો તેમનાં દર્શન-પૂજન થાય છે; કારણ કે તેમનો દેહ પવિત્ર ભાવોથી વાસિત થયેલા અણુઓરૂપ છે. તીર્થકરો નિર્વાણ પામે પછી દેહનો અગ્નિસંસ્કાર થવાથી પ્રગટેલ ભસ્મનાં પવિત્ર રજકણો લેવા, દેવો અને મનુષ્યોમાં એટલી પડાપડી થાય છે કે તે જગ્યા પર ખાડો પડી જાય છે. દેહના મુખ્ય-મુખ્ય અવશેષો તો ઇન્દ્રો વગેરે V.I.P. દેવતાઓ જ લઈ જાય છે. તેઓ પણ એ દાઢા વગેરેને અતિપવિત્ર માને છે અને દેવલોકમાં રત્નોના દાબડાઓમાં સ્થાપિત કરીને અસંખ્ય કાળ સુધી પૂજે છે. તે પણ પવિત્ર

૧. પ્રતિમાવત્ પૂજયિતું, સ્વવિમાને પુરન્દરઃ। અગ્રહીદુપરિતનીં, દંષ્ટ્રાં વામેતરાં પ્રભોઃ।।૫૫૩।। ઇશાનોડપ્યુપરિતનીં, તદંષ્ટ્રાં દક્ષિણેતરામ્। અધસ્તનીં દક્ષિણાં તુ, ચમરેન્દ્ર ઉપાદદે।।૫૫૪।। બલિર્વામામધોદંષ્ટ્રાં, જગ્રાહાન્યેડતુ વાસવાઃ। શેષદન્તાન્ નાકિનોડન્યે, જગૃહુઃ કીકસાનિ તુ।।૫૫૫।। ... કેચિત્ તુ લબ્યભસ્માનો, ભક્ત્યા ભસ્મ વવન્દિરે। તતઃ પ્રભૃતિ જાતાશ્ચ, તાપસા ભસ્મભૂષણાઃ।।૫૬૧।। ... ઇન્દ્રાઃ સ્વસ્વવિમાનેષુ, સુધર્માયાં ચ પર્ષદિ। અધિમાણવકસ્તમ્ભં, વૃત્તવજ્રસમુદ્ગકે।।૫૬૪।। ન્યવેશયન્ સ્વામિદંષ્ટ્રા, આનર્ચુશ્ચ નિરન્તરમ્। તાસાં પ્રભાવાત્ તેષાં ચ, સદા વિજયમહ્ગલે।।૫૬૫।।

(ત્રિષષ્ટિશાલાકાપુરુષચરિત્ર પર્વ-૧, સર્ગ-૬)

૨. વિણ વાંકે કાંઈ વિસારીયા, તેં તોડ્યા હો પ્રભુ પ્રેમના ત્રાગ કે, ઇન્દ્ર ભરતને બુઝવે, દોષ મ દીયો હો એ જિન વીતરાગ કે. ૮. શોક મુકી ભરતેસર, વાર્ધિકને હો વલી દીધો આદેશ કે, થુભ કરો જિણ થાન કે, સંસ્કારો હો તાતજી રીસહેસ કે. ૯.

(ભાણવિજયજી કૃત અષ્ટાપદજનું સ્તવન)

૩. જિન-પ્રતિમા જિન-દાઢા પૂજા, નિતિ હિતકરણ ભાખી રે; સૂરિઆભ સુરનેં ઇહાં જોયો, રાયપસેણી સાખી રે. સત્તર૦ ૩

(ઉપા. યશોવિજયજી કૃત જિનપ્રતિમા સ્થાપના સ્વાધ્યાય, સ્વાધ્યાય-૨)

આલંબન છે, છતાં આવાં દુર્લભ આલંબનો મનુષ્યલોકમાં આપણને સુલભ નથી. ^૧આપણને અહીં વારસામાં મળેલાં આલંબનોમાં કલ્યાણકભૂમિઓ શ્રેષ્ઠ છે. તે તીર્થંકરોના વિશુદ્ધ ભાવોથી વાસિત થયેલા અણુ-પરમાણુઓની બનેલી છે, તેથી બીજી પવિત્ર જડ વસ્તુઓ કરતાં પવિત્રતામાં superior (વધારે ઊંચી) છે. ત્યાં જવાથી આપણા ભાવોને શુદ્ધ કરવા તે પુદ્ગલોનું આપણને અવલંબન મળે છે. આપણે ચોવીસે કલાક મનમાં ભાવો તો કરીએ જ છીએ. આપણા મનોભાવોમાં બાહ્ય નિમિત્તો ભાગ ભજવે જ છે. તીર્થભૂમિમાં વાતાવરણમાંથી નિમિત્તરૂપે પવિત્ર પુદ્ગલો મળે. આપણામાં ગ્રાહકતા (receptivity) હોય તો તેથી શુભભાવ જલદી જાગે. ભૌતિક જગતમાં તારવાની પ્રચંડ શક્તિ ધરાવનાર તીર્થભૂમિઓ શુભભાવનું પ્રબળ નિમિત્તકારણ છે. તેથી જ સ્થાવરતીર્થોનો શાસ્ત્રમાં મહિમા દર્શાવ્યો છે. ^૨સિદ્ધગિરિનો શ્રેષ્ઠ મહિમા દર્શાવતાં કહ્યું કે વિધિપૂર્વક ચોવિહાર છટ્ટ કરીને સાત યાત્રા કરે તો ત્રીજા ભવે સાધકનો મોક્ષ થાય. જોકે આમાં પણ ભાવતીર્થનું સંયોજન તો આત્મામાં થવું જ જોઈએ, તો જ ફળ મળે.

સભા : ભાવતીર્થનું સંયોજન સિદ્ધક્ષેત્રને કારણે જ થાય ? કે આપણે જાતે કરવાનું ?

સાહેબજી : આ કહે છે કે નિમિત્ત જાતે ફળ પેદા કરે, ઉપાદાન નવરું બેસી રહે; પણ તેવું બનતું નથી. દુનિયામાં કાર્યકારણના સિદ્ધાંતનો વિલોપ તીર્થંકરો પણ ન કરી શકે. તે cosmic orderની (વિશ્વવ્યવસ્થાની) વિરુદ્ધ છે. સિદ્ધગિરિજી વગેરે તારક ઉત્તમ નિમિત્તકારણ છે, પરંતુ તેનું સેવન કરતી વખતે તમારા આત્મામાં ઉપાદાનરૂપે રત્નત્રયી આદિ ભાવતીર્થ પેદા થવું જ જોઈએ.

સભા : આત્મામાં ભાવતીર્થનું સંયોજન ઘરમાં બેઠાં-બેઠાં થતું હોય તો ?

સાહેબજી : અરે ! તમને હોટલમાં થતું હોય તોપણ અમને શું વાંધો છે ? દેરાસરમાં નથી થતું એ હકીકત છે. દેરાસરમાં પણ મન શુભભાવમાં એકાકાર નથી કરી શકતા અને ખાલી વાયડી વાતો કરો તેનો શું મતલબ ? આ રીતે નિમિત્તને ઉડાવનારે વિચાર કરવાનો કે મને નિમિત્તની કેટલી બધી અસર થાય છે ? ઘણા શ્રાવકો કહે છે કે ‘અમારે ટી.વી. જોવાની બાધા છે; પરંતુ ઘરમાં છોકરાઓ જુએ તેથી સ્વીચ દબાવી ચાલુ કરે, પછી અમારું મન પણ

૧. यस्य-મુમુક્ષોર્જીવસ્ય યત્ર ગુણલાભો-જ્ઞાનાદિગુણાવાપ્તિઃ ક્ષેત્રે-ગજાગ્રપદકાદૌ જાયતે। કુત્તર-હત્યાહ- ‘કર્મોદયાદિહેતુતઃ’ કર્મણઃ-સદ્વેદ્યાદેઃ શુભસ્યોદયો-વિપાકઃ, આદિશબ્દાદ્ અશુભસ્ય ઘાતિકર્માદેઃ ક્ષય-ક્ષયોપશમોપશમા ગૃહ્યાન્તે, કર્મોદયાદીનાં હેતુઃ-કારણં ક્ષેત્રમેવ તસ્માત્ કર્મોદયાદિહેતુતઃ સકાશાત્। કિમિત્યાહ-તસ્ય તત્, કિલેતિ આપ્તપ્રવાદસૂચનાર્થઃ, તીર્થં વ્યસનસલિલતરણહેતુઃ સમ્પદ્યતે।

(ઉપદેશપદ મહાગ્રન્થ, શ્લોક-૨૧૨, ટીકા)

૨. છટ્ટેળં ભક્ષેળં અપાણેળં, તુ સત્ત જત્તાઈ। જો કુળઈ સેતુંજે, તઈય ભવે લહઈ સો મુક્કં। ૧૮।।

(શત્રુંજયલઘુકલ્પ મૂલ)

૩. ચિત્ર લિખિત નારી જોવંતા, વાધે કામવિકાર, તિમ જિન પ્રતિમા મુદ્રા દેખી, શુદ્ધ ભાવ વિસ્તાર. ૧૯.

(જશવંતસાગરજી કૃત પ્રતિમાસ્થાપન સજ્જાય)

ઠેકાણે રહેતું નથી. ટી.વી. ડબલું જડ છે કે ચેતન ? વળી તે દેખાડે છે તે પણ બધું કૃત્રિમ, કાલ્પનિક કે અસત્ય છે, તે ખબર હોવા છતાં જોવામાત્રથી અસર કેટલી ? આવી વ્યક્તિ ઘેર બેઠાં ભાવતીર્થની વાત કરે, તે માત્ર આત્મવંચના છે. તમારે કબૂલ કરવું જ પડે કે મને નિમિત્તોની અસર થાય છે. અરે ! અસર નહીં, તેને પરવશ-આધીન છો. તેથી તારક નિમિત્તો જોડવા દ્રવ્યતીર્થનું આલંબન પણ ખૂબ જરૂરી છે.

સભા : ભાવ હોય તો નિમિત્ત કામનું ને ?

સાહેબજી : ના, ગપ્પાં ન મારો. પાત્રતા હોય તો નિમિત્ત કામનું. તમારામાં શુભ નિમિત્તોને ગ્રહણ કરવાની ગ્રાહકતા જોઈએ, તો આત્મામાં શુભ ભાવ જગાડવાની તાકાત શુભ નિમિત્તોમાં છે. અશુભ નિમિત્તોને ગ્રહણ કરવાની ગ્રાહકતા તીવ્ર છે, તેથી તેનાં નિમિત્તો મળતાં અશુભભાવો ક્ષણમાં ઊછળે છે; તેમ શુભનિમિત્તોની ગ્રાહકતા હોય તો કામ થાય. પાત્રતા હોય તેને શુભ નિમિત્ત આપો તો ભાવશુદ્ધિ તરત થાય. એ અપેક્ષાએ નિમિત્તકારણની મહત્તા ઓછી નથી. નિમિત્તના નામથી ઉપાદાનને ઉડાવાય નહીં, અને ઉપાદાનના નામથી નિમિત્તને ઉડાવાય નહીં. બંને વાતો એકાંગી છે. સમન્વય-સંતુલન જરૂરી છે. તમને ઘરે બેઠાં કેવા ભાવ થાય છે અને પવિત્ર ભૂમિમાં શાંતચિત્તે બેસો તો કેવા ભાવ થાય છે, તે અનુભવ કરીને નક્કી કરજો. વર્તમાનમાં પણ અનેકના અનુભવ છે કે તીર્થભૂમિમાં જે ભાવ થાય છે તે ઘરે થતા નથી.

સભા : સૌરાષ્ટ્રની આખી ભૂમિ તીર્થ કહેવાય ને ?

સાહેબજી : હકીકતમાં સિદ્ધગિરિ તીર્થ છે, તે એ ભૂમિમાં આવેલ હોવાથી તે ભૂમિના ગુણ ગવાય; પરંતુ હાલમાં આખી સૌરાષ્ટ્ર ભૂમિ તીર્થ છે તેમ ન કહેવાય. ^૧વાસ્તવમાં અઢી દ્વીપ-મનુષ્યલોક એવો area (જગા) છે કે જ્યાં ખૂણે-ખૂણેથી અનંતા સિદ્ધ થયા છે. અરે ! આ હોલનો પણ એવો કોઈ ખૂણો નથી કે જ્યાંથી અનંતા સિદ્ધ ન થયા હોય. જોકે તે અનંતકાળમાં થયા છે, એકસાથે કે એકધારા નથી થયા; છતાં મોક્ષે જનારનો અંતિમ ભવ તો મનુષ્યનો જ હોય છે. તેથી direct (સીધી) મોક્ષની સાધના આ ક્ષેત્રમાં જ થવાની. વળી મનુષ્યલોક મર્યાદિત area છે. અત્યાર સુધીમાં જેટલા મોક્ષે ગયા તે સૌ આટલા જ ક્ષેત્ર-વિસ્તારમાંથી મોક્ષે ગયા છે, જેથી મનુષ્યલોકના દરેક ક્ષેત્રમાં અનંતા કાળમાં સંખ્યારૂપે સિદ્ધ અનંતા જ થાય.

^૨શાસ્ત્રમાં શિષ્યે પૂછ્યું કે ‘જો આખો અઢી દ્વીપ આ અપેક્ષાએ તીર્થ જ કહેવાય, તો

૧. રૂઢેદૃઢમૈદંપર્યમ્-કિલ્લ મનુષ્યક્ષેત્રાધ્યન્તરે સ કશ્ચિત્ ક્ષેત્રવિભાગો નાસ્તિ યત્રાસ્મિન્ અનાદ્યનન્તે કાલેઽનન્તા ન સિદ્ધાઃ, નાપિ સેત્સ્યન્તિ,

(ઉપદેશપદ મહાગ્રન્થ, શ્લોક-૨૧૨, ટીકા)

૨. એતેન સિદ્ધાચલાદેરાધ્યત્વમપિ વ્યાખ્યાતમ્, જ્ઞાનદર્શનચારિત્રરૂપભાવતીર્થહેતુત્વેનાસ્ય દ્રવ્યતીર્થત્વાદનન્તકોટિ-સિદ્ધસ્થાનત્વસ્યાન્યત્રાવિશેષેઽપિ સ્ફુટપ્રતીયમાનતદ્ભાવેન તીર્થસ્થાપનયૈવાત્ર વિશેષાત્, અનુભવાદિના તથાસિદ્ધૌ શ્રુતપરિભાષાભાવસ્યાતન્ત્રત્વાત્.

(પ્રતિમાશતક, શ્લોક-૨, ટીકા)

સિદ્ધગિરિ આદિને સિદ્ધક્ષેત્ર તરીકે જુદું કેમ પાડો છો ? તેનો જવાબ એ છે કે ‘બીજી ભૂમિઓથી મોક્ષે ગયા તે કરતાં તીર્થભૂમિમાં અનંતની સંખ્યા મોટી હોઈ શકે’. વળી, નિકટના કાળમાં તે તીર્થભૂમિઓમાં તીર્થકરો કે મહાસાધકો નિર્વાણ આદિ પામ્યા હોય, તેથી વાતાવરણ હજી પ્રબળ વાસિત હોય. જેમ સમયગાળો જાય તેમ વાતાવરણ ઘસાતું જાય. તેથી અતીત ચોવીસીની કલ્યાણકભૂમિ કરતાં વર્તમાન ચોવીસીની કલ્યાણકભૂમિનું વધારે મહત્ત્વ અપાય. ભૂમિ સ્વયં આત્મારૂપે ચેતન નથી, જડ છે; પરંતુ તેમાં પવિત્રતાપોષક તત્ત્વ રહેલું છે, તેથી તેને સેવવાની છે. એકલો ચેતન જ ચેતનની વિશુદ્ધિનું કારણ બને અને જડ ચેતનની વિશુદ્ધિનું કારણ ન બને, એવો કોઈ સિદ્ધાંત નથી. જડ પણ પવિત્રતાથી વાસિત હોય તો વિશુદ્ધિનું નિમિત્ત ચોક્કસ બને તેવો સિદ્ધાંત જૈનદર્શન સ્વીકારે જ છે. શબ્દમય કે લિપિમય નવકાર, જિનપ્રતિમા, ગુરુમૂર્તિ, શાસ્ત્રો, સદ્ગુરુઓનો દેહ, તીર્થકરોનો દેહ, આ બધું જડ જ છે; છતાં પૂજનીય છે. જેને પણ બાહ્ય આલંબનો દ્વારા ભક્તિ કરવી હોય તેણે આ સ્વીકારવું જ પડશે. ટૂંકમાં, ચેતનમાં ગુણ હોવાથી તે પૂજનીય છે, જડ, ગુણનું સાધન હોવાથી પૂજનીય છે. બંનેમાં પૂજનીયતાનું લક્ષ્ય તો ગુણ જ છે. માત્ર જડની કે માત્ર ચેતનની અહીં પૂજા છે જ નહીં. ગુણનાં સાધન પણ ન બને તેવાં ભૌતિક તત્ત્વોની જિનશાસનમાં પૂજા નથી જ. જેમ વૈદિક ધર્મમાં “પૃથ્વી દેવતા, આપો દેવતા, વાયુદેવતા, અગ્નિદેવતા, સૂર્યદેવતા” એમ આ વિશ્વના ગમે ત્યાં ફેલાયેલા જડ ભૌતિક પદાર્થો, ગુણનાં સાધન બને કે ન બને છતાં માત્ર જડ તત્ત્વ તરીકે પણ તેની પૂજા-ઉપાસના દર્શાવી છે; તેવું એકાંત ગુણપોષક એવા જૈનશાસનમાં નથી. અરે ! તીર્થો પણ, કોઈ ચમત્કારની વાત લોકમાનસમાં બેસાડી સ્થાપિત કરવાની વાત નથી. અહીં તો ગુણપોષક તારકતા, પાવનતાનું તર્કસંગત અનુસંધાન જોઈએ.

સભા : માત્ર ચમત્કારની વાત ફેલાવી તીર્થ ઊભું કરાય તેનું દૃષ્ટાંત શું ?

સાહેબજી : ‘તેનું દૃષ્ટાંત આગમમાં આવે છે, જે મજાક પેદા કરે તેવું છે. એક માળી રોજ બગીચામાંથી વહેલી સવારે ફૂલો ચૂંટી ફૂલોનો ઢગલો પાટલીપુત્રનગરમાં લઈ જાય છે. આ તેનો રોજનો ક્રમ હતો. એક દિવસ આ રીતે ગામમાં જતાં પેટમાં જોરદાર ચૂંક આવી. કુદરતી હાજતની શંકા થઈ. રહેવાયું નહીં, એટલે રાજમાર્ગ પર જ બેસી ગયો. હાજત પતાવી આજુબાજુ જુએ છે કે કોઈ આવતું તો નથી ને ? ત્યાં સામેથી એક ઘોડેસવાર આવતો દેખાય છે. પોતે રસ્તા પર ટટ્ટી-પેશાબ કર્યા, તે પકડાઈ ન જાય તેથી સંતાડવા ઓળીમાંથી ફૂલ લઈને તરત તેના પર ઢગલો કરી દીધો. ત્યાં તો પેલો ઘોડેસવાર નજીક આવી ગયો. તેને મનમાં થયું

૧. તચ્ચેદમ્-જહા એગમ્મિ નગરે એગો માલાયારો સળ્ળાઇઓ કરંડે પુષ્કે ઘેત્તૂળ વીહીએ એઇ, સો અઈવ અચ્ચઇઓ, તાહે તેળ સિઘં વોસિરિઠ્ઠાં સા પુષ્કપિઠિંગા તસ્સેવ ઉવરિ પલ્હથ્થિયા, તાહે લોઓ પુચ્છઇ-કિમેયંતિ?, જેણિત્થ પુષ્કાળિ છહેસિત્તિ, તાહે સો ધળઇ-અહં આલોંવિઓ, એથ્થ હિંગુસિવો નામં, એતં તં વાળમંતરં હિંગુસિવં નામ ઉપ્પત્તં, લોણ પરિગ્ગહિયં, પૂયા સે જાયા, ઝાઇગયં અજ્જવિ તં પાઠલિપુત્તે હિંગુસિવં નામ વાળમંતરં।

(દશવૈકાલિક નિર્યુક્તિ શ્લોક-૬૭, મૂલ, હરિભદ્રસૂરિજીકૃત ટીકા)

કે આ રોડ પર કેમ ફૂલ ચડાવે છે ? તેથી તે નજીક આવી માળીને પૂછે છે. માળી સાચું કહે તો બદનામ થાય, પણ હોશિયાર હતો. એટલે પેલા ઘોડેસવારને પટાવવા કહે છે કે આ ભૂમિ વિશેષ છે. હું અહીં ઊભો રહ્યો એટલે દેવતા મને પ્રત્યક્ષ થયા. તેથી આ સ્થાનને પવિત્ર માની મેં ફૂલ ચડાવ્યાં. ઘોડેસવાર પૂછે છે કે કયા દેવતા દેખાયા ? પેલો હાજરજવાબી હતો, એટલે તરત કહી દીધું કે હિંદુદેવતા. ઘોડેસવારને થયું કે ખરેખર આ ભૂમિ ચમત્કારિક કહેવાય. એટલે તેણે પૈસા આપીને ફૂલ લીધાં અને ત્યાં શ્રદ્ધાથી ચડાવ્યાં. એટલામાં તો ત્યાં બીજા પણ અનેક આવ્યા. તેમણે પણ વાત સાંભળી ફૂલ ચડાવ્યાં. આમ થોડી વારમાં આખા પાટલિપુત્રનગરમાં તે જગાના પ્રભાવ-ચમત્કારની વાત ફેલાઈ ગઈ. ધીમે-ધીમે લોકો ત્યાં આવી ભક્તિ કરવા લાગ્યા. તેમાંથી મંદિર બન્યું, અને લોકમાં હિંદુ તીર્થ તરીકે પ્રસિદ્ધિ થઈ ગઈ.

વાસ્તવમાં આ ભૂમિ પવિત્ર કેમ છે તેનો કોઈ સાચો ખુલાસો ન હોય, છતાં તીર્થ બની જાય, તેવું આ દૃષ્ટાંત છે. આપણા જૈનોમાં પણ એવા છે કે જેને કહીએ કે આ થાંભલો ચમત્કારી છે, તો થાંભલાને પણ પગે લાગે; પણ તે મૂર્ખતા છે. પૂજ્યતાનાં ધોરણો જૈનધર્મમાં ભેળસેળવાળાં નથી. સિદ્ધાંત પ્રમાણે વિશુદ્ધ ગુણયુક્ત ચેતન એવો આત્મા પૂજ્ય છે. જેટલા ગુણોની વિશુદ્ધિ વધારે તેટલો તે તે આત્મા વધારે પૂજનીય બને; જ્યારે જડ વસ્તુમાં ગુણનું સાધન બને, પવિત્ર ગુણો વિકસાવવામાં નિમિત્તકારણ બને, તો તે પૂજનીય છે. બાકી કોઈ ધૂણવા લાગે કે ચમત્કાર દેખાય તેટલામાત્રથી જૈનધર્મમાં પૂજનીયતા નક્કી થતી નથી. અહીં ધારાધોરણ સ્પષ્ટ અને ચોક્કસ છે, તેમાં ગોટાળો નથી. જે જડ પદાર્થ ગુણનું સાધન ન બને તેની આ શાસનમાં પૂજા-ઉપાસના નથી. આ શાસનમાં આધ્યાત્મિક ગુણમય આંતરિક ઐશ્વર્ય, અને તેને પ્રગટાવનારાં સાધનોનો જ મહિમા છે. આ વાત ન સમજનારા જૈનો પણ વીતરાગને ગમે તે રીતે પૂજે છે. ઘણા જૈનો તો ઘરમાં તીર્થકરની મૂર્તિની બાજુમાં ગણેશને રાખીને પૂજે છે. તેમને પૂજનીયતાનું સ્તર જ ખબર નથી. જેને વિવેકદૃષ્ટિ પ્રગટે તેને ખ્યાલ આવે કે જિનશાસનમાં ગુણ કે ગુણના સાધનની જ પૂજ્યતાનો આગ્રહ છે. હું દ્રવ્યતીર્થમાં પણ ગમે તેનો શંભુમેળો ન થાય તેવી ચોક્કસ ઓળખ કરાવવા માંગું છું. દુનિયાના બીજા ધર્મોના ધારાધોરણોથી અહીં દ્રવ્યતીર્થ નથી વિચારવાનું. અરે ! શ્રુતકેવલી પૂ. ભદ્રબાહુસ્વામી મહારાજાએ કહ્યું કે જિનપ્રતિમા પણ પૂજનીય છે તેનું કારણ તે દોષની અભિવ્યક્તિ નથી કરતી, પરંતુ અનેક ગુણોની સ્પષ્ટ અભિવ્યક્તિ કરે છે. તેથી જિનપ્રતિમામાં ગુણપોષકતા છે, માટે તે વંદનીય-પૂજનીય છે. જેનામાં ગુણની સાધનતા ન હોય તેવા ગમે તે આકારવાળી પ્રતિમા, બાવલાં કે ફોટા આપણે માટે પૂજનીય નથી. જૈનશાસનનો વિવેક જબરદસ્ત છે !

સભા : કોઈ ખરાબ જડ વસ્તુ પણ કોઈને ગુણનું સાધન બની જાય તો ?

સાહેબજી : જૂજ કિસ્સામાં બને, તેથી કાંઈ રાજમાર્ગે ગુણપોષક વસ્તુઓની તોલે ન આવે. કોઈના અશુભ નિમિત્તથી ગુણ પામ્યાના દાખલાને જોડી રાજમાર્ગે ઉડાડી ન નંખાય. જેમ કોઈને થિયેટરમાં કરુણ દૃશ્ય જોતાં ચિંતનમાં ચડીને વૈરાગ્ય થયો, તો વૈરાગ્ય લાવવા થિયેટર

સાધન છે, તેવું સ્થાપિત ન કરાય; કારણ કે વાસ્તવમાં તેમાં વૈરાગ્યપોષકતા નથી. તેથી તેના દૃષ્ટાંતથી ઉપાશ્રયમાં સાધુસમાગમ આદિ વૈરાગ્યપોષક નિમિત્તકારણો લોકમાં સ્થાપિત છે તેનો અસ્વીકાર ન કરાય. જેમ તીર્થભૂમિમાં આશાતના કરી કોઈ ડૂબ્યા એટલે તીર્થભૂમિને ડૂબાડનાર ન કહેવાય. તીર્થભૂમિમાં પવિત્રતાપોષક તત્ત્વ તો હાજર જ છે, પરંતુ કોઈ વ્યક્તિની અપાત્રતાથી તે અસરકારક ન બન્યું કે ઊંધી અસર થઈ, એટલામાત્રથી તે પવિત્ર આલંબન મટી જતું નથી. ^૧દ્વાદશાંગીરૂપ શાસ્ત્રોથી પણ અનંતા તર્યા, તેમ તેની આશાતનાથી ડૂબ્યાનું પણ આગમમાં જ વિધાન છે, છતાં દ્વાદશાંગીને ડૂબાડનાર આલંબન કહેવાયું નથી; કારણ કે તેમાં પ્રેરણા તો આત્માના કલ્યાણની જ હોય. તેને ન ઝીલનાર કે ઊંધી ઝીલનાર અપાત્ર જીવ ડૂબે તે તેની ખામી ગણાય. ^૨અહીં તો જેટલા શુભભાવપોષક પવિત્ર જડ પદાર્થો છે, તેને દ્રવ્યતીર્થમાં સમાવવાનો દૃષ્ટિકોણ છે. જે સ્વભાવથી શુભભાવપોષક નથી તેવા જડ પદાર્થો રડ્યા-ખડ્યાને તારે, તોપણ દ્રવ્યતીર્થ ન જ કહેવાય. આ સ્પષ્ટ નિયમ જિનશાસનમાં છે.

૧. તથા "ઇચ્છેઇયં દુવાલસંગં ગણિપિડગં તીર્થ કાલે અણંતા જીવા આણાં વિરાહિતા ચાડરંતંસંસારકંતારં અણુપરિયદ્વિસું ૧। ઇચ્છેઇયં દુવાલસંગં ગણિપિડગં પડુપ્પન્નકાલે પરિતા જીવા આણાં વિરાહિતા ચાડરંતં સંસારકંતારં અણુપરિઅદ્વિતિ ૨।" 'પરિત્ત' ત્તિ પરિમિત્તા, વર્તમાને કાલે વિરાધકમનુષ્યાણાં સંખ્યેયત્વાત્। "ઇચ્છેઇયં દુવાલસંગં ગણિપિડગં અણાગે કાલે અણંતા જીવા આણાં વિરાહિતા ચાડરંતં સંસારકંતારં અણુપરિયદ્વિસું ૩। ઇચ્છેઇયં દુવાલસંગં ગણિપિડગં તીર્થ કાલે અણંતા જીવા આણાં આરાહિતા ચાડરંતં સંસારકંતારં વીડવંસું ૧। ઇચ્છેઇયં દુવાલસંગં ગણિપિડગં પડુપ્પન્નકાલે પરિતા જીવા આણાં આરાહિતા ચાડરંતં સંસારકંતારં વીડવંસું ૨। ઇચ્છેઇયં દુવાલસંગં ગણિપિડગં અણાગે કાલે અણંતા જીવા આણાં આરાહિતા ચાડરંતં સંસારકંતારં વીડવંસું ૩।" इति नन्दिसूत्रे।।

(ગચ્છાચાર પયત્રા શ્લોક-૨૭, વિજયવિમલગણિકૃત ટીકા)

૨. કિઞ્ચ-

जम्माभिसेयनिक्खमणचरणनाणुप्पया य निव्वाणे। दिथलोअभवणमंदरनंदीसरभोमनगरेसुं।।३३३।। अद्वावयमुज्जिते गयग्गपयए य धम्मचक्के य। पासरहावत्तनगं चमरुप्पायं च वंदामि।।३३४।।

તીર્થકૃતાં જન્મભૂમિષુ તથા નિષ્ક્રમણચરણજ્ઞાનોત્પત્તિર્નિર્વાણભૂમિષુ તથા દેવલોકભવનેષુ મન્દરેષુ તથા નન્દીશ્વરદ્વીપાદૌ ભૌમેષુ ચ-પાતાલભવનેષુ યાનિ શાશ્વતાનિ ચૈત્યાનિ તાનિ વન્દેઽહમિતિ દ્વિતીયગાથાયામન્તે ક્રિયેતિ, એવમષ્ટાપદે, તથા શ્રીમદુજ્જયન્તગિરૌ 'ગજાગ્રપદે' દર્શાણકૂટર્વાત્તિનિ તથા તક્ષશિલાયાં ધર્મચક્રે તથા અહિચ્છત્રાયાં પાર્શ્વનાથસ્ય ધરણેન્દ્રમહિમાસ્થાને, એવં રથાવર્તે પર્વતે વૈરસ્વામિના યત્ર પાદપોષગમનં કૃતં યત્ર ચ શ્રીમદ્વર્દ્ધમાનમાશ્રિત્ય ચમરેન્દ્રેણોત્પત્તનં કૃતમ્, એતેષુ ચ સ્થાનેષુ યથાસમ્ભવમભિગમનવન્દનપૂજનોત્કીર્તનાદિકાઃ ક્રિયાઃ કુર્વતો દર્શનશુદ્ધિર્ભવતીતિ।।૩૩૩-૩૩૪।।

કિઞ્ચ-

गणियं निमित्तं जुती संदिष्टी अवितहं इमं नाणं। इय एगंतमुवगया गुणपच्चइया इमे अत्था।।३३५।। गुणमाहप्यं इसिनामकित्तणं सुरनरिंदपूया य। पोरणचेइयाणि य इथ एसा दंसणे होइ।।३३६।।

પ્રવચનવિદામમી ગુણપ્રત્યયિકા અર્થા ભવન્તિ, તદ્વથા-ગણિતવિષયે-બીજગણિતાદૌ પરં પારમુપગતોઽયં, તથાઽષ્ટાઙ્ગસ્ય નિમિત્તસ્ય પારગોઽયં, તથા દૃષ્ટિપાતોક્તા નાનાવિધા યુક્તીઃ-દ્રવ્યસંયોગાન્ હેતૂન્વા વેત્તિ, તથા સમ્યગ્-અવિપરીતા દૃષ્ટિઃ-દર્શનમસ્ય

(૨) ^૧પ્રાચીન જિનમંદિરો, જિનપ્રતિમાઓ :

આવી પાવન તીર્થભૂમિઓ પછી ^૨પવિત્ર આલંબનમાં ક્રમથી પ્રાચીન જિનમંદિરો, જિનપ્રતિમાઓ આવે. જ્યાં આવા કલ્યાણક આદિ પ્રસંગો નથી બન્યા, છતાં વિશાળ ભવ્ય જિનમંદિરો હોય, સેંકડો વર્ષોથી ઉત્તમ આરાધકોએ આરાધના-ઉપાસના કરી હોય, ત્યાંના વાતાવરણને શુભભાવોથી વાસિત કર્યું હોય, તે સ્થાનો પણ આત્માની પવિત્રતાના પોષક હોય છે, તેથી તેને તીર્થ જ કહ્યાં. ત્યારબાદ પ્રાચીન પ્રતિમાઓ જે હજારો વર્ષથી પૂજાતી હોય, ઉત્તમ ઉપાસકોએ તેના આલંબનથી શુભભાવોની ધારા વહાવી હોય, શ્રેષ્ઠ પ્રભાવક આચાર્યોએ વિધિપૂર્વક પ્રાણપ્રતિષ્ઠા કરી હોય, મુદ્રા પણ નિર્વિકારી, ગુણપોષક હોય, તેવાં જિનબિંબો ઉત્તમ પૂજનીય આલંબન છે. તેનો પણ તારક દ્રવ્યતીર્થમાં જ સમાવેશ થાય.

(૩) વર્તમાન જિનમંદિરો, જિનપ્રતિમાઓ અને જિનપાદુકાઓ :

તેના પછીના ક્રમે આલંબનરૂપ દ્રવ્યતીર્થમાં ^૩વર્તમાન જિનમંદિરો અને જિનપ્રતિમાઓ ત્રિદશૈરપિ ચાલયિતુમશક્યા તથાઽવિતથમસ્યેદં જ્ઞાનં યથૈવાયમાહ તત્તથૈવેત્યેવં પ્રાવચનિકસ્યાચાર્યાદેઃ પ્રશંસાં કુર્વતો દર્શનવિશુદ્ધિર્ભવતીતિ, એવમન્યદપિ ગુણમાહાત્મ્યમાચાર્યાદેર્વર્ણયતઃ તથા પૂર્વમહર્ષીણાં ચ નામોત્કીર્તનં કુર્વતઃ તેષામેવ ચ સુરનેન્દ્રપૂજાદિકં કથયતઃ તથા ચિરન્તનચૈત્યાનિ પૂજયતઃ इत्येवमादિકां क्रियां कर्तव्यस्तद्वासनावासितस्य दर्शनविशुद्धिर्भवतीत्येषा प्रशस्ता दर्शनविषया भावनेति ॥૩૩૫-૩૩૬॥

(આચારાંગસૂત્ર દ્વિતિય શ્રુતસ્કંધ, ચૂલિકા - ૩, નિર્યુક્તિ શ્લોક ૩૩૩ થી ૩૩૬ મૂલ, શીલાંકાચાર્યકૃત ટીકા)

૧. કેવલનાણી શ્રુત-ચઉનાણી, ઇણસમે ન ભરત મઝાર, જિનપ્રતિમા જિનપ્રવચન દોનો, ભવિષ્યને આધાર. * તે જિનવર પ્રતિમા ઉત્થાપી, કુમતિ હૈયા કુટે, તે વિના કિરિયા હાનિ લાગે, તે તો થોથા કૂટે. ૩. જિનપ્રતિમા દર્શનથી સમ્યગ્ દર્શન વ્રતનું મૂળ, તેહજ મૂલ કારણ ઉત્થાપી, શું થાયે જગ શૂળ. ૪.

(જશવંતસાગરજી કૃત પ્રતિમાસ્થાપન સજ્જાય)

* ભવતારણ તારંગ, અચલ અજબ નિરખીઓ હો લાલ અં હિયડું હેજ વિલાસ, ધરી ઘણું હરખિઓ હો લાલ ધરીં ૨

(ઉપા. યશોવિજયજી કૃત તારંગા મંડન અજિતનાથ જિન સ્તવન)

૨. આબુ અષ્ટાપદ ને તારંગા, શત્રુંજયગિરિ સોહે જી, રાણકપુર ને પાર્શ્વશંખેશ્વર, ગિરનારે મન મોહે જી; સમેતશિખર ને વૈભારગિરિવર, ગોડી થંભણ વંદો જી, પંચમીને દિન પૂજા કરતાં, અશુભ કર્મ નિકંદો જી. ૨.

(પં. હેતવિજયજી કૃત જ્ઞાનપંથમીની સ્તુતિ)

* ઇય બહુવિહંબિંબાઈ, સૂરીહિં પડ્ડિયાઈ દીસંતિ। ભવિયાણંદકરાઈ, પભાવગાઈ પવયણસ્સ ॥૩૧॥

(શાંતિસૂરિજી વિરચિત ચૈત્યવંદનમહાભાષ્ય)

૩. વિહિકયચેઙ્ગ્યભવણે, જિણબિમ્બં જો વિહીએ પૂણે। તિવ્કાલં મલમુક્કો સો જાયઙ સાસઓ સિદ્ધો ॥૨૪॥

(અભયદેવસૂરિ વિરચિત સાધર્મિકવાત્સલ્યકુલકમ્)

* ત્રિલોકીલોકસન્નાસહરણાયેવ નિર્મિતા। યત્ર ચૈત્યત્રયી ભાતિ વ્યક્તરત્નત્રયીમયી ॥૧૧॥ તસ્માત્ સિદ્ધપુર-દ્રઙ્ગાદ્રામાસઙ્ગોલ્લ-સજ્જનાત્। આનન્દકન્દલોદ્ભેદ-લસદ્રોમાઙ્ગકઙ્ગુકઃ ॥૨૦॥

(શ્રીવિજયપ્રભસૂરિક્ષામણકવિજ્ઞપ્તિકાવ્ય દિવબન્દરનગરવર્ણનપૂર્વક-વિજ્ઞપ્તિયોજનાત્મકો દ્વિતીયો ભાગઃ)

આવે; કારણ કે જિનમંદિરોમાં નિસીદિ કરીને પ્રવેશ કરાય છે, એટલે કે ત્યાં મન-વચન-કાયાથી સંસારના કોઈ પાપનું વિચાર, વાણી કે વર્તનરૂપે આચરણ નથી. ટૂંકમાં, અધર્મનો ત્યાગ કરીને જ પ્રવેશ છે, ત્યાં માત્ર ધર્મપ્રવૃત્તિ જ કરવાની છે, તેથી સાચા અર્થમાં પવિત્ર ધર્મસ્થાનક છે. આવો જ્યાં વ્યવહાર જળવાતો હોય ત્યાં પણ પવિત્ર વાતાવરણ ઊભું થાય છે. જનારને પાપથી અળગા થવા નિમિત્ત પૂરું પાડે છે. વળી, ^૧તેમાં રહેલી અઢાર દોષ રહિત શાંતમુદ્રાને અભિવ્યક્ત કરતી જિનપ્રતિમાઓ પણ પવિત્ર ભાવોમાં જવાનું આલંબન છે. ઉપરાંત, પવિત્ર મંત્રાક્ષરોમય વિધિ-વિધાનથી વાસિત કરાય છે, તેથી નવાં જિનમંદિરો, જિનપ્રતિમાઓ અને જિનપાદુકાઓ પણ પૂજનીય આલંબન દ્રવ્યતીર્થમાં જ સમાવેશ પામે.

(૪) ^૨દ્વાદશાંગી શાસ્ત્રગ્રંથો :

ત્રિપદી દ્વારા શબ્દદેહ પામીને રચાયેલ દ્વાદશાંગી સૂત્રાત્મક છે, તેનું કદ ઘણું વિશાળ છે, પરંતુ તેના કરતાં તેનો અર્થ ઘણો વિશાળ છે. તેથી આ સૂત્રાર્થને ધારણ કરવા અતિદુષ્કર છે. ચોથા આરાના પ્રજ્ઞાસંપન્ન મહાત્માઓ પણ બધા આ દ્વાદશાંગીને પરિપૂર્ણ રીતે ધારણ કરી શકતા ન હતા; છતાં જે અતિસમર્થ મુનિઓ હતા તેમણે વાણીના માધ્યમથી ગુરુ પાસેથી કંઠોપકંઠ ગ્રહણ કરી આ મહાશાસ્ત્ર ધારણ કર્યું; તોપણ, ગ્રહણશક્તિ અને ધારણશક્તિના હાસને કારણે કમશઃ ઘસાતું ચાલ્યું. જ્યારે તેનો અતિશય હ્રાસ જોયો ત્યારે તે શ્રુતને લિપિબદ્ધ કરી ગ્રંથસ્વરૂપરૂપે સંઘમાં સુરક્ષિત કરાવ્યું. આ કાર્ય પૂ. પૂર્વધર મહર્ષિ શ્રી જિનભદ્રગણિક્ષમાશ્રમજ્ઞાના હસ્તે થયું. તે સિવાય, તે જ ^૩દ્વાદશાંગીને આધારે ચૌદપૂર્વધર શ્રુતકેવલીથી માંડીને તે તે કાળના

૧. લાખ ચોરાશી હું ભમ્યો રે, ભમીયો કાલ અનંત, હો જિનરાજ; મૂર્તિ દીઠી પ્રભુ તાહરી રે, ભાંગી છે ભવોભવ ભ્રાંતિ, હો મહારાજ. ભક્ત૦ . ૪.

(શ્રી આનંદધનજી કૃત આદિજિન સ્તવન)

✽ હો જિનજી, તુજ મૂરતિ મન હરણી, ભવસાયર જલ તરણી, હો જિનજી, તુજ૦

(ઉદયરત્નસૂરિજી કૃત મુનિસુવ્રતસ્વામી જિન સ્તવન ગાથા-૧)

૨. શ્રી જિનભાષિત પ્રવચનમાલા, ભવિજન કંઠે ધરો સુકુમાલા, મહેલી આલ પંપાલા, મુક્તિ વરવાને વરમાલા, ચારુ વર્ણ તે કુસુમ રસાલા, ગણધરે ગુંથી વિશાલા; મુનિવર મધુકરરૂપ મયાલા, ભોગી તેહના વલી ભૂપાલા, સુરનર કોડી રઢાલા, તે નર ચતુર અને વાચાલા, પરિમલ તે પામે ઇગતાલા, ભાંજે ભવ જંજાલા. ૩.

(પ. પૂ. આ. શ્રી ઉદયરત્નસૂરિજી કૃત પાર્શ્વનાથ જિન સ્તુતિ)

૩. હવે શ્રુતપદ ઓગણીશમું, શ્રુત તે ગણધરે રચિયું રે; ચૌદપૂરવી દશપૂરવી, પ્રત્યેકબુદ્ધબુદ્ધિ ખચિઉં રે. શ્રીજિન૦ ૬૬. વિધિશું ગ્રહેવું દેયવું, પ્રત્યનીકતા ટાળે રે; અંગ અનંગ લખાવીએ, શક્તિ શાસન અજુઆળે રે. શ્રીજિન૦ ૬૭.

(જ્ઞાનવિમલસૂરિજી કૃત વીશસ્થાનકતપનું સ્તવન ઢાળ-૫)

✽ કાલ વિનયાદિક આઠ આચારે, શક્તિ ભક્તિ બહુમાને; નિદ્રા વિકથા ને આશ્વાતના, વર્જી થઈ સાવધાન.

૪. દેઈ પ્રદક્ષિણા શ્રુતને પૂજી, કરજોડીને સુણીયે; તો ભવ સંચિત પાપ પણાસે, જ્ઞાનાવરણી હણીયે. ૫.

શ્રુતધરોએ જિનવચનના સમ્યગ્બોધપૂર્વક રચેલા હિતકારી ગ્રંથો, કે જેનાથી પાત્ર જીવોને સુગમ બોધ થાય, તેવા લિપિબદ્ધ થયેલા તમામ ગ્રંથો શ્રીસંઘને મળેલો દ્રવ્યશ્રુતનો વારસો છે; જે કલિકાળમાં માર્ગનો બોધ પામવામાં શ્રેષ્ઠ આલંબન-સાધન છે. આ તમામ શાસ્ત્રગ્રંથો પેઢી-દર પેઢી સચવાઈને આપણને મળ્યા છે. અપેક્ષાએ આ શાસ્ત્રગ્રંથોનું તીર્થો અને તીર્થભૂમિઓ કરતાં અધિક મહત્ત્વ છે; કેમ કે તીર્થો તો ત્યાં ભક્તિથી જનારની આંતરસ્ફુરણાને જાગ્રત કરી શુભભાવમાં જોડે છે; પરંતુ સાધનાની સીધી દિશા બતાવવાની શક્તિ-માર્ગદર્શકતા તો આ શાસ્ત્રોમાં જ છે. આખાય કલ્યાણમાર્ગની રૂપરેખા તમારી સામે ચિતારૂપે ખડી કરી દેવાની શક્તિ શાસ્ત્રોમાં છે. અરે ! ઉત્તમ મુનિઓને પણ બોધ પામવાનો મુખ્ય સ્રોત શાસ્ત્રો છે. અરે ! ભાવતીર્થસ્વરૂપ ગીતાર્થ કે મહાપ્રભાવકને, ગીતાર્થ કે મહાપ્રભાવક બનાવનાર પણ આ શ્રુતનો વારસો છે. તેનાથી જ આપણે સમ્યગ્જ્ઞાન મેળવી શકીએ, વિશુદ્ધભાવની વૃદ્ધિ કરી શકીએ, મોક્ષમાર્ગમાં સ્પષ્ટ ક્રમિક પ્રગતિ કરી શકીએ, સાંગોપાંગ તત્ત્વ સમજી શકીએ. શાસ્ત્રો જડ, નિશ્ચેષ્ટ છતાં તેમાં અપાર ગુણાપોષકતા, ગુણસાધકતા હોવાથી પવિત્ર, પૂજનીય, દર્શનીય, વંદનીય છે.

^૧આ શાસ્ત્ર પણ આલંબનરૂપ દ્રવ્યતીર્થ જ છે. તેથી જ પવિત્ર ગ્રંથોરૂપ શાસ્ત્રોનાં જ્ઞાનપંચમી આદિના દિવસે સકલ શ્રીસંઘ દર્શન કરે છે, અવસરે-અવસરે શાસ્ત્રગ્રંથોની વિશેષ પૂજા-ભક્તિના પ્રસંગો જાહેરમાં ધર્માચાર્યો આદિની નિશ્ચાપૂર્વક કરાય છે. તમે દ્રવ્યતીર્થમાં ફક્ત સ્થાવરતીર્થોની યાત્રા કરવાનું રાખ્યું છે. તેનાં દર્શન-પૂજનનો તીર્થયાત્રારૂપે તમારા મનમાં મહિમા છે, પરંતુ જ્ઞાનરૂપ દ્રવ્યતીર્થ સાથે તમારે વેર છે. શાસ્ત્રો લખવાં, લખાવવાં, લખાયેલાં શાસ્ત્રોનું યોગ્ય સંરક્ષણ કરવું, પાત્ર વ્યક્તિ સુધી અવસરે-અવસરે પહોંચાડવું, અને તેનો મહિમા થાય તેવાં ભક્તિયોગ્ય સર્વ કાર્યો કરવાની તમને ઇચ્છા જ થતી નથી. તમને જ્ઞાનમાં બહુ રસ જ નથી, પરંતુ આ અનુપમ વારસો છે. વિશ્વમાં કોઈ ધર્મને આટલો સમૃદ્ધ ધર્મસાહિત્યનો વારસો મળ્યો નથી. આ વારસો હજારો પેઢીથી તમારા બાપદાદાઓએ જાળવ્યો છે. જેટલો જળવાયો એટલો જ આપણી પાસે ઉપલબ્ધ છે. તેને આગળ પેઢી-દર પેઢી પહોંચાડવાની જવાબદારી આપણા સહુની છે. તે અદા નહીં કરો તો તમને પણ મહાદોષ લાગશે. આ શ્રુતજ્ઞાન પ્રત્યે તમારી ધોર ઉપેક્ષા છે, પરંતુ તેની ગુણાપોષકતા સમજો તો બહુમાન વધી જાય. તમે માત્ર અવસરે જ્ઞાનપૂજન કરી લ્યો છો, તે સિવાય તમારું જ્ઞાનના વારસાને જાળવવામાં contribution નથી.

... શ્રી-વિવાહ પત્રતી, ભગવતી દોય નામ જસ લહીયે; પ્રથમ પંચ પરમેષ્ઠી નમીને, ભાવ શ્રુતને કહીયે. ૧૭.
દ્રવ્ય શ્રુત અષ્ટાદશ લિપીને, પ્રણમી અર્થ પ્રકાશ્યા; બોધ અનંતર કારણ શિવફલ, પરંપરાયે વાસ્યા. ૧૮.

(જ્ઞાનવિમલસૂરિ કૃત ભગવતીસૂત્રની સજ્જાયા)

૧. ગૌતમ પૂછે પ્રભુ કહે, 'તે તો નામ સુણ્યે સુખ હોઈ રે; સહસ છત્તીસે તે નામની, પૂજા કીજે વિધિ જોઈ રે.' સુ૦ ૧૦ મંડપગિરિ વિવહારીયા, જયો ધન્ય સોની સંગ્રામ રે; જિણે સોનૈયે પૂજ્યાં, શ્રી ગુરુ ગૌતમ નામ રે. સુ૦ ૧૧ પુસ્તક સોનાને અક્ષરે, તે તો દીસે ઘણા ભંડાર રે; કલ્યાણે કલ્યાણનો હોયે, અનુબંધ અતિ વિસ્તાર રે. સુ૦ ૧૨

(ઉપા. યશોવિજયજી કૃત અગિયાર અંગની સજ્જાયા અંતર્ગત ભગવતીસૂત્રની સજ્જાયા)

સભા : જ્ઞાનમાં અમારે શું કરવું ?

સાહેબજી : જ્ઞાનનાં અનેક કામ છે, તમારી કરવાની ભાવના જોઈએ. જો તમારા અક્ષરો સારા હોય તો જીવનની દિશા બદલી આપે એવા પવિત્ર શ્રુતગ્રંથો સારા અક્ષરે જાતે લખી શકો. તે ન હોય તો બીજા પાસે લખાવી શકો. તે સિવાય જ્ઞાનનાં સાધનો શ્રુતની રક્ષા માટે પૂરાં પાડી શકો. ^૧અરે ! શક્તિસંપન્ન શ્રાવકે તો સ્વદ્રવ્યથી જ્ઞાનમંદિર કે શ્રુતના જ્ઞાનભંડારો ઊભા કરવા જોઈએ, તેવી ભગવાનની આજ્ઞા છે. વસ્તુપાલ-તેજપાલ મંત્રીએ તે કાળમાં અઢાર કરોડ સુવર્ણમુદ્રા ખર્ચીને ત્રણ વિશાળ જ્ઞાનભંડારો ઊભા કર્યા. અત્યારે તો શ્રીસંઘમાં પૂજનરૂપે થયેલી જ્ઞાનખાતાની ઉપજમાંથી ટ્રસ્ટીઓ થોડી-થોડી રકમ જ્ઞાનના કાર્યમાં પૂરી પાડે છે. તે સિવાય જ્ઞાનના વારસાને જાળવવા કોઈ પ્રયત્ન નથી. તમારા ટ્રસ્ટીગણ અમને કહે કે જ્ઞાનખાતામાંથી વર્ષે દાન આપીએ છીએ. વાસ્તવમાં તે દ્રવ્યની માલિકી ટ્રસ્ટીઓની છે જ નહીં. આ આવક તો પૂર્વજોએ કહેલી જ્ઞાનપૂજનની વ્યવસ્થાને આભારી છે, છતાં વહીવટદારો તેનો ઉપયોગ કરીને જશ લે કે અમે અહીં આટલા આપ્યા.

સભા : સંઘમાં સિલક પડી હોય તોપણ જ્ઞાનના કાર્યમાં ન આપે, તેને બદલે આપે તે ઉપકાર નહિ ?

સાહેબજી : ના, ઉપકાર નહિ. ^૨કોઈએ આપેલું દાન યોગ્ય સ્થળે યોગ્ય સમયે વહીવટદાર વાપરે નહીં અને પડી રહે, વળી શાસનનાં કામ રખડ્યા કરે, તો તેનું પાપ વહીવટદારોને લાગે.

સભા : વ્યાજે મૂકીએ તો વધે ને ?

સાહેબજી : આધુનિક અર્થતંત્રમાં ફુગાવો-inflation એટલું છે કે નાણાંની કિંમત દર વર્ષે ઘટે છે. તેથી સારા અર્થશાસ્ત્રીઓ ફળ લખે છે કે મોટે ભાગે વ્યાજની રકમ ખાવી તે આ અર્થતંત્રમાં મૂડી ખાવા બરાબર છે. પછી તમારે વિચારવું જ ન હોય તો વાત જુદી છે.

તમને દ્રવ્યશ્રુતનો મહાન ઉપકાર સમજાય તો તે આલંબનરૂપ દ્રવ્યતીર્થ લાગે. ભાવતીર્થની પરંપરા અવિચ્છિન્ન કરવામાં દ્રવ્યશ્રુતનો પણ અનન્ય ફાળો છે. અત્યારે પણ દેવ-ગુરુ-ધર્મની સાથી ઓળખ અને ધ્યેય સુધીનો સાંગોપાંગ મોક્ષમાર્ગ પૂરો પાડવાની પ્રયત્ન તાકાત હાલના દ્રવ્યશ્રુતમાં છે. તેથી જ વર્તમાન વિશ્વમાં તેના જેવું માર્ગદર્શક આલંબન બીજું કોઈ નથી, તેવો મહિમા સમજાય તો ભક્તિ ઉમટે.

૧. જ્ઞાનના ભવ્ય ભંડાર, સમરાવ્યા વલી સાર, ઇમ બહુ કીધી એ કરણી, કીર્તિ ન જાવે એ વરણી. ૧૫
(જ્ઞાનવિમલસૂરિજી કૃત તીર્થમાલાયાત્રા સ્તવન, ઢાળ-૬)

૨. શ્રીજ્ઞાનસાધારણવિત્તમાસ્તિકૈઃ, સદ્ધ્યાનુમત્યા ન પુનર્નિજેચ્છયા। વ્યાપાર્યમત્રાડપિ જિનાગમોદિતં, શ્રાદ્ધદ્વયોદાહરણં નિગદ્યતે।।૭૫।।

(સોમધર્મગણિ વિરચિતા ઉપદેશસપ્તતિ મૂલ)

(૫) ગુરુમંદિરો, ગુરુમૂર્તિઓ અને ગુરુપાદુકાઓ :

૧ આલંબનરૂપ દ્રવ્યતીર્થમાં સદ્ગુરુઓના પવિત્ર દેહ પણ શુભભાવોથી વાસિત હોવાના કારણે પવિત્ર, પૂજનીય આલંબનરૂપ દ્રવ્યતીર્થ છે. સાચા સાધુના દેહને શાસ્ત્રમાં ધર્મદેહ કહ્યો છે; કારણ કે તે સમ્યગ્દર્શન, સમ્યગ્જ્ઞાન અને સમ્યક્ચારિત્રની સતત ઉપાસનાનું કારણ જ છે. સાધુની તમામ મન-વચન-કાયાની શક્તિઓ આરાધનામાં જ વપરાય તેવું પવિત્ર તેમના જીવનનું માળખું છે. તેમાં પણ પ્રભાવક શાસ્ત્રજ પુરુષોનો દેહ તો અનેક ભાવશ્રુતના પરિણામથી

૧. એવમેકોનનવતિવર્ષમાનં સ્વજીવિતમ્ । પાલિતમન્યદા સૂરેઃ, શરીરે ગ્લાનિતાગમત્ ॥૧૧૭॥ સ્વાવસાનમુપાન્તસ્થં, વિજ્ઞાય ગુણભૂરયઃ । વ્યથુર્બંહૂતમં ધ્યાનં, જ્ઞાનવિમલસૂરયઃ ॥૧૧૮॥ તેષાં હૃદિ શુભે ધ્યાને, લીને સહસ્રશો નરાઃ । નાર્યઃ પ્રોચુર્વચો હિંસકેભ્યઃ પ્રાણિવિમોચનમ્ ॥૧૧૯॥ સ્વગુર્વગ્રે ધનં ભૂરિ, સદ્ધર્મે માનિતં તપઃ । ચતુર્થાચામ્લસામાયિકવ્રતપૌષધાદિકમ્ ॥૧૨૦॥ અષ્ટાહિકોત્સવવત્તે, શૃણ્વન્ત આગમાદિકમ્ । ગાયન્તિ ભવિનઃ સાર્વગુણાન્ સ્વીયગુરોઃ પુરઃ ॥૧૨૧॥ અનેકૈઃ પ્રાણિભિસ્તત્ર, લક્ષશો માનિતા મુદા । વર્યાઃ પચ્ચનમસ્કારાઃ, સૂરીણાં પુસ્તસ્તદા ॥૧૨૨॥ સંવત્રેત્રાહિવાહેદુમિતે હ્યાશ્વિનમાસિ ચ । કૃષ્ણપક્ષે ચતુર્થ્યાં ચ, પ્રભાતે ગુરુવાસરે ॥૧૨૩॥ શુદ્ધમનશનં કૃત્વા, સુચિન્તાઃ સુસમાધિતઃ । સ્વર્ગ પ્રાપ્તર્ગણેશાઃ શ્રીજ્ઞાનવિમલસૂરયઃ ॥૧૨૪॥ યુગમ્ ॥ તતઃ સંમિત્ય શ્રાદ્દેશાઃ, સર્ગોકાઃ સાશ્રુલોચનાઃ । નવાઙ્ગીં શ્રીગુરોઃ સૌર્વર્ણિકાન્દિભિરપૂજયન્ ॥૧૨૫॥ તાસવસ્ત્રમયી મંડપિકા સન્નવચ્છિન્દિકા । દેવવિમાનવહીપ્યત્કાન્તિઃ સર્વાસુ દિક્ષુ ચ ॥૧૨૬॥ સૌવર્ણનૂત્નકુમ્ભાદ્યૈર્માહયન્તી જનવ્રજાન્ । રણતોરણદુર્ગોદ્યત્કપિશીર્ષાદિભિસ્તતા ॥૧૨૭॥ તાદૃશી શિબિકા તસ્યાં, સ્થાપયામાસુરાદરાત્ । જ્ઞાનવિમલસૂરીણાં, શ્રીજુષાં શ્રાવકા વપુઃ ॥૧૨૮॥ ત્રિભિર્વિશેષકમ્ ॥ બહુનારીનરવ્રાતૈસ્તત્રૈવ સમહોત્સવમ્ । ત્રયોદશમણોન્માના, કારિતા સુખવાટિકા ॥૧૨૯॥ અગુરુચન્દનાદીનાં, કાષ્ઠાદ્યૈસ્તદ્ગુરોર્વપુઃ । અગ્નિના સંસ્કૃતં શ્રાદ્દૈઃ, સ્મરદિભસ્તદ્ગુરોર્ગુણાન્ ॥૧૩૦॥ શ્રીમદ્ગચ્છેશનિર્વાણે, સમ્પૂર્ણે સમહોત્સવે । જાતે શ્રાદ્ધજનસ્વાન્તે, દયા પ્રાદુરભૂદ્ ધના ॥૧૩૧॥ તતસ્તે ઘિન્તયામાસુર્દયાદ્રીભૂતચેતસઃ । શ્રીસ્તમ્ભતીર્થવાસ્તવ્યાઃ, શ્રાવકા ગુણભાવુકાઃ ॥૧૩૨॥

(પંચાસ મુક્તિવિમલગણિ વિરચિત જ્ઞાનવિમલસૂરિચરિત્ર)

✽ સત્તર બ્યાસીઈ ઉદાર, આસો વઢી ચોથ ગુરુવાર; આજ હો પ્રભાતે રે અણસણસું સુરગતિ ગુરુ લઘ્યાજી. ૩૯. શ્રાવક બહુ મીલી એમ, નવાંગે સહુ પૂજે પ્રેમ; આજ હો તાસની રે, નવખંડી માંડવી સોહતીજી. ૪૦. અગર મલયાગુરુ સાર, વલી વાલો ચૂઓ ઉદાર; આજ હો તેણે રે પુદ્ગલે ગુરુ તનુ સંસ્કર્યું જી. ૪૪. શ્રી ગચ્છપતિનું ઉદાર, નિર્વાણમહોત્સવ સાર; આજ હો કરીને રે વલી જીવદયાએ ચિત્ત ધર્યુંજી. ૪૫.

(જ્ઞાનવિમલસૂરિચરિત્રસ, ઢાળ-૩)

૨. ત એવં તદિગરા પ્રીતાઃ શ્રીવજ્રસ્વામિના સમમ્ । કૃતાનશનકર્માણઃ સત્કર્માણો યયુર્દિવમ્ ॥૧૭૫॥ મત્તૈતદ્ ગોત્રભિદ્ ગોત્રં તમાગત્ય રથસ્થિતઃ । પ્રમોદાત્પૂજયામાસ વજ્રાદીનાં વપૂષ્યથ ॥૧૭૬॥ શક્રઃ પ્રદક્ષિણીચક્રે તં ગિરિં સરથસ્તદા । વૃક્ષાદીન્નમયન્નુચ્ચૈઃ સ્વદેહમિવ ભક્તિતઃ ॥૧૭૭॥ વિનમ્રા એવ તેઽદ્યાપિ વિદ્યાન્તે તત્ર પર્વતે । તતસ્તસ્થાભિધા જજ્ઞે રથાવર્તં ઇતિ ક્ષિતૌ ॥૧૭૮॥

(પરિશિષ્ટ પર્વ, સર્ગ-૧૩)

✽ ગંગામાં હૂઆ કેવલી રે, અત્રિયસુત વ્રત ધીર; તીર્થ પ્રયાગ થયું સુરઈજી, અર્થિઈ તાસ શરીર. સોભાળી ૦ ૭૦. ... તેહનો શુલ્લક વંદિયઈ, ઉત્તમ અરથ પયત્તો રે; લોકપાલઈ રથઈ વંદિઓ, શૈલ હૂઓ રહાવતો રે. ગાઈઈ ૦ ૮૧. (ઉપા. યશોવિજયજી કૃત સાધુવંદના)

વાસિત હોય છે. તેની પૂજા ઇન્દ્રો, દેવતાઓ આદિ પણ અવસરે કરે છે; પરંતુ આ દેહ અવશેષરૂપે દીર્ઘકાળ ટકી ન શકે. જડ દેહમાં વિકૃતિ ઝડપથી થાય છે, તેથી તેવા સદ્ગુરુઓના ઉપકારના સ્મરણ માટે ગુરુમંદિરો અને ગુરુમૂર્તિઓ કે ગુરુપાદુકારૂપ આલંબન છે. ^૧આગમમાં પણ ગુરુમંદિર, ગુરુમૂર્તિઓની સ્થાપનાની વાત શુભાલંબન તરીકે આવે જ છે. હજારો વર્ષ જૂની ગુરુમૂર્તિઓ આલંબનરૂપે અત્યારે પણ આપણી પાસે વારસામાં છે. અરે ! ગૌતમસ્વામી, સુધર્માસ્વામી, પુંડરીકસ્વામી આદિ ગણધર ગુરુભગવંતોની ગુરુમુદ્રાના આકારે મૂર્તિઓ અત્યારે પણ હજારો જિનમંદિરોમાં છે, જે ઉપકારી ગુરુઓની ભક્તિનું શ્રેષ્ઠ આલંબન છે. આનો પણ સમાવેશ આલંબનરૂપ દ્રવ્યતીર્થમાં જ છે; કારણ કે તે ગુણપોષક, પવિત્રતાપોષક છે.

૧. અથ વારત્તગદૃષ્ટાન્તમાહ-

વારત્તગ પવ્વજ્જા, પુત્તો તપ્પડિમ દેવથલિ સાહુ। પડિયરણેગપડિગ્ગહ, આયમણુવ્વાલણા છેઓ। ૪૦૬૬।।
વારત્તગપુરં નગરં। તત્થ ય અભયસેણો રાયા। તસ્સ અમચ્ચો વારત્તગો નામ, સો પત્તેગબુદ્ધો ઘરસારં પુત્તસ્સ નિસિરિયં પવ્વહ્ઓ। તસ્સ પુત્તેણ પિઠભત્તીએ દેવકુલં કારેત્તા રયહરણ-મુહપોત્તિય-પડિગ્ગહધારિણી પિઠ પડિમા ઠાવિયા, તત્થ ય સત્તાગારો પવત્તિઓ। ..... અથ ગાથાક્ષરાર્થ:-વારત્તકેન પ્રવ્રજ્યાયાં ગૃહીતાયાં પુત્રસ્તસ્ય-વારત્તકસ્ય પ્રતિમાં દેવકુલેઽચીકરત્। તત્ર ચ સ્થલી પ્રવર્તિતા।

(બૃહત્કલ્પસૂત્ર ભાગ-૪, શ્લોક-૪૦૬૬, મૂલ-ટીકા)

✽ જાઓ કાલેણ સુઓ તીસે બહુલક્ષણોવેઓ। ૫૦।। તેણ પિઠપક્કવાયા નિસીહિયાએ મળાભિરામેલ્લં। પિઠપડિમાસમણુગયં કારિયમાયયણમુત્તુંગં। ૫૧।।

(ઉપદેશપદ મહાગ્રન્થ, શ્લોક-૨૧૪, ટીકા)

ઉપકરણદ્રવ્યતીર્થ

(૨) ઉપકરણદ્રવ્યતીર્થ : રત્નત્રયીના આચારપાલનનાં સાધનોરૂપ ઉપકરણો :

જેને આરાધના કરવી છે, પરંતુ આત્મા હજી સ્વબળે કોઈ આલંબન કે સાધન વિના સ્વયં સાધના કરી શકે તેવો સબળ નથી, તેને આરાધના માટે દ્રવ્યતીર્થની સતત જરૂર રહેવાની; જે દ્રવ્યતીર્થનો પવિત્ર આલંબનરૂપ વિભાગ આપણે વિચાર્યો. હવે ઉપકરણદ્રવ્યતીર્થનો મહિમા સમજવા જેવો છે. જ્ઞાન-દર્શન-ચારિત્ર આત્માના પવિત્ર ગુણો છે. તેને ખીલવવા પાળવાલાયક આચાર તે જ્ઞાનાચાર, દર્શનાચાર, ચારિત્રાચાર. આ આચારપાલનનાં સહાયક જડ સાધનોને ઉપકરણ કહેવાય. આરાધનાનાં સાધનો માટે શાસ્ત્રમાં ઉપકરણ શબ્દ વાપર્યો છે. ૨૮મારા સંસારનાં સાધનોને અધિકરણ કહ્યાં છે, એટલે પાપબંધનાં સાધન કહ્યાં. દા. ત. તમારા ઘરમાં એક ટેબલ છે, તો ટેબલ દ્વારા અનેક પાપ થવાનાં; ચશ્માં, શર્ટ, વગેરે દ્વારા પણ અનેક પાપો કરવાનાં. ચશ્માં દ્વારા બુદ્ધિ બગાડે તેવું સાહિત્ય કે મન બગાડે તેવાં દૃશ્યો જુઓ, ત્યારે તે ચશ્માં પાપનું સાધન બનવાથી અધિકરણ બન્યાં. શર્ટ કે જે દેહને સુશોભિત કરી બીજાને વિકાર પેદા કરે તેવા stichings (સિલાઈઓ) સાથે સ્ટાઈલથી પહેરો, તેનાથી બીજાનાં મન વિકારી થાય, તેથી તે પાપનું સાધન બન્યું. વળી તેને ધોવાનાં ત્યારે પણ અસંખ્ય જીવોની હિંસાનું કારણ બને. તેથી તમારું શર્ટ પણ અધિકરણ જ છે. જેનાથી પાપબંધ થાય છે, જે મોટેભાગે હિંસા વગેરે પાપનાં સાધન છે, તે સૌને શાસ્ત્રમાં અધિકરણ કહ્યાં. જે ધર્મની આરાધનામાં સાધન છે, જેનાથી સ્વ-પર હિતકારી સત્કાર્યો પ્રાયઃ થવાનાં, તેને શાસ્ત્રમાં ઉપકરણ

૧. નિરવદ્યવ્રતત્રાણે યદેતદુપયુજ્યતે। વસ્ત્રપાત્રાદિકં ગ્રાહ્યં ધર્મોપકરણં હિ તત્।।૮૫।। છદાસ્થૈરિહ ષડ્જીવનિકાય-યતનાપરેઃ। સમ્યક્ પ્રાણિદયાં કર્તું શક્યેત કથમન્યથા।।૮૬।। યચ્છુદ્ધમુદ્ગમોત્પાદૈષણાભિર્ગુણસંયુતમ્। ગૃહીતં સદહિંસાયૈ તદ્ધિ ગ્રાહ્યં વિવેકિનઃ।।૮૭।। જ્ઞાનદર્શનચારિત્રાઽઽચારશક્તિસમન્વિતઃ। આદ્યન્તમધ્યેષ્વમૂઢસમયાર્થં હિ સાધયેત્।।૮૮।। જ્ઞાનાઽવલોકહીનો યસ્ત્વભિમાનધનઃ પુમાન્। અસ્મિન્ પરિગ્રહાઽઽશંકાં કુરુતે સ હિ હિંસકઃ।।૮૯।। પરિગ્રહધિયં ધત્તે ધર્મોપકરણેઽપિ યઃ। બાલાનવિદિતતત્ત્વાન્ સ રજ્જયિતુમિચ્છતિ।।૯૦।। જલજ્વલનવાયૂર્વીતરુરસતયા બહૂન્। જીવાંસ્ત્રાતું કથમલં ધર્મોપકરણં વિના।।૯૧।।

(ત્રિષ્ટિશલાકાપુરુષચરિત્ર, પર્વ-૧૦, સર્ગ-૫)

૨. અધિક્રિયતે દુર્ગતાવનેનેતિ અધિકરણમ્।

(પ્રતિમાશતક, શ્લોક-૨૧, ટીકા)

કહ્યાં. ^૧અધિકરણને પરિગ્રહ કહ્યાં છે, ઉપકરણને પરિગ્રહ નથી કહ્યાં. ભગવાને સાધુને પરિગ્રહ છોડવાનો કહ્યો, પરંતુ ઉપકરણ રાખવાની આજ્ઞા કરી. દીક્ષા અવસરે અધિકરણરૂપ સંસારનાં તમામ સાધનોનો ત્યાગ કરાવીએ છીએ, પરંતુ તે જ સાધુને ત્યારે સાધુવેશરૂપે જ્ઞાન-દર્શન-ચારિત્રનાં ઉપકરણો આપીએ છીએ; કારણ કે સાધના કરવી હોય તો આ સહાયક ઉપકરણો જોઈશે.

સભા : ઉપકરણનો પરિગ્રહ ન હોય ?

સાહેબજી : કોઈ અવળચંડો તેને પણ મમતા, માલિકીયત કે સંકલેશનું સાધન બનાવે, તો તેને માટે પરિગ્રહ બને. બાકી ઉપકરણ રાખવાનો ઉદ્દેશ તો આરાધના છે, અને તે સાધનો પણ મૂળથી તે તે પવિત્ર આચારનાં પોષક છે. તેથી રાજમાર્ગથી તે ઉપકરણ જ છે.

સભા : જરૂર કરતાં વધારે ઉપકરણ રાખે તો પરિગ્રહ નહીં ?

સાહેબજી : તે નિયમ સામાન્ય સાધુ માટે છે, ^૨બાકી તો ગચ્છાચાર્યનો ઉપકરણસંગ્રહ પણ ગુણ કહ્યો છે.

૧. "ધર્મોપકરણમેવૈતન્ન તુ પરિગ્રહઃ। તથા- "જન્તવો બહવઃ સન્તિ દુર્દશ્યા માંસચક્ષુષામ્। તેભ્યઃ સ્મૃતં દયાર્થં તુ રજોહરણધારણમ્।।૧।। આસને શયને સ્થાને નિક્ષેપે ગ્રહણે તથા। ગાત્રસંકુચને ચેષ્ટં તેન પૂર્વં પ્રમાર્જનમ્।।૨।।" તથા ચ- સન્તિ સંપાતિમાઃ સત્ત્વાઃ સૂક્ષ્માશ્ચ વ્યાપિનોડપરે। તેષાં રક્ષાનિમિત્તં ચ વિજ્ઞેયા મુખવસ્ત્રિકા।।૩।। કિં ચ- ભવન્તિ જન્તવો યસ્માદન્નપાનેષુ કેષુચિત્। તસ્માત્તેષાં પરીક્ષાર્થં પાત્રગ્રહણમિષ્યતે।।૪।। અપરં ચ- સમ્યક્ત્વજ્ઞાનશીલાનિ તપશ્ચેતીહ સિદ્ધયે। તેષામુપગ્રહાર્થાય સ્મૃતં ચીવરધારણમ્।।૫।। શીતવાતાતપૈર્દશૈર્મશકૈશ્ચાપિ રહેદિતઃ। મા સમ્યક્ત્વાદિષુ ધ્યાનં ન સમ્યક્ સંવિધાસ્યતિ।।૬।। તથા વસ્ત્રાભાવે શીતાતપદંશમશકાદિપીડાવ્યાકુલિતસ્યાગ્નિસેવાદિદુર્ધ્યાનસંભવે સંયમવિરાધના સ્યાત્। તથા પાત્રાભાવે બાલગ્લાનાદીનાં વૈયાવૃત્યમપિ કુતો ભવેત્। યઃ પુનરતિસહિષ્ણુતથા એતદન્તરેણાપિ ન ધર્મબાધકસ્તસ્ય નૈતદસ્તિ। તથા ચાહ- 'ય એતાન્ વર્જયેદ્દોષાન્ ધર્મોપકરણાદૃતે। તસ્ય ત્વગ્રહણં યુક્તં યઃ સ્યાજ્જિનં ઇવ પ્રભુઃ।।૭।।' સ ચ પ્રથમસંહનન એવ ન છેદાનીં તદસ્તીતિ કારણાભાવાત્કાર્યસ્યાપ્યભાવઃ તસ્માદ્વથા સંયમોપગ્રહાર્થં ભૈક્ષાદિકં ગૃહ્યતે એવં વસ્ત્રાદિધારણમવ્યુચિતમેવ।"

(ઉપા. યશોવિજયજી કૃતા આધ્યાત્મિકમતપરીક્ષા, શ્લોક-૧૬, ટીકા)

* ઉપધિ પ્રમુખ જે સંયમ હેતુને, ધારે ધર્મને કામ સુ૦; લજ્જાદિક કારણ પણ દાખીયો, અશનાદિક જેમ જાણ, સુ૦. ૨. મૂર્છા પરિગ્રહ જિનવરે ભાખીયો, ગૃહ સ્વભાવે રે જેહ સુ૦; ધર્મોલંબન હેતે નવિ કહ્યો, સંયમ ગુણ ધરે જેહ, સુ૦ ૩. ગામનગર કુલ ગણ બહુ સંગતિ (સંઘની), વસતિ વિભૂષણ દેહ સુ૦; મમકારાદિક યોગે નવિ ધરે, ઉદય સ્વભાવમાં તેહ, સુ૦. ૪

(જ્ઞાનવિમલસૂરિ કૃત યતિધર્મની સજ્જાય, ઢાળ-૯)

૨. ચૈત્યવૈયાવૃત્યં યત્ શ્રુતમ્-"અહ કેરિસા પુણ આરાહા વયમિણં જે સે ઉવહિભત્તપાણસંગહદાણકુસલે અચ્ચંતબાલ-દુબ્બલવુદ્ધવગે પવત્તયાયરિઅવજ્ઞાણ સેહે સાહમ્પિણે તવસ્સીકુલગણસંઘચેડયઠ્ઠે ય નિજ્જરહ્મી વેયાવચ્ચં અણિસ્સિયં દસવિહં બહુવિહં પકરેઈત્તિ।।" પ્રશ્નવ્યાકરણે [તૃતીયદ્વારે અ. ૮ સૂ. ૨૬]

(ઉપદેશરહસ્ય, શ્લોક-૩૪, ટીકા)

સભા : શ્રાવકનો ચરવળો ઉપકરણ કે અધિકરણ ?

સાહેબજી : તે શ્રાવકનો ચારિત્રાચાર પાળવામાં સાધન જયણાહેતુક છે, તેથી ઉપકરણ જ છે. પછી તમે તેનો ઘરમાં ઝાપટવા ઉપયોગ કરો તો તે તમારી અવળથંડાઈ છે.

જિનશાસનમાં ઉપકરણો પણ પૂજનીય છે. ^૧ઉજમણામાં દર્શનાર્થે જ્ઞાન-દર્શન-ચારિત્રનાં સુંદર ઉપકરણો મુકાય છે. ચતુર્વિધ શ્રીસંઘ તેનાં દર્શન કરીને પગે લાગે છે. દીક્ષા અવસરે પણ

※ સજ્જયવન્ત ઉપકરણાભાવે પરલોકાભાવાદિતિ।

(પંચવસ્તુક, શ્લોક-૧૬૪૦, ટીકા)

※ ગણો ગચ્છોઽસ્યાસ્તીતિ ગણી આચાર્યસ્તસ્ય સંપત્-સમૃદ્ધિઃ, સા ચ અષ્ટવિધા- "આચાર સુચ સરીરે વયળે વાયળ મઈ પઓગમઈ. એસુ સંપવા ખલુ અદ્દમિયા સંગહપરિત્રા"।। ... સંગ્રહઃ-સ્વીકરણમ્, તત્ર પરિજ્ઞાનમષ્ટમી સંપત્, સા ચતુર્દ્ધા, તયાહિ-પીઠફલકાદિવિષયા, બાલાદિયોગ્યક્ષેત્રવિષયા, યથાસમયં સ્વાધ્યાયાદિવિષયા, યથોચિતવિનયાદિવિષયા ચેતિ।

(ધર્મરત્નપ્રકરણ ભાગ - ૨, શ્લોક-૧૨૪, દેવેન્દ્રસૂરિ ટીકા)

※ સંગ્રહ કરત ઉપગ્રહ, નિજ વિષયે શિવ જાય, ભવ ત્રીજે ઉત્કર્ષથી, આચાર્ય ઉવજાયા; એક વચન ઈહાં ભાખ્યો, ભગવઈ-વૃત્તિ લેઈ, એકજ-ધર્મી નિશ્ચય, વ્યવહારે દોઈ ભેઈ. ૮૮

(ઉપા. યશોવિજયજી કૃત પંચપરમેષ્ઠિ ગીતા)

૧. તપ ઉજમણું એણી પરે સુણીએ, વિત્ત સાડું ધન ખરયોજી; પાંચમ દિન પામી કીજીએ, જ્ઞાનાદિકને આચરોજી. ૧. પાંચ પ્રતિ સિદ્ધાંતની સારી, પાના પાંચ રૂમાલજી; ખડીઓ લેખણ પાટી પોથી, ઠવણી કવલી ઘો લાલજી. ૨. સ્નાત્ર મહોત્સવ વિધિ શું કીજે, રાત્રિજગે ગીત ગાઓજી; ચૈત્યાદિકની પૂજા કરતાં, જિનવરના ગુણ ગાઓજી. ૩ ગુણમંજરી વરદત્ત તણી પરે, કીજે ત્રિકરણ શુદ્ધજી; એ વિધિ કરતાં થોડે કાળે, લહીએ સઘળી સિદ્ધજી. ૪. વાસ કુપી વળી આપો, ઝરમલ પાંચ મંગાવોજી; ગુરુને વાંદી પુસ્તક પુજી, સ્વામી સ્વામીણો નોતરાવોજી. ૫

(મુનિ શ્રી કેશરકુશલજી કૃત જ્ઞાનપંચમીનું સ્તવન, ઢાળ-૫ ગાથા-૧થી ૫)

※ નિજ શક્તિને સારુ, ઉજમણું કરો વારુ; વિત્ત ખરયો મોટે મને, પ્રતિમા ભરાવો ચારુ. જ્ઞાન દર્શન ચારિત્ર ટીકા, ત્રિણે જ્ઞાનને પૂજે; થાપના પૂજને ગુરુ પરે, કાઉસગ્ગ કીજે. ૧૨. પાંચ એકાંવન લોગસ્સકેરો, પંચ પંચ વસ્તુ ઢોવે; પાઠા પરતિ રૂમાલ ને લેખણ, વાસકુંપી ને જોવે. પાટી પોથી ઠવણી કવલી, પૂજણી નોકારવાળી, દોરા ચાખખી થાપનાચારજ, તિમ મુહપતિ સુંવાળી. ૧૩. કાગળ ને કાંઠા, ખડીઆ વત્તરણા કાંબી; ઝરમર ચંદરુઆ, વાળાકુંચી લાંબી. આરતી ધૂપધાણા, મંગલદીપ ભુંગાર; પ્રાસાદ ને પ્રતિમા, તેહના વળી શણગાર. ૧૪. સારસાર વસ્તુ જગતમાં જ્ઞાન દર્શન ઉપગરણા; કેશર સુખડ અગર કપૂર, બાતી ધ્વજ અંગલૂહણાં. પંચ અહવ શક્તિ પંચવીશ, પંચવાટનો દીવો; ફલ પકવાન ધાન બહુ મેવા, કુસુમ પ્રમુખ બહુ સેવા.

(જ્ઞાનવિમલસૂરિજી કૃત જ્ઞાનપંચમીતિથિનું સ્તવન, ઢાળ-૩)

※ ઉજમણાં ઊલટ ધરી કીજે, નિજ ધનને અનુસારે જી; ધન લહી તપ નવિ ઊજમે, કાંઈ તેહનો અફલ જમવારો જી. ૭૦ ૭૮.

(જ્ઞાનવિમલસૂરિજી કૃત વીશસ્થાનકતપનું સ્તવન, ઢાળ-૭)

※ સંવિભાગવ્રત સાચવી રે, પારણ એમ કરંત; બાર વરસ પૂરે થયે રે, ઉજમણું મનખંત રે. ૭૦ ૧૨. જિનવરને નવ ભૂષણાં રે, પ્રત્યેકે અગ્યાર; ધાન પકવાન પ્રમુખ બહુ રે, લખાવે અંગ અગ્યાર રે. ૭૦ ૧૩. સંઘભક્તિ બહુવિધિ કરે રે જ્ઞાનોપગરણ સાર; ઠવણી કવલી ચાખખી રે, પાઠા પ્રમુખ અગ્યાર રે. ૭૦ ૧૪.

(જ્ઞાનવિમલસૂરિજી કૃત મૌન એકાદશી તિથિનું સ્તવન, ઢાળ-૨)

નૂતન મુનિને વહોરાવવાનાં ઉપકરણોની સન્માનપૂર્વક બોલી બોલાય છે. હકીકતમાં તે તમામ ઉપકરણો જડ છે. ઓઘો, પાતરાં, નવકારવાળી, વસ્ત્ર, પુસ્તક બધું જડ છે; છતાં આ તમામ જડ વસ્તુઓ તે સાધક મુમુક્ષુને આખી જિંદગી સમ્યગ્દર્શન-સમ્યગ્જ્ઞાન-સમ્યકચારિત્રની આરાધના કરવામાં, તેને અનુરૂપ આચાર પાળવામાં જયણા આદિ નિમિત્તક અનિવાર્ય ઉત્તમ સાધનો છે. જે સાધનથી ગુણ પ્રગટાવો, ગુણમય ક્રિયા કરો, ગુણને આત્મસાત્ કરો તે સાધન પણ તમારા માટે ઉપકારી થયાં. તેથી તેના પણ ઋણસ્વીકાર તરીકે તેનાં વિનય, પૂજા, બહુમાન છે. કોઈનું પણ સાચું ઋણ અવગણવાનું નથી. ભગવાનના શાસનમાં જે પણ તમારા આત્મા માટે ઉપકારી બને તેવું જડ કે ચેતન, તેનું ઋણ માથે ચડાવવાનું કહ્યું છે. કૃતઘ્ની બનવાની ના છે. આ વાત નહિ સમજેલા મૂર્ખાઓ કહે છે કે જડની પૂજા ન થાય. શાસ્ત્ર કહે છે કે અધ્યવસાયશુદ્ધિમાં, આરાધનામાં, સહાયક હોય તો તેની પણ પૂજા થાય. હા, તેની ગુણપોષકતા ચોક્કસ ચકાસવાની. વગર વિચારે આડેઘડ સ્વીકાર નથી. જૈનશાસનમાં જેવાં આલંબનો-ઉપકરણો છે તેવાં બીજા કોઈની પાસે નથી; તેવું ગુણપોષકતાના ધોરણથી ચકાસીને આપણે દાવા સાથે કહી શકીએ તેમ છીએ. તેથી જ તીર્થકરોએ પ્રદાન કરેલો દ્રવ્યતીર્થરૂપ વારસો પણ મોક્ષમાર્ગની અદ્વિતીય સામગ્રી છે. ઉપકરણમાં પણ સહાયક તારકતા છે. અહીં શોધી-શોધીને આરાધનાનાં ઉપકરણો દર્શાવાયાં છે. ^૧તેથી ઓઘો, ચરવળો, મુહપત્તિ, દંડાસણ, કટાસણું, અખંડ સ્થેત વસ્ત્રો આદિ ચારિત્રનાં

✽ ડ્યાપનં વ્રતે પૂર્ણે કુર્યાદ્વા દ્વિગુણં વ્રતમ્ । તપોદિનપ્રમાણાનિ ભોજયેન્માનુષાણિ ચ ॥૨૨૭॥ કારયેત્પઞ્ચપઞ્ચૌચ્ચૈર્જ્ઞાનોપકરણાનિ ચ । પઞ્ચમ્યુદ્યાપને તદ્વ-ચ્ચૈત્યોપકરણાન્યપિ ॥૨૨૮॥

(ચારિત્રસુંદરગણિ વિરચિત આચારોપદેશ, વર્ગ-૫)

૧. ગોયમ પૂછે શ્રી મહાવીરને રે, ભાખો ભાખો પ્રભુજી સંબંધ રે, પ્રતિક્રમણથી શ્યું ફળ પામીએ રે, શું શું થાયે પ્રાણીને બંધ રે. ૧. સાંભળો ગોયમ જે કહ્યું પુન્યથી રે, કરણી કરતાં પુન્યનો બંધ રે, પુન્યથી બીજો અધિકો કો નહિ રે, જેથી થાયે સુખ સંબંધ રે. ૨. ઇચ્છા પરિક્કમણું કરી પામીએ રે, પ્રાણી પુન્યનો બંધ રે, પુન્યની કરણી જે ઉવેખશે રે, પરભવે થાશે અંધો અંધ રે. ૩. પાંચ હજારને ઉપર પાંચશે રે, દ્રવ્ય ખરચી લખાવે જેહ રે, જીવાભિગમ ભગવદ્ પત્રવણા રે, મૂકે ભંડારે પુન્યની રેહ રે. ૪ પાંચ હજારને ઉપર પાંચશે રે, ગાયો ગર્ભવંતી જેહ રે, તેહને અભયદાન દેતાં થકાં રે, મુહપત્તિ આપ્યાનું પુન્ય રે. ૫ દસ હજાર ગોકુલ ગાયો તણી રે, એકેકો દશ હજાર પ્રમાણ રે, તેહને અભયદાન દેતાં થકાં રે, ઉપજે પ્રાણીને નિરવાણ રે. ૬. તેથી અધિકું ઉત્તમફળ પામીએ રે, પરને ઉપદેશ દીધાનું જાણ રે, ઉપદેશ થકી સંસારી તરે રે, ઉપદેશે પામે પરિમલ નાણ રે. ૭. શ્રી જિનમંદિર અભિનવ શોભતાં રે, શિખરનું ખરચ કરાવે જેહ રે, એકેકો મંડપ બાવન ચૈત્યનો રે, ચરવલો આપ્યાનું પુન્ય એહ રે. ૮ માસખમણની તપસ્યા કરે રે, અથવા પંજર કરાવે જેહ રે, એહવા કોડ પંજર કરતાં થકાં રે, કાંબલિયું આપ્યાનું ફળ એહ રે. ૯ સહસ્ર અઠ્યાસી દાનશાળા તણો રે, ઉપજે પ્રાણીને પુન્યનો બંધ રે, સ્વામિ સંઘાતે ગુરુ સ્થાનકે રે, પ્રવેશ થાએ પુન્યનો બંધ રે. ૧૦. શ્રી જિનપ્રતિમા સોવનમય કરે રે, સહસ્ર અઠ્યાસીનું પ્રમાણ રે, એકેકી પ્રતિમા પાંચશે ધનુષ્યની રે, ઈરિયાવહી પરિક્કમતાં ફલ જાણ રે. ૧૧. આવશ્યક પંજર જુગતે ગ્રંથમાં રે, ભાખ્યો એ પરિક્કમણાંનો સંબંધ રે, જીવા ભગવદ્ આવશ્યક જોઈને રે,

ઉપકરણો પણ ગુણપોષકતાની ઉત્તમ ખૂબી ધરાવે છે. તેવું જ દર્શન અને જ્ઞાનનાં ઉપકરણ માટે પણ સમજી લેવું. આ અહીં જન્મ્યા તેથી તમને વારસામાં મળ્યાં છે.

સભા : મુસલમાન પણ કુરાન મૂકવા સાપડો રાખે છે.

સાહેબજી : તે સ્ટેન્ડ તરીકે મૂકે છે. જ્ઞાનની આશાતના ન થાય, સમ્યગ્જ્ઞાનના આલંબનનું બહુમાન જળવાય, જીવહિંસાદિ દોષો ન લાગે તે હેતુથી નથી મૂકતા. ગુણપોષક આશય અને ગુણપોષક વપરાશ જોઈએ, તો જ તે ઉપકરણ બને.

સભા : દાંડો પણ પૂજનીય ઉપકરણ છે ?

સાહેબજી : હા, સાધુના દાંડામાં પણ પંચ પરમેષ્ઠીની મંગલમય સ્થાપના છે. ^૧આ દાંડો કોઈ કોઈને મારવા માટેનો દંડો નથી. તેનો ઉપયોગ સંયમની સુરક્ષા માટે છે, તેનું વર્ણન પાનાં ભરીને છે.

સભા : આ બધું ભણીએ પછી જ દીક્ષા લેવાય ?

સાહેબજી : ના, પહેલે દિવસે સદ્ગુરુને સમર્પિત થઈ જાઓ તોપણ કલ્યાણ થઈ શકે. હા, દીક્ષામાં training course છે જ. સાધુને પહેલાં ગ્રહણશિક્ષા, પછી આસેવનશિક્ષા એ રૂપે વર્ષો સુધી ધડાવાનું છે જ.

સ્વમુખ ભાષે વીરજિણંદ રે. ૧૨. વાયક જસ કહે શ્રદ્ધા ધરો રે, પાલે શુદ્ધ પડિક્કમણાનો વ્યવહાર રે, અનુત્તર સમ સુખ પામે મોટકું રે, પામશે ભવિજન ભવજલ પાર રે. ૧૩.

(ઉપા. શ્રી યશોવિજયજી મ. સા. કૃત શ્રી પડિક્કમણાનાં ફળની સજ્જાય)

૧. દણ્ડાદિપચ્ચકં પુનર્દણ્ડઃ ૧ વિદણ્ડઃ ૨ યષ્ટિ ૩ વિયષ્ટિ ૪ નાલિકા ૫ ચેતિ, યતઃ- "લટ્ટી તહા વિલટ્ટી, દંડો અ વિદંડો અ નાલીઓ. ભણિઅં દંડગપણં, વક્ષાણમિણં ભવે તસ્સ. ૧૧. લટ્ટી આયપમાણા, વિલટ્ટી ચરંગુલેણ પરિહિણા. દંડો બાહુપમાણો, વિદંડો કક્કલમિત્તો અ. ૧૨. ૧. [ઓઘનિ. ૭૩૦] લટ્ટીએ ચરંગુલ, સમૂસિઓ દંડપંચગે નાલી. નઇપમુહ-જલુત્તરે, તીએ થગિજ્જા સલિલં. ૧૩. ૧. બદ્ધઇ લટ્ટીએ જવણિઆ વિલટ્ટીએ અ કથ્થઇ દુવારં. ઘટ્ટિજ્જાએ ઉવસ્સય, તયણં તેણાઇરક્કહ્હા. ૧૪. ૧. ૧. [પ્રવચનસારોદ્ધારે ૬૬૧-૬૭૨] ભોજનવેલાયાં જવનિકાબન્ધને યષ્ટ્યાઃ પ્રયોજનમ્, વિયષ્ટ્યા તુ કુત્રાપિ પ્રત્યન્તગ્રામાદૌ ઉપાશ્રયસત્કં દ્વારં ઘટ્ટ્યતે, યેન તદાહનને ષાટ્કારશ્રવણાત્તસ્કરશુનકાદયો નશ્યન્તિ. "ઉત્તરબદ્ધમિ અ દંડો, વિદંડો ધિપ્પાએ વરિસયાલે. જં સો લહુઓ નિજ્જઇ, કપ્પંતરિઓ જલભણં. ૧૧. ૧. [પ્રવચનસારો. ૬૭૩] ઋતુબદ્ધે ભિક્ષાભ્રમણાદિવેલાયાં દણ્ડકો ગૃહ્યતે, તેન પ્રદિષ્ટાનાં દ્વિપદચતુષ્પદાનાં ચૌરગવાદીનાં નિવારણં ક્રિયતે, વૃદ્ધસ્ય ચાવષ્ટમ્બનહેતુર્ભવતીત્યાદિરર્થઃ. તથા વર્ષાકાલે વિદણ્ડો ગૃહ્યતે, યતઃ સ લઘુકઃ કલ્પાભ્યન્તરે કૃતઃ સુખેનૈવ નીયતે જલસ્પર્શભયેનેતિ. .... દણ્ડકાદીનાં ચોપકરણત્વમિત્યમ્- "દુટ્ટપસુસાણસાવયવિજ્જલવિસમેસુ ઉદગમાઇસુ. લટ્ટી સરીરરક્ષા, તવસંજમસાહિઆ ભણિઆ. ૧૧. ૧. મોક્ષહ્હા નાણાઈ, તણૂ તયહ્હા તયહ્હિઆ લટ્ટી. દિટ્ટા જહોવયારે, કારણતત્ત્વાકારણેસુ તહા. ૧૨. ૧. ૧. [ઓઘનિ. ૭૩૧-૪૦] ન ચ કેવલં યષ્ટિરુપકરણં વર્તતે, કિંત્વન્યદપિ યજ્ઞાનાદીનામુપકારકં તદુપકરણમુચ્યતે, તથા ચાહ- "જં જુજ્જઇ ઉવયારે, ઉવગરણં તં સિ હોઇ ઉવગરણં. અરેરે અહિગરણં, અજઓ અજયં પરિહરંતો. ૧૧. ૧. ૧. [ઓઘનિ. ૭૪૧] પરિહરત્રિતિ સેવમાનઃ. તથા- "મુચ્છારહિઆણેસો, સમ્મં ચરણસ્સ સાહગો ભણિઓ. જુત્તીએ ઇહરા પુણ, દોસા ઇત્થંપિ આણાઈ. ૧૧. ૧. ૧. [પચ્ચવ. ૮૩૧]

(ધર્મસંગ્રહ ભાગ-૩, શ્લોક-૧૬, ટીકા)

૧ ઉપકરણોમાં સર્વત્ર ગુણપોષકતાના કારણે જ તેને જૈનશાસનમાં પૂજનીય સ્થાન અપાયું છે. તેથી આ જડ એવાં ઉપકરણો કળશ, પૂજાની થાળી, અંગલુંછણાં વગેરેને ગમે તેમ ઠેબે ચડાવો, ગમે ત્યાં મૂકો, અપવિત્ર કરો, તો આશાતનાનું પાપ લાગે. ૨ જ્ઞાનનાં ઉપકરણોને પણ અયોગ્ય રીતે વાપરો કે તેનો દુર્વ્યવહાર કરો તો જ્ઞાનાવરણીય આદિ ચીકણાં કર્મ બંધાવે તેવું

૧. આશાતનાપરીહારં, સ્વશક્ત્યોચિતચિન્તનમ્। પ્રત્યાખ્યાનક્રિયાઽભ્યર્ણે, ગુરોર્વિનયપૂર્વકમ્।।૬૨।।

જ્ઞાનાદ્યાયસ્ય શાતના ચ્છંડના આશાતના નિરુક્ત્યા યલોપઃ, તાસાં પરિહારો વર્જનં વિશેષતો ગૃહધર્મં ઇતિ સમ્બન્ધઃ પૂર્વવદ્દૃષ્ટવ્યઃ, એવમગ્રેઽપિ। આશાતનાશ્ચાત્ર જિનસ્ય પ્રસ્તુતાઃ પ્રસન્નગતોઽન્યા અપિ પ્રદર્શ્યન્તે, યથા તા જ્ઞાનદેવગુર્વાદીનાં જઘન્યાદિભેદાત્ ત્રિવિધાઃ। તત્ર જઘન્યા જ્ઞાનાશાતના જ્ઞાનોપકરણસ્ય નિષ્ઠીવનસ્પર્શઃ, અન્તિકસ્થે ચ તસ્મિન્નથોવાતનિસર્ગઃ, હીનાધિકાક્ષરોચ્ચાર ઇત્યાદિકા ૧। મધ્યમા આકાલિકં નિરુપધાનતપો વા અધ્યયનમ્, બ્રાન્ત્યાઽન્યથાઽર્થકલ્પનમ્, જ્ઞાનોપકરણસ્ય પ્રમાદાત્ પાદાદિસ્પર્શો ભૂપાતનં ચેત્યાદિરૂપા ૨। ઉત્કૃષ્ટા તુ નિષ્ક્રૂતેનાક્ષરમાર્જનં ઉપર્યુપવેશનશયનાદિ, જ્ઞાનોપકરણેઽન્તિકસ્થે ઉચ્ચારાદિકરણમ્, જ્ઞાનસ્ય જ્ઞાનિનાં વા નિન્દા પ્રત્યનીકતોપધાતકરણ-મુંત્સૂત્રભાષણં ચેત્યાદિસ્વરૂપા ૩। જઘન્યા દેવાશાતના વાસકુમ્પિકાદ્યાસ્ફાલનશ્વાસવસ્ત્રાજ્વલાદિસ્પર્શાદ્યા ૧। મધ્યમા શરીરાદ્યશુદ્ધ્યા પૂજનમ્, પ્રતિમાભૂનિપાતનં ચેત્યાદ્યા ૨। ઉત્કૃષ્ટા પ્રતિમાયાશ્ચરણશ્લેષ્મસ્વેદાદિસ્પર્શનં ભઙ્ગજનનાવહીલનાદ્યા ચ ૩। ..... આશાતનાશ્ચાત્યન્તવિષયિણઃ સતતાવિરતા દેવા અપિ દેવગૃહાદૌ સર્વથા વર્જયન્તિ, ઉક્તં હિ- "દેવહરયમિ દેવા, વિસયવિસવિમોહિઆવિ ન કયાવિ। અચ્છરસાર્હિપિ સમં, હાસક્કોઢાઈ વિ કુર્ણતિ।।૧।।" [શ્રાદ્ધદિનકૃત્યે ગા. ૧૨૪] એતાશ્ચાશાતના જિનાલયે ક્રિયમાણા ન કેવલં ગૃહિણામેવ નિષિદ્ધાઃ, કિન્તુ યથાસમ્ભવ સાધુનામપીતિ જ્ઞેયમ્। યત ઉક્તમ્- "આસાયણા ઉ ભવભ્રમણકારણં ઇય વિભાવિઝં જણ્ણો। મલમલિણુત્તિ ન જિણમંદિરંમિ નિવસંતિ ઇઈ સમઓ।।૧।।" [પ્રવચનસારોદ્ધારે ૪૩૭] ત્તિ। ... સ્થાપનાચાર્યાશાતનાપિ ત્રિધા, તસ્યેતસ્તત્તજ્જ્વાલનપાદસ્પર્શાદૌ જઘન્યા ૧, ભૂમિપાતના-વજ્જામોચનાદૌ મધ્યમા ૨, પ્રણાશનભઙ્ગાદાવુત્કૃષ્ટા ૩। એવં જ્ઞાનોપકરણવદર્શનચારિત્રોપકરણસ્ય રજોહરણ-મુખવસ્ત્રિકાદણ્ડકાદેરપિ 'અહવા ણાણાઈતિગ' ઇતિ વચનાદ્ગુરુસ્થાને સ્થાયત્વેન વિધિવ્યાપારણાદધિકા તદાશાતનાપિ વર્જ્યા। યદુક્તં મહાનિશીથે- "અવિહીએ નિઅંસણુત્તરિઅં રયહરણં દંડગ વા પરિખુંજે ચઉત્થં" [ ] ઇતિ। તેન શ્રાદ્ધેશ્ચરવલકમુખ-વસ્ત્રિકાદેવિધિનેવ વ્યાપારણસ્વસ્થાનસ્થાપનાદિ કાર્યમન્યથા ધર્માવજ્ઞાદિદોષાપત્તેઃ।

(ધર્મસંગ્રહ ટીકા ભાગ-૨, શ્લોક-૬૨, ટીકા)

૨. પોથી બાળે બોળે જેહ, પરભવ મૂરખ થાયે તેહ; ભણે ગણે દે પોથી ધાન, પરભવ નર તે વિદ્યાવાન. ૧૫.

(શિવસાગરજી કૃત જીવદયાની સજ્જાથ)

* જ્ઞાનોપગરણ પાટી પોથી, ઠવણી નોકારવાળી, તેહ તણી કીધી આશાતના, જ્ઞાનભક્તિ ન સંભાલી રે પ્રાણી○
૩. ઇત્યાદિક વિપરીતપણાથી જ્ઞાન વિરાધ્યું જેહ, આ ભવ પરભવ વળી રે ભવોભવ, મિચ્છા મિ દુક્કડં તેહ રે. પ્રાણી○. ૪.

(ઉપા. વિનયવિજયજી કૃત પુણ્યપ્રકાશનું સ્તવન, ઢાળ-૧)

* કલેશનાશિની દેશના હિત આણી રે, ભાખે શ્રી ગુરુરાજ; સુણો ભવિપ્રાણી રે. જ્ઞાનઆરાધન સાચવો હિ○ શ્રવણપઠનને કાજે સુ○. ૧૯. જ્ઞાન વિરાધે જે મને હિ○ તે પરભવે મનહીણ સુ○ વચને જેહ વિરાધતા હિ○ તે મૂંગા દુઃખદીણ સુ○. ૨૦. કાયાથી જે વિરાધતાં હિ○ તસ કુષ્ઠાદિક રોગ સુ○ ત્રિવિધ વિરાધન જ્ઞાનની હિ○ જે મૂરખ કરે ભોગ સુ○

(જ્ઞાનવિમલસૂરિજી કૃત પંચમીતિથિનું સ્તવન, ઢાળ-૨)

પાપ લાગે; કારણ કે આ બધાં ગુણપોષક, ગુણસાધક સાધનો છે. તેની સાથે ગમે તેમ વ્યવહાર ન કરાય. તમે સંસારમાં સગવડિયું જીવન જીવવા અઢળક પાપનાં સાધનો ભેગાં કર્યાં છે, લબાયાનો પાર નથી, માળિયાં ભર્યાં હશે; પણ તમારા ઘરમાં આરાધનાનાં ઉપકરણોનો દુકાળ છે. પાપનાં સાધનોનો જ વિપુલ સંગ્રહ કર્યો છે.

સભા : ઉપકરણો રાખીએ તો આશાતના લાગે ને ?

સાહેબજી : ન રાખો તો વધારે આશાતના લાગે છે. તમને પાપમાં તરબોળ રહેવામાં જ રસ છે. ખાવાથી ગેસ થાય છે, પચે તોપણ ઝાડે જવું પડે છે. અરે ! ડોક્ટરો પણ કહે છે કે મોટાભાગના રોગ આહાર-પાણીથી જ થાય છે. તો આહાર-પાણી ન લો તો રોગ ન થાય. માટે ખાવા-પીવાનું રોગના ડરથી છોડવું છે ? ના, તેને જીવનમાં જરૂરી માન્યું છે. આરાધના જીવનમાં જરૂરી નથી લાગતી. માટે આશાતનાનાં બહાનાં સૂઝે છે. જેને પવિત્રતાનું મૂલ્ય સમજાય તેને પવિત્ર જીવન જીવવાનાં સાધનો પણ ગમે. વળી આપણને તો આ વારસામાં જ સહેજે મળ્યું છે, તેને ઓળખતાં શીખો. ઉપકરણોમાં રહેલી ગુણસાધકતા સમજી શકો તો તમને ઉપકરણ પણ પૂજ્ય ચોક્કસ લાગશે. ^૧ઉજમણું, ચૈત્યપરિપાટી આદિ એવા જાહેર પ્રસંગો છે કે જેમાં ઉપકરણોને જાહેર બહુમાન સાથે દર્શનીય તરીકે રજૂ કરાય છે. તે પરથી તેની પૂજ્યતા સમજવી જોઈએ.

સભા : દેરાસર વધારે પૂજનીય કે પ્રતિમા ?

સાહેબજી : દેરાસર કરતાં પ્રતિમા વધારે ઊંચું આલંબન છે; કારણ કે શુભભાવપોષકતા પ્રતિમામાં વધારે છે. તેથી જ પ્રતિમા માટે અર્પણ કરેલું દ્રવ્ય મંદિરમાં વાપરી શકાતું નથી. પ્રતિમા મંદિર કરતાં વધારે પૂજનીય ઉત્કૃષ્ટ આલંબન છે, તેમાં મંદિર કરતાં કઈ ગણી વધારે ભાવવૃદ્ધિ કરાવવાની તાકાત છે. બંને પવિત્ર આલંબન છે. જિનમંદિરને દૂરથી જુઓ તોપણ નમસ્કાર કરવાના કહ્યા છે; કારણ કે તે સ્થાન પવિત્ર છે, ધર્મનું સ્થાન છે, ત્યાં અધર્મનું કોઈ વાતાવરણ નથી; છતાં પ્રશમરસ ઝરતી, નિર્વિકારી, સૌમ્ય, શાંતમુદ્રાવાળી પ્રતિમા આત્મામાં જે ભાવો પ્રગટાવી શકે તેવા ભાવ પ્રગટાવવાનું સામર્થ્ય મંદિરમાં નથી.

હકીકતમાં તમારે જિનશાસનનાં પ્રત્યેક ઉપકરણોની ખૂબીઓ, તેની ગુણપોષકતા, આરાધનાસહાયકતા, તે તે જયણામાં નિમિત્તરૂપતા અને પવિત્ર ઉદ્દેશોનો વિસ્તારથી અભ્યાસ કરવા જેવો છે. તે કરશો તો ઉપકરણપ્રદાન દ્વારા પણ પ્રભુએ કરેલો આપણા પર ઉપકાર સમજાશે, અને આ વારસારૂપ દ્રવ્યતીર્થને પણ ભક્તિથી અવિચ્છિન્ન કરવાનું મન થશે.

૧. નેમિજિનેશ્વર ત્રિગટે બેઠા, પંચમી મહિમા બોલે જી, બીજા તપ જપ છે અતિ બહોળા, નહિ કોઈ પંચમી તોલે જી; પાટી પોથી ઠવણી કવળી, નોકારવાલી સારી જી, પંચમીનું ઉજમણું કરતાં, લહીએ શિવવધૂ પ્યારી જી. ૩.

(પં. હેતવિજયજી કૃત જ્ઞાનપંચમીની સ્તુતિ)

સિદ્ધં સિદ્ધત્થાણં, ઠાળમળોવમસુહં ઉવગયાણં ।

કુસમયવિસાસણં, સાસણં જિણાણં ધવજિણાણં ॥૧॥

(સન્મતિતર્ક પ્રકરણ૦ શ્લોક-૧)

અનંત ઉપકારી, અનંત જ્ઞાની શ્રી તીર્થંકર પરમાત્મા મહામંગલકારી અને સર્વોત્કૃષ્ટ એવા આ ધર્મતીર્થની સ્થાપના કરે છે.

દ્રવ્યતીર્થમાં સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રનાં આલંબનો અને ઉપકરણોની પ્રધાનતા :

આસન્નભવી જીવો ભવચક્રને પાર પામવા પુરુષાર્થ કરે છે, ત્યારે તેમને પાર પામવા રત્નત્રયી જ શ્રેષ્ઠ માર્ગ છે. આ રત્નત્રયી આત્મામાં પ્રગટાવવા પાત્ર જીવોને પણ સહાયક સાધન-સામગ્રી જરૂરી છે. રત્નત્રયી સ્વયં ભાવતીર્થ છે, તેથી મોક્ષે જવાનું તે મુખ્ય ઉપાદાનકારણ છે; પરંતુ તેને વિકસાવવા નિમિત્તકારણ દ્રવ્યતીર્થ પૂરાં પાડે છે. તીર્થંકરસ્થાપિત દ્રવ્યતીર્થમાં પણ રત્નત્રયી પ્રગટાવવાની ઉત્કૃષ્ટ સાધન-સામગ્રી છે. તેથી દ્રવ્યતીર્થમાં સમ્યગ્દર્શન, સમ્યગ્જ્ઞાન અને સમ્યક્ચારિત્રનાં આલંબનો અને તેનાં જ ઉપકરણોની પ્રધાનતા છે.

આપણે જોયું કે ^૧પવિત્ર તીર્થભૂમિઓ, તીર્થો, પ્રાચીન પ્રતિમાઓ, પ્રાચીન મંદિરો, નવી પ્રતિમાઓ, નૂતન જિનમંદિરો : આ બધાં દર્શનશુદ્ધિ કે દર્શનાચાર પાળવા માટેનાં આલંબનો છે. દર્શનગુણ ન પ્રગટ્યો હોય તો પ્રગટાવવામાં, પ્રગટેલા દર્શનગુણને નિર્મળ-વિશુદ્ધ કરવામાં આ આલંબનો મહત્વનો ભાગ ભજવે છે. તેથી આ દર્શનગુણનાં આલંબનો છે. તેનાથી દર્શનશુદ્ધિ મેળવી શકાય છે. તે જ રીતે લિપિબદ્ધ શાસ્ત્રગ્રંથો અને તેના ગ્રંથાગારો સમ્યગ્જ્ઞાન પામવાના આલંબનરૂપ છે. તમારે સમ્યગ્જ્ઞાન પામવું હોય, પામેલાને સ્થિર-નિર્મળ-વિશુદ્ધ કરવું હોય, તો આ ગ્રંથોના વાંચન-શ્રવણ-ગ્રહણ-ચિંતન-મનન-પરાવર્તન આદિથી તે ચોક્કસ થઈ શકે. તેથી આ શાસ્ત્રો સમ્યગ્જ્ઞાનગુણ પામવાનાં શ્રેષ્ઠ આલંબન છે. તે જ રીતે ગણધરો, પૂર્વાચાર્યો આદિ ગુરુ ભગવંતોની ગુરુમૂર્તિઓ, ગુરુમંદિરો, ગુરુપાદુકાઓ ચારિત્રગુણને પામવાનાં કે વિકસાવવાનાં આલંબનો છે.

જૈનધર્મમાં આત્માના નિર્મળ ગુણો આરાધ્ય છે. સંક્ષેપમાં આત્માના સર્વ ગુણોનો સમ્યગ્દર્શન, સમ્યગ્જ્ઞાન અને સમ્યક્ચારિત્રમાં સમાવેશ થાય છે. તેથી આ શાસનનું પરમ આરાધ્ય તત્ત્વ ટૂંકમાં રત્નત્રયી છે. આ શાસનમાં ગુણની ગૂંચણી વિનાનું કોઈ આરાધ્ય તત્ત્વ નથી. પવિત્ર

૧. સિદ્ધગિરિ એ તીરથ સાર, આબુ અષ્ટાપદ સુખકાર, ચિત્રકુટ વૈભાર, સોવનગિરિ સમ્મેત શ્રીકાર, નંદીશ્વર વર દ્વીપ ઉદાર, જિહાં બાવન વિહાર; કુંડલ રુચક ને ઇશ્વકાર, શાશ્વતા અશાશ્વતા ચૈત્ય વિચાર, અવર અનેક પ્રકાર, કુમતિ વયણે મ ભૂલ ગમાર, તીરથ ભેટે લાભ અપાર, ભવિયણ ભાવે જુહાર. ૨.

(સંઘવિજયજી કૃત નેમિનાથ જિન સ્તુતિ)

ગુણોને અથવા ગુણમય વ્યક્તિત્વને જ જીવંત ભાવતીર્થમાં લીધું. અહીં ગુણરહિત વ્યક્તિની પૂજા-ઉપાસના જ નથી. અન્યધર્મમાં ગાય, નાગ, વડ, પીપળા, પાણી, અગ્નિ આદિની પૂજા દર્શાવે છે. ત્યાં આરાધ્યતત્ત્વનાં કોઈ ચોક્કસ ધોરણ નથી. પૂજ્ય કોને મનાય ? પૂજ્યતાના માપદંડરૂપે શું જરૂરી છે ? તેની કોઈ સ્પષ્ટતા નથી. ગાય જીવંત છે, જડ નથી; પરંતુ જીવતી ગાય કે જીવતો નાગ પામર પશુ છે, ભૂખ-તરસ આદિ દુઃખથી ત્રસ્ત છે, ભય-અસલામતીના ઓથાર નીચે જીવે છે. મનુષ્યથી પણ તુચ્છ, દુઃખી, દોષમય જીવન જીવે છે; તોપણ પૂજાને પાત્ર બને તે તર્કસંગત નથી. દુનિયાના અનેક ધર્મોમાં પૂજાપાત્રનાં ઢંગ-ધડા વગરનાં ધોરણો દેખાશે; તેમાં એક જ કારણ છે કે આ જગતનું સાચું પવિત્ર તત્ત્વ શું, તેનો ચોક્કસ નિર્ણય કર્યા વિના આરાધ્યતત્ત્વ રજૂ કરાયું છે. આ અંગે જૈનધર્મની ચોક્કસાઈ દાદ માંગે તેવી છે. જૈનશાસન પહેલાં પવિત્ર ગુણો અને એ ગુણોની વ્યક્તિમાં હાજરીરૂપે ખાતરી કરીને જ આરાધ્યતત્ત્વ દર્શાવે છે. તેથી આ શાસનનું આરાધ્યતત્ત્વ નિર્ભેળ છે. વળી જીવંતમાં ગુણનો આગ્રહ રાખે, અને જડમાં ગુણની સાધનતાનો આગ્રહ રાખે, તેથી અહીં આલંબનો કે ઉપકરણોરૂપ દ્રવ્યતીર્થ પણ સમ્યગ્દર્શન-સમ્યગ્જ્ઞાન-સમ્યક્ચારિત્રરૂપ ભાવતીર્થની આધારશિલાએ રચાયું છે.

આપણને જે ધર્મતીર્થ મળ્યું છે તેનું આ મુખ્ય માળખું સમજાવું જોઈએ. પ્રભુએ ઉપદેશ દ્વારા પ્રધાનતાથી રત્નત્રયીરૂપ મોક્ષમાર્ગ પ્રકાશ્યો, પ્રગટાવ્યો, વહાવ્યો; જે ભાવતીર્થ છે; અને તેને અનુરૂપ જ આચાર, આલંબન, ઉપકરણો આપ્યાં. આ જ મોક્ષનો રાજમાર્ગ છે. પાત્ર જીવોને મોક્ષે પહોંચાડવા, મોક્ષમાર્ગની કમિક સાધના કરાવવા, સહાયરૂપે પ્રારંભમાં આલંબન-ઉપકરણો પણ જોઈએ જ. તે સર્વ ભરપૂર પ્રમાણમાં આ શાસનમાં જન્મે તેને સહજતાથી મળી જાય. તીર્થંકરોએ ધર્મતીર્થ સ્થાપીને લાયક જીવોને મોક્ષમાર્ગની ઉપાદાનકારણરૂપે અને નિમિત્તકારણરૂપે ભરપૂર સામગ્રી આપી. વળી, વ્યવસ્થા એવી કરી કે પેઢી-દર પેઢી સંકાંત થાય, જેના પ્રભાવે તેમના સ્થાપેલા તીર્થથી અસંખ્ય અને પરંપરાએ અનંત જીવો તરે. આ જગતમાં કલ્યાણનો માર્ગ સદા વહેતો રહે, અવિચ્છિન્નપણે ચાલુ રહે, આ તીર્થંકરોનો પરમ ઉપકાર છે. વળી, માળખામાં અણીશુદ્ધતા પણ એટલી છે કે કોઈ ભેળસેળ કાળાંતરે પણ શક્ય નથી. તમે એક આલંબન, એક આચાર કે એક ઉપકરણ એવું નહિ બતાવી શકો કે જેમાં સમ્યગ્દર્શન, સમ્યગ્જ્ઞાન કે સમ્યક્ચારિત્રના પોષક ગુણ સમાયેલા ન હોય. જે આરાધ્યતત્ત્વને પામવામાં નિમિત્તકારણ, સહાયક સાધન ન બને તેને આલંબન-અધિકરણમાં લીધેલ જ નથી. આ સમજાય તો મળેલાની કદર થાય. અત્યારે તમને appreciation (કદર) નથી. મુહપત્તિ જોતાં થાય કે આવું જયણાનું સાધન બીજે નહીં મળે ? ચરવળો જોતાં ઉપકરણ શોધનારના જ્ઞાન પ્રત્યે બહુમાન થાય ? દરેકની વિશેષતા અલૌકિક છે.

સભા : આ બધાં ઉપકરણો શાશ્વત હોય કે આકાર વગેરે બદલાય ?

સાહેબજી : દેશકાળ પ્રમાણે થોડું બદલાય. ૨૨ તીર્થંકરોના સાધુ પચરંગી વસ્ત્ર પણ

ઉપકરણ તરીકે રાખતા, સફેદ જ રાખે તેવો નિયમ નહીં, જ્યારે વીરપ્રભુના સાધુ ઉપકરણ તરીકે સફેદ વસ્ત્ર જ રાખે; છતાં ઉપકરણ તરીકેના વસ્ત્રના મૂળભૂત concept બદલાય નહીં. લોકમાં મર્યાદાપાલન, ધર્મદેહનું રક્ષણ, જયણામાં સહાય આદિ ઉદ્દેશથી જ ૨૨ તીર્થકરના સાધુઓ પણ વસ્ત્ર રાખતા, અને વીરપ્રભુના સાધુઓ પણ તે જ ઉદ્દેશથી વસ્ત્ર રાખે. તેથી ઉપકરણનો મૂળભૂત ખ્યાલ બદલાતો નથી; થોડાં આકાર, રંગ, સંખ્યા આદિ બદલાઈ શકે. જેમ મહાપ્રતો ચાર અને પાંચ, તે પણ સંખ્યામાં આંકડાનો ફેર છે, મર્મમાં તફાવત નથી.

સભા : અત્યારે સફેદ વસ્ત્રો સિવાય કોઈ ઉપયોગ નથી કરતા ?

સાહેબજી : વીરશાસનમાં ઉત્સર્ગથી સાધુએ સફેદ વસ્ત્ર વાપરવાનાં છે. કારણવશાત્ અમારા વડીલોએ પણ પીળાં વસ્ત્ર પહેરેલાં. અવસરે અવસરે સ્થાનકવાસી, દિગંબરોથી જુદા પડવા પણ ઉપકરણોમાં અમુક ફેરફારો કરવા પડેલા છે; છતાં તેમાં ઉપકરણની ઉપકરણતા બદલાતી નથી. જે જ્ઞાન-દર્શન-ચારિત્રનું ચોક્કસ સાધન બને તેને જ ઉપકરણ તરીકે અપનાવવાનું છે. આ શાસનનો આદિથી અંત સુધીનો આખો વ્યવહાર-માળખું-વ્યવસ્થા-સાધનસામગ્રી-ઉપદેશ જુઓ તો તમને ખ્યાલ આવશે કે ક્યાંય ગુણ સિવાય બીજી વાત નથી. નિર્ભેળ સત્ય, નિર્ભેળ ધર્મ ટક્યો હોય તો તે તીર્થકરોના શાસનમાં જ ટક્યો છે, તેવું અત્યારે પણ દાવા સાથે કહી શકાય.

ચેતન વસ્તુમાં ગુણ ન હોય તો તે પૂજ્ય નથી, જડ વસ્તુ ગુણનું સાધન ન હોય તો તે પૂજ્ય નથી. આપણે ગમે તેને પૂજનીય માનવા તૈયાર નથી, અને ગમે તેને પવિત્ર આલંબન માનવા પણ તૈયાર નથી. તેથી જ દ્રવ્યતીર્થ સ્વરૂપ આલંબનોમાં પણ એવી ચોકસાઈ રાખી છે કે જડ આલંબનો પણ પૂજનીય કક્ષા પ્રમાણે ગુણોની અભિવ્યક્તિ કરે. જેમ કે પૂર્ણ પરમેશ્વરની પ્રતિમા આકારમાં પણ પૂર્ણતા અભિવ્યક્ત કરે માટે સિદ્ધ અવસ્થા જ રજૂ કરાય છે. તે પહેલાંની તમામ સાધક અવસ્થાઓ ગમે તેટલી ગુણમય હોય, તોપણ તેવી મૂર્તિની પૂર્ણ પરમેશ્વર તરીકે પ્રાણપ્રતિષ્ઠા કરાતી નથી. આમ તો તીર્થકરો અંતિમ ભવમાં જન્મે ત્યારથી કેવલજ્ઞાન પામી સમવસરણમાં ભાવતીર્થકર તરીકે બિરાજમાન થાય ત્યાં સુધીની તમામ અવસ્થાઓ પવિત્ર, પૂજનીય છે; છતાં પણ તેમાંની એકે અવસ્થા મૂર્તિમાં કંડારી નથી, કારણ કે તે તમામ અવસ્થાઓ ઉત્તમ સાધક અવસ્થાને સૂચવનારી છે, સિદ્ધ અવસ્થાને નહિ. જિનશાસનનો શુદ્ધતાનો એટલો આગ્રહ છે કે ગુણની દૃષ્ટિએ જરા પણ કચાશ આવે તેવું આલંબન નહીં સ્વીકારે. ભગવાને સાડા બાર વર્ષ સુધી ઉગ્ર સાધના કરી તેની કે સમવસરણસ્થિત પ્રવચનમુદ્રાવાળી મૂર્તિ એક પણ નથી, કેમ કે તે અવસ્થાઓ પણ અપૂર્ણ છે. અરે ! મૂર્તિમાં ચક્ષુ બિડાયેલાં હોય તેવી ધ્યાનસ્થ મુદ્રાને પણ અપૂર્ણ કહી છે. તેથી દિગંબરપ્રતિમા કે બુદ્ધપ્રતિમા પણ અપૂર્ણ અવસ્થાને અભિવ્યક્ત કરે છે. સિદ્ધને કદી ધ્યાન ન હોય. ધ્યાન એ ધ્યેય બાકી છે તેની નિશાની છે. અપૂર્ણ જ્ઞાન કે અપૂર્ણ સિદ્ધિ વિના પરમેશ્વરને પણ ધ્યાન ન સંભવે, અને જે અપૂર્ણ છે તેને પરમેશ્વર તરીકે પૂજવા જૈનશાસન તૈયાર નથી. વિચાર કરો કે જડ આલંબનમાં પણ ગુણની

ચોકકસ અભિવ્યક્તિનો આગ્રહ કેટલો છે ! જિનપ્રતિમા દ્રવ્યતીર્થ છે, જીવંત ભાવતીર્થ નથી; છતાં તેમાં પણ એટલી ચોકસાઈ છે કે ભેજસેજ ચાલે જ નહીં.

સભા : સીમંધરસ્વામી ભાવતીર્થકરની પ્રતિમા દેરાસરમાં હોય છે જ ને ?

સાહેબજી : એમની પ્રતિમા પણ મંદિરોમાં સિદ્ધઅવસ્થાની છે. ભગવાન હાલમાં વિચરે છે તે વિચરણ અવસ્થાની પ્રવચનમુદ્રાવાળી એક પણ પ્રતિમા નથી. દુનિયાના બીજા ધર્મોમાં ઈશ્વરને ગમે તે અવસ્થામાં રજૂ કરાય છે, અને ગમે તે સ્વરૂપે પરમેશ્વર તરીકે પૂજાય છે, તેવું જૈનશાસનમાં નથી. તીર્થંકરોનો મહિમા ગાઈએ, તેમ તેમની પણ પરમેશ્વર તરીકેની પ્રતિમા તો પૂર્ણઅવસ્થાની જ સ્વીકારીએ.

સભા : ઘણી જગાએ ઊભી પ્રતિમાઓ પણ હોય છે જ ને ?

સાહેબજી : હા, તીર્થંકરો બે મુદ્રામાં જ નિર્વાણ પામે છે : (૧) કાઉસ્સગ્ગમુદ્રા અને (૨) પચાસનમુદ્રા. તેથી આ બે મુદ્રાની જ ધ્યાનશૂન્ય પૂર્ણ વિકસિત અવસ્થાની પ્રતિમા જ હોય છે. આ આલંબનોની ચોકસાઈનો શ્રેષ્ઠ નમૂનો છે.

સભા : ગુરુ ભગવંતની અપૂર્ણ હોવા છતાં પ્રતિમા હોય, તો તે જ ભવમાં પૂર્ણ બનનાર તીર્થંકરોની અપૂર્ણ અવસ્થાની પ્રતિમા કેમ નહીં ?

સાહેબજી : અંતિમ ભવનાં તીર્થંકરની ચ્યવન, જન્મ આદિ તમામ અવસ્થાઓનાં આલેખાયેલાં કે કંડારેલાં ચિત્રો દર્શનીય છે; પરંતુ પરમેશ્વર તરીકે પ્રાણપ્રતિષ્ઠા તો પૂર્ણ એવી નિર્વાણ અવસ્થાને જ કરાય. ગુરુ, પ્રતિમામાં પણ પરમેશ્વર તરીકે પૂજાવાના નથી; જ્યારે તીર્થંકરોને જિનમંદિરોમાં પ્રતિષ્ઠિત કરી પૂર્ણ પરમેશ્વર તરીકે રજૂ કરાય છે, તેથી તેમની મૂર્તિમાં અપૂર્ણતા ન ચાલે. દેવ અને ગુરુ બંને પૂજ્ય છે, પરંતુ પરમેશ્વર કરતાં ગુરુપદ નીચું છે. ગુરુ સાધક છે તે વાત સ્પષ્ટ છે, જ્યારે ઈશ્વર અધૂરપવાળી વ્યક્તિ ન હોય. તેથી કોઈને પણ ઈશ્વરરૂપે રજૂ કરવા હોય તો તેમની મુદ્રા પૂર્ણ અવસ્થાની જ જોઈશે. અરે ! ગૌતમસ્વામી કે સુધર્માસ્વામી ગુરુપદમાં છે, અને તે જ ભવમાં સાધના પૂર્ણ કરી મોક્ષે ગયા છે, સિદ્ધ થયા છે. તેથી તેમની બંને અવસ્થાની મૂર્તિ કરી શકો છો; પરંતુ જ્યારે સિદ્ધ અવસ્થાની મૂર્તિ રજૂ કરો ત્યારે ગૌતમસ્વામી પરમેશ્વર તરીકે પૂજાય, અને ગુરુમુદ્રાની પ્રતિમા રજૂ કરો ત્યારે ભગવાનની પૂજા પછી જ ગુરુ તરીકે તેમની પૂજા કરી શકાય. અરે ! સિદ્ધાચલ પર પુંડરીકસ્વામીની પ્રતિમા દાદાની સામેના જિનાલયમાં મૂળનાયક તરીકે બિરાજમાન છે, અને બાજુમાં આદીશ્વર ભગવાન આદિ તીર્થંકરોની પણ પ્રતિમાઓ છે. હકીકતમાં તે પ્રભુના ગણધર હોવા છતાં સિદ્ધઅવસ્થાની મુદ્રા કર્યા પછી તે ઈશ્વરપદમાં જ બિરાજમાન થાય છે. તેથી તીર્થંકરોની પ્રતિમાઓ સાથે મૂળનાયક તરીકે પણ સ્થાપી શકાય છે; કારણ કે અરિહંત કે સિદ્ધ તમામ સિદ્ધઅવસ્થામાં જ

પૂર્ણ બને છે. તે અવસ્થામાં રહેલામાં પૂર્ણ સમાનતા છે, ઊંચ-નીચનો ગુણોની દૃષ્ટિએ કોઈ તફાવત નથી. સિદ્ધો સહુ પૂર્ણ જ છે. તેથી તીર્થંકરની કે ગણધરની પૂર્ણ અવસ્થાની પ્રતિમામાં કોઈ અસમાનતા નથી.

સભા : આંગી રચતી વખતે રાજ્યાવસ્થા આવે ને ?

સાહેબજી : તે તો ^૧પૂર્ણ પરમેશ્વરની સિદ્ધ અવસ્થાની પ્રતિમા ઉપર કરાતી બીજી અવસ્થાની ભાવના છે. એ તો સ્નાત્ર અવસરે વ્યવન, જન્મ કે અભિષેક અવસ્થાની ભાવના પણ કરાય જ છે. અરે ! પાંચે કલ્યાણકની ભાવના મૂર્તિ પર અંજનશલાકા વખતે કરીએ જ છીએ. પરિકરની રચના પણ ભાવતીર્થંકરની ભાવનારૂપ છે.

આ દુનિયામાં આવા ગુણોને અભિવ્યક્ત કરતાં વિશુદ્ધ આલંબનો દીવો લઈને શોધવા જાઓ તોપણ નહીં મળે. આ દ્રવ્યતીર્થને પણ મામૂલી સમજતા નહીં. સરખાવશો તો ખ્યાલ આવશે કે આવું માળખું બીજે ક્યાંય નથી. સૂંઢવાળા, તીરકામઠાવાળા, બાજુમાં સ્ત્રી વગેરે કામનાં ચિહ્નો હોય તેવી મુદ્રાવાળાની પણ પરમેશ્વર તરીકે પૂજા તે તે ધર્મોમાં પ્રચલિત છે. મુદ્રા, આકાર કે ભાવોનાં કોઈ ઠેકાણાં કે ધારા-ધોરણ નથી. અહીં પૂજ્ય, પૂજનીય આલંબનો, પૂજાનાં ઉપકરણો અને પૂજનીય પ્રત્યેનાં વિધિ-વિધાનો, તમામનાં ચોક્કસ ધારાધોરણ છે. આખું માળખું જ પવિત્ર ગુણોના વિકાસના લક્ષ્યથી ગોઠવ્યું છે. તેથી જૈનધર્મમાં ધાલમેલ શક્ય નથી. ભાવતીર્થ અને દ્રવ્યતીર્થના વિભાગોની નક્કર પાયા પર રચના છે. કોઈને નવું ઉપકરણ

૧. જિન પૂજતા ચિત્ત ધરો, એહ અવસ્થા ત્રીન; છન્નસ્થા ને કેવલી, સિદ્ધસ્વરૂપ અદીન. ૩૯. છન્નસ્થાના ત્રણ પ્રકાર, જન્મ રાજ્ય શ્રામણ્ય ઉદાર; ભાવિજે તિમ સાર, છંદ્ર ઉચ્છંગે લિએ જિંમ સુરગિરિ; કલશ ધરી રહે જિણ પરે સુરવર, શિર ઉપરે નીર ઠવંત. ૪૦ જિણ વેલાએ કીજે પખાળ, નિર્મળ નીરે કલશ વિશાળ; જન્માવસ્થા સાર, ચંદન કેશરને ઘનસાર, પુષ્પ ચઢાવે જેણી વાર, રાજ્યાવસ્થા સાર. ૪૧. કેશરહિત શિર મુખ પેખીજે, શ્રામણ્યાવસ્થા જાણીજે; સાધુપણું ભાવીજે, જિનમુખ નિરખી રીઝે. બીજી અવસ્થા કેવલીકેરી, ચઉવિધ સુર રહે જિનને ઘેરી; વાજે ભુંગલ ભેરી. ૪૨. પ્રાતિહારજ આઠ બિરાજે, કોડીગમે તિહાં વાજાં વાજે; વયરાદિક સવિ ભાજે. રૂપ્ય હેમ મણિ ત્રણ ગઢ સોહે, ત્રણ ભુવનનાં મનડાં મોહે; પરખદા દશદોહ બોહે. ૪૩. ચઉમુખ ચઉવિધ ધર્મ પ્રકાશે, બાર છત્ર રહે અધર આકાશે, ચોવીસ ચામર ખાસ. ઉભય પાસે કંકેલિ ઉદાર, કુસુમવૃષ્ટિ સુરમાલા ધાર; ધર્મધ્વજ તિહાં ચાર. ૪૪. સહસ્રજોયણનો તસ વિસ્તાર, પાદપીઠ સિંહાસન સાર; અતિશય ત્રીશ ને ચાર. સુર અમરી વાળે તિહાં અંગ, અમરકુમર કરે નાટક ચંગ; ભાવ અધિક મનરંગ. ૪૫. સત્તર ભેદ જબ પૂજા કીજે, કેવલી અવસ્થા ઇમ ભાવીજે; સમકિતનું ફળ લીજે. સિદ્ધ અવસ્થા કહીએ એહ, પર્યકાસન બેઠા જેહ; કાઉસ્સંગે રહ્યા તેહ. ૪૬

(જ્ઞાનવિમલસૂરિજી કૃત જિનપૂજાવિધિનું સ્તવન, ઢાળ-૩)

* ભાવેજ્જ અવત્યતિયં, પિંડત્ય-પયત્ય-રૂવરહિયત્તં। છઠમત્ય-કેવલિત્તં, મુત્તત્તં ચેવ તસ્સત્થો।।૨૧૭।।

(શાંતિસૂરિજી વિરચિત ચૈત્યવંદનમહાભાષ્ય)

* ભાવિજ્જ અવત્યતિયં, પિંડત્ય-પયત્ય-રૂવરહિયત્તં। છઠમત્ય-કેવલિત્તં, સિદ્ધત્તં ચેવ તસ્સત્થો।।૨૧।।

(દેવેન્દ્રસૂરિજી વિરચિત ચૈત્યવંદનમહાભાષ્ય)

ગોઠવવું હોય તો પહેલાં સ્થાપિત કરવું પડે કે આ દર્શનગુણ, જ્ઞાનગુણ કે ચારિત્રગુણ શેમાં પોષક બનશે. ત્રણેમાં નકામું હોય તો રાખવાની જ ના છે. ગોટાળા કરવાની ક્યાંય જગા જ નથી. નાનું છિદ્ર હોય તો મોટું છીંડું પાડો ને ? તેથી ખાસ ભલામણ છે કે જિનશાસનના દરેક ઉપકરણની વિશેષતા જાણવા, સમજવા જેવી છે.

સભા : ઉપકરણમાં કોઈ કમ ખરો ?

સાહેબજી : દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રરૂપે જ કમ છે. 'જિનમંદિરમાં કેસર ઘસવાનો ઓરસિયો, ચામર, છત્ર, પંખો, પૂંજણી, મોરપીંછી, કળશ, થાળી, વાડકી, દીવો, ઘૂપદાની આદિ તમામ દર્શનનાં ઉપકરણો છે. જિનભક્તિમાં વપરાતાં આ ઉપકરણો તમારા દર્શનગુણનાં પોષક છે. તમારા હૃદયમાં જિનેશ્વરદેવ પ્રત્યે ભક્તિ, બહુમાન, વિનયને પ્રગટ કરવા, પૂજાનો ઉપચાર કરવા આ જડ સાધનો પણ સહાયક સામગ્રી છે. તેથી તે દર્શનગુણપોષક ઉપકરણો છે. જોકે દરેકની વિશેષ ગુણપોષકતા જુદી-જુદી છે, તે તેના ઉપયોગ, ઉદ્દેશ અને વિધિઓથી સમજાય. આ ઉપકરણોને પણ તમારે હાથ જોડવાના છે, પગે લાગવાનું છે. તેની અવગણના, આશાતના ટાળવાની છે; કારણ કે તે ગુણની વૃદ્ધિમાં સહાયક સાધન છે. સહાયકનો ઉપકાર સ્વીકારી ઋણરૂપે સદ્વ્યવહાર દર્શાવ્યો છે.

રૂંટે જ રીંટે જ્ઞાનના ઉપકરણમાં પાટી, પોથી, ઠવણી, કવળી, સાપડા, સાપડી, ઓળિયા, દસ્તરી, વહી, કલમ, પેન, પેન્સિલ, કાગળ, દાબડા આદિ છે. આ બધાં સમ્યગ્જ્ઞાન પામવામાં અને પામેલાને સ્થિર કરવામાં સહાયક સાધન-સામગ્રીરૂપ છે. તેથી તેનો પણ ઉપચારવિનય કરવાનો.

જે રત્નત્રયીનું પોષક નથી તેનું જિનશાસનમાં ક્યાંય સ્થાન નથી :

તે રીંટે જ ચારિત્રનાં ઉપકરણો ઓઘો, મુહપત્તિ, પાતરાં, પૂંજણી, દાંડો, દંડાસણ, આસન,

૧. નવમું સ્થાનક દર્શનપદનું ધ્યાનએ હો લાલ કે પદનું 'નમો દંસણ(સ્સ)' કરી જાપ કે પાપ પલાઈએ હો લાલ કે પાપ૦ પણ અથવા સડસઠ લોગસ્સને ચિંતીએ હો લાલ લોગ૦ સુગુરુ સુદેવ સુધર્મ એ દર્શનમંતીએ હો લાલ એ દર્શન૦. ૪૩. દર્શનના ઉપગરણ વધારો બહુ પરે હો લાલ વધારો૦ નિઃશંકાદિ દોષ નિવારી ચિત્ત ધરો હો લાલ નિવારી૦ જિમ હરિવિક્રમભૂપ જિનેંદ્રપદવી લહે હો લાલ જિનેંદ્ર૦ દર્શનથી વળી જ્ઞાનચારિત્ર ગુણ ગહગહે હો લાલ ચારિત્ર૦ ૪૪.

(જ્ઞાનવિમલસૂરિજી કૃત વીશસ્થાનકતપનું સ્તવન, ઢાળ-૪)

૨. જળક્ષ મસરુ ને પાઠાં રુમાલ, પૂજાએ પોથી ને જ્ઞાન વિશાલ, ઠવણી સહેજ સંભાલ; વળી પૂજા કીજે ગુરુ અંગે, સંવત્સરીદિન મનને રંગે, બારસા સુણો એક અંગે;

(ભાવલબ્ધિસૂરિજી મ. સા. કૃત પર્યુષણની સ્તુતિ, ગાથા-૪)

‡ નેમિ જિનવર દિયે દેશના, ભવિ પંચમી કરો આરાધના; પંચ પોથી ઠવણી વીંટાંગણ, દાબડી જપમાલા થાપના. ૩.

(પં. પદ્મવિજયજી કૃત નેમિનાથ જિન સ્તુતિ)

સંથારો, ઉત્તરપટ્ટો, ચરવળો, કટાસણું, કંદોરો આદિ છે. આત્મામાં ચારિત્રગુણને પ્રગટાવવાની ક્રિયાઓ કરવામાં આ સાધનો સહાયક છે. અહીં દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રના ઉદ્દેશથી જ બધી વાત છે. હકીકતમાં રત્નત્રયીપ્રધાન જ શાસન છે. દર્શનગુણ, જ્ઞાનગુણ અને ચારિત્રગુણની જ અહીં બોલબાલા છે. તેના અનુસંધાન વિનાનું કોઈ મહત્ત્વ જ નથી. ગીતાર્થ ગુરુ પણ રત્નત્રયી ધારણ કરે છે, તેથી તેમનો મહિમા છે. શાસ્ત્રો રત્નત્રયીનો શ્રેષ્ઠ માર્ગ દર્શાવે છે, તેથી શાસ્ત્રનો મહિમા છે. શ્રીસંઘ પણ આ ગુણોનો સાચો આધાર છે, માટે શ્રીસંઘનો મહિમા છે. ધર્માનુષ્ઠાનો પણ રત્નત્રયીના ભાવોથી વણાયેલા છે, તેથી જ તે તારક છે. આલંબનો કે ઉપકરણો પણ રત્નત્રયીનાં પોષક-પૂરક નિમિત્તો છે, તેથી જ તેમનો મહિમા છે. જિનશાસનમાં અનુપમ ગુણપોષકતા છે. આરાધ્યતત્ત્વ, આરાધનાની વિધિઓ, આરાધનાનો આચાર, આરાધનાના ભાવો અને આરાધનાની સામગ્રી બધું જ ગુણપોષક છે. જે ગુણપોષક ન હોય તેનું આ શાસનમાં જરાય સ્થાન નથી. જેને આત્માના ગુણ નહીં ગમે, તેને આ શાસન કદી ગમવાનું નથી. પ્રભુના ધર્મતીર્થમાં પ્રવેશ જ ગુણાનુરાગી બન્યા વિના થતો નથી. આત્માના તમામ શુદ્ધ ગુણો સંક્ષેપમાં આ ત્રણમાં સમાય છે. જેને આધ્યાત્મિક ગુણોમાં રસ પડે, જે આધ્યાત્મિક ગુણોનો ઇચ્છુક બને, તે જ પ્રભુના અનુશાસનમાં પ્રવેશવા લાયક છે.

^૧ઉપમિતિમાં આવે છે કે સંસારી જીવ દ્રમકમાં ગુણાનુરાગ પ્રગટવાથી જિનશાસનરૂપી મહેલના ગુણકારી ઐશ્વર્ય-વૈભવને જોઈને એ ચકિત થઈ ગયો. તમને જેમ અમેરિકા કે પેરિસની મોટી હોટલ અથવા અહીંની તાજ કે ઓબેરોયમાં મોકલ્યા હોય તો તમારી આંખો બિડાયેલી રહે કે ટીકી-ટીકીને જોયા જ કરો ? ત્યાંનું ફર્નીચર, ભોગસામગ્રી જોઈને તમારી આંખોની તરસ છિપાય નહીં. તેમ શાસ્ત્ર કહે છે કે જેનામાં સાચો ગુણાનુરાગ હોય તે ધર્મતીર્થ અને તેના વિભાગોનું ગુણકારી ઐશ્વર્ય જોઈને આશ્ચર્ય પામે. તેને જિનશાસનનું વાતાવરણ નવું જ લાગે. અહીં કાંઈક અદ્ભુત છે, આશ્ચર્યકારી છે, એમ જોઈ જોઈ હરખાયા કરે. બોધિબીજ

૧. યથા ચ તસ્ય કથાનકોક્તસ્ય તાત્પર્યવશેન લબ્ધચેતસઃ સતો હૃદયાકૂતૈઃ પરિસ્ફુરિતં યદુત-યદેતદ્રાજમન્દિરં સકલાશ્ચર્યધામાડસ્ય સ્વકર્મવિવરદ્વારપાલસ્ય પ્રસાદેન મયાડધુના દૃશ્યતે લગ્નં, નૂનમેતન્ન મયા કદાચિદ્ દૃષ્ટપૂર્વં, પ્રાપ્તોઽહમસ્ય દ્વારદેશે બહુશઃ પૂર્વં, કેવલં મમ મન્દભાગ્યતયા યેઽન્યે દ્વારપાલાઃ પાપપ્રકૃતયસ્તત્રાભૂવંસ્તૈરહં પ્રાપ્તઃ પ્રાપ્તઃકદર્થયિત્વા નિર્ધાટિત ઇતિ, તદેતત્સર્વં જીવેઽપિ સમાનં, તથાહિ-ભવ્યસ્ય પ્રત્યાસન્નભવિષ્યદ્ભદ્રસ્ય કથજ્ઞિદુપલભ્ય સર્વજ્ઞશાસનમવિદિત-તદ્ગુણવિશેષસ્યાપિ માર્ગાનુસારિતયા ભવત્યેવવિથોઽભિપ્રાયઃ, યદુત-અત્યદ્ભુતમિદમર્હદર્શનં, યતોઽન્ન તિષ્ઠન્તિ યે લોકાસ્તે સર્વેઽપિ સુહૃદ ઇવ બાન્ધવા ઇવૈકપ્રયોજના ઇવ સમર્પિતહૃદયા ઇવૈકાત્મકા ઇવ પરસ્પરં વર્તન્તે। તથાઽમૃતતૃપ્તા ઇવ નિરુદ્ધેગા ઇવ નિરૌત્સુકયા ઇવ સોત્સાહા ઇવ પરિપૂર્ણમનોરથા ઇવ સમસ્તજન્તુસંઘાતહિતોદ્યતચેતસશ્ચ સકલકાલં દૃશ્યન્તે, તસ્માત્સુન્દરમિદમદ્ય મયા વિજ્ઞાતં, ન પૂર્વં, વિમર્શાભાવાત્। અન્યચ્ચાયં જીવોઽનન્તવારાઃ(રાન્. પ્ર.) ગ્રન્થિપ્રદેશં યાવત્પ્રાપ્તો ન ચાનેન તદ્ભેદદ્વારેણ ક્વચિદપિ સર્વજ્ઞશાસનમવલોકિતં, યતો રાગદ્વેષમોહાદિભિઃ ક્રૂરદ્વારપાલકલ્પેર્ભૂયો ભૂયો નિરસ્ત ઇતિ એતાવતાંઽ-શેનેદમુપદર્શિતં, ન પુનસ્તસ્યામવસ્થાયામમું વિભાગમદ્યાપ્યયં જીવો જાનીતે ચિન્તયતિ વા।

(ઉપમિતિ૦ પ્રસ્તાવ-૧)

આવું કે નહીં તેની આ નિશાની છે. બોધિબીજ પામેલાને શાસનનું ગુણરૂપી ઐશ્વર્ય જોઈ અપૂર્વપ્રાપ્તિનો હર્ષ થાય. અપૂર્વ એટલે દુનિયામાં કોઈને નથી મળ્યું, અનંતા ભવોમાં મને પણ નથી મળ્યું, તેવું આ અનુપમ મળ્યું છે, તેવો બહુમાનભાવ હર્ષ ઉપજાવે. તમને આવો હર્ષ નથી દેખાતો તેનું કારણ ગુણના ધોરણથી શાસનને ઓળખ્યું નથી. તે કરવું જરૂરી છે.

^૧ઉપકરણરૂપ દ્રવ્યતીર્થનાં પણ બહુમાન, ભક્તિ લક્ષ્યમાં લઈ, તેની જીવનમાં આશાતના ન થાય તે રીતે તેનો આરાધનામાં ઉપયોગ કરવો જરૂરી છે. આમ તો અતિચારમાં આ ઉપકરણોની આશાતના અંગે મિચ્છા મિ દુક્કડં પ્રતિક્રમણમાં તમે પણ આપો જ છો. જેમ કે જ્ઞાનાચારના અતિચારમાં બોલો છો કે “જ્ઞાનોપગરણ પાટી, પોથી, ઠવણી, કવળી, નવકારવાળી, સાપડા, સાપડી, દસ્તરી, વહી, ઓલિયા પ્રમુખ પ્રત્યે પગ લાગ્યો, થૂંક લાગ્યું, થૂંકે કરી અક્ષર માંજ્યો...”. તે રીતે દર્શનાચારના અતિચારમાં પણ બોલો છો કે “બિંબ પ્રત્યે વાસકુંડી ધૂપધાણું કળશ તણો ઠપકો લાગ્યો...”. આનો અર્થ એ છે કે તેના પ્રત્યે પણ પૂજ્ય વ્યવહાર જાળવવાનો છે, અને આશાતના નિવારણ કરવાનું છે.

દ્રવ્યતીર્થને ટકાવનારું ધર્મદ્રવ્ય પણ પવિત્ર છે, પૂજનીય છે :

સભા : જીર્ણ ઉપકરણોનું શું કરવું ?

સાહેબજી : યોગ્ય રીતે પધરાવી દેવાં. શાસ્ત્રમાં ખંડિત મૂર્તિ આદિના વિસર્જનની વિધિ પણ દર્શાવેલ છે. જે ઉપકરણો ઉપયોગયોગ્ય નથી રહ્યાં તેનું આશાતના ન થાય તે રીતે વિસર્જન કરવું જરૂરી છે.

^૨આ દ્રવ્યતીર્થના આલંબન અને ઉપકરણ બંને વિભાગો હજારો-લાખો વર્ષો સુધી ટકી રહે,

૧. મન વચ કાય ધન વસ્ત્ર ને ભૂમિકા, પૂજા ઉપગરણ શુદ્ધિ સાતની એ; સાચવે પાચવે કઠિનનિજકર્મને, ભવિકજન સિદ્ધિસાધન ભણીએ. ૧૭

(જ્ઞાનવિમલસૂરિજી કૃત જિનપૂજાવિધિનું સ્તવન ઢાળ - ૨)

૨. "एवं देव-ज्ञान-साधारणद्रव्याणां गुरुद्रव्यस्य च वस्त्रपात्रादेर्विनाशे तदुपेक्षायां च महत्याशातना। यदूचे- "चेइअदव્વવિणाસે, इसिघाए पवयणस्स उड्डाहे। संजइचउत्थभंगे, मूलगगी बोहिलाभस्स।।१।" [सम्बोध प्र. देवा. १०५] विनाशोऽत्र भक्षणोपेक्षणादिलक्षणः। श्रावकदिनकृत्यदर्शनशुद्ध्यादावपि- "चेइअदव્વં साहारणं च जो दुहइ मोहिअमईओ। धम्मं च सो न याणइ, अहवा बद्धाउओ नए।।१।।" [सम्बोध प्र. दे. १०७] चैत्यद्रव्यं प्रसिद्धं, साधारणं च चैत्यपुस्तकापदगतश्राद्धादिसमुद्धरणयोग्यं ऋद्धिमच्छ्रावकमीलितम्, एते द्वे यो दुह्यति विनाशयति दोग्धि वा व्याजव्यवहारादिना तदुपयोगमुपभुङ्क्त इत्यर्थः। "चेइअदव्વવિणाસે, તદવ્વવિનાસણે દુવિહભેए। साहु उविकखमाणो, अणंतसंसारिओ होइ।।१।।" [सम्बोध प्र. दे. १०६] चैत्यद्रव्यं हिरण्यदि तस्य विनाशे, तथा तस्य चैत्यस्य द्रव्यं दारूपलेष्टकादि तस्य विनाशने विध्वंसने, कथंभूते? द्विविधे योग्यातीतभावविनाशभेदात्, तत्र योग्यं नव्यमानीतम्, अतीतभावलग्नोत्पाटितम्। अथवा मूलोत्तरभेदादिद्विविधे, तत्र मूलं स्तम्भकुम्भादि, उत्तरं तु च्छादनादि, स्वपक्ष-परपक्षकृतविनाशभेदाद्वा द्विविधे, स्वपक्षः साधर्मिकवर्गः, परपक्षो वैधर्मिकलोकः, एवमनेकधा द्वैविध्यम्। अत्रापिशब्दस्याध्याहारादास्तां श्रावकः, सर्वसावद्यविरतः

સાધુરુપ્યોદાસીન્યં કુર્વાણો દેશનાદિભિરનિવારયન્નન્તસંસારિકો ભણિત ઇતિ વૃત્તિઃ।"

નનુ ત્રિધા પ્રત્યાખ્યાતસાવદ્યસ્ય યતેશ્ચૈત્યદ્રવ્યરક્ષાયાં કો નામાધિકારઃ ઇતિ ચેદુચ્યતે, રાજાદેઃ સકાશાદ્ગૃહપ્રામાદ્યાદેશાદિના-
 ઽધ્યર્થ્ય નવ્યમુત્પાદયતો યતેર્ભવતિ ભવદુક્તદૂષણાવકાશઃ, પરં કેનચિદ્ધાથાભદ્રકાદિના પ્રાગ્વિતીર્ણમન્યદ્વા જિનદ્રવ્યં વિલુપ્યમાનં
 રક્ષતિ, તદા નાધ્યુપેતાર્થહાનિઃ, પ્રત્યુત ધર્મપુષ્ટિરેવ, જિનાશારાધનાત્, આગમેઽપ્યેવમેવ, યદાહ- "ચોઈ ચેઈઆણં, ચિત્તિહરણ્ણે
 અ ગામ્મગોવાઈ. લગ્ગંતસ્સ ડ જઈણો, તિગરણસોહી કહં નુ ભવે?।૧। ભણ્ણઈ ઇત્ય વિભાસા, જો એઆઈ સયં વિમગ્ગિજ્જા।
 તસ્સ ન હોઈ વિસોહી, અહ કોઈ હરિજ્જ એઆઈ.।૨। તત્થ કરંતુ ઉવેહં, સા જા ભણિઆ ડ તિગરણવિસોહી। સા ય ન હોઈ
 અમ્મત્તી, તસ્સ ય તમ્હા નિવારિજ્જા.।૩। સવ્વથામેણ તર્હિં, સંઘેણ ય હોઈ લગ્ગિઅવ્વં તુ। સચરિત્તચરિત્તીણ ય,
 સવ્વેર્હિં હોઈ કજ્જં તુ.।૪।" ઇતિ। વ્યવહારભાષ્યેઽપિ- "ચેઈઅદવ્વં ગિઠ્ઠણ્ણ, ખુંજ એ જો ડ દેઈ સાહૂણં। સો આણાઅણવત્થં,
 પાવઈ લિંતોવિ દિંતોવિ.।૧।" ઇતિ। દેવદ્રવ્યભક્ષણરક્ષણવર્ધનેષુ યથાક્રમં ફલાનિ યથા- "જિણપવયણવુટ્ઠિકરં, પમાવગં
 નાણદંસણગુણાણં। ભવ્વંતો જિણદવ્વં, અણંતસંસારિઓ હોઈ.।૧।" [શ્રાદ્ધદિનકૃત્યે-૧૪૨]। જિણપવયણત્તિ સત્તિ હિ
 દેવદ્રવ્યે પ્રત્યહં ચૈત્યસમારચન-મહાપૂજાસત્કારસંભવઃ, તત્ર ચ પ્રાયો યતિજનસંપાતઃ, તદ્વ્યાખ્યાનશ્રવણાદેશ્ચ જિનપ્રવચનવૃદ્ધિઃ।
 એવં જ્ઞાનાદિગુણાનાં પ્રભાવના ચેત્યર્થઃ। જિણપવયણવુટ્ઠિકરં, પમાવગં નાણદંસણગુણાણં। રક્ષંતો જિણદવ્વં, પરિત્તસંસારિઓ
 હોઈ.।૨। [સમ્બોધપ્રકરણે ૧૮, શ્રાદ્ધદિનકૃત્યે ૧૪૩] પરિત્તિત્તી (પરિત્તિત્તી??) પરિમિતભવસ્થિતિઃ। જિણપવયણવુટ્ઠિકરં
 પમાવગં નાણદંસણગુણાણં। વુ(વ)ટ્ઠંતો જિણદવ્વં, તિત્થયરત્તં લહઈ જીવો.।૩। [શ્રાદ્ધદિનકૃત્યે ૧૪૪, સમ્બોધપ્રકરણે
 ૧૭] વૃદ્ધિરત્ર સમ્યપ્રક્ષણપૂર્વાઽપૂર્વધનપ્રક્ષેપાદિતોઽવસેયા વૃદ્ધિરપિ કુવ્યાપારવર્જં સદ્વ્યવહારાદિવિધિનૈવ કાર્યા। યતઃ-
 "જિણવરઆણારહિઅં, વદ્ધારંતાવિ કેવિ જિણદવ્વં। બુટ્ઠંતિ ભવસમુદ્દે, મૂઢા મોહેણ અત્રાણી.।૧।" [સમ્બોધ પ્ર. દેવાધિ. ૧૦૨]।

(ધર્મસંગ્રહ ભાગ-૨, સ્લોક-૬૨, ટીકા)

(નોંધ :- આ વિષયમાં અધિક જાણવાની ઇચ્છાવાળાઓએ સ્લોક-૬૨ ની પૂર્ણ ટીકા જોવી.)

* કરી સિદ્ધાચલ યાત્ર, પોપ્પ્યાં બહુવિધ પાત્ર, ઉપાશ્રય પોષધશાલા, વિરચાવઠં દાનસાલા. ૧૧. ઉદ્ધરે દીન ને
 દુખીઆ, શકતે કીધા તે સુખીઆ, નિજ ધન ઠામે ઠામે આપે, તીરથ સહાયને થાપે. ૧૨. શ્રી શેત્રુંજ ગિરનારિ,
 તિમ વલી ધરણવિહાર, દીવબંદીરને ગંધાર, ધનના વિરચે વિહાર. ૧૩.

(જ્ઞાનવિમલસૂરિજી કૃત તીર્થમાલાયાત્રા સ્તવન, ઢાળ-૬)

* ઠામિ ઠામિ વલી એહની કરણી, ધર્મકરણી કિમ કહીઈ જી, શ્રી જિનશાસન શોભાકારી, એહવા શ્રાવક
 લહિઈ જી. ૧. સાતે ખેત્રે નિજ ધન સાધી, સાધ્યા તિણિ પરલોક જી, સંપ્રતિ ખંભનયર માંહિ પ્રગટે, દેખી
 હીસે લોક જી. ૨.

(જ્ઞાનવિમલસૂરિજી કૃત તીર્થમાલાયાત્રા સ્તવન, ઢાળ-૭)

* મહિસાણ રાજનગર પ્રમુખે સુઠ, શ્રી જિનકેરો ઠામ સાઠ, પ્રણમી પ્રેમઈ પોહતલાં સુઠ, સૂરત બંદિર નામ
 સાઠ. ૭૭. વિધિસ્યું છ રી પાલતાં સુઠ, ષટ્માસે કરી યાત્ર સાઠ જ્ઞાનવિમલસૂરિ સાથસ્યું સુઠ, વંદી સફલ કરે
 ગાત્ર સાઠ. ૭૮. સાત ખેત્રઈ વિત્ત વાવતા સુઠ, ઉચિત પ્રમુખ કરે દાન સાઠ શાસન શોભા દાખવી સુઠ, નિજ
 વચનનું રાખ્યું મામ સાઠ. ૭૯. ઠામિ ઠામિ પરિ ભાવિના સુઠ, પૂજા સત્તર પ્રકાર સાઠ દેવદ્રવ્ય વૃદ્ધિ દાખતા
 સુઠ, સફલ કર્યો અવતાર સાઠ. ૮૦ સંવત સત્તર પંચાવનૈ સાઠ, સકલ મનોરથ સિદ્ધ સાઠ જેષ્ઠ શુકલ દશમી
 દિને સુઠ, એ તીરથ રચના કીધ સાઠ. ૮૧.

(જ્ઞાનવિમલસૂરિજી કૃત તીર્થમાલાયાત્રા સ્તવન)

* જિણભવણબિંબપુત્થય, સંઘસરૂવેસુ સત્તચિત્તેસુ। વવિઅં ઘણં પિ જાયઈ, સિવફલયમહો અણંતગુણં।૨૦।

(દેવેન્દ્રસૂરિ વિરચિતમ્ દાનકુલકમ્)

* पात्रेभ्योऽशनपानादिधर्मोपग्रहदानतः । करोति तीर्थाव्युच्छित्ति, प्राप्नोति च परं पदम् ॥१८६॥

(त्रिषष्टिशलाकापुरुषचरित्र पर्व-२, सर्ग-१)

* श्राति धर्मश्रुतौ श्रद्धां, वपते क्षेत्रसप्तके । करोति शुद्धमाचारं, श्रावको निरवाचि सः ॥१९०॥

(पं. सुमतिविजय गणि कृता उपदेशकल्पवल्लीः)

* आयासशतलब्धस्य, प्राणेभ्योऽपि गरीयसः । दानमेकैव वित्तस्य, गतिरन्या विपत्तयः ॥१९५॥ क्षेत्रेषु सप्तसु वपन्, न्यायोपात्तं निजं धनम् । साफल्यं (सफलं) कुरुते श्राद्धो, निजयोर्धनजन्मनोः ॥१९६॥

(चारित्रसुंदरगणि विरचित आचारोपदेश वर्ग-६)

* व्याजे स्याद्विद्वगुणं वित्तं, व्यवसाये चतुर्गुणम् । क्षेत्रे शतगुणं प्रोक्तं, पात्रेऽनन्तगुणं भवेत् ॥२५०॥ चैत्यप्रतिमापुस्तक-वेदश्रीसंघभेदरूपेषु । क्षेत्रेषु सप्तसु धनं, वपेद् भूरिफलाप्तये ॥२५१॥ चैत्यं यः कारयेद्भक्त्यो, जिनानां भक्तिभावतः । तत्परमाणुसंख्यानि, पत्न्यान्वेष सुरो भवत् ॥२५२॥ यत्कारितं चैत्यगृहं, तिष्ठेद्यावदनेहसम् । स तत्समयसंख्यानि, वर्षाणि त्रिदशो भवेत् ॥२५३॥ सुवर्णरूप्यरत्नमयीं, दृषल्लेख(प्य)मयीमपि । कारयेद्योऽर्हतां मूर्तिं स वै तीर्थकरो भवेत् ॥२५४॥ अङ्गुष्ठमात्रामपि, यः प्रतिमां परमेष्ठिनः । कारयेदाप्य शक्रत्वं, स लभेत्परमं पदम् ॥२५५॥ धर्मद्रुमूलं सच्छास्त्रं, जानन्मोक्षफलप्रदम् । लेखयेद्वाचयेद्यच्च, शृणुयाद् भावशुद्धिकृत् ॥२५६॥ लेखाप्यागमशास्त्राणि, यो गुणिभ्यः प्रयच्छति । तन्मात्राक्षरसंख्यानि, वर्षाणि त्रिदशो भवेत् ॥२५७॥ ज्ञानभक्तिं विधत्ते यो ज्ञानविज्ञानशोभितः । प्राप्नोति स नरः प्रान्ते, केवलपदमव्ययम् ॥२५८॥

(चारित्रसुंदरगणि विरचित आचारोपदेश वर्ग-६)

* दानं सुपात्रे विशदं च शीलं, तपो विचित्रं शुभभावना च । भवार्णवोत्तारणसत्तरण्डं, धर्मं चतुर्धा मुनयो वदन्ति ॥३२॥ जिनभवनबिम्ब-पुस्तक-चतुर्विधश्रमणसङ्घरूपाणि । सप्त क्षेत्राणि सदा, जयन्ति जिनशासनोक्तानि ॥३३॥ पुण्याङ्गं पौषधागारं तत्रैतत् ग्राहको जनः । व्रतादिपण्यं क्रीणाति, क्रमेणानन्तलाभदम् ॥३४॥ अङ्गुष्ठमानमपि यः प्रकरोति बिम्बं, वीरावसानवृषभादिजिनेश्वराणाम् । स्वर्गं प्रधानविपुलद्विस्खानि, भुक्त्वा पश्चादनुत्तरगतिं समुपैति धीरः ॥३५॥ लेखयन्ति नरा धन्या, ये जैनागमपुस्तकान् । ते सर्ववाङ्मयं ज्ञात्वा, सिद्धिं यान्ति न संशयः ॥३६॥

(उपदेशसार)

* जिणमंदिरभूमीए, दसगं आसायणाण वज्जेह । जिणदव्वभक्खणे, रक्खणे य दोषे गुणे मुणह ॥४८॥ ... भक्खेइ जो उवक्खेइ, जिणदव्वं तु सावओ । पत्राहीणो भवे जो उ, लिप्पइ पावकम्मुणा ॥५४॥ आयाणं जो भंजइ, पडिवत्तं धणं न देइ देवस्स । नस्संतं समुवेक्खइ, सो वि हु परिभमइ संसारे ॥५५॥ चेइयदव्वं साहारणं च, जो दुहइ मोहियमइओ । धम्मं व सो न जाणइ, अहवा बद्धाउओ नरए ॥५६॥ चेइयदव्वविण्णसे, तदव्वविण्णसणे दुविहभेए । साहू उविकखमाणो, अणंतसंसारिओ भणिओ ॥५७॥ जिणपवयणवुड्ढिकरं, पभावगं नाणदंसणगुणाणं । भक्खंतो जिणदव्वं, अणंतसंसारिओ होइ ॥५८॥ जिणपवयणवुड्ढिकरं, पभावगं नाणदंसणगुणाणं । रक्खंतो जिणदव्वं, परित्तसंसारिओ होइ ॥५९॥ जिणपवयणवुड्ढिकरं, पभावगं नाणदंसणगुणाणं । वड्ढंतो जिणदव्वं, तित्थयरत्तं लहइ जीवो ॥६०॥

(चन्द्रप्रभसूरि विरचित दर्शनशुद्धिप्रकरण)

* तम्हा उ नायततेणं, सुत्तं अत्थं अहिज्जिउं । निस्संकिएण होयव्वं, अंबडो अभओ जहा ॥९६॥ निसामित्ता य सिद्धंतं, तओ किच्चं निरुवए । एयं च इत्थ कायव्वं, एयं उद्धरियव्वयं ॥९७॥ तं तु सव्वं निरुवित्ता, करे जं करणिज्जयं । सओ य परओ चेव, कायव्वं जिनमंदिरे ॥९८॥ तं नाणं तं च वित्राणं, तं कलासु य कोसलं । सा बुद्धी पोरिसं तं च, देवकज्जेण जं वए ॥९९॥ जिणभवणाइं जे उद्धरंति भत्तीइ सडियपडियाइं । ते उद्धरंति अप्पं भीमाओ

भवसमुदाओ ॥१००॥ अप्पा उद्धरिउच्चिय उद्धरिओ तहय तेहिं नियवंसो। अन्ने य भव्वसत्ता अणुमोदता उ जिणभवणं ॥१०१॥ खवियं नीयागोयं उच्चागोयं च बंधियं तेहिं। कुगइपहो निट्ठविओ सुगइपहो अज्जिओ य तहा ॥१०२॥ इहलोगमि सुकित्ती सुपुरिसमगो य देसिओ होइ। अन्नेसि भव्वाणं जिणभवणं उद्धरंतेहिं ॥१०३॥ सिज्झंति केइ तेण वि भवेण इंदत्तणं च पावंति। इंदसमा केइ पुणो सुरसुखं अणुभवेऊणं ॥१०४॥ मणुयत्ते संपत्ता इक्खिणुकुलेसु तइ य हरिवंसे। सेणावई अमच्चा इब्भसुया चेव जायंति ॥१०५॥ कलाकलावे कुसला कुलीणा, सयाऽणुकूला सरला सुसीला। सदेवमच्चासुरसुंदरीणं, आणंदयारी मणलोयणाणं ॥१०६॥ चंदोव्व सोम्मयाए, सूरु वा तेयवंतया। रइनाहोव्व रूवेणं भरहो वा जणइड्डया ॥१०७॥ कप्पट्टमोव्व चिंतामणिव्व चक्की य वासुदेवा य। पूइज्जंति जणेणं जिण्णुद्धारस्स कत्तारो ॥१०८॥ भोत्तूण वरे भोए काऊणं संजमं च अकलंकं। खविऊण कम्मरासिं सिद्धिपयं ज्ञत्ति पाविंति ॥१०९॥ इय जिण्णुद्धारो जिणवरेहिं सव्वेहिं वंनिओ गुरुओ। मुख्खंगनानसुरसंपयाण इह कारणं परमं ॥११०॥ पुणोऽवि चित्ते तत्थ, समुग्गाईण किच्चयं। अन्नं वा दुत्थियं जं तु, तं सव्वं सुत्थियं करे ॥१११॥ भक्खेइ जो उविक्खेइ, जिणदव्वं तु सावओ। पन्नाहीणो भवे सो, लिप्पए पावकम्मणा ॥११२॥ धम्मं व सो न याणेइ, जिणं वावि जिणागमं। भक्खेइ जो उविक्खेइ, जिणदव्वं तु सावओ ॥११३॥ अहवा नरयाउयं तेण, बद्धं चेव न संसओ। तत्तोऽवि सो चुओ संतो, दारिहेण न मुच्चई ॥११४॥ पमायमित्तदोसेणं, जिणरित्था जहा दुहं। पत्तं संकाससट्ठेणं, तहा अन्नोऽवि पाविही ॥११५॥ संकास गंधिलावइ सक्कवयारमि चेइए कहवि। चेइयदव्वुवओगी पमायओ मरण संसारे ॥११६॥ तण्हाछुहाभिभूओ संखिज्जे हिंडिऊण भवगहणे। धायणवाहणचुण्णवियणाओ पाविउं बहुसो ॥११७॥ दालिइकुलुप्पत्तिं दरिदभावं च पाविओ बहुसो। बहुजणधिककारं तह मणुएसुऽवि पाविओ बहुसो ॥११८॥ तगराए इब्भसुओ जाओ तक्कम्मसेसयाओ य। दारिदमसंपत्ती पुणो पुणो चित्तनिव्वेओ ॥११९॥ केवलजोगे पुच्छा कहणे बोही तहेव संवेओ। किं इत्थमुचियमिण्हि? चेइयदव्वस्स वुड्ढि त्ति ॥१२०॥ गासच्छायणमित्तं मुत्तुं जं किंचि मज्झ तं सव्वं। चेइयदव्वं नेयं अभिगहो जावजीवाए ॥१२१॥ सुहभावपवितीओ संपत्तीऽभिग्गहंमि निच्चलया। चेइहरकारवणं तत्थ सयाऽऽभोगपरिसुद्धी ॥१२२॥ निट्ठीवणादिकरणं असक्कहाऽणुचिय-आसणाईया। आययणंमि अभोगो इत्थ य देवा उदाहरणं ॥१२३॥ देवहरयंमि देवा विसयविसविमोहिया वि न कयावि। अच्छरसाहिंमि समं हासखिड्डां न कुणंति ॥१२४॥ इय सो महाणुभावो सव्वत्थऽविय विहियभावचाएण। चरिउं विसुद्धधम्मं अक्खलियाराहओ जाओ ॥१२५॥ चेइयदव्वं साहारणं च जो दुहइ मोहियमईओ। धम्मं च सो न याणेइ अहवा बद्धाउओ नरए ॥१२६॥ चेइयदव्वविणासे तदव्वविणासणे दुविहभेए। साहू उविक्खमाणो अणंतसंसारिओ भणिओ ॥१२७॥ जोगं अईयभावं मूलुत्तरभेयओ अहव कट्ठं। जाणाहि दुविहमेयं सपक्खपरपक्खमाई वा ॥१२८॥ चेइयदव्वं तु विभज्ज करिज्ज कोई नरो सयट्ठाए। समणं वा सोवहियं विक्किज्जा संजयट्ठाए ॥१२९॥ एयारिसंमि दव्वे समणाणं किं नु कप्पए घेत्तुं? चेइयदव्वेण कयं मुल्लेण व जं सुविहियाणं ॥१३०॥ तेणपडिच्छा लोए वि गरहिया उत्तरे किमंग पुणो? चेइयजइपडिणीया जो गिण्हइ सो वि हु तहेव ॥१३१॥ चेइयदव्वं गिण्हित्तु भुंजए जो उ देइ साहूणं। सो आणा अणवत्थं पावइ लितोऽवि दितोऽवि ॥१३२॥ देवद्वयेण या वृद्धिर्गुरुद्वयेण यद् धनम्। तद् धनं कुलनाशाय, मृतोऽपि नरकं व्रजेत् ॥१३३॥ प्रभास्वे मा मतिं कुर्याः, प्राणैः कंठगतैरपि। अग्निदग्धाः प्ररोहंति, प्रभादग्धो न रोहति ॥१३४॥ प्रभास्वं ब्रह्महत्या च, दरिद्रस्य च यद् धनम्। गुरुपत्नी देवद्वयं च, स्वर्गस्थमपि पातयेत् ॥१३५॥ एवं जो जिणदव्वं तु, सट्ठो भक्खे उविक्खए। विसं सो भक्खए बालो, जीवियट्ठी न संसओ ॥१३६॥ जे पुणो जिणदव्वं तु, वृद्धिं निति सुसावया। ताणं रिद्धी पवइइ, कित्ती सुखं बलं तहा ॥१३७॥ पुत्ता य हुंति से भत्ता, सौंडीरा बुद्धिसंजुया। सव्वलक्खणसंपुत्ता, सुसीला जणसंमया ॥१३८॥ संकासो विव भित्तूणं, कम्मगंठिं सुनिव्वुडो। जाहिही सो उ निव्वाणं, महासत्तो न संसओ ॥१३९॥ नो माया नो पिया

આગળ-આગળ વારસારૂપે સંકાંત થાય, સતત અવિચ્છિન્ન, સંવર્ધિત, સુરક્ષિત રહે, તેની આકર્ષકતા, ઝાકઝમાળ, જાહોજલાલી ટકી રહે તે રીતે તેની જાળવણી કરવી, તે વર્તમાન સંઘનું પરમ કર્તવ્ય છે. તે કરવા અઢળક નાણાંની જરૂર પડે. સેંકડો પવિત્ર તીર્થો, હજારો જિનમંદિરો, વિશાળ વિવિધ જ્ઞાનભંડારો, ગુરુમંદિરો આદિને પ્રભાવશાળી અને પવિત્ર ઉપાસનાથી ધમધમતાં રાખવા સંઘે વ્યવસ્થાતંત્ર જાળવવું પડે. તે માટે સંઘ પાસે સતત નાણાંનો પ્રવાહ દાનરૂપે વહેતો રહે તેવી (૧) જિનપ્રતિમા, (૨) જિનમંદિર, (૩) જિનાગમ, (૪) સાધુ, (૫) સાધ્વી, (૬) શ્રાવક, (૭) શ્રાવિકારૂપ સાતક્ષેત્ર અને આઠમા અનુકંપાક્ષેત્રની વ્યવસ્થા છે. ધનસંપત્તિ એ પરિગ્રહ છે. સર્વ પાપોનું મૂળ પરિગ્રહ કહ્યો છે. તેથી તે મહાપાપ છે. વ્યવહારમાં પણ પૈસાથી તમામ પાપો કરી-કરાવી શકાય છે. પૈસો એ પાપ કરીને જ પેદા થાય છે અને સર્વ પાપોનું સાધન બની શકે છે. તેથી જ શાસ્ત્રમાં તેની ભારે નિંદા છે, છતાં તે જ પૈસો જો શુદ્ધબુદ્ધિએ ધર્મના ક્ષેત્રમાં અર્પણ કરાય તો તે પવિત્ર ધર્મદ્રવ્ય બને છે. આલંબનરૂપ અને ઉપકરણરૂપ દ્રવ્યતીર્થને અવિચ્છિન્ન ટકાવનારું આ ધર્મદ્રવ્ય જ છે. તેથી તેને પણ શાસ્ત્રમાં દર્શનીય, પૂજનીય કહ્યું છે. ભાવતીર્થ દ્રવ્યતીર્થ વિના નહીં ટકે, દ્રવ્યતીર્થ ધર્મદ્રવ્ય વિના નહીં ટકે. તેથી સાતક્ષેત્રની સંપત્તિને શાસનનો પ્રાણ કે પાપો કહ્યો છે. આ ધર્મદ્રવ્ય જ વારસારૂપ દ્રવ્યતીર્થની આધારશિલા છે. તેનાથી જિનશાસન જગતમાં ફેલાશે, વિસ્તરશે અને અનેકને તારશે. દેવદ્રવ્યનો મહિમા ગાતાં કહ્યું કે તેનાથી જિનમંદિરો નિર્માણ પામશે, તેથી મહાત્માઓ, સંઘ આદિનું આગમન થશે, જિનવાણીનો ઉપદેશરૂપે લાભ થશે, ઉપદેશથી લાયક જીવો હૃદયપરિવર્તન, જીવનપરિવર્તન પામશે; જેથી લોકમાં ધર્મની પરંપરા, ધર્મનો જીવંત પ્રવાહ વહેતો રહેશે. આવા ધર્મદ્રવ્યની નિંદા કે દ્વેષ પણ મહાપાપકારી છે.

મજ્ઞા, ન સરીરં ન બંધવા। પેચ્છાં તત્થ ઠાળમિ, જત્થ અત્થં તુ પેચ્છહી। ૧૪૦।। અલુદ્ધો જો ડ દલ્લમિ, જિણદલ્લં નેહિવિત્થરં। ઇણં સો મહાસત્તો, વુચ્છાં જિણસાસણે। ૧૪૧।। જિણપવયણવુટ્ઠિકરં પમાવગં નાણદંસણગુણાણં। મક્કલંતો જિણદલ્લં અણંતસંસારિઓ હોહી। ૧૪૨।। જિણપવયણવુટ્ઠિકરં પમાવગં નાણદંસણગુણાણં। રક્કલંતો જિણદલ્લં પરિત્તસંસારિઓ હોહી। ૧૪૩।। જિણપવયણવુટ્ઠિકરં પમાવગં નાણદંસણગુણાણં। વઠ્ઠંતો જિણદલ્લં તિત્થયરત્તં લહહી જીવો। ૧૪૪।। એવં નાઠ્ઠણ જે દલ્લં, વુટ્ઠિં નિંતિ સુસાવયા। જરામરણરોગાણં, અંતં કાહિંતિ તે પુણો। ૧૪૫।।

(દેવેન્દ્રસૂરિ વિરચિત શ્રાદ્ધદિનકૃત્ય શ્લોક-૯૬ થી ૧૪૫, મૂલ)

* જ્ઞાન દેવ ગુરુ સાધારણનું, દ્રવ્ય રખોપું કરજે, પાખંડી અન્યાય તણું દ્રવ્ય, સંગતિ દૂરે કરજે રે. માહરા ૦૮.

(જ્ઞાનવિમલસૂરિ કૃત આત્મશિક્ષાની સજ્જાય)

* નવે તત્ત્વ જાણે નિર્મલા, વાવે વિત્ત સુપાત્રે ભલા; કરણી ધર્મતણી જે કરે, શ્રાવક નામ ખરું તે ધરે. ૧૨

(જ્ઞાનવિમલસૂરિ કૃત શ્રાવકના એકવીસ ગુણોની સજ્જાય)

* જ્ઞાનદેવ સાધારણ ગુરુ કલ્પિત જે દ્રવ્ય, તે અભક્ષ્ય ભખાવ્યા કીધી કરણી અભવ્ય; વળી અવિધિ આશાતના કીધી ને કરાવી, વળી અશુદ્ધ પ્રવૃત્તિ શકતે તે ન ચરાવી. ૪

(જ્ઞાનવિમલસૂરિ કૃત પર્યુષણના વ્યાખ્યાનની સજ્જાય ઢાળ-૪)

‘સંસારમાં ધનના અનેક ઉપયોગ થાય છે, પરંતુ તે બધા માત્ર કોઈની ઇન્દ્રિયોની તૃષ્ણા કે મનના વિકાર-વાસના પૂર્તિ માટે જ હોય છે. તેથી તે ધન પાપપોષક જ છે; પરંતુ જે ધન ધર્મરૂપી ધનનું સાધન બને, તેના દ્વારા અનેકનાં જીવન પવિત્ર બને તેવી પ્રવૃત્તિઓ કે સાધનો ઊભાં થાય, તો તે ધન જગતના હિતમાં વપરાયું કહેવાય. અમે ધનના હિમાયતી નથી, પાપસાધન ધનની અમે નિંદા જ કરીએ છીએ, પરંતુ ધર્મદ્રવ્ય તો આ જગતનું પવિત્ર દ્રવ્ય છે. તેનાથી જ આ જગતમાં પવિત્ર સત્કાર્યોની શુંખલા સર્જાય છે. તેથી તેવા ધનદાનની પ્રશંસા પણ કરીએ, ઉપદેશ પણ આપીએ અને અનુમોદના પણ કરીએ. હા, આ સાતે-સાત પવિત્ર ક્ષેત્રમાં દાન આપવું તે પણ શ્રાવક-ગૃહસ્થનું કર્તવ્ય છે. ધનદાન તે સાધુનો ધર્મ નથી, તે સર્વવિરતિ કરતાં નીચલી કક્ષાનો ધર્મ છે. તેનું ગૃહસ્થની ભૂમિકામાં મહત્ત્વ છે. વળી, તેનાથી જિનશાસનનો માર્ગ જગતમાં અવિચ્છિન્ન વહેતો રહે તેવાં કાર્યો પણ થઈ શકે છે. તેથી તેવા સદુપયોગનું મહત્ત્વ ન આંકીએ તો ધર્મબોધની ખામી કહેવાય.

અત્યારે ઘણા કહે છે કે “ધર્મમાં પૈસાનો વ્યવહાર ક્યાંથી લાવ્યાં ? પૈસાની કિંમત કરવાથી ધર્મની પડતી થઈ. ભગવાને તો પરિગ્રહ છોડવાનો કહ્યો છે.” પણ આવો બકવાસ કરનારાને ખબર નથી કે ભગવાનના સમયથી જ ધર્મસાધક ઐશ્વર્યનો મહિમા ચાલ્યો જ આવે છે. પ્રભુના ઘણા અતિશયો પણ બાહ્ય ઐશ્વર્ય-સંપત્તિરૂપ જ હતા. વળી, સાતક્ષેત્ર અને તેમાં દાનની વિધિઓ કે ઉપદેશ પણ ત્યારથી જ ચાલ્યા આવે છે, તે વિના જૈનશાસન ટકે જ નહીં. વળી, અહીં ધનનું નહીં, પણ ધનના ત્યાગરૂપ દાન દ્વારા તેના સદુપયોગનું જ મહત્ત્વ છે. મૂર્ખાઓ ન સમજે અને ગમે તેમ બોલે તેથી ભરમાવા જેવું નથી.

આ સાતક્ષેત્રના દાનની પણ ખૂબીઓ સમજવા જેવી છે. આ દાનનો ઉપયોગ ભૌતિક ઓષણાઓ સંતોષવા માટે નથી. સામાજિક ક્ષેત્રે કરાતું દાન એ વ્યક્તિની ભૌતિક ઓષણાઓ કે જરૂરિયાતોને સંતોષવા માટે હોય છે. તેથી જૈનધર્મમાં ધાર્મિક ક્ષેત્રે કરાતું દાન આ સાતક્ષેત્રરૂપે જુદું તારવેલું છે, જેમાં જીવંત ભાવતીર્થ અને દ્રવ્યતીર્થ, તેની રક્ષા અને સંવર્ધનની પ્રવૃત્તિઓ જ

૧. एतदेव च गार्हस्थ्यसारम्, तथाचाह- "तं नाणं तं च विन्नाणं, तं कलासु अ कोसलं। सा बुद्धी पोरिसं तं च, देवकज्जेण जं वए।।१।।" इति।

(धर्मसंग्रह भाग-२, श्लोक-६२, टीका)

* गेहापणाङ्गसत्कार-कुटुम्बोद्वाहवस्त्रजाः। षडारम्भा विना प्रत्यारम्भं पापाय गेहिनाम्।।१३६।। प्रासादः पौषधागारं, देवार्चाऽऽस्तिकगौरवम्। तीर्थयात्रा सङ्घपूजा, प्रत्यारम्भाः शुभाय षट्।।१३७।।

(પં. સુમતિવિજય ગણિ કૃતા ઉપદેશકલ્પવલ્લિઃ)

૨. સંઘ ચૈત્ય પ્રાસાદ તણે જે અવર્ણવાદ મન લેખ્યો, દ્રવ્ય દેવકો જે વિજાસાડ્યો, વિજાસંતો ઉવેખ્યો રે. પ્રાણી ૦
૩. ઇત્યાદિક વિપરીતપણાથી, સમકિત ખંડયું જેહ, આભવ પરભવ વળી રે ભવોભવ, મિચ્છા મિ દુક્કડં તેહ
રે. પ્રાણી ૦ ૮

(ઉપા. વિનયવિજયજી કૃત પુણ્યપ્રકાશનું સ્વતન, ઢાળ-૧)

કરી શકાય છે. તેમાં ક્યાંય પાપપોષક પ્રવૃત્તિઓ આવતી નથી. વળી, લોકોનાં જીવન પવિત્ર કરે, હૃદય નિર્મળ કરે તેવા ધર્મનાં સત્કાર્યોની un-ending પરંપરા ચાલે તેવી પ્રવૃત્તિઓમાં જ આ દાન કરવાનું છે. જેમ પાંચ રૂપિયા જ્ઞાનની ભક્તિમાં અર્પણ કર્યા, તો તેમાંથી સમ્યગ્જ્ઞાનના વચનોનું રક્ષણ, સંવર્ધન થશે, જે દ્વારા બોધ પામીને સાધુઓ પણ લોકોને કલ્યાણનો માર્ગ દર્શાવશે, જેના દ્વારા સુકૃતોની પરંપરા-હારમાળા વહેતી જ રહેશે. આ સાતક્ષેત્રમાં ક્યાંય એવું દાન નથી કે જેનો અંત પાપપ્રવૃત્તિની પરંપરામાં હોય. તેથી જ જગતનાં આ પવિત્રમાં પવિત્ર દાનનાં ક્ષેત્રો છે. અરે ! આઠમું અનુકંપાક્ષેત્ર પણ મુખ્યત્વે શાસનપ્રભાવના-ધર્મપ્રભાવનાના ઉદ્દેશથી છે. તેથી તેમાં પણ સુકૃતોની પરંપરા સંભવિત છે. જિનાજ્ઞા અનુસારે કરાતું અનુકંપાદાન પણ અવશ્ય ધર્મપોષક જ છે.

સભા : સાતક્ષેત્રમાં વધારે પ્રાધાન્ય કોને અપાય ?

સાહેબજી : ચડિયાતાપણું અને પવિત્રતાની દૃષ્ટિએ જ કમ ગોઠવેલો છે. તેથી ઉપરના ક્ષેત્રનું દ્રવ્ય નીચે નથી વાપરી શકાતું, પરંતુ નીચેના ક્ષેત્રનું દ્રવ્ય ઉપર વાપરી શકાય છે; છતાં સાતે ક્ષેત્રમાં ધનવ્યય જિનાજ્ઞા મુજબ હોય તો પુણ્યાનુબંધીપુણ્યનું જ કારણ છે. વળી, જે અવસરે જે ક્ષેત્રમાં વધારે જરૂર હોય ત્યાં પ્રથમ દાન આપવું, એવી પણ આજ્ઞા છે. બાકી આ સાતે-સાત ક્ષેત્રો પવિત્ર જ છે. ઊંચા સુકૃતની હારમાળાનાં પોષક આવાં ક્ષેત્રો જ જગતમાં અતિદુર્લભ છે. મહિમા સમજાય તેને રસ પડે. આ તમામ ક્ષેત્રોમાં દાન દ્વારા સહયોગ આપનાર પણ શાસનની અવિચ્છિન્ન આરાધના, પ્રભાવના, રક્ષામાં હિસ્સો નોંધાવનાર છે. શ્રેષ્ઠ ભાવથી આ ક્ષેત્રોમાં દાન કરનારને ઉત્કૃષ્ટથી તીર્થકરનામકર્મ આદિનો બંધ, અને કાયમ માટે દુર્ગતિનો અંત આદિ મહાફળો કહ્યાં છે. આ તમને દાન કરાવવા, પોરસ ચડાવવા માટે નથી. ત્યાગી મહાત્માઓને સ્વયં પૈસાની કોઈ જરૂર નથી. અમને પૈસાની અપેક્ષા આવે તો અમારું સાધુપણું જાય. અમારે અમારા મહાપ્રતમય ધર્મને આરાધવાનો છે, પરંતુ ગૃહસ્થને તરવા માટે ઉત્તમ ક્ષેત્રોમાં દાન પણ અતિ આવશ્યક છે. તે જ તેમને તરવાનું પ્રધાન સાધન બને છે.

^૧ધનદાનથી થતાં સત્કાર્યોમાં સાધુની માત્ર ઉપદેશરૂપ મર્યાદા છે. ભગવાને અમને તેની આજ્ઞા કે પ્રેરણા કરવાની પણ ઉત્સર્ગથી ના પાડેલ છે, પરંતુ આ જ ધર્મદ્રવ્ય અને તેનાથી ઊભાં થયેલાં આલંબનો સંકટમાં હોય તો તેની રક્ષા કરવા સાધુએ પણ જે કરવું પડે તે

૧. અપવાદતસ્તુ સ્વયંકરણં કારણં ચાનુમતમેવ। યતઃ કલ્પ ઉક્તમ્- "સીલેહ મંચફલે ઇયરે ચોર્યતિ તંતુમાઈસુ। અહ(હિ) જોઈતિ સવિત્તિસુ અણિચ્છફેઈંતિ દીસંતા।।૧।।" [બૃહત્કલ્પ-૧૮૧૦] 'મંચફલે તિ' મંચફલકાનીવ મંચફલકાનિ નિર્વાહહેતુચૈત્યાનિ। તથા- "અન્નાભાવે જયણાં મગ્ગનાસો ભવેજ્જ મા તેણ। પુવ્વકયાય યણાઈ ઈસિં ગુણસંભવે ઇહરા।।૧।। ચેડ્યકુલગણસંઘે આયરિયાણં ચ પવયણ સુણ ય। સવ્વેસુ વિ તેણ કયં તવસંજમમુજ્જમંતેણં તિ।।૨।।"

(પંચાશક પ્રકરણ, પંચાશક-૬, સ્લોક-૪૫, ટીકા)

કરવાની જિનાજા છે. આ સાત ક્ષેત્ર અને આઠમા અનુકંપારૂપ ધર્મદ્રવ્યની રક્ષામાં પણ શાસનની રક્ષા કહેલ છે. હા, કારણ વિના સાધુ ધર્મદ્રવ્યના વહીવટમાં માથું ન મારે, તે કાર્ય શાસનના સમર્પિત શ્રાવકોનું છે. અરે ! આ સાત ક્ષેત્રનો વહીવટ પણ જિનાજા મુજબ કરનાર શ્રાવકને તીર્થકરપદ સુધીનાં મહાફળ કહ્યાં છે. તે પરથી સમજી શકાય કે જો સુયોગ્ય વહીવટનો પણ આટલો મહિમા હોય, તો તે ધર્મદ્રવ્યની રક્ષા અને અવિચ્છિન્નતાનાં કેટલાં ઊંચાં ફળો હોઈ શકે ! ધર્મદ્રવ્યને દ્રવ્યતીર્થના અવિભક્ત અંગ તરીકે જ સમજવા જેવું છે. સાતક્ષેત્રનું ધ્યેય પણ ભાવતીર્થ અને દ્રવ્યતીર્થની તમામ આવશ્યકતાઓ પૂરી કરી તેને સતત અવિચ્છિન્ન વહેતું, સુખદ્ધ, સુરક્ષિત, તેજસ્વી રાખવાનું છે. તેથી તેની પુષ્ટિમાં આખા ધર્મતીર્થની પુષ્ટિ જ છે. “નમો તિત્થસ્સ” બોલો ત્યારે આ પાંચ ભાવતીર્થ, બે દ્રવ્યતીર્થ અને તેના પ્રાણસ્વરૂપ સાતક્ષેત્ર મનમાં ઉપસ્થિત થવાં જોઈએ. “આવું સર્વાંગી શાસન, તેને હું નમસ્કાર કરું છું.” તેવા ભાવ સાથે નમસ્કાર કરજો, તો કલ્યાણ થશે.

परिशिष्ट : द्रव्यतीर्थ

- एतेन सिद्धाचलादेराराध्यत्वमपि व्याख्यातम्, ज्ञानदर्शनचारित्ररूपभावतीर्थहेतुत्वेनास्य द्रव्यतीर्थत्वादनन्तकोटि-सिद्धस्थानत्वस्यान्यत्राविशेषेऽपि स्फुटप्रतीयमानतद्भावेन तीर्थस्थापनयैवात्र विशेषात्, अनुभवादिना तथासिद्धौ श्रुतपरिभाषाभावस्यातन्त्रत्वादन्यथा चतुर्वर्णश्रमणसंघे तीर्थत्वं तीर्थकरे तु तद्बाह्यत्वमित्यपि विचारकोटिं नाटीकेत। व्यवहारविशेषाय यथा तथा परिभाषणमपरिभाषणं च न व्यामोहाय विपश्चितामिति स्थितम्। भावनिक्षेपे तु न विप्रतिपत्तिरिति चतुर्णामपि सिद्धमाराध्यत्वम्।

(प्रतिमाशतक, श्लोक-२ टीका)

- तिळां गुर्वादिक् देशनारें विषे सात क्षेत्रना इल कडे छौं એ સાત क्षेत्र કહે છે-જિનપડિમા ૧, ગ્યાન ૨, દેહરું ૩, સાધુ ૪, સાધ્વી ૫, શ્રાવિકા ૬, શ્રાવક ૭. એ ઠિકાણેં વિત્ત વાવરવો। નરકતીર્થયગતિ છેદી તીર્થકરગોત્ર ઉપાજન કરે। બલદેવ ચકવર્તિ વાસુદેવ દેવગતિ મનુષ્યગતિ ઉપજાવે। અતીનિરુપાધિગુણ પ્રગટે, અરૂપી, અવ્યથીભાવ અક્ષયગુણ પ્રગટે, નિરાવલંબી થાછા।

(ઉપા. યશોવિજયજી વિરચિત તેર કાઠિયા સ્વરૂપ)

- જિનાગમક્ષેત્રે સ્વધનવપનં યથા-જિનાગમો હિ કુશાસ્ત્રજનિતસંસ્કારવિષસમુચ્છેદનમન્ત્રાયમાણો ધર્માધર્મ-કૃત્યાકૃત્ય-ભક્ષ્યાભક્ષ્ય-પેયાપેય-ગમ્યાગમ્ય-સારાસારાદિવિવેચનાહેતુઃ સન્તમસે દીપ ઇવ સમુદ્રે દ્વીપમિવ મરૌ કલ્પતરુરિવ સંસારે દુરાપઃ, જિનાદયોઽપ્યેતત્રામાણ્યાદેવ નિશ્ચીયન્તે। યદુચઃ સ્તુતિં શ્રીહેમસૂરયઃ- "યદીયસમ્યક્ત્વબલાત્પ્રતીમો, ભવાદૂશાનાં પરમાપ્તભાવમ્। કુવાસનાપાશવિનાશનાય, નમોઽસ્તુ તસ્મૈ જિન(તવ)શાસનાય।।૧।।" [અયોગવ્યવચ્છેદદ્વાત્રિશિકાયામ્ ૨૧] જિનાગમબહુમાનિના ચ દેવ-ગુરુ-ધર્માદયોઽપિ બહુમતા ભવન્તિ। કિઞ્ચ-કેવલજ્ઞાનાદપિ જિનાગમ એવ પ્રામાણ્યેના-તિરિચ્યતે। યદાહુઃ- "ઓહે સુઓવત્તો, સુઅનાણી જહ્હુ ગિણ્હ અસુદ્ધં। તં કેવલીવિ ભુંજહ, અપમાણ સુઅં ભવે ઇહરા।।૧।।" [પિણ્ડનિર્યુક્તૌ ગા. ૫૨૪] એકમપિ ચ જિનાગમવચનં ભવિનાં ભવવિનાશહેતુઃ। યદાહુઃ- "એકમપિ ચ જિનવચનાદ્યસ્માન્નિર્વાહકં પદં ભવતિ। શ્રૂયન્તે ચાનન્તાઃ, સામાયિકમાત્રપદસિદ્ધાઃ।।૧।।" [તત્ત્વાર્થસમ્બન્ધકારિકા ૨૭] યદ્યપિ ચ મિથ્યાદૃષ્ટિભ્ય આતુરેભ્ય ઇવ પથ્યાત્રં ન રોચતે જિનવચનમ્, તથાપિ નાન્યત્સ્વર્ગોપવર્ગમાર્ગપ્રકાશન-સમર્થમિતિ સમ્યગ્દૃષ્ટિભિસ્તદાદરેણ શ્રદ્ધાતવ્યમ્, યતઃ કલ્યાણભાગિન એવ જિનવચનં ભાવતો ભાવયન્તિ, ઇતરેષાં તુ કર્ણશૂલકારિત્વેનામૃતમપિ વિષાયતે। યદિ ચેદં જિનવચનં નાભવિષ્યત્તદા ધર્માધર્મવ્યવસ્થાશૂન્યં ભવાન્ધકારે ભુવનમપતિષ્યત્। યથા ચ- 'હરીતર્કી ભક્ષયેદ્ધિરેકકામ' ઇતિ વચનાદ્દરીતર્કીભક્ષણપ્રભવિરેકલક્ષણેન પ્રત્યયેન સકલસ્યાપ્યાયુર્વેદસ્ય પ્રામાણ્યમવસીયતે, તથાઽષ્ટાઙ્ગનિમિત્ત-કેવલિકા-ચન્દ્રાક્રગ્રહચાર-ધાતુવાદ-રસ-રસાયનાદિભિર-પ્યાગમોપદિષ્ટૈર્દૃષ્ટાર્થવાક્યાનાં પ્રામાણ્યનિશ્ચયેનાદૃષ્ટાર્થાનામપિ વાક્યાનાં પ્રામાણ્યં મન્દધૌર્ભિનિશ્ચેતવ્યમ્, જિનવચનં દુષ્પમાકાલવશાદુચ્છિન્નપ્રાયમિતિ મત્વા ભગવદ્ભિર્નાગાર્જુન-સ્કન્દિલાચાર્યપ્રભૃતિભિઃ પુસ્તકેષુ ન્યસ્તમ્। તતો જિનવચનબહુમાનિના તલ્લેખનીયમ્, વસ્ત્રાદિભિરભ્યર્ચનીયં ચ। યદાહ- "ન તે નરા દુર્ગતિમાપ્નુવન્તિ, ન મૂકતાં નૈવ જહસ્વભાવમ્। ન ચાન્ધતાં બુદ્ધિવિહીનતાં ચ, યે લેખ્યન્તીહ જિનસ્ય વાક્યમ્।।૧।।" જિનાગમપાઠકાનાં ભક્તિતઃ સન્માનનં ચ। યદાહ- "પઠતિ પાઠયતે પઠતામસૌ, વસન-ભોજન-પુસ્તકવસ્તુભિઃ। પ્રતિદિનં કુરુતે ય ઉપગ્રહં, સ ઇહ સર્વવિદેવ ભવેન્નરઃ।।૧।।" લિખિતાનાં ચ પુસ્તકાનાં સંવિગ્નગીતાર્થેભ્યો બહુમાનપૂર્વકં વ્યાખ્યાપનમ્, વ્યાખ્યાપનાર્થ દાનં, વ્યાખ્યાયમાનાનાં ચ પ્રતિદિનં પૂજાપૂર્વકં શ્રવણં ચેતિ ૩।

(ધર્મસંગ્રહ, શ્લોક-૧ ટીકા)

→ अत्र परस्य मतमाह-

अह धम्मकायपरिपालणेण उवगारगो तओ दिट्ठो। वत्थंपि हु एवं चिय उवगारगमो मुणेतब्बं॥१०२६॥
अथोच्येत 'तउत्ति'सक आहारो धम्मकायपरिपालनेन-धम्मार्थं कायो धम्मकायस्तस्य परिपालनं तेनोपकारको
दृष्टस्ततश्चेत्थं महोपकारित्वादाहारस्याल्पीयान् भवन्नपि याञ्चादोषो न बाधावेति। अत्राह-'वत्थंपीत्यादि' ननु वस्त्रमपि
'हु' निश्चितमेवमेव-आहारवदेव उपकारकमेव ज्ञातव्यम्! 'मो' इति निपातोऽवधारणे॥१०२६॥

(धर्मसंग्रहणी, श्लोक-१०२६ मूल-टीका)

ધર્મતીર્થ સ્થાપના

—
ઉદ્દેશ

વિધિ

ધર્મતીર્થ સ્થાપના - ઉદ્દેશ અને વિધિ

સિદ્ધં સિદ્ધત્થાણં, ઠાળમળોવમસુહં ઝવગયાણં ।

કુસમયવિસાસણં, સાસણં જિણાણં ધવજિણાણં ॥૧॥

(સન્મતિતર્ક પ્રકરણ૦ શ્લોક-૧)

શાસનસ્થાપનાનો ઉદ્દેશ :

અનંત ઉપકારી, અનંત જ્ઞાની શ્રી તીર્થંકર પરમાત્મા મહામંગલકારી અને સર્વોત્કૃષ્ટ એવા આ ધર્મતીર્થની સ્થાપના કરે છે.

દુર્ગતિમાં અન્યાયનું સામ્રાજ્ય :

^૧૮૪ લાખ જીવાયોનિરૂપ આ સંસારમાં જીવો મોટેભાગે દુર્ગતિઓમાં ભ્રમણ કરે છે, જ્યાં દુઃખોનો કોઈ પાર નથી. નરક-તિર્યચરૂપ દુર્ગતિમાં જીવ જાય એટલી વાર છે. ત્યાં રહેલા જીવો સતત એકબીજા પ્રત્યે ગેરવર્તાવ કરે છે અને સામેથી ગેરવર્તાવ પામે છે. નરક-તિર્યચગતિમાં જનારા જીવો તો પાપાનુબંધીપાપના ઉદયના કારણે પ્રાયઃ ફરી-ફરી તે જ ગતિઓમાં જાય છે. તેમના પરિણામો પ્રાયઃ કરીને અત્યંત સંકલિષ્ટ જ હોય છે. આવા અશુભ ભાવોથી તે જીવો બીજા જીવો પ્રત્યે સતત જંગલી, અસભ્ય, કૂર, દુષ્ટ વર્તન કર્યા કરે છે. એકેન્દ્રિયથી પંચેન્દ્રિય સુધીના તિર્યચો અને નરકના જીવો આખો દિવસ પરસ્પર એકબીજા પર તરાપ મારવી, શિકાર

૧. અઘંડશાસનં પ્રાજ્યં, રાજ્યં રાજા પ્રપાલયન્ । પ્રસ્યમાનં ભુજંગેન, ભેકં દ્રક્ષ્યતિ સોઽન્યદા ॥૬૩॥ કુરેણ ભુજંગં તુ, તમપ્યજગરેણ ચ । ગિલ્યમાનં નિરીક્ષ્યેવં, ભાવયિષ્યતિ શુદ્ધધીઃ ॥૬૪॥ વરાકોઽયં કરભરેર્ભેકવત્ પ્રાકૃતો જનઃ । દોદૂયતે ભુજંગાભેઃ, ક્રૂરદૃષ્ટિર્નિયોગિભિઃ ॥૬૫॥ લુપ્યંતે તે ચ ભૂપાલૈઃ, કુરેણેવ લુબ્ધકૈઃ । અવશાસ્તેઽપિ ગિલ્યંતેઽજગરેણેવ મૃત્યુના ॥૬૬॥ મણ્ડુકાદ્યા યથા હંતે, પ્રસ્યમાનાઃ પરસ્પરમ્ । દુર્બલા બલિભિર્વક્ત્રે, વિશત્યજગરસ્ય તુ ॥૬૭॥ એવં વિશ્વમપીદૃક્ષં, હન્યમાનં યથોત્તરમ્ । પારીદ્રાસ્ય ઇવ શ્વપ્ને, કૃતપાપં પતત્યહો ॥૬૮॥

(દેવેન્દ્રસૂરિ કૃત શ્રાદ્ધદિનકૃત્યસૂત્ર ભાગ-૧, શ્લોક-૨૮, સ્વોપજ ટીકા)

કરવો, ઘૂરકિયાં કરવાં, નબળાનું પડાવી લેવું આદિ; જંગલી વર્તન જ કરતા હોય છે. દુર્ગતિઓમાં rule of jungleનો કાયદો છે. ત્યાં ન્યાયની કોઈ વાત નથી, ત્યાં અન્યાય જ કાયદો છે. જેમ જંગલમાં નાના પશુને મોટાં મારે - કીડાને ચકલી, ચકલીને કાગડા, કાગડાને કૂતરા, અને કૂતરાને તેની ઉપરના મારે - તક મળે એકબીજાને માર્યા કરે. પરસ્પર એક જાતિના ભેગા થાય તોપણ એકના મોઢામાંથી બીજો પડાવી લે. બળિયાના બે ભાગ જેવું, અરે ! બે ભાગ જ નહીં, પણ બળિયાના જ બધા ભાગ, તેવો ન્યાય પ્રવર્તે. નબળાનું શોષણ થાય, બધા તેના પર વિતાડે, તેનું જે હોય તે છિનવાઈ જાય. અહીં મનુષ્યસમાજમાં કહે છે કે ‘મારાથી અન્યાય સહન થતો નથી’, પરંતુ આવા ભવોમાં તો અન્યાય સિવાય બીજી વાત જ નથી. જીવો સતત એકબીજા પર તરાપ માર્યા કરે છે. દરિયામાં પણ શાંત જળ નથી. તેમાં પણ નાનાં માછલાંને તેનાથી મોટું, તેને તેનાથી મોટું ગળી જાય; એવી હરિફાઈ ચાલ્યા જ કરે છે. વગર વાંકે, વગર અપરાધે એક જીવ, બીજા જીવને અન્યાય કર્યા કરે અને તે પણ બીજા પાસેથી અન્યાય પામ્યા કરે. જંગલિયત, અસભ્યતા, ક્ષુદ્ર પરિણામો, સંકલિષ્ટ ભાવો, આર્ત-રોદ્રધ્યાન, અશુભ લેશ્યા આદિ દુર્ગતિમાં છવાયેલાં છે. દુર્ગતિનું અવલોકન કરનારને સ્પષ્ટ લાગે કે ‘સંસાર પારાવાર અન્યાયથી ભરેલો છે. ચારેબાજુ ભયાનક શોષણનું જ વાતાવરણ છે’. નરકમાં પણ જીવો પરસ્પર લડ્યા કરે છે. વગર વાંકે એકબીજાને માર્યા કરે છે. અરે ! નબળા ગણાતા એકેન્દ્રિયમાં પણ આ જ સ્થિતિ છે. એક ઝાડમાં જબરું પાંદડું, નબળાને ખાવા ન દે. નજીક રહેલાં ઝાડો પણ બીજાને ખાવાનું રોકી પોતે તગડાં થાય; પેલું દુબળું થઈને મરી પણ જાય. પૃથ્વી, પાણીમાં તો જીવોનાં એક-બીજા ઉપર ખડકલાં હોય છે. દરિયાના તળિયે જે પાણી છે તેના પર બીજા પાણીની થપ્પીઓ પર થપ્પીઓ ગોઠવાયેલી છે. તમારા પર માણસોના થપ્પા કરીએ તો તમારી શું દશા થાય ? પૃથ્વીકાય, અપકાય વગેરેમાં આ સ્થિતિ છે. નિગોદમાં તો એક જ દેહમાં જન્મેલા અનંતા જીવો પરસ્પર ભીંસાઈ-ભીંસાઈને જીવે અને મરે.

આમ, દુર્ગતિમાં અન્યાયનું જ સામ્રાજ્ય છે. આમાં કોઈ ગતિ પસંદ પડે તેવી નથી. એક-એક દુર્ગતિમાં અસંખ્ય કે અનંતા-અનંત જીવો ભરાયેલા છે. સૃષ્ટિનાં ૮૮.૮૮ % જીવો આ દુર્ગતિઓમાં જ સબડે છે, જ્યાં ન્યાયનો અંશ જ નથી. જીવોની પ્રકૃતિ જ એવી હોય કે અસભ્યતા, જંગલિયત સિવાય ફાવે નહીં. પોતે દુઃખમય જીવે અને બીજાને પણ એ રીતે દુઃખમય જિવાડે. ત્યાંનું વર્તન જોઈને જ ત્રાસ થાય. પારાવાર અત્યાચાર-શોષણ અને તીવ્ર દુઃખોથી ઊભરાતી દુર્ગતિઓ જોનારને ભયકારી છે.

મંદકષાયથી સાહજિક પ્રવર્તેલું ન્યાયી સામ્રાજ્ય :

તેની સામે ઊંચી ગતિઓમાં એવી જીવસૃષ્ટિ છે કે ‘જેના અત્યંત મંદ કષાયો છે, પુણ્યાઈને કારણે વિકસિત ભવ અને ઉત્તમ ભોગોને પામેલા તે જીવો છે; પરંતુ મંદ કષાયના કારણે ત્યાં અન્યાય, અસભ્યતા કે જંગલિયત જેવું કંઈ નથી’. તેવી જીવસૃષ્ટિ તે કલ્પાતીત દેવો અને

યુગલિક મનુષ્યો છે. મનુષ્યલોકમાં જેટલી ભોગભૂમિઓ છે, ત્યાં આવા મંદકષાયવાળા યુગલિક મનુષ્યો છે. Top levelના ઊંચા દેવલોકો - કે જે કલ્પાતીત છે - તેમાં રહેલા ગ્રૈવેયક અને અનુત્તરના અસંખ્ય દેવો પણ મંદ કષાયવાળા છે. આ જીવસૃષ્ટિમાં મંદ કષાયના કારણે કોઈ પરસ્પરનું અન્યાયી વર્તન હોતું નથી. મનુષ્ય તરીકે ભોગભૂમિમાં જન્મ પુણ્યના ઉદયથી થાય છે. પુણ્યશાળી જીવો જ યુગલિક મનુષ્ય બને છે. તેમનો મનુષ્ય અવતાર તમારા કરતાં ઘણો વધારે ભૌતિક ભોગસુખવાળો હોય છે. તેમનાં અસંખ્ય વર્ષનાં આયુષ્ય, નિરોગી રૂપસંપન્ન દેહ, કાળના પ્રભાવે રસ-કસયુક્ત સમૃદ્ધ ભોગો, કલ્પવૃક્ષ દ્વારા મનોવાંછિત સામગ્રીની પ્રાપ્તિ; આ બધાના કારણે મનુષ્ય તરીકે ખૂબ સુખ-શાંતિનું અને સતત અનુકૂળ ભોગમય તેમનું જીવન છે. તે જીવોના કષાય એટલા મંદ છે કે 'કરોડો યુગલિકો સાથે રહે તોપણ ક્યારેય એકબીજાનું ઝૂંટવી લે, એકબીજા સાથે કલહ-કંકાસ કરે કે અન્યાય-શોષણનું વર્તન કરે તેવું બને નહીં'. તે જ રીતે ઊંચા દેવલોકોમાં પણ ભોગસામગ્રીનો પાર નથી. ઉત્કૃષ્ટ પાંચે ઇન્દ્રિયના ભોગ છે, શરીરબળ, રૂપ આદિ શ્રેષ્ઠ છે, અનેક શક્તિઓથી વિકસિત ભવ છે; છતાં તે અસંખ્ય દેવતાઓને પરસ્પર સંઘર્ષ કે કોઈ કલહ થતા નથી, લડાઈ-ઝઘડા, મારા-મારી કશું જ નથી. કષાયો એટલા મંદ હોય કે 'કોઈ જાતના નિયંત્રણ વિના પણ સહજતાથી જ તેવો ખરાબ વર્તન કરવાનો ભાવ જ ન થાય'. વળી, પુણ્ય એટલું છે કે ભોગસામગ્રી વિપુલ પ્રમાણમાં પ્રાપ્ત છે.

દુર્ગતિઓમાં બીજાનું હડપ કરીને જ જીવવાનું છે. ભોગસામગ્રીની અત્યંત અછત અને હાડમારીવાળું જ જીવન છે. વળી, કષાયો એટલા છે કે 'જીવો નવરા શાંતિથી બેસે જ નહીં, એકબીજાને ત્રાસ-સંતાપ કર્યા જ કરે'. દુર્ગતિ એ અન્યાયથી ભરપૂર જીવસૃષ્ટિ છે. ઊંચી સદ્ગતિ કે જ્યાં યુગલિક મનુષ્યો, કલ્પાતીત દેવો છે, તે ભવ જ એવો છે કે જ્યાં અન્યાયને અવકાશ જ નથી, પછી ભલે સંખ્યામાં લાખો, કરોડો કે અબજો ભોગો રહે. યુગલિકો સમૂહમાં સાથે જ રહેતા હોય છે અને કલ્પાતીત દેવતાઓ એક-એક વિમાનમાં મોટી સંખ્યામાં હોય છે; પરંતુ ઝઘડા, મારામારી કે દુષ્ટ વ્યવહાર ક્યારેય થતો જ નથી. આ સાધુ-સંતો નથી, ભોગમાં રહેલાં સંસારી જીવો જ છે, પરંતુ કષાયો મંદ છે. યુગલિકો કે આ દેવતાઓ તમામ મોક્ષે જવાના છે તેવું પણ નથી; કારણ કે ગ્રૈવેયક સુધીના દેવતાઓમાં અભવ્યના જીવો પણ હોઈ શકે. યુગલિકોમાં પણ દુર્ભવ્ય જીવો હોઈ શકે. વળી તેઓના જીવનમાં અત્યારે ધર્મકરણી કાંઈ છે નહીં, માત્ર મંદકષાય જ આમાં જવાબદાર છે.

કષાયોની અપેક્ષાએ ત્રણ પ્રકારના જીવો :

યુગલિક મનુષ્યો અને કલ્પાતીત દેવો મંદ કષાયવાળા છે, દુર્ગતિના જીવો તીવ્ર કષાયવાળા છે, જ્યારે નીચેના દેવલોકો અને કર્મભૂમિના મનુષ્યો મધ્યમ કષાયવાળા છે. આ મોટેભાગે અવલોકી શકાય તેવો વિભાગ છે. સંસારી જીવોની ત્રણ category (કક્ષા) પાડીએ તો : (૧) તીવ્ર કષાયવાળા જીવ (૨) મંદ કષાયવાળા જીવ (૩) મધ્યમ કષાયવાળા જીવ કહી શકાય;

તૃતીય વર્ગમાં રાજસત્તાથી ન્યાયનું પ્રવર્તન :

^૧આ ત્રીજી કક્ષાના જીવોને સમૂહમાં યોગ્ય રીતે રહેવા સામૂહિક ન્યાયની વ્યવસ્થા જરૂરી છે; જે ચલાવવા સત્તાનું કેન્દ્ર અપેક્ષિત છે. દેવલોકોમાં ભવનપતિ, વ્યંતર, જ્યોતિષ અને વૈમાનિકના ૧૨ દેવલોકોમાં આવી કાયમી વ્યવસ્થા હોય છે, જેમાં ઇન્દ્રો સત્તાસ્થાને ગણાય છે. તે ઇન્દ્રોને સહાયક મંત્રીઓ, સામાનિક દેવતાઓ, સેનાપતિ દેવતાઓ, અંગરક્ષક દેવતાઓ આદિ

१. कल्पः आचारः, स चेह इन्द्र-सामानिक-त्रायस्त्रिंशदिव्यवहाररूपः, तमुपगाः प्राप्ताः कल्पोपगाः सोधर्मशानादि-
देवलोकनिवासिनः ।

(प्रज्ञापना मलयगिरि वृत्ति १-३८)

✽ दशादीनि प्रत्येकं पुनर्विभित्सुराह-

इन्द्रसामानिकत्रायस्त्रिंशपारिषद्यात्मरक्षलोकपालानीकप्रकीर्णकाभियोग्यकित्विषिकाश्चैकैकश इति ।।४-४।।
सूत्रम्।।

(भा०) एकैकशश्चैतेषु देवनिकायेषु देवा दशविधा भवन्ति, तद्यथा-इन्द्राः सामानिकाः त्रायस्त्रिंशाः पारिषद्याः आत्मरक्षाः लोकपालाः अनीकानि अनीकाधिपतयः प्रकीर्णकाः आभियोग्याः किल्बिषिकाश्चेति, तत्रेन्द्रा भवनवासिष्यन्तरज्योतिष्क-विमानानामधिपतयः, इन्द्रसमानाः सामानिकाः अमात्यपितृगुरूपाध्यायमहत्तरवत्, केवलमिन्द्रत्वहीनाः, त्रायस्त्रिंशा मन्त्रिपुरोहितस्थानीयाः, पारिषद्या वयस्यस्थानीयाः, आत्मरक्षाः शिरोरक्षस्थानीयाः, लोकपाला आरक्षिकार्थचरस्थानीयाः, अनीकाधिपतयो दण्डनायक-स्थानीयाः, अनीकानि अनीकस्थानीयान्येव, प्रकीर्णकाः पौरजनपदस्थानीयाः, आभियोग्या दासस्थानीयाः, किल्बिषिका अन्तस्थस्थानीया इति॥

(हारि०) एकैकदेवनिकाये दश दशैते भेदा उत्सर्गतः भवन्ति, सूत्रसमुदायार्थः, अवयवार्थं त्वाह-‘एकैकशश्चे’त्यादिना, (८३-३) एकैकशश्च-एकैकस्मिन् एतेषु देवनिकायेषु, किमित्याह-देवा दशविधा भवन्ति इन्द्रादिभेदेन, ‘तद्यथे’त्यादिना, प्रकटार्थं, नवरमिन्द्रास्तद्भवनाद्यपेक्षया परमैश्वर्यभाजः, समानस्थानभवाः सामानिकाः, ‘समानस्य तदादेशचे’ति वचनादौप-संख्यानिकः, त्रयस्त्रिंशदेव त्रयस्त्रिंशाः, स्वार्थे अण्, अर्थचरो राजस्थानीयकल्पः, दण्डनायको-निक्षेपाधिपतिः, अनीकानि-सैन्यानि प्रकीर्णको-विषयाभिमुखीकृतः, कर्मविशेषोऽभियोगः तत्कर्मभिियोग्यं तदेषां विद्यत इत्याभियोग्याः, किल्बिषिकाः-अन्तस्थाश्चण्डालादय इति, लोकस्वभावत एतदित्यमेषामिति ।।

(तत्त्वार्थसूत्र अध्याय-४, सूत्र-४, मूल, उमास्वातिजी कृत स्वोपज्ञ भाष्य, हरिभद्रसरिजी टीका)

✱ एते च-

कल्पोपपन्नाः कल्पातीताश्चेति ॥४-१८॥ सूत्रम् ॥

(भा०) द्विविधा वैमानिका देवाः-कल्पोपपन्नाः कल्पातीताश्च, तान् परस्ताद्वक्ष्याम इति ।।

(हारि०) एतदपि प्रायो निगदसिद्धमेव, नवरमिन्द्रादिदशभेदकल्पनात् कल्या इति ।

(तत्त्वार्थसूत्र अध्याय-४, सूत्र-१६ मूल, उमास्वातिजी कृत स्वोपज्ञ भाष्य, हरिभद्रसरिजी टीका)

તમામ પરિવાર હોય છે; જે દ્વારા ઇન્દ્ર દેવલોકના કરોડો દેવતાઓ ઉપર ન્યાયનો અંકુશ રાખે છે. અન્યાય ન થાય, સહુ સુરક્ષિત અધિકાર સાથે રહે તેવું સંચાલન ઇન્દ્રો કરે છે.

મનુષ્યલોકમાં પણ ભરતક્ષેત્ર, ઔરવતક્ષેત્રમાં કાળ પરાવર્તિત થાય છે. તેથી જ્યારે યુગલિકકાળ પૂરો થાય, ત્યારે મનુષ્યોમાં કષાયોની અભિવૃદ્ધિ થાય, તેથી પરસ્પર ઝઘડા કરે, અસંતોષ વધે, મળેલું ઓછું લાગે, બીજાનું પડાવી લેવાનું મન થાય, બીજાને હેરાન કરવાની વૃત્તિ જાગે. ક્યારેક ક્યારેક આવેશથી ઝૂંટવીને ભોગવે. આવા અવસરે માનવસમૂહમાં પશુસૃષ્ટિ જેવા હીન વ્યવહારો ન આવે, પ્રજા અસભ્ય, જંગલી ન બને, તે માટે રાજ્યવ્યવસ્થાની જરૂર પડે છે.

આ અવસર્પિણીમાં ભરતક્ષેત્રમાં ઋષભદેવ પ્રભુ જન્મ્યા, બાલ્યાવસ્થા પૂરી કરી યુવાવસ્થામાં આવ્યા. તે વખતે યુગલિકોના પરસ્પર ઝઘડા વધતા હતા. થોડાક-થોડાક ઝઘડા તો પ્રથમ કુલકર વિમલવાહનથી નાભિકુલકર સુધીના કાળમાં નાની-નાની નીતિઓ સ્થાપી નિવારતા ગયા. કુલકરોના સમયે હકારનીતિ, મકારનીતિ, ધિક્કારનીતિ અપરાધ નિવારવા સ્થાપિત કરેલ હતી. તેના પ્રવર્તનથી તે કાળના નાના-નાના કલહોનું નિવારણ થઈ જતું. પરંતુ હવે ઝઘડાનું સ્વરૂપ વધ્યું. પરસ્પરના અન્યાયના પ્રસંગો મોટા બનતા ગયા. રોજ લોકમાં કોઈનું ઉપાડી જવાના, કોઈ સાથે દુર્વ્યવહાર કર્યાના દાખલા બનવા લાગ્યા. યુગલિકો આવા પ્રસંગે નાભિકુલકર પાસે આવતા. તે અપરાધ પ્રમાણે દંડનીતિ પ્રવર્તાવતા, પરંતુ ઝઘડા વધવાથી લોકો ઋષભદેવ પાસે પણ ફરિયાદ લઈ આવ્યા. ત્રણ જ્ઞાનના ઘણી ઋષભદેવે સમયાનુસાર વાત કરી કે “મનુષ્યસમૂહમાં ઝઘડા થાય તો તેને નિવારવા ન્યાયીવ્યવસ્થા જોઈએ, તે માટે ન્યાયપ્રવર્તક સત્તાધીશ રાજા જોઈએ. રાજા હોય તો લોકમાં અન્યાયનું ઉન્મૂલન કરે અને ન્યાયની સ્થાપના કરે”. ત્યારે ભોળા યુગલિકો ઋષભદેવને સન્માનથી કહે છે કે “તમે અમારા રાજા.” ઋષભદેવ

૧. પદમવીયાણ પદમા, તદ્યચઉત્થાણ અભિનવા બીયા। પંચમછદ્વસ્સ ય સત્તમસ્સ, તદ્યયા અભિનવા ઉ ॥૧૬૮॥

ગમનિકા-પ્રથમદ્વિતીયયોઃ-કુલકરયોઃ પ્રથમા દણ્ડનીતિઃ-હક્કારાઘ્યા, તૃતીયચતુર્થયોરભિનવા દ્વિતીયા, એતદુક્તં ભવતિ-સ્વત્પાપરાધિનઃ પ્રથમયા દણ્ડઃ ક્રિયતે, મહદપરાધિનો દ્વિતીયવેત્યતોઽભિનવા સેતિ, સા ચ મકારાઘ્યા, તથા પચ્ચમષષ્ઠયોઃ, સપ્તમસ્ય તૃતીયૈવ અભિનવા ધિક્કારાઘ્યા, એતાશ્ચ તિસો લઘુમધ્યમોત્કૃષ્ટાપરાધગોચરાઃ ચલ્લવસેયા ઇતિ ગાથાર્થઃ ॥૧૬૮॥

(આવશ્યક નિર્યુક્તિ એવં ભાષ્ય ભાગ - ૧, નિર્યુક્તિ શ્લોક-૧૬૮, મૂલ-ટીકા)

* અત્રાન્તરે હક્કાર-મક્કાર-ધિક્કારરૂપાણાં દણ્ડનીતીનાં તે લોકાઃ પ્રચુરતરકષાયસમ્ભવાદતિક્રમણં કૃતવન્તઃ, તદનન્તરં ચ તે લોકા અભ્યધિક-જ્ઞાનાદિગુણસમન્વિતં ભગવન્તં વિજ્ઞાય ઋષભસ્વામિને નિવેદનં કૃતવન્તઃ। એવં નિવેદિતે સતિ મિથુનકૈર્ભગવાનાહ-“નીત્યતિક્રમકારિણાં રાજા સર્વનરેશ્વરઃ કરોતિ દણ્ડમ્, સ ચાઽમાત્યાઽઽરક્ષકાદિબલયુક્તઃ કૃતાભિષેકોઽનતિક્રમણીયાઽઽજ્ઞશ્ચ ભવતિ।” એવં કથિતે સતિ ભગવતા તે મિથુનકા બ્રુવતે- “અસ્માકમપિ સ રાજા ભવતુ।” ભગવાનાહ-“યદ્યેવં યાચધ્વં કુલકરં રાજાનમ્।” સ ચ કુલકરસ્તૈર્યાચિતઃ સન્નુક્તવાન્-“ઋષભો ભવતાં રાજા ભવતુ।” તતશ્ચ તે મિથુનકા રાજ્યાભિષેકનિર્વર્તનાર્થમુદકાનયનાય પદ્મિનીસરો ગતવન્તઃ।

(ઉપદેશમાલા શ્લોક-૩ હેયોપાદેયા ટીકા)

માટે યુગલિકોને ભક્તિ, બહુમાન ઘણું છે, તેમના જ્ઞાન અને ઉત્તમ ગુણો ઉપર વિશ્વાસ છે. તેથી પ્રસ્તાવ મૂકે છે, ત્યારે નિઃસ્પૃહી ઋષભદેવ કહે છે કે “તે રીતે રાજા ન બનાવાય. અત્યારે પ્રજામાં કુલકર તરીકે નાભિકુલકર છે, જે લોકોની ફરિયાદનો નિવેડો લાવે છે. વિમલવાહનથી નાભિ સુધીના કુલકરો આ જવાબદારી નિભાવતા આવ્યા છે. તેથી તમે પણ તમારી ફરિયાદ નાભિકુલકરને કરીને તેમની પાસે યોગ્ય રાજાની માગણી કરો.”

નાભિકુલકર દ્વારા ઋષભદેવની પ્રથમ રાજા તરીકે સ્થાપના :

આ બધા ભોળા યુગલિકો નાભિકુલકર પાસે જઈને કહે છે : તમે અમારો અન્યાય દૂર કરે અને ન્યાય આપે એવા એક રાજાની નિમણૂક કરો. અમારે ન્યાય પામવા સત્તાધીશ રાજા જોઈએ એવી ઋષભદેવના સંદર્ભ સાથે વાત કરી. ત્યારે નાભિકુલકરે કહ્યું “આ ભરતક્ષેત્રમાં હાલમાં જાણકાર, બુદ્ધિશાળી, જ્ઞાની હોય તેવો આ ઋષભ જ છે. તેથી ઋષભ જ તમારો રાજા થાઓ.”

આ શાસ્ત્રીય પ્રસંગ દ્વારા એ સમજવાનું છે કે ‘આ ભરતભૂમિમાં સૌથી પહેલી રાજ્યવ્યવસ્થાની સ્થાપના નાભિકુલકરે કરી છે, અને પ્રથમ રાજા ઋષભદેવ થયા છે’. સકલાર્હત્ત્વ સ્તોત્રમાં “આદિમં પૃથિવીનાથ...” બોલો છો તે ઋષભદેવને રાજા નીમનાર, રાજ્યસત્તાની સ્થાપના કરનાર નાભિકુલકર છે અને રાજા તરીકે પ્રથમ રાજ્ય ચલાવનાર, રાજ્યતંત્ર ગોઠવનાર ઋષભદેવ છે.

આ પહેલવહેલી રાજ્યવ્યવસ્થા ભરતભૂમિમાં સ્થપાઈ. તેના ઉદ્દેશ સમજાવી ધર્મતીર્થની સ્થાપનાના ઉદ્દેશને સમજાવવા પ્રયત્ન કરું છું. ^૧આ દુનિયામાં ભૌતિક ક્ષેત્રે સૌથી મોટી સત્તા રાજસત્તા છે. એના જેટલા powers (અધિકાર) બીજી કોઈ સત્તા-સંસ્થાને નથી, પરંતુ તેનો ઉદ્દેશ કેવળ માનવસૃષ્ટિમાં અન્યાયનો નાશ કરી ન્યાયની સ્થાપના કરવાનો છે. બીજા કોઈ ઉદ્દેશથી સત્તા ચલાવવા કે ભોગ ભોગવવા રાજ્યસ્થાપનાની વાત કરી હોત કે ઋષભદેવે રાજ્ય ચલાવ્યું હોત, સંગઠન કર્યું હોત, તો ઋષભદેવને પણ પાપ લાગત; કારણ કે ઉદ્દેશમાં સ્વાર્થબુદ્ધિ ભળે છે. ^૨રાજ્યવ્યવસ્થા ચલાવવા આખી પ્રજામાં સામ-દામ-દંડ-ભેદનીતિપૂર્વક સંચાલન કરવું

૧. સર્વાભીષ્ટકરં નીતિશાસ્ત્રં સ્યાત્સર્વસંમતમ્ । અત્યવશ્યં નૃપસ્યાપિ, સ સર્વેષાં પ્રભુર્યતઃ ॥૧૨॥

(શુક્રનીતિ, અધ્યાય-૧)

૨. તતો ભગવતા અશ્વા હસ્તિનો ગાવઃ, એતાનિ ચતુષ્પદાનિ તદા ગૃહીતાનિ રાજ્યસઙ્ગ્રહનિમિત્તમ્, તથા ઉગ્રા ઉગ્રદંડકારિત્વાત્ રાજવિશેષાઃ, તથા ભોજા ગુરુસ્થાનીયાઃ તથા રાજન્યા સમાનવયસઃ, તથા ઉક્તવ્યતિરિક્તા ક્ષત્રિયાઃ, એષાં ચ સઙ્ગ્રહં રાજ્યાર્થં ચકાર ।

(ઉપદેશમાલા શ્લોક-૩ હેયોપાદેયા ટીકા)

* સ્વામ્યમાત્યસુહૃત્કોશરાષ્ટ્રદુર્ગબલોનિ ચ । સપ્તાંગમુચ્યતે રાજ્યં, તત્ર મૂર્ધા નૃપઃ સ્મૃતઃ ॥૬૧॥ દૃગમાત્યઃ સુહૃદ્ચ્છોત્રં, મુખં કોશો બલં મનઃ । હસ્તૌ પાદૌ દુર્ગરાષ્ટ્રે, રાજ્યાંગાનિ સ્મૃતાનિ હિ ॥૬૨॥

(શુક્રનીતિ, અધ્યાય-૧)

પડે. તે માટે આવશ્યક બળ તરીકે સાત પ્રકારનું સૈન્યબળ એકત્રિત કરવું પડે. મનુષ્યોને યુદ્ધનીતિ શીખવી, શસ્ત્રકળા બતાવી, શસ્ત્રાસ્ત્રના પ્રયોગોમાં નિપુણ કરવા પડે. આ તમામ પાપની ક્રિયા અને પાપનાં સાધનો છે. શાસ્ત્રમાં રાજ્યને મહાઅધિકરણ કહ્યું છે, એટલે કે સર્વ પાપનાં સાધનોનો જેમાં સંગ્રહ, પ્રયોગ હોય તેવું પાપનું કારણ કહ્યું છે; છતાં આગમોમાં લખ્યું કે ‘ઋષભદેવે આ રાજ્યતંત્ર વિકસાવી, સંચાલન કરીને પાપ નથી બાંધ્યું, ઊલટું પુણ્યાનુબંધીપુણ્ય બંધાયું છે’. આ પૃથ્વી પર રાજ્યરૂપી મહાઅધિકરણને પોતે સૌ પ્રથમ ઉત્પન્ન કર્યું, યુદ્ધનીતિઓ ફેલાવી, યુદ્ધ માટેનાં શસ્ત્રોનું શિક્ષણ આપ્યું, વંશ-પરંપરાગત પ્રજામાં આ ચાલે તેવી વ્યવસ્થાઓ સ્થાપી; છતાં તેમને પાપ નથી લાગ્યું, ઉત્તમ પુણ્ય બંધાયું; કારણ કે ઉદ્દેશ અને ભાવો પવિત્ર હતા. પાપપ્રવૃત્તિ શુભ ભાવથી કરવી એ ઉત્તમ સાધક માટે પણ કસોટી છે. તમે પાપપ્રવૃત્તિ શુભ ભાવથી કરતાં શીખ્યા જ નથી, જ્યારે ગૃહસ્થાવાસમાં રહેલા તીર્થંકરોના જીવનમાં જબરદસ્ત ખૂબી એ હોય છે કે ‘ગમે તેવી પાપપ્રવૃત્તિ કરવાનો અવસર આવે, તોપણ તેઓ તેને શુભ ભાવથી જ કરે’.

સભા : યુદ્ધમાં શુભ ભાવ આવે ?

સાહેબજી : આવી શકે, ધર્મયુદ્ધો પણ ઇતિહાસમાં થયાં છે.

સભા : અત્યારે રાજાઓને સત્તા પર બેસાડીએ તો ?

સાહેબજી : તમારી ત્રેવડ નથી. હું અત્યારે રાજાશાહીની નહીં, રાજસત્તાની વાત કરું છું. રાજસત્તામાં રાજા હોય કે બીજી post હોય, પણ governing power (શાસન શક્તિ) તો છે જ. રાજસત્તાની સંચાલનની પદ્ધતિ અનેક હોઈ શકે. તેમાં કઈ પદ્ધતિ સારી, કઈ ખરાબ, કોની વધારે ગુણવત્તા તેની અત્યારે ચર્ચા નથી કરતો. વર્તમાન યુગમાં તો નવા નવા socialism, communism, capitalism નીકળ્યા છે. સાથે-સાથે governing systems (શાસન પદ્ધતિ) પણ જુદી જુદી ફેલાવી છે.

^૧પ્રસ્તુતમાં ભરતભૂમિમાં પહેલું રાજ્ય ઋષભદેવે ચલાવ્યું. તેનો ઉદ્દેશ અત્યંત પવિત્ર હતો.

૧. અત્રાષ્ટકમ્-"અન્યસ્વાહાસ્ય રાજ્યાદિપ્રદાને દોષ એવ નુ। મહાધિકરણત્વેન તત્ત્વમાર્ગેઽવિચક્ષણઃ।।૧।।" અન્યસ્તુ તત્ત્વમાર્ગે વસ્તુનિ પરિચ્છેતત્ત્વેઽવિચક્ષણઃ=અપગ્નિહતઃ આહ, 'વિચક્ષણ' ઇતિ વક્ષ્યમાણપર્યાલોચનયોપહાસવચનમ્। અસ્ય જગદ્ગુરોઃ દોષ એવ અશુભકર્માર્જનમેવ, મહાધિકરણત્વેન-મહારમ્ભપરિગ્રહપચ્ચેન્દ્રિયવધાદિનિમિત્તત્વેન અગ્નિશસ્ત્રાદિદાનવદિતિ દૃષ્ટાન્તોઽધ્યૂહઃ। ઉત્તરમાહ-"અપ્રદાને હિ રાજ્યસ્ય નાયકાભાવતો જનાઃ। મિથો વૈ કાલદોષેણ મર્યાદાભેદકારિણઃ।।૨।। વિનશ્યન્ત્યધિકં યસ્માદિહલોકે પરત્ર ચ। શક્તૌ સત્યામુપેક્ષા ચ, યુજ્યતે ન મહાત્મનઃ।।૩।। તસ્માત્તદુપકારાય, તત્પ્રદાનં ગુણાવહમ્। પરાર્થં દીક્ષિતસ્યાસ્ય વિશેષેણ જગદ્ગુરોઃ।।૪।।" કાલદોષેણાવસર્પિण्या હીનહીનતરાદિસ્વભાવેન મર્યાદાભેદઃ=સ્વપરધનાદિવ્યવસ્થાલોપઃ, નાયકસદ્ભાવેઽપિ કેચિદ્વિનશ્યન્તો દૃશ્યન્તે, અત આહ-અધિકમ્=અત્યર્થમ્ ઇહલોકે=મનુષ્યજન્મનિ પ્રાણાદિક્ષયાત્, પરત્ર=પરલોકે હિંસાદ્યુદ્ધેકાત્ શક્તૌ સત્યાં-સ્વકૃતિસાધ્યત્વજ્ઞાને ઉપકારઃ=અનર્થત્રાણં તત્પ્રદાનં-રાજ્યપ્રદાનં પરાર્થ=પરોપકારાય દીક્ષિતસ્ય=કૃતનિશ્ચયસ્ય વિશેષેણ=સુતરાં સામાન્યરાજ્યદાયકાપેક્ષયા, જગદ્ગુરોઃ=

તેમનો આશય કેવળ માનવસૃષ્ટિમાં ન્યાય ફેલાવી પ્રજાને સંસ્કારી-સભ્ય રાખવી, જેથી ભવિષ્યમાં તે ધર્મોપદેશને અને ધર્મસાધનાને ઝીલવા લાયક રહે. પ્રભુએ માનવસૃષ્ટિમાં આ રાજ્યવ્યવસ્થા સ્થાપીને સંચાલન ન કર્યું હોત તો - ધીમે-ધીમે યુગલિકો વધારે ઝઘડતા રહેત, દિવસે-દિવસે કષાયો વધવાથી જબરો નબળાને દબાવે, શોષણ-અત્યાચાર ચાલુ થાય, જેનાથી જંગલ કે દુર્ગતિ કરતાં બદતર સ્થિતિ માનવસમૂહમાં સર્જાય - આખો માનવસમાજ જંગલી, અસભ્ય, પાશવીવૃત્તિઓવાળો, સંકલિષ્ટ પરિણામવાળો બને. તે અટકાવવા અને પ્રજામાં સંપ, સૌજન્ય, સદાચાર, ન્યાય ટકાવવા લૌકિક સામ્રાજ્ય સ્થાપ્યું. ન્યાય પ્રવર્તાવવા જ પ્રભુએ રાજ્યસંચાલન માથે લીધું, તેમાં સત્તાની લાલચ કે સ્વાર્થનો ભાવ નહોતો. કોઈ અહંકાર કે આસક્તિના ભાવથી પ્રભુ સત્તા પર નથી આવ્યા. સત્તા ચલાવવામાં તેમને કોઈ અંગત રસ નથી. પરોપકારની વૃત્તિથી જ સત્તા ચલાવે છે. જે ભાવથી ઋષભદેવે રાજ્ય કર્યું તે ભાવથી કોઈ પણ વ્યક્તિ રાજ્ય ચલાવે તો તેને તેવું પુણ્ય જ બંધાય. તમે તમારું ઘર પણ શુભ ભાવથી ચલાવી શકતા નથી. અહીં આખું રાજ્ય શુભ ભાવથી ચલાવવાની વાત છે. 'રાજ્યમાં તો શસ્ત્રસામગ્રીનો સંગ્રહ આવે, સૈન્ય ઊભું કરવાનું આવે, પ્રજા પાસેથી tax (કર) લેવાનો આવે, અપરાધીને દંડ-સજા

ભુવનભર્તુઃ તથા ચ મહાધિકરણત્વહેતુરસિદ્ધઃ, અધ્યવસાયપેક્ષત્વાદધિકરણસ્યેતિ ભાવઃ । તતો રાજ્યાદિદાને દોષ એવેત્યપ-
હસ્તિતમ્ । અથાદિપદ-ગ્રાહ્યવિવાહાદિવ્યવહારદર્શને પ્રસજ્જિતદોષસ્ય પરિહારાતિદેશમાહ-"એવં વિવાહધર્માદૌ તથા શિલ્પનિરૂપણે ।
ન દોષો હ્યુત્તમં પુણ્યમિત્યમેવ વિપચ્યતે ॥૫॥" વિવાહધર્મઃ=પરિણયનાચારઃ, આદિના રાજકુલગ્રામધર્માદિપરિગ્રહઃ ।
શિલ્પનિરૂપણે-ઘટલોહચિત્રવસ્ત્રનાપિતવ્યવહારોપદેશે ન દોષો ભગવતઃ, યસ્માદુત્તમં કર્મ તીર્થકરનામકર્મ ઇત્યમેવ-વિવાહ-
શિલ્પાદિનિરૂપણપ્રકારેણૈવ વિપચ્યતે સ્વફલં દદાતિ । વિપાકપ્રાપ્તેઽપ્યશક્તત્વાદનુચિતપ્રવૃત્ત્યભાવાન્ન બન્ધ ઇતિ નાતિપ્રસદ્ગઃ ।
અભ્યુચ્ચયમાહ-"કિઞ્ચેહાધિકદોષેભ્યઃ સત્ત્વાનાં રક્ષણં તુ યત્ । ઉપકારસ્તદેવૈષાં પ્રવૃત્ત્યર્થગ્ તથાઽસ્ય ચ ॥૬॥" ઉપકારો-
હિતકરણમ્, ઇષાં=સત્ત્વાનાં, પ્રવૃત્તૌ અર્થગ્=કારણમ્, અસ્ય=જગદ્ગુરોઃ । આહ ચ-"એતોચ્ચિયગિદ્દોષં સિપ્પાઙ્ગિવિહાણમો
જિણિદસસ । લેસેણ સદોસંપિ હુ બહુદોસનિવારણત્તેણંતિ" ॥ [પઞ્ચા૦ ૭/૩૫] ઉક્તમર્થં દૃષ્ટાન્તેન સમર્થયન્નાહ-"નાગાદે
રક્ષણં યદ્દગ્ધર્તાદ્યાકર્ષણેન તુ । કુર્વન્ન દોષવાંસ્તદ્વદન્યથાઽસંભવાદયમ્ ॥૭॥ તદ્વદ-રાજ્યાદિ, યતુ અયં જગદ્ગુરુઃ સર્વથા
દોષાભાવેન કિમિતિ ન રક્ષણં કરોતીત્યત્રાહ-અન્યથા-અલ્પસ્યાપ્યનર્થસ્યાનાશ્રયણલક્ષણપ્રકારેણાસંભવાદ્ રક્ષણસ્યેતિ શેષઃ ।
ઉક્તં ચ-"તત્ય પદ્માણો અંસો બહુદોસનિવારણાઽઽ જગદ્ગુરુણો । નાગાઙ્ગરક્ષણે જહ કઢ્ઢણદોસે વિ સુહજોગો ॥૧॥ યદ્દુત્તંડસિ
વિસમે ઇદ્ધુ સુયં(સં)પેચ્છીકુળ કીલંતં । તપ્પચ્ચવાયમીઆ તમાણણઙ્ગા ગયા જળણી ॥૨॥ દિદ્ધોઅ તીએ નાગો તં પદ્ધ એંતો
દુતો અ યદ્દુઆ । તો કહ્ધિઓ તઓ તહ, પીડાએવિસુદ્ધભાવાએ" તિ ॥૩॥ [પઞ્ચા૦ ૭/૩૮, ૩૯, ૪૦] ઉક્તાનભ્યુપગમે
બાધામાહ-"ઇત્થં ચૈતદિદૈષ્ટવ્યમન્યથા દેશનાપ્યલમ્ । કુધર્માદિનિમિત્તત્વાદ્ દોષાયૈવ પ્રસજ્યતે ॥૮॥" કુધર્માઃ=શાક્યાદિ-
કુપ્રવચનાનિ આદિ યૈષાં-શ્રુતચારિત્રપ્રત્યનીકત્વાદિભાવાનાં તેષાં નિમિત્તત્વાત્=હેતુત્વાત્ જિનદેશનાપિ હિ નયશતસમાકુલા ।
નયાશ્ચ કુપ્રવચનાલંબનભૂતા દોષાયૈવ ॥૩૯॥

(પ્રતિમાશતક, શ્લોક-૩૯, ટીકા)

૧. એતચ્ચ સર્વં સાવદ્યમપિ લોકાનુકમ્પયા । સ્વામી પ્રવર્તયામાસ, જાનન્ કર્તવ્યમાત્મનઃ ॥૧૭૧॥

(ત્રિષ્ટિશલાકાપુરુષચરિત્ર, પર્વ-૧, સર્ગ-૨)

પણ કરવાનાં આવે, બધાં કઠોર કર્મ અવસરે-અવસરે કરવાં પડે; પરંતુ આ કરતી વખતે ઋષભદેવના હૃદયમાં લૌકિકન્યાયપ્રવર્તનનો જ ઉદ્દેશ છે. આર્યવ્યવસ્થામાં રાજ્યસંચાલન પાછળ માનવસમૂહમાં પરસ્પર સામોજિક ન્યાય પ્રવર્તીવવાનો અને સુબદ્ધ, સભ્ય, સંસ્કારી પ્રજા તૈયાર કરવાનો ઉદ્દેશ હતો. આ સિવાયનો ઉદ્દેશ હોય તો તે ખોટો ઉદ્દેશ છે. તેથી જ રાજાને પ્રજામાં અન્યાય ચલાવે તો પાપ લાગે છે. અરે ! રાજ્ય પોતાની ફરજ ચૂકે છે તેમ કહેવાય છે. દરેક પ્રજાજનને સલામતી, સુરક્ષા પૂરી પાડવાની જવાબદારી પણ રાજ્યની છે. દરેક વ્યક્તિ પ્રજાજન તરીકે સુરક્ષિત અધિકાર સાથે જીવી શકે તે ધ્યાન રાજ્યે રાખવાનું હોય છે. આ જવાબદારી વિશાળ હોવાથી તેને બજાવવા બળ-દંડ આદિની પણ જરૂર પડે, તો પવિત્ર ઉદ્દેશથી રાજાએ તે પણ અજમાવવા, પરંતુ ન્યાયમાં ક્યારેય બાંધછોડ ન કરવી, તે જ રાજ્યનું કર્તવ્ય છે. જેમ દેવલોકમાં દેવતાઓને ન્યાય આપવાની જવાબદારી ઇન્દ્રોને માથે છે, તેમ તેમના સમયના લોકોને અન્યાય ન થાય તેની જવાબદારી ઋષભદેવે લીધી છે. તેમણે કડા લાખ પૂર્વ રાજ્યસંચાલન કર્યું, જે કરતાં અઢળક પુણ્યાનુબંધીપુણ્ય બાંધ્યું છે.

રાજ્યનું ક્ષેત્ર લૌકિક ન્યાય, ધર્મતીર્થનું ક્ષેત્ર લોકોત્તર ન્યાય :

રાજનીતિ પ્રમાણે રાજ્યની સ્થાપના પ્રજાજનોના અધિકાર સુરક્ષિત રાખવા અને તેમને ન્યાય અપાવવા પૂરતી મર્યાદિત છે. તેથી તેમાં જે પોતાના પ્રજાજન નથી, અથવા બીજા રાજ્યના પ્રજાજન છે તેવા માનવોના અધિકારોની સુરક્ષાની પણ જવાબદારી નથી. એટલે ટૂંકમાં માત્ર પોતાના પ્રજાજન એવા મનુષ્યોના અધિકારરક્ષણ કે ન્યાય માટે જ સત્તાસંચાલન છે. હા, છતાં રાજ્યની મુલાકાત લેનારા વિદેશીઓને અમુક સવલતો પૂરી પાડવામાં આવે છે. પ્રસંગે એમને અમુક મર્યાદિત રક્ષણ પણ અપાય છે. જે રક્ષણ તથા સવલતો પણ અપેક્ષાએ સૌજન્યનો એક પ્રકાર છે. સમગ્ર માનવઅધિકારનું રક્ષણ એ પણ ચક્રવર્તીતુલ્ય મહારાજ્યની અપેક્ષા રાખે છે; છતાં તેવું સમુદ્ર પર્યંત પૃથ્વીનું ચક્રવર્તીરાજ્ય પણ ગમે તેટલું ન્યાયી હોય, નીતિપૂર્વક સંચાલન કરાતું હોય, તોપણ તેનું લક્ષ્યબિંદુ તો લૌકિકન્યાય જ રહેશે. જે માનવસમાજ પૂરતો જ સિમિત છે. પશુ-પંખીઓ કે ક્ષુદ્ર જીવ-જંતુઓના અધિકારોની રક્ષા કે તેમના પ્રત્યે ન્યાયી વર્તનની વાત આ રાજ્યસત્તાના સંચાલનમાં આવતી નથી. રાજાવાન ઋષભદેવનું રાજ્ય

૧. યથાડપરાથં દળ્લયેષુ, દળ્લં પ્રાયુઢ્લક્ત નાભિભૂઃ । વ્યાધિતેષુ યથા વ્યાધિચિકિત્સક ઇવાડગદમ્ ॥૧૭૮॥
દળ્લભીતસ્તદા લોકશ્ચક્રે ચૌર્યાદિકં ન હિ । એકૈવ દળ્લનીતિર્હિ, સર્વાન્યાયાહિજાઙ્ગુલી ॥૧૭૯॥ ક્ષેત્રોદ્યાનગૃહાદીનાં, મર્યાદાં કોડપિ કસ્યચિત્ । નાડત્યક્રામત્ પ્રભોરાજામિવ લોકઃ સુશિક્ષિતઃ ॥૧૮૦॥

(ત્રિષષ્ટિશલાકાપુરુષચરિત્ર, પર્વ-૧, સર્ગ-૨)

૨. નીત્યતિક્રમણકારિણાં 'રાજા' સર્વનરેશ્વરઃ કરોતિ દળ્લં, સ ચ અમાત્યારક્ષકાદિબલયુક્તઃ કૃતાભિષેકઃ અનતિક્રમણી-યાજ્ઞશ્ચ ભવતિ ।

(આવશ્યકનિર્યુક્તિ એવં ભાષ્ય ભાગ-૧, નિર્યુક્તિ શ્લોક-૧૯૮, ટીકા)

પણ લૌકિક ન્યાય જ પ્રવર્તાવનારું હતું; કારણ કે ઋષભદેવ પોતે પણ રાજ્યસંચાલન માટે લશ્કરમાં હાથી, ઘોડા વગેરેને જંગલમાંથી પકડી-પકડી મંગાવતા હતા અને તેમને નિયંત્રિત કરી સૈન્યબળ ઊભું કરતા હતા, જે કરવામાં પશુ પર અન્યાય થતો જ હતો; છતાં તે લૌકિક દૃષ્ટિએ ન્યાય હતો, લોકોત્તર દૃષ્ટિએ અન્યાય હતો. આ વાત ઊંચામાં ઊંચું રાજ્યસંચાલન કરનાર ઋષભદેવ માટે પણ સમજવાની. વૈદિકધર્મમાં રામરાજ્ય આદર્શરાજ્ય તરીકે રજૂ કરાય છે, તેના કરતાં આપણે ઋષભદેવનું રાજ્યસંચાલન ઘણું ઊંચું માનીએ છીએ. જૈનશાસ્ત્રો પ્રમાણે આદર્શ રાજ્યસંચાલન તીર્થંકરોનું હોય છે. તેમાં પણ ઋષભદેવના સમયે તો પ્રજામાં ન્યાય-નીતિ-સદાચાર શ્રેષ્ઠ કક્ષાનાં હતાં; છતાં તેવા રાજ્યમાં પણ સામાજિક કાયદા-કાનૂન દ્વારા રક્ષણ તો માનવોને જ હોય છે. ન્યાય-અન્યાયનાં ધોરણ પણ માનવઅધિકારને લક્ષ્યમાં રાખીને જ કરાય છે; માત્ર પશુઓ પ્રત્યે અતિક્રૂર વર્તન કરીને પ્રજા જંગલી ન બને તેટલી કાળજી રખાય છે, બાકી પશુઓને ન્યાય કે સુરક્ષા તો તેમાં પણ પૂરી પડતી નથી. રાજસત્તાનું ન્યાયનું ક્ષેત્ર મર્યાદિત છે, તે સમજાવી ધર્મસત્તાનું વિશાળ ક્ષેત્ર સમજાવવા માંગું છું. ધર્મસત્તાની સ્થાપનાના ઉદ્દેશો આના કરતાં અતિ પવિત્ર અને ઉન્નત છે, તે આગળ કહીશ.

આટલું ચોક્કસ કરી લેવા જેવું છે કે ^૧ ‘લૌકિક ન્યાય રાજસત્તાથી જ પ્રવર્તાવી શકાય, તે વિના માનવસૃષ્ટિમાં ન્યાયની સ્થાપના શક્ય નથી’. સભ્યસમાજમાં રાજ્ય આવશ્યક અનિવાર્ય અંગ છે, તે કોઈ અનિષ્ટ નથી. માનવસમાજમાં યુગલિકકાળ સિવાયના કાળમાં રાજ્યવ્યવસ્થાને આપણે અનિવાર્ય માનીએ છીએ. હા, આ સ્થાપનાનો ઉદ્દેશ પવિત્ર છે, તેથી જ ભગવાને તે કાર્ય કર્યું છે. આપણે ત્યાં communist (સામ્યવાદી) વિચારસરણી નથી. કાર્લ માર્ક્સની વિચારધારા આપણને મંજૂર નથી. તે તો કહે છે કે ‘રાજ્ય જ બધા અનિષ્ટનું મૂળ છે, દમન અને શોષણનો દંડો છે’. તેણે સામ્યવાદ સ્થાપીને આગળ જતાં બધા સરખા થઈ જાય અને વર્ગવિહીન સમાજ ઊભો થાય તેવી અવ્યવહારુ વાતો કરી છે; પણ તેને ખબર નથી કે ‘જ્યાં સુધી માનવસમાજ કષાયોથી ભરેલો છે ત્યાં સુધી વર્ગો રહેવાના અને તેને સભ્યતાથી નિયંત્રિત રાખવા વ્યવસ્થાતંત્ર જરૂરી જ છે’. મંદકષાય હોય તો વ્યવસ્થાતંત્રની જરૂર નહીં. મંદકષાયી આપમેળે મર્યાદામાં રહે, એકબીજાનું પડાવી ન લે, તેથી રાજ્યની જરૂર નથી. વર્ગવિહીન

* ગો-બલીવર્દ-કરભ-સૈરિભાઽશ્વતરાદિકમ્ । આદદે તદુપયોગવિદુરો હિ જગત્પતિઃ ॥૧૩૩॥

(ત્રિષ્ટિશલાકાપુરુષચરિત્ર, પર્વ-૧, સર્ગ-૨)

૧. અરાજકેષુ રાષ્ટ્રેષુ, ધર્મો ન વ્યવતિષ્ઠતે । પરસ્પરં ચ હ્રાદન્તિ, સર્વથા ધિગરાજકમ્ ॥૩॥ ... અથ ચેદાભિવર્તેત, રાજ્યાર્થો બલવત્તરઃ । અરાજકાણિ રાષ્ટ્રાણિ, હતવીર્યાણિ વા પુનઃ ॥૬॥ પ્રત્યુદ્ગમ્યાભિપૂજ્યઃ સ્યાદેતદત્ર સુમન્ત્રિતમ્ । ન હિ પાપાત્ પરતરમસ્તિ કિઞ્ચિદરાજકાત્ ॥૭॥ તસ્માદ્ રાજૈવ કર્તવ્યઃ, સતતં ભૂતિમિચ્છતા । ન ધનાર્થો ન દારાર્થસ્તેષાં યેષામરાજકમ્ ॥૧૨॥

(શ્રી વેદવ્યાસ વિરચિત મહાભારત, શાન્તિપર્વ, અધ્યાય-૬૭)

communism તો યુગલિકકાળમાં હતું. ત્યારે સૌ માનવોમાં મંદકષાય હોય છે. અત્યારે છે તેવી કષાયયુક્ત માનવસૃષ્ટિમાં તો ન્યાય માટે સત્તાનું કેન્દ્ર જોઈએ, જોઈએ અને જોઈએ જ. સત્તાનું કેન્દ્ર ન રાખો તો આ સમાજ કદી સંસ્કારી ન રહી શકે. ધર્મ નહિ, પણ સંસ્કાર, સંસ્કૃતિ, સભ્યતા, માનવતા ટકાવવાં હોય તો આ રાજ્યસત્તા અનિવાર્ય જ છે. માત્ર તેના સંચાલનમાં ઉદ્દેશ અને ભાવો પવિત્ર રહે તો પુણ્ય બંધાય તેમ કહીશું.

લોકોત્તર ન્યાયની સ્થાપના માટે ધર્મતીર્થની સ્થાપના :

ઋષભદેવે તો ગૃહસ્થજીવનની તમામ પ્રવૃત્તિ શુભ ભાવથી કરી છે. રાજ્યની ધુરા પણ માત્ર શુભ ભાવથી જ વહી છે. રાજ્ય સ્વીકાર્યું, સિંહાસન પર બેઠા, ત્યારથી દીક્ષા પર્યંતના સમગ્ર સંચાલનમાં એકાંતે શુભ ભાવ જ હતો; એટલે પુણ્ય જ બંધાય. પ્રભુ જન્મ્યા ત્યારથી રાજ્યસ્થાપના કે સંચાલનયોગ્ય જ્ઞાનથી પરિપક્વ-પૂર્ણ હતા. વળી, આ ગૃહસ્થજીવનની જવાબદારી હતી. તેથી ગૃહસ્થ એવા પ્રભુએ તેને સંપૂર્ણ યોગ્ય રીતે નિભાવી. હવે 'પ્રભુનો દીક્ષાગ્રહણ યોગ્ય સમય જાણીને લોકાંતિકદેવો પ્રભુને વિનંતી કરવા આવ્યા કે 'હે સ્વામી ! આપે ભરતક્ષેત્રમાં જે રીતે લૌકિક ન્યાયની સ્થાપના કરી તે રીતે લોકોત્તર ન્યાયની સ્થાપનારૂપ ધર્મતીર્થનું પ્રવર્તન કરો.' પરંતુ ધર્મસત્તાની સ્થાપના માટે જે જ્ઞાન, ગુણ, શક્તિ, પુણ્યાર્થ જોઈએ તે હજી પ્રભુની ખીલી ન હતી. તે ખીલવવા પ્રભુને પણ હજી સાધના જરૂરી હતી. સાધનામાં વેગ આવે, પૂરપાટ આગળ ધપાય એ હેતુથી સામ્રાજ્ય તજી ઋષભદેવે દીક્ષા લીધી. દીક્ષા લેતાં પૂર્વે પુત્રોને રાજસત્તાની યોગ્ય જવાબદારીઓ વહેંચી પ્રભુએ પોતાનું સાંસારિક કર્તવ્ય સમાપ્ત કર્યું. સર્વ સાંસારિક કર્તવ્યોથી મુક્ત થઈ કેવળ આત્મસાધના કરવી તે જ જૈનદીક્ષા છે. તેથી દીક્ષા બાદ ઋષભદેવને આત્મસાધના સિવાય કોઈ કર્તવ્ય રહ્યું નહીં. પ્રયંત્ર મનોબળવાળા, દૃઢ ઉદ્યમશીલ, અને સ્વકલ્યાણના જાણકાર પ્રભુ માટે સાધનાની ગતિ તીવ્ર હતી. ૧,૦૦૦ વર્ષમાં સર્વ ધાતિકર્મોનો ક્ષય કરી, મોહનો મૂળમાંથી ઉચ્છેદ કરી, પ્રભુ વીતરાગ-સર્વજ્ઞ થયા. ઇન્દ્રો અને દેવતાઓ જે પ્રભુની ભક્તિ જન્મથી કરે છે, તેમને અત્યંત ઉત્સુકતા છે કે 'ક્યારે પ્રભુ પૂર્ણજ્ઞાની બની ધર્મતીર્થ પ્રવર્તાવે' ! પ્રભુના જન્મથી તેમને આકાંક્ષા હોવા છતાં જાણે છે કે 'ભાવતીર્થકર બન્યા વિના પ્રભુ ધર્મતીર્થ પ્રવર્તાવવા સક્ષમ નથી'. રાજ્યવ્યવસ્થા સ્થાપીને તો ખાલી લૌકિક ન્યાય આપવાનો હતો. તે માટે સંસારી એવા પ્રભુનું ગૃહસ્થપણાનું જ્ઞાન પર્યાપ્ત હતું, પરંતુ ધર્મસત્તાનું

૧. ... દેવા લોકાન્તિકાઃ પાદાન્તિકમેત્ય જગત્પ્રભોઃ ॥૧૦૩૬॥ મૂર્ધ્નિ ન્યસ્તૈરઞ્જલિભિઃ, પદ્યકોશસહોદરૈઃ । આસૂત્રિતાપરોત્તંસા, ઇવૈવં તે વ્યજિજ્ઞપન્ ॥૧૦૩૭॥ [ચતુર્ધિઃ કલાપકમ્] શક્રચૂડામણિવિભામ્મોમગ્નચરણામ્બુજ ! । ભરતક્ષેત્રનિર્નિષ્ટમોક્ષમાર્ગપ્રદીપક ! ॥૧૦૩૮॥ લોકવ્યવસ્થા પ્રથમા, યથા નાથ ! પ્રવર્તિતા । પ્રવર્તય તથા ધર્મતીર્થ કૃત્યં નિજં સ્મર ॥૧૦૩૯॥ एवं દેવાસ્તે પ્રભું વિજ્ઞપય્ય, સ્વં સ્વં સ્થાનં બ્રહ્મલોકે દિવીયુઃ । પ્રવ્રજ્યેચ્છુઃ સ્વામ્યપિ સ્વં નિશાન્તં, સદ્યોઽયાસીન્નન્દનોદ્યાનમધ્યાત્ ॥૧૦૪૦॥

(ત્રિષષ્ટિશલાકાપુરુષચરિત્ર, પર્વ-૧, સર્ગ-૨)

પ્રવર્તન કરાવવા જ્ઞાન-શક્તિ ખૂટતાં હતાં. તે પૂર્ણ કક્ષાએ ખીલે નહીં ત્યાં સુધી પ્રભુ પગલું ભરે નહીં. દેવતાઓ-ઇન્દ્રો પણ ત્યાં સુધી ધીરજ ધરીને રાહ જુએ છે. કેવલજ્ઞાન પામેલા પ્રભુને હર્ષ સાથે અતિશયોથી ભક્તિ કરી દેવતાઓ સમવસરણમાં બિરાજમાન કરાવે છે, ^૧જ્યાં પ્રભુ દેશના દ્વારા આ વિશ્વમાં લોકોત્તર ન્યાયનું તંત્ર - ધર્મસત્તાની સ્થાપના દ્વારા કરે છે. જગતના જીવમાત્રના બેલી થવા, નબળા-નાના તમામ જીવોનું શોષણ થતું અટકાવવા, રક્ષણ કરવા, તેને ન્યાય આપવા, તેને લાયક વાતાવરણ સર્જવા અને સમગ્ર જીવસૃષ્ટિને ઉન્નતિ તરફ લઈ જવા લોકોત્તરન્યાયપ્રવર્તનરૂપ ધર્મતીર્થની પ્રભુએ સ્થાપના કરી. ઋષભદેવે લૌકિક ન્યાયના ઉદ્દેશથી રાજસત્તાની સ્થાપના કરી અને લોકોત્તર ન્યાયના ઉદ્દેશથી આ જગતમાં ધર્મતીર્થ સ્થાપ્યું. બંને parallel વિચારવા જેવાં છે. આ વિશ્વમાં લોકોત્તર ન્યાયનું પ્રવર્તન કરવાનું કામ રાજસત્તાનું નથી. તેથી તેના પ્રવર્તન માટે ઋષભદેવે આ ભરતક્ષેત્રમાં નવી ધર્મસત્તા સ્થાપી. લૌકિક ન્યાય અને લોકોત્તર ન્યાયમાં જમીન-આસમાનનો તફાવત છે. સામાજિક વ્યવસ્થા પ્રમાણે કોઈ વ્યક્તિ મનુષ્ય પ્રત્યે અપરાધ કરે તો ગુનેગાર કહેવાય, પણ તે કાયિક ગુનાઓ પૂરતો હોય છે. મનથી ગુનો કરે તો ઋષભદેવના રાજ્યમાં પણ તેની સજાની વ્યવસ્થા નહોતી. લૌકિક રાજ્યમાં માનસિક અપરાધની કોઈ સજા-દંડ નથી. તેવો ન્યાય પ્રવર્તાવવા કોઈ વ્યવસ્થા નથી; જ્યારે ધર્મસત્તામાં તો માનસિક, વાચિક, કાયિક, સૂક્ષ્મ, સ્થૂલ કોઈ પણ અપરાધ હોય, મોટા જીવ પ્રત્યે હોય કે નાના જીવ પ્રત્યે હોય, સમષ્ટિ પ્રત્યે હોય કે વ્યક્તિ પ્રત્યે હોય=ગમે તે પ્રકારનો અપરાધ હોય તેની સજા-દંડરૂપે ન્યાય પ્રવર્તાવે તેનું નામ લોકોત્તર ન્યાય. તે પ્રવર્તાવવાની વ્યવસ્થા ધર્મતંત્રમાં હોય છે. ^૨આગમોમાં ધર્મસત્તાને ‘લોકોત્તર ન્યાયનું પ્રવર્તન કરાવનાર’ કહી છે. ધર્માચાર્યો લોકોત્તર ન્યાયના મોવડી ધુરંધર છે. રાજસત્તા લૌકિક ન્યાય માટે; ધર્મસત્તા લોકોત્તર ન્યાય માટે. દુનિયાનો કોઈપણ ધર્મ લોકોત્તરન્યાયપ્રવર્તનના ઉદ્દેશથી જ છે.

૧. જગન્નેતા જગજ્જેતા, જગન્માન્યો જગદ્વિભુઃ । જગજ્જ્યેષ્ઠો જગદ્દેવો, જગદ્ધ્યેયો જગદ્વિત્ । ૧૨ । જગદર્ચ્યો જગદ્વન્ધુ-ર્જગદ્ધ્યાસ્તા જગદ્વિત્તા । જગન્નેત્રો જગન્મૈત્રો, જગદ્વીપો જગદ્ગુરુઃ । ૧૩ ।

(હેમચન્દ્રસૂરિજી વિરચિત અર્હત્રામસહસ્રસમુચ્ચય, પ્રકાશ-૨)

૨. સંપ્રતિ વ્યવહારિણઃ ઇતિ દ્વિતીયં દ્વારમભિધિત્સુરાહ-

દ્વંમિ લોહ્યા યલુ, લંચિલ્લા ભાવતો ડ મજ્જત્થા । ઉત્તરદ્વઅગીયાગીયાવાલંચપક્ષેહિ । ૧૩ । વ્યવહારિણચતુર્થા, તદ્વથા-નામવ્યવહારિણઃ, સ્થાપનાવ્યવહારિણઃ, દ્રવ્યવ્યવહારિણો, ભાવવ્યવહારિણચ, તત્ર નામસ્થાપને સુજ્ઞાતે, દ્રવ્યવ્યવહારિણો દ્વિધા-આગમતો નોઆગમતશ્ચ, તત્રાગમતો વ્યવહારિણશ્ચાર્થજ્ઞાસ્તે ચાનુપયુક્તા, નોઆગમતસ્ત્રિવિધા-જ્ઞશરીરભવ્યશરીરતદ્વ્યતિરિક્તભેદાત્, તત્ર જ્ઞશરીરભવ્યશરીરદ્રવ્યવ્યવહારિણઃ પ્રતીતાઃ, તદ્વ્યતિરિક્તા દ્વિવિધા-લૌકિકા લોકોત્તરિકાશ્ચ, ભાવવ્યવહારિણોઽપિ દ્વિધા-આગમતો નોઆગમતશ્ચ, આગમતો વ્યવહારિણશ્ચાર્થજ્ઞાસ્તત્રૈવોપયુક્તાઃ નોઆગમતો દ્વિધા-લૌકિકા લોકોત્તરિકાશ્ચ, તત્ર પૂર્વાર્દ્ધેન નોઆગમતો દ્રવ્યભાવલૌકિકવ્યવહારિણઃ પ્રતિપાદયતિ, દ્રવ્યે વિચાર્યમાણે નોઆગમતો જ્ઞશરીરભવ્યશરીરવ્યતિરિક્તા લૌકિકા વ્યવહારિણઃ યલુ લંચિલ્લા ઇતિ, લંચાઉત્કોચ ઇત્યનર્થાતરં, તદ્વન્તઃ, કિમુક્તં ભવતિ ? પરલંચામુપજીવ્ય યે સાપેક્ષાઃ સંતો વ્યવહારપરિચ્છેદકારિણસ્તે દ્રવ્યતો લૌકિકા વ્યવહારિણઃ, ભાવતો ડ

^૧લૌકિકન્યાય બરાબર ન પ્રવર્તે તો તે રાજસત્તા સાચી રાજસત્તા નથી. જે રાજ્ય પ્રજામાં કોઈ અન્યાય, અનીતિ, દમન, શોષણ ચલાવે, અથવા તેને અટકાવનાર યોગ્ય કાયદા-કાનૂન ન

મજ્જત્યાંતિ ભાવતઃ પુનર્નોઆગમતો વ્યવહારિણો મધ્યસ્થા મધ્ય રાગદ્વેષયોરપાંતરાલે તિષ્ઠંતીતિ મધ્યસ્થાઃ યે પરલંચોપચાર-મંતરેણારક્તાદ્વિષ્ટાઃ સંતો ન્યાયૈકનિષ્ઠતયા વ્યવહારપરિચ્છેદતાસ્તે નોઆગમતોલૌકિકભાવવ્યવહારિણાંતિ ભાવઃ, અધુના લોકોત્તરિકાન્ નોઆગમતો દ્રવ્યવ્યવહારિણઃ પ્રતિપાદયતિ, ઉત્તરદબ્બઅગીયાંતિ, ઉત્તરે લોકોત્તરે દ્રવ્યે વિચાર્યમાણા નોઆગમતો દ્રવ્યવ્યવહારિણોઽગીતા અગીતાર્થાઃ તે હિ યથાવસ્થિતં વ્યવહારં ન કર્તુમવબુધ્યંતે, તતસ્તદ્દ્રવ્યવ્યવહારો દ્રવ્યવ્યવહાર એવ ભાવસ્ય યથાવસ્થિતપરિજ્ઞાન-લક્ષણસ્યાભાવાત્ દ્રવ્યશબ્દોઽપ્રાપ્તપ્રધાનવાચી, અપ્રધાનવ્યવહારિણસ્તે ઇત્યર્થઃ, ગીયાવાલંચપક્ષેહિં ઇતિ, યદિવા ગીતાર્થા અપિ સંતો યે પરલંચામુપજીવ્ય વ્યવહારં પરિચ્છિદંતિ, તેઽપિ દ્રવ્યવ્યવહારિણોઽથવા વિના લંચાં ગીતાર્થા અપિ યે મમાયં ભ્રાતા મમાયં નિજક ઇતિ પક્ષેણ પક્ષપાતેન વ્યવહારકારિણસ્તેઽર્ધા દ્રવ્યવ્યવહારિણઃ મધ્યસ્થરૂપસ્ય ।।

સંપ્રતિ નોઆગમતો લોકોત્તરિકાન્ ભાવવ્યવહારિણઃ પ્રાહ-

પિયધમ્માદદ્ધમ્મા, સંવિગ્ગા ચેવ વજ્જમીરુ અ । સુત્તથતદુભયવિઝ્ઞ, અનિસ્સિયવવહારકારી ય ।।ભા૦૧૪।।

(વ્યવહારસૂત્ર પીઠિકા, ભાષ્યગાથા ૧૩, ૧૪ મૂલ, આ. મલયગિરિજી કૃતા ટીકા)

✽ સંપ્રતિ પિયધમ્મે ય બહુસુણે ઇત્યસ્ય વ્યાખ્યાનમાહ-

પિયધમ્મોજાવસુયંવવહારન્ના ઉ જે સમવસ્યાયા । સવ્વેવિ જહાદિદ્ધા, વવહરિયવ્વા ય તે હોંતિ ।।ભા૦૨૬।।
 ઇહાદ્યંતગ્રહણે મધ્યસ્યાપિ ગ્રહણમિતિ ન્યાયાત્, પ્રિયધર્મ્મબહુશ્રુતગ્રહણે તદંતરાલવર્તિનામપિ દૃઢધર્મ્માદીનાં ગ્રહણં, તતઃ પ્રિયધર્મણ આરભ્ય યાવત્ શ્રુતં સૂત્રાર્થતદુભયવિદ ઇતિ પદં તાવત્ યે વ્યવહારજ્ઞા વ્યવહારપરિચ્છેદકર્તારઃ પ્રાક્સમાખ્યાતાસ્તે સર્વેઽપિ યથોદ્દિષ્ટા યથોક્તસ્વરૂપા વ્યવહર્તવ્યા ભાવવ્યવહર્તવ્યા ભવંતિ, પ્રત્યેતવ્યા ઇતિ શેષઃ, પ્રિયધર્મ્માદિતયા સૂત્રાર્થતદુભયવિત્તયા ચ તેષાં પ્રજ્ઞાપનીયત્વાત્ ઇતિ વ્યવહારઃ પ્રાયશ્ચિત્તવ્યવહારઃ આભવત્સચિત્તાદિવ્યવહારશ્ચ તત્ર દ્વિવિધેઽપિ વ્યવહારે વ્યવહર્તવ્યં ।।૨૬।।

પ્રાયો ગીતાર્થેન સહ-નાગીતાર્થેન તથા ચાહ-

અગીણં સંદ્ધિં, વવહરિયવ્યં ન ચેવ પુરિસેન । જમ્હા સો વવહારે કયંમિ સમ્મં ન સદ્દહંતિ ।।ભા૦૨૭।।
 ઇહ યઃ સ્વયં વ્યવહારમવબુધ્યતે પ્રતિપાદ્યમાનો વા પ્રતિપદ્યતે વ્યવહારં સ ગીતાર્થઃ, ઇતરસ્ત્વગીતાર્થઃ, તત્રાગીતેનાગીતાર્થેન સાર્દ્ધં નૈવ પુરુષેણ વ્યવહર્તવ્યં; કસ્માદિત્યાહ, યસ્માત્ સોઽગીતાર્થો વ્યવહારે કૃતેઽપિ ન સમ્યક્ શ્રદ્ધતે ન પરિપૂર્ણમપિ વ્યવહારં કૃતં તથેતિ પ્રતિપદ્યતે, ઇતિ તસ્માદ્ ગીતાર્થેન સહ વ્યવહર્તવ્યં ।।૨૭।।

યત આહ-

દુવિહંમિ વવહારે ગીયત્થો પળવિજ્જઈ જંતુ । તં સમ્મં પઙ્કિવજ્જઈ ગીયત્થંમી ગુણા ચેવ ।।ભા૦૨૮।।
 દ્વિવિધેઽપિ પ્રાયશ્ચિત્તલક્ષણે આભવત્સચિત્તાદિવ્યવહારલક્ષણે ચ વ્યવહારે ગીતાર્થો યત્રત્યાખ્યાપ્યતે, પાઠાંતરં પળવિજ્જઈ પ્રજ્ઞાપ્યતે તત્સમ્યક્ પ્રતિપદ્યતે ગીતાર્થત્વાત્, તથા ચાહ ગીયત્થંમી ગુણા ચેવ, ગીતાર્થે ગુણા એવ નાઽગુણાઃ અગુણવતો ગીતાર્થત્વાયોગાત્, યથા ચ ગીતાર્થઃ સંપ્રતિપાદ્યમાનઃ સમ્યક્ પ્રતિપદ્યતે ।।૨૮।।

(વ્યવહારસૂત્ર પીઠિકા, ભાષ્યગાથા ૨૬, ૨૭, ૨૮ મૂલ, આ. મલયગિરિજી કૃતા ટીકા)

૧. યો હિ ધર્મપરો રાજા દેવાંશોઽન્યશ્ચ રક્ષસામ્ । અંશભૂતો ધર્મલોપી પ્રજાપીઢાકરો ભવેત્ ।।

(શુક્રનીતિ, ૧/૭૦)

કરે, અથવા તેનું proper (યોગ્ય) અમલીકરણ ન કરે તે રાજ્ય કુરાજ્ય કહેવાય. ^૧જે રાજ્યમાં પ્રજાજન એવા મનુષ્યો યોગ્ય ન્યાયને પામે, સૌના અધિકારો સુરક્ષિત રહે, દુર્જનોને દંડ થાય, સજ્જનોનું માન સચવાય, દુષ્ટોની દુષ્ટતાને ડામે, અન્યાયનું ઉન્મૂલન કરે, પ્રજાજનને રક્ષણ આપે તે રાજ્ય સુરાજ્ય કહેવાય.

સભા : રાજ્ય જ અન્યાય કરે તો ?

સાહેબજી : રાજનીતિમાં તેવા રાજાને પદભ્રષ્ટ કરવાનો કલ્પો છે.

સભા : કોણ કરે ?

સાહેબજી : વિચક્ષણ મંત્રીમંડળ, રાષ્ટ્રના આગેવાનો, અને તેઓ ન કરે તો રાજ્યના પ્રબળ અન્યાયમાં ધર્મચાર્યો પણ પદભ્રષ્ટ કરી શકે છે. ધર્મશાસ્ત્રોમાં તેનું વર્ણન છે, પણ તમે હાલમાં રાજાશાહીની system (પદ્ધતિ) જ રાખી નથી. આર્યનીતિમાં રાજ્યના આદર્શોનું જે વર્ણન છે, અને હાલના નવી systemના રાજ્યના બંધારણમાં જે આદર્શો રજૂ કરાયા છે, તે જ પાયામાં જુદા છે.

લૌકિક અને લોકોત્તર ન્યાયનું પરસ્પર વિશાળ અંતર :

^૩લોકોત્તર ન્યાયની વાત કરવી હોય તો ધર્મસત્તાને કેન્દ્રસ્થાને મૂકવી પડે. જેમ સમાજમાં રાજસત્તા કેન્દ્રસ્થાને છે, તેના નિયંત્રણ નીચે તમામ સામાજિક કાયદા-કાનૂનો ચાલે છે; તેમ

✽ અવિવેકી યત્ર રાજા, સથ્યા યત્ર તુ પાક્ષિકાઃ । સન્માર્ગોઽજ્ઞિતવિદ્વાંસઃ, સાક્ષિણોઽનૃતવાદિનઃ ॥૪૬॥ દુરાત્મનાં ચ પ્રાબલ્યં, સ્ત્રીણાં નીચજનસ્ય ચ । યત્ર નેચ્છેદ્ધનં માનં, વસતિ તત્ર જીવિતમ્ ॥૪૭॥

(શુક્રનીતિ, અધ્યાય-૩)

✽ અધર્મનિરતો યસ્તુ, નીતિહીનશ્ચલાન્તરઃ ॥૩૧૯॥ સકર્ષકોઽતિદણ્ડી, તદ્ગ્રામં ત્યક્ત્વાઽન્યતો વસેત્ । ... ॥૩૨૦॥

(શુક્રનીતિ, અધ્યાય-૩)

૧. દુષ્ટનિગ્રહણં દાનં, પ્રજાયાઃ પરિપાલનમ્ । યજનં રાજસૂયાદેઃ, કોશાનાં ન્યાયતોઽર્જનમ્ ॥૧૨૩॥ કરદીકરણં રાજાં, રિપૂણાં પરિમર્દનમ્ । ભૂમેરુપાર્જનં ભૂયો, રાજ્યવૃત્તં તુ ચાષ્ટધા ॥૧૨૪॥

(શુક્રનીતિ, અધ્યાય-૧)

૨. ગુણનીતિબલદ્વેષી કુલભૂતોઽપ્યધાર્મિકઃ ॥૨૭૪॥ નૃપો યદિ ભવેત્તં તુ, ત્યજેદ્રાષ્ટ્રવિનાશકમ્ । તત્પદે તસ્ય કુલજં, ગુણયુક્તં પુરોહિતઃ ॥૨૭૫॥ પ્રકૃત્યનુમતિ કૃત્વા, સ્થાપયેદ્રાજ્યગુપ્તયે । ... ॥૨૭૬॥

(શુક્રનીતિ, અધ્યાય-૨)

૩. નવં ન કુજ્જા બિહુણે પુરાણં, ચિચ્ચાઽમઈ તાઈ ય સાહ એવં । એતોવયા બંભવતિત્તિ વુત્તા, તસ્સોદયટ્ઠી સમણેત્તિબેમિ ॥૨૦॥ અહિંસયં સવ્વપયાણુકંપી, ધમ્મે ઠિયં કમ્મવિવેગહેઉં । તમાયદંડેહિં સમાયરંતા, અબોહીએ તે પહિરૂવમેયં ॥૨૫॥

... 'ત્રાયી' ભગવાન્ સર્વસ્ય પરિત્રાણશીલો, ... ॥૨૦॥ ... અતોઽસૌ ભગવાનહિંસકઃ, તથા સર્વેષાં પ્રજાયન્તે ઇતિ

લોકોત્તર ન્યાય અંગેના તમામ નીતિ-નિયમો ધર્મસત્તા દર્શાવે છે. લોકોત્તર ન્યાયની સીમાઓ અમર્યાદિત છે; કેમ કે તે સમગ્ર જીવસૃષ્ટિના મૂળભૂત અધિકારો મંજૂર કરે છે. આ સૃષ્ટિમાં જીવમાત્રને જીવવાના અધિકારો સમાન છે. તેમાં નબળો જીવ કે સબળો જીવ, નાનો જીવ કે મોટો જીવ, ક્ષુદ્ર જીવ કે મહત્ત્વપૂર્ણ જીવ, તેના આધારે ભેદભાવ નથી. માત્ર મનુષ્યને જ જીવવાના અધિકાર, સ્વતંત્રતા કે વિકાસ અંગેના અધિકારો સ્વીકારવા; તે સ્વાર્થી મનોવૃત્તિની નિશાની છે. આપણે મનુષ્ય છીએ, માટે માનવનો વિચાર કરવો વાજબી છે; પરંતુ - આપણે જીવ છીએ, આપણામાં જેવી સુખ-દુઃખની સંવેદના છે તેવી બધા સજીવોમાં છે, ^૧આપણે જીવવા ઇચ્છીએ છીએ તેમ જીવમાત્ર જીવવા ઇચ્છે છે - આ વાસ્તવિકતાનો સ્વીકાર વિશાળ હૃદય બનાવી ધર્મ શીખવે છે. તેથી ધર્મનું ધ્યેય રાજ્ય કરતાં વધારે વ્યાપક, વિશાળ અને ઉન્નત છે.

^૨ન્યાયી વ્યવસ્થા આપનાર રાજ્ય અને ધર્મ બંનેમાં અપરાધોનો દંડ ચોક્કસ આવે, પરંતુ બંનેના ન્યાયની સીમામાં જ તફાવત હોવાથી દંડ પણ મર્યાદિત અને વિશાળ બને છે. રાજ્યસત્તામાં માત્ર મનુષ્ય પૂરતા પરસ્પરના મોટા અન્યાયી વર્તન માટે જ દંડની વ્યવસ્થા છે; જ્યારે ધર્મ તો તમામ જીવો પ્રત્યેના અન્યાયી વર્તન, તે પણ માનસિક, વાચિક, કાચિક, સ્થૂલ, સૂક્ષ્મ તમામ અપરાધોના દંડની વ્યવસ્થા દર્શાવે છે. તેના અમલીકરણનું વ્યવસ્થાતંત્ર પણ સ્થાપિત કરે છે. ^૩રાજ્યના નાયક વિના રાજ્ય ન ચાલે, તેમ ધર્મસત્તાના નાયક વિના ધર્મશાસન ન ચાલે.

જગતમાં ઊંચામાં ઊંચા આદર્શો, ધ્યેયો ધર્મસત્તા પ્રવર્તાવે છે, એટલે રાજ્ય તેનાથી મહાન ન

प्रजा-जन्तवस्तदनुकम्पी च तान्संसारे पर्यटतोऽनुकम्पते भगवान् तच्छीलश्च तमेवंपरूपं 'धर्म' परमार्थभूते व्यवस्थितं कर्मविवेकहेतुभूतं भवद्विधा आत्मदण्डैः समाचरन्त-आत्मकल्पं कुर्वन्ति ... ॥૨૫॥

(શીલાંકાચાર્ય કૃત સૂત્રકૃતાંગસૂત્ર, શ્રુતસ્કંધ-૨, અધ્યયન-૬, શ્લોક -૨૦, ૨૫, મૂલ-ટીકા)

૧. નિજ નિજ જીવિત સહુને વાહલું, મરવું ન વાંછે કોયજી; એમ જાણી હિંસા પરિહરીયે, મારીજે નહીં એ જીવજી. ૮.

(ભાવસાગરજી કૃત ષડ્જીવનિકાધના આયુધ્યની સજ્જાય)

૨. દણ્ડ એ વરો લોકે પુરુષસ્યેતિ મે મતિઃ ।

(વાલ્મીકિરામાયણ, ૬/૨૨/૪૯)

* નાદણ્ડઃ ક્ષત્રિયો ભાતિ, નાદણ્ડો ભૂમિમશ્નુતે । નાદણ્ડસ્ય પ્રજા રાજઃ, સુખં વિન્દન્તિ ભારત ॥૧૪॥

(શ્રી વેદવ્યાસ વિરચિત મહાભારત, શાન્તિપર્વ, અધ્યાય-૧૪)

* एषां ज्यायस्तु कोन्तेय ! दण्डधारणमुच्यते । बलं हि क्षत्रिये नित्यं, बले दण्डः समाहितः ॥૧૩॥

(શ્રી વેદવ્યાસ વિરચિત મહાભારત, શાન્તિપર્વ, અધ્યાય-૨૩.)

૩. राष्ट्रस्यैतत् कृत्यतमं, राज एवाभिषेचनम् । अनिन्द्रमबलं राष्ट्रं, दस्यवोऽभिभवन्त्युत ॥૨॥

(શ્રી વેદવ્યાસ વિરચિત મહાભારત, શાન્તિપર્વ, અધ્યાય-૬૭)

થઈ શકે. સમાજકલ્યાણની સંસ્થાઓના ઉદ્દેશ પણ મર્યાદિત હોય છે. મનુષ્યના અમુક વર્ગ કે તેની ચોક્કસ ભૌતિક તકલીફોના નિવારણની પ્રવૃત્તિ તેમાં સંકળાયેલી હોય છે; જ્યારે ધર્મમાં તો જીવમાત્રનાં સુખ-દુઃખ, ન્યાય-અન્યાય, હિત-અહિતનો વિચાર કરાતો હોય છે, પછી તે દુનિયાનો ગમે તે ધર્મ હોય. ધર્મની હદ વિશાળ જ રહેવાની. અરે ! Christianityમાં (ખ્રિસ્તીધર્મમાં) પણ કોઈ માણસનું મનથી બૂરું ઇચ્છવું તે પણ અધર્મ છે, તેવો ઉપદેશ હશે; જ્યારે રાજ્ય આવા માનસિક અપરાધોને પોતાની દંડનીતિમાં નહીં લે. અનાર્થ ધર્મો પણ રાજ્ય કરતાં ઊંચી ન્યાય-નીતિની વાત ચોક્કસ રજૂ કરશે.

ધર્મ જેટલો વિકસિત, તેટલું તેમાં જીવસૃષ્ટિનું ઊંડાણથી વર્ણન અને તેના ન્યાયી અધિકારોની વાતો આવે. જૈનધર્મમાં જીવસૃષ્ટિનું સૂક્ષ્મતાથી વર્ણન છે, તેવું બીજા ધર્મોમાં નહિ મળે. તેથી સમગ્ર જીવસૃષ્ટિ પ્રત્યેના ન્યાયી વર્તનરૂપ આચારો પણ જૈનધર્મના જુદા પડશે. લોકોત્તર ન્યાય આપવામાં પણ દરેક ધર્મ પોતપોતાની ક્ષમતા અનુસારે પ્રવર્તશે, છતાં ધર્મો સામાજિક આદર્શો કરતાં ઊંચા આદર્શો ધરાવનારી સંસ્થાઓ છે. ધર્મની મહાનતા તેના ધ્યેય અને પ્રવૃત્તિના આધારે ચોક્કસ સ્વીકારવા જેવી છે. તેમાં પણ જૈનશાસનના ધ્યેય, આદર્શો, વ્યવસ્થાતંત્રની તોલે આ જગતમાં કોઈ નહીં આવે. લોકોત્તર ન્યાય પ્રવર્તાવવાની જવાબદારી તીર્થંકરો ધર્મતીર્થ પ્રવર્તાવવા દ્વારા અદા કરે છે. તીર્થંકરો ઉપદેશ માટે સમવસરણમાં બિરાજમાન થાય છે, ત્યારે તે પૂર્ણજ્ઞાની આત્મા છે. સમગ્ર જીવસૃષ્ટિ તેમને ‘હસ્તામલકવત્’ (હાથમાં રહેલ આમળાની જેમ) દેખાય છે. તેમના હૃદયમાં સર્વ જીવો પ્રત્યે અપાર વાત્સલ્ય છે. તેઓ જીવમાત્રનાં બેલી છે, ન્યાયના ફિરસ્તા, કરુણાના સાક્ષાત્ પૂંજ છે. તેમના હૃદયમાં જીવમાત્રની હિતચિંતા સમાયેલી

૧. માતૃવત્પરદારણિ પરદ્રવ્યાણિ લોષ્ટવત્ । આત્મવત્ સર્વભૂતાનિ વીક્ષન્તે ધર્મબુદ્ધયઃ ॥

(પંચતંત્ર, ૧/૪૩૫)

✽ સ્વાત્મવત્સર્વભૂતેષુ કાયેન મનસા ગિરા । અનુજા યા દયા સૈવ પ્રોક્તા વેદાન્તવેદિભિઃ ॥

(જાબાલયોગ, ૧/૧૫)

✽ પ્રાણા યથાત્મનોઽભીષ્ટા ભૂતાનામપિ તે તથા । આત્મૌપમ્યેન ભૂતેષુ દયાં કુર્વન્તિ સાધવઃ ॥

(હિતોપદેશ, પ્ર. ૧.૫)

✽ અહિંસા સત્યમસ્તેયમકામક્રોધલોભતા । ભૂતપ્રિયહિતેહા ચ ધર્મોઽયં સાર્વર્ણિકઃ ॥

(શ્રીમદ્ ભાગવત્)

૨. વિશ્વદૃશ્વા વિભુર્ધાતા, વિશ્વેશો વિશ્વલોચનઃ । વિશ્વવ્યાપી વિધુર્વેધાઃ, શાશ્વતો વિશ્વતોમુખઃ ॥૫॥

(હેમચન્દ્રસૂરિજી વિરચિત અર્હંત્રામસહસ્રસમુચ્ચય, પ્રકાશ-૧)

૩. તતઃ-

અનેન ભવનૈર્ગુણ્યં, સમ્યગ્વીક્ષ્ય મહાશયઃ । તથાભવ્યત્વયોગેન, વિચિત્રં ચિન્તયત્યસૌ ॥૨૮૪॥

અનેન-સદ્દર્શનેન, ભવનૈર્ગુણ્યં-જરામરણાદિવ્યસનબહુલતયા સંસારનિર્ગુણભાવમ્, સમ્યગ્-યથાવત્, વીક્ષ્ય-વિલોક્ય મહાશયઃ-પ્રશસ્તપરિણામઃ તથાભવ્યત્વયોગેનોક્તરૂપેણ, વિચિત્રં-નાનારૂપમ્ ચિન્તયતિ-ભાવયતિ અસૌ ભિન્નગ્રન્થિર્જન્તુઃ ॥૨૮૪॥

છે. જીવસૃષ્ટિ પ્રત્યેના અનુપમ વાત્સલ્યથી તેઓ જ્યારે તીર્થ પ્રવર્તાવે ત્યારે તેમના ધર્મશાસનમાં અમર્યાદિત ન્યાયનો જ ઉપદેશ હોય છે. તીર્થકરો જ્ઞાનથી જુએ જ છે કે 'આખો સંસાર અન્યાયથી ભરેલો છે'. સંસાર એટલે અન્યાયનું જ ઘર. તેમાં પણ દુર્ગતિઓમાં જંગલિયત સિવાય કશું છે જ નહીં. મનુષ્ય કે દેવલોકમાં પણ માત્ર પરસ્પરનો ન્યાય સુરાજ્ય હોય તો પ્રવર્તે, પરંતુ તેમના જીવનમાં લોકોત્તર દૃષ્ટિએ તો અન્યાય જ છે. ચારેય ગતિરૂપ સમગ્ર જીવસૃષ્ટિ અન્યાયમાં જ રાચે છે, અન્યાયથી જ સંસાર ચાલે છે, સંસારનો મૂળ પાયો જ અન્યાય છે. જીવો બીજા પ્રત્યે અન્યાય કરી રહ્યા છે, અને બદલામાં અન્યાય મેળવી રહ્યા છે. આખો સંસાર અન્યાયમાં પિસાઈ રહ્યો છે.

આવું વિશ્વાવલોકન કરનારા તીર્થકરોએ જગતમાં વ્યાપક ન્યાયનો માર્ગ વહેતો મૂક્યો. અરિહંતો ન થયા હોત તો લોકોત્તર ન્યાય પ્રવર્તાવવાનો રાહ ચીંધનાર આ વિશ્વમાં કોઈ હતું નહીં. રસ્તે જતી કીડી કે ઝાડનાં પાંદડાં પર પણ તીર્થકરોનો ઉપકાર છે; કારણ કે તેવી નબળી જીવસૃષ્ટિ પ્રત્યે પણ ન્યાયનું પ્રવર્તન તીર્થકરોએ કર્યું છે. અરે ! માત્ર આદર્શ નથી બતાવ્યો, તેવું ન્યાયી વર્તન આચરવાની ઉત્તમ જીવનવ્યવસ્થા પણ દર્શાવી; કેમ કે આદર્શ વાતોમાં નથી રાખવાનો, જીવનમાં આચરવાનો છે. ન્યાયી વર્તનવાળી ઉત્તમ જીવનવ્યવસ્થા સદા મળતી રહે તેવું તંત્ર પણ સ્થાપીને ગયા છે.

સભા : ઋષભદેવે સ્થાપેલી રાજ્યવ્યવસ્થા લોકોત્તર કેમ ન કહેવાય ?

સાહેબજી : ન કહેવાય, કેમ કે તેમના રાજ્યમાં પણ મનુષ્યલોકને જ ન્યાય અપાતો. પશુ-પંખીઓ કે અન્ય જીવ-જંતુઓ પ્રત્યેના ન્યાયી વર્તનના કાયદા-કાનૂન ન હતા. વળી, તેવા અન્યાયનો કોઈ દંડ પણ ન હતો. લોકપૂરતા મર્યાદિત કે મનુષ્યલોકમાં પ્રસિદ્ધ ન્યાયની જ વાત હતી. તેથી તે લૌકિક ન્યાયના ઉદ્દેશથી જ હતું. જ્યારે માનવલોકથી આગળ વધીને સમગ્ર

एतदेव दर्शयति-

मोहान्धकारगहने, संसारे दुःखिता बत। सत्त्वाः परिभ्रमन्त्युच्चैः, सत्यस्मिन्धर्मतेजसि॥२८५॥

મોહાન્ધકારગહને - મિથ્યાત્વાદિમોહનીયધ્વાન્તબહુલે સંસારે-ભવે દુઃખિતાઃ-સઙ્ગાતદુઃખાઃ, 'વત'-ઇત્યામન્ત્રણે 'સત્ત્વાઃ'-પ્રાણિનઃ પરિભ્રમન્તિ-સઞ્ચરન્તિ ઉચ્ચૈરતીવ સતિ-વિદ્યમાને અસ્મિન્-સર્વજોપજ્ઞે ધર્મતેજસિ-ધર્મલક્ષણ ઉદ્યોતે॥૨૮૫॥

अहमेतानतः कृच्छ्राद्, यथायोगं कथञ्चन। अनेनोत्तारयामीति वरबोधिसमन्वितः॥२८६॥

અહં-કર્તા એતાન્-ભીષણભવભ્રમણરીણાન્પ્રાણિનઃ અતો-ભવાત્ કૃચ્છ્રાદ્-કૃચ્છ્રરૂપાત્ યથાયોગં ઉત્તારણઘટનાનતિક્રમેણ કથજ્ચન-કેનાપિ પ્રકારેણ અનેન ધર્મતેજસા ઉત્તારયામ્યપસારયામિ इत्येतत् वरबोधिसमन्वितः-उक्तरूपवरबोधि-सम्पन्नः॥२८६॥

(योगબિન્દુ, શ્લોક-૨૮૪, ૨૮૫, ૨૮૬ મૂલ-ટીકા)

* स्वयम्भूरमणस्पर्धिकरुणारसवारिणा । अनन्तजिदनन्तां वः प्रयच्छतु सुखश्रियम् ॥१६॥

(પૂ. હેમચન્દ્રસૂરીશ્વરજી વિરચિત સકલાર્હત્ સ્તોત્રમ્)

જીવસૃષ્ટિના ન્યાયને લક્ષ્યમાં લઈ નીતિ-નિયમો દર્શાવે તો તે લોકોત્તર ન્યાયતંત્ર કહેવાય.

સભા : ન્યાય તો પરલોકમાં કર્મસત્તા આપે ને ?

સાહેબજી : તમે નથી શ્રાવકાચારનો મર્મ સમજતા, નથી સાધ્વાચારનો મર્મ સમજતા. તમારી સાથે ક્યાંથી વાત કરું હું ? અરે ! આ લોકમાં, અત્યારે જ સર્વ જીવો પ્રત્યેનો લોકોત્તર ન્યાય પ્રવર્તાવનાર ધર્મસત્તા છે, પરલોકમાં નહીં. તમને ન્યાય શું છે, તે જ ખબર નથી. તમારા પ્રત્યે કોઈ જરાક ગેરવર્તન કરે તોપણ રાતા-પીળા થઈ જાઓ છો. હકીકતમાં સામાએ તમને કાંઈ નુકસાન ન કર્યું હોય, માત્ર જરાક કડક થઈને તમારી ભૂલ બતાવી હોય, તોપણ તમને ‘મારી સાથે અયોગ્ય વર્તન કરે છે,’ તેવો અહેસાસ થાય છે. તમને કોઈ પણ જીવસૃષ્ટિ તરફથી જરાક અન્યાય થાય તો છળી ઊઠો છો. તમને તમારી જાત માટે જ ન્યાયની ખબર છે, જેને અમે લૌકિક ન્યાય પણ નથી કહેતા કે લોકોત્તર ન્યાય પણ નથી કહેતા. તેને અમે સાચા અર્થમાં સ્વાર્થ કહીએ છીએ. તમારાં ન્યાયનાં કાટલાંમાં માત્ર તમારી જાત જ સમાયેલી છે, તે તો સ્વાર્થનું બીજું રૂપ છે. જ્યારે લૌકિક ન્યાયમાં પણ અન્ય તમામ માનવોના હક્કોનો વિચાર સમાયેલો છે.

સભા : તમામમાં પોતે પણ સમાઈ જાય ને ?

સાહેબજી : વ્યક્તિ પોતે સમષ્ટિમાં સમાઈ જાય છે, પરંતુ વ્યક્તિરૂપે કોઈ monopoly (ઈજારો) રહેતો નથી. પોતે દાદો નથી. તમારા મગજમાં એમ છે કે ‘તમે બીજા પ્રત્યે જે વર્તન કરો તે વર્તન બીજા તમારા પ્રત્યે કરે તો ન ચાલે; તો તમને અન્યાય થઈ જાય’, કેમ કે તમે ઈજારો લઈને જન્મ્યા છો, દાદાનો અર્થ આ જ છે. આખો દિવસ તમારા હક્કો કે અધિકારોનો વિચાર લઈને ફરો છો, તેને જ અમે સ્વાર્થ કહીએ છીએ. તમને જે કોઈ જરાક માનસિક, વાચિક, કાયિક ત્રાસ આપે તે દુષ્ટ થઈ જાય, બદમાશ થઈ જાય. અરે ! તમારી ગેરવાજબી વાતમાં પણ અવરોધ કરે તો તે તમને અન્યાય લાગે. તમે જ્યારે ન્યાયની ગુલબાંગો ફૂંકો એટલે અમે સમજી જઈએ કે ‘ક્યાંક આનો સ્વાર્થ ઘવાયો છે એટલે ઊછળ્યો છે’.

સભા : બીજા પાસે ન્યાયી વર્તન તો માંગીએ ને ?

સાહેબજી : ન્યાયી વર્તન જે કરે તે જ ન્યાયી વર્તન માંગી શકે. તમે કોઈના પર ગુસ્સો કરો તો તે પણ અન્યાયી વર્તન જ કહેવાય.

સભા : એમાં અન્યાય શું ?

સાહેબજી : જો તમે ગુસ્સો કરો તેમાં વાંધો ન હોય, તો બીજા તમારા પર કરે ત્યારે વાંધો નહિ લેતા. આના (આ શ્રોતા) પર ગુરુ પણ ગુસ્સો કરી શકે તેમ નથી. હિતબુદ્ધિથી ગુસ્સો કરે તોપણ સહન ન કરે તેવા છે.

સભા : કદાચ ત્યારે અસર થઈ જાય, પણ પછી પશ્ચાત્તાપ કરીએ.

સાહેબજી : તમારો પશ્ચાત્તાપ કેવો હોય તેનો એક દાખલો આપું ? ^૧તાજેતરમાં, South Africaના ડર્બનમાં racism (જાતિવાદ) પર world conference ગોઠવાયેલી. દુનિયામાં જાતિવાદના પૂર્વગ્રહથી ભૂતકાળમાં ઘણા અન્યાય થયા છે, અત્યારે પણ થઈ રહ્યા છે. તેના ન્યાયની ચર્ચા માટે હજારો delegates conferenceમાં ભેગા થયેલા. તે વખતે સારા માણસોએ બ્રિટન, અમેરિકાને કહ્યું કે “તમે colonisation (સંસ્થાનો) સ્થાપી દુનિયાની બીજી પ્રજા પર નજીકના ભૂતકાળમાં ઘણા અત્યાચાર ગુજાર્યા છે, જેના અનેક પુરાવા મોજુદ છે; તેમાં પણ african (આફ્રિકાની) પ્રજા નિઝો જાતિ પર ગુલામી પ્રથા દ્વારા જોર-જુલમો ઘણા આચરવામાં આવ્યા છે. અત્યારે તમારે તેની apology (માફી) માંગવાની જરૂર છે. ખાલી apology માંગો તોપણ તમે જાતિવાદના અન્યાયનો વિરોધ કરવા સાચા હકદાર થાઓ”. ત્યારે બ્રિટનના delegatesએ કહ્યું કે ‘we will not give apology, but we will express regret’. (અમે લોકો માફી નહિ માંગીએ, પણ અમે અફસોસ વ્યક્ત કરીશું.) ત્યારે mediaએ લખ્યું કે ‘હજી

૧. "Britain fights shy of saying sorry for role in slave trade"

By Rashmee Z. Ahmed, Times News Network

LONDON: It might almost be the Jallianwala Bagh apology that never came. Just as the British Queen visited the scene of General Dyer's massacre in 1997 and stayed mute, gagged by a government that would not let her say "sorry", Britain is being accused of subverting the European Union's attempts to settle the slavery issue at the UN racism conference.

On Monday, the leading African-American campaigner, Reverend Jesse Jackson, urged Britain to say sorry for its role in the trans-Atlantic slave trade. "If you don't feel apologetic for slavery, if you don't feel apologetic for colonialism, if you feel proud of it then say that," Rev Jackson said, adding that slavery could not be dismissed "as if it never happened". But the British foreign office told this newspaper that it was taking a very clear line on the issue. **"The slave trade was abhorrent and barbaric, but this government feels it cannot apologize because that would imply taking responsibility."** The spokesman said Britain's Labour government did not feel it could "take political responsibility for actions of 150 years ago".

Britain's clear lead on the issue is understood to have left the EU divided as it seeks to negotiate a form of words at the ongoing UN conference in Durban. Belgium, which currently holds the EU presidency, is pushing for a more flexible approach. But Britain is insisting on a hard-line position, followed closely by the Netherlands, Spain and Portugal. Development workers say the four European "naysayers" on the slavery issue were the ones most heavily involved in the slave trade. However, **Britain says it would prefer to express simple regret**, which is in line with the agreed EU position.

Aid workers championing the cause of the developing world, said **the EU position, as led by Britain, appeared extremely arrogant**. They said it was reminiscent of the British approach in the run-up to the Indian Independence golden jubilee.

"The Indians wanted the Queen to apologize if she visited Jallianwala Bagh. The government said 'no'. The Queen visited and stayed mum. Why did she go at all, in the first place?"

(Pg. No. 12, Dt. 04-09-2001, Mumbai Edition of Times of India)

પણ આ લોકોની arrogance (ઉદ્ડતા) જતી નથી. આટલાં કાળાં કામો કર્યા પછી પણ માફી માંગવા તૈયાર નથી'. આ કાળાં કામો તેમને માત્ર જરાક અફસોસપાત્ર લાગે છે.

તમારો પશ્ચાત્તાપ પણ આવો છે. ઘણું કર્યા પછી કહો કે જરાક ભૂલ થઈ ગઈ. અમારા જેવા એમ કહે કે 'સાચો પશ્ચાત્તાપ થતો હોય તો માફી માંગ અને દંડ સ્વીકાર'. તો કહે કે 'ભૂલ સ્વીકારી તેમાં ગળે પડી ગયા'. તમે તમારા અંતઃકરણને પૂછો કે 'જ્યારે ન્યાયની ગુલબાંગો ફૂંકીએ છીએ, ત્યારે મનમાં સાચો સામાજિક ન્યાય પણ હોય છે' ? તે હશે તોપણ તમે મહાન સજ્જન બની જશો; અને જો લોકોત્તર ન્યાય અંતઃકરણમાં પ્રવેશે તો તો તમે ધર્માત્મા બની જશો. ધર્મ તો તમને એવો ન્યાય બતાવશે કે 'તમારા જીવનના દૃષ્ટિકોણો, વિચારો અને આચારો જ બદલાઈ જશે'. ભગવાનના બતાવેલા શ્રાવકાચાર કે સાધ્વાચાર એ લોકોત્તર ન્યાય પાળવા માટેના નીતિ-નિયમો કે કાયદા-કાનૂનરૂપ છે. ધર્મસત્તાની મહાનતા સમગ્ર જીવસૃષ્ટિ પ્રત્યેના તેના ઉદ્દેશ અને પ્રવૃત્તિને આભારી છે. સામાજિક સંસ્થાઓ કે સુરાજ્ય, સમાજકલ્યાણ કે રાષ્ટ્રકલ્યાણનાં ગમે તેટલાં કાર્ય કરતું હોય તોપણ તે ધર્મસત્તાની તોલે ન જ આવે. બધા જ ધર્મની ધર્મસત્તા લોકોત્તર ન્યાયની જ વાત કરે છે. ધર્મોનો મૂળ ઉદ્દેશ જ લોકોત્તર ન્યાય છે, પરંતુ તેની પરાકાષ્ઠા તીર્થકરોના અનુશાસનમાં છે.

સભા : રાજ્યવ્યવસ્થા સારી હોય તો જ ધર્મ કરી શકાય ને ?

સાહેબજી : રાજ્યવ્યવસ્થા સારી ન હોય તો ધર્મ મૂકી દેવો છે ? આ (શ્રોતા) કહે છે કે 'સત્તાધીશો સુધરે તો હું સુધરીશ'. અમે પણ સુરાજ્યના હિમાયતી છીએ, કુરાજ્યના સમર્થક નથી; પરંતુ સુરાજ્ય સ્થાપવાની તાકાત ન હોય ત્યાં સુધી ધર્મ કરવાનો કે મૂકી દેવાનો ? ધર્માત્માઓ કુરાજ્યમાં રહે તોપણ પોતાનો ધર્મ ન મૂકે. તમે પણ નહીં મૂકો તો જ તમારું કલ્યાણ થશે. આમને (આ શ્રોતાને) આખી દુનિયા બદલવી છે, પરંતુ પોતાના સિવાય; પણ શાસ્ત્ર કહે છે કે 'સુધારવામાં પહેલો તારો નંબર લગાવ'.

જ્ઞાતિ, સમાજ, રાષ્ટ્ર, સંસ્કૃતિ કરતાં ધર્મની સર્વોત્કૃષ્ટતા :

સભા : આ પાટ પરથી જ બોલાય છે કે પહેલાં રાષ્ટ્ર, પછી સંસ્કૃતિ, પછી ધર્મ.

સાહેબજી : અરે ! 'વ્યાસમુનિએ પણ કહ્યું છે કે 'વ્યક્તિ કરતાં કુટુંબ મહાન, કુટુંબ કરતાં પરિવાર, પરિવાર કરતાં જ્ઞાતિ, જ્ઞાતિ કરતાં સમાજ, સમાજ કરતાં રાષ્ટ્ર, રાષ્ટ્ર કરતાં સંસ્કૃતિ

૧. એકેન કુરુ વૈ ક્ષેમં કુલસ્ય જગતસ્તથા। ત્યજેદેકં કુલસ્યાર્થે ગ્રામસ્યાર્થે કુલં ત્યજેત્॥૩૮॥ ગ્રામં જનપદસ્યાર્થે આત્માર્થે પૃથિવીં ત્યજેત્। સ તથા વિદુરેણોક્તસ્તૈશ્ચ સર્વૈર્દ્વિજોત્તમૈઃ॥૩૯॥

(મહાભારત, આદિપર્વ, અધ્યાય-૧૧૪, શ્લોક-૩૮-૩૯)

* જનપદાર્થ ગ્રામં ત્યજેત્॥૩૮૨॥ ગ્રામાર્થ કુટુંબસ્ત્યજ્યતે॥૩૮૩॥

(ચાળક્યસૂત્રાણિ)

અને સંસ્કૃતિ કરતાં ધર્મ મહાન છે'; કેમ કે આ બધાના પવિત્ર ઉદ્દેશ ક્રમશઃ broad (વિશાળ) વિશાળતર થતા જાય છે. કોઈ વસ્તુ મહાન કે મૂલ્યવાન કેમ છે, તે તો તેના આદર્શ અને પ્રવૃત્તિ પરથી નક્કી થાય. કુટુંબનો આદર્શ એ છે કે 'કુટુંબમાં જેટલી વ્યક્તિ જન્મે તે શારીરિક રીતે નબળી હોય કે અપંગ વગેરે હોય, માનસિક દૃષ્ટિએ મંદબુદ્ધિ હોય કે સક્ષમ હોય, આર્થિક રીતે પણ કદાચ નબળી હોય તોપણ સૌને કુટુંબમાં સામાજિક સંસ્કાર, નૈતિક વિકાસ, ધાર્મિક વિકાસ થાય તેવું વાતાવરણ આપવું. કુટુંબના મોભા કે સ્તર પ્રમાણે સૌને સમાન સુવિધાઓ આપવી. કુટુંબનાં કાર્યોમાં સહિયારો ભોગ આપવો અને કુટુંબના ઉન્નતિ કે વિકાસ માટે અવસરે બલિદાન પણ આપવું'. આ કુટુંબનો આદર્શ અને પ્રવૃત્તિ થઈ, જે એક વ્યક્તિના જીવન કરતાં વિશાળ છે; કારણ કે તેમાં કુટુંબના તમામ સભ્યોની હિતચિંતા સમાયેલી છે. જેટલા આદર્શો અને હિતપ્રવૃત્તિનું ક્ષેત્ર વિશાળ તેટલી તે સંસ્થાની મહત્તા વધી જાય છે. સામાન્ય વ્યક્તિ માત્ર પોતાના જીવનને ઉન્નત બનાવવાના વિચાર કરે, ત્યારે તેનામાં જેવા સદ્ગુણો વિકસે, તેના કરતાં આખા કુટુંબના જીવનને ઉન્નત બનાવવાનો વિચાર કરે ત્યારે તેનામાં ઉદારતા, સહિષ્ણુતા આદિ ગુણો વધારે વિકસે છે. તેથી જ કુટુંબના રક્ષણ ખાતર સંકટમાં વ્યક્તિનો ભોગ કે બલિદાન લેવાય, પણ વ્યક્તિ ખાતર કુટુંબનું બલિદાન ન લેવાય. આવા સિદ્ધાંતો વૈદિક શાસ્ત્ર પણ માન્ય કરે છે. જૈનશાસ્ત્રો તો ધર્મને જ સૃષ્ટિના સર્વ જીવોનું હિત કરનાર શ્રેષ્ઠ તત્ત્વ કહે છે. તેથી ધર્મની તોલે રાષ્ટ્ર કે સંસ્કૃતિની મહાનતા કે મહત્તા કદી આવે નહીં. હા, સંસ્કૃતિ ધર્મની પૂરક બની શકે, રાષ્ટ્ર ધર્મનું સમર્થક બની શકે; પરંતુ મહાનતા કે રક્ષાની વાત આવે ત્યારે પ્રથમ ક્રમ તો ધર્મનો જ આવે. તેમાં ગેરસમજ કરનારને ધર્મતત્ત્વનો મહિમા ખ્યાલ નથી. સમગ્ર સૃષ્ટિમાં સુખ-શાંતિ ફેલાવે તે ધર્મ છે. તેમાં જ્ઞાતિ, કુટુંબ કે રાષ્ટ્રની જેમ મર્યાદિત સીમાડા નથી. હા, દરેક ધર્મના જીવસૃષ્ટિ અંગેના ખ્યાલમાં તફાવત છે. જે ધર્મની biologyમાં (જીવવિજ્ઞાનમાં) જેટલું જીવસૃષ્ટિનું વર્ણન કે જ્ઞાન હોય, તેના આધારે તેમાં અહિંસા, દયા, પરોપકાર આદિ સત્કાર્યો દર્શાવ્યાં હોય. જૈનઆગમમાં biology (જીવવિજ્ઞાનનું) વર્ણન અતિસૂક્ષ્મ અને વિશાળ છે, તેવું વિશાળ વર્ણન હજુ આધુનિક વિજ્ઞાન પણ આટલાં સાધનો અને પ્રયોગો બાદ પણ કરી શકતું નથી. તેથી જૈનધર્મના ઉદ્દેશમાં દયા, પરોપકારની સીમા ઘણી બહોળી અને સૂક્ષ્મ છે. તીર્થંકરોએ તમામ જીવો પ્રત્યે પરિપૂર્ણ ન્યાયનું વર્તન પ્રવર્તે તે માટે જ ધર્મતીર્થ

૧. સાધ્વી ભાર્યો પિતૃપત્ની, માતા બાલ પિતા સ્ત્રુષા । અર્ભર્તુકાડનપત્યા યા, સાધ્વી કન્યા સ્વસાપિ ચ ॥૧૨૨॥ માતુલાની ભાતૃભાર્યા, પિતૃમાતૃસ્વસા તથા । માતામહોડનપત્યશ્ચ ગુરુશ્વશુરમાતુલાઃ ॥૧૨૩॥ બાલોડપિતા ચ દૌહિત્રો, ભ્રાતા ચ ભગિનીસુતઃ । એતેડવશ્યં પાલનીયાઃ, પ્રયત્નેન સ્વશક્તિતઃ ॥૧૨૪॥ અવિભવેડપિ વિભવે, પિતૃમાતૃકુલં સુહૃત્ । પત્યાઃ કુલં દાસદાસીભૃત્યવર્ગાશ્ચ પોષયેત્ ॥૧૨૫॥ વિકલાઙ્ગાન્ પ્રવ્રજિતાન્ દીનાનાથાંશ્ચ પાલયેત્ । કુટુમ્બભરણાર્થેષુ યત્નવાન્ ભવેચ્ચ યઃ ॥૧૨૬॥ તસ્ય સર્વગુણેઃ કિન્તુ, જીવત્રેષુ મૃતશ્ચ સઃ । ન કુટુમ્બં ભૂતં યેન, નાશિતાઃ શત્રવોડપિ ન ॥૧૨૭॥ પ્રાપ્તં સરક્ષિતં નૈવ, તસ્ય કિં જીવિતેન વૈ । ... ॥૧૨૮॥

(શુક્રનોતિ, અધ્યાય-૩)

સ્થાપ્યું છે. તેના રાજા તરીકે ગણધરોને સ્થાપ્યા છે. રાજનીતિ તરીકે તેના સંચાલનના તમામ powers (અધિકારો) તેમને આપ્યા છે. ધર્મતીર્થથી લોકમાં ન્યાય કેવી રીતે પ્રવર્તે તેનું વ્યવસ્થિત વર્ણન આગળ સંચાલનના chapterમાં (પ્રકરણમાં) આવશે. અહીં તો ધર્મતીર્થનો આદર્શ કેટલો ઉન્નત છે તે ધ્યાનમાં લાવું છું.

સિદ્ધં સિદ્ધત્થાણં, ઠાળમળોવમસુહં ડવગયાણં ।

કુસમવવિસાસણં, સાસણં જિણાણં શ્રવજિણાણં ॥૧॥

(સઙ્ગતિતર્ક પ્રકરણ૦ શ્લોક-૧)

અનંત ઉપકારી, અનંત જ્ઞાની શ્રી તીર્થંકર પરમાત્મા મહામંગલકારી અને સર્વોત્કૃષ્ટ એવા આ ધર્મતીર્થની સ્થાપના કરે છે.

ઋષભદેવ પ્રથમ રાજા અને પછી પ્રથમ તીર્થંકર :

^૧આ સંસારમાં જે પાત્ર જીવો છે તેમને તારવા સામગ્રીરૂપે સુબદ્ધ તારક તીર્થની વ્યવસ્થા આપવી, તે તીર્થંકરોનું ઉત્કૃષ્ટ ઉપકારરૂપે કર્તવ્ય છે. તીર્થંકરો તો આપબળે તરી શકે તેમ છે, પરંતુ બીજા જીવો સામગ્રી મળે તો જ તરે તેવા છે. સદેહે વિચરીને ઉપદેશ દ્વારા તેવા પાત્ર જીવોને તીર્થંકર તારી શકે તેમ છે, પરંતુ તેમાં સીમિત જીવોનો જ ઉદ્ધાર થાય. આ સૃષ્ટિમાં તરવાનો માર્ગ અવિચ્છિન્ન રાખવો હોય તો તીર્થસ્થાપના જરૂરી છે. તીર્થંકરો હયાત હોય કે ન હોય, કાયમ પાત્ર જીવોને આત્મકલ્યાણનો સુબદ્ધ માર્ગ મળતો રહે - તરવાની ભાવનાવાળાને સદા પાર ઉતારે તેવી વ્યવસ્થા ઉપલબ્ધ રહે - તેવું તંત્ર ગોઠવવું તે ઉત્કૃષ્ટ પરોપકાર છે. ભૌતિકક્ષેત્રે પણ ઊંચી વ્યવસ્થા પૂરી પાડવી હોય તો ભૌતિક હિતબુદ્ધિ જોઈએ છે. ધર્મનું ક્ષેત્ર તો સાધકને છેક પરમપદ સુધી પહોંચાડનાર છે. તેને અનુરૂપ વ્યવસ્થા પૂરી પાડવી તે ઉત્કૃષ્ટ કાર્ય છે. તેથી તીર્થપ્રવર્તન અનુપમ કાર્ય છે.

^૨આ ભરતક્ષેત્રમાં યુગલિક કાળ પૂરો થવાની તૈયારી હતી ત્યારે, ગૃહસ્થજીવનમાં રહેલા

૧. યદપ્યુચ્યતે ભવતા-યદિ વીતરાગોઽસો કિમિતિ ધર્મકથાં કરોતીતિ ચેદિત્યાશઙ્ક્યાહ-‘સ્વકામકૃત્યેન’ સ્વેચ્છાચારિ-કારિત્યાઽસંવપિ તોયંકૃત્ત્વામકર્મણઃ ક્ષપણાય ન યથાકર્યંચિદ્, અતોઽસાવગ્ત્વાનઃ ‘ફહ’ અસ્મિન્સંસારે આર્યક્ષેત્રે વોપકારયોગ્યે, આર્યાણાં સર્વહેયધર્મદૂરવર્તિનાં તદુપકારાય ધર્મદેશનાં વ્યાગૃણીયાદસાવિતિ ॥૧૭॥

(સૂત્રકૃતાંગસૂત્ર શ્રુતસ્કંધ - ૨, અધ્યયન - ૬, શ્લોક - ૧૭, શીલાંકાચાર્ય કૃત ટીકા)

૨. તદા ચ કાલદોષેણ, પ્રભાવઃ કલ્પભૂરુહામ્ । અહીયત પ્રદીપાનામિવ તેજો દિવામુખે ॥૮૧૩॥ પ્રાદુરાસન્ કષાયાશ્ચ, મિથુનાનાં ક્રુધાદયઃ । લાક્ષાકળા ઇવાઽશ્વત્થપાદપાનાં શનૈઃ શનૈઃ ॥૮૧૪॥ અય હાકારમાકાધિક્કારાચ્ચં નયત્રયમ્ । યતત્રયમિવ વ્યાલા, મિથુનાન્યત્યલઙ્ઘયન્ ॥૮૧૫॥ સમ્ભૂય ઋષભનાથં, મિથુનાન્યુપતસ્થિરે । તચ્ચાઽસમઞ્જસં સર્વં, જાયમાનં વ્યજિજ્ઞપન્ ॥૮૧૬॥ જ્ઞાનત્રયધરો જાતિસ્મરઃ સ્વામીત્યવોચત । મર્યાદોલ્લઙ્ઘિનાં લોકે, રાજા ભવતિ શાસિતા ॥૮૧૭॥ આસયિત્વાઽઽસનેઽત્યુચ્ચેઽભિષિક્તઃ પ્રથમં હિ સઃ । ચતુરઙ્ગબલોપેતઃ, સ્યાદલ્ખણિતશાસનઃ ॥૮૧૮॥ તેઽપ્યુચુર્ભવ રાજા, નસ્ત્વમેવ કિમુપેક્ષસે ? । ઈક્ષ્યતે નાઽપરઃ કોઽપિ, મધ્યેઽસ્માકં ય ઈદૃશઃ ॥૮૧૯॥ અધ્યર્થયધ્વમધ્યેત્ય, નાભિ કુલકરોત્તમમ્ । સ વો દાસ્યતિ રાજાનમિત્યભાષત નાભિભૂઃ ॥૮૨૦॥ રાજાનં યાચિતસ્તૈસ્તુ, નાભિઃ કુલકરાગ્રણીઃ । ભવતામૃષભો રાજા, ભવત્ત્વિતિ જગાદ તાન્ ॥૮૨૧॥ અથો મિથુનધર્માણો, મુદિતાઃ સમુપેત્ય તે । અસ્માકં નાભિના રાજાઽર્પિતોઽસીત્યૂચિરે પ્રભુમ્ ॥૮૨૨॥

(ત્રિષષ્ટિશલાકાપુરુષચરિત્ર, પર્વ-૧, સર્ગ-૨)

ઋષભદેવપ્રભુએ રાજ્ય સ્વીકારી રાજ્યવ્યવસ્થાનું સંચાલન કર્યું છે. ગૃહસ્થજીવનનાં પ્રભુનાં કર્તવ્યો જુદાં હોય છે. ત્યારે યુગલિક માનવસમૂહમાં સામાજિક ન્યાય પ્રવર્તાવવાનો પ્રશ્ન આવ્યો; કારણ કે કષાયો વધ્યા છે. તેના પ્રભાવે અન્યાય વધી રહ્યો છે જેને દૂર કરવા ભગવાને રાજ્યની જરૂરિયાત દર્શાવી. તે કાળમાં સર્વમાન્ય નાભિકુલકરની આજ્ઞાથી ઋષભદેવને રાજા તરીકેનાં કર્તવ્યો સ્વીકારવાનાં આવ્યાં. પિતા નાભિકુલકરે પ્રભુને રાજા તરીકે નિયુક્ત કર્યા, તેથી યુગલિકો પણ રાજી થયા. ઋષભદેવ માટે સૌને અતિશય પ્રીતિ-માન છે. યુગલિકો નાભિકુલકરની આજ્ઞા જણાવીને ઋષભદેવને વિનંતી કરે છે કે 'તમે અમારા રાજા બનો' ત્યારે સૌની જાહેર સ્વીકૃતિરૂપે પ્રભુએ રાજ્યાભિષેકની વિધિ કહી. આ સાંભળી ભોળા યુગલિકો અભિષેક માટે જરૂરી પાણી લેવા જાય છે. હજુ વાસણો પણ શોધાયાં નથી, તેથી કમળના પત્રનાં દળિયાં બનાવી તેમાં પાણી ભરીને લાવે છે. 'આ બાજુ પ્રથમ તીર્થકરની રાજ્યસ્થાપનાની વિધિરૂપ રાજ્યાભિષેકનું કર્તવ્ય ઇન્દ્રનું હોય છે, તેથી સૌધર્મેન્દ્રનું સિંહાસન કંપાયમાન થયું છે. ઉપયોગ મૂકી પ્રભુનો

૧. તતશ્ચ તે મિથુનકા રાજ્યાભિષેકનિવર્તનાર્થમુદકાનયનાય પદ્મિનીસરો ગતવન્તઃ, અત્રાન્તરે દેવરાજસ્ય ચલ્વાસનકમ્પો બભૂવ, વિભાષા પૂર્વવત્ યાવદિહાગત્યાભિષેકં કૃતવાનિતિ । અમુમેવાર્થમુપસંહરન્ અનુક્તં ચ પ્રતિપાદયન્નિદમાહ-

આભોએડં સવ્કો ડવાગઓ તરસ કુળઇ અભિસેઅં । મડહાઇઅલંકારં નરિંદજોગં ચ સે કુળઇ । ૧૧૯૧ ।

ગમનિકા-'આભોગયિત્વા' ઉપયોગપૂર્વકેન અવધિના વિજ્ઞાય 'શક્રો' દેવરાજ ઉપાગતઃ, 'તસ્ય' ભગવતઃ કરોતિ 'અભિષેકં' રાજ્યાભિષેકમિતિ, તથા મુકુટાદ્યલંકારં ચ, આદિશબ્દાત્ કટકકુણ્ડલકેયૂરાદિપરિગ્રહઃ, ચશબ્દસ્ય વ્યવહિતઃ સંબન્ધઃ, નરેન્દ્રયોગ્યં ચ 'સે' તસ્ય કરોતિ, અત્રાપિ વર્તમાનકાલનિર્દેશપ્રયોજનં પૂર્વવદવસેયં, પાઠાન્તરં વા "આભોએડં સવ્કો આગંતું તસસ કાસિ અભિસેયં । મડહાઇઅલંકારં નરેન્દ્રજોગં ચ સે કાસી । ૧૧ ।" ભાવાર્થઃ પૂર્વવદેવેતિ ગાથાર્થઃ । ૧૧૯૧ ।

અત્રાન્તરે તે મિથુનકનરાસ્તસ્માત્ પચસરસઃ ચલુ નલિનીપત્રૈરુદકમાદાય ભગવત્સમીપમાગત્ય તં ચાલકૃત-વિભૂષિતં દૃષ્ટ્વા વિસ્મયોત્ફુલ્લનયનાઃ કિકર્તવ્યતાવ્યાકુલીકૃતચેતસઃ કિયન્તમપિ કાલં સ્થિત્વા ભગવત્પાદયોઃ તદુદકં નિક્ષિપ્તવન્ત ઇતિ, તાનેર્વવિધક્રિયોપેતાન્ દૃષ્ટ્વા દેવરાટ્ અચિન્તયત્-અહો ચલુ વિનીતા એતે પુરુષા ઇતિ વૈશ્રવણં યક્ષરાજમાજ્ઞાપિતવાન્-ઇહ દ્વાદશયોજનદીર્ઘાં નવયોજનવિષ્કમ્ભાં વિનીતનગરીં નિષ્પાદયેતિ, સ ચાજ્ઞાસમનન્તરમેવ દિવ્યભવનપ્રાકારમાલોપશોભિતાં નગરીં ચક્રે ।

(આવશ્યક નિર્યુક્તિ એવં ભાષ્ય ભાગ - ૧, નિર્યુક્તિ શ્લોક-૧૧૯૧, મૂલ-ટીકા)

* તતઃ સ્વામ્યભિષેકાર્થં, તેડયુર્નિરાય યુગ્મિનઃ । સિંહાસનં ચાડકમ્પિષ્ટ, ત્રિવિષ્ટપપતેસ્તદા । ૧૧૦૩ । વિજ્ઞાયાડવધિના રાજ્યાભિષેકસમયં પ્રભોઃ । તત્રાડડજગમ સુત્રામા, ગેહાદ્ ગેહમિવ ક્ષણાત્ । ૧૧૦૪ । સૌધર્મકલ્પાડધિપતિઃ, કલૃપ્ત્વા કાઞ્ચન-વેદિકામ્ । અતિપાણ્ડુકમ્બલાવત્, તત્ર સિંહાસનં ન્યથાત્ । ૧૧૦૫ । રાજ્યાભિષેકમૃષભસ્વામિનઃ પૂર્વદિવ્યપતિઃ । દેવાનીતૈસ્તીર્થતોયૈઃ, સૌવસ્તિક ઇવ વ્યથાત્ । ૧૧૦૬ । સ્વામિના વાસયાઞ્ચક્રે, દિવ્યવાસાંસિ વાસવઃ । ચારુચન્દ્રાતપમયાનીવ નૈર્મલ્યસમ્પદા । ૧૧૦૭ । પ્રભોર્જગત્કિરીટસ્ય, કિરીટાદીનિ વૃત્રહા । રત્નાલંકરણાન્યઙ્ગે, યથાસ્થાનં ન્યવેશયત્ । ૧૧૦૮ । આજમુર્યુગ્મિનોડવ્યમ્ભો, ગૃહીત્વાડમ્ભોજિનીદલૈઃ । ઉદર્ધા ઇવ તસ્થુસ્તે, પશ્યન્તો ભૂષિતં પ્રભુમ્ । ૧૧૦૯ । દિવ્યનેપથ્ય-વસ્ત્રાલંકૃતસ્ય શિરસિ પ્રભોઃ । ન યુજ્યતે ક્ષેપ્તુમિતિ, તેડક્ષિપન્ પાદયોઃ પયઃ । ૧૧૧૦ । વિનીતાઃ સાધ્વમી તેન, વિનીતાઘ્યાં પ્રભોઃ પુરીમ્ । નિર્માતું શ્રીદમાદિશ્ય, મઘવા ત્રિદિવં યયૌ । ૧૧૧૧ ।

(ત્રિષ્ટિશલાકાપુરુષચરિત્ર, પર્વ-૧, સર્ગ-૨)

www.jainelibrary.org

અભિવ્યક્ત કરે છે. જાહેરમાં રાજ્યાભિષેકની વિધિથી પ્રભુ સર્વ લોકને જ્ઞાત થાય તે રીતે રાજા બન્યા. ત્યારથી ગૃહસ્થજીવનના ૬૩ લાખ પૂર્વ વર્ષ પ્રભુએ રાજ્ય ચલાવ્યું. સર્વત્ર પ્રજામાં લૌકિક ન્યાય સ્થાપિત કર્યો, અનીતિ-અન્યાય દૂર કર્યા. પ્રજાને સામાજિક સદ્ગુણો અને સદાચારોથી એવી સંસ્કારિત કરી છે કે ‘પ્રજામાં માનવ-માનવ પ્રત્યે કોઈ ભય, અસલામતી, અન્યાય, જોહુકમીનું નામ-નિશાન ન રહે, સહુ પોતાનાં કર્તવ્યોને અદા કરે’. લૌકિક દૃષ્ટિએ આખી પ્રજા મર્યાદામાં રહે તેવું સુંદર વાતાવરણ કર્યું છે. તે કાળના મનુષ્યોને પ્રભુએ એવા સંસ્કારિત કર્યા કે ‘તેમનામાં એક બીજાને લૂંટવા, છેતરપીંડી કરવી, બીજાને ત્રાસ આપવો, અન્યાયી-જંગલી વર્તન કરવું, આ બધું આવે જ નહીં’. સાથે-સાથે પ્રજાને કલાઓ, વ્યાપાર-વાણિજ્ય અને તમામ પ્રકારનાં શિલ્પો શીખવાડ્યાં; જેથી પ્રજા નગરઆયોજનથી પ્રારંભીને તમામ પ્રકારની રાજકીય, સામાજિક અને કૌટુંબિક સુવિધાઓને ભોગવે, કોઈ જાતના અત્યાચાર, શોષણ ન હોય. ઋષભદેવનાં જ્ઞાન, સલાહ, ઉપદેશ પર આખી પ્રજાને એટલો વિશ્વાસ, બહુમાન છે કે ‘પ્રભુના વચનથી સહુ પોત-પોતાનાં કર્તવ્ય અને નીતિઓનું પાલન કરે છે’. આદર્શ સુરાજ્ય ત્યારે પ્રવર્તતું હતું. આ ગૃહસ્થજીવનનો પ્રભુનો લોક પર ઉપકાર છે. પ્રભુ જેમ બધી રાજનીતિના જાણકાર છે, તેમ સર્વ ધર્મનીતિના પણ જાણકાર છે. પ્રજાને ધર્મ પણ સમજાવી શકે તેમ છે; પરંતુ અત્યારે અવસર, અધિકાર ન હોવાથી ધર્મસત્તાની સ્થાપના નથી કરી, માત્ર રાજસત્તા જ સ્થાપી છે.

રાજસત્તાથી આર્યધર્મોને દબાવવાની આંતરરાષ્ટ્રીય કૂટનીતિ :

આપણી ‘આર્યપરંપરામાં રાજસત્તા અને ધર્મસત્તા પરસ્પર જુદાં છે. બંને જો એક હોત તો ઋષભદેવને બંને એકસાથે સ્થાપવાનું આવત. પ્રભુએ તેમ કર્યું નથી; કારણ કે રાજ્યના ઉદ્દેશ, કાર્ય, અધિકાર જુદાં છે; ધર્મના ઉદ્દેશ, કાર્ય, અધિકાર જુદાં છે. વળી, ધર્મના ઉદ્દેશ, કાર્ય, અધિકાર વ્યાપક અને ઊંચા છે. તેથી રાજસત્તા ધર્મસત્તાને પૂરક બને, પરંતુ ક્યારેય ધર્મસત્તામાં માથું ન મારે. હકીકતમાં ધર્મસત્તામાં રાજસત્તા કે રાજસત્તામાં ધર્મસત્તા, પરસ્પર સીધું માથું ન મારે. આપણે ત્યાં temporal powers (રાજસત્તા) અને church powers (ધર્મસત્તા) જુદા છે. વળી, religious state કે state religionની (“ધાર્મિક રાજ્ય કે રાજ્યનો ધર્મ”ની) વાત નથી. આ mix up અનાર્યદેશની વ્યવસ્થાઓમાં છે. જેમ ખલીફાઓ ધર્મગુરુ છતાં રાજસત્તા ચલાવતા. અત્યારે પણ ઇરાન આદિ અમુક મુસ્લિમ દેશોમાં મૌલવી રાજ્યમાં પણ supreme powers (સર્વોચ્ચ સત્તા-અધિકારો) ભોગવે છે. તે જ રીતે ઈંગ્લેન્ડની monarch ત્યાંના

૧. આશ્રમેષુ દ્વિજાતીનાં કાર્યં વિવદતાં મિથઃ ॥૧૯॥ ન વિબ્રૂયાન્નૃપો ધર્મે ચિકીર્ષુર્હિતમાત્મનઃ । તપસ્વિનાં તુ કાર્યાણિ, ત્રૈવિદ્યૈરેવ કારયન્ ॥૨૦॥ માયાયોગવિદાં ચૈવ, ન સ્વયં કોપકારણાત્ । સમ્યગ્વિજ્ઞાનસમ્પન્નો, નોપદેશં પ્રકલ્પયેત્ ॥૨૧॥ ઉત્કૃષ્ટજાતિશીલાનાં, ગુર્વાચાર્યતપસ્વિનાં । ... ॥૨૨॥

(શુક્રનીતિ, અધ્યાય-૪-રાજધર્મનિરૂપણ)

protestant churchની head ગણાય છે. આ head of the state અને head of religionની સત્તાનું mix up છે. ^૧Vatican (વેટીકનને) પણ soveriegn status આપીને, સ્વતંત્ર nation (દેશ) ગણાવી, પોપને રાજ્યના વડા અને ધર્મના વડા બંને પદ એક postમાં combined કર્યા છે; જેથી બંને સત્તાનાં કાર્યો એક વ્યક્તિ જ કરે, જે અયોગ્ય છે. ^૨આનું મૂળ આંતરરાષ્ટ્રીય કૂટનીતિ છે. વાસ્તવમાં વર્તમાન વિશ્વનો ઇતિહાસ જોતાં યુરોપની પ્રજાના સ્વાર્થ માટે સૌ પ્રથમ યુરોપમાં સત્તરમી સદીમાં nation-state theory ફેલાવવામાં આવી, જેમાં soveriegn stateની concept રજૂ કરાયો. Within country state has absolute power, and at the centre of power whoever seats, he can access the temporal (secular) power & church (religious) power. આ દૃષ્ટિકોણ આર્યપરંપરાથી તદ્દન વિરુદ્ધનો છે, પરંતુ બીજા ધર્મોનું નિયંત્રણ કરવા, બીજા ધર્મોમાં હસ્તક્ષેપ કે દમન કરવા, રાજસત્તામાં ધર્મસત્તાના અધિકારો સંકાંત કરવાની સ્વાર્થી જરૂરિયાત ઊભી થઈ. તે અનુસારે યુરોપના સત્તાધીશોએ પહેલાં આ theoryને યુરોપમાં સ્થાપિત કરી; ત્યારબાદ આખા વિશ્વનું colonisation કરી તબક્કાવાર પરિવર્તનો લાવી અંતે તેમને વીસમી સદીના ઉત્તરાર્ધમાં Republic કરી nation-state theoryના માળખામાં ગોઠવી. તેથી અત્યારે ભારતદેશમાં પણ રાજસત્તાના હાથમાં ધર્મસત્તાનું regulation,

૧. His official title with regard to Vatican City is Sovereign of the State of the Vatican City. ... The Pope is also technically an absolute monarch, meaning he has total legislative, executive and judicial power over Vatican City. **He is the only absolute monarch in Europe.** ... Nevertheless, the pope has full and absolute executive, legislative and judicial power over Vatican City. He is the last absolute monarch in Europe. ... In all cases, the pope may choose at any time to exercise supreme legislative, executive, or judicial functions in the state.

(Source: Article for Vatican City, Wikipedia, The Free Encyclopedia)

૨. Democracy in the West evolved over centuries. It required first a church independent of the state; then the Reformation, which imposed pluralism of religion; the Enlightenment, which asserted the autonomy of reason from both church and state; the Age of Discovery, which broadened horizons; and finally capitalism, with its emphasis on competition and the market. None of these conditions exists in the Islamic world. Instead there is a merging of religion and politics inimical to pluralism. ... **The international system of the 20th century was established by the Treaty of Westphalia in 1648.** Seeking to avoid a repetition of the Thirty Years' War, during which nearly 30 percent of the population of Central Europe was killed in a conflict nominally over religious belief, the rulers based the new system on the principle of sovereignty within state borders and non-interference across them. Threats to international order were defined as movements of military units across established frontiers. Because weapons were relatively small and technology moved slowly, national security could genrally be protected by awaiting the actual aggression. ... **The European nations having invented the concept of the nation-state ...**

(This appeared on America's most quoted international news magazine Newsweek International, Dt. November 8, 2004, Column - U. S. Affairs, Article - America's Assignment by former Secretary of State, U. S. A. Henry A. Kissinger, on Global Challenges)

restriction, control કે reform કરવાની અમાપ સત્તાઓ આવી છે. જેથી ડગલે ને પગલે હાલનું રાજ્ય ધર્મસત્તામાં intereference હક્કપૂર્વક બંધારણીય સત્તાના નામથી કરે છે, જેને આજની કોર્ટો પણ બંધારણ અનુસારે વાજબી ઠરાવે છે. અત્યારે આ દેશમાં religion under the state બની ગયું છે, above the state નથી રહ્યું; જે અતિ દુઃખની વાત છે. વાસ્તવમાં ખ્રિસ્તી ધર્મ સિવાય કોઈ પણ ધર્મનું soveriegn status રહ્યું નથી. બીજા બધા જ ધર્મો (કાયદાકીય દૃષ્ટિએ) તે તે રાજસત્તાના તાબા નીચે આવી ગયા છે. આ પશ્ચિમના દેશોની આશ્ચર્યકારી કૂટનીતિનું ગંભીર રહસ્ય છે કે ‘જે nation-state theory ફેલાવીને દુનિયાના તમામ ધર્મોને રાજસત્તાના controlમાં લાવી દીધા છે. તે જ nation-state theoryનો તેમણે ખ્રિસ્તી ધર્મ માટે ઉપયોગ કરીને Vaticanને (વેટીકનને) સ્વતંત્ર state જાહેર કરીને ખ્રિસ્તી ધર્મને soveriegnityનો દરજ્જો આપ્યો છે’. તેથી ખ્રિસ્તી ધર્મના વડા કોઈ રાજસત્તાના તાબા હેઠળ આવ્યા વિના દુનિયાના તમામ દેશોમાં પોતાની ધર્મસત્તાનો વહીવટ કરી શકે છે. તેથી બીજા દેશમાં પણ રહેલાં ખ્રિસ્તી ચર્ચોમાં cardinal કે bishop (ખ્રિસ્તીના ધર્મગુરુ)ને પોપ પોતાની સત્તાથી Vaticanમાં રહીને નીમી શકે છે, જેને તે તે દેશની સરકારો પણ માન્ય કરે છે, માત્ર એક China જ સામ્યવાદ પછી તેનો વિરોધ કરે છે. વળી, વેટીકનનો સાર્વભૌમ દરજ્જો આંતરરાષ્ટ્રીય ક્ષેત્રે સર્વમાન્ય બનાવીને U.N.O.માં પણ તેને observerની seat માનભરે આપવામાં આવી છે. વર્તમાન વિશ્વમાં U.N.O.માં પણ માન્ય એવો આંતરરાષ્ટ્રીય સ્તર પર સાર્વભૌમત્વનો દરજ્જો માત્ર એક ખ્રિસ્તી ધર્મ જ ભોગવે છે; કારણ કે તે સિવાયના કોઈપણ ધર્મને U.N.O.માં observerની seat આપવામાં આવી નથી. અત્યારે તો બીજી બધી ધર્મસત્તાઓ તે તે રાજસત્તાના વર્ચસ્વ નીચે પંગુ બનેલી છે. તીર્થકરોએ સ્થાપેલ અનુપમ ધર્મશાસનને જાળવનાર જૈનધર્મ પણ હાલમાં તો ભારતના બંધારણમાં રાજ્યને અપાયેલી અમર્યાદિત સત્તાઓના આક્રમણ નીચે દબાયો છે. રાજ્ય દ્વારા ધર્મક્ષેત્ર પર અનેક અન્યાયી કાયદા-કાનૂનો બંધારણની પચ્ચીસમી અને છવ્વીસમી કલમના નામે લાદવામાં આવે છે. તેમાં પણ ઘણી અર્થઘટનની જટિલતા છે, ધાર્મિક સ્વાતંત્ર્યના નામથી જ ધર્મની સત્તા પર તરાપ જેવું લખાણ અને અર્થઘટન છે. આ વાત ઘણી ઊંડી અને બુદ્ધિજીવીઓને પણ કડીઓ મળે તો જ સમજી શકે તેવી સૂક્ષ્મ છે, છતાં એક સ્ફોટક સત્ય છે તેથી કહું છું. કાયદાના જાણકારો પણ સાંભળવા તૈયાર હોય તો દાખલા-દલીલ સાથે આ વાત પુરવાર કરી શકાય તેવી હકીકત છે. આમાં અફસોસ એટલો જ છે કે ધર્મસત્તાને આના દ્વારા ખૂબ નબળી પાડવામાં આવી છે. તેના પરંપરાથી ચાલ્યા આવતા અધિકારો જ ઘણા ઝૂંટવાઈ ગયા છે. આ પણ હુંડા અવસર્પિણી, પાંચમો આરો, કલિકાલનો પ્રભાવ જણાય છે.

સભા : રાજસત્તામાં ધર્મસત્તા આવે તે તો સારું કહેવાય ને ?

સાહેબજી : તો ભગવાને બંને સત્તાને જુદી રાખી તે તમારી દૃષ્ટિએ ભૂલ કરી. બંનેને ભેગી કરવી એ અનાયની વ્યવસ્થા છે. ત્યાં ધર્મ પણ મોટે ભાગે સામાજિક સ્તરનો હોય છે,

અને રાજસત્તા પણ એવી હોય છે, તેથી ખીચડો કરે. ^૧અત્યારે પણ બ્રિટનમાં જે રાજા બને તે આપમેળે Head of the church બની જાય. બંને post એકસાથે છે. આપણે ત્યાં ધર્મગુરુ કદી રાજસિંહાસન પર બેસતા નહીં અને રાજા ધર્મસિંહાસન પર બેસતો નહીં. બંનેનાં કાર્યક્ષેત્ર, સત્તા જુદાં છે. જેમ ઘણા સંસ્કૃતિ અને ધર્મનો શંભુમેળો કરે છે, તેમ આ રાજસત્તા અને ધર્મસત્તાનો શંભુમેળો કરે છે.

સભા : રાજસત્તા દ્વારા પ્રજામાં ન્યાય-નીતિનું પાલન કરાવવું તે ધર્મ જ છે ને ?

સાહેબજી : ના, તે ધર્મ નથી. તે રાજ્યની જ એક પવિત્ર ફરજ છે. તમારા મગજમાં ધર્મની સ્પષ્ટ વ્યાખ્યા જ બેઠી નથી. વારંવાર કહું છું કે ‘જીવમાત્ર પ્રત્યેનાં ન્યાય-નીતિ એ રાજ્યના કાર્યક્ષેત્રમાં આવતાં જ નથી’. અહીં જ દાખલો વિચારો કે, ભગવાન આદિનાથે રાજ્ય સ્થાપ્યું, પ્રભુ પ્રજામાં તે કાળમાં - જેવાં ન્યાય-નીતિનું પાલન કરાવે છે, તેવાં ન્યાય-નીતિ તો અત્યારે તમારી કલ્પના બહાર છે. આવા ઉત્કૃષ્ટ સામાજિક ન્યાય-નીતિનું પાલન કરાવવા છતાં પ્રભુએ પણ તે ધર્મપ્રવૃત્તિ કરી તેવું શાસ્ત્રમાં લખ્યું નથી. વળી, પ્રજા પણ ઋષભદેવ જ્યારે ગૃહસ્થજીવનમાં હતા ત્યારે ધર્મવિહોણી હતી, હજી જ્ઞાની એવા ઋષભદેવે જ સ્વયં ધર્મનો ઉપદેશ કોઈને આપ્યો નહોતો, માત્ર સામાજિક સભ્યતા અને સંસ્કૃતિથી પ્રજાને સંસ્કારિત કરી હતી. હા, તેથી પ્રજાને ધર્મલાયક ચોક્કસ બનાવી હતી, જેથી પ્રભુ જ્યારે કેવલજ્ઞાની થઈ સમવસરણમાં દેશના આપણે, ત્યારે તે પ્રજા તરત જ તેમના ધર્મશાસનને પામશે.

સભા : ત્યારે ધર્મ નહોતો ?

સાહેબજી : નાં, ધર્મસ્થાનકો, ધર્માનુષ્ઠાનો, ધાર્મિક તત્ત્વજ્ઞાન કે ધર્મના આચાર-વિચારો, કશું જ પ્રજામાં ન હતું. અરે ! કોઈને સુપાત્રદાન આપતાં પણ નહોતું આવડતું.

સભા : પ્રજામાં પરોપકારની ભાવના જ નહોતી ?

સાહેબજી : ના, પ્રજામાં ઉદારતા, દયા, પરોપકાર આદિ સદ્ગુણો પણ ઋષભદેવે શીખવેલા હતા; પરંતુ તે બધા સામાજિક સદ્ગુણો કે સામાજિક સદાચારોમાં ગણાય. ધર્મનું તત્ત્વજ્ઞાન, ધર્મની શ્રદ્ધા, જાણકારી કે તેને અનુરૂપ આચાર-વિચાર-અનુષ્ઠાન ત્યારે નહોતાં; અને જો માનો કે ધર્મ હતો, તો ઋષભદેવે ધર્મતીર્થ સ્થાપ્યા પહેલાં પણ પ્રજા ધર્મયુક્ત હતી તેમ કહેવું પડે. તો સૌ પ્રથમ ભરતભૂમિમાં કેવલી થયેલા ઋષભદેવે ધર્મ પ્રગટાવ્યો-સ્થાપ્યો તેવી શાસ્ત્રની વાત મિથ્યા ઠરે.

૧. Religion: ... Elizabeth II, as the Monarch of the United Kingdom, is the Supreme Governor of the Church of England and sworn protector of the Church of Scotland. She holds no religious role as Sovereign of the other Realms.

(Article : Elizabeth II of the United Kingdom, Reference.com & Wikipedia, free encyclopedia)

સભા : સંસ્કૃતિ અને ધર્મમાં શું તફાવત ?

સાહેબજી : મનુષ્યને સંસ્કારિત કરે; 'સભ્ય માનવસમાજમાં રહેવાયોગ્ય કૌટુંબિક કર્તવ્ય, સામાજિક કર્તવ્ય, રાજકીય કર્તવ્યમાં નિષ્ઠ બનાવે; જનાવર જેવી વૃત્તિઓમાં જતાં અટકાવે તેવું મનુષ્યયોગ્ય ઘડતર જે વ્યવસ્થાઓથી થાય તે વ્યવસ્થા કે નીતિઓ સંસ્કૃતિ કહેવાય; જેનાથી સંસ્કારિત થયેલ વ્યક્તિ ધર્મ પામવા લાયક બને. બાકી ધર્મ તો સંસ્કૃતિ કરતાં ઘણો મહાન છે. આ સંસ્કૃતિ ધર્મની પૂરક બને, પરંતુ તે સ્વયં ધર્મ ન બને.

૨૪૫૭૮૯૦૧૨૩ લાખ પૂર્વ સુધી માત્ર રાજ્યનું જ સંચાલન કર્યું છે તેવું નથી. તેમણે તો પ્રજામાં પુરુષવર્ગયોગ્ય ૭૨ કલાઓ, સ્ત્રીઓને ઉપયોગી ૬૪ કલાઓ, તથા લિપિઓ, ગણિત વગેરે વ્યવહાર ઉપયોગી શાસ્ત્રો, તમામ પ્રકારનાં વ્યવસાયલક્ષી શિલ્પકર્મો, અર્થશાસ્ત્ર, સમાજશાસ્ત્ર, તમામ સામાજિક રીત-રિવાજો, દરેક વ્યક્તિની કૌટુંબિક વગેરે ફરજો; અને આગળ વધીને જીવનના સાંસારિક ક્ષેત્રની તમામ નીતિઓ, તેને અનુરૂપ વ્યવસ્થાતંત્ર આદિ સર્વ પ્રજાને શીખવ્યું છે-પ્રદાન કર્યું છે. લૌકિક ન્યાય તો પ્રવર્તાવ્યો જ છે, આખી પ્રજાનું પુત્રવત્ પાલન કર્યું છે. પુત્રની જેમ પાલન કરેલ પ્રજાના તમામ સભ્યો પરસ્પર સુરક્ષિત છે, બીજા તરફથી આક્રમણનો કોઈને પ્રશ્ન જ નથી, સમૂહમાં પણ નહીં કે વ્યક્તિગત પણ નહીં, અન્યાયનું કારણ જ નથી. પ્રજાને ઘડીને લોકજીવનના નીતિ-નિયમોથી બદ્ધ કરી છે, તમામ મનુષ્યયોગ્ય, વિકસિત જીવનવ્યવસ્થાનાં અંગો પૂરાં પાડ્યાં છે, આખી સાંગોપાંગ માર્ગાનુસારી જીવનવ્યવસ્થા પૂરી પાડી

૧. અપ્રેરિતહિતકરં સર્વરાષ્ટ્રં ભવેદ્યથા । તથા નીતિસ્તુ સંધાર્યા, નૃપેનાત્મહિતાય વૈ ॥૧૮॥

(શુક્રનીતિ, અધ્યાય-૧)

૨. કુમ્ભિકુમ્ભે મૃદં ન્યસ્ય, પ્રવિતન્ય ચ પાણિના । પાત્રં ચક્રે તદાકારં, શિલ્પાનાં પ્રથમં પ્રભુઃ ॥૧૫૦॥ સ્વામીત્યૂચે કુરુતૈવં, ભાજનાન્યપરાણ્યપિ । તાન્યગ્નૌ ન્યસ્ય પદ્યતૌષ્ઠીસ્તદનુ ધ્રુવત ॥૧૫૧॥ તતશ્ચ ચક્રિરે તે તુ, તયૈવ સ્વામિશાસનમ્ । તદાદિ જશિરે કુમ્ભકારાઃ પ્રથમકારવઃ ॥૧૫૨॥ ચક્રે વર્દ્ધ્યવ્યસકારં, ગૃહાદ્યર્થ જગત્પતિઃ । વિશ્વસ્ય સુખસૃષ્ટ્યૈ હિ, મહાપુરુષસૃષ્ટયઃ ॥૧૫૩॥ ગૃહાદિચિત્રકૃતયે, કૃત્તી ચિત્રકૃતોઽપિ સઃ । સૂત્રયામાસ લોકાનાં, ક્રીડાવૈચિત્ર્યહેતુના ॥૧૫૪॥ કુવિન્દાન્ કલ્પયામાસ, લોકસંવ્યાનહેતવે । સર્વકલ્પદ્રુમસ્થાને, હ્રોકઃ કલ્પદ્રુમઃ પ્રભુઃ ॥૧૫૫॥ રોમ્ણાં નખાનાં વૃદ્ધ્યા ચ, બાધ્યમાને ભૃશં જને । જગદેકપિતા સ્વામી, નાપિતાનપ્યસૂત્રયત્ ॥૧૫૬॥ તાનિ પન્ચાઽપિ શિલ્પાનિ, પ્રત્યેકં વિંશિભેદતઃ । શતથા પ્રાસરલ્લોકે, સ્રોતાંસિ સરિતામિવ ॥૧૫૭॥ તૃણહારકાષ્ઠહારકૃષિવાણિજ્યકાન્યપિ । કર્માણ્યાસૂત્રયામાસ, લોકાનાં જીવિકાકૃતે ॥૧૫૮॥ સ્વામી સામદાનભેદદળોપાયચતુષ્ટયમ્ । જગદ્વ્યવસ્થા-નગરીચતુષ્પથમકલ્પયત્ ॥૧૫૯॥ દ્વાસપ્તિકલકાકાળં, ભરતં સોઽધ્યજીગપત્ । બ્રહ્મ જ્યેષ્ઠાય પુત્રાય, બ્રૂયાદિતિ નયાદિવ ॥૧૬૦॥ ભરતોઽપિ સ્વસોદર્યાસ્તનયાનિતરાનપિ । સમ્યગધ્યાપયત્ પાત્રે, વિદ્યા હિ શતશાંખિકા ॥૧૬૧॥ નાભેયો બાહુબલિનં, ધિદ્યમાનાન્યનેકશઃ । લક્ષણાનિ ચ હસ્ત્યશ્વસ્ત્રીપુંસાનામજિજ્ઞાસત્ ॥૧૬૨॥ અષ્ટાદશ લિપીર્બ્રાહ્મ્યા, અપસવ્યેન પાણિના । દર્શયામાસ સવ્યેન, સુન્દર્યા ગણિતં પુનઃ ॥૧૬૩॥ માનોન્માનાઽવમાનાનિ, પ્રતિમાનાનિ વસ્તુષુ । પોતાન્ પ્રોતાંશ્ચ મળ્યાદીન્, પ્રભુઃ પ્રાવર્તયત્ તદા ॥૧૬૪॥ રાજાધ્યક્ષકુલગૃહસાક્ષિભિઃ સમજાયત । વ્યવહારસ્તદાદિષ્ટો, વિવાદિપ્રતિવાદિનામ્ ॥૧૬૫॥ નાગાદ્યર્ચા ધનુર્વેદશ્ચિકિત્સોપાસને રણઃ । અર્થશાસ્ત્રં બન્ધઘાતવધગોષ્ઠ્યસ્તતોઽભવન્ ॥૧૬૬॥ અસૌ માતા

છે. જેને આપણે સંસ્કૃતિ કહીએ છીએ, તેના એક વિભાગમાં રાજસત્તાનું તંત્ર આવે છે; કારણ કે રાજસત્તા તો અર્થશાસ્ત્રનો પણ પેટાવિભાગ છે. ચાણક્યે પણ રાજનીતિને અર્થશાસ્ત્રના ભાગરૂપે જ વર્ણવી છે, જ્યારે માર્ગાનુસારી જીવનવ્યવસ્થામાં તો આર્થિક અને સામાજિક તમામ પાસાંનો સંગ્રહ છે. આવી ઋષભદેવની ઉપદેશેલી સંસ્કૃતિના પ્રભાવે તે વખતની પ્રજા સજ્જન, સંસ્કારી હતી, પણ જીવનમાં ધર્મ ન હતો.

સભા : માર્ગાનુસારી જીવનપદ્ધતિ છે તે અલ્પ હિંસક કે અધિક હિંસક ?

સાહેબજી : પ્રભુએ બતાવેલી જીવનપદ્ધતિ અલ્પ હિંસક જ નહીં, હિતકારી પણ ચોક્કસ હોય. આપણે ત્યાં હિંસા-અહિંસા કરતાં પણ હિત-અહિતનું મહત્ત્વ વધારે છે.

સભા : ૭૨ કળામાં ધર્મકળા ન આવે ?

સાહેબજી : ના, તે વખતની ૭૨ કળામાં ધર્મકળા સમાવેશ નહોતી પામી; કારણ કે એક પણ ધર્મતીર્થની સ્થાપના નહોતી થઈ, તો ધર્મશાસ્ત્રો આવે જ ક્યાંથી ?

સભા : માર્ગાનુસારીના ગુણના વિકાસથી ધર્મ ન આવે ?

સાહેબજી : આત્મા-પરલોક, પુણ્ય-પાપ આદિ ધર્મનું તત્ત્વજ્ઞાન, તેના સિદ્ધાંતોની સમજણ-શ્રદ્ધા વિના, એક પણ ધાર્મિક સદ્ગુણ પ્રગટી શકે નહિ; અને ધાર્મિક સદ્ગુણો વિનાના માર્ગાનુસારીના બીજા ગુણો એકલા હોય તો સંસ્કાર, સજ્જનતા કહી શકાય, પણ ધર્મ તો ન

પિતા ભ્રાતા, भार्या पुत्रो गृहं धनम् । ममेत्यादि च ममताऽभूजनानां तदादिका ॥१६७॥ दृष्ट्वा स्वामिनमुद्वाहे, प्रसाधित-मलङ्कृतम् । प्रासाधयदलञ्चक्रे, लोकोऽपि स्वं ततः परम् ॥१६८॥ तदा दृष्ट्वा प्रभुकृतं, पाणिग्रहणमादिमम् । लोकोऽपि कुरुतेऽद्यापि, ध्रुवो ह्यध्वा महत्कृतः ॥१६९॥ दत्तकन्योपयमनं, प्रभूद्वाहात् प्रभृत्यभूत् । चूडोपनयनक्ष्वेडापृच्छा अपि ततोऽभवन् ॥१७०॥ एतच्च सर्वं सावद्यमपि लोकानुकम्पया । स्वामी प्रवर्त्तयामास, जानन् कर्त्तव्यमात्मनः ॥१७१॥ तदाम्नायात् कलादीदमद्याऽपि भुवि वर्त्तते । अर्वाचीनैर्बुद्धिर्भदिर्भनिर्बद्धं शास्त्ररूपतः ॥१७२॥ स्वामिनः शिक्षया दक्षो, लोकोऽभूदखिलोऽपि सः । अन्तरेणोपदेष्टारं, पशवन्ति नरा अपि ॥१७३॥ तदोग्र-भोग-राजन्य-क्षत्रभेदैश्चतुर्विधान् । जनानासूत्रयद् विश्वस्थितिनाटकसूत्रभृत् ॥१७४॥ आरक्षपुरुषा उग्रा, उग्रदण्डाधिकारिणः । भोगा मन्यादयो भर्तुस्त्रायस्त्रिंशा हरेरिव ॥१७५॥ राजन्या जज्ञिरे ते ये, समानवयसः प्रभोः । अवशेषास्तु पुरुषा, बभूवुः क्षत्रिया इति ॥१७६॥ विरचय्य नवामेवं, व्यवहारव्यवस्थितिम् । नवोढामिव बुभुजे, नवां राज्यश्रियं विभुः ॥१७७॥

(ત્રિષ્ટિશલાકાપુરુષચરિત્ર, પર્વ-૧, સર્ગ-૨)

૧. અધુનાઽર્થકથામાહ-વિદ્યાશિલ્પં ઉપાયોઽનિર્વેદઃ સઞ્ચયશ્ચ દક્ષત્વં સામ દળ્હો ભેદ ઉપગ્રદાનં ચાર્યકથા, અર્થપ્રધાન-ત્વાદિત્યક્ષર્ત્થઃ ।

(દશવૈકાલિકસૂત્ર, નિર્યુક્તિ શ્લોક-૧૮૧-૧૯૨, હરિભદ્રસૂરિજી ટીકા)

✽ તત્થ અત્યકથા નામ, જા અત્યોવાયળપડિબદ્ધા, અસિ-મસિ-ક્કસિ-વાણિજ્જ-સિપ્પસંગયા, વિચિત્તધાઉવાયાઇપમુહ-મહોવાયસંપટતા, સામ-ભેય-ઉવપ્પયાળ-દળ્હાઇપયત્યવિરઙ્ગા સા અત્યકથા તિ ભણ્ણઇ ।

(પ. પૂ. હરિભદ્રસૂરિજી કૃત સમરાઇચ્ચકથા પ્રસ્તાવના)

જ કહી શકાય. નહીં તો નાસ્તિક સજ્જનના પણ સામાજિક સદ્ગુણોને ધર્મ તરીકે સ્વીકારવા પડશે, જેથી નાસ્તિક પણ ધર્માત્મા બની જશે.

રાજ્યસત્તા અને ધર્મસત્તાના પારસ્પરિક સંબંધો :

ધર્મસત્તા અને રાજસત્તાને ભગવાને જુદાં રાખ્યાં છે. આ દેશમાં પણ અમુક વર્ગ કહે છે કે ‘ભારતને હિંદુરાજ્ય તરીકે જાહેર કરી દો’. તો તે વાત પણ વાજબી નથી. ‘આપણાં શાસ્ત્રો કે આર્યપરંપરા આમાં સંમત નથી; કારણ કે રાજ્યનો કોઈ સ્વતંત્ર ધર્મ ન હોઈ શકે. ધર્મ એ હકીકતમાં રાજ્યના jurisdictionની બહાર છે. રાજસત્તા પ્રજાની સલામતી, સુરક્ષા અને સામાજિક ન્યાયપ્રવર્તન માટે જ જરૂરી છે. ધર્મ એ રાજ્યનો સીધો વિષય નથી. વળી પ્રજાએ કયો ધર્મ પાળવો-કયો ધર્મ ન પાળવો તે નક્કી કરવાનો હક્ક પણ રાજ્યનો નથી. ધર્મ એ દરેક વ્યક્તિની પોતાની પસંદગી પર છે. પ્રજાને કોઈ પણ ધર્મ પાળવાનો કે આચરવાનો અબાધિત અધિકાર છે. વળી, કોઈ એક ચોક્કસ ધર્મ પ્રત્યે પક્ષપાત કરવો તે પણ રાજ્ય માટે અન્યાયી વર્તન છે. રાજ્યે તમામ ધર્મો પ્રત્યે સમાન સન્માનનો ભાવ રાખવાનો છે. આર્યપરંપરામાં રાજસત્તા ધર્મસત્તાને બહુમાનથી જુએ, સન્માનયુક્ત વ્યવહાર કરે અને તમામ ધર્મોને આવશ્યક રક્ષણ પૂરું પાડે; કારણ કે પ્રજાના દરેક સુતંત્રને રક્ષણ આપવાની જવાબદારી રાજસત્તાની જ છે. તેથી આ દેશમાં બહુમતી લોકોના ધર્મને રાજ્યધર્મ-state religion તરીકે જાહેર ન કરાય. તે તો પશ્ચિમના દેશો કે આરબ દેશોમાં state religion જાહેર કરાય છે, જે અનાર્ય વ્યવસ્થા છે. ધર્મની રાજસત્તા સાથે ભેળસેળ કરાય જ નહીં; અને તે કરશે તો ધર્મ અને રાજ્યનાં કર્તવ્યોમાં ગોટાળો થશે, તેમાં પતન ધર્મનું થશે. ઇસ્લામમાં ખલિફા કે મૌલવીઓ અને ખ્રિસ્તી ધર્મમાં પોપ Head of the state કે supreme powerની post (executive post) પર બેસે, જે આર્યપરંપરામાં નથી. અહીં ધર્મગુરુઓ રાજસિંહાસન પર કદી બેસે નહીં. નાલાયક રાજા હોય તો સંકટ સમયમાં પદત્રષ્ટ કરે, પણ રાજસિંહાસન ખાલી થયું તો પોતે બેસી ન જાય. રજેમ સાધ્વીનું અપહરણ કરી જનાર ગર્દભિલ્લ રાજાને કોઈ મર્યાદા કે અંકુશમાં લાવી શકે તેમ ન હતું ત્યારે, પૂજ્ય કાલિકાચાર્ય મહારાજાએ યુદ્ધ ખેલી ગર્દભિલ્લનો નાશ કર્યો; પરંતુ

૧. દેવબ્રાહ્મણતપસ્વિસ્ત્રીબાલવૃદ્ધવ્યાધિતાનામનાથાનામનભિસરતાં ધર્મસ્થાઃ કાર્યાણિ કુર્યુઃ । ન ચ દેશકાલભોગચ્છલેનાતિહરેયુઃ । પૂજ્યા વિદ્યાબુદ્ધિપૌરુષાભિજનકર્માતિશયતશ્ચ પુરુષાઃ । એવં કાર્યાણિ ધર્મસ્થાઃ, કુર્યુરચ્છલદર્શિનઃ । સમાઃ સર્વેષુ ભાવેષુ, વિશ્વાસ્યા લોકસપ્રિયાઃ ॥૧॥

(કૌટિલીય અર્થશાસ્ત્ર, અધિકરણ-૩, અધ્યાય-૨૦)

૨. સા ગર્દભિલ્લસ્ય વિધાય નષ્ટા, ધ્રુષ્ટાનુભાવઃ સ ચ સાહિભૂપૈઃ । બદ્ધ્વા ગૃહીતઃ સુગુરોઃ પદાન્તે, નિરીક્ષતે ભૂમિતલં સ મૂઢઃ ॥૪૦॥ રે દુષ્ટ પાપિષ્ઠ નિકૃષ્ટબુદ્ધે ! કિં તે કુકર્માચરિતં દુરાત્મનું । મહાસતીશીલચરિત્રભઙ્ગપાપદ્રુમસ્યેદમિહાસ્તિ પુષ્પમ્ ॥૪૧॥ વિમુદ્રસંસારસમુદ્રપાતઃ, ફલં ભવિષ્યત્યપરં સદૈવ । અઘ્યાપિ ચેન્મોક્ષપરં સુધર્મ-માર્ગ શ્રવેથા ન વિનષ્ટમત્ર ॥૪૨॥ ન રોચતે તસ્ય મુનોન્દ્રવાક્યં, વિમોચિતો બન્ધનતો ગતોઽથ । સરસ્વતી શીલપદૈકપાત્રં, ચારિત્રમત્યુજ્જ્વલમાબધાર ॥૪૩॥

રાજસત્તાની લગામ પોતાના હાથમાં ન લીધી. રાજસત્તાને અમર્યાદ થતી અટકાવવાનો અધિકાર ધર્મસત્તાને છે. તેથી પૂ. કાલિકાચાર્યે ગર્દભિલ્લ માટે પગલાં લીધાં તે ભૂલ કરી કે અયોગ્ય કર્યું તેવું શાસ્ત્રો કે ઇતિહાસમાં નથી; પરંતુ આવા સમયે પણ રાજ્યનું સંચાલન કરવું તે ધર્મગુરુની ફરજ નથી. રાજસત્તા અને ધર્મસત્તા બંનેની post જ જુદી છે, તે એક કરાય નહીં. અરે ! ખુદ ઋષભદેવ પોતે રાજા હતા ત્યારે ધર્મનાયક નહોતા, જ્યારે ધર્મનાયક બન્યા ત્યારે રાજા નથી. પ્રભુએ પણ રાજસત્તા કે ધર્મસત્તા એકસાથે ભોગવી નથી. આ બંને સત્તાઓ એક કહેવાય નહીં અને એક કરાય પણ નહીં.

સભા : ધર્મગુરુ રાજસત્તા પર ભલે ન બેસે, પણ વહીવટમાં ઉપયોગી બને ને ?

સાહેબજી : ધર્મગુરુઓ રાજવહીવટમાં પણ સામાન્ય સંયોગોમાં માથું ન જ મારે. ધર્મગુરુઓએ તો સંસાર-સમાજથી અલિપ્ત રહેવાનું હોય છે, તે જ ધર્મગુરુ સાચો ધર્મ ઉપદેશ આપી શકે. સામાજિક વ્યવસ્થાઓ સંભાળવાની જવાબદારી સમાજના આગેવાનોની છે. Social reforms (સમાજસુધારાઓ) પણ સામાજિક હિતચિંતકોએ સમાજમાં અવસરે-અવસરે કરવાના છે. તે અંગે જોઈતી સમજણ કે માર્ગદર્શન તેઓ ધર્મગુરુઓ પાસેથી મેળવી શકે. ધર્મગુરુ 'સંસ્કૃતિનો ઉપદેશ પણ પ્રજાને તેમનામાં ધર્મયોગ્યતા જાળવવા sideમાં ગૌણરૂપે મર્યાદાથી આપે; મુખ્ય ઉપદેશ તો તેમનો ધર્મનો જ હોય. નિષ્ણાત ધર્મગુરુઓ સર્વશાસ્ત્રવિશારદ હોય. તેથી રાજસત્તા પણ રાજનીતિમાં ગૂંચ આવે કે કટોકટીના સંયોગો આવે તો રાજધર્મ કેવી રીતે બજાવવો ? કર્તવ્યો અદા કરવા શું કરવું જરૂરી છે ? તેની સલાહ લેવા આવે તો શાસ્ત્રમર્યાદામાં રહીને અવશ્ય આપે. કારણ કે 'આર્યપરંપરામાં રાજા-મહારાજાઓ પણ ધર્મગુરુને બહુમાનથી જુએ,

यस्यावसद्देशमनि कालिकार्यो, राजाधिराजः स बभूव साहिः । देशस्य खण्डेषु च तस्थिवांसः, शेषा नरेन्द्राः सगवंश एषः ॥४४॥ श्रीकालिकार्यो निजगच्छमध्ये, गत्वा प्रतिक्रम्य समग्रमेतत् । श्रीसङ्घमध्ये वितरत् प्रमोदं, गणस्य भारं स बभारं सूरिः ॥४५॥

(શ્રી કાલિકાચાર્યકથા)

૧. યતનાએ સૂત્રે કહ્યું મુનિને, આર્યકરમ ઉપદેશ; પરિણામિક બુદ્ધિ વિસ્તારે, સમજે શ્રાદ્ધ અશેષ. સુખ૦ ૧૭ (કુમતિમદગાલન વીરસ્તુતિરૂપ ૧૫૦ ગાથાનું સ્તવન, ઢાળ-૪)

૨. ઋત્વિકપુરોહિતાચાર્યા, યે ચાન્યે શ્રુતસત્તમાઃ । પૂજાર્હાઃ પૂજિતા યસ્ય, સ વૈ લોકવિદુચ્યતે ॥૧૮॥

(શ્રી વેદવ્યાસ વિરચિત મહાભારત, શાન્તિપર્વ, અધ્યાય-૧૬)

* આત્માનં સર્વકાર્યાણિ, તાપસે રાષ્ટ્રમેવ ચ । નિવેદયેત્ પ્રયત્નેન, તિષ્ઠેત્ પ્રહ્વશ્ચ સર્વદા ॥૨૬॥ સર્વાર્થત્યાગિનં રાજા, કુલે જાતં બહુશ્રુતમ્ । પૂજયેત્ તાદૃશં દૃષ્ટ્વા, શયનાસનભોજનૈઃ ॥૨૭॥ તસ્મિન્ કુર્વીત વિશ્વાસં, રાજા કસ્યાઞ્ચિદાપિદિ । તાપસેષુ હિ વિશ્વાસમપિ કુર્વન્તિ દસ્યવઃ ॥૨૮॥ તસ્મિન્ નિધીનાદધીત પ્રજાં પર્થાદદીત ચ । ન ચાપ્યમીક્ષણં સેવેત મૃશં વા પ્રતિપૂજયેત્ ॥૨૯॥ અન્યઃ કાર્યઃ સ્વરાષ્ટ્રેષુ, પરરાષ્ટ્રેષુ ચાપરઃ । અટવીષુ પરઃ કાર્યઃ, સામન્તનગરેષ્વપિ ॥૩૦॥ તેષુ સત્કારમાનાભ્યાં, સંવિભાગાંશ્ચ કારયેત્ । પરરાષ્ટ્રાટવીસ્યેષુ, યથા સ્વવિષયે તથા ॥૩૧॥ તે કસ્યાઞ્ચિદવસ્થાયાં, શરણં શરણાર્થિને । રાજે દદ્યુર્વથાકામં, તાપસાઃ સંશિતવ્રતાઃ ॥૩૨॥

(શ્રી વેદવ્યાસ વિરચિત મહાભારત, શાન્તિપર્વ, અધ્યાય-૮૬)

ધર્મસત્તા પ્રત્યે અહોભાવ-પૂજ્યબુદ્ધિ રાખે. મનમાં સમજે કે ‘અમારા કરતાં ઊંચાં લોકકલ્યાણનાં કાર્યો અને ફરજ ધર્મસત્તા બજાવે છે, પ્રજાને અપરાધશૂન્ય રાખવામાં તેનો મોટો ફાળો છે; અને ધર્મસત્તાને કોઈ પણ જાતની સુરક્ષા કે સેવા જોઈતી હોય તો રાજ્ય પૂરી પાડે’. ઘણા રાજા-મહારાજા તો ધર્મક્ષેત્રે મોટાં દાનો પણ કરતા; પરંતુ ધર્મસત્તાના અધિકારોને ઝૂંટવવા કે દબાવવા તે સુરાજ્યનું કામ ન હતું. આમ, બંનેની સત્તા, કર્તવ્યો, અધિકારો જુદાં છે; છતાં પરસ્પર માર્ગદર્શક અને સહાયક બનવાની પરંપરા છે. ટૂંકમાં, રાજસત્તા લૌકિક ન્યાય પ્રવર્તાવે, ધર્મસત્તા લોકોત્તર ન્યાય પ્રવર્તાવે. પોતપોતાના ક્ષેત્રમાં બંને સુબદ્ધ માળખું અને તંત્ર ચલાવે. લોકોત્તર ન્યાય તો ધર્મની જ monopoly છે, તે કોઈ રાજ્યના કર્તવ્ય, મર્યાદામાં આવતો નથી.

સર્વ ધર્મ પ્રત્યે સમાન આદર-બહુમાન - રાજ્યનું કર્તવ્ય :

આર્ય રાજાઓ એમ જ માનતા કે ‘અમારા કરતાં કાંઈ ગણાં ઊંચાં કર્તવ્ય ધર્મગુરુઓ કરે છે’, તેથી તેઓ તેમને સ્વાભાવિક સન્માન આપતા. જૈનશાસ્ત્રો પણ એવું નથી કહેતાં કે જૈન રાજાએ જૈનધર્મને જ પીઠબળ આપવું અને બીજા ધર્મોનો અનાદર કરવો. પ. પૂ. હેમચંદ્રસૂરીશ્વરજી મહારાજાએ કહ્યું કે ‘રાજા રાજસભામાં બેઠો હોય ત્યારે કોઈ પણ ધર્મના સંન્યાસી આવે, રાજાએ આદર-સત્કાર કરવો’; પછી ભલે તે રાજા વ્યક્તિગત કોઈપણ ધર્મને માનતો હોય, અનુસરતો હોય. સામાન્ય જૈન અનુયાયીને અમે કહીએ કે ‘ગમે તે ધર્મના ધર્મગુરુઓને પૂજ્યબુદ્ધિથી નમસ્કાર કરો તો મિથ્યાત્વ લાગે’; પણ રાજા માટે નિયમ છે કે ‘તેણે રાજ્ય તરફથી કોઈ ધર્મ પ્રત્યે ભેદભાવ રાખવો નહિ, સંત તરીકે સૌનો યોગ્ય આદર કરવો’. રાજ્ય કોઈ પણ ધર્મને વગરકારણે હલકો ચીતરે, વગોવે, સત્તાથી દબાવે કે ઓછું સ્થાન આપે, તો રાજાને પણ પાપ લાગે. વળી, ‘ધર્મસત્તા પાસેથી કોઈ વળતર કે કરની અપેક્ષા રાખ્યા વિના - જ્યારે જ્યારે જરૂરી હોય ત્યારે - ધર્મસત્તાનું વિશેષ રક્ષણ પણ માગણી પ્રમાણે આપે. ધર્મગુરુઓ પ્રજાજન ન હોવા છતાં - કર આદિ લીધા વિના - તેમની પ્રજા કરતાં સારી સુરક્ષા કરવાની ફરજ રાજસત્તાની જ છે, જેનું બરાબર પાલન કરે.

અત્યારનું સરકારી તંત્ર જુદું છે. આજના કહેવાતા democratic republic secular stateમાં તો રાજ્ય એમ માને છે કે ‘ધર્મગુરુઓ પણ એક પ્રજાજન જ છે’. ધર્મસત્તાનો સ્વીકાર આજનું રાજ્ય તો કરતું જ નથી. ધર્મોને રાજ્યના તાબા હેઠળ ગણીને જ, તેમની પાસેથી પ્રજાએ

૧. સ્વદેશગ્રામયોઃ પૂર્વ, મધ્યમં જાતિસંઘયોઃ । આક્રોશાદેવચૈત્યાનામુત્તમં દણ્ડમર્હતિ ॥૧૧॥

(કૌટિલીય અર્થશાસ્ત્ર, અધિકરણ-૩, અધ્યાય-૧૮)

✽ પુરાણેષુક્તમસ્ત્યેવં બ્રહ્મણિષ્ઠાંસ્તપોધનાન્ । રક્ષંસ્તત્પુણ્યવષ્ટાંશભાગ્ભવેદવનીપતિઃ ॥૧૭॥

(ત્રિષષ્ટિશલાકાપુરુષચરિત્ર, પર્વ-૧૦, સર્ગ-૧૩)

આપેલા સત્કાર્ય માટેના દાનમાંથી પણ કર ઉધરાવવાનો પોતાનો અબાધિત હક્ક આજનું રાજ્ય માને છે. હકીકતમાં ^૧સાધુ કોઈ દેશના નાગરિક નથી. સાધુએ જે ક્ષણથી દીક્ષા સ્વીકારી ત્યારથી તમામ સામાજિક જવાબદારીઓ અને અધિકારોનો ત્યાગ કર્યો છે. જે વ્યક્તિ જૈનસાધુપણના આચારોની મર્યાદા સમજતી હોય તેના માટે આ નવી વાત નથી. દા. ત. અમે વિહાર કરતાં ગૃહસ્થઅવસ્થાના ગામમાં ગયા. ત્યાં વસતિ તરીકે ગૃહસ્થપણાનું ઘર અનુકૂળ છે, તો ત્યાં ઊતરવા પરિવારજનો પાસેથી વસતિની યાચના કરવી પડે. તેમની સંમતિથી જ અમે રોકાઈ શકીએ. કારણ કે હવે તે મારું ઘર રહ્યું નથી. આના માટે શાસ્ત્રીય શબ્દ ‘અવગ્રહયાચના’ છે. અર્થાત્ વસતિમાં રોકાવા માલિક પાસેથી વસતિની યાચના કરવી તે. તેમ દેશ-નગરમાં રોકાવા દેશ-નગરના રાજાના અવગ્રહની યાચના કરવાની શાસ્ત્રમાં આજ્ઞા છે. કારણ કે સાધુ પાસે કોઈ દેશનું citizenship (નાગરિકત્વ) નથી. જૈન દીક્ષામાં કુટુંબના અધિકારો અને કુટુંબની ફરજો છોડવાના છે, તેમ પરિવાર, જ્ઞાતિ, સમાજ, નગર કે રાષ્ટ્ર પ્રત્યેની પણ ફરજો કે અધિકારો ત્યાગ કરવાના છે. તેનો ત્યાગ કર્યો હોય તો જ અમારો સંન્યાસ સાચો ગણાય. અમારે કોઈ national boundary-રાષ્ટ્રીય હદ કે મર્યાદા નથી. ધર્મ સ્વયં national boundaryમાં (રાષ્ટ્રની હદમાં) સમાતો નથી; કારણ કે ધર્મ multi-national નહીં પણ universal છે. એક જ ધર્મના અનુયાયી જુદા જુદા દેશના પ્રજાજન હોઈ શકે છે. તેઓની તે તે રાષ્ટ્ર પ્રત્યે ફરજો નાગરિક તરીકે તેમણે અદા કરવાની, પરંતુ ધર્મસત્તાની અપેક્ષાએ તેઓ તે તે એક જ ધર્મના નેજા હેઠળ છે; અને ધર્મગુરુઓ તો કોઈ રાજ્ય કે રાષ્ટ્ર પ્રત્યે - આ મારું અને બીજું પરાયું તેવો - મમત્વથી ભેદભાવ ન રાખી શકે; કારણ કે તેમણે સંસારનો ત્યાગ કર્યો છે. તીર્થંકરોએ શ્રાવક માટે આરંભ-સમારંભથી બચવા દિગ્પરિમાણવ્રત કહ્યું છે, પરંતુ અમને સાધુને વિચરવા કોઈ દેશની મર્યાદા બાંધી નથી, માત્ર સંયમયાત્રાનું પવિત્ર પાલન કરી જ્યાં વિચરવું હોય ત્યાં વિચરવાની છૂટ-આજ્ઞા છે. જૈનશાસ્ત્રો તો સાધુને કોઈ એક રાજ્યના પ્રજાજન માનવાની વિરુદ્ધ છે. આમ પણ ધર્મગુરુ એવા પવિત્ર છે કે ‘તેમને રાજ્યના તાબા હેઠળ સામાન્ય નાગરિક કે પ્રજાજન

૧. અથ કતિવિધોઽયમવગ્રહઃ? ઉચ્યતે-

દેવેન્દ્ર-રાય-ગહવઙ્ગહો સાગારિએ અ સાહમ્મી । પંચવિહમ્મિ પરુવિઉં, નાયવ્વો જો જહિં કમહ્ ।।૬૬૯।।
 હેઢિલ્લા ઉવરિલ્લેહિં બાહિયા ન ઉ લહંતિ પાહન્નં । પુવ્વાણુન્નાઽભિનવં, ચ ચઉસુ ભય પચ્છિમેઽભિનવા ।।૬૭૦।।
 દેવેન્દ્ર-શક્ર ઇશાનો વા, સ યાવતઃ ક્ષેત્રસ્ય પ્રભવતિ તાવાન્ દેવેન્દ્રાવગ્રહઃ । રાજા-ચક્રવર્તિપ્રભૃતિકો મહર્ષિકઃ પૃથ્વીપતિઃ,
 સ યાવતઃ ષટ્કલ્પભરતાદેઃ ક્ષેત્રસ્ય પ્રભુત્વમનુભવતિ તાવાન્ રાજાવગ્રહઃ । ગૃહપતિઃ-સામાન્યમણ્ડલાધિપતિઃ, તસ્યાપ્યાધિપત્ય-
 વિષયભૂતં યદ્ ભૂમિખણ્ડં સ ગૃહપત્યવગ્રહઃ । સાગારિકઃ-શય્યાતરઃ, તસ્ય સત્તાયાં યદ્ ગૃહ-પાટકાદિકં સ સાગારિકાવગ્રહઃ ।
 સાધર્મિકાઃ-સમાનધર્માણઃ સાધવાઃ, તેષાં સમ્બન્ધિ સક્રોશયોજનાદિકં યદ્ આભાવ્યં ક્ષેત્રં સ સાધર્મિકાવગ્રહઃ । એષ ચ
 પચ્ચવિધોઽવગ્રહઃ । એતસ્મિન્ પચ્ચવિધેઽવગ્રહે વક્ષ્યમાણભેદૈઃ પ્રરૂપિતે સતિ જ્ઞાતવ્યો વિધિરિત્યુપસ્કારઃ । યઃ ‘યત્ર’ દેવેન્દ્રાદૌ
 ‘ક્રમતે’ અવતરતિ સ તત્રાવતારણીય ઇતિ સઙ્ગ્રહગાથાસમાસાર્થઃ ।।૬૬૯।।

(બૃહત્કલ્પસૂત્ર, ખાષ્યગાથા-૬૬૯-૩૭૦ મૂલ-ટીકા)

માનવા તે અપમાનજનક છે'. તમે જેન કે શ્રાવકો રાજ્યના પ્રજાજન ચોક્કસ છો; કારણ કે તમારી તમામ સુરક્ષા રાજ્ય કરે છે. તમે રાજ્ય પાસેથી સુરક્ષાની demand (માંગણી) કરો છો. તમને civil rights, civil services (નાગરિકતાના હક્કો, નાગરિક તરીકેની સેવાઓ) જોઈએ છે. અરે ! welfare-કલ્યાણના નામથી રાજ્ય તરફથી મળતી facilities (સગવડો) કે amenities પણ તમારે જોઈએ છે; તે પૂરી પાડવા રાજ્ય તમારી પાસેથી tax (કર) પણ લે છે. તમે tax ચૂકવો છો, અને સામે સુરક્ષા-સગવડતા ભોગવો છો. અમારે કોઈ civil rights કે civil servicesની જરૂર નથી. આ મોટા હાઇવે રોડો, પુલો, રેલ્વે લાઈનો એ બધું સરકાર તમારા માટે ઊભું કરે છે અમારે તેની જરૂર નથી. અમે તે સગવડ ભોગવતા પણ નથી; તોપણ ધર્મગુરુનું માનભરે રક્ષણ કરવાની જવાબદારી રાજ્યની છે જ. રાજાઓ પણ સમજતા કે 'અમે પ્રજામાં જે ન્યાય-નીતિ પળાવવા માંગીએ છીએ, તેના કરતાં અનેક ગણી ઊંચી ન્યાય-નીતિ ધર્મગુરુઓ પાળે છે અને પ્રજામાં પોતાના પ્રભાવ દ્વારા પળાવે છે'. હકીકતમાં રાજ્યના આદર્શોને ધર્મગુરુઓ સ્વૈચ્છિક ભાવનાથી broad base પર implement (વિશાળ પાયો પર અમલ) કરાવે છે. તેથી તેવી ધર્મસત્તા અને ધર્મગુરુઓને રાજ્યે સહકાર આપવો જ જોઈએ, એ રાજ્યની મહત્ત્વની ફરજ છે; તે ન કરે, તો તે સુરાજ્ય જ ન કહેવાય. ઉપરાંત, રાજ્યમાં જેટલા ધર્મો હોય તે સૌ પ્રત્યે રાજ્યે સમાન વર્તન રાખવું જોઈએ.

૧શાસ્ત્રમાં આવે છે કે “વજ્રસ્વામી દુષ્કાળમાં સંઘને સુરક્ષિત કરવા પુરીનગરીમાં લઈ

૧. વજ્રર્ષિરાસસાદાથ પુરી નામ મહાપુરીમ્ ॥૩૩૪॥ (ચતુર્થિઃ કલાપકમ્) તસ્યાં ધનકળાઢ્યાયાં સુભિક્ષમભવત્સદા ॥ પ્રાયેણ શ્રાવકો લોકો બુદ્ધભક્તસ્તુ પાર્થિવઃ ॥૩૩૫॥ તસ્યાં જૈનાશ્ચ બૌદ્ધાશ્ચ સ્પર્ધમાનાઃ પરસ્પરમ્ ॥ ચક્રિરે દેવપૂજાદિ જૈનૈર્બૌદ્ધાસ્તુ જિગિરે ॥૩૩૬॥ જૈના હિ યદ્યત્પુષ્પાદિપૂજોપકરણં પુરે ॥ દદુશુસ્તત્તદધિકમૂલ્યદાનેન ચિક્રિયુઃ ॥૩૩૭॥ નાભૂવન્બુદ્ધભક્તાસ્તુ પુષ્પાદ્યાદાતુમીશ્વરાઃ ॥ તતશ્ચ બુદ્ધાયતનેષ્વભૂતપૂજા તનીયસી ॥૩૩૮॥ બુદ્ધભક્તાસ્તુ તે હીણા બુદ્ધભક્તં મહીપતિમ્ ॥ વિજ્ઞપ્ય સર્વં પુષ્પાદિ શ્રાવકાણાં ન્યવારયન્ ॥૩૩૯॥ **પુષ્પાપણેષુ સર્વેષુ બહુમૂલ્યપ્રદા અપિ ॥ અર્હદ્ભક્તાસ્તતઃ પુષ્પવૃત્તાન્યપિ ન લેભિરે ॥૩૪૦॥** ઉપસ્થિતે પર્યુષણાપર્વણ્યર્હદુપાસકઃ ॥ તતો રુદન્તો દીનાસ્યા વજ્રર્ષિમુપતસ્થિરે ॥૩૪૧॥ તે શ્રાવકા નેત્રજલૈઃ ક્તેદયન્તો મહીતલમ્ ॥ નત્વા વ્યજિજ્ઞપન્વજ્રં ચેદગદ્ગદયા ગિરા ॥૩૪૨॥ **અર્હચ્ચૈત્યેષ્વહરહઃ પૂજાદિ દ્રષ્ટુમક્ષમૈઃ ॥ બૌદ્ધૈર્વયં પરાભૂતા ભૂતૈરિવ દુરાત્મભિઃ ॥૩૪૩॥** વિજ્ઞપ્તો બૌદ્ધલોકેન બૌદ્ધો રાજા ન્યવારયત્ ॥ પુષ્પાણિ દદતોઽસ્માકં માલિકાન-ખિલાનપિ ॥૩૪૪॥ લભામહે વયં નાથ! નાગસ્તિકુસુમાન્યપિ ॥ કિં કુર્મો દ્રવ્યવન્તોઽપિ રાજાજ્ઞાં કોઽતિલઙ્ઘતે ॥૩૪૫॥ તુલસીબર્બરીપૂજાપાત્રતાં ગ્રામયક્ષવત્ ॥ પ્રયાન્તિ જિનબિમ્બાનિ હ્રદા કિં જીવિતેન નઃ ॥૩૪૬॥ માઽર્હત્સ્વારોપયન્ત્વેતે છદ્યનેત્ય-મિશઙ્કિતૈઃ ॥ બૌદ્ધૈઃ પુષ્પં નિષિદ્ધં નઃ કેશવાસકૃતેઽપિ હિ ॥૩૪૭॥ કિં ચાનિશં ગણયતાં સ્વામિત્રસ્માકમઙ્ગુલીઃ ॥ આગાત્પર્યુષણાપર્વદિનં દિનમતલ્લિકા ॥૩૪૮॥ **પર્વણ્યપ્યાગતેઽમુષ્મિન્વયં યતિવદર્હતામ્ ॥ ભાવપૂજાં કરિષ્યામઃ પુષ્પસમ્પત્તિવર્જિતાઃ ॥૩૪૯॥** પરાભૂય પરાભૂય બૌદ્ધૈર્બુદ્ધિભિર્વયમ્ ॥ જીવન્મૃતા ઇવ કૃતાઃ સ્વામિનિ ત્વયિ સત્યપિ ॥૩૫૦॥ જિનપ્રવચનસ્યાભિભૂતસ્યાસ્ય પ્રભાવનામ્ ॥ વિધાય ભગવત્રસ્માન્સજ્જીવયિતુમર્હસિ ॥૩૫૧॥ **સમાશ્વસિત હે શ્રાદ્ધા! યતિષ્થે વઃ સુતેજસે ॥** ઇત્યુક્ત્વા ભગવાન્વ્યોમન્યુત્પપાત સુપર્ણવત્ ॥૩૫૨॥ સ્વામી નિમેષમાત્રેણાથાગાન્માહેશ્વરી પુરીમ્ ॥ અવાતારીદુપવને ચૈકસ્મિન્વિસ્મયાવહે ॥૩૫૩॥ ... વિદ્યાશક્ત્યા ચ ભગવાન્વિમાનં વ્યકરોદથ ॥ પાલકસ્યાનુજન્મેવ બન્ધુરં વિવિધર્દિભિઃ ॥૩૫૬॥ અસ્થાપયચ્ચ તન્મધ્યે શ્રીદેવ્યર્પિતમમ્બુજમ્ ॥ વિશંતિં પુષ્પલક્ષાણિ તસ્ય પાર્શ્વેષુ તુ

ગયા. ત્યાંનો રાજા ત્યારે બૌદ્ધધર્મનો અનુયાયી હતો. તેને પોતાના ધર્મ પ્રત્યેનો પક્ષપાત હોવાથી તેણે અન્યાયી કાયદો કરેલ કે 'ઊંચાં-કીમતી પુષ્પો વગેરે પૂજાનાં શ્રેષ્ઠ દ્રવ્યો જૈનોને ન વેચવાં;' કારણ કે જૈન વેપારીઓ મોં માંગ્યું મૂલ્ય આપી ઉત્તમ પૂજાનાં દ્રવ્યોથી જિનમંદિરોમાં ભક્તિ કરી ભવ્ય જાહોજલાલી-શોભા વધારતા. તેથી નગરમાં બૌદ્ધમંદિરો ઝાંખાં પડતાં. તે અટકાવવા રાજાએ જૈનધર્મ પ્રત્યે ભેદભાવ રાખી આવો અન્યાયી કાયદો કરેલ, જેની જાણ થતાં વજ્રસ્વામીએ તેના નિવારણ માટે ધર્મપ્રભાવનાપૂર્વકનાં યોગ્ય પગલાં લીધાં". આ પરથી સમજી શકાય કે 'રાજ્યનું વર્તન ધર્મો પ્રત્યે તટસ્થતાપૂર્વકનું સન્માનયુક્ત જોઈએ'. ભલે રાજાને ગમે તે ધર્મ ગમતો હોય, તે વ્યક્તિગત રીતે તેની ઉપાસના કરી શકે છે. વળી બીજા ધર્મો પણ મૂળથી અધર્મ નથી. તેમને પણ તેમના અનુયાયીઓને યોગ્ય રીતે ઉપદેશ આપવાનો અને તેનું પાલન કરાવવાનો અધિકાર છે જ; પરંતુ રાજ્ય તેમાં અવરોધ ન કરી શકે. રાજ્યની સત્તા સામાજિક ક્ષેત્ર પૂરતી છે. તમારી અન્યાયી સરકાર ઘર ન સાચવી શકે અને આખા ગામમાં માથું મારે તેવી છે. એક સારા journalist (પત્રકારે) સરકાર માટે લખ્યું કે 'your work is governing, mind your business.' (તમારું કામ શાસન કરવાનું છે, તમારા કામમાં ધ્યાન આપો.) અરે રાજ્ય તમારા કુટુંબમાં પણ બિનજરૂરી માથું ન મારી શકે, તો ધર્મસત્તાની પવિત્ર વ્યવસ્થાઓમાં કારણ વિના માથું મારે, હસ્તક્ષેપ કરે તે કુરાજ્ય જ કહેવાય. તેમ કરનાર રાજ્યે ધર્મ પર અન્યાય-અત્યાચાર કર્યો એમ જ કહેવાય. આગમોમાં રાજ્યના jurisdiction અને ધર્મસત્તાના jurisdictionની સ્પષ્ટ ભેદરેખા દર્શાવી છે. જો રાજા પોતાની મર્યાદાની બહાર જઈને ધર્મની

ન્યથાત્ ॥૩૭૭॥ સ્મરતિ સ્મ તદા વજ્રો ભગવાઞ્જૃમ્ભકામરાન્ ॥ તે વજ્રં વઞ્જિણમિવ તત્ક્ષણાચ્ચોપ-તસ્થિરે ॥૩૭૮॥ છત્રસ્યેવામ્બુજસ્યાથો ધનગિર્યાત્મભૂમિનિઃ ॥ નિષદ્ય વ્યોમયાનાય વિમાનવરમાદિશત્ ॥૩૭૯॥ તસ્મિન્વિમાને ચલિતે જૃમ્ભકા અપિ નાકિનઃ ॥ ચેલુર્વિમાનારૂઢાસ્તે ગીતવાદ્યાદિપૂર્વકમ્ ॥૩૮૦॥ વૈમાનિકૈર્વિમાનસ્થૈર્વિમાનસ્થઃ સમાવૃતઃ ॥ પુરિં નામ પુરિં પ્રાપ વજ્રસ્તાં બૌદ્ધદૂષિતામ્ ॥૩૮૧॥ તત્પુરીવાસિનો બૌદ્ધા વિમાનાનિ નિરીક્ષ્ય હ્રે ॥ અઘાષન્તૈવમુત્પસ્યા ઉત્પુપ્લુષોદ્યતા ઇવ ॥૩૮૨॥ સપ્રભાવમહો બૌદ્ધદર્શનં પ્રેક્ષ્ય નાકિનઃ ॥ બુદ્ધપૂજાર્થમાયાન્તિ શ્રીબુદ્ધાય નમો નમઃ ॥૩૮૩॥ તેષાં ચ વદતામેવં વજ્રોઽહંત્સદનં યયૌ ॥ વિમાનૈર્દર્શયન્વ્યોમ્નિ ગાન્ધર્વનગરશ્રિયમ્ ॥૩૮૪॥ પુનર્બૌદ્ધૈરભિદધે મધીધૌતાનૈરિવ ॥ અહો! અર્હદર્શનેઽભૂદિયં દૈવી પ્રભાવના ॥૩૮૫॥ ચિન્તિતમન્યથાઽસ્માભિરન્યથેદમુપસ્થિતમ્ ॥ દૃષ્ટિઃ પ્રસારિતાપ્યસ્થાદ્વાયુના નીતમઞ્જનમ્ ॥૩૮૬॥ તતઃ પર્યૂષણાપર્વણ્યર્હદાયતનેઽમરૈઃ ॥ મહીયાન્મહિમાઽકારિ ભૂસ્પૃશાં યો ન ગોચરઃ ॥૩૮૭॥ જૃમ્ભકામરકૃતાં પ્રભાવનામર્હતો ભગવતો નિરીક્ષ્ય તામ્ ॥ બૌદ્ધભાવમપહાય પાર્થિવઃ સપ્રજોઽપિ પરમાર્હતો-ઽભવત્ ॥૩૮૮॥

(પરિશિષ્ટ પર્વ, સર્ગ-૧૨)

૧. વિતહં વવહરમાણં, સત્યેણ વિયાણતો નિહોડેઢ્ઠિ ॥ અહં સપક્ષદંડો, ન ચેરિસો દિક્ષિણ દંડો ॥૩૯૦॥

રાજાદિ વિતથં વ્યવહરન્તં મન્ત્રિપર્ષદન્તર્ગતો 'વિજ્ઞાયકઃ' સ્વસમય-પરસમયશાસ્ત્રકુશલઃ શાસ્ત્રેણ 'નિહેઠયતિ' સુખં વારયતિ, યથા-અસ્માકં સપક્ષે દળ્લો ભવતિ સદ્ધો દળ્લં કરોતીત્યર્થઃ, ન ચ રાજા પ્રભવતિ, નાપિ પ્રપન્નદીક્ષાકસ્યૈતાદૃશો દળ્લઃ ॥ ઇષા મન્ત્રિપર્ષત્ ॥૩૯૦॥

(બૃહત્કલ્પસૂત્ર ભાષ્યગાથા-૩૯૦ મૂલ-ટીકા)

બાબતમાં માથું મારે તો ગીતાર્થ સાધુ રાજસભામાં જઈ નિર્ભયતાથી રાજાને મોઢામોઢ કહી શકે કે ‘પ્રસ્તુત બાબત ધર્મસત્તાના ન્યાયક્ષેત્રમાં આવે છે, માટે તેમાં સંઘ નિર્ણય કરશે. તમે નિર્ણય આપવા સક્ષમ નથી’.

રાજસત્તા અને ધર્મસત્તાનું શાસનક્ષેત્ર :

રાજસત્તા અને ધર્મસત્તાને જુદા જુદા રાખવા પાછળ તીર્થંકરો આદિનો સ્પષ્ટ આશય એ છે કે, આ જગતમાં ધર્મ નહિ પામેલો મનુષ્ય પણ સજ્જન હશે તો કહેશે કે ‘સમાજમાં માણસ તરીકે રહેવું હોય તો માણસ સાથેના દુર્વ્યવહાર છોડવા જોઈએ’. ધર્મ ન માનનારને પણ સામાજિક સદ્ગુણો કેળવવા જરૂરી લાગે છે. અત્યારે પણ એવા નાસ્તિક છે કે આત્મા, પરલોક ન માને, છતાં જીવનમાં નીતિ પાળે. વળી, કહે કે ‘લુચ્ચાઈ-ભ્રષ્ટાચાર કરવાથી સમાજનું વાતાવરણ દૂષિત થાય છે. મનુષ્ય, મનુષ્ય સાથે સુખ-શાંતિથી જીવી ન શકે’. આમ, સામાજિક માળખું ટકાવવા નાસ્તિક પણ નીતિ, સત્ય આદિ સદ્ગુણોનો સ્વીકાર કરે છે; પણ તેટલામાત્રથી તે ધર્મને માને છે કે ધર્મમાં શ્રદ્ધા ધરાવે છે કે લોકોત્તર ન્યાય તેને ગમી ગયો છે તેવું નથી. જ્યારે ધર્મ તો કહેશે કે તમારા કરતાં જે નબળા જીવો છે તે સહુને જીવવાનો અધિકાર છે, તમારા આત્મા જેવો જ ઘટ-ઘટમાં આત્મા વસે છે, કોઈ પણ આત્માને અન્યાય કરવો તે અપરાધ છે. આમ કહી તે અપરાધને ટાળવા ધર્મસત્તા ન્યાયી જીવનવ્યવસ્થા દર્શાવશે. લૌકિક ન્યાય અને લોકોત્તર ન્યાયની વચ્ચે બહુ મોટો તફાવત છે. લૌકિક ન્યાયમાં મર્યાદિત સદ્ગુણો જ છે. એક માનવ બીજા માનવ પ્રત્યે મોટો સ્થૂલ અપરાધ ન કરે, લુચ્ચાઈ-શોષણ ન કરે તેની કાળજી રાજ્યતંત્ર રાખે છે. સુરાજ્યમાં પણ પશુને કોઈ લાકડી મારી બહાર કાઢે તો કાયદામાં ગુનો ગણાતો નથી; જ્યારે કોઈ માણસને લાકડી મારો તો તે ગુનો ગણાય, તેની રાજ્યમાં ફરિયાદ પણ નોંધાવી શકાય. કૂતરાને બોલતાં આવડતું નથી, પણ આવડતું હોય તોપણ ફરિયાદ નોંધાવી શકે તેવું કાયદાનું કોઈ પીઠબળ નથી હોતું. વર્તમાનમાં animal rightsની વાત કરે છે, પરંતુ તે પશુ પ્રત્યે અતિ ક્રૂર વર્તન અટકાવીને માનવજાતને સભ્ય રાખવા પૂરતી છે. વળી, પશુઓનો માંસાહાર આદિ દ્વારા આડેઘડ વિનાશ પણ અંતે માનવજાતની પર્યાવરણના નાશ દ્વારા બરબાદી નોતરે છે; તે પૂરતું આ રાજ્ય અંકુશ રાખે, તે લૌકિક ન્યાય જ છે, તેમાં લોકોત્તર ન્યાય નથી. ધર્મનો ઉદ્દેશ આખી જીવસૃષ્ટિની સલામતીને લક્ષ્યમાં લઈને હોય છે. તેથી જીવમાત્રનો ન્યાય તોળનાર એકમાત્ર ધર્મ જ છે. વિશ્વમાં ન્યાયનું એકચક્રી સામ્રાજ્ય ફેલાવનાર એકમાત્ર ધર્મસત્તા જ છે. પોતાના અનુયાયીઓ પાસે જીવમાત્ર પ્રત્યે ન્યાયી વર્તન કરાવનાર આ જ છે, તેના આદર્શો શ્રેષ્ઠતમ છે. બીજા ધર્મો પણ સામાજિક કાયદા-કાનૂનમાં ગણાતા અપરાધોથી અન્ય અપરાધોને પાપ સમજાવીને પોતાના અનુયાયીવર્ગમાં થઈ ગયેલા પાપનું પ્રાયશ્ચિત્ત અને પાપ ન કરવારૂપે ત્યાગનો ઉપદેશ આપે જ છે. તેથી થોડા-થોડા પણ લોકોત્તર ન્યાયમાં

સહભાગી બને જ છે. આ લોકોત્તર ન્યાયની પરાકાષ્ઠા જૈનશાસનમાં જ છે. તીર્થંકરો જીવમાત્રને ન્યાય અપાવનાર છે. એ ન્યાય લોકમાં સતત પ્રવર્તતો રહે તે માટે જ ધર્મસત્તાની સ્થાપના છે.

કર્મસત્તાની નબળા જીવો પર ભારે જોડુકમી :

^૧કર્મસત્તા તો ચોરના પેટની છે. ત્રાસવાદીઓ જેમ પોતાની હકૂમત દાદાગીરીથી ચલાવે, તેમ કર્મસત્તા નબળા જીવોને પીસે છે. કર્મસત્તા ન્યાય આપે છે તે સમજણ જ ખોટી છે. કોઈ વ્યક્તિ કોઈ માણસને પ્રેરણા આપી ચોરી કરાવડાવે, અને ત્યારબાદ તે માણસને પકડીને તે જ વ્યક્તિ સજા ફટકારે, તો તે સાચો ન્યાય તોળનાર છે કે ગુંડો છે ? આજની કોર્ટમાં પણ કોઈ ન્યાયાધીશે હાજર થયેલા અપરાધીને અપરાધ કરવામાં સહાય કરી હતી, કે સલાહ-સૂચન આપ્યાં હતાં, તેવું પુરવાર થાય, તો પહેલો બદમાશ ન્યાયાધીશ ગણાય કે હાજર થયેલો ગુનેગાર ગણાય ? કર્મસત્તા પણ આવું જ વર્તન કરનાર છે. પહેલાં આત્મા પાસે પાપ કરાવે, અને પછી તેની સજારૂપે દુઃખના કોરડા ફટકારે. અત્યારે પણ દુનિયામાં એવાં તંત્રો ચલાવનાર છે કે જે ભોળા લોકોને પહેલાં ગુનામાં ફસાવે અને ત્યારપછી તેનું black-mailingરૂપે શોષણ કરે. તેવાં કામ કરનારને સમાજમાં કોઈ સજ્જન ન કહે, તેમ આ સૃષ્ટિમાં જીવો સાથે કર્મ આ પદ્ધતિથી જ વર્તે છે. તેથી તેને ન્યાય તોળનાર કહેવું કે માનવું તે મહાગેરસમજ છે. ખરેખર તો આખા જગતમાં સાચો ન્યાય તોળનાર ધર્મસત્તા જ છે.

સભા : પાપ તો દુષ્ટ જીવ કરે છે ને ?

સાહેબજી : આ દુનિયામાં કોઈ પણ જીવ પાપ કરે છે તે મોહનીયકર્મની પ્રેરણાથી. મોહનીયકર્મ તે કર્મનો જ નાનો ભાઈ છે. જીવને તો કર્મે એવો ગૂંગળાવી નાંખ્યો છે કે બિચારાને કાંઈ ભાન જ નથી. પાપની પ્રેરણા આપી, પાપ કરવાની શક્તિ કે સામગ્રી પૂરી પાડે, પાપકર્મ કરાવી અપરાધી બનાવે પછી જીવને ધોર દુઃખની સજા પણ પોતે જ ફટકારનાર આ કર્મસત્તા છે. તેને ઓળખાવવા અમારા શાસ્ત્રમાં ખૂબ સરસ ઉપમા છે, કે જેમ સુરાજ્ય પ્રવર્તાવનાર કોઈ રાજા પોતાના નગરની હદ પૂરી થાય ત્યારબાદ જંગલ આવે તો તે જંગલમાં ભીલો કે આદિવાસી જંગલી લોકોએ ચોરની પલ્લી જેવું સ્થાન ઊભું કર્યું, જેમાં ચોરોનો સરદાર ત્યાંથી પસાર થતા વટેમાર્ગીઓને લૂંટતો હોય, અથવા અડધી રાતે નગરોમાં છૂપી રીતે છાપા મારીને નગરજનોને લૂંટતો હોય, પરંતુ પોતાની પલ્લીમાં રાજ કરીને પોતે જ ન્યાય તોળતો હોય, તો તે ગુંડો કહેવાય કે ન્યાય તોળનાર કહેવાય ? તેમ કર્મસત્તા ચોરની પલ્લીના સરદાર જેવી છે. ન્યાયનું ત્રાજવું તો સજ્જનના હાથમાં શોભે. ગુંડો અપરાધીને સજા ફટકારે તે પણ

૧. અહો વિષમશીલતયા સમસ્તજનવિદિગ્ધનાહેતુભૂતયાપિ કાલપરિણત્યા કર્મપરિણામેન ।

એક નવી ગુંડાગીરી જ છે, તે કાંઈ ન્યાય નથી. આ દુનિયામાં ગુંડાનો ગુંડો મોહ છે. તેની પ્રેરણાથી જ આખી દુનિયા પાપ કરે છે. પાપ પોતે કરાવે પછી સજા પણ પોતે જ ફટકારે, તેવો ક્રમ થાય છે. કોઈ પાસે તેની નબળાઈનો લાભ લઈ ભૂલ કરાવે, અને પછી તેને ખોખરો કરે, તો તેને ન્યાય કહેવાય કે મહાઅન્યાય કહેવાય ? તેથી શાસ્ત્રમાં કર્મસત્તાને ચોરના પેટની કહી છે. તેનું કામ હરામખોરી કરવાનું, જીવોને હડકેટમાં લેવાનું છે. પૂર્ણજ્ઞાની તીર્થકરો જુએ છે કે ગુંડાના હાથમાં દુનિયા છે, નબળા જીવો ફસાયેલા છે. તેથી તેમને તેમાંથી બહાર કાઢવા, રક્ષણ આપવા પ્રભુએ ધર્મસત્તા સ્થાપી.

સભા : ધર્મસત્તા ન હોત તો શું વ્યવસ્થા ન ચાલત ?

સાહેબજી : ના, અવ્યવસ્થા-અંધાધૂંધી જ હોત. આ સંસારમાં અવ્યવસ્થા તરીકે જ કર્મ નબળા, અબૂઝ જીવો પાસે કુબુદ્ધિ આપી અપરાધ કરાવે છે. અશુભ કર્મની પ્રેરણાથી જ જીવો કુકર્મ કરે છે, પાપ બાંધે છે. નબળી અવસ્થામાં જીવને પાપ કરાવનાર કર્મ જ છે. સૃષ્ટિમાં સાચો ન્યાય તોળનારને તમે જાણતા જ નથી. ત્રણે કાળમાં ત્રણે લોકમાં જીવમાત્રને ન્યાય બક્ષો હોય, ન્યાયનું વર્તન કરાવ્યું હોય, ન્યાયમાર્ગનું પ્રવર્તન કરાવ્યું હોય તો તે ધર્મે જ કરાવ્યું છે. તેથી ધર્મની તોલે કોઈ ન આવે. આ કારણે જ ધર્મ, સંસ્કૃતિ કરતાં અનેકગણો મહાન છે. ધર્મના આદર્શો, concept જ જુદા છે, તેવા આદર્શો બીજે ક્યાંય નહીં મળે. હા, તમે કહો કે કર્મ પાપીને સજા કરે છે, તો તે મંજૂર છે, પણ તેટલામાત્રથી તેને ન્યાય તોળનાર ન કહેવાય.

સભા : કર્મ અપરાધીને જ સજા કરે છે, તેથી જ સિદ્ધ ભગવંતોને કર્મ હેરાન કરતું નથી.

સાહેબજી : કર્મસત્તાની ત્રેવડ જ નથી કે સિદ્ધ ભગવંતોને આંગળી પણ અડાડી શકે. ખૂંખાર ગુંડાઓ પણ સુરાજ્યથી સદા ડરે. ગુંડાઓનું સામ્રાજ્ય પલ્લીઓમાં હોય છે, જ્યારે નગરમાં તો સારા પ્રતાપી રાજવીઓનું સામ્રાજ્ય હોય છે. તેમ ધર્મસત્તાથી તો કર્મસત્તા સ્વયં જ ડરે છે, ફફડે છે. 'અરે !' જે ધર્મના શરણે જાય તેને પણ કર્મસત્તા ફૂલની જેમ સાચવે.

સભા : તો પછી ધર્મસત્તા કર્મસત્તાને અન્યાય કરતાં રોકતી કેમ નથી ?

સાહેબજી : રંગમે તેવો સારો રાજા સુરાજ્યરૂપે પણ તેના પ્રજાજનનું રક્ષણ કરે કે બીજાનું

૧. તથાડપિ સદાગમસ્યાભિપ્રેતા એત્ત ઇતિ મત્વા નાથમપાત્રભાવં નારકતિર્યક્કુમાનુષકદમરૂપં તેષાં વિધત્તે। કિં તર્હિ? કેષાઞ્ચિદનુત્તરસુરૂપં દર્શયતિ, કેષાઞ્ચિદ્ ગ્રૈવેયકામરાકારં પ્રકટયતિ, કેષાઞ્ચિદુપરિતનકલ્પોપપન્ન દેવરૂપતાં જનયતિ, કેષાઞ્ચિદધસ્તનકલ્પોપપન્નમર્હદ્વિલેખકરણિં કારયતિ, કેષાઞ્ચિદ્ ભુવિ સુરૂપતાં લક્ષયતિ, કેષાઞ્ચિદ્ધક્રવર્તિમહા-મણ્ડલિકાદિપ્રધાનપુરુષભાવં ભાવયતિ, સર્વથા પ્રધાનપાત્રરૂપતાં વિહાય ન કદાચિદ્દૂપાન્તરેણ તાત્રત્તયતિ।

(ઉપમિતિ૦ પ્રસ્તાવ-૨)

૨. કેવલં પ્રકૃતિરિયમસ્ય ભગવતઃ સદાગમસ્ય યયા વચનવિપરીતકારિષુ કુપાત્રેષ્વવધીરણાં વિધત્તે, તતસ્તેનાવધીરિતાઃ સન્તો નાથરહિતા ઇતિ મત્વા ગાહતરં કર્મપરિણામરાજેન કદર્થ્યન્તે। યે તુ પાત્રભૂતતયાડસ્ય નિર્દેશકારિણો ભવન્તિ તાનેવ સ્વાં પ્રકૃતિમનુવર્તમાનઃ કર્મપરિણામકદર્થનાયાઃ સર્વથાડયં મોચયતીતિ।

(ઉપમિતિ૦ પ્રસ્તાવ-૨)

રક્ષણ કરે ? તમારી સરકાર પણ ભારતના નાગરિકનું રક્ષણ કરે કે અમેરિકન પ્રજાનું રક્ષણ કરે ? તમે ધર્મસત્તાના શરણો જાઓ અને કર્મસત્તાથી ધર્મસત્તા તમારું રક્ષણ ન કરે તેવું કદી બને જ નહીં. સામાજિક રક્ષણ પામવા માટે પણ પ્રજાજન બની રાષ્ટ્રને વફાદાર બનવું પડે છે, તે વિના સુરાજ્ય પણ રક્ષણ નથી જ આપતું. તેમ ધર્મસત્તા પણ શરણ સ્વીકારવાની અપેક્ષા તો રાખશે જ. જેણે ધર્મસત્તાનું શરણ જ નથી સ્વીકાર્યું કે શરણ છોડી દીધું છે, તેના જ આ દુનિયામાં કર્મસત્તા હાલ-હવાલ કરે છે. વિશ્વમાં ધર્મસત્તાનું તંત્ર મહાપ્રભાવશાળી છે. તેના પ્રથમ સ્થાપક જ તીર્થંકરો છે. મુખ્ય ઉદ્દેશ જ જીવોને થતા અન્યાયમાંથી છોડાવવાનો છે. સૌ જીવો ન્યાય પામે, સુખ-શાંતિ પામે તેવા આદર્શો, જીવનપદ્ધતિ, આચાર-વિચાર, સુવ્યવસ્થાઓનો પ્રણેતા જ ધર્મ છે. ધર્મતીર્થના ઉદ્દેશો સમજનાર જ તીર્થંકરોનું ઋણ સમજી શકશે.

આજ્ઞા બહારના અર્થ-કામ પુરુષાર્થરૂપ નથી :

સભા : ઋષભદેવ રાજા થયા ત્યારે પ્રજાને ચાર પુરુષાર્થમાંથી કયો પુરુષાર્થ બતાવ્યો ?

સાહેબજી : ધર્મ વિના પુરુષાર્થ ક્યાંથી લાવવો ? પુરુષાર્થનો ક્રમ જ ધર્મ-અર્થ-કામ અને મોક્ષ છે. વાસ્તવમાં પુરુષાર્થ શબ્દનો અર્થ જ તમને ખબર નથી. સંસ્કૃતમાં પુરુષસ્ય અર્થઃ ઇતિ પુરુષાર્થઃ (પુરુષનો અર્થ તે પુરુષાર્થ) એવો સમાસવિગ્રહ થાય. તમારા જીવનમાં જે પૌરુષત્વ છે, કૌવત છે, તે નિરર્થક ન વપરાય, પણ તેનો સાર્થક ઉપયોગ થાય, અર્થ સરે તેવો હિતકારી ઉપયોગ થાય, તેવા પ્રયત્નને પુરુષાર્થ કહેવાય. ^૧પુરુષાર્થ સાધવો તે જીવનનું ગૌરવ છે. ચારેય પુરુષાર્થના ઉપદેશક-પ્રવર્તક તીર્થંકરો છે. તમને એ જ ખબર નથી કે અર્થપુરુષાર્થ અને કામપુરુષાર્થ પણ ધર્મપુરુષાર્થ દ્વારા મોક્ષનું સાધન છે; ^૨જ્યારે અર્થ-કામ દુર્ગતિનાં કારણ છે, તેને શાસ્ત્રમાં એકાંતે હેય કહ્યાં છે. ધર્મના સાધન કે પૂરક ન બને, પરંતુ ધર્મના વિરોધી બને તેવા અર્થ-કામ પુરુષાર્થ છે જ નહીં. ^૩પૂ. હરિભદ્રસૂરિજી મહારાજાએ દશવૈકાલિકસૂત્ર પરની નિર્યુક્તિની ટીકામાં

૧. यदि तदनिष्टेभ्यो निवृत्तौ तदिष्टेषु च प्रवृत्तौ धर्मादयः पुरुषार्था बाध्यन्ते, तदा न तन्निवृत्तिपरेण भाव्यं किं तु पुरुषार्थाराधनपरेणैव, अतिदुर्लभत्वात्पुरुषार्थाराधनकालस्येति॥૧૧૪॥

(યોગબિન્દુ, શ્લોક-૧૧૪ ટીકા)

※ પ્રાવર્તન્ત યતો વિદ્યાઃ, પુરુષાર્થપ્રસાધિકાઃ । યસ્ય જ્ઞાનં ભવદ્ભાવિભૂતભાવાવભાસકૃત્ ॥૩॥

(વીતરાગસ્તોત્ર, પ્રકાશ-૧, મૂલ)

૨. સંસારકારણં યત્યસ્માત્પ્રકૃત્યા-સ્વભાવેન અર્થકામૌ, તાઘ્યાં બન્ધાત્,

(પંચવસ્તુક, શ્લોક-૬૭ ટીકા)

૩. ઉક્તઃ કામઃ, સામ્પ્રતં ધર્માદીનામેવ સપત્નતાસપત્નતે અભિધિત્સુરાહ-

ધમ્મો અત્થો કામો મિત્તે તે પિંડિયા પડિસવત્તા । જિણવયણં ઉત્તિન્ના અસવત્તા હોંતિ નાયવ્વા ॥૨૬૪॥

વ્યાખ્યા-ધર્મોડર્થઃ કામઃ ત્રય એતે પિણ્ડિતા યુગપત્સંપાતેન 'પ્રતિસપત્નાઃ' પરસ્પરવિરોધિનઃ લોકે કુપ્રવચનેષુ ચ, યથોક્તમ્- "અર્થસ્ય મૂલં નિકૃતિઃ ક્ષમા ચ, કામસ્ય વૃત્તિં ચ વપુર્વયશ્ચ । ધર્મસ્ય દાનં ચ દયા દમશ્ચ, મોક્ષસ્ય સર્વોપરમઃ

લખ્યું છે કે 'અર્થપુરુષાર્થ અને કામપુરુષાર્થ જિનમતમાં ધર્મના અવિરોધી અને ધર્મના પૂરક, પોષક છે'. આત્મિક દૃષ્ટિએ તમે અર્થોપાર્જનમાં સાર્થક પ્રયત્ન કરો તો તેને અમે અર્થપુરુષાર્થ કહીએ. તે રીતે કામના વિષયમાં આત્મિક દૃષ્ટિએ સાર્થક પ્રયત્ન કરો તો તેને અમે કામપુરુષાર્થ કહીએ. એ જ કારણે માર્ગાનુસારી, સમ્યગ્દૃષ્ટિ કે શ્રાવકના કર્તવ્યોમાં પ્રતિદિન ત્રિવર્ગઉપાસનાને ગુણ તરીકે વર્ણવેલ છે. ધર્મમાર્ગમાં પ્રવેશ કર્યા વિના અર્થપુરુષાર્થ, કામપુરુષાર્થ ન આવે. અનાર્થ જીવનવ્યવસ્થામાં પુરુષાર્થ હોતા જ નથી. આર્યમાં પણ બધાના જીવનમાં અર્થપુરુષાર્થ કે કામપુરુષાર્થ નથી. ઋષભદેવે પ્રજાને મર્યાદાપૂર્વકના અર્થ, કામ ગૃહસ્થજીવનમાં તેવા સંયોગોમાં બતાવ્યા,

ક્રિયાશ્ચ ॥૧॥ ઇત્યાદિ" એતે ચ પરસ્પરવિરોધિનોઽપિ સન્તો જિનવચનમવતીર્ણાઃ તતઃ કુશલાશયયોગતો વ્યવહારેણ ધર્માદિતત્ત્વસ્વરૂપતો વા નિશ્ચયેન 'અસપન્નાઃ' પરસ્પરાવિરોધિનો ભવન્તિ જ્ઞાતવ્યા ઇતિ ગાથાર્થઃ ॥૨૬૪॥

તત્ર વ્યવહારેણાવિરોધમાહ-

જિણવચનંમિ પરિણે અવત્યવિહિઆણુઠાણઓ ધમ્મો । સચ્છાસયપ્પયોગા અત્થો વીસંભઓ કામો ॥૨૬૫॥
વ્યાખ્યા-જિનવચને યથાવત્પરિણતે સતિ અવસ્યોચિતવિહિતાનુષ્ઠાનાત્-સ્વયોગ્યતામપેક્ષ્ય દર્શનાદિશ્રાવકપ્રતિમાઙ્ગીકરણે નિરતિચારપાલનાદ્ભવતિ ધર્મઃ, સ્વચ્છાશયપ્રયોગાદ્દિશિષ્ટલોકતઃ પુણ્યબલાચ્ચાર્થઃ, વિશ્રમ્ભત ઉચિતકલત્રાઙ્ગીકરણતાપેક્ષો વિશ્રમ્ભેણ કામ ઇતિ ગાથાર્થઃ ॥૨૬૫॥

અધુના નિશ્ચયેનાવિરોધમાહ-

ધમ્મસ્સ ફલં મોક્ખો સાસયમણ્ણં સિવં અણાબાહં । તમભિપ્પેયા સાહૂ તમ્હા ધમ્મત્થકામ તિ ॥૨૬૬॥
વ્યાખ્યા-ધર્મસ્ય નિરતિચારસ્ય ફલં 'મોક્ષો' નિર્વાણં, કિંવિશિષ્ટમિત્યાહ-'શાશ્વતં' નિત્યમ્ 'અતુલમ્' અનન્યતુલં 'શિવં' પવિત્રમ્ 'અનાબાધં' બાધાવર્જિતમેતદેવાર્થઃ 'તં' ધર્માર્થં મોક્ષમભિપ્રેતાઃ-કામયન્તઃ સાધવો યસ્માત્તસ્માદ્ધર્માર્થકામા ઇતિ ગાથાર્થઃ ॥૨૬૬॥

(દશવૈકાલિકસૂત્ર, નિર્યુક્તિ શ્લોક-૨૬૪ થી ૨૬૬, મૂલ, હરિભદ્રસૂરિજીકૃત ટીકા)

✽ તથા-

પરસ્પરાનુપધાતેનાન્યોઽન્યાનુબદ્ધત્રિવર્ગપ્રતિપત્તિઃ ॥૫૦॥

इह धर्मार्थकामास्त्रिवर्गाः, तत्र यतोऽभ्युदयनिःश्रेयससिद्धिः स धर्मः, यतः सर्वप्रयोजनसिद्धिः सोऽर्थः, आभिमानिकरसानुविद्धा यतः सर्वेन्द्रियप्रीतिः स कामः, ततः 'परस्परस्य' अन्योऽन्यस्य 'अनुपधातेन' अपीडनेन, अत एव 'अन्योऽन्यानुबद्धस्य' परस्परानुबन्धप्रधानस्य 'त्रिवर्गस्य प्रतिपत्तिः' आसेवनम्, ... तस्माद्धर्माबाधनेन कामा-ऽर्थयोर्मतिमता यतितव्यम्, यस्त्वर्थ-कामावुपहत्य धर्ममेवोपास्ते तस्य यतित्वमेव श्रेयो न तु गृहवासः, इति तस्यार्थ-कामयोरप्याराधनं श्रेय इति । ... इति पर्यालोच्य परस्पराविरोधेन धर्मार्थकामासेवनमुपदिष्टमिति ॥५०॥

(ધર્મચિન્દુ અધ્યાય-૧, સૂત્ર ૫૦. ટીકા)

✽ યદાહ- "યસ્ય ત્રિવર્ગશૂન્યાનિ દિનાન્યાયાન્તિ યન્તિ ચ । સ લોહકારભસ્ત્રેવ શ્વસન્નપિ ન જીવતિ ॥" [ ] તત્ર ધર્મા-ર્થયોરુપધાતેન તાદાત્વિકવિષયસુખલુબ્ધો વનગજ ઇવ કો નામ ન ભવત્યાસ્પદમાપદામ્ । ન ચ તસ્ય ધનં ધર્મઃ શરીરં વા યસ્ય કામેઽત્યન્તાસક્તિઃ । ધર્મ-કામાતિક્રમાદ્ધનમુપાર્જિતં પરેઽનુભવન્તિ, સ્વયં તુ પરં પાપસ્ય ભાજનમ્, સિંહ ઇવ સિન્ધુરવધાત્ । અર્થ-કામાતિક્રમેણ ચ ધર્મસેવા યતીનામેવ ધર્મો ન ગૃહસ્થાનામ્ । ન ચ ધર્મબાધયાર્થ-કામો સેવેત । બીજભોજિનઃ કુટુંબિન ઇવ નાસ્ત્યધાર્મિકસ્યાયત્તાં કિમપિ કલ્યાણમ્ । સ ખલુ સુખી યોઽમુત્રસુખાવિરોધેન ઇહલોકસુખમનુભવતિ । એવમર્થબાધયા ધર્મ-કામૌ સેવમાનસ્ય ઋણાધિકત્વમ્ । કામબાધયા ધર્મા-ર્થૌ સેવમાનસ્ય ગાર્હસ્થ્યાભાવઃ સ્યાત્ ।

(યોગશાસ્ત્ર પ્રકાશ-૧, શ્લોક-૪૭ થી ૫૬ ટીકા)

જેથી પ્રજા ભવિષ્યમાં ધર્મ સારી રીતે પામી શકે, ધર્મને લાયક બને; અને તેથી જ જેવો પ્રજાજીવનમાં સાચો ધર્મ ઉમેરાયો ત્યારબાદ તે અર્થપુરુષાર્થ અને કામપુરુષાર્થ બન્યા. તમે હલકાને પુરુષાર્થ માનો છો, પરંતુ કોઈ પણ આર્થિક પ્રવૃત્તિ કે સામાજિક પ્રવૃત્તિ તે રીતે અર્થપુરુષાર્થ કે કામપુરુષાર્થ ન બને. આ દેશ-કાળમાં પણ ભગવાનની આજ્ઞા મુજબ અર્થોપાર્જનમાં પ્રયત્ન કરો તો તે અર્થપુરુષાર્થ કહેવાય, આજ્ઞા મુજબ કામમાં પ્રયત્ન કરો તો કામપુરુષાર્થ કહેવાય. ખરેખર તમને ભગવાનની આજ્ઞા શું છે, તે જ ખબર નથી. ધંધો કરવા જતી વખતે કેવા ભાવ રાખવાના, વ્યવસાયમાં કેવી કેવી વિધિઓ જાળવવાની તેનું યોગ્ય જ્ઞાન નથી. જમવું એ કામપ્રવૃત્તિ છે, વાસના જ કામ નથી. પાંચે ઇન્દ્રિયોના ભોગોને કામ કહ્યા છે. અરે ! તેને આવરનારી તમામ સામાજિક સદ્વ્યવહારોરૂપ પ્રવૃત્તિ પણ કામના વિભાગમાં જ આવે. તે તમે ભગવાનની આજ્ઞા મુજબ કરો તો તેને અમે કામપુરુષાર્થ કહીએ. જિનાજ્ઞા વગરની સાંસારિક પ્રવૃત્તિઓ એકલા અર્થ-કામ છે, પુરુષાર્થ નથી. જમતી વખતે, ઊંઘતી વખતે, લોકવ્યવહાર કરતી વખતે, વેપારના અવસરે, જીવનના તમામ ક્ષેત્રોમાં ભગવાનની આજ્ઞા શું છે, તે પહેલાં જાણવી પડે.

સભા : અમે તો સામાયિક, પ્રતિક્રમણ આદિ ક્રિયામાં જ આજ્ઞા વિચારીએ.

સાહેબજી : તે સિવાય સંસારમાં છૂટાં હરાયાં ઢોરની જેમ રખડવાનું, તેવો અર્થ થયો. દેવ-ગુરુ-ધર્મને સમર્પિત ગૃહસ્થ, સંસારમાં સર્વત્ર આજ્ઞા વિચારી, આજ્ઞાસાપેક્ષ પ્રવૃત્તિ કરે.

સભા : તો પછી અમારે અર્થ, કામમાં પુરુષાર્થ કરવાનો ને ?

સાહેબજી : અર્થ, કામ તો છોડવાના કહું છું, તે અનર્થરૂપ જ છે, દુર્ગતિનાં કારણ છે, સદા હેય જ છે, એકાંતે પાપ છે. અરે ! અમે તો કહીએ કે જેને અર્થ-કામ ગમે તેને ધર્મ કદી ગમે જ નહીં. ધર્મ ગમે તે અર્થ-કામને સારા માને જ નહીં. અર્થપુરુષાર્થ, કામપુરુષાર્થ જીવનમાં લાવવા માટે તમારામાં અર્થ, કામ પ્રત્યે હીનબુદ્ધિ, હેયબુદ્ધિ જોઈએ જ. બાકી, શાસ્ત્રકારોએ જ ગૃહસ્થને માર્ગાનુસારી, જૈન, સમ્યગ્દષ્ટિ કે શ્રાવકની ભૂમિકામાં રહેલો હોય તો પોત-પોતાની કક્ષા અનુસાર ત્રિવર્ગની ઉપાસના ગુણરૂપે દર્શાવેલ જ છે. તેથી ગૃહસ્થ પ્રતિદિન અર્થપુરુષાર્થ કે કામપુરુષાર્થમાં સમુચિત પ્રયત્ન કરે, તેની શાસ્ત્રમાં ક્યાંય નિંદા નથી. હા, સાધુએ જીવનમાં અર્થપુરુષાર્થ કે કામપુરુષાર્થ સેવવાના નથી જ.

સિદ્ધં સિદ્ધત્થાણં, ઠાઠમળોવમસુહં ડવગયાણં ।
કુસમયવિસાસણં, સાસણં જિઠાણં ધ્રવજિઠાણં ॥૧॥

(સન્નતિતર્ક પ્રકરણ૦ શ્લોક-૧)

અનંત ઉપકારી, અનંત જ્ઞાની શ્રી તીર્થકર પરમાત્મા મહામંગલકારી અને સર્વોત્કૃષ્ટ એવા આ ધર્મતીર્થની સ્થાપના કરે છે.

જીવોને ત્રાસ કરનાર કર્મસત્તાની કૂટનીતિ :

તીર્થકરોએ જ્ઞાનમાં સંસારનું પ્રત્યક્ષ સ્વરૂપ જોયું કે પામર જીવો અનંત કાળથી દુઃખી થઈ રહ્યા છે. તેમની વ્યથા-વેદનામાંથી તેમનો ઉદ્ધાર કરવાના ઉપાયરૂપે પ્રભુએ તારક તીર્થ સ્થાપ્યું. જીવસૃષ્ટિ કર્મની ચુંગાલમાં એવી ફસાઈ છે કે આપણા સહુના આત્મા પર કર્મના અનેક પ્રકારનાં બંધનો છે. કર્મનું કામ જ એ છે કે નબળા જીવો પાસે દુષ્ટ બુદ્ધિ, દુષ્ટ ભાવ, દુષ્ટ પ્રવૃત્તિ કરાવી અપરાધો ઊભા કરવા, પછી પોતે શાહુકાર તરીકે તે જીવોને અપરાધની સજારૂપે દંડા મારવા.

અત્યારે પણ સમાજમાં બહુ દુષ્ટ માણસો આવાં કામ કરે જ છે. પહેલાં તે તમને ફસાવવા trap (છટકું) ગોઠવે, તેમાં ભોળો નબળો માણસ આવી જાય એટલે પછી તેનું blackmailing, exploitation (ધમકીઓ, ત્રાસ) આપી શોષણ કરે. અત્યારે ગુંડાઓની ગેંગમાં ઘણા તો આ રીતે ફસાઈ ગયેલા હોય છે. એક વાર તેમને trapમાં (છટકામાં) લઈ લે, પછી તેમની પાસે નવા-નવા ગુના કરાવે અને નવું-નવું દમન કે શોષણ કરે. સામાજિક સ્તરે આવાં ષડયંત્રો ચલાવનાર લોકો લોકમાં એક ગુનાખોરીનું, એક દુષ્ટતાનું વિષયક ચલાવે છે. તેમ કર્મ પણ આ સૃષ્ટિમાં અપરાધોનું વિષયક ચલાવે છે. ^૧આ સંદર્ભ સમજાવવા ઉપમિતિભવપ્રપંચાકથામાં પૂ. સિદ્ધર્ષિ ગણિ મહારાજાએ ઉપમાથી કહ્યું કે કર્મરાજા અત્યંત પરપીડારસિક છે. તેને પામર જીવોને રંજાડવામાં જ જાણે રસ હોય તેમ જગતના બહુસંખ્યક લોકોને આ રીતે ફસાવીને તે

૧. तस्यां च मनुजगतौ नगर्यामतुलबलपराक्रमः, स्ववीर्याक्रान्तभुवनत्रयः, शक्रादिभिरप्रतिहतशक्तिप्रसरः कर्मपरिणामो नाम महानरेन्द्रः ।

यो नीतिशास्त्रमुल्लङ्घ्य, प्रतापैकरसः सदा । तृणतुल्यं जगत्सर्वं, विलोकयति हेलया ॥१॥ निर्दयो निरनुक्रोशः, सर्वावस्थासु देहिनाम् । स चण्डशासनो दण्डं, पातयत्यनपेक्षया ॥२॥ स च केलिप्रियो दुष्टो, लोभादिभटवेष्टितः । नाटकेषु परां काष्ठां, प्राप्नोऽत्यन्तविचक्षणः ॥३॥ नास्ति मल्लो जगत्पन्न्यो, ममेति मदविह्वलः । स राजोपद्रवं कुर्वन्न धनायति कस्यचित् ॥४॥ ततो हास्यपरो लोकान्, नानाकारैर्विडम्बनैः । सर्वान्विडम्बयन्नुच्चैर्नाटयत्यात्मनोऽप्रतः ॥५॥ .. विडम्ब्यमानास्ते तेन, प्राणिनः प्रभविष्णुना । त्रातारमात्मनः कञ्चिन्न लभन्ते कदाचन ॥६॥ .. नानापात्रपरावृत्त्या, सर्वलोकविडम्बनाम् । अपरापररूपेण, कुर्वाणोऽसौ प्रमोदते ॥७॥ युग्मम् ॥

(ઉપમિતિ૦ પ્રસ્તાવ-૨)

પોતાની મુઠ્ઠીમાં રાખે છે. જીવ અજ્ઞાનને વશ ફસાઈને કર્મને આધીન થઈ જાય છે. કર્મ અપરાધ કરાવીને સજા આપે, તે સજા ભોગવતાં જીવ ફરી નવા અશુભભાવો કરી નવાં પાપકર્મ બાંધે, પાછી નવી-નવી સજા થાય, એમ આ વિષયક ચાલ્યા જ કરે. આ વિષયકનો driving force (ચાલક બળ) પાપ કરાવનાર કર્મો છે. તેથી આ વિશ્વમાં ધોર અન્યાયી, અન્યાયનું મજબૂત તંત્ર ચલાવનાર કર્મસત્તા કહી છે.

વળી, કર્મ છે powerful (શક્તિશાળી). તે માત્ર નબળા જીવોને જ ફસાવે છે, તેવું નથી; દુન્વયી દૃષ્ટિએ તો કહેવાતા મોટા મોટા સત્તાધીશો કે શ્રીમંતો પણ કર્મના પગ તળે રગદોળાય છે. તેમની કાયમની ચોટલી કર્મના હાથમાં જ છે. જેમ ગેંગમાં ફસાયેલાને ગુંડાનો સરદાર કામ માટે મોટો પણ બનાવે, છતાં દબાવવાનો control તો તેની પાસે જ હોય છે. તેમ ધર્મસત્તાને શરણો ન ગયેલ હોય તેવા સત્તાધીશો કે મગતરાઓ, શ્રીમંતો કે રાંકડાઓ બધા પૂરેપૂરા કર્મની મુઠ્ઠીમાં જ છે. અરે ! ધર્મસત્તાનું શરણું સ્વીકારનારા ઉત્તમ પુણ્યાત્મા જીવો પણ નરેન્દ્ર, ચકવર્તી કે ઇન્દ્રો બન્યા પછી પણ, જો ભૂલ-થાપ ખાય તો કર્મની ચુંગાલમાં ફસાઈ જાય છે. તેથી કર્મનું દુષ્ટ તંત્ર પોતાનો વિશાળ પંજો ફેલાવી આ સૃષ્ટિમાં પ્રવર્તી રહ્યું છે; અને દુનિયાનાં તમામ અનિષ્ટોનું મૂળ પણ આ કર્મસત્તામાં છે. આ વાત જૈન philosophyમાં (તત્ત્વજ્ઞાનમાં) જ છે, બીજા ધર્મોમાં તો ઈશ્વર જ સમગ્ર દુનિયાનું સંચાલન કરે છે, તેવી વાત છે. જૈનધર્મ કહે છે કે તે વાત બંધબેસતી નથી. ઈશ્વરે તો વાસ્તવમાં ન્યાયની સત્તા સ્થાપી છે. આ સૃષ્ટિમાં ન્યાયનું તંત્ર ઈશ્વરને આભારી છે; જ્યારે અન્યાયનું તંત્ર, તેનું આખું સંચાલન કર્મને આભારી છે. તમે માનો છો કે કર્મ ન્યાય તોળે છે, તે તમારી ગેરસમજ છે. ^૧શાસ્ત્રમાં તો કર્મને અન્યાયનું તંત્ર ચલાવનાર તરીકે જ ઓળખાવેલ છે. આ દુનિયામાં જેટલી પણ દુષ્ટતા છે તે કર્મને આભારી છે. આત્મા મૂળથી દુષ્ટ પ્રકૃતિનો નથી. જૈન philosophy (તત્ત્વજ્ઞાન) પ્રમાણે તો આત્મા મૂળ પ્રકૃતિથી નિર્મળ દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્ર આદિ અનંત ગુણોનો સ્વામી, શુદ્ધ, બુદ્ધ, નિરંજન, નિરાકાર છે. અરે ! જેવો સિદ્ધ પરમાત્માનો આત્મા છે, એવો જ તમારો, મારો કે ક્ષુદ્ર જીવ-જંતુનો આત્મા છે. ચેતન તરીકે ચેતન નિર્મળ છે, તેમાં દુષ્ટતા, વિકૃતિ જે આવી છે તે કર્મને આભારી છે. કર્મનું કામ માત્ર અપરાધીને સજા કરવાનું નથી, પરંતુ અપરાધ કરાવવાનું પણ છે.

સભા : સારાં કામ પણ કર્મ જ કરાવે છે ને ?

સાહેબજી : સારાં કામ સીધું કર્મ નથી કરાવતું, સારાં કામ આત્મા પોતાના પુરુષાર્થથી કરે

૧. સર્વાનર્થસાર્થપ્રવર્તકાશ્ચૈતે ધનાદયઃ, તસ્માન્નૈતેષુ સુન્દરા નિર્વાહકત્વબુદ્ધિઃ। ન ચેયં પ્રકૃતિર્જીવસ્ય, યતોડનન્ત જ્ઞાનદર્શનવીર્યાનન્દ-રૂપોડયં જીવઃ, અયં તુ ધનવિષયાદિષુ પ્રતિબન્ધોડસ્ય જીવસ્ય કર્મમલજનિતો વિભ્રમ ઇતિ તત્ત્વવેદિનો મન્યન્તે,

(ઉપમિતિ૦ પ્રસ્તાવ-૧)

છે. કર્મ તેમાં સાધન-સામગ્રી કે સહાય પૂરી પાડે છે. વળી, તેવાં સાચાં સત્કાર્યો તો જે જીવો કર્મના પંજામાંથી બહાર નીકળ્યા છે અને ધર્મસત્તાને આધીન થયા છે, તેઓ જ કરશે.

સભા : સાધનો તો કર્મસત્તા આપે છે ને ?

સાહેબજી : કર્મસત્તા ધર્મસત્તાના પ્રતાપથી ડરે જ છે. તેથી ધર્મસત્તા જેને તાબામાં લે તેને કર્મસત્તા તરત જ અનુકૂળ થાય. સાધનો આપે તેમાં પણ પ્રભાવ તો ધર્મસત્તાનો જ છે.

સભા : પુણ્યાનુબંધીપુણ્ય બંધાય છે, તે પણ કર્મ જ છે ને ?

સાહેબજી : હા, પણ તે તો ધર્મસત્તાના પ્રભાવથી જ બંધાય છે. જે ધર્મસત્તાને સંપૂર્ણ વફાદાર છે, જેણે તેનું હૃદયથી શરણ સ્વીકાર્યું છે, તેવા ધર્મસત્તાના સુયોગ્ય પ્રજાજનને કર્મ રંજાડવાનો તો વિચાર ન કરે, પરંતુ તેની સામે હાથ જોડીને જ ઊભું રહે. તમને એ પણ ખબર નથી કે શક્તિશાળી સુરાજ્યના તાબામાં ગણાતા પ્રજાજનનું વિદેશમાં પણ ગુંડાઓ નામ નથી લેતા, તે પ્રતાપ સુરાજ્યના રાજવીનો છે. ગુંડાઓ પણ મોટી સત્તા સાથે એટલી તો સમજૂતિ સાધે જ છે. દુનિયાનું આ રેખાચિત્ર સમજવા તમારે થોડું તત્ત્વજ્ઞાન ભણવા જેવું છે. સૃષ્ટિમાં સારું કોણ કરે છે, ખરાબ કોણ કરે છે, તેની હજી તમને સ્પષ્ટતા નથી. Philosophically (તત્ત્વજ્ઞાનની દૃષ્ટિએ) વિચારો તો કોઈ પણ આત્મા પાપ કરે છે, તો તે પાપપ્રેરક દુષ્ટતા તે આત્મામાં આવી ક્યાંથી ? લૂંટારામાં બીજાને લૂંટવાનો ભાવ, આસક્તિ, વિકાર, લોભ કે મોહનો પરિણામ આવ્યા વિના તે લૂંટવાનો વિચાર કરે જ નહીં. આ બધા ભાવો તો મોહનીયકર્મની જ પેદાશ છે, જે કર્મરાજાનો નાનો ભાઈ જ છે. શાસ્ત્રમાં મોહને દુનિયાનો એક નંબરનો લૂંટારો કહ્યો છે. આખી દુનિયાને ત્રાસ આપનાર મહાત્રાસવાદી તરીકે ઓળખાવ્યો છે. વાસના કે તૃષ્ણાઓ પણ તમને મોહ જ કરાવે છે. અજ્ઞાન જ્ઞાનાવરણીયના પ્રભાવે છે. લોભ, આસક્તિ મોહનીયના પ્રભાવે છે. ધાતિકર્મો જ આત્માને જુદી-જુદી રીતે કુકર્મ, દોષ, પાપ કરાવવામાં પૂરક, પ્રેરક બને છે. જીવમાત્રને દુર્બુદ્ધિ આપનાર, દુષ્ટ પ્રેરણા આપનાર, દુષ્ટ વર્તન કરાવનાર આ કર્મો જ છે. તેને પ્રકૃતિથી સારાં કેવી રીતે કહી શકાય ? તેને મૂળથી સારાં માનવાં તે તો ભ્રમ જ છે.

સભા : સારા નિમિત્તો પણ કર્મ જ ઊભાં કરી આપે છે ને ?

સાહેબજી : હા, ચોક્કસ. પણ તેમાં ધર્મસત્તાનો પ્રભાવ કારણ છે.

સભા : સ્વકર્મવિવર જેનશાસનમાં પ્રવેશ કરાવે છે ને ?

સાહેબજી : ^૧તમે સ્વકર્મવિવર શબ્દનો અર્થ સમજ્યા જ નહીં. સ્વકર્મ એટલે પોતાના

૧. તત્ર ચ પ્રવેશનપ્રવણઃ-સ્વસ્ય=આત્મીયસ્ય, કર્મણો વિવરો=વિચ્છેદઃ=સ્વકર્મવિવરઃ સ એવ યથાર્થાભિધાનો દ્વારપાલો ભવિતુમર્હતિ, અન્યેઽપિ રાગદ્વેષમોહાદયસ્તત્ર દ્વારપાલા વિદ્યન્તે, કેવલં તેઽસ્ય જીવસ્ય પ્રતિબન્ધકા, ન પુનસ્તત્ર પ્રવેશકાઃ, તથાહિ-અનન્તવારાઃ પ્રાપ્તઃ પ્રાપ્તોઽયં જીવસ્તૈર્નિરાક્રિયતે, યદ્વપિ ક્વચિદવસરે તત્ર તેઽપિ પ્રવેશયન્ત્યેનં તથાપિ તૈઃ પ્રવેશિતો

આત્મા પર રહેલું કર્મ, તેમાં વિવર એટલે કાણું. કર્મમાં કાણું પાડવું અર્થાત્ ગુંડો થોડો ઢીલો પડે. કર્મ આત્માના વિકાસમાં એક મહાઅવરોધ છે. આવરણ છે, બંધન છે. તેમાં કાણું પડે એટલે થોડાં પણ કર્મ મૂળથી ગયાં, ઊભડ્યાં, જે તમારા માટે હિતકારી છે. સ્વકર્મવિવર શબ્દથી તો એ દર્શાવે છે કે આત્મામાં પાપની પ્રેરણા કરાવનાર કર્મમાં ક્ષયોપશમરૂપ થોડું પણ કાણું પડે, ત્યારે જીવમાં સત્પ્રેરણા-હિતકારી બુદ્ધિ-શુભપરિણામ કહિયા જેટલો પણ પેદા થાય. તમે થોડાક પણ કર્મના વર્ચસ્વમાંથી બહાર નીકળો તો જ તમારું ભલું થાય. કર્મસત્તાને સંપૂર્ણ આધીન હો તો ગમે તે કરો, તમારું ભલું ન થાય. ઊલટા ડૂંચા નીકળી જાય. ગુંડાના ફંદામાં ફસાયેલો માણસ સારું વર્તન કરે તોપણ ગુંડો તેનો દુરુપયોગ જ કરવાનો. એટલે સલામત થવા કે બચવા સૌ પ્રથમ ગુંડાના વર્ચસ્વમાંથી થોડાક પણ બહાર નીકળવું પડે. તે અર્થમાં સ્વકર્મવિવર હિતકારી કહ્યું છે. તમે ધર્મસત્તા અને કર્મસત્તાની સરખામણી યોગ્ય રીતે કરો તો તમારે માનવું જ પડે કે આ દુનિયામાં દુષ્ટ સત્તા તે કર્મસત્તા જ છે, જેણે બાપડા જીવો પર વિતાડવામાં કાંઈ બાકી રાખ્યું નથી. પાછી તેની કામ કરવાની ખૂબી એવી છે કે જીવને પહેલાં દુર્બુદ્ધિ આપી પાપ કરાવવું, અર્થાત્ કે તેને ગુનેગાર તરીકે ફસાવવો, ત્યારબાદ તેને ગુનાના બદલામાં કાતિલ સજાઓ ફટકારવી. વળી, આ કામ પણ એવા ક્રમથી કર્યા કરવું કે તેની repeated cycle ચાલે, જેથી જીવ બિચારો કંદી પણ તેના વિષયકમાંથી બહાર ન આવી શકે. જેમ કોઈ એક ભોળા જીવને misguide (ગુમરાહ) કરીને એક વાર મોટી ભૂલ કરાવે, પછી તે સંકંજામાં આવી ગયો તેથી છૂટવા પણ તે કહે તેમ કરવું પડે, અને તેના કહેવા પ્રમાણે કરે તો બીજી વાર ભૂલ કરાવે. એમ વારંવાર ભૂલ અને સજા દ્વારા દબાવ્યા જ કરે, તેવું અત્યાચારી આ કર્મસત્તાનું વિષયક છે, જેમાં એક વાર પેઠા પછી બહાર નીકળતાં નવનેજા પાણી આવી જાય; કારણ કે તે રોજ અંદરથી misguide કર્યા કરે, અને બહારથી દબાવે. અરે ! તેના સંપૂર્ણ સંકંજામાં રહેલાને તો ધર્મસત્તા પણ રક્ષણ આપી શકતી નથી. જેમ આ જગતમાં ગમે તેટલું શ્રેષ્ઠ સુરાજ્ય હોય, પરંતુ જે માણસ તેનાથી દૂર જંગલમાં ગુંડાના પૂરેપૂરા સંકંજામાં ફસાયેલો હોય, તેને સુરાજ્યથી પણ રક્ષણ ન જ મળે.

કર્મસત્તાના વિષયક સામે રક્ષણ આપનાર ધર્મસત્તા :

^૧તમને કર્મનું મૂળ સ્વરૂપ આબેહૂબ સમજાવું જોઈએ. કર્મસત્તાનાં કામો વિચારશો તો

ન પરમાર્થતઃ પ્રવેશિતો ભવતિ, રાગદ્વેષમોહાદ્યાકુલિતચિત્તા યદ્યપિ યતિશ્રાવકાદિચિહ્નાઃ ક્વચિદ્ભવન્તિ, તથાપિ તે સર્વજ્ઞ-શાસનભવનાદ્ બહિર્ભૂતા દ્રષ્ટવ્યા ઇત્યુક્તં ભવતિ। તતશ્ચાયં જીવસ્તેન સ્વકર્મવિવરદ્વારપાલેન તાવર્તી ભુવં પ્રાપ્તો પ્રત્યિભેદદ્વારેણ તત્ર સર્વજ્ઞશાસનમન્દિરે પ્રવેશિત ઇતિ યુક્તમભિધીયતે।

(ઉપમિતિ૦ પ્રસ્તાવ-૧)

૧. ય એવ સર્વત્રાનિવારિતશક્તિપ્રસરઃ કર્મપરિણામો મહારાજો યથેષ્ટચેષ્ટયા સંસારનાટકમાવર્તયમાનઃ સતતતમીશ્વરાન્ દરિદ્રયતિ, સુભગાન્ દુર્ભગયતિ, સુરૂપાન્ કુરૂપયતિ, પણ્ડિતાન્મૂર્ખયતિ, શૂરાન્ ક્લીબયતિ, માનિનો દીનયતિ, તિરશ્ચો નારકાયતિ,

જીવોને ફસાવવા માટેની તેણે ગોઠવેલી ભયંકર channelsનો (શુંબલાઓનો) ખ્યાલ આવશે; આ વિશ્વ પરનું તેનું મહાઅન્યાયી સામ્રાજ્ય, તેની નાગચૂડ-પક્કડ અને ભયાનકતા નજર સામે તરવરશે. તેની સાથી ઓળખાણ થશે તો જ તમને ધર્મસત્તાનું મૂલ્ય સમજાશે. આ સંસારમાં કર્મસત્તાના ધોર અન્યાય સામે રક્ષણ આપનાર જો કોઈ સત્તા હોય, તંત્ર હોય તો તે માત્ર ધર્મસત્તાનું જ છે. જે તેને શરણે આવવા તૈયાર હોય, તેના રક્ષણની guarantee (બાંહેધરી) છે. સુરાજ્યમાં ઉત્તમ રાજા પણ જે વ્યક્તિ તેનું પ્રજાજનપણું સ્વીકારે તેને સુરક્ષા આપે જ છે. રાજધર્મ જ એ છે કે બહારથી શત્રુસૈન્ય કે શત્રુદેશો તરફથી, અને અંદરથી ચોર-લૂંટારા-દુર્જનો તરફથી પોતાના પ્રજાજનને સંપૂર્ણ સલામતી-સુરક્ષા પૂરી પાડે, જેથી પ્રજાના જીવનમાં સુખ-શાંતિ ટકી રહે, લોકજીવન વધારે ને વધારે આબાદીવાળું થાય અને પ્રજા પણ સંસ્કારી જ રહે. સારો રાજા પ્રજાની આબાદીમાં જ રાષ્ટ્રની આબાદી માને; પ્રજા જેટલી સલામત, સંસ્કારી, સદાચારી, તેટલી આબાદી વધવાની અને ટકવાની. તે જ રીતે સમગ્ર જીવસૃષ્ટિની અપેક્ષાએ વિચારીએ તો, આ વિશ્વમાં કર્મસત્તાએ ઊભા કરેલા અંદર અને બહારના ચોર, લૂંટારા, શત્રુસૈન્ય અને શત્રુદેશો; તે બધામાંથી સતત રક્ષણ આપીને જીવને આબાદ કરનાર ધર્મસત્તા જ છે. શરણ સ્વીકારનાર માટે ધર્મસત્તા ખરું protection cell (સુરક્ષાકવચ) છે.

પૂ. શ્રી સિદ્ધર્ષિ ગણિ મહારાજે ઉપમિતિભવપ્રપંચાકથામાં કહ્યું કે આ જગતમાં સાચું શાસન સર્વજ્ઞ એવા તીર્થંકરોનું પ્રવર્તે છે, જે સંપૂર્ણ ન્યાયી છે. તેમાં રાજા કોણ, પ્રજાજન કોણ, ચોર-લૂંટારા કોણ, શત્રુસૈન્ય, શત્રુદેશો કોણ, તેમાંથી રક્ષા કરનાર તંત્ર કોણ, તે તંત્રના અધિનાયકો કોણ વગેરે તમામ વાતો ઉપમારૂપે વર્ણન કરી છે, જે દ્વારા ધર્મસત્તાનો યથાર્થ પ્રભાવ દર્શાવ્યો છે. અરે ! ધર્મસત્તાનું કામ માત્ર અન્યાયી કર્મસત્તા સામે રક્ષણ પૂરું પાડવાનું જ નથી, પરંતુ જે

નારકાન્મનુષ્યયતિ, મનુષ્યાન્દેવયતિ, દેવાન્ પશુભાવમાનયતિ, નરેન્દ્રમપિ કીટયતિ, ચક્રર્વાત્તિનમપિ દ્રમકયતિ, દરિદ્રાન્વેશ્વરા-દિભાવાન્ પ્રાપયતિ, કિમ્બહુના? યથેષ્ટં ભાવપરાવર્તનં વિદધાનો ન ક્વચિત્પ્રતિહન્યતે। અયમપ્યસ્ય ભગવતઃ સદાગમસ્ય સંબન્ધિનોઽભિધાનાદપિ બિભેતિ, ગન્ધાદપિ પલાયતે, તથાહિન્તાવદેષ કર્મ્મપરિણામ એતાન્સમસ્તલોકાન્સંસારનાટક-વિઢમ્બનયા વિઢમ્બયતિ યાવદયં સદાગમો ભગવાન્ હુંકારયતિ, યદિ પુનરેષ હુઙ્કારયેત્તતો ભયાતિરેકવ્રસ્તસમસ્તગાત્રો મહાસમરસંઘટ્ટે કાતરનર ઇવ પ્રાણાન્ સ્વયમેવ સમસ્તાનપિ મુઙ્ચેત્, મોચિતાશ્ચાનેનામુષ્માદનન્તાઃ પ્રાણિનઃ। અગૃહીત-સઙ્કેતયોક્તમ્-તે કિમિતિ ન દૃશ્યન્તે? પ્રજાવિશાલાઽઽહ-અસ્તિ કર્મ્મપરિણામમહારાજભુક્તેરતિક્રાન્તા નિર્વૃત્તિર્નામ મહાનગરી, તતસ્તે સદાગમહુઙ્કારેણ કર્મ્મપરિણામમપ્રભવન્તમાત્મન્યુપલભ્ય મોચિતા વયં સદાગમેનેતિ મત્વા કર્મ્મપરિણામશિરસિ પાદદાનદ્વારેણોદ્ધૃય તસ્યાં ગચ્છન્તિ, ગતાશ્ચ તસ્યાં સકલકાલં સમસ્તોપદ્રવત્રાસરહિતાઃ પરમસુખિનસ્તિષ્ઠન્તિ,

(ઉપમિતિ૦ પ્રસ્તાવ-૨)

૧. યદા રક્ષતિ રાષ્ટ્રાણિ, યદા દસ્યૂનપોહતિ । યદા જયતિ સંગ્રામે, સ રાજો ધર્મ ઉચ્યતે ॥૩૪॥ યદા શારણિકાન્ રાજા, પુત્રવત્ પરિરક્ષતિ । ભિનતિ ચ ન મર્યાદાં, સ રાજો ધર્મ ઉચ્યતે ॥૩૬॥ કૃપણાનાથવૃદ્ધાનાં, યદાશ્ચ પરિમાર્જતિ । હર્ષ સંજનયન્ નૃણાં, સ રાજો ધર્મ ઉચ્યતે ॥૩૮॥

(શ્રી વેદવ્યાસ વિરચિત મહાભારત, શાન્તિપર્વ, અધ્યાય-૧૧)

પ્રજાજન તરીકે તેના શરણે આવે તેનું સદાચાર અને સદ્વર્તનના ઉપદેશ અને નીતિ-નિયમો દ્વારા ઘડતર કરી રાજ્યમાં એવું વાતાવરણ ફેલાવે કે પરસ્પર પણ કોઈને ત્રાસ ન રહે, અને તેના પ્રજાજન થકી બીજાને પણ કોઈ અન્યાય ન પહોંચે. અન્યાયનો ઉચ્છેદ કરીને ન્યાયી વર્તનની શૃંખલા, પરંપરાનું સર્જન ધર્મસત્તા કરે છે.

કુરાજ્ય-સુરાજ્ય સમાન કર્મસત્તા-ધર્મસત્તા :

શાસ્ત્રમાં રાજસત્તા સાથે સરખામણી કરીને જ ઉપમા દ્વારા ધર્મસત્તા અને કર્મસત્તાનો તફાવત સમજાવ્યો છે. લોકમાં રાજસત્તા પણ બે પ્રકારની હોય છે : ^૧સુરાજ્ય ચલાવનાર અને કુરાજ્ય ચલાવનાર. સુરાજ્યમાં લૌકિક દૃષ્ટિએ ન્યાય પ્રસ્થાપિત હોય, કુરાજ્યમાં લૌકિક દૃષ્ટિએ અન્યાય પ્રસ્થાપિત હોય. ^૨સુરાજ્યમાં સારો રાજા પ્રજાને દુષ્ટોથી રક્ષણ આપે અને પરસ્પર પણ ન્યાય પ્રવર્તાવે; દુર્જનને દંડે અને સજજનને સમર્થન આપે; જેથી લોકમાં સભ્યતા, સજજનતા, સંસ્કાર, સદાચાર, ન્યાય-નીતિ, સુખ-શાંતિ, આબાદી, સમૃદ્ધિ, વિકાસ વધે. કુરાજ્યમાં ખરાબ રાજા પ્રજામાં દુષ્ટોને પોષે, પરસ્પર અન્યાયને ટેકો મળે તેવું વર્તન કરે, દુર્જનો દંડમાંથી છટકી જાય, સજજનોને પ્રોત્સાહન ન આપે; તેથી તેના રાજ્યમાં વસતા લોકોમાં અસભ્યતા, દુષ્ટતા, અસંસ્કાર, દુરાચાર, અન્યાય, અનીતિ, દુઃખ, અશાંતિ, બરબાદી વધે અને સમૃદ્ધિ-વિકાસ અવરોધાય. આ સુરાજ્ય અને કુરાજ્યનાં લક્ષણો ધર્મસત્તા અને કર્મસત્તામાં ક્રમશઃ સુસંગત છે. તેથી લોકોત્તર ન્યાયની દૃષ્ટિએ સૃષ્ટિમાં ન્યાય પ્રવર્તાવનાર, ન્યાયને સ્થિર કરનાર, ન્યાયી સત્તા ધર્મસત્તા જ છે. તેના પ્રવર્તક હોવાથી તીર્થકરો જીવમાત્રના ઉપકારી, હિતચિંતક કહેવાય. તીર્થકરો માત્ર પોતાનું જ કલ્યાણ કરીને મોક્ષ ચાલ્યા નથી ગયા. અરે ! જે જીવ સાંનિધ્યમાં આવ્યો, માત્ર

૧. રાજાઃ પ્રમાદદોષેણ, દસ્યુભિઃ પરિમુષ્યતામ્ । અશરણ્યઃ પ્રજાનાં યઃ સ રાજા કલિરુચ્યતે ॥૨૯॥

(શ્રી વેદવ્યાસ વિરચિત મહાભારત, શાન્તિપર્વ, અધ્યાય-૧૨)

* કાલવર્ષો ચ પર્જન્યો, ધર્મચારી ચ પાર્થિવઃ । સમ્પદ્ યદેષા ભવતિ, સા બિભર્તિ સુખં પ્રજાઃ ॥૧॥ ... રાજૈવ કર્તા ભૂતાનાં, રાજૈવ ચ વિનાશકઃ । ધર્માત્મા યઃ સ કર્તા સ્યાદધર્માત્મા વિનાશકઃ ॥૨॥ રાજો ભાર્યાશ્ચ પુત્રાશ્ચ, બાન્ધવાઃ સુહૃદસ્તથા । સમેત્ય સર્વે શોચન્તિ, યદા રાજા પ્રમાદ્યતિ ॥૩॥ હસ્તિનોઽશ્વાશ્ચ ગાવશ્ચાપ્યુષ્ટાશ્વતરગર્દભાઃ । અધર્મભૂતે નૃપતૌ, સર્વે સીદન્તિ જન્તવઃ ॥૪॥ દુર્બલાર્થે બલં સૃષ્ટં, ધાત્રા માન્ધાતરુચ્યતે । અબલં તુ મહદ્ભૂતં યસ્મિન્ સર્વં પ્રતિષ્ઠિતમ્ ॥૫॥ યચ્ચ ભૂતં સમ્ભજતે, યે ચ ભૂતાસ્તદન્વયાઃ । અધર્મસ્થે હિ નૃપતૌ, સર્વે શોચન્તિ પાર્થિવ ॥૬॥

(શ્રી વેદવ્યાસ વિરચિત મહાભારત, શાન્તિપર્વ, અધ્યાય-૧૨)

૨. 'દુષ્ટનિગ્રહો રાજાં ધર્મ' ।

(ઉપમિતિ૦ પ્રસ્તાવ-૩)

* રાજદણ્ડભયાદેવ, દેવ! લોકો નિરઙ્કુશઃ । ઉન્માર્ગપ્રસ્થિતસ્તૂર્ણ, કરીવ વિનિવર્તતે ॥૪૦॥ ઉદ્દણ્ડોઽનાયકાર્યેષુ, વર્તમાનઃ સ કેવલમ્ । પ્રતાપહાને રાજોઽપિ, લાઘવં જનયત્યત્નમ્ ॥૪૧॥

(ઉપમિતિ૦ પ્રસ્તાવ-૩)

તેનો જ ઉપકાર કરીને પણ નથી ગયા; પરંતુ ઉપકારની પરંપરા યુગો પર્યંત ચાલે એવી ન્યાયમય વ્યવસ્થા બતાવીને ગયા છે.

ઋષભદેવે રાજ્યવ્યવસ્થા એવી સ્થાપી કે આખી માનવપ્રજાને ન્યાય મળે. પોતાની હયાતિ હોય કે ન હોય, તોપણ સતત તે ન્યાયનું વ્યવસ્થાતંત્ર પ્રવર્ત્યા કરે. ધર્મસત્તાની પણ આ જ ખૂબી છે. માત્ર, અહીં ન્યાય લોકોત્તર છે. રાજ્યસત્તાની parallel (સમાંતર) ધર્મસત્તાનાં કાર્યો વિચારો તો સમજાઈ જાય. રાજ્યસત્તાના કુરાજ્ય અને સુરાજ્ય પ્રકારોની જેમ એક બાજુ ધર્મસત્તા અને બીજી બાજુ કર્મસત્તા, બંનેનું સુરાજ્ય અને કુરાજ્યની ઉપમાથી ગુણો અને ખામીઓનું વર્ણન શાસ્ત્રમાં કર્યું છે. ઉપમિતિભવપ્રપંચાકથામાં તો આ વસ્તુને સચોટ વિવેચનથી ખીલવી છે, જે વાંચતાં વાચકને સ્પષ્ટ થઈ જાય કે સૃષ્ટિમાં તીર્થંકરોએ સ્થાપેલા ધર્મતીર્થ જેવું કોઈ સુરાજ્ય નથી. આ જ લોકોત્તર સુરાજ્ય છે, જે સર્વ ન્યાયોનું પ્રવર્તક છે, સર્વ નીતિઓનું મુખ્ય સ્થાન છે અને તેને ચલાવવા જ ધર્મશાસનની વ્યવસ્થા છે.

કર્મસત્તામાં મહાદુષ્ટ મોહ અને તેના સાથીદારો ધાતિકર્મો :

૧^મમે કર્મસત્તાને વિચારો ત્યારે દ્વેષ થવો જોઈએ. સજ્જન માણસને દુષ્ટ તત્ત્વો તરફ દ્વેષ જ થાય. જગતમાં જીવમાત્રને સતાવનાર કર્મ જ છે. તેમાં પણ મોહનીયકર્મ તો આખા દુનિયાનું ધનીભૂત દુષ્ટ તત્ત્વ છે. જીવમાત્રમાં રહેલી દુષ્ટતાને સઘનરૂપે તારવવામાં આવે તો તે મોહસ્વરૂપે જ આવે. તેથી ગુંડાઓનો સરદાર કે સૌથી અગ્રેસર ગુંડો મોહ છે. તીર્થંકરોએ તેને

૧. તથાહિ-મહામોહો જગત્સર્વ, બ્રામયત્યેષ લીલયા। શક્રાદયો જગન્નાયા, यस્ય કિઙ્કરતાં ગતાઃ।।૧।। અન્યેષાં લઙ્ઘ્યન્તીહ, શૌર્યાવષ્ટમ્ભતો નરાઃ। આજ્ઞાં ન તુ જગત્યત્ર, મહામોહસ્ય કેચન।।૨।। વેદાન્તવાદિસિદ્ધાન્તે, પરમાત્મા યથા કિલ। ચરાચરસ્ય જગતો, વ્યાપકત્વેન ગીયતે।।૩।। મહામોહસ્તથૈવાત્ર, સ્વવીર્યેણ જગત્ત્રયે। દ્વેષાદ્યશેષલોકાનાં, વ્યાપકઃ સમુદાહતઃ।।૪।। તત એવ પ્રવર્તન્તે, યાન્તિ તત્ર પુનર્લયમ્। સર્વે જીવાઃ પરે પુંસિ, યથા વેદાન્તવાદિનામ્।।૫।। મહામોહાત્રપ્રવર્તન્તે, તથા સર્વે મદાદયઃ। લીયન્તેઽપિ ચ તત્રૈવ, પરમાત્મા સ વર્તતે।।૬।। અન્યચ્ચ-યદ્ જ્ઞાતપરમાર્થોઽપિ, બુદ્ધ્વા સન્તોષજં સુખમ્। ઇન્દ્રિયૈર્બાધ્યતે જન્તુર્મહામોહોઽત્ર કારણમ્।।૭।। અધીત્ય સર્વશાસ્ત્રાણિ, નરાઃ પષિન્દતમાનિનઃ। વિષયેષુ રતાઃ સોઽયં, મહામોહો વિજૃમ્ભતે।।૮।। જૈનેન્દ્રમતતત્ત્વજ્ઞાઃ, કષાયવશર્વતિનઃ। જાયન્તે યત્રા લોકે, તન્મહામોહશાસનમ્।।૯।। અવાપ્ય માનુષં જન્મ, લબ્ધ્વા જૈનં ચ શાસનમ્। યતિષ્ઠન્તિ ગૃહાસક્તા, મહામોહોઽત્ર કારણમ્।।૧૦।। વિશ્રબ્ધં નિજભર્તારં, પરિત્યજ્ય કુલસ્ત્રિયઃ। પરેષુ યત્પ્રવર્તન્તે, મહામોહસ્ય તત્કલમ્।।૧૧।। વિલિઙ્ઘ્ય ચ મહામોહઃ, સ્વવીર્યેણ નિરાકુલઃ। કાશિચંદ્રિડમ્બયત્યુચ્ચૈર્યતિભાવસ્થિતાનપિ।।૧૨।। મનુષ્યલોકે પાતાલે, તથા દેવાલયેષ્વપિ। વિલસત્યેષ મહામોહો, ગન્ધહસ્તી યદ્દ્વચ્ચા।।૧૩।। સર્વથા મિત્રભાવેન, ગાઢં વિશ્રબ્ધચેતસામ્। કુર્વન્તિ વચ્ચનં યચ્ચ, મહામોહોઽત્ર કારણમ્।।૧૪।। વિલિઙ્ઘ્ય કુલમર્યાદાં, પારદાર્યેઽપિ યત્રાઃ। વર્તન્તે વિલસત્યેષ, મહામોહમહાનૃપઃ।।૧૫।। યત એવ સમુત્પન્ના, જાતાશ્ચ ગુણભાજનમ્। પ્રતિકૂલા ગુરોસ્તસ્ય, વશો યેઽસ્ય નરાધમાઃ।।૧૬।। અનાર્વાણિ તથાઽન્યાનિ, યાનિ કાર્યાણિ કર્હિચિત્। ચૌર્યાદીનિ વિલાસેન, તેષામેષ પ્રવર્તકઃ।।૧૭।।

(ઉપમિતિ૦ પ્રસ્તાવ-૩)

જ શત્રુ માનીને જીત્યો છે, પોતાના આત્મામાંથી નાશ કર્યો છે અને બીજા પણ જેઓ તેમનું શરણ સ્વીકારે તેના આત્મામાંથી સૌ પ્રથમ તેનો જ નાશ કરાવે છે. આ મોહના સાથીદારો ધાતિકર્મો છે, જે જીવ પાસેથી પાપ કરાવવામાં મોહની સાથે સહાયક તરીકે કામ કરે છે. જેના આત્મા પર આ ધાતિકર્મો નથી, તેના જીવનમાં કોઈ પાપપ્રવૃત્તિ જ નથી. તેથી વીતરાગ-સર્વજ્ઞના જીવનમાં કોઈ નિંદનીય-ગર્હણીય પ્રવૃત્તિ ન હોય. આત્મા પર જ્યાં સુધી ધનધાતી કર્મો છે ત્યાં સુધી આત્માના ગુણો કર્મથી દબાયેલા છે. ધાતિકર્મોનું કામ જીવોને પજવવાનું જ છે, જ્યારે અધાતિકર્મો બંને જાતનાં કામ કરે છે. જે જીવ ધર્મસત્તાનું શરણ સ્વીકારે તેને સાચવવાનું અને તેને સાનુકૂળ નિમિત્તો આપવાનું કામ પણ તે ધર્મસત્તાના પ્રભાવતળે કરે છે. આ કર્મસત્તાનું ધર્મસત્તા સાથે એક સમાધાન છે. સંસારમાં અનાદિથી આ જ રીતે તંત્ર ચાલ્યું આવે છે. ઉપમા દ્વારા આખી વિશ્વવ્યવસ્થાનું વાસ્તવિક માળખું સમજાવ્યું છે, જેમાં ધર્મસત્તાનું સ્થાન ક્યાં છે તે સમજી લેવા જેવું છે. તો ધર્મતીર્થની સ્થાપનાનો ઉદ્દેશ તમને સમજાશે. આ સંસારનું ચક્ર અનાદિથી ચાલે છે. તેમાં રહેલા ૮૮.૮૮ % જીવો અજ્ઞાન-અબૂઝ છે, જેઓ કર્મના સંક્રંખમાં પૂરેપૂરા ફસાયેલા છે. વળી, કર્મ એવું દુષ્ટ તત્ત્વ છે કે જે અપરાધ કરાવીને રંજાડવામાં કમીના રાખતું નથી. તેમાંથી જીવને રક્ષણ આપી બચાવનાર આ ધર્મસત્તા જ છે.

ઈશ્વરકર્તૃત્વવાદની વિસંગતતાઓ - જૈનદર્શનનો કર્મવાદ :

દુનિયાના બહુસંખ્યક ધર્મોની માન્યતા છે કે ઈશ્વર સમગ્ર સૃષ્ટિનું સર્જન-સંચાલન કરે છે; પરંતુ તેમની સ્થિતિ એવી છે કે બોલ્યા પછી જવાબ આપવો મુશ્કેલ છે. મેં તો અન્ય ધર્મના એક સારા જાણકારને પૂછેલું કે ચોર ચોરી કરવા જાય તો તેને ચોરી કરવાની બુદ્ધિ ઈશ્વરે આપી એમ કહેશે તો, ઈશ્વર પહેલાં ચોરી કરાવડાવે અને પછી સજારૂપે નરક ફરમાવે, તો તે વ્યક્તિત્વ કેવું ? આવી વ્યક્તિને ભગવાન કહેવાય કે બદમાશ કહેવાય ? દુનિયામાં જે અનિષ્ટ કે ખરાબ બને છે, તેનાં પ્રેરકબળ તરીકે અને તેના દુઃખમય પરિણામોનાં સર્જનમાં ક્યાંય પરમ પવિત્ર પરમેશ્વરનો role (ભૂમિકા) ન હોઈ શકે. દુનિયામાં પ્રવર્તતી દુષ્ટતાઓ અને તેના ફળસ્વરૂપે દેખાતા અન્યાય, અત્યાચારો કે દુઃખોમાં પવિત્ર તત્ત્વનો હિસ્સો હોય તે માનવું જ પવિત્રતાને લૂણો લગાડનારું છે. ઈશ્વરકર્તૃત્વવાદમાં માનનારા તમામ ધર્મો પાસે આનો કોઈ યોગ્ય ઉકેલ-જવાબ નથી. કદાચ કહે કે દુષ્ટતા પાપકર્મ કરાવે છે અથવા જીવ સ્વયં કરે છે, તો ઈશ્વરનું સમગ્રતાથી વર્ચસ્વ રહેશે નહીં; કારણ કે પાપ અટકાવવામાં ઈશ્વરનો કાબૂ નથી. વળી પાપ કર્યા પછી સજા ફટકારવામાં ઈશ્વરની સક્રિય ભૂમિકા માનવાથી, સ્વર્ગ-નરકમાં તે તે જીવોને ભગવાન મોકલે છે, તો એ પણ અજુગતું દેખાય છે; કારણ કે જે વ્યક્તિમાં પાપ-ગુના અટકાવવાની તાકાત કે સામર્થ્ય નથી, તે ગુનાઓના દંડ કે સજા ફરમાવવા અધિકારી કે શક્તિમાન કેવી રીતે હોઈ શકે ? અને સજા પણ ઈશ્વર નથી કરતા, સજા તો પાપકર્મને આધીન છે, તેવું માને તો, જૈનધર્મની જેમ આ સૃષ્ટિમાં જે કાંઈ સારું બને છે તેમાં જ

ઈશ્વરના પ્રેરણા, ઉપદેશ, અનુગ્રહ કે સંચાલન રહ્યાં. તે તો ધર્મસત્તા સ્થાપવા દ્વારા પરમેશ્વરનો આ વિશ્વમાં role (ભૂમિકા) છે જ, જેમાં આપણને કોઈ વાંધો નથી; પરંતુ પાપમય-દુઃખમય સૃષ્ટિના સર્જક સંચાલક ઈશ્વર કઈ રીતે કહેવાય ? તેનો તેઓ ખુલાસાપૂર્વક વિચાર કરતા જ નથી. જૈનદર્શને આ સૃષ્ટિમાં જે કાંઈ પણ સારું બને છે, તેમાં ઈશ્વરકૃપા, પરમેશ્વરનો ઉપકાર કે ધર્મસત્તાનું સંચાલન માન્યું જ છે. પરમેશ્વર તો આ દુનિયાનું એકાંતે ભલું કરનાર પવિત્ર વ્યક્તિ જ હોય. ઈશ્વરની પરમ પવિત્રતાને અખંડિત સ્થાપિત કરનાર જૈનદર્શન જ છે.

સભા : તે ધર્મો પણ કર્મવાદમાં તો માને જ છે ને ?

સાહેબજી : હા, પણ સૃષ્ટિના કર્તા-હર્તા તો ઈશ્વરને જ કહે છે. 'ઈશ્વર જીવોના કર્મ અનુસારે ફળ આપે, તેમ કહે તોપણ, પ્રશ્ન એ છે કે ઈશ્વર પર કર્મનું વર્ચસ્વ છે ? કે કર્મ પર ઈશ્વરનું વર્ચસ્વ છે ? જો કર્મ પર ઈશ્વરનું વર્ચસ્વ હોય, તો કર્મ નબળા જીવો પાસે પાપ જ ન કરાવી શકે તેવી અટકાયત માલિક તરીકે કે તારણહાર તરીકે ઈશ્વરે કરવી જોઈએ; અને જો ઈશ્વર પર કર્મનું વર્ચસ્વ હોય, તો ઈશ્વર સાચા અર્થમાં ઈશ્વર ન રહ્યા. આનો સંતોષકારક કોઈ જવાબ તેમની પાસે નથી, પણ વિચારે તો ને ?

એક મોટા મુસ્લિમ વકીલ મારી પાસે આવેલા. થોડી બીજી વાતો થઈ. પછી મને કહે કે અમારા ઈસ્લામ ધર્મમાં અલ્લાહને સર્વસ્વ માને. મેં કહ્યું કે અમને અલ્લાહ પર દ્વેષ નથી. કોઈ વ્યક્તિ ઈશ્વર પર શ્રદ્ધા કરે તો અમે તેને ખરાબ નથી કહેતા; કેમ કે નાસ્તિક કરતાં ઈશ્વર પરની આસ્થાવાળો આસ્તિક ઊંચો છે; પરંતુ તમે બધા કામમાં અલ્લાહની મરજી માનો, તો જે કાંઈ આ દુનિયામાં ખરાબ, ખોટું, અનિષ્ટ, પાપમય છે, કે અત્યાચાર, શોષણ, દુઃખ આદિ થાય છે, તેમાં તમારે ભગવાનને blame કરવા પડે, દોષ દેવો પડે. અમને ત્યાં વાંધો છે. તમારા જીવનમાં તમે ખોટાં કામ કર્યાં તેની તમને સજા મળી, તો તેમાં અલ્લાહ કેવી રીતે જવાબદાર ? પરમેશ્વરને આખી દુનિયાને રંજાડવામાં શું રસ હોય ? જો તેવો રસ હોય તો તે ઈશ્વર કહેવાય કે દુષ્ટ કહેવાય ? પ. પૂ. હેમચંદ્રસૂરીશ્વરજી મહારાજાએ વીતરાગસ્તોત્રના સાતમા પ્રકાશમાં કહ્યું છે કે

દુઃખદૌર્ગત્યદુર્યોનિજન્માદિક્લેશવિહ્વલમ્। જનં તુ સૃજતસ્તસ્ય કૃપાલોઃ કા કૃપાલુતા ॥૪॥

તમે જેને ભગવાન કહો છો તે ઈશ્વર કરુણાયુક્ત હોય, પવિત્ર અંતઃકરણવાળો હોય. તો તેણે આ સૃષ્ટિનું આવું વિકરાળ દુઃખમય સર્જન કેમ કર્યું, જ્યાં દુષ્ટોનો અને દુઃખોનો પાર નથી ? જો કહે કે સર્જન કરતાં control તેમના હાથમાં નહોતો, તો ઈશ્વર પરતંત્ર થઈ ગયા; અને કહે કે ઈશ્વરના controlમાં સર્જન હતું, તો આવું વિકૃત સર્જન કેમ કર્યું ? આ સંસારમાં

૧. કર્માપેક્ષઃ સચેત્તર્હિ, ન સ્વતન્ત્રોડસ્મદાદિવત્। કર્મજન્યે ચ વૈચિત્ર્યે, કિમનેન શિશ્વિન્દિતા ॥૫॥

(વીતરાગસ્તોત્ર, પ્રકાશ-૭)

દુઃખી જીવોનો પણ કોઈ પાર નથી અને પાપપ્રવૃત્તિઓનો પણ કોઈ સુમાર નથી. જ્યાં જુઓ ત્યાં તમને અન્યાય, શોષણ, અત્યાચાર, દમન, પીડા, ત્રાસ જોવા મળશે. અરે ! કહેવાતા સુખીઓના જીવનમાં પણ દુઃખોના તો ઢગલા હોય છે.

સભા : ઈશ્વર તો દુષ્ટોનો સંહાર કરવા અવતરે છે.

સાહેબજી : પરંતુ દુષ્ટોને પહેલાં પેદા કોણે કર્યા ? જૈનાચાર્યોએ સ્પષ્ટ શબ્દોમાં કહ્યું છે કે આ વાત કોઈ રીતે ગળે ઊતરે તેમ નથી. પરમાત્મા પૂર્ણ શુદ્ધ પવિત્ર છે, તે દુષ્ટતા પેદા કરે જ નહીં. પોતાનામાં જો અશુદ્ધતા અંશમાત્ર નથી, તે આખા ગામમાં અશુદ્ધિ ક્યાંથી કરે ? જૈનધર્મે ઈશ્વરનું સાચું પરમેશ્વરપદ સ્વીકાર્યું છે. ભગવાને તો શરણે જનારના લોકોત્તર ન્યાય દ્વારા દુઃખો દૂર કર્યાં, રક્ષણ આપ્યું અને તાર્યાં. કુકર્મો કરાવવાનું કામ કર્મસત્તાનું છે. જૈનશાસ્ત્રોમાં કર્મ અને મોહની ભરપૂર નિંદા છે.

સભા : કર્મસત્તા પણ પદાર્થવિજ્ઞાનના નિયમ મુજબ જ ચાલે છે ને ?

સાહેબજી : હા, ઝેર પણ પદાર્થવિજ્ઞાનના નિયમ મુજબ જ અસર કરે છે; એટલે ઝેર, ઝેર નથી મટી જતું, અને અમૃત ઝેર નથી બની જતું. પદાર્થવિજ્ઞાનના નિયમ મુજબ કામ કરનાર પણ કર્મસત્તા આત્મા માટે બંધન અને અવરોધક જ છે.

વિશ્વવ્યવસ્થાના નિયમો નહિ સમજી શકો તો ધર્મસત્તાનું સાચું મૂલ્યાંકન નહિ કરી શકો. તમારા મન પર ધર્મસત્તાની અજોડ રક્ષકતા નિશ્ચિત થવી જોઈએ. આ જગતમાં શરણમાત્ર તે એક જ છે. અરિહંતોનો એમ ને એમ આટલો મહિમા નથી. નમસ્કાર મહામંત્રમાં પણ પ્રથમ સ્થાન અરિહંતોનું છે; કેમ કે આ જગતમાં એવો બીજો કોણ હતો કે જે દુઃખી નિરાધાર જીવોનો હાથ પકડે ? અન્યાયથી બહાર કાઢી યોગ્ય ન્યાય સ્થાપે, સાચાં સુખ-શાંતિ સ્થાપિત કરે, તેવું આ જગતમાં બીજું કોઈ તત્ત્વ છે જ નહીં. તમે સમજશો તેમ તેમ ધર્મસત્તાની મહાનતા દેખાશે, તો ‘નમો તિત્થસ્સ’ બોલતાં ભાવવિભોર થશો. તીર્થંકરો જેવા તીર્થંકરો ‘નમો તિત્થસ્સ’ બોલીને બતાવે છે કે આ જગતમાં આ એક જ રક્ષક સત્તા છે, જેના શરણે હું ગયો તો અહીં સુધીનું પદ પામ્યો છું. જેને દુઃખથી મુક્ત થવું હોય તેણે આ સત્તાના શરણે જવું જ પડશે.

સભા : અત્યારે ધર્મસત્તા રક્ષણ કેમ નથી કરતી ?

સાહેબજી : શરણે રહેલાનું સદા રક્ષણ કરે જ છે, બાકી તો જે જીવ જેટલું ધર્મનું સેવન કરે તેટલી કર્મસત્તા થોડી-થોડી અનુકૂળ બને. અત્યાર સુધીનું તમારું જીવન કે શ્વાસોચ્છ્વાસ અસ્ખલિત ચાલ્યાં તેમાં પણ તમારી હોશિયારી કારણ નથી, પુણ્યાઈનો જ પ્રતાપ છે; જે પુણ્ય ધર્મસત્તાના ભૂતકાળના આંશિક સેવનથી જ અનુકૂળ બન્યું છે.

મેં પેલા મુસ્લિમ વકીલને કહ્યું કે એવો કોઈ જજ-ન્યાયાધીશ મળે કે જે પહેલાં અસીલને

ગુનામાં નાખે, અને પછી જજની ખુરશી પર બેસીને તેને સજા ફટકારે ? તો આવા જજને તમે કેવો કહો ? ગુંડાનો ગુંડો કે બીજું કાંઈ ? પહેલાં ફસાવે અને પછી સજા ફટકારે આ જ કર્મનું કામ છે. કર્મે અત્યાર સુધી આપણા આત્મા સાથે આ ક્રમ જ રાખ્યો છે. ચોવીસે કલાક તમને અંદરથી પાપની પ્રેરણા કર્મ જ આપ્યા કરે છે. તમારા મનમાં અશુભભાવ જાગે છે તેનો મૂળ સ્રોત મોહનીય આદિ કર્મો છે. લગભગ જીવસૃષ્ટિ આ કર્મના અન્યાયી તંત્રમાં ફસાયેલી છે. ૮૪ લાખ જીવાયોનિનું અવલોકન કરતાં તમને થવું જોઈએ કે આ કર્મના અન્યાયનું સર્જન છે. એક જીવ કૂતરો થયો કે એક નરકમાં ગયો, તો તે કર્મની કનડગત છે. વળી, ત્યાં જઈને પણ જીવ પાસેથી નવા અન્યાય જ કરાવે છે. અન્યાયમાંથી અન્યાયનું જ સર્જન છે, અન્યાયની પરંપરા છે. સંસાર એટલે અન્યાયનું વિષયક છે, it has no end-તેનો કોઈ અંત નથી. જીવો બીજાને અન્યાય કરે, ફળસ્વરૂપે પોતે અન્યાય મેળવે. “દુઃખ આપો અને દુઃખી થાઓ” આ ક્રમ મૂઢ જીવોમાં કર્મના વિષયકના કારણે ચાલુ જ છે. આ જ ભવચક્ર છે.

સભા : Stop ક્યાંથી થવું ? અટકવું ક્યાંથી ?

સાહેબજી : અરે ! જેનો આદિ-અંત દેખાતો નથી, એવા આ કર્મસત્તાના અનાદિના વિષયકને ભેદવા, તેનો મૂળથી અંત લાવવા જ આ ધર્મસત્તા છે, તીર્થંકરોએ તેના માટે જ સ્થાપી છે. આખા વિશ્વ પર ધર્મસત્તાનું એકચક્રી સામ્રાજ્ય છે. કર્મસત્તાના સંપૂર્ણ વર્ચસ્વમાંથી, અન્યાય-દુઃખમાંથી જીવને મુક્ત કરવાનું પ્રયત્ન સામર્થ્ય તેનામાં છે, માત્ર ભાવથી શરણે આવવાની જરૂર છે.

સભા : પણ જીવને કર્મસત્તા જ ધર્મસત્તાને શરણે નથી જવા દેતી.

સાહેબજી : ગુંડાઓ તો કોઈને પોતાના સંકંજામાંથી સ્વેચ્છાએ છોડે જ નહીં. તમારા મુંબઈની માફિયા ગેંગમાં કોઈ ફસાયો હોય તો પછી ગેંગનો લીડર તેને સહેલાઈથી છૂટવા દે ?

સભા : સંઘર્ષ માટે પણ કર્મની સહાય તો જોઈએ ને ?

સાહેબજી : ના, કર્મ સામે લડવામાં કર્મની સહાય તો સીધી ન જ મળે. વળી, આત્માએ જ જાગ્રત થઈને, સાવધાન થઈને કર્મના સંકંજામાંથી નીકળવાનો જાતે જ પુરુષાર્થ કરવાનો છે. બળવાન માફિયા સરદારની ગેંગમાં ફસાયેલો જેમ હોશિયારીપૂર્વક સાવચેતી રાખીને ધીમે-ધીમે બહાર નીકળે છે; ગુંડા સાથે પહેલાં વિશ્વાસનો વ્યવહાર કરે, પછી ધીમે-ધીમે અંદરથી સરકવાનું ચાલુ કરે. હા, તેમાં ભેદનીતિરૂપે છળ-કપટનો પણ ઉપયોગ બાહોશીથી કરે. તેમ કર્મ કે મોહ સાથે પણ ભેદનીતિની વાત જ શાસ્ત્રમાં આવે, છતાં રક્ષણ તો ધર્મસત્તા જ કરે. ^૧કર્મસત્તા સામે એકમાત્ર શરણ તો ધર્મસત્તા જ છે. પૂ. ઉપાધ્યાયજી શ્રી વિનયવિજયજી મહારાજાએ શાંતસુધારસમાં કહ્યું કે ‘પાલય પાલય રે પાલય માં જિનધર્મ । હે ધર્મસત્તા ! તું મારું પાલન કર,

૧. નિરાલમ્બા નિરાધારા વિશ્વાધારો વસુન્ધરા । યત્ચાવતિષ્ઠતે તત્ર ધર્માદિન્યદ્ ન કારણમ્ । ૧૯ ।। સૂર્યાચંદ્રમસાવેતૌ વિશ્વોપકૃતિહેતવે । ઉદયંતે જગત્યસ્મિન્ નૂનં ધર્મસ્ય શાસનાત્ । ૧૯ ।। અબન્ધૂનામસૌ બન્ધુરસખીનામસૌ સખા । અનાથાનામસૌ

રક્ષણ કર. આખા વિશ્વનો આધાર, સુચારુ સંચાલક તું જ છો.’ એવી સ્તુતિ કરી છે. તેમાં દર્શાવેલ ધર્મસત્તાનું માહાત્મ્ય દર્શાવે છે કે બધાં દુષ્ટ કર્મોને પહોંચી વળવાની શક્તિ-સામર્થ્ય આ ધર્મસત્તામાં છે. તીર્થંકરોનું ધર્મશાસનરૂપ તંત્ર દુનિયાના ગુંડાના ગુંડાને પણ નાથી શકે તેવું છે.

સભા : પણ અંતે દુષ્ટોને સજા તો કર્મસત્તા જ ફટકારે છે ને ?

સાહેબજી : હજી પણ તમે સત્ય સમજતા નથી. કર્મસત્તા તો સર્વ નીતિઓનું ઉલ્લંઘન કરીને નિર્દયતાપૂર્વક અત્યાચાર અને અન્યાયનો કોરડો વીંઝે છે, સજા ફટકારવાનો અધિકાર ગુંડાને હોતો જ નથી. હા, ધર્મસત્તા ન્યાય પ્રવર્તાવવા માટે સજા ફરમાવે છે, પરંતુ તે તો અપરાધને ડામવા માટે ફરમાવે છે. ^૧જેમ સુરાજ્યમાં કોઈ વ્યક્તિ રાજ્યના કાયદાનું પાલન ન કરે, કાનૂન ભંગ કરે, અથવા મર્યાદા લોપે, બીજા પ્રજાજન પ્રત્યે અન્યાય-અનીતિ આચરે તો તેને અંકુશમાં લેવાપૂરતી સજા કરે; છતાં તે ગુનેગારનું પણ રાજ્ય રક્ષણ તો કરે જ. અરે ! જેલમાં રહેલા અપરાધીને પણ security (રક્ષણ) આપવાની જવાબદારી રાજ્યની જ છે. તેના પર કોઈ હુમલો ન કરે તે માટે પણ રક્ષણ-સલામતી રાજ્ય જ પૂરી પાડે; કારણ કે તે રાજ્યનો પ્રજાજન-નાગરિક છે. ^૨સુરાજ્યનો ઉદ્દેશ મૂળથી જ કોઈને સજા ફટકારવા માટેનો

નાથો ધર્મો વિશ્વૈકવત્સલઃ ॥૧૦૦॥ રક્ષો-યક્ષોરગ-વ્યાઘ્ર-વ્યાલા-ડનલ-ગરાદયઃ । નાપકર્તુમલં તેષાં યૈર્ધર્મઃ શરણં શ્રિતઃ ॥૧૦૧॥ ધર્મો નરકપાતાલપાતાદવતિ દેહિનઃ । ધર્મો નિરુપમં યચ્છત્યપિ સર્વજ્ઞવૈભવમ્ ॥૧૦૨॥

(યોગશાસ્ત્ર, પ્રકાશ-૪ મૂલ)

✽ પાલય પાલય રે પાલય માં જિનધર્મ, મંગલકમલાકેલિનિકેતન ! કરુણાકેતન ! ધીર ! । શિવસુખસાધન ! ભવભય-વાધન ! જગદાધાર ! ગંધીર ! ॥૧॥ સિઙ્ગતિ પયસા જલધરપટલી, ભૂતલમમૃતમયેન । સૂર્યાચન્દ્રમસાવુદયેતે, તવ મહિમા-તિશયેન ॥૨॥ નિરાલંબમિયમસદાધારા, તિષ્ઠતિ વસુધા યેન । તં વિશ્વસ્થિતિમૂલસ્તંભં, તં સેવે વિનયેન ॥૩॥ ... હહ યચ્છંસિ સુખમુદિતદશાંગં, પ્રેત્યેન્દ્રાદિપદાનિ । ક્રમતો જ્ઞાનાદીનિ ચ વિતરસિ, નિઃશ્રેયસસુખદાનિ ॥૮॥

(ઉપા. વિનયવિજયજી વિરચિત શાન્તસુધારસ ઢાલ-૮)

✽ યત્પ્રોદ્ધામમદાન્થસિન્ધુરઘટં સામ્રાજ્યમાસાદ્યતે, યત્રિઃશેષજનપ્રમોદજનકં સંપદ્યતે વૈભવમ્ । યત્પૂર્ણેન્દુસમદ્યુતિર્ગુણગણઃ સંપ્રાપ્યતે યત્પરં, સૌભાગ્યં ચ વિજૃમ્ભતે તદદિલ્લં ધર્મસ્ય લીલાયિતમ્ ॥૬॥ યત્ર પ્લાવયતિ ક્ષિતિં જલનિધિઃ કલ્લોલમાલાકુલો, યત્પૃથ્વીમખિલાં ધિનોતિ સલિલાસારેણ ધારાધરઃ । યચ્ચન્દ્રોષ્ણરુચી જગત્યુદયતઃ સર્વાન્થકારચ્છિદે, તત્રિઃશેષમપિ ધ્રુવં વિજયતે ધર્મસ્ય વિસ્ફૂર્જિતમ્ ॥૭॥

(ધર્મસંગ્રહ ભાગ-૩, શ્લોક-૧૧૮ ટીકા)

૧ રાજાં સદળ્લનીત્યા હિ, સર્વે સિધ્ધ્યન્ત્યુપક્રમાઃ । દળ્લ એવ હિ ધર્માણાં શરણં પરમં સ્મૃતમ્ ॥૫૧॥

(શુક્રનીતિ, અધ્યાય-૪)

૨. સ્વપ્રજાનાં ન ભેદેન, નૈવ દળ્લેન પાલનમ્ । કુર્વીત સામદાનાર્થ્યાં, સર્વદા યત્નમાસ્થિતઃ ॥૪૧॥ સ્વપ્રજાદળ્લભેદૈશ્ચ, ભવેદ્રાજ્યવિનાશનમ્ । હીનાધિકા યથા ન સ્યુઃ, સદા રક્ષ્યાસ્તથા પ્રજાઃ ॥૪૨॥ નિવૃત્તિરસદાચારાદમનં દળ્લતશ્ચ તત્ । યેન સંદમ્યતે જન્તુરુપાયો દળ્લ એવ સઃ ॥૪૩॥ સ ઉપાયો નૃપાધીનઃ સ સર્વસ્ય પ્રભુર્યતઃ । ... ॥૪૪॥

(શુક્રનીતિ, અધ્યાય-૪)

નથી, તે તો વફાદાર નાગરિકને સુરક્ષા આપવા માટે જ છે. જેમ ઋષભદેવે રાજ્ય સ્થાપ્યું તો લૌકિક ન્યાય પ્રદાન કરવા માટે, નહીં કે સજા ફટકારવા માટે. લોકમાં અમુક વર્ગ એવો હોય કે જે એમ ને એમ સીધો ચાલે નહીં, ફટકારે તો સીધો ચાલે, તેવાને થોડા ફટકારવા પણ પડે; તોપણ કદી તેને અપરાધી બનાવવાનો, તેની પાસેથી નવા ગુના કરાવવાનો કે કનડગત કરવાનો સુરાજ્યનો આશય ન હોય. તેમ ધર્મશાસન પણ તેના આદેશો કે નીતિ-નિયમોનો ભંગ કરનાર, છતાં પણ શરણે રહેલા વફાદાર અનુયાયીને સજારૂપે અપરાધનું પ્રાયશ્ચિત્ત આપે, કડક દંડ પણ ફટકારે, છતાં તે બધું સુધારવા માટે છે, તેથી તેનું રક્ષણ પણ ધર્મસત્તા જ ચોક્કસ કરે. તમને ધર્મશાસનની સુરાજ્ય જેવી કાર્યપદ્ધતિનો ખ્યાલ નથી.

^૧સુરાજ્ય સજજન પ્રજાજનને ક્યારેય દંડ કરતું નથી, ફક્ત તેને સુરક્ષા, સલામતી, સુવિધા જ પૂરી પાડે છે; કારણ કે જે આપમેળે મર્યાદામાં રહેતી હોય તેવી પ્રજાને કનડગત કરવાનો સુરાજ્યનો કોઈ આશય હોતો નથી. અરે ! શાસ્ત્ર તો કહે છે કે આવા સજજન પ્રજાજનો પાસેથી રાજ્યે tax પણ લેવા જેવો નથી. વાસ્તવમાં તક મળે તો ગુના કરે તેવા અંકુશયોગ્ય પ્રજાજન પાસેથી જ કર લેવો વાજબી છે; કારણ કે પ્રજામાં પરસ્પરના અન્યાયને અંકુશમાં રાખવા માટે internal securityનું (આંતરિક સુરક્ષાનું) administration (વ્યવસ્થાતંત્ર) તેવાઓ માટે જ રાખવું પડે છે, તેનો જ મુખ્ય ખર્ચ રાજ્યને હોય છે. ^૨ઉપમિતિભવપ્રપંચાકથામાં એક દૃષ્ટાંત આવે છે કે જિનધર્મનો ઉપાસક સમ્યગ્દૃષ્ટિ શ્રાવક એવો રાજકુમાર છે, જે વિચારે છે કે ‘આર્યપરંપરામાં ધર્મગુરુને તો પ્રજાજન માન્યા જ નથી, તે તો ધર્મસત્તાના નાયક છે, રાજા તેમને અહોભાવથી જ જુએ. તે સમજે કે

૧. પૂજયેદ્ ધાર્મિકાન્ રાજા, નિગૃહ્ણીયાદધાર્મિકાન્ । નિયુજ્યાચ્ચ પ્રયત્નેન, સર્વવર્ણાન્ સ્વકર્મસુ ॥૧૮॥

(શ્રી વેદવ્યાસ વિરચિત મહાભારત, શાન્તિપર્વ, અધ્યાય-૮૬)

૨. एवं निश्चित्य चित्तेन, वन्दित्वा तं मुनीश्वरम् । प्रवर्धमानसंवेगस्ततोऽहं गृहमागतः ॥२१॥ इतश्चैकसुतत्वेन, जीवितादपि वल्लभः । अहं तातस्य सर्वत्र, यथेच्छाकरणक्षमः ॥२२॥ (सार्धमिकवात्सल्यारंभः) विनयं राजनीतिं च, अनुवर्तयता मया । तथापि तातः प्रच्छन्ने, प्रार्थितो नतया गिरा ॥२३॥ तद्यथा-करिष्येऽहं यथाशक्ति, वात्सल्यं जैनधर्मिणाम् । तात ! तत् कुर्वतो यूयमनुज्ञां दातुमर्हथ ॥२४॥ इतश्च-मत्सङ्गेनैव तातोऽपि, भद्रको जिनशासने । ततः सा मामिका तस्य, प्रार्थना रुचिरा(ता प्र.)मता ॥२५॥ आह च-राज्यं पुत्र ! तवायत्तमायत्तं तव जीवितम् । स्वाभिप्रेतमतः कुर्वन्न त्वं मां प्रष्टुमर्हसि ॥२६॥ ..... तथाहि-ये चौर्यपारदायादेः, सर्वस्माद्दृष्टचेष्टितात् । स्वत एव महात्मानो, निवृत्ताः सर्वभावतः ॥५५॥ तेषां जैनेन्द्रलोकानां, दण्डः स्यात् कुत्र कारणे ? । दण्डबुद्धिर्भवत्तेषु, यस्यासौ दण्डमर्हति ॥५६॥ करोऽपि रक्षणीयेषु, लोकेषु ननु बुध्यते । तस्यापि नोचिता जैना, ये गुणैरेव रक्षिताः ॥५७॥ अतः किङ्करतां मुक्त्वा, नान्यत्किञ्चन भूभुजाम् । विधातुं युक्तमेतेषां, सैवास्माभिर्विधीयते ॥५८॥ येषां नाथो जगन्नाथो, भगवांस्तेषु किङ्करः । यः स्याद्राजा स एवात्र, राजा शेषास्तु किङ्कराः ॥५९॥ एवं चाद्यरता ब्रूहि, राजनीतेर्धिलङ्घनम् । किं मया विहितं येन, भवानेवं प्रजल्पति ? ॥६०॥

(ઉપમિતિ૦ પ્રસ્તાવ-૩)

૩. તપસ્વિનો દાનશીલાઃ, શ્રુતિસ્મૃતિવિશારદાઃ ॥૧૨૩॥ પૌરાણિકાઃ શાસ્ત્રવિદો, દૈવજ્ઞા માન્ત્રિકાશ્ચ યે । આયુર્વેદવિદઃ કર્મકાણ્ડજ્ઞાસ્તાન્ત્રિકાશ્ચ યે ॥૧૨૪॥ યે ચાન્યે ગુણિનઃ શ્રેષ્ઠા બુદ્ધિમન્તો જિતેન્દ્રિયાઃ । તાન્ સર્વાન્ પોષયેદ્ ભૂત્યા,

અમારા કરતાં પણ સારી રીતે લોકહૃદયમાં ન્યાય ઉતારવાની પ્રયંડ શક્તિ ધર્મગુરુઓ ધરાવે છે. અબજો રૂપિયા ખર્ચીને રાજ્યના તંત્ર દ્વારા અમે જે ન્યાયનો વિસ્તાર નથી કરી શકતા, તે ન્યાય ધર્મગુરુઓ વગર પૈસાએ વિસ્તારતા જાય છે. તેથી 'રાજ્ય તેમનું અહેસાન માને, અવસરે બહુમાન-ભક્તિ કરે, પણ ધર્મગુરુ કે ધર્મસત્તા પાસેથી tax તો ન જ લે.' યાજ્ઞક્યે પણ તેના અર્થશાસ્ત્રમાં આ વાત સ્પષ્ટ લખી છે. અત્યારે તમારી સરકાર ધર્મ પાસેથી પણ tax લે છે, જે તેનું ધર્મસત્તા પર અતિક્રમણ છે; અને શ્રાવકો તો ગૃહસ્થ કહેવાય, તમારા કુટુંબ-પરિવાર-પેઢી-વ્યવસાયો છે, જે બધા માટે તમે રાજ્ય પાસે protection (રક્ષણ) માંગો છો. તેથી રાજ્ય તમારી પાસેથી tax લે છે; છતાં આદર્શ એવો છે કે અતિશય ગુણિયલ પ્રજાજનો, જે વગર કાયદાતંત્રે આપમેળે મર્યાદામાં રહે તેવા હોય, તેમની પાસેથી રાજ્યે tax પણ ન લેવો જોઈએ. તેથી આ રાજકુમારે નિર્ણય કર્યો કે આ બધા વ્રતધારી શ્રાવકો જે કદી પણ અપરાધ કરતા નથી તેમનો જીવનમાં સ્વૈચ્છિક પાપત્યાગ જ છે. તેવા ઊંચા સાધર્મિકોને હું કરમાંથી મુક્તિ આપું. આ બધા તો મારા વડીલ જેવા છે. આર્યપરંપરામાં રાજા સંતોને ગુરુતુલ્ય માને અને ગુણિયલ પ્રજાને વડીલતુલ્ય માને. વડીલ પાસેથી કંઈ લેવાય નહીં.' તમે કદાચ દીકરા પાસેથી અપેક્ષા રાખો તો ચાલે, પણ મા-બાપ પાસેથી તો અપેક્ષા ન રખાય. શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે કે મા-બાપની ભક્તિ જ કરવાની હોય, તેમની પાસેથી કોઈ ભૌતિક demand (માંગણી) ન હોય. માતા-પિતા પાસેથી વારસામાં ધન મળે તો તેનો પણ પોતે ઉપભોગ કરે નહીં, કરે તો પાપ લાગે. મા-બાપે તમને આટલા મોટા કર્યા અને ભણાવ્યા-ગણાવ્યા તે જ તેમનો મોટામાં મોટો ઉપકાર છે. પણ તમે અપેક્ષા વિના રહી શકતા નથી.

સભા : મા-બાપની યાદી તરીકે વાપરીએ તો ?

સાહેબજી : મા-બાપના મૃત્યુ પછી વારસામાં મળેલું ભોગવો તો તેમના મૃત્યુની અનુમોદનાનું પાપ લાગે.

दानैर्मानैः सुपूजितान् ।।१२५।। हीयते चान्यथा राजा, ह्यकीर्तिं चापि विन्दति । ... ।।१२६।।

(શુક્રનીતિ, અધ્યાય-૨)

* सर्वेषां भूषणं धर्मः ।।३६७।। ... न कदाचिदपि धर्मं निषेधयेत् ।।४१५।।

(चाणक्यसूत्राणि)

૧ વૈવાહિકમન્વાયનમૌપાયનિકં યજ્ઞકૃત્યપ્રસવનૈમિત્તિકં દેવેજ્યાચૌલોપનયનગોદાનવ્રતદક્ષિણાદિષુ ક્રિયાવિશેષેષુ ભાણ્ડમુચ્છુલ્કં ગચ્છેત્ ।

(કૌટિલીય અર્થશાસ્ત્ર, અધિકરણ-૨, અધ્યાય-૨૧)

* दण्डभूभागशुल्कानामाधिक्यात् कोशवर्धनम् । अनापदि न कुर्वीत, तीर्थदेवकरग्रहात् ।।९।।

(શુક્રનીતિ, અધ્યાય-૪-કોશનિરૂપણ)

૨. "તદાસનાદ્યભોગશ્ચ"-ગુરુવર્ગસ્યાસનશયનભોજનપાત્રાદીનામભોગોઽપરિભોગઃ "તીર્થે"-દેવતાયતનાદૌ "તદ્વિત્તયોજનમ્"-અલંકારાદિ-ગુરુવર્ગદ્રવ્યનિયોજનમ્ અન્યથા તત્સ્વયંગ્રહે ગુરુવર્ગમરણાદ્યનુમત્તિપ્રસન્નઃ સ્યાત્ ।

(યોગબિન્દુ, શ્લોક-૧૧૫ ટીકા)

સભા : તો તેનું શું કરવાનું ?

સાહેબજી : તેમના નિમિત્તે સત્કાર્યમાં વાપરવાનું. સત્ત્વશાળીએ પોતાના કૌવતથી, સ્વપુરુષાર્થબળે જીવવાનું છે.

સભા : રાજા રાજકુંવરને વારસામાં રાજ્ય આપી જાય છે ને ?

સાહેબજી : તે તો રખેવાળી કરવા. ^૧આર્યપરંપરાનો આદર્શ એવો છે કે રાજા પણ માને કે હું રાજ્ય કે પ્રજાનો માલિક નથી. આ રાજ્યસંચાલન દ્વારા મારે પ્રજાની સલામતી-સુરક્ષા સાચવવાની છે, જે એક રખેવાળીરૂપ છે. તેને માટે જ પ્રજા પાસેથી કર ઉધરાવું છું. તેનો યોગ્ય ઉપયોગ રાજ્યનાં કર્તવ્યો અદા કરવા કરવાનો છે, નહિ કે મારા ભોગવિલાસમાં. બીજું રાજાની અંગત મૂડી રાજ્યના કોષ કરતાં જુદી જ હોય છે, જે સ્વોપાર્જિત પણ હોય. સારા રાજાઓ સ્વોપાર્જિત મિલકત વાપરતા અને વડીલોપાર્જિત મિલકતની સંભાવત કરતા, અને રાજ્યના કોષનો તો રાષ્ટ્રના કાર્ય માટે જ ઉપયોગ કરતા, તેવાં આદર્શ દૃષ્ટાંતો ભારતના ઇતિહાસમાં મળે છે. અરે ! બ્રિટીશ રાજ્યની અનાય વ્યવસ્થામાં પણ રાજકોષની મિલકત અને monarchની (રાજાની) મિલકત અલગ જ ગણાતી. તેથી સ્વરાજની ચળવળ પછી સરદાર વલ્લભભાઈએ જ્યારે Union of India સાથે તે તે રાજાઓના રાજ્યનું સમજૂતિ કે દબાણથી એસેસન-જોડાણ કર્યું, અને તેના વળતરરૂપે રાજાઓને સાલિયાણાં (privy purses=Allowance from public revenue for the sovereign's private expenses - Advanced Law Laxicon by P. Ramanatha Aiyar 3rd Edition, 2005) આપવાનાં નક્કી કર્યાં, પરંતુ તેમાં પણ દરેક રાજાની અંગત મિલકતને ભારત સરકાર લઈ શકી નહીં; કારણ કે તેના ઉપર તે તે રાજાઓનો વ્યક્તિગત હક્ક હતો. તેથી જ આગળ જતાં તેને પણ લૂંટવાના ઈરાદાથી આ તમારી સરકારે તેના પર ભારે Wealth Tax (મિલકતવેરો) લાદ્યો. ટૂંકમાં રાજ્ય એ રાજાની પણ અંગત property (મિલકત) નથી.

ન્યાયપ્રદાતા-શરણાદાતા એકમાત્ર ધર્મસત્તા :

^૨પ્રભુનું ધર્મશાસન ચારે ગતિમાં, ચૌદે રાજલોકમાં વ્યાપેલું છે. જે તેમના સુરાજ્યમાં આવે,

૧. આદદીત બલિં ચાપિ, પ્રજાખ્યઃ કુરુનન્દન । સ ષડ્ભાગમપિ પ્રાજ્ઞસ્તાસામેવાભિગુપ્તયે ॥૨૫॥

(શ્રી વેદવ્યાસ વિરચિત મહાભારત, શાન્તિપર્વ, અધ્યાય-૬૯)

* યેન કેન પ્રકારેણ, ધનં સઙ્ગિનુયાત્રુપઃ । તેન સંરક્ષયેદ્રાષ્ટ્રં, બલં યજ્ઞાદિકાઃ ક્રિયાઃ ॥૨॥ બલપ્રજારક્ષણાર્થં, યજ્ઞાર્થં કોશસંગ્રહઃ । પરત્રેહ ચ સુખદો, નૃપસ્યાન્યશ્ચ દુઃખદઃ ॥૩॥ સ્ત્રીપુત્રાર્થં કૃતો યશ્ચ, સ્વોપભોગાય કેવલમ્ । નરકાયેવ સ જ્ઞેયો, ન પરત્ર સુખપ્રદઃ ॥૪॥

(શુક્રનીતિ, અધ્યાય-૪-કોશનિરૂપણ)

૨. ... લોકોત્તરો લોકપતિ-લોકેશો લોકવત્સલઃ ॥૯॥ ત્રિલોકીશસ્ત્રિકાલજશ્ચિનેત્રસ્ત્રિપુરાન્તકઃ । ત્ર્યમ્બકઃ કેવલાલોકઃ, કેવલી કેવલેક્ષણઃ ॥૧૦॥

(હેમચન્દ્રસૂરિજી વિરચિત અર્હત્રામસહસ્રસમુચ્ચય, પ્રકાશ-૧૦)

વફાદાર અનુયાયી (પ્રજાજન) તરીકે શરણું સ્વીકારે, તેનું તે રક્ષણ કરે; અને તે પણ એમ ને એમ સીધો ન ચાલે તો અંકુશમાં લેવા દંડ દ્વારા ન્યાય પણ પ્રસ્થાપિત કરે.

તમને કર્મસત્તા, ધર્મસત્તા અને રાજ્યસત્તાની range (મર્યાદા) સમજાવી જોઈએ. ધર્મમાં પણ ડગલે ને પગલે ધર્મશાસન, જિનાજ્ઞા એ શબ્દો વપરાય છે; જેમ 'રાજ્યમાં રાજ્યશાસન, રાજાજ્ઞા એવા શબ્દો વપરાતા જ હોય છે. રાજ્યની આજ્ઞા પ્રજામાં પ્રવર્તી રહી છે અને સહુને રાજ્યમાં વિશ્વાસ છે તેનું પ્રતીક કે ચિહ્ન તે તે રાજ્યની રાજમુદ્રા (currency-ચલણી નાણું) છે; જેમ વર્તમાન રાજ્યમાં ૧૦૦ રૂપિયાની નોટ પર ગવર્મેન્ટના સહી-સિક્કા હોય છે. તે નોટની paper value માંડ રૂપિયો-બે રૂપિયા હોય, પરંતુ તમે દેશમાં ગમે ત્યાં જાઓ, તો તે નોટથી તમને ૧૦૦ રૂપિયાની કિંમતની વસ્તુ મળે. અરે ! પરદેશમાં તે નોટ લઈ જાઓ તોપણ exchange rate પ્રમાણે તે દેશનું નાણું બદલામાં મળે, અને તેટલી કિંમતનો માલ પણ ત્યાં મળે; કારણ કે રાજાજ્ઞા છે કે અમારા સહી-સિક્કાવાળું ચલણ હોય તો તમારે મૂલ્ય ચૂકવવું. આ દ્રવ્યશાસન છે, તેને દ્રવ્યઆજ્ઞાતંત્ર પણ શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે. તેમ તીર્થંકરનું ધર્મશાસન ભાવશાસન છે, તેની આજ્ઞા સાથે લઈને જીવ ગમે ત્યાં જાય તો તેને કર્મસત્તા પણ exchange (બદલો) ચૂકવી આપે. તીર્થંકરોની આજ્ઞામાં સતત રહેનાર જીવ ગમે ત્યાં હોય, ધર્મસત્તા તેનું સદા રક્ષણ કરે જ છે. તેથી જ શ્રુતકેવલી ચૌદપૂર્વધર શ્રી શયંભવસૂરિજી મહારાજાએ દશવૈકાલિક સૂત્રના પ્રથમ શ્લોકમાં કહ્યું કે દેવાવિ તં નમંસંતિ જસ્ય ધમ્મે સયા મળો. જેનું મન સદા ધર્મમાં છે તેવા આત્માને આ સૃષ્ટિમાં દેવતાઓ પણ નમસ્કાર કરે છે, ભક્તિથી અનુકૂળ વર્તન કરે છે, તો બીજાની ક્યાં વાત ?

સભા : નરક અને તિર્યચ ગતિમાં રહેલા જીવો પણ ભગવાનનું શરણ સ્વીકારે તોપણ ત્યાં તેમને દુઃખ તો આવ્યા જ કરે છે ને ?

સાહેબજી : તમારી દૃષ્ટિ ખોટી છે. ૩જે સમ્યગ્દૃષ્ટિ આત્માઓ નરકમાં છે, તેમને શરીરથી

૧. નૃપસંચિહ્નિતં લેખ્યં, નૃપસ્તત્ર નૃપો નૃપઃ ॥૨૯૩॥ સમુદ્રં લિખિતં રાજા, લેખ્યં તચ્ચોત્તમોત્તમમ્ । ... ॥૨૯૪॥

(શુક્રનીતિ, અધ્યાય-૨)

૨. સમ્પ્રતિ શાસનમાજ્ઞાં ચાહ-

કહકરણં દલ્લે સાસણં તુ દલ્લે વ દલ્લઓ આણા। દલ્લનિમિત્તં વુમયં, દુન્નિ વિ ભાવે ઇમં ચેવ॥૧૮૪॥
નોઆગમતો દ્રવ્યશાસનં વ્યતિરિક્તં 'કૃતકરણં' મુદ્રા इत्यर्थः। આજ્ઞાડપિ દ્રવ્યતો નોઆગમતો વ્યતિરિક્તા સૈવ મુદ્રા। અથવા 'દ્રવ્યનિમિત્તં' દ્રવ્યોત્પાદનનિમિત્તં યત્ 'ઉભયં' શાસનમાજ્ઞા તદ્ દ્રવ્યશાસનં સા દ્રવ્યાજ્ઞા। 'દ્વે અપિ ચ' શાસના-ડડજ્ઞે ભાવત ઇદમેવાધ્યયનમ્। કિમુક્તં ભવતિ? - નોઆગમતો ભાવશાસનં ભાવાજ્ઞા ચ ઇદમેવ કલ્પાખ્યમધ્યયનમ્। તથાહિ- ય એતસ્યાજ્ઞાં ન કરોતિ સોડનેકાનિ મરણાદીનિ પ્રાપ્નોતિ॥૧૮૪॥

(બૃહત્કલ્પસૂત્ર ભાષ્યગાથા-૧૮૪ ટીકા)

૩. વેદ્યસંવેદ્યપદતઃ, સંવેગાતિશયાદિતિ। ચરમૈવ ભવત્યેષા, પુનર્દુર્ગત્યયોગતઃ ॥૭૧॥

વેદ્યસંવેદ્યપદતો-વક્ષ્યમાણલક્ષણાત્, સંવેગાતિશયાદિત્યતિશયસંવેગેન ચરમૈવ ભવત્યેષા-પાપવૃત્તિઃ। કુત્ત ઇત્યાહ પુનર્દુર્ગત્યયોગતઃ

બાહ્યદુઃખ છે, પરંતુ આત્મિક દૃષ્ટિએ દુઃખી નથી. આત્મા આંતરિક સુખનો અનુભવ કરે છે. વળી, બહારનું દુઃખ ભૂતકાળમાં કર્મસત્તાના સંક્રાંતિમાં ફસાવાથી ઊભું થયેલું છે, તોપણ અત્યારે વજ્રતંદુલવત્ ભાવપાક નથી, તેવું શાસ્ત્રમાં જ કહ્યું છે. સિદ્ધગિરિમાં સ્ફટિકના એવા પારદર્શક ચોખ્ખા મળે છે કે જેને સવારથી સાંજ સુધી રાંધો તોપણ જરાય રંધાય નહીં; કેમ કે તે અનાજના ચોખ્ખા નથી. તેમ નારકીમાં રહેલા સમ્યગ્દૃષ્ટિ જીવોને દુઃખમાં ગમે તેટલા રાંધો પણ અંદરથી આત્મા સંકલેશ દ્વારા શેકાય નહીં. જો નરકમાં દુઃખમાં પણ આજ્ઞાયુક્ત જીવોની આવી આંતરિક શાંતિ હોય તો તિર્યચગતિમાં તો ક્યાં પ્રશ્ન જ આવે છે ? અરે ! શાસ્ત્રમાં લખ્યું કે તિર્યચો હાથી, સર્પ વગેરે ધર્મ પામ્યા પછી જયણા સાથે અન્ય જીવો પ્રત્યે ન્યાયી વર્તનપૂર્વકના શક્ય શ્રાવકાચાર પાળે, અંદરમાં સમાધિ આદિથી શ્રેષ્ઠ સુખને અનુભવે, અને ભૂતકાળના પોતાના જ અપરાધોના સ્વૈચ્છિક પ્રાયશ્ચિત્તરૂપે તપ-ત્યાગ કે અણસણ સુધીનું અનુષ્ઠાન પણ આચરે, એવા અનેક દૃષ્ટાંતો છે. તીર્થંકરોએ આ જગતમાં એવું સરસ ધર્મશાસન પ્રવર્તાવ્યું છે કે તેની રહેમનજરમાં જે આવ્યો તેને તત્કાલ આંતરિક સુખ તો માણવા મળે જ, અને ગમે તેવા વિકટ સંયોગોમાં પણ કદાચ થોડું જૂના અપરાધોનું બાહ્યદુઃખ આવે, પરંતુ તેના આત્માની સલામતી-સુરક્ષા તો ન જ જોખમાય, ધર્મસત્તા તેનું રક્ષણ કરે જ.

જેમ રાજ્યતંત્રની ત્રણ શાખા હોય છે તેમ તીર્થંકરોના ધર્મશાસનમાં પણ ત્રણ પાંખ છે. (1) Legislature, (2) Administration અને (3) Judiciary. આનું વિગતવાર વર્ણન આગળ સંચાલનના પ્રકરણમાં આવશે. અત્યારે ધર્મતીર્થની સ્થાપનાનો ઉદ્દેશ સ્પષ્ટ સમજી લો, કે જેનાથી તમારા મન પર એવો પ્રભાવ પડે કે જેથી તીર્થ કે તીર્થંકર શબ્દ બોલતાં તમારું હૃદય અહોભાવથી ભરાઈ જાય. બીજાં ધર્મતીર્થો પણ લોકોત્તર ન્યાયનાં પુરસ્કર્તા છે. છતાં તેમના

શ્રેણિકાદ્યુદાહરણાત્। "પ્રતિપતિતસદર્શનાનામનન્તસંસારિણામનેકધાદુર્ગતિયોગ ઇતિ ચત્કિચિદેતત્, ન, અભિપ્રાયાઽપરિજ્ઞાનાત્, ક્ષાયિકસમ્યગ્દૃષ્ટેરેવ નૈશ્ચયિકવેદ્યસંવેદ્યપદભાવ ઇત્યભિપ્રાયાદ્, વ્યાવહારિકં અપિ તુ એતદેવ ચારુ, સત્યેતસ્મિન્ પ્રાયો દુર્ગતાવપિ માનસદુઃખાભાવાત્, વજ્રતન્દુલવદસ્ય ભાવપાકાઽયોગાત્। અચારુ પુનરેકાન્તત એવ અતોઽન્યદિતિ।।૭૧।।

(યોગદૃષ્ટિસમુચ્ચય શ્લોક-૭૧ મૂલ-ટીકા)

✽ ઉક્તાર્થપરિજ્ઞાનાર્થમેવ સમ્યગ્દૃષ્ટિસુખસ્વરૂપં નિરૂપયતિ-

સામાવિઙ્ઠં ખલુ સુહં આયસભાવસ્સ દંસણેઽપુવ્વં। અણહીણમપહિવક્કં સમ્મદિહિસ્સ પસમવઓ।।૬૯।।
સ્વાભાવિકં અવિકૃતાભ્યન્તરપરિણતિપ્રાદુર્ભૂતમ્ ખલુ-નિશ્ચયે સુખં આત્મસ્વભાવસ્ય દર્શને-નિખિલપરદ્રવ્ય-વ્યાવૃત્તસ્વસ્વરૂપસ્ય વિગલિતવેદ્યાન્તરાનુભવે, અપૂર્વ-પ્રાગપ્રાપ્તજાતીયં, સદા શૈવલપટલાચ્છત્રહદજલચારિણે મીનસ્ય કદાચિત્તદ્વિલયે રાકાશશાંક-દર્શનજનિતસુહૃતુલ્યમ્। તદ્ધિ તન્માત્રપ્રતિબન્ધવિશ્રાન્તચિન્તતયાઽત્યુત્કટપરિણતિકત્વેનેતરસુખાતિશાયિ, તથા અનઘીન-અપરાયત્તં નિરન્તરસ્વપરિણતિધારાપતિતત્વાદિત્યમપીતરકારણસ્પૃહૈત્સુક્યાભાવાદિતરસુખાતિશાયિત્વમવ્યાહતમ્। તથા અપ્રતિપક્ષં, દુઃખોપનિપાતેઽપિ સ્વભાવભાવનાબલેનાન્તરવ્યાહતત્વાત્, ઇત્યમપ્યન્યાતિશાયિત્વં સ્પષ્ટમેવ। કસ્યેત્યાહ-સમ્યગ્દૃષ્ટેઃ પ્રશમવતો-ઽનન્તાનુબન્ધિવિલયપ્રાદુર્ભૂતપ્રશમગુણભાજઃ।।૬૯।।

(ઉપદેશરહસ્ય, શ્લોક-૬૯, મૂલ-ટીકા)

ઉપદેશમાં, અનુશાસનમાં મોટી ત્રુટિઓ પણ છે, જેનાથી અનુયાયીને નુકસાન પણ થાય છે; જ્યારે તીર્થંકરોના ધર્મતીર્થમાં વિશેષતા એ છે કે ત્રુટિ શોધી ન મળે. સ્યાદ્વાદ ભણેલો સાધુ કદી પણ કોઈ ધર્મનું એકાંતે ખંડન કે મંડન કરે નહીં, ખંડન-મંડનમાં પણ અનેકાંત છે. જૈનધર્મમાં અન્ય ધર્મોની અમુક વાતો સાથે વિરોધ પણ છે અને અમુક વાતો સાથે સમન્વય પણ છે.

સભા : જૈનશાસનમાં એકાંતે સારું છે ?

સાહેબજી : ચોક્કસ. અહીં ત્રુટિ બતાડો તો વિચારવા તૈયાર છું, પણ ન બતાવો ત્યાં સુધી તો તેનું સમર્થન જ કરવાના, નહીંતર અમારી પ્રામાણિકતા ન ટકે. શાસ્ત્ર ભણેલા સાધુનું માનસ કેવું હોય તેની ઓળખ આપવા કહું છું કે કોઈ પણ ધર્મ પ્રત્યે દ્વેષ થઈ જાય તો તે સાચો શાસ્ત્ર ભણેલો નથી.

સભા : અન્ય મતમાં સારું પણ મિથ્યાત્વની છાયાયુક્ત જ છે ને ?

સાહેબજી : અરે ! શાસ્ત્રમાં મિથ્યાત્વની પણ એકાંતે નિંદા નથી, 'અમુક મિથ્યાત્વનાં વખાણ પણ કર્યાં છે. ત્યાં સુધી લખ્યું કે અનાભિગ્રહિક મિથ્યાત્વ કલ્યાણનું સાધન છે. અમુક પ્રકારના મિથ્યાત્વની ભારે નિંદા પણ કરી છે.

સભા : અનાભિગ્રહિક મિથ્યાત્વ નિયમા હિતકારી છે ?

સાહેબજી : આદિધાર્મિક આદિ પ્રથમ ગુણસ્થાનકની ચાર યોગદૃષ્ટિ સુધીની ભૂમિકામાં અનાભિગ્રહિક મિથ્યાત્વ હિતકારી કહ્યું છે, પરંતુ સમકિત પામતાં પહેલાં તેને પણ છોડવાનું છે. જેમ અત્યારે ગુણનો રાગ હિતકારી છે, પણ ઉપરની ભૂમિકામાં ગયા પછી તે પણ છોડવાનો છે.

તીર્થંકરોએ સ્થાપેલ ધર્મસત્તાની તાકાત પ્રચંડ છે. તે સામે દુનિયાની કોઈ પણ મહાસત્તા ટકી શકે તેમ નથી. તેનાં પ્રભાવ-સામર્થ્ય ઉત્કૃષ્ટ છે. કર્મસત્તા પણ તેની સામે બાથ ભીડવાના બદલે અનુકૂળ વર્તન કરે અને સંઘર્ષનો અવસર આવે તો ઊભી પૂંછડીએ ભાગી જાય. જેમ

૧. 'અનાભિગ્રહિક મિથ્યાત્વ આભિગ્રહિક સરિખું આકરું' એહવું લિખ્યું છઈ, તે પણ ન ઘટઈ, જે માટઈ યોગબિન્દુ પ્રમુખ ગ્રંથઈ અનાભિગ્રહિક આદિધર્મભૂમિકા૩૫ દીસઈ છઈ॥૧૫॥

(૧૦૮ બોલ સંગ્રહ)

✽ યત એવ મિથ્યાત્વમન્દતાકૃતં માધ્યસ્થ્યં નાડસત્પ્રવૃત્ત્યાધાયકમત એવ તદુપષ્ટમ્ભવમનાભિગ્રહિકમિથ્યાત્વમપિ શોભન-મિત્યાહ-

इत्तो अणभिग्गहियं भणितं हियकारि पुव्वसेवाए। अण्णायविसेसाणं पढमित्तयधम्ममहिगिच्च॥१२॥

इत्तोत्ति। इतः पूर्वोक्तकारणात् अज्ञातविशेषाणां देवगुर्वादिविशेषपरिज्ञानाभाववतां प्राथमिकं धर्ममधिकृत्य प्रथमारब्ध-स्यूलधर्ममाश्रित्य पूर्वसेवायां योगप्रासादप्रथमभूमिकोचिताचाररूपायां अनाभिग्रहिकं सर्वदेवगुर्वादिश्रद्धानलक्षणं मिथ्यात्वं हितकारि भणितं, अनुषङ्गतःसद्विषयभक्तिहेतुत्वादविशेषश्रद्धानस्यापि दशाभेदेन गुणत्वात्।

(ધર્મપરીક્ષા, શ્લોક-૧૨ મૂલ-ટીકા)

નગરોમાં સુરાજ્ય હોય, છતાં જંગલની ભીલપલ્લીઓમાં ગુંડાઓનું રાજ હોય, તેમ ઉપમિતિમાં ઉપમા આપતાં કહ્યું કે પ્રભુની ધર્મસત્તા સામે ડરીને કર્મસત્તા જંગલમાં ભાગી ગઈ. કર્મસત્તા તો જંગલમાં બેઠાં-બેઠાં છાપા મારે છે. તમારે બીજા પાસેથી ન્યાય જોઈતો હોય, કે પોતે ન્યાયમાં વર્તવું હોય, તો સદા આ ધર્મસત્તા જ શરણ છે. ઋષભદેવ ભગવાન તીર્થ સ્થાપવા સમવસરણમાં બિરાજમાન થયા ત્યારે આ જ ધ્યેય હતું. જ્ઞાનીઓ ધ્યેયશૂન્ય પ્રવૃત્તિઓ ન કરે, માત્ર આપણે તેમના ઉન્નત ધ્યેય સમજવા જરૂરી છે.

સિદ્ધં સિદ્ધત્થાણં, ઠાળમળોવમસુહં ઝવગયાણં ।
કુસમયવિસાસણં, સાસણં જિણાણં ધવજિણાણં ॥૧॥

(સન્મતિતર્ક પ્રકરણ૦ શ્લોક-૧)

અનંત ઉપકારી, અનંત જ્ઞાની શ્રી તીર્થંકર પરમાત્મા મહામંગલકારી અને સર્વોત્કૃષ્ટ એવા આ ધર્મતીર્થની સ્થાપના કરે છે.

પ્રભુની ઉત્કૃષ્ટ સાધના :

તીર્થંકરો જન્મથી જ મહાવિરાગી છે. પૂર્વભવની સાધનાના કારણે એમના આત્મામાં અંતિમ ભવમાં ગુણોનો એવો પરિપાક થાય છે કે સંસારના ગમે તેવા ભોગ-ઐશ્વર્ય-સત્તા વચ્ચે તેમને રાખો, પણ અંશમાત્ર આસક્તિ ન થાય. તેઓ ગૃહસ્થઅવસ્થા પણ જલકમલવત્ નિર્લેપભાવે સેવે છે. માત્ર શુભભાવથી જ સર્વ સાંસારિક ઉચિત પ્રવૃત્તિ કરે છે. રાજ્યવૈભવ ભોગવે તોપણ આસક્તિ નથી. આગલા ભવોમાં પણ તેમનો આત્મા પ્રાયઃ દેવલોકમાંથી આવ્યો હોય છે. જેમ ઋષભદેવ પ્રભુના આત્માએ સર્વાર્થસિદ્ધિવિમાનમાં ૩૩ સાગરોપમ સુધી અનાસક્તપણે ભોગ ભોગવ્યા છે. ત્યાં પણ વૈરાગ્ય એટલો ઓળઘોળ હોય છે. અંતિમ ભવમાં તો તેમના જીવનની કોઈ અવસ્થા વૈરાગ્યશૂન્ય નથી. તેનું આલેખન પૂ. હેમચંદ્રસૂરિજી મહારાજે વીતરાગસ્તોત્રના બારમા પ્રકાશમાં કર્યું છે. અંતિમ ભવની આ કક્ષા છે, તોપણ આગળની સાધના માટે તીર્થંકરો સંસારત્યાગ કરી દીક્ષા લે છે, ઘાતિકર્મ ખપાવવા અપ્રમત્ત થઈ સાધના કરે છે. તીર્થંકરોની દીક્ષા પછીની સાધના એટલી ઉત્કટ હોય છે કે સામાન્ય આરાધક સાંભળીને જ ગભરાઈ જાય. દરેક તીર્થંકર દીક્ષાથી કેવલજ્ઞાન ન થાય ત્યાં સુધી પલાંઠી વાળીને સુખાસને બેસતા જ નથી, પ્રાયઃ આખો દિવસ ધ્યાનમાં મગ્ન રહે છે. સર્વ સાંસારિક કે ધાર્મિક વ્યવહાર-વ્યવસ્થાથી નિઃસ્પૃહ છે. માત્ર દેહના નિર્વાહ પૂરતું આહાર-પાણીની ભિક્ષા લેવા જાય. બાકીના સમયમાં સતત આત્મધ્યાનમાં મગ્ન રહી અંતઃસાધના કર્યા જ કરે. બાહ્ય વિહાર પણ ઉગ્ર હોય. નગરમાં પાંચ દિવસ અને ગામમાં એક દિવસ રહે. તે સિવાય શેષકાળમાં સતત વિચરવાનું. કોઈ વાર શૂન્યગૃહમાં તો કોઈ વાર ચોરા વચ્ચે હોય; ક્યારેક જંગલમાં તો ક્યારેક નગરમાં કોઈના મકાનમાં રહે. સર્વ સંયોગો અને સર્વ નિમિત્તો જેમને કોઈ સારી-નરસી અસર જ ન નીપજાવી શકે તેવા સમતોલ મનવાળા, સતત સમતા અને સમાધિમાં રહેનારા, જગતનું કોઈ

૧. મન્યે સ્વામી વીતરાગો, ગર્ભવાસાત્ પ્રભૃત્યપિ । ચતુર્થપુરુષાર્થાય, સજ્જોઽન્યાર્થાનપેક્ષયા ॥૭૬૨॥

(ત્રિષષ્ટિશાલાકાપુરુષચરિત્ર પર્વ-૧, સર્ગ-૨)

✽ અત એવ મહાપુણ્ય-વિપાકોપહિતશ્રિયામ્ । ગર્ભાદારથ્ય વૈરાગ્યં, નોત્તમાનાં વિહન્યતે ॥૨૬॥

(અધ્યાત્મસાર, અધિકાર-૫)

સભા : ચોક્કસ વૃક્ષ માટે કોઈ special (ખાસ) કારણ છે ?

૧. વરસીદાન દેઈ ધીર, લેઈ પ્રત સુહાયા; સાલ તલે ધ્યાન ધ્યાતે, ધાતી ઘન ખપાયા. સાહિબ૦ ૬

(ઉપા. યશોવિજયજી કૃત મહાવીર જિન સ્તવન)

दव्यादीसु सुहेसुं देया आलोयणा जतो तेसुं। होति सुहभाववुद्धी पाएण सुहा उ सुहहेऊ॥१९॥

व्याख्या-द्रव्यादिषु द्रव्यक्षेत्रकालभावेषु। शुभेषु प्रशस्तेषु। देया दातव्या। आलोचना विकटना। कस्मादेवमित्यत आह-यतो यस्मात्। तेषु शुभद्रव्यादिषु। भवति स्यात्। शुभभाववृद्धिः कुशलाशयसमुद्भिः। प्रायेण बाहुल्येन। प्रायोग्रहणं च कस्यापि न स्यादपीति प्रतिपादनार्थं। किं भूतेत्याह-सुखा तु सुखस्वरूपैव। तथा सुखहेतुर्भाविसुखकारणं, शुभहेतुर्वा। अथवा प्रायेण शुभा एव पदार्थाः शुभहेतवः स्युरिति कृत्वा शुभभाववृद्धिः स्यात्। इति गाथार्थः ॥१९॥

दव्ये खीरदुमादी जिणभवणादी य होइ खेत्तम्भि। पुण्णतिहिपभित्ति काले सुहोवओगादि भावे उ॥२०॥

व्याख्या-द्रव्ये प्रशस्तेऽधिकृते। क्षीरदुग्धादि न्यग्रोधादि। आदिशब्दाच्चंपकाशोकादिपरिग्रहः। आह च-"द्व्येसु वण्णगातिसु खीरदुग्मातीसु आलोए"। तथा जिनभवनादि चार्हद्गृहप्रभृति च। भवति स्यात्। शुभक्षेत्रमिति प्रकृतं। क्षेत्रे विचारयितव्ये। आह च- "उच्छुवणे सालिवणे चेइहरे चेव होइ खेतम्मि। गंभीरसाणुणाए पयाहिणावत्तउदमेय।।१।।" [ ] तथा पूर्णतिथिप्रभृति पञ्चमी दशमी पञ्चदशी तिथिः पूर्णेत्युच्यते। तदादिकं दिनं शुभमिति प्रकृतम्। प्रभृतिशब्दादशुभ- तिथिवर्जतिथिग्रहः। शुभाश्चैताः- "पडिकूले वि य दिवसे वज्जेज्जा अट्ठमिं च नवमिं च। छट्ठिं च चउत्थिं बारसिं च दोणहं पि पक्खणं।।१।।" [ ] इति। "काले त्ति" शुभकाले विचार्ये। तथा शुभोपयोगादिः प्रशस्ताध्यवसायप्रभृतिः भावः शुभः आदिशब्दान्निमित्तशास्त्रगतशुभभावपरिग्रहः। भावे तु भावे पुनरधिकृते। इति गार्थार्थः।।२०।।

(पंचाशक प्रकरण, पंचाशक-१५, श्लोक-१९-२०, मूल-टीका)

શુભનિમિત્તો ભાવનાં પૂરક સાધનો છે. આપણે તે શોધવા જવું પડે, જ્યારે તીર્થંકરોને તેમના પુણ્યથી સ્વાભાવિક જ ગોઠવાઈ જાય. કોઈ વાર આમ્રવૃક્ષ, કોઈ વાર કેતકીવૃક્ષ, ક્યારેક તમાલપત્ર, ક્યારેક શાલવૃક્ષ હોય. જોકે માત્ર વૃક્ષથી કાંઈ કેવલજ્ઞાન થઈ જતું નથી, મુખ્ય તો તીર્થંકરોની ઉત્કટ સાધના હોય છે. દીક્ષા લે તે ક્ષણથી મન-વચન-કાયાની તમામ શક્તિઓ ઉત્કૃષ્ટપણે ધ્યાનયોગમાં પ્રવર્તાવે છે. પ્રમાદનું તો જાણે જીવનમાં નામ-નિશાન જ નથી. આત્માને સમતા દ્વારા તાવ્યા કરે છે. જેમ-જેમ વીર્યનો સંચય થતો જાય, તેમ-તેમ કર્મ સામે સંઘર્ષ તીવ્ર કર્યા કરે. જ્યારે સત્ત્વ તે સ્તરે પહોંચે કે આત્માનું વીર્ય ધોધરૂપે વહેવા લાગે, અને આંતરસૂઝ આપનાર પ્રાતિભજ્ઞાન પ્રગટી જાય ત્યારે, વિશુદ્ધ શુક્લધ્યાનમાં પ્રવેશ કરી, બે પાયા પસાર કરી, સંપૂર્ણ મોહનાશપૂર્વક તીર્થંકરો કેવલજ્ઞાનને પામે છે.

ઋજુવાલિકાને કાંઠે પ્રભુને કેવલજ્ઞાન :

પ્રભુ મહાવીર ઋજુવાલિકા નદીના કાંઠે વિચરતા-વિચરતા પધાર્યા, સાડા બાર વર્ષની પ્રભુની ઉગ્ર તપોમય, ધ્યાનમય સાધના છે. ત્યાં નદીના કાંઠે શામક નામના ખેડૂતના ખેતરમાં શાલવૃક્ષની નીચે સૂર્યની આતાપના લેતા પ્રભુ ગોદોહિકા આસનમાં વિરાજમાન છે. ગોદોહિકા આસન જ એકદમ સાવધાનતા લાવે તેવું છે. ત્રીજા પહોરનો ઢળતો સમય છે. સુંદર મુદ્રામાં ધ્યાનમાં એકાકાર પ્રભુને, સમતાથી પણ આગળ વીતરાગતા તરફ કેમ જવું તેની આંતરસૂઝ પ્રગટી. આ જ પ્રાતિભજ્ઞાન છે, જે ચારજ્ઞાનના ધણી, ચૌદપૂર્વધરને પણ પામવું દુર્લભ છે. પ્રભુને પણ સુંદર મતિજ્ઞાન, શ્રુતજ્ઞાન, લોકાવધિજ્ઞાન, પરમાવધિજ્ઞાન, મનઃપર્યવજ્ઞાન આદિ હતાં જ; છતાં આ પ્રાતિભજ્ઞાન વિના વીતરાગતાની અંતિમ કેડી મળતી ન હતી, જેનો ઉઘાડ કરાવનાર આ પ્રાતિભજ્ઞાન છે. ^૧તેનો કેવલજ્ઞાનના અરુણોદયરૂપે અનુભવજ્ઞાનના નામથી શાસ્ત્રમાં ખૂબ મહિમા ગાયો છે. આ જ્ઞાનમાં એવી તાકાત છે કે આત્માને મોહના સૂક્ષ્મ ભાવોને-અવ્યક્ત કષાયોને મૂળમાંથી ઉચ્છેદ કરવા પુરુષાર્થ કઈ દિશામાં કરવો, તે સુઝાડે છે. આ ઉઘાડ થાય એટલે કેવલજ્ઞાનની સીડીના દરવાજા ખૂલી જાય. પછી તે આત્મા સામર્થ્યથી સડસડાટ ચડી જાય. વીતરાગતા આવ્યા પછી કેવલજ્ઞાનને બહુ અંતર નથી. વીતરાગ થયા એટલે નવાં ધાતિકર્મોનો બંધ આપમેળે અટકી જાય અને જૂનાં કર્મોનો અંતર્મુહૂર્તમાં ભૂકો બોલી જાય. સર્વ ધાતિકર્મોનો ક્ષય થતાં પ્રભુને કેવલજ્ઞાન-કેવલદર્શન પ્રગટ્યું; તેથી પ્રભુ તીર્થંકરપદયોગ્ય ચોત્રીશ અતિશયોની શ્રેષ્ઠ લક્ષ્મીથી પૂજાવા યોગ્ય અર્હન્ બન્યા. તે પહેલાં પણ ઇન્દ્રો પ્રભુને પૂજતા હતાં; પરંતુ આવી ઉત્કૃષ્ટ પૂજા નહોતી. તે પૂજા જન્મથી તીર્થંકરોના ભક્ત એવા પણ ઇન્દ્રો

૧. સમ્યથેવ દિનરાત્રિભ્યાં, કેવલશ્રુતયોઃ પૃથક્. બુધૈરનુભવો દૃષ્ટઃ, કેવલાર્કાંડરુણોદયઃ. ૧૧. વ્યાપારઃ સર્વશાસ્ત્રાણાં, દિક્ષપ્રદર્શન એવ હિ. પારં તુ પ્રાપ્યત્યેકોડનુભવો ભવવારિધેઃ. ૧૨. અતીન્દ્રિયં પરં બ્રહ્મ, વિશુદ્ધાનુભવં વિના. શાસ્ત્રયુક્તિશતેનાડપિ, ન ગમ્યં યદ્ બુધા જગુઃ. ૧૩.

હવે જ કરશે. તે વખતે પ્રભુના આત્મામાં ક્ષાયિકભાવના ગુણો અને ઉત્કૃષ્ટ પુણ્યલક્ષ્મીનો વિપાકોદય થવાથી એવું સામર્થ્ય પ્રગટે છે કે ધર્મતીર્થપ્રવર્તનનું મહાન કાર્ય કરવા ક્ષમતા પ્રાપ્ત થાય. ઇન્દ્રો, સમ્યગ્દૃષ્ટિ દેવતાઓ આદિ આ અવસરની આતુરતાથી રાહ જોતાં હોય છે, કે ક્યારે પ્રભુ કેવલજ્ઞાન પામે ! અને ધર્મતીર્થ પ્રવર્તાવે ! ધર્માત્માને જગતમાં ધર્મસત્તાની સ્થાપના થાય, પાત્ર જીવોને હિતનો માર્ગ અને રક્ષણ મળે તેવી કામના સ્વાભાવિક હોય. કેવલજ્ઞાનના અવસરે પ્રભુના પુણ્યપરમાણુ ઇન્દ્રોને સંકેત આપવા સિંહાસન ડોલાવે છે. તે જાણીને ૬૪ ઇન્દ્રો, કરોડો દેવતાઓ ઉમંગપૂર્વક પ્રભુભક્તિમાં હાજર થાય છે. મનુષ્યો, તિર્યચો પણ આવે, પરંતુ તેમનામાં દેવતાઓ જેવી ભક્તિ કરવાની શક્તિ નથી હોતી. પ્રભુનું પ્રથમ સમવસરણ તો ચારે નિકાયના દેવતાઓ ભેગા થઈને રચે છે, જે તીર્થકરોના ઉત્કૃષ્ટ બાહ્ય ધર્મઐશ્વર્યનું સૂચક બને છે. પ્રભુ પણ ઇન્દ્રોની વિનંતિથી સુવર્ણકમળ પર પગ મૂકતા-મૂકતા સમવસરણમાં પૂર્વદ્વારથી પ્રવેશે છે. પ્રથમ ગઢમાં પહોંચીને ચૈત્યવૃક્ષને પ્રદક્ષિણા આપી તીર્થને નમસ્કાર કરે છે, ત્યારબાદ પાદપીઠ પર પગ મૂકી સિંહાસન પર અર્ધપન્નાસનમાં બિરાજે છે અને તીર્થ પ્રવર્તાવવાના ધ્યેયથી પાત્ર શ્રોતાઓને દેશના આપે છે; પરંતુ તીર્થ પ્રવર્તાવવા સૌ પ્રથમ તો ગણધરપદયોગ્ય વ્યક્તિ જોઈએ; તે વિના તીર્થનું પ્રવર્તન ન થાય.

ઋષભદેવ ગૃહસ્થઅવસ્થામાં હતા ત્યારે યુગલિકોએ ફરિયાદ કરી કે અમને વારંવાર પરસ્પર અન્યાય, ઝઘડા થાય છે. ‘આણે મારું જૂંટવી લીધું અને તેણે મને કડનગત કરી’ તેવા પ્રસંગોથી પ્રજાલોક હેરાન થાય છે; તો શું કરવું ? તેનો ઉકેલ આપવા પ્રભુએ કહ્યું કે લોકમાં ન્યાય પ્રવર્તાવનાર રાજાની જરૂર છે. યુગલિકોને સદ્ભાવ હોવાથી ઋષભદેવને કહ્યું કે તમે જ અમારા રાજા થાઓ. ત્યારે પ્રભુએ કહ્યું કે અત્યારે મનુષ્યોમાં નાયક નાભિકુલકર છે. તમે તેમની પાસે રાજાની માંગણી કરો. વિમલવાહનના સમયથી પ્રભુના વડવાઓ યુગલિકોના નાયક હતા. આ નાયકનો જ વંશ છે. તેથી યુગલિકો પ્રભુના કહેવાથી નાયક એવા નાભિકુલકર પાસે ગયા અને ન્યાય પ્રવર્તાવનાર રાજાની માંગણી કરી. ત્યારે નાભિકુલકર વિચારે છે કે અત્યારે આ આખા માનવસમૂહમાં ઋષભદેવ કરતાં વધારે યોગ્ય કોઈ વ્યક્તિ નથી કે જે આ કાર્ય કરી શકે. તેથી નાભિકુલકરે જ કહ્યું કે આ ઋષભને જ હું તમારા રાજા તરીકે નિયુક્ત કરું છું. આનો અર્થ એ છે કે લોકમાં ન્યાય પ્રવર્તાવવા જે કાંઈ સત્તા જોઈએ તે તમામ સત્તા નાભિકુલકરે ઋષભદેવને આપી. ઋષભદેવે જાતે સત્તા પચાવી પાડી નથી, પરંતુ સત્તાના સર્વ અધિકાર નાભિકુલકરે તેમને સુપ્રત કર્યા, ત્યારબાદ પોતે રાજસિંહાસન પર સંચાલન માટે બેઠા છે. જેમ આ રાજસત્તાની સ્થાપનાનો પ્રસંગ ગણાય, તેમ પ્રથમ સમવસરણમાં ધર્મસત્તાના સ્થાપનનો પ્રસંગ હોય છે. ^૧લોકોત્તર ન્યાયના ઉદ્દેશથી જગતમાં ધર્મતીર્થ પ્રવર્તાવવું છે, ધર્મની વ્યવસ્થાઓ

૧. તીર્થકૃત્તીર્થસૂટ તીર્થ-કરસ્તીર્થકર: સુદ્ગ. તીર્થકર્તા તીર્થભર્તા, તીર્થેશસ્તીર્થનાયક: ૥૧૧. સુતીર્થોઽધિપતિસ્તીર્થ-સેવ્યસ્તીર્થિકનાયક: । ધર્મતીર્થકરસ્તીર્થ-પ્રણેતા તીર્થકારક: ૥૧૨. । તીર્થાધીશો મહાતીર્થ-સ્તીર્થસ્તીર્થવિધાયક: ।

પ્રતિષ્ઠિત કરવી છે. તે માટે તીર્થકરને પણ તીર્થના નાયક બને, યોગ્ય સંચાલન કરે તેવી વ્યક્તિ જોઈએ; કારણ કે ધર્મસત્તા સ્થાપનાર તીર્થકર પોતે કાંઈ શાસન ચલાવવાના નથી. તીર્થકરો તીર્થ નથી, પણ તીર્થના પ્રણેતા છે, સ્થાપક છે. તીર્થમાં તેમનો નંબર નથી, તીર્થકરમાં છે. ચતુર્વિધસંઘમાં પણ તેમની ગણના નથી, તે ચતુર્વિધસંઘથી પણ ઉપર છે. જેમ નાભિકુલકરે ઋષભદેવને રાજા તરીકે નિયુક્ત કર્યા ત્યારથી ઋષભદેવ રાજા કહેવાયા, તે કાળના યુગલિકો પ્રજા કહેવાય, પરંતુ નાભિકુલકર ઋષભદેવની પ્રજામાં પણ ન ગણાય અને રાજા પણ ન ગણાય; પરંતુ બંનેથી ઉપર કહેવાય, જેને સમગ્ર પ્રજા અને રાજા પણ વિનયથી નમે છે.

વિશિષ્ટ પ્રયોજનથી પ્રભુનો રાતોરાત અપાપાપુરી વિહાર :

તેમ પ્રભુ મહાવીર પરમાત્માએ તીર્થ પ્રવર્તાવવું છે અર્થાત્ ધર્મસત્તા સ્થાપિત કરીને તે સત્તાના સંચાલનના સર્વ અધિકાર યોગ્ય વ્યક્તિને સુપ્રત કરવા છે. તે માટે ઉત્તમ પાત્ર જોઈએ. આ પાત્રતા નાનીસૂની નથી. કેવલજ્ઞાનના કારણે પ્રભુ જાણે છે કે આ પ્રથમ પર્ષદમાં એવી કોઈ શ્રેષ્ઠ લાયક વ્યક્તિ નથી કે જેને ધર્મસત્તાનાં સૂત્રો સોંપી શકું. સત્તાનાં સૂત્રો ગમે તેને સોંપાય નહીં. ખાલી વ્યક્તિ ગુણિયલ હોય એટલે નાયક ન બની શકે. નાયક બનવા તો શ્રેષ્ઠ સામર્થ્ય જોઈએ. ઉત્કૃષ્ટ પ્રજ્ઞા, પ્રતિભા, આદેયતા, સૌભાગ્ય આદિ અનેક શક્તિઓ, ગુણો જોઈએ. અહીં પાત્રતા તરીકે ગુણવત્તા અને શક્તિ બંને આવશ્યક છે. બંનેના સુમેળવાળી

સત્યતીર્થકરસ્તીર્થ-સેવ્યસ્તીર્થીકતાયક: ॥૩॥ તીર્થનાથસ્તીર્થરાજ-સ્તીર્થેત્ તીર્થપ્રકાશક: । તીર્થવન્દ્યસ્તીર્થમુખ્ય-સ્તીર્થારાધ્ય: સુતીર્થિક: ॥૪॥

(હેમચન્દ્રસૂરિજી વિરચિત અર્હંત્રામસહસ્રસમુચ્ચય, પ્રકાશ-૩)

૧. ‘શાસ્તા’ તીર્થકર: સ સાધર્મિકો લિઙ્ગત: પ્રવચનતોઽપિ ન ભવતિ । તથાહિ - લિઙ્ગત: સાધર્મિક: સ ઉચ્ચતે યો રજોહરણાદિલિઙ્ગધારી ભવતિ, તત્ત્વ લિઙ્ગમસ્ય ભગવતો નાસ્તિ તથાકલ્પત્વાત્, અતો ન લિઙ્ગત: સાધર્મિક: । પ્રવચનતોઽપિ સાધર્મિક: સોઽભિધીયતે યશ્ચતુર્વર્ણસઙ્ઘાભ્યન્તરવર્તી ભવતિ, “પવયણસંઘેગયરે” ઇતિ વચનાત્ ; ભગવૉશ્ચ તત્પ્રવર્તકતયા ન તદભ્યન્તરવર્તી કિન્તુ ચતુર્વર્ણસ્યાપિ સઙ્ઘસ્યાધિપતિ:, તતો ન પ્રવચનતોઽપિ સાધર્મિક ઇતિ ।

(બૃહત્કલ્પસૂત્ર ૦ ભાષ્યગાથા-૧૭૮૨ ટીકા)

✽ તીર્થકરપ્રત્યેકબુદ્ધાનાં સઙ્ઘાતીતત્ત્વેન સઙ્ઘમધ્યવર્તિભિ: સાધુભિ: સહ સાધર્મિકત્વાભાવાત્ ।

(પિંડનિર્યુક્તિ ૦ નિર્યુક્તિ ગાથા-૧૪૩ આચાર્ય મલયગિરિ ટીકા)

૨. સૌરાજ્યે નિજવીર્યેણ, વિહિતે તેન ભૂખુજા । બહિરઙ્ગા મહાત્માનો જાતાસ્તસ્ય પદાતય: ॥૬૦૦॥ બહિરઙ્ગપદાતીનાં, ધારયન્તિ યતો ગણમ્ । તતસ્તે વિશ્રુતા લોકે, નામ્નેતિ ગણધારિણ: ॥૬૦૧॥ [ગણધરાણાં સિદ્ધાન્તનિરૂપણમ્] તતસ્તેન વરિષ્ઠેન, તૈરાત્મગણધારિભિ: । ઉપકારીતિ વિજ્ઞાય, સ સિદ્ધાન્તો નિરૂપિત: ॥૬૦૨॥ અથોપલભ્ય સિદ્ધાન્તં, રાજાદેશેન સાદરમ્ । સમારયન્તિ તે તસ્ય, શરીરમતિસુન્દરમ્ ॥૬૦૩॥ તતશ્ચાઙ્ગાન્યુપાઙ્ગાનિ, સંસ્કૃત્ય કૃતનિશ્ચયા: । સંસ્થાપયન્તિ તે તસ્ય, સજ્જાનિ ગણધારિણ: ॥૬૦૪॥

(ઉપમિતિ ૦ પ્રસ્તાવ-૬)

વ્યક્તિ મળે તો જ અધિકાર સુપ્રત કરી શકાય. ^૧તીર્થંકરોનું જબરદસ્ત પુણ્ય હોય છે, તેથી પ્રથમ સમવસરણમાં બિરાજે ત્યારે જ તેમને આવી ઉત્કૃષ્ટ પાત્ર વ્યક્તિઓ મળી જાય છે; પરંતુ પ્રભુવીરને આ બાબતમાં થોડું પુણ્ય ઓછું, કે તેવા શ્રોતા પ્રથમ દેશનામાં ન મળ્યા. તેથી જ્યાં પાત્ર વ્યક્તિ મળી શકે તેમ છે તેવી અપાપાપુરીમાં ઋજુવાલિકાથી રાતોરાત વિહાર કરી પ્રભુ મહસેનવનમાં પધાર્યા. વીતરાગપ્રભુ રાગના સંકલ્પોથી પ્રવૃત્તિ નથી કરતા, પરંતુ નિર્લેપભાવે તીર્થ પ્રવર્તાવવાના મહાન ધ્યેયથી પ્રવૃત્તિ કરે છે. તેથી યોગ્ય સ્થાન, યોગ્ય કાળ, યોગ્ય ક્ષેત્ર, યોગ્ય વ્યક્તિ માટે તે જ્યાં ઉપલબ્ધ થાય ત્યાં વિહાર કર્યો. દેવોએ ફરી ત્યાં સમવસરણ માંડ્યું, દેશનાનાં મંડાણ થયાં, ક્રમશઃ ઇન્દ્રભૂતિ આદિ અગિયાર ધુરંધર વિદ્વાન બ્રાહ્મણો આવ્યા છે; પરંતુ તે બધા સીધા વિનય-ભક્તિથી સાંભળવા નથી આવ્યા. પ્રથમ ઇન્દ્રભૂતિ અને અગ્નિભૂતિ તો પ્રભુને વાદમાં પરાજિત કરવાના ભાવથી હૃદયમાં વિરોધ સાથે આવ્યા છે. ત્યારે તેમને પ્રભુ પ્રત્યે પરમેશ્વરબુદ્ધિ કે ધર્મતત્ત્વ પામવાની જિજ્ઞાસા પણ નથી. એમ માને છે કે અમારી જેમ આ પણ શાસ્ત્રવિશારદ હશે, પણ આવ્યા પછી પહેલાં તો પ્રભુનું રૂપ, બાહ્ય ઐશ્વર્ય જોઈને ઠરી ગયા છે; પરંતુ ભગવાનના પૂર્ણ જ્ઞાનની તેમને ખાતરી નથી. પ્રભુએ ઉપદેશ દ્વારા તેની ખાતરી કરાવવાની છે. બીજા તીર્થંકરોને આવો વાદનો પ્રશ્ન ઉપસ્થિત નથી થયો; જ્યારે વીરપ્રભુને તો આ ચૌદવિદ્યાના પારગામી ઇન્દ્રભૂતિ આદિ બ્રાહ્મણોને, ‘તમે અપૂર્ણ જ્ઞાની છો, જ્યારે હું પૂર્ણજ્ઞાની-સર્વજ્ઞ છું,’ તેવી પ્રતીતિ કરાવવાની છે. તે વિના તેમની પ્રતિબોધ પામી સમર્પિત થવાની કોઈ શક્યતા નથી. તેથી સમવસરણમાં આવેલા તેમને પ્રભુએ સામેથી જ special treatment આપી (ખાસ વ્યવહાર) કર્યો. વિશેષ લાભ માટે તીર્થંકરો પણ શ્રોતા પ્રત્યે વિશેષ ધ્યાન આપે. આમાં પક્ષપાતનો ભાવ નથી, ઉપકાર કરવાની બુદ્ધિ છે. તેથી પ્રભુએ ઇન્દ્રભૂતિ આદિ દરેકને સમવસરણમાં જાહેરમાં ઇન્દ્રાદિ દેવતાઓની હાજરીમાં વિશેષ રીતે નામ-ગોત્રપૂર્વક સંબોધન કરીને બોલાવ્યા છે, અને પૂછ્યું છે કે ‘તમે સુખશાતાપૂર્વક અહીં આવ્યા’ ?

તીર્થંકરોનું મહાઔચિત્ય અને ગણધર ભગવંતોને દીક્ષાપ્રદાન :

શાસનસ્થાપના માટે ઉત્તમ પ્રતિભા એટલી અનિવાર્ય છે, કે તે ન મળે તો તીર્થંકરો પણ ધર્મશાસન સ્થાપી ન શકે. વીરપ્રભુના જીવનમાં આ પ્રસંગ દાખલો આપી શકાય તેવો છે. એક તો પહેલી દેશના આવી સમર્થ વ્યક્તિની ગેરહાજરીમાં શાસનસ્થાપનાની અપેક્ષાએ નિષ્ફળ ગઈ; જ્યારે બીજી દેશનામાં પાત્ર જીવો આવ્યા છે, પરંતુ તેમનામાં પ્રથમ નજરે પ્રભુ પ્રત્યે બહુમાન-

૧. તિત્થં ચાઠ્ઠવ્વણ્ણો સંઘો સો પઢમ્મ સમોસરણે । ઉપ્પણ્ણો અ જિણાણં વીરજિણિંદસ્સ ક્કીઅમિ ૧૬।।૨૬૫।।

(આવશ્યકનિર્યુક્તિ મૂલ)

ભક્તિ-સમર્પણ નથી. તેથી ^૧તેમને અભિમુખ કરવા પ્રભુ special treatment આપે છે, ખાસ વ્યવહાર કરે છે. સમવસરણમાં ઇન્દ્ર આવે તોપણ ભગવાન નામથી સંબોધી આવકારતા નથી, કે તેને શાતા પૂછતા નથી. અરે ! ભક્ત રાજા-મહારાજાને પણ આ રીતે ક્યારેય receive કરતા (આવકારતા) નથી. એવા ભાવતીર્થકર વીરપ્રભુએ આ અગિયારને receive કર્યા (આવકાર્યા) છે. તીર્થકરોના શાસનની ધુરાને યોગ્ય ઉત્કૃષ્ટ પાત્ર વ્યક્તિનું કેટલું મહત્ત્વ છે તે સમજાવવા આ વાત છે. ભગવાન જેવા ભગવાન સામેથી સંબોધન કરી બહુમાનથી બોલાવી ખબર-અંતર પૂછે છે. વળી તેના અંતઃકરણમાં વ્યક્તિગત શું ગૂંચ છે, તેનો સામે ચાલીને પ્રશ્ન ઉખેળ્યો. કેટલા attentive થયા ! ધર્માચાર્યને પણ કોઈ વ્યક્તિ શાસનના વિશેષ કાર્ય માટે યોગ્ય લાગે, તો તેને special ધ્યાન આપે. જોકે તમે બાજુમાં હો તો તમને અન્યાય લાગે; કારણ કે તમારામાં કાંઈ વિશેષ ક્ષમતા-પાત્રતા ન હોય તોપણ તમને મહત્ત્વ આપવું જોઈએ, તેવી તમારી અપેક્ષા છે. અરે ! ઓછું મહત્ત્વ આપે તો તમને ધર્માચાર્ય કે ધર્મગુરુ પ્રત્યે અભાવ થઈ જાય. ઉત્તમ પાત્રતા દેખાય તો ત્રણ લોકના નાથ તીર્થકરો પણ આવકારે, તો સામાન્ય ધર્મગુરુની તો વાત જ ક્યાં રહે છે ? તેમને તમારામાં શાસન પ્રત્યે વિશેષ ઉપયોગિતા લાગવી જોઈએ. અત્યારે તો તમે શાસનના છો કે કુટુંબ-પરિવારના છો તે જ પહેલાં તપાસવું પડે તેમ છે. લક્ષ્ય આપવા યોગ્ય ગુણવાળી વ્યક્તિને ઉપકારબુદ્ધિએ વિશેષ ધ્યાન આપવામાં કોઈ બાધ નથી. ભગવાને તો જાહેરમાં એવો વ્યવહાર કર્યો છે કે તેવા વ્યવહારથી જ તેઓ અડધા અભિભૂત થઈ જાય. પ્રભુને તેમને જ પહેલાં પ્રતિબોધ કરવો છે; કારણ કે બીજા પ્રતિબોધ પામે તોપણ તીર્થસ્થાપનાનો ઉદ્દેશ ન સરે. તીર્થ સ્થાપવા માટે તો એવી વ્યક્તિ જોઈએ કે જે પ્રતિબોધ પામી અંતર્મુહૂર્તમાં જ ઉત્કૃષ્ટ ભાવતીર્થ બને. આવા જીવો માટે પ્રભુ ખાસ પ્રયત્ન કરે, વિશેષ ધ્યાન આપે, તો તેમાં કાંઈ ખોટું નથી. પ્રભુએ અગિયારે-અગિયારને પ્રતિબોધ કરવા દેશનામાં ખાસ લક્ષ્ય આપી એક-એકની ગૂઢ શંકાનું તર્કો આપી સંતોષકારક સમાધાન કર્યું છે. તેમને શ્રદ્ધેય તેમના જ શાસ્ત્રના સંદર્ભો આપી convince કર્યા છે. એ માટે જરૂરી વાદ પણ ચર્ચ્યા છે, જે ગણધરવાદ તરીકે શાસ્ત્રમાં પ્રસિદ્ધ છે. ^૨એક-એકને પ્રભુના પૂર્ણજ્ઞાનની ખાતરી થઈ ત્યારે

૧. તત્રિદ્ધિ સ્વામિનઃ પ્રેક્ષ્ય રૂપં તેજશ્ચ તાદૃશમ્। કિમેતદિતિ સાશ્ચર્યં ઇન્દ્રભૂતિરવાસ્થિત।।૭૩।। **ભો ગૌતમેન્દ્રભૂતે! કિં તવ સ્વાગતમિત્યથ।** સુધામધુરયા વાચા તં વ્રજાણાં જગદ્ગુરુઃ।।૭૪।। ગૌતમોઽચિન્તયન્મેઽસૌ ગોત્રં નામ ચ વૈત્તિ કિમ્?। જગત્પ્રસિદ્ધમથવા કો જ્ઞાતિતિ ન મામિહ।।૭૫।। સંશયં હૃદયસ્યં મે ભાષતે ચ છિન્નતિ ચ। યદ્યસૌ જ્ઞાનસંપત્ત્યા તદાઽઽશ્ચર્યકરઃ ક્ષતુઃ।।૭૬।। ઇત્યન્તઃ સંશયધરં તમૂચે પરમેશ્વરઃ। અસ્તિ જીવો ન વેત્યુચ્ચૈવિદ્યતે તવ સંશયઃ।।૭૭।।

(ત્રિષષ્ટિશલાકાપુરુષચરિત્ર, પર્વ-૧૦, સર્ગ-૫)

૨. ઇતિ સ્વામિવચઃ શ્રુત્વા મિથ્યાત્વેન સહૈવ સઃ। ડઙ્ગાઙ્ગકાર સન્દેહં સ્વામિનં પ્રણનામ ચ।।૮૦।। ઋચે ચ ત્વત્પરીક્ષાર્થં દુર્બુદ્ધિરહમાગમમ્। ઉત્તુંગવૃક્ષમુદ્યુક્તઃ પ્રમાતુમિવ વામનઃ।।૮૧।। **બોધિતોઽસ્મિ ત્વયા સાધુ દુષ્ટોઽવ્યેષોઽહમદ્ય તત્।** ભવાદ્ધિરક્તં પ્રવ્રજ્યાદાનેનાનુગ્રહાણ મામ્।।૮૨।।

(ત્રિષષ્ટિશલાકાપુરુષચરિત્ર, પર્વ-૧૦, સર્ગ-૫)

નતમસ્તકે ઝૂકી ગયા છે; કારણ કે સત્યના ખપી, લાયક જીવો હતા. વળી આ તો સત્યની પ્રતીતિ થયા પછી તમારી જેમ માત્ર 'હા-હા'ની વાતો ન કરે, ચરણે બેસી જીવન સમર્પિત કરે તેવા છે. તેથી શિષ્ય તરીકે સૌએ વિદ્યાર્થી પરિવાર સાથે વિધિપૂર્વક પ્રવ્રજ્યા ગ્રહણ કરી છે. આવા પ્રજ્ઞાસંપન્ન ધુરંધર વિદ્વાનો શરણે આવી જીવન સમર્પણ કરે એ નાનીસૂની વાત નથી, તે કાળમાં પણ આશ્ચર્યકારી ઘટના છે. વળી, આવા ધુરંધર શિષ્યો ગુરુના જ્ઞાનની પ્રતીતિ થયા પછી એમ ને એમ બેસી ન રહે, પરંતુ ગુરુને સારભૂત તત્ત્વની પૃચ્છા કરે. આવાને શિષ્ય બનાવવા તે પણ મહાજ્ઞાની ગુરુનું જ કામ છે, અભણ ગુરુ તો આવાને શિષ્ય બનાવે તો જવાબ જ ન આપી શકે.

ગણધર ભગવંતોને ત્રિપદીનું દાન અને દ્વાદશાંગીની રચના :

ઇન્દ્રભૂતિ આદિએ સમવસરણમાં આવીને દેશના અવસરે જે પ્રશ્નો પૂછ્યા, પ્રભુ સાથે જે સવાલ-જવાબ થયા તે તો પોતાની અંગત શંકા ટાળવા માટે હતા, સાથે પ્રભુના જ્ઞાનની પરીક્ષા-ખાતરીનો ભાવ પણ ભળેલો હતો. તેથી જ તેને શાસ્ત્રમાં વાદ કહ્યો છે. જ્યારે દીક્ષા પછી જે પૂછે છે તે તો માત્ર શ્રેષ્ઠ તત્ત્વજિજ્ઞાસાથી જ છે. સમર્પિત થયેલા ગણધરોનો તીર્થકરને પ્રથમ પ્રશ્ન આ જ હોય છે કે **ભયવં ! કિં તત્તં ?** તેમનું સંબોધન પણ વિવેકપૂર્વકનું હોય છે. તેથી કહે છે કે 'હે ભગવંત ! આ જગતનું સારરૂપ તત્ત્વ જે હોય તે અમને કહો.' તીર્થકરો પણ અમોઘવચની હોય છે. વળી સામા પાત્ર જીવની જિજ્ઞાસા, કક્ષા, લાયકાત બધું જ જાણે છે. તેથી યોગ્ય જવાબ પરિમિત શબ્દોમાં આપે છે; કારણ કે નિરર્થક શબ્દપ્રયોગ કે વધારે પડતો વચનપ્રયોગ જ્ઞાનીના જીવનમાં હોતો નથી. તેથી ભગવાન માત્ર **ઉપત્રેઈ વા** । એટલું બોલે છે. આ સાંભળી ગણધરોની બુદ્ધિમાં ઊઠાપોહ, મંથન ચાલુ થાય છે કે 'સચરાચર વિશ્વ ઉત્પત્તિધર્મા છે', તમામ નવસર્જન ઉત્પત્તિને આભારી છે. નવસર્જન વિના પરિવર્તન-વિવિધતા ન સંભવે; પણ જેમ-જેમ તેનું ઊંડાણથી તર્કપૂર્વક વિચાર કરે છે, તો કાંઈક અધૂરાપણું લાગે છે. એટલે ફરી પૂછે છે કે **ભયવં ! કિં તત્તં ?** ફરી અવસરને અનુરૂપ પ્રભુ જવાબ આપે છે કે **વિગમેઈ વા** । ફરી પ્રજ્ઞામાં ચિંતન ચાલુ થાય છે કે 'વિશ્વ વિનાશધર્મા છે'; કારણ કે સર્જન સાથે વિસર્જન સંકળાયેલું છે. વિનાશ વિના પરિવર્તન ન સંભવે. એકલી ઉત્પત્તિ તો ભરચક કરી દે. ઉત્પત્તિ અને વિનાશથી જ સમતુલા જળવાય, છતાં વિચારતાં-વિચારતાં અમુક તત્ત્વ ખૂટતું લાગે છે. ફરી જિજ્ઞાસાથી પૂછે છે કે **ભયવં ! કિં તત્તં ?** પ્રભુ કહે કે **ધુવેઈ વા** । 'આ વિશ્વ સનાતન-શાશ્વત છે', ધ્રુવ છે, સ્થિર છે, અપરિવર્તનશીલ છે. અસ્તિત્વનું એકલું સર્જન પણ નથી કે એકલું વિસર્જન પણ નથી, સાથે સાતત્યનો અંશ પણ અસ્તિત્વમાં જળવાયેલો જ રહે છે. શૂન્યમાંથી કદી કોઈ સર્જન નથી અને શૂન્યમાં ક્યારેય કોઈનું વિસર્જન પણ નથી. ^૧આ

૧. શબ્દાનુશાસનવ્યાપિસંજ્ઞાસૂત્રોપમા પ્રબો ! । જન્મવ્યયધૌવ્યમયી, જયતિ ત્રિપદી તવ ।।૭૮૪।।

(ત્રિષ્ટિશલાકાપુરુષચરિત્ર પર્વ-૧, સર્ગ-૪)

ત્રિકાલાબાધિત પરમ સત્યો તીર્થકરોના ઉપદેશનો સાર છે, સૃષ્ટિનું તમામ તત્ત્વજ્ઞાન નિયોડરૂપે તીર્થકરો આ ત્રણ પદથી પકૃધર શિષ્ય ગણધરોને આપે છે, જે સમગ્ર જૈનધર્મનો પાયો છે. જોકે આ ત્રિપદી અર્થથી મહાગંભીર છે. સામાન્ય માણસ તેમાં કંઈ સમજી ન શકે. તમે પણ સમજી ન શકો. અરે ! પ્રથમ નજરે તો કદાચ તમને વિરોધાભાસ લાગે તેવાં આ વિધાનો છે. જેમ તમને કોઈ કહે કે ‘માણસ જન્મે છે, મરે છે, અને છતાં તે શાશ્વત છે, કાયમનો છે,’ તો તમને વિરોધાભાસ જ લાગશે. પ્રભુએ પણ આ ત્રણ મહાવાક્યોથી સંક્ષેપમાં એમ જ કહ્યું છે કે ‘આ સચરાચર વિશ્વમાં બધું જ ઉત્પન્ન થાય છે, બધું જ નાશ પામે છે, છતાં આ વિશ્વમાં બધું જ શાશ્વત છે, કાયમનું છે.’ આ ત્રિપદીના રહસ્યને સમજવા તો નયવાદ અને અનેકાંતવાદનું જ્ઞાન જોઈએ. તીર્થકરોના ઉપદેશનો અદ્વિતીય સર્વવ્યાપી સિદ્ધાંત સ્યાદ્વાદનો સિદ્ધાંત છે, જેને સમજવાથી તીર્થકરોની દૃષ્ટિનું વિશ્વજ્ઞાન, તત્ત્વજ્ઞાન પ્રગટે. ધર્મનો પાયો તત્ત્વજ્ઞાન છે. તત્ત્વજ્ઞાન વિનાનો ધર્મ ગમે તેટલો સુંદર આચારવાળો હોય તોપણ તે પાયા વિનાના મિનારા જેવો કહ્યો છે. દુનિયાના દરેક સ્વતંત્ર ધર્મનો base (પાયો) તેની philosophy (તત્ત્વજ્ઞાન) છે. Philosophyમાં જ જીવનદૃષ્ટિ, આચારમાર્ગ આપવાની તાકાત છે. પ્રભુને પણ ધર્મશાસનના સુચારુ સંચાલક બનાવવા ગણધરોને રહસ્યમય તત્ત્વજ્ઞાન જ પીરસવું પડે છે.

સભા : આ ત્રિપદી પ્રગટવામાં પ્રભાવ કોનો ?

સાહેબજી : બંનેનો. ગુરુ પણ અજોડ, શિષ્ય પણ અજોડ.

સભા : બધા ગણધરો જુદા-જુદા પૂછે ?

સાહેબજી : હા, જુદા પૂછે, પ્રભુ પ્રત્યેકને પ્રત્યુત્તર આપે. ગણધરો સિવાય બીજા તો આ મહાવાક્યોનો ઊંડાણથી અર્થ પણ ન સમજે.

આવા શ્રેષ્ઠ પ્રજ્ઞાવંત, જિજ્ઞાસુ ગણધરોના જીવો પ્રથમ દેશનામાં આપમેળે આવે તો વાંધો નહીં, ન આવ્યા હોય તો તીર્થકરો પણ આવા જીવોને તીર્થસ્થાપના માટે શોધે. વીરપ્રભુ આ

✽ ઉત્પત્તિ-વિગમ-ઘૌઘૃત્ત્વમૂલે પદત્રયીમ્ । સર્વાંગમવ્યાકરણપ્રત્યાહારોપમાં પ્રભુઃ ॥૮૧૫॥ તત્ત્વિપદ્યનુસારેણ, દ્વાદશાઙ્ગી સર્વવિકામ્ । રેખાનુસારેણાડડલેખ્યમિવ તેડરચયત્રય ॥૮૧૬॥

(ત્રિષષ્ટિશલાકાપુરુષચરિત્ર પર્વ-૨, સર્ગ-૩)

✽ ઉપદેશલક્ષણત્રિપદ્યાં વાકારોપાદાનત એવાવચ્છેદકભેદેન ત્રયાણામેકત્રાવસ્થાનસ્ય પ્રતીતેઃ,

(ઉત્પાદાદિસિદ્ધિ પ્રકરણમ્ શ્લોક-૧, ટીકા)

✽ એ ત્રિપદીને સર્વ અર્થ વ્યાપકપણું ધારવું, તે જિનશાસનાર્થ. પણ કેટલાંએક નિત્ય, કેટલાંએક અનિત્ય, એમ નૈયાયિકાદિક કહે છે, તે રીતે નહીં. નિત્યૈકાંત, અનિત્યૈકાંત પક્ષમાં લોકયુક્તિ પણ વિરુદ્ધ છે. તે માટે દીપથી માંડી આકાશતાંઈ ઉત્પાદ-વ્યય- ધ્રોવ્ય લક્ષણ માનવું, તેહ જ પ્રમાણ.

(દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યોયનો રાસ, ઢાળ-૯, ગાથા-૧ બાલાવબોધ)

૧. ઉપકારાડહર્લોકાનામભાવાત્તત્ર ચ પ્રભુઃ । પરોપકારૈકપરઃ પ્રક્ષીણપ્રેમબન્ધનઃ ॥૧૪॥ તીર્થકૃત્રામગોત્રાડડલ્યં કર્મ વેદ્યં મહન્મયા । મવ્યજન્તુપ્રબોધેનાનુભાવ્યમિતિ ભાવયન્ ॥૧૫॥ દ્યુસન્નિકાયકોટીભિરસંખ્યાતાભિરાવૃતઃ । સુરૈઃ સંચાર્યમાણેષુ સ્વર્ણાબ્જેષુ

અગિયારે ગણધરોને પ્રતિબોધ કરવા અપાપાપુરીના મહાસેનવનમાં પધાર્યા છે; કેમ કે તીર્થ સ્થાપવા આવા જીવોની જ જરૂર છે. તેમને પ્રતિબોધ કરવા જ ત્યાં દેશનાનું મંડાણ છે. તીર્થકરો પ્રથમ દેશના મુખ્યત્વે ગણધરોને લક્ષ્યમાં રાખીને આપે છે. બીજા અનેક જીવો પણ પામે, પરંતુ પ્રથમ લક્ષ્ય ગણધરો હોય છે. આ પ્રતિબોધ પામેલા અગિયારે ગણધરોને દીક્ષા આપ્યા પછી પ્રભુ તેમની તત્ત્વજિજ્ઞાસા, જ્ઞાનપિપાસાને અનુરૂપ ત્રિપદીના ઉપદેશથી વિશ્વવ્યવસ્થા સમજાવે છે.

ગણધરોને તાત્કાલિક ધર્મસત્તાના નાયક-ઉપરી બનાવવાના છે. તે માટે તેમણે પણ ધર્મતીર્થનું માળખું સમગ્રતાથી સમજવું પડશે. તે સમજવા પાયામાં તત્ત્વનો ઉઘાડ જોઈએ. જેમ નાભિકુલકરે ઋષભદેવને રાજા તરીકે નિયુક્ત કર્યા, પણ ^૧લોકમાં ન્યાય પ્રવર્તાવવા જરૂરી રાજનીતિના ઋષભદેવ જાણકાર ન હોય તો શું થાય ? તેમ આ ગણધરો પણ ધર્મશાસનની નીતિઓના પૂરેપૂરા જાણકાર બને પછી જ સુકાન સોંપાય. પ્રભુને ધર્મસત્તા સ્થાપતાં પહેલાં યોગ્ય નાયક તૈયાર કરવા પડે છે. જોકે તીર્થકરોનાં શક્તિ અને પુણ્ય એટલાં છે, વળી પાત્ર એવા ગણધરોનાં પણ શક્તિ અને પુણ્ય એટલાં છે કે જોતજોતામાં તૈયાર થઈ જાય; બાકી પ્રભાવક ધર્માચાર્યને પણ આ શાસનમાં એક સમર્થ ઉત્તરાધિકારી પકવવા વર્ષોનાં વર્ષો, દાયકાઓ જાય છે. પ્રભુનું પુણ્ય એવું કે પ્રારંભમાં જ આવા પટ્ટધર સમર્પિત શિષ્યો મળે છે, તેમને પમાડવાની અમોઘ શક્તિ પણ પ્રભુમાં સાહજિક છે, અને પામનારા પણ તેવા પ્રજ્ઞાવંત કે ત્રણ પદમાં આખું વિશ્વનું તત્ત્વજ્ઞાન પામી જાય. ^૨આ ત્રિપદીને શાસ્ત્રમાં પ્રવચનમાતૃકા કહી છે, જે સર્વ શ્રુતજ્ઞાનની જન્મદાત્રી છે. આમાંથી જ ચૌદ પૂર્વ, દ્વાદશાંગી આદિ તમામ આગમોનું સર્જન થયું, ત્રિપદીમાંથી જ દ્વાદશાંગીનો સ્રોત જગતમાં વહેતો થયો. આ ત્રણ પદ જ સમગ્ર શ્રુતનો આધાર છે. વર્તમાનમાં પણ બરાબર શાસ્ત્ર ભણ્યો હોય તેને આ ત્રિપદીમાં આપ્યા વિશ્વનું પદાર્થવિજ્ઞાન

દધત્ક્રમૌ ॥૧૬॥ સ્ફુટે માર્ગે દિન ઇવ દેવોદ્દ્યોતેન નિશ્યપિ ॥ દ્વાદશયોજનાઽધ્વાનાં ભવ્યસત્ત્વૈરલંકૃતામ્ ॥૧૭॥ ગૌતમાદ્યૈઃ પ્રબોધાર્હેર્ભૂરિશિષ્યસમાવૃતૈઃ ॥ યજ્ઞાય મિલિતૈર્જુષ્ટામપાપામગમત્પુરીમ્ ॥૧૮॥ ॥પઞ્ચભિઃ કુલકમ્ ॥

(ત્રિષ્ટિશલાકાપુરુષચરિત્ર, પર્વ-૧૦, સર્ગ-૫)

૧. નૃપસ્ય પરમો ધર્મઃ, પ્રજાનાં પરિપાલનમ્ । દુષ્ટનિગ્રહણં નિત્યં, ન નીત્યાઽત્તો વિના હ્યુભે ॥૧૪॥

(શુક્રનીતિ, અધ્યાય-૧)

૨. **અષઃ વિભજ્યવાદઃ પ્રવચનસારઃ, એતદ્બોધનેનૈવ પ્રવચનસ્ય ફલવત્ત્વાત્ ।** "એગે આયા"[સ્થાનાંગ ૧-૧] ઇત્યાદેરપિ તન્ત્રપરિકર્મિતમત્યા એકત્વાનેકત્વાદિસપ્તભંગીપરિકર્મિતબોધસ્યૈવોત્પત્તેઃ, એકનયાવધારણે મિથ્યાદૃષ્ટિવચનાઽવિશેષપ્રસઙ્ગાત્ । ન કેવલં પ્રવચનકાર્યમેવાયં અપિ તુ તત્કારણમપીત્યાહ-સર્વ-નિરવશેષં ઇત્યર્થકમેવ-ઉપદિષ્ટવિભજ્યવાદાર્થકમેવ, ગણિપિટક-દ્વાદશાઙ્ગીરૂપં, અર્થં હિ ભગવાનુપદિશતિ સૂત્રં ચ તતો ગણધરા પ્રથ્વન્તિ, સ ચ ત્રિપદીરૂપઃ સ્યાદ્વાદમૂર્તિરિતિ સિદ્ધં ગણિપિટકસ્ય સ્યાદ્વાદહેતુકત્વં, યત એવં તતઃ એતસ્મિન્નવિજ્ઞાતે-અપરિચ્છિન્ને વિફલં-અસારં ચરણં-ચારિત્રં, સ્યાદ્વાદરુચિરૂપસમ્યગ્દર્શનશુદ્ધિશૂન્યત્વાત્ ।

(ઉપદેશરહસ્ય, શ્લોક-૧૦૨, ટીકા)

દેખાય. સૃષ્ટિનાં સનાતન સત્યો, પદાર્થવિજ્ઞાનના વૈશ્વિક નિયમો (universal laws) સર્વ નયવાદ અને સ્યાદાદ ત્રિપદીમાં જ સમાય છે. ત્રિપદી જ તેનું ઉદ્દગમબિંદુ છે, આદ્યગંગોત્રી છે. તે તત્ત્વમાંથી જ શ્રેષ્ઠ જીવનદૃષ્ટિરૂપ આદર્શો અને ઉત્તમ આચારમાર્ગ સ્થાપિત થાય છે. આ ત્રિપદી બેનમૂન છે. જૈનદર્શન સિવાય બીજા કોઈ પણ ધર્મવાળા આ ત્રિપદીનો સ્વીકાર નહીં કરી શકે; કેમ કે કોઈની પણ પાસે આવું પદાર્થવિજ્ઞાન જ નથી, તે તો એકમાત્ર તીર્થંકરોની જ દેન છે. જેટલા અન્ય ધર્મો છે, તેમાં કોઈ કહી ન શકે કે ‘વસ્તુ ઉત્પન્ન થાય છે, નાશ થાય છે, છતાં તે સ્થિર છે.’ તેવું બોલવા જાય તો તેમનાં શાસ્ત્રોમાં જ વિરોધ આવે; કારણ કે ભારતનાં આર્યદર્શનો પણ એક-એક નયને આગ્રહપૂર્વક સ્થાપે છે. કોઈની પાસે અનેકાંત સિદ્ધાંત (absolute relativity) છે નહીં. આ ત્રિપદીને સ્યાદાદમુદ્રા કહી છે. વિશ્વનો કોઈ એવો પદાર્થ નથી, આ વિશ્વમાં એવું કોઈ અસ્તિત્વ નથી કે જેમાં સિદ્ધાંતરૂપે આ ત્રણ પદનો અર્થ સમાયેલો ન હોય. ત્રિપદી વિશ્વવ્યાપી-universal છે. તમે પહેરેલું શર્ટ પણ ઉત્પન્ન થાય છે, નાશ થાય છે અને ધ્રુવ છે. એ રીતે જ ચરમાં, ભીંત, ટેબલ કોઈ પણ અસ્તિત્વ લો, તેમાં આ ત્રણ ઘટે છે. ત્રિપદી પર મંથન કરનારને અનેકાંતવાદનાં રહસ્યો આપમેળે ખૂલે. પ્રભુએ ગણધરોની બીજબુદ્ધિમાં આ ત્રિપદી ‘મૂકી. બીજબુદ્ધિ એટલે જેમ એક બીમાં વિકાસ પામીને દુનિયાના કોઠારો ભરાય તેટલું ઉત્પાદન કરવાની ક્ષમતા છે, તેમ ગણધરોને એક બીજરૂપ તત્ત્વજ્ઞાનનો સિદ્ધાંત મળે તેના ઉપર પરિશીલન કરતાં સર્વ શ્રુતનાં રહસ્યો ખૂલી જાય, આખા જગતનું જ્ઞાન વિકસિત થઈ જાય. નમુત્યુષાં સૂત્રમાં ‘લોગપજ્જોઅગરાણં’ પદથી કહ્યું છે કે તીર્થંકરોએ માત્ર ત્રણ વચનો દ્વારા ગણધરોની પ્રજામાં આખા લોકનો-વિશ્વનો પ્રદ્યોત-પ્રકાશ કર્યો, સમગ્ર સચરાચર સૃષ્ટિનાં વાણીથી કહેવા યોગ્ય રહસ્ય પ્રકાશિત કર્યાં. આ વિશ્વનો એવો કોઈ પદાર્થ નથી કે જેનું ગણધરોને ત્રિપદી દ્વારા તત્ત્વરૂપે જ્ઞાન ન થયું. અરે ! આખું meta physics (પદાર્થવિજ્ઞાન), તમામ વૈશ્વિક નિયમો-universal laws, તેને તર્કપૂર્વક રજૂ કરનાર નયવાદ અને તેનો શ્રેષ્ઠ સમન્વય કરનાર સ્યાદાદ, બધું જ સ્પષ્ટ સમજાઈ ગયું. જેને આ દ્રવ્યાનુયોગ સાંગોપાંગ સમજાઈ જાય તેના મગજમાં પુરુષાર્થના લક્ષ્યબિંદુઓરૂપ આદર્શ, અને તેને પામવાનું સાધન આચારમાર્ગ, સ્વયં સ્ફુરવા લાગે. પ્રભુએ ત્રિપદી આપીને ગણધરોને ધર્મસત્તાના સર્વાધિકાર સુપ્રત કરવા યોગ્ય જ્ઞાની બનાવ્યા. જોકે ઇન્દ્રભૂતિ આદિ પહેલાં પણ સાવ અજ્ઞાની-અબૂઝ તો નહોતા જ, વેદવિદ્યા અને શાસ્ત્રોના જ્ઞાનના ભંડાર હતા; પરંતુ ધર્મસત્તાનું સાંગોપાંગ જ્ઞાન નહોતું, તે ત્રિપદી દ્વારા મળવાથી તેઓ પરિપક્વ જ્ઞાની બન્યા.

સભા : આદિનાથ પ્રભુના ગણધરો તો પહેલાં ધર્મ જાણતા નહોતા, તો આટલું જ્ઞાન કેવી રીતે પ્રગટ્યું ?

૧. "ગણહર"તિ ગણધરસ્તીર્થંકરશિષ્યો માતૃકાપદત્રયોપલંબાનન્તરં સમુદ્ઘાટિતસમસ્તશ્રુતોપયોગઃ,

(ઉપદેશપદ મહાગ્રન્થ, શ્લોક-૪૧૯, ટીકા)

સાહેબજી : તીર્થકરના કુળમાં જન્મેલા, રાજકુલયોગ્ય ઘડતર પામેલા, ૭૨ કલા આદિ જ્ઞાન-વિજ્ઞાન અને સાંસારિક સર્વ વ્યવહારોના જાણકાર હતા, ગણધરનામકર્મની પુણ્યાઈ હતી, જેથી જ્ઞાનાવરણીયનો અદ્ભુત ક્ષયોપશમ હતો. આ બધું તેમનામાં યોગ્યતારૂપે હતું.

સભા : ઇન્દ્રભૂતિ વગેરે જેવું તો જ્ઞાન નહિ ને ?

સાહેબજી : અરે ! એક ધર્મશાસ્ત્રોનું જ્ઞાન ન હોય, બાકી બધી કળા-શાખાઓનું જ્ઞાન હોય જ. ઋષભદેવ ભગવાન ૮૩ લાખ પૂર્વ સંસારમાં રહ્યા. તેમણે પ્રજાને પણ અનપઢ નથી રાખી. જ્ઞાન-વિજ્ઞાન શીખવી, વ્યવહારોમાં કેળવી, કલાસંપન્ન, નિપુણ કરી છે. માત્ર ધર્મશાસ્ત્રોનું જ્ઞાન જ ખૂટે છે. ઊલટું ગૌતમસ્વામી આદિને મિથ્યાધર્મશાસ્ત્રોનો બોધ છે, જે પુંડરિકસ્વામી આદિમાં નહોતું. તેથી પ્રતિબોધમાં તકલીફ ઓછી પડી, ત્યાં વાદ ન થયો. બાકી બુદ્ધિ તો બધાની પારદર્શક છે, સામગ્રી મળે તો તત્ત્વ શીઘ્ર આરપાર સમજી શકે.

વ્યક્તિત્વને મૂળમાંથી ઓળખો. ગણધરો જન્મે ત્યારથી અદ્વિતીય હોય છે. ‘ગૌતમસ્વામીના રાસમાં લખ્યું કે “ઇન્દ્રભૂતિ જન્મ્યા પછી નાનપણમાં પણ તેમને જોઈને લોકો કહે છે કે વિદ્યાતાને આણે પાંચે આંગળીએ પૂજ્યા હશે; જેથી આવાં રૂપ, કલા, જ્ઞાન-વિજ્ઞાન, સૌભાગ્ય મળ્યાં છે”. જોનારને ખામી ક્યાં છે તે જ શોધવી મુશ્કેલ પડે. સામાન્ય વ્યક્તિ સાથે તેમની શક્તિ, પ્રતિભાની સરખામણી ન થાય. ભગવાન મહાવીરે અગિયાર ગણધરોને જે ત્રિપદી આપી તેનાથી તે સૌએ અંતર્મુહૂર્તમાં જ શ્રેષ્ઠ તત્ત્વબોધ અનુસાર ત્યાં ને ત્યાં શબ્દદેહે સૂત્રાત્મક દ્વાદશાંગી શાસ્ત્રોની રચના કરી.

વાસ્તવમાં ત્રિપદી જગતનો સાર છે. ખાલી જિનશાસનરૂપ પ્રવચનની માતા છે એમ નહિ, દુનિયાની તમામ philosophiesનો (તત્ત્વજ્ઞાનોનો) મૂળ સ્રોત છે. આ ત્રિપદીના તત્ત્વજ્ઞાનમાંથી જ કોઈ ને કોઈ દૃષ્ટિકોણ લઈને તત્ત્વજ્ઞાનની વિચારધારાઓ જન્મે છે. આ વાત કોઈ જાણકાર સામે બેસે તો તર્કથી દર્શાવી શકીએ. ભગવાને તત્ત્વજ્ઞાનની master key (જાદુઈ ચાવી) આપી દીધી છે. પ્રભુએ ત્રણ પદ દ્વારા પરિમિત ઉપદેશ આપ્યો તેનું કારણ એ છે કે પ્રભુ જાણે છે કે આ શક્તિસંપન્ન છે, શીઘ્ર સમજી શકે તેમ છે, બહુ બોલવાની જરૂર નથી, માત્ર બીજ જ પર્યાપ્ત છે. તીર્થકરો આમ પણ અર્થની જ દેશના આપે છે, જે બીજરૂપ જ હોય. સૂત્રની

૧. તાસ પુત સિરિ ઇન્દ્રભૂઈ, ભૂવલય પ્રસિદ્ધો, ચઉદહ વિજ્ઞા વિવિહ રૂવ, નારીરસ વિદ્ધો (લુધ્યો); વિનય વિવેક વિચાર સાર, ગુણ ગણહ મનોહર, સાત હાથ સુપ્રમાણ દેહ, રૂપે રંભાવર. ૩ નયણ વયણ કર ચરણ, જિણવી પંકજ જલપાડિય, તેજે તારા ચંદ સૂર, આકાશ ભમાડિય; રૂવે મયણ અનંગ કરવી, મેહેલ્યો નિરધાડિય, ધીરમે મેરૂ ગંભીર સિંધુ, ચંગમ ચય ચાડિય. ૪. પેખવી નિરૂવમ રૂવ જાસ, જણ જેપે કિચિય, એકાકિ કલિ ભીત ઈત્થ, ગુણ મેહલ્યા સંચિય; અહવા નિચ્ચે પુવ્વ જમ્મ, જિનવર ઈણ અંચિય, રંભા પઉમા ગૌરી ગંગા, રતિહા વિધિ વંચિય. ૫. નહીં બુધ નહીં ગુરુ ન કવિ કોઈ, જસુ આગળ રહીઓ, પંચસયા ગુણ પાત્ર છાત્ર, હીડે પરવરિયો; કરે નિરંતર યજ્ઞકર્મ, મિથ્યામતિ મોહિય, ઈણ છલ હોશે ચરમ નાણ, દંસણહ વિસોહિય. ૬.

(શ્રી ઉદયવંત મુનિ કૃત ગૌતમસ્વામીનો રાસ, ઢાળ-૧)

દેશના તો ગણધરો આપે, વધારે વિવેચન તેમાં જ હોય. ત્રિપટી સાંભળીને ઊહાપોહ કરવાથી ગણધરોને સર્વશાસ્ત્રોનો બોધ થઈ જાય.

ગણધર ભગવંતોને દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાયથી તીર્થની અનુજ્ઞા :

^૧આ background તૈયાર થયું, પૂર્વભૂમિકા તૈયાર થઈ. ગણધરો મનમાં દ્વાદશાંગીના ધારક બને એટલે તીર્થસ્થાપનાનો અવસર આવે, ત્યારે અવસરજ એવા સૌધર્મેન્દ્ર ઊભા થાય. સમવસરણમાં પ્રભુના અતિશયરૂપે દેવદુંદુભિ આદિ વાગતું હોય છે, જેના સુંદર ધ્વનિથી વાતાવરણ સતત સંગીતમય હોય. તેને પણ હાથના ઈશારાથી ઇન્દ્ર મહારાજા શાંત કરાવે, નીરવ શાંતિ ફેલાવે. પછી સુગંધી વાસકેપથી ભરેલ રત્નજડિત સુવર્ણનો થાળ લઈને પ્રભુ પાસે વિનયથી ઊભા રહે. તીર્થંકર પણ પોતાની પાદપીઠ પર પગ મૂકીને સિંહાસન પરથી ઊભા થાય. પ્રભુ સન્મુખ અગિયારે ગણધરો મંડલી આકારે અર્ધનતમસ્તકે હાથ જોડીને ઊભા રહે. મનમાં ભાવ એ છે કે ‘અમે કરેલું તત્ત્વચિંતન અને તેના આધારે રચેલ સૂત્રાત્મક દ્વાદશાંગી યથાર્થ છે, તો સંમતિની મહોરછાપરૂપ આજ્ઞા આપો.’ પ્રભુ પણ અગિયારે ગણધરોના મસ્તક પર સંમતિની મહોરછાપરૂપ વાસકેપ કમથી નાંખે, ત્યારે સાથે આશીર્વાદપૂર્વક બોલે કે ‘હું દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાયથી આખા તીર્થની અનુજ્ઞા ઇન્દ્રભૂતિને આપું છું.’ તે જ પ્રમાણે બાકીના દસને પણ ક્રમશઃ નામ બોલવાપૂર્વક ભગવાન તીર્થની અનુજ્ઞા આપે અર્થાત્ શાસનના સર્વ અધિકારો ગણધરોને સુપ્રત કર્યા. This is delegation of powers and empowerment process of religious rights. ધર્મસત્તાનું સંચાલન કરવાના તમામ rights (અધિકારો) હું આમનામાં vest કરું છું, સ્થાપિત કરું છું, એમ કહેવાનો ભાવાર્થ છે. વ્યક્તિ પાસેથી જેટલું ઊંચું કામ કરાવવું હોય તેટલી ઊંચી સત્તા તે વ્યક્તિને આપવી પડે, વગર સત્તા-અધિકારે કામ ન થાય.

૧. खइयंमि वट्टमाणस्स निग्गयं भयवओ जिणिंदस्स। भावे खओवसमियंमि वट्टमाणेहिं तं गहियं।।७३५।।
વ્યાખ્યા- ક્ષાયિકે વર્તમાનસ્ય ભગવતો નિર્ગતં જિનેન્દ્રસ્ય ભાવે, ભાવશબ્દઃ ઉભયથાઽપ્યભિસમ્બધ્યતે, ભાવે ક્ષાયોપશમિકે વર્તમાનૈઃ 'તત્' સામાયિકમન્યચ્ચ શ્રુતં ગૃહીતં, ગણધરાદિભિરિતિ ગમ્યતે। તત્ર ગૌતમસ્વામિના નિષદ્યાત્રયેણ ચતુર્દશ પૂર્વાણિ ગૃહીતાનિ, પ્રણિપત્ય પૃચ્છા નિષદ્યોચ્યતે, ભગવાંશ્ચાચષ્ટે-ઉપ્પણે ઇ વા વિગમે ઇ વા ધુવે ઇ વા, એતા એવ તિસો નિષદ્યાઃ, આસામેવ સકાશાદ્ગણભૂતામ્ 'ઉત્પાદવ્યયધ્વૌવ્યયુક્તં સદિ'તિ પ્રતીતિરુપજાયતે, અન્યથા સત્તાઽયોગાત્, તતશ્ચ તે પૂર્વભવભાવિતમતયો દ્વાદશાઙ્ગમુપરચયન્તિ, તતો ભગવમણુણં કરેઙ્, સક્કો ય દિવ્વં વઙ્ગમયં થાલં દિવ્વચુણ્ણાણં ભરેઙ્ગણ સામિમુવાગચ્છઙ્, તાહે સામી સીહાસણાઓ ઉઢિત્તા પઢિપુણં મુઢિં કેસરાણં ગેણહઙ્, તાહે ગોયમસામિપ્પમુહા એક્કારસવિ ગણહરા ઇસિં ઓળયા પરિવાહીએ ઠાયંતિ, તાહે દેવા આઝ્જગીયસઙ્ નિરુંભંતિ, તાહે સામી પુવ્વં તિત્થં ગોયમસામિસ્સ દવ્વેહિં ગુણેહિં પજ્જવેહિં અણુજાણામિત્તિ ભળતિ ચુણ્ણાણિ ય સે સીસે છુહઙ્, તતો દેવાવિ ચુણ્ણવાસં પુપ્ફવાસં ચ ઉવરિં વાસંતિ, ગણં ચ સુધમ્મસામિસ્સ ધુરે ઠવેઙ્ગણ અણુજાણઙ્। એવં સામાઙ્ગ્યસ્સવિ અત્થો ભગવતો નિગ્ગઓ, સુત્તં ગણહેરેહિંતો નિગ્ગતં, ઇત્યત્તં વિસ્તરેણેતિ ગાથાર્થઃ। (પ્રત્યાગ્રમ્ ૭૦૦૦)।

(આવશ્યકસૂત્ર નિર્યુક્તિ એવં ભાષ્ય ભાગ-૨, સ્લોક-૭૩૫, મૂલ-ટીકા)

નામિકુલકરે જેમ ઋષભદેવને રાજા સ્થાપ્યા અને રાજ્ય સંચાલનના બધા જ rights (અધિકારો) સોંપી દીધા, એટલે કે હવે પ્રજામાં ન્યાય ફેલાવવા, પ્રસારવા, રાજ્યનું રક્ષણ આદિ કરવા જે બળ-સત્તા એકત્રિત કરવાં પડે, વાપરવાં પડે તે તમામ હક્કો રાજાને છે. તેમ ગણધરોને પ્રભુએ પ્રગટ ભાવતીર્થ તરીકે સ્થાપ્યા, અને સમગ્ર ધર્મતીર્થના સંચાલન માટે જે સત્તા-અધિકારો જોઈએ તે તમામ હક્કો પ્રભુએ ગણધરોને ત્યાં ને ત્યાં સોંપ્યા. લોકોત્તર ન્યાય પ્રવર્તાવવા કરાતું ધર્મસત્તાનું સંચાલન પણ ઘણું વિશાળ હોય છે. તેમાં પણ જે અવસરે જે જે કાર્ય જરૂરી હોય તે તમામ કરવાની ઉત્સર્ગ કે અપવાદરૂપે પ્રભુએ આજ્ઞા આપી.

આ વિધિથી સૌ પ્રથમ ગણધરો સ્વયં તારક ભાવતીર્થ તરીકે પ્રભુના સ્વહસ્તે સ્થપાય છે. તે દ્વારા ગણધરોના દ્વાદશાંગીરૂપ શ્રુતજ્ઞાન પર પણ પ્રામાણિકતાની મહોરછાપ પૂર્ણજ્ઞાનીના સ્વહસ્તે અપાય છે. વળી જાહેરમાં ભાવતીર્થરૂપે નિયુક્ત થવાથી તેઓ દીક્ષા પછી તાત્કાલિક જ લાખોના અનુશાસક બનવાની સાચી અધિકારિતા ધરાવે છે. હવે તે સાચો માર્ગ દર્શાવી અનેકના તારક બની શકવા સમર્થ છે, તે પ્રભુ દ્વારા જ સ્થાપિત થાય છે. વળી આખું ધર્મસત્તાનું તંત્ર હું તેમને સોંપું છું, તેને યોગ્ય અધિકારો પણ તેમનામાં vest કરું (સ્થાપું) છું, એવી સ્પષ્ટ અભિવ્યક્તિ જાહેરમાં તીર્થકરોથી જ થાય છે, જેથી ગણધરો સમગ્ર શાસનમાં નાયક તરીકે સદા સર્વમાન્ય રહે છે.

અહીં તીર્થકરો જે ‘દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાયથી તીર્થની અનુજ્ઞા’ શબ્દ બોલે છે, તે આપણા પારિભાષિક શબ્દો છે. તેનો અર્થ એવો છે કે કોઈ પણ વસ્તુનું અસ્તિત્વ સમગ્રતાથી સંગૃહિત કરવું હોય તો ‘દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાયથી’ એમ કહેવું પડે; કારણ કે જૈન philosophyમાં (તત્ત્વજ્ઞાનમાં) અસ્તિત્વમાત્ર દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાયરૂપે છે. દ્રવ્ય-substance કહેવાથી ગુણધર્મ કે અવસ્થાનો આધાર આવે, ગુણ કહેવાથી વસ્તુમાં કાયમ રહેતા ગુણધર્મો-properties આવે, અને પર્યાય કહેવાથી તે વસ્તુની પ્રતિક્ષણ થતી અવસ્થાઓ-manifestation આવે. ટૂંકમાં, અપેક્ષિત વસ્તુ સમગ્રતાથી આવી જાય, part-partially (થોડોક ભાગ કે અધૂરી) નહીં. વસ્તુ અંશાત્મક નહીં, પણ પરિપૂર્ણ આવે. ભગવાનની આ વિશેષ ભાષા છે. રાજસત્તાના રાજ્યની જેમ ધર્મસત્તાનું તીર્થ નામનું તત્ત્વ છે, તેને હું આખે-આખું સમગ્રતાથી સોંપું છું. પોતાની પાસે કાંઈ પણ રાખ્યા વગર આપું છું, તે સૂચવવા દ્રવ્યથી-ગુણથી-પર્યાયથી તીર્થની અનુજ્ઞા આપું છું તેમ કહે છે. ધર્મતીર્થ દ્રવ્યાત્મક-ગુણાત્મક-પર્યાયાત્મક છે. આ ત્રણમાં સંપૂર્ણ આવી જાય.

સભા : દ્રવ્ય એટલે બધા આત્માઓ સોંપું છું, એમ ?

સાહેબજી : ના, ધર્મતીર્થમાં જેટલાં જડ કે ચેતન દ્રવ્યો આવતાં હોય તેના અધિકારો, તેમાં રહેલા ગુણ અને પર્યાયના અધિકારો સોંપું છું. રાજ્ય માટે જેમ કહે ને કે ‘સાર્વભૌમસત્તા’, એટલે રાજ્યસંચાલન અંગે જરૂરી કોઈ પણ હક્ક બાકી રહેતો નથી. Complete (સંપૂર્ણ) absolute કહેવું હોય તો જ આ શબ્દ બોલાય છે. તેમ અહીં પણ પ્રભુની ભાષા એ છે કે જેમાં પરિભાષા પ્રમાણે સર્વ અધિકાર આવી જાય છે. આ અધિકાર એકલા ગૌતમસ્વામીને નથી

સોંપ્યા, પ્રત્યેક ગણધરને સ્વતંત્ર રીતે આપ્યા છે. અગિયારે-અણિયારને ભાવતીર્થ તરીકે નિયુક્ત કરી સમગ્ર તીર્થની અનુજા દરેકને આપી છે, માત્ર સુધર્માસ્વામીને extra (વધારાની) ગણની પણ અનુજા આપી છે. ઋષભદેવ પ્રભુના ૮૪ ગણધરો હતા તો તે ચોર્યાસીએ-ચોર્યાસી દરેકને આ રીતે વાસકેપ નાંખીને પ્રભુ બોલે, તીર્થની અનુજા કમસર આપે.

સભા : દીક્ષા પણ આપે ?

સાહેબજી : અરે ! દીક્ષા તો પહેલાં જ આપે. આ તો દીક્ષાપૂર્વક સમર્પિત થયા પછીની વાત છે.

સભા : ઓઘો વગેરે પણ ભગવાન જાતે જ આપે ? લાવે ક્યાંથી ?

સાહેબજી : 'ઇન્દ્રો સેવામાં હાજર છે, ઉપકરણોનો ઢગલો કરી દે. આખીયે દીક્ષાવિધિ પ્રભુના સ્વહસ્તે થઈ છે. આ શાસનમાં જેને હક્કો લેવાના છે, તેમના માટે દીક્ષા તો પહેલાં જ છે. દીક્ષા સિવાય તો દ્વાદશાંગીના એક સૂત્રનો પણ પૂરો હક્ક નથી મળતો. તમે ઉપધાન કરો તોપણ નવકાર ભણવાનો હક્ક મળે છે, ભણાવવાનો નહીં.

અગિયારેને સ્વતંત્ર રીતે ભાવતીર્થરૂપે સ્થાપી તીર્થના સર્વાધિકારની અનુજા આપી છે. તીર્થઅનુજાના અધિકારરૂપે બધા ગણધરો સમકક્ષ છે, તેમાં કોઈને વધારે-ઓછા કે નાના-મોટા અધિકાર નથી આપ્યા.

સભા : ભગવાન સર્વજ્ઞ છે, તેથી ગણધરોને સત્તા આપી શકે, પણ નાભિકુલકર ઋષભદેવને સત્તાના અધિકારો કેવી રીતે આપી શકે ?

સાહેબજી : તમને સત્તાની માલિકી અંગેના ન્યાયી નિયમો જ ખબર નથી. અહીં ધર્મસત્તા છે, ત્યાં રાજસત્તા છે. તે તે કાળમાં જેનું ઉત્કૃષ્ટ ઐશ્વર્ય, બળ હોય તે ન્યાય પ્રવર્તાવવાના

૧. આદ્યં ગણધરં જ્ઞાત્વા ભાવિનં તં જગદ્ગુરુઃ । સ્વયં પ્રવ્રાજયામાસ પચ્ચશિષ્યશતીયુતમ્ ॥૮૩॥ ઉપનીતં કુબેરેણ ધર્મોપકરણં તતઃ । ત્યક્તસંગોઽપ્યાદદાનો ગૌતમોઽથેત્યચિન્તયત્ ॥૮૪॥ નિરવદ્યવ્રતત્રાણે યદેતદુપયુજ્યતે । વસ્ત્રપાત્રાદિકં ગ્રાહ્યં ધર્મોપકરણં હિ તત્ ॥૮૫॥ છદ્મસ્થૈરિહ ષડ્જીવનિકાયયતનાપરૈઃ । સમ્યક્ પ્રાણિદયાં કર્તું શક્યેત કથમન્યથા ॥૮૬॥ યચ્છુદ્ધમુદ્ગમોત્પાદૈષણાભિર્ગુણસંયુતમ્ । ગૃહીતં સદર્હિસાયૈ તદ્ધિ ગ્રાહ્યં વિવેકિનઃ ॥૮૭॥ જ્ઞાન-દર્શનચારિત્રાઽઽચાર-શક્તિસમન્વિતઃ । આદ્યન્તમધ્યેષ્વમૂઢસમયાર્થં હિ સાધયેત્ ॥૮૮॥ જ્ઞાનાઽવલોકહીનો યસ્ત્વભિમાનધનઃ પુમાન્ । અસ્મિન્ પરિગ્રહાઽઽશંકાં કુરુતે સ હિ હિંસકઃ ॥૮૯॥ પરિગ્રહધિયં ધત્તે ધર્મોપકરણેઽપિ યઃ । બાલાનવિદિતતત્ત્વાન્ સ રઙ્ગયિતુમિચ્છતિ ॥૯૦॥ જલજ્વલનવાયુર્વૈતરુરસતયા બહૂન્ । જીર્વાંસ્ત્રાતું કથમલં ધર્મોપકરણં વિના ॥૯૧॥ ગૃહીતોપકરણોઽપિ કરણત્રયદૂષિતઃ । અસંતુષ્ટઃ સ આત્માનં પ્રતારયતિ કેવલમ્ ॥૯૨॥ ઇન્દ્રભૂતિર્વિભાવ્યૈવં શિષ્યાણાં પચ્ચભિઃ શતૈઃ । સમં જગ્રાહ ધર્મોપકરણં ત્રિદશાર્પિતમ્ ॥૯૩॥

(ત્રિષષ્ટિશલાકાપુરુષચરિત્ર પર્વ-૧૦, સર્ગ-૫)

૧ ન ક્લીબો વસુથાં ભુક્તે, ન ક્લીબો ધનમશ્નુતે । ન ક્લીબસ્ય ગૃહે પુત્રા, મત્સ્યાઃ પઙ્ક ઇવાસતે ॥૯૩॥

(શ્રી વેદવ્યાસ વિરચિત મહાભારત, શાન્તિપર્વ, અધ્યાય-૧૪)

ઉદ્દેશથી સત્તાનો અધિપતિ થવાને લાયક છે. ધર્મના ક્ષેત્રમાં ઉત્કૃષ્ટ આત્મિક ઐશ્વર્ય, બળ ધર્મસત્તાના સ્વામી બનાવે છે, જ્યારે રાજ્યના ક્ષેત્રમાં બાહ્ય ઉત્કૃષ્ટ ઐશ્વર્ય, બળ સત્તાના સ્વામી બનાવે છે. તેથી જ રાજનીતિમાં પણ સૂત્ર આપ્યું કે ‘વીરભોજ્યા વસુંધરા’. કારણ કે લૌકિક ન્યાય પ્રવર્તાવવો હોય કે લોકોત્તર ન્યાય પ્રવર્તાવવો હોય, પણ શરણે રહેલાનું રક્ષણ તો કરવાનું હોય જ છે, જે આવી સમર્થ વ્યક્તિ જ કરી શકે. તેથી તીર્થંકરોને ધર્મસત્તાના સ્વામી જ કહીએ છીએ. નમુત્યુણં સૂત્રમાં બોલીએ છીએ કે ધમ્મનાયગાણં. પ્રભુએ પોતાના સામર્થ્ય અને અધિકારની રૂએ જ ગણધરોને સંચાલનના સર્વાધિકાર સોંપ્યા છે. તેમ તે કાળમાં યુગલિક મનુષ્યોમાં શ્રેષ્ઠ તરીકે સ્થાપિત થયેલ, સ્વીકૃત થયેલ નાભિકુલકર જ હતા. નાભિ તેમનું નામ છે, કુલકર તેમની post (પદવી) છે. તેથી લૌકિક દૃષ્ટિએ તે કાળના મનુષ્યો પરની સત્તાના સ્વામી તરીકે તેમણે ઋષભદેવને નિયુક્ત કર્યા છે. વળી ત્યારે રાજ્યસંચાલન માટે ઋષભદેવ જેવી બીજી કોઈ શ્રેષ્ઠ વ્યક્તિ છે જ નહીં.

વીરપ્રભુએ દરેક ગણધરને સમગ્રતાથી તીર્થની અનુજ્ઞા આપી છે, વાસક્ષેપ નાંખી પ્રત્યેકને આશીર્વાદપૂર્વક કહ્યું છે. પ્રભુ સીધું એમ નથી બોલતા કે ‘આ ગૌતમે જે દ્વાદશાંગી રચી છે તે સાચી છે.’ સાચી છે, અને ખોટી નથી, તે તો આપમેળે અર્થાપત્તિથી સાબિત થાય છે; કેમ કે જાહેરમાં સ્વયં પ્રભુ વિધિપૂર્વક કહે કે ‘આને હું ધર્મસત્તાનો સંચાલક બનાવું છું અને તે માટેના સર્વ અધિકારો સોંપું છું’, એટલે આપમેળે તેમણે રચેલાં શાસ્ત્રો, ઉપદેશ કે અનુશાસન સાચાં, સૌને માન્ય, આદરણીય અને શિરોમાન્ય છે, તે નિશ્ચિત થાય છે. આ રીતે શાસનની સ્થાપના કરી અને ભાવિહિતને લક્ષ્યમાં રાખી ગણની અનુજ્ઞા ત્યારે જ સુધર્માસ્વામીને આપી. આ ગણધરો અત્યારે છદ્મસ્થ છે, છતાં સુધર્માસ્વામીને અનુજ્ઞા આપી તેથી કોઈએ એવું નથી વિચાર્યું કે અમને અન્યાય થયો. ‘પ્રભુ જે કરે તે સાચું અને હિતકારી’ તેવું તેમનું પૂર્ણ સમર્પણ છે. તે અવસરે પર્યદામાં બેઠેલા દેવ-મનુષ્યો અગિયારે ગણધરોને અક્ષત, વાસક્ષેપ અને સોના-રૂપાનાં ફૂલોથી વધાવે છે. સહુ પ્રભુના ફરમાનને સહર્ષપણે સ્વીકારે છે. ધર્મસત્તાનું શરણું સ્વીકારવાની ઇચ્છાવાળા સૌ પાત્ર જીવોને તીર્થસ્થાપનાનો અપૂર્વ હર્ષ છે. આ ક્રિયા તીર્થસ્થાપનાની વિધિરૂપ છે.

શ્રી જિનશાસનનું સુબદ્ધ આજ્ઞાતંત્ર :

હવે ગણધરોને સર્વાધિકારો મળ્યા છે, તેથી તીર્થના સંચાલન, ઉત્તરોત્તર વહન અને રક્ષા માટે જે પણ કાર્ય કરવું પડે, તે તમામ કાર્ય ઉત્સર્ગ કે અપવાદને યથાસ્થાને વિચારીને સ્વયં કરી શકે છે. સર્વ પાત્રજીવોને અનુશાસન પણ સ્વપ્રજ્ઞાથી આપી શકે છે. હવે તેમને તે કાર્ય કરવા કોઈની પાસે અધિકાર માંગવાની જરૂર નથી. જેમ ^૧ઋષભદેવને રાજા તરીકે નાભિકુલકરે

૧. ગતાયાં જન્મતઃ પૂર્વલક્ષાણાં વિંશતૌ તદા । તસ્યાં નગર્યાં રાજાઽમૂત્, પ્રભુઃ પાલયિતું પ્રજાઃ ॥૧૨૪॥ ઝંકાર ઇવ મન્ત્રાણાં, નૃપાણાં પ્રથમો નૃપઃ । અપત્યાનિ નિજાનીવ, પાલયામાસ સ પ્રજાઃ ॥૧૨૫॥ અસાધુશાસને સાધુપાલને કૃત-કર્મણઃ । પ્રત્યઙ્ગાનિ સ્વકાનીવ, મન્ત્રિણો વિદદ્યે વિભુઃ ॥૧૨૬॥ ચૌર્યાદિરક્ષણે દક્ષાનારક્ષાનપ્યસૂત્રયત્ । સુત્રામેવ

નીમ્યા, પછી મંત્રી કોને નીમવા, સેનાપતિ કોને બનાવવા, રાજ્યનું બળ-સૈન્ય કઈ રીતે એકત્રિત કરવું, દરેકને તે તે પદને યોગ્ય અમાત્ય, મહાઅમાત્ય, રાજપુરોહિત, દંડનાયક, સેનાપતિ, નગરશેઠ, કોટવાળ આદિના અધિકારો, સત્તા સોંપવા, તે બધાના powers હવે ઋષભદેવ પાસે જ છે. હવે ઋષભદેવ યોગ્ય વ્યક્તિઓને તે તે હોદ્દા અને સત્તાની વહેંચણી જાતે જ કરશે. ^૧આર્યપરંપરામાં રાજસત્તાનું માળખું પણ એવું હતું કે powers (સત્તા) ઉપરથી નીચે આવે. તમારી લોકશાહીમાં સત્તા નીચેથી ઉપર જાય; કારણ કે શીર્ષાસિન છે. તળિયામાં હોય તેના voteથી (મતથી) parliament (સંસદ) કે assemblyનો (વિધાનસભાનો) member (સભ્ય) ચૂંટાય. તે પ્રતિનિધિઓ ભેગા થઈને નાયકને ચૂંટે. વળી, majority (બહુમતી) જેઓની થાય તે executive prime ministerને (રાષ્ટ્રના કાર્યકારી વડા એવા વડાપ્રધાનને) ચૂંટે, એમ ઊંધું ચક્ર ચાલે. જોકે આ લોકશાહી રાજમાં પણ એકપણ business company (ધંધો કરતી કંપની) private sector (ખાનગી ક્ષેત્ર) કે public sectorની (જાહેર ક્ષેત્રની-સરકારી કંપની) આ સત્તાની વહેંચણીની પદ્ધતિથી ચાલતી નથી. અરે ! ચાલી શકે તેમ જ નથી. પટાવાળા ભેગા થઈને ક્લાર્કને નીમે, ક્લાર્ક ભેગા થઈને ઓફિસરને, ઓફિસરો ભેગા થઈને મેનેજરને, મેનેજરો ભેગા થઈને ડાયરેક્ટરને અને ડાયરેક્ટરો ભેગા થઈને ચેરમેનને નીમે તો કંપની ચાલે જ નહીં, ફડચામાં જાય. ત્યાં પણ સત્તા ઉપરથી નીચે જ વહેંચવી પડે છે. જ્યાં પણ સુબદ્ધ તંત્ર ચલાવવું હોય ત્યાં આજ્ઞાતંત્ર ઉપરથી નીચે જોઈએ. આર્યપરંપરામાં રાજસત્તામાં પણ આજ્ઞાતંત્ર ઉપરથી નીચેનું હતું. આપણી કુટુંબવ્યવસ્થામાં પણ વડીલ પાસેથી rights (અધિકારો) નીચેનાને મળે તેવી વ્યવસ્થા હતી. Powers transfer (સત્તાની સંક્રાંતિ-વહેંચણી) ઉપરથી નીચે થાય, તેમાં જ સુબદ્ધ માળખું જળવાય.

જૈનદર્શનમાં અધિકારપ્રાપ્તિનો ક્રમ :

પ્રભુએ શાસનના સર્વાધિકાર ગણધરોને આપ્યા. હવે જેને જે અધિકાર સંઘ કે શાસનના

લોકપાતાન, રાજા વૃષભલાઞ્છનઃ ॥૧૨૭॥ અનીકસ્યાઙ્ગમુત્કૃષ્ટમુત્તમાઙ્ગં તનોરિવ । રાજ્યસ્થિત્યૈ રાજહસ્તી, હસ્તિનઃ સ સમગ્રહીત્ ॥૧૨૮॥ આદિત્યતુરગસ્પર્દ્યેવાત્યુદ્ધુરકન્ધરાન્ । બન્ધુરાન્ ધારયામાસ, તુરગાન્ વૃષભધ્વજઃ ॥૧૨૯॥ સુશ્લિષ્ટકાષ્ઠઘટિતાન્, સ્યન્દનાન્ નાભિનન્દનઃ । વિમાનાનીવ ભૂસ્થાનિ, સૂત્રયામાસ ચ સ્વયમ્ ॥૧૩૦॥ સુપરીક્ષિતસત્ત્વાનાં, પત્નીનાં ચ પરિગ્રહમ્ । નાભિસૂનુસ્તદા ચક્રે, ચક્રવર્તિભવે યથા ॥૧૩૧॥ નવ્યસામ્રાજ્યસૌધસ્ય, સ્તમ્ભાનિવ બલીયસઃ । અનીકાધિપતીસ્તત્ર, સ્થાપયામાસ નાભિભૂઃ ॥૧૩૨॥ ગો-બલીવર્દ-કરભ-સૈરિભાઽશ્વતરાદિકમ્ । આદદે તદુપયોગવિદુરો હિ જગત્પતિઃ ॥૧૩૩॥

(ત્રિષષ્ટિશલાકાપુરુષચરિત્ર, પર્વ-૧, સર્ગ-૨)

૧ કુલપ્રકૃતિદેશાનાં, ધર્મજ્ઞાન્ મૃદુભાષિણઃ । મધ્યે વયસિ નિર્દોષાન્, હિતે યુક્તાનવિકલવાન્ ॥૧૩૭॥ અલુબ્ધાઞ્ચિક્ષિતાન્ દાન્તાન્, ધર્મેષુ પરિનિષ્ઠિતાન્, સ્થાપયેત્ સર્વકાર્યેષુ, રાજા ધર્માર્થરક્ષિણઃ ॥૧૨૮॥

(શ્રી વેદવ્યાસ વિરચિત મહાભારત, શાન્તિપર્વ, અધ્યાય-૧૨૦)

સંચાલન માટેના આવશ્યક હોય, તેણે તે ધર્મસંચાલનના પેટા હોદ્દાઓના અધિકાર ગણધર પાસેથી મેળવવાના રહે. કોઈ એમ ને એમ આવીને આ ધર્મશાસનમાં માથું મારે તો તે બિનઅધિકૃત-ચઢી બેઠેલો કહેવાય. આ પેટાસંચાલનના અધિકારો ગણધરોએ તે તે લાયકાતના ધોરણ પ્રમાણે અમુકને આચાર્યપદ દ્વારા, તો અમુકને ઉપાધ્યાયપદ દ્વારા, અમુકને સ્થવિર, પ્રવર્તક, ગણિ, ગણાવચ્છેદક, ગીતાર્થવૃષભ, સામાન્ય ગીતાર્થ, પ્રવર્તિની, સ્થવિરા, સાધુ, સાધ્વી અને શ્રાવક, શ્રાવિકારૂપે સૌને આપ્યા; અને ગણધરોએ પણ પ્રભુ પાસેથી પોતાને મળેલા સર્વાધિકાર પોતાની હયાતિમાં જ અંતે પોતે નીમેલા સંઘનાયક પટ્ટધરને આપ્યા; એમ કમથી આ શાસનનું તંત્ર ચાલ્યું આવે છે. તેમાં તે તે અધિકારો હાલમાં પણ જેની પાસે પરંપરાથી પ્રાપ્ત છે તેની link (સાંકળ) છેક ગણધરો સુધી છે. અમે દીક્ષા લીધી તોપણ સાધુ તરીકેના અધિકારો ગુરુના હાથે દીક્ષાપ્રદાન દ્વારા પ્રાપ્ત થયા, પ્રવચન માટે પાટ પર બેઠા તો વડીલોની આજ્ઞાથી, આગમ વાંચ્યાં તોપણ વડીલોની આજ્ઞાથી જ, શાસ્ત્ર ભણાવા, ભણાવવાના અધિકાર મળ્યા તે પણ વડીલોની આજ્ઞાથી. સત્તા અદ્વરથી ટપકી પડતી નથી. જે એમ ને એમ ઘૂસી જાય અને ચડી બેસે તે તો અધિકાર વિના બથાવી પાડનારો છે. સાધુને પણ એક-એક અધિકાર ક્રમસર પાત્રતા પ્રમાણે મળે છે. તમને અધિકારોની વહેંચણી ધર્મશાસનમાં કેવી રીતે છે તેનું ભાન જ નથી. તેની પણ એક આગવી system (પદ્ધતિ) છે, તે વિના આખું administration (વહીવટીતંત્ર) યોગ્ય રીતે ન ચાલી શકે. અત્યારે પણ દીક્ષા થાય પછી training (તાલીમ) આપીને વડીદીક્ષા કરતાં પહેલાં ઉદ્દેશ, સમુદ્દેશ બધું બોલાય છે. 'ઉદ્દેશ એટલે આ જિનાગમરૂપ શાસ્ત્રની તે વ્યક્તિ વાચના લઈ શકે છે, સમુદ્દેશમાં લીધેલ વાચનાનું વારંવાર પરાવર્તન કરીને ભણેલું દૃઢ કરવાનો અધિકાર મળે, જ્યારે અનુજ્ઞામાં બીજાને ભણાવવાનો પણ અધિકાર મળે. પ્રારંભમાં નમસ્કારમહામંત્રપૂર્વકનું સામાયિકસૂત્ર છે, અને અંત છેક દૃષ્ટિવાદના ચૌદમા પૂર્વ બિંદુસારમાં છે. દરેકના ક્રમિક ઉદ્દેશ, સમુદ્દેશ, અનુજ્ઞાના અધિકારો છે. ત્યારબાદ તેની આગળના અધિકારો છે. દીક્ષા લઈએ એટલે સામાયિકસૂત્રથી શરૂઆત થાય. જેમ જેમ તપ-ત્યાગમય ક્રિયા, અનુષ્ઠાન કરે, સાથે ગુરુવિનય આદિ ગુણપૂર્વક સ્વાધ્યાય આદિ કરે, તેમ તેમ આગમના rights (હક્કો) મળે. એમ અત્યારે પણ અધિકારો ઉપરથી નીચે જ transfer થાય છે. આ શાસનમાં વ્યવસ્થા સમુચિત છે, પાળવી જરૂરી છે. એક શાસ્ત્રની અનુજ્ઞા પછી બીજા શાસ્ત્રની, પછી ત્રીજા, ચોથા એમ ક્રમસર છેલ્લે છેદસૂત્રોની અનુજ્ઞા આવે. હાલમાં

૧. તસ્ય ચોદેશાદયઃ પ્રવર્તન્તે ઇતિ, ઉક્તં ચ-"સુઅણાણસ્સ ડહેસો સમુદેસો અણુત્રા અણુઓગો પવત્તઇ" તત્રાવાવેવોદ્ધિષ્ટસ્ય સમુદ્ધિષ્ટસ્ય સમનુજ્ઞાતસ્ય ચ સતઃ અનુયોગો ભવતી.

(દશવૈકાલિકસૂત્ર, નિર્યુક્તિ શ્લોક-૩, હરિભદ્રસૂરિજી કૃત ટીકા)

* તમુદ્દેષ્ટુમ્-'યોગવિધિક્રમેણ સમ્યગ્યોગેનાધીષ્ઠેદમિ'તિ એવમુપદેષ્ટુમિતિ ૬, । સમુદ્દેષ્ટુમ્-'યોગસામાચાર્યૈવ સ્થિરપરિચિતં કુર્વિદમિ'તિ વક્તુમિતિ ૭ । અનુજ્ઞાતુમ્-'તથૈવ સમ્યગેતદ્ ધારયાડન્વેષાં ચ પ્રવેદયે'ત્યેવમભિધાતુમિતિ ૮ ।

(પ્રતિમાશતક, શ્લોક-૬૪, ટીકા)

દૃષ્ટિવાદનો વિચ્છેદ છે, જ્યારે ભૂતકાળમાં દૃષ્ટિવાદ અને ચૌદપૂર્વની અનુજ્ઞા અંતિમમાં આવતી. આચારાંગસૂત્રની અનુજ્ઞાથી આચારિકપદ મળે, ભગવતીસૂત્રની અનુજ્ઞાથી ગણિપદ મળે, એમ પદવીઓ પણ શાસ્ત્રના અધ્યયન-અધ્યાપન સાથે connected (જોડાયેલી) છે. જેમ જેમ આગળ જાય તેમ તેમ rights (અધિકાર) ક્રમશઃ વધતા જાય. સર્વ શાસ્ત્ર ભણવા-ભણાવવાનો અધિકાર પંન્યાસને મળે. તેથી પંન્યાસ સર્વ શાસ્ત્રનું અધ્યયન કરેલા અને અધ્યાપન કરાવવા સક્ષમ હોય, છતાં તેમને સૂત્રના અનુયોગ કે જે સ્વતંત્ર ગંભીર વ્યાખ્યાન છે, તે કરવાનો અધિકાર મળતો નથી. તે અધિકાર તેમના પછીના ઉપાધ્યાયપદમાં મળે. ઉપાધ્યાયને પણ આગમોના અર્થનો અનુયોગ કરવાનો અધિકાર હોતો નથી. તે અધિકાર આચાર્યને મળે છે. ^૧તેથી જ શાસ્ત્રમાં આચાર્યપદવીનું બીજું નામ અનુયોગઅનુજ્ઞા કહ્યું છે. આચાર્યપદ સાથે સર્વ શાસ્ત્રોના સૂત્ર અને અર્થોના અનુયોગનો પણ અધિકાર પ્રાપ્ત થાય છે, છતાં જ્યાં સુધી ગુરુ આખા ગચ્છના સંચાલનની અનુજ્ઞા આપી ગચ્છાધિપતિ ન નીમે ત્યાં સુધી ગચ્છના સર્વાધિકારો પ્રાપ્ત થતા નથી. ત્યારબાદ કુલાચાર્ય બને તો કુલના સર્વ અધિકારોરૂપ અનુજ્ઞા પ્રાપ્ત થાય. તેનાથી આગળ ગણાચાર્ય બને તો ગણના સંચાલનના સર્વ અધિકારો પ્રાપ્ત થાય. અંતે સંઘાચાર્ય બને તો સમગ્ર તીર્થના સંચાલનના સર્વાધિકારોની અનુજ્ઞા પ્રાપ્ત થાય.

સભા : છેલ્લા સંઘાચાર્ય કોણ હતા ?

સાહેબજી : નજીકના ઇતિહાસ પ્રમાણે જગદ્ગુરુ પૂ. આ. શ્રી હીરસૂરીશ્વરજી મહારાજ તથા સેનસૂરીશ્વરજી મહારાજ થયા. તેમનું તપગચ્છમાં કે જે અનેક ગચ્છોના સમૂહરૂપ કહી શકાય, તેમાં એકછત્રી સામ્રાજ્ય હતું; છતાં ખરતરગચ્છ આદિ ગચ્છોના તે કાળે પણ નાયકો જુદા હતા. સમગ્ર સંઘ કે જેમાં તપગચ્છ, ખરતરગચ્છ, અચલગચ્છ, પાર્શ્વચંદ્રગચ્છ આદિ તમામ ગચ્છ કે ગચ્છોના સમૂહનો કુલ-ગણરૂપે શ્રીસંઘમાં સમાવેશ થાય, તેવા શ્રીસંઘના સર્વમાન્ય વ્યક્તિ સંઘાચાર્ય તો ત્યારેય કોઈ ન હતા.

સભા : યોગ્ય વ્યક્તિ મળે, પરંતુ તેના ગુરુ પદવી આપે તો સંઘાચાર્ય બને ને ?

સાહેબજી : આ કોઈ એક ગચ્છના ગુરુનો અધિકાર નથી કે તે સંઘાચાર્ય સ્થાપી શકે. યોગ્યને પણ પહેલાં સર્વમાન્ય બનવું જ પડે, સર્વમાન્ય બન્યા વિના ગુરુથી પણ ન નીમાય. સર્વ

૧. કિમિત્યયં પ્રસ્તાવ इत्याह -

जम्हा वयसंपन्ना कालोचिअगहिअसयलसुत्तत्था। अणुओगाणुन्नाए जोगा भणिआ जिणिदेहिं॥१३२॥

यस्माद्ब्रतसम्पन्नाः साधवः कालोचितगृहीतसकलसूत्रार्थाः, तदात्वानुयोगवन्त इत्यर्थः, 'अनुयोगाज्ञायाः' आचार्य-स्थापनारूपायाः योग्या भणिता जिनेन्द्रैः, नान्य इति गार्थार्थः॥१३२॥

(પંચવસ્તુક, સ્લોક-૧૩૨, મૂલ-ટીકા)

* વ્રતસમ્પન્નાશ્ચૈવં, કાલેન ગૃહીતસકલસૂત્રાર્થાઃ। અનુયોગાનુજ્ઞાયા, યોગ્યા ભણિતા જિનવરેન્દ્રૈઃ॥૧૩૦॥

(માર્ગપરિશુદ્ધિ)

ગચ્છાચાર્યો, કુલાચાર્યો કે ગણાચાર્યો જે વ્યક્તિને સ્વીકારવા તૈયાર હોય, તેવી સમર્થ, પુણ્યશાળી, ગુણિયલ વ્યક્તિને ગુરુ સર્વસંમતિથી સ્થાપવાની વિધિ કરાવી શકે; પરંતુ એકલા એક ગીતાર્થ ગચ્છાચાર્યના નિર્ણયથી સંઘાચાર્ય ન બની શકે. આ માટે પ્રચંડ શક્તિ, પ્રચંડ પુણ્ય અને શ્રેષ્ઠ ગુણો જોઈએ. અત્યારે જે વ્યક્તિ પોતાના જ નાના શ્રુપ કે ગચ્છમાં માન્ય ન થઈ શકે તો તે સર્વમાન્ય તો ક્યાંથી બને ? આ જાહેર ક્ષેત્ર છે. અહીં વિશાળ ફલક પર અને ઉચ્ચ પદસ્થોને પણ માન્ય બનવું તે નાનીસૂની વાત નથી. તમે તમારા ટચૂકડા ઘરમાં પણ માન્ય થઈ શકતા નથી. તેમાં તો તમારા પેટના જણેલા દીકરાઓ છે. તોય રોજ ફરિયાદ કરો છો કે સંતાન માનતાં નથી. કુટુંબમાં માન્ય થવા એવી કોઈ વિશેષ પ્રચંડ પ્રતિભા નથી જોઈતી, તોપણ તમારી હાલત કફોડી છે. અહીં તો સકલ સંઘમાન્ય બનવું તે ઘણી ઊંચી વાત છે. ^૧સંચાલન માટેની, નેતૃત્વ માટેની અનેક શક્તિઓ, દીર્ઘદૃષ્ટિ, દૃઢ નિર્ણાયકશક્તિ, શાસ્ત્રાનુસારી ઊંડી ગુરુલાઘવચિંતા, ગંભીરતા, ધૈર્ય, સત્ત્વ, સૌભાગ્ય, યશ, આદેયતા, અમોઘવચનશક્તિ, કુનેહ, નીતિશપથ આદિ અગણિત શ્રેષ્ઠ ગુણોનો ભંડાર હોય એવી વ્યક્તિ અને શ્રુતજ્ઞાનની સાક્ષાત્

૧ તત્ર કેનેતિ કથમ્ભૂતેન?, યથાભૂતેન ચ સૂરિણા વ્યાખ્યા કર્તવ્યા તથા પ્રદર્શયતે-

"દેસકુલજાઇરૂઢી સંઘયણી ધિંજુઓ અણાસંસી। અવિકત્થણો અમાઈ થિરપરિવાડી ગહિયવવકો। ૧। જિયપરિસો જિયનિદ્ધો મજ્જત્થો દેસકાલભાવઝૂ। આસન્નલલ્લપ્પિભો ણાણાવિહદેસભાસણૂ। ૨। પંચવિહે આયારે જુત્તો સુત્તત્થતદુભયવિહિઝૂ। આહરણહેઠકારણયણિણો ગાહણાકુસલો। ૩। સસમયપરસમયવિઝ ગંભીરો દિત્તિમં સિવો સોમો। ગુણસયકલિઓ જુત્તો પવયણસારં પરિકહેઠં। ૪।"

આર્યદેશોદ્ભૂતઃ સુખાવબોધવચનો ભવતીત્યતો દેશગ્રહણં, પૈતૃકં કુલમિશ્વાકવાદિ, જ્ઞાતકુલશ્ચ યથોક્તિસ્તપ્તભારવહને ન શ્રામ્યતીતિ, માતૃકી જાતિસ્તત્સંપન્નો વિનયાદિગુણવાન્ ભવતિ, "યત્રાકૃતિસ્તત્ર ગુણા વસન્તી"તિ રૂપગ્રહણં, સંહનનયૃતિયુતો વ્યાખ્યાનાદિષુ ન હેદમેતિ, અનાશંસી શ્રૌતૃભ્યો ન વસ્ત્રાદ્યાકાઙ્ક્ષતિ, અવિકત્થનો હિતમિતભાષી, અમાયી સર્વત્ર વિશ્વાસ્યઃ, સ્થિરપરિપાટિઃ પરિચિતગ્રન્થસ્ય સૂત્રાર્થગલનાસંભવાત્, ગ્રાહ્યવાક્યઃ સર્વત્રાસ્થલિતાઙ્કઃ, જિતપર્ષદ્ રાજાદિસદસિ ન ક્ષોભમુપયાતિ, જિતનિદ્રોઽપ્રમત્તત્વાન્નિદ્રાપ્રમાદિનઃ શિષ્યાન્ સુખેનૈવ પ્રબોધયતિ, મધ્યસ્થઃ શિષ્યેષુ સમચિત્તો ભવતિ, દેશકાલભાવઙ્કઃ સુખેનૈવ ગુણવદ્દેશાદૌ વિહરિષ્યતિ, આસન્નલલ્લપ્પિભો દ્રાક્ પરવાદ્યુત્તરદાનસમર્થો ભવતિ, નાનાવિધદેશભાષાવિધિજ્ઞસ્ય નાનાદેશજાઃ શિષ્યાઃ સુખં વ્યાખ્યામવભોત્સ્યન્તે, જ્ઞાનાદ્યાચારપજ્વકયુક્તઃ શ્રદ્ધેયવચનો ભવતિ, સૂત્રાર્થતદુભયવિધિજ્ઞ ઉત્સર્ગાપવાદપ્રપજ્વં યથાવદ્ જ્ઞાપયિષ્યતિ, હેતૂદાહરણનિમિત્તનયપ્રપજ્વજઃ અનાકુલો હેત્વાદીનાચષ્ટે, ગ્રાહણાકુશલો બહ્વીભિર્યુક્તિભિઃ શિષ્યાન્ બોધયતિ, સ્વસમયપરસમયજ્ઞઃ સુખેનૈવ તત્સ્થાપનોચ્છેદૌ કરિષ્યતિ, ગમ્ભીરઃ હેદસહઃ, દીપ્તિમાન્ પરાધૃષ્યઃ, શિવહેતુત્વાત્ શિવઃ, તદધિષ્ઠિતદેશે માર્યાદ્યુપશમનાત્, સૌમ્યઃ સર્વજનમનોનયનરમણીયઃ, ગુણશતકલિતઃ પ્રશ્રયાદિગુણોપેતઃ, એવંવિધઃ સૂરિઃ પ્રવચનાનુયોગે યોગ્યો ભવતિ।।

(આચારાંગસૂત્ર શ્રુતસ્કંધ-૧, ઉદ્દેશક-૧, શ્લોક-૧, શીલાંકાચાર્યકૃત ટીકા)

✽ પ્રતિરૂપ તેજ સુરૂપી, તેજસ્વી બહુ તેજ, યુગપ્રધાન તતકાલઈ, વર્તના સૂત્રસ્ય હેજ; મધુર-વાક્ય મધુભાષી, તુચ્છ નહીં ગંભીર, ધૃતિમંત તે સંતોષી, ઉપદેશક શ્રુતધીર. ૭૬ (દુહા) નવિ ઝરે મર્મ તે અપરિશ્રાવી, સૌમ્ય સંગ્રહ કરે યુક્તિ ભાવી; અકલ અવિકત્થ ને અચલશાંત, ચૌદ ગુણ એ ધરે સૂરિ દાંત. ૭૭

(પંચપરમેષ્ઠિ ગીતા)

મૂર્તિ આ પદને વ્યક્તિગત રીતે શોભાવી શકે. કલિકાળમાં આવી પુણ્ય અને ગુણના પુંજરૂપ વ્યક્તિઓ ધર્મસત્તાને પણ મળવી ઘણી દુર્લભ હોય છે. અરે ! પાંચમા આરાના પ્રારંભમાં પણ તૃતીય પટ્ટધર પ્રભવસ્વામીને સંઘનાયકની પ્રતિભા ગોતતાં તે કાળના સમર્થ સાધુ અને શ્રાવકો સમગ્રમાં પણ ન મળતાં જૈનેતર શય્યંભવભટ્ટ બ્રાહ્મણ પ્રતિ નજર દોડાવવી પડી. તે જ સૂચવે છે કે દરેક કાળમાં તે તે કાળને યોગ્ય સર્વમાન્ય, શ્રેષ્ઠ, સક્ષમ પ્રતિભા અતિ દુર્લભ છે.

સભા : એવી વ્યક્તિ ન મળે તો તીર્થની અનુજ્ઞા ન થવાથી ધર્મતીર્થનો અભાવ થાય ?

સાહેબજી : ના, ત્યારે તે તે કાળમાં શ્રીસંઘમાં વિદ્યમાન ગીતાર્થ શ્રુતધરો કોઈ પણ સંઘસંચાલનનો મહત્ત્વનો નિર્ણય આવે તો collectively (સંયુક્ત રીતે) નિર્ણય કરે, અને તેમનામાં collectively powers vested (સંયુક્ત રીતે અધિકારો સ્થાપિત) છે. તેવા સમયે એક વ્યક્તિમાં તીર્થ કે સંઘના સર્વાધિકારો vested (સ્થાપિત) નથી, સર્વ ગીતાર્થો collectively શાસ્ત્રાનુસારી નિર્ણય, માર્ગદર્શન અને સંચાલન કરી શકે; પરંતુ ^૧જ્યાં સુધી એક પણ સંવિગ્નગીતાર્થ અને તેના નિશ્રાવર્તી સાધુ-સાધ્વી-શ્રાવક-શ્રાવિકા હયાત હોય, આરાધક તરીકે વિદ્યમાન હોય, ત્યાં સુધી તીર્થનો વિચ્છેદ કે ઉચ્છેદ ન કહી શકાય; કહેનાર ધોર પાપનો ભાગી, પ્રાયશ્ચિત્તનો ભાગી બને.

સભા : એવી વ્યક્તિ નથી મળતી, તે આપણા પુણ્યનો અભાવ ?

સાહેબજી : હા, આપણા સૌના પુણ્યનો અભાવ, પણ ન મળે એટલે ગમે તેને પકડીને બેસાડી ન દેવાય. શાસ્ત્રમાં આજ્ઞા છે કે સત્તા પાત્રને સોંપે તે યોગ્ય છે, ^૧પરંતુ કુપાત્રના

૧. શુદ્ધવ્યવહાર છે ગચ્છકિરિયા થિતિ, દુષ્પસહ જાવ તીરથ કહ્વું છે નીતિ; તેહ સંવિજ્ઞગીતાર્થથી સંભવે, અવર એરંડ સમ કોણ જગ લેખવે. ૧૭

(સિદ્ધાંત-વિચાર રહસ્ય ગર્ભિત સાડા ત્રણસો ગાથાનું શ્રી સીમંધર જિન-સ્તવન ઢાળ-૧૬)

૧. કિમર્થમિયાન્ ગુણગણો ગુરોર્મૃગ્યત ઇત્યાહ-

કહ્યાવિ જિણવરિંદા, પત્તા અયરામરં પહં દાહં। આયરિણિં પવયણં, ધારિજ્જહ સંપયં સયલં। ૧૨।।
કદાપિ કસ્મિન્નપિ કાલે જિનવરેન્દ્રાઃ પથં જ્ઞાનાદ્યાત્મકં માર્ગં દત્ત્વા ભવ્યેભ્યઃ, અજરામરં જરામરણરહિતં મોક્ષં પ્રાપ્તા ભવન્તિ, તતશ્ચ તત્કાલે તદનુભાવાદેવ પ્રવચનં મર્યાદાવર્તિ વર્તેત। તદ્વિરહે પુનરાચાર્યઃ પ્રવચનં તીર્થં ચાતુર્વર્ણસંઘરૂપમાગમરૂપં ચ સાંપ્રતં યુક્તમનુચ્છંદલં મર્યાદાવર્ત્યવિસ્મૃતં ચ સકલં સવિજ્ઞાનં સંપૂર્ણં ચ ધાર્યતે ધ્રિયતે, અવિચ્યુત્યા સ્મર્યતે ચ, ન ચ ગુણવિકલૈરિદં કર્તું શક્યમ્, અતસ્તદન્વેષણં યુક્તમિતિ। ૧૨।।

(ધર્મદાસગણિ કૃતા ઉપદેશમાલા મૂલ, સિદ્ધર્ષિગણિ કૃતા હેયોપાદેયા ટીકા શ્લોક-૧૨)

* કદાચિદપિ કસ્મિન્નપિ કાલે જિનવરેન્દ્રાસ્તીર્થકરાઃ પ્રવચને મર્યાદાવિધાયિન ઇત્યર્થઃ, પથં જ્ઞાનદર્શનચારિત્રરૂપં માર્ગં 'દાહં' ઇતિ' ભવ્યેભો દત્ત્વા અજરામરં જરામરણરહિતં અર્થાન્મોક્ષં પ્રાપ્તા ભવન્તિ। તદા તીર્થકરવિરહે આચાર્યઃ પ્રવચનં તીર્થં ચતુર્વર્ણસંઘરૂપં દ્વાદશાહ્ગીશ્રુતરૂપં વા 'ધારિજ્જહ' ઇતિ, ધાર્યતે' અવ્યુચ્છિત્યા સ્મર્યતે, સંપ્રતિ તીર્થકરવિરહેણ સકલં પ્રવચનમાચાર્યે તિષ્ઠતિ, તીર્થકરાઽભાવે આચાર્યા એવ પ્રવર્તકા ઇત્યર્થઃ। ૧૨।।

(ઉપદેશમાલા રામવિજયજી કૃત ટીકા શ્લોક-૧૨)

હાથમાં સત્તા તો ન જ અપાય; નહીં તો ઊલટું ઊંધું થાય. આ સંઘાચાર્ય પણ જગતની પવિત્રમાં પવિત્ર સત્તાની પદવી છે. તે માટે ખૂબ ગંભીરતાથી વિચાર કરવાનો આવે. અરે ! પૂ. આ. શ્રી હરિભદ્રસૂરીશ્વરજી તો લખે છે કે તીર્થોચ્છેદના ભયથી પણ કુપાત્રને તો આચાર્યપદવી પણ ન અપાય, તો સંઘાચાર્યપદની વાત ક્યાં કરવી ? હા. crisisમાં (કટોકટીમાં) top સત્તાધારી વ્યક્તિના અભાવમાં પણ, ગીતાર્થોએ શાસનના સંચાલનનું સુકાન કેવી રીતે સંભાળવું ? અને તેને યોગ્ય અપવાદો શું ? તેનું પણ શાસ્ત્રમાં સ્પષ્ટ વર્ણન છે. તમારે અધૂરા જ્ઞાનથી આડી-અવળી ચિંતા કરવાની જરૂર નથી.

Rights (અધિકારો) ઉપરથી નીચે ક્રમસર આવે. ગણધરો પોતાની રીતે શાસનમાં સૌને પાત્રતા અનુસારે હોદ્દા પર નીમતા જાય, જેથી સંચાલનયોગ્ય તે તે હોદ્દાના મર્યાદિત powers transfer થતા (અધિકાર વહેંચાતા) જાય, સત્તા સોંપાતી જાય. રાજાના રાજ્યમાં જેમ administration (વહીવટીતંત્ર) હોય છે, તેમ અહીં પણ આવશે. ધર્મ એ સામાન્ય સંસ્થા નથી, ધર્મસત્તા મહાન સત્તા છે. સુરાજ્યના વ્યવસ્થાતંત્ર કરતાં જબરું વ્યવસ્થાતંત્ર અહીં પણ છે. તે પ્રવર્તાવવા ખુદ તીર્થંકરોએ તેની આઘસ્થાપના કરી છે.

સભા : અનુજ્ઞા શબ્દનો અર્થ શું ?

સાહેબજી : 'અનુજ્ઞા એટલે સંમતિ આપી કે તું કર, તને કરવાની permission, rights (મંજૂરી, અધિકાર) છે. સૂત્ર ભણાવા-ભણાવવાની અનુજ્ઞા કરી હોય, પણ તેના અનુયોગની અનુજ્ઞા ન કરી હોય તો ગંભીર વ્યાખ્યાન ન કરી શકે. આ પરથી સમજી શકાશે કે તીર્થ સ્થાપના પછી અનુશાસનનું માળખું પ્રભુએ આપ્યું છે, જેના આધારે ધર્મસત્તાનું તંત્ર ચાલશે, તે દ્વારા વિશ્વમાં લોકોત્તર ન્યાયનો ડંકો વાગશે. જોકે સંચાલનયોગ્ય બંધારણ, વહીવટીતંત્ર અને ન્યાયતંત્રની વ્યવસ્થાની વાતો તો આગળ આવશે, આ માત્ર સ્થાપનાવિધિનું વર્ણન છે.

✽ एअगुणविष्णुमुक्के जो देइ गणं पवित्तिणिपयं वा। जोऽवि पडिच्छइ नवरं सो पावइ आणमाईणि।।१३१८।। वूढो गणहरसदो गोअमपमुहेहिं पुरिससीहेहिं। जो तं ठवेइ अपत्ते जाणंतो सो महापावो।।१३१९।। कालोचिअगुणरहिओ जो अ ठवावेइ तह निविट्ठं।। जो अणुपालइ सम्मं विसुद्धभावो ससत्तीए।।१३२०।। एव पवत्तिणिसदो जो वूढो अज्जचंदणाईहिं। जो तं ठवइ अपत्ते जाणंतो सो महापावो।।१३२१।। कालोचिअगुणरहिआ जा अ ठवावेइ तह णिविट्ठं।। जो अणुपालइ सम्मं विसुद्धभावा ससत्तीए।।१३२२।। लोगमि अ उवघाओ जत्थ गुरू एरिसा तहिं सीसा। लड्डयरा अण्णेसिं अणावरो होइ अ गुणेसु।।१३२३।। गुरूअरगुणमलणाए गुरूअरबंधोत्ति ते परिच्यत्ता। तदहिअनिओअणाए आणाकोवेण अप्पावि।।१३२४।। तम्हा तित्थयराणं आराहितो जहोइअगुणेसु। दिज्ज गणं गीअत्थे णाऊण पवित्तिणिपयं वा।।१३२५।।

(પંચવસ્તુક શ્લોક-૧૩૧૮ થી ૧૩૨૫ મૂલ)

(નોંધ :- આ વિષયમાં આ શ્લોકોની ટીકા પણ ઉપયોગી છે.)

૧ સૂત્રાર્થયોરન્યપ્રદાનં પ્રદાનં પ્રત્યનુમનનં અનુજ્ઞા।

(વ્યવહારસૂત્ર ભાષ્યગાથા-૧૧૪, આ. મલયગિરિસૂરિજી કૃતા ટીકા)

૧આચાર્ય નવ બાબતમાં તીર્થકર સમાન :

સભા : તીર્થકરો સમાન આચાર્ય કહ્યા, તે બધા આચાર્ય કે માત્ર સંઘાચાર્ય ?

સાહેબજી : તેમાં સામાન્ય આચાર્ય પણ આવે, કારણ કે બંને અર્થની દેશના આપે છે, માત્ર તે ભાવાચાર્ય જોઈએ, નામના આચાર્ય ન ચાલે. આચાર્ય નવ બાબતમાં તીર્થકરની સમકક્ષ પોતાની ફરજ અદા કરે છે, તેથી તેમને તીર્થકર સમાન કહ્યા છે, સંપૂર્ણ સમાનતા તો શાસ્ત્રકારો કહેતા જ નથી; કેમ કે તીર્થકરો કેવલજ્ઞાની છે, જ્યારે આચાર્ય તો છદ્મસ્થ છે. ઉપમામાં near about similarity (નજીકની સમાનતા) લઈને વાત કરાય. જેમ તમે સામાન્યવ્યજીતો સૂત્રમાં સમણો ઇવ સાવઓ બોલો છો, એટલે કોઈ શ્રાવક માની લે કે સામાયિકમાં હું સાધુ થઈ ગયો, તો તે વાજબી નથી; કારણ કે ત્યાં સાધુ જેવો શ્રાવક થાય છે, તેમ કહ્યું છે. તમે ભાવથી સામાયિક કરો તો સાધુની નજીકની ભૂમિકામાં આવો, તે અમુક સમાનતાને આધારે છે. બાકી તો ત્યારે પણ અનુમતિના પાપમાં શ્રાવક બેઠો જ છે. માત્ર કરણ-કરાવણથી પાપનો સંપૂર્ણ ત્યાગ સાધુની જેમ છે, એ પાસાથી તુલના છે. વ્યવહારમાં પણ 'આની જેવા થઈ ગયા' અને 'આ જ થઈ ગયા' એ બે વાક્યના અર્થનો તફાવત છે, તેમ અહીં સમજવું.

અહીં આચાર્ય તીર્થકર નથી, પણ તીર્થકર સમાન છે; તે પણ નવ પ્રકારે તુલના છે, જે બધા જ ભાવાચાર્યને લાગુ પડે છે. બાકી સામાન્ય આચાર્ય કે ગચ્છાચાર્ય, કુલાચાર્ય, ગણાચાર્ય,

૧. સો ભાવસૂરિ તિત્થયરતુલ્લો જો જિણમયં પયાસેહ | જિણમયમઙ્કમંતો સો કાઠરિસો ન સપ્પુરિસો ||૧૪૭|| હિંદુ નો ખિક્ષાણે તિત્થયરો તિત્થભાવસંપત્તો | તર્હિ જાહ ન ખિક્ષવદ્ધા સૂરી વત્થાસણાઈણં ||૧૪૮|| જં સમણે જાવઈયં પવયણસારં લહેહ તં સવ્વં | અરિહમિવ તહાવાઈં સુદ્ધં નિસ્સંસઓ સવ્વં ||૧૪૯|| જહ અરિહા ઓસરણે પરિસાઈ મજ્જઙ્કિઓ પઢમજામે | વક્ષાણહ સો અણ્ણં સૂરી વિ તહા ન અન્નત્થ ||૧૫૦|| જહ તિત્થગરસ્સાણા અલંઘણિજ્જા તહા ય સૂરીણં | ન ય મંડલિણે ભુંજહ તિત્થયરો તહા ય આયરિઓ ||૧૫૧|| સવ્વેસિં પૂયણિજ્જો તિત્થયરો જહ તહા ય આયરિઓ | પરિસહવગ્ગે અમ્મોઓ જિણુવ્વ સૂરી વિ ધમ્મકણે ||૧૫૨|| ચિંતહ ન લોગકજ્જં વિકત્થણં કુણહ નેવ સંલાવં | ઇક્કો ચિદ્દહ ધમ્મઙ્ગાણે નિસ્સંગયારત્તો ||૧૫૩|| એવં તિત્થયરસમં નવહા સૂરીણ ભાસિયં સમણે | તસ્સાણાણે વટ્ટણ-મુલ્લાવણમિત્થ ધમ્મસ્સ ||૧૫૪||

(સંબોધપ્રકરણ ગુરુસ્વરૂપઅધિકાર)

✽ વ્યાખ્યા-સ સૂરિસ્તીર્થકરસમઃ સર્વાચાર્યગુણયુક્તતયા સુધર્માદિવત્ તીર્થકરકલ્પો વિજ્ઞેયઃ, ન ચ વાચ્યં ચતુસ્ત્રિંશદ-તિશયાદિગુણવિરાજમાનસ્ય તીર્થકરસ્યોપમા સૂરેસ્તદ્વિકલસ્યાનુચિતા, યથા તીર્થકરોડર્થ ભાષતે એવાચાર્યોડયર્થમેવ ભાષતે, તથા યથા તીર્થકર ઉત્પન્નકેવલજ્ઞાનો ભિક્ષાર્થ ન હિણ્ડતે એવાચાર્યોડપિ ભિક્ષાર્થ ન હિણ્ડતે, इत्याद्यनेकप्रकारैस्तीर्थकरा-नुकारित्वस्य सर्वयतिभ्योऽतिशायित्वस्य परमोपकारित्वादेश्च ख्यापनार्थं तस्याः न्याय्यतरत्वात् | किञ्च-श्रीमहानिशीथपञ्चमा-ध्ययनेऽपि भावाचार्यस्य तीर्थकरसाम्यमुक्तम् | यथा-"से भयवं! किं तित्थयरसंतिअं आणं नाइक्कमिज्जा, उदाहु आयरिअसंतिअं? गोअमा! चउव्विहा आयरिया भवन्ति, तं नामायरिआ ठवणायरिया दव्वायरिया भावायरिया, तत्थ णं जे ते भावायरिआ ते तित्थयरसमा चेव दट्ठ्वा, तेसिं संतिअं आणं नाइक्कमेज्ज" ति स कः यः सम्यग्-यथास्थितं जिनमतं-जगत्प्रभुदर्शनं नैगमसङ्ग्रहव्यवहारऋजुसूत्रशब्दसमभिरूढैर्बभूतरूपनयसप्तकात्मकं प्रकाशयति-भव्यानां दर्शयतीत्यर्थः |

(ગચ્છાચાર પયત્રા શ્લોક-૨૭, વિજયવિમલગણિ ટીકા)

સંઘાચાર્ય સૌની post (પદવી) જુદી-જુદી છે. દરેકના અધિકારો અને કર્તવ્યો પણ જુદાં-જુદાં છે, જેનું વર્ણન આગળ આવશે. અહીં આચાર્યોમાં પરસ્પર તફાવત સંચાલનના અધિકારો અંગે છે, જ્યારે તીર્થંકર સંચાલનથી પર છે. તેથી આચાર્યની નવ પ્રકારે તીર્થંકર સાથે તુલના તો તીર્થંકરનાં કર્તવ્ય અને આચાર્યનાં કર્તવ્યની સમાનતાની અપેક્ષાએ છે, જે તમામ ભાવાચાર્યોમાં સંગત હોય છે. તીર્થંકરો સર્વાધિકાર ગણાધરોને, ગણાધરો તે સર્વાધિકાર પોતાના પટ્ટધરને, તે તેમના પટ્ટધરને એમ અધિકારની પરંપરા પણ અવિચ્છિન્નપણે ચાલે. અત્યારે પ્રભુના ધર્મશાસનમાં રહેલા અમારા કે તમારા હક્કોની પણ મૂળભૂત link (કડી) તો ગણાધરો અને તીર્થંકરો સાથે પ્રસ્થાપિત જોઈએ જ; કારણ કે ધર્મશાસનમાં અધિકારના મૂળ અધિષ્ઠાતા તો તીર્થંકરો જ છે. વળી, કર્તવ્યોમાં આડા-અવળા થઈએ તો અમે પણ cancel (રદ) થઈ જઈએ, તેમ તમે પણ થાઓ જ. જેને રાજ્યમાં રહેવું હોય તેણે રાજ્યના કાયદા પ્રમાણે વર્તવું પડે, જો તૈયાર ન હોય તો સજાપાત્ર થાય. તેમ અહીંના તંત્રની વ્યવસ્થા અનુસરવા તૈયાર ન હો તો દંડપાત્ર બનો, અને તે પણ લોકોત્તર દંડને પાત્ર. કર્મસત્તાનો જ દંડ નહીં, ધર્મસત્તાનો પણ દંડ છે, અહીં ન્યાયતંત્ર છે.

આ શાસનમાં જન્મ્યા છો, વર્ષો સુધી શાસનમાં રહ્યા, પણ આ શાસનને ઓળખ્યું નહીં, ખાલી તેની જય બોલતાં શીખ્યા છો. બાકી તમારા આત્માને સુરક્ષિત કરવો હોય તો ધર્મસત્તાને શરણો જવું જ પડશે, નહીં તો કર્મસત્તા દમન કરવા બેઠી જ છે. સુરાજ્યની બહાર નીકળ્યા એટલે જંગલ મળે, જ્યાં કોઈ કોઈનું ઘણી નથી. તેમાં કમોતે મરવાનું જ આવે. તમને કર્મસત્તાની ભેંકારતા-ભયંકરતા-જંગલિયત દેખાવી જોઈએ. સામે ધર્મસત્તા જ આધાર છે, તે પણ નિશ્ચિત દેખાવું જોઈએ. ચોરની પલ્લીમાં ફસાઈને ઘણો ત્રાસ ભોગવીને આવ્યો હોય તે રાજસત્તાને કહે કે મને સાચવજો, તેમ કર્મસત્તાએ આપણા પર અત્યાર સુધી વીંઝેલો કોરડો સમજાય તો તેમાંથી બહાર નીકળવા ધર્મસત્તાને વિનંતિપૂર્વક સ્વીકારીએ; માત્ર લોકોત્તરન્યાય અને ધર્મસત્તાનો સંબંધ સ્પષ્ટ સમજાવો જોઈએ.

સિદ્ધં સિદ્ધત્થાણં, ઠાણમણીવમસુહં ઠવગયાણં ।

કુસમયવિસાસણં, સાસણં જિણાણં ઠવજિણાણં ॥૧॥

(સન્નતિતર્ક પ્રકરણ૦ શ્લોક-૧)

અનંત ઉપકારી, અનંત જ્ઞાની શ્રી તીર્થંકર પરમાત્મા મહામંગલકારી અને સર્વોત્કૃષ્ટ એવા આ ધર્મતીર્થની સ્થાપના કરે છે.

તીર્થંકરો અંતિમ ભવમાં સ્વબળથી સાધના કરી સર્વ ધાતિકર્મોના ક્ષયપૂર્વક સર્વજ્ઞ, સર્વદર્શી, અર્હન્ થાય છે. અર્હન્ પદ પામેલા તીર્થંકરોનું તે અવસરે ગુણરૂપ ઐશ્વર્ય પરાકાષ્ઠાનું હોય છે. પ્રભુ ક્ષાયિક ભાવોમાં વર્તતા હોય છે. તેમના આત્મામાં જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્ર, વીર્ય આદિ ગુણો ક્ષાયિક ભાવના પ્રગટ થયા છે. આત્માની આંતર શક્તિઓ સોળે કળાએ વિકસી છે; કારણ કે ગુણનો ઘાત કરનારાં ધાતિકર્મો સંપૂર્ણ નાશ પામ્યાં છે, જે રહ્યાં છે તે અધાતિકર્મો છે. તે પણ પ્રાયઃ શ્રેષ્ઠ વખાણવાલાયક પુણ્યપ્રકૃતિઓ રહી છે. કેવલજ્ઞાન પછી પ્રભુના આત્મા પર જે કંઈ કર્મોનો જથ્થો છે, તે સમગ્ર વિશ્વને આશીર્વાદરૂપ બને તેવા શ્રેષ્ઠ નિરવધ પુણ્યાનુબંધીપુણ્યકર્મનો સંચય છે. તેનાથી જ જગદ્દુદારનું શ્રેષ્ઠ પરોપકારરૂપ કાર્ય થાય છે. ભાવતીર્થંકરને ગુણનો અવરોધ કરે તેવું એકે કર્મ નથી. તેથી ગુણરૂપ ઐશ્વર્ય પરાકાષ્ઠાનું ખીલેલું છે. વળી, પુણ્યલક્ષ્મીનો વિપાક પણ પરાકાષ્ઠાનો છે. તેથી આ સંસારમાં દેહધારી ઈશ્વર. પરમેશ્વર તીર્થંકરો જ છે. જૈનદર્શન પૂર્ણ પરમેશ્વરનો અવતાર માનતું નથી, પણ આવા દેહમાં વર્તતા ઉત્કૃષ્ટ ગુણલક્ષ્મી અને ઉત્કૃષ્ટ ધર્મઐશ્વર્યવાળાને જ દેહધારી પરમેશ્વર સ્વીકારે છે. તેમના આત્મા પર હજુ દેહને ટકાવનારું અધાતિકર્મ (પ્રારબ્ધકર્મ) બાકી છે. તે પૂરું થતાં દેહના વિલયપૂર્વક નિર્વાણ, મુક્તિની પ્રાપ્તિ થશે, ત્યારથી તીર્થંકરો પણ સિદ્ધ પરમેશ્વર કહેવાશે. પૃથ્વીતલ પર લોકને દૃશ્ય પરમેશ્વર ભાવતીર્થંકરો છે.

ધર્મતીર્થનું પ્રતીક સમવસરણયુક્ત ચૈત્યવૃક્ષ :

અર્હત્ બનેલા તીર્થંકરોની દેવતાઓ ભક્તિથી ચોત્રીસ અતિશય અને અષ્ટ પ્રાતિહાર્ય દ્વારા પૂજા કરે છે, જે પરમાત્માની શ્રેષ્ઠ પૂજા છે. આ દેવતાઓ ભક્તિરૂપે જે ઓગણીશ અતિશયો વિકુર્વે છે, તે સૌમાં પ્રભુ પ્રત્યેની ભક્તિરૂપે જો કોઈ ઉત્કૃષ્ટ અર્ધ્ય હોય તો તે તીર્થંકરની દેશનાભૂમિની રચના છે, જ્યાં તીર્થંકરો ધર્મનો પ્રતિબોધ કરે છે, ધર્મસત્તાની સ્થાપના કરે છે, જેથી ધર્મ સતત વહેતો રહે છે. ^૧જ્યાં જગતના સર્વ મિથ્યામતોનું તીર્થંકરો ખંડન કરે છે અને

૧. અથવા અન્યથા ભાવસમવસરણં નિર્યુક્તિકૃદેવ દર્શયતિ-ક્રિયાં-જીવાદિપદાર્થોઽસ્તીત્યાદિકાં વદિતું શીલં યેષાં તે ક્રિયાવાદિનઃ, એતદ્વિપર્યસ્તા અક્રિયાવાદિનઃ, તથા અજ્ઞાનિનો-જ્ઞાનનિહ્નવવાદિનઃ તથા 'વૈનયિકા' -વિનયેન ચરન્તિ તત્પ્રયોજના વા વૈનયિકાઃ, એષાં ચતુર્ણામપિ સપ્રભેદાનામાક્ષેપં કૃત્વા યત્ર વિક્ષેપઃ ક્રિયતે તદ્ભાવસમવસરણમિતિ ।

(સૂત્રકૃતાંગસૂત્ર પ્રથમ શ્રુતસ્કંધ, અધ્યયન - ૧૨, શ્લોક ૧૧૬ થી ૧૧૮ ટીકા)

સર્વ સમ્યગ્ મતોનું સ્થાપન કરે છે, તેવા સમવસરણની રચના એ પરમાત્મા પ્રત્યેની દેવોની ઉત્કૃષ્ટ ભક્તિ છે. અર્હન્ એવા પ્રભુને દેશના માટે દેવતાઓ ઉમળકાથી સમવસરણની રચના કરે છે ત્યારે, તેમની ભક્તિમાં કોઈ કમીના નથી દેખાતી. આમ તો તીર્થંકરો જન્મે ત્યારથી પાંચ રૂપો આદિથી અનેક પ્રકારે ઇન્દ્રો ભક્તિ કરે છે, તેમને પ્રભુનું નાનામાં નાનું સેવાનું કાર્ય પણ હું કરું તેવો ભાવ છે; પરંતુ ઉત્કૃષ્ટ ભક્તિ માટેની પ્રભુના આત્મામાં જે ગુણસમૃદ્ધિ જોઈએ તે કેવલજ્ઞાન પછી જ પ્રગટે છે. તેથી ઉત્કૃષ્ટ પૂજા વિવેકી ઇન્દ્રો ત્યારે જ કરે છે. આ સર્વશ્રેષ્ઠ ભક્તિનું ઉત્તમ દૃષ્ટાંત સમવસરણયુક્ત ચૈત્યવૃક્ષ છે, જેને ધર્મતીર્થનું પ્રતીક ગણ્યું છે.

કોઈ પૂછે કે પ્રભુએ ધર્મતીર્થ સ્થાપ્યું તે ધર્મતીર્થ પ્રત્યે બહુમાન-ભક્તિ અભિવ્યક્ત કરવા આલંબનરૂપ પ્રતીક શું ? તો તે સમવસરણયુક્ત ચૈત્યવૃક્ષ છે, જેમ દરેક દેશનાં પ્રતીક ધ્વજ હોય છે. ભારત દેશનું પણ પ્રતીક ત્રિરંગી રાષ્ટ્રધ્વજ છે જ. જેને ભારતદેશ પ્રત્યે અહોભાવ વ્યક્ત કરવો હોય તો તે રાષ્ટ્રધ્વજને સલામ-નમન કરે છે. દેશભક્તિ બતાવવા રાષ્ટ્રધ્વજને સલામી અપાય છે. તમારા વડાપ્રધાન કે રાષ્ટ્રપ્રમુખ પણ રાષ્ટ્રધ્વજ પાસે ઝૂકીને ઊભા રહે છે. તેની અદબ-માન જાળવે છે. બીજા દેશોમાં પણ ભારતને status (મોભો) આપવું હોય તો ભારતનો ધ્વજ માનભરે મૂકવામાં આવે છે. U.N.O.માં (સંયુક્ત રાષ્ટ્રસંઘમાં) પણ ભારતદેશના પ્રતીક તરીકે ભારતનો રાષ્ટ્રધ્વજ યોગ્ય જગાએ ફરકતો હોય છે. દરેક દેશમાં indian embassy (ભારતીય એલચી ખાતાની કચેરી) પર ભારતનો રાષ્ટ્રધ્વજ હશે. આ રીતે દરેક દેશ પોતાના રાષ્ટ્રનાં પ્રતીક રાખે છે, જેના બહુમાનથી રાષ્ટ્રીય કે આંતરરાષ્ટ્રીય ક્ષેત્રે તે તે રાષ્ટ્ર પ્રત્યે બહુમાનની અભિવ્યક્તિ કરાય છે. તેમ ધર્મતીર્થનું પ્રતીક સમવસરણયુક્ત ચૈત્યવૃક્ષ છે. 'તીર્થંકરો પણ તેને પ્રદક્ષિણા કરી 'નમો તિત્થસ્સ' બોલી નમસ્કાર કરે છે. ભાવતીર્થંકર પ્રભુ સ્વયં પ્રતીકને પ્રદક્ષિણા કરે. ગણધર ભગવંતો, કેવલી ભગવંતો, મન:પર્યવજ્ઞાનીઓ, અવધિજ્ઞાનીઓ, ચૌદપૂર્વીઓ, દશપૂર્વધર આદિ શ્રુતકેવલીઓ, લબ્ધિસંપન્ન મહાત્માઓ, વાદીમુનિઓ આદિ ચતુર્વિધ

૧. પૂર્વદ્વારાઽવિશન્ સાધુ-સાધ્વી-વૈમાનિકસ્ત્રિયઃ । પ્રદક્ષિણીકૃત્ય નેમુર્જિનં તીર્થં ચ ભક્તિતઃ ॥૧૩૪॥ પ્રાકારે પ્રથમે તત્ર ધર્મારામમહાદ્રુમાઃ । પૂર્વદક્ષિણદિશ્યાસાઞ્ચક્રિરે સર્વસાધ્વઃ ॥૧૩૫॥ તેષાં ચ પૃષ્ઠતસ્તસ્થુરૂર્ધ્વા વૈમાનિકસ્ત્રિયઃ । તાસાં ચ પૃષ્ઠતસ્તસ્થુસ્તથૈવ ત્રિતિનીગણાઃ ॥૧૩૬॥ પ્રવિશ્ય દક્ષિણદ્વારા પ્રાગ્વિધાનેન નૈઋતે । તસ્થુર્ભવનેશજ્યોતિર્વ્યન્તરાણાં સ્ત્રિયઃ ક્રમાત્ ॥૧૩૭॥ પ્રવિશ્ય પશ્ચિમદ્વારા, તદ્વત્ત્વાઽવતસ્થિરે । મરુદિશિ ભવનેશજ્યોતિષ્કવ્યન્તરાઃ ક્રમાત્ ॥૧૩૮॥

(ત્રિષ્ટિશલાકાપુરુષચરિત્ર, પર્વ-૧, સર્ગ-૬)

✽ તતઃ પ્રવિશ્ય કિં કરોતિ? इत्याह-

आयाहिण पुव्वमुहो, तिदिसिं पडिरुदया य देवकया । जेह्मगणी अन्नो वा, दाहिणपुव्वे अदूरग्मि ॥११८३॥ "आयाहिण" ति भगवान् चैत्यद्रुमस्य प्रदक्षिणां विधाय पूर्वमुखः सिंहासनमध्यास्ते । यासु च दिक्षु भगवतो मुखं न भवति तासु तिसृष्वपि तीर्थकराकारधारकाणि सिंहासन-चामर-च्छत्र-धर्मचक्रालंकृतानि प्रतिरूपकाणि देवकृतानि भवन्ति, यथा सर्वोऽपि लोको जानीते 'भगवानस्माकं पुरतः कथयति' ।

(बृहत्कल्पसूत्र भाग-२, निर्युक्ति श्लोक-११८३, मूल-टीका)

શ્રીસંઘ, સૌ આવીને પ્રતીકને નમસ્કાર કરશે. પ્રતીકને બહુમાનથી નમસ્કાર કરવામાં ધર્મતીર્થને જ નમસ્કાર થાય છે, જેમ રાષ્ટ્રધ્વજના બહુમાનથી રાષ્ટ્રનું બહુમાન થાય છે તેમ.

સભા : વૃક્ષ સચિત્ત હોય છે ?

સાહેબજી : ના, તે દેવતારચિત છે.

ધર્મતીર્થના પ્રતીકનો મહિમા - ઉત્કૃષ્ટ ફળ કેવલજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ :

આ પ્રતીકનો જૈનશાસનમાં એટલો મહિમા છે કે તમને કલ્પના જ નહીં હોય. જોકે આવું સુંદર પ્રતીક પણ જગતમાં કોઈનું નથી; છતાં તેને જે રીતે જિનશાસનમાં મહત્ત્વ અપાયું છે તે નહિ સમજનારા તેને ગૌણ કરી દે છે; પરંતુ વાસ્તવમાં શાસનમાં તો વ્યવહાર એવો છે કે જેને સમ્યક્ત્વ ઉચ્ચરાવવું હોય, નાનું સરખું પણ વ્રત ગ્રહણ કરવું હોય કે છોક યાવજીજીવ સામાયિકગ્રહણરૂપ દીક્ષા, પંચમહાવ્રતગ્રહણરૂપ વડીદીક્ષા, ગણિપદ, પંન્યાસપદ, ઉપાધ્યાયપદ, આચાર્યપદ, ગચ્છાધિપતિપદ, પ્રવર્તિનીપદ આદિ તમામ પદપ્રદાનની વિધિઓ કે જેમાં અધિકારો સુપ્રત કરવાના હોય છે, તેનાં અનુષ્ઠાન કે ક્રિયા કરવી હોય તો શાસ્ત્રમાં લખ્યું કે નાણ સમક્ષ કરવાની. નાણ એટલે ધર્મતીર્થનું પ્રતીક સમવસરણયુક્ત ચૈત્યવૃક્ષ. નાણ શબ્દ એટલા માટે વપરાય છે કે આખા જગતમાં સમ્યગ્જ્ઞાન આ ધર્મદેશનાભૂમિસ્વરૂપ સમવસરણમાંથી ફેલાયું છે. પાંચે જ્ઞાનમાં એક અપેક્ષાએ શ્રુતજ્ઞાન જ મુખ્ય છે, જેનો મૂળ સ્રોત સમવસરણમાંથી વહે છે. ત્યાંથી ચીંધાયેલા માર્ગે જવાથી સૌ કોઈ ભવ્યજીવોને આત્મામાં તમામ જ્ઞાનો પ્રગટે છે. સર્વ જ્ઞાનનું મુખ્ય આલંબન છે, તેથી તે નાણ કહેવાય છે. તે જ ધર્મતીર્થનું પ્રતીક છે. તેની સાક્ષીએ જ જિનશાસનનાં સર્વ કાર્યો કરવાનાં છે. ઉત્તમ કાર્યોમાં તીર્થંકર અને ધર્મતીર્થની સાક્ષીએ કામ કરવાનું હોય છે.

સભા : સાક્ષીમાં તો આ સ્થાપનાચાર્યજી ચાલે ને ? કે નાણ જોઈએ ?

સાહેબજી : દેશનામાં ત્રણ ગઢરૂપ સમવસરણમાં સ્થાપેલા આચાર્ય ચાલે; કેમ કે દેશના તો પ્રભુની ગેરહાજરીમાં બીજા પ્રહરે ગણધર ભગવંત પણ આપે જ છે. તેમાં માત્ર ધર્મતીર્થની જ સાક્ષી હોય છે. જ્યારે વ્રત-દીક્ષા વગેરે તો સમવસરણમાં ભાવતીર્થંકર કે સ્થાપનાતીર્થંકરની સાક્ષીએ જ કરવાની વિધિ છે. આપણા જીવનમાં પ્રત્યેક નવા ધર્મનો સ્વીકાર ધર્મતીર્થ(નાણ)ની સાક્ષીએ કરવાનો છે. આ પ્રતીક પણ ધર્મકાર્યમાં પ્રાણરૂપ આલંબન છે. તેને અવલંબીને જ ધર્મના શ્રેષ્ઠ સંકલ્પો કરવાના છે. રાષ્ટ્રના મહત્ત્વના કામમાં જેમ રાષ્ટ્રધ્વજને ગૌરવ સાથે મુકાય છે, બધા તેનું મહત્ત્વ સાચવે છે, વ્યવહારમાં અહોભાવ-ભક્તિ વ્યક્ત કરે છે, તે ન કરે તો તે દેશભક્ત નથી, એમ કહેવાય છે, ધ્વજના અપમાનમાં સમગ્ર રાષ્ટ્રનું અપમાન મનાય છે; કારણ કે તે રાજસત્તાનું પ્રતીક છે; તેમ અહીં તીર્થંકરોએ સ્થાપેલ ધર્મસત્તાનું પ્રતીક આ સમવસરણયુક્ત ચૈત્યવૃક્ષ છે. તીર્થંકરથી આરંભીને બારે પર્ષદારૂપ સકલ શ્રીસંઘ તેને બહુમાન-ભક્તિપૂર્વક ઝૂકીને નમસ્કાર કરે છે.

સભા : ચૈત્યવૃક્ષમાં ગુણ નથી, તોપણ ભગવાન પગે લાગે છે ?

સાહેબજી : ગુણ નથી તે વાત ખોટી છે. અશોકવૃક્ષને શોક આદિ અશુભભાવોનું નાશક કહ્યું છે. વનસ્પતિશાસ્ત્રમાં પણ અશોકવૃક્ષના ઘણા ગુણો કહ્યા છે, અને ઉપરનું ચૈત્યવૃક્ષ પ્રભુ જેના સાંનિધ્યમાં કેવલજ્ઞાન પામ્યા છે તેવું શુભવૃક્ષ છે. વળી આકૃતિ જ ખાલી નથી જોવાની; તે પ્રતીક કોનું છે, તેનું મહત્ત્વ છે. જેમ રાષ્ટ્રધ્વજ તો કાપડમાંથી બને છે, છતાં તમારા વડાપ્રધાનો પણ ઝૂકે છે. જોકે ધ્વજની આકૃતિમાં પણ રંગો અને ડીઝાઇન દ્વારા ચોક્કસ રાષ્ટ્રીય ભાવોની અભિવ્યક્તિ તો હોય જ છે. જ્યારે અહીં તો શુભનાં નિમિત્ત ગુણકારી વૃક્ષો જ છે. વળી, પ્રતીકરૂપે અભિવ્યક્તિ તો શ્રેષ્ઠ તત્ત્વની જ કરે છે. આ સૃષ્ટિમાં ધર્મદેશના પ્રવર્તાવવાનું નિમિત્ત તો આ સમવસરણયુક્ત ચૈત્યવૃક્ષ જ બને છે. દ્રવ્યતીર્થનું આગળ વર્ણન સાંભળ્યું એમાં જડ શુભ નિમિત્તોનો પણ ગુણકારી મહિમા સમજાવ્યો જ છે. જેમ આ ઓઘો જડ છે, છતાં અમે પણ તેને માન આપીએ. તમે હાથ જોડી પગે લાગો છો.

સભા : તે જયણાનું સાધન છે.

સાહેબજી : તો આ તો સમગ્ર ધર્મ પ્રવર્તાવવાનું આલંબન છે. જો ઉપકરણરૂપ દ્રવ્યતીર્થ ઓઘાને વંદન કરીએ તો સમગ્ર ધર્મતીર્થ જેનાથી અભિવ્યક્ત થાય તેવા આલંબનરૂપ દ્રવ્યતીર્થ સમવસરણયુક્ત ચૈત્યવૃક્ષને પ્રતીક તરીકે નમવામાં શું વાંધો ?

સભા : તેને પ્રતીક તરીકે લેવામાં શું કારણ ?

સાહેબજી : જગતમાં ધર્મશાસન પ્રવર્તાવવાની ક્ષમતા તીર્થંકરોને પણ કેવલ્યલક્ષ્મીની પ્રાપ્તિથી થાય છે, અને વીતરાગ-સર્વજ્ઞ બનવા દ્વારા તેમની સાધના પરિપૂર્ણ થાય છે તેમાં સાક્ષી આ શુકનવંતુ વૃક્ષ બને છે, તે જ પ્રભુના અર્હન્ થવા યોગ્ય ભાવોથી વાસિત થાય છે. વળી સમવસરણ તો દેવો ધર્મશાસન પ્રવર્તાવવાના અવસરે શ્રેષ્ઠ દેશનાભૂમિરૂપે વિકુર્વે છે, જે તેમની ભક્તિ છે. ઉત્કટ ભક્તિના કારણે દેવતાઓ પોતાની પૂરી શક્તિથી તે પ્રવચનભૂમિને શણગારે છે. તેમાં પ્રભુને બિરાજમાન થવાના સ્થાન પર આ અશોકવૃક્ષ કે ચૈત્યવૃક્ષ જે પ્રભુને કેવલ્યલક્ષ્મી કે અર્હન્ પદની પ્રાપ્તિમાં સાક્ષી બન્યું છે, તેને સ્મૃતિરૂપે શણગારીને દેવતાઓ પ્રભુ અને સકલ શ્રીસંઘના મસ્તક પર છાંયે તે રીતે વિકુર્વે છે, જે ધર્મ પ્રવર્તનનું સમુચિત આલંબન જ છે. હવે આ ભાઈ (શ્રોતા) પૂછે છે કે વૃક્ષ કેમ બનાવ્યું ? તાડપત્રી કેમ ન નાંખી ? પરંતુ આનાથી ઊંચી શોભા અને મંગલકારી શુભનિમિત્ત તમે ગોઠવી શકતા હો તો બતાવો. અરે ! ચકવર્તી કે ઇન્દ્રોના પણ વૈભવ જ્યાં ઝાંખા પડે તેવી આ સમવસરણ અને ચૈત્યવૃક્ષની શોભા છે.

સભા : અત્યારે તો આ ત્રણ ટેબલ જ છે, તેનું શું ?

સાહેબજી : તમારું જેવું હૈયું હોય તેવું કરો. ભક્તિ કરવા હૃદયની વિશાળતા, ઉદારતા, શ્રેષ્ઠ શુભભાવ આદિ ઘણું જોઈએ, તે નથી તેની આ સાખ છે. બાકી ધર્મતીર્થના પ્રતીકરૂપ

સમવસરણની ચૈત્યવૃક્ષ સાથે આબેહૂબ પ્રતિકૃતિ બનાવો તો લોકો જોઈને મોઢામાં આંગળાં નાખી જાય. તમારું ત્રિગુણું જોઈને મશ્કરી લાગે તેવું છે. શાસ્ત્રમાં જેવું સમવસરણનું વર્ણન છે તેવી નખશિખ પ્રતિકૃતિ તો મેં પણ ક્યાંય જોઈ નથી. માત્ર તેની એક નાની પણ સંપૂર્ણ પ્રતિકૃતિ બને તો જોનારના રુવાંટાં ખડાં થઈ જાય; દુનિયામાં આવી સુંદર આકૃતિ બીજે ક્યાંય ન હોય તેવી રમણીય કલાકૃતિ બને. સમવસરણની રચનામાં ધર્મદેશના અવસરે પ્રગટતું તીર્થકરોનું ઉત્કૃષ્ટ ઐશ્વર્ય અભિવ્યક્ત થાય છે. ધર્મસત્તા મહાસત્તા છે, તેના ઐશ્વર્યની તોલે આ વિશ્વમાં કોઈ નથી, તેની પ્રત્યક્ષ પ્રતીતિ કરાવનાર આ સમવસરણ છે.

‘સામાન્ય સંયોગોમાં અમને તીર્થયાત્રા કરવાની ના કહી છે. સાધુ માટે સંયમયાત્રા પ્રધાન છે, છતાં સમવસરણ રચાયું હોય તો દર્શન કરવા અવશ્ય જવાનું કહ્યું.

સભા : સ્તવનમાં તો કહ્યું છે કે “ગુરુ સાથે પદ ચરિયે” ?

સાહેબજી : તે તો ૨તમે ધર્મપ્રભાવનાના કારણરૂપ છ’રિ પાણિત સંઘ લઈને જાઓ તો ગુરુ પણ તીર્થયાત્રામાં અવશ્ય આવે. ત્યાં ઉદ્દેશ શાસનપ્રભાવનાનો હોવાથી આજ્ઞા છે; પરંતુ એમ ને એમ તીર્થયાત્રા કરવા જવાની સાધુને શાસ્ત્રમાં ના છે, જ્યારે તમારા માટે ખાસ આજ્ઞા છે. અમારે સંયમયાત્રા મૂકી, ખાસ તીર્થયાત્રા કરવાનો આદેશ નથી, છતાં સંયમયાત્રાના પાલનરૂપ વિહાર કરતાં વચ્ચે જે તીર્થો આવે ત્યાં તો અવશ્ય વંદના-ભક્તિ કરવાની આજ્ઞા છે. માત્ર તેના માટે જ special વિહાર કરવાની ના છે.

સાધુએ સંયમ કરતાં દ્રવ્યતીર્થનું મહત્વ ઓછું આંકવાનું. બહુ વિચારીને શાસ્ત્રે આ આજ્ઞા કરી છે; કેમ કે સંયમયાત્રા એ ભાવતીર્થ છે, તેની ઉપાસનામાં અધિક લાભ છે; જ્યારે તીર્થભૂમિઓ દ્રવ્યતીર્થ છે. છતાં તે જ ૩શાસ્ત્રોએ સાધુને આજ્ઞા કરી છે કે આજુબાજુમાં જો

૧. જહા “इच्छायारेणं ण कप्पइ तित्थजत्तं गंतुं सुविहियाणं ता जाव णं बोलेइ जत्तं ताव णं अहं तुम्हे चंदप्पहं वंदावेहामि।” अण्णं च-जत्ताए गएहि असंजमे पडिवज्जइ। एएणं कारणेणं तित्थयत्ता पडिसेहिज्जइ।

(મહાનિશિથ સૂત્ર નવળીયસાર નામક પંચમ અધ્યયન)

૨. પ્રવચનતીર્થપ્રભાવના, વીશમું સ્થાનક જાણો રે; વિદ્યાનિમિત્ત ઉપદેશ તપે, ઉત્પત્તિ કરે સુપ્રમાણો રે. શ્રીજિન૦ ૭૧. તીર્થપ્રતિષ્ઠાયાત્રારા, સાહભિવત્સલ આદિ રે; ધર્મકથા વિધિશું કરે, ટાળી સયલ પ્રમાદ રે. શ્રીજિન૦ ૭૨. ‘નમો તીત્થસ્સ’ પદ ચિંતીએ, કાઉસગ્ગ લોગસ્સ ચાર રે; મેરુપ્રભનરપતિની પરે, પામે જિનપદ સાર રે. શ્રીજિન૦ ૭૩. પૂર્વસ્થાનક સવિ એહમાં, માવે તિણે કરી બળિયો રે; એક એકમાં વધતા વિધે, કરતાં પાતિક ટળિયો રે. શ્રીજિન૦ ૭૪.

(જ્ઞાનવિમલસૂરિજી કૃત વીશસ્થાનકતપનું સ્તવન ઢાળ-૫)

૩. ગતં સમવસરણદ્વારમ્। અથ “કેવચ્ચ” તિ દ્વારમ્। કિયતો ભૂભાગાદવશ્યં સમવસરણે આગન્તવ્યમ્? इत्याह-

जत्थ अपुव्वोसरणं, न दिट्ठपुव्वं व जेण समणेणं। बारसहिं जोयणेहिं, सो एइ अणागमे लहुगा।।११९५।।
यत्र नगरादौ ‘अपूर्वं समवसरणं’ विवक्षिततीर्थकरापेक्षया अभूतपूर्वं येन वा श्रमणेन न दृष्टपूर्वं स द्वादशभ्यो योजनेभ्यो

તીર્થંકર પરમાત્માનું સમવસરણ રચાયું હોય, તો બાર યોજન (આજના લગભગ ૧૫૫ કિલોમીટર) સુધી ખાસ વિહાર કરીને પણ તેનાં દર્શન કરવા જવું. શક્તિ છતાં જે સાધુ દર્શન કરવા ન જાય તો તેને પ્રાયશ્ચિત્ત કહ્યું છે. અહીં એ પણ વિશેષતા ધ્યાન રાખવાની કે તીર્થંકર આજુબાજુમાં વિચરતા પધાર્યા હોય તો ખાસ આટલો વિહાર કરી દર્શન કરવા જવાનું વિધાન નથી; પરંતુ જો સમવસરણ રચાયું હોય તો અવશ્ય દર્શન કરવા જવાની આજ્ઞા છે, કારણ કે તીર્થંકરોનું ઉત્કૃષ્ટ ધર્મઐશ્વર્ય સમવસરણના સાક્ષાત્ દર્શનથી પ્રત્યક્ષ દેખાય, જે શ્રદ્ધાળુ સાધુને પણ દર્શનશુદ્ધિનું (સમ્યગ્દર્શનગુણની નિર્મળતાનું) વિશેષ કારણ કહ્યું છે. તેથી જવા-આવવાનો ૩૦૦થી અધિક કિલોમીટરનો વિહાર કરવો પડે તો કરવાનો, પણ સ્થાપનાધર્મતીર્થનાં દર્શન તો અવશ્ય ભાવથી સંયમયાત્રામાં રહેલ સાધુએ પણ કરવાનાં. વિચારો ! સ્થાપનાધર્મતીર્થનો પણ મહિમા કેટલો હશે ! જે સાધુએ જીવનમાં દ્રવ્યતીર્થોને ગૌણ કર્યા છે, તેના માટે પણ જો આ આજ્ઞા હોય, તો તમારા માટે પણ સર્વ ઉત્તમ તીર્થભૂમિઓ કરતાં આ આલંબનના દર્શનનો મહિમા વધારે જ સમજવાનો. તેનાં દર્શનમાત્ર પાત્ર જીવને સમકિતની પ્રાપ્તિ કરાવનાર છે, પૂર્વપ્રાપ્ત સમકિતને અતિશય નિર્મળ, વિશુદ્ધ કરનાર છે. ઉત્કૃષ્ટથી તો ક્ષપકશ્રેણિ કે કેવલજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરાવવાની પણ ક્ષમતા ધરાવે છે. ૧૫. ગૌતમસ્વામી મહારાજ સાથે અષ્ટાપદ મહાતીર્થથી પાછા વળતાં સાથે આવેલા દિગ્ગ આદિ પાંચસો તાપસોને, ખાલી દૂરથી સમવસરણ જોઈને તેના ઇન્દ્રધ્વજ, ધર્મચક્ર, છત્ર આદિ શુભ ચિહ્નોના દર્શનમાત્રથી શુભભાવની એટલી વૃદ્ધિ થઈ કે ત્યાં ને ત્યાં ક્ષપકશ્રેણિ માંડી કેવલજ્ઞાન પામ્યા. આ સ્થાપનાધર્મતીર્થનો પણ એટલો બધો મહિમા છે કે દર્શન કરવા લાયક ઉત્કૃષ્ટ આલંબનમાં તેનું સ્થાન છે. આ સમવસરણ ચેતન નથી, દેવતાઓએ ભાવતીર્થંકરની ભક્તિમાં નિર્માણ કરેલ પુદ્ગલમય રચના છે. દ્રવ્યતીર્થમાં જેમ બધી ગુણપોષક જડ વસ્તુઓનો સમાવેશ હતો, તેમ આ પણ જડ આલંબન છે. ગુણનું સાધન બને તો તેનો પણ જૈનશાસનમાં મહિમા, પૂજ્યતા સ્થાપિત કરેલ જ છે; છતાં તેને અમે ભાવતીર્થ નથી કહેતા, પરંતુ ભાવતીર્થનું પ્રતીક, આકારરૂપે સ્થાપના છે. સ્થાપનાનિક્ષેપે ધર્મતીર્થ એટલે સમવસરણયુક્ત ચૈત્યવૃક્ષ આવે. નામનિક્ષેપે ધર્મતીર્થ એટલે ધર્મતીર્થ એવો મંગલકારી શબ્દ ઉચ્ચારણ કરો કે લિપિરૂપે લખો, તે નામધર્મતીર્થમાં આવે. સ્થાપનાનો મહિમા પણ સમજવા જેવો છે કે તીર્થંકરથી લઈને સમગ્ર શ્રીસંઘ તેને આદરથી ઝૂકે-પ્રણામ કરે છે.

નિયમતઃ 'એતિ' આગચ્છતિ। यदि त्ववज्ञया नागच्छति तदा चत्वारो लघवः प्रायश्चित्तम्॥૧૧૯૫॥

(બૃહત્કલ્પસૂત્ર ભાગ-૨, નિર્યુક્તિ શ્લોક-૧૧૯૫, મૂલ- ટીકા)

૧. દિગ્ગસ્સ દિગ્ગજયજીવિયસ્સ દહૂણ છત્તાઈં।।૧૩।। જયપહુણો ણાણમણંતમુગ્ગયં નિયયપરિયણજુયસ્સ।

(ઉપદેશપદ મહાગ્રન્થ, શ્લોક-૧૪૨, ટીકા)

✽ પંચસયા જિજ્ઞાસા, સમવસરણ પ્રાકાર ત્રય, પેખવી કેવળનાણ, ઉપનું ઉજ્જોય કરે; જાણે જિજ્ઞાસ પીયૂષ, ગાજંતી ઘણ મેઘ જિમ, જિજ્ઞાસવાણી નિસુણેઈ, નાણી હુઆ પંચ સયા. ૩૦.

(શ્રી ઉદયવંત મુનિ કૃત ગૌતમસ્વામીનો રાસ, ઢાળ-૪)

સભા : તીર્થકરો ચૈત્યવૃક્ષને નમે કે સમવસરણને ?

સાહેબજી : 'સમવસરણમાં પ્રવેશ કરી પ્રદક્ષિણાપૂર્વક ચૈત્યવૃક્ષ સન્મુખ નમસ્કાર કરે. કોઈ પૂછે કે રાષ્ટ્રધ્વજને સલામી કરે તો તેના દંડને સલામી આવે કે ન આવે ? સલામી તો આખાને કરે છે, પણ મહત્ત્વ કેન્દ્રસ્થાનમાં રહેલા ધ્વજનું છે. તેમ પ્રતીક આખું સમવસરણયુક્ત ચૈત્યવૃક્ષ છે, છતાં સમવસરણનો વિસ્તાર પણ ઘણો મોટો છે. તેથી પ્રદક્ષિણા tokenરૂપે ચૈત્યવૃક્ષને જ અપાય છે.

સભા : બધા તીર્થકરોનાં સમવસરણનાં માપ સરખાં હોય ?

સાહેબજી : ના, દરેક તીર્થકરના દેહની ઊંચાઈ અનુસારે સમવસરણમાં ચૈત્યવૃક્ષ આદિનાં માપ હોય છે. ચોક્કસ માપ પ્રમાણે જ દેવતાઓ નિર્માણ કરે છે.

જેમ અત્યારે તીર્થકરોને ઉપસ્થિત કરી નમસ્કાર કરવા આપણી પાસે આલંબન સ્થાપનાનિક્ષેપાની જિનપ્રતિમા છે, ગૌતમસ્વામી આદિ ગુરુઓને ઉપસ્થિતિપૂર્વક નમસ્કાર કરવા આલંબન તેમની ગુરુમુદ્રામાં નિર્મિત ગુરુમૂર્તિઓ જ છે, તે રીતે ધર્મતીર્થને પણ પ્રત્યક્ષ ઉપસ્થિત કરી નમસ્કાર કરવા હોય તો આ સમવસરણની રચના જ આલંબન છે. કોઈ કહે કે મારે ધર્મતીર્થને દર્શનપૂર્વક નમસ્કાર કરવા છે, તો નાણરૂપે સમવસરણ રચી તેની ઉપસ્થિતિ કરી નમવાનું છે. જે રીતે તીર્થકરો આદિ સહુ આ સ્થાપના સામે ઝૂક્યા છે, તેમ ઝૂકવાનું છે; પરંતુ તમે લોકોએ આ નાણની રચનામાં એટલા બધા ફેરફારો કરી નાંખ્યા છે, કે તેને જોઈને મૂળ સમવસરણની ઝાંખી પણ ન થાય. અત્યારે તો લગભગ ત્રિગડામાં ચૈત્યવૃક્ષ જ હોય નહીં. ઘણી જગ્યાએ તો આમ ને આમ ખુલ્લા ચૌમુખજી મૂકી દે છે. સાચા સમવસરણની અપેક્ષાએ ભાંગ્યું-તૂટ્યું હોય; પરંતુ પ્રતિકૃતિ તેને કહેવાય કે જે મૂળને ઓળખાવે, તેની સંક્ષેપમાં ઝાંખી કરાવે. તમે તો પ્રતીકની પણ સાચી ઓળખાણ ન થાય તેવું model મૂકો છો. ખરેખર સાચા miniatureની જરૂર છે.

સભા : ગુરુ ભગવંતોએ ધ્યાન દોરવું જોઈએ ને ?

સાહેબજી : અત્યારે ધ્યાન દોરું છું, હવે જોઈએ તમે શું કરો છો.

સભા : જાણકાર જોઈએ ને ?

સાહેબજી : શાસ્ત્રો વિદ્યમાન છે, તેમાં નખશિખ વર્ણન છે. પગથિયાં કેટલાં હોય, કયા માપનાં હોય, દરવાજાની ઊંચાઈ કેટલી હોય, તોરણ કેવાં હોય, એમ અથથી ઇતિ સુધી સમવસરણનું વિસ્તારપૂર્વક વર્ણન છે. અરે ! ત્યાંના વાતાવરણની પણ વિશેષતાઓ દર્શાવી છે.

૧. સજ્જાતસર્વાતિશયઃ સ્તૂયમાનઃ સુરાસુરૈઃ। પૂર્વદ્વારેણ સમવસરણં પ્રાવિશત્પ્રભુઃ।।૨૦।। દ્વાત્રિંશદ્ધનુ[દ્વાવિંશદ્ધનુ]રુત્તુંગં રત્નચ્છંદચ્છવિનિભમ્। તતઃ પ્રદક્ષિણીકૃત્ય[ચક્રે] ચૈત્યવૃક્ષં જગદ્ગુરુઃ।।૨૧।। નમસ્તીર્થાયેત્યુદિત્વા પાલયન્નાર્હતીં સ્થિતિમ્। સપાદપીઠે ન્યષદત્પૂર્વસિંહાસને પ્રભુઃ।।૨૨।।

(ત્રિષષ્ટિશલાકાપુરુષચરિત્ર પર્વ-૧૦)

આપણે કલ્પનાથી કાંઈ વિચારવાનું નથી. માત્ર પરમેશ્વરના ઐશ્વર્યની પ્રતીતિ કરાવનારું આ નિર્માણ અને તેનો મહિમા હૃદયમાં બેસે, તો સાચું સમવસરણ ભલે દેવતાઓ નિર્માણ કરે, પણ તેનું સંક્ષેપમાં પ્રતિકૃતિરૂપે નિર્માણ તો તમે પણ કરી શકો. આ પ્રતીકની ઝાંખી થાય તેવું આલંબન પણ ભાવવૃદ્ધિનું કારણ બને. ધર્મતીર્થનાં બહુમાન, ઓળખ, ખ્યાલ અત્યારે વિસરાયાં છે. પ. પૂ. માનતુંગસૂરીશ્વરજી મહારાજાએ ભક્તામરસ્તોત્રમાં પ્રભુના અતિશયોનું વર્ણન કરી સ્તવના કરતાં કહ્યું કે **इत्थं यथा तव विभूतिरभूज्जिनेन्द्र ! धर्मोपदेशनविधौ न तथा परस्य ...** “હે પ્રભુ ! જ્યારે આપ ધર્મદેશના દ્વારા ધર્મપ્રવર્તન કરો છો, તે અવસરે જેવું ઐશ્વર્ય (વિભૂતિ) તમારું હતું, તેવું ધર્મઐશ્વર્ય આ વિશ્વમાં કોઈનું નથી.” કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે આપ જ સાચા ધર્મચક્રવર્તી છો, ધર્મના નાયક છો. ધર્મનું નિર્દોષ, શ્રેષ્ઠ ઐશ્વર્ય આપની પાસે જ છે. રાજસત્તાનું ઐશ્વર્ય (રિદ્ધિ-સિદ્ધિ) તો પાપ દ્વારા પોષાયેલું છે, કૂર કર્મ કરીને મેળવેલું છે; જ્યારે આ ઐશ્વર્ય તો નિર્દોષ છે, છતાં સર્વશ્રેષ્ઠ છે; ચક્રવર્તીઓ કે ઇન્દ્રોનાં ઐશ્વર્ય પણ પાણી ભરે તેવું ઉત્તમ છે. ^૧આવા નિર્દોષ, કલ્યાણકારી ઐશ્વર્યને ધારણ કરનાર હોવાથી આપ જ પૃથ્વીતલ પર સાચા દેહધારી પરમેશ્વર છો. આ કારણે જ અરિહંતોને સકલેશ્વર અને સિદ્ધોને નિષ્કલેશ્વર કહ્યા છે.

સિદ્ધોનું અનુપમ ઐશ્વર્ય તમારી જડ આંખોથી દેખાય તેમ નથી; કેમ કે તેમની પાસે માત્ર આત્માનું જ ઇન્દ્રિયાતીત ગુણઐશ્વર્ય છે. બાકી સિદ્ધોમાં અરિહંતો કરતાં ઓછી શક્તિ, ઓછું ઐશ્વર્ય, ઓછો પ્રતાપ છે, તેવું નથી; કારણ કે આત્માની શક્તિ તો અરિહંત અને સિદ્ધમાં નિરાવૃત પ્રગટે છે. બંનેનાં ઘનઘાતિકર્મ વીર્યાતરાય આદિ મૂળથી ક્ષય પ્રાપ્ત્યાં છે. વળી, આત્માના ગુણોની અપેક્ષાએ તો સિદ્ધો અરિહંતોથી પણ ચડિયાતા છે. કારણ કે સિદ્ધો પૂર્ણ પરમેશ્વર છે, અરિહંતો અપૂર્ણ છે, તેમને હજુ ચાર અઘાતિકર્મો ખપાવવાનાં બાકી છે. સાધનાનું અંતિમ શિખર સરં કરવાનું બાકી છે, ધ્યેય સંપૂર્ણ સિદ્ધ નથી થયું. સિદ્ધો તો સર્વ સિદ્ધિઓને સિદ્ધ કરીને બેઠા છે, જરા પણ અધૂરપ-ઊણપ નથી. તેમને મેળવવાનું કાંઈ બાકી નથી, માત્ર મળેલી સિદ્ધિઓને ભોગવવાની-માણવાની છે; પરંતુ સિદ્ધોનું આ ઐશ્વર્ય ઇન્દ્રિયાતીત છે. સંસારી જીવો ઇન્દ્રિયોથી જ્ઞાન કરનાર છે, જડને જ જોનાર છે, તેથી તેમને સિદ્ધોનું ઐશ્વર્ય દેખાતું નથી. સિદ્ધોમાં પુણ્યની એક કલા (અંશ) પણ નથી, જ્યારે અરિહંતોમાં પુણ્યની ઉત્કૃષ્ટ કલા છે.

આ સૃષ્ટિમાં શ્રેષ્ઠમાં શ્રેષ્ઠ, કલ્યાણકારી પુણ્યાનુબંધીપુણ્ય પરાકાષ્ઠાનું હોય તો તે અરિહંતોનું છે. તીર્થંકરનામકર્મ આદિ ઉત્તમ પુણ્યપ્રકૃતિઓના વિપાકને અરિહંતો ભોગવે છે. આ પુણ્યમાં જગતને ધર્મમાર્ગનો ઉપદેશ, ધર્મનાં શ્રેષ્ઠ આલંબનો, સામગ્રી, નિમિત્તો પ્રદાન કરવાની અલૌકિક તાકાત છે. ભાવતીર્થંકરના આત્મા પર રહેલા તમામ પુણ્યવિપાકો લોકહિતકારી હોય છે. તે

૧. યથા-શ્રદ્ધ! યો રાગદ્વેષમોહાદિરહિતોઽનન્તજ્ઞાનદર્શનવીર્યાનન્દાત્મકઃ સમસ્તજગદનુગ્રહપ્રવણઃ સકલનિષ્કલરૂપઃ પરમાત્મા સ એવ પરમાર્થતો દેવ ઇતિ।

પુણ્યની કલાઓને પણ શાસ્ત્રમાં પૂજનીય, ધ્યાન ધરવા લાયક અને સાધકે ધ્યેય તરીકે સંકલ્પ કરીને મેળવવા લાયક કહી છે. આ પુણ્યના જ એક વિપાકરૂપે ધર્મદેશના અવસરે સમવસરણનું નિર્માણ થાય છે. પ્રથમ દેશના અવસરે ચારે નિકાયના દેવોના સામૂહિક પુરુષાર્થથી આ સમવસરણ રચાય છે. વળી પ્રથમ સમવસરણમાં ચોસઠ ઇન્દ્રો પણ ભક્તિથી ભેગા થાય છે. ત્યારબાદ પ્રભુ વિચરતા-વિચરતા નવી ભૂમિમાં જાય તો સમવસરણ અવશ્ય રચાય છે, પરંતુ તે ને તે જ ભૂમિમાં રહે તો સમવસરણ રચાય પણ, અને ન પણ રચાય. વળી, ઇન્દ્રો પણ દરેક દેશનામાં આવે એવો નિયમ નથી. તેથી તેની તે ભૂમિમાં ઇન્દ્ર આદિ દેવતાઓની ગેરહાજરીમાં અન્ય દેવતાઓ સુવર્ણકમળ રચે, જેના પર બેસીને પ્રભુ દેશના આપે; પરંતુ કોઈ વાર કોઈ મહર્દિક દેવ આવે તો ભક્તિપૂર્વક પોતાના એકના સામર્થ્યથી એકલા હાથે પણ સમવસરણ રચે.

દેવલોકમાં door keeper, peon, sweeperથી (ચોકીદાર, પટાવાળા, ઝાડૂ-પોતાવાળાથી) આરંભીને છેક વિમાનના અધિપતિઓ, ઇન્દ્રસામાનિક દેવો અને ઇન્દ્રો સુધીની પદવીઓ છે. કોઈ દેવતા સંગીતકાર, કોઈ નૃત્યકાર, કોઈ સેવક દેવતા, કોઈ અનેકનો માલિક દેવતા, કોઈ આખા વિમાનનો અધિપતિ હોય, વળી કોઈ મંત્રી, સેનાપતિ આદિના હોદ્દા પર હોય, કોઈ

૧. આહ-इदं समवसरणं किं यत्रैव भगवान् धर्ममाचष्टे तत्रैव नियमतो भवत्युत नेत्याशङ्कापनोदमुखेन प्रथमद्वारावयवार्थं विवृण्वन्नाह-

जत्थ अपुव्वोसरणं जत्थ व देवो महिङ्किओ एइ। वाउदयपुप्फवद्दलपागारतियं च अभिओगा॥५४४॥
વ્યાખ્યા-યત્ર ક્ષેત્રે અપૂર્વ સમવસરણં ભવતિ, અવૃત્તપૂર્વમિત્યર્થઃ, તથા યત્ર વા ભૂતસમવસરણે ક્ષેત્રે દેવો મહર્દિકઃ 'એતિ' આગચ્છતિ, તત્ર કિમિત્યાહ-વાતં રેખાદ્યપનોદાય ઉદકવર્દલં ભાવિરેણુસંતાપોપશાન્તયે તથા પુષ્પવર્દલં ક્ષિતિવિખૂષાયૈ, વર્દલશબ્દ ઉદકપુષ્પયોઃ પ્રત્યેકમભિસંબધ્ધયે, તથા પ્રાકારત્રિતયં ચ સર્વમેતદભિયોગમર્હન્તીત્યાભિયોગ્યાઃ-દેવાઃ, કુર્વન્તીતિ વાક્યશેષઃ, અન્યત્ર ત્વમિયમ ઇતિ ગાથાર્થઃ ॥૫૪૪॥

આહ-કિં યદ્યત્સમવસરણં ભવતિ તત્ર તત્રાયમિત્યં નિયોગ ઉત નેતિ, અત્રોચ્યતે-

साधारणओसरणे एवं जत्थिङ्किमं तु ओसरइ। एक्कु चिय तं सव्वं करेइ भयणा उ इयरेसि॥५५४॥
વ્યાખ્યા-સાધારણસમવસરણે એવં સાધારણ-સામાન્યં યત્ર દેવેન્દ્રા આગચ્છન્તિ તત્રેવં નિયોગઃ, 'જત્થિઙ્કિમં તુ ઓસરઈ'તિ યત્ર તુ ઋદ્ધિમાન્ સમવસરતિ કશ્ચિદિન્દ્રસામાનિકાદિઃ તત્રેક એવ તત્રપ્રાકારાદિ સર્વં કરોતિ, અત એવ ચ મૂલટીકાકૃતાઽધ્યધાયિ- "અસોગપાયવં જિણઉચ્ચન્તાઓ બારસગુણં સક્કો વિઠવ્વઈ" ઇત્યાદિ, 'ભયણા ઉ ઇતરેસિ' તિ યદોન્દ્રા નાગચ્છન્તિ તતો ભવનવાસ્યાદયઃ કુર્વન્તિ વા ન વા સમવસરણમિત્યેવં ભજનેતરેષામિતિ ગાથાર્થઃ ॥૫૫૪॥

(આવશ્યક નિર્યુક્તિ એવં ભાષ્ય ભાગ-૧ શ્લોક-૫૪૪, ૫૫૪ મૂલ-ટીકા)

* યદા ભગવાન્ દેશનાર્થમુપતિષ્ઠતે, તદૈકેનૈવ મહર્દિકેન વૈમાનિકદેવેન કદાચિત્ પ્રાકારત્રયોપગતમશોકવૃક્ષા-દ્યષ્ટમહાપ્રાતિહાર્યોપેતં યોજનપ્રમાણભૂભાગવ્યાપિ સમવસરણં નિષ્પાદ્યતે, કદાચિચ્ચ સર્વૈરેવ ભવનપત્યાદિભિર્દેવનિકાયૈરિતિ। તત્ર યાનવાહનાનિ સચેતનાન્યચેતનાનિ ચ તૃતીયપ્રાકારાભ્યન્તર એવ પ્રવિશન્તિ। યે ચ ભક્તિમાત્રાકૃષ્ટાઃ કરિતુરગાદય-સ્તિર્યગ્વિશેષાસ્તે દ્વિતીયશાલાભ્યન્તરાલે, યે ચ શેષધાર્મિકા દેવદાનવમાનવાસ્તે યાવદેવસ્તાવત્ પ્રવિશન્તિ ઇતિ ॥૮૯૨॥

(ઉપદેશપદ મહાગ્રન્થ, શ્લોક-૮૯૨, ટીકા)

ઇન્દ્રને પણ માનનીય સામાનિકદેવ હોય, એમ અનેક પદો છે. દેવતામાં પણ પુણ્યની જબરદસ્ત તરતમતા હોય છે. 'નાના દેવતાઓ મોટા દેવતાઓના શરીરનાં તેજ, રૂપ આદિ જોઈને હતપ્રભ થઈ જતા હોય છે, આંખો બિડાઈ જતી હોય છે; તેની પાસે પોતે સાવ નિસ્તેજ, નિષ્પ્રભાવ લાગે. માનવલોકની જેમ ત્યાં પણ difference (તફાવત) હોય છે. જેમ અહીં રૂપાળા માણસ પાસે સામાન્ય કે કદરૂપાને ઊભો રાખીએ તો faceless (શરમિંદો) થઈ જાય. બહુ બુદ્ધિશાળી સામે તમને ઊભા રાખીએ તો તમે બાધા થઈ જાઓ. વળી અહીં તો ભણીને વધારે જાણકાર બની શકાય છે, મહેનત કરી સામાન્યમાંથી શ્રીમંત બની શકાય છે, કદરૂપો પણ થોડો રૂપાળો બની શકે; જ્યારે દેવલોકમાં તો જે મળ્યું હોય તે જ જિંદગી સુધી કાયમ રહેવાનું. આથી મહર્દિક દેવોનું ઐશ્વર્ય ત્યાં એટલું હોય છે કે નાના દેવતાઓ તો તેમને જોઈને જ હતપ્રભ થયેલા રસ્તામાંથી જ આઘા-પાછા થઈ જાય. આવા મહર્દિક દેવો ધર્માત્મા હોય તો ઉલ્લાસ-ભક્તિથી પ્રભુને વંદન કરવા આવે. તે વખતે ભાવના થાય કે પ્રભુની ઉત્તમ સેવા-અર્ચના કરું, તો તે જાતે એકલા પ્રભુભક્તિમાં સમવસરણ પણ રહે. આમ ક્યારેક ચારે નિકાયના દેવતાઓ મળીને તો ક્યારેક એકલા મહર્દિક દેવ પણ સમવસરણ રહે, બંને વિકલ્પો દર્શાવ્યા છે; 'છતાં તીર્થકરોનું પુણ્ય ન ભળે તો આ દેવતાઓનું પણ એટલું સામર્થ્ય નથી કે આવું અનુપમ સમવસરણ એકલા બનાવી શકે. દેવતાઓની શક્તિ પણ એકલી કામે લાગે તો ઝાંખી પડે, અરે ! દેવલોકમાં પણ તેની replica (તાદૃશ પ્રતિકૃતિ) ન હોય તેવું નિર્માણ કરવાનું છે. તમે ધર્મતીર્થના પ્રતીકને મામૂલી બનાવ્યું છે, પરંતુ સાચું સમવસરણ પ્રતિકૃતિરૂપે પણ જુઓ તો અંદાજ આવે કે મૂળ પ્રતીકમાં કેવી શોભા, કળા, વિશેષતા છે.

૧. तए णं से सक्के देविंदे देवराया तस्स देवस्स तं दिव्वं देवज्झिं दिव्वं देवजुतिं दिव्वं देवाणुभागं दिव्वं तेयलेस्सं असहमाणे ममं अट्ट उक्खित्तपसिणवागरणाइं पुच्छइ संभंतिय जाव पडिगए । (सूत्रं ५७४)

(ભગવતીસૂત્ર શતક-૧૬, ઉદ્દેશક-૫, સૂત્ર-૫૭૪)

* तं विद्युन्मालिनं दृष्ट्वा पुरः पटहवादकम् । अवधेः सुहृदं ज्ञात्वाऽभिभाषितुमुपासरत् ॥३६७॥ तस्य चांगप्रभालोकमुलूक इव भास्वतः । सोढुं दूरादप्यशक्तः पलायनमनाटयत् ॥३६८॥ सायाहनार्क इव तेजः स्वं संहृत्याच्युतामरः । विद्युन्मालिनमित्यूचे पश्य जानासि मां न किम् ? ॥३६९॥ देवः पाटहिकोऽप्येवमुवाच ननु कोऽस्म्यहम् । यन्महर्द्धात्र जानामि देवानिन्द्रादिकानपि ॥३७०॥

(ત્રિષષ્ટિશલાકાપુરુષચરિત્ર, પર્વ-૧૦, સર્ગ-૧૦)

૨. भुवनगुरुरूपस्य त्रैलोक्यगतरूपसुन्दरतरत्वात् त्रिदशकृतप्रतिरूपकाणां किं तत्साम्यमसाम्यं वेत्याशङ्कानिरासार्थमाह-
जे ते देवेहिं कया तिदिसिं पडिरुवगा जिणवरस्स । तेसिपि तप्पभावा तयाणुरुवं हवइ रुवं ॥५५७॥
व्याख्या-यानि तानि देवैः कृतानि तिसृषु दिक्षु प्रतिरूपकाणि जिनवरस्य, तेषामपि 'तत्प्रभावात्' तीर्थकरप्रभावात् 'तदनु रूपं' तीर्थकररूपानुरूपं भवति रूपमिति गायार्थः ॥५५७॥

(આવશ્યકનિર્યુક્તિ એવં ભાષ્ય ભાગ-૧, શ્લોક-૫૫૭ મૂલ-ટીકા)

સભા : તીર્થંકરનું પુણ્ય આમાં શું કામ કરે છે ?

સાહેબજી : ભોક્તા વ્યક્તિનું પુણ્ય હોય તો નાનો માણસ પણ મોટું કામ કરી શકે.

સભા : સમવસરણ ન રચાય ત્યારે શું ?

સાહેબજી : કેવલજ્ઞાન પછી ભાવતીર્થંકરની સેવામાં ઓછામાં ઓછા એક કરોડ દેવતાઓ હાજર હોય જ છે. તેઓ સુવર્ણકમળ આદિ સુંદર બનાવે, છત્ર-ચામર પ્રભુને ત્યારે પણ વીંઝાતા હોય. તે સુવર્ણકમળ પર બેસીને પ્રભુ દેશના આપે, પણ ત્યારે સમવસરણ જેટલું બાહ્ય ઐશ્વર્ય ન હોય.

સભા : ચતુર્મુખ હોય ?

સાહેબજી : ના, ચતુર્મુખ ન હોય; પરંતુ પ્રભુના વાણીના પાંત્રીસ ગુણો ત્યારે પણ હોય.

સભા : સમવસરણ ન હોય તો ગણધરો આદિ ક્યાં બેસે ?

સાહેબજી : પ્રભુની પાસે યોગ્ય ભૂમિ પર બેસે. ધર્મશાસન સ્થાપ્યા પછી તીર્થંકરો જ્યાં પણ જાય ત્યાં ત્યાં ગણધરો ચોવીસે કલાક તેમના પડછાયાની જેમ તેમની સાથે રહે. એમાં પણ નિયમ એવો છે કે બને ત્યાં સુધી મુખ્ય, જ્યેષ્ઠ ગણધર જ સાથે હોય. વીરપ્રભુ જ્યાં જ્યાં જાય ત્યાં ગૌતમ મહારાજ સાથે હોય. આખા શાસનમાં મોટા છે, છતાં પ્રભુ પાસે બાળકની જેમ વિનયથી બેસે. મોટે ભાગે જ્યેષ્ઠ ગણધર જ પડછાયાની જેમ સાથે રહે, છતાં કોઈ કારણસર પ્રભુની આજ્ઞાથી દૂર જાય ત્યારે બીજા ગણધર સેવામાં સતત રહે; પરંતુ પ્રભુ કોઈ દિવસ એકલા ન હોય. તીર્થંકર સાથે સરખામણી કરતાં આચાર્ય માટે પણ શાસ્ત્રમાં કહ્યું કે આચાર્ય કદી એકલા ન હોવા જોઈએ; કારણ કે તેમાં તેમનો મોભો, બહુમાન, ગૌરવ ન જળવાય. તેઓ જ્યાં જાય ત્યાં શિષ્યો સતત સેવામાં હાજર જોઈએ.

સભા : દરેક વખતે સમવસરણ ન રચાય તેમાં કારણ શું ?

સાહેબજી : સામાન્ય દેવતાઓ ન બનાવી શકે અને ઇન્દ્રો કે મહર્દ્રિક દેવો સતત હાજર જ હોય, એવું નથી.

પહેલા સમવસરણની રચના અવસરે ભવનપતિ, વ્યંતર, જ્યોતિષી અને વૈમાનિક એ ચારે પ્રકારના દેવતાઓ વિપુલ સંખ્યામાં આવે. તે સૌનાં સામર્થ્ય, ઋદ્ધિ ક્રમ પ્રમાણે ચડિયાતાં હોય

૧. તથા - શ્રીતીર્થકૃતાં સમવસરણાભાવે વ્યાખ્યાનાવસરે ચતુર્મુખત્વં સ્યાન્ન વેતિ પ્રશ્નોડત્રોત્તરં-તીર્થકૃતાં "દાનશીલતપોભાવે"તિ શ્લોકવૃત્ત્યનુસારેણ સમવસરણે દેશનાવસરે ચતુર્મુખત્વં સમ્ભાવ્યત્વં ઇતિ ॥૫૯॥

(વિજયસેનસૂરિજી પ્રસાદિત, પં. શુભવિજય ગણિ સંકલિત - સેનપ્રશ્ન, દ્વિતીય ઉલ્લાસ, પ્રશ્ન-૫૯)

૨. ભગવતશ્ચ પાદમૂલમેકેન ગણધરેણાવિરહિતમેવ ભવતિ, સ ચ જ્યેષ્ઠો વાડન્યો વેતિ, પ્રાયો જ્યેષ્ઠ ઇતિ,

(આવશ્યકનિર્વુક્તિ એવં ભાષ્ય ભાગ-૧, શ્લોક ૫૫૬ ટીકા)

* ભગવતશ્ચ પાદમૂલં જઘન્યત એકેન ગણિના-ગણધરેણાવિરહિતં ભવતિ, સ ચ જ્યેષ્ઠોડન્યો વા ભવેત્, પ્રાયો જ્યેષ્ઠ એવ ।

(બૃહત્કલ્પસૂત્ર ૦ શ્લોક-૧૧૮૩, ટીકા)

છે. સમવસરણનિર્માણમાં તે ચારેનાં પોતપોતાનાં અલગ કર્તવ્ય હોય છે. દેવોને ભગવાનની એવી ભક્તિ કરવી છે કે જે તીર્થંકર સિવાય કદી ક્યારેય કોઈની થઈ ન હોય અને થવાની શક્યતા પણ ન હોય; તેવી ઉત્કટ ભક્તિ કરવાનો ઉમંગ છે. સૌ પોતપોતાનાં કર્તવ્ય અનુસારે શ્રેષ્ઠ નિર્માણ કરે છે. જોકે પ્રભુ તો મહાવ્રતમય સાધુજીવનમાં છે, સંપૂર્ણ નિર્લેપ છે, જીવનમાં ભોગની કોઈ અપેક્ષા જ નથી. પાંચે ઇન્દ્રિયના ભોગો દીક્ષા અવસરે જ છોડ્યાં છે, સર્વ સંગનો ત્યાગ કર્યો છે; તોપણ આ સમવસરણ, અષ્ટપ્રાતિહાર્ય આદિ બધું ઐશ્વર્ય ઇન્દ્રો અને દેવતાઓ સામે ચાલીને કરે છે. અર્કિયન એવા પ્રભુ પણ ધર્મપ્રભાવના નિમિત્તે તેને સ્વીકારે છે.

સ્વનિમિત્તક સમવસરણ ઉપભોગમાં વીતરાગ તીર્થંકરો સંપૂર્ણ નિર્દોષ :

^૧સમવસરણ દેવતાઓ તીર્થંકર પ્રત્યેની ભક્તિથી તીર્થંકર માટે જ નિર્માણ કરે છે. સાધુનો સામાન્ય આચાર જ એ છે કે હિંસા આદિ પાપથી બચવા પોતાના માટે બનાવેલ વસ્તુનો સાધુ ભોગ-ઉપભોગ કરે નહીં; અને કરે તો આધાકર્મી દોષ લાગે, તેવું કહ્યું છે. અહીં સમવસરણ

૧. નનુ ચાધાકર્મણો દેવાદિકૃતસ્ય સમવસરણાદરુપભોગાત્કથમસૌ સત્સંયમવાનિત્યાશઙ્ક્યાહ-ન વિદ્યતે આશયઃ-પૂજાભિપ્રાયો યસ્યાસાવાનાશયઃ, યદિવા દ્રવ્યતો વિદ્યમાનેઽપિ સમવસરણાદિકે ભાવતોઽનાસ્વાદકોઽસૌ, તદ્ગતગાર્ધ્યાભાવાત્, સત્યપ્યુપભોગે 'યતઃ' પ્રયતઃ સત્સંયમવાનેવાસાવેકાન્તેન સંયમપરાયણત્વાત્,

(શીલાંકાચાર્ય કૃત સૂત્રકૃતાંગસૂત્ર શ્રુતસ્કંધ-૧, અધ્યયન-૧૫, શ્લોક-૧૧ ટીકા)

※ સામ્પ્રતં દેવકૃતસમવસરણપદ્માવલીદેવચ્છન્દર્કસિંહાસનાદ્યુપભોગં કુર્વન્નપ્યાધાકર્મકૃતવસતિનિષેવકસાધુવત્કથં તદનુમતિકૃતેન કર્મણાઽસૌ ન લિપ્યત ઇત્યેતદ્ગોશાલકમતમાશઙ્ક્યાહ-અસૌ ભગવાન્ સમવસરણાદ્યુપભોગં કુર્વન્નપ્યહિંસકઃ, સ ઉપભોગં કરોતિ, એતદુક્તં ભવતિ - ન હિ તત્ર ભગવતો મનાગપ્યાશંસા પ્રતિબન્ધો વા વિદ્યતે, સમતૃણમણિમુક્તાલોષ્ટકાઞ્ચનતયા તદુપભોગં પ્રતિ પ્રવૃત્તેઃ, દેવાનામપિ પ્રવચનોદ્વિભાવયિષૂણાં કથં નુ નામ ભવ્યાનાં ધર્માભિમુખં પ્રવૃત્તિર્યથા સ્યાદિત્યેવમર્થ-માત્મલાભાર્થં ચ પ્રવર્તનાદતોઽસૌ ભગવાનહિંસકઃ,

(શીલાંકાચાર્ય કૃત સૂત્રકૃતાંગસૂત્ર શ્રુતસ્કંધ-૨, અધ્યયન-૬, શ્લોક-૨૫ ટીકા)

※ આહ યદિ તીર્થંકરાર્થં સંવર્તકમેધ-પુષ્પાણિ કૃતાનિ તર્હિ તસ્ય ભગવતસ્તાનિ પ્રતિસેવમાનસ્ય કથં ન દોષો ભવતિ? ઇતિ ઉચ્યતે-

તિત્થયરાનામ-ગોયસ્સ ખયહ્ઠા અવિ ય દાણિ સામબ્બા। ધમ્મં કહેહ્ઠ સત્થા, પૂયં વા સેવઈ તં તુ।।૧૭૮૦।। તીર્થંકરનામ-ગોત્રસ્ય કર્મણઃ ક્ષયાર્થં "શાસ્તા" ભગવાન્ ધર્મ કથયતિ, "પૂજાં ચ" મહિમાં તામનન્તરોક્તાં સંવર્તકવાતપ્રભૃતિકા-માસેવતે। ભગવતા હિ તીર્થંકરનામગોત્રં કર્માવશ્યવેદનીયમ્, વિપાકોદયાવલિકાયામવતીર્ણત્વાત્। તસ્ય ચ વેદનેઽયમેવોપાયઃ-યદગ્ત્લાન્યા ધર્મદેશનાકરણં સદેવ-મનુજા-ઽસુરલોકવિરચિતાયાશ્ચ પૂજાયા ઉપજીવનમ્। તં ચ કહં વેહ્જ્જહ્ઠ, અગિલાએ ધમ્મદેસણાઈહિં। (આવ.નિ.ગા.૧૮૩-૭૪૩) તથા-ઉદદે જસ્સ સુરા-ઽસુર-નરવહ્નિવહેહિં પૂહ્ઠો લોએ। તં તિત્થયરં નામં, તસ્સ વિવાગો ડ કેવલિણો।। (બૃહત્કર્મવિ.ગા.૧૪૯) ઇતિ વચનપ્રામાણ્યાત્। "અપિ ચ" ઇત્યભ્યુચ્ચયે। "દાણિ" તિ નિપાતો વાક્યાલઙ્કારે। "સામબ્બ" તિ સ્વો ભાવઃ સ્વભાવઃ, યથા-"આપો દ્રવાશ્ચલો વાયુઃ" ઇત્યાદિ, તસ્ય ભાવઃ સ્વાભાવ્યં તસ્માત્। તસ્ય હિ ભગવતઃ સ્વભાવોઽયં યત્ તથાધર્મકથાવિધાનં પૂજાયાશ્ચાસેવનમ્।।૧૭૮૦।।

(બૃહત્કલ્પસૂત્ર૦ નિર્યુક્તિ શ્લોક-૧૭૮૦, મૂલ-ટીકા)

બનાવવું તે નાનું-સૂનું કામ નથી. દુનિયામાં આના જેવી કોઈ અદ્ભુત રચના નથી. નાના દેવતાઓ તો કરોડો ભેગા થાય તોપણ ન બનાવી શકે, તેવું મહાન નિર્માણ છે. ઇન્દ્ર આદિ દેવતાઓ પણ આ નિર્માણ તીર્થકરોના નિમિત્તથી-ઉદ્દેશથી જ કરે છે; છતાં પ્રભુ તેમાં જઈને બેસે છે, વાસ પણ કરે છે, તો પ્રભુને સાધુ તરીકે તે નિમિત્તનું પાપ લાગે કે ન લાગે ?

જૈનશાસ્ત્રમાં આનો સ્પષ્ટ ખુલાસો એ છે કે ઇન્દ્રો સમવસરણ બનાવે કે ન બનાવે, તેની સાથે પ્રભુને કોઈ લેવા-દેવા નથી. જે દિવસે ઇન્દ્ર કે મહર્દિક દેવતાએ સમવસરણ બનાવ્યું, તે દિવસે પ્રભુ જે રીતે દેશના આપે છે, તે જ રીતે સમવસરણ ન હોય ત્યારે પણ સુવર્ણકમળ પર બેસીને તેવા જ સમાન ભાવથી પ્રભુ દેશના આપશે, તેમાં સહેજ પણ ફેરફાર નહીં થાય, ભગવાનનો મૂડ જતો નહીં રહે. ઉત્કૃષ્ટ ભક્તિ કરે તોપણ કોઈ અસર નહીં, અને જરાય ભક્તિ ન થાય તોપણ કોઈ અસર નહીં. મનમાં કોઈ અપેક્ષા જ નથી. સંપૂર્ણ વીતરાગ, નિર્લેપ છે. ભોગવતાં પહેલાં પણ નિર્લેપ, ભોગવતી વખતે પણ નિર્લેપ અને ભોગવ્યા પછી પણ નિર્લેપ છે. આગળ-પાછળ-વચ્ચે ક્યાંય પણ આસક્તિનું નામ-નિશાન જ નથી. વળી, દેવો રચના કરે છે તેમાં તીર્થપ્રભાવના, ધર્મપ્રભાવનાનો આશય છે, એટલે આશય શુદ્ધ છે. બનાવતી વખતે પણ ભક્તિ આદિના શુભપ્રરિણામો છે. સમવસરણ નિર્માણ વખતે દેવો આરંભ-સમારંભની પ્રવૃત્તિ કરે છે તે એકલા શુભભાવપ્રેરિત કરે છે. ઇન્દ્રો આદિ દેવતાઓ તો આરંભ-સમારંભમાં બેઠેલા જ છે, તેઓ વિરતિધર નથી. જેમને દેરાસરમાં પૂજા કરવામાં હિંસા દેખાતી હોય તેમને એ ખબર નથી કે જો હિંસા વિચારો તો આખા સમવસરણનો જ ઉચ્છેદ કરવો પડશે. અરે ! કદાચ ભગવાન સાદગીથી દેશના આપે, જયણાથી વિહાર કરે, તોપણ ઉપદેશ, વિહાર આદિમાં હિંસા તો થશે જ. આવા અહિંસાવાદીઓ આખા ધર્મનો ઉચ્છેદ કરી દેશે.

સભા : વિહાર કરતાં સમવસરણના નિર્માણમાં વધારે આરંભ-સમારંભ થાય ને ?

સાહેબજી : પાપ હોય તો નાનું પણ ન કરાય અને મોટું પણ ન કરાય. અવિરતિમાં રહેલાને આવા ધર્મકાર્યના આરંભ-સમારંભમાં પાપ છે કે નહીં તે પહેલાં નક્કી કરો. નાની પણ હિંસા ખરાબ છે અને મોટી પણ હિંસા ખરાબ છે. જે ખરાબ હોય તેને શક્તિ અનુસાર છોડવું જ જોઈએ. સિદ્ધાંતથી વાત કરો. વ્યવહારમાં પણ એમ કહેશો કે નાની ચોરી કરાય, પણ મોટી ચોરી ન કરાય તો લોકો બદમાશ કહેશે.

સભા : વિહાર વગર તો ચાલે નહીં ને ?

સાહેબજી : વિહાર ન કરે તો પ્રભુને કોઈ બાધ નથી. અરે ! ઉપદેશ ન આપે તોપણ ભગવાન સંસારમાં ડૂબવાના નથી. જેમ પ્રભુ જગતના કલ્યાણ માટે ઉપદેશ આપે છે, તેમ વિહાર પણ જગતના કલ્યાણ માટે જ કરે છે. તમારા સિદ્ધાંતમાં કાંઈ સ્પષ્ટતા જ નથી. ‘હિંસા હોય તો પાપ જ’ તેવો સિદ્ધાંત હોય તો ઉપદેશ વગેરે કલ્યાણકારી પ્રવૃત્તિનો પણ ત્યાગ જ કરવો પડે; અને જો નિર્લેપભાવે, જયણાથી પ્રવૃત્તિ કરનારને કલ્યાણકારી પ્રવૃત્તિમાં હિંસાનો

દોષ નથી, એમ કહો તો તે તે ભૂમિકામાં તે તે આરંભયુક્ત પ્રવૃત્તિ પણ ધર્મકર્તવ્ય બને. ઇન્દ્રો ભગવાન માટે જે સમવસરણની રચના કરે છે તે આરંભ-સમારંભની પ્રવૃત્તિ છે. વંળી, પ્રભુના નિમિત્તની છે. પ્રભુ જાણે છે, તોપણ ભક્ત એવા દેવોને નિર્માણમાં ના નથી પાડતા. ઊલટું પોતાના નિમિત્તે રચાયેલા સમવસરણમાં પ્રવેશીને ધર્મદેશના આપે છે, દેશના બાદ દેવછંદમાં વાસ પણ કરે છે; કારણ કે વીતરાગ એવા તીર્થંકરોને તેમાં દોષ નથી. દેવતાઓ શુદ્ધ આશયથી કરે છે. ધર્મપ્રભાવનાનો ઉદ્દેશ છે, જે દેવતાઓ માટે યોગ્ય જ છે. પ્રભુ નિર્લેપભાવે બેસે છે. જેને જરાપણ આસક્તિ-અપેક્ષા-રાગ નથી, તેને કદી કોઈ પણ વસ્તુથી પાપનો બંધ થાય નહીં. જોકે આ વાત વીતરાગ માટે સમજવી. તેમની ભૂમિકા અને અમારી ભૂમિકા એક નથી. અમારા નિયમો એમને લાગુ ન પડે. એમના આચાર અમે ન અનુસરી શકીએ. કક્ષા પ્રમાણે આચાર આવે. સંક્ષેપમાં વાત એટલી છે કે સમવસરણનિર્માણમાં અથથી ઇતિ સુધી આરંભ-સમારંભ પ્રભુ માટે જ થયો છે, છતાં તીર્થંકરો સમવસરણનો ઉપભોગ કરે છે. આ દાખલો લઈને કોઈ સાધુ કહે કે અમારા માટે બનેલું અમે વાપરીએ તો શું વાંધો ? તો તે યોગ્ય નથી. અપવાદ સિવાય સાધુથી પોતાના નિમિત્તે હિંસા આદિ પાપથી બનેલ વસ્તુનો ભોગ-ઉપભોગ ન કરાય.

સભા : શાસનપ્રભાવના માટે કરે તો ?

સાહેબજી : તે પણ સાધુના ભોગ-ઉપભોગમાં આવે તેવી વસ્તુ હોય તો ન ચાલે. અત્યારે કોઈ ધર્માચાર્ય વિચરતા આવે અને સંઘને ઉલ્લાસ થાય તો સામે ચાલીને સામૈયાપૂર્વક સત્કાર કરે, ઠાઠથી સ્વાગતનો વરઘોડો કરે, વાજિંત્રોના નાદપૂર્વક અનેક શોભામય રચનાઓ, દૃશ્યો કરે; પરંતુ તેમાં આચાર્ય કાંઈ ભોગવે છે ? અમે તો પગપાળા ચાલીએ છીએ. અહીં તીર્થંકર સ્વયં ભોગવે છે એટલે ચર્ચા છે. આચાર્ય પોતાના નિમિત્તનું કરેલું ભોગવે તો તે ઉત્સર્ગથી ન ચાલે, અપવાદથી કારણે સંભવે. અહીં તો પ્રભુ માટે બનાવ્યું છે અને પ્રભુ પોતે વાસ કરે છે. સામૈયામાં ગમે તેટલા માણસો લઈ આવે, ગડુંલીઓ કરે, બેન્ડવાજાં, વાહનો વાપરે; પરંતુ તેમાં ધર્માચાર્યે શું ભોગવવાનું ? ઊલટું સીધા ઉપાશ્રયે આવી જઈએ તો વધારે શાંતિ રહે, કષ્ટ-શ્રમ ઓછાં પડે.

સભા : માન-સન્માન ભોગવે છે ને ?

સાહેબજી : તે તો માન-પાનનો ભૂખ્યો હોય તો ભોગવે. ધર્મ પામેલા માનના ભૂખ્યા ન હોય. જેને માનની માનસિક ભૂખ જ નથી, તે ભૂખ વિના માનપાનમાં શું ભોગવે ? ‘જેને મારી પ્રશંસા કરો’ તેવી લાલસા હોય તેને પ્રશંસા કરો તો આનંદ થાય, પરંતુ મારે તમારો અભિપ્રાય જોઈતો જ ન હોય, તેની અપેક્ષા જ ન હોય તો તમે મારાં વખાણ કરો કે ન કરો મને શું લેવા-દેવા ?

સભા : ભગવાન પણ નથી ભોગવતા ને ?

સાહેબજી : પ્રભુ તો દેવતાઓ નિર્મિત સુવર્ણકમળો પર પગ મૂકે છે, રત્નના સિંહાસન પર

બિરાજે છે. વળી મસ્તક પર છત્ર ધરાય છે, તડકો પણ ન આવે તેવી છત્ર દ્વારા શાતા છે, બે બાજુ ચામર વીંજાય છે. આ બધું પ્રભુ સ્વીકારે છે. પ્રવૃત્તિથી ભોગવે જ છે. જ્યારે સામૈયામાં સાધુને ભોગ નથી. હું તમને demarcation (બે વચ્ચે ભેદરેખા) દર્શાવું છું. શાસ્ત્ર કહે છે કે તીર્થંકરો માટે બનાવેલું તીર્થંકરો ભોગવે, છતાં નિર્લેપ હોવાથી દોષ નથી; પરંતુ સાધુથી તેમના નિમિત્તે બનાવેલું ભોગવાય નહીં.

સભા : સાધુ સુંદર મજાના ઉપાશ્રય, સુંદર મજાની પાટો ભોગવે છે ને ?

સાહેબજી : ઉપાશ્રય સાધુ માટે બનાવવાના કહ્યા નથી. શ્રાવકોને સામૂહિક આરાધના માટે સ્થાન જોઈએ, તેથી શ્રાવકો ઉપાશ્રયનું નિર્માણ કરે. સાધુને special ઉપાશ્રયની જરૂર નથી; પરંતુ સાધુ અદ્ધર ન રહે એટલે ઉપાશ્રય હોય તો શ્રાવકોની અનુમતિથી કામચલાઉ ઊતરે છે, અને જતી વખતે શ્રાવકોને ભળાવીને જાય છે. સાધુ સતત હોય કે ન હોય, પ્રતિદિન આરાધના કરવા શ્રીસંઘમાં આરાધનાનું સ્થાન અવશ્ય જોઈએ. તે રીતની આપણી વ્યવસ્થા છે. તમારે ઉપાશ્રયમાં પણ તમારો ધર્મ કરવો નથી અને સાધુને હોળીના નાળિયેર બનાવવા છે. પાટ-પાટલા પણ શ્રાવકો પોતાના રોજિંદા જીવનમાં વાપરતા હોય તે જ યાચનાપૂર્વક ઉપયોગમાં લેવાની વાત છે. અત્યારે ઘણાં કર્તવ્યો તમે ચૂક્યા છો, અને અમારામાં પણ ઉત્કટ સત્ત્વ નથી રહ્યું, પણ તેથી શાસ્ત્રે કહેલી શુદ્ધ આચારસંહિતા ખોટી કે ખામીવાળી નથી.

સમવસરણ નિર્માણવિધિ :

^૧સમવસરણ ભક્તિથી દેવતાઓ તીર્થંકરો માટે નિર્માણ કરે છે, તેમાં સૌપ્રથમ તેઓ પવિત્ર જગા પસંદ કરે છે. જે ગ્રામ-નગરમાં પ્રભુ વિહાર કરીને પધારે, જે ભૂમિ પર પાવન પગલાં પડે, પ્રભુ સ્થિરતા માટે વાસ કરવાના હોય, તેવા ગ્રામ-નગરમાં દેશનાયોગ્ય સમવસરણની ભૂમિ દેવતાઓ શોધે, જેમાં મુખ્યત્વે ઇશાન ખૂણો પસંદ કરે. નગર હોય તો નગરનો ઇશાન ખૂણો, ગામ હોય તો ગામનો ઇશાન ખૂણો અને ઉપવન હોય તો ઉપવનનો ઇશાન ખૂણો શોધે. વાસ્તુશાસ્ત્ર કહે છે કે પવિત્ર ધર્મકાર્ય, શુભકાર્ય માટે શુક્રનવંત, હિતકારી ઇશાનખૂણાનું ક્ષેત્ર ગણાય. ઇન્દ્રો દેવલોકમાં પણ ઇશાન ખૂણામાં જઈને સત્કાર્ય, ધર્મકાર્ય કરે છે. રેદીક્ષા માટે દીક્ષાર્થીને ઇશાન ખૂણામાં ઊભા રખાય છે. વેશપરિવર્તન કે લોચ આદિની ક્રિયાઓ પણ ઇશાન ખૂણામાં મોં રાખીને કરાય છે. તમારા ઘરના પણ ઇશાન ખૂણામાં ધર્મકાર્ય, પવિત્રકાર્ય જ કરવું

૧. તસ્યા: પૂર્વોત્તરદિશિ, ક્ષેત્રે યોજનમાત્રકે। પ્રભો: સમવસરણ, પૂર્વવદ્ વિદધે સુરે:।।૮૪૧।।

(ત્રિષષ્ટિશલાકાપુરુષચરિત્ર પર્વ-૨, સર્ગ-૩)

૨. તવ સોહમ ગણધર કહે, ખૂણા ઇશાન નિવેશ, તે અનુમતિ માગી ગ્રહો, શ્રી જિનવરનો વેશ. ૬. તવ અશોક તરુ તળે, જઈ આભરણ ઊતાર, વેષગ્રહે મન હર્ષશું પ્રભવો જંબુકુમાર. ૭.

(જ્ઞાનવિમલસૂરિ કૃત સુધર્માસ્વામીની જંબુસ્વામીને હિતશિક્ષાની સજ્જાય)

જોઈએ, પરંતુ તમે તો આજના બાંધકામોમાં ત્યાં સંડાસ પણ બંધાવો છો. ઘણા આધુનિક મકાનોમાં ઇશાન ખૂણામાં જ ટોઈલેટ-સંડાસ હોય છે, જે ઘણું અહિતકારી છે. 'સમવસરણ

૧. एवं तावत् सामान्येन समवसरणकरणविधिरुक्तः, साम्प्रतं विशेषेण प्रतिपादयन्नाह-

મણિકળગરયણચિત્તં ભૂમીભાગં સમંતઓ સુરભિં। આજોઅણંતરેણં કરેતિ દેવા વિચિત્તં તુ॥૫૪૫॥

વ્યાખ્યા-મળય:-ચન્દ્રકાન્તાદયઃ કનકં-દેવકાઞ્ચનં રત્નાનિ-ઇન્દ્રનીલાદીનિ, અથવા સ્થલસમુદ્ભવા મળયઃ જલસમુદ્ભવાનિ રત્નાનિ, તૈશ્વિત્રં, ભૂભાગં 'સમન્તતઃ' સર્વાસુ દિક્ષુ 'સુરભિં' સુગન્ધિગન્ધયુક્તં, કિમ્?-કુર્વન્તિ દેવા વિચિત્રં તુ, કિંપરિમાણમિત્યાહ- 'આયોજનાન્તરતો' યોજનપરિમાણમિત્યર્થઃ, પુનર્વિચિત્રગ્રહણં વૈચિત્ર્યનાનાત્વચ્છાપનાર્થમ્, અથવા કુર્વન્તિ દેવા વિચિત્રં તુ, કિંભૂતમ્?-મણિકનકરત્નવિચિત્રમિતિ ગાથાર્થઃ॥૫૪૫॥

વેંટઢાઈં સુરભિં જલથલયં દિવ્યકુસુમળીહારિં। પઙ્ગરંતિ સમન્તેણં દસદ્ધવળ્ણં કુસુમવાસ॥૫૪૬॥

વ્યાખ્યા-વૃન્તસ્થાયિ સુરભિ જલસ્થલજં દિવ્યકુસુમનિર્હારિં પ્રકિરન્તિ સમન્તતઃ દશાર્દ્ધવર્ણં કુસુમવર્ષં, ભાવાર્થઃ સુગમો, નવરં નિર્હારિ-પ્રબલો ગન્ધપ્રસરંતિ ગાથાર્થઃ॥૫૪૬॥

મણિકળગરયણચિત્તે ચડદિસિં તોરણે વિઝવ્વંતિ। સચ્છત્તસાલભંજિયમયરદ્વયચિધસંઠાણે॥૫૪૭॥

વ્યાખ્યા-મણિકનકરત્નચિત્રાણિ 'ચડદિસિં'તિ ચતસૃષ્ણપિ દિક્ષુ તોરણાનિ વિકુર્વન્તિ, કિંવિશિષ્ટાન્યત આહ-છત્રં-પ્રતીતં સાલભજ્જિકાઃ-સ્તમ્ભપુત્તલિકાઃ 'મકરં'તિ મકરમુખોપલક્ષણં ધ્વજાઃ પ્રતીતાઃ ચિહ્નાનિ-સ્વસ્તિકાદીનિ સંસ્થાનં-તદ્રચનાવિશેષ એવ, સચ્છોભનાનિ છત્રસાલભજ્જિકામકરધ્વજચિહ્નસંસ્થાનાનિ યેષુ તાનિ તથોચ્યન્તે, એતાનિ વ્યન્તરદેવાઃ કુર્વન્તીતિ ગાથાર્થઃ॥૫૪૭॥

તિન્નિ ય પાગારવરે રયણવિચિત્તે તહિં સુરગણિદા। મણિકંચળકવિસીસગવિભૂસિએ તે વિઝવ્વંતિ॥૫૪૮॥

વ્યાખ્યા-ત્રીંશ્ચ પ્રાકારવરાન્ રત્નવિચિત્રાન્ તત્ર સુરગણેન્દ્રા મણિકાઞ્ચનકપિશીર્ષકવિભૂષિતાંસ્તે વિકુર્વન્તીતિ, ભાવાર્થઃ સ્પષ્ટઃ, ઉત્તરગાથાયાં વા વ્યાખ્યાસ્યતિ॥૫૪૮॥

સા ચેયમ્-

અબ્ધંતર મજ્ઝં બહિં વિમાણજોઙ્ગભવણાહિવકયા ડ। પાગારા તિણ્ણિ ભવે રયણે કળણે ય રયએ ય॥૫૪૯॥

વ્યાખ્યા-અબ્ધન્તરે મધ્યે ચ બહિર્વિમાનજ્યોતિર્ભવનાધિપકૃતાસ્તુ આનુપૂર્વ્યા પ્રાકારાસ્રયો ભવન્તિ, 'રયણે કળણે ય રયએ ય'તિ રત્નેષુ ભવો રાત્નઃ રત્નમયં इत्यर्थः, તં વિમાનાધિપતયઃ કુર્વન્તિ, કનકે ભવઃ કાનકઃ તં જ્યોતિર્વાસિનઃ કુર્વન્તિ, રાજતો-રૂપ્યમયશ્ચ તં ભવનપતયઃ કુર્વન્તિ इति ગાથાર્થઃ॥૫૪૯॥

મણિરયણહેમયાવિય કવિસીસા સવ્વરયણિયા દારા। સવ્વરયણામય ચ્ચિય પઢાગધયતોરણવિચિત્તા॥૫૫૦॥

વ્યાખ્યા-મણિરત્નહેમયાન્યપિ ચ કપિશીર્ષકાણિ, તત્ર પઞ્ચવર્ણમણિમયાનિ પ્રથમપ્રાકારે વૈમાનિકાઃ, નાનારત્નમયાનિ દ્વિતીયે જ્યોતિષ્કાઃ, હેમમયાનિ તૃતીયે ભવનપતયં इति, તથા સર્વરત્નમયાનિ દ્વારાણિ ત એવ કુર્વન્તિ, તથા સર્વરત્નમયાન્યેવ મૂલદલતઃ પતાકાધ્વજપ્રધાનાનિ તોરણાનિ વિચિત્રાણિ કનકચન્દ્રસ્વસ્તિકાદિભિઃ, અત એવ પ્રાગુક્તં મણિકનકરત્નવિચિત્રત્વ-મેતેષામવિરુદ્ધમિતિ ગાથાર્થઃ॥૫૫૦॥

તત્તો ય સમંતેણં કાલાગરુકુંદુરુક્કમીસેણં! ગંધેણ મળહરેણં ધૂવઘડીઓ વિઝવ્વંતિ॥૫૫૧॥

વ્યાખ્યા-તત્તશ્ચ સમન્તતઃ કૃષ્ણાગરુકુંદુરુક્કમિશ્રેણ ગન્ધેન મનોહારિણા યુક્તાઃ, કિમ્?-ધૂપઘટિકા વિકુર્વન્તિ ત્રિદશા એવેતિ ગાથાર્થઃ॥૫૫૧॥

ઉક્કુટ્ઠિસીહણાયં કલયલસદ્દેણ સવ્વઓ સવ્વં। તિત્થગરપાયમૂલે કરેતિ દેવા ણિવયમાણા॥૫૫૨॥

અતિ ઉત્તમ, પવિત્ર કાર્ય છે, તેથી ઇશાન ખૂણામાં રચે છે. એક યોજન જેટલી વિશાળ ભૂમિમાં સૌ પ્રથમ વાયુકુમાર દેવતાઓ સંવર્તક નામના વાયુથી આખી જમીનનો કચરો દૂર કરી તે ભૂમિ વ્યવસ્થિત, સ્વચ્છ, સમતલ કરી આપે. ત્યારબાદ મેઘકુમાર દેવતાઓ જલવૃષ્ટિ કરી ભૂમિને સ્થિર કરે; એટલે કે રજ વગેરે ન ઊડે તેવી ભૂમિ કરે. પછી અગ્નિકુમાર દેવતાઓ ચારે બાજુ ધૂપ પ્રગટાવી તે સ્થળને સુગંધથી વાસિત કરે. બીજા દેવતાઓ પણ પુષ્પવૃષ્ટિ આદિ ક્રમિક કાર્યો કરે. આ બધું કરવામાં આરંભ-સમારંભ થવાનો જ. જમીન સમતલ કરે તો પૃથ્વીકાય, વનસ્પતિકાય આદિની વિરાધના થવાની જ.

વ્યાખ્યા-તત્રોત્કૃષ્ટિસિંહનાદં તીર્થકરપાદમૂલે કુર્વન્તિ દેવા નિપતમાનાઃ, ઉત્કૃષ્ટિઃ-હર્ષવિશેષપ્રેરિતો ધ્વનિવિશેષઃ, કિવિશિષ્ટમ્?-કલકલશબ્દેન 'સર્વતઃ' સર્વાસુ દિક્ષુ યુક્તં 'સર્વમ્' અશેષમિતિ ગાથાર્થઃ ॥૫૫૨॥

ચેદ્દુમપેદ્દછંદય આસણછત્તં ચ ચામરાઓ ય। જં ચડ્ણણં કરણિજ્જં કરેતિ તં વાણમંતરિયા ॥૫૫૩॥
વ્યાખ્યા-ચૈત્યદ્રુમમ્-અશોકવૃક્ષં ભગવતઃ પ્રમાણાત્ દ્વાદશગુણં તથા પીઠં તદધો રત્નમયં તસ્યોપરિ દેવચ્છન્દકં તન્મધ્યે સિંહાસનં તદુપરિ છત્રાતિચ્છત્રં ચ, ચઃ સમુચ્ચયે, ચામરે ચ યક્ષહસ્તગતે, ચશબ્દાત્ પદ્મસંસ્થિતં ધર્મચક્રં ચ, યચ્ચાન્યદ્વાતોદકાદિ 'કરણીયં' કર્તવ્યં કુર્વન્તિ તદ્ વ્યન્તરા દેવા ઇતિ ગાથાર્થઃ ॥૫૫૩॥

(આવશ્યક નિર્યુક્તિ એવં ભાષ્ય ભાગ-૧ શ્લોક ૫૪૫ થી ૫૫૩ મૂલ-ટીકા)

✽ ત્રિશલાનંદન વંદીયે રે, લહીયે આનંદ કંદ, મનોહર જૂબખંડું, જૂબખડા જૂબી રહ્યા રે, શ્રી વીર તણે દરબાર; મનો સમોસરણ વિરાજતા રે, સેવિત સુરનરવૃંદ. મનો ૧ જોજન વાયુ વૃષ્ટિ કરે રે, ફૂલ ભરે જાનુ માન; મનો મણિ રચણે ભૂતલ રચે રે, વ્યંતરના રાજાન. મનો ૨ કનક કોશીસાં રૂપા ગઢે રે, રચે ભુવનપતિ ઈસ; મનો રતન કનક ગઢ જ્યોતિષી રે, મણિ રચણે સુર ઈસ. મનો ૩ ભીતિ પૃથુલ તેત્રીસ ધનુ રે, એક કર અંગુલ આઠ; મનો વૃત્તે તેરસે ધનુ આંતરું રે, ઉંચી પણસે ધનુ ઠાઠ. મનો ૪ પાવડી આરા સહસ દશ રે, પંચ પંચ પરિમાણ; મનો એક કર પીઠું ઉંચ પણે રે, પ્રતર પચાસ ધનુ માન. મનો ૫ ચઉ બારા ત્રણ તોરણા રે, નીલ રતનમય રંગ; મનો મર્જે મણિમય પીઠિકા રે, ભૂંઈથી અઢી ગાઉ તુંગ. મનો ૬ દીર્ઘ પૃથુલ બશે ધનુ રે, જિન તનુ માને ઉંચ; મનો ચૈત્ય સહિત અશોક તરુ રે, જિનથી બાર ગુણ ઉંચ. મનો ૭ ચઉ દિસે ચઉ સિંહાસને રે, આઠ ચામર છત્ર બાર; મનો ધર્મચક્ર સ્ફટિક રત્નનું રે, સહસ જોજન ધ્વજ ચાર. મનો ૮ દેવછંદો ઈશાન કૂણે રે, પ્રભુને વિસામા ઠામ; મનો ચિહ્નું મુખે દીયે દેશના રે, ભામંડલ અભિરામ. મનો ૯ મુનિ વૈમાનિક સાધવી રે, રહે અગ્નિ કૂણ મોઝાર; મનો જ્યોતિષી ભુવનપતિ વ્યંતરા રે, નૈઋત કૂણે તસ નાર. મનો ૧૦ વાયુ કૂણે દેવતા રે, સુણે જિનવરની વાણ; મનો વૈમાનિક શ્રાવક શ્રાવિકા રે, ઈશાન કૂણે સુજાણ. મનો ૧૧ ચિહ્નું દેવી ને સાધવી રે, ઉભી સૂણે ઉપદેશ; મનો તિર્થંચ સહુ બીજે ગઢે રે, ત્રીજે વાહન વિશેષ. મનો ૧૨ વૃત્તાકારે ચિહ્નું વાવડી રે, ચઉરંસી આઠ વાવ; મનો પ્રથમ પનરસે ધનુ આંતરું રે, બીજે સહસ ધનુ ભાવ. મનો ૧૩ રચણ ભીત ગઢ આંતરું રે, વૃત્તે ધનુ શત છબ્વીશ; મનો ચઉરંસે ત્રણસે ધનુ રે, ઈમ શાખ દીયે જગદીશ મનો ૧૪ તુંબડુ પ્રમુખ તિહાં પોલીયા રે; ધૂપ ઘટી ઠામઠામ. મનો દ્વારે મંગલ પુતલી રે, હુંફુંભી વાજે તામ. મનો ૧૫ દિવ્યધ્વની સમજે સહુ રે, મીઠી યોજન વિસ્તાર; મનો સુણતાં સમતા સહુ જીવને રે, નહીય વિરોધ લગાર. મનો ૧૬ ચઉતીસ અતિશય વિરાજતા રે, દોષ રહિત ભગવંત; મનો શ્રી જશવિજય ગુરુ શિષ્યને રે, જિનપદસેવા ખંત મનો ૧૭

(યશોવિજયજી કૃત સમવસરણ વર્ણનાત્મક મહાવીર જિન સ્તવન)

સભા : ભગવાન વિચરે તો અકાળ મૃત્યુ ન થાય ને ?

સાહેબજી : તે તો માનવનું અકાળ મૃત્યુ ન થાય; સ્થાવર જીવોની હિંસા તો પ્રભુ વિચરે ત્યાં પણ રોજ ચાલુ જ હોય છે. પ્રભુ વિચરે ત્યાં લોકો ન્હાય-ધોવે નહીં, પાણી ન પીવે, અપ્કાયના જીવોની હિંસા ન કરે તેવું વર્ણન ક્યાંય આવતું નથી. સમવસરણની રચનામાં પણ હિંસા તો થવાની. જેને એવું સમજાયું હોય કે સમવસરણની રચના હિંસા વગર થાય છે, તો તે બરાબર નથી. જમીન પર જળની વૃષ્ટિ કરે, એક યોજન ભૂમિ સાફ કરે તો તેમાં સ્થાવરની હિંસા થવાની. જો સાવધ પ્રવૃત્તિ ન હોય તો શાસ્ત્રમાં ભગવાનના નિમિત્તથી થાય છે, અને પ્રભુ ભોગવે છે તેની ચર્ચા જ ન હોત.

દેવતાઓ ભૂમિ જ એવી સરસ કરે કે ભૂમિ અને વાતાવરણથી પણ બધા આકર્ષાય. ત્યારબાદ માપ પ્રમાણે વ્યંતરદેવો મણિમય ભૂતલ રચે છે. ચારેય દિશામાં હજાર યોજન ઊંચાં ચાર ધર્મચક્ર છે, જે સૂચવે છે કે આ જગતમાં તીર્થંકરોનું ધર્મસામ્રાજ્ય છે. પ્રભુ જ્યાં જ્યાં જાય ત્યાં પણ આગળ ધર્મચક્ર ચાલે છે. જેમ ચક્રવર્તીની આગળ ચક્રરત્ન ચાલે તેમ તીર્થંકરોની આગળ ધર્મચક્ર ચાલે છે, જે તેમની કોઈ સ્પર્ધા ન કરી શકે તેવા ધર્મસત્તાના શ્રેષ્ઠ નાયકપદને સૂચવે છે, તેજથી અન્ય સર્વ ધર્મોપદેશકોને તેમણે જીત્યા છે, તેથી જ નમુત્યુણં સૂત્રમાં સ્તવનારૂપે ધમ્મવરચાઉરંતચક્કવટ્ટીણં બોલીએ છીએ. વ્યંતરો પ્રભુ ચાલે ત્યારે સુવર્ણકમળો પગ મૂકવા માટે અને પાદપીઠ વગેરેની રચના કરે છે. ભવનપતિદેવો પહેલો ગઢ રૂપાનો રચે, જેમાં સોનાના કાંગરા હોય; જ્યોતિષીદેવો બીજો સુવર્ણનો ગઢ રચે જેમાં રત્નના કાંગરા હોય; વૈમાનિક દેવો ત્રીજો મણિમય ગઢ રચે જેમાં ઉત્તમ રત્નોના કાંગરા હોય; બધા દેવો પોતપોતાની ભક્તિથી ભેગા થઈ સમવસરણની રચના કરે છે. અંદરની ફરસ પણ મણિઓની હોય, મણિઓ કે રત્નોના જુદા જુદા થાંભલા હોય, જે અજોડ હોય. આ રીતે કમિક ત્રણ ગઢ એક-બીજા પર રચે. મધ્ય ગઢમાં ઇશાન વિભાગમાં દેવછંદો બનાવે, જે પ્રભુને એકાંતવાસ માટે ઉત્તમ સ્થાન હોય. ત્રીજા ગઢની મધ્યમાં પ્રભુની ઊંચાઈ કરતાં બાર ગણું ઊંચું અશોકવૃક્ષ વિશાળ વિકુર્વ. વળી તે વૃક્ષ પર પ્રભુ જે વૃક્ષ નીચે કેવલજ્ઞાન પામ્યા હોય તે વૃક્ષ પણ પ્રતીકરૂપે બનાવે. દરેક તીર્થંકરના ધર્મતીર્થના સમવસરણમાં આ ઉપરના ચૈત્યવૃક્ષનું પ્રતીક બદલાય. તે પ્રતીક સૂચવે કે આ મહાવીરપ્રભુનું ધર્મતીર્થ છે અથવા આ ઋષભદેવ ભગવાનનું ધર્મતીર્થ છે.

બંને બાજુ ચક્ષો ચામર વીંઝતા હોય. ચારે દિશાનાં મળીને બાર છત્રો હોય, આઠ ચામર હોય. દેવદુંદુભિના મધુર નાદ થતા હોય. કુદરતી પવિત્ર વાતાવરણ હોય. દ્વારે દ્વારે રત્નોનાં તોરણો હોય. આજુબાજુ સુંદર વાવડીઓ હોય. સ્થાને-સ્થાને સુગંધી દ્રવ્યો મધમઘાટ કરતાં હોય. દેવલોકના વાતાવરણને ભુલાવી દે તેવું મનોરમ વાતાવરણ હોય. સમવસરણમાં ઉત્કૃષ્ટ રૂપ-રસ-ગંધ-સ્પર્શવાળા પરમાણુઓ હોય છે. સુમધુર સંગીત, નયનરમ્ય રૂપો, દૃશ્યો, શ્રેષ્ઠ સુગંધ, અનુકૂળ આહ્વાદક વાતાવરણ હોય; છતાં ત્યાં બેસનાર સાધુ, ગણધરો આદિને ઇન્દ્રિયોના

ભોગોમાં આસક્તિ કે વિકાર ન થાય; કારણ કે પ્રભુનું ઐશ્વર્ય જ નિર્વિકારી છે. તેથી ત્યાં પાંચે ઇન્દ્રિયોના ભોગો વિષયક કામપ્રવિચાર આદિ થતાં નથી. તેવા વાતાવરણમાં પણ કોઈને અશુભભાવ થતા નથી, જે પ્રભુનો અતિશય છે. આ સિદ્ધયોગિતાનો મહિમા છે. સાંનિધ્યમાત્રથી સામાના અશુભભાવોને શુભમાં પલટવાની તેમાં તાકાત છે. પ્રભુના સમવસરણમાં ચોત્રીસ અતિશય આદિ ઐશ્વર્ય જોઈને અભવ્યને પણ ધર્મના ફળમાં દૃઢ શ્રદ્ધા થઈ જાય છે. નાસ્તિકો પણ આ પુણ્યપ્રતાપ જોવામાત્રથી આસ્તિક બની જાય છે. આત્મા, પરલોક, પુણ્ય, પાપની શ્રદ્ધા ઉત્કૃષ્ટધર્મફળ જોવાથી શીઘ્ર થઈ જાય છે; તો પછી આસન્નભવી, લઘુકર્મી, પાત્રજીવોને તો આ ધર્મઐશ્વર્ય આત્મવિકાસનું કારણ પણ બને જ છે. ટૂંકમાં, સ્થાપનાધર્મતીર્થનો પણ મહિમા અપાર છે.

સિદ્ધં સિદ્ધત્થાણં, ઠાઠમળોવમસુહં ડવગયાણં ।
કુસમયવિસાસણં, સાસણં જિણાણં ધવજિણાણં ॥૧॥

(સન્મતિતર્ક પ્રકરણ૦ શ્લોક-૧)

અનંત ઉપકારી, અનંત જ્ઞાની શ્રી તીર્થકર પરમાત્મા મહામંગલકારી અને સર્વોત્કૃષ્ટ એવા આ ધર્મતીર્થની સ્થાપના કરે છે.

દેવનિર્મિત દેશનાભૂમિનું અનુપમ ઐશ્વર્ય :

તીર્થકરો પરિપૂર્ણજ્ઞાની, સર્વજ્ઞ, સર્વદર્શી બની જ્યારે ધર્મતીર્થ પ્રવર્તાવવા પુરુષાર્થ કરે છે ત્યારે તેમના તીર્થકરનામકર્મનો ઉત્કૃષ્ટ વિપાક વર્તતો હોય છે, જે તીર્થકરનામકર્મ તેમણે ત્રીજા ભવમાં નિકાશિત કર્યું હોય છે. તીર્થકરનામકર્મ એવી ઉત્કૃષ્ટ પુણ્યપ્રકૃતિ છે કે જે વ્યક્તિને તે સત્તામાં હોય તેના પ્રદેશોદયથી પણ તેનાં યશ-આદેયતા-ઐશ્વર્ય વધતાં જાય. તેના પ્રભાવથી જ તીર્થકરો અંતિમ ભવમાં માતાની કુક્ષિમાં આવે ત્યારથી જ ચોસઠ ઇન્દ્રો તેમની ભક્તિ કરે છે. જન્મ વખતે પણ બાળક એવા પ્રભુને મેરુશિખર પર લઈ જઈને ઠાઠથી જન્મમહોત્સવ કરે છે. આ સર્વ તીર્થકરનામકર્મના પ્રદેશોદયનો જ પ્રભાવ છે; કારણ કે ખરો વિપાક જે તેમના ઐશ્વર્યનો peak period (ઉત્કૃષ્ટ કાળ) છે, તે તો કેવલજ્ઞાન પછી જ પ્રારંભ થાય છે. કેવલજ્ઞાન પહેલાં જે પુણ્યાઈની અસર છે, તે તેની આડકતરી અસર છે. તીર્થકરનામકર્મનો સાચો વિપાક કેવલજ્ઞાનથી પ્રગટે છે. ત્યારે તેમનું ધર્મઐશ્વર્ય અજોડ થવાનું, જેની તોલે વિશ્વમાં કોઈ આવે નહીં. ભક્તિરૂપે ઇન્દ્રો આદિ આવે, ચારેય નિકાયના દેવો પણ ભેગા થાય

૧. તીર્થકરનામ્ન આહારકદ્વિકસ્ય ચ સાગરોપમાણામન્તઃકોટીકોટીપ્રમાણ એવોત્કૃષ્ટઃ સ્થિતિબન્ધકાલો ભવતિ નોપરિષ્ટાદિતિ । "ભિન્નમુહુ બાહ" તિ પ્રાકૃતત્વાદકારલોપે ભિન્નમુહૂર્તમ્-અન્તર્મુહૂર્તમાત્રમેવ કાલમ્ 'અબાધા' અનુદયાવસ્થા ઉત્કૃષ્ટા, જઘન્યાડપ્યન્તર્મુહૂર્તમાત્રેવ, તતઃ પરં દલિકરચનાયાઃ સદ્ભાવેનાવશ્યં પ્રદેશોદયસ્ય સમ્ભવાદિતિ । કેચિત્ "તીર્થકરનામકર્મ અન્તર્મુહૂર્તાદૂર્ધ્વ કસ્યચિત્ પ્રદેશત ઉદેતિ, તદુદયે ચાજૈશ્વર્યાદય ઋદ્ધિવિશેષા અન્યજીવેભ્યો વિશિષ્ટતરાસ્તસ્ય સમ્ભવન્તીતિ સમ્ભાવયામઃ" ઇતિ વ્યાચક્ષતે ।

(શતકનામા પચ્ચમ કર્મગ્રન્થ, શ્લોક-૩૩ ટીકા)

૨. જહ વ કહેઝ જિણિંદો સુર-કય-સીહાસણોવવિહો યા । [.] ॥૧૬॥ તં ચડવિહ-દેવ-નિકાય-નિમ્મિયં જહ વ વર-સમવસરણં । તુરિયં કરેતિ દેવા, જં રિહ્દીએ જગં તુલઝ ॥૧૭॥ જત્થ સમોસરિઓ સો ભુવણેક્ક-ગુરુ મહાયસો અરહા । અદુમહ-પાહિહેરય-સુચિંધિયં વહઝ તિત્થયં નામં ॥૧૮॥ જહ નિહલહ અસેસં મિચ્છતં ચિક્કણં પિ મહ્વાણં । પહિબોહિઊણ મગ્ગે ઠવેઝ, જહ ગણહરા દિક્કં ॥૧૯॥

(મહાનિશિથસૂત્ર તૃતીય અધ્યયન)

અને સમવસરણની રચના કરે. 'સમવસરણની કલા-કારીગરી એવી અજોડ હોય છે કે તેવી ઇમારત બાંધવાની કોઈ નિપુણ કારીગરોને સોંપણી કરી હોય તોપણ વર્ષોનાં વર્ષો થાય, છતાં એ કક્ષાનું કામ તો ન જ બને. જ્યારે દેવતાઓ તે અંતર્મુહૂર્તમાં રહે છે. દેવોમાં ભૌતિક જગતમાં ઝડપથી પરિવર્તન કરવાની તીવ્ર શક્તિ હોય છે. જડ વસ્તુને ક્ષણમાં નવા સ્વરૂપે પરિવર્તન કરી આપે. દા. ત. એક પથ્થરનો ટુકડો હોય તેને એક સેકન્ડમાં સોનાની કમનીય કલાકૃતિ બનાવી શકે. જડ જગતમાં દેવોની શક્તિ નાનીસૂની નથી. તેમાં પણ જેમ જેમ ઊંચા દેવલોકનો દેવ, તેમ તેમ શક્તિ વધારે. વળી અહીં તો ઇન્દ્રો પણ શક્તિ ફોરવે છે. તેથી પ્રયત્નમાં સહેજ પણ અધૂરાપણું નથી. બધા દેવતા રચના કરવાનું ચાલુ કરે એટલે અંતર્મુહૂર્તમાં સમવસરણ રચાઈ જાય. મનુષ્યલોકના મોટા-મોટા મહાલયો પણ તેની પાસે વિશાળતામાં સાવ નાના લાગે, અને ઐશ્વર્યમાં તો બધી ભૌતિક રચનાઓ વામણી લાગે. વળી રચનામાં ક્રમિક વ્યવસ્થા એવી હોય કે અત્યંત અલ્પ સમયમાં જેટલા સુશોભન-શણગાર કરવાના હોય તે પણ થઈ જાય.

ભાવતીર્થકરના પ્રાતિહાર્યો-અને ઋદ્ધિ :

દેવતાઓ ઠેર-ઠેર સુગંધી વાતાવરણ રચે, ચારે બાજુ પુષ્પવૃષ્ટિ કરે. પુષ્પો અચિત્ત મૂકે છે. વૃષ્ટિ વખતે તે પણ સીધાં પડે છે, ઊંધાં ન પડે; કારણ કે ઊંધાં પડે તો ડીંટિયાં પગમાં વાગે. ચાલનાર કોઈને જરા પણ પીડા કે ત્રાસ ન થાય તે રીતની ભક્તિ છે. છએ ઋતુનાં

૧. નનુ મહદાશ્ચર્યમેતત્ યત્સર્વમપીદં સદ્ય એવ વ્યધાયીત્યાશઙ્ક્યાહ-

સકલમપિ નિમેષમાત્રમેવ, પ્રભવતિ કર્તુમિદં યદેકકોડપિ। તદિહ સુરવરાશ્ચતુર્નિકાયા, યુગપદદો રચયન્તુ કિં નુ ચિત્રમ્?।।૩૭।।

યદ્યદિ એકકોડપિ દેવઃ સકલમપીદં કર્તવ્યજાતં નિમેષમાત્રમેવ નિમેષમાત્રેણૈવ કાલેન કર્તું વિધાતું પ્રભવતિ સમર્થો ભવતિ, તત્તર્હિ ઇહ પ્રસ્તાવે ચતુર્નિકાયાઃ સુરવરાશ્ચતુર્જાતીયા દેવા યુગપત્ સમકાલમદઃ સમવસરણં રચયન્તુ, કિં નુ ચિત્રં કિમત્રાડશ્ચર્ય ? ન કિમપીતિ ભાવઃ। નિમેષેત્યાદિ। નિમેષો પક્ષમસ્યન્દનપ્રમાણઃ કાલ ઉચ્યતે। સ એવ માત્રા પ્રમાણં યત્ર કર્મ્મણિ, તદિતિ ક્રિયાવિશેષણમિદમ્। ચતુરિત્યાદિ। ચત્ત્વારો નિકાયા નિવાસા ઉત્પત્તિસ્થાનાનિ યેષાં તે ઇતિ વિગ્રહઃ। નુશબ્દોડત્ર વિકર્કે।।૩૭।।

(રૂપચન્દ્રગણિ કૃત ગૌતમીયકાવ્યમ્, શ્લોક-૩૭ મૂલ-ટીકા)

૧. સુગંધુદકવર્ષેણ, દિવ્યપુષ્પોત્કરેણ ચ । ... ।।૧૦।।

(વીતરાગસ્તોત્ર, પ્રકાશ-૪ મૂલ)

* પાણી સુગંધ સુર કુસુમની ॥અરિ०॥ વૃષ્ટિ હોય સુરસાલ ॥ભગ०॥ .. ॥૬॥

(પંડિત શ્રી પદ્મવિજયજી વિરચિત નેમિનાથ જિન સ્તવન)

પુષ્પો એકસાથે વરસે છે. ^૧પ્રભુ વિચરે ત્યાં ઋતુઓ પણ અનુકૂળ થાય, ^૨લોકો દુઃખરતી આફતો, રોગ-શોકનાં નિમિત્તોથી મુક્ત હોય, આધિ-વ્યાધિ-ઉપાધિ પહેલાંની હોય તે ચાલી જાય, નવી આવે નહીં. પ્રભુના વિહાર પછી પણ નવા રોગ છ મહિના સુધી થાય નહીં. પરસ્પરનાં વૈર-વિરોધ શમી જાય. યુદ્ધો ચાલતાં હોય તો સુલેહ-સંપ સ્થપાઈ જાય. તીર્થંકરોના પુણ્યથી બીજા જીવોને પણ આવી અનેક સુખાકારિતા પેદા થાય છે. તેમનું પ્રબળ પુણ્ય છે કે તે બીજાના પુણ્યને ઉદયમાં લાવવામાં પ્રબળ નિમિત્ત બને, બાકી પુણ્ય તો લોકો પોતાનું જ ભોગવે. પદાર્થવિજ્ઞાનના નિયમ પ્રમાણે એકનું પુણ્ય બીજાના આત્મા પર transfer (તબદીલ-ફેરબદલી) થતું કે ભોગવાતું નથી. હા, પ્રભુના પુણ્યના કારણે તે જીવોનો પાપોદય શમી જાય અને પુણ્યોદય પ્રગટે. તીર્થંકરો વિચરે ત્યારે મનુષ્યલોકમાં વધારેમાં વધારે સુખાકારિતા, આનંદ-પ્રમોદનું વાતાવરણ હોય. ^૩સમવસરણ પૂરું તૈયાર થાય એટલે દેવતાઓ પ્રભુને વિનંતી કરે.

૧. ત્વત્પાદાવૃત્તવઃ સર્વે, યુગપત્પર્યુપાસતે । ... ॥૧॥

(વીતરાગસ્તોત્ર, પ્રકાશ-૪ મૂલ)

✽ ૫૬ ઋતુ સમકાલે ફલે ॥અરિ॥ ... ॥૫॥

(પંડિત શ્રી પદ્મવિજયજી વિરચિત નેમિનાથ જિન સ્તવન)

૨. સાગ્રેઽપિ યોજનશતે, પૂર્વોત્પન્ના ગદામ્બુદાઃ । યદબ્જસા વિલીયન્તે, ત્વદ્વિહારાનિલોર્મિભિઃ ॥૪॥ નાવિર્ભવન્તિ યદ્ ભૂમૌ, મૂષકાઃ શલભાઃ શુકાઃ । ક્ષણેન ક્ષિતિપક્ષિપ્તા, અનીતય ઇવેતયઃ ॥૫॥ સ્ત્રીક્ષેત્રપદ્માદિભવો, યદ્વૈરાગ્નિઃ પ્રશામ્યતિ । ત્વત્કૃપાપુષ્કરાવત્તર્વર્ષાદિવ ભુવસ્તલે ॥૬॥ ત્વત્પ્રભાવે ભુવિ ભ્રામ્યત્યશિવોચ્છેદદિગ્દિગ્દિગ્દિમે । સમ્ભવન્તિ ન યન્નાથ, મારયો ભુવનારયઃ ॥૭॥ કામવર્ષિણિ લોકાનાં, ત્વયિ વિશ્વૈકવત્સલે । અતિવૃષ્ટિરવૃષ્ટિર્વા, ભવેદ્ યન્નોપતાપકૃત્ ॥૮॥

(વીતરાગસ્તોત્ર, પ્રકાશ-૩ મૂલ)

✽ જેહને જોયણ સવાસો માન કે ॥અ॥ જે પૂર્વના રોગ તેણે થાન કે ॥અ॥ સવિ નાશ થાયે નવા નાવે કે ॥અ॥ ૫૬ માસ પ્રભુ પરભાવે કે ॥અ॥ ॥૩॥ જિહાં જિનજી વિચરે રંગ કે ॥અ॥ નવિ મૂષક શલભ પતંગ કે ॥અ॥ નવિ કોઈને વયર વિરોધ કે ॥અ॥ અતિવૃષ્ટિ અનાવૃષ્ટિ રોધ કે ॥અ॥ ॥૪॥ નિજ પરચકનો ભય નાસે કે ॥અ॥ વળી મરકી નાવે પાસ કે ॥અ॥ પ્રભુ વિચરે તિહાં ન દુકાલ કે ॥અ॥ જાયે ઉપદ્રવ સવિ તતકાલ કે ॥અ॥

(પંડિત શ્રી પદ્મવિજયજી વિરચિત શાંતિનાથ જિન સ્તવન)

૩. સૂરોદય પચ્છિમાએ ઓગાહન્તીએ પુવ્વઓડૈઈ । દોહિં પઝમેહિં 'પાયા મગ્ગેણ ય હોઈ સત્તડન્ને ॥૫૫॥ । વ્યાખ્યા-એવં દેવૈર્નિષ્ણાદિતે સમવસરણે સૂર્યોદયે-પ્રથમાયાં પૌરુષ્યામ્, અન્યદા પશ્ચિમાયાં 'ઓગાહન્તીએ'તિ અવગાહન્ત્યામ્-આગચ્છન્ત્યામિત્યર્થઃ, 'પુવ્વઓડતીતી'તિ પૂર્વદ્વારેણ 'અતીતિ'તિ આગચ્છતિ પ્રવિશતીત્યર્થઃ । કથમિત્યાહ-દ્વયોઃ 'પદ્મયોઃ' સહસ્રપત્રયોઃ દેવપરિકલ્પિતયોઃ પાદૌ સ્થાપયન્નિતિ વાક્યશેષઃ, 'મગ્ગેણ ય હોતિ સત્તડન્ને'તિ માર્ગતશ્ચ પૃષ્ઠતશ્ચ ભવન્તિ સપ્તાન્યે ચ ભગવતઃ પદ્યા ઇતિ, તેષાં ચ યદ્યત્ પશ્ચિમં તત્તત્પાદન્યાસં કુર્વતો ભગવતઃ પુરતસ્તિષ્ઠતીતિ ગાથાર્થઃ ॥૫૫॥ ।

આયાહિણ પુવ્વમુહો તિદિસિં પઢિરુવગા ઉ દેવકયા । જેટ્ટગણી અણ્ણો વા દાહિણપુવ્વે અદૂરંમિ ॥૫૬॥ ।

વ્યાખ્યા-સ એવં ભગવાન્ પૂર્વદ્વારેણ પ્રવિશ્ય 'આદાહિણ'તિ ચૈત્યદ્વમપ્રદક્ષિણાં કૃત્વા 'પુવ્વમુહો'તિ પૂર્વાંભિમુખ ઉપવિશતીતિ ।

(આવશ્યકનિર્યુક્તિ એવં ભાષ્ય ભાગ-૧, શ્લોક-૫૫૫-૫૫૬ મૂલ-ટીકા)

પ્રભુ સુવર્ણકમળ પર પગ મૂકતા-મૂકતા, પૂર્વદિશાના દ્વારથી સમવસરણમાં પ્રવેશ કરે છે, ચૈત્યવૃક્ષને પ્રદક્ષિણા આપી તીર્થને નમસ્કાર કરે છે. ત્યારબાદ પાદપીઠ પર પગ મૂકી સિંહાસન પર બિરાજે. રસ્તામાં પણ જ્યાં જ્યાં પ્રભુ જાય ત્યાં સતત મસ્તક પર છત્ર હોય, બે બાજુ ચામર વીંજાતા હોય, ઉપરથી પુષ્પવૃષ્ટિ થતી હોય, આકાશમાં દેવદુંદુભિના નાદ ગાજતા હોય. વળી અરિહંતોનું રૂપ તો બધી રીતે અજોડ છે જ. તેથી પ્રથમ દર્શને જ શ્રેષ્ઠ વ્યક્તિત્વની ખાતરી થાય તેવો પ્રભાવ હોય છે. ધર્મ પમાડવામાં શ્રેષ્ઠ નિમિત્ત એવું ઉત્કૃષ્ટ સ્વરૂપ જાણે આખી સૃષ્ટિમાં ત્યાં જ સાકાર થયું હોય તેવું દૃશ્ય હોય છે. સાક્ષાત્ ધર્મનું મૂર્તિમંત સ્વરૂપ હોય અથવા ધર્મનું ઉત્કૃષ્ટ ફળ પ્રત્યક્ષ જોવું હોય તો જાણે નમૂનો ગણાય તેવું ભાવતીર્થકરનું વ્યક્તિત્વ હોય છે. જોનારને વિશ્વાસ-ખાતરી થઈ જાય કે ધર્મ આટલું મહાન ભૌતિક ફળ આપવા પણ સમર્થ છે. તેથી જ નાસ્તિકો પણ દર્શનમાત્રથી આસ્તિક બને છે. ત્યારની તેમની આંતરિક ગુણલક્ષ્મી તો અપાર છે જ, પણ તે આંતરદૃષ્ટિવાળાને નજરે ચડે. જ્યારે આ તો નિર્વિકારી બાહ્ય વૈભવ છે, જે સ્થૂલ દૃષ્ટિવાળાને પણ દેખાય.

સમવસરણમાં બાર પર્ષદા :

પ્રભુના સમવસરણમાં માત્ર સાધુ-સાધ્વી-પુરુષ-સ્ત્રીરૂપ ચાર પ્રકારની પર્ષદા નથી, પરંતુ હંમેશાં બાર પ્રકારની પર્ષદા હોય છે; કારણ કે તીર્થકરોનું પુણ્ય એટલું પ્રબળ છે કે જ્યાં જ્યાં જાય ત્યાં તેમની ધર્મદેશનાનું શ્રવણ કરવા ભવનપતિ-વ્યંતર-જ્યોતિષી અને વૈમાનિકના દેવી-દેવતા કાયમ આવે છે. તેમની પર્ષદામાં ચારેય નિકાયના દેવતા હાજર જ હોય છે. તેથી દેવોની આઠ પર્ષદા અને મનુષ્યોમાં સાધુ-સાધ્વી-પુરુષ-સ્ત્રીરૂપ ચાર પર્ષદા બને છે, એમ કુલ

૧. ચામર ચક્ર સિંહાસન ॥અરિ॥ પાદપીઠ સંયુક્ત ॥ભગ॥ છત્ર ચાલે આકાશમાં ॥અરિ॥ દેવ દુંદુભિ વર ઉત્ત ॥ભગ॥ ॥૨॥ સહસ્ર જોયણ ધ્વજ સોહતો ॥અરિ॥ પ્રભુ આગલ ચાલંત ॥ભગ॥ કનક કમલ નવ ઉપરે ॥અરિ॥ વિચરે પાય ઠવંત ॥ભગ॥ ॥૩॥ ચાર મુખે દીપે દેશના ॥અરિ॥ ત્રણ ગઢ ઝાકઝમાળ ॥ભગ॥ ... પાણી સુગંધ સુર કુસુમની ॥અરિ॥ વૃષ્ટિ હોય સુરસાલ ॥ભગ॥ .. ॥૬॥

(પંડિત શ્રી પદ્મવિજયજી વિરચિત નેમિનાથ જિન સ્તવન)

* જિનજી આઠ પ્રાતિહાર્યશું, જગમાં તું જયો રે લો ॥માહ॥ જિનજી તાહરા વૃક્ષ અશોકથી, શોક દૂરે ગયો રે લો ॥માહ॥ ॥૧॥ જિનજી જાનું પ્રમાણ ગીર્વાણ, કુસુમવૃષ્ટિ કરે રે લો ॥માહ॥ જિનજી દિવ્ય ધ્વનિ સુર પૂરે કે, વાંસલિયે સ્વરે રે લો ॥માહ॥ જિનજી ચામર કેરી હાર, ચલંતી એમ કહે રે લો ॥માહ॥ જિનજી જે નમે અમ પરે તે ભવિ, ઊર્ધ્વગતિ લહે રે લો ॥માહ॥ ॥૨॥ જિનજી પાદપીઠ સિંહાસન, વ્યંતર વિરચીયે રે લો ॥માહ॥ જિનજી તિહાં બેસી જિનરાજ ભવિક દેશના દિયે રે લો ॥માહ॥ જિનજી ભામંડલ શિર પૂંઠે, સૂર્ય પરે તપે રે લો ॥માહ॥ જિનજી નિરખી હરખે જેહ, તેહનાં પાતક ખપે રે લો ॥માહ॥ ॥૩॥ જિનજી દેવદુંદુભિનો નાદ, ગંભીર ગાજે ઘણો રે લો ॥માહ॥ જિનજી ત્રણ છત્ર કહે તુજ કે, ત્રિભુવનપતિપણે રે લો ॥માહ॥

(પંડિત શ્રી પદ્મવિજયજી વિરચિત પાર્શ્વનાથ જિન સ્તવન)

મળીને બાર પર્ષદા થાય છે. અત્યારે દેવી-દેવતાની પર્ષદા જ નથી; કારણ કે સંઘમાં એવું કોઈનું પુણ્ય જ નથી કે દેવતા-ઇન્દ્રો આદિ ધર્મશ્રવણ કરવા આવે. પણ તીર્થકરોનું પુણ્ય એવું જબરદસ્ત હોય છે કે તેઓ જ્યાં જ્યાં જાય ત્યાં ત્યાં બાર પર્ષદા ઊભટે. 'બાર પર્ષદામાં શ્રવણ કરવા આવનાર તમામની સમવસરણમાં બેસવા માટેની વ્યવસ્થા નિયત હોય છે. સાધુ-સાધ્વીજીઓ અને વૈમાનિકની દેવીઓ પૂર્વદિશાથી પ્રવેશી ડાબી બાજુ અગ્નિખૂણામાં બેસે, ભવનપતિ-વ્યંતર

૧. અવયવાર્થપ્રતિપાદનાય આહ-

કેવલિણો તિઉણ જિણં તિસ્થપણામં ચ મગ્ગઓ તસ્સ। મળમાદીવિ ણમંતા વયંતિ સઘ્ઘાણસઘ્ઘાણં।।૫૫૧।।
 વ્યાખ્યા-કેવલિન: 'ત્રિગુણ' ત્રિ: પ્રદક્ષિણીકૃત્ય 'જિનં' તીર્થકરં તીર્થપ્રણામં ચ કૃત્વા માર્ગત: 'તસ્ય' તીર્થસ્ય ગણધરસ્ય નિષીદન્તીતિ ક્રિયાધ્યાહાર:, 'મળમાદીવિ નમંતા વયંતિ સઘ્ઘાણસઘ્ઘાણં'તિ મન:પર્યાયજ્ઞાનિનોડપિ ભગવન્તમભિવન્દ્ય તીર્થ કેવલિનશ્ચ પુન: કેવલિપૃષ્ઠતો નિષીદન્તીતિ। આદિશબ્દાન્નિરતિશયસંયતા અપિ તીર્થકરાદીનભિવન્દ્ય મન:પર્યાયજ્ઞાનિનાં પૃષ્ઠતો નિષીદન્તિ, તથા વૈમાનિકદેવ્યોડપિ તીર્થકરાદીનભિવન્દ્ય સાધુપૃષ્ઠત: તિષ્ઠન્તિ ન નિષીદન્તિ, તથા શ્રમણ્યોડપિ તીર્થકરસાધૂનભિવન્દ્ય વૈમાનિકદેવીપૃષ્ઠત: તિષ્ઠન્તિ ન નિષીદન્તિ, તથા ભવનપતિજ્યોતિષ્કવ્યન્તરદેવ્યોડપિ તીર્થકરાદીનભિવન્દ્ય દક્ષિણપશ્ચિમદિગ્ભાગે પ્રથમં ભવનપતિદેવ્ય: તતો જ્યોતિષ્કવ્યન્તરદેવ્ય: તિષ્ઠન્તીતિ, एवं મન:પર્યાય-જ્ઞાન્યાદયોડપિ નમન્તો વ્રજન્તિ સ્વસ્થાનં સ્વસ્થાનમિતિ ગાથાર્થ:।।૫૫૧।।

ભવણવર્ઙ જોહસિયા બોદ્ધવ્વા વાળમંતરસુરા ય। વેમાણિયા ય મળુયા પયાહિણં જં ચ નિસ્સાણે।।૫૬૦।।
 વ્યાખ્યા-ભવનપતય: જ્યોતિષ્કા બોદ્ધવ્વા વ્યંતરસુરાશ્ચ, એતે હિ ભગવન્તમભિવન્દ્ય સાધૂંશ્ચ યથોપન્યાસમેવોત્તરપશ્ચિમે પાશ્વે તિષ્ઠન્તીત્યેવં બોદ્ધવ્વા:, તથા વૈમાનિકા મનુષ્યાશ્ચ, ચશબ્દાત્ સ્ત્રિયશ્ચાસ્ય, ચશબ્દસ્ય વ્યવહિત ઉપન્યાસ:। કિમ્?-'પયાહિણં' પ્રદક્ષિણાં કૃત્વા તીર્થકરાદીનભિવન્દ્ય તેડપ્યુત્તરપૂર્વે દિગ્ભાગે યથાસંખ્યમેવ તિષ્ઠન્તીતિ।

અત્ર ચ મૂલટીકાકારેણ ભવનપતિદેવીપ્રભૃતીનાં સ્થાનં નિષીદનં વા સ્પષ્ટાક્ષરૈર્નોક્તમ્, અવસ્થાનમાત્રમેવ પ્રતિપાદિતં, પૂર્વાચાર્યોપદેશલિખિતપટ્ટકાદિચિત્રકર્મબલેન તુ સર્વા એવ દેવ્યો ન નિષીદન્તિ, દેવા: પુરુષા: સ્ત્રિયશ્ચ નિષીદન્તીતિ પ્રતિપાદયન્તિ કેચન ઇત્યલં પ્રસજ્ઞેન। 'જં ચ નિસ્સાણે'તિ, ય: પરિવારો યં ચ નિશ્રાં કૃત્વા આયાત: સ તત્પાશ્વે એવ તિષ્ઠતીતિ ગાથાર્થ:।।૫૬૦।।

સામ્પ્રતમભિહિતમેવાર્થં સંયતાદિપૂર્વદ્વારદિપ્રવેશવિશિષ્ટં પ્રતિપાદયન્નાહ ભાષ્યકાર:-

સંજયવેમાણિત્થી સંજય(હ) પુલ્લેણ પવિસિતં વીરં। કાઠં પયાહિણં પુલ્લદક્ષિણે ઠંતિ દિસિમાગે।।૧૧૬।।(ભા.)
 ગમનિકા-સંયતા વૈમાનિકસ્ત્રિય: સંયત્ય: પૂર્વેણ પ્રવિશ્ય વીરં કૃત્વા પ્રદક્ષિણં પૂર્વદક્ષિણે તિષ્ઠન્તિ દિગ્ભાગે ઇતિ ગાથાર્થ:।।૧૧૬ ભા૦।।

જોહસિયમવળવંતરદેવીઓ દક્ષિણેણ પવિસંતિ। ચિટ્ઠંતિ દક્ષિણાવરદિસિમિ તિગુણં જિણં કાઠં।।૧૧૭।।(ભા.)
 ગમનિકા-જ્યોતિષ્કભવનવ્યન્તરદેવ્યો દક્ષિણેણ પ્રવિશ્ય તિષ્ઠન્તિ દક્ષિણાપરદિશિ ત્રિગુણં જિનં કૃત્વા ઇતિ ગાથાર્થ:।।૧૧૭ ભા૦।।

અવરેણ ભવણવાસી વંતરજોહસસુરા ય અહગંતું। અવરુત્તરદિસિમાગે ઠંતિ જિણંતો નમંસિત્તા।।૧૧૮।।(ભા.)
 ગમનિકા-અપરેણ ભવનવાસિનો વ્યન્તરજ્યોતિષ્કસુરાશ્ચાતિગાન્તુમ્ અપરોત્તરદિગ્ભાગે તિષ્ઠન્તિ જિનં નમસ્કૃત્ય ઇતિ ગાથાર્થ:।।૧૧૮ભા૦।।

સમહિંદા કપ્પસુરા રાયા ણરણારિઓ ઉદીણેણં। પવિસિત્તા પુલ્લુત્તરદિસીએ ચિટ્ઠંતિ પંજલિઆ।।૧૧૯।।(ભા.)

અને જ્યોતિષીની દેવીઓ દક્ષિણ દિશાથી પ્રવેશી ડાબી બાજુ નૈઋત્ય ખૂણામાં બેસે, ભવનપતિ-વ્યંતર અને જ્યોતિષીના દેવો પશ્ચિમ દિશાથી પ્રવેશી ડાબી બાજુ વાયવ્ય ખૂણામાં બેસે અને વૈમાનિક દેવ, મનુષ્ય પુરુષ તથા મનુષ્ય સ્ત્રીઓ ઉત્તર દિશાથી પ્રવેશી ડાબી બાજુ ઇશાન ખૂણામાં બેસે. બધા ક્યાંથી પ્રવેશ કરશે તેનાં પ્રવેશદ્વારો પણ નિશ્ચિત હોય છે. સમવસરણ

ગમનિકા-સમહેન્દ્રાઃ કલ્પસુરા રાજાનો નરા નાર્યઃ 'ઔદીચ્યેન' ઉત્તરેણ इत्यर्थः, प्रविश्य पूर्वोत्तरदिशि तिष्ठन्ति प्राञ्जलय इति गार्थः॥૧૧૯૫૦॥

ભાવાર્થઃ સર્વાસાં સુગમ એવૃ૥

અભિહિતાર્થોપસંહૃત્રાયા ઇદમાહ-

एक्केक्कीय दिसाए तिगं तिगं होइ सन्निविट्ठं तु। आदिचरिमे विमिस्सा थीपुरिसा सेस पत्तेयं॥૫૬૧॥
વ્યાખ્યા-પૂર્વદક્ષિણાઅપરદક્ષિણાઅપરોત્તરાપૂર્વોત્તરાણામેકેકસ્યાં દિશિ ઉક્તલક્ષણમ્ સંયતવૈમાનિકાઙ્ગનાસંયત્યાદિ ત્રિકં ત્રિકં ભવતિ સન્નિવિષ્ટં તુ, આદિચરમે પૂર્વદક્ષિણાપૂર્વોત્તરદિગ્દ્વયે વિમિશ્રાઃ સંયતાદયઃ સ્ત્રીપુરુષાઃ શોષદિગ્દ્વયે પ્રત્યેકં ભવન્તીતિ ગાથાર્થઃ॥૫૬૧॥

તેષાં ચેત્યં સ્થિતાનાં દેવનરાણાં સ્થિતિપ્રતિપાદનાય આહ-

एतं महिङ्खियं णिवयंति दिगमवि वयंति णमंता। णवि जंतणा ण विकहा ण परोप्परमच्छरो ण भयं॥૫૬૨॥

વ્યાખ્યા-યેડત્પદ્ધયઃ પૂર્વ સ્થિતાઃ તે આગચ્છન્તં મહદ્ધિકં પ્રણિપતન્તિ, સ્થિતમપિ મહદ્ધિકં પશ્ચાદાગતાઃ પ્રણમન્તો વ્રજન્તિ, તથા નાપિ યન્ત્રણા-પીઢા ન વિકથા ન પરસ્પરમત્સરો ન ભયં તેષાં વિરોધિસત્ત્વાનામપિ ભવતિ, ભગવતોડનુભાવાત્, इति गार्थः॥૫૬૨॥

एते च मनुष्यादयः प्रथमप्राकारान्तर एव भवन्ति ये उक्ताः, यत आह-

बिड्यंमि होंति तिरिया तइए पागारमन्तरे जाणा। पागारजडे तिरियाऽवि होंति पत्तेय मिस्सा वा॥૫૬૩॥
વ્યાખ્યા-દ્વિતીયે પ્રાકારાન્તરે ભવન્તિ તિર્યઙ્ચઃ, તથા તૃતીયે પ્રાકારાન્તરે યાનાનિ, 'પ્રાકારજડે' પ્રાકારરહિતે બહિરિત્યર્થઃ, તિર્યઙ્ચોડપિં ભવન્તિ, અપિશબ્દાત્ મનુષ્યા દેવા અપિ, તે ચ પ્રત્યેકં મિશ્રા વેતિ, તે પુનઃ પ્રવિશન્તો ભવન્તિ નિર્ગચ્છન્તશ્ચૈકે इति गार्थः॥૫૬૩॥ દ્વારમ્ ૧।

(આવશ્યકનિર્યુક્તિ શ્લોક ૫૫૧-૫૬૩, ભાષ્ય શ્લોક -૧૧૬-૧૧૯ મૂલ-ટીકા)

* સાધુવૈમાનિકદેવો-સાધ્વ્યઃ પ્રાગ્દ્વારતોડવિશન્। પ્રથમ પ્રદક્ષિણીકૃત્ય નત્વાનેય્યાં દિશિ સ્થિતાઃ॥૩૬॥ જ્યોતિષ્કભવનાધીશ-વ્યંતરત્રિદશાંગનાઃ। પ્રવિશ્ય દક્ષિણદ્વારા-તસ્યુર્નૈઋતકોણકે॥૩૭॥ ભવનેશવનેચારી-જ્યોતિષ્કાસ્ત્રિદશાઃ પુનઃ। પ્રતીચ્યા વિવિશુર્નત્વા વાયવ્યાં ચ દિશિ સ્થિતાઃ॥૩૮॥ વૈમાનિકનરાધીશ-નરનાર્યઃ પુનર્મુદા। ઉત્તરસ્યાં વિશંતિસ્મ, તસ્યુરૈશાનકોણકે॥૩૯॥ શ્રીગૌતમગણાધીશ, આદૌ કેવલિનામપિ। જિનનાયાંતિકે તસ્થૌ, સ્થિતિરેષા હિ શાશ્વતી॥૪૦॥ નેમુર્મહદ્ધિમાયાંતં, નમંતસ્તં સ્થિતં યયુઃ। ઔચિત્યં ભાતિ લોકેડપિ, કિં પુનર્જિનશાસને॥૪૧॥

(અભયકુમાર ચરિત્ર સર્ગ-૩)

* મુનિ વૈમાનિક સાધવી રે, રહે અગ્નિ કૂણ મોઝાર; મનોં જ્યોતિષી ભુવનપતિ વ્યંતરા રે, નૈઋત કૂણે તસ નાર. મનોં ૧૦ વાયુ કૂણે દેવતા રે, સૂણે જિનવરની વાણ; મનોં વૈમાનિક શ્રાવક શ્રાવિકા રે, ઈશાન કૂણે સુજાણ. મનોં ૧૧ ચિહ્નું દેવી ને સાધવી રે, ઊભી સૂણે ઉપદેશ; મનોં

(યશોવિજયજી કૃત સમવસરણ વર્ણનાત્મક મહાવીર જિન સ્તવન)

ચતુર્મુખ દ્વારવાળું છે. એટલે ચારેય દ્વારથી પ્રવેશ કરી શકાય છે, પરંતુ પ્રવેશની પણ શિસ્ત છે. સમવસરણનાં ૨૦,૦૦૦ પગથિયાં હોય છે. તેથી સમવસરણની ઊંચાઈ પહાડ કરતાં વધારે ગણાય. છતાં પણ રચના એવી ખૂબીવાળી હોય છે કે નીચે રહેલા મનુષ્યોને પણ યોજનો દૂરથી જાણે પ્રભુ સન્મુખ જ હોય તેમ દેખાય. વળી તીર્થંકર પરમાત્માના અતિશયના કારણે સહુ સહેલાઈથી ચડી જાય છે. પ્રભુના અતિશયથી ચડનારને થાક પણ ન લાગે. આટલાં બધાં પગથિયાં હોવા છતાં અલ્પ સમયમાં સડસડાટ ચડી જાય છે.

સભા : આવું કઈ રીતે બને ?

સાહેબજી : પુણ્યના પ્રકારો ભણો અને તેના વિપાક સમજો તો ખબર પડે. તમે કલ્પી પણ ન શકો તેવાં કાર્ય પુણ્યથી રમતમાં થઈ શકે છે. શ્રોતાઓ સમવસરણમાં પરમાત્માના અતિશયથી શીઘ્ર ચડી શકે છે. અહીં અતિશય એટલે સામાન્ય સંયોગોમાં ન વિચારી શકો તેવો સઘન પુણ્યનો અત્યંત વિપાક, જેના કારણે આશ્ચર્યકારી અસર ઊભી થાય છે. આ શ્રદ્ધાનો વિષય છે, છતાં તર્ક એ છે કે ભૌતિક જગતમાં આવી ગતિ આદિ શક્તિઓ અશક્ય નથી. તમારી બુદ્ધિની rangeમાં (મર્યાદામાં) વિચારો તો અત્યારે પણ જે તમે નથી કરી શકતા તે પણ બીજા મનુષ્યો કરી આપે છે; કારણ કે શક્તિનું તારતમ્ય મનુષ્યોમાં પણ પરસ્પર છે, તો દેવતાઓમાં તો તમારા કરતાં કાંઈ ગણું શક્તિનું તારતમ્ય છે. અત્યારે ઓલિમ્પીકમાં ખેલ કરે છે તેમાંના ઘણા તમારી કલ્પનાનો વિષય નથી. ત્યાં જેવો દાવ બતાવે છે તેમાંના કેટલાક તો તમે તમારા જીવનમાં વિચારી જ ન શકો. તમારી બુદ્ધિમાં ન બેસે તેવું કરનારા પણ છે. એક એક દાવ કરે તો તમે આશ્ચર્ય પામો. આ તો માત્ર કવાયતનું ફળ છે. વળી કરનારા પાંચમા અારાના છેલ્લા સંઘયણવાળા મનુષ્યો છે, તોપણ જો કવાયતથી આટલી શક્તિનો વિકાસ થઈ શકે તો ચોથા આરાના માણસોની શક્તિ ઘણી વધારે, તેમના કરતાં પણ દેવતાઓની શક્તિ અનેકગણી વધુ હોય છે. તેને માપવા તમારો ગજ લઈને ફરશો તો બેસશે નહીં. વળી આ કોઈ એવી ઘટના નથી કે જે ભૌતિક જગતમાં અશક્ય હોય. આજનું વિજ્ઞાન પણ time travel (પ્રકાશની ગતિથી પ્રયાણ કરે તો અમુક સમયમાં આટલું અંતર કાપ્યું હત્યાદિ) સુધીની વાતો કરે છે. ભૌતિક જગતમાં પણ ઘણું શક્ય જ છે, જે તમારા વિચારની મર્યાદાની બહાર હોઈ શકે, beyond the range (મર્યાદા બહાર) હોય.

૧સમવસરણમાં બેઠક વ્યવસ્થામાં વિનયવ્યવહાર :

સમવસરણમાં પ્રવેશ કરીને દરેકે પોત-પોતાની જગાએ બિરાજમાન થવાનું છે, તેમાં પણ

૧. અથ યે યથા ભગવતઃ સમવસરણે નિષીદન્તિ તિષ્ઠન્તિ વા તાનભિધિત્સુઃ સઙ્ગ્રહગાયમાહ-

તિત્થાડસેસસંજય, દેવી વેમાણિયાણ સમણીઓ। ભવણવઙ્-વાણમંતર-જોડિસિયાણં ચ દેવીઓ। ૧૧૮૫।।

"તીર્થ" ગણધરસ્તસ્મિન્ ઉપવિષ્ટે સતિ અતિશાયિનઃ સંયતા ઉપવિશન્તિ, તતો દેવ્યો વૈમાનિકાનામ્, તતઃ શ્રમણ્યઃ, તથા ભવનપતિ-વ્યન્તર-વ્યોતિષ્કાણાં ચ દેવ્ય ઇતિ। ૧૧૮૫।।

ક્રમ છે. સૌથી પહેલાં તીર્થંકર પ્રવેશ કરે, પછી ગણધરો કરે, પછી કેવલજ્ઞાનીઓ, પછી મન:પર્યવજ્ઞાનીઓ, પછી અવધિજ્ઞાનીઓ, પછી ચૌદપૂર્વીઓ, પછી દશપૂર્વી સુધીના શ્રુતકેવલી, પછી લબ્ધિસંપન્ન મહાત્માઓ, પછી અન્ય મુનિઓ ક્રમશઃ પ્રવેશ કરે. આ ગુણપોષક સુવ્યવસ્થા છે, આડેઘડ ધક્કામુક્કી નથી કરવાની. તમે ધર્મસ્થાનમાં અવ્યવસ્થા ઊભી કરો તે પણ દોષ છે. પ્રવેશ કરતી વખતે વિનય-વ્યવહાર પણ એવો છે કે પાછળથી પ્રવેશ કરનાર અગ્રેસરને ઊંચા માની નમસ્કાર કરી ક્રમ પ્રમાણે બેસે. તીર્થ, તીર્થંકર આદિને નમસ્કાર કરીને જ સહુ બેસે તેવી મર્યાદા છે.

સભા : સમવસરણમાં પણ reservation (બેઠકની ખાસ વ્યવસ્થા-આરક્ષણ) છે ?

સાહેબજી : હા, પણ ગુણ પ્રમાણે છે, ભેદભાવથી નથી.

સૌથી ઉપરના પ્રથમ ગઢમાં ચૈત્યવૃક્ષ નીચે તીર્થંકર સદેહે બિરાજમાન થાય છે. ત્યાં ધર્મદેશનાના શ્રવણ માટે બાર પર્ષદા એકત્રિત થાય છે, જેમાં મનુષ્ય સ્ત્રી-પુરુષ અને દેવી-દેવતા છે. દરેકનું સામૂહિક રીતે બેસવાનું સ્થાન પણ સમવસરણમાં નિયત છે. વૈમાનિકદેવો, મનુષ્ય પુરુષો અને સ્ત્રીઓ ત્રણેયના સમૂહો ક્રમિક હરોળથી ઇશાન ખૂણામાં બેસે. સાધુ-સાધ્વી

અથૈતદેવ વિવૃણોતિ-

કેવલિણો તિઉણ જિણં, તિત્થપણામં ચ મગ્ગઓ તસ્સ। મળમાઈ વિ નમંતા, વયંતિ સઘ્ઘાણ સઘ્ઘાણં।।૧૧૮૬।।
કેવલિન: પૂર્વદ્વારેણ પ્રવિશ્ય જિનં "ત્રિગુણ" ત્રિ:પ્રદક્ષિણીકૃત્ય "નમસ્તીર્થાય" ઇતિ વચસા તીર્થપ્રણામં ચ કૃત્વા "તસ્ય" તીર્થસ્ય-પ્રથમગણધરરૂપસ્ય શેષગણધરાણાં ચ "માર્ગત:" પૃષ્ઠતો દક્ષિણપૂર્વસ્યાં નિષીદન્તિ। તથા "મળમાઈ વિ" તિ મન:પર્યવ-જ્ઞાનિન આદિશબ્દાદ અવધિજ્ઞાનિન: ચતુર્દશપૂર્વિણો દશપૂર્વિણો નવપૂર્વિણ આમષૌષધ્યાદિવિવિધલબ્ધિમન્તશ્ચ પ્રાચ્યદ્વારેણ પ્રવિશ્ય ભગવન્તં ત્રિ:પ્રદક્ષિણીકૃત્ય નમસ્કૃત્ય ચ "નમસ્તીર્થાય, નમો ગણધરેભ્ય:, નમ: કેવલિભ્ય:" ઇત્યભિધાય કેવલિનાં પૃષ્ઠત ઉપવિશન્તિ। **શેષસંયતા અપિ** પ્રાચીનદ્વારેણૈવ પ્રવિશ્ય ભુવનગુરું પ્રદક્ષિણીકૃત્ય વન્દિત્વા ચ "નમસ્તીર્થાય, નમો ગણધરેભ્ય:, નમ: કેવલિભ્ય:, નમોઽતિશયજ્ઞાનિભ્ય:" ઇતિ ધણિત્વા અતિશયિનાં પૃષ્ઠતો નિષીદન્તિ। एवं મન:પર્યાય-જ્ઞાન્યાદયોઽપિ નમન્ત: સન્તો વ્રજન્તિ સ્વસ્થાનં સ્વસ્થાનમિતિ। તથા વૈમાનિકાનાં દેવ્ય: પૂર્વદ્વારેણ પ્રવિશ્ય ભુવનબાન્ધવં ત્રિ:પ્રદક્ષિણીકૃત્ય નત્વા ચ "નમસ્તીર્થાય, નમ: સર્વસાધુભ્ય:" ઇત્યભિધાય નિરતિશયસાધૂનાં પૃષ્ઠતસ્તિષ્ઠન્તિ ન નિષીદન્તિ। શ્રમણ્યોઽપિ પૌરસ્ત્યદ્વારેણ પ્રવિશ્ય તીર્થકૃતં પ્રદક્ષિણીકૃત્ય પ્રણમ્ય ચ તીર્થસ્ય સાધૂનાં ચ નમસ્કારં વિધાય વૈમાનિકદેવીનાં પૃષ્ઠતસ્તિષ્ઠન્તિ ન નિષીદન્તિ। (પ્રમ્થાગ્રં ૫૦૦૦ આદિત: ૧૬૦૦) ભવનપતિદેવ્યો જ્યોતિષ્કદેવ્યો વ્યન્તરદેવ્યશ્ચ દક્ષિણાત્યદ્વારેણ પ્રવિશ્ય તીર્થંકરાદીનભિવન્દ્ય દક્ષિણપશ્ચિમદિગ્ભાગે યથાક્રમમેવ તિષ્ઠન્તિ।।૧૧૮૬।।

ભવણવર્ઘ્ જોહ્સિયા, બોધવ્વા વાણમંતરસુરા ય। વેમાણિયા ય મણુયા, પયાહિણં જં ચ નિસ્સાણ।।૧૧૮૭।।
 ભવનપતયો જ્યોતિષ્કા વાનમન્તરસુરાશ્ચ એતે ભગવન્તમભિવન્દ્ય યથોપન્યાસમેવ પૃષ્ઠત: પૃષ્ઠત ઉત્તરપશ્ચિમે દિગ્ભાગે તિષ્ઠન્તીતિ બોદ્ધવ્યા:। **વૈમાનિકા દેવા મનુષ્યા:** ચશબ્દાદ મનુષ્યસ્ત્રિયશ્ચ પ્રદક્ષિણાં કૃત્વા તીર્થંકરાદીનભિવન્દ્યોત્તરપૂર્વે દિગ્ભાગે યથાક્રમમેવ તિષ્ઠન્તીતિ। "જં ચ નિસ્સાણ" તિ ય: પરિવાર: "યં" દેવં મનુજં વા "નિશ્રાય" નિશ્રાં કૃત્વા આગત: સ તસ્યૈવ પાર્શ્વે તિષ્ઠતિ।।૧૧૮૭।।

(બૃહત્કલ્પસૂત્રં શ્લોક-૧૧૮૫-૧૧૮૬-૧૧૮૭, મૂલ-ટીકા)

અને વૈમાનિકદેવીઓના સમૂહો ક્રમિક હરોળથી અગ્નિખૂણામાં ગોઠવાય. ભવનપતિ, વ્યંતર અને જ્યોતિષીના દેવોના સમૂહો ક્રમિક હરોળથી નૈઋત્ય ખૂણામાં બેસે. ભવનપતિ, વ્યંતર અને જ્યોતિષીની દેવીઓના સમૂહો ક્રમિક હરોળથી વાયવ્ય ખૂણામાં ઊભા રહે. સમવસરણમાં સાધ્વીઓ, મનુષ્ય સ્ત્રીઓ અને દેવીઓ નતમસ્તકે ઊભા રહી દેશના સાંભળે. તે સિવાયના યથાજાતમુદ્રામાં બેસીને દેશના સાંભળે તેવો લોકોત્તર વિનય છે. વળી પ્રભુના અતિશયથી કોઈને તેમાં લાંબો સમય પસાર થવા છતાં પરિશ્રમ કે કષ્ટ થતું નથી. બીજા-મધ્ય ગઢમાં નવ પ્રકારની સંજી પચ્ચેન્દ્રિય પશુઓની પર્યદા હોય છે. તેમાં પ્રભુના પુણ્યાતિશયથી જળચર, સ્થળચર અને ખેચર સ્ત્રી, પુરુષ અને નપુંસક એમ ત્રણે પ્રકારે તેઓ આવે છે, અને પ્રભુની વાણી તેમને પણ સ્વ-સ્વ ભાષામાં પરિણમન થવાથી બોધકારી બને છે. નીચેના ત્રીજા ગઢમાં વાવડીઓ, રમણીય ઉદ્યાનો સહિત વચ્ચે-વચ્ચેના વિભાગોમાં વાહનના parking centres (વાહનો ઊભા રાખવાનાં નિર્ધારિત સ્થળો) હોય છે. ત્યાં દેવવિમાનો, પાલખીઓ વગેરે પશુ રહિત વાહનો તેમ જ રથો વગેરે પશુયુક્ત વાહનો પણ ગોઠવાય છે. ત્રીજો ગઢ પણ સમતલ પૃથ્વીથી એટલો ઊંચાઈએ હોય છે કે તેની નીચેથી ગમનાગમનરૂપે સર્વ લોકવ્યવહાર અસ્ખલિત ચાલી શકે છે. ^૧સમવસરણની રચનાની વિશાળતા, સુંદરતા, કલા-કૌશલ્યપૂર્વકની ખૂબીઓ બધું જ આશ્ચર્યકારી હોય છે. ત્રણ લોકમાં સર્વશ્રેષ્ઠ રચના આ સમવસરણ જ છે. તેથી જ સમવસરણમાં આવનારા સર્વ શ્રોતાઓ જિજ્ઞાસાબુદ્ધિથી જ આવે છે તેવું નથી. ઘણા લોકો દૂરથી દેવતાઓને આકાશમાંથી ઊતરતા જુએ એટલે દોડતા આવે, ઘણા કૂતુહલથી ખેંચાય, ઘણા ચમત્કારિક રચના જોઈને આકર્ષિત થાય. કોઈ પ્રભુના બાહ્ય અતિશય-ઐશ્વર્ય જોઈને આવે. કેટલાક વાજિંત્રનાદ-દુંદુભિઓ સાંભળીને દોડે. કેટલાક અનેક લોકોને જતા જોઈ પાછળ-પાછળ આવે. કેટલાક જોઈ આવેલાના મુખથી વખાણ સાંભળીને ઉત્સુકતાથી આવે. કેટલાક પાંચે ઇન્દ્રિયોના મનોહર વિષયોથી ખેંચાય. કોઈ ટીખળથી આવે, કોઈ બીજાના દબાણથી પ્રેરાઈને આવે, એમ જાત-જાતના ભાવથી આવે, પરંતુ આવ્યા પછી જેમનામાં થોડી પણ પાત્રતા હોય તેઓ અવશ્ય ધર્મ પામી જાય; કેમ કે પ્રભુની વાણીમાં એવી તાકાત છે. તીર્થંકરની દેશના અમોઘ હોય છે. શ્રોતામાં લાયકાત હોય અને ભગવાન ન પમાડી શકે તેવું ત્રણ કાળમાં ન બને. હા, શ્રોતા માર્ગાનુસારીને લાયક હોય તો માર્ગાનુસારીપણું, સમકિતને લાયક હોય તો સમકિત, દેશવિરતિને લાયક હોય તો દેશવિરતિ અને સર્વવિરતિને લાયક હોય તો સર્વવિરતિ પમાડે. દરેકને પોતપોતાની લાયકાત પ્રમાણે ધર્મ પમાડવાની તાકાત તીર્થંકરની વાણીમાં છે. ^૨પ્રારંભમાં સમવસરણમાં આવનાર બધા જિજ્ઞાસાબુદ્ધિથી

૧. સકલસ્યાપિ લોકસ્ય કૌતુકહેતુત્વાત્। કૌતુકં-સમવસરણમ્, આદિગ્રહણેન ભગવતો ધર્મદેશનાશ્રવણાદિ-પરિગ્રહઃ।।૧૧૭૫।।

(બૃહત્કલ્પસૂત્ર ભાગ-૨, નિર્વ્યુક્તિ શ્લોક-૧૧૭૫ ટીકા)

૨. શ્રૂયતે હિ ભગવતો વર્દ્ધમાનસ્ય જમ્બિકગ્રામનગરાદ્ બહિરુત્પન્નકેવલસ્ય તદનન્તરં મિલિતચતુર્વિધદેવનિકાયવિરચિત-સમવસરણસ્ય ભક્તિકુતૂહલાકૃષ્ટસમાયાતાનેકનરા-ડમર-વિશિષ્ટતિરશ્ચાં સ્વસ્વભાષાનુસારિણાડતિમનોહરિણા મહાધ્વનિના કલ્પપરિપાલનાયૈવ ધર્મકથા બભૂવ।

(સ્થાનાંગસૂત્ર સ્થાન-૧૦, ઉદ્દેશ-૩, સૂત્ર-૭૭૭ ટીકા)

જ આવે તેવું નથી. વળી આવ્યા પછી સૌ કોઈ ધર્મ પામે તેવું પણ નથી. દેવતાઓમાં પણ આ જ સ્થિતિ છે. ઘણા દેવતા વિચારે કે હન્દ્રો પણ આટલી ભક્તિથી દોડીને જાય છે, સ્વયં મહોત્સવ કરે છે, તો ચોક્કસ જોરદાર ઠાઠ હશે, જોવા જઈએ. કોઈ દેવીની પ્રેરણા પામીને આવતા હોય, તો કોઈને મિત્રદેવ કહે કે “ચાલ ચાલ અહીં શું બેઠો છે ? જોવા જેવું છે”, તો તે રીતે પણ સમૂહમાં આવે. સ્નાત્રમાં બોલો છો કે “નારી પ્રેર્યા વળી નિજકુલવટ, ધર્મી ધર્મસખાઈ”. એટલે દેવલોકમાં પણ બધા દેવતાઓ લાયક જ છે અને ધર્મજિજ્ઞાસાથી સમવસરણમાં આવે છે, તેવું નથી.

પાત્ર જીવોની દુર્લભતા - પાત્રતાના ધોરણો :

તીર્થંકરની પર્યટમાં પણ બધા પાત્ર જીવો જ હોય તેવું નથી. શ્રોતા ધર્મ સાંભળવા આવે એટલામાત્રથી તેને પાત્ર ન મનાય. તમારો કાયમનો એ દાવો છે કે અમે સાંભળવા આવીએ છીએ તેથી અમને પાત્ર જ ગણી લો, પણ શાસ્ત્રનાં વર્ણન દર્શાવે છે કે તીર્થંકરની બાર પર્યટમાં આવેલા શ્રોતા પણ તમામ તરી જવાના છે, એવો નિયમ નથી. અરે ! ભગવાનના વિરોધીઓ પણ સમવસરણમાં દેશના સાંભળવા આવે છે. તેમને પહેલેથી ખબર છે કે આપણી માન્યતા વિરુદ્ધ ઉપદેશ આપશે, છતાં કઈ રીતે સત્યનું સમર્થન કરે છે અને અન્ય મતોનું ખંડન કરે છે તેની સારી દલીલો જાણવા મળશે, જેનો પોતે પોતાની વાતના સમર્થનમાં ઉપયોગ કરી શકે. બાર પર્યટ એટલે બધા આરાધક જીવોનો સમૂહ, એવું નથી. તેમાં પણ ઘઉં, કચરો, કાંકરા બધું હોય.

સમવસરણ એ પ્રભુની ધર્મદેશનાનું ઉદ્ગમસ્થાન છે, જ્યાંથી આખા જગતમાં સદ્ધર્મનો પ્રવાહ વહેતો થવાનો છે. જ્યાં ધર્મસત્તાનું વિધિપૂર્વક અસ્તિત્વ પ્રસ્થાપિત કરાય છે, છતાં ત્યાં આવેલા પંજા બધા જીવોની પાત્રતાની ખાતરી શાસ્ત્ર આપતું નથી. સંસારમાં ભટકતાં-ભટકતાં પુણ્યયોગે મનુષ્યજન્મ પામેલા, તેમાં પણ ઉત્તમ કુળ, જાતિ, ધર્મસામગ્રી પામી છોક તીર્થંકરના સમવસરણ સુધી પહોંચેલા જીવો પણ બધા પાત્ર જ હોય તેવું નથી. તેમાં પણ અપાત્ર હોઈ શકે છે. હા, તીર્થંકરોનું પુણ્ય એવું છે કે કેવલજ્ઞાન પછી તેમનું પ્રથમ સમવસરણ રચાય તેમાં જ ઉત્કૃષ્ટ લાયકાતવાળા શ્રોતા તરીકે ગણાધરો અને બીજા અનેક પાત્ર જીવો આવે છે, પરંતુ દરેક દેશનામાં ઉત્કૃષ્ટ પાત્ર જીવો મળે જ એવું નથી. જોકે એક પણ પાત્ર જીવ ન મળે તો તીર્થંકર કદી દેશના ન આપે; કેમ કે પૂર્ણજ્ઞાની અપાત્રને ઉપદેશ આપે નહીં. અપાત્રને ઉપદેશ આપવો નિરર્થક છે. માત્ર વાણી અને શરીરનો શ્રમ છે, શક્તિની, સમયની બરબાદી છે. અજ્ઞાની જીવ (શક્તિની બરબાદી થઈ રહી છે તેવું) જાણવા છતાં આત્મશક્તિની બરબાદી કરે, પણ પૂર્ણજ્ઞાની જાણવા છતાં આત્મશક્તિની બરબાદી કરે તેવું બને નહીં. જ્ઞાની નિષ્ફળ પ્રવૃત્તિ કરે નહીં, તે તો ફળ દેખાય તો જ પ્રવૃત્તિ કરે. તીર્થંકર, કેવલજ્ઞાની વગેરે પૂર્ણ જ્ઞાનીઓ પાત્ર શ્રોતા મળે તો જ ઉપદેશ આપે. પાત્રતા સિવાયના ગમે તેટલા શ્રોતા ભેગા થાય તોપણ મૌન રહે.

પ્રસ્તુતમાં પાત્રતાનું ધોરણ સમજવા જેવું છે. તમે ઉપદેશ સાંભળો અને થોડો ધર્મ કરવાની ભાવના થાય તે પાત્રતા નથી. અહીં તો પાત્રતા એટલે કોઈ પણ જીવ બોધિબીજ કે સમકિત પામે તો પાત્ર કહેવાય, અને તો જ તીર્થંકરની દેશના સફળ કહેવાય. જો એક પણ જીવ નવું સમકિત ન પામે તો દેશના નિષ્ફળ કહેવાય. પ્રભુ વીરની પહેલી દેશના નિષ્ફળ ગઈ તે વાત જુદા સંદર્ભમાં છે. ત્યાં પ્રથમ સમવસરણમાં ધર્મતીર્થ સ્થાપવા માટે ગણધરપદને યોગ્ય શ્રોતા ન મળ્યા તે અર્થમાં નિષ્ફળ છે. પછીની દેશનાઓમાં હંમેશાં નવા-નવા ગણધરો સ્થાપવાના નથી.

તીર્થંકરો નિષ્ફળ દેશના ન આપે એવી વાતના ખુલાસામાં શિષ્યે પ્રશ્ન કર્યો કે દેવતાઓએ સમવસરણ રચ્યું, બાર પર્ષદા ભેગી થઈ, છતાં ભગવાન દેશના ન આપે તેવું ક્યારેય બને ? તો જવાબમાં કહ્યું કે બીજા કેવલી માટે બને, પણ તીર્થંકર માટે આવું ન બને; કેમ કે તીર્થંકર પરમાત્માનું એટલું ઉત્કૃષ્ટ પુણ્ય છે કે તેમને ઓછામાં ઓછો એક નવો પાત્ર શ્રોતા દરેક દેશનામાં અવશ્ય મળે. તેમની દેશનામાં ભેગા થયેલા મનુષ્યો-તિર્યંચો અને દેવોમાંથી કોઈક જીવ કાં તો સર્વવિરતિ કાં તો દેશવિરતિ કાં તો સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્ત કરે જ. તેમાં પણ એક વિશેષતા છે કે કદાચ ક્યારેક મનુષ્ય અને તિર્યંચની પર્ષદામાં કોઈ પાત્ર જીવ ન હોય તો દેવની પર્ષદામાંથી એક નવો દેવ સમ્યક્ત્વ નિયમા પ્રાપ્ત કરે તેવું શાસ્ત્રવિધાન છે. ટૂંકમાં, રોજ એમના થકી એક નવો જીવ તો minimum (ઓછામાં ઓછો) સમકિત પામે જ. જૂના પામી ગયેલાની અહીં વાત નથી.

સભા (શિષ્ય) : રોજ નવા ન પામે, છતાં દેશના આપવાથી જે સમકિત પામ્યા છે તે તો આગળ વધે ને ?

સાહેબજી : આ મહારાજને ખબર નથી. શાસ્ત્રમાં લખ્યું છે કે ઉપદેશની જરૂર મિથ્યાદૃષ્ટિ

૧. આહ યદ્યેવં તર્હિ કિયન્તિ સામાયિકાનિ મનુષ્યાદયઃ પ્રતિપદ્યન્તે? इत्याह-

मणुए चउमन्नयरं, तिरिए तिन्नि व दुवे व पडिवज्जे। जइ नत्थि नियमसो च्चिय, सुरेसु सम्मत-पडिवत्ती ।।११९२।।
મનુષ્યચતુર્ણાં સામાયિકાનાં સમ્યક્ત્વ-શ્રુત-દેશવિરતિ-સર્વવિરતિરૂપાણામન્યતરત્ પ્રતિપદ્યતે। તિર્યંચ્ચ: "ત્રીણિ વા" સમ્યક્ત્વ-શ્રુત-દેશવિરતિરૂપાણિ, દ્વે વા સમ્યક્ત્વ-શ્રુતસામાયિકે પ્રતિપદ્યન્તે। યદિ મનુષ્ય-તિરશ્ચાં મધ્યે કશ્ચિત્ પ્રતિપત્તા નાસ્તિ તતો નિયમત એવ "સુરેષુ" દેવેષુ કસ્યાપિ સમ્યક્ત્વપ્રતિપત્તિર્ભવતિ।।૧૧૯૨।।

(બૃહત્કલ્પસૂત્ર ૦ શ્લોક-૧૧૯૨, મૂલ-ટીકા)

૨. નનુ યદ્યેવં ગ્રન્થિભેદાદુર્ધ્વં સ્વપરિણામાદેવોચિતપ્રવૃત્તિસિદ્ધિસ્તદોપદેશવૈયર્થ્યં સ્યાદિત્યત આહ-

उपदेशस्त्वेनेकान्तो हेतुरत्रोपयुज्यते। गुणमारभमाणस्य पततो वा स्थितस्य न।।२८।।
ઉપદેશસ્ત્વેનેકાન્તો હેતુરત્રોપયુજ્યતે। ગુણમારભમાણસ્ય પતતો વા સ્થિતસ્ય ન।।૨૮।।
ઉપદેશસ્ત્વિતિ-ઉપદેશસ્ત્વત્ર ભિન્નગ્રન્થેરુચિતપ્રવૃત્તૌ અનેકાન્તો જલોત્પત્તૌ ભૂમિસરસભાવનિબન્ધનાયાં પવનચ્ચનાદિરિવાનિયત-હેતુભાવઃ સન્નુપયુજ્યતે। અનિયતત્વેડપિ વિશેષે નૈયત્યમભિધિત્સુરાહ- ગુણમુપરિતનગુણસ્થાનમારભમાણસ્ય પતતો વોપરિતનગુણસ્થાનાદધસ્તનમાગચ્છતો ન પુનઃ સ્થિતસ્ય તદ્ભાવમાત્રવિશ્રાન્તસ્ય।।૨૮।।

(ઉપા. યશોવિજયજી કૃત દ્વાત્રિંશદ્વાત્રિંશિકા બત્રીસી-૧૭, શ્લોક-૨૮ મૂલ-ટીકા)

જીવોને છે. સમકિત પામ્યો એટલે સ્વયં ધર્મ-અધર્મની સમજણ-શ્રદ્ધા આવી ગઈ. હવે તેને પોતાનું હિત-અહિત સ્પષ્ટ દેખાય છે. તેને માર્ગ ચઢાવવા ઉપદેશ-પ્રેરણાની જરૂર નથી. તમે સમકિત પામો પછી તમને ધર્મની પ્રેરણા ન કરવી પડે. માત્ર ધર્મનો વિશદ બોધ કરાવવા જ ઉપદેશ ઉપયોગી છે. સમ્યગ્દૃષ્ટિ જે તત્ત્વની વાતો જાણતો હોય તે ઉપદેશ સાંભળતાં વિસ્તારથી જાણતો જાય અને રાજી થતો જાય. તેને જિનવચનનો વ્યાપક અને ઊંડો બોધ થાય તેથી ખુશ થાય, પરંતુ તેને આત્મહિતની પ્રેરણા આપવા દેશનાની જરૂર નથી; કારણ કે તે નવરો બેસે જ નહીં. આત્મકલ્યાણ કરવામાં પુરુષાર્થથી પાછી પાની સ્વયં જ કરે નહીં. તેને ધર્મમાં પ્રેરણા કે ઠપકો આપવો તે સીધા તેજ ગતિથી ચાલતા ઘોડાને ચાબુક ફટકારવા જેવું છે. વાસ્તવમાં જે આપમેળે સીધે રસ્તે બરાબર ન ચાલે તેને જ ફટકારવો કે દોરવો પડે. તેથી ઉપદેશની ખરી જરૂર મિથ્યાદૃષ્ટિ જીવોને જ છે. તમને સમકિત શું છે તે જ ખબર નથી. સમકિતગુણનો પ્રભાવ જ એવો છે કે જેના આત્મામાં તે હોય તેને ચોવીસે કલાક અંદરથી જ હિતની પ્રેરણા કર્યા કરે.

સભા : અભવ્ય જીવ સમવસરણમાં પ્રવેશે ?

સાહેબજી : 'હા, અભવ્ય જીવ પણ સમવસરણમાં આવે, સાક્ષાત્ તીર્થંકરની ઋદ્ધિ જુએ, ધર્મના ફળ તરીકે તેને પણ ધર્મમાં શ્રદ્ધા થાય, અરે ! નાસ્તિકમાંથી આસ્તિક બની જાય, તેવી વાત શાસ્ત્રમાં આવે છે. પરંતુ અભવ્ય જીવ શુદ્ધ ધર્મ પામે કે તીર્થંકરના હાથે દીક્ષા લે તેવું બને નહીં. તીર્થંકર તેને દીક્ષા ન આપે. બાકી તો શ્રદ્ધાળુ બનેલો અભવ્ય શાસ્ત્ર પણ ભણે અને સંસારનો ત્યાગ કરી અણીશુદ્ધ ચારિત્ર પણ પાળે, તેવાં વિધાન આવે છે. પરંતુ અધ્યાત્મના ભાવ પ્રગટ્યા વિનાનો ગમે તેટલો અણીશુદ્ધ ધર્મ પણ તારતો નથી. એટલે જ અભવ્ય અનંતા નવકાર ગણે છે, તોપણ કલ્યાણ પામતો નથી. આજે ઘણા કહે છે કે નવ લાખ નવકાર ગણવાથી દુર્ગતિ અટકી જાય, પરંતુ શાસ્ત્રની આ વાત ભાવસાપેક્ષ છે. જો તેમ ન માનીએ તો અભવ્યની કાયમ દુર્ગતિ અટકી જાય. તેથી તીર્થંકરના સમવસરણમાં જનાર શ્રોતા પણ જો અધ્યાત્મ ન પામે તો તેનું શ્રવણ પણ તરવાની દૃષ્ટિએ નિષ્ફળ છે.

બાર પર્ષદામાં આવેલા નવા શ્રોતાઓમાં પણ ઘણી વખત અપાત્ર જીવો જ વિપુલ પ્રમાણમાં

૧. આહ-નન્વિત્યં તાવત્ સર્વત્ર ભવ્યસ્યૈવ સમ્યક્ત્વલાભ ઉક્તઃ, અભવ્યસ્ય તુ કા વાર્તા?, इत्याह-

तित्थंकराङ्गपूरं दङ्गुण्णणेण वा वि कज्जेण। सुयसामाङ्गलाहो होज्ज अभव्यस्स गंठिमि॥१२१९॥

अर्हदादिविभूतिमतिशयवर्ती दृष्ट्वा 'धर्मादेवंभूतः सत्कारः, देवत्वरारज्यादयो वा प्राप्यन्ते' इत्येवमुत्पन्नबुद्धेरभव्यस्यापि ग्रन्थिस्थानं प्राप्तस्य 'तद्विभूतिनिमित्तम्' इति शेषः; देवत्व-नरेन्द्रत्व-सौभाग्य-रूप-बलादिलक्षणेनाऽन्येन वा प्रयोजनेन सर्वथा निर्वाणश्रद्धानरहितस्याऽभव्यस्यापि कष्टानुष्ठानं किञ्चिदङ्गीकुर्वतोऽज्ञानरूपस्य श्रुतसामायिकमात्रस्य लाभो भवेत्, तस्याऽप्येकादशाङ्गपाठानुष्ठानात्। सम्यक्त्वादिलाभस्तु तस्य न भवत्येव, अभव्यत्वहानिप्रसङ्गादिति॥१२१९॥

(વિશેષાવશ્યકભાષ્ય ભાગ-૧, શ્લોક-૧૨૧૯ મૂલ-ટીકા)

હોય. ^૧મુનિસુવ્રતસ્વામી ભગવાનના એક સમવસરણમાં માત્ર એક ઘોડો જ ધર્મ પામ્યો હતો. તીર્થંકરોની દેશનામાં જ્યાં લાખો-કરોડો શ્રોતા એકત્રિત થતા હોય છે, અરે ! કરોડો તો દેવતા જ હોય છે, બીજા શ્રોતા પણ વિશાળ સમુદાયમાં હાજર હોય, છતાં તેમાં પણ નવો ધર્મ પામનાર પાત્ર એકાદ જ હોય તેવું પણ બની શકે છે. આના પરથી કલ્પના કરો કે અધ્યાત્મ પામવાની પાત્રતા કેટલી દુષ્કર હશે ! તમે થોડો ધર્મ આચરી માની લ્યો કે અમે ધર્મ પામી ગયા તો તે ભ્રમ બનશે. આ માપદંડથી જાતતપાસ કરવી જરૂરી છે. તીર્થંકરોના ઉત્કૃષ્ટ અતિશયો, વાણીના પાંત્રીસ અદ્વિતીય ગુણો, આટલી વિશાળ પર્ષદા, દેવલોકમાંથી પણ cream (સારભૂત) જીવો ત્યાં આવેલા હોય છે, છતાં આ સ્થિતિ છે. આ દર્શાવે છે કે સંસારસાગરથી તારનાર સમકિત કેટલું દુષ્કર છે. તીર્થંકર જેવા તીર્થંકર પણ દુર્લભ એવા પાત્ર જીવોને જ પમાડી શકે છે; છતાં તેમની પ્રત્યેક દેશનામાં પાત્ર જીવનો યોગ તો થાય જ છે.

સભા : ભગવાન એક જીવ માટે આટલો પુરુષાર્થ કરે ?

સાહેબજી : હા, એક જીવને તારવા કલાકોની દેશના આપે. આ સંસારસાગરમાંથી એક જીવ તરતો હોય તોપણ શ્રેષ્ઠ પરોપકાર થાય; કેમ કે તેનાં અનંતકાળનાં દુઃખો કાયમ માટે ટળવાનાં. વળી તે જીવથી અનંતા જીવોને થતાં અનંતાં દુઃખોપણ સમાપ્ત થવાનાં. અરે ! પર્ષદામાં એક પણ પાત્ર પશુ-પંખી હોય તો તેને લક્ષ્યમાં રાખીને પણ તીર્થંકરો દેશના દ્વારા શ્રેષ્ઠ પરોપકારનું કાર્ય કરે છે, પરંતુ અપાત્ર મનુષ્ય કે દેવતાઓને ઉદ્દેશીને પણ તીર્થંકરો પ્રયત્ન કરતા નથી.

મનુષ્ય કે દેવી-દેવતા અપેક્ષાએ વિચારો તો ઊંચી ગતિ, ઊંચી શક્તિને પામેલા, ધર્મપ્રાપ્તિની વિપુલ સામગ્રી ધરાવતા જીવો છે, છતાં તેમાં પણ પાત્રતા દુર્લભ હોઈ શકે. સમવસરણમાં આવનારા પશુ પણ બધા પામી જાય તેવું નથી. તીર્થંકરોના અંતિશય છે તેથી ખેંચાઈને પશુ-પંખીઓ પણ ધર્મ સાંભળવા આવે. અહીં સંદર્ભથી સંજીવ્યેન્દ્રિય પશુ-પંખી લેવાના છે, બીજાને તો લાંબું વિચારવા મન જ નથી. ચૌરિન્દ્રિય આદિને તો સાંભળવા શ્રવણેન્દ્રિય પણ નથી. તેથી

૧. તત્ર રાજા જિતશત્રુર્જાત્યમારુહ્ય વાજિનમ્ । પ્રભું વન્દિતુમ્ભ્યાગાદય શુશ્રાવ દેશનામ્ ।।૧૧૧।। રોમાઞ્ચિતાઙ્ગો નિઃસ્પન્દ ઉત્કર્ણઃ સ્વામિદેશનામ્ । અશ્રૌષીત્ તુરગઃ સોઽપિ જિતશત્રુમહીપતેઃ ।।૨૦૦।। પપ્રચ્છ સમયે ચૈવં ગણભૃત્ પરમેશ્વરમ્ । સ્વામિન્ ! પ્રપેદે સમવસરણે ધર્મમત્ર કઃ ? ।।૨૦૧।। સ્વામ્યપ્યૂચે ધર્મમત્ર ન કોઽપિ પ્રત્યપદ્યત । જિતશત્રુનેન્દ્રસ્ય વિનૈકં જાત્યવાજિનમ્ ।।૨૦૨।।

(ત્રિષ્ટિશાલાકાપુરુષચરિત્ર પર્વ-૬, સર્ગ-૭)

✽ તાવ ય ગણહરેણ પુચ્છિયં-ભયવં ! સુર-ગર-તિરિયગણપહત્થમ્મિ સમોસરણે એયમ્મિ કિંપરિમાણેહિં ભવિયજર્ણેહિં અબ્બુવગયં સમ્મત્તં ? તિ, પરિત્તીકઓ સંસારો ?, ભાયણીકઓ અપ્પા જહુત્તરસુહાણં ? । ભયવયા ધણિયં-ગ કેણઙ્ગ અઽઽવ્વેણં અસસરયણમેગં મોત્તૂણં તિ ।

(શીલાંકાચાર્ય વિરચિત ચરપત્રમહાપુરુષચરિયં અંતર્ગત મુણિસુલ્લયસામિચરિયં)

સમવસરણમાં માખી, મચ્છર, કીડી, મંકોડા ધર્મ પામી જશે એવી કલ્પના કરવાની નથી. એકેન્દ્રિયથી અસંજીપચેન્દ્રિય સુધીના જીવો ધર્મ સાંભળવા-સમજવા underdeveloped (અવિકસિત) છે. તેમને તીર્થકર જેવા અતિશયજ્ઞાની પણ ધર્મ પમાડી શકે નહીં. પરંતુ સંજીપચેન્દ્રિય ઉંદર, કૂતરા, બિલાડા, ઘોડા, મગરમચ્છ, માછલા, કાચબા, કબૂતર, મોર, પોપટ વગેરે પ્રાણીઓ પાસે પાંચે ઇન્દ્રિયો છે, વિચારવા મન છે, પરંતુ તમારા જેવી વિકસિત ભાષા નથી. તેઓ કદાચ તમારા કરતાં વધારે સમજતાં હોય, પરંતુ લાગણી અભિવ્યક્ત કરવા ભાષાનું માધ્યમ તેમનામાં વિકસ્યું નથી, છતાં તેમની પણ પોત-પોતાની ભાષા છે, જેમાં તેઓ પરસ્પર વાર્તાલાપ કે સંદેશાની આપ-લે કરે છે. અરે ! દરિયામાં વ્હેલ વગેરે માછલીઓ માઈલો દૂર સંદેશા અવાજથી મોકલે-મેળવે છે, છતાં તેમની ભાષા મર્યાદિત અને અલ્પવિકસિત છે. આવા સંજીપચેન્દ્રિય તિર્યચો દૂર-દૂરથી ખેંચાઈને પ્રભુના સમવસરણમાં આવે, 'બીજા ગઢમાં પર્ષદારૂપે શ્રોતા તરીકે બેસે. આ પશુ-પંખીઓમાં પણ ધર્મી-અધર્મી, પાત્ર-અપાત્ર, કૂર-શાંત, હિંસક-અહિંસક ગમે તે હોય; શિકારી કે શિકાર્ય, જાતિવેર કે નિમિત્તવેર વાળા હોય, સૌનાં વેર-ઝેર પ્રભુના અતિશયથી સાંનિધ્યમાત્રમાં શમી જાય. તેથી સાપ ને નોળિયો કે વાઘ ને બકરી સમીપમાં બેસી શાંતચિત્તે એકાકાર થઈને દેશના સાંભળી શકે. તે વખતે તેમની આંખો લડે નહીં, એકબીજા પ્રત્યે દ્વેષ, ક્રોધ, કૂરતા કે ભય પ્રગટે નહીં, મનથી શાંત બની જાય. કષાયો કામચલાઉ શમી જાય,

૧. તેષામેવ ભગવતાં દેવવિરચિતસમવસરણાનામધ્યાસિતસિંહાસનચતુષ્ટયાનાં મૂર્તિમાત્રદર્શનાદેવ પ્રાણિનાં કિલ વિલીયન્તે રાગાદયો, વિદલતિ કર્મજાલં, પ્રશામ્યન્તિ વૈરાનુબન્ધાઃ, વિચ્છિદ્યન્તેડલીકસ્નેહપાશાઃ, પ્રલીયતે વિપરીતાભિનિવેશો,

(ઉપમિતિ૦ પ્રસ્તાવ-૩)

✽ અહો લોકોત્તરઃ કોડપિ, પ્રભાવસ્ત્રિજગદ્ગુરોઃ। તસ્થૌ દ્વિતીયવપ્રે યન્મુક્તવૈરં પરસ્પરમ્ ॥૪૨॥ ગજસિંહલુલાયાશ્ચ-મૃગદ્વીપ્યોતુમૂષકમ્। અહિનકુલમિત્યાદ્ય-ન્યદપિ નિત્યમત્સરમ્ ॥૪૩॥ યુગમ્ ॥

(અભયકુમાર ચરિત્ર, સર્ગ-૩)

✽ પેછંતા ય દંસેંતિ એકમેવકસ્સ સમોસરણં વિમુક્કાસેસતિરિયવેરાણુબંધે(૧)। કહે? તિ - કંડુયઇ કણ્ણમૂલં મઓ મંદંસસ કંધરદ્ધંતે। વીસત્યો વિયડુબ્બકકડારભાસુરસદ્ધકપ્પે ॥૪॥ તિયસા-ડસુરણિમ્મલમણિમયૂહદેહપ્પખા-કિલમ્મન્તો(૨)। પેલવમહી સિહંડેણ પેછ પચ્છાઇયસરીરં ॥૫॥ વીસમ્મજણિયપસરો આસો મહિસસ્સ લોયણદ્ધન્તં। કંડુયઇ તિક્કલ્લગલ્લગભાગદેસમ્મિ મઝલચ્છો ॥૬॥ દુમેઇ ફણિદફણં સકાયભાણ મૂસઓ ઉવહ। તિત્થયરવાણિસુહિઓ ણિચ્ચલસવ્વણેકગયચિત્તો ॥૭॥ ણિચ્ચલમુહગસંઠિયમૂસયપોયમ્મિ ઉવહ મજ્જારં। ઉવસન્તવેરબંધં ધમ્મકહાવણ્ણપસત્તં ॥૮॥ ઉવપિયઇ મયસિલિમ્બો પંડુઇયપઓહરાણ વગ્ધીણ। અવિયાણિયનિ(૩)મિ)યપોયાણ છીરમાસાઇયગુણા ॥૯॥ કાઠુણ કરં કંઠે કડારકેસરસદ્ધસ કેસરિણો। ણિચ્ચલસવ્વણો સુહિયસ્સ કરિવરો સુણઇ જિણવાણિ ॥૧૦॥ તુંડમ્મુગ્ગવિણિગ્ગયમ્મીસણદાઢસ્સ પોંડરીયસ્સ। જિણવયણમુહિયવસહેહિં પેછ સંદાણિયં દેહં ॥૧૧॥ અંકાગયસાલૂરો ગોસુણહો સુણઇ જિણવરિંદસ્સ। સવ્વસખાસાણુગયં દેવાડસુરમણહરં વાણિ ॥૧૨॥ ઇય મુક્કવેરબંધા જસ્સડ્ડણુહાવેણ હોંતિ તિરિયગણા। તસ્સ ઇમં જયઇ જણ સીલગુણકું સમોસરણં ॥૧૩॥

(શીલાંકાચાર્ય વિરચિત ચતુષ્ટયમહાપુરુષચરિયં અંતર્ગત પઠમપ્પહસામિચરિયં)

પરસ્પર પ્રીતિ, મૈત્રી જન્મે. પ્રભુના સાંનિધ્યથી આવા શાંત બનનારા જીવો પણ પાત્ર હોય તેવો કોઈ નિયમ નથી. પાત્રતાનું ધોરણ કેટલું ઊંચું છે તે સમજવા આ વાત છે. હિંસા કે ક્રોધથી ધમધમતા જીવો પણ પ્રવેશમાત્રથી શાંત થઈ જાય, જોનારને કેટલો લાયક જીવ છે તેમ લાગે, છતાં શુદ્ધધર્મની લાયકાત હોય તેવો નિયમ નથી. ધર્મશ્રવણથી આત્મા-પરલોક, પુણ્ય-પાપની શ્રદ્ધા થાય, જીવનમાં તપ-ત્યાગ-ભક્તિ કરવા લાગે, અરે ! સ્વભાવમાં પણ ક્ષમા, શાંતતા, દયા વગેરે રૂપે પરિવર્તન આવે, ચારિત્રધર્મ આદિ પણ સ્વીકારી પાલન કરે, છતાં અધ્યાત્મની પાત્રતા ન હોય તેવું બને. આ વાત પાત્રતાની પ્રાપ્તિ કેટલી દુષ્કર છે તેની સૂચક છે. વળી પાત્રતાશૂન્યને તીર્થંકર પણ ન તારે; કેમ કે જૈનદર્શન, ઈશ્વરના અતિશય પણ પદાર્થવિજ્ઞાનના સિદ્ધાંતથી વિરુદ્ધ કંઈ કરે તેમ માનતું નથી. ઉત્કૃષ્ટ શક્તિમાન ઈશ્વર પણ અશક્યને શક્ય બનાવે તેવી વાત જૈન ફિલોસોફીમાં નથી.

બીજા ગઢમાં પણ પ્રભુની દેશના સંભળાય છે, પરંતુ તીર્થંકરો મનુષ્યભાષામાં દેશના આપે છે, તે રૂપે પશુઓ ન સમજી શકે; તેથી દરેક જાતિના પશુઓને પોત-પોતાની ભાષામાં જિનવાણી રૂપાંતરિત થઈને સંભળાય છે. આ પ્રભુનો દેવકૃત અતિશય છે. દેવતા એવી ભૌતિક રચના ગોઠવે છે જેથી પ્રભુના શબ્દો તત્કાલ ભાષાંતરિત થઈને સૌને પોત-પોતાની ભાષામાં સંભળાય છે. વળી, વાણીમાં ધ્વનિનું પણ માધુર્ય છે. ^૧તીર્થંકરની વાણી સાંભળતાં શ્રોતાને થાક, પરિશ્રમ, ઉદ્વેગ, ભૂખ, રોગ-શોક દૂર થઈ જાય. એક પ્રહર જ નહીં પણ પ્રહરના પ્રહરો સુધી દેશના સાંભળે તોપણ કંટાળો, થાક, ભૂખ, તરસની પીડા થતી નથી. વીરપ્રભુએ છેલ્લી દેશના સોળ પ્રહર સળંગ આપી, શ્રોતાઓને પણ ચોવિહારો છઠ્ઠ થઈ ગયો, છતાં કોઈને ભૂખ-તરસ આદિની અકળામણ નથી. ક્ષીરાશ્રવલબ્ધિની જેમ વાણીના માધુર્યથી તરબોળ થઈ એકાગ્રપણે બેસીને સાંભળે છે. અરે ! અપાત્ર જીવો પણ તન્મય થઈ એકરસથી દેશના સાંભળે છે. તેમને પણ એકાગ્રતા, શ્રદ્ધા, રુચિ હોઈ શકે.

શ્રદ્ધા-તન્મયતાથી દેશનાશ્રવણ છતાં શુદ્ધધર્મપ્રાપ્તિ દુર્લભ :

ભગવાનના સમવસરણમાં અપાત્ર જીવ પણ ડાકોળિયાં મારે કે ઝોકાં ખાય, નીરસ બેસી રહે, કંટાળે તેવી વાત નથી. ત્યાં તો પાત્ર કે અપાત્ર બધા જીવો પ્રભુની વાણી સાંભળે ત્યારે એકાગ્ર થઈ જાય છે. કારણ કે વાણી જ એટલી અતિશાયી છે કે તેમાં સ્વરનું માધુર્ય, વર્ણનની છટા, ઉપમા આદિ અલંકારોનું સૌંદર્ય, ભાષાકીય લાલિત્ય આદિ અનેરું હોય છે, સાંભળનારને

૧. एवं-सखाउअपि सोया खवेज्ज जइ हु सययं जिणो कहए। सीउण्हखुप्पिवासापरिस्समभए अविगणेंतो ।। ५७९ ।।

व्याख्या-भगवति कथयति सति सर्वयुष्कमपि श्रोता क्षपयेत् भगवत्समीपवर्त्यैव, यदि हु 'सततम्' अनवरतं जिनः कथयेत्। किंविशिष्टः सन्नित्याह-शीतोष्णक्षुत्पिपासापरिश्रमभयान्यविगणयन्निति गाथार्थः । ५७९ ।।

(આવશ્યકનિર્યુક્તિ, શ્લોક-૫૭૯, મૂલ-ટીકા)

પ્રતીતિ થાય કે આવી મધુરતા, આવી અપૂર્વ વાતો, આવું જ્ઞાન-વિજ્ઞાન ક્યારેય મળ્યું જ નથી. તેથી કંટાળ્યા વગર રસથી, રુચિપૂર્વક સાંભળે. પાત્ર કે અપાત્ર, દરેક શ્રોતાને વાણીના શબ્દો કે તેની મધુરતા સાથે કોઈ વિરોધ નથી. તે રૂપે પ્રભુની વાણી સૌને ગમે છે. પરંતુ ^૧તે વાણી દ્વારા પ્રભુ જે મોહનાશક તત્ત્વ કહે છે, હિતકારી પરમ સત્ય પ્રબોધે છે, તે હૃદયમાં આરપાર સૌને ઊતરતાં નથી. અરે ! પ્રભુ પ્રત્યે વિશ્વાસ પણ હોય, તેથી પૂછો તો કહે કે ભગવાન કહે છે તે સો ટકા સાચું છે, છતાં પ્રભુ કહે તેવી સંસારની અસારતા, વિષય-કષાયમાં દુઃખરૂપતા, આત્મામાં સુખની સંવેદના કે મુક્તિની તાલાવેલી જાગતી નથી. વિશ્વાસ પૂરો છે, તેથી કહે કે ભગવાનનું વચન સત્ય છે, પણ feeling (અનુભવ, સંવેદન) ભગવાન કહે તેનાથી જુદું છે.

સભા : વાતમાં વિશ્વાસ છતાં સંવેદન જુદું એ કેમ બને ?

સાહેબજી : તમે બજારમાં જાઓ, પૂર તેજી ચાલતી હોય, ત્યારે કોઈ બાહોશ વેપારી તમને કહે કે કાલે બજાર બેસી જવાનું છે, તમને વાત સમજાય તેમ નથી, છતાં વેપારી પ્રામાણિક અને બુદ્ધિશાળી છે, તેનો આજદિવસ સુધીનો અનુભવ સચોટ ખાતરીવાળો છે, તેથી તેના વિશ્વાસના બળે તમે તે વાત માની લ્યો, પરંતુ બુદ્ધિમાં બેસે નહીં; કારણ કે બજારની રૂખ જરાય એવી દેખાતી નથી કે કાલે બધું ઊલટું થઈ જશે. અહીં બુદ્ધિમાં ન બેસે છતાં જેમ વિશ્વાસથી માનો, તેમ ભગવાન પર વિશ્વાસ રાખે, પરંતુ તેમનું કહેલું તત્ત્વ અનુભવમાં ઊતરતું નથી. થોડું પણ હૃદય તત્ત્વથી વીંધાય તો જ બોધિબીજરૂપે સાચો ધર્મ પામ્યા એમ કહેવાય. તત્ત્વપ્રતીતિ-તત્ત્વસંવેદન વિના સમકિત માન્યું નથી. ધર્મ પામ્યાનો criteria (માપદંડ) આ છે. સમવસરણમાં દેવ-મનુષ્યની વિશાળ બાર પર્ષદા, વધુમાં પશુ-પંખીની નવ પર્ષદા, ભરચક શ્રોતાઓનો સમૂહ, દેશના પણ કલાકોના કલાકો ચાલે, સૌ એકચિત્તે સાંભળે, સૌને પોત-પોતાની ભાષામાં ભૂમિકા પ્રમાણે સરળતાથી સમજાય; છતાં તેમાંથી વીંધાય કોઈક જ. જે પ્રભુના તત્ત્વથી વીંધાય તે તરી ગયો, બાકીના હવા ખાતા રહી ગયા. જેને તત્ત્વનો વેધ થાય તે ભવ્યકથી ચોક્કસ પાર પામવાના. આ ધોરણને સામે રાખીને જ શાસ્ત્રમાં તીર્થંકરના સમવસરણમાં આટલા પામ્યા કે આટલા ન પામ્યાનું વર્ણન છે. મુનિસુવ્રતસ્વામી ઘોડાને પ્રતિબોધ કરવા એક રાત્રિમાં ૬૦ યોજનનો દીર્ઘ વિહાર કરીને ગયા, ત્યાં સમવસરણ મંડાવું, વિશાળ પર્ષદા ભેગી થઈ, પરંતુ એક ઘોડો જ સમકિત પામ્યો. આવાં વિધાન પાત્રતાનું મૂલ્યાંકન સમજાવનારા છે. તીર્થંકરના સમવસરણમાં પણ આવી દુર્લભ પાત્રતા વિના બધા ન પામે, તો અમારી પર્ષદામાં તો બધા પામે જ તેવી અપેક્ષા કે આગ્રહ ક્યાંથી રખાય ? અમને કોઈ પૂછે કે આટલો ઉપદેશ

૧. સમસ્તેષ્વનુકૂલેષુ, તતઃ કાલાદિહેતુષુ। રાધાવેધોપમં ભદ્ર ! જીવોડયમતિદુર્લભમ્।।૧૭૧।। સદર્શનમવાપ્નોતિ, કર્મગ્રન્થિં સુદારુણમ્। નિર્ભિદ્ય શુભભાવેન, કદાચિત્કશ્ચિદેવ હિ।।૧૭૨।। યુગમ્। સુસાધુબ્રાહ્મણાનાં ભો, જીવં પૂત્કુર્વતામલમ્। ધર્મદેશનયા બોધઃ, સોડયં હુંકાર ડચ્ચતે।।૧૭૩।। દર્શનં મુક્તિબીજં ચ, સમ્યક્ત્વં તત્ત્વવેદનમ્। દુઃખાન્તકૃત્ સુખારંભઃ, પર્યાયાસ્તસ્ય કીર્તિતાઃ।।૧૭૪।।

(અપમિતિ૦ પ્રસ્તાવ-૭)

આપો છો, આટલી મહેનત-પરિશ્રમ કરો છો, તેનું ફળ કેટલું ? તો અમે કહીએ કે એક જીવ બોધિબીજ પામે તોપણ અમારી મહેનત સફળ.

તીર્થંકરની વાણીના ૩૫ ગુણો, ૩૪ અતિશયો આદિ જેમ અદ્વિતીય છે, તેમ તીર્થંકરોનું લોકમાં આદેયતારૂપે ઐશ્વર્ય પણ અજોડ હોય છે. ^૧તીર્થંકર જ્યારે સમવસરે ત્યારે જો ચક્રવર્તી રાજા નજીકમાં હોય તો આગમનની વધામણી સાંભળી સાડા બાર કરોડ સુવર્ણમુદ્રા વધામણી આપનારને દાનમાં આપે, વાસુદેવ રાજા હોય તો સાડા બાર કરોડ રૌપ્યમુદ્રા દાનમાં આપે, માંડલિક રાજા આદિ હોય તો પોત-પોતાના મોભા-ઐશ્વર્ય પ્રમાણે દાન આપે. વિચારો ! તીર્થંકરોનું લોકમાં status કેવું (મોભો કેવો) હશે ! તે કાળના સત્તાધીશોના પણ તેમના પ્રત્યે ભક્તિભાવ કેવા હશે ! જે વધામણીમાં આટલું દાન આપે તે સામૈયા આદિ ઠાઠ કેવો કરે ! દેવ-ગુરુ પાસે ખાલી હાથે એકલા જવાનું નથી, પરંતુ તમારી શક્તિ અનુસાર ઠાઠમાઠથી પૂરા ઐશ્વર્ય, ઋદ્ધિ અને પરિવાર સાથે સુશોભિત થઈને જવાનું છે. તમે તો ગમે તેવાં કપડાં પહેરી ટહેલતા-ટહેલતા નીકળો; કારણ કે તમને તેવું બહુમાન નથી. ભૂતકાળમાં તીર્થંકરો, ધર્માચાર્યો વગેરે સમવસરે તો એવાં સામૈયાં થાય કે બાળબુદ્ધિવાળા જીવોને પણ રાજસત્તા કરતાં ધર્મસત્તાનું ઐશ્વર્ય વધારે છે તે પ્રત્યક્ષ દેખાય. આવું જ્યારે આર્યદેશમાં હતું તે કાળની આ વાત કરું છું. આ વાત થોડી સદીઓ પહેલાં પણ હતી.

આર્યધર્મોની વર્તમાન હાલત :

આજે તો ભારતનાં ધર્મોને સાવ નિસ્તેજ કરી નાંખવામાં આવ્યા છે. અત્યારે તો ધર્મક્ષેત્ર એટલું તમા (નિસ્તેજ) છે કે અમે કહીએ કે રાજસત્તા કરતાં ધર્મસત્તા ચડિયાતી છે, તેનો પ્રભાવ વધારે હોય, તો તે પણ તમને બેસતું નથી; કારણ કે ધર્મસત્તાનું બાહ્ય ઐશ્વર્ય સાફ કરી નાંખ્યું છે. છેલ્લે-છેલ્લે પૂ. હીરસૂરીશ્વરજી મહારાજાનું થોડું આવું ઐશ્વર્ય હતું. તે દિલ્હી પહોંચ્યા તો અકબરે પોતાના બધા શાહજાદા, મંત્રીઓ, સેનાપતિ સહિત છ લાખ સૈનિકોના સૈન્યને સામૈયામાં મોકલ્યું. આખો જૈનસંઘ પણ બહુમાનપૂર્વક સાથે હતો. વિચારો ! આચાર્ય મહારાજનો કેવો પ્રતાપ-દબદબો હશે ! અરે ! તેમના પટ્ટધર શિષ્ય સેનસૂરીશ્વરજી મહારાજ માટે પણ ઉ. યશોવિજયજી લખે છે કે ‘નિત નમે નરપતિ જાસ પાયા’. ઓળખાણ જ આપે છે કે જ્યાં જાય ત્યાં રાજા-મહારાજા તેમના ચરણોમાં આળોટતા. અનાર્ય મોગલ સત્તાના કાળમાં પણ ધર્મસત્તાની

૧. વિત્તી ૩ સુવર્ણસ્સા બારસ અર્ધ્વં ચ સયસહસ્સાઈં. તાવઙ્ગ્યં ચિય કોડી પીતીદાણં તુ ચવિક્કસ્સ ॥૫૮૦॥ ઇયં ચેવ પમાણં ણવરં રયયં તુ કેસવા દિત્તિ. મંડલિઆણ સહસ્સા પીઈદાણં સયસહસ્સા ॥૫૮૧॥ ભત્તિવિહવાણુરૂપં અણ્ણેડવિ ય દેતિ ઇમ્મમાઈયા. સોઠ્ઠણ જિણાગમણં નિઽત્તમણિઓઙ્ગસું વા ॥૫૮૨॥ દેવાણુઅત્તિ ભત્તી પૂયા થિરકરણ સત્તઅણુકંપા. સાઓદય દાણગુણા પમાવણા ચેવ તિત્થસ્સ ॥૫૮૩॥

(આવશ્યકસૂત્રનિર્યુક્તિ, શ્લોક-૫૮૦ થી ૫૮૩, મૂલ)

થોડી જાહોજલાલી હતી. ધર્મસત્તા પાસે રોજ રાજસત્તા ઝૂકે, બહુમાન-આદર કરે તેવી આર્યપરંપરા હતી. વળી, તીર્થંકરોનું પુણ્ય તો પરાકાષ્ઠાનું હોય. તેથી વર્ણન ઉત્કૃષ્ટ રહેવાનું. અત્યારે તો ધર્મક્ષેત્ર dead field (શુષ્ક ક્ષેત્ર) ગણાય છે. આ દેશમાં ધર્મોને નિંદા કરી, ખોટાં નિયંત્રણો મૂકી નબળા કરી દેવામાં આવ્યા છે. બાકી ભારતના ધર્મગુરુઓ ગુણ અને શક્તિમાં કમ નથી. તેમનું બહારથી પુણ્ય જ ખલાસ કરી નાંખવામાં આવ્યું છે. ^૧અત્યારે વિશ્વમાં ધર્મગુરુઓમાં પોપનું ઐશ્વર્ય તપે છે. જ્યાં જાય ત્યાં Head of the State (રાજ્યના વડા) receive કરે (સ્વાગત સાથે લેવા આવે) છે. President અને Prime Ministersને (રાષ્ટ્રપ્રમુખ અને વડાપ્રધાનોને) પણ તેઓ જાહેરમાં સલાહ આપે છે જેને અમેરિકાનો પ્રમુખ પણ અવગણી શકતો નથી. તેમના દરેક પ્રસંગોની વૈશ્વિક સ્તરે જાહેરાત અને નોંધ લેવાય છે. ^૨હમણાં પોપ ફિલીપાઇન્સમાં ગયા તો તેમના દર્શન માટે ૪૦ લાખ લોકો ઊમટ્યા હતા. પોપ જહોન પોલ તો હવે અતિશય ઘરડા છે, ઉપદેશ પણ આપી શકતા નથી, બે વાક્ય માંડ-માંડ બોલે છે. તેમાં પણ તત્ત્વનું ઠેકાણું હોય નહીં. આચાર-વિચાર પણ ભારતના ધર્મગુરુઓ કરતાં ઘણા નીચા છે. ^૩તેમનું આખા દિવસના ભોજનનું મેનુ વાંચો તો તેમાં રોજ આટલું માંસ, આટલો wine(દારૂ) આરોગે વગેરે જાહેરાત સાથે હોય છે. તમે વિચારો કે જે સપ્ત વ્યસનોને આર્યધર્મો સામાન્ય અનુયાયીને પણ ત્યાગવા ઉપદેશે છે તેનો પણ જેમના જીવનમાં ત્યાગ નથી, છતાં પવિત્રતાની

૧. Pope John Paul II was greeted by U.S. President Bill Clinton and then-First Lady Hillary Clinton at Lambert International Airport for his Papal visit to St. Louis, Missouri in 1999.

(Article : Pastoral trips of Pope John Paul II, Wikipedia, The Free Encyclopedia)

* Pope John Paul II out of plane greeted by French President Jacques Chirac, Band playing as Pope and Chirac walk along red carpet. ... Pope being greeted by mayor of Rome, Francesco Rutelli ... Russian President Boris Yeltsin enters room, MS of Pope John Paul II with hands outstretched - two men shake hands, Yeltsin and Pope seated.

(Article : Thematic Clipreels - Volume 15 - Pope John Paul II Profile (Part 2)

* The funeral of Pope John Paul II saw the single largest gathering of heads of state in history who had come together to pay their respects.

(Article : Funeral of Pope John Paul II, Wikipedia, The Free Encyclopedia)

૨. On the first World Youth Day gathering since Denver's in August 1993, up to four million people turned out today here in the Philippines, the Vatican said, and many clerics said it was the biggest audience the Pope had ever seen at a papal Mass.

People crammed routes leading to the vast park along the seashore where the Mass was held. They spilled 50-deep from the sidewalks, which were so densely packed that the Pope was forced to abandon his armored, glass-sided "Pope-mobile" and to use a helicopter to cross over the crowds.

(Article : Up to 4 Million Turn Out for Pope's Mass in Manila, January 16, 1995, The New York Times)

૩. The pontiff repeated his positions when he sat down for a lunch of pasta, meat, vegetables and wine with the U. S. delegation on Wednesday, McCarrick said.

(Article : Cardinals Adopt No-Tolerance Policy for Sex Abuse, Source : The Associated Press)

રૂએ તેમનું આટલું માન-પાન-ગૌરવ છે. તે જોઈને એમ થાય કે અનાર્ય પ્રજા પોતાના ધર્મગુરુઓને low caliber (નબળું સત્ત્વ હોવા) છતાં કેવી રીતે નવાજે છે ! જ્યારે તમને આટલા ઊંચા, સદાચારી, જ્ઞાની ધર્મગુરુઓ મળ્યા છે, તોપણ કોઈ કિંમત ખરી ? જૈનશાસનમાં હાલમાં કોઈ પ્રભાવક ધર્મગુરુ આવે અને આ મુંબઈમાં લાખ માણસ પણ દર્શન માટે ઊમટે તેવું લાગે છે ? તમે તો ધર્મગુરુઓને જોઈ-જોઈને જ ધરાઈ ગયા છો. ગુણની ઓળખ અને ગુણાનુરાગ જ સમકિત આદિની પ્રાપ્તિનું કારણ છે. આનો ઊંધો અર્થ નહીં કરતા, કે બીજાના ધર્મગુરુઓનાં માન-પાન જોઈને અમને ઇર્ષ્યા થાય છે, અથવા તો અમારો ભાવ નથી પૂછતા તેનો આ ખરખરો છે. અમને તો ભગવાને શીખવ્યું છે કે સાધુ તરીકે તારે માન-પાનની જરા પણ અંગત અપેક્ષા રાખવી નહીં. તમે હાથ ન જોડો તેની પણ જો મને અસર થાય તો મારી આરાધનામાં પનોતી બેસે. અમે અમારા આત્મકલ્યાણ માટે નીકળ્યા છીએ. અમને દુનિયા પૂજે કે ન પૂજે તેની અસર ન જોઈએ. અમે વિશ્વાસ સાથે ચારિત્રનો માર્ગ સ્વીકાર્યો છે. અમને અમારું પવિત્ર ચારિત્ર જ તારશે, નહીં કે તમારાં માન-પાન. આ તો શાસ્ત્રમાં તીર્થકરોનાં સન્માન-સ્વાગતનાં ઉત્કૃષ્ટ વર્ણન આવે છે, જે સાંભળતાં તમને અતિશયોક્તિ ન લાગે તેથી ધર્મસત્તાના બાહ્ય ઐશ્વર્યનો ખુલાસો કર્યો. તમને સીધું કહીએ કે માત્ર પ્રભુના આગમનના સમાચાર સાંભળી ચકવર્તી સાડા બાર કરોડ સુવર્ણમુદ્રા વધામણી આપનારને દાનમાં આપે, તો તમને મગજમાં ન બેસે. તેથી તે કાળનો સામાજિક અભિગમ દર્શાવ્યો.

સભા : દરેક વખતે સાડા બાર કરોડ સુવર્ણમુદ્રા દાનમાં આપે ?

સાહેબજી : હા, દરેક વખતે આપે. નેમિનાથ પ્રભુ જ્યારે જ્યારે સમવસર્યા ત્યારે વધામણી આપનારને કૃષ્ણ મહારાજા સાડા બાર કરોડ રૌપ્યમુદ્રા દાનમાં આપ્યાનું વર્ણન છે. પ્રભુના સમવસરણમાં રાજા-મહારાજાઓ, મહામંત્રીઓ, નગરશેઠો આદિ અનેક લોકના અગ્રેસરો વિભૂતિ સાથે આવે, પરિવાર સહિત ભક્તિ કરે, જે જોઈને કેટલાયને ભગવાનનાં દર્શન કરવાની ઇચ્છા જાગે. દેવ-ગુરુના દર્શને આ રીતે જવાની વિધિ છે. આ તો ધર્મતીર્થ સ્થાપાય, ધર્મસત્તાનો લોકમાં પ્રભાવ પ્રવર્તે, ત્યારના બાહ્ય ઐશ્વર્યનું વર્ણન કર્યું જે રેખાચિત્રરૂપે સમજવા જેવું છે.

ધર્મતીર્થના પ્રતીક નાણાનો લોકોત્તર મહિમા :

આ સમવસરણ કે જેને આપણે સંપૂર્ણ ધર્મતીર્થનું શ્રેષ્ઠ પ્રતીક માનીએ છીએ ^૧તેનો પ્રતિકૃતિરૂપે પણ અપાર મહિમા છે. શુભ ભાવોની વૃદ્ધિ કરનાર સમવસરણની પ્રતિકૃતિનાં

૧. સુવિહિત તપગચ્છ યતિપતિ રે, શ્રી સોમસુંદરસૂરિ; કરે પ્રતિષ્ઠા અતિભલી રે, વાજતે મંગલતૂર રે. ૧૯. મૂળનાયક શ્રી ઋષભજી રે, ચઉમુખ થાપે રે તેહ; સમવસરણની થાપના રે, ચઉગતિવારક તેહ રે. ૨૦.

(જ્ઞાનવિમલસૂરિજી કૃત રાણકપુર તીર્થનું સ્તવન ઢાળ-૩)

દર્શન પણ તમારાં અનેક જન્મોનાં પાપોનો નાશ કરવા સક્ષમ છે. શાસ્ત્રમાં આજ્ઞા છે કે શાસનના તમામ મહત્વપૂર્ણ પ્રસંગો સમવસરણની પ્રતિકૃતિ બનાવીને તેના સાંનિધ્યમાં કરવાના છે. સમ્યક્ત્વપ્રાપ્તિથી માંડીને સંઘમાળ, મોક્ષમાળ (ઉપધાનની માળા), વ્રતઉચ્ચારણ, દીક્ષા, મહાવ્રતઉચ્ચારણ, વડીદીક્ષા, સર્વ પદવીપ્રદાન આદિ ઉત્તમોત્તમ ધર્મપ્રાપ્તિની ક્રિયાઓ સમવસરણની સાક્ષીએ કરવાની છે. અરે ! ઉપદેશ પણ દેશનારૂપે નાણની સાક્ષીએ આપવાનો છે. સમવસરણની રચનાને આપણી પરંપરામાં નાણ કહેવામાં આવે છે; કારણ કે જગતમાં સમ્યગ્જ્ઞાન ત્યાંથી પ્રવર્ત્યું છે. લોકમાં જ્ઞાનનું ઉદ્ગમસ્થાન જ સમવસરણ છે. આ શાસનમાં સંઘાચાર્યોએ પણ ધર્મપ્રદાન ધર્મતીર્થની સાક્ષીએ કરવાનો છે, તો પછી નાના ઉપદેશકે તો બીજો વિકલ્પ વિચારવાનો જ નથી. તીર્થકરોનું આખું ધર્મશાસન આ પ્રતીકમાં સમાઈ જાય છે, તે સર્વ શુભ સંકેતોનું સ્થાન છે, તેનું દર્શન પણ મંગલકારી છે. ^૧નિમિત્તશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ પણ તેનો એવો મહિમા છે કે દેશવિરતિ, સર્વવિરતિ આદિ ઉત્તમ ધર્મકાર્યોની પાત્રતા નક્કી કરવા પણ છન્નસ્થ ગુરુએ નાણનો ઉપયોગ કરવો તેવી વિધિ શાસ્ત્રમાં છે. જે મુમુક્ષુ ચારિત્ર આદિનો અભિલાષી હોય તેને નાણની સુંદર પ્રતિકૃતિ પાસે લાવી પીડા ન થાય તેવી રીતે આંખે પાટા બંધાવી હાથની અંજલિમાં શ્રેષ્ઠ સુગંધી દ્રવ્યો અને ઉત્તમ પુષ્પો આપીને સમવસરણમાં બિરાજમાન તીર્થકર સન્મુખ વધાવવારૂપે ઉછાળવાનું કહેવામાં આવે. ઉછાળ્યા પછી તે પુષ્પો અને સુગંધી દ્રવ્યો પ્રભુના અંગ ઉપર કે આજુબાજુ સન્મુખ કે વિમુખ પડે તેના આધારે શાસ્ત્રજ્ઞ ગુરુ તે જીવની ભાવિ કલ્યાણકારી પાત્રતા કે તેનો અભાવ નિશ્ચિત કરે. આ પણ ધર્મતીર્થના પ્રતીકનો લોકોત્તર મહિમા છે.

૧. વરગંધપુષ્પદાણં સિયવત્થેણં તહચ્છિઠયણં ચ। આગઙ્ગઙ્ગવિણ્ણાણં ઇમસ્સ તહ પુષ્પપાણં।૨૫।।
વ્યાખ્યા-વરગન્ધપુષ્પદાનં સુગન્ધિકુસુમાનામથવા પ્રધાનાનાં વાસાનાં પુષ્પાણાં ચ દાનં વિતરણમ્ વરગન્ધપુષ્પદાનમઞ્જલૌ કર્તવ્યમસ્યેતિ યોગઃ। તથા સિતવસ્ત્રેણ શુક્લવાસસા। તથા તેન પ્રકારેણાપીઢોત્પાદનલક્ષણેન વિદ્વત્પ્રસિદ્ધેન વાક્યોપક્ષેપમાત્રો વા તથાશબ્દઃ। અક્ષિસ્થગનં લોચનાવરણં કાર્યમ્। ચશબ્દઃ સમુચ્ચયે। તત્તશ્ચાસૌ તાનિ કુસુમાન્યાવૃતાક્ષ એવ જિનનાથાભિમુખં પ્રક્ષેપયિતવ્યઃ, ગુરુણા ચાધિકૃતપુષ્પપાતલક્ષણનિમિત્તાનુસારેણ યથાસમ્પ્રદાયં શુભાદિતરસ્માદ્વા ભવાદાગતોડયં, તથા દીક્ષારાધનવિરાધનાભ્યાં શુભેતરા વા ગતિરસ્ય ભવિષ્યતીતિ દીક્ષાદાનાર્થ તત્પરિહારાર્થ ચ પરિજ્ઞાનં વિધેયમ્। એતદેવાહ-
આગતિગતિવિજ્ઞાનં શુભાશુભપૂર્વજન્માનાગતજન્મનાં નિર્ણયનં કાર્યમ્। અથવાગત્યાગમનેનાસ્સ્વલિતેતરાદિયુક્તેન ગતિવિજ્ઞા-
નમાગામિભવ-જ્ઞાનમાગતિગતિવિજ્ઞાનમ્। ઇહ વ્યાખ્યાને સમાસિતમપિ ગતિવિજ્ઞાનમિત્યેતત્પદં પ્રાકૃતત્વેનોત્તરત્ર સમ્બન્ધનીયમિતિ।
'ઇમસ્સ તિ' અસ્ય દીક્ષાધિકૃતજીવસ્ય। તથેતિ સમુચ્ચયે। અથવા તથા તત્પ્રકારેણ સામ્પ્રદાયિકેન પુષ્પપાતેન કુસુમપતનેન દીક્ષણીયનરવિહિતેન। એતદર્થમેવ પૂર્વ પુષ્પદાનં તદઞ્જલૌ કૃતમાસીદિતિ। ઇહ ચ સમવસરણમધ્યે પુષ્પપાતાદીક્ષારાધનાજનિતા સુગતિઃ, તદ્બહિઃપાતાચ્ચ તદ્વિરાધનાજનિતા કુગતિરસ્યેત્યેતાવન્માત્રમતો ગ્રન્થાદવસીયતે। શેષં તુ ગ્રન્થાન્તરાદ્વિશિષ્ટ-
સમ્પ્રદાયાદ્વાડવસેયમિતિ ગાથાર્થઃ।૨૫।।

(પંચાશક પ્રકરણ, પંચાશક-૨, શ્લોક-૨૫ મૂલ-ટીકા)

‘અરે ! શાસ્ત્રમાં તો દીક્ષા આદિના અવસરે આ નાણ માંડવાની સાંગોપાંગ વિધિ એક ઉત્તમ અનુષ્ઠાન તરીકે અનિવાર્ય કરવાની દર્શાવી છે. તેમાં સૌ પ્રથમ વાયુકુમારદેવતાનું મંત્રોચ્ચાર અને મુદ્રા દર્શાવવાપૂર્વક આહવાન કરીને તે દેવતાના કાર્યની વિધિ કરવી, એમ ક્રમશઃ મેઘકુમારદેવ,

૧. ઉક્તા દીક્ષા, તદ્યોગ્યશ્ચાધુના દીક્ષાવિધિર્વાચ્યઃ, સ ચ સમવસરણરચનાદિરૂપઃ, અતઃ સમવસરણરચનાં તાવદર્શયન્નાહ-
વાહકુમારાઈણં આહવણં ણિયણિયેહિ મન્તેહિં । મુત્તાસુત્તીએ કિલ પચ્છા તત્કર્મકરણં તુ ॥૧૨॥
વ્યાખ્યા-વાયુકુમારાદીનામાગમપ્રસિદ્ધદેવવિશેષાણામ્ । આદિશબ્દાન્મેઘકુમારાદિપરિગ્રહઃ । આહવાનં સંશબ્દનમ્ । કાર્યમિતિ
શેષઃ । કેરિત્યાહ-નિજનિજૈઃ સ્વકીયસ્વકીયૈઃ । મન્ત્રૈઃ પ્રણવનમઃપૂર્વકસ્વાહાન્તતત્રામરૂપૈર્યથાસમ્પ્રદાયમાગતૈઃ । મુક્તાશુક્ત્યા
મુક્તાફલયોન્યાકારયા હસ્તાવિન્યાસમુદ્રયા । કિલેત્યાપ્તસમ્પ્રદાયસૂચકમાહવાનસ્ય વાડતાત્ત્વિકત્વસૂચકં, તદતાત્ત્વિકં
ચાહવાનેડપિ તેષાં પ્રાય આગમનાસમ્ભવાત્ તત્સંસ્મરણસ્યૈવેહ વિધેયત્વાદિતિ । પશ્ચાદાહવાનાનન્તરમ્ । તત્કર્મકરણં તુ તેષાં
વાયુકુમારમેઘકુમારાદિદેવાનાં યત્કર્મ ભૂપ્રમાર્જનોદકસેચનાદિરૂપો વ્યાપારસ્તસ્ય વિધાનમેવ । તુ શબ્દ એવકારાર્થઃ પુનઃશબ્દાર્થો
વા । સ ચૈવં દૃશ્યઃ-પશ્ચાત્પુનઃ । ઇતિ ગાથાર્થઃ ॥૧૨॥

એતદેવ દર્શયિતુમાહ-

વાહકુમારાહવણે પમજ્જણં તત્થ સુપરિસુદ્ધં તુ । ગંધોદગદાણં પુણ મેહકુમારાહવણપુલ્લં ॥૧૩॥
વ્યાખ્યા-વાયુકુમારાહવાને મરુત્કુમારદેવસંશબ્દને । કૃતે સતીતિ ગમ્યમ્ । પ્રમાર્જનં ભૂમિશુદ્ધિરૂપં કર્તવ્યં ભવતીતિ ગમ્યમ્ ।
તત્રેતિ સમવસરણભૂમી । સુપરિસુદ્ધં તુ સર્વકચવરાદ્યપરેણનાતિશુદ્ધમેવ । એતે કિલ મયાહૂતા વાયુકુમારદેવા ભગવત્સમવસરણભુવં
શોધયન્તીતિકલ્પનયેતિ હૃદયમ્ । ગન્ધોદકદાનં સુરભિજલવર્ષણમ્ । પુનઃશબ્દઃ પૂર્વવાક્યાર્થાપેક્ષયોત્તરવાક્યાર્થસ્ય
વિલક્ષણતાપ્રતિપાદનાર્થઃ । મેઘકુમારાહવાનપૂર્વ મેઘકારિદેવસંશબ્દનપુરઃસરં સ્વયમેવ કાર્યમ્ । ભગવત્સમવસરણે હિ વાયુકુમાર-
ભૂમિશુદ્ધૌ કૃતાયાં રજઃપ્રશમનાર્થ મેઘકુમારા ગન્ધોદકવર્ષ કુર્વન્તીતિ સ્થિતિઃ । કલ્પના તુ પૂર્વવદેવ । ઇતિ ગાથાર્થઃ ॥૧૩॥
તથા-

ઊડદેવીણાહવણે ગંધજ્ઞા હોઝ કુસુમવૃદ્ધિ ત્તિ । અગ્નિકુમારાહવણે ધૂવં એગે ઇહં બેન્તિ ॥૧૪॥
વ્યાખ્યા-ઋતુદેવીનાં વસન્તગ્રીષ્મવર્ષાશરદ્ધેમન્તશિશિરાધિધાનદેવતાનામાહવાને સંકીર્તને કૃતે સતિ । ગન્ધાદ્યા
સદ્ગન્ધગુણસમૃદ્ધા । ભવતિ વર્તતે । વિધેયેતિ ગમ્યમ્ । કુસુમવૃદ્ધિર્દશાર્ધવર્ણપુષ્પવર્ષઃ । ઇતિશબ્દઃ સમાપ્ત્યર્થઃ । તતશ્ચ
કુસુમવર્ષકરણેનૈવ ઋતુદેવીકર્મ પરિસમાપ્તં ભવતીતિ ધનિતં ભવતિ । અગ્નિકુમારાહવાને તૈજસદેવસંકીર્તને કૃતે સતિ ।
ધૂવં કાલાગુરુપ્રભૃતિકમ્ । એકે કેચનાચાર્યાઃ ઇહ સમવસરણવ્યતિકરે । બ્રુવતેડગ્નિભાજનપ્રક્ષેપ્યતયા પ્રતિપાદયન્તિ । અન્યે તુ
સામાન્યતો દેવાહવાને । યત આવશ્યકટીકાકૃતોક્તં-“ધૂપઘટિકા વિકુર્વન્તિ ત્રિદશા એવેતિ” ગાથાર્થઃ ॥૧૪॥

તથા-

વેમાણિયજોઙ્સભવણવાસિયાહવણપુલ્લંગં તત્તો । પાગારતિગણ્ણાસો મણિકંચણરુપ્પવણ્ણાણં ॥૧૫॥
વ્યાખ્યા-વૈમાનિકાશ્ચ સૌધર્મિકાદયઃ, જ્યોતીષિ ચ ચન્દ્રાદયઃ, ભવનવાસિનશ્ચાસુરાદયઃ તેષામાહવાનં સંશબ્દનં પૂર્વ પ્રથમં
યત્ર પ્રાકારત્રયન્યાસકરણે તત્તથા ક્રિયાવિશેષણમિદમ્ । તતો ધૂપદાનાનન્તરમ્ । પ્રાકારાણાં શાલાનાં ત્રિકસ્ય ત્રયસ્ય ન્યાસો
ન્યસનં પ્રાકારત્રિકન્યાસઃ । કર્તવ્યો ભવતીતિ શેષઃ । કિંભૂતાનાં પ્રાકારાણામિત્યાહ-મણિકાઞ્ચનરૂપ્યાણામિવ
રત્નસ્વર્ણકલધૌતાનામિવ વર્ણશ્લ્યાયા યેષાં તે તથા તેષામ્ । ભગવતો હિ સમવસરણે વૈમાનિકાદયો દેવા અન્તર્મધ્યે બહિશ્ચ
ક્રમેણ મણિમયાદીન્ ત્રીન્ પ્રાકારાન્ કુર્વન્તીતિ । ઇહ ચ પ્રાકાર ઇત્યસ્ય પદસ્ય સમાસાન્તર્ભૂતસ્યાપ્યન્તર્વર્તિષ્ઠ્યન્તતામાશ્રિત્ય
મણિકાઞ્ચનરૂપ્યવર્ણાનામિત્યેતત્પદં વિશેષણતયા સમ્બધ્યતે । અથવા મણિકાઞ્ચનરૂપ્યવર્ણાનાં દ્રવ્યાણાં સક્તઃ પ્રાકારત્રયન્યાસઃ ।
ઇતિ ગાથાર્થઃ ॥૧૫॥

તથા-

વંતરગાહવળાઓ તોરણમાઈળ હોઈ વિળ્ળાસો । ચિતિતરુસીહાસળછત્તચક્કધયમાઝયાળં ચ ॥૧૬॥

વ્યાખ્યા-વ્યન્ટરા એવ વ્યન્ટરાકાસ્તદાહ્વાનાત્સંશબ્દનાત્ । 'તોરણમાઈળ તિ' ઇહ મકારઃ પ્રાકૃતશૈલીપ્રભવઃ । તેન તોરણાદીનાં દ્વારાવચવિશેષપ્રભૂતીનામ્ । આદિશબ્દાત્ પીઠદેવચ્છન્દકપુષ્કરિણ્યાદિપરિગ્રહઃ । ભવતિ જાયતે । વિન્યાસો રચના । તથા ચૈત્યતરુસિંહાસનચ્છત્રચક્રધ્વજાદીનાં ચ । તત્ર ચૈત્યતરુશોકવૃક્ષઃ । અથવા ચૈત્યાનિ જિનપ્રતિબિંબાનિ, તરુરશોકવૃક્ષઃ, સિંહાસનં સિંહાકૃતિયુક્તવિષ્ટરં, છત્રાણ્યાતપત્રત્રયં, ચક્રં ધર્મચક્રં, ધ્વજાઃ સિંહધ્વજચક્રધ્વજમહેન્દ્રધ્વજગોપુરાદિધ્વજાશ્ચ । આદિશબ્દાત્પદ્મચામરપરિગ્રહઃ । એતાનિ હિ વ્યન્ટરાઃ સમવસરણે વિદધતિ । યદાહ- "ચેઙ્ગુમપીઠછંદગાસળછત્તં ચ ચામરાઓ ય । જં ચત્રં કરણિજ્જં કરંતિ તં વાળમંતરિય તિ ॥૧૭॥" [આવશ્યક-નિર્યુક્તિ-૫૫૩ તથા બૃહત્કલ્પ-૧૧૮૦] ઇતિ ગાથાર્થઃ ॥૧૬॥

તથા-

ભુવળગુરુળો ય ઠવળા સયલજગપિયામહસ્સ તો સમ્મં । ઉક્કિઙ્ગવળ્ળગોવરિ સમવસરળબિંબરૂવસ્સ ॥૧૭॥
વ્યાખ્યા-ભુવળગુરોશ્ચ ત્રિભુવળનાયકસ્ય પુનઃ સ્થાપનાર્હતઃ સ્થાપનાન્યાસઃ । કર્તવ્ય ઇતિ શેષઃ । કિંભૂતસ્ય? લોકે પિતા પૂજ્યઃ પિતામહસ્તુ પૂજ્યતરઃ પિતૃરપિ પૂજ્યત્વાત્ । તતઃ સકલજગતઃ સમસ્તભુવળજનસ્ય પિતામહ ઇવ પિતામહઃ સકલજગત્પિતામહઃ । અથવા સકલજગતો ધર્મઃ પિતા, પાલનાભિયુક્તત્વાત્ । તસ્યાપિ ભગવાન્ પિતા, ભગવત્રભવત્વાદ્ધર્મસ્યેતિ પિતૃઃ પિતા પિતામહઃ । સકલજગતઃ પિતામહ ઇતિ વિગ્રહઃ । અતસ્તસ્ય । 'તો તિ' તતશ્ચૈત્યતરુસિંહાસનાદિન્યાસાનંતરમ્ । સમ્યગવૈપરીત્યેન । ક્વ સ્થાપનાકાર્યત્યાહ-ઉત્કૃષ્ટવર્ણકસ્ય પ્રધાનચન્દનસ્યોપરિઝપરિષ્ટાદુત્કૃષ્ટકર્ણકોપરિ । કિંભૂતસ્ય ભુવળગુરોઃ? સમવસરણે જિનધર્મદેશનાભૂમૌ યાનિ દેવતાનિર્મિતાનિ તસ્યૈવ બિંબાનિ પ્રતિકૃતયસ્તેષામિવ રૂપં સ્વભાવો યસ્ય સ સમવસરળબિંબરૂપોઽતસ્તસ્ય ચતુર્મુખસ્ય વિશિષ્ટરૂપસ્યૈવેતિ ગાથાર્થઃ ॥૧૭॥

તથા-

એયસ્સ પુવ્વદક્ષિળભાગેળં મગ્ગઓ ગળધરસ્સ । મુળીવસભાળં વેમાળિળીળ તહ સાહુળીળં ચ ॥૧૮॥

વ્યાખ્યા-એતસ્ય ભુવળગુરોઃ પૂર્વદક્ષિણાયા આગ્નેયદિશો ભાગ એકદેશઃ પૂર્વદક્ષિણદિગ્ભાગસ્તેન કરળભૂતેન હેતુભૂતેન વા । માર્ગતઃ પૃષ્ઠતો ગળધરસ્ય ગળનાયકસ્ય । મુનિવૃષભાળાં સાતિશયાદિયતિ પુઙ્ગવાનામ્ । તથા વિમાનિકદેવાસ્તેષામેતા વૈમાનિન્યોઽતસ્તાસાં વૈમાનિનીનાં દેવીનામ્ । તર્થેતિ સમુચ્ચયાર્થઃ । તેન સ્થાપના કાર્યેતિ સમ્બધ્યતે । સાધ્વીનાં તપસ્વિનીનામ્ । ચશબ્દઃ સમુચ્ચયાર્થ ઇતિ ગાથાર્થઃ ॥૧૮॥

તથા-

ઝય અવરદક્ષિળેળં દેવીળં ઠાવળા મુળેયવ્વા । ભુવળવઙ્ગાળમંતરજોઝસસંબંધળીળ તિ ॥૧૯॥

વ્યાખ્યા-ઇતિ એવમેવ યથા મુનિવૃષભાદિત્રયસ્યાસંકીર્ણતયા સ્થાપના કૃતા એવં ભવળપત્યાદિદેવીત્રયસ્યાપિ સા કાર્યત્યર્થઃ । અપરદક્ષિણેનાપરદક્ષિણસ્યાં દિશિ । સપ્તમ્યર્થો હ્યયમેનપ્રત્યયઃ । દેવીનાં સુરવધૂનામ્ । સ્થાપના ન્યાસઃ । 'મુળેયવ્વતિ' જ્ઞાતવ્યા કર્તવ્યત્યર્થેતિ શેષઃ । ભવળપતયો દેવાલયવિશેષનાથા અસુરાદયઃ, 'વાળમંતર તિ' વનાનામુદ્યાનાનામંતરાળિ કુહરાળિ વિશેષા વા વનાન્તરાળિ તેષુ ભવા મકારવર્ણાગમાત્ વાનમંતરા વ્યન્ટરાઃ, જ્યોતિષિ જ્યોતિશ્ચક્રે ભવા જ્યોતિષા જ્યોતીષિ વા જ્યોતિષ્કદેવાઃ । એતેષાં દ્વન્દ્વોઽતસ્તેષાં સમ્બન્ધિન્યઃ સત્કા યાસ્તાસ્તથા તાસામ્ । ઇતિશબ્દો દ્વિતીયપર્ષદઃ સમાપ્તિપ્રદર્શનાર્થઃ । ઇતિ ગાથાર્થઃ ॥૧૯॥

તથા-

ભવળવઙ્ગાળમંતરજોઝસિયાળં વ એત્થ દેવાળં । અવરુત્તરેળં ળવરં નિદ્ધિઙ્ગા સમયકેઠ્ઠહિં ॥૨૦॥

વ્યાખ્યા-ભવળપતિવાનમંતરા ઉક્તનિર્વચનાઃ । 'જોઝસિય તિ' જ્યોતિષિ જ્યોતિશ્ચક્રે જાતા જ્યોતિષિજાઃ, જ્યોતિષિ વા ભવા

છએ ઋતુઓની અધિષ્ઠાયાિકાદેવીઓ, અગ્નિકુમારદેવ, વૈમાનિકદેવો, જ્યોતિષીદેવો, ભવનપતિ અસુરો અને વ્યંતરદેવતાઓના મંત્ર-મુદ્રાપૂર્વક આલ્વાનવિધિથી તે-તે કાર્યોની સ્થાપના કરી સમવસરણની પ્રતિકૃતિ રચવાની વિધિ છે. ત્યારબાદ તેમાં ત્રણ ભુવનના નાયક, સર્વ જગતના પિતામહ, તીર્થંકરની પ્રતિમા મુખ્યરૂપે સ્થાપિત કરી, ચતુર્મુખ બિંબ પધરાવવાં. ત્યારબાદ ગણધરોથી આરંભીને પ્રથમ ગઢની સર્વ પર્ષદાના સભ્યોની ક્રમિક સ્થાપનાવિધિ કરી, બીજા અને ત્રીજા ગઢમાં પણ યોગ્ય રચનાઓ મૂકી, સમગ્ર ધર્મતીર્થનાં પ્રતિકૃતિ દ્વારા દર્શન-વંદન કરવાં અને તેના સાંનિધ્યથી જ નવા-નવા ધર્મોની સંકલ્પબદ્ધ પ્રાપ્તિ કરવી, આમ વિધિ બતાવેલ છે. પરંતુ કલિકાળનો એવો દુષ્પ્રભાવ છે કે વર્તમાનમાં આપણને આવી શાસ્ત્રીય નાણાંનું સાચું પ્રતીક પણ જોવા મળતું નથી.

સભા : આબેહૂબ પ્રતિકૃતિ બનાવવી શક્ય છે ?

સાહેબજી : ચોક્કસ શક્ય છે, શાસ્ત્રમાં તેનાં detailsમાં (વિગતવાર) માપ, આકાર, રચનાઓનું વર્ણન છે. પ્રત્યેક ગઢની વિસ્તૃત માહિતી, દરવાજાનાં માપ, વાવડીઓનાં માપ, બગીચાઓનાં માપ, સોપાનશ્રેણીનાં માપ, ગઢના કાંગરાઓનાં માપ, ચૈત્યવૃક્ષની ઊંચાઈ અને વિસ્તાર આદિ સેકંડો પ્રકારની માહિતી, તેનું આબેહૂબ રેખાચિત્ર ઉપસી આવે તેવી રીતે વર્ણવેલ છે, જેનું miniature (અલ્પાકૃતિ-નાના માપનો નમૂનો) પણ આબેહૂબ હોય તો આશ્ચર્યકારી જ બને.

જ્યોતિષાસ્ત એવ જ્યોતિષિકાઃ । ઇષાં દ્વન્દ્વોઽતસ્તેષાં ભવનપતિવાનમન્તરજ્યોતિષિકાણામ્ । વા વાશબ્દઃ સમુચ્ચયે । તદ્ભાવના ચૈવં-ભવનપત્યાદિદેવીનાં સ્થાપના મન્તવ્યા ભવનપતિવાનમન્તરજ્યોતિષિજાનાં ચ । અત્ર સમવસરણે । દેવાનાં સુરાણામ્ । કિંવિશિષ્ટેયમુભયેષામપીત્યત આહ-અપરોત્તરેણાપરોત્તરસ્યાં દિશિ । નવરં કેવલમ્ । નિર્દિષ્ટાઽભિહિતા । સમયકેતુભિઃ પ્રવચનચિહ્નભૂતૈઃ । ઇતિ ગાથાર્થઃ ॥૨૦॥

વેમાણિયદેવાણં ણરાણ નારીગણાણ ય પસત્થા । પુવ્વુત્તરેણ ઠવણા સવ્વેસિં ણિયગવણ્ણેહિં ॥૨૧॥

વ્યાખ્યા-વિમાનેષુ ભવા વૈમાનિકાસ્તે ચ તે દેવાશ્ચ સુરા ઇતિ સમાસોઽતસ્તેષામ્ । તથા નરાણાં નૃણામ્ । નારીગણાનાં મનુષ્યસ્ત્રીસમૂહાનામ્ । ઇહ ચ ગણશબ્દોપાદાનં પુરુષાપેક્ષયા સ્ત્રીજનસ્ય बहुत्वख्यापनार्थम् । ચ શબ્દઃ સમુચ્ચયે । પ્રશસ્તા મહુગત્યા । પૂર્વોત્તરેણ પૂર્વોત્તરસ્યાં દિશિ । સ્થાપના ન્યાસઃ । કાર્યેતિ શેષઃ । સ્થાપનાયા એવ વિશેષાર્થમાહ-સર્વેષાં સમસ્તાનાં મનુષ્યેષુ વર્ણવિશેષાભાવાદ્ભવનપત્યાદિદેવાનાં નિજવર્ણૈઃ સ્વકીયસ્વકીયશરીરચ્છાયાભિઃ । તત્ર ભવનપતિવ્યન્તરઃ પઞ્ચવર્ણાઃ, જ્યોતિષ્કા રક્તવર્ણાઃ, વૈમાનિકાઃ પુના રક્તપીતસિતવર્ણાઃ, વિશેષઃ પુનઃ કાલા અસુરકુમારા ઇત્યાદેરાગમાદવસેયમ્ । ઇતિ ગાથાર્થઃ ॥૨૧॥

તથા-

અહિણત્તલમયમયાહિવપમુહાણં તહ ય તિરિયસત્તાણં । વિતિયંતરમ્મિ એસા તહ્ણ પુણ દેવજાણાણં ॥૨૨॥

વ્યાખ્યા-અહિનકુલમૃગમૃગાધિપપ્રમુખાણાં ભુજગબહુહરિણિસિંહપ્રભૃતિકાનામ્ । પ્રમુખપ્રહણાદશ્વમહિષાદિપરિગ્રહઃ । 'તહ ય તિ' સમુચ્ચયે, અથવા તથૈવ તેનૈવ પ્રકારેણ દેવાનામિવ નિજવર્ણવિશિષ્ટતાલક્ષણેન, પરસ્પરવિરોધલક્ષણેન વા । તિર્યક્સત્ત્વાનાં તિર્યગ્યોનિજન્તૂનામ્ । દ્વિતીયાન્તરે દ્વિતીયપ્રાકારમધ્યે । ઇષા સ્થાપના । કાર્યેતિ શેષઃ । તૃતીયે તૃતીયપ્રાકારાન્તરે । પુનઃશબ્દો વિલક્ષણતાખ્યાપનાર્થઃ । દેવયાનાનાં દેવવાહનાનાં કરિમકરકેસરિકલાપિકલહંસાદ્યાકારધારિણામ્ । ઇતિ ગાથાર્થઃ ॥૨૨॥

(પંચાશક પ્રકરણ, પંચાશક-૨, શ્લોક-૧૨ થી ૨૨ મૂલ-ટીકા)

પરંતુ તમારાં મન દ્રવ્યસ્તવમાં એટલાં દરિદ્રી થયાં છે કે એક પણ પ્રતિકૃતિ ભારતભરના કોઈ સંઘમાં આબેહૂબ નજરે ચડતી નથી, જે અતિ અફસોસની વાત છે. બાકી જૈનેતરો કે ધર્મશૂન્ય જીવોને પણ આકર્ષણ કરે તેવી ધર્મપ્રભાવક આ રચના છે, જે સ્થાપનાનિષ્ઠે ધર્મતીર્થસ્વરૂપ છે.

સિદ્ધં સિદ્ધત્થાણં, ઠાળમળોવમસુહં ઝવગયાણં ।
કુસમયવિસાસણં, સાસણં જિણાણં શ્રવજિણાણં ॥૧॥

(સન્મતિતર્ક પ્રકરણ૦ શ્લોક-૧)

અનંત ઉપકારી, અનંત જ્ઞાની શ્રી તીર્થંકર પરમાત્મા મહામંગલકારી અને સર્વોત્કૃષ્ટ એવા આ ધર્મતીર્થની સ્થાપના કરે છે.

૮૪ લાખ જીવાયોનિરૂપ સંસારનું અવલોકન કરીએ તો દેખાય કે આ સંસાર અન્યાયથી ભરપૂર છે; કારણ કે સંસારમાં કર્મસત્તાનું પ્રબળ વર્ચસ્વ છે. કર્મસત્તા પોતે અન્યાયી છે, તેના સાગરિતોમાં અગ્રેસર સાગરિત મોહ છે, જે જગતનાં તમામ અનિષ્ટોનું મૂળ છે. વિશ્વમાં જે-જે દુર્જનતા દેખાય છે તે બધી આ મોહને આભારી છે. જીવોમાં મોહ ન હોય તો સંસારમાં કોઈ પાપ ન કરે. બધા પાપની પ્રેરણા આ મોહ જ કરાવે છે. જૈન ફિલોસોફી પ્રમાણે આ વિશ્વમાં જે કાંઈપણ ખરાબ-અનિષ્ટ બને છે તેમાં ક્યાંય ઈશ્વરનો રોલ નથી, પરંતુ આ મોહ કે જે સર્વ દુષ્ટતાનું પ્રેરક બળ છે તે છે. તેની જીવસૃષ્ટિ ઉપર જબરદસ્ત પકડ છે. કર્મસત્તા પણ વિશ્વનો કારભાર મોહરાજાને સોંપીને મજા કરે છે. મોહના પ્રચંડ સામ્રાજ્ય સામે વૈશ્વિક ન્યાય પ્રવર્તાવવો તે અતિ દુષ્કર કામ છે.

લૌકિકન્યાયપ્રવર્તનમાં સાર્વભૌમ સત્તા રાજા :

લોકમાં લૌકિક ન્યાય ફેલાવવો તે પણ નાનું-સૂનું કામ નથી. રાજા બનનારની ફરજ છે કે પ્રજામાં જેટલાં દુષ્ટ-દુર્જન તત્ત્વો હોય, જે આપમેળે મર્યાદામાં-અંકુશમાં ન રહે તેને પણ સત્તાના બળથી અંકુશમાં રાખવાં, જેથી સજ્જન પ્રજાનું રક્ષણ અને ઉન્નતિ થાય. આ કરવા પ્રજામાં સતત ન્યાય સ્થાપિત કરવો તે જ રાજાનું કાર્ય છે. યુગલિકોમાં જ્યારે કષાયો વધવાથી

૧. દણ્ડઃ શાસ્તિ પ્રજાઃ સર્વા, દણ્ડ એવાભિરક્ષતિ। દણ્ડઃ સુપ્તેષુ જાગર્તિ, દણ્ડં ધર્મં વિદુર્બુધાઃ ॥૨॥

(શ્રી વેદવ્યાસ વિરચિત મહાભારત, શાન્તિપર્વ, અધ્યાય-૧૫)

૨. અન્યસ્ત્વાહાસ્ય રાજ્યાદિ-પ્રદાને દોષ એવ તુ। મહાધિકરણત્વેન, તત્ત્વમાર્ગેઽવિચક્ષણઃ ॥૧॥ અપ્રદાને હિ રાજ્યસ્ય, નાયકાભાવતો જનાઃ ॥ મિથો વૈ કાલદોષેણ, મર્યાદાભેદકારિણઃ ॥૨॥ વિનશ્યન્ત્યધિકં યસ્માદિહ લોકે પરત્ર ચ। શક્તૌ સત્યામુપેક્ષા ચ, યુજ્યતે ન મહાત્મનઃ ॥૩॥ તસ્માત્તદુપકારાય, તત્પ્રદાનં ગુણાવહમ્। પરાર્થદીક્ષિતસ્યાસ્ય, વિશેષેણ જગદ્ગુરોઃ ॥૪॥ એવં વિવાહધર્માદૌ, તથા શિલ્પનિરૂપણે। ન દોષો હ્યુત્તમં પુણ્ય-મિત્યમેવ વિપચ્યતે ॥૫॥ કિઞ્ચેહાધિકદોષેભ્યઃ, સત્ત્વાનાં રક્ષણં તુ યત્। ઉપકારસ્તદેવૈષાં, પ્રવૃત્ત્યઙ્ગં તથાસ્ય ચ ॥૬॥ નાગાદે રક્ષણં યદ્વદ્ગર્તાદ્યાકર્ષણેન તુ। કુર્વન્ન દોષવાંસ્તદ્વદન્યથાસમ્ભવાદયમ્ ॥૭॥ ઇત્થં ચૈતદિદૃષ્ટવ્યમન્યથા દેશનાપ્યલમ્। કુધર્માદિનિમિત્તત્વાદ્દોષાયૈવ પ્રસજ્યતે ॥૮॥

(અષ્ટક પ્રકરણ, અષ્ટક-૨૮, શ્લોક-૧ થી ૮મૂલ)

(નોંધ :- આ અંગે અધિક જાણકારી માટે અકૃત્યાવીસમા અષ્ટકની આખી ટીકા જોવી.)

પરસ્પર અન્યાયના પ્રશ્નો ઉપસ્થિત થયા તો તેના નિવારણ માટે નાભિકુલકરે ઋષભદેવને રાજા તરીકે નીમ્યા અર્થાત્ પ્રજામાં-લોકમાં ન્યાય પ્રવર્તાવવાના સર્વાધિકાર નાભિકુલકરે ઋષભદેવને સુપ્રત કર્યા. ^૧અન્યાય કરનાર પર કઠોર બનવું પડે તો કઠોર, કોમળ બનવું પડે તો કોમળ, દંડ કરીને અટકાવી શકાય તો દંડીને અને પંપાળીને સમજાવી શકાય તો પંપાળીને, હિંસક બનીને કે દયાળુ બનીને કોઈ પણ રીતે રાજાએ પ્રજામાં અન્યાય અટકાવી ન્યાય-સુરક્ષા ફેલાવવાં પડે. ^૨જે રાજા ફક્ત લૌકિક ન્યાયના ઉદ્દેશથી રાજ્યનું સંચાલન કરે છે, પ્રજાના હિત માટે સતત સચિત રહે છે, તે રાજાને પ્રજામાં જે ન્યાય-નીતિ-સદાચાર-સંસ્કાર ફેલાય તેનું ૨૫% પુણ્ય મળે છે. આ વાત કરણ-કરાવણ-અનુમતિના સિદ્ધાંતથી જૈનધર્મને પણ માન્ય છે. ઋષભદેવ ભગવાનની પાટપરંપરામાં અસંખ્ય રાજાઓ થયા, જેમણે કેવળ લોકહિતના દૃષ્ટિકોણથી રાજ્યનું સંચાલન કર્યું, ન્યાય પ્રવર્તાવવા રાજ કર્યું, તો તેમણે અઢળક પુણ્ય બાંધ્યું.

રાજ્ય નરકનું કારણ છે તે વ્યવહારનયનું સૂત્ર છે; કેમ કે રાજ્ય સાથે સત્તા જોડાયેલી હોવાથી આસક્તિ, મોહ અને ઉન્માદ દ્વારા બહુસંખ્યક જીવોને રાજ્ય દુર્ગતિનું જ કારણ બને છે, તે અપેક્ષાએ વ્યવહારનય સાચો છે. જ્યારે ^૩અનિશ્ચયનયનો અભિપ્રાય એ છે કે જો રાજા નિઃસ્વાર્થભાવે અનાસક્તિથી પ્રજામાં ન્યાય-નીતિ-સદાચાર પ્રવર્તાવવાના શુભાશયવાળો હોય તો તેવી વ્યક્તિને રાજ્યસંચાલન પણ મહાપુણ્યનું કારણ છે. જૈનશાસ્ત્રોમાં સાપેક્ષપણે બંને વિધાનો મળે. લોકમાં સામાજિક ન્યાય પ્રવર્તાવવા પણ સત્તા જરૂરી છે. રાજાને ન્યાય ફેલાવવા જે કરવું પડે

૧. યથાદેશં યથાકાલં, યથાબુદ્ધિ યથાબલમ્ । અનુશિષ્યાત્ પ્રજા રાજા, ધર્માર્થી તદ્વિતે રતઃ ॥૨॥ યથા તાસાં ચ મન્યેત, શ્રેય આત્મન એવ ચ । તથા કર્માણિ સર્વાણિ, રાજા રાષ્ટ્રેષુ વર્તયેત્ ॥૩॥

(શ્રી વેદવ્યાસ વિરચિત મહાભારત, શાન્તિપર્વ, અધ્યાય-૮૮)

૨. યં ચ ધર્મં ચરિષ્યન્તિ પ્રજા રાજા સુરક્ષિતાઃ । ચતુર્થં તસ્ય ધર્મસ્ય ત્વત્સંસ્થં વૈ ભવિષ્યતિ ॥૨૭॥ તેન ધર્મેણ મહતા સુખં લબ્ધેન ભાવિતઃ । પાહ્યસ્માન્ સર્વતો રાજન્ દેવાનિવ શતક્રતુઃ ॥૨૮॥

(શ્રી વેદવ્યાસ વિરચિત મહાભારત, શાન્તિપર્વ, અધ્યાય-૬૭)

* પ્રભુનિયમને રાજા, ય એતાન્ ન નિયચ્છતિ । ભુક્તે સ તસ્ય પાપસ્ય, ચતુર્ભાગમિતિ શ્રુતિઃ ॥૧૮॥ ભોક્તા તસ્ય તુ પાપસ્ય, સુકૃતસ્ય યથા તથા । નિયન્તવ્યાઃ સદા રાજા, પાપા યે સ્યુર્નરાધિપ ॥૧૯॥ કૃતપાપસ્ત્વસૌ રાજા, ય એતાન્ ન નિયચ્છતિ । તથા કૃતસ્ય ધર્મસ્ય, ચતુર્ભાગમુપાશ્રુતે ॥૨૦॥

(શ્રી વેદવ્યાસ વિરચિત મહાભારત, શાન્તિપર્વ, અધ્યાય-૮૮)

૩. ધર્માય રાજા ભવતિ, ન કામકરણાય તુ । માન્ધાતરિતિ જાનીહિ, રાજા લોકસ્ય રક્ષિતા ॥૩॥ રાજા ચરતિ ચેદ્ ધર્મે, દેવત્વાયૈવ કલ્પતે । સ ચેદધર્મં ચરતિ. નરકાયૈવ ગચ્છતિ ॥૪॥ .... ધર્મે વર્ધતિ વર્ધન્તિ, સર્વભૂતાનિ સર્વદા । તસ્મિન્ હસતિ હ્રીયન્તે, તસ્માદ્ ધર્મં ન લોપયેત્ ॥૧૭॥ ધનાત્ સ્વતિ ધર્મો હિ, ધારણાદ્ વેતિ નિશ્ચયઃ । અકાર્યાણાં મનુષ્યેન્દ્ર, સ સીમાન્તકરઃ સ્મૃતઃ ॥૧૮॥ પ્રભવાર્થે હિ ભૂતાનાં, ધર્મઃ સૃષ્ટઃ સ્વયમ્ભુવા । તસ્માત્ પ્રવર્તયેદ્ ધર્મં, પ્રજાનુપ્રહકારણાત્ ॥૧૯॥ તસ્માદ્ધિ રાજશાદૂલ, ધર્મઃ શ્રેષ્ઠતરઃ સ્મૃતઃ । સ રાજા યઃ પ્રજાઃ શાસ્તિ, સાધુકૃત્ પુરુષર્ષભ ॥૨૦॥ કામક્રોધાવનાદૃત્ય, ધર્મમેવાનુપાલય । ધર્મઃ શ્રેયસ્કરતમો, રાજાં ભરતસત્તમ ॥૨૧॥

(શ્રી વેદવ્યાસ વિરચિત મહાભારત, શાન્તિપર્વ, અધ્યાય-૯૦)

તે કરવાની છૂટ છે. તે કડક પણ થઈ શકે. અરે ! ફાંસી પણ આપી શકે છે. તમે ચોરને મારો તો ગુનેગાર ગણાઓ અને રાજા ન્યાય આપવા દંડરૂપે ફાંસી આપે તો ગુનેગાર નથી.

નાભિકુલકરે ઋષભદેવને ન્યાય પ્રવર્તાવવા સર્વ સત્તા સોંપી. ઋષભદેવે જ્યારે દીક્ષા લીધી ત્યારે તેમણે તે સત્તા ભરતને સોંપી. ભરત ઋષભદેવને વિનંતી કરે છે કે મારે તમારી સાથે દીક્ષા લેવી છે, મને આપની સેવામાં સામ્રાજ્યના ભોગવટાથી વધારે સુખ છે. છતાં ઋષભદેવ ભગવાને ભરતને દીક્ષા લેવાની ના પાડી છે. પોતે દીક્ષા લે છે, પરંતુ પુત્રને તેની ના પાડે છે. મોહથી ના નથી પાડતા, પરંતુ 'પ્રજાને સાચવવાની જવાબદારી અદા કરવા ભરતને કહે છે. અયોધ્યાનું સામ્રાજ્ય લાયક એવા ભરતને સોંપીને પ્રભુ જાય છે. પ્રજા પ્રત્યેની પોતાની બધી જ જવાબદારી ભરતના મસ્તકે મૂકે છે. તે અદા કરવા સર્વાધિકાર પણ ભરતને સુપ્રત કરે છે. આર્યવ્યવસ્થા એ જ છે કે રાજા સાર્વભૌમ સત્તા છે, તે પ્રજામાં ન્યાય ફેલાવવા તમામ પગલાં લઈ શકે છે.

સભા : રાજા ફાંસી આપે તો પાપ ન લાગે ?

સાહેબજી : માત્ર ન્યાયની બુદ્ધિથી આપે તો પાપ નહીં લાગે, ઊલટું પુણ્ય બંધાશે. પ્રભુ ઋષભદેવે ૬૩ લાખ પૂર્વ સામ્રાજ્ય ચલાવ્યું, ઘણાને દંડ પણ આપ્યા હશે, પણ પાપ નથી બંધાયું. રાજા પોતાના સ્વાર્થ માટે રાજ્ય ચલાવે, સત્તાની લાલસાથી, સ્વાર્થબુદ્ધિએ, એશ-આરામ માટે રાજ્ય પચાવી પાડે, રાજ્યસિંહાસન પર બેસીને સત્તાનો દુરુપયોગ કરે કે સત્તાનો યોગ્ય ઉપયોગ પણ આસક્તિથી કરે તો તેને અવશ્ય પાપ બંધાય; કેમ કે તેમાં માત્ર ન્યાય પ્રવર્તાવવાનું ધ્યેય રહેતું નથી. શુભભાવથી રાજ્ય કરે તેને પાપ બંધાય તેવું શાસ્ત્ર કહેતું નથી.

લોકોત્તરન્યાયપ્રવર્તક ધર્મસત્તાના સર્વસર્વા ગણધરો :

સામાજિક ન્યાય પ્રવર્તાવવા સત્તા યોગ્ય વ્યક્તિના હાથમાં મૂકવી પડે જે empowerment process (સત્તાસોંપણીની પ્રક્રિયા) છે, તેમ ધર્મસત્તાનું સુચારુ સંચાલન વૈશ્વિક ન્યાય ફેલાવવા કરવું હોય તો તેના અધિકાર પણ પાત્ર વ્યક્તિને સોંપવા પડે. વીરપ્રભુએ ધર્મતીર્થની સ્થાપનાના અવસરે જ કમબદ્ધ અગિયારે ગણધરો પર સમવસરણમાં વાસક્ષેપ નાંખીને જાહેરમાં કહ્યું છે કે “દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાયથી ઇન્દ્રભૂતિ આદિને હું તીર્થની અનુજ્ઞા આપું છું”. તેનો ભાવાર્થ એ છે કે પ્રભુએ સર્વાધિકાર ગણધરોને સુપ્રત કર્યા. ગૌતમસ્વામીને લોકોત્તરન્યાય ફેલાવવા કઠોર બનવું

૧. સ્વામ્યપીત્યવદ્ રાજ્યમસ્માભિસ્તાવદુજ્જિતમ્। પૃથ્વીયાં ચ પાર્થિવાભાવે, માત્સ્યો ન્યાયઃ પ્રવર્તતે।।૮।। પૃથિવીં તદિમાં વત્સ !, યથાવત્ પરિપાલય। આદેશકારકોઽસિ ત્વમાદેશોઽપ્યયમેવ નઃ।।૯।। સિદ્ધાદેશં પ્રખોરેવં, સ લઙ્ઘિતુમનીશ્વરઃ। આમેત્યભાષત ગુરુષ્વેષૈવ વિનયસ્થિતિઃ।।૧૦।। પ્રણમ્ય સ્વામિનં મૂર્ધ્ના, વિનીતો ભરતસ્તતઃ। સિંહાસનમલજ્વક્રે, પિત્ર્યં વંશમિવોત્રતમ્।।૧૧।।

(ત્રિષ્ટિશલાકાપુરુષચરિત્ર પર્વ-૧, સર્ગ-૩)

પડે તો કઠોર બનવાની પણ છૂટ છે. પ્રભુએ બધા જ ગણધરોને પ્રતિબોધ પમાડી ત્રિપદી દ્વારા હાથમાં અનેકાંતવાદ-સ્યાદ્વાદનો સિદ્ધાંત આપ્યો છે, અને દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાયથી (સમગ્ર) ધર્મતીર્થની અનુજ્ઞા આપી છે, એટલે કે absolute empowerment કર્યું (પૂર્ણપણે સત્તા સંકાંત કરી) છે. તેથી લોકોત્તર ન્યાય પ્રવર્તાવવા જે કાંઈ કરવું પડે તે ઉત્સર્ગ-અપવાદથી કરવાના બધા અધિકારો તેમને આપ્યા. જેમ અમેરિકાના presidentને (રાષ્ટ્રપ્રમુખને) રાષ્ટ્રના હિત માટે તમામ પગલાં લેવાની છૂટ તેના બંધારણમાં જ છે. National interest is supreme (રાષ્ટ્રહિત સર્વોપરી છે), રાષ્ટ્રના હિત માટે બધું કરી શકાય. ઔચાણક્યે પણ અર્થશાસ્ત્રમાં લખ્યું છે કે રાજા માટે રાષ્ટ્રહિત જ મહાન છે. તે માટે જે કરવું પડે તે કરવાનો રાજાને અધિકાર છે, સામ-દામ-દંડ-ભેદ એમ ચારેય નીતિ અપનાવી શકે છે, પરંતુ ઉદ્દેશ ન ભુલાવો જોઈએ. લોકોમાં ન્યાય પ્રવર્તાવવા જ તે કરવું ઘટે. અત્યારે તો દુનિયામાં ઘોર શોષણ અને અન્યાય ફેલાય તેવી નીતિઓને પોષવા માટે જીજ્ઞા દેશના Head of the Stateના (રાષ્ટ્રના

૧. બાર પરબદા આગળ ભાખે, તત્ત્વરુચિક્લ ચાખે રે; જિન૦ કાર્યકારણ નિશ્ચય વ્યવહાર, ભાખ્યા જિનપતિ સાર રે. જિન૦ ૨ ગણધરકું ત્રિપદી વલી દાખી, સાધન શિક્ષા ભાખી રે; જિન૦ પુદ્ગલ ભાવથી રાગ ઉતારો, નિજ આતમને તારો રે. જિન૦ ૩

(ઉપા. યશોવિજયજી કૃત અભિનંદન જિન સ્તવન)

૨. Vietnam. "Phoenix demonstrated that the U.S. Government through the CIA will create, impose, and conduct an operation in another country without a semblance of a mandate from a given people or their representatives as long as the operation is considered in interest of U.S. governmental objectives." Counterspy Winter 78 27-8.

(Article : CIA and Operation Phoenix in Vietnam, By Ralph McGehee, Dt. 19-2-1996)

૩. સર્વાશ્ચ સમ્પદઃ સર્વોપાયેન પરિગ્રહેત્ ॥૧૧૪॥

(ચાળક્યસૂત્રાણિ)

* રક્ષણં સર્વભૂતાનામિતિ ક્ષાત્રં પરં મતમ્ । તદ્ યથા રક્ષણં કુર્યાત્, તથા શૃણુ મહીપતે ॥૩॥ યથા બર્હાણિ ચિત્રાણિ બિભર્તિ ભુજગાશનઃ । તથા બહુવિધં રાજા, રૂપં કુર્વીત ધર્મવિત્ ॥૪॥ તૈક્ષણ્યં જિહ્વાત્વમાદાલ્ભ્યં, સત્યમાર્જવમેવ ચ । મધ્યસ્થઃ સત્ત્વમાતિષ્ઠંસ્તથા વૈ સુખમૃચ્છતિ ॥૫॥ યસ્મિન્નર્થે હિતં યત્ સ્યાત્, તદ્વર્ણં રૂપમાદિશેત્ । બહુરૂપસ્ય રાજો હિ, સૂક્ષ્મોડય્યર્થો ન સીદતિ ॥૬॥ નિત્યં રક્ષિતમન્ત્રઃ સ્યાદ્, યથા મૂકઃ શરચ્છિહ્વી । શ્લક્ષ્ણાક્ષરતનુઃ શ્રીમાન્, ભવેચ્છાસ્ત્રવિશારદઃ ॥૭॥ આપદદ્વારેષુ યુક્તઃ સ્યાજ્જલપ્રસવણેષ્વિવ । શૈલવર્ષોદકાનીવ, દ્વિજાન્ સિદ્ધાન્ સમાશ્રયેત્ । અર્થકામઃ શિશ્વાં રાજા, કુર્યાદ્ધર્મધ્વજોપમામ્ ॥૮॥ નિત્યમુદ્યતદણ્ડઃ સ્યાદાચરેદપ્રમાદતઃ । લોકે ચાયવ્યયૌ દૃષ્ટ્વા, બૃહદ્વૃક્ષમિવાસવત્ ॥૯॥ મૃગાવાન્ સ્યાત્ સ્વયૂથ્યેષુ, ભૌમાનિ ચરણૈઃ ક્ષિપેત્ । જાતપક્ષઃ પરિસ્પન્દેત્, પ્રેક્ષેદ્ વૈકલ્યમાત્મનઃ ॥૧૦॥ દોષાન્ વિવૃણુયાચ્છત્રોઃ, પરપક્ષાન્ વિઘ્નયેત્ । કાનનેષ્વિવ પુષ્પાણિ, બહિરર્થાન્ સમાચરન્ ॥૧૧॥ ડહ્કિત્તાન્ નાશયેત્ સ્ફીતાન્, નરેન્દ્રાનચલોપમાન્ । ક્ષયેચ્છાયામવિજ્ઞાતાં, ગુપ્તં રણમુપાશ્રયેત્ ॥૧૨॥

(શ્રી વેદવ્યાસ વિરચિત મહાભારત, શાન્તિપર્વ, અધ્યાય-૧૨૦)

૪. Until outlawed in mid 70s CIA directly involved in assassination attempts against Castro of Cuba, and Congolese leader Lumumba. CIA also encouraged plots that resulted in

વડાઓનાં) ખૂન પણ સી. આઈ. એ. દ્વારા અમેરિકાના પ્રમુખે કરાવ્યાના પુરાવા બહાર આવ્યા છે, જે બતાવે છે કે આ સત્તાનો ધોર દુરુપયોગ છે. બાકી ન્યાય પ્રવર્તાવવાના ઉદ્દેશથી પગલાં લેવાની અબાધિત સત્તા રાજનીતિ પણ મંજૂર કરે છે. તેમ ધર્મસિંહાસન પર બેસનારને લોકોત્તર ન્યાય ફેલાવવાના ઉદ્દેશથી સર્વાધિકાર સુપ્રત કરવારૂપે સત્તા સોંપાય છે, જેનો તે વ્યક્તિએ સદા ધર્મશાસનના હિતમાં જ સર્વ રીતે ઉપયોગ કરવાનો છે. આ empowerment process (સત્તાસોંપણીની પ્રક્રિયા) તીર્થકરો જ સ્વયં સ્વહસ્તે ગણધરોને કરે છે.

રાજસત્તા અને ધર્મસત્તાની ભેદરેખા લૌકિક ન્યાય અને લોકોત્તર ન્યાય દ્વારા જ છે. તમે પ્રજા તરીકે રાજ્યમાં રહો છો. હવે જો બળજબરીથી કોઈના ઘરમાં ઘૂસીને તમે કાંઈ ઉપાડી લો તો રાજસત્તા દંડ કરી શકે; કેમ કે તમે બીજા પ્રજાજન પ્રત્યે અન્યાયી વર્તન કર્યું, તેના હકનું હતું તેમાં હસ્તક્ષેપ કર્યો, તેના હકની વસ્તુ પડાવીને અન્યાય કર્યો. આવું કરો તો તમને અંકુશમાં લેવા દંડ કરવાનો રાજસત્તાને અધિકાર છે. રાજ્યના કાયદા છે કે પ્રજાજન પરસ્પર આવું વર્તન કરી શકે અને આવું વર્તન ન કરી શકે; પરંતુ તમે ગાય કે ભેંસનું દૂધ તેની અનિચ્છા છતાં બળજબરીથી દોહી લ્યો તો રાજ્ય કાંઈ તેને અન્યાય ગણી દંડ કરતું નથી, પણ લોકોત્તર ન્યાયમાં આવવાનું કે જો તમે ધર્મસત્તાને માનતા હો તો તેના કાયદા-કાનૂન પ્રમાણે તમે અપરાધી છો. પશુનું પણ પીડા આપી કંઈ સ્વાર્થથી પડાવી લ્યો તો તે અન્યાય જ છે, જેને ભૂલ તરીકે સમજાવી ધર્મસત્તા તમને પ્રાયશ્ચિત્તરૂપે દંડ પણ આપે છે, અને ફરી ન કરવા નિયંત્રણવાળું સદાચારી જીવન પણ બતાવે છે.

સભા : બીજાને અન્યાય કરવાથી પાપબંધ દ્વારા કર્મસત્તા સજા ફટકારે છે, તેનું શું ?

સાહેબજી : અહીં જ તમે ભૂલો છો. બીજા જીવ પ્રત્યે અન્યાય કરવાની પ્રેરણા પણ મોહ દ્વારા કર્મસત્તાએ જ આપી અન્યાય કરાવ્યો. ત્યારપછી દંડ પણ કર્મસત્તા જ આપે તે શાહુકારી નથી. ગુંડો કોઈને અપરાધમાં ફસાવી અને પછી સજા કરે તે ન્યાય ન કહેવાય. તમે કર્મસત્તા દંડ આપે છે તેને ન્યાય માનો છો તે તમારી મોટી ભૂલ છે. આ વિશ્વમાં વૈશ્વિક ન્યાય પ્રવર્તાવનાર કર્મસત્તા નથી, પરંતુ તેની સામે સંઘર્ષ કરી તેને જીતનાર તીર્થકરો જ લોકોત્તર ન્યાયના પ્રવર્તક છે. તમને કર્મસત્તા અને ધર્મસત્તા વચ્ચેના relationની (સંબંધની) ખબર નથી.

assassination of Dominican Republic President Trujillo, South Vietnamese president Ngo Dinh Diem in 63 and Chilean Rene Schneider in 73. Most extensive assassination op was Operation Phoenix conducted during latter part of VN war. ... Vietnam. Former Phoenix advisor Wayne Cooper said "Operation Phoenix was a unilateral American program", and Klare confirmed by saying "although most of the dirty work was performed by indigenous operatives, Phoenix was designed, organized, financed, and administered by U.S. authorities." Counterspy Winter 78 27.

(Article : CIA and Operation Phoenix in Vietnam, By Ralph McGehee, Dt. 19-2-1996)

✽ The CIA Assassination of Chief Moshood Abiola:

Moshood Abiola was killed by America as he was being released from prison to become the president of Nigeria.

(Source : Social Justice Forum)

તમને લૌકિક ન્યાય, લોકોત્તર ન્યાય વિભાગવાર સમજાવો જોઈએ. આ દુનિયાની કોઈ કાયદાપોથીમાં પશુ કે ક્ષુદ્ર જીવોના રક્ષણ માટે કોઈ કાયદો નથી. તમારા પગ નીચે કીડી, મંકોડો કે ઉંદર દબાઈ ગયો અને લંગડો થઈ ગયો તો દુનિયાની કોઈ કાયદાપોથીમાં તેના માટે સજા નથી. તમારાં બધાં બંધારણ, કાયદાકાનૂન-rules & regulationsમાં ન્યાય તે દેશના પ્રજાજન માટે છે, અન્ય જીવસૃષ્ટિ માટે નથી. જ્યારે લોકોત્તર ન્યાય જગતની સમગ્ર જીવસૃષ્ટિને આવરી લે છે.

સભા : કુમારપાળે જૂ મારનારને દંડ કર્યો તેમાં ક્ષુદ્ર જંતુને પણ રક્ષણ રાજ્યે આપ્યું.

સાહેબજી : જૂ મારે તેને રાજ્યના કાયદાથી કે રાજનીતિથી કુમારપાળ પણ સજા કરી શકે તેમ નથી. પ્રજા ભૌતિક રીતે પણ બરબાદ ન થાય તેવા ઉદ્દેશથી રાજા વ્યસનત્યાગ માટે પ્રતિબંધક કાયદા કરી શકે છે, જેમ અત્યારે પણ દારૂબંધીના કે narcotic drugsના (માદક ઔષધના ઉત્પાદન કે વેચાણ પર) પ્રતિબંધના કાયદા રાજ્ય રાજસત્તાની રૂએ કરે જ છે. તેમ કુમારપાળે ભૌતિક બરબાદી ટાળવા અને પ્રજાની સુખ-શાંતિ-સમૃદ્ધિ વધારવા સપ્તવ્યસનનો ત્યાગ પ્રજા પાસે કાયદાથી કરાવ્યો છે. તે રીતે અહીં પણ પ્રજા પશુસૃષ્ટિ પ્રત્યે કોમળ વર્તન કરે, જેવિના કારણે અન્ય જીવોને ત્રાસ ન આપે; કેમ કે જે પ્રજા પશુ-પંખીને પણ બિનજરૂરી રિબાવે છે, તે પ્રજા અસભ્ય, કૂર, જંગલી જેવી બને છે, તેથી પશુઓ પ્રત્યે પણ બિનજરૂરી કૂર વર્તન ન કરવું, પણ કોમળ વ્યવહાર રાખવો તેવી ફરજ પ્રજા પર રાજા લાદી શકે છે. આજના બંધારણમાં પણ citizen's national dutyમાં (નાગરિકની રાષ્ટ્રીય ફરજમાં)

૧. મન શુદ્ધે રે, ઇરિયાવહી ભલી (વિ) પડિક્કમો, ચોરાશી લખ રે, જીવયોનિ સાથે ખમો, કરો મૈત્રી રે, સમતારસમાંડી રમો, ચઉ ગંતિમાં રે, જિમ ભવિયાં તુમે નવિ ભમો.

(જ્ઞાનવિમલસૂરિ કૃત ઇરિયાવહીની સજ્જાય)

૨ નાસ્તિ કાર્ય દ્યુતપ્રવૃત્તસ્ય ॥૭૧॥ મૃગયાપરસ્ય ધર્માર્થો વિનશ્યતઃ ॥૭૨॥

(ચાળક્યસૂત્રાણિ)

✽ પાનાગારનિવેશાશ્ચ, વેશ્યાઃ પ્રાપ્તિકાસ્તથા । કુશીલવાઃ સક્તિવા, યે ચાન્યે કેચિદીદૃશાઃ ॥૧૪॥ નિયમ્યાઃ સર્વ એવૈતે, યે રાષ્ટ્રસ્યોપઘાતકાઃ । એતે રાષ્ટ્રેઽભિતિષ્ઠન્તો, બાઘન્તે ભદ્રિકાઃ પ્રજાઃ ॥૧૫॥

(શ્રી વેદવ્યાસ વિરચિત મહાભારત, શાન્તિપર્વ, અધ્યાય-૮૮)

✽ ગજ્યાગૃહં પૃથગ્ ગ્રામાત્તસ્મિન્ રક્ષેતુ મદ્યપાન્ । ન દિવા મદ્યપાન્ હિ, રાષ્ટ્રે કુર્યાદ્ધિર્કર્હિચિત્ ॥૪૫॥

(શુક્રનીતિ, અધ્યાય-૪-લોકધર્મનિરૂપણ)

૩. તસ્માત્ સર્વેષુ ભૂતેષુ, પ્રીતિમાન્ ભવ પાર્થિવ । સત્યમાર્જવક્રોધમાનૃશસ્યં ચ પાલય ॥૩૨॥

(શ્રી વેદવ્યાસ વિરચિત મહાભારત, શાન્તિપર્વ, અધ્યાય-૮૮)

✽ આનૃશંસ્યં પેરો ધર્મઃ, સર્વપ્રાણભૂતાં યતઃ । તસ્માદ્રાજાઽઽનૃશંસ્યેન, પાલયેત્કૃપણં જનમ્ ॥૧૫૯॥

(શુક્રનીતિ, અધ્યાય-૧)

compassion towards animals (પ્રાણીઓ પ્રત્યે કરુણા) લખેલ જ છે, 'પરંતુ તમારું રાજ્ય તેનું પાલન કરાવવા જાગ્રત નથી; જ્યારે કુમારપાળે જૂ મારનારે જૂને પકડી-પકડીને ઇરાદાપૂર્વક ટેસથી મારી છે તે કૂર અને અસભ્ય વર્તનના કારણે તેના પર પગલાં લીધાં છે. બાકી તો કુમારપાળના રાજમાં પણ લોકો વાહનો આદિમાં ફરતાં કેટલાંય કીડી-મંકોડા મારે, જેમાં રાજ્ય કંઈ કરતું નથી; કારણ કે તે રાજસત્તાની મર્યાદા બહારનો લોકોત્તર ન્યાયનો વિષય છે.

સભા : ગેરકાયદે પશુની કતલ કરે તો રાજ્ય સજા કરે જ છે.

સાહેબજી : તેનો અર્થ એ કે કાયદેસર કરવાની તો રાજ્ય છૂટ આપે જ છે. કાયદાનો ભંગ કરી રાજ્યની ઉપરવટ જઈને કતલ કરી તેમાં મુખ્ય દંડ તો રાજાજાના ભંગનો છે, કાયદો તોડ્યો તે ગુનો છે.

રાજ્યવ્યવસ્થાનું માળખું સમજવાની જરૂર છે : ભગવાન ઋષભદેવે પણ રાજ્ય સ્થાપ્યું તે પહેલાં યુગલિકોના સમયમાં લોકો એક પણ પશુને બાંધી નહોતાં રાખતા કે પશુઓ પાસેથી કોઈ કામ લેતા ન હતા; પરંતુ ઋષભદેવે જ રાજસત્તાના એક બળરૂપે પશુઓને પકડવાના, તેમને કવાયત કરાવી યુદ્ધ, વાહન-વ્યવહાર માટે તૈયાર કરવાના, તેમને સતત બંધનમાં રાખી કામ લેવાનું, અંકુશમાં ન રહે તો ચાબુક આદિથી દંડ આપવાનો આ બધું શીખવ્યું. તેથી પશુઓના અધિકારોનું રક્ષણ તો ઋષભદેવે સ્થાપેલી રાજ્યવ્યવસ્થામાં પણ નહોતું. વળી 'સામાજિક ન્યાય પ્રવર્તાવવા પણ રાજા પાસે શ્રેષ્ઠ બળ જોઈએ. તે માટે ચતુરંગી સૈન્ય આદિ પણ સાબદું રાખવું પડે. એમ ને એમ દુષ્ટો અંકુશમાં ન આવે. દુષ્ટોને દંડ કરવા સર્વ પ્રકારનું બળ જોઈએ.

૧. 51A. Fundamental duties - It shall be the duty of every citizen of India- .... (g) to protect and improve the natural environment including forests, lakes, rivers and wild life, and to have compassion for living creatures

(Article 51A of the Constitution of India)

૨. ગતમભિષેકદ્વારમ્, ઇદાનીં સંગ્રહદ્વારાભિધિત્સયાડહ-

આસા હત્થી ગાવો ગહિઆઈ રજ્જસંગહનિમિત્તં। ધિત્તૂળ એવમાઈ ચઝવ્હિં સંગહં કુણઈ॥૨૦૧॥

ગમનિકા-અશ્વા હસ્તિનો ગાવ એતાનિ ચતુષ્પદાનિ તદા ગૃહીતાનિ ભગવતા રાજ્યે સંગ્રહઃ રાજ્યસંગ્રહસ્તત્રિમિત્તં ગૃહીત્વા એવમાદિ ચતુષ્પદજાતમસૌ ભગવાન્ 'ચતુર્વિધં' વક્ષ્યમાણલક્ષણં સંગ્રહં કરોતિ, વર્તમાનનિર્દેશપ્રયોજનં પૂર્વવત્, પાઠાન્તરં વા 'ચઝવ્હિં સંગહં કાસી' ઇતિ અયં ગાયાર્થઃ॥૨૦૧॥

(આવશ્યકનિર્યુક્તિ એવં ભાષ્ય, શ્લોક-૨૦૧ મૂલ-ટીકા)

૩. દળ્હનીતિમધિતિષ્ઠન્। પ્રજાઃ સંરક્ષતિ ॥૭૧॥ દળ્હઃ સમ્પદા યોજયતિ ॥૮૦॥ દળ્હાભાવે મન્ત્રિવર્ગાભાવઃ ॥૮૧॥ ન દળ્હાદકાર્યાણિ કુર્વન્તિ ॥૮૨॥ ... દળ્હો હિ વિજ્ઞાને પ્રણીયતે ॥૮૬॥ દુર્બલોડપિ રાજા નાવમન્તવ્યઃ ॥૮૭॥ નાસ્ત્યગ્નેર્દૌર્બલમ્ ॥૮૮॥ દળ્હે પ્રતીયતે વૃત્તિઃ ॥૮૯॥

(ચાળક્યસૂત્રાણિ)

તેથી જ રાજ્ય મહાઆરંભ-મહાપરિગ્રહ-મહાપાપનું કારણ બને છે. નરકનું દ્વાર પણ કૂર પ્રવૃત્તિઓ સમાયેલી હોવાથી છે. છતાં લૌકિક ન્યાય સ્થાપવો હોય તો રાજસત્તા અનિવાર્ય છે. તે જ રીતે લોકોત્તર ન્યાય માટે ધર્મસત્તા અનિવાર્ય છે.

ગણધરોને સમગ્રતાથી અધિકાર સોંપણી :

^૧આત્મસાધના કરી સ્વવિકાસ દ્વારા જિન (વિશ્વવિજેતા) બનેલા મહાવીરપ્રભુએ ધર્મશાસન સ્થાપવાનો અધિકાર પ્રાપ્ત કર્યો; કારણ કે જે વ્યક્તિ પૃથ્વીને બાહુબળથી જીતે તે રાજ્યધુરા વહન કરવા અધિકારી છે, (વીરભોજ્યા વસુંધરા) તેમ ^૨આત્મબળથી જે વિશ્વને જીતે તે ધર્મસત્તાનો નાયક બનવા અધિકારી છે, તેથી જ તીર્થંકરો જિન-કેવલી બન્યા પછી જ ધર્મશાસન સ્થાપે છે. આવા શાસનનાયક બનેલા તીર્થંકર મહાવીરસ્વામી ભગવાન ઇન્દ્રભૂતિ આદિ પટ્ટધર શિષ્યોને empowerment (સત્તારોપણ) કરતાં કહે છે કે ‘હું દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાયથી તમને આ ધર્મતીર્થની અનુજ્ઞા આપું છું,’ સર્વાધિકાર સુપ્રત કરું છું. આ રીતે આ ધર્મતીર્થરૂપી institutionને (સંસ્થાને) ટકાવવા, તેનું સુચારુ સંચાલન કરવા, તેના દ્વારા સમગ્ર જીવસૃષ્ટિમાં લોકોત્તર ન્યાય પ્રવર્તાવવા, જે કોઈ ઉત્સર્ગ-અપવાદનું અવલંબન લેવું પડે તો તે લઈને, કોમળ કે કઠોર બનીને, અરે ! પ્રસંગે તલવાર લેવી પડે તો તે લઈને પણ ધર્મશાસન અવિચ્છિન્ન પ્રવર્તાવવા પ્રયત્ન કરવાના તમામ અધિકારો ગણધરોને સોંપ્યા, ધર્મસત્તા સંચાલનના exclusive rights (પરિપૂર્ણ અધિકારો) સુપ્રત કરાયા, જે માટે જૈન પરિભાષામાં શબ્દ દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાય છે. જૈન ફિલોસોફીમાં કોઈ પણ વસ્તુનું સમગ્રતાથી વર્ણન કરવું હોય તો દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાયથી રજૂઆત કરવી પડે; કેમ કે અસ્તિત્વમાત્ર દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાયાત્મક છે. ક્યાંય પણ એકલું દ્રવ્ય, એકલા ગુણ કે એકલા પર્યાય છે જ નહીં. વસ્તુમાત્ર દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાયયુક્ત છે, પછી તે પુસ્તક હોય, ટેબલ હોય, આત્મા હોય કે પરમાત્મા. કોઈ પણ વસ્તુને સર્વાંગી ગ્રહણ કરવી હોય તો તેના દ્રવ્ય-

૧. બુદ્ધ અરિહંત ભગવંત ભ્રાતા, વિશ્વવિભુ શંભુ શંકર વિદ્યાતા; પરમ પરમેષ્ઠિ જગદીશ નેતા, જિન જગન્નાથ ધનમોહ-જેતા. ૨૯ મૃત્યુંજય વિષ-જારણ, જગન્નારણ ઈશાન, મહાદેવ મહાવ્રતધર, મહાઈશ્વર મહાજાન; વિશ્વબીજ ધ્રુવધારક, પાલક પુરુષ પુરાણ; બ્રહ્મ પ્રજાપતિ શુભમતિ, ચતુરાનન જગન્નાથ. ૩૦ ભદ્ર ભવ-અંતકર શત-આનંદ, કમન કવિ સાત્વિક પ્રીતિકંદ; જગપિતામહ મહાનંદ-દાયી, સ્થવિર પન્નાશ્રય પ્રભુ અમાયી. ૩૧ વિષ્ણુ જિષ્ણુ હરિ અચ્યુત, પુરુષોત્તમ શ્રીકંત, વિશ્વંભર ધરણીધર, નરક તણો કરે અંત; ઋષી કેશવ બલિસુદન ગોવર્ધન-ધર ધીર, વિશ્વરૂપ વનમાલી, જલશય પુણ્ય-શરીર. ૩૨ આર્ય શાસ્ત્ર સુગત વીતરાગ, અભયદાતા તથાગત અનાગ(ત); નામ ઇત્યાદિ અવદાત જાસ, તેહ પ્રભુ પ્રજામતાં દિઓ ઉલ્લાસ. ૩૩

(ઉપા. યશોવિજયજી કૃત પંચપરમેષ્ઠિ ગીતા)

૨. ૩. તથા જયતિ રાગદ્વેષાદિશત્રૂનિતિ જિનસ્તમ્, અનેનાપાયા-પગમાતિશયમુદબીભવત્ । ... ૫. તદેવં ચત્વારોઽત્રાતિશયાઃ શાસ્ત્રકૃતા સાક્ષાદાચચક્ષિરે । તેષાં હેતુ-હેતુમદ્ભાવ એવં ભાવ્યઃ- યત એવ નિઃશેષદોષશત્રુજેતા તત એવ સર્વજ્ઞઃ । યત એવ સર્વજ્ઞસ્તત એવ સદ્ભૂતાર્થવાદી । યત એવ સદ્ભૂતાર્થવાદી, તત એવ ત્રિભુવનાખ્યર્ચ્યં ઇતિ ।

(ષટ્દર્શનસમુચ્ચય, શ્લોક-૧ ટીકા)

ગુણ-પર્યાયનો યથાર્થ બોધ કરવો પડે. ^૧દા. ત. અરિહંતનું ધ્યાન મોક્ષનું કારણ છે. અહીં દ્રવ્યથી અરિહંત જે વ્યક્તિ છે તેમનું આત્મદ્રવ્ય, તેમાં પ્રગટેલા અનંતા વિશુદ્ધ કેવલજ્ઞાન આદિ ગુણો અને તેમની ક્ષણ-ક્ષણની અવસ્થારૂપ પર્યાયો, તેનું એકાકાર ધ્યાન કરે તેનો અંતર્મુદૂર્તમાં મોહ ક્ષય પામે, તે કેવલજ્ઞાનને વરે. આમ, અહીં ધ્યાનમાં પણ અરિહંતને સમગ્રતાથી ધ્યાવવા હોય તો તેમના તમામ દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાયના બોધ સાથે ધ્યાન જરૂરી છે; કારણ કે તે વિના અરિહંતને સમગ્રતાથી જાણી-પામી ન શકાય.

પ્રસ્તુતમાં અરિહંતનું દ્રવ્ય એટલે અરિહંતનો નિર્મલ ક્ષાયિકભાવમાં વર્તતો શુદ્ધ આત્મા, અરિહંતના ગુણો એટલે તેમના આત્મામાં રહેલા સમ્યગ્દર્શન, સમ્યગ્જ્ઞાન, સમ્યક્ચારિત્ર, અનંતવીર્ય, ધૈર્ય, ગાંભીર્ય, વીતરાગતા આદિ ભાવો. આ ગુણો પણ અનંતા છે. વળી પર્યાય એટલે તેમના આત્મામાં અનુભવાતો ક્ષણ-ક્ષણનો આનંદ, ક્ષણ-ક્ષણની સ્વસ્વભાવની અનુભૂતિ, પ્રતિક્ષણ પ્રવર્તતો નવો-નવો વિશુદ્ધ ઉપયોગ, આ બધા અરિહંતના પર્યાય છે. પર્યાય એ સતત પરિવર્તનશીલ ભાવો છે. આત્મામાં જે ભાવો પ્રતિક્ષણ પરિવર્તન પામે છે, તે ભાવો પર્યાય છે; જ્યારે જ્ઞાન-દર્શન વગેરે ગુણો છે, કેમ કે તે સાતત્યરૂપે રહે છે. ક્ષણ રહે અને ક્ષણમાં ચાલ્યા જાય તેવું ગુણોમાં બનતું નથી, પર્યાયોમાં તે બને. ^૨સદા દ્રવ્ય સાથે સહભાવી રહે તે ગુણ છે અને ક્રમથી સતત પરિવર્તન પામે તે પર્યાય છે. દ્રવ્ય એટલે **substance** (પદાર્થ), તેમાં રહેલી **properties** (ગુણધર્મો) તે ગુણ, અને દ્રવ્યનું થતું સતત **manifestation** (પરિવર્તન-પ્રગટીકરણ) પામતી અવસ્થાઓ તે પર્યાય છે.

સભા : પર્યાય એટલે alternate-વારાફરતી બદલાય તે ?

સાહેબજી : ના, ગયેલો પર્યાય પાછો આવતો નથી, પરંતુ હંમેશાં નવો-નવો પર્યાય પ્રવર્તે છે. આ ક્ષણે જે સુખની અનુભૂતિ છે તે સુખ ભોગવાઈ ગયું, વીતેલી ક્ષણ પાછી આવતી નથી. તેમ વીતેલા પર્યાય પણ પુનરાવર્તિત થતા નથી. અસ્તિત્વમાત્રમાં પ્રતિક્ષણ કાંઈક પરિવર્તન

૧. "જો જાણઈ અરિહંતે, દવ્વત્તગુણત્તપ્પજ્જયત્તેહિં । સો જાણઈ અપ્પાણં, મોહો ખલુ જાઈ તસ્સ લયં ।। પ્ર.સા. ૧-૮૦ ।।"

(યોગવિંશિકા, શ્લોક-૧૧ ડ. યશોવિજયજી ટીકા)

૨. ધરમ કહીજઈ ગુણ સહભાવી, ક્રમભાવી પર્યાયો દે; ભિન્ન-અભિન્ન ત્રિવિધ તિય લક્ષણ, એક પદારથ પાયો દે. જિભ ૨

સહભાવી કહતાં-ચાવદ્રદ્રવ્યભાવી જે ધર્મ, તે ગુણ કહીએ. જેમ જીવનો ઉપયોગ ગુણ, પુદ્ગલનો ગ્રહણ ગુણ, ધર્માસ્તિકાયનો ગતિહેતુત્વ, અધર્માસ્તિકાયનો સ્થિતિહેતુત્વ, આકાશનો અવગાહનાહેતુત્વ, કાલનો વર્તનાહેતુત્વ. ક્રમભાવી કહતાં-અચાવદ્ર દ્રવ્યભાવી તે પર્યાય કહીએ. જેમ જીવને નર-નારકાદિ, પુદ્ગલને રૂપ-રસાદિકપરાવૃત્તિ. એમ દ્રવ્યાદિક ૩, ભિન્ન છે-લક્ષણથી, અભિન્ન છે-પ્રદેશના અવિભાગાથી. ત્રિવિધ છે, નવવિધ ઉપચારે, એકએકમાં ૩ ભેદ આવે તેહથી. તથા ત્રિલક્ષણ ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રોવ્ય છે. એહવો એક પદાર્થ જૈન પ્રમાણે પામ્યો. એ દ્વાર રૂપ પદ જાણવાં. ૨

(દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાયનો રાસ, ઢાળ-૨, ગાથા-૨ મૂલ-બાલાવબોધ)

નોંધાઈ રહ્યું છે, એટલે જ તે જૂનું બને છે કે નાશ પામે છે. તો જે ભાવો ક્રમશઃ પરિવર્તન પામે છે તે પર્યાય છે. શાસ્ત્રમાં “ક્રમભાવીભાવો તે પર્યાય” એવી વ્યાખ્યા કરી છે, વારાફરતી નહીં.

સીમંધરસ્વામી ભાવતીર્થકર છે, તેમનું અસ્તિત્વ એકલા આત્મદ્રવ્યરૂપ કે એકલા ગુણસ્વરૂપ કે એકલા પર્યાયસ્વરૂપ નથી, પરંતુ ત્રણેયથી સંકલિત તેમનું સમગ્ર અસ્તિત્વ તીર્થકરરૂપે છે. તેમ ધર્મતીર્થ પણ સમગ્રતાથી લેવું હોય તો ધર્મતીર્થમાં સમાતાં તમામ દ્રવ્યો, તેમના ગુણો અને તેમના પર્યાયો આવશે. સંક્ષેપમાં ધર્મતીર્થ નામધર્મતીર્થ, સ્થાપનાધર્મતીર્થ, દ્રવ્યધર્મતીર્થ અને ભાવધર્મતીર્થ : એ રૂપે ચાર નિષ્કેપે છે. તે દરેકમાં આવતા દ્રવ્ય, ગુણ અને પર્યાય તમામ પરના અધિકારની રૂએ સત્તા તીર્થકરોએ ગણધરોને અનુજ્ઞા આપીને સોંપી છે. તેથી જિનશાસનમાં નામનો, તેના આકારરૂપે પ્રતીકોનો કે તેની સ્થાવર-જંગમ સંપત્તિરૂપ જિનમંદિરો, જિનપ્રતિમાઓ, તીર્થો, ધર્મદ્રવ્ય અને સાધુ-સાધ્વી-શ્રાવક-શ્રાવિકારૂપ ચતુર્વિધ શ્રીસંઘ આદિ તમામ જડ-ચેતન વસ્તુઓ જે જિનશાસનમાં પેટા અંગ તરીકે સમાતી હોય, તે સર્વના exclusive rights (એક્ઝક્યુટીવ અધિકાર) પ્રભુએ ગણધરોને સોંપ્યા; અને ગણધરોએ દ્વાદશાંગીરૂપ બંધારણ બનાવીને તેમાંથી સંચાલનયોગ્ય તે-તે હોદ્દા અનુસારે શ્રીસંઘમાં રહેલ દરેક વ્યક્તિને લાયકાત અનુસારે અધિકારોની વહેંચણી કરી. ભગવાને એ રીતે સત્તા સોંપીને પોતાની ગેરહાજરીમાં પણ સમર્થ પટ્ટધરોને અને શ્રીસંઘને શાસન ચલાવવા જે યોગ્ય પગલાં ભરવાં હોય તે ભરવાની આજ્ઞા સોંપી છે. જેમ રાજાને સામાજિક ન્યાય પ્રવર્તાવવા જે કરવું પડે તે કરવાની છૂટ છે, તેથી ખુદ ઋષભદેવ રાજા થયા પછી જંગલમાંથી હાથી લાવીને બાંધે તો કોઈ પૂછી ન શકે કે હાથી બાંધવાનો કે ક્વાયત કરાવવાનો, તેની પાસેથી યુદ્ધ વગેરે કામ લેવાનો હક્ક કોણે આપ્યો ? એ રીતે કોઈને મંત્રી બનાવવાનો, કોઈને નગરશેઠ બનાવવાનો અને તેને યોગ્ય સત્તા સોંપવાનો, power transfer કરવાનો (સત્તા સોંપવાનો) હક્ક રાજ્ય ચલાવનારને સ્વાભાવિક મળે છે. વળી, અયોગ્ય કરનારને દંડ કરવાનો પણ અધિકાર તેમાં જોડાયેલો રહે છે; કારણ કે અંતિમ લક્ષ્ય પ્રજાને ન્યાય આપવાનું છે, તે માટે જે-જે યોગ્ય હોય તે કરવાની છૂટ છે, exclusively permitted (સર્વેસર્વા મંજૂરી) છે. તેમ ધર્મસત્તા ચલાવવા તીર્થકરોએ બધી સત્તા ગણધરોને સોંપી અર્થાત્ વિશ્વમાં લોકોત્તર ન્યાય ફેલાવવા જે-જે પગલાં લેવાં પડે, જે-જે કરવું પડે તે કરવાની પ્રભુએ ગણધરોને આજ્ઞા આપી. ધર્મશાસનના કોઈ અંગના રક્ષણ માટે તલવાર લેવી પડે તો તે પણ છૂટ છે. જેમ પૂ. કાલિકાચાર્યે સાધ્વીજીના શીલના રક્ષણ ખાતર રાજાને દંડ આપવા તલવાર લીધી, તો શાસ્ત્રમાં તેની નિંદા નથી કરી, પરંતુ પ્રશંસા છે; કેમ કે આચાર્યને તેવા અધિકાર છે. જે અધિકાર ભગવાને ગણધરોને સોંપ્યા તે અધિકાર પરંપરાથી પટ્ટધરોમાં

૧. ક્રિયાભેદાદુપાયા હિ ભિદ્યન્તે ચ યથાર્હતઃ ॥૩૫॥ સર્વોપાયૈસ્તથા કુર્યાન્નીતિજ્ઞઃ પૃથિવીપતિઃ । યથા સ્વાખ્યધિકા ન સ્યુર્મિત્રોદાસીનશત્રવઃ ॥૩૬॥

(શુક્રનીતિ, અધ્યાય-૪)

સંક્રાંત થાય છે, જેની (power transferની-સત્તાસોંપણીની) વિધિ પદપ્રદાન વખતે જાહેરમાં જ કરાય છે. આ વાતો નહીં સમજો તો ક્યારેય તમને ધર્મસત્તાનાં powers (અધિકારો-સત્તા) શું છે તે ખબર નહીં પડે. અત્યારે અમને પણ ઘણા પૂછે કે તમને આ કહેવાનો કે કરવાનો right શું ? અરે ! સંઘના આગેવાનો પણ બોલે કે મહારાજને આમાં માથું મારવાનો right શું ? કોણે આપ્યો ? પણ તેમને ખબર નથી કે અમને અમારી ભૂમિકા પ્રમાણે અધિકારો શાસ્ત્રમાંથી જ મળે છે અર્થાત્ ખુદ તીર્થંકરોએ જ આપ્યા છે. આથી માળખું નહીં સમજો તો ધર્મશાસન ઓળખાશે નહીં. લોકમાં પણ ન્યાય પ્રવર્તાવવાનું કામ જેની પાસે કરાવવું હોય તેને સત્તા આપવી પડે છે. કોઈને કહે કે ન્યાય ફેલાવ, પણ સાથે કહે કે તને કોઈ સત્તા-અધિકાર નથી, તો તે કેવી રીતે ન્યાય ફેલાવે ? નાગા માણસો એમ ને એમ અંકુશમાં ન આવે, માટે દંડ કરવા આદિની તમામ સત્તા આપવી પડે. તેમ ભગવાને પણ ગણધરોને સર્વાધિકાર સોંપ્યા, જેના સૂચક તરીકે જ ‘દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાયથી ધર્મતીર્થની અનુજ્ઞા’ બોલાય છે. દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાય કહેવાથી નામાદિ ચારેય નિષ્કેપે રહેલું આખું ધર્મશાસન અને તેના બધા powers (અધિકારો) સોંપ્યા ગણાય. ગણધરો ધર્મશાસનના સંચાલન માટે સંપૂર્ણ સક્ષમ અને યોગ્ય છે, છતાં તેમને પણ તીર્થંકરો દ્વારા empowerment (સત્તારોપણ) જરૂરી છે. વળી, ગણધરો પણ સાધુ-સાધ્વી-શ્રાવક-શ્રાવિકારૂપ ચતુર્વિધસંઘના વ્યક્તિગત અને સામૂહિક (individual & collective) અધિકારોની દ્વાદશાંગીરૂપ બંધારણ દ્વારા વહેંચણી કરે જ છે. તેથી આખું ધર્મતંત્ર સુવ્યવસ્થિત ગોઠવાય છે.

શાસન ચલાવવા ગીતાર્થોની અનિવાર્યતા :

પ્રભુએ ગણધરોને જે સાચી દૃષ્ટિ આપવાની હતી તે પ્રતિબોધ દ્વારા આપી, સર્વાંગી તત્ત્વજ્ઞાન ત્રિપટી દ્વારા પ્રદાન કર્યું અને ધર્મશાસન ચલાવવા તીર્થની સંપૂર્ણ અનુજ્ઞા આપી; તેથી સર્વ રીતે દીક્ષાના પ્રથમ દિવસે જ સમર્થ અને અધિકારયુક્ત બનાવ્યા. નિયુક્તિ પામેલા ગણધરો પ્રારંભથી જ મુખ્ય કાર્ય તે કરે છે, કે જે-જે લાયક જીવો પ્રભુથી પ્રતિબોધ પામીને ધર્મશાસનમાં સભ્ય તરીકે જોડાયા છે, તેમાંથી અનેક યોગ્ય શિષ્યોને પ્રતિદિન શ્રુતની વાચના પ્રદાન કરવી. દ્વાદશાંગીની રચના દ્વારા ધર્મસત્તાનું બંધારણ તો તૈયાર છે, પરંતુ વહીવટીતંત્ર સ્થાપવાનું છે જે માટે જાણકાર કાર્યક્ષમ અધિકારીઓ વિપુલ સંખ્યામાં જોઈએ; જેમ રાજ્ય ચલાવવા રાજ્યના દરેક વિભાગના નિષ્ણાત અધિકારીઓ જોઈએ. નવા વડાપ્રધાન પણ પહેલાં ministry (પ્રધાનમંડળ) નીમે. તેમ અહીં પણ ગણધરો શિષ્યોમાંથી સંચાલનના જાણકાર શ્રુતનિપુણ શિષ્યો તૈયાર કરીને તેમને યોગ્ય સ્થાનો પર નિયુક્ત કરે. તીર્થંકરો પ્રતિબોધ માટે

૧. મર્યાદાં સ્થાપયેદાચાર્યાનમાત્યાન્ વા । ... સહાયસાધ્યં રાજ્યત્વં, ચક્રમેકં ન વર્તંતે । કુર્વીત સચિવાંસ્તસ્માત્તેષાં ચ શૃણુયાન્મતમ્ ॥૧॥

(કૌટિલીય અર્થશાસ્ત્ર, અધ્યાય-૭)

પ્રતિદિન અર્થની (ગંભીર તત્ત્વની) દેશના આપે, જ્યારે ગણધરો દીક્ષાના પ્રથમ દિવસથી જ પ્રભુના સમવસરણમાં જ પ્રભુની પાદપીઠ પર બેસીને પ્રતિદિન સૂત્રના અનુયોગસ્વરૂપ દેશના આપે, અને ગણધરોને લોકમાન્ય કરાવવા તીર્થકરો પણ તેમની પાસેથી દેશના અપાવે છે. જેમ તીર્થકરોની દેશનાથી અનેક જીવો પ્રતિબોધ પામે છે, ધર્મભાવની વૃદ્ધિ કરે છે, તેમ ગણધરોની વાણીમાં પણ ક્યાશ નથી. તેમની દેશનાથી પણ અનેક જીવો પ્રતિબોધ પામે, ધર્મમાં વિકાસ સાધે; છતાં તેમનું મુખ્ય કાર્ય તો શાસનની ઇમારતને સતત મજબૂત કરવાનું છે, કારણ કે પ્રભુએ શાસનસંચાલનનો ભાર તેમના મસ્તકે મૂક્યો છે. તે માટે તેમનો અવિરત પુરુષાર્થ રહે છે. તેમને પાયાની ઇંટ જેવા નવા-નવા ગીતાર્થ જ્ઞાની મહાપુરુષો પકવવાના છે. તે માટે લાખોમાંથી select કરેલા (વીણેલા) બુદ્ધિનિધાન ૫૦૦ સાધુઓને ગૌતમ મહારાજ રોજ વાચના આપે છે. અમુક ગણધરો ૩૫૦ સાધુઓને, અમુક ૩૦૦ સાધુઓને પ્રતિદિન વાચના આપે છે, જેનાથી શાસનમાં અનેક યોગ્ય અધિકારીઓ પકાવાઈ રહ્યા છે, જે આટલો મોટો શાસનનો ભાર આગળ વહન કરી શકે. તમારે ત્યાં જે ministryમાં (પ્રધાનમંડળમાં) આવે તેને પોતાને જ કાયદાની ખબર ન હોય તો શું થાય ?

સભા : સલાહકાર રાખે ને ?

સાહેબજી : સલાહકાર જો ઉસ્તાદ મળી જાય તો ministerનો (પ્રધાનનો) ગુરુ બની જાય અને આ ભાઈ ખાલી rubber stamp બને. (નામનો રહે.)

સભા : અત્યારે તો સચિવો જ રાજ્ય કરે છે ને ?

સાહેબજી : છતાં બધા પ્રધાનો મૂર્ખા નથી. લોકશાહીમાં એ જોખમ છે કે મૂર્ખા પણ ministryમાં (પ્રધાનમંડળમાં) આવી શકે; કેમ કે લોકપ્રિયતા એ એક જ સત્તાપ્રાપ્તિનો criteria (માપદંડ) છે. લોકશાહીમાં selection (પસંદગી) નથી, પણ election (મતદાન) દ્વારા ચૂંટણી છે અને તે પણ અબુધ (મૂર્ખાઓ) પાસે કરાવવાનું છે.

રાજનીતિમાં રાજ્ય કઈ રીતે ચલાવવું તેની જેને ખબર જ ન હોય તેને અધિકારી તરીકે નિમાય નહીં, અને નીમે તો આખા દેશનો દાટ વાળી દે; તેમ જૈનશાસનમાં અધિકારી તરીકે જેમને નીમવાના હોય તેમને સૂત્રાર્થ, સિદ્ધાંત, ઉત્સર્ગ, અપવાદનું પૂરેપૂરું જ્ઞાન જોઈએ. જેને દેશ-કાળ, ઉત્સર્ગ-અપવાદ વગેરેનું જ્ઞાન નથી તેવા અગીતાર્થથી ક્યારેય શાસન ન ટકે. શાસન ટકાવવા ગીતાર્થની હાજરી અનિવાર્ય છે. અરે ! સંઘાચાર્ય, કુલાચાર્ય, ગણાચાર્ય, ગચ્છાચાર્ય કે ઉપાધ્યાય આદિ ન હોય તોપણ શાસન એકસમયે ટકી શકે છે, પરંતુ ગીતાર્થ ન હોય તો

૧. યઃ પ્રમાણં ન જાનાતિ, સ્થાને વૃદ્ધૌ તથા ક્ષયે । કોશે જનપદે દંડે, ન સ રાજ્યેઽવતિષ્ઠતે ॥૧૦॥ યસ્ત્વેતાનિ પ્રમાણાનિ, યથોક્તાન્યનુપશ્યતિ । યુક્તો ધર્માર્થયોજ્ઞાનિ, સ રાજ્યમધિગચ્છતિ ॥૧૧॥

(વિદુરનીતિ, અધ્યાય-૨)

શાસન કદી ટકે નહીં. ^૧કારણ કે ગીતાર્થની નિશ્રા વગર ક્યારેય ભાવસાધુપણું સંભવે નહીં અને ભાવસાધુના સર્વથા અભાવમાં શાસનનો ઉચ્છેદ છે. ચારિત્રધર મહાત્મા જૈનશાસનનું અવિનાભાવી ઘટક છે.

ભૂતકાળમાં એવો સમય આવેલો છે કે ‘અમારા વડીલોમાં પંન્યાસ સત્યવિજયજી થયા તે વખતે સંવેગી સાધુઓમાં એક પણ આચાર્ય, ઉપાધ્યાય નહોતા, તોપણ શાસન રહ્યું છે’; કારણ કે ગીતાર્થ સાધુઓ તે વખતે વિદ્યમાન હતા. જોકે શાસનમાં ગચ્છાચાર્ય, કુલાચાર્ય, ગણાચાર્ય, સંઘાચાર્ય હોય તો બહુ સારી વાત છે. સંઘમાં જેટલા પણ ઉત્તમ પુરુષો વધારે હોય, અને યોગ્ય વ્યક્તિઓ યોગ્ય સ્થાને બિરાજમાન થાય તો તેટલી શાસનની જાહોજલાલી વધે; પરંતુ તે ન હોય તો શાસન ટકે નહીં તેવું નથી, જ્યારે ગીતાર્થ વિના તો શાસન crisisમાં (કટોકટીમાં) પણ ન ટકે તેવું સ્પષ્ટ વિધાન છે. હા, ^૨જેનામાં આચાર્ય બનવાની ક્ષમતા ન હોય છતાં શાસન ટકાવવાના નામથી એવાને બેસાડી દો તોપણ બહુ નુકસાન થાય. ‘શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે કે ‘શાસનની ધુરા વહન કરવાની શક્તિ નથી તેવાને આચાર્યપદવી આપનાર શાસનનો ઉચ્છેદ કરે છે’. દુનિયામાં મોટામાં મોટું પાપ તીર્થનો ઉચ્છેદ કરવો તે છે. તેથી નાલાયકને તો ગમે તેવા

૧. યદાહુસ્તદેવાહ-

ગીયત્થો ય વિહારો બીઓ ગીયત્થમીસઓ ભણિતો। एत्तो तइयविहारो णाणुण्णाओ जिणवरेहिं।।૨૦।।
વ્યાખ્યા-ગીતાર્થાં બહુશ્રુતાઃ સાધવસ્તેષાં સત્કો ગીતાર્થ એવ એકઃ। ચશબ્દો ભિન્નક્રમઃ। વિહારો વિહરણં। દ્વિતીયશ્ચ ગીતાર્થમિશ્રાઃ સંવલિતા યેઽગીતાર્થાસ્તે ગીતાર્થમિશ્રાસ્તેષાં સત્કો ગીતાર્થમિશ્રઃ સ એવ ગીતાર્થમિશ્રકઃ। વિહાર ઇતિ વર્તતે। ભણિત ઉક્તઃ। જિનવરૈરિતિ યોગઃ। ‘एत्तो त्ति’ અતો વિહારદ્વયાત્તૃતીયઃ કેવલાગીતાર્થવિહારલક્ષણો વિહારો યતિવર્તનં। નાનુ-જ્ઞાતો નાનુમતઃ। જિનવરૈર્જિનેન્દ્રૈઃ। ઇતિ ગાથાર્થઃ।।૨૦।।

(પંચાશક પ્રકરણ, પંચાશક-૧૪, શ્લોક-૨૦ મૂલ-ટીકા)

* તથા-[વ્યવહારભાષ્ય- ઉદ્દેશ-૧૦ ગાથા-૩૮૯] "ન વિણા તિત્થં નિયંટેહિં"। "નાંતિત્થા ય નિયંથયા" "છવ્કાયસંજમો જાવ તાવ અણુસજ્જણા દોળંહ"।

(પંચાશક પ્રકરણ, પંચાશક-૧૭, શ્લોક-૫૦ ટીકા)

* પાલિ વિણ જિમ પાણી ન રહે, જીવ વિના જિમ કાયા રે; ગીતાર્થ વિણ તિમ મુનિ ન રહે, જૂઠ કષ્ટની માયા રે. શ્રીજિન ! ૧૮ ... લોચન આલંબન જિનશાસન, ગીતાર્થ છે મેઢી રે; તે વિણ મુનિ ચઢતી સંયમની, આરોહે કિમ સેઢી રે? રે. શ્રીજિન ! ૨૨

(સિદ્ધાંત-વિચાર રહસ્ય ગર્ભિત સાડા ત્રણસો ગાથાનું શ્રી સીમંધર જિન-સ્તવન ઢાળ-૫)

૨. કસ્માદિત્યાહ-

इहरा उ मुसावाओ पवयणखिंसा य होइ लोगम्भि। सेसाणवि गुणहाणी तित्थुच्छेओ अ भावेणं।।१३३।।
દારગાહા, 'इतरथा' अनीदृशानुयोगानुज्ञायां मृषावादो गुरोस्तमनुजानतः, प्रवचनखिंसा च भवति लोके, तथाभूतप्ररूपकात्, शेषाणामपि च गुणहानिः सत्रायकाभावात्, तीर्थोच्छेदश्च भावेन ततः सम्यग्ज्ञानाद्यप्रवृत्तेरिति द्वारगाथार्थः।।१३३।।

(પંચવસ્તુક, શ્લોક-૧૩૩ મૂલ-ટીકા)

* જે કુગુરુ હોએ ગચ્છનાથ, નવિ લીજે તેહનો સ્થા; અજ્ઞાની જે ગચ્છધારી, તે બોલ્યો અનંત સંસારી. ૫
(ઉપા. યશોવિજયજી કૃત કુગુરુની સજ્જાય ઢાલ-૬)

સંયોગોમાં પણ પદવી ન જ આપવી, જે આપશે તે મહાપાપનો ભાગીદાર થશે, આવાં સ્પષ્ટ ધારાધોરણો છે.

ધર્મસત્તાનું વિશાળ વહીવટીતંત્ર ચલાવવા માટે લાયક ગીતાર્થ અધિકારીઓની આખી ફોજ જોઈએ, જે તૈયાર કરવા ગણધરો જ્યારથી શાસનનું સુકાન સંભાળે ત્યારથી જ સૂત્ર વગેરેની વાચનાઓ આપી-આપીને લાયક શિષ્યોને ગીતાર્થ બનાવે. પહેલું કામ ગીતાર્થો બનાવવાનું છે, જે શાસનની બધી નીતિઓના જાણકાર હોય.

તમારી parliamentમાં (સંસદમાં) એવા પણ સાંસદો છે કે જેમને parliamentની (સંસદની) procedure (કામ કરવાની પદ્ધતિ) જ ખબર નથી. ઘણી વાર સ્પીકરે ધ્યાન દોરવું પડે છે કે તમે સંસદનો નિયમ જાણતા નથી. આ આખા રાષ્ટ્ર માટે શરમજનક છે. આવનારે દેશના કાયદાઓ ઘડવાની અબાધિત સત્તા આપે તો દેશની દશા શું થાય તે વિચારવું રહ્યું. શાસ્ત્રમાં લખ્યું છે કે જેમને શાસનમાં ઉપરી તરીકે નીમવાના છે તેમણે શાસનનાં બંધારણ, વહીવટ, શાસનસ્થાપના, ઉત્સર્ગ-અપવાદરૂપે નીતિ-નિયમો જાણવા પડે, ધર્મસત્તાનું સાંગોપાંગ માળખું સમજવું આવશ્યક બને. નહીંતર એ લોકો માંકડું વળગાડે રાખે અને શાસનને ભારે નુકસાન કરે. તેમાં બેસનાર અને બેસાડનાર બંનેની જવાબદારી આવે. તેથી પહેલાં ગીતાર્થને જ પકવવા જરૂરી છે. જે સિદ્ધાંતના જાણકાર હોય, ઉત્સર્ગ-અપવાદના યથાર્થ બોધવાળા હોય, સર્વ નીતિ-નિયમોના રહસ્યવેત્તા હોય, તેને જ અધિકારી તરીકે નિમાય. ગણધરો પાત્રને ઓળખી શકે, તેથી પસંદ કરી-કરીને વાચના આપી એવા રત્નો તૈયાર કરે જેનાથી પરંપરાએ બીજા હજારોની સંખ્યામાં ગીતાર્થો શાસનમાં તૈયાર થાય. રોજ ૫૦૦ વિદ્વાનોને શ્રુતનાં રહસ્યોની વાચના આપી ઘડીને તૈયાર કરવા તે કોઈ નાનું-સૂનું કામ નથી. તે સંપાદન કરી ગણધરો તેમાંના કોઈ ગીતાર્થને આ પદ પર, કોઈને બીજા પદ પર, એમ યોગ્યતા અનુસારે નિમણૂક કરે.

ધર્મશાસનના વહીવટી સંચાલનની ત્રણ પાંખો :

ધર્મશાસનના સંચાલનમાં ત્રણેનું વર્ણન આવશે : (૧) ધારાસભા (Legislature) (૨) વહીવટીતંત્ર (Executive) અને (૩) ન્યાયતંત્ર (Judiciary). રાજ્યશાસનમાં પણ આ ત્રણે હોય. વળી ત્રણેની interlink (પરસ્પર સંબંધ) હોય. પ્રજાના હિત માટે કાયદા ઘડનાર તંત્ર, ઘડાયેલા કાયદાઓનો અમલ કરાવનાર તંત્ર અને કાયદાનો ભંગ કરનારને ન્યાય તોળનાર તંત્ર એમ ત્રણે તંત્ર વિના રાજ્યશાસન ચાલે નહીં. ^૧ભૂતકાળમાં પણ રાજનીતિની મર્યાદામાં રહીને

૧. સ્વપ્રજાધર્મસંસ્થાનં, સદસત્ત્રવિચારતઃ । જાયતે ચાર્થસંસિદ્ધિવ્યવહારસ્તુ યેન સઃ ॥૪॥ ધર્મશાસ્ત્રાનુસારેણ, ક્રોધલોભવિવર્જિતઃ । સપ્રાહ્વિવાકઃ સામાત્યઃ, સભ્રાહ્મણપુરોહિતઃ ॥૫॥ સમાહિતમતિઃ પશ્યેદ્ વ્યવહારાનનુક્રમાત્ । ... ॥૬॥

રાજ્ય સમય અનુસારે પ્રજા માટે હિતકારી કાયદાકાનૂન ઘડતું, ઘડેલા કાયદાઓનું તંત્ર દ્વારા પ્રજા પાસે પાલન કરાવતું અને તેનો ભંગ કરનારને ન્યાય તોળી દંડ ફરમાવાતો. અત્યારનું રાજ્ય constitutional democratic state (બંધારણીય લોકતાંત્રિક રાજ્ય) છે, જેમાં આ ત્રણે wingને (પાંખને) સ્વતંત્ર અને નિર્ભીકતાથી કામ કરી શકે તે માટે દરેકનું jurisdiction (કાર્યક્ષેત્ર) બંધારણમાં નક્કી કરાયું છે, અને તે અનુસારે ત્રણે પાંખોએ પોતપોતાની મર્યાદામાં કામ કરવા સત્તા ભોગવવાની છે; છતાં ત્રણેયને સત્તા તો બંધારણમાંથી જ મળે છે. ¹Powers flow from Constitution. સૌને બંધારણની supremacy (સર્વોચ્ચતા) સ્વીકારવી પડે છે. Constitution is supreme. (બંધારણ સર્વોપરી સત્તા છે.) Prime Minister, President, Parliament કે Supreme Courtના Chief Justice (વડાપ્રધાન, રાષ્ટ્રપતિ, સંસદ કે સુપ્રિમ કોર્ટના મુખ્ય ન્યાયાધીશ) સૌને બંધારણને સર્વોપરી સ્વીકારી બંધારણને વફાદાર રહેવાના સોગંદ જાહેરમાં લેવા પડે છે. તેમને પણ મળતી સત્તા કે અધિકારો બંધારણમાંથી જ આવે છે. Constitutional Stateમાં (બંધારણીય રાજ્યમાં) દરેક વ્યક્તિના હાથમાં આવતી સત્તા કે અધિકાર બંધારણથી નિયંત્રિત છે. ²અરે ! બંધારણ વિરુદ્ધ આખી Parliament (સંસદ) ભેગી મળીને પણ કાયદો બનાવવા સત્તા ધરાવતી નથી, અને ²જો કાયદો બનાવે તો તેને struck down (રદ) કરવાનો High Court તથા Supreme Courtને અબાધિત હક્ક છે. અરે ! બંધારણમાં amendment (સુધારો) કરવાની સત્તા પણ parliamentની (સંસદની) મર્યાદિત

૧. The Constitution is superior to all other laws of the country. Every law enacted by the government has to be in conformity with the Constitution. The Constitution lays down the national goals of India - Democracy, Socialism and National Integration. It also spells out the Fundamental Rights, Directive Principles and Duties of citizens.

(Article : Constitution of India, Wikipedia, The Free Encyclopedia)

* Rejecting Ms Jayalalithaa's arguments, the Court held that the "Constitution will prevail over the people's will. (The) People's will will prevail only if it is in accordance with the Constitution". As has been pointed out in these columns earlier, the Constitution is the bedrock on which rests the sovereignty of the people exercised through elections and elected bodies. Without the enfranchisement guaranteed by the Constitution there can be no elections or expression of the people's will. That being the case, to locate the people's will outside the ambit of the Constitution, as an entity beyond and above the statute would be perverse, self-serving and most unrepresentative of democracy. For the political class as a whole this is wake-up time.

(Editorial Article : Exit Jaya, Pg. No. 10, Dt. 22-09-2001, Times of India, Mumbai edition)

૧. 245. Extent of laws made by Parliament and by the Legislatures of States - (1) Subject to the provisions of this Constitution, Parliament may make laws for the whole or any part of the territory of India, and the Legislature of a State may make laws for the whole or any part of the State.

(Article 245, Constitution of India)

૨. "Though the power to amend cannot be narrowly construed and extends to all the Articles it is not unlimited so as to include the power to abrogate or change the identity

છે. તે સર્વાનુમતિથી પણ બંધારણના core featuresને (મૂળભૂત માળખાને) ફેરફાર કરી શકતી નથી. તે જ રીતે જૈનશાસનમાં પણ દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાળ-ભાવ અનુસાર આચાર વિધાયક નીતિ-નિયમો (કાયદા) ઘડવાનું કામ ^૧દેશકાળના જાણકાર, ઉત્સર્ગ-અપવાદના યથાસ્થાન નિયોજનમાં નિપુણ ગીતાર્થોનું છે; છતાં તે પણ બધું જૈનશાસનના બંધારણને આધીન રહીને કરવાનું છે. જિનાજ્ઞાને સંપૂર્ણ વફાદાર રહી આ ફરજ બજાવવાની છે તેવા શાસ્ત્રમાં સ્પષ્ટ વિધાનો છે. ધર્મસત્તાના સુયોગ્ય સંચાલન માટે તે-તે ગચ્છમાં નીતિ-નિયમો નિયત કરવા ગીતાર્થોની panel (હરોળ) હોવી જરૂરી છે; પરંતુ તેનું પાલન કે અમલીકરણ પદ પર બિરાજમાન ગચ્છાધિપતિ આદિ આચાર્યો દ્વારા કરાવાય છે, અને અનુયાયીવર્ગમાં કોઈનાથી પણ ધાર્મિક કાયદા આદિનો ભંગ થયો હોય તો તેના દંડરૂપે પ્રાયશ્ચિત્ત આપનાર પ્રાયશ્ચિત્તશાસ્ત્રના નિપુણ ગીતાર્થો પણ જુદા હોય છે. જેમને શાસ્ત્રમાં લોકોત્તર વ્યવહારી તરીકે રજૂ કરાયા છે. તેમની ન્યાયપ્રદાનની પદ્ધતિ, તે અંગેનાં ધારાધોરણો બધાનું વિસ્તારથી વર્ણન વ્યવહારસૂત્ર નામના એક સ્વતંત્ર વિશાળ આગમમાં સુબદ્ધ રીતે ઉપલબ્ધ છે. આ પરથી ધર્મશાસનનો પણ વ્યાપકતા, વિશાળતા,

of the Constitution or its basic features."

(Supreme Court in - H. H. Kesavanandan Bharati Sripadagalvaru And Ors. Vs. State of Kerala & Anr. AIR1973SC1461)

* "Law which is ultra vrus either because legislature has no competence over it or it contravenes some constitutional inhibition has no legal existence."

(Supreme Court in - Smt. Ujjam Bai Vs. State of Uttar Pradesh (1963) 1 SCR 778)

૧. સુવ્યવહારિણામિહલોકે પરલોકે ચ ફલમાહ-

इहलोअम्मि य किन्ती, परलोए सुगई धुवा तेसिं। आणाइ जिणिंदाणं, जे ववहारं ववहरति॥१६०॥

'इहलोगम्मि य'ति। ये जिनेन्द्राणामाज्ञया व्यवहारं व्यवहरन्ति तेषामिहलोके कीर्तिः परलोके च सुगतिर्धुवा॥१६०॥

તદેવં મધ્યસ્થસ્ય बहुश्रुतस्यैव भावव्यवहारित्वं फलितमित्याह-

जो एवं पियधम्मो, परिवाडितिगेण गहिअसुत्तत्थो। ववहरइ भावसारं, सो ववहारी हवे भावे॥१६१॥

'જો એવં'તિ। યઃ "એવં" ઉક્તપ્રકારેણ પ્રિયધર્મા પ્રથમા સંહિતાલક્ષણા, દ્વિતીયા ચ પદાર્થમાત્રકથનલક્ષણા, તૃતીયા ચ ચાલનાપ્રત્યવસ્થાનાત્મિકેત્વેવંલક્ષણેન પરિપાટીત્રયેણ ગૃહીતઃ સૂત્રસ્ય-વ્યવહારાદિલક્ષણસ્યાર્થો યેન સ તથા, ભાવસારં વ્યવહરતિ સ ભાવે વ્યવહારી ભવેત્॥૬૧॥

(ગુરુતત્ત્વવિનિશ્ચય દ્વિતીય ઉલ્લાસ શ્લોક-૧૬૦-૧૬૧, મૂલ-ટીકા)

૨. भावम्मि लोइआ खलु, मज्झत्था ववहरंति ववहारं। पियधम्माइगुणद्धा, लोउत्तरिआ समणसीहा॥६०॥

'ભાવમ્મિ'તિ। ભાવે વ્યવહારિણો દ્વિવિધાઃ-આગમતો નોઆગમતશ્ચ। આદ્યા વ્યવહારિશબ્દાર્થજ્ઞાસ્ત્ર ચોપયુક્તાઃ। અન્ત્યાશ્ચ લૌકિકલોકોત્તરભેદાદિદ્વિવિધાઃ। તત્ર લૌકિકાઃ ખલુ તે યે મધ્યસ્થા રાગદ્વેષયોરપાન્તરાલે સ્થિતાઃ સન્તો વ્યવહારં વ્યવહરન્તિ। લોકોત્તરાશ્ચ પ્રિયધર્માદિગુણાઢ્યાઃ શ્રમણસિંહાઃ॥૬૦॥

(ગુરુતત્ત્વવિનિશ્ચય દ્વિતીય ઉલ્લાસ, શ્લોક-૬૦ મૂલ-ટીકા)

* पियधम्मा दद्धम्मा, संविग्गा चेवऽवज्जभीरु अ। सुत्तत्थतदुभयविरु, अणिस्सियववहारकारी य॥६१॥

(ગુરુતત્ત્વવિનિશ્ચય દ્વિતીય ઉલ્લાસ, શ્લોક-૬૧, મૂલ)

સર્વોપરિતા અને સકલ જીવ હિતકારિતારૂપે પ્રભાવ ખ્યાલમાં આવવો જોઈએ. જૈન આગમો અનુસારે ધર્મસત્તા સમજશો તો તેની અજોડતા સમજાશે. બાકી તો વર્તમાનમાં ભારતની પરંપરાગત રાજ્યવ્યવસ્થા અને ધર્મવ્યવસ્થાઓને આડેઘડ નિંદીને degrade કરવામાં (તેનું ગૌરવભંગ કરી હલકી ચીતરવામાં) આવી છે. જેમ ઋષભદેવ સ્થાપિત આર્યરાજ્યવ્યવસ્થા માટે આજે નિંદા કરાય છે કે feudal systemમાં (સરંજામશાહી કે સામંતશાહી જાગીરપ્રથામાં) રાજાને અમર્યાદિત powers-સત્તા અને dynasty rule (family line of rulers-રાજવંશ) હતું. પરંતુ તેઓ ભૂલી જાય છે કે 'આર્યદેશમાં રાજનીતિનાં બંધારણ, માળખાંને રજૂ કરતાં master piece (સર્વોત્તમ રચનાઓ) અર્થશાસ્ત્રો કે નીતિશાસ્ત્રો કાયમનાં પ્રચલિત જ હતાં, જેમાં રાજનીતિની મર્યાદાઓ આલેખાયેલી હતી. રાજા પણ રાજનીતિની મર્યાદા બહાર જાય તો મંત્રી વગેરે લાલબત્તી કરે, અરે ! સમૂહમાં ભેગા થઈ પદભ્રષ્ટ પણ કરે. તેથી આર્યપરંપરામાં રાજાની સત્તા સંપૂર્ણ અમર્યાદિત ન હતી, 'ઊલટું આજની કહેવાતી લોકશાહી વ્યવસ્થાની જનેતા બ્રિટનની parliament (સંસદ) પણ રાણીને પૂછી ન શકે તેવા unquestionable powers (અબાધિત સત્તાઓ) બ્રિટનના unwritten constitutionના-વણલખાયેલા બંધારણના આધારે Her majestyને (રાજા કે રાણીને તેના પદના મોભાને અનુસરીને અપાયેલ સત્તા) છે. હકીકતમાં પશ્ચિમની monarchને (રાજતંત્રને) આપબુદ્ધશાહીના અબાધિત હક્કો તેમની રાજ્યવ્યવસ્થામાં મંજૂર કરાયા છે. અત્યારે

૧. નીતિશાસ્ત્રાનુગો રાજા ॥૪૮॥

(ચાળક્યસૂત્રાણિ)

✽ અતઃ સદાનીતિશાસ્ત્રમભ્યસેદ્યન્તતો નૃપઃ । યદ્વિજ્ઞાનાત્રૂપાદ્યાશ્ચ, શત્રુજિલ્લોકરંજકાઃ ॥૬॥ સુનીતિકુશલા નિત્યં, પ્રભવંતિ ચ ભૂમિપાઃ । શબ્દાર્થાનાં ન કિં જ્ઞાનં, વિના વ્યાકરણાદુભવેત્ ॥૭॥ ... નીતિં ત્યક્ત્વા વર્તતે યઃ, સ્વતંત્રઃ સ હિ દુઃખભાક્ । સ્વતંત્રપ્રભુસેવા તુ, હ્યસિધારાવલેહનમ્ ॥૯॥ સ્વારાધ્યો નીતિમાન્ રાજા, દુરારાધ્યસ્ત્વનીતિમાન્ । યત્ર નીતિબલે ચોભે, તત્ર શ્રીસ્સર્વતોમુખી ॥૧૭॥

(શુક્રનીતિ, અધ્યાય-૧)

✽ યસ્ત્વધર્મેણ કાર્યાણિ, મોહાત્ કુર્યાન્નરાધિપઃ ॥૧॥ અચિરાત્તં દુરાત્માનં, વશે કુર્વન્તિ શત્રવઃ । અસ્વર્ગ્યા લોકનાશાય, પરાનીકભયાવહા ॥૧૦॥ આયુર્બીજહરી રાજામસ્તિ વાક્યે સ્વયંકૃતિઃ । તસ્માચ્છાસ્ત્રાનુસારેણ રાજા કાર્યાણિ સાધયેત્ ॥૧૧॥

(શુક્રનીતિ, અધ્યાય-૪-રાજધર્મનિરૂપણ)

૨. The monarchy of the United Kingdom, commonly known as the British monarchy, is a system of government in which a hereditary monarch is the sovereign of the united kingdom and its overseas territories, and holds the now constitutional position of head of state. According to convention her powers are exercised upon the advice of her prime minister. She does however possess certain reserve powers which she may exercise at her own discretion.

(Article : Monarchy of the United Kingdom, Wikipedia, The Free Encyclopedia)

✽ What powers does the Queen have? .... Foreign diplomatic representatives in London are accredited to the Queen, and she has the power to conclude treaties, to declare war and to make peace, to recognise foreign states and governments and to annex and cede territory.

(Source : Point - Website - www.britischesbotschaft.de)

પણ કોઈ દેશ સાથે બ્રિટને યુદ્ધ કરવું કે ન કરવું તેનો નિર્ણય પાર્લામેન્ટને પૂછ્યા વિના રાણીના royal powersની (રજવાડી સત્તાઓની) રૂએ રાણી વતી Prime Minister (વડાપ્રધાન) નક્કી કરે છે, અને parliamentમાં પણ રાણીના આ powers (સત્તાઓ) માટે પ્રશ્ન ઊઠાવાયો ત્યારે જવાબ એ જ અપાયો કે Her Majesty has ultimate unquestionable powers. (રાણીને સર્વોપરી નિઃશંક-અબાધિત અધિકારો-સત્તાઓ છે.) You can't raise any question. (તેમાં પ્રશ્ન કરવાનો તમને કોઈ અધિકાર નથી.) જેમ આ દેશની રાજ્યવ્યવસ્થાને નિંદીને તોડી પાડવામાં આવી, તે જ રીતે આ દેશની ધર્મસત્તાઓને પણ (દરેક ધર્મના પોતપોતાના religious orderને-ધર્મના સ્થાપક/શાસ્ત્રો દ્વારા તેમના અનુયાયીઓને ફરમાવવામાં આવતા આદેશોને પણ) નિંદીને તોડી પાડવામાં આવ્યા. તેથી આજે તમને ધર્મસત્તાનું વર્ચસ્વ કે સુબદ્ધ શાસન પ્રત્યક્ષ દેખાતું નથી, છતાં એટલામાત્રથી ધર્મશાસ્ત્રોમાં સ્પષ્ટ રીતે વર્ણન કરાયેલી શાસનવ્યવસ્થાઓ ખોટી ઠરતી નથી.

તમને સૌ પ્રથમ પ્રભુના સ્વહસ્તે ગણધરોને સોંપાયેલી સત્તા સમજાવી જોઈએ. ગણધરો શાસનના સંચાલન માટે આખું વિશાળ તંત્ર પ્રભુની હયાતિમાં જ ચતુર્વિધ સંઘની અંતર્ગત ઊભું કરે છે. તે માટે ગીતાર્થો વિપુલ સંખ્યામાં તૈયાર કરી સૌને યથાયોગ્ય સ્થાને નિયુક્ત કરે છે, જેની તીર્થકરો અને ગણધરોની ગેરહાજરીમાં પણ સુબદ્ધ પરંપરા ચાલે છે; 'છતાં ક્યાંય કોઈ

* Brown is believed to be in favour of transferring key royal prerogatives to parliament. These are ancient monarchical powers, including the right to declare war and sign international treaties. They are exercised by the Prime Minister in the name of the monarch, under Britain's constitutional monarchy.

(Article : Brown plans to strip No 10 of key powers, Pg. 20, Dt. 14-5-07, The Times of India, Mumbai Edition)

૧. અપિ ચ-

उम्मतवायसरिसं, खु दंसणं ण वि य कप्पडकप्पं तु। अध ते एवं सिद्धी, ण होज्ज सिद्धी उ कस्सेवं ।।३३२९।।
આચાર્ય! પૂર્વમેકત્ર સૂત્રે પ્રતિષિધ્ય પુનસ્તદેવાનુજાનત इदं भवतो दर्शनमुन्मत्तवाक्यसदृशं प्राप्नोति, तथा नापि च 'इदं कल्प्यम्, इदमकल्प्यम्' इति व्यवस्था भवति, यदि चैवमपि ब्रुवतस्तवाभिप्रेतार्थसिद्धिर्भवति तर्हि कस्य न सा भवेत्? चरक-परिव्राजकादीनामप्यसमज्जसप्रलापिनां सा भविष्यतीति भावः।।३३२९।।

સૂરિરાહ-

ण वि किंचि अणुण्णायं, षड्सिद्धं वा पि जिणवरिंदेहिं। एसा तेसिं आणा, कज्जे सच्चवेण होतव्वं।।३३३०।।
हे नोदक! यदेतद् भवता प्रलपितं तत् प्रवचनरहस्यानभिज्ञतासूचकम्, यतो जिनवरेन्द्रैस्तथाविधकारणाभावे नापि 'किञ्चिद्' अकल्पनीयमनुज्ञातम्, कारणे च समुत्पन्ने नापि किञ्चित् प्रतिषिद्धम्, किन्तु एषा 'तेषां' तीर्थकृतां निश्चय-व्यवहारनयद्वयाश्रिता सम्यगाज्ञा मन्तव्या-यदुत 'कार्ये' ज्ञानादावाल्म्बने 'सत्येन' सद्भावसारेण साधुना भवितव्यम्, न मातृस्थानतो यत्किञ्चिदालम्बनीयमित्यर्थः। अथवा सत्यं नाम-संयमः तेन कार्ये समुत्पन्ने भवितव्यम्, यथा यथा संयम उत्सर्पति तथा तथा कर्तव्यमिति भावः। आह च बृहद्भाष्यकारः- कज्जं नाणादीयं, सच्चं पुण होइ संजमो नियमा। जह जह सो होइ थिरो, तह तह कायव्वयं होइ।।३३३०।।

પાંખ નબળી પડે કે તૂટે તો છેલ્લે crisisમાં સર્વ અધિકાર ગીતાર્થને સુપ્રત કર્યા છે. જિનશાસનનું બંધારણ એવું છે કે જેમાં તમામ પ્રવૃત્તિ શુભાશયથી જ કરવાની પૂર્વશરત છે. 'વળી ગીતાર્થે પ્રવૃત્તિ કરતી વખતે માત્ર શુભાશય જ નથી રાખવાનો, પરંતુ તે પ્રવૃત્તિનું ફળ પણ શુભ જ આવે એવી જવાબદારીથી દેશકાળ-સંયોગો વિચારીને પગલું ભરવાનું છે. પછી જ શાસનના હિત માટે સર્વ પ્રકારની પ્રવૃત્તિ કરવાની તેમને છૂટ કે અધિકાર અપાયો છે. જેમ રાજા કોઈને ફાંસીએ ચડાવે તો કેમ ફાંસીએ ચડાવ્યો ? તેવી સત્તા ક્યાંથી ? તેમ પૂછવાનું રહેતું નથી. હા, રાજ્યનો જે મુખ્ય ઉદ્દેશ ન્યાય ફેલાવવાનો છે તેની સાથે ફાંસીએ ચડાવવાનું પગલું સુસંગત હોવું જોઈએ. અંતે રાજાની કોઈ પણ પ્રવૃત્તિથી લોકમાં ન્યાય સ્થપાવો જોઈએ, સુરક્ષા-આબાદી વધવી જોઈએ, તે બર ન આવે તેવી સારી પ્રવૃત્તિ પણ નકામી છે. તેમ ધર્મશાસનમાં પણ જે ચોક્કસ ધ્યેય છે,

इदमेव भावयति-

दोसा जेण निरुब्भंति जेण खिज्जंति पुव्वकम्माइं। सो सो मोक्खोवाओ, रोगावत्थासु समणं वां॥३३३१॥
'येन' अनुष्ठानविशेषेण 'दोषाः' रागादयो निरुध्यन्ते, पूर्वोपचितानि च कर्माणि येन क्षीयन्ते, 'स सः' अनुष्ठानविशेषो मोक्षोपायो ज्ञातव्यः। 'रोगावत्थासु' ज्वरादिरोगप्रकारेषु 'शमनमिव' उचितौषधप्रदानापथ्यपरिहाराद्यनुष्ठानमिव; यथा तेन विधीयमानेन ज्वरादिरोगः क्षयमुपगच्छति, एवमुत्सर्गे उत्सर्गमपवादेऽपवादं समाचरतो रागादयो दोषा निरुध्यन्ते पूर्वकर्माणि च क्षीयन्ते। अथवा यथा कस्यापि रोगिणः पथ्यौषधादिकं प्रतिषिध्यते कस्यापि पुनस्तदेवानुज्ञायते, एवमत्रापि यः समर्थस्तस्याकल्प्यं प्रतिषिध्यतेऽसमर्थस्य तु तदेवानुज्ञायते। उक्तञ्च भिषग्वरशास्त्रे- उत्पद्येत हि साऽवस्था, देश-काला-ऽऽमयान् प्रति। यस्यामकार्यं कार्यं स्यात्, कर्म कार्यं च वर्जयेत्॥३३३१॥

एवंविधं चोत्सर्गा-ऽपवादविभागमगीतार्थो न जानाति अतः-

अग्गीयस्स न कप्पइ, ति विहं जयणं तु सो न जाणाइ। अणुन्नवणाए जयणं, सपक्ख-परपक्खजयणं च ॥३३३२॥
अगीतार्થસ્ય પ્રસ્તુતસૂત્રવિષયભૂતં વસ્તું ન કલ્પતે, યતોઽસૌ ત્રિવિધાં યતનાં ન જાનીતે। તદ્વદ્યા-અનુજ્ઞાપનાયતનાં સ્વપક્ષયતનાં પરપક્ષયતનાં ચેતિ। તિસોઽપ્યેતા વક્ષ્યમાણસ્વરૂપાઃ। પરઃ પ્રાહ-અગીતાર્થેનાપિ તાવત્ સૂત્રમધીતમ્ અતઃ કથમસૌ ન જાનીતે? ઉચ્યતે-ઇહ સર્વેષામપ્યાગમાનામર્થપરિજ્ઞાનમાચાર્યસહાયકાદેવોપજાયતે, ન યથાકથજ્ઞિત્। ઉક્તઞ્ચ- સત્સ્વપિ ફલેષુ યદ્વત્ર દદાતિ ફલાન્યકમ્પિતો વૃક્ષઃ। તદ્વત્ સૂત્રમપિ બુધૈરકમ્પિતં નાર્થવદ્ ભવતિ॥૩૩૩૨॥

इदमेवाह-

निउणो खलु सुत्तत्थो, ण हु सक्को अपडिबोधितो णाउं। ते सुणह तत्थ दोसा, जे तेसिं तहिं वसंताणं॥३३३३॥
'નિપુણઃ' સૂક્ષ્મઃ ખલુ સૂત્રસ્યાર્થો ભવતિ, અતઃ એવ ન શક્યોઽસાવાચાર્યેણાપ્રતિબોધિતઃ સમ્યક્ પરિજ્ઞાતુમ્; અતોઽગીતાર્થઃ સૂત્રમાત્રેણ પઠિતેન ન યતનામવબુદ્ધ્યતે, ... ॥૩૩૩૩॥

(बृहत्कल्पसूत्र भाग-४, भाष्यगाथा-३३२९थी ३३३३, मूल-टीका)

૧. યઃ પુનર્ગીતાર્થ ઉપાયેનાઽન્યૂનાતિરિક્તે કાલે કાર્યં કરોતિ તસ્ય ગીતાર્થસ્ય કાલકારિણ ઇમે ગુણા ભવન્તિ॥૧૫૦॥
તાનેવાહ-

आयं कारण गाढं, वत्थुं जुत्तं ससत्ति जयणं च। सव्वं च सपडिक्खं, फलं च विधिवं विद्याणाइ॥१५१॥
'આયં' લાભં 'કારણમ્' આલમ્બનં 'ગાઢમ્' આગાઢલાનત્વં 'વસ્તુ' દ્રવ્યં દલિકમિત્યનર્થાન્તરં 'યુક્તં' યોગ્યં 'સશક્તિકં' સમર્થં 'યતનાં' ત્રિપરિભ્રમણાદિલક્ષણામ્; એતદાયાદિકં સર્વમપિ સપ્રતિપક્ષં ગીતાર્થો વિજાનાતિ। તત્રાઽઽયસ્ય પ્રતિપક્ષોઽનાયઃ,

તે ધ્યેયને સામે રાખીને સર્વ રીતે શાણા, સમજુ, ગીતાર્થ બધી પ્રવૃત્તિ કરે. ^૧અવસરે શાસનની રક્ષા માટે જરૂરી હોય તો જૂઠું પણ બોલે, અપવાદે માયા પણ કરવી પડે, પરંતુ તે બધું શાસન માટે કરે; અને શાસન એટલે લોકોત્તરન્યાય પ્રવર્તક તંત્ર, જેનાથી જગતમાં અંતે સાર્વત્રિક ન્યાય પ્રસ્થાપિત થાય. તે ન થાય તો બધું નકામું.

^૨જૈનશાસનમાં શ્રમણપ્રધાન ચતુર્વિધ સંઘ છે. શ્રમણોમાં પણ ગીતાર્થની જ પ્રધાનતા છે.

કારણસ્યાઽકારણમ્, આગાદસ્યાઽનાગાદમ્, વસ્તુનોઽવસ્તુ, યુક્તસ્યાઽયુક્તમ્, સશક્તિકસ્યાઽશક્તિકઃ, યતનાયા અયતનેતિ યથાક્રમં પ્રતિપક્ષાઃ। તથા ફલં ચૈહિકાદિકં 'વિધિવાન્' ગીતાર્થો વિજાનાતીતિ નિર્યુક્તિગાથાસમાસાર્થઃ।।૧૫૧।।

(બૃહત્કલ્પસૂત્ર નિર્યુક્તિગાથા ૧૫૦-૧૫૧ મૂલ-ટીકા)

✽ અનુબન્ધાનપેક્ષેત, સાનુબન્ધેષુ કર્મસુ । સંપ્રધાર્ય ચ કુર્વાત, ન વેગેન સમાચરેત્ ।।૮।। અનુબન્ધં ચ સંપ્રેક્ષ્ય, વિપાકં ચૈવ કર્મણામ્ । ઉત્થાનમાત્મનશ્ચૈવ, ધીરઃ કુર્વાત વા ન વા ।।૯।। ... કિન્નુ મે સ્યાદિદં કૃત્વા, કિન્નુ મે સ્યાદકુર્વતઃ । ઇતિ કર્માણિ સંચિત્ય, કુર્યાદ્વા પુરુષો ન વા ।।૧૧।।

(વિદુરનીતિ, અધ્યાય-૨)

૧. જિમ કુવૃષ્ટિથી નગરલોકને, ઘડેલા દેખી રાજા રે; મંત્રી સહિત ઘડેલા હોઈ બેઠા, પણ મનમાંહે તાજા રે. શ્રીસીં ૭

(સિદ્ધાંતવિચાર રહસ્ય ગર્ભિત સાડા ત્રણસો ગાથાનું શ્રી સીમંધર જિન-સ્તવન ઢાળ-૨)

૨. અર્થેનામેવ વિવૃણોતિ-

ઓયબ્ધૂતો ચિત્તે, કાલે ભાવે ય જં સમાચરહ્। કત્તા ડ સો અકોપ્પો, જોગીવ જહા મહાવેજ્જો।।૧૫૧।।
યઃ 'ઓજોભૂતઃ' રાગ-દ્વેષવિરહિતો ગીતાર્થઃ 'ક્ષેત્રે' અધ્વાદૌ 'કાલે' દુર્ભિક્ષાદૌ 'ભાવે' ચ' ગ્લાનત્વાદૌ પ્રલમ્બાદિપ્રતિસેવારૂપં યત્ કિમપિ સમાચરતિ સઃ 'સમ્યક્ક્રિયેયમ્, સાધકોઽયમુપાયઃ' इत्यालोच्यकारी कर्त्ता 'अकोप्यः' अकोपनीयः, अदूषणीय इत्युक्तं भवति। क इव? इत्याह-'योगीव यथा महावैद्यः' इति, 'यथा' इति दृष्टान्तोपन्यासे, 'योगी' धन्वन्तरिः, तेन च विभङ्गज्ञानबलेनाऽऽगामिनि काले प्राचुर्येण रोगसम्भवं दृष्ट्वा अष्टाङ्गायुर्वेदरूपं वैद्यकशास्त्रं चक्रे, तच्च यथाम्नायं येनाधीतं स महावैद्य उच्यते। स च आयुर्वेदप्रामाण्येन क्रियां कुर्वाणो 'योगीव' धन्वन्तरिरिव न दूषणभाग् भवति, यथोक्तक्रियाकारिणश्च तस्य तत् चिकित्साकर्म सिध्यति; एवमत्रापि योगी तीर्थकरः, तदुपदेशानुसारेणोत्सर्गा-ऽपवादाभ्यां यथोक्तं क्रियां कुर्वन् गीतार्थोऽपि न वाच्यतामर्हति।।१५१।।

અથ 'કત્ત તિ ય જોગિ તિ ય' (ગા.૧૫૮) પદદ્વયમેવ પ્રકારાન્તરેણ વ્યાખ્યાતિ-

અહવણ કત્તા સત્થા, ન તેણ કોવિજ્જતી કયં કિંચિ। કત્તા ઇવ સો કત્તા, એવં જોગી વિ નાયવ્વો।।૧૬૦।।
'અહવણંતિ અરુણંદમવ્યયં અથવાર્થે વર્તંતે। કર્તા 'શાસ્તા' તીર્થકર ઉચ્યતે। યથા 'તેન' તીર્થકરેણ કૃતં કાર્યં કિઞ્ચિદપિ ન કોપ્યતે એવમસાવપિ ગીતાર્થો વિધિના ક્રિયાં કુર્વન્ 'કર્તા ઇવ' તીર્થકર ઇવાકોપનીયત્વાત્ કર્તા દ્રષ્ટવ્યઃ। એવં યોગ્યપિ જ્ઞાતવ્યઃ। કિમુક્તં ભવતિ?-યથા તીર્થકરઃ પ્રશસ્તમનોવાક્કાયયોગં પ્રયુજ્જાનો યોગી ભણ્યતે, એવં ગીતાર્થોઽપ્યુત્સર્ગા-ઽપવાદબલવેત્તા અપવાદક્રિયાં કુર્વાણોઽપિ પ્રશસ્તમનોવાક્કાયયોગં પ્રયુજ્જાનો યોગીવ જ્ઞાતવ્યઃ।।૧૬૦।।

एवमाचार्येणोक्ते शिष्यः प्राह-

किं गीयत्यो केवलि, चउव्विहे जाणणे य गहणे य। तुल्लेऽराग-दोसे, अणंतकायस्स वज्जणया।।१६१।।

કિં ગીતાર્થઃ કેવલી યેન તીર્થકૃત ઇવ તસ્ય વચનં કરણં ચાકોપનીયમ્?। સૂરિરાહ-ઓમિતિ બ્રૂમઃ।

(બૃહત્કલ્પસૂત્ર, ભાષ્યગાથા ૧૫૧, ૧૬૦, ૧૬૧, મૂલ-ટીકા)

તેની નિશ્ચા કે આજ્ઞા વિના શ્રમણને કોઈ કાર્ય કરવાની છૂટ નથી. તેના અનુશાસનથી જ સૌએ તરવાનું ભગવાનનું ફરમાન છે. ગમે તેવા દેશકાળ આવે, ગમે તેવા કપરા સંયોગો આવે પરંતુ જે રીતે જગતનું અને શાસનનું હિત થતું હોય તે રીતે બધું જ કરી છૂટવાની ગીતાર્થને શાસ્ત્રની આજ્ઞા છે. અમે તો તે આજ્ઞાઓ વાંચીએ તોપણ ગળગળા થઈ જઈએ છીએ. ગમે તેવા જટિલ સંયોગોમાં રસ્તો (ઉકેલ) સંઘના ગીતાર્થોએ કાઢવાનો છે; કારણ કે તેમને બધા અધિકાર આપવામાં આવ્યા છે. અરે ! છેદસૂત્રોમાં ‘ગીતાર્થને તીર્થંકર તુલ્ય કહ્યા છે’. જેમ તીર્થંકરના વચનાનુસારે પ્રવૃત્તિ કરવાથી એકાંતે કલ્યાણ-હિતની પ્રાપ્તિ થાય છે તેમ ગીતાર્થનું વચન પણ તેટલું જ ફળદાયક છે. ત્યાં શિષ્યે પ્રશ્ન કર્યો કે ‘શું ગીતાર્થ એ કેવલી છે, જેથી તેને તીર્થંકરતુલ્ય કહ્યો છે’ ? ત્યાં આચાર્યે જવાબ આપતાં કહ્યું કે ‘હા, ગીતાર્થ કેવલી છે’. સાથે આ વિધાન કઈ રીતે સંગત થાય તેની ઢગલાબંધ યુક્તિઓ પણ આપેલી છે. આ વાત વિશેષ સંયોગોની છે. બાકી સામાન્ય સંયોગોમાં શાસનમાં ત્રણે પાંખના અધિકારી પોતપોતાની શાસન પ્રત્યેની ફરજો અદા કરતા રહે છે. રાજ્યમાં જેમ પ્રથમ નજરે સત્તા રાજ્યની Executive wing (વહીવટી પાંખ), governing power (શાસન ચલાવવા જરૂરી સત્તાઓ) સાથેની government (સરકાર) ભોગવતી દેખાય, તેમ જાહેરમાં ધર્મશાસનની સત્તા પ્રભાવક ધર્માચાર્યો કે સંઘાચાર્યો ભોગવતા દેખાય. વળી, Prime Minister (વડાપ્રધાન) કે Chief Minister (મુખ્ય પ્રધાન) આદિના જેમ બાહ્ય સત્તા, પ્રભાવ હોય, તેમ અહીં ધર્માચાર્યોરૂપ ધર્મગુરુઓના પણ સત્તા-પ્રભાવ હોય. હા, તફાવત એટલો જ છે કે ભૂતકાળમાં આર્યપરંપરામાં રાજા, મહારાજા, રાજપુરોહિત, મહામંત્રીઓ પણ ધર્મસત્તાના કેન્દ્રરૂપ ધર્માચાર્યો પાસે ઝૂકી જતા; તેમના આદર, સત્કાર, વિનય, આમન્યા જાળવતા; જેથી આમજનતાને પણ ધર્મસત્તાનો પ્રભાવ બાહ્ય નજરે દેખાતો, જ્યારે આજે તે લોપ થયો છે. સુરાજ્ય તો નાગરિકને at the most (વધુમાં વધુ) સજ્જન બનાવે, સત્ય બનાવે; જ્યારે ધર્મશાસન તો અનુયાયીને આખ્ર જગત પ્રત્યે ન્યાયી વર્તન શીખવાડે. તમે રસ્તે ચાલ્યા જતા હો તોપણ કોઈ જીવ પ્રત્યે મનમાં પણ અન્યાયની ભાવના ન આવે તેવા બનાવવાનું છે. સમગ્ર જીવસૃષ્ટિમાં લોકોત્તર ન્યાય ફેલાવવાનો છે. તેથી રાજ્યસત્તા જેમ sovereign (સર્વોપરી) જરૂરી છે, તો ધર્મસત્તા પણ sovereign જરૂરી છે, તે વિના ઊંચા ઉદ્દેશો પાર ન પાડી શકાય.

વર્તમાન સરકારની ધર્મો પરની સર્વોપરિતા મહાઅનર્થકારી :

અત્યારની સરકારે ધર્મસત્તાના સ્વતંત્ર અધિકારો ઝૂંટવી લીધા છે. મેં એક સારા બંધારણના જાણકારને પૂછ્યું કે બંધારણમાં ધર્મને નિયંત્રિત કરવાના અધિકાર બંધારણસભાને કોણે આપ્યા ?

૧. આશ્રમેષુ યથાકાલં, ચૈલભાજનભોજનમ્ । સદૈવોપહરેદ્ રાજા, સત્કૃત્યાભ્યર્ચ્ય માન્ય ચ ॥૨૫॥

(શ્રી વેદવ્યાસ વિરચિત મહાભારત, શાન્તિપર્વ, અધ્યાય-૮૬)

* ઋત્વિક્વુરોહિતાચાર્યાન્, સત્કૃત્યાનવમન્ય ચ । યદા સમ્યક્ પ્રગૃહ્ણાતિ, સ રાજ્ઞો ધર્મ ઉચ્યતે ॥૪૩॥

(શ્રી વેદવ્યાસ વિરચિત મહાભારત, શાન્તિપર્વ, અધ્યાય-૯૧)

તેમણે હજારો વર્ષથી ચાલ્યા આવતા ધર્મો અને તેના નાયક ધર્મગુરુઓ, એમની સંમતિ આ અંગે election (ચૂંટણી) દ્વારા લીધેલી ? કદાચ ભારતની પ્રજાએ સમાજ તરીકે પોતાના સામાજિક જીવનના નિયંત્રણની સત્તા voting (મતદાન) દ્વારા આપી હોય. જોકે બંધારણસભા દ્વારા બનાવેલું બંધારણ ratify કરવા (મંજૂર કરવા કે બહાલી આપવા) માટેના પ્રથમ electionમાં (ચૂંટણીમાં) પ્રજા દ્વારા voting (મતદાન) ૩ ટકા જ થયું હતું તેવો રીપોર્ટ છે, છતાં પણ ધર્મસત્તાના સભ્યો કે પદાધિકારી નાયકોએ ધર્મને નિયંત્રણ કરવાની સત્તા રાજ્યને સુપ્રત કરાયાનો કોઈ પ્રસંગ કે અહેવાલ નથી; તો ધર્મના અનુયાયીઓ કે ધર્મગુરુઓના representation (પ્રતિનિધિત્વ) વિના જ બંધારણસભાએ ધર્મના નિયંત્રણનો અધિકાર કેવી રીતે મેળવ્યો ? આનો યોગ્ય ખુલાસો તેમણે (પેલા બંધારણના નિષ્ણાતે) પણ આપ્યો નહીં. ઊલટું એમ જ કહ્યું કે Modern State is supreme, it has absolute powers. (આધુનિક રાજતંત્ર સર્વોચ્ચ છે, તેની પાસે પરિપૂર્ણ સત્તાઓ છે.) પણ આ વાત રાજનીતિ કે પશ્ચિમના દેશોની પણ ઐતિહાસિક વ્યવસ્થા પ્રમાણે બેસતી નથી; કારણ કે ભૂતકાળમાં દુનિયાના તમામ દેશોનો ઇતિહાસ કહે છે કે temporal power (રાજસત્તા કે રાજ્યસિંહાસન) અને spiritual power (ધર્મસત્તા કે ધર્મસિંહાસન) જુદા હોય. તે બેને ભેગા કરવાનું કામ અને એકમાં જ vest કરવાનું (સ્થાપવાનું) કામ કોઈ કોઈ ધર્મોમાં અને ભારત બહારના દેશોમાં ભૂતકાળમાં થયું છે, પરંતુ આ દેશના ઇતિહાસમાં તો ક્યારેય ધર્મસિંહાસન અને રાજ્યસિંહાસનની સત્તા એકત્રિત કરીને રાજા ધર્મગુરુ બને કે ધર્મગુરુ રાજા બન્યા તેવી વાત આવતી નથી. ઊલટું હજારો વર્ષ જૂના ‘આર્યનીતિશાસ્ત્રો તો એમ કહે છે કે ‘રાજાએ ન્યાયનું પ્રવર્તન પણ ધર્મને બાધા ન પહોંચે તે રીતે કરવું. અર્થ-કામ કરતાં ધર્મ બળવાન છે. રાજાએ બધે ધર્મને જ આગળ કરીને પ્રવૃત્તિ કરવી જોઈએ’. આર્યપરંપરામાં લૌકિક ન્યાયમાં પણ ધર્મશાસ્ત્રોની અધિક પ્રમાણભૂતતા હતી. જ્યારે અત્યારે જે રાજસત્તા જ સર્વોપરી છે, અને તેને ધર્મને regulate (નિયંત્રિત) કરવા, control કરવા (અંકુશમાં લેવા), restrict કરવા (તેની પર પ્રતિબંધો મૂકવા), reform કરવા (સુધારા) કરવા, religious interferenceના-ધાર્મિક

૧. તસ્માદર્થાચ્ચ કામાચ્ચ, ધર્મ એવોત્તરો ભવેત્ । અસ્મિલ્લોકે પરે ચૈવ, ધર્માત્મા સુખમેધતે ॥૫૨॥

(શ્રી વેદવ્યાસ વિરચિત મહાભારત, શાન્તિપર્વ, અધ્યાય-૧૧)

✽ ન્યાયપ્રવૃત્તો નૃપતિરાત્માનમથ ચ પ્રજાઃ । ત્રિવર્ગેણોપસંધતે નિહન્તિ ધ્રુવમન્યથા ॥૬૭॥ ... વેણો નષ્ટસ્ત્વધર્મેણ, પૃથુર્વૃદ્ધઃ સ્વધર્મતઃ । તસ્માદ્ધર્મ પુરસ્કૃત્ય, યતેતાર્થાય પાર્થિવઃ ॥૬૯॥

(શુક્રનીતિ, અધ્યાય-૧)

✽ લેખ્યં યત્ર ન વિદ્યેત ન ભુક્તિર્ન ચ સાક્ષિણઃ । ન ચ દિવ્યાવતારોઽસ્તિ પ્રમાણં તત્ર પાર્થિવઃ ॥૨૬૬॥ નિશ્ચેતું યે ન શક્વાઃ સ્યુર્વાદાઃ સન્દિગ્ધરૂપિણઃ । સીમાદ્યાસ્તત્ર નૃપતિઃ, પ્રમાણં સ્યાત્ પ્રભુર્યતઃ ॥૨૬૭॥ સ્વતન્ત્રઃ સાધયન્નર્થાન્, રાજાઽપિ સ્યાચ્ચ કિલ્બિષી । ધર્મશાસ્ત્રાઽવિરોધેન, હ્યર્થશાસ્ત્રં વિચારયેત્ ॥૨૬૮॥ રાજામાતૃપ્રલોભેન, વ્યવહારસ્તુ દુષ્યતિ । લોકોઽપિ ચ્યવતે ધર્માત્કૂટાર્થે સમ્પ્રવર્તન્તે ॥૨૬૯॥

(શુક્રનીતિ, અધ્યાય-૪-રાજધર્મનિરૂપણ)

બાબતોમાં હસ્તક્ષેપ કરવાના તમામ અધિકારો છે, તે વાત ખૂબ જ ભયંકર અને ધર્મસત્તાના સંપૂર્ણ અસ્વીકારની છે. તેમાંથી જ મહાઅનર્થો ઊભા થયા છે. હકીકતમાં State has no power to dominate the religion. (ધર્મ પર અધિકાર ચલાવવાની રાજ્યને કોઈ સત્તા નથી.) હા, ધર્મસત્તા પણ રાજસત્તામાં માથું ન મારે. એ સમજે કે સામાજિક બાબતો તે રાજ્યનો વિષય છે, અમારો નહીં. ખાલી સલાહ લેવા આવે તો રાજ્યને ન્યાય-નીતિની યોગ્ય સલાહ ધર્મગુરુઓ આપે, પણ interference (દખલગીરી) ન કરે; કેમ કે બંનેનાં પોતપોતાના jurisdiction (કાર્યક્ષેત્ર) જુદાં છે. પરંતુ આપણે આજે એવા તબક્કે પહોંચી ગયા છીએ કે ઘરના જૈનો પણ શાસનના કે ગીતાર્થના અધિકારો માનવા તૈયાર નથી, તો પછી Stateની (સરકારની) વાત ક્યાં કરીએ ? જૈનો પણ શાસ્ત્રને ઉલાળિયાં કરી ન માને તેવા પેદા થયા છે, અરે ! સાધુઓ પણ શાસ્ત્રને નામંજૂર કરે તેવું વાતાવરણ થઈ રહ્યું છે. વાસ્તવમાં જૈનશાસનના બંધારણમાં જેને વિશ્વાસ ન હોય તેને જૈનશાસનમાં રહેવાનો હક્ક નથી. તમારી સૌથી વધારે કસોટી બંધારણના સ્વીકારમાં આવશે. આપણા બંનેના (સાધુ અને શ્રાવકના) rules અને regulations (કાયદા-કાનૂન) તેનાં અનુસારે આવશે. છેલ્લે તમારી પાસે લોકોત્તર ન્યાય પળાવવો છે, જેમાં તમારી અને આખી જીવસૃષ્ટિની સુરક્ષા, શાંતિ અને વિકાસ સમાયેલો છે. સુરાજ્ય પ્રજા પાસેથી કાયદા-કાનૂન પળાવી પ્રજાને આબાદ, સુરક્ષિત કરે, તેમ ધર્મસત્તાના શરણે જનાર પાસેથી ભગવાન લોકોત્તર ન્યાયનું પાલન કરાવી સૌની આબાદી, સુરક્ષા ફેલાવે, તે વાત આગળ આવશે. આ શાસનમાં સભ્ય બનવા માટે minimum (ઓછામાં ઓછું-લઘુત્તમ) શું જોઈએ ? તે પણ આવશે, અને ઉત્કૃષ્ટથી બધા જ નીતિ-નિયમો (કાયદા-કાનૂનો) પાળનાર કેવો હોય, તે પણ આવશે. Constitutionમાંથી (બંધારણમાંથી) જ બધા Laws, Acts (કાયદાઓ) તેની કલમ અનુસારે ઘડાય, તેમ દ્વાદશાંગીમાંથી જ બધી જિનાજા નીકળી છે. તે જેને જે લાગુ પડે તે પ્રમાણે પાલન કરવાની હોય છે. સંચાલન માટે અધિકારની વહેંચણી જે ગણધરો સ્વયં કરે છે તેમાં સંઘના સામાન્ય સભ્યો, સાધુ-સાધ્વી-શ્રાવક-શ્રાવિકા, વિશેષ પદાધિકારી ગણિ, પ્રવર્તક, સ્થવિર, ગણાવચ્છેદક, ઉપાધ્યાય, આચાર્ય, પ્રવર્તિની, મહત્તરા આદિ જે-જે છે, તે સર્વની ગોઠવણ શ્રીસંઘમાં તીર્થંકરની હાજરીમાં જ સમય અનુસારે ગણધરો દ્વારા થાય છે. ત્યાર પછી તેનાથી શાસનનું તંત્ર વ્યવસ્થિત ચાલે. પ્રભુ મહાવીરના શાસનનું તંત્ર પણ પાંચમા આરાની શરૂઆતનાં લગભગ ૬૦૦ વર્ષ સુધી સુબદ્ધ ચાલ્યું છે. અત્યારે આપણું વહીવટીતંત્ર અસ્ખલિત, અત્રુટિત નથી, તેથી સમજાવવા દૃષ્ટાંતો તે વખતનાં આપવાં પડશે. સુધર્માસ્વામીથી વજ્રસ્વામી સુધી શાસન અકબંધ રહ્યું છે. તે વખતનું રેખાચિત્ર સમજો તો કબૂલ કરવું પડે કે જરા પણ ગોલમાલ ન ચાલે તેવી રીતે ધર્મશાસનનું તંત્ર ત્રણે wing-પાંખ સાથે ત્યારે બરાબર ચાલતું હતું.

સિદ્ધં સિદ્ધત્થાણં, ઠાળમળોવમસુહં ઝવગયાળં ।
કુસમયવિસાસણં, સાસણં જિણાણં શ્રવજિણાણં ॥૧॥

(સન્નતિતર્ક પ્રકરણ૦ શ્લોક-૧)

અનંત ઉપકારી, અનંત જ્ઞાની શ્રી તીર્થંકર પરમાત્મા મહામંગલકારી અને સર્વોત્કૃષ્ટ એવા આ ધર્મતીર્થની સ્થાપના કરે છે.

‘ધર્મતીર્થનો મુખ્ય ઉદ્દેશ લોકોત્તર ન્યાય પ્રવર્તન દ્વારા જીવમાત્રને મોક્ષમાં મોકલવા તે છે :

તીર્થંકરનામકર્મના ઉત્કૃષ્ટ વિપાકોદયકાળમાં ભાવતીર્થંકરની પુણ્યાઈ પરાકાષ્ઠાની હોય છે. તેમનું આદેયનામકર્મ પ્રબળ પ્રવર્તનું હોય છે ત્યારે તેમનાથી આ ધર્મતીર્થની સ્થાપના કરાય છે. તેમના વચનની આદેયતાથી જ પ્રથમ દેશનામાં તેમને ગણધરો જેવા શ્રેષ્ઠ શિષ્યો મળે છે, જેમને પ્રતિબોધ પમાડી પ્રભુ સ્વયં તેમનામાં તીર્થસંચાલનની ક્ષમતા પેદા કરે છે. આવા ગણધરોને સ્થાપનાના પ્રથમ દિવસે જ તીર્થંકર આખું તીર્થ સર્વાધિકાર સાથે સુપ્રત કરે છે. ગણધરોને પણ શાસન ચલાવવા પાયામાં અંધારણ જોઈએ, જે દ્વાદશાંગીશ્રુતની રચના દ્વારા તેમણે કરેલ છે. વળી તીર્થંકરોએ તેને મહોરછાપ મારી ratify કરેલ (સંમતિ આપેલ) છે. આ દ્વાદશાંગીમાં અનેક વિષયોનું વર્ણન છે; સાથે-સાથે ધર્મશાસનની વ્યવસ્થા, દરેક અનુયાયીના અધિકારો, તેમ જ તેને પાળવાના નીતિ-નિયમો, ફરજો અને સામૂહિક સંઘવ્યવસ્થા આદિનું દાખલા-દલીલ સાથે વ્યવસ્થિત વર્ણન છે. આખા ધર્મતીર્થનો સંક્ષેપમાં મુખ્ય ઉદ્દેશ તો લોકોત્તર ન્યાય પ્રવર્તવવાનો જ છે. તે એટલો મહાન અને વ્યાપક છે કે આ દુનિયામાં કોઈ પણ હિતકારી પ્રવૃત્તિ કરનાર લોકકલ્યાણકારી સામાજિક સંસ્થા કે ધાર્મિક સંસ્થા હોય, પણ તેનું આવું વ્યાપક ક્ષેત્ર નહિ હોય. આ કારણે દુનિયાની તમામ હિતકારી પ્રવૃત્તિઓ અને તે કરનાર સંસ્થાઓના આદર્શો ધર્મસત્તાના ઉદ્દેશ પાસે વામણા લાગે. બીજી બધી સંસ્થાઓના આદર્શો આમાં સમાઈ જાય. દા. ત. આંખના સારા નિષ્ણાતો હોય અને તેમની પેનલ ભેગી થઈને મફત સારવાર માટે eye camp (આંખના રોગના નિદાન અર્થે યોજાયેલ વિશેષ કાર્યક્રમ) કરે, જેમાં આંખના રોગોના નિદાન-ઉપચાર હોય. તેના બદલે કોઈ બધા રોગોના નિષ્ણાતો હાજર કરાવી મોટે પાયે રોગનિદાન-ઉપચાર કેમ્પ કરે તો તેમાં eye campનો ઉદ્દેશ તો આવી જ જાય, ઉપરાંત બીજા

૧. કેવલમધિગમ્ય વિભુઃ, સ્વયમેવ જ્ઞાનદર્શનમનન્તમ્ । લોકહિતાય કૃતાર્થોઽપિ દેશયામાસ તીર્થમિદમ્ ॥૧૮॥
(વ્યા.) કેવલમિત્યાદિ । કેવલં નિરાવરણમ્, અધિગમ્ય પ્રાપ્ય, વિભુઃ સર્વગતજ્ઞાનાત્મા, સ્વયમેવ સ્વશક્ત્યૈવ, જ્ઞાનદર્શનં જ્ઞાનં ચ દર્શનં ચેતિ સમાહારદ્વન્દ્વઃ । અનન્તં પ્રવાહવિચ્છેદકાવરણહેત્વભાવાદન્તરહિતમ્ । લોકહિતાય લોકાનામાસન્નભવ્યાનાં હિતમભ્યુદયનિઃશ્રેયસે તદર્થમ્, કૃતાર્થોઽપિ સિદ્ધપ્રયોજનોઽપિ, इदं તીર્થં વર્તમાનપ્રવચનં દેશયામાસ ॥૧૮॥

(તત્ત્વાર્થસૂત્ર સંબંધકારિકા, શ્લોક-૧૮, મૂલ, ૩. યશોવિજયજી ટીકા)

અનેક camp સમાય; કારણ કે વ્યાપક ધ્યેયમાં બીજા નાના, પેટા ધ્યેયો અંતર્નિહિત થઈ જાય. ટૂંકમાં, વિશ્વમાં કોઈનું પણ હિત કરનારી તમામ પ્રવૃત્તિઓ અને તેના આદર્શો ધર્મતીર્થના આદર્શમાં સમાઈ જાય. બંધારણ જ એવા વિશાળ લક્ષ્યના પાયા પર ચણાયેલું છે જેમાં કશું સાટું બાકી ન રહે. વર્તમાન રાજ્યના બંધારણના preambleમાં (આમુખમાં) લખ્યું કે ભારતની પ્રજાને સમાન હક્ક, સમાન ન્યાય, સમાન તક અને સમાન આબાદીના ધ્યેયથી કાયદા-કાનૂનરૂપે નિયમો ઘડીએ છીએ, તેમ જૈનશાસનમાં આત્મા તરીકે જીવમાત્રની સમાનતાનો સિદ્ધાંત સ્વીકારાયો છે. રાજ્યના બંધારણમાં ખાલી equality to all citizensનો motive છે, (બધા જ નાગરિકોને સમાનતાનો ઉદ્દેશ છે) જ્યારે અહીં તો જીવમાત્રને સમાન બનાવવાનું ધ્યેય છે. તે માટે જીવો વચ્ચે પરસ્પર અસમાનતા દૂર કરી સૌને પૂર્ણ સમાન સુખી બનાવવા જ મોક્ષે મોકલવાની વાત છે; કારણ કે તે વિના બધી અસમાનતાઓ મટે નહીં. સંસારમાં પરસ્પરના અન્યાય-ભેદભાવ ભૂંસીને સૌને આત્મવિકાસની સમાન તક, સમાન ન્યાય, સમાન અધિકાર આપવાનો પાયામાં ઉદ્દેશ છે, જેને શાસ્ત્રરૂપી બંધારણનું preamble (આમુખ) કહી શકાય.

જિનની આજ્ઞામાં આવવાની પૂર્વશરત મોહ સાથેનો સંપૂર્ણ વિરોધ :

આખા વિશ્વમાં જીવસૃષ્ટિને પજવનાર મોહની અન્યાયી સત્તા છે, જે ગુંડા જેવી બદમાશ છે. તેની સામે ન્યાયપૂર્વક સાચું રક્ષણ આપી જીવોનું હિત કરનાર ધર્મસત્તા છે. તીર્થંકરોએ જ્ઞાનદૃષ્ટિથી સૃષ્ટિનાં સર્વ અનિષ્ટો અને દુઃખોનું મૂળ મોહથી ફેલાવાતા ત્રાસમાં જોયું છે. કોઈ પણ વ્યક્તિ મોહની પ્રેરણા કે વચ્ચે વિના દુષ્ટ વર્તન કરતી નથી. વળી સ્વયં પણ મોહના ત્રાસથી જ અંદરમાં રિબાઈને દુઃખી થાય છે. તેથી આ દુનિયામાં જીવોના પરસ્પરના અન્યાયનો કે પોતાનાં આંતરિક દુઃખોનો સંપૂર્ણ છેદ કરવો હોય તો તે જીવને મોહના પ્રભાવમાંથી મુક્ત કરવો તે જ સાચો ઉપાય છે, અને તે માટે ધર્મસત્તાના અનુયાયી બનનારે મોહ સાથે વિરોધ કેળવવો અનિવાર્ય છે. જેમ દેશના નાગરિક બનવું હોય તો તેણે દેશને વફાદાર રહેવું જોઈએ, અને જો વફાદાર રહેવા તૈયાર ન હોય તો તે દેશનો નાગરિક બનવા અધિકારી નથી. તે જ રીતે જેને મોહ સાથે વિરોધ નથી તે ધર્મસત્તાનો પ્રજાજન બની શકે નહીં. બધા માટે આ સામાન્ય નિયમ છે. આપણામાંથી જેને મોહની સત્તા ગમતી હોય, કર્મનું તંત્ર ફાવતું હોય, સતત તેની આજ્ઞા set થઈ (ફાવી ગઈ) હોય તેણે ધર્મસત્તાના શરણે આવવાની જરૂર નથી. જે દિવસે તમે કર્મથી કંટાળો, કર્મના સંકંજથી ત્રાસ પામો, મોહ અન્યાય કરે છે, પીડા આપે છે તેવું લાગે, તેમાંથી મુક્ત થવા ઇચ્છા પ્રગટે, તે દિવસે તમારે ધર્મસત્તાના શરણે આવવાનું છે. નવું રાજ્ય સ્થપાય તેમાં તેના પ્રજાજન બનવા જે પૂર્વશરત હોય તે પૂરી કરનાર જ તેનો પ્રજાજન બની શકે. વળી પ્રજાજન કે નાગરિક ન હોય તેને રાજ્ય કોઈ સવલતો પૂરી પાડતું

૧. ... પ્રકૃતે: પ્રયમવિપ્રિયેક્ષા ...

(યોગદૃષ્ટિસમુચ્ચય, શ્લોક-૨૫ ટીકા)

નથી. વિદેશી માણસોને પણ, જો રાજ્યની permissionથી (મંજૂરીથી) આવ્યા હોય તો રાજ્ય થોડી સવલતો પૂરી પાડે, પરંતુ એમ ને એમ ધૂસી ગયા હોય તેને કોઈ સવલતનો અધિકાર મળતો નથી. તેમ ધર્મક્ષેત્રમાં ધર્મસત્તાનું શરણ સ્વીકારવારૂપ શરત પૂરી કર્યા વિના આવેલાને અધિકાર-સુરક્ષા મળે તેવો નિયમ નથી. ભારતીય પ્રાચીન રાજાનીતિ પ્રમાણે મૂળભૂત અધિકારો પ્રજાને હોય, જેમાં આજીવન સલામતીની guarantee (બાંહેધરી) પણ છે; પરંતુ તેવા મૂળભૂત અધિકાર તેને જ મળે જે દેશનો નાગરિક બને. નાગરિક ન બનનારને એક પણ મૂળભૂત અધિકાર મળતા નથી. બધા fundamental rights citizenship (મૂળભૂત અધિકારો નાગરિકત્વ) સાથે સંકળાયેલા છે, તેમ અહીં ભગવાન ધર્મસત્તા કે ધર્મતીર્થ સ્થાપે, જેનું ગણધરો બંધારણ પ્રમાણે સંચાલન કરે, તેમાં સત્ય બનવા માટેની પહેલી શરત એ જ હશે કે જે વ્યક્તિ આને શરણે આવવા માંગે છે તે મોહની સત્તા - કર્મની સત્તામાંથી બહાર નીકળવા માંગે છે. તેણે શક્તિ-સંયોગ અનુસાર મોહ સામે સંઘર્ષ કરવો પડશે, તેની સાથે મૈત્રી નહીં ચાલે. તીર્થકરો મોહને જીતીને જ જિન (વિશ્વવિજેતા) બન્યા છે. તેમની આજ્ઞા-અનુશાસનમાં આવવું હોય તો તે અનુયાયીએ પણ મોહ સાથે વિરોધ કેળવવો જોઈએ. ^૧રાજ્યના દુશ્મન સાથે મિત્રતા કે પ્રીતિ દેશની ગદારી ગણાય, તે રાજ્યનો વફાદાર નાગરિક બનવા લાયક નથી. દેશદ્રોહીને રાજ્ય કોઈપણ પ્રકારની સલામતી-સુરક્ષા પ્રદાન કરતું નથી. ઊલટું તેના પર તો દંડરૂપે કડક પગલાં લે છે. તેમ મોહ સાથે વિરોધ એ તીર્થકરના ધર્મશાસનમાં સાચા પ્રવેશની અનિવાર્ય લાયકાત છે.

સભા : આવી કડક શરત રાખશો તો સંખ્યા ઘટી જશે.

સાહેબજી : સત્ય કે વાસ્તવિકતાના સ્વીકારમાં સંખ્યાનો પ્રશ્ન આવતો નથી. ભગવાને સંખ્યાની કદી ચિંતા કરી જ નથી. સુરાજ્ય સ્થાપવું હોય તો રાજા એ જ વિચારે કે સત્ય નાગરિકો પ્રજાજન બને. તેમાં જ રાજ્યની આબાદી છે, આખા ગામનો કચરો ભેગો કરવાનો નથી. વળી, ^૨ધર્મસત્તાને શરણે આવનારને સામાન્ય રક્ષણ નથી આપવાનું, આંતરિક અને બાહ્ય,

૧. રાજો રાષ્ટ્રસ્ય વિકૃતિ, તથા મન્ત્રિગણસ્ય ચ । ઇચ્છન્તિ શત્રુસમ્બન્ધાદ્યે, તાનુ હન્યાદ્ધિ દ્રાઙ્નૃપઃ ॥૧૧૧॥ નેચ્છેચ્ચ યુગ્મપદ્ધાસં, ગણદૌષ્ટ્યે ગણસ્ય ચ । એકૈકં ઘાતયેદ્રાજા, વત્સોઽશ્નાતિ યથા સ્તનમ્ ॥૧૧૨॥

(શુક્રનીતિ, અધ્યાય-૪-સુહદાદિપ્રકરણ)

* દુર્ગારાષ્ટ્રયોઃ કણ્ટકશોધનમુક્તમ્ । રાજરાજ્યયોર્વક્ષ્યામઃ । રાજાનમવગૃહ્યોપજીવિનઃ શત્રુસાધારણા વા યે મુખ્યાસ્તેષુ ગૃહપ્રણિધિઃ કૃત્યપક્ષોપગ્રહો વા સિદ્ધિઃ । યયોક્તં પુરસ્તાદુપજાપોઽપસર્પો વા યથા ચ પારગ્રામિકે વક્ષ્યામઃ । રાજ્યોપઘાતિનસ્તુ વલ્લભાઃ સહતા વા યે મુખ્યાઃ પ્રકાશમશક્યાઃ પ્રતિષેદ્ધું દૂષ્યાઃ, તેષુ ધર્મરુચિપાંશુદળં યંજીત ।

(કૌટિલીય અર્થશાસ્ત્ર, અધિકરણ-૫, અધ્યાય-૨)

૨. યત એવં ભવાજ્ઞાવતોઽપિ પ્રતિબન્ધઃ સમ્ભવી અતોઽત્રતિશયિતત્ત્વં કર્તવ્યતયોપદિશન્નાહ-

એવં ણારુણ સયા બુહેણ હોઅવ્વમપ્પમત્તેણ । પરિસુદ્ધાણાજોગે કમ્મં ણો ફલદ્ઃ રુદ્ધંપિ ॥૪૪॥

એવં=ભવાજ્ઞાપ્રાપ્તાવપિ પ્રતિબન્ધસ્ય કટુકવિપાકતાં જ્ઞાત્વા, સદા=સર્વદા, બુધેન-મુક્તિમાર્ગપ્રવૃત્તિલક્ષેણ ભવિતવ્યમપ્રમત્તેન= સર્વાતિચારપરિહારપરાયણેન, इत्थमेवाज्ञाशुद्ध्युपपत्तेः । તતઃ કિં સ્યાદિત્યાહ-પરિશુદ્ધાજ્ઞાયોગે=દીર્ઘકાલાઽઽદરનૈરંતર્યાસેવિત

ભૌતિક અને આધ્યાત્મિક, આભવ અને પરભવનું અને અંતે શાશ્વતકાળનું રક્ષણ આપવાનું છે. ધર્મસત્તા જે લાભ આપે તે તમારા રાજ્યબંધારણના મૂળભૂત અધિકારો કરતાં અનેક ગણા ઊંચા તેમ જ વિશાળ પાયા પર છે, માત્ર અનિવાર્ય પ્રાથમિક શરત આ જ છે. જેમ જેને આ દેશના પ્રજાજન રહેવું હોય તેણે બંધારણનું અમલીકરણ સ્વીકારવું જ પડે, પછી તે દેશનો વડાપ્રધાન હોય કે રાષ્ટ્રપ્રમુખ હોય. તેમણે તો જાહેરમાં પ્રતિજ્ઞા પણ સોગંદવિધિ વખતે લેવી જ પડે. જેની આ અમલીકરણ સ્વીકારવાની તૈયારી ન હોય એ આ દેશનો પ્રજાજન થવા લાયક નથી. ગણધરોએ દ્વાદશાંગીમાં સમગ્ર ધર્મશાસનનું બંધારણ મૂક્યું છે. તેથી જેને આ ધર્મતીર્થમાં પ્રવેશ કરવો હોય તેણે દ્વાદશાંગીના શબ્દ-શબ્દને માન્ય કરવાનો છે, તેમાં ફેરફાર કે ઓછું-વધું ન ચાલે. જેમ અત્યારે કોઈ કહે કે બંધારણની આ કલમના અમલને હું નથી સ્વીકારતો, તો તે કોર્ટમાં પણ ચાલે નહીં. દરેક પ્રજાજન માટે બંધારણના અમલીકરણનો સ્વીકાર ફરજિયાત છે, તે રીતે અહીં ધર્મશાસનમાં પણ છે.

જૈન તરીકેનો દાવો કરનાર કહે કે શાસ્ત્રમાં નથી માનતો, તો તેને જૈનસંઘમાં રહેવાનો અધિકાર નથી :

અત્યારે જૈનકુળમાં જન્મેલ, વર્ષોથી જૈન હોવાનો દાવો કરનાર, એવા જૈનો છે કે જે વાત-વાતમાં કહી દે કે હું શાસ્ત્રમાં નથી માનતો. પરંતુ જે આવું કહે તેને કાન પકડીને બહાર કાઢવા જરૂરી છે; કેમ કે હું શાસ્ત્રમાં નથી માનતો એવું કહેનારને જૈનસંઘમાં રહેવાનો right (અધિકાર) નથી, તે out-caste (નાત બહાર) થવો જોઈએ, તે ex-communicate (તેનો ધાર્મિક બહિષ્કાર) થવો જરૂરી છે, પછી તે સાધુ-સાધ્વી-શ્રાવક-શ્રાવિકા કોઈ પણ હોય. જેમ Congress કે Communist Partyના (કોંગ્રેસ કે સમાજવાદી પક્ષના) ઉદ્દેશો, મૂળભૂત policy (કાર્યનીતિ કે બંધારણ) જેને મંજૂર ન હોય, તે વ્યક્તિ તે partyમાં રહેવા હકદાર નથી. તેને party પણ disciplinary action (શિસ્તભંગના પગલા) તરીકે expel (બરતરફ) કરે તો કોઈ વાંધો ન ઉઠાવી શકે.

વિશુદ્ધાજ્ઞાસંપત્તૌ કર્મ=નિકાચનાવસ્થામપ્રાપ્તં જ્ઞાનાવરણાદિકં, રૌદ્રમપિ=નરકાદિવિહંબનાદાયકત્વેન દારુણમપિ, ન ફલતિ=ન સ્વવિપાકેન વિપચ્યતે યથા હિ નક્તં સ્વચ્છંદપ્રસરા અપિ શશાંકકરા ભગવતો રવેરુદયે નિષ્ફલત્વમેવ વિભ્રતિ તથાસ્વાભાવ્યનિયમાત્, તથા પરિશુદ્ધાજ્ઞાભ્યાસાદાત્મમાત્રપ્રતિબદ્ધમાનસાનામત્યન્તનિર્ગુણભવભ્રાન્તિપરિશ્રાન્તાનાં દારુણપરિણામ-મિથ્યાત્વાદિનિમિત્તોપાત્તમપ્યશુદ્ધં કર્મ ન સ્વફલમુપધાતું સમર્થં સ્યાદિતિ ॥૪૪॥

(ઉપદેશરહસ્ય, શ્લોક-૪૪ મૂલ-ટીકા)

1. 60. Oath or affirmation by the President. Every President and every person acting as President or discharging the functions of the President shall, before entering upon his office, make and subscribe in the presence of The Chief Justice of India or, in his absence, the seniormost Judge of the Supreme Court available, an oath or affirmation in the following form ...

(Article 60 of the Constitution of India)

સભા : શાસ્ત્રમાં ન માનનાર સાધુ-સાધ્વીને પણ બહાર કરી શકાય ?

સાહેબજી : હા, બહારકરી શકાય. અરે ! આચાર્ય પણ આવા હોય તો તેવા આચાર્યને પણ સંઘબહાર કરવા પડે. જેઓ ધર્મતીર્થમાં પ્રવેશવા માંગતા હોય તે સૌએ તેના બંધારણને શિરોમાન્ય કરવું જ પડે. જે આ કરવા તૈયાર નથી તેને આ સંસ્થામાં રહેવાનો અધિકાર નથી.

સભા : ચલાવી લેવા પડે તો ?

સાહેબજી : તો તે તંત્રની ખામી થઈ, જેનું વર્ણન આગળ આવશે.

અત્યારે તો તમારા મગજમાં નિયમ બેસાડવો છે કે તમે તમારી જાતને હૃદયથી જૈન માનતા હો તો ટૂંકમાં અર્થ એ છે કે તમે જિનના અનુયાયી બનવા ઇચ્છો છો. જિનનો અનુયાયી તીર્થકરે સ્થાપેલા ધર્મતીર્થનો સભ્ય બનવા લાયક છે. શ્રીસંઘના પ્રાથમિક સભ્ય બનનારે દ્વાદશાંગી તો શ્રદ્ધાથી સ્વીકારવી જ પડે. કદાચ તમારા જીવનમાં આ શાસનના બીજા કાયદા-કાનૂનનું ઓછું-વતું પાલન હોઈ શકે, જેટલું ઓછું પાલન કરો એટલા તમે દોષપાત્ર ગણાઓ. જેમ આ દેશની પ્રજાજન થનાર વ્યક્તિ કાયદાઓનું પાલન જેટલા અંશમાં કરે, ન કરે કે ભંગ કરે, તો તેટલા અંશમાં તે સજાપાત્ર જ ગણાય, છતાં તેટલામાત્રથી તે દેશનો નાગરિક મટી જતો નથી. અરે ! 'કોઈએ ચોરી કરી તોપણ તેનું citizenship (નાગરિકત્વ) ચાલ્યું ન જાય, રાજ્ય દંડ કરે, પગલાં લે, કેદી હોય ત્યારે પણ તેને નાગરિક તરીકેના મૂળભૂત civil rights (નાગરિક હકો) મળે જ છે. માટે જ જેલમાં કેદીને કોઈ શારીરિક ઈજા પહોંચાડે, નિર્દયતાથી કામ કરાવે, ખાવા-પીવાનું ન આપે, સ્ત્રીકેદી ઉપર બળાત્કાર આદિ કરે તો તે ગુના બદલ જેલના સંરક્ષકને દંડ ફટકારવાનું ચાણક્યે વિધાન કરેલ છે. તેવી રીતે આ ધર્મતીર્થનું જેણે શરણું સ્વીકાર્યું, જે તેનો પ્રજાજન-અનુયાયી રહેવા માંગે છે, તેણે ઉત્તમ નાગરિક બનવા ધર્મશાસનના પોતાને લાગુ પડતા તમામ કાયદા-કાનૂન પાળવા જોઈએ. જો પાળે તો સંપૂર્ણ મર્યાદામાં રહેનાર શ્રેષ્ઠ અનુયાયી, સભ્ય કહેવાય. ઓછા-વત્તા પાળે તો એટલા અંશે સજાપાત્ર કે દંડપાત્ર બને, છતાં સભ્ય-અનુયાયી તરીકે મટી ન જાય. તે ત્યારે જ મટે કે જ્યારે તે કહે 'હું આ શાસનના બંધારણને જ મૂળભૂત રીતે માનતો નથી.' તેવાનું સભ્યપદ રદ થવાપાત્ર છે. ધર્મસત્તા વિશાળ છે. શરણો આવેલા સૌને સમાવવા તૈયાર છે. કોઈ ભેદભાવની વાત નથી. આ ધર્મશાસનના

૧. બન્ધનાગારાધ્યક્ષસ્ય સંરુદ્ધકમનાસ્થાય ચારયતશ્ચતુર્વિંશતિપણો દણ્ડઃ । કર્મ કારયતો દ્વિગુણઃ । સ્થાનાન્યત્વં ગમયતોઽન્નપાનં વા રુન્ધતઃ ષણ્ણવતિદણ્ડઃ । પરિક્લેશયત ઉત્કોચયતો વા મધ્યમઃ સાહસદણ્ડઃ । ઘ્નતઃ સાહસઃ । પરિગૃહીતાં દાસીમાહિતિકાં વા સંરુદ્ધિકામધિચરતઃ પૂર્વઃ સાહસદણ્ડઃ । ચોરઢામરિકભાર્યા મધ્યમઃ । સંરુદ્ધિકામાર્યામુત્તમઃ । સંરુદ્ધસ્ય વા તત્રૈવ ઘાતઃ । તદેવાધ્યક્ષેણ ગૃહીતાયામાર્યાયા વિદ્યાત્ । દાસ્યાં પૂર્વઃ સાહસદણ્ડઃ । ચારકમભિત્ત્વા નિષ્પાતયતો મધ્યમઃ । ભિત્ત્વા વધઃ । બન્ધનાગારાત્સર્વસ્વં વધશ્ચ ।

एवमर्थचरान् पूर्व, राजा दण्डेन शोधयेत् । शोधयेयुश्च शुद्धास्ते, पौरजानपदान् दमैः ॥१॥

(કૌટિલીય અર્થશાસ્ત્ર, અધિકરણ-૪, અધ્યાય-૧)

અનુયાયી તો દેવ, મનુષ્ય, પશુ કે નારક સૌ બની શકે છે. મનુષ્યમાં પણ નાના-મોટાના ભેદ વિના સૌને અનુયાયી બનવાનો હક છે. માત્ર તેણે આ શાસનમાં વિશ્વાસ વ્યક્ત કરવો પડે. તેવા સૌને યોગ્ય અનુશાસન આપવું, યોગ્યતા અનુસાર અધિકારો આપવા અને તમામ પ્રકારનું રક્ષણ આપવું તે જવાબદારી ધર્મસત્તાની છે. પરંતુ જે એમ કહે કે ‘હું આ ધર્મશાસનના મૂળભૂત ઉદ્દેશો અને સિદ્ધાંતોને રજૂ કરનાર શાસ્ત્રોને જ માનતો નથી’, તેવી વ્યક્તિ શ્રીસંઘમાં રહેવાલાયક નથી. એટલું જ નહિ, પણ જ્યાં સુધી પશ્ચાત્તાપપૂર્વક માફી ન માંગે ત્યાં સુધી સંઘબહાર જ રાખવાનો, ફરી પ્રવેશ પણ ન અપાય. તમે જૈનશાસનમાં રહેવા માંગતા હો, જિનના અનુયાયી ‘જૈન’નું બિરુદ તમારે officially (સત્તાવાહી રીતે) જોઈતું હોય તો આ pre-condition (પૂર્વશરત) પાળવાની આવે. તમારે શ્રદ્ધારૂપે કબૂલ કરવું જ પડે કે ‘શાસ્ત્ર કહે છે તે મને મંજૂર છે’, જીવનમાં ઓછું-વધું પાળી શકો તેવું બને. પાલન તે secondary matter (ગૌણ બાબત) છે, પરંતુ મૂળભૂત તત્ત્વ કે આદર્શોને ક્યાંય અમાન્ય કરવા કે અશ્રદ્ધા વ્યક્ત કરવી તે ચાલે નહીં. “તમેવ સચ્ચં નિસ્સંકં જં જિણેહિં પવેઙ્ગં” આ કાયમની શરત છે. ^૧દ્વાદશાંગી ગણધરોએ રચી, છતાં અર્થથી તો તેમાં જિનેશ્વરદેવોએ કહેલું તત્ત્વ જ ગોઠવેલું છે. અહીં ધર્મશાસનમાં જિનેશ્વરદેવોનું કહેલું તત્ત્વ સત્યરૂપે સંપૂર્ણ શ્રદ્ધાથી સ્વીકારવાનું છે, વાક્ય-વાક્ય સ્વીકારવાનાં છે. અરે ! વાક્ય જ નહીં, શબ્દ-શબ્દ, અક્ષર-અક્ષર, એક કાનો, માત્ર, અનુસ્વાર કે હ્રસ્વ, દીર્ઘ પણ વધતો-ઓછો સ્વીકારવાનો નથી. કારણ કે as it is (જેમ છે તેમ) ન માનો તોપણ અનર્થ થઈ શકે છે. સંસ્કૃત, પ્રાકૃત ભાષામાં તો એક મીડું બદલાય તોપણ આખો અર્થ ફરી શકે છે. સાવકી માતાએ પત્રમાં ‘અધીયતામ્’નું ‘અંધીયતામ્’ કર્યું, તેમાં તો સમ્રાટ અશોકના દીકરા કુણાલની આંખો જતી રહી. તેથી શબ્દ, વર્ણ, માત્રાનો પણ આગ્રહ છે. હા, તીર્થંકરકથિત અર્થ ન બદલાતો હોય તેવા વર્ણ, અક્ષર, પદ કે વાક્યનો ફેરફાર એકાંતે નામંજૂર નથી; કારણ કે ગણધરોની પણ પરસ્પર દ્વાદશાંગી શબ્દથી જુદી હોય છે, છતાં ખુદ તીર્થંકરને કે આખા શ્રીસંઘને પણ તેવો શબ્દભેદ માન્ય જ હોય છે, રજૂઆતનો તફાવત કે પેટા નીતિ-નિયમોનો તફાવત કે ફેરફાર પણ માન્ય જ હોય છે. તેથી તેમાં શ્રદ્ધા-અશ્રદ્ધાની અહીં ચર્ચા નથી. માત્ર અર્થથી શાશ્વત દ્વાદશાંગીના સનાતન ઉદ્દેશો અને સિદ્ધાંતો અવશ્ય શિરોમાન્ય જોઈએ. જો તે તત્ત્વની શ્રદ્ધા સમજણપૂર્વક કે સમજણ વિના વિશ્વાસરૂપે ન હોય તો તે ચાલે નહીં.

સભા : અચલગચ્છમાં નવકારમાં એક શબ્દનો ફેર ક્યો છે ને ?

સાહેબજી : તે તફાવત શબ્દનો છે, અર્થનો નથી. અરે ! અહીં પ્રસ્તુતમાં તો અર્થ પણ

૧. યતો ભગવદર્હત્પ્રણીતં સકલમપિ દ્વાદશાઙ્ગાર્થમભિરોચયમાનોઽપિ યદિ તદ્ગદિતમેકમપ્યક્ષરં ન રોચયતિ તદાનીમપ્યેષ મિથ્યાદૃષ્ટિરેવોચ્યતે, તસ્ય ભગવતિ સર્વજ્ઞે પ્રત્યયનાશાત્ । તદુક્તમ્- પયમક્ષરં પિ ઇક્કં, પિ જો ન રોણ સુત્તનિદિદ્ધં । સેસં રોયંતો વિ હુ, મિચ્છદિદ્ધી જમાલિ વ્વ ।। (બૃહત્સં ૦ ગા ૦ ૧૬૭) ઇતિ ।

(દેવેન્દ્રસૂરિજી મ. સા. કૃત દ્વિતીય કર્મગ્રંથ શ્લોક-૨ સ્વોપજ્ઞ ટીકા)

શબ્દાર્થરૂપે નથી લેવાનો, સનાતન સિદ્ધાંત કે તત્ત્વરૂપ અર્થ લેવાનો છે, તેની શ્રદ્ધા એ પાયો છે. જિનશાસનના સભ્યપદ માટે minimum (લઘુત્તમ) ધોરણ સમ્યક્ત્વ છે.

સભા : દ્રવ્યસમ્યક્ત્વ ચાલે ?

સાહેબજી : હા, ચાલે. પૂ. ઉપાધ્યાયજી મહારાજાએ લખ્યું છે કે "તમેવ સચ્ચં નિસ્સંકં જં જિણેહિં પવેઙ્ગં" તેવો વિશ્વાસ પણ દ્રવ્યસમ્યક્ત્વ જ છે. સ્યાદ્વાદ નહીં ભણેલાને જિનકથિત તત્ત્વોની શ્રદ્ધા ઓઘથી જ છે, જે ભાવસમ્યક્ત્વ નથી. આ ધર્મતીર્થમાં વ્યવહારથી સમ્યક્ત્વ જોઈતું હોય તોપણ જિનકથિત તત્ત્વની શ્રદ્ધા તો જોઈએ જ, તે પૂર્વશરતમાં કોઈ બાંધછોડ નથી.

સભા : બહુ કડક કાયદો બતાવ્યો.

સાહેબજી : તમને પોલું ખેતર જોઈએ છે કે જેથી મનફાવે તેમ ચરી શકાય. અરે ! દુનિયાના કોઈપણ દેશમાં નાગરિક થવા જાઓ તો કાયદો તો આ જ છે. રાજ્ય તરફથી સુરક્ષા જોઈએ છે તો સાથે કોઈ શરત તો હોય જ ને ? અરે ! અમેરિકા જે વિદેશીઓને આવકારે છે તેમ કહેવાય છે, ત્યાં પ્રણ કોઈ એમ કહે કે મને અમેરિકાના બંધારણનું અમલીકરણ કે તેના કાયદા-કાનૂન જ મંજૂર નથી, તો તેને ત્યાંનું citizenship (નાગરિકત્વ) મળે ? કે તે હોય તોપણ આંચકી લે ? તેને જો નાગરિકપદ જોઈતું હોય તો કહેવું જ પડે કે અહીંના બંધારણ, કાયદા-કાનૂનને હું શિરોમાન્ય કરું છું. તે સિવાય રાજ્ય નવરું નથી કે ગમે તેને સુરક્ષા-સગવડો આપે. આમાં કડકાઈની વાત નથી, જે legitimate-કાયદેસર છે તે સમજવાનું છે. ભારતના કાયદામાં પણ આ જ વાત કરેલી છે. હા, આજની લોકશાહીમાં freedom of view (દૃષ્ટિબિંદુની સ્વતંત્રતા) છે. તેથી બંધારણનાં માળખાં કે કલમો અંગે પોતાનો જુદો અભિપ્રાય હોઈ શકે, પરંતુ તે પ્રવર્તમાન બંધારણની વફાદારીને overtake (ઉલ્લંઘન) કરે તેવો ન ચાલે. તેમ જિજ્ઞાસાબુદ્ધિથી સમજવા શાસ્ત્રમાં શંકા, પ્રશ્ન કરો તો તેનો બાધ નથી, પરંતુ મૂળભૂત તત્ત્વ પર જ અવિશ્વાસ જાહેર કરો તો તે ન ચાલે.

સભા : દ્વાદશાંગી શાસ્ત્ર સમજ્યા વિના blindly (આંધળિયાં) કરીને માન્ય કરવાનું ?

સાહેબજી : સમજવાની ભગવાને ના પાડી નથી, સમજીને સ્વીકારો તે તો બહુ ઉત્તમ છે; પરંતુ તમે જાતે અજ્ઞાન રહો, અને હિતકારી તત્ત્વ સ્વીકારવાની વાત આવે ત્યારે blindly follow (આંધળિયાં કરીને અનુસરણ) ન કરીએ તેમ કહો, તે વક્તા છે. તેમાં ગુમાવવાનું

૧. 10. Deprivation of citizenship. ... (2) Subject to the provisions of this section, the Central Government may, by order, deprive any such citizen of Indian citizenship, if it is satisfied that- ... (b) that citizen has shown himself by act or speech to be disloyal or disaffected towards the Constitution of India as by law established; ...

(Sec. 10(2)(b) of The Citizenship Act, 1955)

તમારે છે. તમારે સમજ વગર માન્ય કરવું પડે તો તેમાં તમારી ખામી છે, ભગવાનની નહીં. ગામડાનો ભરવાડ, જે દેશનું બંધારણ ભણ્યો નથી, તે કહે કે હું કેવી રીતે જાણ્યા વિના follow (માન્ય) કરું ? તો રાજ્ય કહેશે કે ભણ. જો ન ભણે તોપણ follow (માન્ય) તો કરવું જ પડશે. અરે ! દુનિયાના કોઈ પણ દેશમાં ‘હું બંધારણને જાણ્યા વગર, ભણ્યા વગર, સમજ્યા વગર તેનું અમલીકરણ શિરોમાન્ય ન કરું’ તેમ કહેનારને ત્યાંની સરકાર નાગરિક તરીકે માન્ય કરે ? તે તો કહે કે આ દેશમાં રહેવું હોય, સુવિધા જોઈતી હોય તો સમજીને કે સમજ્યા વિના પણ બંધારણને શિરોમાન્ય તો કરવું જ પડશે. તમારે શાસ્ત્ર સમજવાં હોય, તો સમજાવવા ધર્મગુરુઓ હાજર છે. આખી જિંદગી ભણો, વિચારો, convince (નિઃશંક) થાઓ, રસ્તો ખુલ્લો છે. પરંતુ જાતે જાણકાર ન થઈ શકો તો જાણકારના વચનથી પણ વિશ્વાસ તો મૂકવો જ પડે. દરેક ક્ષેત્રમાં રસ્તો આ જ છે. કાં જાણકાર બનો, કાં જાણકારને વિશ્વાસથી અનુસરો. કોઈ કહે કે હું વકીલ બનું નહીં અને વકીલની સલાહ પણ માનું નહિ, તો કાયદામાં સપડાશે. ડૉક્ટર બનું નહિ, અને નિષ્ણાત ડૉક્ટરની સલાહ પણ માનું નહિ, તો આરોગ્યમાં નુકસાન ભોગવશે. તે રીતે સાર્વત્રિક સમજવાનું. તેમ ધર્મક્ષેત્રમાં પણ અજ્ઞાન એ અસ્વીકાર માટેનું license (પરવાનો) નથી.

સભા : બંધારણમાં તો amendment (સુધારા-વધારા) થઈ શકે છે.

સાહેબજી : તેના core featureમાં (મૂળભૂત માળખામાં) સુધારો થઈ શકતો નથી. આખી parliament (સંસદ) ભેગી થાય તોપણ સર્વાનુમતે તેમાં ફેરફાર ન કરી શકે, તેવો ચુકાદો સુપ્રિમ કોર્ટનો પણ આવી ગયો છે. છતાં વર્તમાન રાજ્યનું બંધારણ તો બંધારણસભાએ ભેગા મળીને ઘડ્યું છે. તેના દાખલાથી પૂર્ણજ્ઞાનીના વચનરૂપ શાસ્ત્રમાં amendmentનો (સુધારણાનો) પ્રસ્તાવ ન મુકાય. હા, દ્વાદશાંગીમાં પણ fundamentals unchangeable છે (મૂળભૂત બાબતો બદલી ન શકાય તેવી છે), bye-laws (પેટાનિયમો) તો દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાળ-ભાવ પ્રમાણે બદલી શકાય છે. દ્વાદશાંગીરૂપ બંધારણમાં flexibility (પરિવર્તનશીલતા) કેટલી અને rigidity (અપરિવર્તનશીલતા) કેટલી તે પણ બંધારણમાં જ સ્પષ્ટ કરેલ છે. તેથી કોઈ amendmentની (સુધારણાની) ચિંતા કરવા જેવી નથી. આ વાત આગળ વહીવટીતંત્રના વર્ણનમાં આવશે. પ્રસ્તુતમાં તો વાત એટલી જ છે કે ‘પાંચમા આરાનો સંઘ હોય કે ચોથા આરાનો સંઘ હોય,

૧. તથા ચોક્તમ્-

તિથ્યયરે ભગવંતે, જગજીવવિયાળે તિલોઅગુરુ। જો ણ કરેઙ્ પમાણં, ણ સો પમાણં સુઅહરાણં।।૧૨૪।।

"તિથ્યયરેતિ। તીર્થકરાન્ ભગવતઃ "જગજીવવિજ્ઞાયકાન્" સર્વજ્ઞાનિત્યર્થઃ, ત્રિલોકગુરુન્ યો ન કરોતિ પ્રમાણં ન સ પ્રમાણં શ્રુતધરાણામ્।।૧૨૪।।

તિથ્યયરે ભગવંતે, જગજીવવિયાળે તિલોઅગુરુ। જો ડ કરેઙ્ પમાણં, સો ડ પમાણં સુઅહરાણં।।૧૨૫।।

"તિથ્યયરેતિ। તીર્થકરાન્ ભગવતો જગજીવવિજ્ઞાયકાન્ ત્રિલોકગુરુન્ યસ્તુ પ્રમાણં કરોતિ સ પ્રમાણં શ્રુતધરાણામ્।।૧૨૫।।

(ગુરુત્ત્વવિનિશ્ચય, દ્વિતીય ઉલ્લાસ, શ્લોક-૧૨૪-૧૨૫ મૂલ-ટીકા)

સાધુ-સાધ્વી હોય કે શ્રાવક-શ્રાવિકા હોય, સામાન્ય આરાધક હોય કે પ્રભાવક ધર્માચાર્ય હોય, જેને આ ધર્મશાસનના સત્ય તરીકે લાભ જોઈતા હોય તેણે દ્વાદશાંગી અર્થથી શ્રદ્ધેય કરવી જ પડશે. તેમાં કોઈ જ compromise (સમાધાન) કે alternative (વિકલ્પ) નથી. “શાસ્ત્રોમાં ઉપદેશેલું તત્ત્વ હું માનવા તૈયાર નથી, મને બુદ્ધિમાં બેસતું નથી તેથી હું ન સ્વીકારું, એમ ને એમ અંધશ્રદ્ધાથી મંજૂર કરવાની મારી ટેવ નથી, મારો સ્વતંત્ર આગવો અભિપ્રાય છે, હું દરેક વસ્તુ સ્વતંત્ર વિચારણાથી મૂલવું છું.” આવું બોલનારનો અહીં કોઈ class (સ્થાન) નથી. તમને તીર્થકરોના જ્ઞાન કે પ્રામાણિકતા પર શંકા હોય, વિશ્વાસ ન હોય તો તેમની પરીક્ષા, ઓળખ કરવાની છૂટ છે. શાસ્ત્રો પણ અસલી છે કે નકલી છે, શુદ્ધ છે કે ભ્રેષ્ઠભ્રેષ્ઠવાળાં છે તેની ચકાસણી કરવાની છૂટ છે, પરંતુ જે પૂર્ણજ્ઞાનીના વચનરૂપ નક્કી થાય તેની અર્થ-તત્ત્વરૂપે શ્રદ્ધા તો કરવી જ પડશે. જ્ઞાનીને કે જ્ઞાનીના વચનને ઓળખીને, સમજીને, ચકાસીને વિશ્વાસ મૂકો તેનો વાંધો નથી; પરંતુ ન ઓળખો કે ઓળખો, વિશ્વાસ તો મૂકવો જ પડશે, તેના વિના સાચો પ્રવેશ નથી.

સભા : કોઈ બત્રીસ આગમ કહે, કોઈ પીસ્તાલીશ કહે તો શું માનવાનું ?

સાહેબજી : આગમરૂપી શાસ્ત્રોનો સંપૂર્ણ કે વિભાગથી છેદ ઉડાડનાર દિગંબર અને સ્થાનકવાસી સાથે પૂર્વાચાર્યોએ સંઘવ્યવહાર તોડ્યો જ છે. તેથી ઉપલબ્ધ સમ્યગ્ શાસ્ત્રોને ન માનનાર સંઘમાં રહેવાલાયક નથી જ. છતાં એકાંગી બનવાનું નથી. ત્યાં પણ વ્યક્તિગત રીતે અનુયાયીમાં સમ્યક્ત્વ ન જ હોય એવું ન કહી શકાય; કારણ કે જે પૂર્ણજ્ઞાનીકથિત તત્ત્વને ખુલ્લા હૃદયથી પ્રામાણિકપણે સ્વીકારવા તૈયાર છે, તેવી સરળતા, તટસ્થતા અને તત્ત્વરૂચિ જેનામાં દૃઢ છે, તે ધર્મસત્તાનો સાચો અનુયાયી બનવા ચોક્કસ અધિકારી છે. તેવી વ્યક્તિને કદાચ કોઈ નાની વાતમાં અલ્પબુદ્ધિના કારણે કે ગુરુની ખોટી પ્રેરણાના કારણે ભૂલભરેલું સ્વીકારાયું હશે, તોપણ બાધ નથી. મૂળભૂત demand તો જિનકથિત પાયાના તત્ત્વની હૃદયપૂર્વકના શ્રદ્ધા-વિશ્વાસની છે, જેમાં ધર્મસત્તાના શાશ્વત આદર્શો અને મૂળભૂત સિદ્ધાંતો સમાયેલા છે. ૧પૂ. હરિભદ્રસૂરિએ લખ્યું કે “શ્વેતાંબર જ મોક્ષે જશે અને દિગંબર મોક્ષે નહીં જાય” તેવું અમે કહેતા નથી, પરંતુ જે પ્રામાણિક, તટસ્થ, તત્ત્વશ્રદ્ધાળુ હશે તે સમભાવને પામશે અને મોક્ષે જશે.

સભા : તેઓ કહે છે કે શાસ્ત્રો લુપ્ત થઈ ગયાં છે.

સાહેબજી : જે શાસ્ત્રો હાજર છે, તેની જ વિચારણા કરવી જરૂરી છે. દૃષ્ટિવાદ આખો તો અત્યારે સાંગોપાંગ ઉપલબ્ધ નથી, તેવું આપણે પણ માનીએ છીએ. માત્ર વર્તમાનમાં વિદ્યમાન જે શાસ્ત્રો છે, તે જો કષ-છેદ-તાપશુદ્ધ હોય તો અવશ્ય સર્વજ્ઞના વચનરૂપ જિનવચન જ છે, જે પરીક્ષાથી નક્કી થઈ શકે છે. અરે ! સાંખ્યદર્શન કે બૌદ્ધદર્શનના ગ્રંથોમાં પણ જો

૧. સેયંબરો ય આસંબરો ય બુદ્ધો ય અહવ અણ્ણો વા। સમભાવભાવિઅપ્પા લહહ મુક્ખં ન સંવેહો।।૩।।

(સંબોધપ્રકરણમ્ દેવસ્વરૂપઅધિકાર)

કોઈ વચન કષશુદ્ધિ આદિ પરીક્ષામાંથી ઉત્તીર્ણ થાય તો તેવા વચનને સર્વજનું વચન માનવામાં કોઈ બાધ નથી, તો પછી હાલમાં ઉપલબ્ધ પીસ્તાલીશ આગમ માનવામાં પ્રામાણિક જાણકારને શું વાંધો હોય ?

ધર્મસત્તાનો સર્વશ્રેષ્ઠ હિતકારી આદર્શ :

^૧અત્યારના ભારતના બંધારણનો ઉદ્દેશ - આ દેશના સર્વ નાગરિકોને સમાન અધિકાર, સમાન ન્યાય અને સમાન વિકાસની તકો આપવા, તેમ જ પરસ્પરના ભેદભાવ, અસમાનતા, શોષણ, અન્યાય દૂર કરવા અને egalitarian societyનું (તમામ સભ્યો માટે સમાન અધિકારો પ્રવર્તમાન હોય તેવી સમાજવ્યવસ્થાનું) નિર્માણ કરવાનો - છે. તેમ ધર્મતીર્થની સ્થાપનાનો ઉદ્દેશ પણ જગતના સર્વ જીવોમાં રહેલી અસમાનતા, ભેદભાવ, શોષણ, અન્યાય દૂર કરી, સદા માટે સમાનતા અને ન્યાયયુક્ત પૂર્ણ સુખી જીવન પૂરું પાડવાનો છે. જે જીવો આ ધર્મતીર્થનું શરણ સ્વીકારીને મોક્ષે ગયા તે બધા સંપૂર્ણ સમાન થઈ ગયા. ત્યાં કોઈ અન્યાય, શોષણ, અસમાનતા, ભેદભાવ નથી, આત્માનો પૂર્ણ વિકાસ અને પૂર્ણ આબાદી છે. સિદ્ધ ભગવંતોમાં કોઈ નબળો, અધૂરો, અવિકસિત નથી. આવા સર્વને સમાન અને પૂર્ણ વિકસિત બનાવવાના ઉત્કૃષ્ટ ઉદ્દેશથી ધર્મસત્તાની સ્થાપના છે. વળી, આ મહાન આદર્શ વાતોરૂપે ન રહે તે માટે, જેમ દેશમાં સમાનતા સ્થાપવા દરેક નાગરિકના મૂળભૂત અધિકારોને રાજ્ય માન્યતા આપે છે. દા. ત. right to live (જીવવાનો અધિકાર), right to livelihood (જીવનનિર્વાહનો અધિકાર), right to freedom (સ્વતંત્રતાનો અધિકાર), right to justice (ન્યાય મેળવવાનો અધિકાર) વગેરે અધિકારો દરેક નાગરિકને દેશમાં સમાન છે; તેમ અહીં પણ ધર્મશાસનમાં સર્વ જીવોનો જીવવાનો અધિકાર, સમાનતાનો અધિકાર, ન્યાય મેળવવાનો અધિકાર, વિકાસ કરવાનો અધિકાર આવા અનેક અધિકાર ભગવાને માન્ય કર્યા જ છે. આ જ ધર્મસત્તાની વિશાળતા, વ્યાપકતા દર્શાવે છે.

૧. WE, THE PEOPLE OF INDIA, having solemnly resolved to constitute India into a SOVEREIGN SOCIALIST SECULAR DEMOCRATIC REPUBLIC and to secure to all its citizens :

JUSTICE, social, economic and political; LIBERTY of thought, expression, belief, faith and worship; EQUALITY of status and of opportunity; and to promote among them all FRATERNITY assuring the dignity of the individual and the [unity and integrity of the Nation; IN OUR CONSTITUENT ASSEMBLY this twenty-sixth day of November, 1949, do HEREBY, ADOPT, ENACT AND GIVE TO OURSELVES THIS CONSTITUTION.

(Preamble of the Constitution of India)

* Supreme Court - in Sri Adi Visheshwara of Kashi Vishwanath Temple, Varanasi and Ors. Vs. State of U. P. and Ors. - [1997] 2 SCR 1086 - "The Constitution seeks to establish an egalitarian social order in which any discrimination on grounds of religion, race, caste, sect or sex alone is violative of equality enshrined in Articles 14, 15 and 16 etc. of the Constitution".

(Supreme Court in [1997] 2 SCR 1086)

રાજ્ય નાગરિકોને માત્ર અધિકારો આપી દે, તેટલાથી કામ ન ચાલે. તેના વ્યાવહારિક અમલીકરણ માટે રાજ્યને કાયદા-કાનૂન પસંદ કરવા પડે. તે વિના માત્ર કહી દે કે સૌને વાણીસ્વાતંત્ર્યનો અધિકાર છે, જેના નામથી કોઈ વ્યક્તિ બીજા નાગરિકોને અસત્ય ગાળો કે હલકાઈ કરવા ગંદી ભાષા બોલ્યા કરે તો તે ન ચાલે. તેથી દરેક અધિકાર, દરેક નાગરિક, બીજાના હકોને આઘાત કર્યા વિના ભોગવી શકે તે માટે રાજ્યે કાયદા-કાનૂનો કરવા જ પડે. તેમ ધર્મસત્તા સર્વ જીવોની સમાનતાના ઉદ્દેશથી સ્થાપ્યા પછી જીવમાત્રને equal rights (સમાન હક્કો) ધર્મશાસનમાં મંજૂર છે, પરંતુ તેને વ્યવહારમાં અમલીકરણ કરાવવા દ્વાદશાંગીરૂપ બંધારણનો મૂળભૂત માળખાને અનુરૂપ કાયદા-કાનૂનો કે જેને તીર્થકરની આજ્ઞા કહી શકાય તે પણ વિધિ-નિષેધરૂપે શાસ્ત્રમાં ગણધરો દ્વારા પ્રસ્થાપિત કરાયેલ છે. જેમ કે જેણે ધર્મના સાચા અનુયાયી બનવું હોય તેણે જીવનમાં આમ ન કરવું, આમ કરવું; હિંસા ન કરવી, અહિંસાનું પાલન કરવું; અસત્ય છોડવું, સત્યનું સેવન કરવું; ચોરી ન કરવી, માલિકની સંમતિથી જ દરેક વસ્તુ સ્વીકારવી-વાપરવી; અબ્રહ્મનો ત્યાગ કરવો, બ્રહ્મચર્યનું પાલન કરવું; ઇન્દ્રિયોના ગુલામ ન બનવું, ઇન્દ્રિયોનો જય કરવો; અશુભ ભાવ કોઈપણ સંયોગમાં ન સેવવો, શુભભાવમાં જ રહેવું; અજ્ઞાન-મિથ્યાજ્ઞાનને તિલાંજલી આપવી, સમ્યગ્જ્ઞાનની જ સતત આરાધના કરવી; મનમાં સદા વિરાગ કેળવવો, આવી હજારો-લાખો આજ્ઞાઓ છે. તેમાં ^૧અમુક આજ્ઞાઓ સર્વ સાધક માટે common (સર્વસામાન્ય) છે, જ્યારે ^૨અમુક વ્યક્તિભેદ, સંયોગભેદ, ભૂમિકાભેદથી જુદી જુદી છે. આ તમામ હિતકારી આજ્ઞાઓ જિનાજ્ઞા કહેવાય છે, જેનું પાલન તે જ ધર્મ છે. આ ધર્મ તમને સુરક્ષિત કરવા અને અન્યને તમારાથી સુરક્ષિત રાખવા છે અર્થાત્ તમારાથી બીજાને અન્યાય ન થાય તે રીતે તમને વૈશ્વિક ન્યાયમાં પ્રતિષ્ઠિત કરવા માટે છે. સુરાજ્યના કાયદા એવા હોય કે જેનું સંપૂર્ણ પાલન કરનાર શ્રેષ્ઠ સભ્ય નાગરિકથી પ્રજામાં કોઈને અન્યાય ન થાય, તેમ અહીં પણ ભોગવાનનો અનુયાયી પોતાને યોગ્ય સંપૂર્ણ જિનાજ્ઞાનું પાલન કરે તો તેના થકી કોઈ જીવને અન્યાય ન થાય. આવા આજ્ઞારૂપ સર્વ કાયદા-કાનૂન મૂળભૂત રીતે ગણધરોએ જ પ્રભુની હાજરીમાં દ્વાદશાંગીમાં નિશ્ચિત કરેલ છે, છતાં જેમ જેમ દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાળ-ભાવ બદલાય તેમ તેમ સાધકતા-બાધકતાનો વિચાર કરી પેટાકાયદાઓ બદલવાનો કે નવા બનાવવાનો અધિકાર પણ શાસ્ત્રજ ગીતાર્થોને આપેલ છે, જે ગીતાર્થો અવસરે-અવસરે ધર્મશાસનમાં legislative wingનું (કાયદા ઘડનાર પાંખનું) કાર્ય કરે છે. તેમને બંધારણના મૂળભૂત માળખાને અસર કરે કે નુકસાન કરે, તેમ જ ધર્મશાસનના મુખ્ય ઉદ્દેશને જ મારી નાંખે તેવો કાયદા-કાનૂનમાં

૧. किं बहुणा इह जह जह, रागद्वोसा लहुं विलिज्जंति। तह तह पयट्ठिअब्बं, एसा आणा जिणंदाणं।।

(गुरुतत्त्वविनिश्चय चतुर्थ उल्लास श्लोक-१६५/उपदेशरहस्य, श्लोक-२०१)

૨. 'ઓધેન=સામાન્યેન વીતરાગવચને=વીતરાગપ્રતિપાદિતેડપુનર્બન્ધકચેષ્ટાપ્રભૃત્યયોગિકેવલિપર્યવસાને તત્તચ્છુદ્ધસામાચારે।

(उपदेशरहस्य, श्लोक-२८ टीका)

(નીતિ-નિયમોમાં) ફેરફાર કરવાનો કોઈ અધિકાર નથી. પેટાનિયમોમાં કેટલી મર્યાદા સુધી દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાળ-ભાવ અનુસારે પરિવર્તન લાવી શકાય, અને ક્યાં ન લાવી શકાય, તેની મર્યાદા પણ દ્વાદશાંગીમાં જ નિશ્ચિત કરી દર્શાવેલ છે. આવા પરિવર્તનને શાસ્ત્રમાં જીતાચાર પણ કહેવાય છે. તેથી બંધારણમાં flexibility (પરિવર્તનશીલતા) કેટલી છે અને rigidity (અપરિવર્તન-શીલતા) કેટલી છે તે પણ પાયામાંથી જ સ્પષ્ટ અને સુનિશ્ચિત છે. રાજ્યોના નવા ઘડાતા બંધારણોમાં પણ ઘડવૈયાઓએ બોધપાઠ લેવા જેવી આ જૈનશાસનની ખૂબી છે. આ ગીતાર્થોની legislative wing (કાયદા ઘડનાર પાંખ) હરેક ગચ્છ, કુલ, ગણ, સંઘના સ્તરે હોવી જરૂરી છે. અને જેમ કેન્દ્રના કાયદા-કાનૂન કરતાં દરેક રાજ્ય અને છેક મ્યુનિસિપાલિટી કે ગ્રામપંચાયત સ્તરના કાયદા-કાનૂનો જુદા જુદા હોય છે, તેમ દરેક ગચ્છમાં કે કુલોમાં પણ પેટાનીતિ-નિયમો હિતકારી સંયોગોને લક્ષ્યમાં રાખી જુદા જુદા હોઈ શકે છે, 'તે-તે સ્થાનિક સંઘોની પણ મર્યાદાઓ જુદી-જુદી હોઈ શકે છે. પરંતુ હોય બધું જિનાજ્ઞા સંમત જ. તેમાં વિવાદ કરવો કે મતભેદો-બુદ્ધિભેદો ઊભા કરવા તે મૂર્ખતા છે. આ વાત જૈનશાસનની બંધારણની વ્યવસ્થા અને તેના કાયદા-કાનૂનની flexibility (જરૂરી ફેરફારો કરી શકવાની સંભાવનાઓ) જે સમજતા હોય તેવા નિપુણ ગીતાર્થને જ ખ્યાલ આવે, બીજા તો તેમનું અનુસરણ કરે તેમાં જ લાભ છે.

ધર્મસત્તાનું શરણ સ્વીકારવાનું અને સંપૂર્ણ સમર્પિત થવાનું બેરોમીટર :

આ ધર્મશાસનને પૂર્ણપણે સમર્પિત થવું તેનો અર્થ એ છે કે પોતાની ભૂમિકા પ્રમાણે પોતાને લાગુ પડતી તમામ જિનાજ્ઞાઓનું જીવનમાં સંપૂર્ણપણે પાલન કરે, તે માટે જીવન ન્યોચ્છાવર કરે, પોતાની મન-વચન-કાયાની શક્તિ જિનાજ્ઞાપાલનમાં જ વાપરે, તેમાં શક્તિ ન ગોપવે; કારણ કે તે મોહથી ત્રાસ્યો છે, કર્મસત્તાના સંક્રાંતિમાંથી છૂટવા માંગે છે, જે માટે સક્ષમ ધર્મસત્તા જ તેને દેખાય છે. તેથી રક્ષણ માટે તેને પૂરેપૂરા dedicate (સમર્પિત) થવું છે. આ રીતે સંપૂર્ણ સમર્પિત થનારો પ્રજાજન સામાન્ય જૈનથી આરંભીને આચાર્ય સુધીની કક્ષાની કોઈપણ વ્યક્તિ હોઈ શકે છે. માત્ર તેનામાં એટલી તૈયારી હોય કે મારે મને લાગુ પડતી તમામ

૧. સંઘાનુમાનનપ્રકારમેવાહ-

સંઘો મહાણુભાગો, અહં ચ વેદેસિઓ ઇહ સયં ચ । સંઘસમિદં ણ જાણે, તં મે સવ્વં ચમાવેમિ ।।૧૧૨।।
'સંઘોત્તિ' । સંઘઃ મહાન્ અનુભાગઃ-અચિન્ત્યા શક્તિરસ્યેતિ મહાણુભાગઃ, અહં ચ 'વૈદેશિકઃ' વિદેશવર્તી 'ઇહ' અસ્મિન્ સ્થાને ભગવતી 'સંઘસમિતિ' સંઘમર્યાદાં ચ સ્વયં ન જાને તતો યુક્તમયુક્તં વક્તું વા સર્વં 'મે' ભવતઃ ક્ષમયામિ ।।૧૧૨।।
યતઃ-

અન્નન્ના સમિદં, ઠવણા ચલુ તમ્મિ તમ્મિ દેસમ્મિ । ગીયત્થજણાઇન્ના, અદેસિઓ તો ણ જાણામિ ।।૧૧૩।।
'અન્નન્નત્તિ' । તસ્મિન્ તસ્મિન્ દેસે ચલુ અન્યાન્યા 'સમિતીનાં' સંઘમર્યાદાનાં સ્થાપના ગીતાર્થજનાચીર્ણા તતોહમદેશિક ઇહત્યાં સંઘમર્યાદાસ્થાપનાં ન જાનામિ તતઃ ક્ષમયતઃ શ્રુતોપદેશેનાહમપિ કિચ્ચિદ્વક્ષ્યે ।।૧૧૩।।

(ગુરુતત્ત્વવિનિશ્ચય, દ્વિતીય ઉલ્લાસ, શ્લોક-૧૧૨-૧૧૩, મૂલ-ટીકા)

જિનાજ્ઞાઓનું (કાયદા-કાનૂનનું) પાલન કરવું છે. 'આવા અનુયાયીને શાસ્ત્રમાં સંપૂર્ણ આજ્ઞાંકિત, સંપૂર્ણ સમર્પિત કહ્યો. તેવી વ્યક્તિના જીવનમાં કોઈ જીવ પ્રત્યે અન્યાયી વર્તન ન હોય અને તેને પણ કોઈના તરફથી અન્યાય ન હોય. તેવી સર્વ જીવ હિતકારી જીવનપદ્ધતિ તેના જીવનમાં સંપૂર્ણ જિનાજ્ઞાપાલનના કારણે હોય. ધર્મસત્તાને સમર્પિત થવાનું આ શ્રેષ્ઠ ધોરણ છે, જે સુરાજ્યના ઉત્કૃષ્ટ સભ્ય નાગરિક જેવું છે. ધર્મસત્તાનું શરણ સ્વીકારવું અને સંપૂર્ણ સમર્પિત થવું એ બેમાં આત્મ-જમીનનું અંતર છે. ધર્મશાસનના બંધારણરૂપ બધાં શાસ્ત્રોને શિરોમાન્ય કરે, તેના પ્રત્યે અટલ શ્રદ્ધા-વફાદારી દિલથી વ્યક્ત કરે, પરંતુ કાયદા-કાનૂન બધા ન પાળે તો તેણે શરણ સ્વીકાર્યું કહેવાય અર્થાત્ દેશનો નાગરિક કહેવાય, પણ સમર્પિત ન કહેવાય; કારણ કે હજી ઘણા કાયદા-કાનૂનનું પાલન કરતો નથી, અપરાધ કરે છે.

સભા : જિનાજ્ઞાને સંપૂર્ણ સમર્પિત જીવ બીજા જીવોને અન્યાય ન કરે તે બની શકે, પણ બીજા તેને અન્યાય ન કરે તેવું કેવી રીતે બને ?

સાહેબજી : બીજા તરફથી પણ ગણતરીમાં લઈ શકાય તેવો અન્યાય તેને ન જ આવે. શાસ્ત્રમાં લખ્યું છે કે જે સંપૂર્ણ જિનાજ્ઞામાં રહે તેના શુભ મનોરથો નિયમા ફળે. તેને કદી જીવનમાં આજ્ઞાપાલનના પ્રભાવે એવું વિઘ્ન આવે જ નહીં કે જે તેનો આત્મવિકાસ ઉથલાવે. તમને હજી આ ભૂમિકા, તેનું માનસ અને તેનો મહિમા ખબર નથી. Guarantee (પાકી બાંહેધરી) સાથે લખ્યું છે કે દેવા વિ તં નમંસંતિ જસ્ય ધમ્મે સયા મણો (જેમનું મન હંમેશ માટે ધર્મમાં હોય છે તેમને દેવો પણ નમસ્કાર કરે છે) અથવા તો અવિઘ્નસંપદાગમ (વિઘ્નરહિતપણે સંપત્તિઓનું આગમન) તેવો મહિમા દર્શાવ્યો છે.

સભા : ભગવાનને પણ ઉપસર્ગો થયા જ છે ને ?

સાહેબજી : ઉપસર્ગોએ ભગવાનની સાધનામાં કોઈ વિઘ્ન કર્યું જ નથી, ઉલટો સાધનામાં વેગ પૂર્યો છે. પ્રભુ મોટે પણ તેને અન્યાય કે વિક્ષેપ માનતા જ નથી, ઊલટું વિચારે છે કે કર્મનિર્જરાનું સારું સાધન આવ્યું. પ્રભુને જો એ ઉપસર્ગ ખરેખર સાધનામાં ઉપસર્ગકારી લાગે, તોપણ તે ત્યાં ને ત્યાં ટળી જાય; કારણ કે પ્રભુ તો સિદ્ધયોગી છે. તેમની ભૂમિકા સમજવા તમારે ફૂટપટ્ટી બદલવી પડશે.

૧. इयं सो महाणुभावो सव्वत्थवि अविहिभावचागेण। चरियं विसुद्धधम्मं अक्खलियाराहगो जाओ।।४१२।।
इत्येवमुक्तनीत्या संकाशजीवो महानुभावः समुद्धटितप्रशस्तसामर्थ्यः सर्वत्रापीहलोकफलेषु परलोकफलेषु च कृत्येष्वविधि-
भावपरित्यागेनानुचितप्रवृत्तिनिरोधरूपेण चरित्वा निषेव्य विशुद्धधर्मं श्रुतचारित्रलक्षणमस्खलिताराधको निर्वाणस्य
सञ्जातः।

(ઉપદેશપદ, શ્લોક-૪૧૨ મૂલ-ટીકા)

૨. एवं तद्विघातरहिताः अवन्ध्यपुण्यबीजत्वात् एतेषां स्वाश्रयपुष्टमेतत्, तथा अधिकानुपपत्तेः नातोऽधिकं पुण्यं, एवं
पापक्षयभावात् निर्दग्धमेतत्, तथाऽहेतुकविघातासिद्धेः सदा सत्त्वादिभावेन ४।

(हरिभद्रसूरिजी कृता ललितविस्तरा - धर्मनायकपदविवरण)

બાકી જેને જીવનમાં કોઈનું શરણ સ્વીકારવું નથી, કોઈને સમર્પિત થવું નથી, રખડતા ફરવું છે, અને અપેક્ષા રાખે કે મારા રક્ષણની જવાબદારી કોઈ લે, તો તે ન બને. વ્યવહારમાં પણ રખડતા ઢોરને રસ્તે ચાલતો માણસ પણ દોડી લે, ઉપરથી ચાબુક પણ ફટકારે, છતાં કોઈ માવજત કરવા તૈયાર ન થાય. જ્યારે પાળેલા ઢોરની માલિક પણ ચિંતા કરે જ છે.

રાજ્યમાં ઘણા નાગરિકો એવા હોય છે કે જે દેશના બધા કાયદા-કાનૂન પાળતા નથી, તો તે કાનૂનભંગની માત્રા અનુસાર અપરાધી છે, સજાપાત્ર છે; છતાં દેશ અને બંધારણને વફાદાર છે ત્યાં સુધી નાગરિક કહેવાય. તેને પણ રાજ્ય રક્ષણ વગેરે આપે. તેમ તમે પણ કહો કે આ ધર્મશાસનનું બંધારણ (દ્વાદશાંગી) મને માન્ય છે, પણ પાળવામાં નબળો છું, તો તમે પણ શાસનને શરણો છો, પરંતુ પૂરા સમર્પિત નથી. તેવું સમર્પણ તો ત્યારે જ કહી શકાય કે તમે તમારી ભૂમિકાની બધી જ કાયદા-કાનૂનરૂપ આજ્ઞાઓ શ્રદ્ધા સાથે જીવનમાં પાળવા, અમલ કરવા તૈયાર થાઓ. જે એવો અનુયાયી છે તે સંપૂર્ણ સમર્પિત છે, પછી ભલે તેની ભૂમિકા માર્ગાનુસારી, જૈન, સમ્યગ્દષ્ટિ, શ્રાવક કે સાધુની હોય, તેની ચર્ચા નથી.

શાસ્ત્રરૂપી બંધારણ સંપૂર્ણ સ્વીકારનાર જ શ્રીસંઘનો સાચો સભ્ય :

ધર્મશાસનનું શરણ સ્વીકાર્યા વિના સાચું સભ્યપદ નથી. શરણ સ્વીકારવા શાસ્ત્રરૂપી બંધારણ મંજૂર કરવું જ પડે. અત્યારે તમને સંઘમાં સભ્યપદનો નકરો ૧૦૦-૨૦૦ રૂપિયા ભરી દો તેથી સભ્યપદ આપી દે, તે ખાલી ઔપચારિક સભ્યપદની ફી છે, વાસ્તવિક સભ્યપદ આ બંધારણના સ્વીકારની શરત સિવાય મળે નહીં. ગમે તેવો અધર્મી હોય તોપણ ધર્મશાસનની આ શરત સ્વીકારે તો તેને પણ અનુયાયી તરીકે સ્થાન, રક્ષણ મળે. શાસ્ત્રમાં દૃષ્ટાંતો આવે છે કે આચારમાં ઘણી ખામીવાળા હોય, અરે ! ત્યાં સુધી ઉપાધ્યાયજી મહારાજ સાહેબનું વિધાન મળે કે સપ્તવ્યસની હોય, છતાં જો તેને શાસ્ત્ર મંજૂર છે તો તે શાસનમાં છે, અને જેને શાસ્ત્ર મંજૂર ન હોય તેવી મહાસદાચારી વ્યક્તિ પણ સંઘની બહાર છે. સપ્તવ્યસની પણ જો બંધારણ પૂરેપૂરું માને છે, શ્રદ્ધા-વફાદારી વ્યક્ત કરે છે, પરંતુ વ્યક્તિગત ખામી કે નબળાઈના કારણે પાપ છોડી શકતો નથી, તોપણ તેને અનુયાયી ગણ્યો છે. આ આપવાદિક caseની (કિસ્સાની) સીમા છે. તેનો દાખલો તમે ઊંધી રીતે ન લઈ શકો. Extreme (અંતિમ મર્યાદા) દર્શાવી છે. કોઈના જીવનમાં કોઈ મોટા દોષ-પાપ હોય, પરંતુ તે કહે કે જિનેશ્વરદેવનું કહેલું તત્ત્વ ગણધરરચિત શાસ્ત્રોરૂપે હું શ્રદ્ધાથી ૧૦૦ ટકા માન્ય કરું છું, તો તેને પણ lower levelનું (નીચલી કક્ષાનું) સભ્યપદ મળે; કેમ કે તે બંધારણનો સ્વીકાર કરવા તૈયાર છે. આ જ મોટામાં મોટું qualification (લાયકાત) છે. અહીં વ્યવસ્થાતંત્ર છે. જેમ દેશમાં કોઈ નાગરિક અનેક ગુના કરે, પરંતુ દેશને વફાદાર હોય તો તેને citizen (નાગરિક) તરીકેની સવલતો રાજ્ય આપશે, ભલે તેને ગુનાની સજા પણ કરશે. અપરાધી નાગરિકને રાજ્ય દંડ કરે છે, સાથે-સાથે તેની સંભાળ પણ લે છે.

સભા : રાજ્ય ફાંસીની સજા આપે તો શું સવલત મળે ?

સાહેબજી : ફાંસીની સજા જાહેર થયા પછી પણ જ્યાં સુધી તેનો અમલ નથી થયો ત્યાં સુધી તેના civil rights protect (નાગરિકહકોનું રક્ષણ) કરવાની જવાબદારી પણ રાજ્યની જ છે. અરે ! તે જેલમાં હોય ત્યારે કોઈ વ્યક્તિ તેને ઘાયલ કરી દે તો તે રાજ્ય પાસે વળતર પણ માંગી શકે છે, જે રાજ્યે ચૂકવવું જ પડે. જેને રાજ્યશાસનનું પણ આ વ્યવસ્થાતંત્ર સમજાયું નથી, તે ભાન વિના ગમે તેમ બોલે. ધર્મશાસનના પણ ધારાધોરણો સમજવા રાજ્યશાસનના માળખાની જાણકારી ઉપયોગી છે.

સભા : અપરાધીને રાજ્ય ચલાવી લે તો ?

સાહેબજી : રાજ્ય અપરાધની યોગ્ય સજા ન કરે તો તે રાજ્યતંત્ર ખામીવાળું ગણાય. ધર્મશાસનમાં તેવી ખામીનો પ્રશ્ન નથી; પરંતુ અત્યારે દંડ-સજા ફરમાવવાની વાત નથી, તે વાત ન્યાયતંત્રના વર્ણનમાં આવશે. જેમ નાનામાં નાના કાયદાનું પણ પાલન ન કરે તે વ્યક્તિ સજાને પાત્ર છે, છતાં રાજ્યમાં રહેવા લાયક છે, નાગરિક તરીકે રાજ્ય તેના મૂળભૂત અધિકારો અકબંધ રાખે છે; તેમ તમે પાલન ન કરી શકો તોપણ નક્કી કરો કે મને આ શાસન અને તેના ઉપદેશરૂપ શાસ્ત્રો as it is (જેવાં છે તે સ્વરૂપે જ) ફેરફાર વિના હિતકારી તરીકે માન્ય છે, તો તમે પણ ૮૪ લાખ જીવાયોનિરૂપ ભવચક્રમાં શાસનની છત્રછાયા હેઠળ સુરક્ષિત છો.

સભા : શાસ્ત્રની વાતમાં શંકા પડે તો ?

સાહેબજી : સમજવાના દૃષ્ટિકોણથી શંકા પડે, ન સમજાય તેથી શંકા પડે, જિજ્ઞાસાથી સમજવા પ્રશ્નરૂપે શંકા કરો તો તેમાં કોઈ વાંધો નથી; પરંતુ અવિશ્વાસબુદ્ધિથી શંકા કરો કે અસ્વીકાર કરો તો જ દોષ છે. જેમ દેશના કાયદા-કાનૂન ન સમજાય, તેના લાભ-નુકસાન બુદ્ધિમાં ન બેસે તો તમે તેના નિષ્ણાતોને પૂછી શકો છો; તેમ અહીં જાણવા-સમજવાની ના

૧. 21. Protection of life and personal liberty. No person shall be deprived of his life or personal liberty except according to procedure established by law"

(Article 21 of The Constitution of India)

* Civil rights protection even of thief/killer : "Convicts are not, by mere reason of the conviction denuded of all the fundamental rights which they otherwise possess. A compulsion under the authority of law, following upon a conviction, to live in a prison-house entails to by its own force the deprivation of fundamental freedoms like the right to move freely throughout the territory of India or the right to 'practise' a profession. A man of profession would thus stand stripped of his right to hold consultations while serving out his sentence. But the Constitution guarantees other freedoms like the right to acquire, hold and dispose of property for the exercise of which incarceration can be no impediment. Likewise, even a convict is entitled to the precious right guaranteed by Article 21 of the Constitution that he shall not be deprived of his life or personal liberty except according to procedure established by law".

(Supreme Court in D. Bhuvan Mohan Parnaik & Ors. Vs. State of Andhra Pradesh & Ors. AIR 1974 SC 2092)

નથી, ધર્મમાં બુદ્ધિના દરવાજા બંધ નથી રાખવાના, પણ ઉદ્ધતાઈથી કહો કે હું આ બધું માનતો નથી, મારે શાસ્ત્ર સાથે કોઈ લેવા-દેવા નથી, તમારાં શાસ્ત્ર તમને મુબારક. અરે ! એમ પણ કહે કે શાસ્ત્રો તો outdated (જૂનવાણી) થઈ ગયાં, આ જમાનો modern (આધુનિક) છે, તેમાં શાસ્ત્રની વાત ન ચાલે. આવું કહેનાર જૈનને એટલી ખબર નથી કે “મારા અભિપ્રાય પ્રમાણે ‘તીર્થંકરો આ યુગમાં outdated ગણાય;’” અને જેને તીર્થંકરો outdated લાગતા હોય તેણે તેમના ધર્મશાસનમાં રહેવાની શું જરૂર છે ? અત્યારે નહીં સમજનારા છતાં ડહોળનારા ઘણા છે, પણ તે યોગ્ય નથી. દેશના દરેક નાગરિકે બંધારણ કે બંધારણ અનુસારી કાયદા-કાનૂનને માન આપવું જ પડે. અરે ! કોર્ટમાં ગમે તેટલો સીનીયર વકીલ દલીલ કરતાં જે કહે તેને સ્થાપિત કરવા તેને પણ કાયદાની કલમ ટાંકવી પડે. તેના બદલે એમ કહે કે હું આ કાયદાને માનતો નથી, તેની સામે આ મારી સ્વતંત્ર દલીલ છે, તો જજ પણ તેને કોર્ટમાં ઊભો ન રાખે. અરે ! જજને જજમેન્ટ આપતી વખતે પણ બંધારણ અને કાયદાની કલમો ટાંકીને જ ઓર્ડર આપવો પડે છે. ટૂંકમાં સૌને બંધારણ મંજૂર કરવું પડે છે. તેમ તીર્થંકરના ધર્મશાસનમાં રહેનારે તીર્થંકરોનાં ઉપદેશોનાં શાસ્ત્રો મંજૂર કરવાં જ પડે, નહીં તો તેણે જૈનધર્મમાંથી રાજીનામું જ આપવું પડે. તમારે જૈનશાસન સ્વીકારવું ન સ્વીકારવું તે તમારી મરજીની વાત છે, ધર્મપસંદગી એ હરેક વ્યક્તિનો સ્વતંત્ર અધિકાર છે. જેને બીજો ધર્મ સાચો લાગે તો દિલથી તેને સ્વીકારી શકે છે. તેમાં રોક-ટોક નથી. પરંતુ જે ધર્મ સાચો લાગે તેને શ્રદ્ધા-પ્રામાણિકતાથી સ્વીકારવો જરૂરી છે. અડુકિયા-દડુકિયા બનવાની જરૂર નથી. ધર્મને શરણે આવવું હોય તો આવો, ન આવવું હોય તો ન આવો, પરંતુ આવો તો વફાદારી સાથે આવો.

આખા વિશ્વનો ઉદ્ધાર કરવા તીર્થંકરોએ પૂર્ણજ્ઞાનની સાધના કરી આ ધર્મશાસન સ્થાપ્યું છે. તેમના ઉપદેશોલા શાસ્ત્રમાં મૂળભૂત અવિશ્વાસ તે તેમના વ્યક્તિત્વ કે પૂર્ણજ્ઞાનમાં જ અવિશ્વાસ સૂચવે છે. તેથી આ મહાન દોષ-અપરાધના કારણે તેનો કરેલો ધર્મ પણ ફોગટ છે. ‘પૂ. હરિભદ્રસૂરિજીએ યોગબિદુ ગ્રંથમાં લખ્યું કે “જેને શાસ્ત્રો પર શ્રદ્ધા નથી તેનું ધર્મઅનુષ્ઠાન પણ અંધપ્રેક્ષા તુલ્ય વ્યર્થ છે, ફોગટ પુરુષાર્થરૂપ છે.” તમારી પણ શ્રદ્ધા જે દિવસે શાસ્ત્રમાંથી ખસી તે દિવસે તમારો પણ બધો ધર્મ પાણીમાં છે, ફોક છે. કદાચ તમને આ વાત વધારે પડતી લાગશે, પણ આમાં કોઈ અતિરેક નથી. રેનિલ્નવોએ અખંડ મહાવ્રતો પાળ્યાં, આજીવન તપ-ત્યાગ કર્યો, હજારો ગુણો કેળવ્યા, નિર્મળ બ્રહ્મચર્ય-સદાચાર સેવ્યા, પરંતુ તે બધું તેમના આત્મા માટે ફોગટ ગયું, માત્ર હલકા પુણ્યબંધનું કારણ બન્યું. આત્માના ઉત્થાનમાં સહાયક તેમનો

૧. ન યસ્ય ધક્તિરેતસ્મિંસ્તસ્ય ધર્મક્રિયાપિ હિ। અન્ધપ્રેક્ષાક્રિયાતુલ્યા, કર્મદોષાદસત્ફલા।।૨૨૬।।

(યોગબિન્દુ, શ્લોક-૨૨૬ મૂલ)

૨. વ્રતનિ ચીર્ણાનિ તપોઽપિ તપ્તં, કૃતા પ્રયત્નેન ચ પિષ્ઠશુદ્ધિઃ। અભૂત્કલં યત્તુ ન નિહનવાનામસદ્ગ્રહસ્યૈવ હિ સોઽપરાધઃ।।૮।।

(અધ્યાત્મસાર, અધિકાર-૧૪)

ધર્મ ન બન્યો. કારણ એક જ કે તેમણે બંધારણને ન માન્યું. શાસ્ત્રોરૂપી બંધારણ પ્રત્યે અવિશ્વાસ વ્યક્ત કરવો તે મહાન દોષ, મહાન અપરાધ છે. તરવું હોય તો જીવનમાં સાવધાન થઈ જાઓ. અત્યારે ઘણા જૈનો ધર્મ કરે છે, પણ મગજમાં એટલી બધી રાઈ ભરાઈ ગઈ હોય કે તેમને ધર્મશાસનના મૂળભૂત બંધારણ કે નીતિ-નિયમોની કોઈ પરવા નથી. ગમે ત્યાંથી આડા ફાટે, કહે કે અમારે શાસ્ત્ર સાથે લેવા-દેવા નથી. પરંતુ આ બરાબર નથી. જિનવચન પ્રત્યેનો મૂળભૂત અવિશ્વાસ ધર્મશાસનના પાયામાં પ્રહાર છે. તે કરવાથી આખું તંત્ર વિખેરાય. હા, બંધારણમાં જ નીતિ-નિયમોમાં દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાળ-ભાવ કે વ્યક્તિ આધારે જેટલી flexibility છે અર્થાત્ કાયદા-કાનૂનમાં જે પરિવર્તનશીલતા છે, જિનાજ્ઞામાં જ ભિન્નતા છે, તે પણ ન સ્વીકારે, અને સંદર્ભ વિના કોઈ એક જ જિનાજ્ઞાને જડની જેમ એકાંતે પકડે, તો તે પણ શાસ્ત્રના નામથી ઘવો કરવા જતાં વાસ્તવમાં તે શાસ્ત્રનો શ્રદ્ધાળુ નથી જ. ટૂંકમાં, બંધારણના અપરિવર્તનશીલ વિભાગરૂપ આદર્શો, તત્ત્વ, સિદ્ધાંતો as it is (જેવાં છે તે જ સ્વરૂપે) સ્વીકારવા રહ્યા, તેમાં અશ્રદ્ધા કે અવિશ્વાસ ચાલે નહીં. નિલ્નવોએ કોઈ ને કોઈ સિદ્ધાંતોમાં જ અવિશ્વાસ વ્યક્ત કર્યો. તેથી જ તેમની બધી લાયકાત, ગુણો નિષ્ફળ ગયા. જ્યારે બંધારણના પરિવર્તનશીલ વિભાગરૂપ આચાર, સામાચારી કે પૂરક નીતિ-નિયમો, તેમાં ગેરસમજ, પાલનનો અભાવ કે મતભેદ, તેવો અપરાધ નથી કે બધી આરાધના વ્યર્થ કરે; કારણ કે મૂળભૂત તત્ત્વની શ્રદ્ધાવાળો અપરાધી પણ હોય તોપણ તે શાસનને વફાદાર છે, તેથી તે ધર્મના શરણે છે, રક્ષણપાત્ર છે.

૧ભૂમિકા અનુસાર જિનાજ્ઞા જુદી-જુદી :

તીર્થંકરોએ સમસ્ત જીવસૃષ્ટિના હિતને લક્ષ્યમાં રાખી ઉન્નત આદર્શોવાળું ધર્મતીર્થ સ્થાપ્યું, જેમાં સમાનતાના સિદ્ધાંત અનુસાર અનુયાયી ન્યાય-સુરક્ષા પામે, તેનાથી કોઈનું શોષણ ન થાય કે તેનો કોઈ શોષક ન બને, તેવો ઉદ્દેશ દર્શાવ્યો. આ પવિત્ર ધ્યેયને સુસંગત કરવા સર્વ જીવોના ન્યાયી, સમાન અધિકાર સ્વીકાર્યા અને તેની રૂએ જીવવું હોય તો જીવવા માટેની આદર્શ જીવનપદ્ધતિ દર્શાવી. તે માટેના નીતિ-નિયમો, કાયદા-કાનૂન તે જ જિનાજ્ઞા છે, તે એવા હોય કે જે મૂળભૂત ઉદ્દેશોને અમલીકરણરૂપે ચરિતાર્થ કરે, ફલદાયી કરે. તે માટે દરેકની કક્ષા અનુસાર આગવી જીવનપદ્ધતિઓ દર્શાવવી પડે. આ જ જિનાજ્ઞાની અજોડતા છે કે

૧. એવમેતાનભિધાય સર્વેષ્વેતેષુ પ્રકૃતયોજનામાહ-

एएसिं णियणियभूमियाए उचियं जमेत्यऽणुद्वाणं । आणामयसंयुतं तं सव्वं चेव योगो ति ॥२१॥

'एतेषाम्'-अपुनर्बन्धकादीनां वीतरागान्तानां 'निजनिजभूमिकायाः'-तथाविधदशायाः 'उचितं' यदत्रानुष्ठानं तीव्रभावेन प्रापाकरणादिवीतरागकल्पान्तम् । किंविशिष्टम्? इत्याह-आज्ञामृतसंयुक्तम्, तथाविधकर्मपरिणतेरेव भावतस्तत्सिद्धेः ।

"तथाविधकर्मपरिणतिरेवाज्ञामृतसंयोगेऽन्तरङ्गमङ्गम्, बाह्याज्ञायोगस्यापि तन्निबन्धनत्वात्" इति विद्वत्प्रवादः । ततः किम्? इत्यत आह-तदनुष्ठानं सर्वमेव परमार्थमधिकृत्य योगः । इति गाथार्थः ॥२१॥

(योगશતક, શ્લોક-૨૧ મૂલ-ટીકા)

ધર્મતીર્થના શરણે આવેલા દરેક જીવ માટે ભૂમિકા અનુસાર હિતકારી આજ્ઞાઓ છે. તે બધી આજ્ઞાઓ ભૂમિકા અનુસાર જે વ્યક્તિ પાળે, પછી તે માર્ગાનુસારી હોય તો માર્ગાનુસારીને લગતી સર્વ આજ્ઞાઓ પાળે, તે જૈન હોય તો જૈનને યોગ્ય તમામ આજ્ઞાઓ પાળે, સમ્યગ્દૃષ્ટિ હોય તો તેની ભૂમિકાને અનુરૂપ સર્વ આજ્ઞાઓનું પાલન કરે, વ્રતધારી શ્રાવક હોય તો પોતાની કક્ષાને યોગ્ય પૂર્ણ આજ્ઞાનું આચરણ કરે અને સાધુ હોય તો સાધુની ભૂમિકા અનુસાર સતત આજ્ઞાપાલનમાં રહે. અપુનર્બંધકઅવસ્થાથી આરંભીને ચૌદમા ગુણસ્થાનક સુધીની તે-તે ભૂમિકા અનુસાર જિનાજ્ઞાઓ જુદી-જુદી છે. એક ભૂમિકાની આજ્ઞા બીજી ભૂમિકાવાળાને ત્યાજ્ય પણ હોય. તેથી તેનું સેવન તેના માટે અપરાધ પણ બને. જેમ કે દ્રવ્યપૂજાની શ્રાવક કે સમ્યગ્દૃષ્ટિને આજ્ઞા છે, સાધુને નિષેધ છે, પરંતુ કોઈપણ ભૂમિકાની આજ્ઞા સંપૂર્ણ ન્યાયી જીવનપદ્ધતિના ઉદ્દેશથી વિરુદ્ધ ન હોય. આ આજ્ઞાઓના તફાવત છતાં તેમાં રહેલું ગર્ભિત મહારહસ્ય છે. જેમ દેશમાં બધાને માટે સમાન કાયદા-કાનૂન નથી, અમુક વર્ગ કે અમુક પદાધિકારી માટે જુદા-જુદા કે ખાસ નીતિ-નિયમો હોઈ શકે, પણ તે સમાન ન્યાયના મૂળભૂત ઉદ્દેશને હાનિકર્તા નહીં, પણ પૂરક હોય તો જ વાજબી ગણાય; તેમ અંતે સર્વ જિનાજ્ઞાઓ લોકોત્તર ન્યાયની પોષક, પૂરક અવશ્ય હોય જ, ન હોય તો તે જેમ યોગ્ય કાયદો ન ગણાય તેમ આ સાચી જિનાજ્ઞા ન ગણાય. વળી એક ભૂમિકામાં પણ જુદા-જુદા સંયોગમાં રહેલ વ્યક્તિ કે જુદી-જુદી પાલનની શક્તિ ધરાવનાર વ્યક્તિની અપેક્ષાએ જિનાજ્ઞા બદલાય. તેથી જ સામાન્ય સમ્યગ્દૃષ્ટિ અને રાજા તરીકે બિરાજમાન સમ્યગ્દૃષ્ટિ, બંને માટે શાસ્ત્રમાં જિનાજ્ઞાઓ જુદી મળે. તેથી ભૂમિકાભેદે, સંયોગભેદે, વ્યક્તિભેદે જિનાજ્ઞાઓ જુદી-જુદી અવશ્ય હોય. આથી જે વ્યક્તિ માટે જે જિનાજ્ઞાઓ હોય તેનું જીવનમાં સંપૂર્ણ પાલન કરે, તો તે ગમે તે કક્ષામાં હોય, પરંતુ ધર્મશાસનનો સમર્પિત શ્રેષ્ઠ નાગરિક ગણાય.

લાખો જિનાજ્ઞાઓનો સાર - સર્વત્ર ઉચિત આચરણ :

રાજ્યમાં સામાજિક ન્યાયને લક્ષ્યમાં લઈને જમીન, સંપત્તિ, આવક, વ્યાપાર, ઉદ્યોગ, વાહનવ્યવહાર, કૌટુંબિક એમ અનેક ક્ષેત્રોમાં, જાતજાતના અને ભ્રાતભ્રાતના, પ્રાદેશિક તેમજ સ્થાનિક સ્તરે, હજારો પ્રકારના કાયદા-કાનૂનો અમલમાં હોય છે.. સામાન્ય સભ્ય નાગરિક કદાચ તે બધાનું જ્ઞાન, જાણકારી, અભ્યાસ ન કરી શકે, અરે ! કરવા જાય તોપણ તેમાં અટવાઈ જાય. તેનું ઊંડાણથી જ્ઞાન મેળવવું તે તો નિષ્ણાત વકીલો આદિનું કામ છે. પરંતુ રાષ્ટ્રના સભ્ય, સંસ્કારી નાગરિક તરીકે જીવવા માટે જેમ ટૂંકમાં તેને એમ કહી શકાય કે ‘બીજા નાગરિકોના હક્ક ન ઘવાય તે રીતે યોગ્ય વર્તણૂકથી જીવો તો તમે ક્યાંય અપરાધી ન બનો.’ તેમ ધર્મશાસનમાં સાચા, સમર્પિત અનુયાયી બનવા લાખો જિનાજ્ઞાઓનો સાર ટૂંકમાં એટલો જ કહી શકાય કે ‘સર્વ જીવો પ્રત્યે ઉચિત વર્તન કરવું’ તે જ તમામ આજ્ઞાઓનું પાલન

છે. બાકી ભૂમિકાભેદે, વ્યક્તિભેદે, સંયોગભેદે બદલાતી જિનાજ્ઞા શાસ્ત્રનિપુણ ગીતાર્થો જ જાણી શકે. સામાન્ય વ્યક્તિ તો તેમના યોગ્ય માર્ગદર્શન કે અનુશાસનથી જ પોતાને અનુરૂપ જિનાજ્ઞાઓને વિશ્લેષણથી ગ્રહણ કરી શકે. તમે પણ અટવાઓ નહીં તેથી જ ટૂંકમાં સારરૂપે લાખો જિનાજ્ઞાઓનો અર્ક એક વાક્યમાં એ જ કહ્યો છે કે 'સર્વત્ર ઉચિત આચરણ.' પૂ. 'હરિભદ્રસૂરિએ કહ્યું છે કે ઉચિત વર્તનમાં સંપૂર્ણ જિનાજ્ઞા, આખો મોક્ષમાર્ગ, યોગમાર્ગ, જ્ઞાનમાર્ગ સમાઈ જાય છે. 'વ્યક્તિ ગમે તે ભૂમિકામાં હોય, ગમે તે સંયોગોમાં હોય, પરંતુ જીવનમાં દરેક નિમિત્તોમાં પોતાને યોગ્ય બીજા જીવો પ્રત્યેનું ઉચિત વર્તન કરે તે સતત જિનાજ્ઞામાં જ છે.' તેને ધર્મરાજાનો કોઈ અપરાધ થતો નથી. તે બીજાને અન્યાય કરતો નથી અને ધર્મના પ્રભાવે તેને બીજા તરફથી અન્યાય પણ મળતો નથી. તેના જીવનમાં પોતાની કક્ષાને અનુરૂપ ન્યાયનું સંપૂર્ણ અમલીકરણ છે. અમારા સાધુજીવનમાં પણ જેટલી માનસિક, વાચિક, કાયિક અનુચિત પ્રવૃત્તિ આવે એટલા અમે જિનાજ્ઞાની બહાર, અને જેટલી ઉચિત પ્રવૃત્તિ હોય એટલા અમે જિનાજ્ઞામાં છીએ. જેટલું જિનાજ્ઞાનું પાલન એટલી લોકોત્તર સત્યતા, સંસ્કારિતા, ન્યાય છે. હું સંપૂર્ણ ઉચિત વર્તન કરું તો મારું જીવન સંપૂર્ણ ન્યાયી ગણાય, હું ધર્મશાસનને સંપૂર્ણ સમર્પિત કહેવાઈશ.

તમને સંક્ષેપમાં આખી જિનાજ્ઞાનું માળખું સમજાઈ જવું જોઈએ. જિનશાસનનું બંધારણ (દ્વાદશાંગી) જગતના તમામ જીવોને ઉન્નત ધ્યેય સુધી પહોંચાડવાના આદર્શથી રચાયું છે; જે વાતોમાં નથી, પરંતુ વાસ્તવિક અમલીકરણ માટે દરેક જીવને પોતાની કક્ષા, શક્તિ, સંયોગ અનુસાર આદર્શ જીવનપદ્ધતિ દર્શાવનારું છે, જે માટે શાસ્ત્રમાં ડગલે ને પગલે વિધિ-નિષેધ આવશે. વિધિ એટલે આ કરવું અને નિષેધ એટલે આ ન કરવું. અમારા સાધુ માટે શાસ્ત્રોમાં આવા આવા વિકટ સંયોગો હોય તો સાધુએ આમ કરવું પરંતુ આમ ન કરવું, એમ હરકોઈ સંયોગોમાં ઉત્સર્ગ-અપવાદ દર્શાવેલા છે. તમારે પણ વેપારમાં સામાન્ય સંયોગોમાં શું કરવું અને crisisમાં (કટોકટીમાં) શું કરવું તે ઉત્સર્ગ-અપવાદ શાસ્ત્રો રજૂ કરે જ છે. જિનાજ્ઞામાં લાખો ઉત્સર્ગ-અપવાદ છે. આ બધું સાંગોપાંગ ભણે એને ખબર પડે. ગીતાર્થને જિનાજ્ઞાનો સંપૂર્ણ બોધ છે. તેને અંતરથી પ્રતીતિ છે કે આ જિનાજ્ઞા સમગ્ર વિશ્વમાં unparallel (અજોડ) છે. જે એનું અનુસરણ કરશે તેના જીવનમાં સાચો ન્યાય આવશે. બીજા તરફથી પણ તેને ન્યાય

૧. સર્વાર્થેષૂચિતપ્રવૃત્તિલક્ષણમ્।

(યોગબિન્દુ, શ્લોક-૫ ટીકા)

✽ ઔચિત્યાડબાધા યોગ્યપ્રવૃત્તિલક્ષણા।

(યોગબિન્દુ, શ્લોક-૧૯ ટીકા)

✽ એતયો:-સંસારમુક્ત્યોર્વયાક્રમં યે 'ત્યાગાપ્તૌ(પ્તી??)' તયોઃ સિદ્ધ્યર્થ-નિષ્પત્તયે 'ઔચિત્યાનુસારિત્વં' ઇત્યુત્તરેણ યોગઃ। અન્યથૌચિત્યાનુસારિત્વમન્તરેણ તદભાવતઃ- સંસારમુક્ત્યોસ્ત્યાગાપ્ત્યભાવાત્ અસ્ય-પ્રસ્તુતસત્ત્વસ્ય કિમિત્યાહ 'ઔચિત્યા-નુસારિત્વં' ઉક્તરૂપં, અત્તં-અત્યર્થ 'ઇષ્ટાર્થસાધનં'-સમીહિતસકલપ્રયોજનસિદ્ધિકારિ પ્રવર્તતે।।૩૪૩।।

(યોગબિન્દુ, શ્લોક-૩૪૩ ટીકા)

મળવાનો ચોક્કસ ચાલુ થશે. અંતે કોઈ પણ જીવ સંપૂર્ણ ન્યાયમાં પ્રતિષ્ઠિત થઈને પૂર્ણ વિકાસ પામે તે જ ધ્યેય છે. આ લોકોત્તર ન્યાયનું અનુશાસન જે ધર્મતીર્થને સમજે તે જ સમજી શકશે.

તમે શ્રદ્ધાળુ જૈન તરીકે આ ધર્મતીર્થના સભ્ય-પ્રજાજન બની શકો છો, પરંતુ હજુ અપરાધમુક્ત છો ? કે સજાપાત્ર વફાદાર નાગરિક છો ? તે નક્કી કરવા તમારા જીવનમાં માપદંડ આ, કે જેટલું જિનાજ્ઞા વિરોધી વર્તન તેટલા તમે અપરાધી, અને જેટલું જિનાજ્ઞાનું પાલન તેટલા તમે અપરાધમુક્ત, સભ્યતા-સંસ્કાર-ન્યાયયુક્ત. તીર્થંકરોએ જગતને કર્મ, કર્મસત્તા અને મોહના સંકંજામાંથી બચાવવા રક્ષણરૂપે આ શાસન આપ્યું છે. આ સિવાય જીવમાત્રને આંતરદુઃખ, બાહ્યદુઃખ, ઇહલૌકિક દુઃખ, પારલૌકિક દુઃખ, દુર્ગતિની પરંપરામાંથી છૂટકારો કરાવનાર આ વિશ્વમાં કોઈ નથી. જીવમાત્ર મોહપ્રેરિત અન્યાયી વર્તનથી જ સ્વયં દુઃખ પામે છે, બીજાને દુઃખી કરે છે અને દુઃખની પરંપરા સર્જે છે. આ મોહનું જીવસૃષ્ટિ પર એકછત્રી સામ્રાજ્ય છે. તેની ચુંગાલમાંથી છોડાવનાર, મુક્ત કરનાર, તારનાર, ઉદ્ધારક આ ધર્મતીર્થ છે, તેવો તમને ભાવ થવો જોઈએ; તો જ તમને આ ધર્મતીર્થનું બંધારણ (દ્વાદશાંગી), તેનો આદર્શ મોક્ષ (પૂર્ણ સ્વાતંત્ર્ય), અને તેને પામવા આદર્શ જીવનપદ્ધતિ માટેના કાયદા-કાનૂનરૂપ વિશાળ જિનાજ્ઞાઓનું મૂલ્ય સમજાશે. તેના સ્વીકારમાં જ તમારા રક્ષણની guarantee (બાંહેધરી) દેખાશે. ફલતઃ તમે જિનાજ્ઞાના શ્રદ્ધાપૂર્વક ઉત્તમ આરાધક, પાલક બની શકશો.

સિદ્ધં સિદ્ધત્થાણં, ઠાળમળોવમ્મસુહં ઝવગયાણં ।

કુસમયવિસાસણં, સાસણં જિણાણં ધવજિણાણં ॥૧॥

(સન્મતિતર્ક પ્રકરણ૦ શ્લોક-૧)

અનંત ઉપકારી, અનંત જ્ઞાની શ્રી તીર્થંકર પરમાત્મા મહામંગલકારી અને સર્વોત્કૃષ્ટ એવા આ ધર્મતીર્થની સ્થાપના કરે છે.

૮૪ લાખ જીવાયોનિમાં ભ્રમતાં-ભ્રમતાં આપણો આત્મા પુણ્યપસાયે મનુષ્યભવ પામ્યો. આ ભવમાં તમને જન્મથી અનેક અનુકૂળતાઓ પણ પુણ્યથી મળી છે. બીજા ક્ષુદ્ર ભવોમાં હો, તો આવી સામાજિક-કૌટુંબિક-રાજકીય-આર્થિક અનુકૂળતાઓ મળે નહીં. મનુષ્ય હોવામાત્રથી તમને અનેક પ્રકારની સુરક્ષાઓ-સુવિધાઓ ઉપલબ્ધ થાય છે. મનુષ્યોમાં સામૂહિક સમજૂતીરૂપે આવી અનેક વ્યવસ્થાઓ છે જે પશુસૃષ્ટિમાં નથી. પશુઓમાં તો દરેક પશુને પોતાની જાતે પોતાનું રક્ષણ કરવાનું છે, બીજા પાસેથી તેને સહાય-રક્ષણ મળે તેવી વ્યવસ્થા તેમના માટે નથી. બિલાડી કે ઉંદરનું બચ્ચું જન્મે તો મા શરૂઆતમાં થોડી સાર-સંભાળ રાખે. પંખીઓમાં પણ થોડો સમય માતા-પિતા કદાચ રક્ષણ આપે. અરે ! ઘણી પશુયોનિઓમાં તો મા જ બચ્ચાંને ખાઈ જાય તેવી ભયાનક સ્થિતિ જનમતાં જ હોય છે. પશુઓમાં સંકટો પસાર કરી લાંબું જીવનારાં પુણ્યશાળી પશુઓ અમુક જ હોય છે, બાકી સીધી સુરક્ષાની વ્યવસ્થા તેમના માટે કોઈ હોતી નથી. જ્યારે અહીં મનુષ્યસૃષ્ટિમાં તો family right (કૌટુંબિક અધિકાર), national right (રાષ્ટ્રીય અધિકાર), social right (સામાજિક અધિકાર), human right (માનવ અધિકાર) એવા અનેક અધિકારનો ભોગવટો છે; પરંતુ તે માનવપૂરતો સીમિત છે, તેમાં બીજી જીવસૃષ્ટિને આવરી લેવામાં આવેલ નથી. જ્યારે સમસ્ત જીવસૃષ્ટિના અધિકારો મંજૂર કરવા, તેના ભોગવટા માટે પરસ્પરની ન્યાયી જીવનવ્યવસ્થા બતાવવી તે તો ધર્મશાસનનું કામ છે. ધર્મ કહેશે કે તમે માનવ છો, વધારે વિકસિત છો, વધારે બળવાન છો, તો નબળા જીવોને સાચવવાની તમારી જવાબદારી વધારે છે. જૈનધર્મ તો સર્વ જીવોના ન્યાયી હકોનો સ્વીકાર કરે છે. તેથી જ તેના અનુયાયી બનનાર દેવ, મનુષ્ય, પશુ કે નારક સૌને બીજા જીવોના અધિકારોને આઘાત ન પહોંચે તે રીતે જીવવાનો તે આદેશ આપે છે. અન્ય સર્વ જીવો સાથે ન્યાયથી જિવાય તેવી પોતપોતાની કક્ષા અનુસાર ન્યાયી જીવનપદ્ધતિ જૈનધર્મ ઉપદેશે છે. તેથી જ આજ્ઞારૂપે અનેક કાયદાઓનું પાલન જીવનમાં અમલીકરણરૂપે બતાવે છે. જે સમર્પિત થઈને પાળે તે નિર્દોષ જીવન જીવનાર જીવ ધર્મશાસનનો શ્રેષ્ઠ નાગરિક, અને જે જેટલી કાયદારૂપ આજ્ઞાઓ ન પાળે તેટલો તે અપરાધી, પ્રાયશ્ચિત્તરૂપ દંડપાત્ર. તીર્થંકરોની તમામ આજ્ઞાઓનો નિયોડરૂપ સાર એ જ છે કે સૃષ્ટિના સર્વ જીવો પ્રત્યે ઉચિત વર્તન કરવું. માનસિક, વાચિક કે કાયિક કોઈ પણ પ્રવૃત્તિમાં બીજાને અન્યાય થાય તેવું વર્તન નહીં કરવું. સંસારમાં જીવો સ્વાર્થથી પ્રેરિત થઈને બીજા સાથે અન્યાયી વર્તન કરે છે અને બદલામાં બીજા પાસેથી અન્યાય પામે છે. દુઃખ આપો

અને દુઃખ મેળવો એ વિષયકથી દુઃખમય સંસાર ચાલે છે, જેમાં ધરીરૂપે પ્રેરક બળ મોડ છે. તેની સામે બીજા પ્રત્યે ન્યાયી વર્તન આચરો, વળતરમાં પણ કુદરતના નિયમથી ન્યાય જ મળશે. વિશ્વવ્યવસ્થાના આ સિદ્ધાંત પર ધર્મની તમામ આજ્ઞાઓ સ્થપાયેલી છે.

સર્વવ્યાપી જિનાજ્ઞા : સર્વત્ર હિતકારી વર્તન, સર્વત્ર ઉચિત વર્તન :

૧ ધર્મશાસ્ત્રો વિધિ-નિષેધથી ભરપૂર છે, અનુયાયીને સતત જીવનમાં શું કરવા જેવું, શું ન કરવા જેવું, શું આચરવા જેવું અને શું છોડવા જેવું, તેનો વિભાગ દર્શાવે; સતત હેય-ઉપાદેયનો, કર્તવ્ય-અકર્તવ્યનો સાચો વિવેક બતાવે, તે જ હિતકારી શાસ્ત્રો છે. જેમ કે વ્યક્તિએ જીવનમાં પરિગ્રહ ભેગો કરવા જેવો નથી, કદાચ ભેગો કરવો જરૂરી બને તો તેમાં મમત્વનો ભાવ કેળવવા જેવો નથી. પરંતુ યોગ્ય કર્તવ્ય કે સત્કાર્યોમાં તેનો શુભભાવથી ઉપયોગ કરવો. એમ અહિંસામાં, સત્યમાં, ગંભીરતામાં, ક્ષમામાં અનેક પ્રકારના વિધિ-નિષેધ શાસ્ત્રો બતાવશે. આવા તમામ આદેશોનો ટૂંકમાં સાર એ જ હશે કે ગમે તે વ્યક્તિ, ગમે તે ભૂમિકામાં, ગમે તે સંયોગોમાં હોય પણ તેણે જીવમાત્ર પ્રત્યે ઉચિત વર્તન કરવું. આ આજ્ઞાના વિસ્તારમાં સાધુ, શ્રાવક, સમ્યગ્દષ્ટિ, જૈન, માર્ગાનુસારી તમામના આચાર આવી જાય, વિસ્તાર કરો તો ગ્રંથોના ગ્રંથો ભરાય, ઉત્સર્ગ-અપવાદથી વિચારો તો લાખો અને કરોડો આદેશો થાય. પણ તેમાં તમે મૂંઝાઈ ન જાઓ, અટવાઈ ન જાઓ તેથી સારાંશરૂપે વાત કરી કે ધર્મસત્તાના શરણે આવેલા તમામ અનુયાયીને એક સર્વવ્યાપી આજ્ઞા છે કે દરેક વ્યક્તિએ દરેક ક્ષેત્રમાં, દરેક કાળમાં, દરેક

૧. આજ્ઞારાધનાપ્તાદેશપાલનૈવ। એવમનેનૈવ પ્રકારેણ આજ્ઞાવિપરીતમપિ યદુચિતમનુષ્ઠાનં તદ્દ્રવ્યસ્તવ ઇત્યેવંલક્ષણેન દ્રવ્યસ્તવાધ્યુપગમે આજ્ઞાનુપાલનારૂપત્વાદુચિતસ્ય। ન હ્યાજ્ઞોત્તીર્ણમપ્યુચિતં ભવિતુમર્હતિ। ઇતિ ગાથાર્થઃ। ૧૭।

ઉચિતાનુષ્ઠાનસ્યાજ્ઞાનુપાલનારૂપત્વમેવ દર્શયન્નાહ-

ઉચિયં ચલુ કાયવ્વં સવ્યત્થ સયા ગરેણ બુદ્ધિમતા। ઇહ ફલસિદ્ધી ણિયમા એસ ચ્ચિય હોઈ આણં તિ। ૧૮।
વ્યાખ્યા-ઉચિતમેવ દેશકાલાવસ્થાદ્યપેક્ષયા સંગતમેવ। ચલુરવધારણે। કર્તવ્યં વિધેયં। સર્વત્ર સમસ્તે દેશે પાત્રે વા। સદા સર્વદા। નરેણ પુરુષેણ। નરગ્રહણં પ્રાણિમાત્રોપલક્ષણં, ધર્મોપદેશે નરાણાં પ્રાધાન્યાત્। બુદ્ધિમતા મતિમતા। બુદ્ધિવિકલો હિ ન તત્કર્તુ ક્ષમતે, બુદ્ધિવૈકલ્યાદેવ। અથ કસ્માદેવમુપદિશ્યત ઇત્યાહ-ઇત્યનેનોચિતકરણેન। ફલસિદ્ધિઃ સાધ્યનિષ્પત્તિઃ। નિયમાન્નિશ્ચયેન। સાધ્યશ્ચ મુખ્યવૃત્ત્યા મોક્ષાર્થઃ, તત્કારણતયા ધર્માર્થઃ, પ્રસંગતશ્ચેતરાવિતિ। પ્રકૃતાર્થયોજનાયાહ-એષેવાનન્તરોક્તા ઉચિતક્રિયા। ભવતિ વર્તતે। આજ્ઞા આપ્તોપદેશઃ, તત ઉચિતકરણમાજ્ઞારાધનેતિ સ્થિતં। ઇતિશબ્દઃ સમાપ્તાવુપપ્રદર્શને વેતિ ગાથાર્થઃ। ૧૮।

(પંચાશક પ્રકરણ, પંચાશક-૬, શ્લોક-૭ ટીકા, શ્લોક-૮, મૂલ-ટીકા)

૨. સાકલ્યસ્યાસ્ય વિજ્ઞેયા પરિપાકાદિભાવતઃ। ઔચિત્યાબાધયા સમ્યગ્યોગસિદ્ધિસ્તથા તથા। ૧૯।

...યા ઔચિત્યાબાધયા યોગ્યપ્રવૃત્તિલક્ષણા તયા કિમિત્યાહ સમ્યગ્યોગસિદ્ધિઃ-નિરુપચરિતયોગનિષ્પત્તિઃ। તેથા તથા-તેન તેનાપુનર્બન્ધકાદ્યનુષ્ઠાનારાધનારૂપેણ જાયતે ઇતિ। ૧૯।

(યોગબિન્દુ, શ્લોક-૧૯, મૂલ-ટીકા)

સંયોગોમાં, દરેક ભૂમિકામાં દરેક જીવ પ્રત્યે મન-વચન-કાયાથી દરેક પ્રકારે ઉચિત વર્તન, ન્યાયી વર્તન કરવું, જેમાં કોઈ સ્વાર્થ નહિ, સંકલેશ નહિ, અન્યાય નહિ, મારા-તારાનો ભેદભાવ નહિ તેવું હિતકારી વર્તન કરવું. આ જ સારભૂત જિનાજ્ઞા છે, આ જ યોગસાધના છે, આ જ મોક્ષમાર્ગ છે, આ જ અધ્યાત્મભાવ છે. આમાં આદિથી અંત સુધીનો સર્વ ધર્મ સમાય છે. આ ઉચિત વર્તન દેરાસર, ઉપાશ્રયમાં કે ધર્મસ્થાનકમાં જ કરવાનું છે, તેવું નથી. સંસારમાં પણ કુટુંબમાં, બજારમાં કે જીવનના બીજા કોઈ પણ ક્ષેત્રમાં સમજવાનું. દા. ત. તમારો એકનો એક દીકરો છે, જે તમને પપ્પા, પપ્પા કરી આવીને ખોળામાં બેસે, ત્યારે તમને વહાલ-અનુરાગ થાય તોપણ શાસ્ત્ર કહેશે કે તમે માનસિક અનુચિત વર્તન કર્યું; કારણ કે તમને બધા જીવો સરખા લાગતા નથી. તમારા મનમાં મમત્વ નિમિત્તક ભેદભાવ છે. જ્યારે લોકોત્તર ન્યાયમાં તો જીવમાત્ર પ્રત્યે સમાન ભાવ છે. ઉચિત વર્તન શબ્દ નાનો છે, તેના ગર્ભમાં ઘણી ગંભીર, સૂક્ષ્મ ન્યાય-તટસ્થતાની વાતો છે. તેના સંપૂર્ણ પાલન માટે ઉત્કટ જાગ્રતિ અને તીવ્ર સમર્પણભાવ જોઈએ.

સભા : આપે તો કહેલું કે શરણે હોય તેનું ધ્યાન રાખવાનું, તો બાળક મા-બાપને શરણે જ છે ને ?

સાહેબજી : હા, ધ્યાન રાખવાની ના નથી, મમત્વ-રાગ કરવાની ના છે. રૂડો, રૂપાળો, વિનયી દીકરો હોય, લાડથી ખોળામાં બેસી જાય, ત્યારે પણ એમ વિચારો કે ૮૪ લાખ જીવાયોનિમાં ભ્રમતાં-ભ્રમતાં આ જીવ અહીંયાં આવ્યો છે, અમે બંને કર્મના સંયોગોથી ભેગા થયા છીએ, આ પણ જીવ છે, બીજાના દીકરા પણ જીવ જ છે. હા, આ જીવ તમારા શરણે છે, તેથી તેના પ્રત્યેનું તમારું કર્તવ્ય વિશેષ આવે. તમારે તેની હિતચિંતા વિશેષ કરવાની જવાબદારી છે. છતાં ન્યાયસર વિચારીએ તો બધા જ જીવ ચેતન છે. તેમાં એક પર મમત્વ અર્થાત્ મારો, મારા સુખનું સાધન, અને બીજો પરાયો, એવો મનમાં ભેદભાવ યોગ્ય નથી. તે ભેદભાવ જ અન્યાય સૂચવે છે.

સભા : પણ અમે ક્યાં બીજાને નુકસાન કરીએ છીએ ?

સાહેબજી : તમને જેના પર રાગ હોય તેને જેની સાથે વાંધો પડે તેને તમે અન્યાય કરવાના. તમારો દીકરો પાડોશીના દીકરા સાથે ઝઘડીને આવે ત્યારે તમારો રાગ તમને તમારા દીકરાનું ખોટું ખેંચવા પ્રેરણા કરશે. અરે ! દીકરા પર રાગ હોય અને તેને મચ્છર કરડે તો તમને મચ્છર પર દ્વેષ થશે. મમત્વ દોષ તટસ્થબુદ્ધિથી હિતચિંતા કરવા દેતો નથી.

સભા : અમે અમારા બાળકને વહાલ ન કરીએ જ્યારે બીજા છોકરાને એનાં માતા-પિતા વહાલ કરતાં હોય તે અમારું બાળક જુએ તો તેને કેવું લાગે ?

સાહેબજી : મેં તમને વહાલ કરવાની ના પાડી નથી, રાગ કરવાની ના પાડી છે. ઋષભદેવ ભગવાને ગૃહસ્થજીવનમાં પોતાનાં સંતાનોને એવું વાત્સલ્ય આપ્યું છે કે અત્યારના

કોઈ બાપ ન આપે. પુત્રોના હૃદયમાં પ્રભુનું સ્થાન કેવું છે તે જાણવા એક પ્રસંગ કહું. 'પ્રભુ જ્યારે રાજપાટ ત્યાગ કરી દીક્ષા લેવા વિચારે છે ત્યારે મોટા પુત્ર ભરતને બોલાવીને રાજ્ય સ્વીકારવા કહે છે. ત્યારે ભરત કહે છે કે આપ જંગલમાં જશો તો હું જંગલમાં આપની સાથે આવીશ, પણ તમને છોડીશ નહીં. તમારા ચરણની સેવામાં મને સ્વર્ગનું સામ્રાજ્ય છે. રાજમહેલ કરતાં આપના સાંનિધ્યમાં મને વધારે સુખ મળશે. એમ કહી રહે છે. વિચારો, પિતા માટે પુત્રના હૃદયમાં કેવાં સ્થાન, સદ્ભાવ, ભક્તિ હશે ! ઋષભદેવે પુત્રોને ભરપૂર વાત્સલ્ય આપ્યું છે.

તમે સંસાર માંડ્યો છે તો સંસારમાં જવાબદારી અદા ન કરવી, કર્તવ્ય ચૂકી જવું, ફરજમાંથી છટકી જવું તેવી પ્રભુની આજ્ઞા છે જ નહીં. તમે દીક્ષા લો તો જુદી વાત છે, બાકી તમાર ઘરે જન્મેલા દીકરાને વાત્સલ્ય ન આપવું, પાલન-પોષણ ન કરવું તેવું અમે કહેતા જ નથી. ભગવાન કહે છે કે મા-બાપ બન્યા ત્યારથી તે સંતાનના પાલન-પોષણની તેમ જ તેના ભૌતિક, નૈતિક, ધાર્મિક વિકાસની તમારા પર જવાબદારી છે. સંતાનને શરીર નિરોગી ન રહે, યોગ્ય પોષણ ન મળે તે રીતે રાખો તોપણ તમને પાપ લાગે. તેને ખવડાવી-પીવડાવી માવજત કરી વાત્સલ્યપૂર્વક મોટો કરવાનો છે, તેનો નૈતિક, સાત્ત્વિક વિકાસ કરવાનો છે, ધર્મનો બોધ કરાવી આત્મિક વિકાસ કરવાનો છે. આ જાળવી તમે યોગ્ય સમયે, યોગ્ય રીતે સંતાન પ્રત્યે વહાલ કરો તેનો નિષેધ નથી, પરંતુ તેના પ્રત્યે મોહ-મમત્વ કેળવી બીજા જીવો પ્રત્યે ભેદભાવની વૃત્તિ રાખો તે અનુચિત વર્તન છે.

સભા : ભેદભાવ વગરનો રાગ ન હોઈ શકે ?

સાહેબજી : ભેદભાવ વગરનો અને પાછો રાગ ! આ દુનિયામાં રાગ હોય અને ભેદભાવ ન હોય તેવું જોયું નથી. રાગનો અર્થ જ પક્ષપાત. જ્યાં attach (આસક્ત) થયા ત્યાં partial approach (પક્ષપાતી અભિગમ) આવવાનો છે. મધ્યસ્થ શબ્દનો અર્થ મધ્યમાં રહેવું, એટલે કે રાગ અને દ્વેષની વચ્ચે રહેવું તે માધ્યસ્થ, તટસ્થતા (neutrality). રાગ કે દ્વેષ બેમાંથી કોઈ પણ બાજુ જાઓ તો પક્ષપાત છે. સર્વ જીવો પ્રત્યે સમાન ભાવ રાખવાની ભગવાન જે આજ્ઞા કરે છે તે પોતે સ્વયં જીવનમાં આચરીને બતાવી છે. તેથી જ આ આજ્ઞાનું પાલન અઘરું છે, પણ અશક્ય નથી. તીર્થંકરોએ ઉપદેશમાં એ જ દર્શાવ્યું છે કે રાગ-દ્વેષમાંથી જે દુનિયામાં સર્વ

૧. આજૂહવદથ સ્વામી, સામન્તાદીન્ સમન્તતઃ । ભરતં બાહુબલ્યાદીન્સ્તનયાનિતરાનપિ । ૧૧ । પ્રભુર્બખાષે ભરતં, રાજ્યમાદત્સ્વ વત્સ ! નઃ । વયં સંયમસામ્રાજ્યમુપાદાસ્યામહેઽધુના । ૧૨ । સ્વામિનો વચસા તેન, સ્થિત્વા ક્ષણમધોમુખઃ । પ્રાજ્જલિર્ભરતો નત્વા, જગદૈવં સગદ્ગદમ્ । ૧૩ । ત્વત્પાદપદ્યપીઠાગ્રે, લુઠતો મે યથા સુખમ્ । રત્નસિંહાસને સ્વામિન્નાસીનસ્ય તથા નહિ । ૧૪ । ત્વદગ્રે ધાવતઃ પદ્ભ્યાં, યથા મમ સુખં વિભો ! । સલીલસિન્ધુરસ્કન્ધાધિરૂઢસ્ય તથા નહિ । ૧૫ । ત્વત્પાદપદ્મકજચ્છાયાનિલીનસ્ય યથા સુખમ્ । જાયતે મે સિતચ્છત્રચ્છાયાચ્છત્રસ્ય નો તથા । ૧૬ । ત્વયા વિરહિતઃ સ્યાં ચેત્, તત્ કિં સામ્રાજ્યસમ્પદા ? । ત્વત્સેવાસુખદુઃખાભ્યે, રાજ્યસૌખ્યં હિ બિન્દુવત્ । ૧૭ ।

(ત્રિષષ્ટિશલાકાપુરુષચરિત્ર પર્વ-૧, સર્ગ-૩)

પ્રકારના ભેદભાવ ચાલુ થાય છે, તમામ અન્યાયોનું સર્જન થાય છે. તમે બીજા જીવો પ્રત્યે રાગ-દ્વેષથી પ્રેરાઈને અન્યાયી વર્તન કરો છો, બદલામાં સામેથી અન્યાય મેળવો છો. અનંત કાળથી આ રફતાર ચાલુ છે. મોહનું કામ જ આ છે કે તમને દુષ્ટ બનાવી દુષ્ટ પ્રવર્તન કરાવે. તમારી મનોવૃત્તિ જ એવી સંકલિષ્ટ થાય કે તમને તમારા હક્કો જ દેખાય. અરે ! હક્કથી અધિક સ્વાર્થ જ દેખાય, જ્યારે બીજાના legitimate rights (યોગ્ય હક્ક) પણ ન દેખાય. આ જ અપરાધનું મૂળ છે. સંપૂર્ણ જિનાજ્ઞામાં રહેવું હોય તેણે સતત જીવમાત્ર પ્રત્યે ઉચિત વર્તન રાખવું પડે. પછી તે ગમે તે ભૂમિકામાં રહેલો હોય, પરંતુ સર્વ જીવો પ્રત્યે ઉચિત વર્તનની આ આજ્ઞા તો તીર્થંકરોની બધા માટે છે. થોડુંક પણ અનુચિત વર્તન તમારા જીવનમાં આવે એટલે તેટલા પ્રમાણમાં તમે જિનાજ્ઞામાંથી બહાર નીકળ્યા ગણાઓ. એકાદ જીવ પ્રત્યે પણ માનસિક, વાચિક, કાયિક કોઈપણ પ્રકારનું અનુચિત વર્તન કરો તો તેટલો આજ્ઞાભંગરૂપ અપરાધ છે. તમારો દાવો એ છે કે પેલો મને સંભળાવી જાય તો હું પણ કાંઈ ઓછો નથી, તેને સવાયું સંભળાવું. આમાં તમારું વલણ એ જ છે કે એ નાગો થાય તો હું ડબલ નાગો થાઉં. કોઈ ખોટું કરે તો તેની સામે ડબલ ખોટું કરવાનો તમને જાણે હક્ક છે.

સભા : અન્યાયને રોકવો તો જોઈએ ને ?

સાહેબજી : આ રીત તો મૂર્ખાઈની પરાકાષ્ટા છે. અન્યાયને રોકવા ડબલ અન્યાય કરવાનો ? તમારું કહેવું એ છે કે પેલા સામે સવાયો અન્યાય કરું તો અન્યાય રોકાય. પરંતુ અન્યાય, અન્યાયથી રોકાય કે ન્યાયથી રોકાય ? ક્રોધથી ક્રોધ શાંત થતો નથી, વેરથી વેર શમતું નથી, આગથી આગ ઠરતી નથી, પરંતુ તમે ઊંધો નિયમ સ્વીકાર્યો છે.

સભા : કહેવાય છે કે કાંટો કાંટાને કાઢે.

સાહેબજી : અરે ! તે તો સંયોગવિશેષમાં કળાવિશેષથી બને, બાકી એક કાંટો વાગ્યા પછી બીજો કાંટો વગાડો તો નવો ઘા અને નવી વેદના થાય.

સભા : ક્રોધ ન કરીએ તો બધા દબાવે.

સાહેબજી : સાચી વાતમાં મક્કમ રહેનારને કોઈ દબાવી ન શકે. બીજાથી તમારું હિત ન જોખમાય તે માટે માત્ર તમારે મક્કમ કે કડક બનવાનું છે, નહીં કે ક્રોધની આવશ્યકતા છે. ક્રોધ ભળે, આવેશ આવે એટલે તમારું balance (સંતુલન) જાય, જેમ-જેમ ગુસ્સો વધશે, તેમ-તેમ તમે તમારી જાતથી out of control (કાબૂ બહાર) થશો. કાબૂ બહાર વર્તનારાઓનું વર્તન વાજબી ન હોય. જાત પરના કાબૂ ગુમાવેલાનું વર્તન પણ વાજબી હોય તો પછી ગાંડાઓનું ગાંડપણ ગેરવાજબી કેમ ? તમારા મગજ પર તમારો કંટ્રોલ ન હોય તો તમારામાં અને ગાંડામાં ફરક શું ?

સભા : તે permanent (હંમેશના) ગાંડા છે.

સાહેબજી : આ કહે છે કે હંમેશનો ગાંડો જ ગાંડો ગણાય, કામચલાઉ ગાંડા બનીએ તો

વાંધો નહીં. પરંતુ સમાજમાં કોઈને મહિના કે છ મહિના માટે પણ scizophrenia (ગાંડપણનો રોગ) થાય તો તેને હોસ્પિટલમાં જ દાખલ કરે છે કે તેવી treatment (સારવાર) આપે છે. તમારું કે બીજાનું હિત ન જોખમાય તેવો પ્રશસ્ત કોધ તમે જીવનમાં શીખ્યા નથી. શાસ્ત્રમાં જે પ્રશસ્ત કોધનું વર્ણન આવે છે તેની તમને ઓળખાણ નથી. પ્રશસ્ત કોધમાં અકળામણ ન હોય. બળાપો, ભાન ભૂલી જવું, આવેશ સવાર થઈ જવો, સામાનું બૂરું કરવાની મનોવૃત્તિ ખીલવી, ઉશ્કેરાટ વ્યાપી જવો, તે બધું પ્રશસ્ત કોધમાં નથી; પરંતુ સ્વસ્થતાથી સામી વ્યક્તિ પાસે યોગ્ય કામ કરાવવું છે, તેથી તે માટે જરૂરી હોય તો સખ્તાઈ કે કડકાઈથી વાત કરે તે પ્રશસ્ત કોધ છે. તેમાં સામી વ્યક્તિ પ્રત્યે હિતબુદ્ધિ નષ્ટ થતી નથી. ધર્મચાર્યને લાગે કે કઠોર થયા વિના શિષ્યને ભૂલથી પાછો વાળી શકાય તેમ નથી, તો કડક થઈને ધમકાવે પણ ખરા; છતાં તે વખતે તેમના મનમાં શિષ્ય પ્રત્યે દ્વેષબુદ્ધિ નથી, હિતચિંતા છે, વાત્સલ્ય છે. લોકમાં પણ માતા દીકરાના ભલા માટે કડક થાય તેથી માતાનું વાત્સલ્ય સુકાતું નથી. પ્રશસ્ત કોધમાં કડકાઈ કે સખ્તાઈભર્યું વર્તન જ હોય છે, બાકી હિતચિંતા કે વાત્સલ્ય જતું નથી. તેથી જ શાસ્ત્રમાં વિનયી શિષ્ય માટે કહ્યું છે કે તે વિચારે કે ભૂલના અવસરે ઉત્તમ ગુરુ કડક ન થાય, હિતશિક્ષા ન આપે, તેનો અર્થ એ કે ગુરુના હૃદયમાંથી મારું સ્થાન ગયું. અત્યારે તમારું ધ્યાન કેમ કોઈ નથી રાખતું ? અરે ! ઉત્તમ ગુરુઓના તો કોધને પણ પુણ્યપ્રકોપ કહ્યો છે. તમારું પુણ્ય જાગતું હોય તો જ તમારી કોઈ સામાન્ય ચિંતા પણ કરે; તો તમારા આત્માની સાચી હિતચિંતા તો સદ્ગુરુ ક્યારે કરે ? તમારું કેટલું મહાન પુણ્ય હોય તો. પરંતુ તમને આવા અવસરે પણ કદાચ એવું સ્ફુરે કે ગુરુ મહારાજ સ્વયં કહે છે કે ગુસ્સો ન કરવો, અને પોતે જ ગુસ્સો તો કર્યા કરે છે. તેથી જ અપાત્રને હિતશિક્ષા આપવામાં પણ કાંઈ લાભ નથી. બાકી પ્રશસ્ત કોધમાં અંદર પૂરો કન્ટ્રોલ, બેલેન્સ હોય છે. અંદરનો કન્ટ્રોલ ટેમ્પરરી ગુમાવો કે પરમેનેન્ટ ગુમાવો, પરંતુ મગજ પરના કન્ટ્રોલ વિનાના ગાંડા જ ગણાઓ. ગાંડાને ભાન નથી એટલે ગમે તેમ વર્તન કરે છે, તેમ તમે પણ આવેશમાં ભાન વિનાના બની બેફામ વર્તન કરો ત્યારે દશા સરખી જ છે, તે વાસ્તવિકતા તમે ભૂલી જાઓ છો. અરે ! તમને કદી એવો વિચાર આવે કે મારા પ્રત્યે એણે ગુસ્સો કર્યો તો તે અન્યાય કહેવાય, તો હું તેના પર ગુસ્સો કરું તો હું અન્યાયી કેમ ન કહેવાઉં ? સામી વ્યક્તિ ભૂલ કરે તેથી તમને ભૂલ કરવાનો અધિકાર નથી મળતો. સામસામી ભૂલોની પરંપરા કે અન્યાયનો બદલો અન્યાયથી જ વાળો તો તેનો કોઈ અંત નથી. અત્યારે યુદ્ધો ચાલે છે, તો સમજદાર માણસો લખે છે કે આ નવા ત્રાસવાદીઓ વધારવાનું પગલું છે. આનો અંત ક્યારેય ન આવે. વ્યવહારમાં પણ માનો કોઈએ ભૂલ કરી તો તેનાથી સવાઈ ભૂલ કરો તેથી તમે ડાહ્યા કે શાણા નથી કહેવાતા.

સભા : અનુચિત વર્તન કરનાર સાધુ કરતાં સંપૂર્ણ ઉચિત વર્તન કરનાર મિથ્યાદૃષ્ટિ ઊંચો કહેવાય ?

સાહેબજી : આ ઊંચા-નીચાની વાત નથી. એટલું જ કહેવાશે કે સંપૂર્ણ ઉચિત વર્તન કરનાર માર્ગાનુસારી આજ્ઞાકિત છે, જ્યારે અનુચિત વર્તન કરનાર સાધુ એટલી માત્રામાં આજ્ઞાકિત નથી અર્થાત્ કે ભૂમિકા ઊંચી છતાં પોતાને યોગ્ય સંપૂર્ણ આજ્ઞાનું પાલન નથી.

સભા : સર્વોત્કૃષ્ટ નાગરિક કોણ ?

સાહેબજી : તે ભૂમિકાની અપેક્ષાએ નથી, આજ્ઞાપાલનની અપેક્ષાએ છે. સંપૂર્ણ ઉચિત વર્તન કરનાર ગૃહસ્થ પણ છટ્ટી દૃષ્ટિમાં ગણાય છે, છતાં ખામીવાળું વર્તન કરનાર ભાવસાધુની અપેક્ષાએ તે ચોથા ગુણસ્થાનકે છે અર્થાત્ સાધુના છટ્ટા ગુણસ્થાનકની અપેક્ષાએ નીચે છે. ભૂમિકામાં ઊંચ-નીચનો તફાવત અને પોતાને યોગ્ય સંપૂર્ણ આજ્ઞાપાલન બંને વિવક્ષાઓ જુદી છે.

અહીં તો સંક્ષેપમાં એટલું જ કહેવું છે કે તમે ગમે ત્યાં બેઠા હો, તમારી ધર્મઆરાધનામાં લેવલ-સ્તર પ્રમાણે આગળ વધો, પરંતુ જીવનમાં જેટલું ઉચિત વર્તન કરો તેટલી જિનાજ્ઞા પળાઈ સમજવાની. જ્યાં અનુચિત વર્તન કરો ત્યાં જિનાજ્ઞાભંગ થયો સમજવાનું.

સભા : સારી સ્વાદિષ્ટ વસ્તુ ખાઈએ તો તે યોગ્ય વર્તન કે અયોગ્ય વર્તન ?

સાહેબજી : ^૧તગડા બનવા, રૂપાળા બનવા, પહેલવાન થઈ મોજ-મજા સારી રીતે કરી શકીએ અને ખાતી વખતે પણ ઇન્દ્રિયનો ટેસ્ટ-વિકાર પોષાય તે માટે ખાઓ તો તે માનસિક-કાયિક અયોગ્ય વર્તન છે. પરંતુ આરાધનાના સાધન તરીકે શરીર ટકાવવા આસક્તિ કે વિકાર પોષ્યા વિના ખાઓ તો અયોગ્ય વર્તન નથી.

સભા (શિષ્ય) :- ઇન્દ્રિયોની મોજમજા સાથે આટલો વિરોધ કેમ ?

સાહેબજી : આ મહારાજ ઊંઘમાંથી ઊઠ્યા લાગે છે. ભગવાને ચોખ્ખા શબ્દોમાં કહ્યું છે કે જીવનનો આદર્શ ક્યારેય ઇન્દ્રિયોની વાસનાપૂર્તિ હોય નહીં. તેથી તો જીવો મોહના માર્ગે જ જશે. જીવનમાં જે કાંઈ શક્તિઓ-સામગ્રી મળી છે તે પુણ્યપસાયે પ્રાપ્ત થઈ છે. તે માત્ર

૧. વ્યતિરેકમાહ-

નૃ વર્ણનાઈનિમિત્તં એત્તો આલંબણેણ વડણ્ણેણં। તંપિ ન વિગઈવિમિસ્સં ણ પગામં માણજુત્તં તુ।।૩૬૮।।

'નૃ વે'ત્યાદિ સૂચાગાથા, નતુ વર્ણાદિનિમિત્તં ભુજ્જીત, આદિશબ્દાદ્બલપરિગ્રહઃ, 'એત્તો'ત્તિ અતો-વેદનાદેરાલમ્બનેન વાડન્યેન ભુજ્જીત, તદપિ શુદ્ધાલમ્બનં 'ન વિકૃતિવિમિશ્રં' ન ક્ષીરાદિરસોપેતં, ન પ્રકામં-માત્રાતિરિક્તં, કિન્તુ માનયુક્તમેવ ભુજ્જીતેતિ ગાથાર્થઃ।।૩૬૮।।

એતદેવ સ્પષ્ટયતિ -

જે વર્ણનાઈનિમિત્તં એત્તો આલંબણેણ વડણ્ણેણં। ભુંજંતિ તેસિ બંધો નેઓ તપ્પચ્ચઓ તિવ્વો।।૩૬૯।।

યે વર્ણાદિનિમિત્તમ્ અતો-વેદનાદેઃ આલમ્બનેન વાડન્યેન ભુજ્જતે તેષાં બન્ધો વિજ્ઞેયઃ 'તત્પ્રત્યય' इत्यशुभवर्णाद्यालम्बनप्रत्ययः तीव्र इति गायार्थः।।૩૬૯।।

(પંચવસ્તુક, શ્લોક-૩૬૮-૩૬૯ મૂલ-ટીકા)

તમારા માનસિક તરંગો, આવેગ કે તુચ્છ કામનાઓની પૂર્તિ માટે વેડફી નાંખવાની ન હોય, અને વેડફવું વાજબી હોય તો જીવનનો કોઈ સાચો મતલબ નથી. હું કરોડપતિ બનું એવા અહંકારની પૂર્તિ માટે ૨૫ વર્ષ મજૂરી કરી પુણ્યથી સફળતા મળી એટલે મૂછે હાથ દઈ ફરો, તો આ ૨૫ વર્ષ જીવનનાં વેડફીને વ્યવસાયમાં કેટલાને અન્યાય કર્યો ? અને અંતે શું મેળવ્યું ? આવેગની પૂર્તિ જ કે બીજું કાંઈ ? ઘણા તો મેળવેલું ભોગવી શકવાના પણ નથી. જેઓ વિકારોની પૂર્તિ માટે જીવે છે, વિકારપૂર્તિમાં જીવનની સફળતા માને છે, તેઓને કદી જિનાજા ગળે ઊતરવાની નથી. તમારા જીવનનું ધ્યેય તો પવિત્ર હોવું જોઈએ, મલિન નહીં. વિકારપૂર્તિ તો મલિન ધ્યેય છે. કામ-ક્રોધ-વાસના-વિકારોની પૂર્તિ જીવનનું યોગ્ય ધ્યેય કહેવાતું હોય તો ગુંડાઓ તમારા કરતાં વધારે વખાણવા લાયક છે. તેઓ વિકાર-આવેગપૂર્તિમાં કદાચ તમારા કરતાં વધારે સફળ હોય.

સભા : ગુંડાઓ અન્યાય કરીને વિકારપૂર્તિ કરે છે.

સાહેબજી : મનુષ્યને અન્યાય કરે તે જ અન્યાય, જ્યારે તમે બીજા જીવોને અન્યાય કરો તે અન્યાય નહીં ? પેલો માનવસમૂહને અનુલક્ષીને સામાજિક અન્યાય છે, જ્યારે તમારો જીવસૃષ્ટિને અનુલક્ષીને વૈશ્વિક અન્યાય છે. અન્યાય તો બંનેમાં છે જ, માત્ર ક્વોલિટીનો ફેર છે. વળી ધ્યેય પણ બંનેનાં સમાન જ છે. તેથી ખોટો બચાવ શક્ય નથી.

સભા : નીતિનું કમાઈને જયણાપૂર્વક રસોઈ કરી ટેસથી ખાય તેમાં ક્યાં કોઈને અન્યાય કર્યો ?

સાહેબજી : તે જીવોને આખેઆખા ચૂલે ચડાવ્યા, રાંધ્યા, કાપ્યા, શેક્યા, મસાલા ભર્યા, વળી તેમાં ટેસ લો છો, છતાં કહો કે ક્યાં અન્યાય કર્યો ? તમારી એક નાની આંગળી ખદખદતા ગરમ પાણીમાં માત્ર બોળો તોપણ તમને કેટલી વેદના થાય છે ? તમને આવું કોઈ કરે તો ઘોર અન્યાય ગણાય, તો બીજા જીવોને અન્યાય નહિ, તેવું કેમ કહેવાય ? પ્રવૃત્તિનું ધ્યેય પવિત્ર નક્કી કરો તો જ બીજા જીવોને અપાતો ત્રાસ યોગ્ય બની શકે. બાકી તમારા કષાયના તરંગો અને તે ઇંદ્રિયોની વાસના પૂરી કરવા બીજાને ત્રાસ આપો અને અન્યાય કે અનુચિત વર્તન ન કહેવાય, તેવું ત્રણ કાળમાં બને નહીં. વ્યક્તિ કે સમષ્ટિના હિતના ઉદ્દેશથી કોઈ જીવને પીડા આપવી પડે તો તેમાં લાભાલાભનો વિચાર કરવો પડે તેવી જિનાજા છે.

સભા : ન્યાયસંપન્ન વૈભવ ભોગવે તોપણ મત્સ્યગલાગલ ન્યાય કહેવાય ?

સાહેબજી : હા, ચોક્કસ. સંસારનું વિષયક આ મત્સ્યગલાગલ ન્યાયથી જ ચાલે છે. (મત્સ્યગલાગલ ન્યાય એટલે દરિયામાં મોટું માછલું નાના માછલાને ગળી જાય, તેનાથી મોટું તેને ગળી જાય, તે કમથી ચાલતી નીતિ.) તમે જીવનમાં તમારો ભૌતિક સ્વાર્થ સાધવા નાના જીવોને હડપ કરીને ટેસ ભોગવો છો, ત્યાં ન્યાયસંપન્નવૈભવ હોય તોપણ મત્સ્યગલાગલ ન્યાય જ છે. ધર્મ લોકોત્તર ન્યાય સૂચવે છે. તમે એશ-આરામ-સગવડ-status (મોભા) માટે બંગલો

બંધાવો, તેમાં જેટલા જીવો બાંધકામ, maintenance (જાળવણી), repairing (મરામત) કે renovationમાં (નવિનીકરણમાં) મર્યા, તે બધાને તમે તમારા આવેગ, ઇચ્છાપૂર્તિ માટે અન્યાય કર્યો. તેના બદલે નિઃસ્વાર્થ ભાવે ધર્મના પવિત્ર ઉદ્દેશથી, જયણાપૂર્વક ઉપાશ્રય બંધાવો, તેમાં પણ બાંધકામ વગેરેમાં ઘણા જીવો મર્યા; પરંતુ ત્યાં આરાધના કરનાર અનેકગણી અહિંસા અનેકના જીવનમાં ફેલાવશે, અનેકના જીવનમાં દયા-મૈત્રી-કરુણાપૂર્વકના જયણાના ઉન્નત આચારો વિકસશે. દુનિયામાં અહિંસા-સત્યનો સંદેશ રેલાશે. તેથી લાભાલાભની દૃષ્ટિએ જેટલા જીવો મર્યા તેના કરતાં અનેકગણી (લાખો-કરોડો ... અનંતગણી) અહિંસા વળતરમાં મળી. તેથી તે અન્યાય નહિ ગણાય. શાસ્ત્રમાં અન્યાયનો અર્થ એવો છે કે જ્યાં તમે કોઈ જીવનું ભલું કરતા નથી, માત્ર તમારો સ્વાર્થ કે તમારી તૃષ્ણાપૂર્તિ માટે બીજાને રહેંસી નાંખો છો, ત્યાં જ અન્યાય છે; સ્વના કે અનેક આત્માના ભલા માટે કોઈ અલ્પ જીવોને પીડા આપવી પડે તે અન્યાય નથી. લોકોત્તર-ન્યાયમાં ઘણી સમતુલા અને વિવેક છે. ^૧જેમ રાષ્ટ્રના રક્ષણ ખાતર કદાચ કોઈ વ્યક્તિ કે કુટુંબનું બલિદાન લેવું પડે તો તેને સમાજમાં પણ અન્યાય નથી કહેવાતો, પરંતુ રાષ્ટ્રભક્તિ કે દેશભક્તિનું કાર્ય જકહેવાય છે.

સભા : વિકાર એટલે - ?

સાહેબજી : જે તમારા મનને અશાંત, સંતપ્ત, દુઃખી કરે છે તે જ વિકૃતિ હોવાથી વિકાર છે. વિકાર એનું નામ કે જે પહેલાં માલિકને દુઃખી કરે, પછી દુનિયાને દુઃખી કરે. ગુસ્સો કરવાથી પહેલું તમારું લોહી બળે, માનની ભૂખ જાગે એટલે અંતરમાં પહેલાં તમે શેકાઓ. માયાના ભાવમાત્રથી અંદરમાં ખુલ્લા ન પડી જવાની સતત ચિંતા તમને વ્યથિત કરે. લોભ અંતરમાં પ્રગટ્યો નથી ને અજંપો અનુભવાયો નથી. વિકારો સેવનારને દુઃખી ન કરતા હોય તો સાચા અર્થમાં વિકાર કહેવાય જ નહીં. જેના આત્મામાં વિકાર જન્મે તે દુઃખી, સંતપ્ત, પીડિત નક્કી થવાનો. તેને અંદરમાં કન્ટ્રોલ ન કરે અને વર્તનમાં લાવે તો બીજા પણ દુઃખી થવાના. પરંતુ તમને વિકારો ગમી ગયા છે.

સભા : વિકારો પીડા આપે છે, છતાં કેમ ગમે છે ?

સાહેબજી : એ જ ખૂબી છે. પોતાને પીડા આપે, છતાં પોતાને જ ગમે છે. ઘણા ગાંડા એવા હોય છે કે ભીંત પર જોરથી મુક્કો મારે અને પછી ખડખડાટ હસે. તમને પાગલખાનામાં એવા અનેક માણસો જોવા મળશે. અહીં તમારી પણ તે જ સ્થિતિ છે. ભગવાને કહ્યું કે આખી દુનિયા મોહથી ઉન્મત્ત થઈને ફરે છે. મોહની પ્રેરણા જ અંદરમાં એવી હોય છે જે અનુસરવામાત્રથી તમને દુઃખી કરે, બીજાને પણ દુઃખ અપાવે. વિકારોથી પ્રેરાઈને દુનિયા દુઃખથી ગ્રસ્ત ફરે છે. આ ધર્મસત્તાના અનુયાયી બનવું હોય તો પહેલાં મનમાંથી મોહનો અધિકાર, મોહનું વર્ચસ્વ તોડવું પડશે.

૧. एकं हत्वा यदि कुले, शिष्टानां स्यादनामयम् । कुलं हत्वा च राष्ट्रं च, न तद् वृत्तोपघातकम् ॥३१॥

(શ્રી વેદવ્યાસ વિરચિત મહાભારત, શાન્તિપર્વ, અધ્યાય-૩૩)

સભા : જેના મનમાં મોહ હોય તે ધર્મસત્તાનો અનુયાયી બની શકે ?

સાહેબજી : મનમાં મોહ હોય પણ મોહનો અધિકાર ન હોય તો બની શકે. મોહનો અધિકાર એટલે મોહ જે કહે તે જ તમને વાજબી લાગે. ટેસથી વાનગી ખાવાની સલાહ મોહ જ આપે છે. ‘જીવનમાં વાસના-વિકારરૂપ ઇચ્છાઓ પૂરી કરીએ તો તેમાં ખોટું શું ? મનમાં તૃષ્ણા જાગી, શક્તિ-સામગ્રી છે, તો તેને ભોગવીને પૂરી કરીએ તે તો one kind of enjoyment (એક પ્રકારનો આનંદ) છે. તેમાં કોઈ અપરાધ કે ગુનો નથી.’ આવું આખી દુનિયા માને છે, આ જ મહામિથ્યાત્વ છે. જેના મનમાં આવું ઠસેલું છે તેના પર મોહનું સંપૂર્ણ વર્ચસ્વ છે. તે મોહના જ સંકંજામાં છે. તે ધર્મસત્તાનો સાચો અનુયાયી ન બની શકે. તે બનવા તેણે નક્કી કરવું પડે કે વિકારો જ સ્વયં દુઃખ છે, બીજાં અનેક દુઃખોનું મૂળ છે. તૃષ્ણાપૂર્તિ માટે ભોગવાતા ભોગો તે દુઃખનો માર્ગ છે. દુઃખી થવું, દુઃખી કરવું અને દુઃખ મેળવવું એ જ તેમાં ક્રમ છે. જે ભોગોને તૃપ્તિનું સાધન માને છે તેઓ ભીંત ભૂલ્યા છે, ભોગવીને કોઈ તૃપ્ત થયું નથી. વળી, વાસનાઓને વકરાવીને વધારે ભોગવવામાં જ જીવનની સફળતા માને છે, તેને જ જીવનનો રસ, લ્હાવો કે લક્ષ્ય માને છે, તે તો મૂર્ખાના સરદાર છે; કારણ કે મોહના સંપૂર્ણ વર્ચસ્વ નીચે તેમની દરેક પ્રવૃત્તિ છે. બાકી મોહનો ઉન્માદ ન હોય તો common senseથી (સામાન્ય બુદ્ધિથી) સમજાય એવી આ સીધી-સરળ વાત છે કે તમારી વાસનાપૂર્તિ માટે બીજા જીવોને કરાતી હેરાનગતિ સૃષ્ટિમાં અન્યાય ન હોય, તો પછી ગુંડો તમારું લૂંટી જાય તેમાં તેણે પણ કોઈ અન્યાય કર્યો નથી; કારણ કે તે પણ તેની ઇચ્છાપૂર્તિ કરવા જ તમારી સંપત્તિ લૂંટે છે. તમે જેનાથી સબળા છો તેનું તમે લૂંટો છો, એ તમારા કરતાં સબળો છે એટલે તમને લૂંટે છે. ધર્મ તો એમ જ કહેશે કે વાસના-વિકારપૂર્તિના ધ્યેયથી થતી હિંસા એ જ ખરું પાપ છે. ધર્મમાં અહિંસા કે હિંત-અહિંસાપોષક હિંસા જ માન્ય છે. તમે નિઃસ્વાર્થભાવે ગુણિયલ સાધર્મિકને ભક્તિથી જમાડવા જે કરો તે ધર્મ છે. જ્યારે તમારા ટેસ્ટ-રસ વગેરેની પૂર્તિ માટે રાંધો, ખાઓ તે હિંસા-અન્યાય-પાપ છે.

સભા : બંનેમાં હિંસા તો હિંસા જ છે ને ?

સાહેબજી : ૧ના, બંનેમાં લક્ષ્યનો જ મોટો તફાવત છે. તમારા જીવનમાં તમે સ્વાર્થથી વિરોધીની હત્યા કરો, અને રસ્તા વચ્ચે કોઈ કુલવાન સ્ત્રીને રક્ષણ આપવા ગુંડા સાથે ઝપાઝપી-મારામારી કરો જેમાં કદાચ તે મરી જાય, તો બંનેમાં દેખાવમાં હિંસા છે, છતાં જમીન-આસમાનનો તફાવત છે. શીલ-સદાચારને બચાવવા કરાયેલ હિંસાથી રક્ષણ કરનારને પુણ્ય મળે છે, પાપ નથી જ બંધાતું. તેથી હિંસા માત્ર હિંસા જ છે, એવું એકાંત વિધાન અસત્ય છે.

૧. एकस्यामपि हिंसायामुक्तं सुमहदन्तरम्। भाववीर्यादिवैचित्र्या-दहिंसायां च तत्तथा॥५३॥

(અધ્યાત્મસાર, અધિકાર-૧૨)

કોઈપણ સંયોગોમાં હિસા કરવી તે પાપ જ છે તેવું બોલનાર ધર્મ સમજ્યો નથી. ધર્મ-અધર્મનાં અનુષ્ઠાનો સમજો, નહીં તો ખોટા ચકરાવે ચડશો.

તમારે જીવનમાં નાની પણ અહિંસા ન થાય, અન્યાય ન બને તે રીતે જીવવું હોય તો મનમાં નક્કી કરવું પડે કે હું જીવીને મારો કોઈ સ્વાર્થ સાધીશ નહીં. આખું જીવન કૌટુંબિક, સામાજિક, નૈતિક, ધાર્મિક કર્તવ્યોમાં સમર્પિત કરે તેવો માણસ કોઈ કપરા સંયોગોમાં સાપને મારીને પણ જીવે તોપણ તેમાં તેની જાતનું અને આખી દુનિયાનું ભલું જ છે; કારણ કે તે જીવીને દુનિયામાં લોકોત્તર ન્યાય જ ફેલાવશે. તેવાનું જીવન સૃષ્ટિ માટે આશીર્વાદરૂપ છે. તીર્થકરો ધર્મતીર્થ સ્થાપી એવા પ્રજાજનો પકવવા માંગે છે કે જે જીવીને આખા જગત માટે લાભદાયી-હિતકારી બને. તમને સાપ ખાય (ડંશ દે) તેની સામે વાંધો છે, તમારે સાપના જીવનના ભોગે તમારું જીવન બચાવવું છે, પરંતુ જીવનનો ઉપયોગ તો પાછો વિકારપૂર્તિ માટે જ કરવો છે; એ જ દુરુપયોગ છે. તેથી પાપ લાગવાનું.

સભા : સાપ બચીને કેટલાયને મારશે.

સાહેબજી : સાપ લોકોને વધારે કરડે છે કે તમે વધારે કરડો છો ? જાણે તમે નિર્દોષ સંત હો તેવી વાત કરો છો. તમને આખું ગામ ગુનેગાર દેખાય છે, તમારી જાત ગુનેગાર નથી દેખાતી. સાપને તો ખાલી મોઢામાં જ ઝેર છે, તમારે તો માથાથી પગ સુધી ઝેર છે. આ દુનિયામાં મનુષ્યો જેટલાં કુકર્મો કરે છે એટલાં કુકર્મો બીજું કોઈ નથી કરતું. પશુસૃષ્ટિ તો અનાથ છે, કોઈ માલિક નથી, રક્ષક નથી, એટલે તમે ગમે તેમ પકડી રહેંસી નાંખો છો. પશુ-પંખી કે શ્વર જીવજંતુઓએ તમારું કાંઈ બગાડ્યું નથી. છતાં વાતવાતમાં જે રીતે મનુષ્યો તેમનો ભોગ લે છે, તેનું વર્ણન થાય તેમ નથી. ન્યાયના ત્રાજવામાં તોલવામાં આવે તો કહેવું પડે કે વાઘ-સિંહ તમારા કરતાં સારા છે. તે તો રાડ પાડી, સાવચેત કરી સામા પર હુમલો કરે છે. તમે તો છૂપી રીતે સાફ કરો તેમ છો. માણસજાત દુનિયામાં ભલી, સારી, સજ્જન જાત છે એમ કોઈ નહીં કહી શકે. આ દુનિયામાં હેવાનમાં હેવાન માણસ છે. તેણે જેટલો કાળો કેર વર્તાવ્યો છે, બીજી જીવસૃષ્ટિ ઉપર જેવા અત્યાચારો ગુજાર્યા છે તેનો counter record નથી.

સભા : આ સભામાં તો એવા હેવાન ભેગા નથી જ થયા ને ?

સાહેબજી : તમારા પણ vested interests (સ્થાપિત હિતો) ઓછા નથી. અત્યારના વૈજ્ઞાનિકો research workના (સંશોધન કાર્યના) નામથી પશુસૃષ્ટિ ઉપર જે કાળો કેર વર્તાવે છે, તેમાંથી જે output (નીપજ-ઉત્પાદન) આવશે તેનો ભૌતિક લાભ લેવા તમે બધા પણ હોંશે હોંશે તૈયાર છો. તેથી તમારો ફૂર કર્મોમાં પણ via (આડકતરો) હિસ્સો છે જ. આજની કહેવાતી આધુનિક શોધખોળો પાછળ ફૂરતાનું મોટું તાંડવ છે. તમે દાવા સાથે એવું નહીં કહી શકો કે સાપ જીવે તો વધારે નુકસાન છે, અને તમે જીવો તો સૃષ્ટિમાં ઓછું નુકસાન છે. તે

કહેવા તમારે ધર્મની આજ્ઞામાં આવવું પડે. હા, ધર્મશાસનના જેમ જેમ સમર્પિત અનુયાયી બનો તેમ તેમ તમે જ્યાં જ્યાં જશો ત્યાં ન્યાય ફેલાશે. પણ તે માટે જિનાજ્ઞાને જીવનપ્રતિજ્ઞા બનાવવી પડે. ભગવાનની સંક્ષિપ્ત આજ્ઞા એ જ છે કે ગમે તે સંયોગોમાં તમારે કોઈપણ જીવના અધિકારો પર સ્વાર્થથી તરાપ મારવી નહીં. બાકી હિત માટે કોઈનો ભોગ લેવો પડે તો તે અન્યાય નથી.

સિદ્ધં સિદ્ધત્થાણં, ઠાળમળીવમસુદં ઠવગયાણં ।

કુસમયવિસાસણં, સાસણં જિણાણં ધવજિણાણં ॥૧॥

(સન્નતિતર્ક પ્રકરણ૦ શ્લોક-૧)

અનંત ઉપકારી અનંત જ્ઞાની શ્રી તીર્થંકર પરમાત્મા મહામંગલકારી અને સર્વોત્કૃષ્ટ એવા આ ધર્મતીર્થની સ્થાપના કરે છે.

આ દુઃખમય સંસાર ગમે તેટલો ભયાનક હોય પરંતુ આ ધર્મતીર્થને શરણે આવનાર આત્મા સંસારમાં પૂર્ણ સલામતી પામે છે; કારણ કે તીર્થંકરોનું ન્યાયનું સામ્રાજ્ય છે. આ સામ્રાજ્યમાં જે જીવ પ્રવેશ પામે તે જીવને બીજા તરફથી દુઃખ-સંતાપ મળવાનાં બંધ થાય, અને તેના તરફથી બીજાને થતા અન્યાય-દુઃખ પણ બંધ થાય. તીર્થંકરોએ અનુયાયીઓને જીવન જીવવાની જે પદ્ધતિ-શૈલી દર્શાવી છે, તે જ સ્વયં જ એવી છે કે જેમાં દરેકના હૃદયમાં બીજા જીવો પ્રત્યેની દુષ્ટ ભાવનાઓ નષ્ટ થઈ જાય. તેમના ઉપદેશને હૃદયમાં પરિણામ પમાડે તો ગમે તેટલો સંકલિષ્ટ જીવ પણ તેના સંકલેશો વિખેરાઈ જવાથી શુભભાવવાળો બને. તેથી તેને બીજા જીવો પ્રત્યે અનુયિત વર્તન કરવાનું મન જ ન થાય. અત્યારે તમને બીજા પ્રત્યે અયોગ્ય વર્તન કરવાનું મન થાય છે તેમાં કારણ તમારી કનિષ્ઠ મનોવૃત્તિ છે. તે જ અંદર ન હોય તો ગેરવર્તનનો ભાવ ન પ્રગટે. તમારા માટે કોઈને ગેરવર્તન કરવાનો ભાવ ત્યારે જ થાય કે તેના મનમાં તમારા માટે કોઈ સંકલેશ હોય. કોઈ વ્યક્તિને તમારા માટે મનમાં ગુસ્સો હોય તો તમને સંભળાવવાનું મન થાય. દરેક જીવના અનુયિત વર્તન માટે તેના પોતાના અંતરના સંકલિષ્ટ ભાવો જ કારણ છે. તીર્થંકરોનું સાંનિધ્ય, વાણી, પ્રભાવ, અતિશય જ એવા છે કે જો તે આત્મામાં પરિણામ પામે તો આત્માના સંકલિષ્ટ ભાવો નાબૂદ થાય.

ધર્મસત્તા હૃદયપરિવર્તન કરાવી બધા પાસે ન્યાયનું આચરણ કરાવે છે :

^૧દુનિયામાં રાજસત્તા કાયદાના દબાણથી અને દંડના ભયથી સૌને ન્યાયમાં રાખે છે, જ્યારે ધર્મસત્તા હૃદયપરિવર્તન કરાવી સૌ પાસે ન્યાયી વર્તન કરાવે છે. ધર્મસત્તા હૃદયમાં પ્રભાવ જમાવી તમારી પાસેથી કર્તવ્ય કરાવે છે, જ્યારે રાજસત્તા બળજબરીથી કામ લે છે. રાજ્યમાં રાજા રાજસિંહાસન પર બેસી રાજ્ય કરે છે, જ્યારે ધર્મસત્તા લોકોના હૃદયસિંહાસન પર બેસીને શાસન ચલાવે છે. તીર્થંકર કોઈને બળજબરીથી આજ્ઞા-કાયદો પળાવતા નથી. અનુયાયી માટે

૧. ... જાયતે ધર્મનિરતાઃ પ્રજા દણ્ડભયેન ચ ॥૪૬॥ કરોત્યાધર્ષણં નૈવ તથા ચાસત્યભાષણમ્ । કૂરાશ્ચ માર્દવં યાન્તિ, દુષ્ટા દૌષ્ટ્યં ત્યજન્તિ ચ ॥૪૭॥ પશવોઽપિ વશં યાન્તિ, વિદ્રવન્તિ ચ દસ્યવઃ । પિશુના મૂકતાં યાન્તિ, ભયં ચાન્ત્યાતતાયિનઃ ॥૪૮॥ કરવાશ્ચ ભવન્ત્યન્યે, વિત્રાસં યાન્તિ ચાપરે । અતો દણ્ડધરો નિત્યં, સ્યાવ્રુપો ધર્મરક્ષણે ॥૪૯॥

(શુક્રનીતિ, અધ્યાય-૪)

ધર્મના જે કોઈ આદેશો છે, હિતકારી નીતિ-નિયમો દર્શાવ્યા, તે તમારે જીવનમાં અવશ્ય આચરવા જોઈએ, તેવું પહેલાં તમારા હૃદયમાં કર્તવ્યરૂપે ભાન કરાવવું તે જ ધર્મનું કામ છે. ધર્મસત્તા વ્યક્તિને convince (ખાતરી) કરાવી દે છે કે “મારું હિત આમાં જ છે. મારે આ જ કરવા જેવું છે.” ધર્મ બળથી નહીં પણ પ્રભાવથી કામ લે છે. હૃદય પર એવો પ્રભાવ પડી જાય કે જીવ ઓવારી જાય, અંદરથી અંતર કહે કે ખરેખર આ જ કરવા જેવું છે.

તીર્થકરો ઉપદેશમાં એમ જ કહે છે કે ધર્મના શરણે જણે રહેવું હોય તેણે આવું જીવન સ્વીકારવું, પરંતુ ઉપદેશમાં કોઈ બળજબરી-ફરજિયાતપણું નથી. ^૧સુરાજ્યમાં પ્રજાને સામેથી બોલાવવા જવું પડતું નથી. પ્રજાને જ થાય કે આવું ઉત્તમ રાજ્યનું રક્ષણ મળવાનું નથી. લોકો સામે ચાલીને નાગરિક થવા આવે. ઇતિહાસમાં પણ એવાં સુરાજ્ય પ્રસિદ્ધ છે કે તેની સુવ્યવસ્થાના પ્રભાવે બહારના દેશોમાંથી લોકો આવીને ત્યાં પ્રજાજન તરીકે વસવાટ કરે. રાજ્યની એવી પ્રતિષ્ઠા હોય કે આવું ન્યાય-નીતિ-સુરક્ષા યુક્ત તંત્ર બીજે નહીં મળે. તેથી લોકો આબાદ-સલામત જીવન પામવા પોતાના દેશ છોડી છોડીને ત્યાં આવે. તેમ તીર્થકરો પણ ધર્મશાસન એવું સુબદ્ધ સુરક્ષાવાળું આપે છે કે પાત્રજીવો સામેથી શરણ સ્વીકારે. ધર્મનું શરણું સ્વીકારવું તે આપણા આત્મા માટે ઉપકારી છે, આપણા આત્માનું હિત આમાં જ છે એમ સમજીને તીર્થકરો, ગુરુઓ કે ધર્મના શરણે જવાનું છે. દેવ-ગુરુ-ધર્મને તમારી અપેક્ષા છે, તેવું નથી. આ દૃષ્ટિકોણ હશે તો ધર્મ આચરતી વખતે બીજા પર ઋણ ચઢાવું છું તેવો ભાવ નહીં થાય. તે ભાવ અશુભ છે, ભારે પાપબંધનું કારણ છે. અત્યારે ઘણા લાખ-પાંચ લાખ રૂપિયાનું દાન કરે તો વિચારે કે મેં સંઘનું કામ કરી આપ્યું. કોઈ મહારાજની નિશ્રામાં દાન કરે તો વિચારે કે મેં મહારાજની બહુ ભક્તિ કરી. આ sense of obligation (ઉપકારનો ભાવ) છે. એવા શ્રીમંતો છે કે જે દાન કરે તો ઉપકાર કર્યાનો ભાવ બતાવે. ખરેખર તમારે સાત વાર ગરજ હોય તો દાન કરો. દેવ-ગુરુ-ધર્મ તમારા માટે ઉપકાર્ય છે એવો ભાવ મનમાં લાવશો તો તમારી દાનની પ્રવૃત્તિ અશુભ થશે. દેવ-ગુરુ-ધર્મની ગમે તેટલી ભક્તિ કરો પરંતુ મનમાં oblige (ઉપકાર) કર્યાનો ભાવ તો લેશમાત્ર ન જોઈએ. તમારી પ્રકૃતિ પ્રમાણે તમે કોઈના માટે એમ ને એમ કાંઈ કરો નહીં, કરો તો સામે વળતરની અપેક્ષા રાખો, થોડું કરો છતાં ઘણું કર્યાનો ભાવ થાય. ગુરુની બહુ ભક્તિ કરો અને તમારી અપેક્ષા ન સંતોષાય તો મન ઊઠી જાય. આ બધાં લક્ષણો દર્શાવે છે કે ભક્તિ વખતે ઉપકૃત કરવાનો ભાવ હતો. વાસ્તવમાં દેવ-ગુરુ-ધર્મનો ઉપકાર સમજે તેને આવા અશુભ ભાવો ન થાય.

૧. સ્વસ્વધર્મપરો લોકો यस્ય રાષ્ટ્રે પ્રવર્તંતે । ધર્મનીતિપરો રાજા, ચિરં કીર્તિ સ ચાશ્નુતે ॥૫॥ ભૂમૌ યાવદ્દસ્ય કીર્તિસ્તાવત્સ્વર્ગે સ તિષ્ઠતિ । ... ॥૬॥ ... સ્વયં ધર્મપરો ભૂત્વા, ધર્મે સંસ્થાપયેત્ પ્રજાઃ । પ્રમાણભૂતં ધર્મિષ્ઠમુપસર્પન્ત્યતઃ પ્રજાઃ ॥૮॥ દેશધર્માં જાતિધર્માઃ, કુલધર્માઃ સનાતનાઃ । મુનિપ્રોક્તાશ્ચ યે ધર્માઃ, પ્રાચીના નૂતનાશ્ચ યે ॥૯॥ યે રાષ્ટ્રગુપ્ત્યૈ સન્ધાર્ય, જ્ઞાત્વા યત્નેન સન્નૃપૈઃ । ધર્મસંસ્થાપનાદ્રાજા, શ્રિયં કીર્તિ પ્રવિન્દતિ ॥૧૦॥

(શુક્રનીતિ, અધ્યાય-૪-વિદ્યાકલાનિરૂપણ)

૧સ્વબળે આત્મવિકાસથી જગતને જીતીને જિન બનેલા તીર્થંકરો અધિકારી તરીકે જ્યારે ધર્મશાસન સ્થાપે છે ત્યારે પણ 'મારા શાસનમાં પ્રવેશ પામો, મારા અનુયાયી બનો' તે રીતે કોઈને નિમંત્રણ આપતા નથી; માત્ર આત્માને સુરક્ષિત કરવો હોય, દુઃખથી મુક્ત થવું હોય તો આ ધર્મતીર્થનું શરણ-અનુશાસન સ્વીકારો, નહીંતર મોહ દ્વારા પીડા પામશો, એ પ્રકારનો સંદેશો આપે છે. મોહના સામ્રાજ્યમાંથી બહાર નીકળવા જ સર્વ જીવો પ્રત્યે ઉચિત વર્તનની આજ્ઞા ફરમાવેલ છે. આમાં પેટાઆજ્ઞાઓ અનેક આવી જાય છે. દા. ત. ક્ષમા રાખવી, ક્રોધ ન કરવો, ઉદાર બનવું, સંકુચિતતા ન કેળવવી; પરંતુ તમને આવી આજ્ઞાઓ સાંભળતાં એમ થાય છે કે આમાં તો આપણે એકલું સહન જ કરવાનું છે, ભોગ જ આપવાનો છે. તેથી તમને ધર્મના અનુશાસન સાથે માનસિક વિરોધ છે.

સભા : અમારે શક્તિ મુજબ કે શક્તિ બહાર સહન કરવાનું ?

સાહેબજી : શક્તિ મુજબ જ સહન કરવાનું છે, તમે શક્તિથી વધારે સહન કરો તેમ છો જ નહીં. અરે ! શક્તિ-અશક્તિની વાત પછી, પરંતુ 'ક્ષમા જ રાખવા જેવી છે, ઉદારતા જ કેળવવા જેવી છે' તે જ તમારી બુદ્ધિમાં સ્વીકાર્ય બનતું નથી. ભગવાન કહે છે કે બીજા પ્રત્યે ક્રોધ, સંકુચિતતાનું વર્તન એ અન્યાયી વર્તન છે, ધર્માત્માએ એવું વર્તન ન કરાય, પરંતુ આ વાત તમારી બુદ્ધિમાં બેસતી નથી. તમને તમારો અન્યાય ન્યાય લાગે છે અને બીજાનો ન્યાય અન્યાય લાગે છે. તમને બીજા પ્રત્યે ન્યાયી વર્તન કરવાની વાત કરીએ તો તમને લાગે કે મને અન્યાય થઈ રહ્યો છે. આવું લાગે છે, કેમ કે મગજ તત્ત્વના બોધથી રહિત છે. જેટલા તમને તમારા અધિકારો પસંદ છે એટલા જ તમારે બીજાના અધિકારોને પણ સ્વીકારવા જોઈએ. તમે કહો કે મને દુઃખ ન આવવું જોઈએ તો તમારે કહેવું જ પડે કે મારાથી બીજાને દુઃખ ન અપાય. તમે કહો કે મારા પર કોઈએ ગુસ્સે ન થવું જોઈએ, તો તમારે પણ બીજા પર ગુસ્સે ન થવાય. તમારી સાથે કોઈ અહંકાર, તોછડું વર્તન કરે તે યોગ્ય ન કહેવાય, તો તમે બીજા સાથે અહંકારી-તોછડું વર્તન કરો તે યોગ્ય કહેવાય ? તમારું કહેવું છે કે બધા rights મારા માટે reserved (અનામત) છે; કેમ કે હું તો દુનિયાનો દાદો છું. તમારા આવા વલણમાં તો તમારે ન્યાય-અન્યાયની વાત જ નથી, સ્વાર્થ સિવાય કશું નથી. તટસ્થતાથી વાત કરો તો કબૂલ કરવું પડે કે જે જે વર્તન તમને નથી ગમતું તે તમારાથી પણ બીજા પ્રત્યે ન કરાય. અયોગ્ય વર્તન ન કરવું હોય તો સતત ઉચિત વર્તન કરવું જોઈએ.

૧. ભવપ્રદીપનં રૌદ્રં, વર્ણિતં મુનિનેદૃશમ્। અમાતાપિતૃકં ચૈતદુક્તં ત્રાતુરભાવતઃ।।૫૫।। વિબુદ્ધો મન્ત્રવિત્ તત્ર, સર્વજ્ઞઃ પરમેશ્વરઃ। તેન ચોત્થાય વિહિતં, વિશાલં તીર્થમણ્ડલમ્।।૫૬।। ગોચન્દ્રકાકૃતૌ તત્ત્વ, મધ્યલોકે પ્રકાશિતમ્। ધૃત્વા ધર્માત્મકવચં, સૂત્રમન્ત્રસ્ય રેખયા।।૫૭।। તેન દેશનયાડડહ્વાનં, સમુત્સાહ્યાઙિગનાં કૃતમ્। પ્રાવિશન્મણ્ડલે સ્તૌકા, ભવસ્થાનન્તભાગગાઃ।।૫૮।।

(વૈરાગ્યકલ્પલતા, સ્તબક-૮)

સૌથી શ્રેષ્ઠ ઉચિત વર્તન કરનાર સાધુ છે, જે અત્યંત નિષ્પાપ જીવન જીવે છે, સાધુનો આચાર એવો છે કે જેમાં નિષ્પાપ, પવિત્ર અને તદ્દન સાદગી યુક્ત જીવન છે. કોઈ જાતના મોજ-શોખ, આનંદ-પ્રમોદ કે વિકાર-વાસનાની પૂર્તિ થાય એવી પ્રવૃત્તિ તેમના જીવનમાં રાખી જ નથી. સાધુ જગતના સર્વ જીવો પ્રત્યે ઉચિત વર્તન શ્રેષ્ઠતા અને સરળતાથી કરી શકે છે; કેમ કે તીર્થકરોએ તેમને આચારસંહિતા જ એવી આપી છે જેમાં બીજા જીવોનું જતન કરીને જ પોતાના જીવનનો ઉત્તમ વિકાસ કરવાનો છે. બીજા જીવોને તેમના તરફથી ત્રાસનો અવકાશ જ ન રહે તેવો અહિંસામય જીવનવ્યવહાર છે. તેમના તરફથી બધા જીવોને ન્યાય જ મળે તેવું નિર્મળ જીવન જીવવાનું છે; પરંતુ તમે કહો કે અમારી સાધુ થવાની તાકાત નથી, જો આ વાત પ્રામાણિકતાથી બોલો તો તેમાં વાંધો નથી; કારણ કે બળજબરીથી સાધુ બનાવવાના નથી. જેનામાં સાધુ થવાની શક્તિ, પાત્રતા કે સંયોગો ન હોય તેને શાસ્ત્ર જ સારા શ્રાવક બનવાની આજ્ઞા કરે છે. મહાવ્રત પાળવા અશક્ત વ્યક્તિ જો દીક્ષા લે તો તેમાં તેના આત્માને નુકસાન છે. જિનાજ્ઞામાં દીક્ષાનો એકાંતે આગ્રહ નથી. દરેક આજ્ઞા હિતાહિત-લાભાલાભ વિચારીને જ ફરમાવેલ છે.

ધર્મસત્તાના કાયદામાં અનુયાયીની કક્ષા, સંયોગો, શક્તિનો સમુચિત વિચાર :

તીર્થકરોનું આજ્ઞાતંત્ર practical approachવાળું (પાલનની શક્યતાના વ્યવહારુ અભિગમવાળું) છે. ભગવાનની આજ્ઞામાં કોઈ impractical (અવ્યવહારુ), અશક્ય વાત નથી. હા, સાધુ ન બની શકનાર ધર્માત્મામાં પણ 'શ્રેષ્ઠ, પવિત્ર જીવન સાધુજીવન જ છે, આદર્શ જીવન તરીકે એ જ સ્વીકારવા જેવું છે,' તેવી શ્રદ્ધા-માન્યતા તો જોઈએ જ. જેને સારું અને શ્રેષ્ઠ ન ગમે તે તેના મનની દૃષ્ટતા સૂચવે છે. ધર્મશાસનના દરેક અનુયાયીનું માનસિક વલણ તો સારા પ્રત્યે રુચિવાળું જોઈએ જ. સાધુ ન બનનાર 'ગૃહસ્થ પણ પોતાની ભૂમિકા અનુસાર શ્રાવક, સમ્યગ્દૃષ્ટિ, જૈન કે માર્ગાનુસારી એમ કોઈ પણ કક્ષામાં હોઈ શકે. દરેક માટે પોતાની કક્ષા અને સંયોગોને અનુરૂપ ઉચિત વર્તન કરવું તેવી જ ભગવાનની આજ્ઞા-કાનૂન છે. જેમ સુરાજ્યમાં તમામ કાયદાઓનો ઉદ્દેશ ન્યાય જ હોવો ઘટે, તેમ ધર્મશાસનમાં પણ દરેક વ્યક્તિ માટેની આજ્ઞા, આદેશ કે કાયદાઓનો ઉદ્દેશ લોકોત્તર ન્યાય જ છે. હા, તેમાં દરેક અનુયાયીની કક્ષા, સંયોગ, શક્તિનો અત્યંત સમુચિત વિચાર છે. તેથી જ એવો એકાંત નથી કે સાધુ જ ધર્મસત્તાનો સંપૂર્ણ સમર્પિત અનુયાયી બની શકે. સમર્પિત પ્રજાજન બનવા માટે કોઈ પણ કક્ષામાં રહેલ વ્યક્તિ અધિકારી છે. જેણે ધર્મતીર્થનું ભાવથી શરણું સ્વીકાર્યું તે બધા તેના પ્રજાજન છે. જે તરવાની ભાવના ધરાવે છે તે તીર્થકરના સ્થાપેલા તીર્થનું આલંબન લઈ શકે છે. જેને તરવું જ નથી, તેને તીર્થ કે તીર્થકરની જરૂર નથી. જે હૃદયથી દુઃખમય સંસારથી છૂટવા ઇચ્છે છે તે સહુ

૧. एतेषामपुनर्बन्धकादीनां सर्वविरतपर्यन्तानाम्, द्रव्याज्ञा=स्वस्वोचितबाह्यानुष्ठानरूपा ।

(उपदेशरहस्य, श्लोक-२६ टीका)

તીર્થકરના શરણે જવા લાયક છે. તેથી મોક્ષમાર્ગમાં ચડેલા સર્વ જીવો ધર્મતીર્થના પ્રજાજન છે, માત્ર ^૧જે તેને પોતાને કક્ષા પ્રમાણે લાગુ પડતા તમામ આદેશો-કાયદા પાળે તે સંપૂર્ણ સમર્પિત કહેવાય. સંપૂર્ણ સમર્પિત થનાર નીચેની ભૂમિકામાં અર્થાત્ સમ્યગ્દષ્ટિ હોય તોપણ કર્મસત્તાના હુમલાથી સંપૂર્ણ રક્ષણ મેળવે છે અને અંતે મોહને ઘોર પરાજય આપી શાશ્વત કાળ માટે સિદ્ધિરૂપી સામ્રાજ્યને પામે છે. ધર્મસત્તાના બધાને પાળવા લાયક આદેશો ટૂંકમાં રજૂ કરવા હોય તો ‘દરેકે પોતપોતાને યોગ્ય ઉચિત વર્તન કરવું’ તે જ આદેશ છે તેમ કહી શકાય. ‘ઉચિત વર્તન’ આ શબ્દમાં તીર્થકરની સંપૂર્ણ આજ્ઞા સંક્ષેપથી આવરી શકાય છે.

સભા : ધર્મતીર્થના અનુયાયી બનવા માટે જરૂરી મોહ સાથેનો સંપૂર્ણ વિરોધ મિથ્યાત્વની હાજરીમાં આત્મામાં હોઈ શકે ?

સાહેબજી : હા, મિથ્યાત્વની હાજરીમાં પણ મિથ્યાત્વ મંદ થતાં મોહ ખરાબ લાગી શકે છે. જેને મોહની દુઃખકારિતા સમજાય તેને મોહ સાથે વિરોધ થઈ શકે. અહીં મોહને ઓળખવા માત્રથી ન ચાલે, પરંતુ મોહના થોડા પણ વર્ચસ્વમાંથી બહાર નીકળવું પડે. મોહના સંપૂર્ણ વર્ચસ્વમાં હોય તે મોક્ષમાર્ગાનુસારી ન બની શકે, હા, પેલા ૩૫ ગુણવાળા માર્ગાનુસારી બની શકે. ૨૫. હરિભદ્રસૂરિએ લખ્યું છે કે જેના આત્મા પરથી અંશમાત્ર પણ મોહનો અધિકાર-વર્ચસ્વ નિવૃત્ત નથી થયો તે જીવ કદી મોક્ષમાર્ગમાં ચડ્યો હોય જ નહીં, ભલે તે ગમે તેટલો ગુણિયલ હોય તો પણ તે મોક્ષમાર્ગની તો બહાર જ હોય.

૧. નિચ્છયો પુણ એસો વિજ્ઞેઓ ગંઠિભેયકાલો ડા। એમ્મી વિહિસતિવાલણા હિ આરોગમેયાઓ।।૪૩૩।।

નિશ્ચયતો નિશ્ચયનયમતેન પુનરેષ વચનોષધપ્રયોગકાલો વિજ્ઞેયઃ। ક ઇત્યાહ-ગ્રન્થિભેદકાલસ્તુ ગ્રન્થિભેદકાલ એવ, યસ્મિન્, કાલેડપૂર્વકરણાનિવૃત્તિકરણાભ્યાં ગ્રન્થિર્ભિન્નો ભવતિ તસ્મિન્નેવેત્યર્થઃ। કુતો યત એતસ્મિન્ ગ્રન્થિભેદે સતિ વિધિના-અવસ્થોચિતકૃત્યકરણલક્ષણેન સદા સર્વકાલં યા પાલના વચનોષધસ્ય તયા કૃત્વા આરોગ્યં સંસારવ્યાધિનિરોધ-લક્ષણમેતસ્માદ્ વચનોષધપ્રયોગાદ્ ભવતિ। ... ભિન્નગ્રન્થ્યાદયસ્તુ વ્યાવૃત્તમોહત્વેનાતિનિપુણબુદ્ધિતયા તેષુ તેષુ કૃત્યેષુ પ્રવર્તમાનાસ્તત્કર્મવ્યાધિસમુચ્છેદકા જાયન્ત ઇતિ।।૪૩૩।।

(ઉપદેશરહસ્ય, શ્લોક-૪૩૩ મૂલ-ટીકા)

૨. યત એવમતોડત્રાધિકારિણમાહ-

અહિગારી પુણ એથં વિણ્ણેઓ અપુણબંધગાઙ્ગ સ્તિ। તહ તહ ણિયત્તપગઈઅહિગારો જેગમેઓ સ્તિ।।૯।।

અધિકારી પુનઃ 'અત્ર'-યોગમાર્ગે 'વિજ્ઞેયઃ'-જ્ઞાતવ્યઃ 'અપુનર્બંધકાદિઃ' ય ઇહ પરિણામાદિભેદાદપુનર્બંધકત્વેન તાંસ્તાન્ કર્મપુદ્ગલાન્ બધ્નાતિ, સ તત્ક્રિયાવિષ્ટોડપ્યપુનર્બંધક ઉત્કૃષ્ટસ્થિતેઃ। આદિશબ્દાત્ સમ્યગ્દષ્ટિચારિત્રી ચાત્રિગૃહ્યતે, ઇહ પ્રકરણે એતદન્યેષાં સકૃદ્બંધકાદીનામભળનાત્। અત એવાડડહ- 'તથા તથા'-તેન તેન પ્રકારેન તજ્જીવપ્રહણસમ્બન્ધયોગ્યતા-પગમલક્ષણેન નિવૃત્તઃ- અપગતઃ પ્રકૃતેઃ- કર્મવર્ગણારૂપાયાઃ અધિકારઃ- વિશિષ્ટવિચિત્રફલસાધકત્વલક્ષણો યસ્ય સ નિવૃત્તપ્રકૃત્યધિકારઃ અનેકભેદઃ ઇતિ ગાયાર્થઃ।।૯।।

અયમેવાધિકારી, નાન્ય ઇત્યાહ-

અણિયત્તે પુણ તીએ એગંતેણેવ હંદિ અહિગારે। તપ્પરતંતો ભવરાગઓ દઢં અણહિગારિ સ્તિ।।૧૦।।

સભા : સમ્યગ્દષ્ટિ પરથી જ મોહનું વર્ચસ્વ પૂરેપૂરું જાય ને ?

સાહેબજી : હા, સમ્યગ્દષ્ટિ આત્મા પર મોહનાં ઊતરતાં પાણી થયાં, હવે મોહનો અધિકાર નિવૃત્ત થયો; પરંતુ મંદમિથ્યાદષ્ટિ અપુનર્બંધક જીવ પરથી પણ મોહનો થોડો-થોડો અધિકાર ક્રમશઃ નિવૃત્ત થતો જ જાય છે. તેથી તે પણ મોક્ષમાર્ગાનુસારી તરીકે ધર્મતીર્થનો અનુયાયી-પ્રજાજન બનવા લાયક છે. મોહના અધિકારનિવર્તનની વાત સાંખ્યદર્શનના ધુરંધર આચાર્યોએ પણ લખી છે. તેમના અભિપ્રાયે પણ જે આત્મા પરથી પ્રકૃતિનો અધિકાર જરા પણ નિવૃત્ત નથી થયો તે જીવ અધ્યાત્મ પામવા લાયક નથી. તે દર્શનમાં કર્મને બદલે પ્રકૃતિ શબ્દ વપરાય છે, પરંતુ કહેવાનો ભાવાર્થ એક જ છે. તમારા પર કર્મનું વર્ચસ્વ ત્યાં સુધી જ રહે કે જ્યાં સુધી તમે મોહને સારો માનો છો.

સભા : અજ્ઞાનતાથી પણ મોહનું વર્ચસ્વ હોય ને ?

સાહેબજી : હા, મંદમિથ્યાદષ્ટિ જીવોને પણ અજ્ઞાનના કારણે મોહનું વર્ચસ્વ સંપૂર્ણ તૂટ્યું હોતું નથી. જોકે સમ્યગ્દષ્ટિ પર અજ્ઞાનથી મોહનું વર્ચસ્વ બેશક નથી જ હોતું, પરંતુ મોટા ભાગના જીવો પર મોહનું વર્ચસ્વ અજ્ઞાનના કારણે નહીં પણ વક્તાના કારણે હોય છે. અજ્ઞાનતા કરતાં વક્તા વધારે નુકસાનકારક છે. અજ્ઞાની તો ભ્રમિત છે, તેને સમજાવો એટલે ભ્રમ દૂર થાય, ઠેકાણે આવી જાય, જ્યારે વક લોકોને ગમે તેટલી સમજણ આપો પણ તમારી સાથે માથું ભટકાડે. વકને, કદાગ્રહીને કોઈ માર્ગે લાવી ન શકે, સમજાવી ન શકે. અજ્ઞાની કરતાં કદાગ્રહી ભયંકર છે. જેનામાંથી કદાગ્રહ નીકળી ગયો છે તેને જોખમ ઓછું છે; કેમ કે તેના ઉપરથી કર્મનું વર્ચસ્વ નબળું પડ્યું છે.

ઔચિત્યપાલન માટે જીવનમાં જોઈતું જાગ્રત મંથન :

મોહની પકડમાંથી થોડા પણ બહાર નીકળેલા મોક્ષમાર્ગાનુસારી આત્માઓ ધર્મશાસનના શરણે આવ્યા કહેવાય. તેવા સૌ રક્ષણ ઇચ્છતા પ્રજાજન માટે ધર્મસત્તાએ જે કાયદાકાનૂન દર્શાવ્યા છે તે nutshellમાં (ટૂંકમાં) 'સર્વત્ર ઉચિત વર્તન'રૂપ છે. જીવનમાં તમામ ન્યાયી

અનિવૃત્તે પુનઃ 'તસ્યાઃ'-'પ્રકૃતેઃ' 'एकान्तैर्नैव'-'सर्वथैव' 'हन्दि' इत्युपप्रदर्शने 'अधिकारे'-'उक्तलक्षणे' 'तत्परतन्त्रः'-'प्रकृतिपरतन्त्रः' 'भवरागओ' ति संसाररागाद् 'दृढम्'-'अत्यर्थं' सर्वतद्भेदप्राप्तेः अनधिकारीति। उक्तं चान्यैरपि योगशास्त्रकारैः-'अनिवृत्ताधिकारायां प्रकृतौ सर्वथैव हि। न पुंसस्तत्त्वमार्गेऽस्मिन् जिज्ञासाऽपि प्रवर्तते।। क्षेत्ररोगाभिभूतस्य यथाऽत्यन्तं विपर्ययः। तद्भवेदेवास्य विज्ञेयस्तदावर्तनियोगतः।। जिज्ञासायामपि ह्यत्र कश्चित्सर्गो निवर्तते। नाक्षीणपाप एकान्तादाप्नोति कुशलां धियम्।। ततस्तदात्वे कल्याणमायत्यां तु विशेषतः। मन्त्राद्यपि सदाचारात् सर्वावस्थाहितं मतम्।। द्वयोरावर्तभेदेन तथा सांसिद्धिकत्वतः। युज्यते सर्वमेवैतन्नान्यथेति मनीषिणः।।" [योगबिन्दुः १०१-५] न च प्रकृति-कर्मप्रकृत्योः कश्चिद् भेदोऽन्यत्राभिधानभेदात्। इति गाथार्थः।। १०।।

(યોગશતક, શ્લોક-૧-૧૦ મૂલ-ટીકા)

પ્રવૃત્તિ કરવી હોય, જરા પણ અપરાધી ન બનવું હોય તો વૈશ્વિક ન્યાયના પાલનરૂપ દરેકને પોતપોતાની ભૂમિકાને અનુરૂપ ઉચિત વર્તન કરમાવ્યું છે, જેમાં તીર્થંકરની આજ્ઞારૂપ સર્વ આદેશો સમાઈ જાય છે. તેથી જ 'પૂ. આ. શ્રી હરિભદ્રસૂરીશ્વરજી મહારાજ કોઈ પણ ભૂમિકાનું વર્ણન લખતાં "સર્વત્ર ઔચિત્યસેવન" ગુણ ચોક્કસ દર્શાવે છે. આ શબ્દ તેમના લખાણમાં patent શબ્દ જેવો છે. પછી ભલે તેઓ ચરમાવર્તનું વર્ણન કરે, અપુનર્બંધકદશાનું વર્ણન કરે કે ચરમયથાપ્રવૃત્તિકરણનું વર્ણન કરે, કે ભલે બોધિબીજ, સમ્યક્ત્વ, શ્રાવક કે સાધુની

૧.

❖ ચરમાવર્તભૂમિકામાં ઔચિત્યલક્ષણ ❖

❖ યદાઽસ્ય ક્ષયોઽભિમતઃ તદોપદર્શયન્નાહ-

ચરમે પુદ્ગલાવર્તે, ક્ષયશ્ચારસ્યોપપદ્યતે। જીવાનાં લક્ષણં તત્ર, યત એતદુદાહતમ્॥૩૧॥

'ચરમે પુદ્ગલાવર્તે' યથોદિતલક્ષણે 'ક્ષયશ્ચારસ્યોપપદ્યતે' ભાવમલસ્ય, જીવાનાં લક્ષણં 'તત્ર'-ચરમે પુદ્ગલાવર્તે, યત એતદુદાહતં વક્ષ્યમાણમિતિ॥૩૧॥

યદુદાહતં તદભિધાતુમાહ-

દુઃખિતેષુ દયાત્યન્તમદ્વેષો ગુણવત્સુ ચ। ઔચિત્યાત્સેવનં ચૈવ, સર્વત્રૈવાવિશેષતઃ॥૩૨॥

'દુઃખિતેષુ' શરીરાદિના દુઃખેન, 'દયાત્યન્તં' સાનુશયત્વમિ(?સાનુબન્ધે)ત્યર્થઃ, અદ્વેષોઽમત્સરઃ કેષ્વિત્યાહ 'ગુણવત્સુ ચ' વિદ્યાદિગુણયુક્તેષુ, 'ઔચિત્યાત્સેવનં ચૈવ' શાસ્ત્રાનુસારેણ, 'સર્વત્રૈવ' દીનાદૌ, 'અવિશેષતઃ' સામાન્યેન॥૩૨॥

(યોગદૃષ્ટિસમુચ્ચય શ્લોક-૩૧, ૩૨ મૂલ-ટીકા)

❖ માર્ગાનુસારીભૂમિકામાં ઔચિત્યલક્ષણ ❖

❖ તદૌચિત્યાબાધનમુત્તમનિર્દર્શનેન ॥૪૦॥

... "તેષાં" દેવાદીના"મૌચિત્યં" યોગ્યત્વં યસ્ય દેવાદેરુત્તમ-મધ્યમ-જઘન્યરૂપા યા પ્રતિપત્તિરિત્યર્થઃ તસ્ય "અબાધનમ્" અનુલ્લઙ્ઘનમ્, તદુલ્લઙ્ઘને શેષઃ સન્તોઽપિ ગુણા અસન્ત ઇવ ભવન્તિ, યત ઉક્તમ્-ઔચિત્યમેકમેકત્ર ગુણાનાં રાશિરેકતઃ। વિષાયતે ગુણગ્રામ ઔચિત્યપરિવર્જિતઃ॥૩૧॥ [ ] ઇતિ।

(ધર્મવિન્દુ, અધ્યાય-૧, સૂત્ર-૪૦ ટીકા)

❖ અપુનર્બંધકભૂમિકામાં ઔચિત્યલક્ષણ ❖

❖ સો અપુણબંધગો જો ગો પાવં કુણઙ તિવ્વભાવેણં। બહુમણ્ણઙ ગેવ ભવં સેવઙ સવ્વત્થ ઉચિયટિઙ્ગં॥૨૨॥
સોઽપુનર્બન્ધકઃ=પ્રત્યિપ્રદેશાગતઃ સન્ પુનરુત્કૃષ્ટસ્થિત્યબન્ધૌપયિકયોગ્યતાવાન્, ... તદા(થા) સર્વત્ર=માતાપિતૃદેવાતિથિપ્રભૃતિષુ ઉચિતસ્થિતિ=દેશકાલાવસ્થાપેક્ષ્યા ઘટમાનપ્રતિપત્તિરૂપામ્ સેવતે=ભજતે, કર્મલાઘવેન માર્ગાનુસારિતાભિમુખત્વાત્॥૨૨॥

(ઉપદેશરહસ્ય, શ્લોક-૨૨ મૂલ-ટીકા)

❖ તથા ઉચિતસ્થિતિમનુરૂપપ્રતિપત્તિમ્। ચશબ્દઃ સમુચ્ચયે। સેવતે ભજતે કર્મલાઘવાત્। સર્વત્રાપ્યાસ્તામેકત્ર દેશકાલાવસ્થાપેક્ષ્યા સમસ્તેષ્વપિ દેવાતિથિમાતાપિતૃપ્રભૃતિષુ માર્ગાનુસારિતાભિમુખત્વેન મયૂરશિશુદૃષ્ટાન્તાદપુનર્બન્ધક ઉક્તિનિર્વચનો જીવઃ।

(પંચાશક પ્રકરણ, પંચાશક-૩ શ્લોક-૩ ટીકા)

❖ ચરમયથાપ્રવૃત્તિકરણભૂમિકામાં ઔચિત્યલક્ષણ ❖

❖ યદિહ પ્રાયશોગ્રહણં તદ્યથાપ્રવૃત્તકરણચરમભાગભાજાં સંનિહિતપ્રત્યિભેદાનામત્યન્તજીર્ણમિથ્યાત્વજ્વરાણાં કેષાઞ્ચિદ્ દુઃખિતદયા-ગુણવદ્વેષસમુચિતાચારરૂપપ્રવૃત્તિસારાણાં સુન્દરપ્રવૃત્તિભાવેન વ્યભિચારપરિહારાર્થમ્।

(ઉપદેશપદ, શ્લોક-૪૪૬ ટીકા)

ભૂમિકાનું વર્ણન કરે. દરેક ભૂમિકાના વર્ણનમાં 'સર્વત્ર ઔચિત્યસેવન' ગુણ તો આવે જ. અહીં કહેવાનો ભાવાર્થ એ છે કે તમારે સતત જિનાજ્ઞામાં રહેવું હોય તો બધે ઔચિત્યનું પાલન કરવું જોઈએ. ઔચિત્યમાં એટલું બધું આવે છે કે ભૂલચૂક ન થાય માટે પણ રોજ મંથન કરી વિચારવું પડે કે હું બીજા કયા-કયા જીવો પ્રત્યે વર્તન કરવામાં ઔચિત્ય ચૂકી જાઉં છું ? જ્યાં અનુચિત વર્તન આવ્યું ત્યાં એટલા તમે જિનાજ્ઞાની બહાર નીકળો છો. સતત જિનાજ્ઞામાં રહેવા જીવનમાં ઉચિત વર્તનની હારમાળા જોઈશે. તમને ખબર પણ ન હોય કે મેં શું અનુચિત વર્તન કર્યું ? તો તેનો અર્થ એ જ કે તમે ભગવાનની આજ્ઞાને જાણતા-વિચારતા જ નથી. તમને ખ્યાલ સુદ્ધાં નથી આવતો કે આ પ્રસંગે અહીં આ જિનાજ્ઞા છે, અને હું તેનાથી ઊંધું કરું છું.

સભા : બીજા પ્રત્યે દુર્વ્યવહાર સહજપણે વણાઈ ગયો છે, પછી ખ્યાલ કેવી રીતે આવે ?

સાહેબજી : આ બહુ સરસ બચાવ છે. કોઈ તમારા પ્રત્યે અયોગ્ય વર્તન કરે પછી તમને કહે કે મારામાં અનુચિત વર્તન સહજપણે વણાઈ ગયું છે, તો તમે સ્વીકારશો ને ? દા. ત. કોઈ ખખડાવીને તમારી સાથે વાત કરે, કદાચ તમે કહો કે શાંતિથી વાત કર, ત્યારે પેલો કહે

❖ સમ્યગ્દૃષ્ટિભૂમિકામાં ઔચિત્યલક્ષણ ❖

❖ તસ્મિંશ્ચ વિજૃમ્ભિતે યત્સ્યાત્તદર્શયતિ-

અસ્યૌચિત્યાનુસારિત્વાત્, પ્રવૃત્તિર્નાસતી ભવેત્। સત્પ્રવૃત્તિશ્ચ નિયમાદ્, ધ્રુવઃ કર્મક્ષયો યતઃ।।૩૪૦।।
અસ્ય-ભિન્નગ્રન્થેઃ ઔચિત્યાનુસારિત્વાત્-સર્વાર્થેષૂચિત્વૃત્તિપ્રધાનત્વાત્ પ્રવૃત્તિર્ધર્માર્થાદિગોચરા ન-નૈવ અસતી-અશોભના ભવેત્-જાયેત્। સત્પ્રવૃત્તિશ્ચ-સુન્દરચેષ્ટારૂપા, નિયમાન્નિશ્ચયેન। અત્ર હેતુઃ ધ્રુવો-નિશ્ચિતઃ કર્મક્ષયઃ-સત્પ્રવૃત્તિબાધકકર્મહાસલક્ષણો યતો-યસ્માદ્દેતોઃ સમ્પન્નો વર્તતે, અન્યથૌચિત્યાનુસારિત્વમેવ ન સ્યાત્।।૩૪૦।।

(યોગબિન્દુ, શ્લોક-૩૪૦ ટીકા)

❖ દેશવિરતિભૂમિકામાં ઔચિત્યલક્ષણ ❖

❖ (લ૦) શ્રાવકસ્તુ સમ્પાદયત્રપ્યેતૌ ભાવાતિશયાદધિકસમ્પાદનાર્થમાહ। ન તસ્યૈતયોઃ સંતોષઃ, તદ્ધર્મસ્ય તથાસ્વભાવત્વાત્। જિનપૂજાસત્કારયોઃ કરણલાલસઃ ખલ્વાદ્યો દેશવિરતિપરિણામઃ, ઔચિત્યપ્રવૃત્તિસારત્વેન; ઊચિતૌ ચારમ્ભિણ એતૌ, સદારમ્ભરૂપત્વાત્, ઔચિત્યાજ્ઞામૃતયોગાત્, અસદારમ્ભનિવૃત્તેઃ, અન્યથા તદયોગાદતિપ્રસન્નગાદિતિ।

(પ૦) "દેશવિરતિપરિણામઃ" = શ્રાવકાધ્યક્ષસાયઃ। કુત (પ્ર.કર્થ) इत्याह "औचित्यप्रवृत्तिसारत्वेन" = निजावस्थाया आनुरूप्येण या प्रवृत्तिः-चेष्टा तत्प्रधानत्वेन।

(हरिभद्रसूरिकृत ललितविस्तरा तथा मुनिसुंदरसूरिकृत पंजिका)

❖ પડિવત્રધમ્મગુણારિહં ચ વટ્ટિજ્ઞા ગિહિસમુચિણસુ ગિહિસમાયારેસુ પરિસુદ્ધાણુદ્ધાણે પરિસુદ્ધમણિકરિણે પરિસુદ્ધવશ્કરિણે પરિસુદ્ધકાર્યકરિણે।

(પંચસૂત્ર, સૂત્ર-૨, મૂલ)

❖ સર્વવિરતિભૂમિકામાં ઔચિત્યલક્ષણ ❖

❖ ઔચિત્યાદ્ગુરુવૃત્તિર્બહુમાનસ્તત્કૃતજ્ઞતાચિત્તમ્। આજ્ઞાયોગસ્તત્સત્યકરણતા ચેતિ ગુરુવિનયઃ।।૨।। યતુ ખલુ વાચનાદે-રાસેવનમત્ર ભવતિ વિધિપૂર્વમ્। ધર્મકથાન્તં ક્રમશસ્તત્સ્વાધ્યાયો વિનિર્દિષ્ટઃ।।૩।।

(ષોડશક પ્રકરણ, ષોડશક-૧૩, શ્લોક-૨, ૩ મૂલ)

કે ધમકાવીને વાત કરવાનો મારો સ્વભાવ છે, ટેવ પડી ગઈ છે, તો તમે ચલાવો ? કે સામે કહી દો કે તારી ટેવ તારી પાસે રાખ ? ટૂંકમાં આનો અર્થ એ જ છે કે બીજાનું અયોગ્ય વર્તન, ટેવ તરીકે પણ તમે સ્વીકારી-સાંખી શકો નહીં, જ્યારે તમારું અયોગ્ય વર્તન સહજ માનીને બધા સાંખે તેવું ઇચ્છો છો. જાણે દુનિયામાં બીજા કરતાં તમે અજોડ હો તેવી તમારી tendency (વલણ) છે, પણ હકીકતમાં તમારામાં એવું શું તેજ છે તે મને તો ખબર પડતી નથી. તમારામાં રૂપ-સત્તા-સંપત્તિ-કલા-જ્ઞાન શું અદ્વિતીય છે ? કે ખાલી માથામાં રાઈ ભરાઈ ગઈ છે? તમને તમારી જાત માટે અંદરમાં અજોડતાની જે ગ્રંથિ છે તે જ દુર્બુદ્ધિ છે. આ દુનિયામાં અદ્વિતીય તો શું, આપણે મગતરા પણ નથી. આટલા વિશાળ વિશ્વમાં આપણું અસ્તિત્વ કે શક્તિ શું ? કદાચ તમે કહો કે અમે આત્મા છીએ અને આત્મામાં તો અનંત શક્તિ છે, તો પદાર્થવિજ્ઞાનની દૃષ્ટિએ તે સ્વીકાર્ય છે, તેમાં મને પણ વાંધો નથી, પરંતુ અન્યમાં પણ તે શક્તિ તો છે જ, વિશેષમાં અત્યારે પ્રગટ શક્તિ તમારામાં કેટલી છે તે પ્રામાણિકતાથી વિચારો. આપણે અનેક રીતે શક્તિમાં વામણા છીએ તે પ્રત્યક્ષ છે. હા, ઘણા નિશ્ચયવાદી બેઠા બેઠા બોલ્યા કરે કે હું સિદ્ધ-બુદ્ધ-નિરંજન-નિરાકાર-અનંત જ્ઞાની છું, પરંતુ તેને કોઈ પૂછે કે કાલે શું થવાનું છે ? તો કહી ન શકે. અરે ! જીવનમાં પણ અનેક પ્રકારના કામ-કોધના આવેગોથી ભરપૂર હોય. આચારના કોઈ ઢંગધડા ન હોય. અશુદ્ધિ ભરેલી નજરે દેખાય છે, છતાં શબ્દોથી હું શુદ્ધ છું, તેમ માત્ર રટણ કર્યા કરે તેનો શું મતલબ ?

સભા : મનમાં ખુમારી રાખીએ તો આગળ વધવા આશ્વાસન મળે ને ?

સાહેબજી : બજારમાં જાઓ ત્યારે કોઈ અબજોપતિને જુઓ તો ખુમારીથી વિચારવાનું કે હું આનાથી સવાયો અબજોપતિ છું; તો તમને સાચું આશ્વાસન મળે કે કાલ્પનિક આશ્વાસન મળે ? આવું આશ્વાસન જોઈતું હોય તો એમ જ વિચારો ને કે હું આખી દુનિયાનો શહેનશાહ છું, પછી ભલે ઘરમાં પણ તમને કોઈ ન માને.

સભા : મદાલસાએ પોતાના નાના ઘોડિયામાં રમતા બાળકને “સિદ્ધોડસિ...” કહ્યું છે.

સાહેબજી : મદાલસા જૈન શ્રાવિકા ન હતી. બીજા ધર્મોમાં આવી નિશ્ચયની જે વાત કરવામાં આવે છે, તેની આપણાં શાસ્ત્રોમાં ટીકા છે. અરે ! આપણા જૈનધર્મના અનુયાયી દિગંબરો પણ પ્રારંભમાં આવી નિશ્ચયનયની વાતો સમજાવે છે. તેનું ખંડન કરતાં પૂ. ઉપાધ્યાયજી મહારાજાએ સાડા ત્રણસો ગાથાના સ્તવનમાં લખ્યું કે “જાણીએ ઊલટી રીતિ બોટિક તણી”. તેમણે કહ્યું કે દિગંબરો ઊંધા માથે ફરનારા છે. ઘોડો પાછળ હોય અને ગાડી આગળ હોય તો ગાડી ઊંધી દિશામાં જ ચાલે. તેમ પહેલાં નિશ્ચય પછી વ્યવહાર બતાડે તે ઉપદેશનો કમ ભૂલી ગયા છે. કોઈ પહેલાં પહેલાં મહેલ ચડી જવાનું કહે અને ત્યારબાદ નિસરણી બતાવે તો તે કેટલું impractical (અવ્યવહારુ) છે ? એમ નિશ્ચયનય પહેલાં મૂકવો અને વ્યવહારને પછી બતાવવો તે સાધ્યપ્રાપ્તિ પ્રથમ અને પછી સાધનપ્રાપ્તિની વાત કરવા જેવું છે.

સભા : નિશ્ચય સાધ્ય છે તો લક્ષ્ય તરીકે આદર્શ તો પહેલાં જ બતાવાય ને ?

સાહેબજી : ના, અહીં આદર્શરૂપે વાત નથી, પરંતુ અમલની વાત ચાલે છે. આદર્શ તરીકેના ઉપદેશમાં તો એમ જ આવે કે તમારે આવા સિદ્ધ-બુદ્ધ-નિરંજન-નિરાકાર-પૂર્ણ શુદ્ધ બનવાનું છે. પરંતુ અત્યારે તો તમારો આત્મા અશુદ્ધ, કાબરચીતરો, હજારો વિકૃતિઓ, સંકલેશોથી ભરેલો છે, બંધનોમાં ફસાયેલો છે, શક્તિઓ ટુંધાયેલી છે, જેને ધર્મસાધના દ્વારા વિકસાવવાની છે. વાસ્તવિકતાનો સ્વીકાર નહીં કરો તો ભ્રમની દુનિયામાં જ રાયતા રહી જશો. કોઈ પીડા આપે ત્યારે મારા દેહને ત્રાસ આપે છે, મારા આત્માને નહીં, તેવી ભાવના કરવી હોય તો વ્યવહારનયના અનેક દૃષ્ટિકોણ છે, તે માટે સીધો નિશ્ચયનો દૃષ્ટિકોણ જીવનમાં અમલરૂપે લાવવો યોગ્ય નથી. તમારી તેવી ભૂમિકા નથી. ^૧પૂ. ઉપાધ્યાયજી મહારાજ લખે છે કે જેને નિશ્ચયની ભૂમિકા નથી, તેવો જીવ નિશ્ચયની ભૂમિકાનું આલંબન લે તો તે દોષનું-પાપનું કારણ છે. કેવલી ભગવંત જોવા-જાણવા છતાં ચાલવામાં જીવવિરાધના ન પણ અટકાવે, કેમ કે કેવલી ક્રમબદ્ધ પર્યાયમાં જીવે છે, પણ તમારાથી તે ક્રમબદ્ધ પર્યાય ન અપનાવાય. તમે તે ભૂમિકાને સ્વીકારો તો ભયંકર નુકસાન થાય. તમારા માટે હાલમાં અક્રમબદ્ધ પર્યાય છે.

સભા : અમારાથી ક્યારેય પણ ક્રમબદ્ધ પર્યાય ન વિચારાય ?

સાહેબજી : ^૨ઉપમિતિમાં પૂ. સિદ્ધર્ષિ મહારાજે લખ્યું કે હિત પ્રાપ્ત કરવા અને અહિતના નિવારણ માટે તમારી શક્તિ મુજબ યોગ્ય પુરુષાર્થ કર્યો, છતાં પાછા પડ્યા, નિષ્ફળ ગયા, ત્યારે તમારે સંકલેશથી બચવા ક્રમબદ્ધ પર્યાયની ભાવના કરવી, પરંતુ તે પહેલાં કરશો તો દોષ લાગશે. વ્યવહારનયના stageમાં (સ્તરમાં) રહેલાએ પહેલાં તો પુરુષાર્થ કરવો પડે. અરે

૧. નિશ્ચય નવિ પામી શકેજી, પાલે નવિ વ્યવહાર; પુણ્યરહિત જે એહવાજી, તેહને કવણ આધાર. સોભાગી જિન ! ૫૮ હેમપરીક્ષા જિમ હુએજી, સહત હુતાશન-તાપ; જ્ઞાનદશા તિમ પરખીએજી, જિહાં બહુ કિરિયાવ્યાપ. સોભાગી જિન ! ૫૯ આલંબન વિણ જિમ પડેજી, પામી વિષમી વાટ; મુઘ્ધ પડે ભવકૂપમાંજી, તિમ વિણ કિરિયાઘાટ. સોભાગી જિન ! ૬૦

(સીમંધરસ્વામિની વિનતિરૂપ ૧૨૫ ગાથાનું સ્તવન ૬૭-૧૧)

૨. વિમર્શનોક્તં-વત્સ! વિશ્ર્વથો ભવ મોત્તાલતાં યાસીઃ, પરમૃશ વચનૈદમ્પર્યં, નિશ્ચયતો હિ મયોક્તં યથા મા પ્રવર્તિષ્ટ પુરુષઃ, વ્યવહારતસ્તુ તત્પ્રવૃત્તિં કો વારયતિ? પુરુષેણ હિ સર્વત્ર પુરુષાપરાધમલઃ સદનુષ્ઠાનનિર્મલજલેન ક્ષાલનીયઃ, તદર્થં હિ તત્પ્રવૃત્તિઃ, યતો નાકલયત્યસૌ તદા ભાવિકાર્યપરિણામં, તતો વ્યવહારતઃ સર્વહેયોપાદેયહાનોપાદાનસાધનં સમાચરત્યેવ। કિઞ્ચ-ચિન્તિતં ધાનેન યદુત-અહં ન પ્રવર્તે તથાપ્યસાવપ્રવર્તમાનો નાસિતું લભતે, યતઃ કર્મપરિણામાદિકારણસામર્થ્યા વેતાલાવિષ્ટ ઇવ હઠાત્પ્રવર્તત એવ, ન ચાકિઞ્ચિત્કરઃ પુરુષઃ, કિન્તિર્હિ? સ એવ પ્રધાનઃ તદુપકરણત્વાત્કર્મપરિણામાદીનાં, ન ચ પાદપ્રસારિકા શ્રેયસ્કરી, વ્યવહારતઃ પુરુષપ્રવૃત્તેર્હિતાઽહિતનિર્વર્તનાપવર્તનક્ષમત્વાત્, નિશ્ચયતસ્તુ નિઃશેષકારણકલાપપરિણામસાધ્યત્વાત્ કાર્યાણાં, અન્યથા પૂર્વમાકલિતે પુરુષેણ વૈપરીત્યેન તુ પરિણતે પશ્ચાત્પ્રયોજને ન વિધેયૌ હર્ષવિષાદૌ સમાલમ્બનીયૌ નિશ્ચયાભિપ્રાયૌ યથેત્યમેવાનેન વિદ્યાતવ્યમિતિભાવનયા વિધેયૌ મધ્યસ્થભાવઃ, ન ચૈતચ્ચિન્તનીયં યદ્યેવમહમકરિષ્યં તતો નેત્યમભવિષ્યદિતિ, યતસ્તથાઽવશ્યંભાવિનઃ કાર્યસ્ય કુતોઽન્યથાકરણમ્? નિયતા હિ નિશ્ચયાકૂતેન નિયતકારણસામગ્રીજન્યા

ભાવિભાવ જાણતા હોય તો પણ વ્યવહારના stageમાં હો ત્યાં સુધી વ્યવહારનું સેવન આવે. ભાવિ જાણો છો કે નથી જાણતા તેના પર કમબદ્ધ-અકમબદ્ધ પર્યાયના અવલંબનનો આધાર નથી. સમતામાં રહેલા નિરપેક્ષમુનિ ભાવિ જાણતા ન હોય તો પણ કમબદ્ધ પર્યાય સેવે છે.

સભા : અવધિજ્ઞાનથી જાણી લે પછી જ પુરુષાર્થ કરે ને ?

સાહેબજી : તમામ નિરપેક્ષમુનિઓને અવધિજ્ઞાન હોય એવો કોઈ નિયમ નથી. વળી કુતૂહલબુદ્ધિથી આ રીતે જે જ્ઞાનનો ઉપયોગ કર્યા કરે તેનામાં સમતા પણ ન હોય અને જ્ઞાન પણ ટકે જ નહીં. નિશ્ચયની ભૂમિકા ક્યાંથી શરૂ થાય છે તે જ તમને અંદાજ નથી. ઋષભદેવ ભગવાનને અવધિજ્ઞાન છે, છતાં કોઈ દિવસ ઉપયોગ નથી મૂક્યો કે ગોચરી ક્યારે મળશે ? ૧-૨ દિવસ નહીં, પણ ૧૨ મહિના ગયા છતાં ઉપયોગ નથી જ મૂક્યો. જ્ઞાન છે છતાં ઉપયોગ ન મૂક્યો.

સભા : રોજ ગોચરી માટે ઘક્કા ખાવાના, સમય બગાડવાનો ?

સાહેબજી : તમને ઘક્કા લાગે છે, તેમને ઘક્કા નહોતા લાગતા. હજુ જ્ઞાનીઓનું મન કેવું હોય, જ્ઞાની કઈ કક્ષામાં કેવા વિચાર કરે તે તમારા માટે beyond the range (બુદ્ધિની મર્યાદા બહાર) છે. અત્યારે બુદ્ધિ ત્યાં સુધી પહોંચે તેમ નથી. તમે તમારી rangeથી (પહોંચથી) વિચારો ત્યારે તમારી જેવી વૃત્તિઓ હોય તેવું જ વિચારો. તેમનામાં કુતૂહલવૃત્તિ જ નથી. સાધના કરતા મુનિને વૈકિયલબ્ધિ પેદા થાય તો પણ કુતૂહલથી ઉપયોગ કરવા તૈયાર ન હોય, કરે તો લખ્યું કે કદાચ લબ્ધિ જતી રહે, ન જાય તો પણ આલોચના-પ્રાયશ્ચિત્ત તો કરવાં જ પડે; જો ન કરે તો તેને એવા કર્મબંધ થાય કે તેનાથી હલકી ગતિ મળે.

ઉચિત આચરણમાં જોઈતી પાયાની લાયકાત :

તીર્થંકરોની આજ્ઞાને આપણા જીવનમાં અમલમાં લાવવી હોય તો જે જે કક્ષામાં બેઠા છો તેને અનુરૂપ ઉચિત વર્તન કરવું જરૂરી છે. ઉચિત વર્તન કરવા મુખ્ય વાત એ જ યાદ રાખવા જેવી છે કે મારાથી કોઈને અન્યાય થવો ન જોઈએ. તમને વ્યક્ત તરીકે તમારું વધારે મહત્ત્વ દેખાય તો બીજા જીવો પ્રત્યે મનમાં સમાનતાનો ભાવ લાવો. તમારું જીવન ઊંચું અને મહત્ત્વનું છે એવો દાવો કરવો હોય તો તમારા જીવનની ગુણવત્તા વધારવી પડે. પ્રસંગે તમને થાય કે

ચ સકલકાલં તથૈવાનન્તકેવલિજ્ઞાનગોચરીભૂતા ચ સમસ્તાડપિ જગતિ બહિરહ્નકાર્યપર્યાયમાલા, સા યયા પરિપાટ્યા વ્યવસ્થિતા યૈશ્ચ કારણૈરાવિર્ભાવનીયા તથૈવ પરિપાટ્યા તાન્યેવ ચ કારણાન્યાસાદ્યાવિર્ભવતિ, કુતસ્તસ્થ્યામન્યથાભાવઃ? અતોડતીતચિન્તા મોહવિલસિતમેવ।

(ઉપમિતિ૦ પ્રસ્તાવ-૪)

૧. પ્રાવૃટ્કાલે હિ સાધૂનાં વિહારો નાડન્યથા ભવેત્। લબ્ધીનામુપયોગં ચ ન તે કુર્યુર્વથા તથા।।૧૬૩।।

(ત્રિવષ્ટિશલાકાપુરુષચરિત્ર પર્વ-૬, સર્ગ-૮)

સાપને મારીને હું બચું તો તમારે તમારું જીવન સાપ કરતાં વધારે મહત્વનું છે તે અવશ્ય સાબિત કરવું પડે. અત્યારે તમે સાધુની જેમ સર્વ જીવ પ્રત્યે સમાન વ્યવહારવાળું નિષ્પાપ જીવન સ્વીકારી ન શકો, તેથી વ્યવહારમાં બીજાના જીવનને જ્યાં જ્યાં આઘાત કરવો પડે કે કરો, ત્યાં ત્યાં તે જીવો કરતાં તમારું જીવન minimum (ઓછામાં ઓછું) કાંઈ ગણું ઊંચું હોવું જ જોઈએ, તો જ તમે ઉચિત વર્તનમાં ટકી શકો; કેમ કે આ જગતમાં શ્રેષ્ઠ પુરુષોને જીવવાનો special right-privilege (ખાસ હક) છે; કારણ કે સજ્જન જેટલું જીવશે એટલું આખી સૃષ્ટિનું હિત થશે, દુર્જન જેટલું જીવશે એટલું તેનું અને જગતનું અહિત થશે. તમે એમ કહો કે મને પણ મારા જીવનમાં વાસના-વિકારની પૂર્તિ કરવી છે, ઇન્દ્રિયોની મોજમજા કરવી છે, તૃષ્ણાઓને શાંત કરવી છે, વિકાર-વાસનાઓને પોષવાં છે, તે માટે જીવવા માંગું છું, તો તમારામાં અને કૂતરા કે ગુંડા-બદમાશમાં ફેર શું ?

સભા : અમે તો થોડો ઘણો ધર્મ કરીએ છીએ, ગુંડો થોડો પણ ધર્મ કરતો નથી, એ ફેર નહીં ?

સાહેબજી : આમણે તો કોથળામાંથી બિલાડું કાઢ્યું. જે એમ માને છે કે તૃષ્ણાને તૃપ્ત કરવી તેમાં કાંઈ ખોટું નથી તે સાચા અર્થમાં ધર્મને જ માનતો નથી. તમે કહો કે વિકાર-વાસનાની પૂર્તિ કરવી તે ખોટું નથી, તો પછી વિકાર-વાસનાના ત્યાગરૂપ ધર્મ કરવા જેવો જ રહેતો નથી. પછી તો જીવનનો આદર્શ મોજમજા જ રહે છે, જેમાં તમને ઇન્દ્રિયોની મજા કે મનનો આનંદ મળે તે ભોગવી લેવું તેમાં જ જીવનની સાર્થકતા છે. હા, બહુ બહુ તો રોટલાના ટુકડાની જેમ થોડા ભોગ બીજાને પણ વહેંચી આપવા, તે પરોપકાર ગણાય; આટલું તો નાસ્તિકો પણ માને છે. તમે દાવો કરતા હો કે હું આત્મા-પરલોક-પુણ્ય-પાપ માનું છું, તો તમારી જીવનદૃષ્ટિમાં આત્માના ઉત્થાનની ચિંતા અવશ્ય આવે. જો તમે આત્માના હિતની ચિંતા કરો તો ચોક્કસ વિચારવું પડે કે ઇન્દ્રિયોના વિકારોની પૂર્તિથી તમારા આત્માને કોઈ લાભ ખરો ? કે નુકસાન છે ? અરે ! એમ ને એમ કદાચ કહી દો કે ઇન્દ્રિયોના વિકારોની પૂર્તિમાં પણ આત્માને મજા આવે છે, તેથી આત્માનો વિકાસ જ છે, પરંતુ તે તમે તર્ક કે પ્રયોગથી સાબિત નહીં કરી શકો; કારણ કે ઇન્દ્રિયના ભોગો ભોગવો ત્યારે વિકાર-વાસનાની પીડાથી આત્મા તો દુઃખી જ થાય છે, અરે ! શરીર પણ ઘણીવાર પાયમાલ થઈ જાય છે. મર્યાદામાં ભોગ ભોગવો તો કદાચ દેહ થોડો પુષ્ટ થઈ શકે, પરંતુ આત્માને ઇન્દ્રિયના ભોગો પુષ્ટિ આપે છે તેવું ક્યારેય સાબિત નહીં થાય. ક્રોધથી આત્મા ઠરે કે આત્માને સુખ મળે તેવું નાસ્તિક પણ ન કહી શકે. અહંકારથી આત્મા ઉશ્કેરાટ ન અનુભવે તેવું પ્રયોગથી સાબિત નહીં થાય. લોભ અજંપો ન જન્માવે પરંતુ આત્માને શાંતિ આપે તેવું કોઈ સમજદાર સ્થાપિત નહીં કરી શકે. વસ્તુતઃ જીવનમાં વિકાર સેવવા જેવા નથી, જે સેવે છે તે જીવનને ઉન્નત કે સાર્થક નથી બનાવતો. જો તેનાથી જીવન ઉન્નત કે સાર્થક બનતું હોય તો ગુંડા કે બદમાશ પણ સારા

કહેવાય. ઊલટાના તમે ઓછા બાહોશ છો, કેમ કે તેઓ તો ઓછી મહેનતે વધારે મોજ કરે છે. જીવનમાં જેટલી બને તેટલી મોજમજા કરવી તેવું કહેનાર નાસ્તિક પાસે ગુંડો ખરાબ કેમ ? અને પોતે સારો કેમ ? તેનો જવાબ નથી. એક વૈજ્ઞાનિકે મને પૂછ્યું કે ‘તમે માંસાહાર માટે આટલો વિરોધ કેમ રાખો છો ? ખોરાક તો દરેકની પસંદગીનો વિષય છે. તેમાં આટલા બધા restrictions (નિયંત્રણો) કેમ ? તમને માંસાહાર ન ગમે તો શાકાહારી રહો, પરંતુ બીજા ખાય તેમાં શું વાંધો ?’ ત્યારે મેં કહ્યું કે ‘આ દુનિયામાં એવા માનવભક્ષી મનુષ્યો છે કે જેમને પશુનું માંસ ઓછું ભાવે છે અને માણસનું માંસ જ ભાવે છે, વળી માણસના માંસમાં પણ selection (પસંદગી) સાથે કહે કે તમારું જ માંસ ખાવું છે, તો શું કરશો ?’ તો પેલો કહે કે ‘એ તો ન ચાલે.’ ટૂંકમાં તમારું માંસ ખાવાની કોઈને ઇચ્છા થાય તો વાંધો, જ્યારે જનાવર નબળાં છે તેથી તેમનું માંસ ખાવું હોય તો ખવાય, આમાં સમાન ન્યાય ક્યાં રહ્યો ?

સભા : વનસ્પતિને ખાઈએ તો શું વાંધો ?

સાહેબજી : એ પણ અતિ નબળા અપંગ જીવો છે, પણ તમને તેમણે મારવાનો કોઈ હક્ક આપ્યો નથી. તેથી જ તીર્થંકરોએ વૈશ્વિક ન્યાયની ભાષામાં કહ્યું છે કે વનસ્પતિ આદિ નબળા જીવોની પણ સ્વાર્થથી હિંસા કરો તો અવશ્ય પાપ લાગે.

સભા : સ્વાર્થપ્રેરિત હિંસાથી જ પાપ લાગતું હોય તો ઊંચી કક્ષાના-સમતામાં રહેલા મુનિઓ માંસાહાર કરે તો શું વાંધો ?

સાહેબજી : તેમને બધા જીવ પ્રત્યે સહજ સમાન ભાવ છે, તેથી જેમ પોતાનો દેહ નથી ખાતા તેમ બીજાનો પણ નથી ખાતા.

સભા : વનસ્પતિને તો ખાશે ને ?

સાહેબજી : અરે ! સજીવ વનસ્પતિને સ્પર્શ પણ ન કરે, ખાવાની તો વાત ક્યાં ? નિર્જીવ નિર્દોષ આહારરૂપે અન્ન આદિ મળે તો જ ધર્મના સાધનરૂપ દેહને ટકાવવા ખાય. માંસ કદી નિર્જીવ હોતું નથી. ‘સંબોધપ્રકરણમાં લખ્યું કે કાચું, પકવેલું, અરે ! ચૂલા પર ખદબદતું હોય તે વખતે પણ માંસમાં અસંખ્ય જ નહીં, પણ અનંતા જીવો છે. આત્મા જાય એટલે તરત શરીરમાં સડો ચાલુ થાય. આ સડો જ બીજા જીવોની ઉત્પત્તિ થવાથી થાય છે. વનસ્પતિનું dead body (મૃત શરીર) અમુક સમય સુધી નિર્જીવ રહે છે, જ્યારે પશુ અને માનવના દેહમાંથી કાઢેલું માંસ ગમે ત્યારે સજીવ જ રહેવાનું, નિર્જીવ થવાનું જ નથી.

૧. પંચિદિયવહ્મયં મંસં દુર્ગંધમસુહ્રીભક્ત્યં । રક્તપરિચ્છલિયભક્ત્વગમમયજળગં કુગઙ્મૂલં ॥૭૪॥ આમાસુ અ પવ્કાસુ અ, વિપચ્ચમાણાસુ મંસપેસે(સિ)સુ । સયયં ચિય ઉવવાઓ ભણિઓ નિગોયજીવાણં ॥૭૫॥

(સંબોધપ્રકરણમ્ શ્રાદ્ધવ્રતઅધિકાર)

સભા : પંચેન્દ્રિયના માંસમાં કેવા જીવ હોય ?

સાહેબજી : ત્રસ જીવો પણ હોઈ શકે અને નિગોદરૂપે અનંતા જીવો તો હોય જ.

આ દુનિયામાં દરેકને બીજા પર દુઃખ-ત્રાસ આવે ત્યાં સુધી વાંધો નથી, તે જ દુઃખ પોતાના પર આવે એટલે સ્ત્રીંગની જેમ ઊછળે. પેલો વૈજ્ઞાનિક માંસની હિમાયત કરવા ગયો તો પોતે જ ફસાઈ ગયો; કેમ કે મનમાં નિયમ એવો હતો કે બીજાનું માંસ ખાવામાં વાંધો નહિ, પરંતુ પોતાના માંસની વાત આવી ત્યારે મનમાં rights of living (જીવવાના હક) યાદ આવે, આ જ rights of living (જીવવાના હક) બીજાની વાતમાં ઊડી જાય. તીર્થંકરોએ આને જ અનુચિત વર્તન કહ્યું છે. તમારે અનુચિત વર્તન છોડવું હોય તો પહેલાં નક્કી કરવું પડે કે બને ત્યાં સુધી કોઈ જીવને ત્રાસ-હેરાનગતિ ન થાય તે રીતે જીવીશ, અને કદાચ ત્રાસ-હેરાનગતિ કરવાનાં આવે તો ત્યારે નક્કી કરવું પડે કે તેના કરતાં ઉન્નત જીવન જીવીશ; તે જીવીને જેટલું સારું નહિ કરે તેના કરતાં કાંઈ ગણું સારું હું કરવાનો છું. એવા સંકલ્પયુક્ત આચરણ કરનાર ધર્માત્મા ક્યારેક કોઈક કર્તવ્યપાલન આદિ માટે હિંસા કરે તો પણ તેમને પાપ ન બંધાય, તેવું શાસ્ત્ર કહે છે.

તીર્થંકરોનું લોકોત્તર ઔચિત્યપાલન :

ઋષભદેવ ભગવાન સંસારમાં રહ્યા, આટલા મોટા રાજપાટ-વૈભવ ઊભા કર્યા-ભોગવ્યા, તેમાં અનેક જીવોની હિંસા થઈ હશે, છતાં આ બધું કરતી વખતે તેમના જીવનમાં સતત ઉચિત વર્તન જ હતું, ક્યાંય અનુચિત વર્તન શોધ્યું ન જડે. રાજસિંહાસન પર બેઠા પણ પ્રજામાં ન્યાય ફેલાવ્યો, રાજ્યસંચાલન તરીકે જે જે પ્રવૃત્તિ કરી તે જગતના-લોકના હિત માટે કરી, ક્યાંય સ્વાર્થની ભાવના ન હતી. કોઈ જીવની હિંસા કરવાની આવી તો એકની હિંસાથી બહુ મોટી સમષ્ટિને લાભ થાય તે રીતે પ્રવૃત્તિ કરી, તેથી તેને ઉચિત વર્તન જ કહેવાય. ગૃહસ્થજીવનનો એક દિવસ શું, એક ક્ષણ પણ વિકારની પૂર્તિ કે વાસના પોષવા માટે તેઓશ્રી જીવ્યા નથી. ભોગો ભોગવ્યા તો પણ અનાસક્તિથી જ ભોગવ્યા. સંસારની પ્રવૃત્તિમાં તેમણે ક્યાંય પોતાના રાગ-દ્વેષને પોષ્યા નથી કે અપ્રશસ્ત રાગ-દ્વેષના ભાવ કર્યા નથી. સ્વ-પરના હિતમાં જેટલું કર્તવ્યરૂપે જરૂરી હતું તેટલું જ કર્યું છે. તેમણે ઉચિત વર્તનની આજ્ઞા પોતાના જીવનમાં પાળીને પછી ઉપદેશી છે.

જૈન શાસ્ત્રમાં તીર્થંકરોના ચરિત્ર એવાં હોય છે કે તીર્થંકરમાં જે ગુણો બતાવ્યા છે તેને અનુરૂપ જ તેમનો આચાર હોય છે. જ્યારે અન્ય મહાભારતમાં શ્રીકૃષ્ણ યોગેશ્વર કહેવાય, પણ વાતવાતમાં કૂડ-કપટ, અયોગ્ય વર્તન આચરે, અમુક વર્તન તો સામાન્ય સજ્જન પણ ન કરે, છતાં તેને પ્રભુની લીલા કહીને અહોભાવ વ્યક્ત કરે. જૈનશાસ્ત્રો આવી લીલાની ટીકા કરે છે.

મનથી નિર્લેપ છે તો વર્તન મર્યાદાશૂન્ય કેમ ? આચાર એ વ્યક્તિના ગુણોનું પ્રતિબિંબ છે. મહાવીર પ્રભુ કે ઋષભદેવ પ્રભુના ચરિત્રમાં આવું નહીં મળે. તેમના કોઈ પણ વર્તનને કોઈ અયોગ્ય કહી શકે તેવો વ્યવહાર જ જોવા નહીં મળે, પછી બાળ, યુવાન કે પ્રૌઢ ગમે તે અવસ્થા હોય, ગૃહસ્થઅવસ્થા હોય કે સાધુઅવસ્થા હોય. અરે ! તેમના સમગ્ર સાધના જીવનના કાળમાં સાધક હોવા છતાં પણ અયોગ્ય વર્તન કર્યું હોય તેવો એક પણ દાખલો નહીં મળે. તેઓ જે કક્ષામાં રહેલા હોય તે કક્ષાના ગુણોને અનુરૂપ જ તેમનું આચરણ છે. તીર્થંકર પૂર્વેના ત્રીજા ભવથી આવું લોકોત્તર વ્યક્તિત્વને ધારણ કરનારા છે. તીર્થંકરોનાં ચરિત્ર લોકોત્તર એટલા માટે જ કલાં છે કે દુનિયાના બીજા કોઈ પણ ધર્મશાસ્ત્રમાં ઈશ્વરનું આવું ચરિત્ર નહીં મળે. આ વાત તટસ્થ તુલનાથી કહી શકાય તેમ છે. સૌના આદર્શ એવા પરમેશ્વરના જીવનમાં જો અનુચિત વર્તન હોય તો તેમના ઉચિત વર્તનના ઉપદેશની સ્વીકાર્યતા કે આદેયતા ન રહે. ભગવાને રાજપાટ ભોગવતી વખતે બીજાઓ સાથે અન્યાયવાળું વર્તન કર્યું હોય, કેટલાંયને દુઃખ-ત્રાસ આપ્યાં હોય, પછી આજ્ઞા કરે કે તમારે સતત ઉચિત વર્તન કરવું, તો તમને એમ જ થશે કે પોતે જીવનમાં કેવી રીતે વર્ત્યા ? અને બીજાને કેવી સલાહ આપે છે ? તીર્થંકરોની આ પણ એક અજોડતા છે કે પોતે જીવંત વર્તન કરી પછી ઉપદેશમાં આજ્ઞા ફરમાવે છે. તેથી જ તેમનું સમગ્ર જીવન ઉપાસકને આદર્શ પૂરો પાડે છે. તીર્થંકરોએ રાજા તરીકે રાજ્યસંચાલન કર્યું, તો રાજનીતિ પ્રમાણે કોઈ અપરાધીને સજા પણ કરી; છતાં તે દંડક્રિયા પ્રભુનું ઉચિત વર્તન છે, કારણ કે સ્વાર્થ માટે નહીં પણ ન્યાય માટે સજા કરે છે. પોતાના અહંકારની પૂર્તિ કે સત્તા-સામ્રાજ્ય ટકાવવા તેઓ કોઈ પ્રવૃત્તિ કરતા નથી. સજા કે યુદ્ધ જે પણ પ્રવૃત્તિ કરે છે તે ન્યાય કે લોકહિત માટે જ છે, સમષ્ટિના ભલા માટે કરાયેલું આ કઠોર વર્તન છે. શાંતિનાથ ભગવાન, કુંથુનાથ ભગવાન, અરનાથ ભગવાન ચક્રવર્તી છે, છ ખંડનો દિગ્વિજય કરે છે, છતાં ક્યાંય અહંકાર-સ્વાર્થ-આસક્તિ નથી. રાજસિંહાસન પર રાજા તરીકે બેઠા હોય તો અંગરક્ષકો ખુલ્લી તલવારે રક્ષણ માટે ઊભા હોય, અંગરક્ષકોને ખુલ્લો હુકમ હોય છે કે રાજા પર કોઈ હુમલો કરવા આવે તો તેને મારી નાંખવો. આમાં સુરક્ષા માટે બીજાનો ઘાત કરવાનો આવે. અહીં જો સ્વાર્થ માટે બીજાના નાશની તૈયારી કે ભાવના હોય તો ભગવાનને પણ પાપ લાગે;

૧. एतेन च वर्तन्ते भगवन्तः तथाभव्यत्वनियोगतो वरबोधिलाभादारभ्य तथातथौचित्येन आसिद्धिप्राप्तेः, एवमेव वर्तनादिति ।

(हरिभद्रसूरिजी कृता ललितविस्तरा - धर्मवरचतुरन्तचक्रवर्तीपदविवरण)

૨. रक्षितात्मा च यो राजा, रक्ष्यान् यश्चानुरक्षति । प्रजाश्च तस्य वर्धन्ते, ध्रुवं च महदश्नुते ॥१८॥ ... विक्रमेण महीं लब्ध्वा, प्रजा धर्मेण पालयेत् । आहवे निधनं कुर्याद्, राजा धर्मपरायणः ॥२२॥ मरणान्तमिदं सर्वं, नेह किञ्चिदनामयम् । तस्माद् धर्मं स्थितो राजा, प्रजा धर्मेण पालयेत् ॥२३॥

(શ્રી વેદવ્યાસ વિરચિત મહાભારત, શાન્તિપર્વ, અધ્યાય-૧૩)

પરંતુ તેમનું જીવન સંપૂર્ણ સ્વાર્થરહિત છે, વળી ગુણોથી એટલું ઉન્નત છે કે તેમના જીવવામાં બીજા અનેક જીવોનું હિત છે. હિત ખાતર પોતાના દેહની રક્ષા કરે તો પાપ નથી. આચાર્યના દેહની રક્ષા માટે શિષ્યો આક્રમકને મારી નાંખે તો પણ શિષ્યોને પાપ નથી; કેમ કે આચાર્યના જીવનની એટલી કિંમત છે. એટલે લોકમાં પણ કહેવત છે કે 'લાખો મરો પણ લાખોના તારણહાર ન મરો.

સભા (શિષ્ય) : સામાન્ય રીતે જીવનમાં જો આટલા શુભ ભાવ ન હોય તો ?

સાહેબજી : તેને પોતાના અશુભ ભાવ અનુસાર પાપ લાગે જ. જીવનમાં વાસનાપૂર્તિ-વિકારપૂર્તિ માટે જીવો, તેને જીવનનું ધ્યેય બનાવો, તો તમારું જીવન ઉન્નત નથી જ. તેથી તમને બીજા જીવોને મારીને જીવવાનો હક ન મળે, હકીકતમાં તો વાસનાપૂર્તિ માટે બધા જ જીવો જીવે છે, અને તેથી પાપ બાંધે જ છે.

સભા : અત્યારના નેતાઓ body guards (અંગરક્ષકો) રાખે છે ને ?

સાહેબજી : તે સત્તા-લાલસા-અહંકારપૂર્તિ કે આસક્તિથી રાખતા હોય તો પાપ લાગે જ.

સભા : પહેલાંના નેતાઓ ખુલ્લી ગાડીમાં ફરતા હતા.

૧. કથમ્? इत्याह-

आयरिण् गच्छमि य, कुल गण संघे य चेइय विणासे। आलोइयपडिकंतो, सुद्धो जं निज्जरा विउला।।२९६३।।

षष्ठीसप्तम्योरर्थं प्रत्यभेदाद् आचार्यस्य वा गच्छस्य वा कुलस्य वा गणस्य वा सङ्घस्य वा चैत्यस्य वा विनाशो उपस्थिते सति सहस्रयोधिप्रभृतिना स्ववीर्यमहापयता तथा पराक्रमणीयं यथा तेषामाचार्यादीनां विनाशो नोपजायते। स च तथा पराक्रममाणो यद्यपराधमापन्नस्तथाप्यालोचितप्रतिक्रान्तः शुद्धः, गुरुसमक्षमालोच्य मिथ्यादुष्कृतप्रदानमात्रेणैवासौ शुद्ध इति भावः। कुतः? इत्याह-'यद्' यस्मात् कारणाद् 'विपुला' महती 'निर्जरा' कर्मक्षयलक्षणा तस्य भवति, पुष्टालम्बनमवलम्ब्य भगवदाज्ञया प्रवर्त्तमानत्वादिति।।२९६३।।

सोऊण य पन्नवणं, कयकरणस्सा गयाइणो गहणं। सीहाई चेव तिगं, तवबलिए देवयद्दाणं।।२९६४।।
एवंविधां प्रज्ञापनां श्रुत्वा यः कृतकरणः-सहस्रयोधिप्रभृतिकस्तस्य गदाया आदिशब्दाद् लगुडस्य वा ग्रहणं भवति। गृहीत्वा च गदादिकमसौ गुरुन् ब्रवीति-भगवन्! शेरतां विश्वस्ताः सर्वेऽपि साधवाः, अहं सिंहादीनां निवारणं करिष्यामि। ततः सुप्ताः साधवः। स पुनरेकाकी गदाहस्तः प्रतिजाग्रदवतिष्ठते। तस्य च प्रतिजाग्रतः सिंहत्रिकं समागच्छेत्, आदिशब्दाद् व्याघ्रादिपरिग्रहः। तत्र च वृद्धसम्प्रदायः- सो साहू गयाहत्यो पडियरमाणो चिद्दुइ। नवरं सीहो आगतो। तेण ईसि ति आहतो नाइदूरं गंतुं मओ। अत्रो सीहो आगओ। सो चित्तेइ-सो चेव पुणो आगओ। तओ गाढतरं आहओ। सो नस्संतो पढमस्स आरओ मओ। अत्रो वि सीहो आगओ। सो चित्तेइ-तइयं पि वारं सो चेव पुणो आगओ। ताहे बिइयाओ बलिययरं आहओ। नस्संतो बीयस्स आरओ मओ। तओ वोलिया खेमेण रयणि ति।।

(बृहत्कल्पसूत्र भाग-३, निर्युक्ति श्लोक-२९६३-२९६४, मूल-टीका)

૨. આત્માનં સર્વતો રક્ષન્, રાજન્ રક્ષસ્વ મેદિનીમ્ । આત્મમૂલમિદં સર્વમાહુર્વં વિદુષો જનાઃ ।।૧૩।।

(શ્રી વેદવ્યાસ વિરચિત મહાભારત, શાન્તિપર્વ, અધ્યાય-૮૯)

સાહેબજી : એટલે જ ગાંધીજી ઊપડી ગયા. ^૧આર્યરાજનીતિમાં પણ સત્તાધીશને રક્ષણ પૂરું પાડવાની દેશની ફરજ છે. માત્ર સુરક્ષા માંગે એટલામાત્રથી દેશનેતાની ટીકા-ટિપ્પણ ન કરાય, કરનારને પાપ લાગે.

સભા : આજે તો સત્તા ઉપરથી ઊતરી ગયા પછી પણ આપે છે.

સાહેબજી : આપવી પડે, યોગ્ય નાગરિક હોય અને તેના જીવન પર ભય હોય તો તેને રક્ષણ આપવું એ રાષ્ટ્રની જવાબદારી છે.

સભા : રાજ્યની લાલસા હોય, પણ રાજ્ય ન્યાયથી ચલાવતો હોય તો ?

સાહેબજી : તો પણ પાપ લાગે. વાસુદેવ ત્રણ ખંડનું સામ્રાજ્ય ન્યાય-નીતિ-સદાચારપૂર્વક ચલાવે છે તો પણ સત્તાની લાલસા આદિના કારણે આરંભ-સમારંભનાં પાપ બાંધી અહીંથી સીધા નરકે જ જાય છે. લૌકિક ન્યાયના પુણ્ય કરતાં વાસના-તૃષ્ણાજન્ય હિંસાપ્રવૃત્તિનો પાપબંધ વધી ગયો.

જીવનમાં શું કરો તો વાજબી ગણાય ? અને શું કરો તો અયોગ્ય ગણાય ? તેનું ધોરણ જ તમે શીખ્યા નથી. અત્યારે કેટલાય જીવોનું બલિદાન લઈને જીવો છો, તો સામે જીવનમાં એવું શું કરો છો કે આટલા જીવોનો લીધેલો ભોગ સાર્થક ગણાય ? તમે કહો કે હું તો બીજાના મોત પર ટેસથી જીવું છું અને મારી તૃષ્ણાઓ તૃપ્ત કરું છું, તો તમે અન્યાય જ કર્યો છે. બીજાનું જીવન નાશ કરનાર તમારે સાબિત કરવું પડે કે એ જીવો જેવું ઉન્નત જીવન નહોતા જીવવાના એવું ઉન્નત જીવન હું જીવીશ. તમારા જીવનમાં સર્વત્ર ઉચિત વર્તન લાવવા મનમાં નિર્ણય કરવો પડે કે મારે મારા અને જગતના ભલા માટે જીવવું છે. જીવીને શું કરવું છે ? એનો તમારી પાસે યોગ્ય જવાબ જોઈએ.

સભા : કુટુંબનું પાલન-પોષણ કરીએ છીએ ને ?

સાહેબજી : માત્ર પાલન-પોષણ નહીં, પરંતુ કુટુંબનું પણ ભલું કરવું છે એમ બોલો. આખા કુટુંબનું હિત કરવાનું જીવનમાં લક્ષ્ય છે, તેનો અર્થ એ કે કુટુંબ પાસેથી સ્વાર્થની અપેક્ષા નથી. મારા સ્વાર્થની પૂર્તિ માટે કુટુંબનો જરાપણ ભોગ નહીં લઉં. તેમના ભલા માટે બધું કરી છૂટીશ, તેમનું જ્યાં જ્યાં જે જે રીતે હિત થતું હોય ત્યાં તે કરવા ખડે પગે ઊભો રહીશ. ^૨શાસ્ત્રમાં લખ્યું

૧. આપ્તશસ્ત્રગ્રાહાધિષ્ઠિતઃ સિદ્ધતાપસં પश्येत् । મંત્રિપરિષદા સામન્તદૂતમ્ । સન્નદ્વોઽશ્વં હસ્તિનં રથં વાઽઽરુઢઃ સન્નદ્ધ-મનીકં ગચ્છેત્ । નિર્યાણેઽભિયાને ચ રાજમાર્ગમુભયતઃ કૃતારક્ષં દણ્ડિભિરપાસ્તશસ્ત્રહસ્તપ્રવ્રજિતવ્યંગં ગચ્છેત્ । ન પુરુષ-સમ્બાધમવગાહેત્ । યાત્રાસમાજોત્સવપ્રવહણાનિ ચ દશવર્ગિકાધિષ્ઠિતાનિ ગચ્છેત્ । યથા ચ યોગપુરુષૈરન્યાન્ રાજાઽધિ-તિષ્ઠતિ । તથાઽયમન્યબાધેભ્યો, રક્ષેદાત્માનમાત્મવાન્ ॥૧॥

(કૌટિલીય અર્થશાસ્ત્ર, અધિકરણ-૧, અધ્યાય-૨૧)

૨. તથા-

ચિન્તયત્યેવમેવૈતત્ સ્વજનાદિગતં તુ યઃ । તથાનુષ્ઠાનતઃ સોઽપિ, ધીમાન્ ગણધરો ભવેત્ ॥૨૮૯॥

છે કે જે વ્યક્તિ કુટુંબનું કલ્યાણ કરવા માંગે છે કે પરિવાર, જ્ઞાતિ, દેશનું કલ્યાણ કરવા માંગે છે, તે વ્યક્તિ પ્રાયઃ ગણધરનામકર્મ બાંધી ગણધર થાય. તીર્થકરો જીવમાત્રના કલ્યાણની કામનાથી તીર્થકરનામકર્મ બાંધે છે. અહીં (આ સભામાં) કોઈ **genuinely** (પ્રામાણિકતાથી) બોલી શકે એમ છે કે હું કુટુંબના હિત ખાતર જ જીવ્યો છું ? મારા અંગત રંગ-રાગ કે સ્વાર્થવૃત્તિ પોષવાની ભાવનાથી નથી જીવ્યો, એવું પ્રામાણિકપણે બોલવું તમારા માટે કઠણ છે. ખરેખર તો તમારા મનના ભાવો ગુપ્ત છે એ તમારા માટે સારું છે, બાકી પ્રગટ થાય તો તમારા ઘરના પણ તમને ન રાખે.

અવસર આવે ત્યારે સગા બાપ માટે પણ તમે જે ભાવ કરો છો તે બહાર બોલી શકાય તેમ નથી. જરાક સ્વાર્થ ધવાય તો સગા બાપ-દીકરાને પરસ્પર દુર્ભાવ અને જીવનભરના અબોલા થઈ જાય છે. અરે ! ઉપકારી ગુરુ સાથે પણ જરાક સ્વાર્થ ધવાય તો તેમના તરફ સીધો અભાવ થઈ જાય. તમે વાતો કરો કે હું બધાના ભલા માટે જીવું છું, તો તે માત્ર બોલવાની વાત નથી. ઉચિત વર્તન એ તો છક્કા છોડાવી દે તેવી આજ્ઞા છે. 'આ એક આજ્ઞાથી ટૂંકમાં એવું દર્શાવ્યું છે કે અમલ કરો તો તમને અધર્મીમાંથી સંપૂર્ણ ધર્મી બનાવી દે. અરે ! આ આજ્ઞાને સંપૂર્ણ વળગીને જીવો તો તમે દેવાંશી પુરુષ બની જાઓ.' તમારા ઘરના પણ તમને પૂજે, સાક્ષાત્ દેવતા છે એમ કહે. હા તે માટે સ્વાર્થનું સંપૂર્ણ બલિદાન આપવું પડે. તમે સ્વાર્થની વાત આઘી કરવાની આવે ત્યાં જ છંછેડાઈ જાઓ છો. ભૌતિક સ્વાર્થપૂર્તિ એ જ જો તમારા જીવનનું લક્ષ્ય હોય તો દુનિયા આખી પણ તે માટે જ જીવે છે. કીડી, મંકોડા, ફૂતરા, બિલાડા, ગુંડા-બદમાશ સૌ તૃષ્ણાને તૃપ્ત કરવા, વાસનાની પૂર્તિ કરવા દોડધામ કરે છે. કદાચ તમારામાં અક્કલ વધારે હોય તો તમે વધુ પ્લાનીંગ પૂર્વક સ્વાર્થપૂર્તિ કરો, જીવજંતુ કે જનાવર ઓછા પ્લાનીંગથી કરે; સરવાળે તમે વધારે ખરાબ ? કે સારા ? તે વિચારજો.

ધર્મસત્તાના બંધારણને સ્વીકારવા વિચારધારામાં આમૂલ ક્રાંતિ અનિવાર્ય :

ધર્મસત્તાના લોકોત્તર બંધારણમાં માત્ર મનુષ્યને જ individual rights, family rights, civil rights કે human rights (વ્યક્તિગત હક, કૌટુંબિક હક, નાગરિક હક કે માનવ હક) નથી, પરંતુ જીવમાત્રના legitimate rights (ન્યાયી હક) મંજૂર છે, જે સ્વીકારવા તમારે આખું માનસ બદલવું પડે, વિચારધારામાં આમૂલ ક્રાંતિ લાવવી પડે. અત્યારે તમે બીજા જીવોના ભોગે મોજ-મજા કરો, છતાં હું ન્યાયમાં જ છું તેમ માનો છો, તે કદી માન્ય ન બને, જેમ તમને હેરાન કરીને કોઈ મજા માણો તો તે ન્યાયી નથી. નાસ્તિકોને આ જ પૂછવા જેવું છે કે

ચિન્તયત્યેવમેવ-પૂર્વોક્તપ્રકારેણૈવ એતદ્ભવાદુત્તારણમ્ 'સ્વજનાદિગતં તુ'- સ્વજનમિત્રદેશાદિવિશેષગતં પુનઃ ય ઉક્તરૂપો બોધિપ્રધાનો જીવઃ 'તથાનુષ્ઠાનતઃ'-ચિન્તાનુરૂપાનુષ્ઠાનાત્પરોપકારરૂપાત્ સોઽપિ-ન કેવલં પરોપકારી તીર્થકૃદિત્યપિશબ્દાર્થઃ, ધીમાન્-પ્રશસ્તબુદ્ધિઃ 'ગણધરો'-દેવદાનવમાનવાદિમાનનીયમહિમા તીર્થકરાગ્નિમશિષ્યઃ, ધવેત્-જાયેતેતિ॥૨૮૧॥

(યોગચિન્તુ, શ્લોક-૨૮૧ મૂલ-ટીકા)

તમે બીજાના ભોગે ઉજાણી કરો તે જો વાજબી હોય, તો તમારા ભોગે કોઈ ઉજાણી કરે તે બદમાશ કેમ ? આનો સાચો જવાબ આપવો હોય તો પ્રામાણિકતાથી કહેવું જ પડે કે હું બીજા જીવોનું શોષણ-દમન-અત્યાચાર કરીને મોજમજા કરવા માંગતો નથી, માત્ર પવિત્ર જીવન જીવીને સ્વપર કલ્યાણનાં ઉત્તમ કાર્યો કરવા માંગું છું; તો તેવું ઉત્તમ જીવન જીવવા કદાચ થોડો બીજા હલકા જીવોના જીવનનો ભોગ અનિવાર્યપણે લેવો પડે તો તે ન્યાય-હિતપૂરક જ છે. બાકી મનના તરંગો કે ઇન્દ્રિયોની ભૂખ સંતોષવી તે કોઈ સત્કાર્ય જ નથી કે જેને માટે બીજાનું બલિદાન લેવું યોગ્ય બને. અત્યારે તમારી વિચારધારામાં તો એવું સ્ફુરતું હોય છે કે પાંચ ઇન્દ્રિયો પૂરી મળી છે અને એક પણ ઇન્દ્રિયની ઇચ્છાપૂર્તિ-ટેસ ન કરીએ તો જીવનમાં રસ શું ? આવી બુદ્ધિવાળાને ધર્મની વાતો નહીં બેસે. ધર્મ તો કહેશે કે આ ટેસ કોના ભોગે ? આ ટેસ કરીને આગળ શું મેળવવું છે ? વાસ્તવમાં વિકાર-વાસનાપૂર્તિને ટેસ-આનંદ માનવો તે જ બુદ્ધિનો મહાભ્રમ છે; કારણ કે તેમાં ક્યારેય સાચી તૃપ્તિ કે દુઃખનું નિરાકરણ થતું જ નથી. આ ન સમજે તેને જિનાજ્ઞા નહીં બેસે. જેને જિનાજ્ઞા મનમાં સ્થિર થાય તે તેનું ઉલ્લાસથી યથાશક્તિ આચરણ કરી શકે. તીર્થંકરોની સંપૂર્ણ આજ્ઞામાં આવે અર્થાત્ સર્વત્ર ઉચિત વર્તનનું પાલન કરે તે ઉત્તમ જીવ છે, ધર્મસત્તાનો શ્રેષ્ઠ નાગરિક છે. તેના જીવનથી જગતમાં વૈશ્વિક ન્યાય ફેલાય છે; કારણ કે તે બીજાને અન્યાય કરતો નથી અને બીજાથી અન્યાય પામતો નથી. ધર્મસત્તા તેનું સતત રક્ષણ કરે છે. અત્યારે આપણે સંપૂર્ણ આજ્ઞાપાલનમાં નથી, પરંતુ સંપૂર્ણ આજ્ઞાંકિત બનવાનું લક્ષ્ય તો ચોક્કસ રાખવું જોઈએ. આ લક્ષ્યથી જીવન જીવશો તો ધીરે-ધીરે તમારા જીવનમાં ઉચિત વર્તન વધશે. જ્યાં બીજા જીવ પ્રત્યે અનુચિત વર્તન થાય ત્યાં તમને મનમાં strike (વેદન) થશે કે મેં આ અન્યાય કર્યો, ધર્મસત્તાની આજ્ઞાનો ભંગ કર્યો, તેથી સજાપાત્ર છું.

જે તીર્થંકરની સંપૂર્ણ આજ્ઞામાં રહે છે તે ધર્મસત્તાના શ્રેષ્ઠ નાગરિક છે, બીજા નાગરિક થોડા થોડા અપરાધી છે. જેવો તેમનો અપરાધ તેવી સજા સમજવાની. ઋષભદેવ ભગવાને ૬૩ લાખ પૂર્વ રાજ્યનું સંચાલન કર્યું, ૮૩ લાખ પૂર્વ ગૃહસ્થવાસ સેવ્યો, છતાં તેમના જીવનમાં નાના-મોટા કોઈ જીવને અન્યાય નથી થયો. સંસારમાં જે કર્યું છે તે ઉચિત વર્તન જ કર્યું છે. માતા-પિતા-દીકરા-દીકરી-કુટુંબ-પરિવાર-પ્રજાજન-અપરાધી-શુદ્ર જીવજંતુ બધા પ્રત્યે ઉચિત વર્તન જ કર્યું છે.

સભા : ગૃહસ્થજીવનમાં તો પ્રભુએ લૌકિક ન્યાય જ પ્રરૂપ્યો છે ને ?

સાહેબજી : હા, બીજા માટે લૌકિક ન્યાય પ્રરૂપ્યો છે, પણ પોતે લોકોત્તર ન્યાયમાં બેઠા છે. પોતે અંતરથી ધર્મશૂન્ય નહોતા.

સભા : ભગવાને પ્રજાને લૌકિક ન્યાય પ્રરૂપ્યો તેનાથી બીજાને (પશુ આદિને) અન્યાય થવાનો ને ?

સાહેબજી : ના, તેમના પ્રરૂપેલા લૌકિક ન્યાયથી નહીં, લોકોની વિકાર-વાસનાથી અન્યાય થયો. તેમણે તો વિકાર-વાસના રહિત માર્ગ બતાવ્યો.

સભા : શસ્ત્ર વગેરે માણસોના રક્ષણ માટે જ બનાવ્યાં, જેમાં બીજા જીવોનો ભોગ લેવાયો ને ?

સાહેબજી : સમષ્ટિના વિશાળ હિત માટે લેવાતો અલ્પ જીવોનો ભોગ અન્યાય ન કહેવાય. વળી ધર્માત્માનું ઉચિત વર્તન કદી લોકોત્તર અન્યાય ન જ કહેવાય.

સભા : પ્રભુએ બીજા લોકો પાસેથી આરંભ-સમારંભ કરાવ્યો તે ?

સાહેબજી : તેમાં પણ પોતાનો આશય લોકોત્તર ન્યાયનો જ છે, પ્રજાની કક્ષા નથી, અવસર નથી, તેથી ત્યારે લોકોત્તર ન્યાય ન બતાવ્યો, તે ધર્મશાસન સ્થાપતી વખતે બતાવ્યો. પૂ. સૂરિપુરંદર હરિભદ્રસૂરીશ્વરજી, પૂ. કલિકાલસર્વજ્ઞ હેમચંદ્રસૂરીશ્વરજી, પૂ. ઉપાધ્યાયજી મહારાજા વગેરેએ લખ્યું કે ઋષભદેવે રાજ્યશાસનની જે વ્યવસ્થા પ્રવર્તાવી તેમાં શસ્ત્રો, યુદ્ધનીતિ, યુદ્ધના વ્યૂહ, દંડનીતિ આ બધાં મૂળથી ભયંકર પાપનાં સાધન છે; છતાં પ્રભુએ તે ન પ્રવર્તાવ્યાં હોત તો લોકોનું અહિત, અકલ્યાણ થાત. ^૧માનવસમાજમાં rule of jungle (જંગલનો કાયદો) પ્રવર્તે. તે અટકાવીને લોકહિત કરવા જ પ્રભુએ આ બધું બતાવ્યું. આનાથી જ તત્કાલ લૌકિક ન્યાય પ્રવર્ત્યો અને આગળ જતાં લોકોત્તર ન્યાયની ભૂમિકા સર્જાઈ. આવી હિતબુદ્ધિથી તમે પણ સાંસારિક પ્રવૃત્તિ કરો તો તમને પણ ઉચિત વર્તનમાં સમાવીએ.

૧. રાજા ચેત્ર ભવેલ્લોકે, પૃથિવ્યાં દણ્ડધારકઃ । જલે મત્સ્યાનિવામ્ભક્ષ્યન્ દુર્બલં બલવત્તરાઃ ॥૧૬॥ અરાજકાઃ પ્રજાઃ પૂર્વ, વિનેશુરિતિ નઃ શ્રુતમ્ । પરસ્પરં ભક્ષ્યન્તો, મત્સ્યા ઇવ જલે કૃશાન્ ॥૧૭॥

(શ્રી વેદવ્યાસ વિરચિત મહાભારત, શાન્તિપર્વ, અધ્યાય-૬૭)

✽ યદિ ન સ્યાન્નરપતિઃ, સમ્યક્ નેતા તતઃ પ્રજાઃ । અકર્ણધારા જલધૌ, વિપ્લવેતેહ નૌરિવ ॥૧૬૫॥

(શુક્રનીતિ, અધ્યાય-૧)

सिद्धं सिद्धत्वाणं, ठाणमणोवमसुहं उवमयाणं ।

कुसमयविसासणं, सासणं जिणाणं भवजिणाणं ॥१॥

(सम्मतितर्क प्रकरण० श्लोक-१)

અનંત ઉપકારી, અનંત જ્ઞાની શ્રી તીર્થંકર પરમાત્માઓ મહામંગલકારી અને સર્વોત્કૃષ્ટ એવા આ ધર્મતીર્થની સ્થાપના કરે છે.

ધર્મસત્તાના બંધારણની શાશ્વતતા-અશાશ્વતતા :

તીર્થંકરો જે ધર્મનું આચરણ કરી સ્વયં તીર્થંકરપદ પામ્યા છે અને પરમાનંદરૂપ મોક્ષ પામવાના છે, તે જ ધર્મ ત્રિકાલાબાધિત શાશ્વત સ્વરૂપે આ જગતમાં ફેલાયેલો છે; જેને વ્યવહારથી વ્યવસ્થારૂપે તીર્થંકરો ધર્મતીર્થ સ્થાપવા દ્વારા પ્રવર્તાવે છે. આ શાસનનું દ્વાદશાંગીરૂપે બંધારણ પણ અર્થથી અનાદિકાળથી ચાલ્યું આવે છે, અનંતકાળ સુધી રહેવાનું છે. બંધારણના મૂળભૂત નિયમો સનાતન છે, કારણ કે તે નિયમો eternal, universal truth (શાશ્વત, વૈશ્વિક સત્ય) છે, અને તેના આધારે ધર્મસત્તાના અનુયાયીઓએ પાળવાના તમામ કાયદા-કાનૂન રચાયા છે. જેમ વર્તમાન રાજ્યના તમામ કાયદા-કાનૂન બંધારણની કલમને આધારિત, તેના પૂરક, પોષક, અનુરૂપ હોવા જોઈએ, જે કાયદો ultra virus to constitution (ગેરબંધારણીય) હોય તે કાયદો વાસ્તવમાં સાચો કાયદો જ નથી, તેથી તેને રાજ્ય કે દેશની કોર્ટો ultra virus to constitution (ગેરબંધારણીય) કહીને strike down (રદબાતલ) કરી દે છે; તેમ જગતનાં અનાદિ સત્યોથી વિરુદ્ધના જે નીતિ-નિયમો છે તે જ અધર્મ છે, પાપપ્રવૃત્તિ છે, જેને ધર્મશાસનમાં નકારવામાં આવે છે; જ્યારે વૈશ્વિક સત્ય આધારિત નિર્માણ કરાયેલા લોકહિતકારી નીતિ-નિયમોને અનુસરવું તે જ ધર્મ છે. હા, તે કાયદા-કાનૂનમાં દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાળ-ભાવ અનુસાર હિતકારી મર્યાદિત ફેરફારો કરવા તે જ ધર્મશાસનની Legislative wingનું (ધારાકીય પાંખનું) કામ છે; જેમ અત્યારની parliaments (સંસદો) કે assemblies (વિધાનસભાઓ) દેશમાં સમય અને સ્થળ અનુસાર પ્રજાની જરૂરિયાતો મુજબ બંધારણને અનુરૂપ લોકહિતકારી કાયદા-કાનૂન બનાવવાની કે તેમાં ફેરફાર કરવાની સત્તા ધરાવે છે; છતાં જેમ મોટાભાગના કાયદાઓ ચાલ્યા આવતા હોય તેમ કાયમી અમલમાં પ્રવર્તે છે, તેમ ધર્મસત્તાના આચરવાલાયક નીતિ-નિયમો બહુધા કાયમી ધોરણે ચાલ્યા આવતા હોય છે, છતાં તેમાં સમય, સંયોગ અનુસાર થોડા-થોડા હિતકારી ફેરફાર પણ કરવા પડે, જે તે-તે કાળના શાસનમાં રહેલા ઉત્સર્ગ-અપવાદના જ્ઞાતા ગીતાર્થો collectively (સામૂહિક રીતે) વિચારવિમર્શ કરીને કરે, જેનું પાલન તે-તે કાળના સંઘના સભ્યરૂપ સર્વ અનુયાયીઓએ કરવું જરૂરી છે. આમ પણ તીર્થંકરોએ આજ્ઞા-આચારરૂપે દર્શાવેલા તમામ કાયદા-કાનૂન, નીતિ-નિયમોનું અનુસરણ કર્યા વિના સર્વ

દુઃખ કે સર્વ પાપથી મુક્ત ન થઈ શકાય, પૂર્ણ સુખ ન પામી શકાય; તેથી જેને સર્વ દુઃખોનો અંત અને પરમ સુખની પ્રાપ્તિ કરવી હોય તેણે તેનું અવશ્ય પાલન કરવું પડશે.

તીર્થંકરોના આજ્ઞા-આદેશરૂપ તમામ કાયદાઓ શાશ્વત તત્ત્વ-સત્ય આધારિત છે અને તેની central line (મધ્યરેખા) એક જ છે કે સર્વજનહિતાય, સર્વજનસુખાય ઉપદેશથી કોઈ પણ જીવનો ભેદભાવ રાખ્યા વિના જગતના સર્વ જીવોને તમારા તરફથી ન્યાય મળે, સુખ-શાંતિ મળે, છેવટે દુઃખ-અશાંતિ તો ન જ મળે તેમ જીવવું. જેમાં તમારો પણ ઉત્કર્ષ સમાયેલો છે અને સમષ્ટિનું પણ હિત છે તેવી રીતે ન્યાયીજીવન જીવવું, તે માટે master key (મુખ્ય ચાવી) ઉચિત વર્તન જ છે. જૈનધર્મની ખૂબી ત્યાં છે કે આ ઉચિત વર્તનની સીમામાં જીવમાત્રને આવરી લેવાયા છે. તેમાં નાના જીવ કે મોટા જીવ, નબળા જીવ કે સબળા જીવ, પોતીકા કે પારકાનો કોઈ ભેદભાવ રખાયો નથી. Without any discrimination (કોઈપણ જાતના ભેદભાવ વિના) સર્વ જીવોના મૂળભૂત પાયાના અધિકારો ઉચિત વર્તનમાં સ્વીકારાયા છે. તેથી જ આપણે ઇરિયાવહિયા જેવા નાના સૂત્રમાં પણ ઐર્ગિદિયા, બેઈદિયા, તેઈદિયા, ચઉર્દિયા, પંચિદિયા બોલીએ છીએ, ટૂંકમાં તેમાં સૃષ્ટિના બધા જ જીવો આવી ગયા, કોઈની બાદબાકી નથી. તેથી નાના જીવ પ્રત્યે પણ તમે હિંસક, ક્રૂર, સ્વાર્થી, અયોગ્ય વર્તન કરો, તેના જીવનમાં વિક્ષેપ કરો, તો તે પણ અપરાધ-અન્યાય ગણાય. તેથી જ ઇરિયાવહિયામાં એક જગ્યાએથી બીજી જગ્યાએ પણ નાના જીવને કારણ વિના હડસેલો, ખસેડો તો અન્યાય-પાપ કહ્યું; કારણ કે તમે તેના જીવનમાં હેરાનગતિ-ત્રાસ ઊભો કર્યો.

સભા : બચાવવા માટે મૂકીએ તો ?

સાહેબજી : તેના બચાવનો proper (યોગ્ય) વિચાર કરીને કાળજીથી, જયણાપૂર્વક, બચાવવાના શુભ આશયથી મૂકો તો તે દયા કહેવાય, તે પાપ નથી.

જૈનશાસ્ત્ર બીજા જીવ પ્રત્યે અનુચિત વર્તન એને જ ગણે છે કે જેમાં તમે તમારા સ્વાર્થથી બીજાને હેરાન કરો. હિતબુદ્ધિથી કોઈને ક્યારેય કંઈ અનિવાર્ય દુઃખ આપવું પડે તો તેને અમે અનુચિત વર્તન કહેતા જ નથી. આ ઉચિત વર્તનની આજ્ઞા તીર્થંકરોએ પોતાના જીવનમાં સ્વયં પાળી બતાવી છે. હકીકતમાં આ દ્વાદશાંગીનું તત્ત્વ સનાતન-શાશ્વત છે. નવા-નવા તીર્થંકરો પણ તેને મૂળભૂત રીતે બદલી શકતા નથી. તેથી જ ધર્મસત્તાનું બંધારણ કોઈ તીર્થંકરે નવું ઊભું કર્યું નથી. આવા સનાતન બંધારણ આધારિત તમામ કાયદા-કાનૂનો સંક્ષેપમાં એ ઉચિત વર્તનમાં સમાય છે. તેથી તીર્થંકરોને પણ તરવું હોય, મોકે જવું હોય, દુઃખમાંથી મુક્ત થવું હોય તો બંધારણ અનુસારી ઉચિત વર્તન જ ઉપાય છે. પોતે પણ ઉચિત વર્તન દ્વારા જ કર્મક્ષય કરી મોક્ષ મેળવે છે અને બીજાઓએ પણ તે દ્વારા જ મેળવવાનો છે. અહીં કાયદા-કાનૂન ખાલી પ્રજા માટે છે અને રાજા માટે નથી, તેવું નથી. આ કુદરતના ન્યાયના કાયદા છે. તેથી જ તેનો

મુખ્ય ભાગ કાયમી છે, તેમાં બહુ કાંઈ બદલવા જેવું હોતું નથી. દેશ-કાળને અનુરૂપ મામૂલી ફેરફાર જરૂરી બની શકે, બાકી તો પાયાનાં તત્ત્વ તો સ્પષ્ટ અને સચોટ જ છે. 'તમને તમારું જીવન પસંદ છે, તમારા સુખ-દુઃખની ચિંતા છે, તો તમને બીજાના સુખ-દુઃખની પણ ચિંતા હોવી જરૂરી છે, ન્યાયી છે; તે વિના તમારું વર્તન ઉચિત ન ગણાય.' દરેક કાળમાં ધર્મસત્તાના કાયદાઓનો મુખ્ય ભાગ આ જ રહ્યો છે. તેથી ઉચિત વર્તનરૂપ જે આજ્ઞા તીર્થકરોએ આપણને કરી છે તે જ તેમણે સ્વયંના કલ્યાણ માટે પાળી છે. તીર્થકરોનો આત્મા પણ પહેલાંના ભવોમાં અનુચિત વર્તન કરે ત્યારે ત્યારે દંડને પામે છે; કારણ કે જૈનધર્મમાં બધા માટે કાયદા સમાન છે. All are equal before law. (બધા કાયદા સામે સરખા છે.) આ વિચારતાં તમને સ્થિર થવું જોઈએ કે 'સર્વ જીવો પ્રત્યે ઉચિત વર્તન એ જ જિનાજ્ઞા, એ જ કલ્યાણનો માર્ગ, એ જ મુક્તિનો ઉપાય.'

વિશ્વવ્યાપી કાયદાઓ અનાદિ અનંત સદા શાશ્વત બિનફેરફારપાત્ર છે :

સભા : વિશ્વના નીતિ-નિયમોમાં ફેરફાર ન થાય ?

સાહેબજી : ના, જે પણ universal laws (વિશ્વવ્યાપી કાયદાઓ) છે તેમાં ક્યારેય, ક્યાંય પણ, કોઈ પણ ફેરફાર ન જ થાય, તે તો અનાદિ અનંત સદા શાશ્વત છે. Universal laws prevail everywhere forever, it can not be changed. (વિશ્વવ્યાપી કાયદાઓ દરેક જગ્યાએ હંમેશાં પ્રવર્તમાન હોય છે, તેને બદલી શકાતા નથી.) તમે કહો કે જીવ ક્યારેક ક્યાંક જડ બની જાય અને જડ ક્યારેક ક્યાંક ચેતન બની જાય, પરંતુ આવું સંપૂર્ણ conversion (રૂપાંતર) કદી પણ, ક્યાંય બનવાનું નથી. જે ચેતન છે તે કાયમ ચેતન રહેવાનો, જે જડ છે તે કાયમ જડ રહેવાનું, ગમે તેટલાં સંયોજન-મિશ્રણ થાય તોપણ. હા, પરસ્પર જડતા કે ચેતન્યની એકબીજા પર અસર થાય, એકબીજાને પ્રભાવિત કરે, પરંતુ ક્યારેય જડ મૂળથી જડ ન મટે, ચેતન કદી સંપૂર્ણ જડ ન બને. આ નિયમ સાર્વત્રિક સર્વદા છે. તેથી જ તેમાં કોઈ પરિવર્તન-ફેરફાર ન હોય. આવા એક-બે નહીં, પરંતુ હજારો-લાખો વૈશ્વિક નિયમો જે આ વિશ્વનું સત્ય છે, તે જ દ્વાદશાંગીરૂપ બંધારણનો આધાર, મૂળભૂત ભાગ છે. તેના પર જ સર્વ આચારના નીતિ-નિયમો, આજ્ઞા, કાયદા-કાનૂનો ઘડાયા છે. વળી, આ દ્વાદશાંગીરૂપ બંધારણનો ઉદ્દેશ પણ અટલ છે, જેમાં મૂળભૂત base (પાયો) એવો સ્વીકારાયેલો છે કે આ સૃષ્ટિમાં જડને કોઈ સંવેદના નથી, સુખ-દુઃખની લાગણી-અનુભૂતિ નથી. તેથી તેનાં સુખ-દુઃખ કે વિકાસનો વિચાર નિરૂપયોગી છે; જ્યારે ચેતન જીવમાત્ર સંવેદનાયુક્ત છે, તેને દુઃખ અનિષ્ટ છે, સુખ સદા ઇષ્ટ છે. તેથી જ સર્વ જીવોના સુખ-દુઃખનો સમાન ધોરણે વિચાર કરવો, દુઃખમુક્તિ, સુખપ્રાપ્તિ માટેના સાચા ઉપાયો વૈશ્વિક નિયમોના આધારે દર્શાવવા, તેનું અનુસરણ, આચરણ કરાવવું, અને તે દ્વારા સર્વત્ર સર્વ જીવોની સાચી સુખ-શાંતિ ફેલાવવા પ્રયત્ન કરવો, આ માટે

જ સર્વત્ર ઉચિત વર્તનની આજ્ઞા છે. ધર્મના બંધારણનો પાયો અને ઉદ્દેશ કાયમી છે. તેથી જ તીર્થંકરોની તેને અનુરૂપ આજ્ઞા પણ એક જ આવવાની. અનંતી ચોવીશી પહેલાંના તીર્થંકર કે વર્તમાન તીર્થંકર, સૌની આજ્ઞામાં પણ સારભૂત ભાગ એક જ છે; તે કારણથી 'ઉચિત વર્તન કરવું' એને અપેક્ષાએ શાશ્વત આજ્ઞા કહી શકાય.

વર્તમાન રાજ્યશાસનનાં બંધારણો પણ સંપૂર્ણ unchangeable (સુધરી ન શકે તેવાં) નથી. દેશમાં અત્યાર સુધીમાં સોએક જેટલા બંધારણીય સુધારા ભારતની પાર્લામેન્ટે કર્યા છે, અને કાયદા-કાનૂનો તો જાણે નિતનવા બદલાય છે, અનેક ફેરફારો કરાય છે. માત્ર બંધારણનું core feature (મૂળભૂત માળખું) ન બદલી શકાય તેટલી જ અપરિવર્તનશીલતા છે. ^૧અરે ! preambleરૂપ (આમુખરૂપ) આદર્શ કે ઉદ્દેશના વિભાગમાં પણ સુધારા-વધારા કરાય છે. દા. ત. secular stateની (બિનસાંપ્રદાયિક રાજ્યની) policy (નીતિ) preambleમાં (આમુખમાં) પાછળથી ઉમેરાઈ છે, જ્યારે અહીં ધર્મશાસનમાં તો બંધારણ સંપૂર્ણ અપરિવર્તનશીલ છે. ગમે તે દેશ-કાળ આવે, ગમે તે સંયોગો નિર્માણ થાય, તીર્થંકરો બદલાય, તીર્થંકરોનાં ધર્મશાસન બદલાય, ચતુર્વિધ શ્રીસંઘ નવો સ્થપાય, શાસ્ત્રો રચાય, પરંતુ સિદ્ધાંતરૂપ બંધારણીય વિભાગ શાસ્ત્રમાં સદા તેનો તે જ રહે છે. તેમાં લકીરમાત્ર પણ ફેરફાર સંભવિત નથી, absolute rigidity (સંપૂર્ણ અપરિવર્તનશીલતા) છે. આ ગૌરવ લેવા જેવી વાત છે. ધર્મનો સ્વયંસિદ્ધ મહિમા છે, કારણ કે તેનો પાયો-આધાર સનાતન-શાશ્વત છે. વળી ધર્મશાસનના આદર્શો પણ ક્યારેય અંશમાત્ર ફેરફાર પામતા નથી. માત્ર તેને પ્રાપ્ત કરવાનાં સાધનોરૂપ આચારમાં સમય-સંયોગો પ્રમાણે પરિવર્તન આવી શકે, છતાં મૂળભૂત આચાર તો એ જ રહે છે. દા. ત. બાવીશ તીર્થંકરના સાધુઓનો આચાર અને પ્રભુ મહાવીરસ્વામીના સાધુઓનો આચાર, બંનેમાં અહિંસા-સત્ય-અપરિગ્રહ આદિ મૂળભૂત પાલન તો સમાન જ છે, માત્ર તેના અમલીકરણ અંગે વિશેષ નીતિ-નિયમોમાં કાળ, જીવો અનુસાર મામૂલી ફેરફાર છે. બસ, આવા by-lawsમાં (પેટાનિયમોમાં) સમયે-સમયે ફેરફાર એટલો જ ધર્મશાસનનો flexible (પરિવર્તનશીલ) વિભાગ છે. આ વાત જેને સમજાય તેને ધર્મશાસનની સ્વાભાવિક શાશ્વતતા અને સ્વયંપ્રતિષ્ઠિતતાનું ભાન થાય.

સભા : By-laws (પેટાનિયમો) બદલે કોણ ?

સાહેબજી : ગીતાર્થો ભેગા થઈ દેશકાળ પ્રમાણે લાભાલાભ દેખાય તો by-laws બદલી શકે છે. ઘણા by-laws ભૂતકાળમાં બદલ્યા છે, અને અત્યારે પણ બદલીએ છીએ. જે રીતે હિતાહિત થાય તે વિચારી by-lawsમાં ગીતાર્થ ફેરફાર કરી શકે છે.

૧. The words "SOVEREIGN SOCIALIST SECULAR DEMOCRATIC REPUBLIC" in the Preamble of The Indian Constitution are substituted for "SOVERIEGN DEMOCRATIC REPUBLIC" by the Constitution [Forty-second Amendment] Act, 1976, Sec. 2 (w. e. f. 3-1-1977).

(Preamble of the Constitution of India)

સભા : ઉદ્દાહરણ આપો.

સાહેબજી : આ પંડિતને જ પકડવા જેવા છે, તે પાઠશાળામાં ભણાવે છે. આ પાઠશાળા શાસનની મૂળ વિધિ છે ? કે પાછળથી સંયોગો અનુસાર ધાર્મિક જ્ઞાન શ્રાવકોને આપવા સ્વીકારવામાં આવી છે ? ખરેખર તો ગુરુઓ પાસેથી ધર્મનું સમ્યગ્જ્ઞાન વિધિપૂર્વક અધિકાર પ્રાપ્ત કરીને મેળવવાનું છે. વળી આચાર્યોએ જોયું કે તેનો આગ્રહ રાખવામાં આજનો શ્રાવકવર્ગ સદંતર ધાર્મિક જ્ઞાનશૂન્ય રહેશે, તેથી લાભાલાભ વિચારીને જ પાઠશાળા by-lawsમાં-પેટાનિયમોમાં ફેરફારરૂપે સ્વીકારાયેલી છે.

સભા : મયણાસુંદરી પંડિત પાસે ભણ્યાં હતાં.

સાહેબજી : તે તો રાજકન્યા છે. રાજકુમાર, રાજકુમારી કે મોટા શ્રેષ્ઠિપુત્રોના આચાર જુદા અને તમારા આચાર જુદા. શાલિભદ્ર તેમના મહાલયમાંથી બહાર નથી નીકળ્યા, તમારા છોકરાને તમે આ રીતે ઘરમાં રાખી શકવાના ? Royal familiesના (શાહી કુટુંબોના) નિયમો જુદા જ હોય. તે બધા સાથે generalમાં ભણવા જાય, બધા સાથે ગમે તેમ બેસે-ફરે તે ન ચાલે. તેમના મોભા પ્રમાણે વ્યવહાર હોય.

સભા : મોભા પ્રમાણેની પાઠશાળામાં જાય ને ?

સાહેબજી : અરે ! મોભા પ્રમાણેની પાઠશાળામાં પણ જાય જ એવો નિયમ નથી. રાજાને

૧. ગિળહઠિ વિહિણા સુતંત્ર ભાવેણં પરમમંતરૂવંતિ। જોગો વિ બીયમહુરોદજોગતુલ્લો ઇમસ્સ તિ।।૬।। પત્તં પરિયાણં સુગુરુસગ્ગાસાઠ કાલજોગેણ। ઉદેસાઠકમજુયં સુતંત્ર ગેજ્જંતિ ગહણવિહી।।૭।। એસુ ચ્ચિય ઢાણવિહી નવરં ઢાયા ગુરુઽથ એયસ્સ। ગુરુસંદિદ્ધો વા જો અક્કલચારિત્તજુત્તુ તિ।।૮।।

(વિંશતિવિંશિકા શિક્ષાવિંશિકા-૧૨ મૂલ)

* 'સો ગુરુઽ' ઇતિ સ આગમઃ સૂત્રાર્થોભયરૂપઃ સર્વહિતાહિતપ્રવૃત્તિનિવૃત્તિહેતુઃ 'ગુરુઽ' ઇતિ ગુરુભ્યઃ સકાશાલ્તભ્યતે। ગુરુલક્ષણં ચેદં, યથા- "ગુરુર્ગૃહીતશાસ્ત્રાર્થઃ પરાં નિઃસઙ્ગતાં ગતઃ। માર્ત્તેણ્ડમણ્ડલસમો ભવ્યામ્મોજવિકાશને।।૧।। ગુણાનાં પાલનં ચૈવ તથા વૃદ્ધિશ્ચ જાયતે। યસ્માત્સદૈવ સ ગુરુર્ભવકાન્તારનાયકઃ।।૨।।" અત એવાન્યત્રોચ્યતે- "ગુર્વાયત્તા યસ્માચ્છાસ્ત્રારમ્ભા ભવન્તિ સર્વેઽપિ। તસ્માદ્ ગુર્વારાધનપરેણ હિતકાઙ્કિક્ષણા ભાવ્યમ્।।૧।। સંસારસમુદ્ભૂતકષાયદોષં તિલલિઙ્ગિયન્તે ગુરુણા વિના યે। વિભીમનક્રાદિગણં ધ્રુવં તે વાર્ધિ તિતીર્ષન્તિ વિના તરણ્ડમ્।।૨।।" ઇતિ।।

(ઉપદેશપદ મહાગ્રન્થ, સ્લોક-૧૮૪ ટીકા)

* મુનયસ્તાનવંદંત, ભક્તિભાજોઽથ સૂરિભિઃ। પૃષ્ઠાઃ સ્વાધ્યાયનિર્વાહં, શશંસુસ્તે યથાસ્થિતમ્।।૧૨૧।। નત્વા ભૂયોઽપિ તે શિષ્યા, ગુરુમેવં વ્યજિજ્ઞપન્। ભગવન્! વાચનાચાર્યો, વજ્ર એવાસ્તુ નઃ સદા।।૧૨૨।। ગુરુર્બંધાભે સર્વેષામેષ ભાવો ગુરુઃ ક્રમાત્। કિંતુ માન્યોઽધુનાઽપ્યુચ્ચૈર્ગુણૈર્વદ્ધોઽર્થકોઽપિ હિ।।૧૨૩।। અત એવ વયં ગ્રામેઽગમામાયં ચ વોઽર્પિતઃ। સૂરિર્યથા હિ જાનીય, યૂયમસ્યેદૃશાન્ ગુણાન્।।૧૨૪।। નત્વસ્ય વાચનાચાર્યપદવી યુજ્યતેઽધુના। કર્ણશ્રુત્યાઽડદેઽનેન, શ્રુતં યત્ર ગુરોર્મુખાત્।।૧૨૫।।

(દેવેન્દ્રસૂરિજી વિરચિત શ્રાદ્ધદિનકૃત્યસૂત્ર ભાગ-૧, સ્લોક-૨૦૦ ટીકા)

લાગે કે મારી રાજકન્યાને રાજમહેલમાં રાખીને ભણાવવી છે તો પંડિતોને કે ઉપાધ્યાય કલાચાર્યોને મહેલમાં બોલાવીને રાજકન્યાને કલાસંપન્ન કરે. આ બધા exceptional case (અપવાદિક કિસ્સા) છે. 'જેમ રાજા, નગરશેઠ આદિને ગુરુનિશ્રાએ સામાયિક કરવામાં વિશેષ નિયમો શાસ્ત્રમાં દર્શાવ્યા છે, જેનું પ. પૂ. આ. શ્રી હેમચંદ્રસૂરીશ્વરજી મહારાજાએ યોગશાસ્ત્રમાં વર્ણન કર્યું છે, તેમ public figureના (જાહેર પ્રતિભાના) status (ભૂમિકા) protocol (રાજદ્વારી શિષ્ટાચાર) વિચારીને જ શાસ્ત્રમાં નીતિ-નિયમો દર્શાવ્યા છે. તેનો દાખલો લઈને તમારાથી આજની પાઠશાળા ઉત્સર્ગમાર્ગે સ્થાપિત ન કરી શકાય. સામાન્ય સંયોગોમાં આપણે ત્યાં ધર્મનો અભ્યાસ ગુરુગમથી કરવાની જ આજ્ઞા છે. ગૃહસ્થોને શાસ્ત્ર ભણાવવાના સીધા અધિકાર નથી. વિધિમાં જ નવકારથી માંડીને બધાં સૂત્રો ગુરુમુખથી અધિકાર પામી-પામીને લેવાની વાત છે. તે માટે શ્રાવકને ઉપધાન આદિની વિધિઓ છે અને અમારા માટે આગળ-આગળના આગમસૂત્રોનાં યોગોદ્વહન છે. અમને પણ એમ ને એમ ભણવા-ભણાવવાના અધિકાર નથી. પરંતુ અત્યારે અમને ખબર છે કે તમે ધર્મનું ભણવા સંતાનોને સાધુ પાસે મોકલો તેવો ગુરુવિનય, ભક્તિ તમારામાં નથી રહ્યાં. તમારા જીવનમાં સદ્ગુરુનો પરિચય જ નહિવત્ રહ્યો છે, ઘણા દૂર થયા છો. તેથી જો વૈકલ્પિક પાઠશાળા ન સ્વીકારીએ તો પ્રાથમિક ધર્મજ્ઞાન વિનાના, આચાર-સંસ્કાર વિનાના આજીવન રહેશો, જેમાં લાંબે ગાળે જિનશાસનને ઘણું નુકસાન છે. તેથી થોડું ધાર્મિક જ્ઞાન મહાત્માના સંપર્ક વગર પણ મળે તો તેવી પાઠશાળાની વ્યવસ્થા સંઘમાં ઊભી કરવી પડી છે. અત્યારે તો અમે પાઠશાળા સારી રીતે ચલાવવા, તેનો વિકાસ કરવા, બાળકોને ધાર્મિક જ્ઞાન સંપાદન વિશે પ્રોત્સાહન આપવા પણ ઉપદેશ આપીએ છીએ, ઊલટું જાહેરમાં તમે ધાર્મિક શિક્ષણનું બજેટ વધારી સુંદર પાઠશાળા ચલાવો તેવી પ્રેરણા આપીએ છીએ. આ By-lawsમાં ફેરફારનો જ એક નમૂનો છે.

સભા : હવે તો આચાર્ય ભગવંતે પણ પંડિતો પાસે ભણે છે ને, તો તેનું શું ?

સાહેબજી : આ પંડિત આચાર્ય ભગવંતનાં ઉદાહરણ આપી પોતાની પાઠશાળા ઉત્સર્ગથી

૧. યસ્તુ રાજાદિર્મહાદિકઃ સ ગન્ધસિન્ધુરસ્કન્ધાધિરૂદ્ધશ્ચત્રચામરાદિરાજાલકુરણાલકુરુતો હાસ્તિકા-૬શ્વીય-પાદાત-રથ-કટ્યાપરિકરિતો ભેરીભાડુકારભરિતામ્બરતલો બન્દિવૃન્દકોલાહલાકુલીકૃતનભસ્તલોઽનેકસામન્તમણ્ડલેશ્વરાહમહમિકા-સંપ્રેક્ષ્યમાણપાદકમલઃ પૌરજનૈઃ સશ્રદ્ધમઙ્ગુલ્યોપ-દર્શ્યમાનો મનોરથૈરુપસ્મૃશ્યમાનસ્તેષામેવાઞ્જલિબન્ધાન્ લાજાઞ્જલિપાતાન્ શિરઃપ્રણામાનનુમોદમાનઃ "અહો ધન્યો ધર્મો ય એવંવિધૈરપ્યુપસેવ્યઃ" ઇતિ પ્રાકૃતજનૈરપિ શ્લાઘ્યમાનોઽકૃતસામાયિક એવ જિનાલયં સાધુવસંતિં વા ગચ્છતિ, તત્ર ગતો રાજકકુવાનિ છત્ર-ચામરોપાનન્દ-મુકુટ-ખડ્ગરૂપાણિ પરિહરતિ, જિનાર્ચનં સાધુવન્દનં વા કરોતિ । યદિ ત્વસૌ કૃતસામાયિક એવ ગચ્છેત્ તદા ગજા-૬શ્વાદિભિરધિકરણં સ્થાત્; તચ્ચ ન યુજ્યતે કર્તુમ્ । તથા કૃતસામાયિકેન પાદાભ્યામેવ ગન્તવ્યમ્, તચ્ચાનુચિતં ભૂપતીનામિતિ । આગતસ્ય ચ યદ્યસૌ શ્રાવકો ભવતિ તદા ન કોઽપ્યભ્યુત્થાનાદિ કરોતિ । અથ યથાભદ્રકસ્તદા પૂજા કૃતા ભવત્તિતિ પૂર્વમેવાસનં રચ્યતે, આચાર્યાશ્ચ પૂર્વમેવોત્થિતા આસતે મા ઉત્થાનાનુત્થાનકૃતા દોષા ભૂવન્નિતિ, આગતશ્ચાસૌ સામાયિકં કરોતીત્યાદિ પૂર્વવત્ । ૮૨ ।

(યોગશાસ્ત્ર ભાગ-૨, પ્રકાશ-૩, શ્લોક-૮૨ ટીકા)

સાબિત કરવા માંગે છે; પરંતુ તમે એકાંગી બોલો તો વાજબી નથી. આચાર્ય ભગવંત પંડિત પાસે શું ભણે છે ? તે પણ વિચારવું જોઈએ. દુનિયામાં પણ નિયમ છે કે જે વિષય ભણાવો હોય, તેના નિષ્ણાત પાસે જવું જોઈએ. મારે બૌદ્ધધર્મને ભણાવો હોય તો જૈનાચાર્યને પસંદ કરું તેના કરતાં બૌદ્ધના સાધુ પાસે ભણું તો કદાચ વધારે સારું ભણી શકું. પ. પૂ. સૂરિપુરંદર આ. ભ. શ્રી હરિભદ્રસૂરીશ્વરજી મહારાજા પૂર્વધર સમીપ જ્ઞાની હતા, છતાં પોતાના શિષ્યોને વેશપરિવર્તન કરી બૌદ્ધો પાસે ભણાવ્યા. 'વળી ભગવાન તો સાધુને કહે છે કે શક્તિ હોય તો ખાલી જૈનધર્મનો અભ્યાસ કરીને બેસી રહેવાનું નથી, દુનિયાના બધા ધર્મો, બધી ફિલોસોફીનો અભ્યાસ કરવો અને જૈનધર્મના દરેક સિદ્ધાંત કે આચારની બીજા સાથે તુલના કરવી. અસલીની પરખ કરવી હોય તો નકલીની બાજુમાં સરખામણી કરો તો અસલીની તરત આરપાર પરખ થાય, સત્યનો નક્કર રણકાર બીજા સાથે તુલનાથી સમજાય. તીર્થંકરોને ઉપદેશમાં સચોટ સત્ય પીરસવું છે, તેથી -openly (ખુલ્લું) કહ્યું છે કે બીજા ધર્મો ભણો-વિચારો, તટસ્થ તુલના કરી મારો ધર્મ સાચો લાગે તો જ સ્વીકારો. અત્યારે ૧૪ પૂર્વધર મહાત્મા હાજર હોય તો અન્ય ધર્મવાળા પાસે અભ્યાસ કરવા જવાની જરૂર નથી. તે સિવાય પણ અત્યારે અમારી ગચ્છોની આંતરિક વ્યવસ્થામાં પણ કેટલીક મુશ્કેલીઓ ઊભી થઈ છે. અહીંની ઊંચી ફરજો અદા કરવા શક્તિસંપન્ન મહાત્માઓનો શાસનમાં ઘણો દુકાળ છે. જે થોડા શક્તિસંપન્ન સાધુઓ, પ્રભાવકો છે તેમનો મોટો સમય તમે લોકો જ લઈ જતા હો છો. તેવાં અનેક કારણોસર તેઓ ભણાવવાની જવાબદારી અદા ન કરી શકે. શિષ્યોને અભણ પણ ન રખાય. તેથી વૈકલ્પિક વ્યવસ્થામાં પંડિત આવ્યા. બાકી ઉત્સર્ગથી સાધુ પંડિતો પાસે ન ભણે તેવી શાસ્ત્રમાં આજ્ઞા છે જ. જેમ તમારા માટે પાઠશાળા તે by-lawsમાં ફેરફારરૂપ છે, તેમ કારણે પંડિતો પાસે સાધુને ભણાવું તે પણ અપવાદિક છે. વાસ્તવમાં ગૃહસ્થને સૂત્રો ભણાવવાનો સીધો અધિકાર નથી, છતાં લાભાલાભનો વિચાર કરી, દેશકાલ, સંયોગો અનુસાર ફેરફાર કર્યો છે, આમાં સંઘને

૧. ન સ્વાન્યશાસ્ત્રવ્યાપારે, પ્રાધાન્યં यस્ય કર્મણિ। નાસૌ નિશ્ચયસંશુદ્ધં, સારં પ્રાપ્નોતિ કર્મણઃ। ૧૮।।

(અધ્યાત્મસાર, અધિકાર-૬)

* એ કહ્યું, તેહ જ દૃઢ છે. (તે દૃઢ કરે છે)-

શુદ્ધાહારાદિક તનુ યોગ, મોટો કઠિઓ દ્રવ્ય-અનુયોગ; એ ઉપદેશપદાદિક ગ્રંથિ, સાધિ લહી ચાલો શુભ પંથિ.૩

શુદ્ધાહાર-૪૨ દોષરહિત આહાર, ઇત્યાદિક યોગ છે, તે તનુ-કહેતાં નાના કહીએ. દ્રવ્ય-અનુયોગ, જે સ્વસમય-પરસમય પરિજ્ઞાન, તે મોટો યોગ કહીઓ. જે માટે શુદ્ધાહારાદિક સાધન સ્વાધ્યાયનું જ છે. એ સાધિ (સાક્ષી) ઉપદેશપદાદિક ગ્રંથે લહીને શુભ પંથિ-ઉત્તમ માર્ગે ચાલો. બાહ્યવ્યવહાર પ્રધાન કરીને, જ્ઞાનની ગૌણતા કરવી તે અશુભ માર્ગ; જ્ઞાનપ્રધાનતા રાખવી તે ઉત્તમ માર્ગ. અતએવ જ્ઞાનાદિકગુણહેતુ-ગુરુકુલવાસ છાંડી, શુદ્ધાહારાદિક યતનાવંતને મહાદોષે ચારિત્રહાનિ કહી છે. ગુરુદોષારમ્ભિતયા, લઘ્વકરણયત્નતો નિપુણધીર્ભિઃ। સન્નિન્દાદેશ્ચ તથા, જ્ઞાયત્ત એતન્નિયોગેન। ૧. ૯.।। ખોડશકે. ૧૩।।

(દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાયનો રાસ ઢાળ-૧, ગાથા-૩, મૂલ-બ્રાહ્મવબોધ)

લાભ છે. આવા કેટલાય દાખલા બતાવી શકાય. જેમ જિનમંદિરો સૂર્યાસ્ત પછી પણ દસેક વાગ્યા સુધી ખુલ્લાં રાખવાની હાલમાં પ્રથા ચાલે છે, તે by-lawsનો જ એક ફેરફાર છે, જે ગીતાર્થ ધર્માચાર્યોએ પણ સ્વીકાર્યો છે.

સભા : ઘણા પાઠશાળાનો વિરોધ કરે છે તે કેમ ?

સાહેબજી : લાભાલાભનો વિચાર કર્યા વગર જે મૂળનું પૂંછડું પકડી રાખે તેને દોષ લાગે. અત્યારે મૂળમાર્ગે ચાલવાના સંયોગો નથી તો લોકોને મૂળના નામથી ધર્મમાં અભણ ન રખાય.

આવા પેટાનિયમોમાં ફેરફારથી મૂંઝાવાનું નથી. શાસ્ત્રના જાણકાર ડગલે ને પગલે ઉત્સર્ગ-અપવાદ સમજે છે. તેથી જ પવિત્ર ધ્યેયને સિદ્ધ કરવા સંયોગ અનુસાર આચરણમાં પરિવર્તન કે જે અપવાદરૂપ છે, તે પણ ભગવાનની આજ્ઞા જ છે. તીર્થંકરોના આદેશમાં જ અપવાદ પણ સમાય છે, માત્ર તેનો ખોટા ઉદ્દેશથી અયોગ્ય સ્થાને ઉપયોગ ન કરાય. જે કરે તે મહાદોષપાત્ર છે. તે સિવાયનો તમામ વિભાગ ધર્મશાસનમાં શાશ્વત છે. વળી આચારરૂપ આજ્ઞાની central line (મધ્યવર્તી રેખા) તો ઉચિત વર્તન જ છે. જે ઉચિત વર્તન લાવ્યા વિના આત્મવિકાસ થાય જ નહીં. તેથી આજ્ઞાપાલન જ તરવાનો એકમાત્ર ઉપાય છે તેવું ધર્મના અનુયાયીએ નિશ્ચિત માનવાનું છે.

સર્વત્ર સંપૂર્ણ ઉચિત વર્તન અશક્ય ? ના, પૂર્ણ શક્ય :

જૈનધર્મમાં દર્શાવેલું ઉચિત વર્તન ઘણું વ્યાપક અને સૂક્ષ્મ છે; કારણ કે તેની સીમામાં સર્વ જીવોને આવર્યા છે. તેથી તમને આચરણ કરવાનું આવે તો એવું પણ લાગે કે આ impossible (અશક્ય) કે impractical (અવ્યવહારુ) છે. દરેક નાના જીવને ન્યાય આપવા, તેનું રક્ષણ કરવા બેસીએ તો આપણે જીવી જ ન શકીએ, સંસાર ચલાવી જ ન શકીએ. આ પણ એક મોટો ભ્રમ છે; કારણ કે ભગવાને અહિંસા-દયાનો શ્રેષ્ઠ ઉપદેશ આપ્યો છે, છતાં તેમાં જરા પણ વેવલાપણું કે અણઘડપણું નથી. આપણે ગાંધીજી જેવી અહિંસામાં નથી માનતા. તે તો રાજકીય ક્ષેત્રમાં પણ અહિંસાની વાત કરીને રાજ્યે લશ્કર રાખવું કે નહીં, યુદ્ધ લડવાં કે નહીં તે અંગે પણ સ્પષ્ટ નહોતા. હકીકતમાં સ્વરાજ્ય મળ્યા પછી ગાંધીજીની અહિંસા પકડીને દેશ ન ચાલ્યો, બાકી ચાલે તો કદાચ બેહાલ થાય. તમે આક્રમક ન બનો તે જરૂરી છે, પરંતુ સ્વરક્ષણની જવાબદારી આવે તો યોગ્ય પ્રતીકાર તો કરવો જ પડે. જૈનધર્મ અણઘડ અહિંસાની વાત નથી કરતો. આ દુનિયામાં સજ્જનોને ન્યાયી સ્વરક્ષણનો અધિકાર ન આપવામાં આવે તો દુષ્ટ માણસો આક્રમક બને ત્યારે સારા માણસોને હોમાઈ જવાનું આવે. સજ્જન, પવિત્ર પુરુષો કે ધર્માત્માઓ હોમાઈ જાય તેનો વાંધો નહીં તેમ સ્વીકારો તો દુનિયામાં સારા માણસો નાશ પામશે અને દુષ્ટો જ રહેશે. ધર્માત્માએ કોઈ પ્રતીકાર કરવાનો નહીં તો ધર્માત્માને બધા લૂંટી શકે, દબાવી શકે. આવો ઉચિત વર્તનનો અર્થ નથી. તમારું ન્યાયી રક્ષણ તમે કરો તે અનુચિત વર્તન ગણાય, તેવી વાત નથી. હા, તમારા સ્વાર્થ માટે તમે તમારું રક્ષણ કરો ત્યારે અમે કહીએ

કે પાપ લાગે છે, કારણ કે સ્વાર્થ માટે તો બધા લડે છે. મમત્વ-મોહથી પોતાનું રક્ષણ તો બધા કરે છે, તેમાં નવાઈ શું ? તમે જીવનમાં ઝઝૂમો છો, સંઘર્ષ કરો છો, પણ તે કોની સામે ? સ્વાર્થનો વિરોધ પડે તેની સામે. આ તો બધા ક્ષુદ્ર જીવ-જંતુઓ પણ કરે છે. તમે પણ તે જ કરો છો. તેથી તમારામાં અને એમનામાં કોઈ તફાવત ન ગણાય. મચ્છરને ભૂખ લાગે તો બીજાને કરડે છે, તમે પણ તમારી ભૂખો સંતોષવા બીજાને હજમ કરી જાઓ તો બંને દુષ્ટ કામ કરવામાં તો સરખા જ છે. ઊલટું મચ્છર તમારાથી નાનો છે એટલે તે થોડું હજમ કરશે, બુદ્ધિ ઓછી છે તેથી પ્લાનિંગ વિના કરશે. તમે મોટા છો, બળવાન છો, બુદ્ધિશાળી છો તો વધારે હજમ કરશો, પ્લાનિંગપૂર્વક સિફતથી કરશો; તેનું સમર્થન જૈનધર્મમાં નથી. ઉચિત વર્તનમાં ગરબડ ગોટાળા નથી. તીર્થકરોએ ઉપદેશમાં સર્વ જીવોના અધિકારોનો વિચાર કરવાનો કહ્યો, તેથી કોઈ જીવને બિનજરૂરી કે સ્વાર્થનિમિત્તક ત્રાસ આપવાની, દુઃખી કરવાની ના છે. નબળામાં નબળા જીવ સાથે પણ જયણા-દયા આદિનો વ્યવહાર કરવાનો કહ્યો છે, છતાં તમારા ન્યાયી સ્વરક્ષણની છૂટ છે. વળી 'સમષ્ટિના હિત માટે કોઈનો ભોગ લેવો તેનો વાંધો નથી, તેનાથી ઉચિત વર્તનનો ભંગ થતો નથી. અહીં કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે સર્વ જીવો પ્રત્યે સમાન ન્યાયનો અર્થ એ નથી કે ગુંડો દેરાસરને લૂંટવા આવે તો ઊભા રહેવાનું કે જોતા રહેવાનું. અરે ! પ્રતીકારરૂપે લડવાનું જ આવશે. અહિંસાનું નાડું પકડ્યું, પછી છૂટે જ નહીં એવો એકાંત અભિગમ જૈનધર્મમાં નથી.

સભા : ધર્મ તો અહિંસા છે, અહિંસાના ભોગે કોઈનું હિત કરવું યોગ્ય છે ?

સાહેબજી : આ ગાંધીજીના ભગત આવ્યા.

સભા : ધર્મના (અહિંસાના) ભોગે કોઈનું હિત કરવું તે યોગ્ય છે, એ વાત મગજમાં બેસતી નથી.

સાહેબજી : આવો એકાંત પકડશો તો તમારે પોતે ખાવાનું નહીં, બીજાને સત્કાર્યરૂપે ખવડાવવાનું પણ નહીં, કારણ કે કોઈ જીવને મરાય જ નહીં; જ્યારે ખાવા-ખવડાવવામાં તો ગૃહસ્થને જીવહિંસા સ્પષ્ટ છે. ગાંધીજી તો માનવહિંસા સિવાય બીજી હિંસાની વાત જ નહોતા કરતા. તેથી તેમણે જાહેરમાં પત્રકારને કહેલું કે માંસાહાર કે શાકાહાર તે દરેકની પસંદગીની વસ્તુ છે, કોઈ માંસાહાર કરે તો તે ટીકાપાત્ર નથી. અને સામાજિક, રાજકીય સ્તરે તેમણે આક્રમક સામે પણ અહિંસાની જ ડીમડીમ વગાડે રાખી હતી. એક પત્રકારે તેમને પૂછેલું કે દેશ પર દુશ્મન દેશનું આક્રમણ આવે તો તેને ટાળવા તમારી પાસે શસ્ત્ર શું ? ત્યારે ગાંધીજીએ જવાબ આપ્યો કે અહિંસા. અર્થાત્ રાષ્ટ્ર કે રાજ્ય પર વિદેશી આક્રમણ આવે તો પણ રાષ્ટ્રની

૧. ધર્મવ્યુચ્છિત્તિમિચ્છન્તો, ચેડધર્મસ્ય પ્રવર્તકાઃ । હન્તવ્યાસ્તે દુરાત્માનો, દેવૈર્દેવ્યા ઇવોલ્બણાઃ ।।૩૦।। ... અધર્મરૂપો ધર્મો હિ, કશ્ચિદસ્તિ નરાધિપ । ધર્મશ્ચાધર્મરૂપોઽસ્તિ, તત્ત્વ જ્ઞેયં વિપશ્ચિન્તા ।।૩૨।।

(શ્રી વેદવ્યાસ વિરચિત મહાભારત, શાન્તિપર્વ, અધ્યાય-૩૩)

અહિંસાથી જ રક્ષા કરવાની, નહીં કે અહિંસાના ભોગે રાષ્ટ્રની રક્ષા કરવાની.

સભા : અહિંસાનો પ્રભાવ હોય ને ?

સાહેબજી : અહિંસાનો આવો પ્રભાવ શાસ્ત્રમાં નથી લખ્યો. ખુદ ઋષભદેવ પ્રભુએ રાજાને પ્રજાના રક્ષણ ખાતર શસ્ત્રનીતિ, યુદ્ધનીતિ, સૈન્યબળ આદિ બધાનો ઉપયોગ કરવાનો દર્શાવ્યો.

સભા : ટૂંકમાં ધર્મના (અહિંસાના) ભોગે બીજાનું હિત થઈ શકે, એમ જ ને ?

સાહેબજી : ના, આ તમારું statement (વિધાન) બરાબર નથી. 'કોઈ ગુંડો દેરાસરની સંપત્તિ લૂંટવા આવે ત્યારે તેનો પ્રતીકાર કરવા શ્રાવકો ગુંડાને મારે, તો તમે કહેશો કે ધર્મના ભોગે દેરાસરનું રક્ષણ કર્યું. પણ આવું ન બોલાય. ઊલટું એમ કહેવાય કે ધર્મની રક્ષા ખાતર અધર્મને શૌર્યથી ફટકો માર્યો, અધર્મની પીછેહઠ થાય તે રીતે ગુંડાગીરીને (અધર્મને) ફટકો માર્યો કહેવાય. દુનિયામાં ન્યાયી રક્ષણ માટે થતી હિંસાને પણ વાજબી નહીં કહો તો આ જગતમાં અહિંસા પણ ફેલાવી નહીં શકાય. અહિંસાનો જ સમૂળગો નાશ થઈ જશે. ગુંડો આવે તો દેરાસર લૂંટી જવા દો, ખૂની આવે તો મહાત્માનું ખૂન પણ કરવા દો, ટૂંકમાં દુષ્ટોને મોકળું મેદાન જ આપવાનું રહેશે. જેમ ધર્મ, ધર્મસ્થાનકો, પવિત્ર પુરુષો, ધર્માત્માઓ, સજ્જનો એ બધાના રક્ષણ માટે અવસરે યોગ્ય પ્રતીકાર કર્તવ્ય બને છે, તેમાં ઉચિત વર્તનનો ભંગ નથી, ધર્મનો નાશ નથી; તેમ સમષ્ટિના કે વ્યક્તિના હિત માટે પણ લાભાલાભ વિચારી કોઈને પીડા કે દુઃખ આપો તો તે પણ ઉચિત વર્તન જ છે. એકાંત અહિંસાને ધર્મ માને તે વાસ્તવમાં જૈનધર્મને સમજાયો જ નથી. કિશોરવયના દીકરાને બીડી છોડાવવા બાપ કડક થાય, તેને મારે, રડાવે તો પણ તે બાપને કસાઈ ન કહેવાય. ખરેખર તે કૂર નથી, સાચા અર્થમાં વાત્સલ્યવાળો બાપ છે. કઠોર વર્તન તો હિત માટે જરૂરી હતું તેથી કર્યું. હૃદયમાં દીકરા પ્રત્યે કૂરતાનો ભાવ નથી. તેથી અહિંસાના ભોગે બીજાનું હિત ન જ થઈ શકે તેવું બોલાય નહીં. આવી એકાંત અહિંસા જૈનધર્મમાં છે, તેવું તમે શાસ્ત્ર કે તર્કથી સ્થાપિત નહીં કરી શકો.

હકીકતમાં ધર્મ પણ એક શાસન છે, તે વાત તમારી સમજણમાંથી નીકળી ગઈ છે. શાસન હોય ત્યાં રક્ષણની જવાબદારી પણ હોય. રક્ષણ માટે દંડનીતિ પણ અનિવાર્ય સંકળાયેલી છે.

૧. દેવગુરુધર્મકાર્યે, કુર્વન્ હિંસામૃષે અપિ । નિર્દોષોઽવાચિ સિદ્ધાન્તે, શ્રાવકઃ શ્રમણોઽપિ વા ॥૧૧૨॥

(પં. સુમતિવિજય ગણિ કૃતા ઉપદેશકલ્પવલ્લિઃ)

૨. દણ્ડઃ શાસ્તિ પ્રજાઃ સર્વા, દણ્ડ એવાભિરક્ષતિ । દણ્ડઃ સુપ્તેષુ જાગર્તિ, દણ્ડં ધર્મં વિદુર્બુધાઃ ॥૨॥ દણ્ડઃ સંરક્ષતે ધર્મ, તથૈવાર્થં જનાધિપ । કામં સંરક્ષતે દણ્ડસ્ત્રિવર્ગો દણ્ડ ઉચ્યતે ॥૩॥ દણ્ડેન રક્ષયતે ધાન્યં, ધનં દણ્ડેન રક્ષયતે । एवं વિદ્વાનુપાધત્સ્વ, ભાવં પશ્યસ્વ લૌકિકમ્ ॥૪॥ રાજદણ્ડભયાદેકે, પાપાઃ પાપં ન કુર્વન્તે । યમદણ્ડભયાદેકે, પરલોકભયાદપિ ॥૫॥ પરસ્પરભયાદેકે, પાપઃ પાપં ન કુર્વન્તે । एवं સાંસિદ્ધિકે લોકે, સર્વં દણ્ડે પ્રતિષ્ઠિતમ્ ॥૬॥ દણ્ડસ્યૈવ ભયાદેકે, ન ખાદન્તિ પરસ્પરમ્ । અન્ધે તમસિ મજ્જેયુર્યદિ દણ્ડો ન પાલયેત્ ॥૭॥ યસ્માદ્દાન્તાન્ દમયત્યશિષ્ટાન્ દણ્ડયત્યપિ । દમનાદ્ દણ્ડનાચ્ચૈવ, તસ્માદ્ દણ્ડં વિદુર્બુધાઃ ॥૮॥ વાચા દણ્ડો બ્રાહ્મણાનાં, ક્ષત્રિયાણાં

રાજ્યશાસન લૌકિક ન્યાય માટે છે, તેની પ્રજાજનમાં દુષ્ટને દંડ આપવાની અને સજજનોનું રક્ષણ કરવાની જવાબદારી છે. તેમ લોકોત્તર ન્યાયની અપેક્ષાએ જે દુષ્ટો છે તેમને દંડ કરવાની અને ધર્મને શરણે રહેલાનું રક્ષણ કરવું તે ધર્મસત્તાની પણ ફરજ છે. ધર્મસત્તા માત્ર અહિંસાની વેવલી વાતો નહીં કરે, અરે ! ધર્મસત્તાના હાથમાં પણ દંડ તો હોય જ છે.

સભા : ધર્મસત્તાના પ્રજાજન કોણ ?

સાહેબજી : ધર્મસત્તાના સિદ્ધાંતરૂપ બંધારણને હૃદયથી માને તે ધર્મસત્તાના વફાદાર નાગરિક છે, કદાચ કાયદાઓનું પાલન થોડું ઓછું-વધું કરે તો તેટલા અંશે સજાપાત્ર પણ છે. ધર્મશાસન એ પણ એક પ્રકારની સત્તા-તંત્ર છે. સત્તા સાથે સ્વાભાવિકપણે ન્યાય, અન્યાય, દંડ, રક્ષણ સંકળાયેલા છે. તેથી ધર્મમાં સજા, દંડ પણ છે જ. એક દુષ્ટ વ્યક્તિ ધર્માત્મા પર તરાપ મારે, તેને હેરાન કરે, તે વખતે જોઈને બેસી રહેવું તેને અમે પાપ કહીએ છીએ. આ એમ કહે છે કે ‘ધર્મના (અહિંસાના) ભોગે ધર્માત્માનું રક્ષણ ન કરવું’, તો તેનો અર્થ ધર્મ સાચવી રાખવાનો, ધર્માત્માનો નાશ થાય તો વાંધો નહીં. પરંતુ તેમને ખબર નથી કે સૃષ્ટિમાં ધર્માત્મા નાશ પામશે એટલે ધર્મ જ નાશ પામશે.

સભા : ધર્મના ભોગે હિત થઈ શકે ?

સાહેબજી : આ એક જ વાત repeat કર્યા કરે છે. ખરેખર અહીં ધર્મ શબ્દ જ ન બોલાય. તમારે એમ કહેવું જોઈએ કે અહિંસાને ગૌણ કરી હિંસા દ્વારા સજજનોને રક્ષણ આપવું કે કોઈના હિત માટે જીવોનું બલિદાન લેવું તે વાજબી છે ? તેનો જવાબ એક જ છે કે આ સૃષ્ટિમાં anarchy (અંધાધૂંધી) સ્થાપવી છે કે just order (ન્યાયી વ્યવસ્થા) સ્થાપવો છે ? તીર્થંકરોને વૈશ્વિક ધોરણે just order (ન્યાયી વ્યવસ્થા) સ્થાપવો છે, જે સ્થાપવા દુષ્ટોને દંડ પણ ચોક્કસ જરૂરી બને છે. ‘ધર્માચાર્યોએ પણ સંયોગવિશેષમાં દુષ્ટોને કેવા કઠોર દંડ કર્યા છે, તેનું શાસ્ત્રોમાં વર્ણન આવે છે, જે સાંભળીને થથરી જવાય. વિષ્ણુકુમારમુનિએ નમુચિમંત્રીને

भुजार्षणम् । दानदण्डाः स्मृता वैश्या, निर्दण्डः शूद्र उच्यते ॥९॥ असम्मोहाय मर्त्यानामर्थसंरक्षणाय च । मर्यादा स्थापिता लोके दण्डसंज्ञा विशाम्यते ॥१०॥ यत्र श्यामो लोहिताक्षो दण्डश्चरति सूद्यतः । प्रजास्तत्र न मुह्यन्ते, नेता चेत् साधु पश्यति ॥११॥ ब्रह्मचारी गृहस्थश्च, वानप्रस्थश्च भिक्षुकः । दण्डस्यैव भयादेते, मनुष्या वर्त्मनि स्थिताः ॥१२॥ नाभीतो यजते राजन्, नाभीतो दातुमिच्छति । नाभीतः पुरुषः कश्चित्, समये स्थातुमिच्छति ॥१३॥

(શ્રી વેદવ્યાસ વિરચિત મહાભારત, શાન્તિપર્વ, અધ્યાય-૧૫)

૧. તતે ણં તે ધમ્મઘોસા થેરા પુવ્વગા ઉવઓગં ગચ્છતિ ૨ સમણે નિગ્ગંથે નિગ્ગંથીઓ ય સદાવેતિ ૨ એવં વયાસી-એવં યલુ અજ્જો ! મમ અંતેવાસી ધમ્મરુઘી નામ અણગારે પગફહાવે જાવ વિણીએ માસંમાસેણં અણિક્વિહરેણં તવોકમ્મેણં જાવ નાગરિસીએ માહણીએ ગિહે અણુપવિટ્ટે, તણં ણં સા નાગરિસી માહણી જાવ નિસિરડ, તણં ણં સે ધમ્મરુઘં અણગારે અહાપજ્જત્તમિતિકકુ જાવ કાલં અણવકંહેમાણે વિહરતિ, સે ણં ધમ્મરુઘં અણગારે બહૂણિ વાસાણિ સામન્નપરિયાગં પાઠણિત્તા આલોદ્ધપપિલ્લકંતે સમાહિપત્તે કાલમાસે કાલં કિચ્ચા ઉટ્ટં સોહમ્મજાવ સવ્વહુસિદ્ધે મહાવિમાણે દેવતાણે ઉવવન્ને, તત્થ ણં

સજા કરી. કાલિકાચાર્યે ગદ્દભિલ્લને સજા કરી. વાલીમુનિએ રાવણને સજા કરી. અરે ! (દ્રૌપદીને પૂર્વભવમાં) સ્ત્રી એવી સોમા (નાગશ્રી) બ્રાહ્મણીને પણ ધર્માચાર્યે જાહેરમાં કઠોર વગોવણી, દેશનિકાલરૂપ સજા કરાવી. આવાં કેટલાં દૃષ્ટાંત આપું ? કદાચ તમને આવા કઠોર દંડ બુદ્ધિમાં ન બેસે. પણ શાસ્ત્રો તો કહે છે કે આવા અવસરે દંડ વિના જગતમાં ન્યાય સ્થાપિત નહીં થાય. જો ન્યાય સ્થાપિત કરવા અહિંસાની મૂર્તિ એવા ધર્માચાર્યો પણ આટલા કઠોર થાય, મક્કમતાથી દંડનીતિનાં પગલાં લે તો તેનાં શાસ્ત્રમાં વખાણ કર્યા, કહ્યું કે તે મહાનુભાવોએ શાસનની રક્ષા

અજહણમણુક્કોસેણં તેતીસં સાગરોવમાઈ ઠિતી પત્રત્તા, તત્થ ધમ્મરુદ્ધસ્સવિદેવસ્સ તેતીસં સાગરોવમાઈ ઠિતી પણ્ણત્તા, સે ણં ધમ્મરુદ્ધં દેવે તાઓ દેવલોગાઓ જાવ મહાવિદેહે વાસે સિજ્ઞિહિતિ (સૂત્ર ૧૦૭) તં ધિરત્થુ ણં અજ્જો ! ણાગસિરીએ માહણીએ અથન્નાએ અપુત્રાએ જાવ ણિંબોલિયાએ જાએ ણં તહારૂવે સાહુ ધમ્મરુદ્ધં અણગારે માસખમણપારણગંસિ સાલહિણં જાવ ગાહેણં અકાલે ચેવ જીવિતાતો વવરોવિએ, તતે ણં તે સમણા નિગંગથા ધમ્મઘોસાણં થેરાણં અંતિએ એતમદ્ધં સોચ્ચા ણિસમ્મ ચંપાએ સિંઘાડગતિગજાવ બહુજણસ્સ એવમાતિક્ખંતિ-ધિરત્થુ ણં દેવાણુપ્પિયા ! નાગસિરીએ માહણીએ જાવ ણિંબોલિયાએ જાએ ણં તહારૂવે સાહુ સાહુરૂવે સાલતિણં જીવિયાઓ વવરોવેહ, તએ ણં તેસિ સમણાણં અંતિએ એયમદ્ધં સોચ્ચા ણિસમ્મ બહુજણો અન્નમન્નસ્સ એવમાતિક્ખંતિ એવં માસતિ-ધિરત્થુ ણં નાગસિરીએ માહણીએ જાવ જીવિયાઓ વવરોવિતે, તતે ણં તે માહણા ચંપાએ નયરીએ બહુજણસ્સ અંતિએ એતમદ્ધં સોચ્ચા નિસમ્મ આસુરુત્તા જાવ મિસિમિસેમાણા જેણેવ નાગસિરી માહણ તેણેવ ઉવાગચ્છંતિ ૨ ણાગસિરી માહણી એવં વદાસી-હં મો ! નાગસિરી ! અપત્થિયપત્થિએ દુરંતપંતલક્ખણે હીણપુણ્ણચાઉદ્ધસે ધિરત્થુ ણં તવ અથન્નાએ અપુત્રાએ જાવ ણિંબોલિયાતે જાણે ણં તુમે તહારૂવે સાહુ સાહુરૂવે માસખમણપારણગંસિ સાલતિણં જાવ વવરોવિતે, ઉચ્ચાવએહિં અવ્કોસણાહિં અવ્કોસંતિ ઉચ્ચાવયાહિં ઉદ્ધંસણાહિં ઉદ્ધંસંતિ ઉચ્ચાવયાહિં ણિભ્મત્થણાહિં ણિભ્મત્થંતિ ઉચ્ચાવયાહિં ણિચ્છોડણાહિં નિચ્છોડેંતિ તજ્જેંતિ તાલેંતિ તજ્જેત્તા તાલેત્તા સયાતો ગિહાતો નિચ્છુમ્ભંતિ, તતે ણં સા નાગસિરી સયાતો ગિહાતો નિચ્છુદ્ધા સમાણી ચંપાએ નગરીએ સિંઘાડગતિયચઉવ્કચચ્ચરચઉમ્મુહં બહુજણેણં હીલિજ્જમાણી ધિસિજ્જમાણી નિંદિજ્જમાણી ગરહિજ્જમાણી તજ્જિજ્જમાણી પવ્વહિજ્જમાણી ધિવ્કારિજ્જમાણી ધુવ્કારિજ્જમાણી કત્થઇ ઠાણં વા નિલયં વા અલભમાણી ૨ દંડીચ્છંદનિવસણા ચ્છંદમત્તલયચ્છંદયડગહત્થગયા ફુટ્ટહહાહહસીસા મચ્છિયાચહગરેણં અન્નિજ્જમાણમગ્ગા ગેહંગેહેણં દેહંબલિયાએ વિત્તિં કપ્પેમાણી વિહરતિ,

(જ્ઞાતાધર્મકથાસૂત્ર સૂ. ૧૦૭-૧૦૮ મૂલ)

* લક્ષ્યોજનમાનાડ્ઙોડરૈત્સીત્પદ્ધ્યાં વસુન્ધરામ્ । તૃતીયચરણન્યાસસ્થાનં તન્મસ્તકં વ્યધાત્ ॥૧૦॥ ઔચિત્યવેદી પાદેન, સમ્યગાક્રમ્ય કીલવત્ । દ્વિજન્માનં ચકારાસૌ, દ્વિજિત્વસ્થાનકાતિથિમ્ ॥૧૧॥

(સમ્યક્ત્વસપ્તતિ, શ્લોક-૩૫ ટીકા)

* ભરતેશ્વરચૈત્યં ચ, પ્રંશયિત્વૈષ સમ્પ્રતિ । યતતે તીર્થમુચ્છેતું, ભરતક્ષેત્રભૂષણમ્ ॥૨૫૦॥ અહં ચ ત્યક્તસડ્ઙોડસ્મિ, સ્વશરીરેડપિ નિઃસ્પૃહઃ । રાગદ્વેષવિનિર્મુક્તો, નિમગ્નઃ સામ્યવારિણિ ॥૨૫૧॥ તથાડપિ ચૈત્યત્રાણાય, પ્રાણિનાં રક્ષણાય ચ । રાગદ્વેષો વિનૈવૈનં, શિક્ષયામિ મનાગહમ્ ॥૨૫૨॥ એવં વિમૃશ્ય ભગવાન્, પાદાડ્ઙુષ્ઠેન લીલયા । અષ્ટાપદાદ્રેમૂર્ધાનં, વાલી કિચ્ચીદપીડયત્ ॥૨૫૩॥ મધ્યાહ્નદેહચ્છાયાવત્, પયોબાહ્યસ્થકૂર્મવત્ । અમીતઃ સહકુચદ્ગાત્રો, દશાસ્ય-સ્તત્ક્ષણાદભૂત્ ॥૨૫૪॥ અતિભડ્ઙુરદોર્દણ્ડો, મુખેન રુધિરં વમન્ । અરાવીદ્ રાવયત્રુર્વી, રાવણસ્તેન સોડભવત્ ॥૨૫૫॥ તસ્ય ચાડડરટનં દીનં, શ્રુત્વા વાલી કૃપાપરઃ । તં મુમોચાડડશુ તત્કર્મ શિક્ષામાત્રાય ન ક્રુધા ॥૨૫૬॥

(ત્રિષષ્ટિશલાકાપુરુષચરિત્ર પર્વ-૭, સર્ગ-૨)

કરી, સંઘના આધાર બન્યા, ધર્મસત્તાની મર્યાદા જાળવી, શ્રેષ્ઠ રક્ષાધર્મ આચર્યો. ન્યાય-નીતિ-સદાચાર-ધર્મ આદિના રક્ષણ માટે કરવી પડતી હિંસાને અમે અનુચિત વર્તન કહેતા નથી. વળી, હિંસા માટે કરાતી પરપીડા એ પણ અધર્મ, પાપ કે અનુચિત વર્તનમાં ગણાય નહીં. આ સિવાય જગતમાં બીજો કોઈ માર્ગ નથી જેનાથી તમે ન્યાયનું સામ્રાજ્ય સ્થાપિત કરી શકો. તીર્થંકરો, ગણધરો પાસે આ દૃષ્ટિ સ્પષ્ટ હતી. દરેક કક્ષાના સંસારીજીવોને ધર્મ દ્વારા સાચું અનુશાસન આપવું હોય તો અનુશાસકતંત્ર અવશ્ય જોઈએ, જેમાં સર્વના યોગ્ય રક્ષણના પણ નીતિ-નિયમો હોય જ. હા, સાધુની કક્ષા મહાવ્રતની છે, જ્યારે શ્રાવક દેશવિરતિની કક્ષા ધરાવે છે, તેથી બંનેની અહિંસાની મર્યાદા અને ઉચિત વર્તનનો ભૂમિકા અનુસાર તફાવત પડે, પરંતુ સંપૂર્ણ અહિંસક જીવન જીવનાર સાધુ જ ઉચિત વર્તન કરે અને શ્રાવક સંપૂર્ણ ઉચિત વર્તનમાં ન હોય તેવું ન કહેવાય. અરે ! સમ્યગ્દૃષ્ટિ કે માર્ગાનુસારી પણ સમર્પિત થઈ જિનાશા પાળે તો ચોવીસે કલાક ઉચિત વર્તનમાં રહી શકે છે.

સભા : તરતમતા પડે ને ?

સાહેબજી : આંતરિક ભૂમિકાની તરતમતા પડે, પરંતુ ઉચિત વર્તનમાં ટકાવારીરૂપે તરતમતા ન પડે. સામાન્ય સંયોગોમાં મુનિ સ્થાવરની પણ હિંસા ન કરે, જ્યારે શ્રાવકના જીવનમાં સ્થાવરની હિંસા રૂટિન-રોજિંદી હોય છે; છતાં એવી પ્રવૃત્તિમાં રહીને પણ શ્રાવક ઉચિત વર્તન કરી શકે છે. પ્રભુ ઋષભદેવ કે બીજા તીર્થંકરોએ આરંભ-સમારંભમાં રહીને જ સંપૂર્ણ ઉચિત વર્તન ગૃહસ્થજીવનમાં કરી બતાવ્યું છે.

સભા : એક વ્યક્તિ લૌકિક ન્યાયમાં છે, પણ લોકોત્તર ન્યાયમાં નથી, તો તે પોતાનું રક્ષણ કરી શકે ?

સાહેબજી : જે માત્ર લૌકિક ન્યાયમાં હોય તે ભૌતિક સ્વાર્થપ્રેરિત જ જીવનદૃષ્ટિ જીવનાર હોય. તેથી તે બીજા જીવોના ભોગે જે સ્વરક્ષણ કરે તે પણ અપરાધ, પાપ ગણાશે જ.

સભા : જે વ્યક્તિ સામેથી પ્રહાર કરે તે લૌકિક ન્યાયમાં પણ ન ગણાય ને ?

સાહેબજી : ના, ન ગણાય. બીજાના યોગ્ય હક્કો પર તરાપ મારવા આક્રમક બનનાર લૌકિક ન્યાયમાં પણ નથી જ.

જોકે લૌકિક ન્યાય તો મનુષ્ય જાત માટે સુવિધારૂપે vested interestsની (સ્થાપિત હિતોની) જેમ નાસ્તિકોમાં ગોઠવાયેલો છે. મનુષ્યજાતને ખબર છે કે સૌથી વધારે જોખમી તો માનવ જ છે. તેને કાબૂમાં નહીં રાખીએ તો તમે કે બીજા કોઈ શાંતિથી જીવી નહીં શકો. એટલે બધાએ ભેગા થઈ પરસ્પર સમજૂતિ કરી કે હું તારું નહીં લૂંટું, તારે મારું નહીં લૂંટવાનું. આ social string (સામાજિક સાંકળ) બધા મનુષ્યોના ભલા માટે જાળવવી જરૂરી છે. આ માટે જ નૈતિકતા છે, માનવસભ્યતા છે કે સામાજિક મર્યાદાઓ છે. તે પાળવી એ જ ખરો ધર્મ છે, તે સિવાયનો ધર્મ બિનજરૂરી છે, તેવું નાસ્તિકો છડેચોક કહે જ છે. તેથી જ આજના

સમાજમાં moral values (નૈતિક મૂલ્યો) કે duty (ફરજ) એ જ true religion (ખરો ધર્મ) છે, એવો પ્રચાર કરાયો છે. ઊલટું ધર્મ કરનારને તેઓ ટીલાં-ટપકાં કરનાર દંભી કહે છે. મને એક નાસ્તિકે કહેલું કે 'moral values (નૈતિક મૂલ્યો) એ જ શ્રેષ્ઠ ધર્મ છે,' ત્યારે મેં પૂછેલું કે 'જીવનમાં નૈતિકતા શું કામ જાળવવાની ? જૂઠું બોલવાથી તમને તત્કાલ કરોડ રૂપિયા મળતા હોય તો લેવામાં શું વાંધો ?' તો કહે કે 'આપણે કોઈને છેતરવાનું ચાલુ કરીએ તો બીજા આપણને છેતરે.' જો આમ જ પરંપરા ચાલે તો social frame (સામાજિક માળખું) તૂટી પડે, તો અંતે તમારે પણ સામાજિક લાભો ગુમાવવા પડે. તમે સમાજમાં રહો છો, તમને સામાજિક સુવિધાઓ, સુરક્ષા, સલામતી, વિકાસની તકો, તે માટેના અધિકારો જોઈએ છે, માટે સમજૂતિથી mutual understandingથી social structure (પરસ્પરની સમજણથી સામાજિક માળખું) ગોઠવ્યું છે, જે માનવ પૂરતું મર્યાદિત છે, મનુષ્યોએ ભેગા થઈ સ્થાપિત કર્યું છે કે જાળવ્યું છે. વાઘ-સિંહ, કૂતરાં-બિલાડાં, પંખીને તમે તેમાંથી બહાર રાખો છો, કેમ કે તે માણસ નથી. તેથી તમને તેમના ન્યાયની ચિંતા નથી. વળી તમારા જીવનમાં તમે એવાં કોઈ ઉત્તમ કર્તવ્યો કરતા નથી કે જેથી તમે પશુ-પંખીથી સારા કહેવાઓ, ઊલટાના તમે તો વધારે સ્વાર્થી છો. તેથી લોકોત્તર ન્યાયરૂપ ધર્મને છોડીને જો માત્ર લૌકિક ન્યાય પાળતા હો તો અમે એમ જ કહીએ કે આ એક પ્રકારનો સ્વાર્થ છે, લાંબા પ્લાનિંગપૂર્વકની ભૌતિક લાભની ગોઠવણ છે.

સભા : પોતાના માટે જ કરે તો સ્વાર્થ, પણ બધા માનવોનો વિચાર કરે તે પરોપકાર નહીં ?

સાહેબજી : ત્યાં ખબર છે કે બધાનું નહીં કરું, નો અવસરે મારું કોઈ નહીં કરે. કુટુંબોમાં માંદા પડે તો બીજાને સાચવો છો, કારણ કે ખ્યાલમાં છે કે જો હું અત્યારે આમને નહીં સાચવું તો હું માંદો પડીશ તો મારું કોઈ નહીં કરે. તેથી જ શાસ્ત્રમાં નાસ્તિકો નીતિ પાળે તેનાં પણ બહુ વખાણ નથી. 'ઊલટું પૂ. હરિભંદ્રસૂરિ મહારાજાએ લખ્યું કે નાસ્તિકની નૈતિકતા, દયા, પરોપકાર એ પ્રાયઃ ગાંડપણ છે, અને જો સામાજિક માળખું જાળવવા પાળતો હોય તો સ્વાર્થ છે. નાસ્તિક પાસે પરોપકાર કરવાનું કોઈ ધ્યેય નથી, ધ્યેયશૂન્ય ક્રિયા ગાંડપણ કહ્યું છે.

સભા : લૌકિક ધર્મો પણ લોકોત્તર ન્યાયનો જ ઉપદેશ આપે છે ને ?

સાહેબજી : હા, લોકોત્તર ન્યાય જ ફેલાવે છે, પરંતુ તેમની જીવસૃષ્ટિની સમજણ સ્થૂલ છે અને જીવસૃષ્ટિના અધિકારોની વાત પણ સમાનતાના ધોરણે નથી. બાકી ખ્રિસ્તી ધર્મ જેવો અનાર્થ પશ્ચિમી પ્રજાનો ધર્મ પણ life is sacred, because it is God's creation. Hence each & every life must be protectedનો ('જીવન પવિત્ર છે, કારણ કે તે

૧. ન ચામુષ્મિકવિધાવપ્યનુચિતકારિણોઽન્યત્રોચિતવૃત્તય ઇતિ, વિષયભેદેન તદોચિત્યાભાવાત્। અપ્રેક્ષાપૂર્વકારિવિજૃમ્ભિતં હિ તત્।

(લલિતવિસ્તરા ટીકા)

ઈશ્વરે બનાવેલું છે. તેથી દરેક જીવનનું રક્ષણ કરવું જ જોઈએ નો) ઉપદેશ આપે છે. તેથી જ વેટીકન તેમને ત્યાં ગર્ભપાત આદિનો સંખત વિરોધ કરે છે. પરંતુ આમાં જૈનધર્મ જેવી સ્પષ્ટતા નથી; કારણ કે બધાનું જીવન પવિત્ર નથી. ગુંડાઓ, દુરાચારીઓનાં જીવન પવિત્ર ન કહી શકાય. અપવિત્ર જીવનોનું સર્જન ઈશ્વર કરે તે પણ સુસંગત નથી. માત્ર દરેકને જીવ તરીકે જીવવાનો સમાન અધિકાર છે અને હરેક જીવનું જીવન સ્વતંત્ર છે, તે તેનો માલિક છે. તમારા સ્વાર્થથી તમને બીજાનું જીવન છીનવી લેવાનો કોઈ હક નથી. આવા ન્યાયી દૃષ્ટિકોણથી જૈનધર્મ વિશાળ ફલક પર લોકોત્તર ન્યાયની સ્થાપના કરે છે. બાકી ધર્મોનું ક્ષેત્ર લોકોત્તર ન્યાય જ છે, લૌકિક ન્યાય તો રાજ્યનું ક્ષેત્ર છે.

માંદાની સેવાથી ક્યારે કેવો પુણ્યબંધ થાય ? :

સભા : ઉચિત વર્તનમાં અંગત સ્વાર્થ નહીં રાખવો, તો ધ્યેય શું રાખવું ?

સાહેબજી : દા. ત. ભાઈ પ્રત્યે માંદગીમાં સેવા, સરભરા, માવજત કરવાની છે. આ એક જ પ્રવૃત્તિ અનેક દૃષ્ટિકોણ, ભાવનાથી થઈ શકે છે. જેવા ધ્યેયથી કરે તે પ્રમાણે તેનું ફળ મળે. કોઈ માત્ર નાસ્તિકની જેમ સામાજિક માળખાનો વિચાર કરી ફરજ અદા કરે, જેમાં give & takeનો (આપ-લેનો) જ ભાવ છે. કુટુંબમાં હું માંદો પડું તો આખું કુટુંબ મારી સારસંભાળ તો જ લેશે કે હું કુટુંબના સભ્યની તકલીફ વખતે સહાય કરું. તેથી ભાઈની સેવા કરવામાં વળતરરૂપે પોતાની સેવાની અપેક્ષા છે. તેવો માણસ કૌટુંબિક ફરજ અદા કરે તો પણ તેમાં પુણ્ય બંધાતું નથી; કારણ કે સ્વાર્થનો ભાવ છે. તેના બદલે કોઈના મનમાં એમ હોય કે ગમે તેમ તોય મારો ભાઈ છે, તે મારી સેવા ભવિષ્યમાં કરશે કે નહીં તે અલગ વાત છે, પરંતુ મારે તો લાગણીથી ભાઈને સંભાળવો જોઈએ જ. વળી, વર્ષો સુધી સેવા-ચાકરી કરવા છતાં મનમાં કંટાળો કે અફસોસ પણ ન થાય અને આવી લાગણીથી ઘસાય, તેમાં વળતર કે સ્વાર્થનો ભાવ નથી, તેથી તે થોડો શુભભાવ છે, છતાં મમતાની પ્રધાનતા છે. પાડોશીના દીકરા કે દૂરનાની સેવા-ચાકરી નહીં કરે, આ તો ભાઈ પ્રત્યે મમતા છે તેથી વળતર વિના કરવા પ્રેરાય છે. આમાં થોડું પુણ્ય બંધાય. જ્યારે ત્રીજી વ્યક્તિ એવી છે કે જેને ભાઈ સાથે ભૂતકાળમાં એટલા કટુ પ્રસંગો બન્યા છે કે મમત્વ સંપૂર્ણ તૂટી ગયું છે. છતાં ભાઈ માંદો પડતાં પોતાની કૌટુંબિક ફરજ સમજી સેવા કરે. વિચારે કે કુટુંબમાં સાથે જન્મેલ છે, નાનપણમાં સાથે રમતાં-ખાતાં પરસ્પરના સહાયક અવશ્ય બન્યા હશે. તેથી કૌટુંબિક ઋણરૂપે મારું કર્તવ્ય-ફરજ છે કે આપત્તિમાં ભાઈની સેવા-માવજત કરવી, કુટુંબના સભ્ય તરીકે હું નહીં કરું તો કોણ કરશે ? આવી કર્તવ્યભાવનાથી જે સેવા કરે તે નાસ્તિક હોય તો પણ પુણ્ય બાંધે જ.

હવે કોઈ વ્યક્તિ નાસ્તિકના બદલે આસ્તિક હોય, ધર્મમાં શ્રદ્ધા ધરાવતો હોય તો તેનો દૃષ્ટિકોણ બદલાઈ જશે. તે માત્ર કુટુંબના સભ્ય, માનવ કે સામાજિક માળખાના દૃષ્ટિકોણથી

નહીં વિચારે, પરંતુ તે ભાઈને આત્મા કે જીવ તરીકે જોશે. તેની range broad થશે (સીમા વિશાળ) થશે. તે વિચારશે કે સંસારમાં પરિભ્રમણ કરતો આ જીવ આ જન્મમાં ભાઈ તરીકે આવ્યો છે. ભલે નગુણો હોય તો પણ તે જીવ જ છે, ચેતન છે. તેનાં દુઃખ દૂર કરવાં, તેને શાંતિ આપવી, તેનું ધ્યાન રાખવું તે મારું એક કર્તવ્ય છે. ધર્મ તો સંબંધશૂન્ય જીવ પ્રત્યે પણ ભલમનસાઈ, દયા કે પરોપકારની ભાવના શીખવે છે, તો નિકટના કુટુંબી તરીકે ભાઈની સેવા તો કરવી જ જોઈએ. વળી, હું ધર્મ કરું છું, તો મારા ધર્મની નિંદા, વગોવણી ન થાય, પરંતુ ધર્મનું ગૌરવ વધે તે આશયથી પણ મારાથી કર્તવ્ય ન ચુકાય. આ રીતે કરનારને નાસ્તિક કરતાં અનેકગણું પુણ્ય બંધાય; કેમ કે તે લોકોત્તર ન્યાયથી વિચારે છે. આના કરતાં પણ શ્રેષ્ઠ દૃષ્ટિકોણ જે જૈનશાસનને સમજેલો હોય તેનો ભાઈની સેવારૂપ ફરજ અદા કરતી વખતે આવે, જેથી તેને ઉત્તમ પુણ્યાનુબંધીપુણ્ય બંધાય. જિનવચન સમજેલો તો આવા પ્રસંગે એમ વિચારે કે કદાચ ભલે ભૂતકાળમાં કટુ નિમિત્તોના સંયોગથી ભાઈ સાથેના સંબંધ તૂટી ગયા હોય, તોપણ મહાપુણ્યયોગે ભાઈનો આત્મા દુર્લભ મનુષ્યભવ, જૈનકુલ, જૈનધર્મ આદિની સામગ્રી પામ્યો છે. તેના આત્માની હિતચિંતા કરવા માટે આ ફરજ સાથેની ઉત્તમ તક છે. એવી રીતે ભાઈની સેવા-માવજત કરું કે તેનું દિલ જિતાઈ જાય. પછી તક મળતાં તેને સાચો ધર્મરસિક બનાવું, ધર્મમાં વધારે સ્થિર કરું અને જૈનશાસનનું ગૌરવ વધે તે રીતે ધર્માત્મા તરીકેનું મારું કર્તવ્ય શુભાશયથી અદા કરું. બાકી આ સંસારમાં કોઈ, કોઈનું નથી, કશું સાથે આવવાનું નથી, કોઈના પર મમત્વ કરવા જેવું નથી. ધર્મને જ શરણ-આધાર માની તેને જીવનમાં પ્રધાન સ્થાન આપવા જેવું છે. આવા નિર્મળ ધ્યેયથી યોગ્ય પ્રવૃત્તિ કરનારને ઉચિત વર્તન સુગમ જ છે. તમારી કોઈ પણ પ્રવૃત્તિમાં જેમ સ્વાર્થ ખસે અને આશય શુભ બને તેમ તે તે પ્રવૃત્તિ પવિત્ર ધ્યેયવાળી બની શકે, અને તો જ તે વર્તન ઉચિત વર્તનમાં સમાવેશ પામે. આ ઉચિત વર્તન જે સતત કરે તેણે જીવનમાં બધાં કર્તવ્યો-અદાં કર્યાં કહેવાય. તે સતત જિનાજ્ઞાનો પાલક છે. તીર્થકરોની સૌ માટે સદા આજ્ઞા ઉચિત વર્તનની જ છે. તે જે પામે તેનું જીવન ધન્ય બને.

પરિશિષ્ટ : ધર્મતીર્થ સ્થાપના - ઉદ્દેશ અને વિધિ

→ સતી-કષ્ણચ્છેદતાપશુદ્ધા યા દેશના વસ્તુપ્રજ્ઞાપના માતૃકાપદત્રયોદ્ધાટરૂપા,

(યોગવિન્દુ, શ્લોક-૪૨૧, ટીકા)

→ નિષ્પન્નયોગસ્ય ત્વન્યઃ, કેવલિનઃ સ્વાભાવિકઃ શૈલેશીપર્યન્તઃ। એવં "સાંસિદ્ધિકો નિષ્પન્નયોગાનામધિકાર-માત્રનિવૃત્તિફલઃ" ઇત્યેતદપિ પરોક્તમાત્રાવિરુદ્ધમેવ, અર્થતસ્તુલ્યયોગક્ષેમત્વાત્। સમુદ્ઘાતકરણશક્ત્યા હિ કર્મવશિતાયાં સત્યાં તથા દેશનાદિયોગઃ સં(સાં)સિદ્ધિક એ[વ] ભગવત્ ઇતિ ભાવનીયમ્।

(યોગશતક, શ્લોક-૫૧, ટીકા)

→ 'ઉપ્પન્નેષ વા' ઇત્યાદી વા શબ્દો વ્યવસ્થાયામ્, સ ચ સ્યાચ્છબ્દ સમાનાર્થઃ અત એવ 'કૃષ્ણઃ સર્પઃ' એ લૌકિક વાક્યે પણિ સ્યાચ્છબ્દ લેઇએ છે, જે માટે સર્પને પૃષ્ઠાવચ્છેદે શ્યામતા છે, ઉદરાવચ્છેદે નથી, તથા સર્પમાત્રે કૃષ્ણતા નથી. શેષનાગ શુક્લ કહેવાએ છે. તે માટે વિશેષણ-વિશેષ્ય નિયમાર્થ જો સ્યાચ્છબ્દ પ્રયોગ છે, તો ત્રિપદી મહાવાક્ય પણ સ્વાત્કારગર્ભ જ સંભવે. ૪.

(દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાયનો રાસ, ઢાળ-૯, ગાથા-૪ બાલાવબોધ)

→ તતઃ કુલોચિતં કર્મ, કુર્વતોર્યાન્તિ વાસરાઃ। અન્યદા ભુવનાનન્દી, પ્રાપ્તસ્તત્ર જિનેશ્વરઃ। ૭। ભગવાન્ શ્રીમહાવીર-ઇશ્વાકુકુલનન્દનઃ। ગીર્જલૈર્જનસન્તાપશમનેઽમ્બોદસન્નિભઃ। ૮। વિદધુસ્તસ્ય ગીર્વાણા, વ્યાખ્યાભૂમિ મનોહરામ્। તત્રાસૌ ધર્મમાચ્છયૌ, સસુરાસુરપર્ષદિ। ૯।

(ઉપદેશપદ મહાગ્રન્થ શ્લોક-૨૨૭, ટીકા / પંચાશક પ્રકરણ, પંચાશક-૭, શ્લોક-૮, ટીકા)

→ અવસરણે સમવસરણે દેવસંસ્કૃતભગવદ્વ્યાખ્યાનભૂમૌ।

(પંચાશક પ્રકરણ, પંચાશક-૬, શ્લોક-૩૧, ટીકા)

→ આહ ચ- "રાયા ચ રાયમચ્ચો તસ્સાસઈ પઝરજણવઓ વાવિ। દુબ્બલિલ્લિંહિયછિહિયતંદુલાણાદ્દગં કલમા। ૧। [આવશ્યકનિર્યુક્તિ-૫૮૪-૮૫] ભાઈયપુણ્ણાણિવાણં અલ્લંહિલ્લિંહિયણં ફલગસરિયા (સા)ણ। કીરઈ બલી સુરા વિ હુ તત્થેવ બુહંતિ ગંધાઈ। ૨।" [બૃહત્કલ્પ-૧૨૧૧-૧૨]

(પંચાશક પ્રકરણ, પંચાશક-૬, શ્લોક-૩૧, ટીકા)

→ પ્રવાહતોઽનાદિસ્વરૂપાયા અપિ ત્રિપદ્યાસ્તત્તદ્વ્યક્તિસ્વરૂપાત્મના તત્તત્સર્વજ્ઞપ્રભવત્વં સમ્ભવત્યેવ, ન ચ વ્યક્તિતોઽપિ તસ્યા નિત્યત્વં, ભાષાવર્ગણાવિશેષપ્રભવવર્ણવિશેષાનુપૂર્વીવિશેષલક્ષણાયાસ્તસ્યા નિત્યત્વાસમ્ભવાત્,

(ઉત્પાદાદિસિદ્ધિ પ્રકરણમ્ શ્લોક-૧, ટીકા)

→ યતનાપૂર્વક ચ્છબસ્થાનીત આહારગ્રહણ કરઇ, તે પણિ- શ્રુતવ્યવહાર પ્રામાણ્ય કરી, કેવલવ્યવહાર જ છઇ. દ્રવ્યદોષનો દોષ નથી. નહીં તો-સમવસરણામધ્યે શબ્દઃ રૂપઃ રસઃ ગંધઃ પ્રવીચારે તે મૈથુનાતિક્રમ હુઇ જાઇ. તે માટે-કવલાહારનિમિત્ત ભિક્ષાવ્યવહારઇ આગમવ્યવહારીનઇ દોષ ન હોઇ.-૧.

[જેસલમેરદુર્ગઉ (બે કાગળો)]

→ યતઃ-કરાપીતજગત્સારો, મહસા વ્યાપ્તભૂતલઃ। રાજા દિનકરાકારો, લોકસ્યોપરિ તિષ્ઠતિ। ૪૭। યસ્તુ પ્રાકૃતલોકસ્ય, વશગઃ સ્યાન્મહીપતિઃ। તસ્ય સ્યાત્કીદૃશં રાજ્યમ્? કો વા ન્યાયસ્તદાજ્યા?। ૪૮। રાજદણ્ડભયાઽભાવાત્તતો લોકા નિરઙ્કુશાઃ। દુષ્ટચેષ્ટિતમાર્ગેષુ, પ્રવર્તન્તે યથેચ્છયા। ૪૯। તદેવં સ્થિતે-આદિતઃ કરદણ્ડાભ્યાં, યસ્તાન્નો શાસ્તિ ભૂપતિઃ। તેનૈવ પરમાર્થન, સત્કૃતો ધર્મસમ્પલ્લવઃ। ૫૦।

(ઉપમિતિ૦ પ્રસ્તાવ-૩)

→ इदानीं भावसमवसरणमधिकृत्याह- भावानाम्-औदयिकादीनां समवसरणम्-एकत्र मेलापको भावसमवसरणं, तत्रौदयिको भाव एकविंशतिभेदः, तद्यथा-गतिश्चतुर्था कषायाश्चतुर्विधाः एवं लिङ्गं त्रिविधं, मिथ्यात्वाज्ञानासंयतत्वासिद्धत्वादिना प्रत्येकमेकैकविधानि, लेश्याः कृष्णादिभेदेन षड्विधा भवन्ति। औपशमिको द्विविधः सम्यक्चचारित्रोपशमभेदात्। क्षायोपशमिकोऽप्यष्टादशभेदभिन्नः, तद्यथा-ज्ञानं मतिश्रुतावधिमनःपर्यायभेदाच्चतुर्था अज्ञानं मत्यज्ञानश्रुताज्ञानविभङ्ग-भेदात्त्रिविधं, दर्शनं चक्षुरचक्षुरवधिदर्शनभेदात्त्रिविधमेव, लब्धिर्दानलाभभोगोपभोगवीर्यभेदात्पञ्चधा, सम्यक्चचारित्र-संयमासंयमाः प्रत्येकमेकप्रकारा इति। क्षायिको नवप्रकारः, तद्यथा-केवलज्ञानं केवलदर्शनं दानादिलब्धयः पञ्च सम्यक्त्वं चारित्रं चेति। जीवत्वभव्यत्वाभव्यत्वादिभेदात्पारिणामिकस्त्रिविधः। सान्निपातिकस्तु द्वित्रिचतुष्पञ्चक-संयोगैर्भवति, तत्र द्विकसंयोगः सिद्धस्य क्षायिकपारिणामिकभावद्वयसद्भावादवगन्तव्यः, त्रिकसंयोगस्तु मिथ्यादृष्टि-सम्यग्दृष्ट्यविरतविरतानामौदयिकक्षायोपशमिकपारिणामिकभावसद्भावादवगन्तव्यः, तथा भवस्थकेवलिनो-ऽप्यौदयिकक्षायिकपारिणामिकभावसद्भावाद्विज्ञेय इति, चतुष्कसंयोगोऽपि क्षायिकसम्यग्दृष्टीनामौदयिक-क्षायिकक्षायोपशमिकपारिणामिकभावसद्भावात्, तथौपशमिकसम्यग्दृष्टीनामौदयिकौपशमिकक्षायोपशमिक-पारिणामिकभावसद्भावाच्चेति, पञ्चकसंयोगस्तु क्षायिकसम्यग्दृष्टीनामुपशमश्रेण्यां समस्तोपशान्तचारित्रमोहानां भावपञ्चकसद्भावाद्विज्ञेय इति, तदेवं भावानां द्विकत्रिकचतुष्कपञ्चकसंयोगोत्संभविनः सान्निपातिकभेदाः षड् भवन्ति, एत एव त्रिकसंयोगचतुष्कसंयोगगतिभेदात्पञ्चदशधा प्रदेशान्तरेऽभिहिता इति। तदेवं षड्विधे भावे भावसमवसरण-भावमीलनमभिहितम्, अथवा अन्यथा भावसमवसरणं निर्युक्तिकृदेव दर्शयति-क्रियां-जीवादिपदार्थोऽस्तीत्यादिकां वदितुं शीलं येषां ते क्रियावादिनः, एतद्विपर्यस्ता अक्रियावादिनः, तथा अज्ञानिनो-ज्ञाननिह्नववादिनः तथा 'वैनयिका'-विनयेन चरन्ति तत्प्रयोजना वा वैनयिकाः, एषां चतुर्णांमपि सप्रभेदानामाक्षेपं कृत्वा यत्र विक्षेपः क्रियते तद्भावसमवसरणमिति।

(सूत्रकृतांगसूत्र श्रुतस्कंध-१, अध्ययन-१२, श्लोक-११६-११७-११८, शीलांकाचार्य कृत टीका)

→ ननु चाधाकर्माणो देवादिकृतस्य समवसरणादेरुपभोगात्कथमसौ सत्संयमवानित्याशङ्क्याह-न विद्यते आशयः-पूजाभिप्रायो यस्यासावनाशयः, यदिवा द्रव्यतो विद्यमानेऽपि समवसरणादिके भावतोऽनास्वादकोऽसौ, तद्गतगार्ध्याभावात्, सत्यप्युपभोगे 'यतः' प्रयतः सत्संयमवानेवासावेकान्तेन संयमपरायणत्वात्, कुतो ? यत इन्द्रियनोऽन्द्रियाभ्यां दान्तः, एतद्गुणोऽपि कथमित्याह-दृढःसंयमे, आरतम्-उपरतमपगतं मैथुनं यस्य स आरतमैथुनः-अपगतेच्छामदनकामः, इच्छामदनकामाभावाच्च संयमे दृढोऽसौ भवति, आयतचारित्रत्वाच्च दान्तोऽसौ भवति, इन्द्रियनोऽन्द्रियदमाच्च प्रयतः, प्रयत्नवत्त्वाच्च देवादिपूजनानास्वादकः, तदनास्वादानाच्च सत्यपि द्रव्यतः परिभोगे सत्संयमवानेवासाविति॥११॥

(सूत्रकृतांगसूत्र श्रुतस्कंध-१, अध्ययन-१५, श्लोक-११, शीलांकाचार्य कृत टीका)

→ "धर्मस्य" श्रुतधर्मस्य, "आदिकरान्" सूत्रतः प्रथमकरणशीलान् "नमस्यामि"-स्तुवे।

(धर्मसंग्रह भाग-२, श्लोक-६१, टीका)

→ ततः प्रविश्य किं करोति? इत्याह-

आयाहिण पुव्वमुहो, तिदिस्सि पडिरुवया य देवकया। जेहुगणी अत्रो वा, दाहिणपुव्वे अदूरम्मि॥११८३॥
"आयाहिण" ति भगवान् चैत्यद्वयस्य प्रदक्षिणां विधाय पूर्वमुखः सिंहासनमध्यास्ते। यासु च दिक्षु भगवतो मुखं न भवति तासु तिसृष्वपि तीर्थकराकारधारकाणि सिंहासन-चामर-च्छत्र-धर्मचक्रालंकृतानि प्रतिरूपकाणि देवकृतानि भवन्ति, यथा सर्वोऽपि लोको जानीते 'भगवानस्माकं पुरतः कथयति'। भगवतश्च पादमूलं जघन्यत एकेन गणिना-

ગણધરેનાઽવિરહિતં ભવતિ, સ ચ જ્યેષ્ઠોઽન્યો વા ભવેત્, પ્રાયો જ્યેષ્ઠ એવં । સ ચ જ્યેષ્ઠગણિરન્યો વા પૂર્વદ્વારેણ-
પ્રવિશ્ય દક્ષિણપૂર્વે દિગ્ભાગે 'અદૂરે' પ્રત્યાસન્ન એવં ભગવતો ભગવન્તં પ્રણિપત્ય નિષીદતિ । શેષઃ અપિ ગણધરા એવમેવાભિવન્દ્ય
જ્યેષ્ઠધનધરસ્ય માર્ગતઃ પાશ્વર્તશ્ચ નિષીદન્તીતિ ।।૧૧૮૩।।

(બૃહત્કલ્પસૂત્રં શ્લોક-૧૧૮૩, મૂલ-ટીકા)

- યેઽત્પદ્મ્યઃ પૂર્વ ભગવતઃ સમવસરણે સ્થિતાસ્તે આગચ્છન્તં મહર્દિકં "પ્રણિપતન્તિ" નમસ્કુર્વન્તિ । અથ મહર્દિકઃ
પ્રથમં સ્થિતઃ તતો યેઽત્પદ્મ્યઃ પશ્ચાદાગચ્છન્તિ તે મહર્દિકં પૂર્વસ્થિતમપિ પ્રણમન્તો વ્રજન્તિ યથાસ્થાનમ્ ।

(બૃહત્કલ્પસૂત્રં શ્લોક-૧૧૮૯, ટીકા)

- આહ કૃતકૃત્યોઽપિ ભગવાન્ કિમિતિ તીર્થપ્રણામં કરોતિ? ઇતિ ઉચ્યતે-
તપ્પુલ્લિયા અરહયા, પૂઝયપૂયા ય વિણયમૂલં ચ । કયકિચ્ચો વિ જહ કહં, કહેઝ નમએ તહા તિત્થં ।।૧૧૯૪।।
"તીર્થ" શ્રુતજ્ઞાનં તત્પૂર્વિકા "અર્હતા" તીર્થકરતા, ન ખલુ ભવાન્તરેષુ શ્રુતાભ્યાસમન્તરેણ ભગવત એવમેવાઽઽર્હન્ત્ય-
લક્ષ્મીરુપદ્મૌકતે । તથા પૂજિતસ્ય પૂજા પૂજિતપૂજા, સા ચ તીર્થસ્ય કૃતા ભવતિ, પૂજિતપૂજકો હિ લોકઃ, તતો યદ્યહં
તીર્થ પૂજયામિ તતસ્તીર્થકરસ્યાપિ પૂજ્યમિદમિતિ કૃત્વા લોકોઽપિ પૂજયિષ્યતિ । તથા વિનયમૂલં ધર્મં પ્રરૂપયિષ્યામિ,
અતઃ પ્રથમતો વિનયં પ્રયુજ્જે, યેન લોકઃ સર્વોઽપિ મદ્વચનં સુતરાં શ્રદ્ધધીત । અથવા કૃતકૃત્યોઽપિ ભગવાન્ યથા
કથાં કથયતિ તથા તીર્થમપિ નમતિ । આહ નન્વેતદપ્યસમીધીનં યત્ કૃતકૃત્યઃ સન્ ધર્મદેશનાં કરોતિ, નૈવમ્,
અભિપ્રાયાપરિજ્ઞાનાદ્, ભગવતા હિ તીર્થકરનામગોત્રં કર્માવશ્યવેદયિતવ્યમ્, તસ્ય ચ વેદનેઽયમેવોપાયો યદ્ અગ્લાન્યા
ધર્મદેશનાદિકરણમ્, "તં ચ કહં વેઝ્જઙ્ગે? અગિલાએ ધમ્મદેસણાઈહિં" તિ (આવ.નિ.ગા.૧૮૩) વચનાત્ ।।૧૧૯૪।।

(બૃહત્કલ્પસૂત્રં શ્લોક-૧૧૯૪, મૂલ-ટીકા)

- અથોત્થાયોત્તરદ્વારવર્ત્મના નિર્યયૌ પ્રભુઃ । અન્વીયમાનો દેવેન્દ્રૈઃ, પદ્મચ્છણ્ડ ઇવાઽલિભિઃ ।।૬૭૫।। રત્નમયસ્વર્ણમય-
વપ્રયોરન્તરસ્થિતે । વ્યશ્રામ્યદ્ ભગવાન્ દેવચ્છન્દ ઈશાનદિક્ષિત્યેતે ।।૬૭૬।।

(ત્રિષષ્ટિશલાકાપુરુષચરિત્ર પર્વ-૧, સર્ગ-૩)

- "ધર્મ" શ્રદ્ધેયજ્ઞેયાનુષ્ઠેયવસ્તુશ્રદ્ધાનજ્ઞાનાનુષ્ઠાનરૂપં । તથા પરિકથયતિ અશોષવિશોષકથનેનેતિ । તથા "તેસિં સર્વ્વેસિં
આરિયમણારિયાણં અગિલાએ ધમ્મમાઈક્કઙ્ગે" ન કેવલં ત્રઘ્ષિપર્ષદાદિનાં, યે વન્દનાદ્યર્થમાગતાસ્તેષાં ચ સર્વેધામાર્યાણામ્-
આર્યદેશોત્પન્નાનામાર્યાણાં-મ્લેચ્છાનામગ્લાન્યા-અલ્લેચેનેતિ ।।

(ઉપાસકદશાંગસૂત્ર અધ્યયન-૨, સૂત્ર-૨૪, અભયદેવસૂરિ કૃત ટીકા)

- સભાયામાયાતાઃ સુરનરતિરશ્ચાં તવ ગણાઃ, સ્ફુટાટોપં કોપં ન દર્શતિ ન પીડામપિ મિથઃ । ન્ન ભીતિં નાનીતિં ત્વદતિશયતઃ
કેવલમિમે, સકર્ણાઃ કર્ણાભ્યાં ગિરમિહ પિબન્તિ પ્રતિકલમ્ ।।૩૦।।

(સ્તોત્રાવલી અંતર્ગત ગોઢીપાર્શ્વજિનસ્તોત્ર)

- ૫૬ તૃતીયે તે આચાર્ય નમીએ, પૂર્વ સંચિત સકલ પાપ ગમિએ; શાસનાધાર શાસન ઉલ્લાસી, શ્રુતબલે તેહ
સકલ પ્રકાશી. ૭૧ (ચાલિ) કહિયે મુગતિ પધાર્યા રે, જિનવર દાખી પંથ, ધરે રે આચાર્ય આર્યનીતિ
પ્રવચન નિર્ગથ; મૂરખ શિષ્યને શિખવી, પંડિત કરે રે પ્રધાન, એ અચરિજ પાપાણે, પલ્લવ ઉદય
સમાન. ૭૨ (દુહા) ભાવ આચાર્ય ગુણ અતિ પ્રભૂત, ચક્ષુ આલંબન મેઢિભૂત; તે કહ્યો સૂત્રે જિનરાય
સરિખો, તેહની આણ મત કોઈ ધરખો. ૭૩ (ચાલિ) સુબહુશ્રુત કૃતકર્મા, ધર્માધાર શરીર, નિજપરસમયધારી,

ગુણધારી વ્રતધીર; કૃતિયાવશ સમ એહવા, આચાર્ય ગુણ વધ તે આરાધ્યે આરાધ્યા, જિન વલિ અનિદ. ૭૪

(પંચપરમેષ્ઠિ ગીતા)

→ શત્રૂન્ જય પ્રજા રક્ષ, યજસ્વ ક્રતુભિર્નૃપ । યુધ્યસ્વ સમરે વીરો, ભૂત્વા કૌરવનન્દન ॥૧॥

(શ્રી વેદવ્યાસ વિરચિત મહાભારત, શાન્તિપર્વ, અધ્યાય-૮૯)

→ ધર્મવૃત્તં હિ રાજાનં, પ્રેત્ય ચેહ ચ ભારત । દેવર્ષિપિતૃગન્ધર્વાઃ, કીર્તયન્તિ મહોજસઃ ॥૫૮॥

(શ્રી વેદવ્યાસ વિરચિત મહાભારત, શાન્તિપર્વ, અધ્યાય-૯૧)

→ ધર્મમેવાનુવર્તસ્વ, ન ધર્માદ્ વિદ્યતે પરમ્ । ધર્મે સ્થિતા હિ રાજાનો, જયન્તિ પૃથિવીમિમામ્ ॥૬॥ અર્થસિદ્ધેઃ પરં ધર્મ, મન્યતે યો મહીપતિઃ । વૃદ્ધ્યાં ચ કુરુતે બુદ્ધિ, સ ધર્મેણ વિરાજતે ॥૭॥ અધર્મદર્શી યો રાજા, બલાદેવ પ્રવર્તતે । ક્ષિપ્રમેવાપયાતોઽસ્માદુભૌ પ્રથમમધ્યમૌ ॥૮॥ ... ન પૂર્ણોઽસ્મીતિ મન્યેત, ધર્મતઃ કામતોઽર્થતઃ । બુદ્ધિતો મિત્રતરશ્ચાપિ, સતતં વસુધાધિપઃ ॥૧૨॥ એતેષ્વેવ હિ સર્વેષુ, લોકયાત્રા પ્રતિષ્ઠિતા । એતાનિ શૃણ્વંલ્લભતે, યશઃ કીર્તિં શ્રિયં પ્રજાઃ ॥૧૩॥

(શ્રી વેદવ્યાસ વિરચિત મહાભારત, શાન્તિપર્વ, અધ્યાય-૯૨)

→ મિત્રતા સર્વભૂતેષુ, દાનમધ્યયનં તપઃ । બ્રાહ્મણસ્યૈવ ધર્મઃ સ્યાન્ન રાજ્ઞો રાજસત્તમ ॥૧૫॥ અસતાં પ્રતિષેધશ્ચ, સતાં ચ પરિપાલનમ્ । એષ રાજ્ઞાં પરો ધર્મઃ, સમરે ચાપલાયનમ્ ॥૧૬॥ યસ્મિન્ક્ષમા ચ ક્રોધશ્ચ, દાનાદાને ભયાભયે । નિગ્રહાનુગ્રહૌ ચોભૌ, સ વૈ ધર્મવિદુચ્યતે ॥૧૭॥

(શ્રી વેદવ્યાસ વિરચિત મહાભારત, શાન્તિપર્વ, અધ્યાય-૧૪)

→ સ્વેષુ ધર્મેષ્વસ્થાપ્ય, પ્રજાઃ સર્વા મહીપતિઃ । ધર્મેણ સર્વકૃત્યાનિ, શમનિષ્ઠાનિ કારયેત્ ॥૧૯॥

(શ્રી વેદવ્યાસ વિરચિત મહાભારત, શાન્તિપર્વ, અધ્યાય-૬૦)

→ કેન વૃત્તેન વૃત્તજ્ઞ, વર્તમાનો મહીપતિઃ । સુખેનાર્થાન્ સુખોદર્કાનિહ ચ પ્રેત્ય ચાપ્નુયાત્ ॥૧॥ અયં ગુણાનાં ષટ્ત્રિંશત્-ષટ્ત્રિંશદ્ગુણસંયુતઃ । યાન્ ગુણાંસ્તુ ગુણોપેતઃ, કુર્વન્ ગુણમવાપ્નુયાત્ ॥૨॥ ચરેદ્ ધર્માનકટુકો મુઞ્ચેત્ સ્નેહં ન ચાસ્તિકઃ । અનુશંસશ્ચરેદર્થ, ચરેત્ કામમનુદ્ધતઃ ॥૩॥ પ્રિયં બ્રૂયાદકૃપણઃ શૂરઃ સ્યાદવિકત્યનઃ । દાતા નાપાત્રવર્ષી સ્યાત્, પ્રગલ્ભઃ સ્યાદનિષ્ઠુરઃ ॥૪॥ સંદધીત ન ચાનાયૈર્વિગૃહ્ણીયાન્ન બન્ધુભિઃ । નાભક્તં ચારયેચ્ચારં કુર્યાત્ કાર્યમ-પીડયા ॥૫॥ અર્થં બ્રૂયાન્ન ચાસત્સુ, ગુણાન્ બ્રૂયાન્ન ચાત્મનઃ । આદદ્યાન્ન ચ સાધુભ્યો, નાસત્પુરુષમાશ્રયેત્ ॥૬॥ નાપરીક્ષ્ય નયેદ્ દણ્ડં, ન ચ મન્ત્રં પ્રકાશયેત્ । વિસૃજેન્ન ચ લુબ્ધેભ્યો, વિશ્વસેન્નાપકારિષુ ॥૭॥ અનીર્બુગ્નુત્તદારઃ સ્યાચ્ચોક્ષઃ સ્યાદઘૃણી નૃપઃ । સ્ત્રિયઃ સેવેત નાત્યર્થ, મૃષ્ટં ભુજ્ઞીત નાહિતમ્ ॥૮॥ અસ્તબ્ધઃ પૂજયેન્માન્યાન્, ગુરૂન્ સેવેદમાયયા । અર્ચેદ્ દેવાનદમ્ભેન, શ્રિયમિચ્છેદકુત્સિતામ્ ॥૯॥ સેવેત પ્રણયં હિત્વા, દક્ષઃ સ્યાન્ન ત્વકાલવિત્ । સાન્ત્વયેન્ન ચ મોક્ષાય, અનુગૃહ્ણન્ન ચાક્ષિપેત્ ॥૧૦॥ પ્રહરેન્ન ત્વવિજ્ઞાય, હત્વા શત્રૂન્ ન શોચયેત્ । ક્રોધં કુર્યાન્ન ચાકસ્માન્મૃદુઃ સ્યાન્નાપકારિષુ ॥૧૧॥ એવં ચરસ્વ રાજ્યસ્થો, યદિ શ્રેય ઇહેચ્છસિ । અતોઽન્યથા નરપતિર્ભયમૃચ્છત્ય-નુત્તમમ્ ॥૧૨॥ ઇતિ સર્વાન્ ગુણાનેતાન્, યથોક્તાન્ યોઽનુવર્તતે । અનુભૂયેહ ભદ્રાણિ, પ્રેત્ય સ્વર્ગે મહીયતે ॥૧૩॥

ઇદં વચઃ શાન્તનવસ્ય શુશ્રુવાન્, યુધિષ્ઠિરઃ પાન્ડવમુખ્યસંવૃતઃ । તદા વવન્દે ચ પિતામહં નૃપો, યથોક્તમેતચ્ચ ચકાર બુદ્ધિમાન્ ॥૧૪॥

(શ્રી વેદવ્યાસ વિરચિત મહાભારત, શાન્તિપર્વ, અધ્યાય-૭૦)

→ યદા નિવર્ત્યંતે પાપો, દણ્ડનીત્યા મહાત્મભિઃ । તદા ધર્મો ન ચલતે, સદ્ભૂતઃ શાશ્વતઃ પરઃ ॥૨૭॥

(શ્રી વેદવ્યાસ વિરચિત મહાભારત, શાન્તિપર્વ, અધ્યાય-૬૫)

→ રાજદંડભયાલ્લોકઃ, સ્વસ્વધર્મપરો ભવેત્ । યો હિ સ્વધર્મનિરતઃ, સ તેજસ્વી ભવેદિહ ॥૨૩॥

(શુક્રનીતિ, અધ્યાય-૧)

→ યત્કાલે હ્યુચિતં કર્તું, તત્કાર્યં દ્રાગશંકિતમ્ ॥૨૮૬॥ કાલે વૃષ્ટિઃ સુપોષાય, હ્યન્યથા સુવિનાશિની । કાર્યસ્થાનાનિ સર્વાણિ, યામિકૈરભિતોઽનિશમ્ ॥૨૮૭॥ નયવાત્રીતિગતિવિત્તિદ્વશસ્ત્રાદિકૈર્વૈરઃ । ચતુર્ભિઃ પઞ્ચભિર્વાપિ ષડ્ભિર્વા ગોપયેત્સદા ॥૨૮૮॥

(શુક્રનીતિ, અધ્યાય-૧)

: આર્ય નીતિશાસ્ત્ર પ્રમાણે રાજ્યએ રાજ્યમાં ઠેરઠેર ફેલાવવા યોગ્ય આજ્ઞાઓ :

→ શાસનં ત્વીદૃશં કાર્યં, રાજા નિત્યં પ્રજાસુ ચ ॥૨૯૩॥ દાસે ભૃત્યેઽથ ભાર્યાયાં, પુત્રે શિષ્યેઽપિ વા ક્વચિત્ । વાગ્દણ્ડપરુષત્રૈવ, કાર્યં મદ્દેશસંસ્થિતૈઃ ॥૨૯૪॥ ... માતૃણાં પિતૃણાં ચૈવ, પૂજ્યાનાં વિદુષામપિ ॥૨૯૮॥ નાવમાનં નોપહાસં કુર્યુઃ સદ્વૃત્તશાલિનામ્ । ... વાપુકુપારામસીમા-ધર્મશાલાસુરાલયાન્ ॥૩૦૦॥ માર્ગાત્રૈવ પ્રવાધેયુર્હીનાંગ-વિકલાંગકાન્ । ... ॥૩૦૧॥ ... મનસાપિ ન કુર્વન્તુ સ્વામિદ્રોહં તથૈવ ચ । ... ॥૩૦૮॥ ... ગુણસાધનસંદક્ષા, ભવન્તુ નિખિલા જનાઃ । ... ॥૩૧૦॥ ... લિખિત્વા શાસનં રાજા, ધારયેત ચતુષ્પથે । સદા ચોદ્યતદણ્ડઃ સ્યાદસાધુષુ ચ શત્રુષુ ॥૩૧૩॥ પ્રજાનાં પાલનં કાર્યં, નીતિપૂર્વં નૃપેણ હિ ॥૩૧૪॥

(શુક્રનીતિ, અધ્યાય-૧)

→ ન હ્યેવંવિધં વશોપનયનમસ્તિ ભૂતાનાં યથા દંડ ઇત્યાચાર્યાઃ । નેતિ કૌટિલ્યઃ । તીક્ષ્ણદંડો હિ ભૂતાનામુદ્વેજનીયઃ । મૃદુદંડઃ પરિભૂયતે । યથાર્હદંડઃ પૂજ્યઃ । સુવિજ્ઞાતપ્રણીતો હિ દંડઃ પ્રજાઃ ધર્માર્થકામૈર્યોજયતિ । દુષ્પ્રણીતઃ કામક્રોધાધ્યામ-જ્ઞાનાદ્વાનપ્રસ્થપરિવ્રાજકાનપિ કોપયતિ, કિમઙ્ગ પુનર્ગૃહસ્થાન્ । અપ્રણીતો હિ માત્સ્યન્યાયમુદ્ભાવયતિ । બલીયાનબલં હિ ગ્રસતે દંડધરાભાવે । તેન ગુપ્તઃ પ્રભવતીતિ । ચતુર્વર્ણાશ્રમો લોકો, રાજા દંડેન પાલિતઃ । સ્વધર્મકર્માભિરતો, વર્તતે સ્વેષુ વર્ત્મસુ ॥૧॥

(કૌટિલીય અર્થશાસ્ત્ર, અધિકરણ-૧, અધ્યાય-૪)

→ ધર્મેણ રાજ્યં વિદેત, ધર્મેણ પરિપાલયેત્ । ધર્મમૂલાં શ્રિયં પ્રાપ્ય, ન જહાતિ ન હીયતે ॥૩૧॥ અપ્યુન્મત્તાત્રલપતો, બાલાચ્ચ પરિજલ્પતઃ । સર્વતઃ સારમાદદ્યાદશમથ્ય ઇવ કાંચનમ્ ॥૩૨॥ સુવ્યાહતાનિ સૂક્તાનિ, સુકૃતાનિ તતસ્તતઃ । સંચિન્વન્ ધીર આસીત, શિલાહારી શિલં યથા ॥૩૩॥

(વિદુરનીતિ, અધ્યાય-૨)

→ ચક્ષુષા મનસા વાચા, કર્મણા ચ ચતુર્વિધમ્ । પ્રસાદયતિ યો લોકં, તં લોકોઽનુપ્રસીદતિ ॥૨૫॥ યસ્માત્રસ્યંતિ ભૂતાનિ, મૃગવ્યાધાનમૃગા ઇવ । સાગરાન્તામપિ મહીં, લબ્ધ્વા સ પરિહીયતે ॥૨૬॥ પિતૃપૈતામહં રાજ્યં, પ્રાપ્તવાન્ સ્વેન કર્મણા । વાયુરભ્રમિવાસાદ્ય, ભ્રંશયત્યનયે સ્થિતઃ ॥૨૭॥ ધર્મમાચરતો રાજાઃ, સદ્ભિશ્ચરિતમાદિતઃ । વસુધા વસુસંપૂર્ણા, વર્ધતે ભૂતિર્વાર્ધિની ॥૨૮॥ અથ સંત્યજતો ધર્મમધર્મ ચાનુતિષ્ઠતઃ । પ્રતિસંવેષ્ટતે ભૂમિરગ્નૌ ચર્માહિતં યથા ॥૨૯॥

(વિદુરનીતિ, અધ્યાય-૨)

સમ્યગ્જ્ઞાનની સેવારૂપ આ સુકૃતમાં નીચેના પૂજ્ય સાધુ-સાધ્વીજી ભગવંતો તથા શ્રાવક-શ્રાવિકાઓએ સહાયતા કરી છે તે સૌની સંસ્થા ઋણી છે.

પૂ. સાધુ ભગવંતો

- ❖ પ. પૂ. વિશ્વદર્શનવિજયજી મ. સા.
- ❖ પ. પૂ. અરિહંતસાગરજી મ. સા., પ. પૂ. ગુણરત્નસાગરજી મ. સા., પ. પૂ. કલ્પજિતવિજયજી મ. સા.,
પ. પૂ. હર્ષજિતવિજયજી મ. સા., પ. પૂ. યશોજિતવિજયજી મ. સા., પ. પૂ. યોગજિતવિજયજી મ. સા.,
પ. પૂ. કેવલ્યજિતવિજયજી મ. સા., પ. પૂ. કુશલકીર્તિવિજયજી મ. સા., પ. પૂ. વિવેકયશવિજયજી મ. સા.,
પ. પૂ. પદ્મજિતસાગરજી મ. સા., પ. પૂ. ચૈતન્યજિતવિજયજી મ. સા., પ. પૂ. કલ્યાણજિતવિજયજી મ. સા.,
પ. પૂ. પ્રશમજિતવિજયજી મ. સા., પ. પૂ. મનોજિતવિજયજી મ. સા.
- ❖ તથા અનેક પૂ. પદ્મસ્થ મહાત્માઓ અને મુનિ ભગવંતો.

પૂ. સાધ્વીજી ભગવંતો

- ❖ પ. પૂ. ચારુનંદિતાશ્રીજી મ. સા., પ. પૂ. હિતરુચિતાશ્રીજી મ. સા., પ. પૂ. જિતમોહાશ્રીજી મ. સા.,
પ. પૂ. કલ્પનંદિતાશ્રીજી મ. સા., પ. પૂ. ચિદ્નંદિતાશ્રીજી મ. સા., પ. પૂ. ધર્મરુચિતાશ્રીજી મ. સા.,
પ. પૂ. ધ્યાનરુચિતાશ્રીજી મ. સા., પ. પૂ. સૌમ્યરુચિતાશ્રીજી મ. સા., પ. પૂ. હિતનંદિતાશ્રીજી મ. સા. તથા
પ. પૂ. ધૈર્યરુચિતાશ્રીજી મ. સા.
- ❖ પ. પૂ. બોધિરત્નાશ્રીજી મ. સા., પ. પૂ. દૃષ્ટિરત્નાશ્રીજી મ. સા., પ. પૂ. આર્જવરત્નાશ્રીજી મ. સા.
- ❖ પ. પૂ. ચારુગિરાશ્રીજી મ. સા. ❖ પ. પૂ. ચંદનબાળાશ્રીજી મ. સા.
- ❖ પ. પૂ. ઋજુમતિશ્રીજી મ. સા. ❖ પ. પૂ. જિનપ્રજ્ઞાશ્રીજી મ. સા.
- ❖ પ. પૂ. લલિતપ્રભાશ્રીજી મ. સા. ❖ પ. પૂ. મયૂરકલાશ્રીજી મ. સા.
- ❖ પ. પૂ. શુભોદયાશ્રીજી મ. સા., પ. પૂ. પ્રિયંવદાશ્રીજી મ. સા., પ. પૂ. નિર્મોહિતાશ્રીજી મ. સા..
- ❖ તથા અનેક પૂ. વિદુષી શ્રમણી ભગવંતો.

સુશ્રાવકો

- ❖ સ્વ. શાંતિલાલ શિવલાલ શાહ, શ્રી ભક્કમભાઈ નરોત્તમદાસ, શ્રી ગૌતમભાઈ શકરચંદ, શ્રી અશોકભાઈ હિંમતલાલ શાહ, શ્રી ઉમંગભાઈ અશોકભાઈ શાહ, શ્રી પ્રિયવદનભાઈ શાહ, શ્રી ભરતભાઈ ચીમનલાલ, શ્રી અરવિંદભાઈ કાપડિયા, શ્રી ચંદ્રહાસભાઈ ત્રિવેદી, શ્રી માલવભાઈ અશોકભાઈ શાહ, ડૉ. શ્રી હેમંતભાઈ પરીખ, શ્રી નિરવભાઈ ડગલી, શ્રી યોગેશભાઈ તનમન, શ્રી ગિરીશભાઈ રમણલાલ શાહ, શ્રી જયંતિલાલ શાહ, શ્રી અતુલભાઈ વ્રજલાલ શાહ, શ્રી જયસુખભાઈ ગાંધી, શ્રી કલ્પેશભાઈ કોઠારી આદિ અનેક શ્રાવક ભાઈઓ.

સુશ્રાવિકાઓ

- ❖ શ્રીમતી દર્શનાબેન નયનભાઈ શાહ, શ્રીમતી અરુણાબેન કંપાણી, શ્રીમતી સ્મિતાબેન કોઠારી, શ્રીમતી સુમિત્રાબેન ત્રિવેદી, શ્રી શોભનાબેન મણિકાંતભાઈ, શ્રીમતી પારુલબેન હેમંતભાઈ પરીખ, હેમાબેન દેવેન્દ્રભાઈ આદિ અનેક શ્રાવિકા બહેનો.
- ❖ તદુપરાંત અનેક નામી-અનામી શુભચ્છકોએ જે જે રીતે સહાય કરી છે તે સૌની સંસ્થા ઋણી છે.

ॐ શ્રીસંઘના જ્ઞાનખાતામાંથી *જાળવાવેલ રકમોની નામાવલિ ૐ

- રૂ. ૩,૦૦,૦૦૦/- શ્રી દેવકરણભાઈ મૂળજીભાઈ જૈન દહેરાસર પેઢી,
મલાડ (વેસ્ટ), મુંબઈ.
- રૂ. ૧,૫૧,૦૦૦/- શ્રી શંખેશ્વર પાર્શ્વનાથ શ્વે. મૂ.પૂ. તપગચ્છ જૈન સંઘ,
દિનેશ ભુવન, ઘાટકોપર (ઈસ્ટ), મુંબઈ.
- રૂ. ૧,૫૧,૦૦૦/- શ્રી મહાવીરસ્વામી જૈન શ્વે. મૂ.પૂ. સંઘ,
શેઠ કે. મૂ. ઉપાશ્રય, ઓપેરા સોસાયટી, અમદાવાદ.
- રૂ. ૧,૫૧,૦૦૦/- શ્રી નવજીવન જૈન શ્વેતાંબર મૂર્તિપૂજક સંઘ, મુંબઈ.
- રૂ. ૧,૦૦,૦૦૦/- શ્રી આંખાવાડી શ્વેતાંબર મૂ.પૂ. જૈન સંઘ, અમદાવાદ.
- રૂ. ૧,૦૦,૦૦૦/- શ્રી મુલુંડ શ્વેતાંબર મૂર્તિપૂજક જૈન સંઘ, મુંબઈ.
- રૂ. ૧,૦૦,૦૦૦/- શ્રી પરમઆનંદ શ્વેતાંબર મૂર્તિપૂજક જૈન સંઘ, અમદાવાદ.
- રૂ. ૨૫,૧૧૧/- શ્રી રિદ્ધિ-સિદ્ધિ આદર્શ શ્વે. મૂ.પૂ. જૈન સંઘ, મુંબઈ.

* પ. પૂ. સાધુ-સાધ્વીજી ભગવંતોને વહોરાવવા માટે તથા જ્ઞાનભંડારોને ભેટ આપવા માટે આ રકમનો ઉપયોગ કરવામાં આવશે.

પ. પૂ. સાધુ-સાધ્વીજી ભગવંતોને **“ધર્મતીર્થ ભાગ-૨”** વહોરાવવાનો લાભ લેનાર
ભાગ્યશાળી પરિવાર
સ્વ. મોતીબેન પનાલાલ મુમખરામ કોઠારી પરિવાર,
હ. હિમાંશુભાઈ, મુંબઈ.

શ્રુત સહયોગી

૧. રેવાબેન તારાચંદ દોલતચંદ શાહ પરિવાર, મુંબઈ.
૨. શ્રી ચીનુભાઈ શાંતિલાલ શાહ પરિવાર, અમદાવાદ.
૩. સ્વ. શ્રેષ્ઠિવર્ય શ્રી ચંદ્રકાંતભાઈ મણીલાલ પટેલ,
હ. અશ્વિનભાઈ તથા પમાબેન, અમદાવાદ.
૪. શ્રીમતી હસુમતિબેન શાંતિલાલ શાહ, સિહોર-હાલ મુંબઈ.
હ. નીલકમલભાઈ રજનીભાઈ, ઈલાબહેન, નીતાબહેન.

શ્રુત ઉપાસક

૧. શ્રીમતી દર્શનાબેનનાં સળંગ ૧૨૭૭મા અઠ્ઠમનાં પ્રવેશ નિમિત્તે
શ્રી નયનભાઈ નરોત્તમદાસ શાહ પરિવાર, અમદાવાદ.
૨. ખેડાવાળા સ્વ. ગજુબેન મણીલાલ બાલાભાઈના સ્મરણાર્થે
હ. શિરીષચંદ્ર મણીલાલ શેઠ પરિવાર, અમદાવાદ.
૩. શ્રીમતી કુસુમબેન ચંદુલાલ બગડીયા પરિવાર, મુંબઈ.
૪. શ્રી દિલીપભાઈ ઝવેરી, મુંબઈ.

શ્રુત સેવક

૧. શ્રીમતી વસંતબેન વાડીલાલ પોપટલાલ વસા પરિવાર ધોરાજીવાળા, અમદાવાદ.
૨. ભગવતીબેન બાગમલભાઈ કોઠારી, હ. આર. મુંબાઈ એન્ડ કં., મુંબઈ.
૩. માતુશ્રી જયાબેન શાંતિલાલ ખોના, મુંબઈ.
૪. સ્વ. અમૃતલાલ મોહનલાલના આત્મશ્રેયાર્થે
હ. પ્રભાવતીબેન, જ્યોતિષભાઈ, પંકજભાઈ, અમદાવાદ.
૫. પૂ. મુનિશ્રી અરિહંતસાગરજીના સદુપદેશથી ચિ. મહિપાલ અને રાજકુમારીની દીક્ષા નિમિત્તે - હ. શા ગણેશમલજી જુગરાજજી, બેંગલોર.
૬. અ. સૌ. સુમિત્રાબેન હસમુખલાલ મફતલાલ શાહ, ઇન્દ્રોડાવાળા - અમદાવાદ.
૭. શાહ બાબુલાલ મંગળજી ઉંબરીવાળા પરિવાર, મુંબઈ.
૮. શ્રી પ્રજ્ઞાલોક ટ્રસ્ટ, હ. ઉત્તમભાઈ ગાંધી, અમદાવાદ.

શ્રુત આરાધક

૧. એક સદ્ગૃહસ્થ તરફથી.
૨. માતુશ્રી નેણભાઈ મોતીલાલ લાપસીયા પરિવાર, મુંબઈ.
૩. શ્રીમતી કંચનબેન અજીતભાઈ વાસણવાળા, અમદાવાદ.
૪. શ્રીમતી માલિનીબેન શાંતિલાલ મોહનલાલ
હ. એમ. એસ. મોહનલાલ ફાઉન્ડેશન ટ્રસ્ટ, અમદાવાદ.
૫. શ્રીમતી કુસુમબેન છગનલાલ શાહ, મુંબઈ.
૬. શ્રી નવીનભાઈ નરશી ખોના, મુંબઈ.
૭. શ્રીમતી ગુણવંતીબેન હર્ષદરાય શાહ, મુંબઈ.
૮. શ્રી મલય અને ભવ્યા જયસુખભાઈ ગાંધી, મુંબઈ.
૯. અમારા કલ્યાણમિત્ર મહિપાલની દીક્ષા નિમિત્તે -
મંજુલાબેન વિમલચંદજી, બેંગલોર.
૧૦. સા. ચારુનંદિતાશ્રીજીના શિષ્યા ધ્યાનરુચિતાશ્રીજીની પ્રથમ દીક્ષાતિથિ નિમિત્તે -
પ્રવિણભાઈ માણેકલાલ શાહ પરિવાર, અમદાવાદ.
૧૧. શ્રી ચીનુભાઈ શાંતિલાલ શાહ, હ. કમલેશભાઈ, અમદાવાદ.
૧૨. શ્રી જીવરાજભાઈ નાનચંદભાઈ બગડીયા, હ. વંદુબેન, બોટાદવાળા.
૧૩. શ્રી મોતીચંદ હીરાચંદ ઝવેરી, હ. હેમચંદભાઈ, મુંબઈ.
૧૪. શ્રી હીરાલાલ જાદવજીભાઈ શાહ, અમદાવાદ.
૧૫. સ્વ. જયાબેન દેવશી શાહના સ્મરણાર્થે, મુંબઈ.
૧૬. શ્રી પ્રેમવર્ધક પદ્માવતી માતાજી ટ્રસ્ટ, અમદાવાદ.
૧૭. પ. પૂ. ગણિવર્ય શ્રી અરિહંતસાગરજી મ. સા.ના ઉપકારોની સ્મૃતિમાં
શ્રીમતી ભંવરીબાઈ ઘેવરચંદજી સુરાણા, બેંગલોર.

✧ પ્રકાશક ✧

૫, જૈન મર્ચન્ટ સોસાયટી, ફત્તેહપુરા રોડ, પાલડી, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૭.
ટેલિ./ફેક્સ : (૦૭૯) ૨૬૬૦૪૯૧૧, ફોન : (૦૭૯) ૩૨૯૧૧૪૭૧
E-mail : gitarthganga@yahoo.co.in

: મુદ્રક :

નવરંગ પ્રિન્ટર્સ

૧ લે માળ, અદાણી ચેમ્બર્સ, આસ્ટોરીયા રંગાટી બજાર, અમદાવાદ -૧.

ફોન : ૯૪૨૮ ૫૦૦૪૦૧